

ZBORNİK RADOVA

Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti

CONFERENCE PROCEEDINGS

Continental Croatia: historical context, current affairs and future perspectives

ISSN 2991-7921

ZBORNIK RADOVA

Kontinentalna Hrvatska:
povijesni kontekst, aktualnosti i
perspektive u budućnosti (3)

CONFERENCE PROCEEDINGS

Continental Croatia:
historical context, current affairs and
future perspectives (3)

ZAGREB, 2025.

Nakladnik:

ZNANSTVENI KONTEKST, obrt za znanstvenu i druge djelatnosti
vl. Danijel Knežević
Zagreb, Horvaćanska cesta 53A

Za nakladnika:

nasl. doc. dr. sc. Danijel Knežević

Suizdavačl:

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Institut za istraživanje migracija

Glavni urednici:

prof. dr. sc. Vladimir Dugalić
Zavod za znanstveni i umjetnički rad
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u
Đakovu

izv. prof. dr. sc. Krešimir Dabo
Odjel za primijenjene komunikacijske znanosti Sveučilišta u Zadru

Izvršna urednica:

Patricia Turković, mag. bibl, mag. nov.

Recenzentice:

prof. dr. sc. Suzana Vuletić
dr. sc. Maja Has

Lektura hrvatskog jezika:

Barbara Kružić Jovičić, mag. educ. philol. angl. et mag. educ. philol. croat.

Lektura engleskog jezika:

Adrian Beljo, mag. educ. philol. angl. et mag. educ. inf.

Fotografije:

Marko Muhl

Oblikovanje i grafička priprema:

Viola Šebalj

Naklada:

100 komada

Svi radovi dvostruko su recenzirani.
Autentičnost svih radova provjerena je programom za provjeru autentičnosti PlagCheck.

ISSN 2991-7921

Publishing company:

ZNANSTVENI KONTEKST, sole proprietorship for academic and other services
owner Danijel Knežević
Zagreb, Horvaćanska cesta 53A

Publisher:

Assistant Professor Danijel Knežević

Co-publishers:

Croatian Academy of Sciences and Arts
Institute for Migration Research

Editors:

Full Professor Vladimir Dugalić
The Institute for Scientific and Artistic Work in Đakovo Croatian Academy of Sciences and Arts

Associate Professor Krešimir Dabo
Department off Applied Communication Studies, University of Zadar

Executive editor:

Patricia Turković, Master in Library Science, Master in Journalism

Reviewers:

Full Professor Suzana Vuletić
Maja Has, PhD

Proofreading for Croatian language:

Barbara Kružić Jovičić, Master of Education in Croatian and English
Language and Literature

Proofreading for English language:

Adrian Beljo, Master of Education in English Language and Literature and Master of Education in Informatics

Photographs:

Marko Muhl

Design and layout:

Viola Šebalj

Circulation:

100 pieces

ODBORI KONFERENCIJE

ORGANIZACIJSKI ODBOR

nasl. doc. dr. sc. Danijel Knežević

Predsjednik organizacijskog odbora

izv. prof. dr. sc. Krešimir Dabo

Potpredsjednik organizacijskog odbora

Institut za istraživanje migracija

izv. prof. dr. sc. Petar Mišević

Član organizacijskog odbora

Sveučilište Sjever

prof. dr. sc. Kristina Bučar

Članica organizacijskog odbora

Ekonomski fakultet Zagreb

doc. dr. sc. Maja Vizjak

Članica organizacijskog odbora

Institut za istraživanje migracija

dr. sc. Maja Has

Članica organizacijskog odbora

CEPOR - Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva

Ana Budmir, mag. pol.

Članica organizacijskog odbora

Fakultet političkih znanosti

Ivana Schildenfeld, mag. rel. publ.

Članica organizacijskog odbora

PROGRAMSKI ODBOR

prof. dr. sc. Vladimir Dugalić

Zavod za znanstveni i umjetnički rad

Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u
Đakovu

izv. prof. dr. sc. Marina Perić Kaselj

Institut za istraživanje migracija

prof. dr. sc. Emina Berbić Kolar

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

doc. dr. sc. Dejan Tubić

Veleučilište u Virovitici

izv. prof. dr. sc. Dražen Barbarić

Filozofski fakultet u Mostaru

izv. prof. dr. sc. Marko Odak

Filozofski fakultet u Mostaru

izv. dr. sc. Gordana Nikolić, prof. struč. stud.

Veleučilište PAR

dr. sc. Kristijan Sedak

Hrvatsko katoličko sveučilište

izv. prof. dr. sc. Darko Pavlović, prof. struč. stud.

Plinacro d.o.o.

dr. sc. Melita Srpak

Zavod za prostorno uređenje Varaždinske
županije

COMMITTEES

PROGRAM COMMITTEE

Full Professor Vladimir Dugalić

Institute for Scientific and Artistic Work in
Đakovo, Croatian Academy of Sciences and
Arts

Associate Professor Marina Perić Kaselj

Institute for Migration and Ethnic Studies

Full Professor Emina Berbić Kolar

Faculty of Education, Osijek

Assistant Professor Dejan Tubić

Virovitica University of Applied Sciences

Associate Professor Dražen Barbarić

Faculty of Humanities and Social Sciences,
Mostar

Associate Professor Marko Odak

Faculty of Humanities and Social Sciences,
Mostar

Associate Professor Gordana Nikolić

PAR University of Applied Sciences

Kristian Sedak, PhD

Catholic University of Croatia

Associate Professor Darko Pavlović

Plinacro Ltd.

Melita Srpak, PhD

Institute for Spatial Planning of Varaždin
County

ORGANIZING COMMITTEE

Assistant Professor Danijel Knežević

Chairman of the Organizing Committee

Assistant Professor Krešimir Dabo

Vice-chairman of the Organizing
Committee

Institute for Migration Research

Associate Professor Petar Mišević

Member of the Organizing Committee
University North

Full Professor Kristina Bučar

Member of the Organizing Committee
Faculty of Economics & Business, University
of Zagreb

Assistant Professor Maja Vizjak

Member of the Organizing Committee
Institut for Migration Research

Maja Has, PhD

Member of the Organizing Committee
CEPOR – SMEs and Entrepreneurship Policy
Center

Ana Budimir, Master of Political Sciences

Member of the Organizing Committee
Faculty of Political Science of Zagreb
University

**Ivana Schildenfeld, Master of Public
Relations**

Member of the Organizing Committee

Sadržaj

12 Uvodnik

15 DEMOGRAFIJA I MIGRACIJE

17 Aktualni migracijski izazovi i demografska transformacija Hrvatskog Podunavlja
Dražen Živić, Sandra Cvikić

43 Povezanost iseljavanja mladih s njihovim položajem na tržištu rada – usporedba Vukovarsko-srijemske županije s odabranim županijama Republike Hrvatske
Ivana Bendra

69 *Deutschland, auf Wiedersehen?* Migranti povratnici kao agenti promjene u Panonskoj Hrvatskoj
Ana Budimir, Caroline Hornstein Tomić, Janine Pinkow-Läpple

85 Migracijski procesi između Njemačke i Hrvatske: povratak prve i druge generacije hrvatskih iseljenika u Bavarskoj?
Tamara Bodor, Monika Balija

103 Prostorna distribucija starosti stanovništva doseljenog iz Irske u Kontinentalnu Hrvatsku (2011. – 2021.)
Nikola Šimunić, Ana Malnar

121 DRUŠTVO I ODRŽIVI RAZVOJ

- 123 Rastavljeni i rastavljeni i civilno vjenčani o sebi i razlozima bračnog
brodoloma u Đakovačko-osječkoj nadbiskupiji

Stanislav Šota

- 147 Kombinirani model promicanja socijalnog nauka Crkve: Primjer
socijalno-pastoralnih zalaganja u Belom Manastiru

Vladimir Dugalić, Igor Jakobfi

- 173 Moralna usklađenost i povjerenje u građane: prediktori spremnosti
policijskih službenika u Kontinentalnoj Hrvatskoj

Ana Marija Dunaj, Irena Cajner Mraović, Krunoslav Borovec

- 191 Regionalne i lokalne razlike u dostupnosti socijalnih usluga u
Republici Hrvatskoj

Ana Opačić, Sara Dželalija, Robert Kresić

- 221 Dekarbonizacija vodikom – infrastruktura i mogućnosti za tranziciju
prema klimatskoj neutralnosti

Melita Srpak, Darko Pavlović, Mario Obradović

241 EKONOMIJA I POSLOVNA EKONOMIJA

- 243 Trendovi i divergencije u usporednoj analizi hrvatskog i europskog tržišta rezidencijalnih nekretnina
Antal Balog, Dinko Mandurić
-
- 277 Dostupnost informacija u digitalnom prostoru o refinanciranju kredita građana na području Kontinentalne Hrvatske
Martina Jukić, Danijela Vakanjac, Mladena Bedeković
-
- 293 Uloga globalizacije u tranziciji prema zelenoj ekonomiji
Željka Kadlec, Fran Križan
-
- 311 Kretanje i sastav radne snage zapadne Slavonije
Neven Garača, Zrna Garača
-
- 327 Prerađivačka industrija i regionalni razvoj: slučaj Kontinentalne Hrvatske
Tomislav Sekur
-
- 347 Tržište rada kao ogledalo regionalne neravnoteže: trendovi u Kontinentalnoj Hrvatskoj
Lucija Rogić Dumančić
-
- 373 Utjecaj digitalne transformacije na konkurentnost odabranih mikro i malih poduzeća u Gradu Zagrebu
Dalija Kuvačić, Vlasta Roška, Marija Ramljak
-
- 391 Regionalne i sociodemografske razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti nastavnika srednjih strukovnih škola
Vedrana Šimunić Rod, Narcisa Manojlović, Josip Posavec
-
- 411 Uloga EU fondova u revitalizaciji kulturnih dobara u Kontinentalnoj Hrvatskoj: studija slučaja „Dvorac Janković Suhopolje“ i „Dvorac Pejačević Virovitica“
Emma Sesvečan, Andrea Pavić, Martina Kovačević
-
- 431 Ekonomski rast i razvoj uz ovisnost o turizmu: primjer Hrvatske
Željko Bogdan

457 KULTURA, MEDIJI I KOMUNIKACIJA

- 459 Kontinentalna Hrvatska kroz komunikaciju saborskih zastupnika
Antonija Rimac Gelo, Sunčana Glavak, Ines Grossi
-
- 473 Nasilje nad novinarima nacionalnih i lokalnih medija u
Kontinentalnoj Hrvatskoj – pojavni oblici, uzroci i posljedice
Branimir Felger, Gordana Tkalec, Jurica Karan
-
- 489 Mediji, imena i identitet: kako emisija *Drávatáj* doprinosi očuvanju
mađarske manjine u Hrvatskoj
Ana Lehocki-Samardžić
-
- 505 Digitalna kulturna baština – primjer izrade *Portala hrvatskih
poslovica*
Kristina Feldvari, Borna Petrović, Boris Badurina
-
- 527 Analiza lokalnih medija s ciljem promocije kontinentalnog turizma
Dejan Pernjak, Krešimir Lacković
-
- 541 Oznaka europske baštine u hrvatskom kontekstu: prema dodavanju
europske dimenzije hrvatskoj kulturnoj baštini
Jeronim Dorotić
-
- 563 Multidimenzionalna stratifikacija medijskih generacija: studija
komunikacijskih obrazaca i povjerenja u medijske izvore kroz prizmu
sociodemografskih varijabli
Kristijan Sedak, Veronika Karlović, Marko Tucaković
-
- 581 Prilike i mogućnosti brendiranja đakovačkog lipicanca u Hrvatskoj
Nina Fakin, Dejan Gluvačević
-
- 601 Ergela Đakovo – čuvarica kulturne i povijesne baštine konjogojstva
Pregledni rad
Tihana Ristić, Mirjana Baban, Petra Prlić
-
- 615 Percepcije generacije Z o festivalskim događanjima u Varaždinu:
kultura, identitet i digitalna informiranost
Iva Rosanda Žigo, Jelena Blaži, Marin Galić

635 ODGOJ I OBRAZOVANJE

- 637 Primjena umjetne inteligencije
u obrazovnom okruženju
Martina Lončar
-
- 655 ChatGPT u obrazovanju – prilike i izazovi
Biljana Marković, Jadranka Lasić Lazić
-
- 673 Poljska dopunska škola u Zagrebu i obrazovanje na poljskome jeziku
prema modelu C
Filip Škiljan, Kristian Lewis
-
- 685 Predikcije budućnosti zanimanja „vjeroučitelj“ u Đakovačko-osječkoj
nadbiskupiji
Leonnell Radinski, Teuta Rezo
-
- 703 Zavičajni identitet učenika i načelo zavičajnosti u nastavi Prirode i
društva
Antonija Huljev, Monika Mužar-Kos, Irella Bogut
-
- 725 Percepcija školskih pravila iz perspektive učenika i nastavnika kao
komponenta organizacijske kulture škole
Etna Nikić, Dorotea Sudar, Dora Mustapić
-
- 743 Organizacijska kultura i prevencija vršnjačkog nasilja u školi:
percepcija školskih pravila iz perspektive učenika s obzirom na
iskustvo s vršnjačkim nasiljem
Etna Nikić, Dorotea Sudar, Dora Mustapić

761 POVIJEST

- 763 Ustaška politika masovnih zločina nad romskim stanovništvom na slavonsko – srijemskom području, 1941. – 1945.

Danijel Vojak

- 789 Dva Broda – jedan jarbol

Filip Škiljan

- 805 Hrvatski list kao izvor za praćenje kulturne dinamike grada Osijeka 1926. i 1936. godine

Tihana Lubina, Borna Petrović, Marija Vinaj

- 825 Ekonomija rimske provincije Panonije Secunde

Dubravko Aladić

839 PSIHOLOGIJA

- 841 Privrženost u bliskim odnosima u mlađoj odrasloj dobi: uloga grandioznog i vulnerabilnog narcizma

Kristina Vujnović, Ivana Hanzec Marković, Anja Wertag

- 861 Uloga obiteljskog funkcioniranja u razvoju ovisnosti kod adolescenata u Hrvatskoj

Anita Dučkić Sertić

879 TEOLOGIJA

- 881 Između Krista i ideologije: Kršćanska kritika bezbožnog društva kod Solovjova i Strossmayera
Matea Vadjla, Ante Belić

897 TURIZAM

- 899 Autentični okusi Slavonije: Povijest na tanjuru
Dijana Vuković, Tatjana Pavković, Vjera Jelovac-Šitum

-
- 925 Perspektive razvoja održivog i kulturnog turizma u Varaždinu
Anica Hunjet

-
- 945 Izazovi i potencijali razvoja kulturnog i kreativnog turizma u regiji Istočna Hrvatska
Matea Topić Crnoja, Nika Đuho, Davorka Topić Stipić

-
- 961 Koncept mjerenja zadovoljstva turista i posjetitelja u destinaciji – analiza znanstvenih radova objavljenih na hrvatskom jeziku
Marina Barkidžija Sotošek, Sanda Janković, Josipa Forjan
-

Uvodnik

Sa zadovoljstvom predstavljamo treće izdanje zbornika *Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti*. Ovo izdanje nastavlja misiju započetu prethodnim zbornicima: okupljanje relevantnih znanstvenih i stručnih uvida o prostoru koji, unatoč bogatoj povijesti, snažnom identitetskom potencijalu i strateškom položaju, ostaje suočen s dubokim demografskim, društvenim i gospodarskim izazovima.

Kontinentalna Hrvatska, kao prostor intenzivnih povijesnih procesa, migracijskih tokova, kulturnih razmjena i razvojnih disbalansa, zahtijeva interdisciplinarne analitičke pristupe. Upravo takav pristup sažima ovaj zbornik, okupljajući radove iz područja demografije i migracija, društva i održivog razvoja, ekonomije i poslovne ekonomije, kulture, medija i komunikacija, odgoja i obrazovanja, povijesti, psihologije te turizma. Raznolikost tematskih područja odražava kompleksnost prostora čiji se razvoj ne može razumjeti bez povezivanja društvenih, gospodarskih, kulturnih i političkih čimbenika.

Ovaj zbornik donosi niz empirijskih i teorijskih radova koji osvjetljavaju suvremene procese poput depopulacije, ekonomskih transformacija, digitalizacije, kulturne baštine, obrazovnih praksi te identitetskih i komunikacijskih

trendova. Posebnu vrijednost predstavljaju radovi koji analiziraju lokalne zajednice i njihove razvojne potencijale, kao i oni koji nude preporuke za javne politike temeljene na dokazima. Prikazani nalazi potvrđuju da je održivi razvoj kontinentalnog dijela Hrvatske nezamisliv bez koordiniranog djelovanja znanstvene zajednice, lokalnih i regionalnih aktera, obrazovnog sektora, kulturnih institucija i gospodarskih dionika.

Zahvaljujemo svim autorima na doprinosu, recenzentima na stručnim i konstruktivnim evaluacijama, članovima organizacijskog i programskog odbora na predanom radu te svima koji su pridonijeli ostvarenju ovog izdanja. Posebna zahvalnost pripada suradnicima i institucijama koje kontinuirano podupiru ovaj znanstveni projekt i prepoznaju važnost istraživanja kontinentalnih regija Hrvatske.

Nadamo se da će radovi predstavljeni u ovom zborniku potaknuti nova istraživanja, interdisciplinarne dijaloge i promišljanja o održivoj budućnosti ovoga prostora, kao i doprinijeti kreiranju razvojnih politika utemeljenih na znanstvenim spoznajama.

Uredništvo

DEMOGRAFIJA I MIGRACIJE

Aktualni migracijski izazovi i demografska transformacija Hrvatskog Podunavlja¹

Izvorni znanstveni rad

Dražen Živić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar
J. J. Strossmayera 25, p.p. 58, 32000 Vukovar
drazen.zivic@pilar.hr

Sandra Cvikić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar
J. J. Strossmayera 25, p.p. 58, 32000 Vukovar
sandra.cvikic@pilar.hr

SAŽETAK

Predmet su istraživanja u ovom radu aktualni migracijski procesi i njihov odraz na suvremene demografske promjene u Hrvatskom Podunavlju, kontinentalnom graničnom području Hrvatske prema Srbiji te dijelom prema Mađarskoj i Bosni i Hercegovini. Prema formalnim kriterijima, riječ je o području koje odlikuje ukupna depopulacija i jako demografsko pražnjenje. Primarni cilj istraživanja jest utvrditi veličinu migracijskog kontingenta, kako na razini unutarhrvatskih (međužupanijskih) preseljavanja tako i vanjskih migracija. Sekundarni cilj istraživanja jest procijeniti veličinu i strukturu demografske bilance, sa svrhom ocjene u kojoj su mjeri aktualne demografske promjene rezultat bioreproduktivnih trendova, a koliko posljedica mehaničkog kretanja stanovništva ili migracija. U metodološkom smislu primijenit će se deskriptivna, komparativna i kvantitativna metoda demografske analize. Prostorni okvir istraživanja definiran je Osječko-baranjskom i Vukovarsko-srijemskom županijom, koje obuhvaćaju 11,7 % kopnene površine Republike Hrvatske, i u kojima je prema Popisu 2021. godine živjelo 10,4 % njezinog ukupnog stanovništva. U vremenskom kontekstu istraživanje obuhvaća razdoblje od 1. siječnja 2011. do 31. prosinca 2023. godine, za koje je

1 Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Transformacije lokalnih zajednica u Republici Hrvatskoj. Globalni izazovi i razvojni potencijali (LozaRH)“, koji financira Europska unija – NextGenerationEU (01/08-73/23-2519-11).

uspostavljena vremenska serija usporedivih podataka vitalne i migracijske statistike na razini županija (2), gradova (12) i općina (61). Rezultati ovoga istraživanja trebaju pridonijeti boljem razumijevanju aktualnih uzroka i posljedica demografske transformacije regionalnih i lokalnih zajednica u Hrvatskoj.

Ključne riječi: migracije, demografske promjene, depopulacija, Hrvatsko Podunavlje

1. UVOD

Migracije stanovništva zbog smjera, veličine, intenziteta, tipa i selektivnosti (po dobi, spolu, etničkoj pripadnosti, zanimanju, obiteljskoj strukturi, školskoj spremi i sl.) izuzetno su bitan čimbenik kratkoročnih, a na osobit način dugoročnih demografskih trendova i procesa na nekom području, naselju ili administrativnoj jedinici. Između migracija stanovništva i demografskog razvoja u cjelini postoji uska i uzajamna prožetost i kauzalnost kako u područjima ishodišta migracija (emitivna područja), tako i u područjima odredišta migracija (receptivna područja). Pritom migracije mogu imati pozitivan, ali i negativan učinak na druge dinamičke i strukturno-demografske procese, ali i na društveno-gospodarski razvoj u najširem smislu riječi. Jednostavnije rečeno, migracije mogu utjecati na demografski porast, ali i determinirati demografski pad, što znači da su bitan čimbenik održivog demografskog razvoja i ukupne održivosti nekog prostora.

Aktualne migracije kako unutarhrvatske tako i vanjske (s inozemstvom) imaju sve važniju ulogu u formiranju demografske bilance i ukupnom kretanju stanovništva Republike Hrvatske na nacionalnoj, ali i na područnoj/lokalnoj razini.² Tri su bitna razloga tomu: (1) bioreprodukcija stanovništva Hrvatske izrazito je nepovoljna i s negativnim predznakom, što je posljedica naglašenog pada nataliteta i blagog porasta mortaliteta uslijed ubrzanog procesa demografskog starenja. Zahvaljujući tomu demografska osnovica formiranja radno-aktivnog stanovništva ili radne snage izrazito je sužena i dugo-oročno gledano predstavlja negativnu odrednicu održivog razvoja i ukupne

2 S punim je pravom N. Pokos upozorio da „posljednjih godina na ionako nepovoljan demografski razvoj sve jači utjecaj ima izrazito negativan migracijski saldo, tj. sve veći broj odseljenih stanovnika Hrvatske u odnosu na broj doseljenih. Taj posljednji emigracijski val počeo je globalnom ekonomskom krizom 2008. godine, a intenzivirao se ulaskom Hrvatske u članstvo Europske unije 2013. godine. U odnosu na ranije iseljeničke struje, ovaj val je možda i najnepovoljniji jer se odvija u okolnostima smanjene rodnosti, prirodnog pada, ukupne depopulacije i ubrzanog procesa starenja stanovništva“ (Pokos, 2021: 31). Ujedno, S. Klempić Bogadi je sažela da su „suvremenu demografsku sliku Hrvatske u znatnoj mjeri [su] odredile migracije, njihovi smjerovi, intenziteti, uzroci i posljedice“ (Klempić Bogadi, 2023: 91).

održivosti hrvatske države i njezina stanovništva; (2) društveno-gospodarsko stanje u zemlji, uključujući pristupanje Republike Hrvatske Europskoj uniji 2013. godine i postupno otvaranje europskih tržišta rada za hrvatske građane, vrlo je poticajno djelovalo na jačanje suvremene emigracije, kao recentnog nastavka brojnog iseljavanja iz Hrvatske koje u kontinuitetu traje više od jednog stoljeća, a što je u znanstvenoj literaturi već podrobno prikazano i objašnjeno; (3) sve snažniji priljev strane radne snage koja donekle popunjava demografske deficite na hrvatskom tržištu rada, naročito u pojedinim gospodarskim granama, poput turizma i ugostiteljstva, graditeljstva i sl. Riječ je o populaciji koja je mobilna i za koju se u ovom trenutku, bez snažnije integracije u hrvatsko društvo, ne može računati u smislu njezina doprinosa hrvatskoj demografskoj revitalizaciji.

S obzirom na aktualne, ali i predvidive trendove u bioreprodukciji, koji su determinirani demografskim regresom stanovništva (napose ženskog) u mlađoj fertilnoj dobi, u prosjeku sve kasnijim stupanjem u brak te u prosjeku sve kasnijim rađanjem prvoga djeteta, uz nisku razinu totalne stope fertiliteta (značajno ispod graničnih 2,1), značenje migracijske, napose imigracijske komponente u formiranju naseljenosti postupno će se povećavati. Budući da je Hrvatska već desetljećima, neovisno o tipovima prostorne pokretljivosti stanovništva (unutarnje – vanjske migracije, dragovoljne – prisilne migracije i dr.) „otvorena migracijska zemlja“³ navedeni scenarij nije neočekivan, pa čak nije niti nepoželjan (osobito ako se smanji odseljavanje, a poveća broj povratnika iz hrvatskoga iseljenništva), ali može zabrinjavati zbog nedostatka jasne (i)migracijske politike i kompleksnog odnosa hrvatskoga društva prema migrantima, kao i spremnosti doseljenika da se integriraju u hrvatsko društvo tako da se izbjegne potencijalna traumatizacija domicilne populacije.

Migracijska komponenta u formiranju demografske bilance i ukupnom kretanju stanovništva osobito je snažna u onim hrvatskim područjima koja su u proteklih godinama više izložena depopulaciji kako globalnoj (ukupnoj) tako i parcijalnim depopulacijskim procesima, napose prirodnoj depopulaciji. To su područja koja iz različitih razloga sve više zaostaju za nacionalnim prosjekom u smislu društveno-gospodarskog razvoja (BDP-a) ili su zbog svojih geostrateških i drugih razloga bila izložena demografskim i

3 „Još od najstarije naseljenosti, važan geostrateški položaj činio je hrvatski teritorij prostorom intenzivnih migracijskih kretanja. Iako se obično ističe emigracijski karakter Hrvatske, migracijski procesi na ovom prostoru su puno složeniji, te su se njihovi smjerovi, oblici i obujmi značajno mijenjali tijekom vremena. I dok je Hrvatska gubila stanovništvo kroz iseljavanje u inozemstvo, istovremeno ga je u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata do 1990. dobivala useljavanjem dominantno iz tadašnjih republika SFRJ, koje su od 1990-ih postale susjedne države“ (Klempić Bogadi, 2023: 69).

materijalnim pustošenjima u vrijeme Domovinskoga rata. Jedno je od takvih područja i Hrvatsko Podunavlje⁴ – krajnje istočno krilo kontinentalnog dijela Republike Hrvatske koje je ujedno i granično područje prema Srbiji, Bosni i Hercegovini i Mađarskoj,⁵ što sve više u prvi plan postavlja njegovo veliko značenje u smislu održive nacionalne sigurnosti.⁶

- 4 Pojam Hrvatsko Podunavlje tek je u posljednjih tridesetak godina ušao u hrvatsku znanstvenu literaturu. Opravdanost toga naziva za krajnji istočni dio Republike Hrvatske leži u njegovom dominantnom geografskom položaju i naslonjenosti uz tok rijeke Dunav (Živić, 2003b). Premda su geografske odrednice toga pojma relativno jasne i precizne, njegovo administrativno određenje ima više nejasnoća te ga se može definirati u užem i širem smislu te riječi. Mogući administrativni okvir Hrvatskoga Podunavlja u užem smislu obuhvatio bi samo one jedinice lokalne samouprave (gradove i općine) koje su smještene izravno na desnoj obali rijeke Dunav (riječ je o 2 grada – Vukovar i Ilok te 6 općina: Bilje, Borovo, Draž, Erdut, Kneževi Vinogradi i Lovas), dok bi širi okvir definiranja toga pojma, a koji je upotrijebljen u ovom radu, obuhvatio dvije istočnohrvatske županije – Osječko-baranjsku i Vukovarsko-srijemsku. Šire prostorno definiranje pojma Hrvatsko Podunavlje pridonosi boljem razumijevanju aktualnih demografskih i migracijskih trendova i procesa.
- 5 Duljina državne granice između Republike Hrvatske i Republike Srbije iznosi 325,8 kilometara i većim dijelom slijedi tok rijeke Dunav (izvor: DZS, Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2018. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 10. 3. 2025.)). Dio međudržavne granice koji ide kopnenim dijelom Hrvatskoga Podunavlja novijeg je datuma i određen je odmah nakon završetka Drugoga svjetskog rata. O prijemorima i nelogičnostima oko utvrđivanja toga dijela granice detaljnije vidjeti u: Jelić (1993), Klemenčić (1993) te Vukosav i Matijević (2020).
- 6 Promatrajući geostrateški položaj Hrvatskoga Podunavlja u kontekstu održive nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske, potrebno je barem naznačiti još jedan oblik recentne migracije koji je izazvan globalnom sigurnosnom i političkom krizom kao i velikim razlikama u ekonomskoj razvijenosti svijeta – ilegalne migracije. Nakon što je u 2015. i 2016. kroz Hrvatsko Podunavlje, naročito Vukovarsko-srijemsku županiju, „protutnjalo“ 658 000 migranata i izbjeglica ponajviše podrijetlom iz Sirije, Iraka, Afganistana i dr. zemalja Bliskog istoka i srednje Azije (navedeno prema: MUPRH, Godišnje izvješće za 2020. godinu o migracijama i azilu u Republici Hrvatskoj, Nacionalno izvješće (2. dio), Zagreb, lipanj 2021.), u godinama koje su slijedile nastavio se priliv ilegalnih migranata. Tako su prema podacima Ministarstva unutarnjih poslova od 2016. do 2023. pri nezakonitom prelasku granice evidentirane ukupno 18 202 osobe, od kojih se 80,4 % odnosilo na Policijsku upravu vukovarsko-srijemsku, a 19,6 % na Policijsku upravu osječko-baranjsku. Navedeni agregirani broj ilegalnih migranata činio je 8,5 % ukupnog broja ilegalnih migranata u Republici Hrvatskoj (213 637) u promatranom razdoblju (navedeno prema: MUPRH, Statistički pregled sigurnosnih pokazatelja i rezultata rada u 2017. – 2024. Dostupno na: www.mup.hr (pristupljeno 3. 3. 2025.)). Stvarni broj ilegalnih migranata vjerojatno je veći od službenog broja. S obzirom na to da je ilegalnim migrantima Hrvatska, a time i Hrvatsko Podunavlje, dominantno tranzitno područje, demografski su učinci trenutno vrlo mali, ali dugoročno gledano zbog velikog demografskog potencijala migrantsko-izbjegličkih struja na globalnoj razini demografske, društvene, ekonomske, kulturološke i sigurnosne posljedice mogu se višestruko povećati. Potonje se osobito odnosi na Vukovarsko-srijemsku županiju koja je zbog kopnenog dijela granice prema Republici Srbiji, kao i u slučaju velikog migrantskog vala 2015. i 2016. godine otvorena za ilegalnu migraciju. Premda kumulativni broj ilegalnih migracija na području Policijske uprave vukovarsko-srijemske u ukupnom broju ilegalnih migracija u Republici Hrvatskoj nije velik (14 636 ili 6,9 %), prema kumulativnom koeficijentu demografskog pritiska, a to znači broja ilegalnih migranata na prosječan broj stanovnika u razdoblju 2016. – 2023. godine (97,97), Vukovarsko-srijemska županija se nalazi na 6. mjestu, i to nakon Karlovačke (365,55), Brodsko-posavske (278,07), Ličko-senjske (173,69), Sisačko-moslavačke (133,31) te Primorsko-goranske županije (116,31).

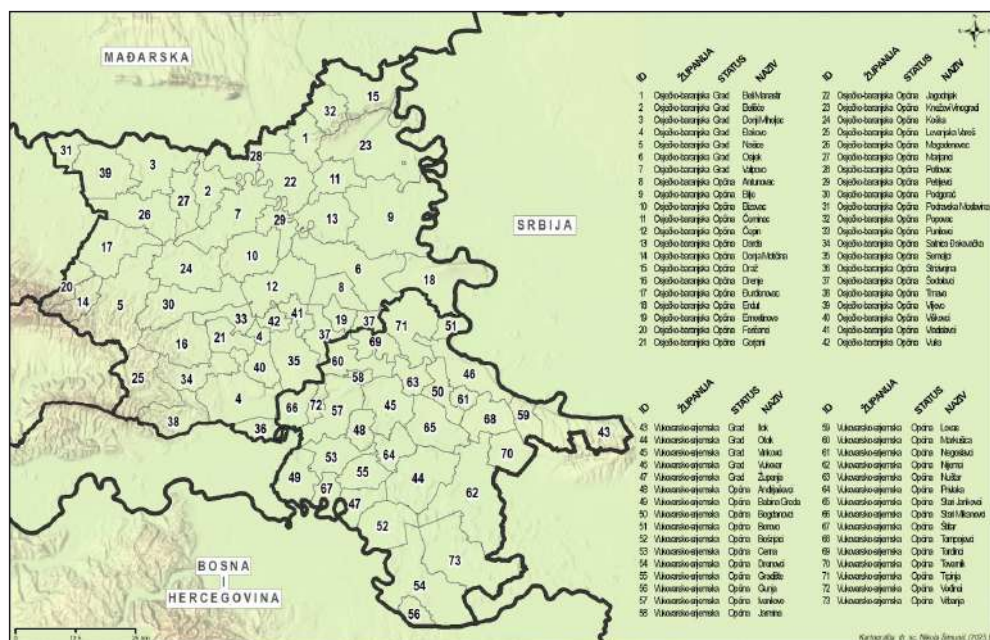
2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Tematski okvir ovoga istraživanja definiran je njegovom svrhom i ciljevima. Svrha rada je istražiti aktualne migracijske trendove i njihov odraz na suvremene demografske promjene u Hrvatskom Podunavlju. Riječ je o znanstveno relevantnoj i društveno izrazito aktualnoj problematici, napose ako se imaju u vidu recentni depopulacijski procesi na nacionalnoj, područnoj i lokalnoj razini. Naime Hrvatska u cjelini, kao i sve njezine područne administrativne jedinice (županije), kao i većina jedinica lokalne samouprave (gradovi i općine), demografski se prazni (ukupna depopulacija) jer gubi stanovništvo i prirodnim i mehaničkim putem, što znači većim umiranjem od rađanja (prirodna depopulacija) i brojnijim odseljavanjem od doseljavanja stanovništva (emigracijska depopulacija) (Živić i Šimunić, 2023). Primarni cilj istraživanja jest utvrditi veličinu i predznak migracijskog kontingenta kako na razini unutarhrvatskih (međužupanijskih) preseljavanja tako i vanjskih migracija u Hrvatskom Podunavlju, području iznimno važnih sigurnosnih obilježja s jedne, a u isto vrijeme jakog demografskog praznjenja (izumiranja) s druge strane. Sekundarni cilj istraživanja jest procijeniti veličinu i strukturu demografske bilance, sa svrhom ocjene u kojoj su mjeri aktualne demografske promjene rezultat bioreproduktivnih trendova, a koliko posljedica mehaničkog kretanja stanovništva ili migracija.

Bitno je napomenuti da se aktualne dinamičke demografske promjene u Hrvatskom Podunavlju trebaju promatrati u kontekstu suvremenog demografskog razvoja i prostorne pokretljivosti stanovništva istočnohrvatskog prostora u cjelini, a to znači u depopulacijskom okviru koji je sve važnija odrednica demografske i ukupne održivosti kontinentalnog dijela Republike Hrvatske.⁷ Štoviše Istočna Hrvatska „jest hrvatska makroregija koja prema formalnim statističko-demografskim pokazateljima i kriterijima, u suvremenom razdoblju (dakle od 1991. godine do danas) ima najnepovoljnija dinamička obilježja. To znači da je možemo smatrati demografski, a time i sa stajališta nacionalne sigurnosti, osobito ugroženim dijelom hrvatskoga državnoga teritorija“ (Živić, 2017b: 25). Bez sveobuhvatnog razumijevanja recentnog demografskog stanja nije moguće planirati niti provoditi kompleksne mjere demografske revitalizacije u svim vidovima javnih politika.

Prostorni okvir ovoga istraživanja čine Osječko-baranjska i Vukovarsko-srijemska županija u cjelini. One su najistočnije županije u kontinentalnom

7 Detaljnije o temeljnim pokazateljima i najvažnijim uzrocima aktualnih depopulacijskih trendova i procesa u istočnohrvatskom prostoru vidjeti u: Akrap (2018), Ivanda (2018), Majstorić (2020), Matišić i Pejnović (2015), Pokos i Mišetić (2018), Živić (2003a; 2003b; 2007; 2013; 2016; 2017a; 2017b; 2018), Živić i Šimunić (2023; 2024) te u popisima literature u navedenim radovima.

Slika 1. Administrativni ustroj Hrvatskoga Podunavlja

dijelu Republike Hrvatske, razmjerno homogenih prirodno-geografskih, historijsko-geografskih i demografskih karakteristika. One se prostiru na ukupno 6609 četvornih kilometara što je 11,7 % kopnene površine Republike Hrvatske, od kojih se 62,9 % odnosi na Osječko-baranjsku, a 37,1 % na Vukovarsko-srijemsku županiju. Tako prostorno definirano Hrvatsko Podunavlje ima ukupno 348 samostalnih naselja, administrativno grupiranih u 73 jedinice lokalne samouprave – 12 gradova i 61 općinu (slika 1).⁸ S obzirom na to da je u navedenim županijama 2021. godine živjelo ukupno 401 139 stanovnika (10,4 % ukupnog stanovništva Republike Hrvatske), opća relativna gustoća naseljenosti iznosila je 60,69 stanovnika na četvorni kilometar površine, što ukazuje na nešto rjeđu naseljenost u odnosu na gustoću naseljenosti nacionalnog teritorija u cjelini (68,48 stanovnika na četvorni kilometar).

Statističko-analitičku osnovu, kao i vremenski okvir ovoga istraživanja čine popisna, vitalna i migracijska statistika dostupna u elektroničkom obliku na mrežnoj stranici Državnoga zavoda za statistiku (dalje: DZS). Popisna statistika korištena u ovom radu odnosi se na rezultate Popisa 2011. i 2021. godine u domeni broja stanovnika na razini županija, gradova i općina. U radu

8 Navedeno prema: DZS, Istaknute teme, Popisi stanovništva, Popis stanovništva, kućanstava i stanovna 2011., Tablični pregled podataka. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 13. 2. 2025.).

je apstrahirano od problematike pouzdanosti i preciznosti međupopisne usporedbe rezultata navedenih popisa, koji su pripremljeni i obavljani prema donekle različitoj metodologiji. Vitalna statistika obuhvaća vremensku seriju usporedivih podataka prirodnog kretanja stanovništva (živorođena djeca, umrle osobe i prirodna promjena) od 1. siječnja 2011. do 31. prosinca 2023. godine. Za isto je razdoblje formirana i vremenska serija migracijske statistike koja obuhvaća broj doseljenih i odseljenih iz drugih i u druge hrvatske županije (unutarhrvatska migracija) te broj doseljenih i odseljenih iz inozemstva i u inozemstvo (vanjska migracija).⁹ No na ovome mjestu važno je upozoriti da podaci hrvatske vitalne statistike koje na godišnjoj razini objavljuje DZS nisu cjeloviti, posebno kada je u pitanju vanjska migracija. Naime statističku osnovu tih podataka čini evidencija o broju prijavljenih i odjavljenih prebivališta koje vodi Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske. Premda Zakon o prebivalištu određuje obvezu odjave prebivališta prilikom svakog privremenog ili trajnog odlaska iz Hrvatske, dio građana to ne čini te oni tako ostaju izvan evidencijskog obuhvata vanjske migracije (Pokos, 2021). Neovisno o navedenoj metodološkoj okolnosti službeni podaci mogu poslužiti barem kao aproksimativan pokazatelj osnovnog trenda u mehaničkom kretanju stanovništva. To više jer se drži da su podaci o unutarnjoj migraciji cjeloviti, a time i prilično pouzdani.

Zbog navedenih razloga migracijski kontekst aktualnih dinamičkih trendova u formiranju demografske bilance i ukupnom kretanju stanovništva Hrvatskoga Podunavlja istražen je i prikazan na dva načina: (1) analizom vremenske serije podataka migracijske statistike, pri čemu su ti podaci agregirani na razini županija, gradova i općina u promatranom razdoblju (1. siječnja 2011. – 31. prosinca 2023.) te (2) procjenom (grube) migracijske bilance primjenom vitalno-analiitičke metode, koja u odnos stavlja kretanje broja stanovnika i prirodno kretanje stanovništva u razdoblju 2011. – 2021. godine. Gruba migracijska bilanca i tip općeg kretanja stanovništva također su agregirani na razini županija, gradova i općina. Upravo se kroz procjenu grube migracijske bilance, kao što će se u nastavku rada vidjeti, potvrđuje necjelovitost službenih podataka hrvatske migracijske statistike.

3. MEĐUPOPISNA PROMJENA BROJA STANOVNIKA

Promjena broja stanovnika jednostavan je, ujedno i precizan statistički indikator ukupnog kretanja stanovništva, odnosno demografske bilance u međupopisnom razdoblju. Ono može biti pozitivno (demografski porast ili

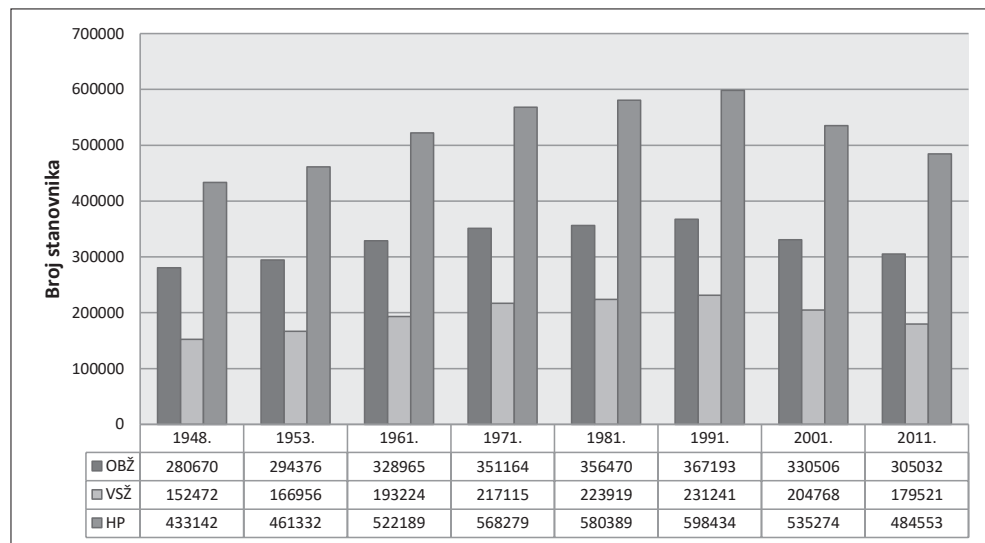
⁹ Unutaržupanijske, unutargradske i unutaropćinske migracije u Osječko-baranjskoj i Vukovarsko-srijemskoj županiji nisu predmetom analize u ovom radu.

ekspanzija), negativno (demografski pad ili regresija) i stagnantno, ovisno o odnosu aktive i pasive demografske bilance koje se formiraju pod utjecajem dviju osnovnih dinamičkih odrednica ukupnog kretanja stanovništva, a to su prirodno (bioreprodukcija) i mehaničko kretanje (migracije). Pritom natalitet i imigracija djeluju na povećanje, a mortalitet i emigracija na smanjenje broja stanovnika. Međupopisno smanjenje stanovništva ključan je indikator dugoročnog djelovanja demografskih, društvenih, gospodarskih i drugih destabilizacijskih čimbenika kretanja i razvoja stanovništva i pokazatelj dosegnute razine ukupne (ne)održivost nekog prostora, u ovom slučaju Hrvatskoga Podunavlja.

Prije analize i prikaza trenda, veličine i predznaka ukupnog kretanja stanovništva Hrvatskoga Podunavlja u posljednjem međupopisnom razdoblju (2011. – 2021.) korisno je sažeto se osvrnuti na drugu polovicu 20. i početak 21. stoljeća (1948. – 2011.), jer se tako može utvrditi dosegnuta razina transformacije analiziranog prostora u kontekstu demografske dinamike. Iz podataka prikazanih na slici 2 razvidno je da brojčana dinamika stanovništva Hrvatskoga Podunavlja u promatranom razdoblju ima dva dijametralno suprotna podrazdoblja: (1) *podrazdoblje demografske ekspanzije od 1948. do 1991.* tijekom kojega je broj ukupnog stanovništva porastao s 433 142 na 598 434 ili za 38,16 %, pri čemu je stopa demografskog porasta u Osječko-baranjskoj županiji iznosila 30,83 %, dok je u Vukovarsko-srijemskoj županiji ona iznosila 51,66 %; (2) *podrazdoblje demografske regresije nakon 1991.*, pri čemu je broj ukupnog stanovništva Hrvatskoga Podunavlja do 2011. smanjen s 598 434 na 484 553 ili za 19,03 %. Stopa ukupne depopulacije u tom podrazdoblju u Osječko-baranjskoj županiji iznosila je -16,93 %, a u Vukovarsko-srijemskoj županiji -22,37 %. Međupopisno smanjenje broja stanovnika, kao što se u nastavku vidjeti, nastavljeno je još jačim intenzitetom nakon 2011. godine. Drugim riječima, potpuni preokret u predznaku demografske bilance i ukupnom kretanju stanovništva Hrvatskoga Podunavlja nastupa 1991. godine, što se ponajprije i ponajviše dovodi u vezu s demografskim i migracijskim gubicima u Domovinskom ratu,¹⁰ ali i s naslijeđenim sve nepovoljnijim čimbenicima iz prethodnih desetljeća (sve skromnija bioreprodukcija, demografsko starenje, iseljavanje povezano uz deagrarizaciju i deruralizaciju i dr.) (Živić, 2007). Navedenom treba pridodati i relativno sporu i nedovoljno osmišljenu poslijeratnu obnovu u ratu uništenog

10 Od ukupno 348 naselja Hrvatskoga Podunavlja pod višegodišnjom srbijanskom okupacijom nalazilo se njih 124, u kojima je živjelo, prema Popisu 1991. godine, trećina stanovništva Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije. O geostrateškim aspektima srbijanske oružane agresije na hrvatski istok vidjeti u: Pavić (1993). Osnovne činjenice o veličini i strukturi demografskih i migracijskih gubitaka Hrvatskoga Podunavlja u Domovinskom ratu vidjeti u: Živić (1997; 2003b; 2005; 2007).

gospodarstva, kao i teško ekonomsko stanje uzrokovano izostankom razvojne politike koja bi na pravi način valorizirala strateške razvojne prednosti ovoga kraja, osobito mogućnosti i tradiciju poljoprivrede i proizvodnje hrane te istaknuti prometno-geografski položaj, ne samo na Dunavu.

Slika 2. Kretanje broja ukupnog stanovništva Hrvatskoga Podunavlja po županijama u razdoblju 1948. – 2011.

Izvor: DZS, Statistički podaci, Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001.

Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 20. 2. 2025.); DZS, Istaknute teme, Popisi stanovništva, Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Tablični pregled podataka. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 13. 2. 2025.).

Sinergijskim djelovanjem različitih destabilizacijskih čimbenika demografsko stanje nastavilo se pogoršavati, odnosno ubrzana je demografska regresija i nakon 2011. godine (tablica 1). Štoviše u odnosu na demografsku dinamiku Republike Hrvatske u cjelini, kao i drugih hrvatskih županija, od 2011. do 2021. Osječko-baranjska županija ostvarila je najveći apsolutni pad (-47 006), a Vukovarsko-srijemska županija najveći relativan pad broja stanovnika (-20,28 %). U istom je međupopisju stopa ukupne depopulacije u Hrvatskom Podunavlju u cjelini iznosila -17,21 %, što je značajno više od stope ukupne depopulacije stanovništva Republike Hrvatske u cjelini (-9,64 %). Obje županije, kao i cijelo Hrvatsko Podunavlje, u posljednjem međupopisnom razdoblju odlikuje demografsko izumiranje kao najnepovoljniji regresivni tip intenziteta međupopisne promjene. To je više nego značajna transformacija u odnosu na međupopisja prije 1991. godine, koje su odlikovali progresivni tipovi intenziteta međupopisne promjene, od slabe do osrednje

progresije.¹¹ Nažalost, demografsko pražnjenje Hrvatskoga Podunavlja nastavilo se i nakon Popisa 2021. Prema procjeni DZS-a,¹² u Osječko-baranjskoj županiji je 31. prosinca 2023. godine živjelo 251 794 (-2,42% u odnosu na 2021.), a u Vukovarsko-srijemskoj županiji 138 207 stanovnika (-3,43 % u odnosu na 2021.), što daje brojku od ukupno 390 001 stanovnika u Hrvatskom Podunavlju u cjelini, što je 2,78 % manje u odnosu na rezultate Popisa 2021.

Tablica 1. Promjena broja stanovnika županija Hrvatskoga Podunavlja po jedinicama lokalne samouprave 2011. – 2021.

Jedinice lokalne uprave i samouprave	2011.	2021.	Međupopisna promjena	
Gradovi	193 964	168 853	-25 111	87,05
Općine	111 068	89 173	-21 895	80,29
OBŽ – ukupno	305 032	258 026	-47 006	84,59
Gradovi	88 195	73 114	-15 081	82,90
Općine	91 326	69 999	-21 327	76,65
VSŽ – ukupno	179 521	143 113	-36 408	79,77
Gradovi – ukupno	282 159	241 967	-40 192	85,76
Općine – ukupno	202 394	159 172	-43 222	78,64
Hrvatsko Podunavlje – ukupno	484 553	401 139	-83 414	82,79
Republika Hrvatska	4 284 889	3 871 833	-413 056	90,36

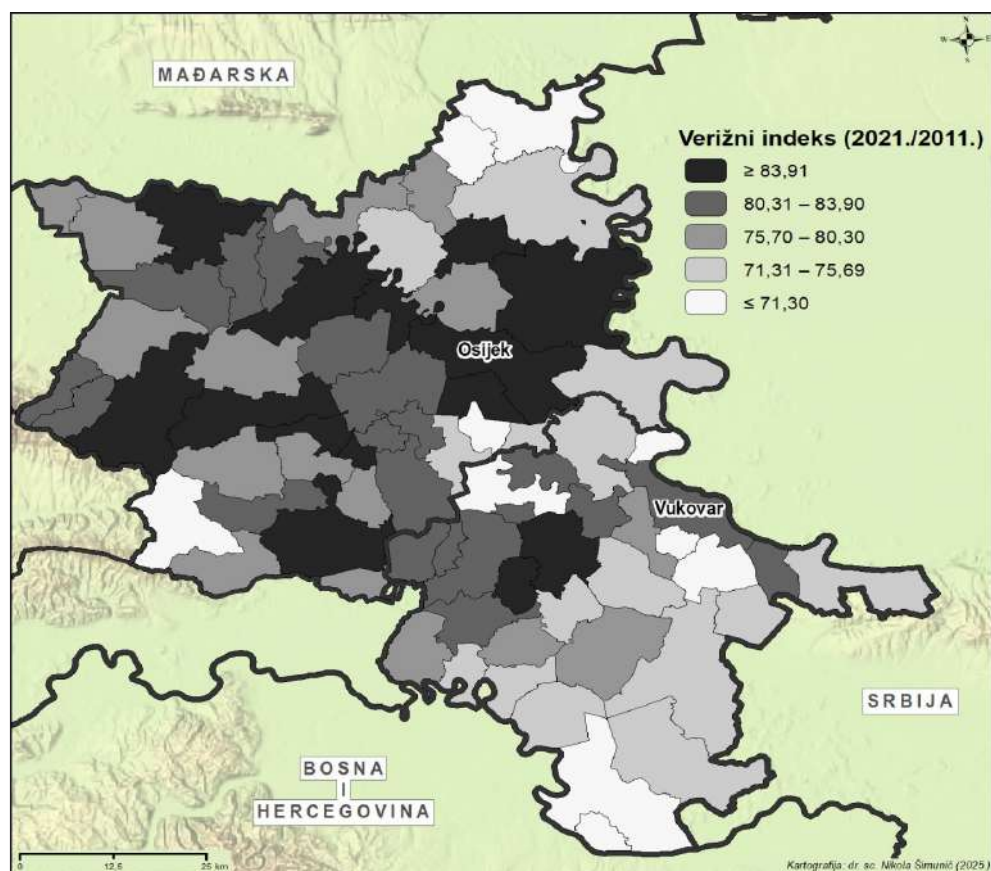
Izvor: DZS, Istaknute teme, Popisi stanovništva, Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021., Tablični pregled podataka. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 13. 2. 2025.).

Premda Hrvatsko Podunavlje odlikuje visok stupanj depopulacijske homogenosti, ipak se na razini jedinica lokalne samouprave uočavaju određene razlike (tablica 1). Naime u obje županije i u Hrvatskom Podunavlju u cjelini stopa ukupne depopulacije stanovništva općina veća je od stope ukupne depopulacije stanovništva gradova, što znači da se općine demografski prazne brže i više od gradova, premda je i kod jednih i kod drugih riječ o demografskom izumiranju kao najnepovoljnijem tipu intenziteta međupopisne

11 Tipovi intenziteta međupopisne promjene određeni su prema metodologiji koju je razradio I. Nejašmić (Nejašmić, 2005).

12 Izvor: DZS, Statistički podaci, Statistika u nizu, Stanovništvo, Stanovništvo – pregled po gradovima i općinama. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 15. 2. 2025.).

promjene. Zbog te blage diferencijacije u demografskoj dinamici gradovi su ponešto povećali relativan udio svojega stanovništva u ukupnom stanovništvu Hrvatskoga Podunavlja (s 58,1 % na 60,3 %), dok su općine smanjile (s 41,9 % na 39,7 %). Dubinu depopulacijske homogenosti potvrđuje i podatak da svih pet gradova i svih 26 općina u Vukovarsko-srijemskoj županiji imaju izumiranje kao tip intenziteta međupopisne promjene, a da u Osječko-baranjskoj županiji samo Grad Osijek i Općina Antunovac imaju tek nešto manje nepovoljan tip intenziteta međupopisne promjene – vrlo jaka depopulacija. Drugim riječima, 71 od 73 jedinice lokalne samouprave Hrvatskoga Podunavlja odlikuje izumiranje kao tip intenziteta međupopisne promjene (slika 3).

Slika 3. Verižni indeks međupopisne promjene stanovništva Hrvatskoga Podunavlja po jedinicama lokalne samouprave u razdoblju 2011. – 2021.¹³

13 Brojčani su razredi određeni na temelju matematičke homogenosti u distribuciji na pet razreda.

4. SALDO UNUTARNJE I VANJSKE MIGRACIJE (2011. – 2023.)

Prvi korak u analizi doprinosa mehaničkog kretanja stanovništva demografskoj bilanci i ukupnom kretanju stanovništva Hrvatskoga Podunavlja, kako je u metodološkim napomenama istaknuto, odnosi se na analizu i prikaz podataka o broju doseljenih i odseljenih osoba kao i salda ukupne migracije na temelju godišnjih izvješća DZS-a. Metodološke manjkavosti tih podataka ranije su istaknute pa se na ovom mjestu neće ponavljati. No važno je napomenuti da su za razdoblje 1. siječnja 2011. do 31. prosinca 2023. podaci agregirani na razini Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije, kao i njihovih jedinica lokalne samouprave (tablice 2 i 3), dok je na godišnjoj razini saldo ukupne migracije za navedene županije u cjelini prikazan na slikama 4 i 5.

Prezentirani podaci u promatranom razdoblju potvrđuju činjenicu da obje županije, kao i Hrvatsko Podunavlje u cjelini gube stanovništvo mehaničkim putem, jer je broj odseljenih veći od broja doseljenih, na što ukazuju negativna salda unutarhrvatske i negativna salda vanjske migracije. Pritom treba naglasiti da u strukturi odseljenih prevladavaju odseljeni u inozemstvo (56,1 % u Osječko-baranjskoj i 57,8 % u Vukovarsko-srijemskoj županiji), dok u strukturi doseljenih prevladavaju osobe koje su u Osječko-baranjsku županiju doselile iz drugih hrvatskih županija (57,2 %), a u Vukovarsko-srijemskoj županiji doseljeni iz inozemstva čine nešto više od polovice ukupnog broja doseljenih (50,6 %). Navedeni podaci upućuju na činjenicu da u Osječko-baranjskoj županiji u strukturi salda ukupne migracije negativan saldo vanjske migracije sudjeluje sa 70,7 %, dok negativan saldo vanjske migracije u ukupnoj migraciji Vukovarsko-srijemske županije sudjeluje sa 62,9 %. To znači da je vanjska migracija izrazito nepovoljnija odrednica salda ukupne migracije, što implicira zaključak da je mehanički gubitak kao odrednica demografske bilance ponajprije determiniran brojnim odseljavanjem u inozemstvo, dok emigracija prema drugim hrvatskim županijama, premda nije nezanemariva, ipak ima manju važnost. Do istog zaključka dolazi se i ako se agregiraju podaci na razini Hrvatskoga Podunavlja u cjelini: saldo unutarhrvatske migracije iznosio je -18 040 stanovnika (broj doseljenih iznosio je 26 006, a broj odseljenih 44 046 stanovnika), a saldo vanjske migracije iznosio je -36 081 stanovnika (broj doseljenih iznosio je 22 107, a broj odseljenih 58 188 stanovnika), što znači da je u strukturi negativnog salda ukupne migracije (-54 121), vanjska migracija sudjelovala s čak 66,7 %. Vrlo slični trendovi i odnosi prisutni su i na razini jedinica lokalne samouprave, pri čemu treba naglasiti činjenicu da je u svim gradovima i općinama Hrvatskoga Podunavlja saldo ukupne migracije kroz promatrano razdoblje bio negativan.

S obzirom na značenje vanjske migracije u formiranju salda ukupne migracije korisno je naznačiti i sljedeće momente: (1) vrhunac odseljavanja u inozemstvo s područja Hrvatskoga Podunavlja zabilježen je 2017. godine, koja je ujedno i godina s najvećim negativnim saldom ukupne migracije. Te je godine u inozemstvo iz Osječko-baranjske županije odselilo 5094 osobe ili 16,5 % svih odseljenih u inozemstvo. Iz Vukovarsko-srijemske županije je u inozemstvo odselila 5091 osoba ili 18,6 % svih odseljenih u inozemstvo. To znači da je 2017. godine iz Hrvatskoga Podunavlja u inozemstvo odselilo ukupno 10 185 osoba, što je 17,5 % svih odseljenih u inozemstvo. Nakon 2017. godine broj odseljenih u inozemstvo postupno se, iako ne i kontinuirano, smanjuje; (2) u posljednje tri godine značajno raste broj doseljenih iz inozemstva.¹⁴ Tako je od 2021. do 2023. godine broj doseljenih iz inozemstva u Osječko-baranjskoj županiji porastao s 1267 na 2323 osobe ili za 83,3 %, dakle, gotovo je udvostručen, porast doseljenih „inozemaca“ u Vukovarsko-srijemskoj županiji iznosio je 53,2 % (s 1074 na 1645 osoba). Ukupno, u Hrvatskom je Podunavlju ukupan broj doseljenih iz inozemstva porastao s 2341 na 3968 osoba ili za 69,5 %. Ipak unatoč tom povećanju broja doseljenih i saldo vanjske migracije i saldo ukupne migracije tih je godina ostao negativan, ali su obujmi negativnog salda značajno smanjeni.¹⁵

Tablica 2. Struktura salda ukupne migracije stanovništva
Osječko-baranjske županije 2011. – 2023.

Kategorija migracija	Osječko-baranjska županija – ukupno	Gradovi	Općine
Doseljeni iz drugih hrvatskih županija	16 448	11 829	4619
Odseljeni u druge hrvatske županije	24 124	16 160	7964
Saldo unutarhrvatske migracije	-7676	-4331	-3345
Doseljeni iz inozemstva	12 321	8481	3840
Odseljeni u inozemstvo	30 848	18 703	12 145

¹⁴ „U ukupnom broju doseljenih i odseljenih osoba znatan je udio stranaca u okviru izdanih dozvola za boravak i rad. Ukupan broj osoba doseljenih iz inozemstva uključuje raseljene osobe iz Ukrajine kojima je odobrena privremena zaštita u Republici Hrvatskoj. Od ukupnog broja osoba doseljenih u Republiku Hrvatsku, 18,8 % doselilo ih se iz Ukrajine, a 12,2 % iz Bosne i Hercegovine. Od ukupnog broja osoba odseljenih iz Republike Hrvatske, najviše ih se odselilo u Njemačku (28,3 %)“. Izvor: DZS, Statistički podaci, Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023., Priopćenje. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 27. 2. 2025.).

¹⁵ O recentnoj imigraciji radne snage u Republiku Hrvatsku detaljnije vidjeti u: Komušanac (2023).

Saldo vanjske migracije	-18 527	-10 222	-8305
Ukupan broj doseljenih	28 769	20 310	8459
Ukupan broj odseljenih	54 972	34 863	20 109
Saldo ukupne migracije	-26 203	-14 553	-11 650

Izvor: DZS, Statistički podaci, Statistika u nizu, Stanovništvo, Stanovništvo – pregled po županijama. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 15. 2. 2025.); DZS, Statistički podaci, Statistika u nizu, Stanovništvo, Stanovništvo – pregled po gradovima i općinama. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 15. 2. 2025.).

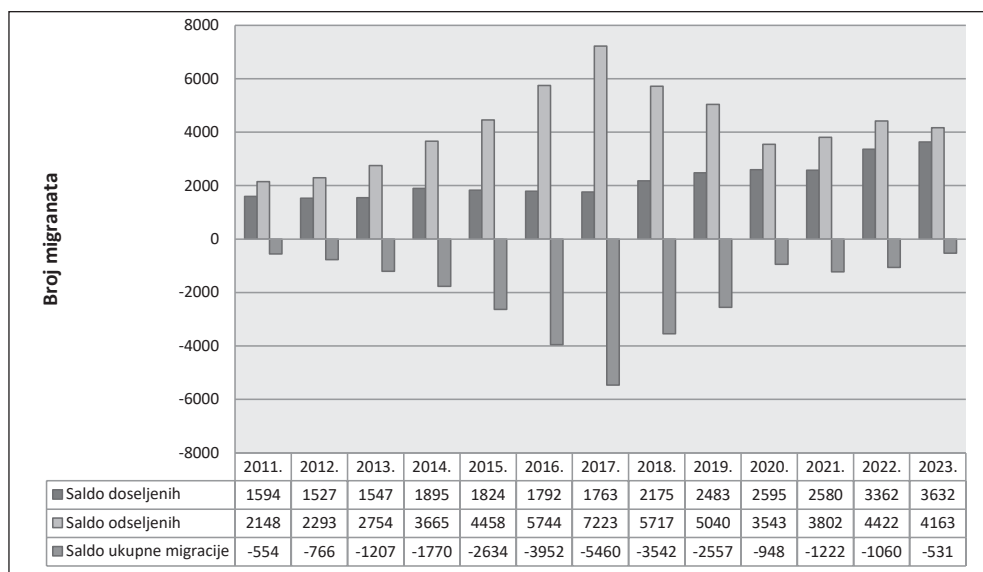
Tablica 3. Struktura salda ukupne migracije stanovništva
Vukovarsko-srijemske županije 2011. – 2023.

Kategorija migracija	Vukovarsko-srijemska županija – ukupno	Gradovi	Općine
Doseljeni iz drugih hrvatskih županija	9558	5603	3955
Odseljeni u druge hrvatske županije	19 922	11 519	8403
Saldo unutarhrvatske migracije	-10 364	-5916	-4488
Doseljeni iz inozemstva	9786	5435	4351
Odseljeni u inozemstvo	27 340	13 707	13 633
Saldo vanjske migracije	-17 554	-8272	-9282
Ukupan broj doseljenih	19 344	11 038	8306
Ukupan broj odseljenih	47 262	25 226	22 036
Saldo ukupne migracije	-27 918	-14 188	-13 730

Izvor: DZS, Statistički podaci, Statistika u nizu, Stanovništvo, Stanovništvo – pregled po županijama. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 15. 2. 2025.); DZS, Statistički podaci, Statistika u nizu, Stanovništvo, Stanovništvo – pregled po gradovima i općinama. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 15. 2. 2025.).

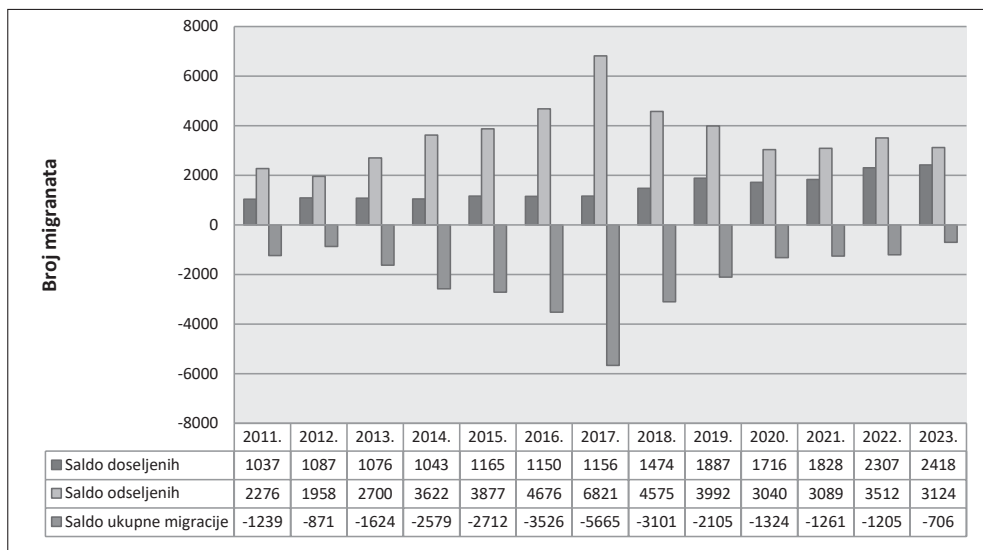
Slika 4. Saldo doseljenih, odseljenih i ukupne migracije
u Osječko-baranjskoj županiji 2011. – 2023.

Izvor: DZS, Statistički podaci, Statistika u nizu, Stanovništvo, Stanovništvo
– pregled po županijama. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 15. 2. 2025.).

Slika 5. Saldo doseljenih, odseljenih i ukupne migracije
u Vukovarsko-srijemskoj županiji 2011. – 2023.

Izvor: DZS, Statistički podaci, Statistika u nizu, Stanovništvo, Stanovništvo
– pregled po županijama. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 15. 2. 2025.).

5. BILANCA BIOREPRODUKCIJE STANOVNIŠTVA (2011. – 2023.)

Druga dinamička odrednica demografske bilance i ukupnog kretanja stanovništva jest bioreprodukcija, odnosno kretanje broja živorođene djece, umrlih osoba i prirodne promjene kao razlike između navedenih vitalnih događaja. Prirodno kretanje stanovništva može biti pozitivno (prirodni prirast) kada je broj živorođene djece veći od broja umrlih osoba, negativno (prirodni pad ili prirodna depopulacija) kada je broj umrlih osoba veći od broja živorođene djece i stagnantno, s ujednačenim brojem rođenih i umrlih. Ovisno o predznaku bioreprodukcije, prirodno kretanje može imati pozitivan, ali i negativan utjecaj na formiranje demografske bilance. Dakako, bioreprodukcija ne utječe samo na ukupno kretanje stanovništva nego i na razvoj demografskih struktura, napose strukture prema spolu i dobi, što znači da je važan indikator, ali i funkcija procesa demografskog starenja kao, dugoročno gledano, najvažnijeg čimbenika demografskih promjena u budućnosti.

Na temelju uspostavljene vremenske serije usporedivih podataka vitalne statistike izrađena je agregirana analitička tablica, s kumuliranim apsolutnim pokazateljima bioreprodukcije od 1. siječnja 2011. do 31. prosinca 2023. na razini Hrvatskoga Podunavlja u cjelini, Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije te njima pripadajućih gradova i općina (tablica 4). Iz prezentiranih je podataka jasno da analizirani prostor gubi stanovništvo i prirodnim putem, odnosno brojnijim umiranjem od rađanja. U promatranih 12 godina, prirodni je pad na razini Hrvatskoga Podunavlja u cjelini iznosio zamjetnih -31 815 stanovnika, pri čemu je prirodni pad u Osječko-baranjskoj županiji iznosio -20 008 (62,9 % ukupnog prirodnog pada), a u Vukovarsko-srijemskoj županiji -11 807 stanovnika (37,1 %). U ukupnom prirodnom padu na razini Hrvatskoga Podunavlja u cjelini relativan udio gradova i općina je podjednak, s tim da prirodni pad u gradovima (53,9 %) ponešto prednjači u Osječko-baranjskoj, a prirodni pad u općinama (56,9 %) u Vukovarsko-srijemskoj županiji. Potrebno je naglasiti da je prirodni pad u kontinuitetu kroz cijelo promatrano razdoblje (slika 6), što je samo nastavak prirodne depopulacije iz prethodnih godina.¹⁶

Prezentirani podaci ujedno indiciraju i opadajuću bioreprodukciju koju potvrđuje vitalni indeks (broj živorođene djece na 100 umrlih osoba). On

16 Na temelju službenih podataka hrvatske vitalne statistike već je ranije utvrđeno da je stanovništvo Hrvatskoga Podunavlja u kontinuirano razdoblje prirodne depopulacije zakoračilo još 1998., premda su, vjerojatno, i godine Domovinskog rata (1991. – 1995.) bile s manjim ili većim prirodnim padom, ali još uvijek za to razdoblje nisu raspoloživi cjeloviti podaci, jer nedostaju matične knjige s bivših okupiranih područja. No, i prije 1998. zabilježeni su sve nepovoljniji trendovi u bioreprodukciji. Tek ilustracije radi, od 1971. do 1990. broj živorođene djece smanjen je za 13,5 %, broj umrlih je povećan za 15,2 %, pa je obujam prirodnoga prirasta smanjen za čak 74,6 % (Živić, 2007: 437-440).

je u kumulativnom smislu za Hrvatsko Podunavlje u cjelini iznosio 61,3, za Osječko-baranjsku županiju 61,5 te za Vukovarsko-srijemsku županiju 60,8. To znači da je u promatranom razdoblju u cjelini natalitet uspio nadoknaditi svega 60 % biološkog gubitka. Još više zabrinjavaju podaci za posljednjih nekoliko godina (od 2017. naovamo) tijekom kojih je vrijednost vitalnog indeksa manja od 60. Najteža je bila 2021. (vitalni indeks iznosio je svega 50,6) godina, što vežemo uz povećanu smrtnost zbog pandemije bolesti COVID-19. Dubinu i prostornu homogenost prirodne depopulacije indicira i činjenica da je samo Općina Vođinci u Vukovarsko-srijemskoj županiji kroz analizirano razdoblje ostvarila skromni prirodni prirast (21 stanovnik). U svim drugim jedinicama lokalne samouprave broj živorođene djece bio je manji od broja umrlih osoba. Nesumnjivo riječ je o vrlo nepovoljnim bioreproduktivnim trendovima koji svojega odraza imaju na aktualne trendove u formiranju demografske bilance i ukupnom kretanju stanovništva Hrvatskoga Podunavlja, što će biti ilustrirano u narednom poglavlju. Ujedno prirodni pad stanovništva rezultira sve manjim priljevom stanovništva u fertilnu dob, što inducira novu redukciju nataliteta, ali i u radno-sposobnu dob, što sužava demografsku osnovicu formiranja radne snage. Potonja okolnost, uz iseljavanje stanovništva u najpovoljnijoj radno-aktivnoj dobi (od 20. do 40 godine), djeluje kao privlačni čimbenik novom doseljavanju, ponajprije strane radne snage.

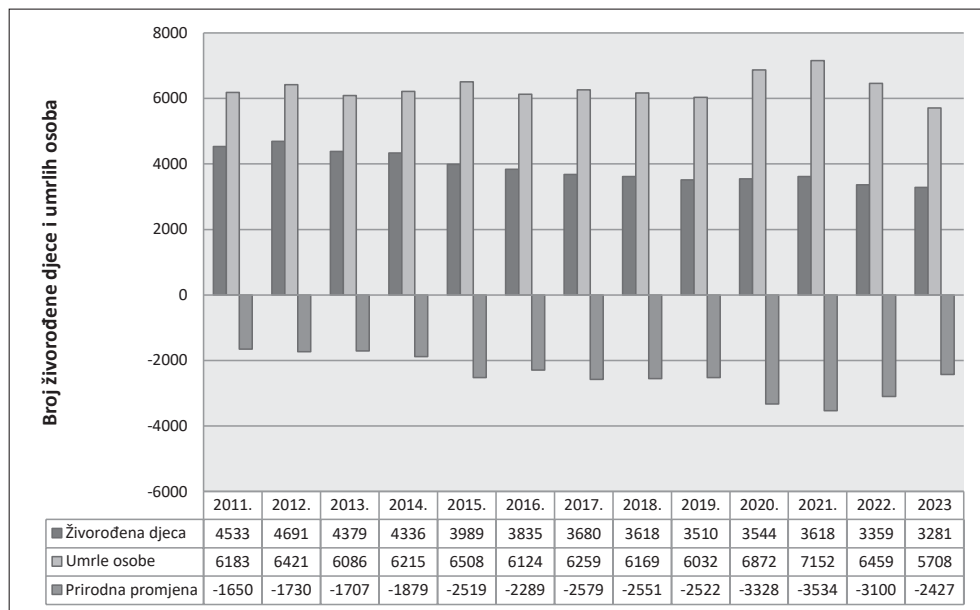
Tablica 4. Bilanca bioreprodukcije stanovništva Hrvatskoga Podunavlja 2011. – 2023.

JLS/Županija	Broj živorođene djece	Broj umrlih Osoba	Prirodna Promjena
OBŽ – ukupno	32 030	52 038	-20 008
Gradovi	20 881	31 672	-10 791
Općine	11 149	20 366	-9217
VSŽ – ukupno	18 343	30 150	-11 807
Gradovi	9219	14 310	-5091
Općine	9124	15 840	-6716
Hrvatsko Podunavlje – ukupno	50 373	82 188	-31 815
Gradovi	30 100	45 982	-15 882
Općine	20 273	36 206	-15 933

Izvor: DZS, Statistički podaci, Statistika u nizu, Stanovništvo, Stanovništvo – pregled po županijama, Stanovništvo – pregled po gradovima i općinama. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 13. 2. 2025.).

Slika 6. Prirodno kretanje stanovništva Hrvatskoga Podunavlja 2011. – 2023.

Izvor: Kao Tablica 4.

6. PROCJENA DEMOGRAFSKE BILANCE

Stavljajući u međusobni odnos podatke o prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva Hrvatskoga Podunavlja iz dosadašnje rasprave dobiva se demografska bilanca (tablica 5), koja je očekivano negativnog predznaka te kao takva pridonosi nastavku ukupne depopulacije na svim promatranim razinama (županije, gradovi, općine). Najvažnija spoznaja koja proizlazi iz prezentiranih indikatora jest da je negativna demografska bilanca ponajviše određena negativnim saldom ukupne migracije, dok prirodni pad stanovništva u tom kontekstu ima manje značenje. Naime negativan je saldo ukupne migracije u negativnoj demografskoj bilanci Osječko-baranjske županije sudjelovao s 56,7 %, Vukovarsko-srijemske županije sa 70,3 % te Hrvatskoga Podunavlja u cjelini sa 63,0 %. Slična situacija je i na razini gradova i općina. Tako je i u gradovima (75,1 %) i u općinama (61,4 %) Hrvatskoga Podunavlja negativna demografska bilanca formirana dominantno pod utjecajem negativnog salda ukupne migracije.

Tablica 5. Prirodna promjena, saldo ukupne migracije i demografska bilanca Hrvatskoga Podunavlja 2011. – 2023. po županijama, gradovima i općinama

JLS/Županija	Prirodna promjena	% prirodne promjene u odnosu na stanovništvo 2011.	Saldo ukupne migracije	% salda ukupne migracije u odnosu na stanovništvo 2011.	Demografska bilanca	% demografske bilance u odnosu na stanovništvo 2011.
OBŽ – ukupno	-20 008	-6,6	-26 203	-8,6	-46 211	-15,1
Gradovi	-10 791	-5,6	-14 553	-7,5	-25 344	-13,1
Općine	-9217	-8,3	-11 650	-10,5	-20 867	-18,8
VSŽ – ukupno	-11 807	-6,6	-27 918	-15,6	-39 725	-22,1
Gradovi	-5091	-5,8	-14 188	-16,1	-19 279	-21,9
Općine	-6716	-7,4	-13 730	-15,0	-20 446	-22,4
Hrvatsko Podunavlje – ukupno	-31 815	-6,6	-54 121	-11,2	-85 936	-17,7
Gradovi	-15 882	-5,6	-28 741	-10,2	-44 623	-15,8
Općine	-15 933	-7,9	-25 380	-12,5	-41 313	-20,4

Izvor: Kao Tablice 2, 3 i 4.

7. PROCJENA GRUBE MIGRACIJSKE BILANCE, TIP I TREND OPĆEG KRETANJA STANOVNIŠTVA

U nedostatku cjelovitijih i pouzdanijih podataka o migraciji stanovništva, u demografskim se analizama poseže za vitalno-analičkom metodom procjene grube migracijske bilance i određivanjem tipa i trenda općeg kretanja stanovništva. Gruba migracijska bilanca jest aproksimativna razlika između broja doseljenih i odseljenih. Ona može biti pozitivna, negativna ili stagnantna te se ovisno o njezinom predznaku određeni prostor može definirati kao razvojno prosperitetan ili razvojno problematičan. Opće kretanje

stanovništva tipizirano je prema metodologiji M. A. Friganovića (Friganović, 1990). Prema toj metodologiji, tipovi općeg kretanja stanovništva, kao agregirani pokazatelji demografske dinamike, određuju se na temelju vrijednosti popisne i prirodne promjene broja stanovnika koja je korigirana ili prilagođena referentnom vremenskom trenutku popisa (31. ožujka 2011. / 31. kolovoza 2021.).

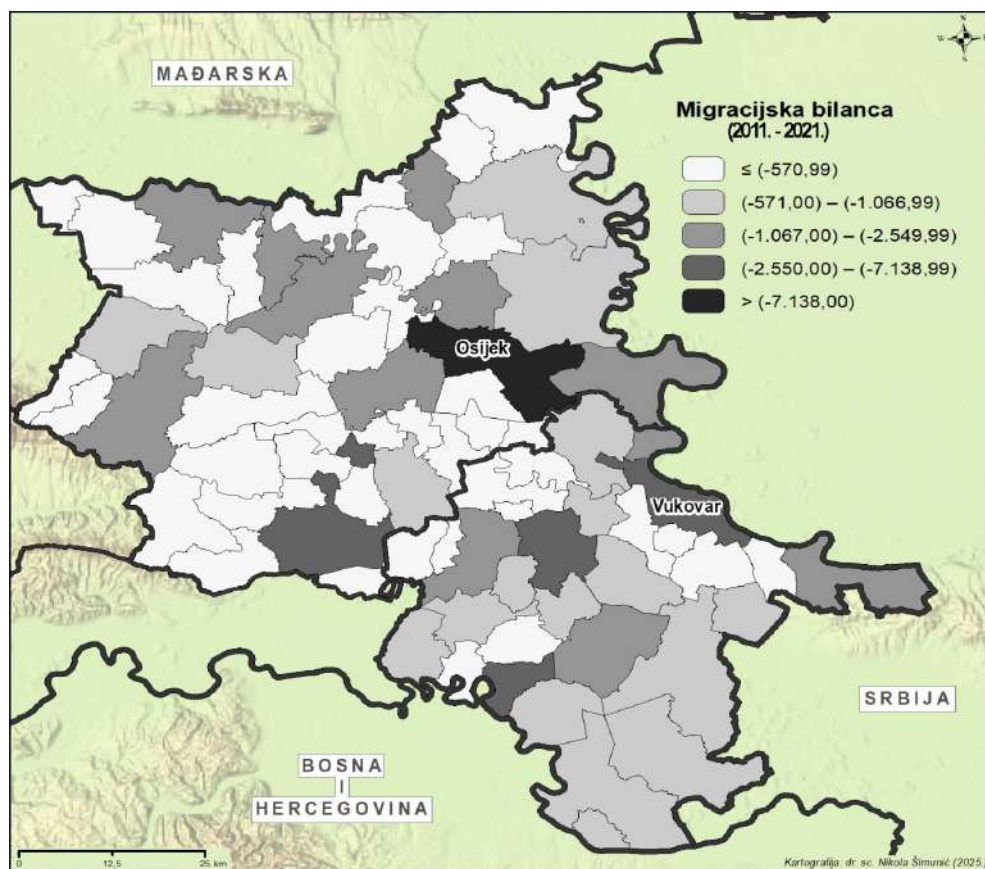
Na temelju izračuna iz tablice 6 sasvim je razvidno sljedeće: (1) gruba migracijska bilanca na svim je promatranim razinama analize, od Popisa 2011. do Popisa 2021. bila negativna, što je potvrda iznesenog zaključka o brojnijem odseljavanju od doseljavanja; (2) procijenjena gruba migracijska bilanca dominantna je odrednica ukupnog kretanja stanovništva jer je u formiranju ukupne depopulacije u Osječko-baranjskoj županiji sudjelovala sa 69,4 %, u Vukovarsko-srijemskoj županiji sa 76,9 % te u Hrvatskom Podunavlju u cjelini sa 72,7 %; (3) u svim je prostornim razinama analize (županije, gradovi i općine u cjelini) tip općeg kretanja stanovništva E4, s trendom izumiranje, što je jasan pokazatelj dominantno emigracijskog tipa formiranja naseljenosti; (4) u svim je prostornim razinama analize (županije, gradovi i općine u cjelini) procijenjena gruba migracijska bilanca veća od salda ukupne migracije 2011. – 2021. godine, što potvrđuje da su službeni podaci o broju odseljenih i doseljenih u određenoj mjeri podcijenjeni naročito kada je u pitanju vanjska migracija;¹⁷ (5) detaljniji uvid u grubu migracijsku bilancu na razini pojedinačnih gradova i općina potvrđuje izrazitu prostornu homogenost općeg kretanja stanovništva prema dominantnom trendu izumiranje. U svim je jedinicama lokalne samouprave Hrvatskoga Podunavlja procijenjena gruba migracijska bilanca negativna (slika 7), što znači da dominiraju emigracijske u odnosu na imigracijske struje stanovništva. Samo u Općini Petrijevci u Osječko-baranjskoj županiji vrijednost grube migracijske bilance niža je od vrijednosti prirodnoga pada, ali i ona unatoč tome ima najnepovoljniji E4 tip općeg kretanja stanovništva s trendom izumiranje. Općina Vodinci u Vukovarsko-srijemskoj županiji ima negativnu grubu migracijsku bilancu, ali blago pozitivnu prirodnu promjenu, pa je tip općeg kretanja stanovništva tek nešto manje nepovoljan – tip E3 – izrazita depopulacija.

17 Promotrimo li samo županijsku razinu onda vidimo da je 2011. – 2021. saldo ukupne migracije prema službenim podacima DZS-a u Osječko-baranjskoj županiji iznosio -24 612, dok je gruba migracijska bilanca iznosila -32 644 stanovnika. U Vukovarsko-srijemskoj županiji u istom je razdoblju saldo ukupne migracije iznosio -26 007, dok je gruba migracijska bilanca iznosila -27 996 stanovnika. Objedinjeno, u Hrvatskom je Podunavlju saldo ukupne migracije iznosio -50 619, a gruba migracijska bilanca -60 640 stanovnika, što znači da je bila za petinu veća.

Tablica 6. Procjena grube migracijske bilance stanovništva
Hrvatskoga Podunavlja 2011. – 2021.

JLS	Promjena broja stanovnika	%	Prirodna promjena	%	Gruba migracijska bilanca	%
Osječko-baranjska županija – ukupno	-47 006	-15,4	-14 362	-4,7	-32 644	-10,8
Gradovi	-25 111	-12,9	-7484	-3,9	-17 627	-9,1
Općine	-21 895	-19,7	-6878	-6,2	-15 017	-13,5
Vukovarsko- srijemska županija – ukupno	-36 408	-20,3	-8412	-4,7	-27 996	-15,6
Gradovi	-15 081	-17,1	-3586	-4,1	-11 495	-13,0
Općine	-21 327	-23,4	-4826	5,3	-16 501	-18,1
Hrvatsko Podunavlje – ukupno	-83 414	-17,1	-22 774	-4,7	-60 640	-12,5
Gradovi	-40 192	-14,2	-11 070	-3,9	-29 122	-10,3
Općine	-43 222	-21,4	-11 704	-5,8	-31 518	-15,6

Izvor: Kao tablice 1 i 4.

Slika 7. Gruba migracijska bilanca (apsolutne vrijednosti) stanovništva Hrvatskoga Podunavlja po jedinicama lokalne samouprave 2011. – 2021.¹⁸

8. ZAKLJUČAK

Suvremene demografske promjene u županijama, gradovima i općinama Hrvatskoga Podunavlja, kao što je provedena analiza nedvojbeno pokazala, odvijaju se pod prevladavajućim utjecajem aktualnih trendova u mehaničkom kretanju stanovništva (migracijama), dok prirodno kretanje stanovništva (bioreprodukcija) ima manju važnost. To znači da su negativna demografska bilanca i međupopisni pad stanovništva ponajviše determinirani negativnim saldonom ukupne migracije, napose brojnijim odseljavanjem u inozemstvo od doseljavanja iz inozemstva. Budući da u migracijama,

¹⁸ Brojčani su razredi određeni na temelju matematičke homogenosti u distribuciji na pet razreda.

naročito iseljeničkim strujama, sudjeluju osobe u najpovoljnijoj fertilnoj i radno-aktivnoj dobi, demografske su posljedice dugoročno gledano vrlo nepovoljne jer izravno utječu na nove debalanse u bioreprodukciji, kao i na dodatno sužavanje demografskih potencijala na tržištu rada kako na području Hrvatskoga Podunavlja tako i u Republici Hrvatskoj u cjelini.

LITERATURA

- Akrap, A. (2018). Depopulacijske tendencije u Slavoniji, u: *Kamo ide istočna Hrvatske? Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, gl. ur. P. Aračić, Zagreb – Đakovo: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu, 39-73.
- Friganović, M. A. (1990). *Demogeografija – stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ivanda, K. (2018). Demografski trendovi u gradovima Slavonije, u: *Kamo ide istočna Hrvatske? Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, gl. ur. P. Aračić, Zagreb – Đakovo: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu, 75-91.
- Jelić, I. (1993). Povijesni aspekti nastanka granice između Republike Hrvatske i Srbije, u: *Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*, ur. A. Sekulić, Zagreb: Matica hrvatska, 33-40.
- Klemenčić, M. (1993). Razgraničenje Hrvatske i Srbije u Jugoslaviji, u: *Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*, ur. A. Sekulić, Zagreb: Matica hrvatska, 41-49.
- Klempić Bogadi, S. (2023). Uloga migracija u oblikovanju suvremene demografske slike Hrvatske, u: *Neminovnost ili izbor? Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvatskoj*, ur. S. Gregurović i S. Klempić Bogadi, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Institut za migracije i narodnosti, 69-97.
- Komušanac, M. (2023). Recentna imigracija radne snage u Hrvatsku: razmjeri, trendovi, obilježja, *Migracijske i etničke teme*, 39 (2), 183-207. <https://doi.org/10.11567/met.39.2.3>
- Majstorić, I. (2020). Depopulacije Istočne Hrvatske – uzrok daljnjeg zaostajanja u regionalnom razvoju Hrvatske? *Geografski horizont*, 2, 45-61.
- Matišić, M. i Pejnović, D. (2015). Uzroci i posljedice zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju Hrvatske, *Hrvatski geografski glasnik*, 77 (2), 101-140.
- Nejašmić, I. (2005). *Demogeografija – stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Zagreb: Školska knjiga.
- Pavić, R. (1993). Geostrategija Istočne Hrvatske, u: *Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*, ur. A. Sekulić, Zagreb: Matica hrvatska, 58-69.
- Pokos, N. i Mišetić, R. (2018). Prirodno kretanje stanovništva Istočne Hrvatske 1967. – 2016., u: *Kamo ide istočna Hrvatske? Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, gl. ur. P. Aračić, Zagreb – Đakovo: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu, 93-120.
- Pokos, N. (2021). Demografski aspekti suvremenog iseljavanja iz Hrvatske, u: *Suvremene migracije u Republici Hrvatskoj. Uzroci, posljedice i aktualni trendovi*, ur. M. Žanić, D. Živić, S. Špoljar Vržina, G-M. Miletić, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 11-33.
- Vukosav, B. i Matijević, Z. (2020). Prilog poznavanju hrvatskog-srbijanskoga graničnog spora u Hrvatskom Podunavlju – historijsko-geografski i suvremeni aspekti, *Geoadria*, 25 (2), 177-208.

- Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb: MaTe.
- Živić, D. (1997). Basic demographic characteristics of the displaced population from the Croatian east, *Društvena istraživanja*, 6 (2-3), 195-216.
- Živić, D. (2003a). Neka obilježja diferenciranog demografskog razvoja urbanih i ruralnih naselja/područja Istočne Hrvatske, *Migracijske i etničke teme*, 19, 1, 69-93.
- Živić, D. (2003b). Prognoza stanovništva iz hrvatskog Podunavlja i problemi njegova povratka (1991. – 2001.), *Hrvatski geografski glasnik*, 65 (1), 63-82.
- Živić, D. (2005). Demografski ratni gubici kao determinanta razvoja stanovništva Istočne Hrvatske u razdoblju 1991. – 2001., *Migracijske i etničke teme*, 21 (1-2), 123-141.
- Živić, D. (2007). Demografske i socijalne odrednice razvoja stanovništva u hrvatskom Podunavlju, *Društvena istraživanja*, 16 (3), 431-454.
- Živić, D. (2013). Demografski okvir društvene stabilnosti i gospodarskog razvoja Istočne Hrvatske (2001. – 2011.), u: *Uloga obrazovanja u identitetu društva i ekonomiji znanja*, ur. A. Šundalić et al., Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku, 65-87.
- Živić, D. (2014). Depopulacija i starenje kao regresivni čimbenici razvoja stanovništva hrvatskoga Podunavlja (1991. – 2011.), u: *Zemlja*, ur. S. Matić, Zagreb – Vinkovci: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Centar za znanstveni rad u Vinkovcima, 63-77.
- Živić, D. (2016). Suvremena migracija kao odrednica depopulacije istočne Hrvatske (2001. – 2014.), u: *Sociokulturno nasljeđe i gospodarski razvoj*, ur. A. Šundalić et al., Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Poljoprivredni fakultet u Osijeku, Odjel za kulturologiju, Ekonomski fakultet u Osijeku, 52-75.
- Živić, D. (2017a). Demografsko izumiranje hrvatskoga istoka, *PILAR – Časopis za društvene i humanističke studije*, XII., 24, 9-26.
- Živić, D. (2017b). Demografsko praznjenje Istočne Hrvatske, *Političke analize*, 7, 31, 24-32.
- Živić, D. (2018). Depopulacija i starenje u Istočnoj Hrvatskoj, *Diacovensia*, 26, 4, 657-679. <https://doi.org/10.31823/d.26.4.6>
- Živić, D. i Šimunić, N. (2023). Aktualni demografski trendovi i njihove posljedice na hrvatsko društvo – nacionalni i regionalni uvidi, u: *Demografija, iseljavanje, migracije*, ur. S. Baloban i suradnici, Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka crkve i Kršćanska sadašnjost, 31-58.
- Živić, D. i Šimunić, N. (2024). Demografska održivost postojeće mreže gradova i općina u istočnohrvatskim županijama, u: *Lokalna vlast i samouprava u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje*, ur. A. Rajković Pejić i D. Tomas, Slavonski Brod – Osijek: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Filozofski fakultet u Osijeku, 453-477.

Current challenges of migration and demographic change in the Croatian Danube region

ABSTRACT

The research subject of this paper is the current migration processes and their impact on contemporary demographic changes in the Croatian Danube region, the continental border area of Croatia with Serbia and partly with Hungary and Bosnia and Herzegovina. According to formal criteria, it is an area characterized by general depopulation and strong demographic depletion. The primary objective of the study is to determine the size of the migration contingent, both at the level of intra-Croatian (inter-county) resettlement and external migration. The secondary objective of the study is to estimate the size and structure of the demographic balance in order to assess to what extent the current demographic changes are due to demographic and reproductive trends and to what extent they are a consequence of mechanical population movements or migration. Methodologically, descriptive, comparative and quantitative methods of demographic analysis are applied. The spatial framework of the study is the Osijek-Baranja and Vukovar-Srijem counties, which account for 11.7% of the area of the Republic of Croatia and in which 10.4% of the total population lived according to the 2021 census. In terms of time, the study covers the period from January 1, 2011 to December 31, 2023, for which a time series of comparable vital and migration statistical data was compiled at the level of counties (2), cities (12) and municipalities (61). The results of this research should contribute to a better understanding of the current causes and consequences of demographic change in regional and local communities in Croatia.

Keywords: migration, demographic changes, depopulation, Croatian Danube region

Povezanost iseljavanja mladih s njihovim položajem na tržištu rada – usporedba Vukovarsko-srijemske županije s odabranim županijama Republike Hrvatske

Izvorni znanstveni rad

Ivana Bendra

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar

J. J. Strossmayera 25, 32000 Vukovar

Ivana.Bendra@pilar.hr

SAŽETAK

Dosadašnji nalazi ukazuju da se učestalije iz trenutačnog mjesta stanovanja iseljavaju mladi, i to iz perifernih područja, što se povezuje s težnjom za postizanjem boljih mogućnosti zapošljavanja i razvijanjem karijere, većom plaćom i općenito boljom kvalitetom života. Imajući navedeno na umu, cilj je ovoga rada utvrditi u kojoj se mjeri aktualne značajke položaja mladih na tržištu rada u Vukovarsko-srijemskoj županiji mogu dovoditi u vezu s problemom njihova masovnijeg iseljavanja s toga područja u proteklom međupopisnom razdoblju. Naime rezultati demografskih analiza pokazuju da je od 2011. do 2021. godine najviše stanovnika Republike Hrvatske iselilo upravo iz Vukovarsko-srijemske županije, gdje je uglavnom riječ o osobama mlađe životne dobi. Kako bi se potvrdilo je li položaj mladih na tržištu rada važan čimbenik pri tumačenju rastućeg trenda njihova iseljavanja iz Hrvatske, poglavito Vukovarsko-srijemske županije, provedena je komparativna analiza statističkih podataka koje objavljuju Hrvatski zavod za zapošljavanje i Državni zavod za statistiku na razini županija za desetogodišnje razdoblje (2011. – 2021.). Na temelju uvida u podatke o odabranim županijama (5 iz kojih se u posljednjem međupopisnom razdoblju iselilo najviše stanovništva i 5 iz kojih se iselilo najmanje) prikazat će se međuzupanijske razlike u

stopi nezaposlenosti, udjelu nezaposlenih mladih, visini prosječnih plaća i ponudi radnih mjesta, te će se na temelju njih iznijeti određene zaključke o tome je li moguće masovniju migraciju mladih kakva se odvijala u Vukovarsko-srijemskoj županiji tumačiti situacijom na tržištu rada ili je potrebno provesti dodatna istraživanja o ostalim mogućim uzrocima.

Ključne riječi: mladi, iseljavanje, tržište rada, Vukovarsko-srijemska županija, analiza statističkih podataka Hrvatskog zavoda za zapošljavanje i Državnog zavoda za statistiku

1. UVOD

Intenzivno iseljavanje mladih iz Republike Hrvatske (dalje: RH) koje se odvijalo u proteklom međupopisnom razdoblju, osobito nakon ulaska RH u Europsku uniju 2013. godine i povećanih mogućnosti mobilnosti mladih i rada u inozemstvu (Peračković i Rihtar, 2016; Jurić, 2017) aktualna je tema u znanstvenim analizama zbog višestruko negativnih posljedica koje ono ima za hrvatsko društvo. Rezultati tako pokazuju da je u proteklom međupopisnom razdoblju (2011. – 2021.) Hrvatsku zahvatio novi val masovnijeg iseljavanja stanovništva, uglavnom mlađe životne dobi od 20 do 40 godina, a koji se intenzivirao 2015. godine, da bi vrhunac iseljavanja uslijedio 2017. (Pokos i Turk, 2022). Premda je posljednjih godina uočen određeni pad iseljavanja, kao i namjere iseljenja, što je ponajprije povezano s posljedicama pandemije bolesti COVID-19 na tržište rada (Vukić, Perić Kaselj i Škiljan, 2023) i dalje se uočava značajnije iseljavanje stanovništva iz pojedinih županija te je najveći negativan saldo ukupne migracije stanovništva 2023. godine zabilježen na području Istočne Hrvatske, točnije u Vukovarsko-srijemskoj (-706 osoba), Požeško-slavonskoj (-612 osoba) i Osječko-baranjskoj županiji (-531 osoba).¹

Dosadašnji nalazi ukazuju da je iseljavanje mladih iz trenutačnog mjesta stanovanja najučestalije uvjetovano težnjom za postizanjem boljih mogućnosti zapošljavanja, uvjeta rada, razvijanja karijere, većom plaćom i općenito boljom kvalitetom života (Peračković i Rihtar, 2016; Žanić, Miletić i Bendra, 2019; Miletić, Žanić i Peračković, 2022; Adamović i Potočnik, 2022; Ružić i sur., 2023). Pritom se mladi učestalije odlučuju na taj korak ako njihovo trenutačno mjesto stanovanja ima obilježja perifernih područja, odnosno stanuju u manjem mjestu koje općenito nudi manje izbora (Miletić, Žanić i Peračković 2022; Adamović i Potočnik, 2022).

1 Usp. <https://podaci.dzs.hr/media/oxbhgzzy/stan-2024-2-1-migracija-stanovni%C5%Altva-republike-hrvatske-u-2023.pdf>

Isto potvrđuju i istraživanja iz različitih dijelova Europe i svijeta koja pokazuju da nepovoljna situacija na tržištu rada u perifernim područjima, gdje su manje mogućnosti pronalaska posla u skladu s stečenim kvalifikacijama, kao i napredovanja mladih, vrlo često djeluje kao potisni čimbenik koji utječe na to da privremene migracije postaju trajne migracije u veće gradove ili u inozemstvo (Dolińska, Jończy i Rokita-Poskart, 2020; Thissen i sur., 2010; Bjarnason i Thorlindsson 2006; Chankseliani, 2016; Sonzogno, Urso i Faggian, 2022).

Uz nepovoljne mogućnosti zapošljavanja koje se drže glavnim motivom iseljavanja mladih iz RH, rezultati istraživanja provedenih među iseljenim stanovništvom dodatno ukazuju da čimbenici odlaska mladih nisu isključivo ekonomske naravi, odnosno da je među glavne potisne čimbenike potrebno ubrojiti i one društveno i politički uvjetovane koji također imaju negativan utjecaj na kvalitetu života mladih u Hrvatskoj. Tako se navodi da na njihovu odluku o iseljenu utječu i nezadovoljstvo uređenošću hrvatskog društva i upravljanjem državom, političkom situacijom i političkom elitom, institucijama, nepotizmom, korupcijom i kriminalom povezanim s nepravednim modelom privatizacije, uz koje se dodatno izdvajaju nesigurnost, nepovjerenje, opterećenje kreditnim zaduženjima, ugroza od siromaštva i sl. (Jurić, 2017; Rajković Iveta i Horvatin, 2017; Perić Pavišić, Šakić i Rihtar, 2022; Ružić i sur., 2023).

Imajući navedeno na umu, svrha provedbe ovoga istraživanja jest doprinijeti raspravi o tome u kojoj se mjeri aktualno iseljavanje iz Hrvatske može dovoditi isključivo u svezu s situacijom na tržištu rada. Na tom tragu cilj je rada utvrditi odražavaju li aktualne značajke položaja mladih na tržištu rada u Vukovarsko-srijemskoj županiji (dalje: VSŽ) situaciju po pitanju iseljavanja s toga područja, odnosno doprinosi li položaj na tržištu rada njihovu masovnijem iseljavanju u proteklom međupopisnom razdoblju u odnosu na druge županije?

Kako bi se odgovorilo na zadano provedena je komparativna analiza statističkih podataka koje objavljuju Hrvatski zavod za zapošljavanje (dalje: HZZ) i Državni zavod za statistiku (dalje: DZS) na razini odabranih županija (pet iz kojih se iselilo najviše stanovništva i pet iz kojih se iselilo najmanje) za desetogodišnje razdoblje (2011. – 2021.).

Struktura rada koncipirana je tako da se nakon uvodnog poglavlja najprije daje prikaz rezultata dosadašnjih istraživanja o iseljavanju i migracijskim aspiracijama mladih iz VSŽ-a i šireg područja Istočne Hrvatske. Nakon prikaza metodologije istraživanja slijedi poglavlje s rezultatima provedenih analiza na temelju kojih se iznose određeni zaključci i preporuke koji mogu

pomoći VSŽ-u i ostalim županijama koje se suočavaju sa značajnijim iseljavanjem stanovništva u planiranju i provedbi politika usmjerenih prema poboljšanju položaja mladih.

2. DOSADAŠNJI NALAZI O ISELJAVANJU IZ VUKOVARSKO-SRIJEMSKJE ŽUPANIJE I MIGRACIJSKIM ASPIRACIJAMA MLADIH

Dosadašnje analize pokazuju da je VSŽ, kao i veći dio ostatka Istočne Hrvatske, područje koje se desetljećima suočava s snažnom depopulacijom i iseljavanjem, na koje je, uz posljedice Domovinskoga rata, primarno utjecao neravnomjerni regionalni razvoj i centralizirani razvoj zemlje (Jurić, 2017; Dugalić i Živić, 2020). Gospodarske poteškoće toga područja povezuju se s izostankom kapitalnih ulaganja, koja utječu na manjak radnih mjesta i s nerazvijenošću privatnog sektora koji za posljedicu ima to da većina zaposlenog stanovništva radi u javnim i državnim ustanovama, a koju dodatno opterećuju i problemi s političkom korupcijom (Dugalić i Živić, 2020: 520). Osim toga problemi se povezuju i sa smanjenim interesom stanovništva za bavljenje poljoprivredom i napuštanjem te gospodarske grane kao glavne gospodarske djelatnosti na tom području, kao i činjenice da gradovi na području Istočne Hrvatske ne mogu zadržati deagrarizirano stanovništvo zbog nemogućnosti zapošljavanja u drugim djelatnostima. S druge strane stanovništvo koje se nastavlja baviti poljoprivredom suočava se s brojnim poteškoćama povezanim s „nerazvijenim i neorganiziranim tržištem proizvodima s lošom logistikom“ (Čengić i Cvikić, 2022). Dodatna je otegotna okolnost i činjenica da dominantna prehrambena industrija nije dostatno tehnološki razvijena i ne inicira razvoj i stvaranje novih radnih mjesta (Akrap, 2014). Postojeće stanje pogoršava i nepovoljna situacija na tržištu rada, prije svega niža cijena rada i male plaće, neujednačena kvaliteta života u gradu i na selu, „dugogodišnja politička nebriga središnjih vlasti za ove krajeve, ali i naslijeđeni mentalitet koji potiče individualizam“ (Dugalić i Živić, 2020: 520), odnosno „nesklonost zajedničkoj suradnji, usvajanju novih znanja o načinima proizvodnje poljoprivrednih kultura i tržišnome natjecanju“ (Čengić i Cvikić, 2022: 372). Takav nepovoljan društveno-gospodarski okvir odrazio se i na iseljavanje stanovništva s toga područja u proteklom međupopisnom razdoblju te je uočeno da „istočnohrvatske županije bilježe negativan saldo i unutarne (među županijske) i vanjske migracije, što znači da je odseljavanje iz njih brojnije od doseljavanja, pa one imaju prevladavajuće egzodusne migracijske karakteristike“ (Dugalić i Živić, 2020: 516, 517).

Iz priložene tablice 1 s rezultatima analize statističkih podataka o iseljavanju

stanovništva iz RH u posljednjem međupopisnom razdoblju vidljivo je da je najveću stopu iseljavanja imao upravo VSŽ, pored zatim Požeško-slavonska, Sisačko-moslavačka, Brodsko-posavska i Šibensko-kninska županija. S druge strane najmanju stopu iseljavanja stanovništva imale su Krapinsko-zagorska, Koprivničko-križevačka, Varaždinska, Splitsko-dalmatinska i Bjelovarsko-bilogorska županija (Pokos i Turk, 2022).

Tablica 1: Iseljeni iz Hrvatske 2011. – 2021. godine po odabranim županijama

ŽUPANIJA	BROJ STANOVNIKA 2011.	BROJ ODELJENIH 2011.-2021.	STOPA ISELJAVANJA
ŽUPANIJE IZ KOJIH SE NAJVIŠE STANOVNIŠTVA ISELILU U RAZDOBLJU OD 2011.-2021.			
1. VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	179.521	23.109	128,7
2. POŽEŠKO-SLAVONSKA	78.034	9.252	118,6
3. SISAČKO-MOSLAVAČKA	172.439	19.554	113,4
4. BRODSKO-POSAVSKA	158.575	17.006	107,2
5. ŠIBENSKO-KNINSKA	109.375	11.302	103,3
ŽUPANIJE IZ KOJIH SE NAJMANJE STANOVNIŠTVA ISELILU U RAZDOBLJU OD 2011.-2021.			
1. KRAPINSKO-ZAGORSKA	132.892	5.200	39,1
2. KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	115.584	5.514	47,7
3. VARAŽDINSKA	175.951	9.420	53,5
4. SPLITSKO-DALMATINSKA	454.798	25.895	56,9
5. BJELOVARSKO-BILOGORSKA	119.764	7.363	61,5

Izvor: Pokos i Turk, 2022: 87.

Podaci ukazuju da među županijama iz kojih se iselilo najviše stanovništva u posljednjem međupopisnom razdoblju dominiraju upravo županije Istočne Hrvatske: Vukovarsko-srijemska, Brodsko-posavska i Požeško-slavonska. I preostale dvije županije koje administrativno pripadaju tom području, Osječko-baranjska i Virovitičko-podravska, obilježavala je visoka stopa iseljavanja, te su, nakon Ličko-senjske koja se nalazila na šestom mjestu, smještene na sedmo i osmo mjesto prema stopi iseljavanja 2011. – 2021. godine (Pokos i Turk, 2022). Analize su dodatno utvrdile da se dominantno iseljavalo radno aktivno stanovništvo među kojima prevladavaju mlađe osobe od 20 do 40 godina (Pokos, 2017).

Rezultati empirijskih istraživanja provedenih u Istočnoj Hrvatskoj također potvrđuju važnost uzimanja u obzir gospodarske situacije i trenutnog stanja na tržištu rada pri navođenju glavnih čimbenika koji utječu na migracijske aspiracije i iseljavanje stanovništva s toga područja. Tako anketno istraživanje iz 2018. godine, kojim je utvrđivana percepcija mladih o razlozima iseljavanja iz Istočne Hrvatske, pokazuje da mladi prilično negativno percipiraju vlastitu situaciju na tržištu rada te su slabo plaćen posao i nemogućnost pronalaska posla glavni razlozi iseljavanja iz Slavonije i Baranje za 80,3 % ispitanika (Šundalić, 2018).

Više istraživanja koje je proveo Institut Ivo Pilar na području VSŽ-a također potvrđuju visoku prisutnost migracijskih aspiracija među stanovnicima i ukazuju na veliko nezadovoljstvo mladih mogućnošću zapošljavanja i položajem na tržištu rada. Tako istraživanje provedeno 2020. godine na reprezentativnom uzorku punoljetnog stanovništva (N = 457) pokazuje da su migracijske aspiracije prisutnije među mlađim stanovnicima, pri čemu 24 % stanovnika mlađih od 44 godine katkada razmišlja o iseljavanju, 14,1 % često razmišlja, dok 8,3 % svakako planira iseliti (Žanić, Miletić i Milak, 2022). Među glavnim razlozima takve namjere izdvajaju se upravo materijalni razlozi i bolje životne i profesionalne perspektive.

Ono što zabrinjava jest da je udio onih koji planiraju iseliti još i veći među srednjoškolskom populacijom, na što su ukazali rezultati više istraživanja koja je također proveo Institut Ivo Pilar među srednjoškolcima s područja VSŽ-a. Primjerice, 2019. godine provedeno je anketno istraživanje na reprezentativnom uzorku srednjoškolca (N = 744) iz svih 15 srednjih škola s područja VSŽ-a, a čiji su rezultati pokazali da mladi već u srednjoj školi prilično negativno ocjenjuju trenutnu situaciju na tržištu rada koja se odražava i na njihovu spremnost nastavka življenja na tom području (Žanić, Miletić i Bendra, 2019). Podaci kako je mogućnošću pronalaska zaposlenja na području županije zadovoljno svega 7,3 % ispitanika, dostupnošću dobro plaćenih radnih mjesta 4%, transparentnošću zapošljavanja 7,2 %, dostupnošću razno-likih radnih mjesta 9,8% i dostupnošću radnih mjesta koja omogućavaju napredak ambicioznih zaposlenika 6,7% ukazuju da među njima postoji izrazito negativna percepcija o mogućnostima zapošljavanja u VSŽ-u. Da se VSŽ može u budućnosti suočiti s dodatnim pogoršavanjem socioekonomskog stanja pokazuju podaci iz kojih je vidljivo da postoji značajna povezanost između percepcije mogućnosti na tržištu rada i namjere iseljavanja mladih tako da su oni koji su izrazito nezadovoljni situacijom na tržištu rada u najvećem udjelu izrazili želju da nastave živjeti u drugoj zemlji u EU-u ili europskoj zemlji izvan EU-a, odnosno u nekom drugom dijelu Hrvatske. Stoga ne iznenađuje podatak da bi samo 35,8 % mladih htjelo nastaviti živjeti na području županije, dok

bi njih 32,1 % htjelo živjeti negdje drugdje na području RH, odnosno njih 32,1 % bi htjelo živjeti negdje izvan RH (Žanić, Miletić i Bendra, 2019).

Osim što rezultati provedenih istraživanja u VSŽ-u i širem području Istočne Hrvatske pokazuju da mladi iskazuju visoku razinu migracijskih aspiracija i nezadovoljstvo mogućnostima zapošljavanja, istraživanja provedena na tom području ukazuju da mladi imaju općenito negativnu percepciju o tom prostoru. Tako mladi iz VSŽ-a dominantno drže da će se u njihovu mjestu stanovanja za pet godina živjeti znatno ili nešto lošije, njih 38,4 % dok ih 37,2 % smatra da će se živjeti jednako (Žanić, Miletić i Bendra, 2019). S obzirom na to da je riječ o srednjoškolcima ili studentima koji još nemaju vlastiti uvid u stvarnu situaciju na tržištu rada, znakovito je uočiti da je njihov pesimizam o mogućnostima koje pruža prostor Slavonije, Baranje i Srijema jednim dijelom uvjetovan i negativnim medijskim napisima. Na to su nam ukazali podaci dobiveni anketnim istraživanjem kojim su mladi upitani da navedu na koje su teme naišli u člancima ili objavama na internetu o Slavoniji, a gdje su ispitanici najčešće navodili sljedeće: „iseljavanje, poljoprivreda, najsiromašnija regija Hrvatske, loša zaposlenost, nazadnost, manjak radnih mjesta i manjak industrije, propadanje sela, netaknuta priroda, neiskorištena polja ... politički razjedinjena“ i slično (Varoščić, 2021: 24). Iz tih se odgovora uočava prilično negativna percepcija prostora, kao i mogućnosti koje on pruža, posebice u vidu mogućnosti zapošljavanja, što je stečeno uvidom u internetske objave.

Osim navedenoga, slično kao i u istraživanjima provedenim na cjelokupnom teritoriju RH, rezultati istraživanja provedenih među iseljenim stanovništvom iz Istočne Hrvatske ukazuju na potrebu višedimenzionalnog tumačenja uzroka iseljavanja, gdje je vidljivo da se, uz ekonomsku, kao važnima za tumačenje potisnih čimbenika za iseljavanje mladih, navode društvena i politička dimenzija. Isto je utvrđeno provedbom više kvalitativnih istraživanja o uzrocima iseljavanja iz Istočne Hrvatske među iseljenom populacijom. Premda i ta istraživanja potvrđuju neupitnu važnost ekonomske dimenzije, gdje se ukazuje da mladi iz Slavonije iseljavaju zbog lakšeg pristupa tržištu rada (Rajković Iveta i Horvatin, 2017), financijske nestabilnosti uzrokovane nedostatkom ili potplaćenosti posla (Strilić, 2021), nedostatnih prihoda i nemogućnosti osamostaljenja (Rendulić, 2021), općenito loše industrije i stanja u gospodarstvu, kao i otežanih uvjeta za otvaranje samostalne tvrtke ili obrta (Rajković Iveta i Horvatin, 2017), ona ukazuju i na psihološko nezadovoljstvo mladih političkim ozračjem. Pritom se prije svega izdvajaju nepotizam i korupcija u svim područjima života i djelovanja kako na lokalnoj tako i na nacionalnoj razini. Ističe se i društveno ozračje, prije svega neuređenost društva.. Uz navedeno važnim čimbenicima za donošenje odluke o iseljenju

izdvajaju se i pozitivna iskustva prijašnjih migranata te društvene platforme i nove tehnologije, što znatno olakšava proces iseljavanja (Rajković Iveta i Horvatin, 2017: 268).

Navedeno potvrđuje i istraživanje koje je proveo Jurić kojemu je uzorak ispitanika uključivao značajan udio sudionika iz Slavonije i Baranje, a na temelju kojega je došao do zaključka da čimbenici odlaska nisu isključivo ekonomske naravi i da među glavne potisne čimbenike treba ubrojiti i društveno i politički uvjetovane (Jurić, 2017).

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Svrha provedbe ovoga istraživanja jest doprinijeti raspravi kojom se želi utvrditi u kolikoj se mjeri aktualne značajke položaja mladih na tržištu rada mogu povezati s pitanjem njihova masovnijeg iseljavanja iz pojedinih županija RH. Pritom je, s obzirom na rezultate demografskih analiza koji pokazuju da je od 2011. do 2021. godine najviše stanovništva iselilo iz VSŽ-a, fokus stavljen na položaj mladih u toj županiji, a koji će se u određenim aspektima usporediti s devet odabranih županija. Riječ je o pet županija iz kojih se u posljednjem međupopisnom razdoblju iselilo najmanje stanovništva: Krapinsko-zagorske, Koprivničko-križevačke, Varaždinske, Splitsko-dalmatinske i Bjelovarsko-bilogorske te četiriju iz kojih se, uz VSŽ, iselilo najviše stanovništva: Požeško-slavonske, Sisačko-moslavačke, Brodsko-posavske i Šibensko-kninske.

Kako bi se potvrdilo je li položaj mladih na tržištu rada važan čimbenik pri tumačenju rastućeg trenda njihova iseljavanja iz RH, provedena je analiza statističkih podataka koje objavljuje HZZ za promatrano razdoblje (2011. – 2021.). Detaljna komparativna analiza provedena je od veljače do ožujka 2025. godine u nacionalnim i županijskim Godišnjacima HZZ-a (2011. – 2021.) te će se na temelju uvida u podatke o odabranim županijama prikazati međuzupanijske razlike u stopi nezaposlenosti, udjelu nezaposlenih mladih i ponudi slobodnih radnih mjesta. Dodatno su proučavani i ostali dostupni dokumenti koje objavljuje DZS, a na temelju kojih će se iznijeti podaci o prosječnim neto plaćama na razini županija u promatranom razdoblju.

Istraživačka pitanja koja su pritom postavljena jesu:

- Odražavaju li međuzupanijske razlike u stopi nezaposlenosti stanovništva u proteklom međupopisnom razdoblju situaciju po pitanju iseljavanja stanovništva tako da su veće stope iseljavanja uočene u županijama s većom stopom nezaposlenosti?
- Odražavaju li međuzupanijske razlike u udjelu nezaposlenih mladih u proteklom međupopisnom razdoblju situaciju po pitanju iseljavanja

stanovništva tako da su veće stope iseljavanja uočene u županijama s većim udjelom nezaposlenih mladih?

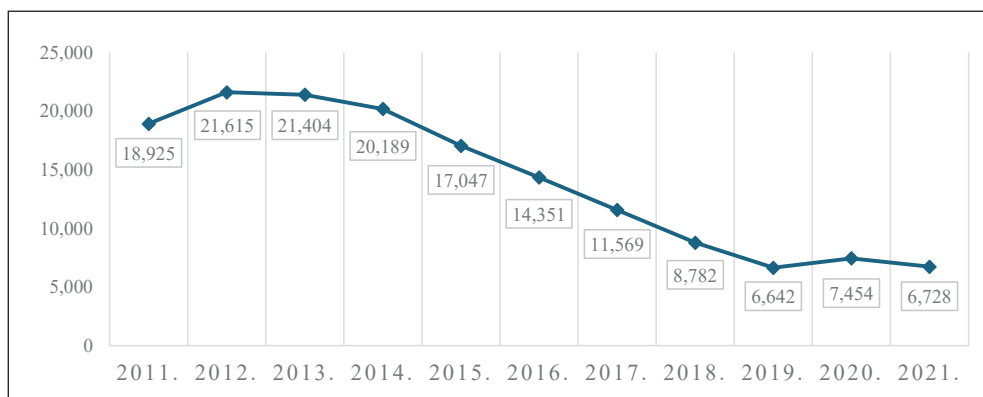
- Odražavaju li međužupanijske razlike u ponudi slobodnih radnih mjesta u proteklom međupopisnom razdoblju situaciju po pitanju iseljavanja stanovništva tako da su veće stope iseljavanja uočene u županijama s manjom (i manje raznolikom) ponudom slobodnih radnih mjesta?
- Odražavaju li međužupanijske razlike u visini prosječne plaće u proteklom međupopisnom razdoblju situaciju po pitanju iseljavanja stanovništva tako da su veće stope iseljavanja uočene u županijama s nižom prosječnom plaćom?

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

4.1 STOPA NEZAPOSLENOSTI U VSŽ-U I ODABRANIM ŽUPANIJAMA RH 2011. – 2021. GODINE

Činjenično progovoriti o položaju mladih na tržištu rada moguće je jedino na temelju uvida u podatke o njihovoj trenutačnoj situaciji koje objavljuje HZZ, a na temelju kojih je moguće iznositi određena predviđanja o njihovoj budućnosti, kao i zaključke o onome što se zbivalo proteklih godina. Pritom se u ovoj analizi želi odgovoriti možemo li sa sigurnošću tvrditi da je nepovoljna situacija na tržištu rada, osobito za mlade, u pojedinim županijama RH proteklih godina bila čimbenik koji je djelovao na izraženije migracije iz tih županija? Premda je primarni fokus ovoga istraživanja utvrditi postoji li veza između položaja mladih na tržištu rada u VSŽ-u i njihova iseljavanja, za davanje odgovora na postavljeno pitanje prikazuju se rezultati komparativne analize za odabrane županije, pri čemu će se najprije dati uvid u razlike u stopama registrirane nezaposlenosti stanovništva.

Dakle, kada govorimo o situaciji na tržištu rada u VSŽ-u u promatranom razdoblju i kada pogledamo statističke podatke HZZ-a o broju nezaposlenih prikazane na grafikonu 1, ono što se odmah može uočiti jest da se, slično kao i na razini cjelokupnog teritorija RH, osim povećanja 2020. godine zbog utjecaja pandemije bolesti COVID-19 na tržište rada i mogućnosti iseljavanja (Pokos i Turk, 2022), uočava trend kontinuiranog smanjenja udjela nezaposlenog stanovništva. Međutim, kao što je istaknuto, prije svega u demografskim analizama aktualne situacije na tržištu rada u RH, takve je podatke zapravo potrebno tumačiti kao posljedicu „smanjenog pritiska na burzu rada, a koji je odraz nepovoljnih demografskih trendova, dakle smanjenog nataliteta i povećanja udjela osoba starije životne dobi, ali isto tako i aktualnih migracijskih trendova i povećane sklonosti mladih ka emigraciji, a koji su

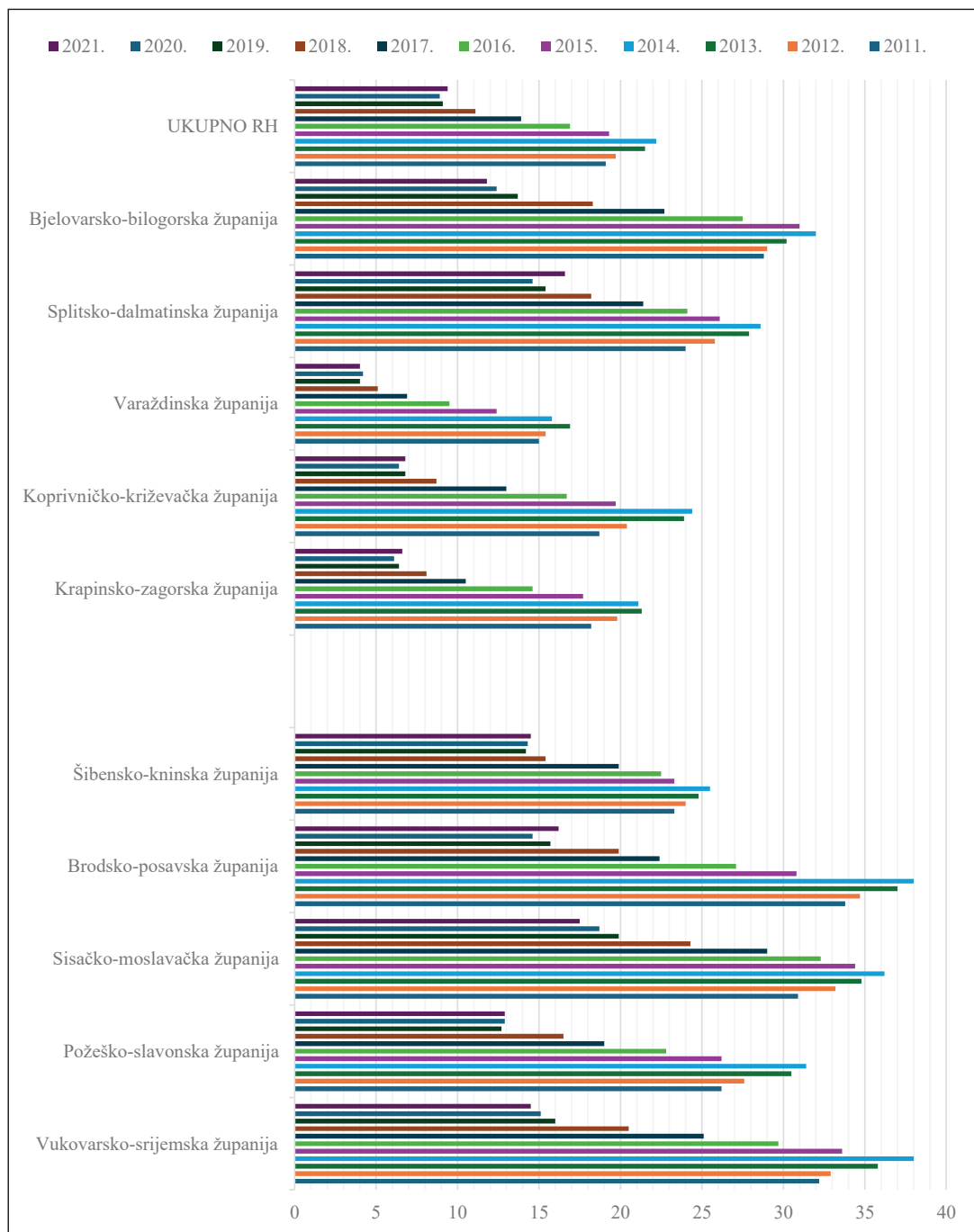
onda zajedno rezultirali i smanjenjem broja nezaposlenih.“²

Grafikon 1. Nezaposlenost u VSŽ (2011. – 2021., stanje 31. 12.)
Izvor: obrada autora, Godišnjaci HZZ-a (2011. – 2021.)

No je li činjenicu da se iz VSŽ-a iselilo najviše stanovništva, poglavito mlađe životne dobi, moguće tumačiti situacijom na tržištu rada kao glavnim potisnim čimbenikom daje nam uvid u podatke o općoj stopi registrirane nezaposlenosti stanovništva u odabраних deset županija, koje ukazuju na udio nezaposlenog stanovništva u odnosu na udio radno aktivnog stanovništva na nekom području. Iz priloženog grafikona 2 vidljivo je da je evidentirana stopa nezaposlenosti u odabраним županijama u promatranom razdoblju bila takva da je VSŽ gotovo kontinuirano bila smješten na drugom mjestu po najvećoj stopi nezaposlenosti, osim 2012. godine, kada se nalazio na trećem mjestu, 2014. godine, kada je dijelio prvo mjesto s Brodsko-posavskom i 2021. godine kada je dijelio četvrto mjesto sa Šibensko-kninskom županijom. Na prvom mjestu nalazila se Brodsko-posavska, odnosno od 2015. godine do kraja promatranog razdoblja Sisačko-moslavačka županija. Time bi se za te tri županije moglo tvrditi da očito postoji veza između stope registrirane nezaposlenosti i iseljavanja koje se odvijalo u njima u promatranom razdoblju. To dodatno potvrđuju i podaci za Krapinsko-zagorsku, Koprivničko-križevačku i Varaždinsku županiju, tri županije iz kojih se najmanje iseljavalo, a gdje je vidljivo da su to ujedno i tri županije od odabраних s najmanjim stopama nezaposlenosti. Štoviše, te tri županije iz kojih je evidentirano najmanje iseljavanje ujedno su i županije koje su tijekom cijeloga promatranog razdoblja imale nižu stopu nezaposlenosti od prosjeka RH, dio godina i znatno nižu, a među kojima se prije svega izdvaja Varaždinska županija. Međutim, premda je generalno moguće tvrditi da je kod županija iz

2 Usp. HGK, Tržište rada – pokazatelji po županijama, 2019. str. 8.

Grafikon 2. Stopa registrirane nezaposlenosti za odabrane županije (2011. – 2021.)
Izvor: obrada autora, županijski Godišnjaci HZZ-a (2011. – 2021.)

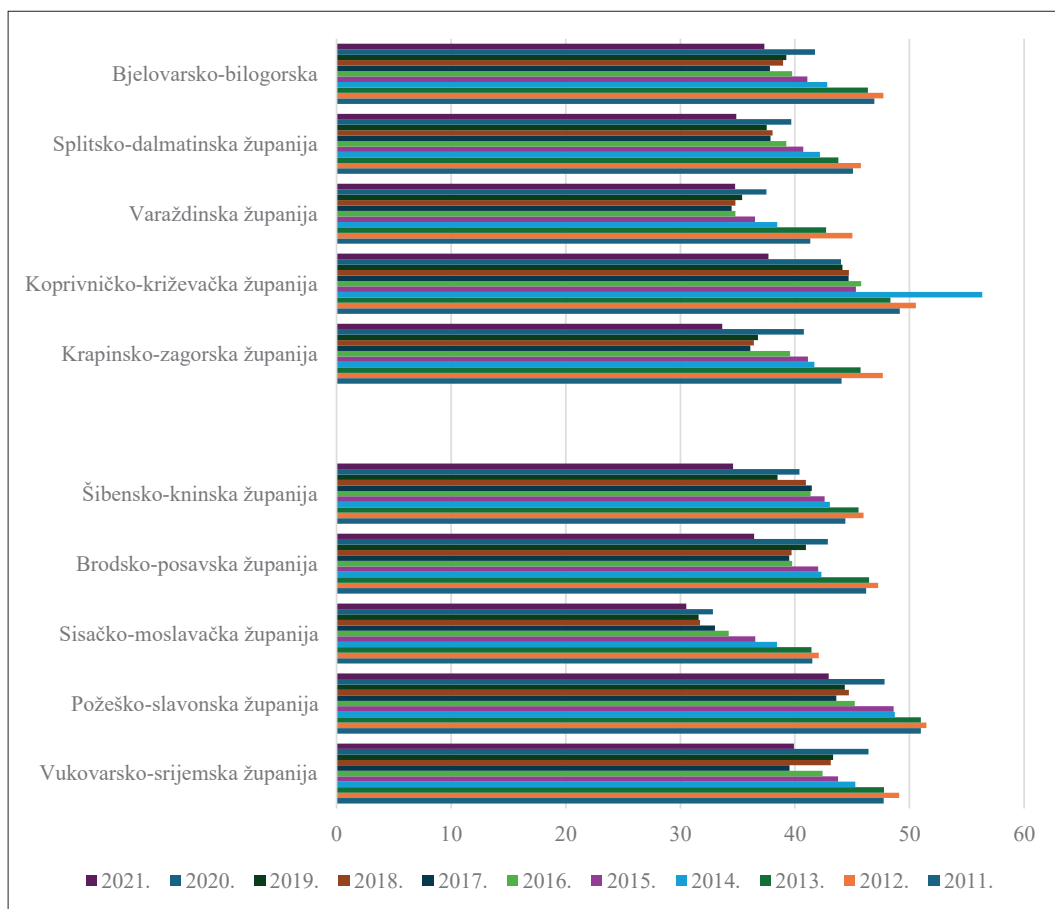

kjih se najviše iseljavalo vidljiva i veća stopa nezaposlenosti, situacija ipak postaje složenija kada promatramo preostale dvije županije iz kojih se najmanje iseljavalo, Splitsko-dalmatinsku i Bjelovarsko-bilogorsku, kod kojih to nije moguće povezati. Naime u tim dvjema županijama evidentirane prilično visoke stope nezaposlenosti, gdje je primjerice Bjelovarsko-bilogorska za sve promatrane godine, osim 2021. godine, imala višu stopu nezaposlenosti od Požeško-slavonske i Šibensko-kninske županije, dakle, dviju županija koje pripadaju skupini županija iz kojih je evidentirano najveće iseljavanje. No kod tih dviju županija visoka stopa nezaposlenosti nije rezultirala značajnijim iseljavanjem, na što su očito djelovali neki drugi čimbenici sprječavanja masovnije migracije stanovništva. Primjerice, za pretpostaviti je razvijeni turizam ako govorimo o Splitsko-dalmatinskoj, koji ipak stanovnicima donosi značajnije prihode u jednom dijelu godine i time umanjuje težnju k iseljavanju s toga područja.

4.2 UDIO NEZAPOSLENIH MLADIH U VSŽ I ODABRANIM ŽUPANIJAMA RH 2011. – 2021. GODINE

Situacija se dodatno usložnjava kada promatramo podatke o udjelu nezaposlenih mladih u istim županijama. Na grafikonu 3, koji pokazuje udjele nezaposlenih mladih do 34 godine,³ vidljivo je da su dvije županije u kojima je za svaku promatranu godinu do 2019. evidentirana najveća nezaposlenost mladih bile Koprivničko-križevačka i Požeško-slavonska. Dakle, Koprivničko-križevačka je iz skupine županija iz kojih se najmanje iseljavalo, dok je Požeško-slavonska iz skupine iz kojih se najviše iseljavalo. VSŽ iz koje se najviše iseljavalo u proteklom međupopisnom razdoblju cijelo se vrijeme nalazila na trećem mjestu, odnosno tek se 2020. godine, kada je prošao vrhunac iseljavanja nalazila na drugom mjestu, nakon Požeško-slavonske, da bi se 2021. godine ponovno smjestila na treće mjesto, nakon Koprivničko-križevačke i Brodsko-posavske županije. Sveukupno gledajući, može se zaključiti kako nije moguće tvrditi da je iz onih županija u kojima je bila evidentirana najveća nezaposlenost mladih ujedno bilo prisutno i najveće iseljavanje. To nam dodatno potvrđuje i podatak da je cijelo promatrano razdoblje Sisačko-moslavačka županija imala najmanji udio nezaposlenih mladih, a nalazi se među tri županije iz kojih se najviše iseljavalo.

3 Premda se u demografskim analizama navodi da se među iseljenicima u najvećem udjelu nalaze mladi do 40 godina, za potrebe ove analize odabrana je uobičajena gornja dobna granica u sociološkim analizama za mlade, do 34 godine (Ilišin i sur., 2013).

Grafikon 3. Udio nezaposlenih mladih za odabrane županije (2011. – 2021.)
Izvor: obrada autora, županijski Godišnjaci HZZ-a (2011. – 2021.)

4.3 PROSJEČNE NETO MJESEČNE PLAĆE U VSŽ I ODABRANIM ŽUPANIJAMA 2011. – 2021. GODINE

Iz dostupnih podataka koje objavljuje DZS moguće je utvrditi i je li se iz onih županija u kojima su u promatranom razdoblju evidentirane najniže prosječne plaće ujedno evidentiralo i najveće iseljavanje? Iz priložene tablice 2 vidljivo je da među županijama s najnižom plaćom, uz Međimursku i Virovitičko-podravsku, dominiraju upravo one županije iz kojih se najmanje iseljavalo i to Varaždinska, Bjelovarsko-bilogorska i Krapinsko-zagorska. S druge strane, kod VSŽ-a se uočava jedna zanimljivost, a to je da se od 2011. do 2017. godine, kada je iseljavanje s toga područja bilo na vrhuncu (Pokos i

Turk, 2022), ta županija nalazila uglavnom na šestom ili sedmom mjestu po najnižoj prosječnoj plaći, odnosno imala je veću prosječnu neto plaću nego tri spomenute županije koje dominiraju među onima iz kojih se najmanje iseljavalo. Sveukupno gledajući, VSŽ se pojavljuje tek 2016. godine na petom mjestu po najnižim plaćama, 2017. ponovno nije među prvih pet, da bi se 2018. smjestila na četvrto mjesto, 2019. na treće mjesto, 2020. na sedmo mjesto i 2021. na treće mjesto, koje je dijelila s Brodsko-posavskom županijom. Dodatno se uočava kako je među promatranim županijama VSŽ tek 2020. i 2021. godine zauzela prvo mjesto, koje je 2020. dijelila s Brodsko-posavskom županijom, kao i da tek od te dvije godine među promatranim županijama prva mjesta po najnižim plaćama počinju zauzimati županije iz kojih se do tada najviše iseljavalo. Kao dodatno znakovit podatak je i činjenica da je prema podacima koje je objavio DZS za 2022. godinu VSŽ bio na drugom mjestu po najnižoj prosječnoj plaći, zbog čega se može zaključiti da se situacija u toj županiji zapravo kontinuirano pogoršava, ali tek nakon masovnijeg iseljavanja stanovništva s toga područja. Iz svega navedenoga može se zaključiti da iseljavanja iz VSŽ-a do 2017. godine nije moguće tumačiti visinom plaća kao primarnim uzrokom jer to podaci realno ne pokazuju.

Tablica 2. Prosječne mjesečne isplaćene neto plaće u odabranim županijama (2011. – 2021.)⁴

GODINA	ŽUPANIJE S NAJNIŽOM PROSJEČNOM PLAĆOM				
2011.	Međimurska 581,00	Varaždinska 587,00	Bjelovarsko-bilogorska 602,00	Virovitičko-podravska 606,00	Krapinsko-zagorska 624,00
2012.	Varaždinska 581,00	Međimurska 590,00	Bjelovarsko-bilogorska 609,00	Virovitičko-podravska 615,00	Krapinsko-zagorska 625,00
2013.	Varaždinska 588,00	Međimurska 592,00	Bjelovarsko-bilogorska 614,00	Virovitičko-podravska 621,00	Krapinsko-zagorska 627,00
2014.	Varaždinska 589,00	Međimurska 604,00	Virovitičko-podravska 610,00	Bjelovarsko-bilogorska 619,00	Krapinsko-zagorska 629,00
2015.	Varaždinska 603,00	Međimurska 617,00	Virovitičko-podravska 619,00	Bjelovarsko-bilogorska 626,00	Požeško-slavonska 647,00

⁴ Od 2011. do 2017. godine podaci su prikazani u hrvatskim kunama, dok su od 2018. do 2021. prikazani u eurima.

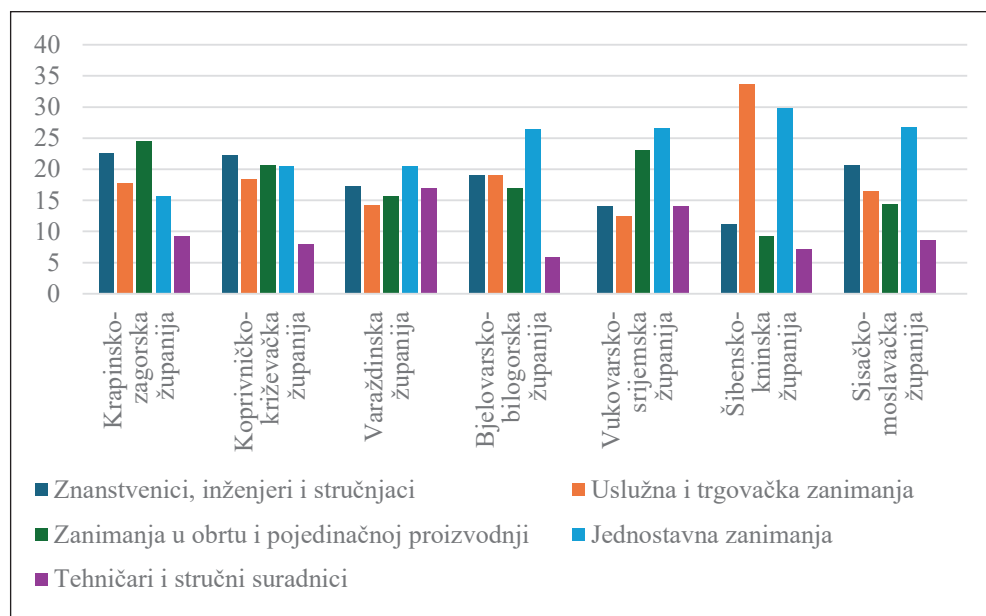
2016.	Međimurska 618,00	Varaždinska 624,00	Virovitičko- podravska 629,00	Krapinsko- zagorska 637,00	Vukovarsko- srijemska 644,00
2017.	Virovitičko- podravska 655,00	Varaždinska 654,00	Bjelovarsko- bilogorska 660,00	Međimurska 666,00	Krapinsko- zagorska 674,00
2018.	Virovitičko- podravska 670,00	Bjelovarsko- bilogorska 685,00	Varaždinska 690,00	Vukovarsko- srijemska 705,00	Krapinsko- zagorska 708,00
2019.	Virovitičko- podravska 698,00	Bjelovarsko- bilogorska 712,00	Vukovarsko- srijemska 729,00	Brodsko- posavska 730,00	Krapinsko- zagorska 738,00
2020.	Virovitičko- podravska 741,00	Bjelovarsko- bilogorska 751,00	Varaždinska 754,00	Brodsko- posavska 763,00	Međimurska 766,00
2021.	Virovitičko- podravska 777,00	Bjelovarsko- bilogorska 785,00	Brodsko- posavska/ Vukovarsko- srijemska 814,00	Varaždinska 821,00	Sisačko- moslavačka 825,00

Izvor: Izrada autora prema tablicama – Prosječne mjesečne isplaćene neto plaće prema NKD-u 2007. i stupnju stručne sprema po županijama za razdoblje 2011. – 2021. (DZS)

4.4 PONUDA SLOBODNIH RADNIH MJESTA U VSŽ-U I ODABRANIM ŽUPANIJAMA RH 2011. – 2021. GODINE

Ovim istraživanjem također je proučavana i povezanost situacije na tržištu rada s iseljavanjem iz odabranih županija u odnosu na razlike u raznolikosti ponude slobodnih radnih mjesta. Iz priloženog grafikona 4 vidljivi su podaci za 2017. godinu koja je, s obzirom na to da je riječ o godini kada je iseljavanje iz VSŽ-a doseglo vrhunac, odabrana kao primjer. Potrebno je napomenuti da, nažalost, podaci nisu dostupni za Brodsko-posavsku i Požeško-slavonsku županiju, dok su za Splitsko-dalmatinsku djelomično dostupni. No, s obzirom na to da je primarni fokus ovoga istraživanja usporedba situacije u VSŽ-u s onima iz kojih se najmanje iseljavalo, taj nedostatak nije ključan za rezultate ovoga istraživanja. Dakle, iz grafikona je vidljivo da su u VSŽ-u dominirale ponude poslova iz dvaju rodova: jednostavna zanimanja i zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji. U ostalim rodovima ta je županija imala najslabiju ponudu, odnosno najmanju potražnju za radnom snagom. Čak je

i u ponudi poslova iz roda uslužnih i trgovačkih zanimanja imala najmanju potražnju u odnosu na ostale promatrane županije. Jedino je bila pri vrhu po udjelu poslova iz roda zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji i to u građevini i prerađivačkoj industriji. Ono što se dodatno uočava je bolja raspoređenost udjela ponude poslova između četiri ili čak pet različitih rodova u županijama iz kojih se manje iseljavalo, osim kod Splitsko-dalmatinske, kod koje dominiraju poslovi iz roda uslužnih i trgovačkih zanimanja. Time podaci ukazuju da je, osim u slučaju Splitsko-dalmatinske županije, moguće tvrditi da je u županijama iz kojih se najmanje iseljavalo evidentirana veća raznolikost ponude poslova, a što je moguće kompenziralo činjenicu da je u nekima od njih najniža prosječna plaća zabilježena upravo tijekom masovnijeg iseljavanja. Moguće je da je to utjecalo i na slabije iseljavanje jer veća raznolikost ponude poslova utječe i na veću mobilnost s jednoga na drugo radno mjesto, odnosno s lošije plaćenih na bolje plaćena radna mjesta, dok je u VSŽ-u situacija bila takva da su mnogi, zbog nedostatka ponude radnih mjesta, bili primorani čuvati i loše radno mjesto ili odabrati opciju iseliti u potrazi za većom ponudom poslova i boljim radnim mjestom i uvjetima rada.

Grafikon 4. Prijavljena slobodna radna mjesta po rodu zanimanja za 2017.⁵

Izvor: Obrada autora prema županijskim Godišnjacima HZZ-a za 2017.

5 U grafikonu se navode podaci za odabranih pet rodova zanimanja za koje je uočeno da se u svim promatranim županijama pojavljuje najveći broj prijavljenih slobodnih radnih mjesta, premda u različitim udjelima, dok se poslovi u ostalim rodovima pojavljuju u znatno manjem broju te su izostavljeni iz analize.

5. RASPRAVA

Odgovor je li uistinu situacija na tržištu rada na području VSŽ-a tijekom proteklog međupopisnog razdoblja bila toliko nepovoljna za mlade da ju možemo odrediti glavnim potisnim čimbenikom koji je doveo do njihova masovnijeg iseljavanja s toga prostora, odnosno do toga da se iz VSŽ-a iselilo najviše stanovništva u odnosu na druge županije RH, nije nikako jednostavan. Ono što je evidentno iz analiziranih podataka jest da je VSŽ imao značajnih poteškoća u gospodarskom smislu i da se situacija na tržištu rada činila nepovoljnom, ali nije moguće tvrditi da je to glavni uzročnik masovnijeg iseljavanja, odnosno da se zbog navedenog iz te županije u proteklom međupopisnom razdoblju iselilo najviše stanovništva. Na to nam ukazuju rezultati provedene komparativne analize statističkih podataka objavljenih u županijskim i nacionalnim Godišnjacima koje objavljuje HZZ, kao i podaci DZS-a o visini prosječne plaće, a koji su pokazali da je stopa nezaposlenosti bila među najvišima, ali ne i najviša, kao i udio nezaposlenih mladih, dok po visini prosječnih mjesečnih plaća VSŽ u promatranom razdoblju nije uopće bio među 5 najlošijih, osobito do 2017. godine, kada je bio vrhunac iseljavanja. S druge strane podaci ukazuju da je na području VSŽ-a postojala izrazito loša ujednačenost ponude poslova po rodovima zanimanja, odnosno da su najučestalije bile ponude slabije plaćenih poslova. Dobiveni rezultati time se mogu povezati s rezultatima dosadašnjih istraživanja koja pokazuju da nezaposlenost sama po sebi nije glavni uzrok migriranja već želja za mogućnošću izbora, kao i težnja za postizanjem više kako u materijalnom tako i u profesionalnom pogledu (Peračković i Rihtar, 2016; Miletić, Žanić i Peračković, 2022), odnosno da mladima nije dovoljno samo moći pronaći posao već i napredovati, više zaraditi i imati bolji životni standard (Ružić i sur., 2023)

Kao relevantnim čimbenikom koji zadržava mlade i ublažava nepovoljne migracijske trendove koji prate hrvatsko društvo pokazuje se veća mogućnost izbora prilikom zapošljavanja, odnosno raznolikija ponuda slobodnih radnih mjesta, čak i u slučaju da je riječ o županijama koje prati trend niške prosječne neto plaće, gdje se kao primjer izdvaja Varaždinska županija. Time je dodatno moguće za zaključiti da nepovoljne trendove na pojedinim perifernim područjima po pitanju situacije na tržištu rada može ublažiti blizina većeg grada, u ovome slučaju glavnog grada, gdje je vidljivo da su četiri županije iz kojih se najmanje iseljavalo u izravnom doticaju s Gradom Zagrebom ili Zagrebačkom županijom. S druge strane sve su županije, osim Šibensko-kninske, iz kojih se najviše iseljavalo smještene u Istočnoj Hrvatskoj, gdje Osijek, kao regionalni centar, ili veći županijski gradovi,

nemaju moć ublažavanja takvih nepovoljnih trendova, što se može povezati s činjenicom da su i sami u proteklom međupopisnom razdoblju prolazili negativne trendove po pitanju mogućnosti zapošljavanja, prosječne plaće, ali i migriranja s tih područja (Žanić, Miletić i Bendra, 2019.)

Također se pokazuje relevantnim čimbenikom sprječavanja iseljavanja stanovništva i snažnija razvijenost barem jedne gospodarske grane, primjerice turizma, koji, premda sezonske naravi stjecanja zarade, mladima očito ostavlja više prostora za bolju kvalitetu života tijekom cijele kalendarske godine, što je vidljivo u slučaju Splitsko-dalmatinske županije.

Ono što je također evidentno jest da nalazi ovoga istraživanja ne potvrđuju opravdanost izrazito negativne percepcije koja se stvorila među mladima u VSŽ-u i na širem području Istočne Hrvatske o mogućnostima zapošljavanja na što su ukazali rezultati anketnih istraživanja provedenih proteklih godina. Stoga se kao jedno od mogućih tumačenja masovnijeg migriranja s toga područja nameće to da je prilično negativnu percepciju koja se među mladima stvorila o tome prostoru po pitanju mogućnosti koje im se pružaju na tržištu rada, a koja nepovoljno utječe i na njihovu namjeru nastavka življenja na tome prostoru, moguće dovoditi u svezu s utjecajem medija i negativnim medijskim napisima o Istočnoj Hrvatskoj, odnosno pozitivnim napisima o iseljavanju. Na to su ukazali podaci dobiveni dosadašnjim istraživanjima kojima je utvrđeno kako su hrvatski *online* portali bili „kritički nastrojeni“, odnosno „fokusirani na prezentiranje negativne slike ostanka u Hrvatskoj“ u proteklom međupopisnom razdoblju (Jurić, Kardaš i Bakota, 2020, str. 481), kao i spomenuti nalazi da se među temama na koje su mladi naišli u člancima ili objavama na internetu o Slavoniji, uz govor o tradicijskim elementima toga područja, uglavnom radi o negativnim temama i asocijacijama, povezanim s iseljavanjem, siromaštvom i nezaposlenošću. Navedeno potvrđuju i istraživanja koja ukazuju da mediji snažno utječu na percepciju mjesta u kojemu živimo, unatoč tomu što često ne daju potpunu sliku (Eriksson, 2008), kao i da negativni medijski napisi utječu na namjeru iseljavanja iz perifernih područja (Tsfati i Cohen, 2003)

Dakle, iz navedenoga se može zaključiti da rezultati ovoga istraživanja ukazuju da masovne migracije s područja VSŽ-a nije moguće tumačiti i povezivati jedino sa situacijom na tržištu rada, već je potrebno provesti daljnje analize kako bi se utvrdilo prave razloge takvim razmjerima iseljavanja mlade stanovništva. Premda rezultati ukazuju da je moguće djelomično dovođenje u vezu iseljavanja mladih s toga područja sa situacijom na tržištu rada, također ukazuju da je to potrebno tumačiti kao složen proces u okviru kojega postoji više čimbenika utjecaja koji mogu dovesti do takvih posljedica. Na to je ukazala činjenica da se relevantnim za tumačenje aktualne

situacije pokazao samo jedan od promatranih aspekata situacije na tržištu rada, a koji se odnosi na mogućnosti izbora prilikom zapošljavanja, dok se drugi promatrani aspekti nisu pokazali relevantnim za tumačenje problema u pitanju.

6. ZAKLJUČNA PROMISLJANJA

Iseljavanje mladih iz perifernih i nerazvijenijih područja, koja im nude manje izbora, obilježje je brojnih zemalja EU-a kojemu se zbog demografskih posljedica za budućnost razvoja perifernih područja, unatoč uočenim benefitima slobode migracija mladih, nastoji sustavno pristupiti u pronalasku rješenja (European Commission, 2022). Premda ovo istraživanje proučava migracije mladih samo iz ekonomske perspektive, propitivane analizom situacije na tržištu rada kao čimbenikom motivacije za iseljavanje, držimo da daje koristan doprinos dosadašnjim raspravama. Rezultati ukazuju na složenost situacije na tržištu rada kao čimbenika motivacije za iseljavanje i potrebu raščlanjivanja pojedinih aspekata stanja na tržištu rada na nekom području i njegova nepovoljna utjecaja na namjeru mladih za iseljavanjem. Time su dobiveni rezultati na tragu ranijih zaključaka da opća razina nezaposlenosti i razina nezaposlenosti mladih sami po sebi ne utječu nužno na migracijske težnje, ali zato na isto utječe materijalno blagostanje, odnosno stvarna individualna potrošačka moć (Van Mol, 2016).

Rezultati također potvrđuju nužnost istraživanja migracija kao „složenog društvenog procesa koji se odvija kao rezultat međusobnog djelovanja demografskih, socio-strukturalnih, političkih, ekonomskih i proizvodnih čimbenika koji uključuju mobilne pojedince, kao i druge aktere, diskurse i prakse“ (Meyer i Leibert, 2021). Na to nam ukazuju podaci za pojedine odabrane županije iz kojih se, unatoč postojanju nepovoljnih ekonomskih pokazatelja, oni nisu pokazali relevantnima za iseljavanje stanovništva.

Dakle, ono što je evidentno iz svih prikazanih podataka jest da nije moguće u potpunosti tvrditi da postoji realna povezanost između iseljavanja iz pojedine županije i stanja na tržištu rada, pa tako onda i položaja mladih na tržištu rada. Stoga se postavlja pitanje kako zapravo tumačiti takvo stanje u kojemu se našao VSŽ? Vidjeli smo da podaci ukazuju na to da su mladi u VSŽ-u svakako u nepovoljnom položaju na tržištu rada. Ipak, oni isto tako ukazuju da VSŽ nije „zaslužio“ biti županijom iz koje se u međupopisnom razdoblju iselilo najviše stanovništva, i to ponajprije mladih, jer neke su županije imale jednake, a neke i nepovoljnije pokazatelje od VSŽ-a, a nisu doživjele jednaku situaciju, zbog čega je moguće zaključiti da razloge tomu očito nije moguće pronalaziti samo u situaciji na tržištu rada, već su oni

očito mnogostruki i nadilaze temu ovoga istraživanja te ukazuju na potrebu provođenja daljnjih istraživanja.

Rezultati također pokazuju da percepcija razvojnih mogućnosti neke županije, mediji, blizina periferije središtu koje pruža veće mogućnosti izbora, kao i jaka razvijenost neke gospodarske grane mogu značajno utjecati na namjeru iseljavanja mladih s nekog područja. Stoga rezultati potvrđuju dosadašnja sugeriranja nositeljima politika usmjerenih prema mladima o važnosti donošenja gospodarskih mjera koje će poboljšati položaj mladih i uvjete za njihov razvoj u profesionalnom pogledu u VSŽ-u i širem području Istočne Hrvatske i tako stvoriti „pozitivno ozračje za ostanak i zaustavljanje vala iseljavanja“ (Dugalić i Živić, 2020: 532). Dodatno se nameće potreba djelovanja na mijenjanju negativne percepcije koja se stvorila među mladima o tome prostoru, kao i potreba iniciranja provođenja detaljnijih istraživanja o njezinim uzročnicima. U tom smislu potrebno je djelovati i na poboljšavanju negativne percepcije o Slavoniji koja se širi medijskim prostorom, naročito društvenim mrežama na kojima su upravo mladi najprisutniji, jer njome vjerojatno gubimo brojne mlade koji, posebice kada govorimo o srednjoškolicima, bez vlastita uvida u stvarno stanje okruženi negativnim informacijama iz medijskog prostora stvaraju vlastitu negativnu percepciju i odlaze, čime umanjuju mogućnosti za iskorištavanje njihova potencijala za budući socioekonomski razvoj, kao i sveukupnu kvalitetu života na tom području (Peračković i Rihtar, 2016).

LITERATURA

- Adamović, M., Potočnik, D. (2022). Zabrinjava me budućnost i razmišljam o odlasku: Usporedba migracijskih aspiracija mladih iz Hrvatske i jugoistočne Europe. *Sociologija i prostor* 60 (2), 403–430. <https://doi.org/10.5673/sip.60.2.9>
- Akrap, A. (2014). Promjene broja i prostornog razmještaja stanovništva Hrvatske i županija 1961.-2011. U: Puljiz, Vlado i dr. (ur) *Migracije i razvoj Hrvatske. Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju* (str. 22-67). Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.
- Bjarnason, T, Thorlindsson, T. (2006). Should I stay or should I go? Migration expectations among youth in Icelandic fishing and farming communities. *Journal of Rural Studies* 22 (3), 290-300. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.09.004>
- Chankseliani, M. (2016). Escaping Homelands with Limited Employment and Tertiary Education Opportunities: Outbound Student Mobility from Post-Soviet Countries. *Population, Space and Place* 22, 301-316. <https://doi.org/10.1002/psp.1932>
- Čengić, D. i Cvikić, S. (2022). Proizvodnja razvojne strategije Vukovarsko-srijemske županije kao alata razvoja: neki sociološki uvidi u društvene, političke i gospodarske odrednice razvojne strategije. U D. Živić (Ur.), *Vukovarsko-srijemska županija: demografski izazovi, kvaliteta življenja i perspektiva razvoja* (str. 333-379). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

- Dolińska, A., Jończy, R. i Rokita-Poskart, D. (2020). Post-Secondary-School Migration of Young People to Large Regional Centres as a Factor of Depopulation and Disharmonious Regional Development in Poland. *European Research Studies Journal* XXIII (3), 260-279. <http://dx.doi.org/10.35808/ersj/1637>
- Dugalić, V. i Živić, D. (2020). Moralno-pastoralno djelovanje Crkve pred izazovom iseljavanja i pada nataliteta u Istočnoj Hrvatskoj. *Crkva u svijetu*, 55 (3), 509-534. <https://doi.org/10.34075/cs.55.3.5>
- Eriksson, M. (2008). (Re)Producing a "Peripheral" Region: Northern Sweden in the News. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 90 (4), 369-388. <http://www.jstor.org/stable/40205065>
- European Commission. (2022). *Eighth report on economic, social and territorial cohesion*. European Commission.
- Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A. i Potočnik D. (2013). *Mladi u vremenu krize. Prvo istraživanje IDIZ-a i Zaklade Friedrich Ebert o mladima*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Friedrich Ebert Stiftung.
- Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, 33 (3), 337-371. <https://doi.org/10.11567/met.33.3.4>
- Jurić, T., Kardaš, L. i Bakota, A. (2020). Medijska analiza sadržaja online medija o fenomenu suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Crkva u svijetu*, 55 (3), 453-494. <https://doi.org/10.34075/cs.55.3.3>
- Meyer, F. i Leibert, T. (2021). On the role of cultures of (out-)migration in the migration decisions of young people in shrinking regions of Central Germany. *Geographica Helvetica*, 76 (3), 335-345. <http://dx.doi.org/10.5194/gh-76-335-2021>
- Miletić, G. M., Žanić, M. i Peračković, K. (2022). Ostati ili otići? Prinos analizi socio-kulturnih odrednica migracijskih aspiracija mladih u Vukovarsko-srijemskoj županiji. U M. Perić Kaselj (Ur.), *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država: Kulturni i demografski aspekt migracija*, (str. 149-171). Institut za migracije i narodnosti.
- HGK Tržište rada – pokazatelji po županijama, Zagreb, 2019.
- Peračković, K. i Rihtar, S. (2016). Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, 32 (3), 295-317. <https://doi.org/10.11567/met.32.3.1>
- Perić Pavišić, K., Šakić, V. i Rihtar, S. (2022). Migracijska motivacija mladih Hrvatske kroz prizmu nekih stavova i mišljenja. *Pilar*, XVII (32(1), 135-147. <https://doi.org/10.5559/pi.17.32.07>
- Pokos, N. (2017). Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Političke analize*, 8 (31), 16-23.
- Pokos, N. i Turk, I. (2022). Iseljavanje u inozemstvo 2011.-2021. po manjim teritorijalnim jedinicama (županijama, gradovima i općinama). *Pilar*, XVII, 32 (1), 83-97. <https://doi.org/10.5559/pi.17.32.05>
- Rajković I. M. i Horvatin, T. (2017). Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije, *Migracijske i etničke teme*, 33 (3), 247-274. <https://doi.org/10.11567/met.33.3.1>
- Rendulić, M. (2021). *Emigracija iz Požeško-slavonske županije – razlozi odlaska naspram razloga ostanka*. (Diplomski rad). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Ružić, N.K., Jurčević, K., Ramljak, O. i Luchetti, M.F. (2023). Ključni čimbenici iseljavanja iz Hrvatske i ostanka u iseljeništvu prema percepciji iseljenika. *Migracijske i etničke teme*, 39 (1), 81-104. <https://doi.org/10.11567/met.39.1.4>

- Sonzogno, G. V., Urso, G., i Faggian, A. (2022). Migration propensity of peripheral youth: insights from Italy. *Regional Studies, Regional Science*, 9 (1), 709–726. <https://doi.org/10.1080/21681376.2022.2139195>
- Strilić, J. (2021). *Migracije stanovništva Slavonije i Baranje u Njemačku i Irsku*. (Diplomski rad). Hrvatski studiji.
- Šundalić, A. (2018). O nedostatnim potencijalima razvoja Slavonije i Baranje. U A. Šundalić i sur. (Ur.), *Sudbina otvorenih granica. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Globalizacija i regionalni identitet 2018*. (str. 136–151). Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.
- Thissen, F., Droogleever Fortuijn, J., Strijker, D. i Haartsen, T. (2010). Migration intentions of rural youth in the Westhoek, Flanders, Belgium and the Veenkoloniën, The Netherlands. *Journal of Rural Studies* 26 (4), 428–436. <https://doi.org/10.1002/psp.1833>
- Tsfati, Y. i Cohen, J. (2003). On the Effect of the “Third-Person Effect”: Perceived Influence of Media Coverage and Residential Mobility Intentions. *Journal of Communication*, 53 (4), 711–727. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2003.tb02919.x>
- Van Mol, C. (2016). Migration aspirations of European youth in times of crisis. *Journal of Youth Studies* 19 (10), 1303–1320. <https://doi.org/10.1080/13676261.2016.1166192>
- Varoščić, L. (2021). *Utjecaj novih medija na oblikovanje kulturnog identiteta i imidža Slavonije*. (Diplomski rad). Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku.
- Vukić, A., Perić Kaselj, M. i Škiljan, F. (2023). Znanje o društvenom prostoru – motivi i namjere mladih za migriranje unutar Europske unije. *Sociologija i prostor* 61 (1), 223–247. <https://doi.org/10.5673/sip.61.1.10>
- Žanić, M., Miletić, G.M. i Bendra, I. (2019). Kvaliteta života mladih iz Vukovarsko-srijemske županije u uvjetima suvremene demografske krize. *Socijalna ekologija*, 28 (3), 187–210. <https://doi.org/10.17234/SocEkol.28.3.1>
- Žanić, M., Miletić, G. M. i Milak, M. (2022). Privrženost mjestu i migracijske aspiracije stanovnika Vukovarsko-srijemske županije. U D. Živić (Ur.), *Vukovarsko-srijemska županija: demografski izazovi, kvaliteta življenja i perspektiva razvoja* (str. 213–229). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

IZVORI:

https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vu_godisnjak_2011-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/VU_Godisnjak_2012.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/VU_Godisnjak_2013.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vu_godisnjak_2014-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vu_godisnjak_2015-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vu_godisnjak_2016-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vu_godisnjak_2017-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vu_godisnjak_2018-1.pdf
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/Godisnjak-2019.pdf>
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/Godisnjak-2020.pdf>
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/Godisnjak-2021.pdf>
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sb_godisnjak_2011-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sb_godisnjak_2012-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/2014_sb_godisnjak-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sb_godisnjak_2014-1.pdf

https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sb_godisnjak_2015-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sb_godisnjak_2016-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sb_godisnjak_2017-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sb_godisnjak_2018-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sb_godisnjak_2019-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sb_godis-njak_2020-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/SB_Godisnjak_2021-1.pdf
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/Godisnjak-HZZ-PU-SIBENIK-za-2011.-godinu.pdf>
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/Godisnjak-HZZ-PU-SIBENIK-za-2012.-godinu.pdf>
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/Godisnjak-HZZ-PU-SIBENIK-za-2013.-godinu.pdf>
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/Godisnjak-HZZ-PU-SIBENIK-za-2014.-godinu.pdf>
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/godisnji_statisticki_bilten_hzz_pu_sibenik_2015-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/godisnji_statisticki_bilten_hzz_pu_sibenik_2016-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/godisnji_statisticki_bilten_hzz_pu_sibenik_2017-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/si_godisnjak_2018-1.pdf
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/Godisnjak-HZZ-PU-SIBENIK-za-2023.-godinu-1.pdf>
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sk_godisnjak_2011-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sk_godisnjak_2012-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sk_godisnjak_2014-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sk_godisnjak_2015-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sk_godisnjak_2016-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sk_godisnjak_2017-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sk_godisnjak_2018-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/sk_godisnjak_2019-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/SK_Godisnjak_2020-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/SK_Godisnjak_2021.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_pu_krapina_godisnje_izvjesce_i-xii-12-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_pu_krapina_godisnjak_2013-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_pu_krapina_godisnjak_2014-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_pu_krapina_godisnjak_2015-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz-pu-krapina_godisnje-izvjesce-i-xii-16-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_pu_krapina_godisnjak_2017_issn-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_pu_krapina_godisnjak_2018-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz-pu-krapina_godisnjak_2019-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz-pu-krapina_godisnjak_2020-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kr_godis-njak_2021-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kz_godisnjak_2011-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kz_godisnjak_2012-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kz_godisnjak_2013-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kz_godisnjak_2014-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kz_godisnjak_2015-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kz_godisnjak_2016-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kz_godisnjak_2017-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kz_godisnjak_2018-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/kz_godisnjak_2019-1.pdf
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz-pu-krizevci-godisnjak-2020-1.pdf>
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/KZ_Godisnjak_2021.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vz_godisnjak_2011-1.pdf

https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vz_godisnjak_2012-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vz_godisnjak_2013-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vz_godisnjak_2014-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vz_godisnjak_2015-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vz_godisnje_izvjesce_za_2016-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vz_godisnje_izvjesce_za_2017-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/vz_godisnje_izvjesce_za_2018-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz-vz_godisnje_izvjesce_za_2019-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz-vz_godisnje_izvjesce_za_2020-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/VZ_Godisnjak_2021.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godisnjak_2011-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godisnjak_2012-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godisnjak_2013-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godisnjak_2014-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godisnjak_2015-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godisnjak_2016-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godisnjak_2017-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/BJ_Godisnjak_2018.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godisnjak_2019-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godis-njak_2020-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/bj_godis-njak_2021-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_godisnjak_2011-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_godisnjak_2012-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_godisnjak_2013-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_godisnjak_2014-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_godisnjak_2015-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_godisnjak_2016-1.pdf
https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz_godisnjak_2017-1.pdf
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/godisnjak-2018-hzz-1.pdf>
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/godisnjak-2019-hzz-1.pdf>
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/hzz-godisnjak-2020-1.pdf>
<https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/godisnjak-2021-1.pdf>
https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2013/SI-1502.pdf
https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2014/SI-1526.pdf
https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2016/SI-1574.pdf
https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/SI-1603.pdf
https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/SI-1625.pdf
https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2019/SI-1648.pdf
<https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76854>
<https://podaci.dzs.hr/hr/search?q=statistika%20u%20nizu+file:///C:/Users/PC/Downloads/1%20zaposleni%20persons%20in%20employment%20-%20PDF%20Room.pdf>

The connection between youth emigration and their position in the labor market – a comparison of the situation in Vukovar-Srijem county with selected counties in the Republic of Croatia

ABSTRACT

Previous findings indicate that young people are more likely to move out of their current place of residence, especially from peripheral areas, which is associated with the desire to achieve better employment opportunities and career development, higher wages, and a better quality of life in general. With this in mind, the aim of this paper is to determine to what extent the current characteristics of the position of young people in the labor market in Vukovar-Srijem County can be related to the problem of their mass emigration from that area in the previous inter-census period. Namely, the results of demographic analyses show that, in the period from 2011 to 2021, the largest number of residents of the Republic of Croatia emigrated from Vukovar-Srijem County, mostly younger people. In order to confirm whether the position of young people in the labor market is an important factor in interpreting the growing trend of youth emigration from Croatia, especially Vukovar-Srijem County, a comparative analysis of statistical data published by the at the county level for the ten-year period (2011-2021) was conducted. Based on insight into the data on selected counties (5 counties from which the largest number of people emigrated in the last inter-census period and 5 counties from which the smallest number emigrated), inter-county differences in the unemployment rate, the share of unemployed young people, the level of average wages and the supply of jobs will be presented. Based on the results, certain conclusions will be drawn as to whether it is possible to explain such massive migration of youth that took place in Vukovar-Srijem County by the situation in the labor market, or it is necessary to conduct additional research on possible causes.

Keywords: youth, emigration, labor market, Vukovar-Srijem County, analysis of statistical data from the Croatian Employment Service

Deutschland, auf Wiedersehen?

Migranti povratnici kao agenti promjene u Panonskoj Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad

Ana Budimir

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
Ulica Ivana Ljepušića 6, 10000 Zagreb
ana.budimir@fpzg.hr

Caroline Hornstein Tomić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19/1, 10000 Zagreb
caroline.hornstein-tomic@pilar.hr

Janine Pinkow-Läpple

Leibniz institut za razvoj poljoprivrede
i tranzicijske ekonomije (IAMO),
Humboldtovo sveučilište u Berlinu
pinkow-Laepple@iamo.de

SAŽETAK

Hrvatska je doživjela značajan pad broja stanovnika zbog niske stope nataliteta, starenja i emigracije, pri čemu su slabije razvijena, često ruralna područja, posebno pogođena. Kao odgovor na taj izazov, Vlada je uvela mjeru *Biram Hrvatsku*, inicijativu usmjerenu na poticanje povratne migracije i ulaganja u manje razvijene regije Hrvatske. Istraživanja o povratnoj migraciji ističu da povratnici često donose različite materijalne i nematerijalne doprinose – *remittances* – u svoje zemlje porijekla, uključujući financijske resurse, poslovne ideje i društvene inovacije, koje doprinose razvoju tih područja. Međutim većina istraživanja fokusirala se na urbana područja, uglavnom zanemarujući ruralne regije, koje su često najviše pogođene iseljavanjem. Ta ruralna područja također mogu predstavljati jedinstvene izazove za povratnike koji se žele vratiti i uključiti u poduzetničke aktivnosti. Cilj je ovog istraživanja adresirati taj jaz ispitivanjem povezanosti između povratne migracije i razvoja u perifernim regijama

Hrvatske. Na temelju kvalitativnih dubinskih intervjua s 19 korisnika programa *Biram Hrvatsku* koji su se vratili, najviše njih iz Njemačke, u manje razvijeno područje Hrvatske, Panonsku Hrvatsku, kao i šest stručnih intervjua, ispituje migracijska i povratna iskustva hrvatskih povratnika. Istražujemo resurse koje donose sa sobom, njihove poduzetničke aktivnosti u slabije razvijenim područjima, ulogu koju je program igrao u njihovoj odluci da se vrate i prilike koje je stvorio. Dodatno, analiziramo izazove s kojima su se korisnici susreli u vezi s programom. Na kraju, pokazujemo da mjere politike poput *Biram Hrvatsku* mogu služiti kao dodatni poticaj za povratne migracije u periferne regije te da migranti povratnici, prijenosom materijalnih i nematerijalnih resursa, mogu djelovati kao akteri promjene.

Ključne riječi: Biram Hrvatsku, povratna migracija, Panonska Hrvatska, ruralna/periferna područja, *remittances*

1. UVOD

U posljednjem desetljeću Hrvatska je doživjela eklatantan pad stanovništva od 9,6 %. Primarni uzroci leže u padu broja rođenih, koji je pao s 9,8 na 8,8 (na tisuću stanovnika) te u činjenici da je preko 250 000 osoba iselilo u zemlje Europske unije (EU) od pristupanja Hrvatske EU 2013. godine. Problem emigracije nije ravnomjerno pogodio sva područja Hrvatske, nego su upravo ona područja koja su ionako najmanje razvijena bila pod najvećim udarom emigracije. Tako, primjerice, 70 % emigranta dolazi iz Panonske Hrvatske.¹ Sve navedeno dovodi do tzv. spirale periferijalizacije, u kojoj područja koja se suočavaju s erozijom ekonomske i civilne infrastrukture (poput kulturnih i obrazovnih ustanova, zdravstvene skrbi), ostaju upravo bez onih koji bi trebali biti nositelji napretka, a koji su silom prilika primorani potražiti posao u drugim zemljama EU-a.

Kako bi adresirala ovaj gorući problem, Vlada je osnovala Ministarstvo demografije i useljništva nakon parlamentarnih izbora u travnju 2024. godine te poduzela sljedeće korake: povećala je naknadu za korištenje roditeljskog dopusta do prve godine djetetovog života za zaposlene i samozaposlene roditelje, povećala je jednokratnu novčanu naknadu za novorođeno dijete i produljila trajanje očinskog dopusta. Također je donesen zakonski okvir za olakšano zapošljavanje radne snage iz trećih zemalja, ukidajući kvote 2021. godine. Razvila je *Strategiju demografske revitalizacije do 2033.*, koja, osim

¹ <https://www.worldbank.org/en/country/croatia/publication/leveraging-immigration-for-croatia-s-prosperity>

demografskih pitanja, adresira i pitanja poticanje angažmana dijaspora i intenzivnije uključivanje zajednica dijaspora. Osim toga, prethodno je pokrenut program za poticanje povratka, poput programa „Biram Hrvatsku“ koji pruža financijsku podršku za povratak i osnivanje poduzeća povratnicima, s maksimalnim iznosom do 27 000 EUR. Ipak, istraživanja o iskustvu povratnika koji su koristili mjeru „Biram Hrvatsku“, kao i resursima koje sa sobom donose (čime su potencijalni agenti promjene u svojim sredinama), dosad nisu postojala, a upravo taj istraživački jaz nastoji se premostiti ovim radom.

Rad je podijeljen na pet cjelina. Nakon uvoda, u drugom dijelu pruža se konceptualizacija povratnih migracija, uključujući materijalne i nematerijalne resurse koje migranti povratnici donose sa sobom. U trećem dijelu daje se kratki prikaz mjere „Biram Hrvatsku“ i njezinih dosadašnjih rezultata, dok je u četvrtom dijelu opisana metodologija istraživanja. Peti dio nudi rezultate intervjua sa stručnjacima, kao i onih s korisnicima mjere, nakon čega slijedi zaključak.

2. KONCEPTUALIZACIJA POVRATNE MIGRACIJE: OPIPLJIVI I NEOPIPLJIVI RESURSI POVRATNIKA TE MIGRANTI KAO AGENTI PROMJENE

Ova studija temelji se na teorijskim pristupima koji shvaćaju povratnu migraciju kao mogući pokretač transformacije u kontekstima podrijetla migranata. Središnje mjesto u analizi zauzima konceptualna razlika između opipljivih i neopipljivih doznaka, koju su razvili Pinkow-Läpple i Möllers (2022). Opipljive doznake odnose se na materijalne resurse, tj. novac i robu, dok neopipljive doznake obuhvaćaju znanja, normativne strukture i prakse koje migranti stječu tijekom boravka u inozemstvu i prenose u zemlje svog podrijetla. Obje vrste doznaka mogu obuhvaćati ekonomska, okolišna, sociokulturna i politička područja.

Ovaj okvir pruža sveobuhvatan teorijski pogled za razumijevanje načina na koji povratnici doprinose procesima transformacije nakon povratka. Dok, primjerice, opipljive doznake omogućuju aktivnosti koje donose prihod, poput osnivanja poduzeća, često su upravo neopipljive doznake – poput organizacijskog znanja, demokratskih ideala ili normi održivosti – ono što oblikuje način na koji se te aktivnosti osmišljavaju, provode i prihvaćaju unutar izvornih zajednica. Međudjelovanje opipljivog i neopipljivog je stoga ključno za analizu višestrukih doprinosa povratnika.

Proučavanje neopipljivih doznaka nadovezuje se na širu literaturu o društvenim doznakama, koje je prvotno konceptualizirala Peggy Levitt (1998) kao

„ideje, ponašanja, identitete i društveni kapital koji teku iz zemlje useljenja prema zemlji podrijetla“ (ibid., 926). Od tada je taj koncept proširen na različita područja, uključujući političke (Goldring, 2004), tehnološke (Nichols, 2002) i kognitivne doznake (Vathi, King i Gëdeshi, 2023). Zajednički navedena literatura pokazuje da migracija ne donosi samo ekonomske učinke već predstavlja kanal za cirkulaciju ideja i praksi.

Empirijske studije pokazale su da neopipljive doznake oblikuju širok spektar područja. U sociokulturnoj sferi utvrđeno je da migranti prenose nove stilove života, svjetonazore i vrijednosne orijentacije. Rapoport, Sardoschau i Silve (2020), primjerice, pokazuju da migracija – putem prijenosa neopipljivih doznaka – potiče kulturno približavanje između konteksta podrijetla i odredišta. Druge studije ističu kako povratnici uvode veću tolerantnost, progresivne rodne norme i promijenjene potrošačke obrasce (Drbohlav i Džurová, 2023; Grabowska i sur., 2017; Grabowska i Engbersen, 2016; Isaakyan i Triandafyllidou, 2017; Suksomboon, 2008; Vianello, 2013).

U političkoj sferi, neopipljive doznake utječu na političke stavove, građansku participaciju i očekivanja u pogledu upravljanja. Migranti koji su bili izloženi demokratskim sustavima često se povezuju s pojačanim političkim angažmanom i većim zahtjevima za odgovornošću u zemljama podrijetla (Pérez-Armendáriz i Crow, 2010; Batista i Vicente, 2011). Povratnici su podržavali progresivne političke aktore (Bortun, Østergaard-Nielsen i Coşciug, 2024), a u nekim slučajevima pridonijeli su institucionalnim reformama (Mercier, 2016).

U ekonomskom području prenose se nova radna etika, stilovi upravljanja i tehnička znanja u zemlje podrijetla (Ammassari, 2004; Klagge i Klein-Hitpaß, 2010). Ostali oblici prijenosa uključuju vještine poput upravljanja projektima, timskog rada, poznavanja engleskog jezika i praksi upravljanja podacima stečenih kroz obrazovanje i profesionalno iskustvo u inozemstvu (ibid.; Mueller i sur., 2022). Posebno su se visokoobrazovani povratnici pokazali kao prenositelji gospodarskih neopipljivih doznaka.

Nedavna istraživanja također su se bavila prijenosom ekoloških neopipljivih doznaka. U tom novom istraživačkom području znanstvenici su pokazali da migranti, primjerice, prenose prakse recikliranja, održivih poljoprivrednih metoda i upravljanja rizicima od katastrofa (Montefrio, Ortiga i Josol, 2014; Lietaer i sur., 2024). Ivlevs (2021) dodatno pokazuje da posebno žene imaju ključnu ulogu u prijenosu ekološki prihvatljivih normi u zemljama svog podrijetla.

Unatoč sve većem broju dokaza, transformativna uloga migranata ostaje predmet rasprave. Dok mnogi znanstvenici prikazuju migrante kao

agente promjene, naglašavajući njihov potencijal za unapređenje demokratske participacije, rodne ravnopravnosti, održivosti okoliša i prijenosa znanja (Lindstrom i Muñoz-Franco, 2005; Pérez-Armendáriz i Crow, 2010; Rapoport, Sardoschau i Silve, 2020), drugi ističu značajna ograničenja u tom pogledu.

Studije pokazuju da neopipljive doznake nisu uvijek prenesene, osobito kada su osjetljive prirode ili nailaze na otpor lokalnih aktera (Ahmadov i Sasse, 2016; Bivand Erdal i sur., 2022; Itzigsohn i Villacrés, 2008). Ekonomske neopipljive doznake, primjerice, mogu biti blokirane strukturnim preprekama poput nedostatka radnih mjesta ili nepriznavanja inozemnog radnog iskustva (Grabowska, Jastrzebowska i Czeranowska, 2024). Nadalje literatura često nerazmjerno ističe uspješne slučajeve prijenosa, čime se potencijalno precjenjuje širi transformativni potencijal društvenih i neopipljivih doznaka (Paasche, 2016). Te kritičke perspektive naglašavaju da uloga (povratnih) migranata kao aktera društvenih promjena nije ni ujednačena ni zajamčena.

Navedene rasprave otkrivaju ključnu istraživačku prazninu: kako i pod kojim uvjetima neopipljive doznake pridonose gospodarskim i društvenim promjenama u područjima u koja se migranti vraćaju? Jedan od presudnih čimbenika koji utječu na taj proces jest političko okruženje zemalja iz kojih migranti potječu. Kao što Hornstein Tomić (2023, 185) naglašava, povratnici trebaju „prostor za djelovanje i sudjelovanje“ kako bi mogli unijeti nove ideje i prakse u lokalne kontekste. Takav prostor stvaraju ili ograničavaju vlade putem zakonskih okvira, političkih sloboda, politika reintegracije i ukupne otvorenosti političkog sustava. Strukture političkih prilika – od temeljnih prava, poput slobode govora i udruživanja, do sistemskih čimbenika, poput stabilnosti režima i politika državljanstva – snažno utječu na stupanj djelovanja koji povratnici mogu ostvariti (Chaudhary i Moss, 2019; Krawatzek i Müller-Funk, 2020; Soysal, 1994). U kontekstima obilježenima ratom, autoritarnim upravljanjem, visokom korupcijom ili političkom neizvjesnošću, prostor za djelovanje povratnika kao agenata promjene može biti znatno ograničen ili čak potpuno uklonjen (Chaudhary i Moss, 2019; Hanifi, 2006). Suprotno tome, veliki politički događaji poput revolucija ili promjena režima mogu narušiti postojeće odnose moći i stvoriti prilike za povratnike da promiču nove norme i prakse (Krawatzek i Müller-Funk, 2020).

Osim makropolitčkih dinamika, konkretne političke inicijative mogu izravno oblikovati hoće li i kako povratnici biti podržani u svojim nastojanjima (Leutloff-Grandits, u tisku). Vladini programi koji izričito potiču povratak i/ili uključivanje povratnika u građanski ili ekonomski život mogu predstavljati ključne pokretače. Takva podrška može olakšati reintegraciju i pružiti institucionalnu potporu poduzetničkim aktivnostima, a sljedeći odlomci

analiziraju upravo jednu takvu mjeru – „Biram Hrvatsku“, kao i njezine korisnike kao potencijalne aktere promjene u sredinama u koje su se vratili.

3. PRIMJER MJERE ZA POTICANJE POVRATKA: „BIRAM HRVATSKU“

„Biram Hrvatsku“ je dio aktivnih politika tržišta rada i predstavlja nado-gradnju postojećih mjera potpore samozapošljavanju u Hrvatskoj. Mjeru „Biram Hrvatsku“ pokrenula je hrvatska Vlada u prosincu 2021. godine, a njezina provedba započela je u siječnju 2022. godine. Mjera nastoji ojačati gospodarsku aktivnost u manje razvijenim i demografski slabijim područjima zemlje i potaknuti povratak aktivne radne populacije iz inozemstva. Podupiranjem povratne migracije i ulaganja u takve regije nastoji se postići preokretanje spirale demografskog smanjenja i gospodarskog pada.

Mjera je prvotno ciljala na hrvatske emigrante iz Europskog gospodarskog područja (mlađe od 60 godina, bez obzira na razinu obrazovanja), ali je od 2024. godine popis zemalja iz kojih se potiče povratak dodatno proširen, pa se povratak radne populacije trenutačno potiče iz zemalja Europskog gospodarskog prostora, Švicarske konfederacije, Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Sjeverne Irske, Sjeverne i Južne Amerike, Australije i Novog Zelanda. Mjera podržava uspješne prijavitelje da pokrenu vlastiti posao diljem Hrvatske, ali posebno u zaostalim regijama (Slavonija, Dalmatinska Zagora, Gorski kotar, Lika, Banovina, Kordun, dalmatinski otoci). Prijavitelji moraju biti zaposleni najmanje 12 mjeseci u posljednjih 24 mjeseca u tim zemljama kako bi se mogli prijaviti za mjeru. Mjera nudi do 23 500 EUR za internu mobilnost i 27 000 EUR za one koji se vraćaju u Hrvatsku iz inozemstva. Do 15 000 EUR pruža se kao potpora za pokretanje posla (naprimjer, u građevinarstvu ili prerađivačkoj industriji), a između 7000 EUR i 10 000 EUR nudi se za poslove u drugim sektorima. Dodatnih 5 000 EUR pruža se ako posao uključuje primjenu zelenih ili digitalnih rješenja, uz dodatak od 7000 EUR kroz „Biram Hrvatsku“.²

Između siječnja 2022. i lipnja 2025. godine odobreno je ukupno 1035 prijava, od kojih je 961 prijava za povratak iz inozemstva, a 74 prijave za unutarnju mobilnost/pokretanje vlastitog posla. Ukupno je 1466 radnika zaposleno u poslovima podržanim mjerom, budući da neki od povratnika zapošljavaju i dodatne radnike (HZZ 2024).³ Većina povratnika bila je u Njemačkoj (635) ili Austriji (132), a isto tako je više od dvije trećine (71,3 %) ima srednjoškolske

² <https://mjere.hzz.hr/mjere/biram-hrvatsku-mobilnost-radne-snage-povratak-u-rh/>

³ Korespondencija istraživačica s HZZ-om, ukupni rezultati na dan 6. lipnja 2025. godine.

diplome. Većina povratnika iz inozemstva, njih 65,2 %, imaju između 30 i 49 godina. Glavna odredišta povratka bile su Osječko-baranjska županija, Brodsko-posavska županija i Grad Zagreb. Gotovo polovica korisnika zaposlena je u građevinarstvu, zatim u prerađivačkoj industriji i općoj kategoriji „stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti“.

4. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kako bismo istražili odnos između namjera politike i ishoda te koristi i učinaka mjere „Biram Hrvatsku“, prvo smo prikupili statističke informacije i pratili medijski diskurs o mjeri. Unatoč pretpostavkama mjere da povratna migracija može biti korisna za lokalni razvoj, hrvatski mediji objavili su uglavnom kritične komentare usmjerene na birokratski pristup mjere, uz kritiku prekomjernog oporezivanja, strukturnih prepreka za ulaganje i korupcije, kao glavnih pokretača početne emigracije i također prepreka za povratak. Prema medijskim napisima, mogućnost pokretanja posla s dodijeljenom novčanom nagradom činila se nedovoljnom za privlačenje značajnih razina povratne migracije.

Na temelju dostupnih informacija razvili smo okvire za intervjuje za: 1) strukturirane intervjuje s ekspertima kako bismo uključili perspektivu kreatora politika, službenika javne uprave i poslovnih dionika u odgovarajućim lokalnim zajednicama (provedeno 6 intervjuja), i 2) polustrukturirane intervjuje s korisnicima mjere i povratnim migrantima u regije porijekla (provedeno 19 intervjuja), kako bismo dobili što sveobuhvatnije razumijevanje u okviru pilot-studije o uspjesima, koristima i nedostacima mjere.

Devetnaest korisnika koje smo intervjuirali uglavnom su bili u Njemačkoj te su se vratili u mjesta iz kojih potječu. Prateći njihove puteve u prekograničnu migraciju i natrag, nastojali smo bolje razumjeti čimbenike koji su omogućili ili otežali njihovu povratnu migraciju. S obzirom na to da su, osim Grada Zagreba, glavna odredišta povratka bile Osječko-baranjska i Brodsko-posavska županija, te dvije županije bile su i naše primarne destinacije za terenski rad. Osim toga, terenski rad proveden je i u Sisačko-moslavačkoj županiji, kao još jednoj županiji Panonske Hrvatske koja je ipak bliže glavnom gradu, a koja je također poznata po manjoj razvijenosti i iseljavanju. Podatke o potencijalnim ispitanicima, tj. korisnicima mjere, pružio nam je Hrvatski zavod za zapošljavanje, nakon provjere s ispitanicima da se slažu s dijeljenjem njihovih kontakt podataka. Odgovori na naš zahtjev bili su mješoviti, ali smo uspjeli telefonski dogovoriti i uživo intervjuirati devetnaest korisnika mjere, uglavnom u njihovim domovima ili kafićima blizu doma. Istraživači su ponudili ispitanicima da dođu gdje god se ispitanici osjećaju

najugodnije, a to je često uključivalo iznimno ruralna područja, što je učinilo posjete ispitanicima vremenski intenzivnima. Intervjui su se provodili između svibnja i studenog 2024. godine, prosječno trajanje intervju bilo je oko sat vremena te su ispitanici pristali na snimanje razgovora. Svi citati niže ne odražavaju prava imena ispitanika, nego ona koja su im kasnije dodijelili istraživači, kako bi se zadržala anonimnost ispitanika.

Intervjui s korisnicima fokusirali su se na razumijevanje motivirajućih čimbenika za odlazak u inozemstvo i povratak, vrste poslova koje su obavljali te izazova u tom procesu. Također su istraživali kako povratnici procjenjuju svoja iskustva u inozemstvu i odluku o povratku, koje resurse i iskustva donose te kako ih ulažu, kao i čimbenike koji ometaju ili podržavaju prijenos tih resursa, uključujući opipljive i neopipljive doznake.

Ovo kvalitativno istraživanje ima nekoliko metodoloških ograničenja. Prije svega, uzorak od devetnaest ispitanika ne omogućuje generalizaciju rezultata na sve korisnike mjere povratka ili povratnike iz Njemačke u Hrvatsku. Ipak, tijekom prikupljanja podataka došlo je do saturacije, odnosno ponavljanja odgovora na ključna istraživačka pitanja, što ukazuje na dostatnost uzorka za ostvarenje ciljeva istraživanja. Dodatno, sudionici su regrutirani uz pomoć Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, a sudjelovanje je bilo dobrovoljno, što može dovesti do pristranosti uzorka, jer su ispitanici možda motiviraniji ili imaju specifična iskustva u odnosu na one koji nisu željeli sudjelovati. Unatoč navedenim ograničenjima, rezultati pružaju vrijedan uvid u osobna iskustva i stavove povratnika, što je bila i primarna svrha ovog istraživanja.

5. NALAZI INTERVJUA S EKSPERTIMA I KORISNICIMA MJERE

Intervjui s ekspertima uključivali su razgovore s visokim dužnosnicima iz Ministarstva rada, mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike, Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, gradonačelnikom jednog grada u Panonskoj Hrvatskoj i dva pročelnika gradskih odjela te direktorom regionalne razvojne agencije, koji također vodi poslovni inkubator.

Intervjui s ekspertima otkrivaju višeslojni pristup poticanju povratka hrvatskih emigranata, prvenstveno kroz poboljšanje mjera samozapošljavanja, a sama mjera „Biram Hrvatsku“ navodi se kao nadgradnja postojeće mjere samozapošljavanja. Jedan ispitanik istaknuo je kako mjera za samozapošljavanje sada uključuje preko 30 000 korisnika, sa stopom opstanka na tržištu rada od 70 %. Inicijativa „Biram Hrvatsku“ smatra se tzv. prijenosom javne politike (engl. *policy transfer*) jer je u navedenom intervjuu rečeno kako je ista inspirirana sličnim mjerama u drugim državama članicama EU-a. Sami kreatori javne politike ne vide ju kao isključivi razlog povratka,

nego kao dodatni mehanizam kojom će se taj povratak olakšati, pa je tako jedan stručnjak istaknuo da, iako mjera pruža financijsku podršku, „ljudi se ne vraćaju samo zbog mjere.“

Naglašeno je kako je razumijevanje i komuniciranje pozitivnih ekonomskih promjena u Hrvatskoj ključno za povratak građana, uz izjavu: „Mislim, ti ljudi su otišli uglavnom prije pet-šest godina i imaju potpuno drugačiju perspektivu o tome kako stvari stoje u Hrvatskoj danas. (...) Ponekad ne shvaćaju koliko se Hrvatska promijenila, posebno u pogledu ekonomskih poboljšanja, poput povećanja minimalne plaće.“ Iz razgovora na lokalnoj razini razvidno je kako određeni gradovi nude dodatne potpore, koje nadopunjuju nacionalne napore, subvencionirajući kupnje opreme i/ili sufinancirajući kamatne stopa za mlade obitelji, koje također mogu omogućiti lakši povratak i prilagodbu, iako nisu isključivo usmjerene na povratnike kao ciljanu skupinu. Navedeno je kako su prilikom implementacije mjere zabilježeni izazovi poput poteškoća prilikom provjere duljine boravka u inozemstvu i radnog iskustva povratnika, često uzrokovanog njihovim neodjavljivanjem prilikom odlaska u inozemstvo, kao i činjenicu da se povratnici prvo moraju registrirati kao nezaposleni, kako bi se mogli prijaviti za mjeru, što neki od njih ocjenjuju rizičnim.

Stručnjaci se slažu da povratnici imaju značajan potencijal za doprinos lokalnom i nacionalnom razvoju jer donose nova znanja, radne navike i međunarodna iskustva. Primjeri iz regionalne razvojne agencije i poslovnog inkubatora pokazuju da povratnici često pokreću poduzetničke aktivnosti i prenose inovacije koje su naučili u inozemstvu. Jedan od ispitanika posebno naglašava vrijednost znanja i iskustva koje povratnici donose: „To znanje koje su stekli kod nas i koje su usavršili u Njemačkoj, Austriji, bilo gdje u svijetu – to je dosta velik potencijal, ne samo za grad, nego i za Hrvatsku. Neke stvari ovdje nisi mogao vidjeti. Ti si ovdje mogao nešto naučiti, ali si otišao van, vidio si da je drugačije što se tiče poslovne suradnje, poslovnih odnosa. Vidiš nešto inovativno što ovdje nemaš. Mislim da je to i neko bogatstvo. Kao što su prije ljudi koji su nešto znali odlazili van, gdje si ih davao u bescjenje, gdje si ih školovao i onda pustio da odu jer im ovdje nisi dao nikakvu perspektivu – sad su ti ljudi nešto novo naučili, stekli neka nova znanja i mislim da svojim iskustvom i znanjem mogu dići i grad i državu.“ Ipak, kako bi povratnici zaista djelovali kao agenti promjene, naglašeno je kako je nužno imati stabilno poslovno okruženje, smanjiti administrativne barijere i ojačati suradnju institucija koje ih prate u procesu povratka i samozapošljavanja.

Polustrukturirani intervjui s korisnicima uključili su 19 korisnika mjere iz Osječko-baranjske, Brodsko-posavske i Sisačko-moslavačke županije. 85 %

ispitanika bili su muškarci, većinom sa srednjom stručnom spremom, koji su otvorili obrte u građevinskom sektoru. Prosječna dob ispitanika bila je 40 godina, a u inozemstvu su boravili između dvije i 17 godina.

Korisnici su prvenstveno istaknuli ekonomske razloge kao početnu motivaciju za odlazak iz zemlje. Slijedili su atraktivne poslovne prilike u inozemstvu, s višim plaćama. Većina je planirala samo privremeno raditi u inozemstvu i vratiti se nakon nekog vremena, nakon što bi zaradili dovoljno novca da otplate kredite ili otvore posao kod kuće. Na pitanje o njihovom migracijskom iskustvu, ispitanici su uglavnom pristupili našim pitanjima usporedno, referirajući se na svoje iskustvo u inozemstvu u odnosu na one uvjete koje su ostavili kod kuće. Jednoglasno su vagali više plaće s višim troškovima života, posebno za najam. Neki su istaknuli male stanove koje su iznajmljivali i usporedili ih s velikim kućama s vrtovima koje su ostavili iza sebe. Otprilike polovica ispitanika rekla je je njihovo iskustvo bilo pozitivno, pa tako Petar (36) kaže kako je „Migracija sjajna škola za život“, dok Stjepan (44) tvrdi potpuno suprotno: „Za ime božje, nikad više!“ Od negativnih iskustava, dugi radni sati su istaknuti kao problematični, a neki su ispitanici govorili čak i o ekonomskom iskorištavanju migranata i osjećaju da su bili eksploatirani. Uz neke iznimke, većina je naglašavala kako su se i nakon godina života u Njemačkoj i dalje osjećali kao stranci, bez obzira na to što Nijemci generalno cijene Hrvate, a nekoliko ispitanika komentiralo je kako negativnom ocjenjuju sve veću etničku i kulturološku raznolikost s kojom su se susretali u Njemačkoj. Primijećeno je kako su oni koji su svoja iskustva ocijenili pozitivnim u pravilu oni koji su preuzeli inicijativu za učenje njemačkog jezika ili čak za dodatno obrazovanje te su također u svom društvenom krugu imali domicilno stanovništvo, dok su oni koji su svoje iskustvo ocijenili kao negativno u pravilu bili isključivo okruženi drugim migrantima iz Hrvatske i susjednih zemalja te nisu imali značajnije veze s domicilnim stanovništvom.

Konačna odluka o povratku ponovno je prvenstveno viđena u ekonomskim razmatranjima: dok su u Njemačkoj troškovi života rasli, ekonomska se situacija u Hrvatskoj općenito i također u regijama porijekla stalno poboljšavala, s novim prilikama koje su se kristalizirale. Pokretanje vlastitog posla pokazalo se kao održiva opcija. Perspektiva povratka u ruralna područja, blizu prirode s velikim životnim prostorom, dodatno ih je potaknula na povratak. Konačno, obiteljski razlozi, ponovni suživot s partnerima, perspektiva odgoja djece u domaćem okruženju, blizina starijim članovima obitelji i prijateljima, bili su odlučujući za završetak boravka u inozemstvu. Konačno, emocionalna vezanost za vlastitu zemlju, jezik i kulturu porijekla bila je važna za ispitanike.

Naši su ispitanici uglavnom osnovali obrte u sektoru građevinarstva, iskorištavajući niše i zadovoljavajući potražnju za specijaliziranim uslugama vezanim za veće razvojne projekte u građevinskoj industriji i javnim infrastrukturnim projektima u regiji. Nudili su svoje usluge kao građevinari, vodoinstalateri, bravari, soboslikari, električari ili zavarivači. Neki su već uspjeli proširiti svoje poslove, zapošljavajući dodatnu radnu snagu do najviše četiri zaposlenika, dok su drugi planirali to učiniti u budućnosti. Nitko nije prijavio poteškoće u pronalaženju klijenata i radnih narudžbi, iako je na početku bila potrebna strpljivost za uspostavljanjem vlastite mreže. Pronalaženje kvalificiranih radnika bio je izazov koji je navela većina naših ispitanika. Dok su neki imali početne financijske poteškoće za vrijeme uspostavljanja posla, svi su se složili da je financijska podrška kroz „Biram Hrvatsku“ bila značajna te da im je pomogla uspostaviti vlastiti obrt.

Iako je većina naših ispitanika istaknula da je mjera bila korisna, složili su se kako nije bila presudna ili odlučujuća za njihovu odluku o povratku i uspostavljanju vlastitog obrta. Kritizirane su katkad nejasne upute, birokratsko preopterećenje, odnosno izazov pronalaženja svih dokumenata, od njemačkih poslodavaca i državnih institucija, s time da je ponekad kritika išla i na njemačku stranu, gdje se također dugo čekalo. Primjerice, Miroslav (37) tvrdi kako „dosta netočnih stvari kruži oko toga. To se spomenulo i onda se reklo da mogu dobiti do 200 tisuća tadašnjih kuna. I nikome nije bilo jasno u vezi čega je to i što. Zapravo većinu novca dobiješ ako podižeš novi biznis. I onda je ovo Biram Hrvatsku samo jedan dodatak na to. Mislim da to gotovo nitko nije znao i koliko sam ja čuo, barem kad sam ja krenuo, jako puno ih nije znalo i nije dobilo tu mjeru, nisu tražili. Vjerojatno ni ja ne bih znao, niti sam bio upućen, ali su mi bili super ovi na Zavodu za zapošljavanje. Oni su me vodili kroz sve, predlagali mi kakve mjere mogu uzeti i slično.“ Predložena je bolja suradnja među institucijama u Hrvatskoj te su neki ispitanici sugerirali kako bi bilo korisno dodati financijskim sredstvima i podršku za umrežavanje jer im je to ključno za pronalaženje prvih klijenata kada tek kreću s radom obrta. Također je predloženo poboljšanje komuniciranja same mjere, o kojima je većina čula putem osobnih kanala, televizije ili interneta, a pojedinci su izrazili sumnju u nepotizam u dodjeli sredstava.

Iako očekivano, ispitanici nisu o sebi eksplicitno govorili kao o akterima promjene nakon povratka, istaknuli su kako su sa sobom iz inozemstva ponijeli i dodatne resurse, koji mogu biti od razvojne koristi kako poslovno, tako i društveno, njihovom rodnom kraju. Koristeći klasifikaciju iz teorijskog okvira u ranijem dijelu rada, kao glavne opipljive resurse koje su stekli u inozemstvu te donijeli sa sobom, ispitanici su unisono navodili strojeve, opremu, alat, materijale i financijske resurse. Osim materijalnih koristi, vidljivo

je kako su povratnici sa sobom donijeli i tzv. „neopipljive doznake“, odnosno resurse. Tu se među najvažnijima ističu nova znanja, vještine i tehnike koje su stekli, što im je dalo ideje za nove poslove nakon povratka. Vrijednosti i vrline poput visokog stupnja profesionalizma, orijentacije na učinkovitost, urednosti na radnom mjestu, ispitanici su naveli kao ono što su naučili u inozemstvu, a sada to primjenjuju u svom okruženju u Hrvatskoj. Petar (36) to podupire svojim iskustvom: „Naučio sam raditi puno bolje, učinkovitije – kako bih to rekao? Usvojio sam njemački sustav.“ Uveli su mjere sigurnosti na radu koje su susreli na svom radnom mjestu u inozemstvu i uveli odgovarajuće profesionalne standarde ponašanja i učinkovitosti. Ispričali su nam o svojim kolegama i prijateljima koji komentiraju njihove „njemačke“ radne etike, s dugim radnim satima koji su nepoznati njihovom okruženju. Neki, poput Šimuna (32), bili su inspirirani praktičnim pristupima podučavanju koje su usvojili dok su bili vani, a koje sada primjenjuju u svom poslu, posebice kad poučavaju mlađe kolege, s naglaskom na individualni pristup. Pojedini ispitanici naveli su kako je migracijsko iskustvo pozitivno utjecalo na njihovo samopouzdanje i proaktivnost koje ih je zatim ohrabrilo za vlastiti poduzetnički pothvat pa je tako Vigo (30) izjavio sljedeće: „Iskustvo migracije me je promijenilo tako da sam otišao u strani svijet, gdje sam bio sam, gdje sam se morao sam zauzeti za sebe, gdje nisam imao pomoć kao ovdje – npr. roditelji, poznanici... Tu sam postao više samostalan i dalo mi je neko samopoštovanje, očvrsnuo sam kad sam vidio da mogu neke stvari. To mi je bio isto veliki plus za povratak, kad sam vidio da mogu u stranoj zemlji. Onda sam sam sebi rekao – ako mogu u stranoj zemlji, ja mislim da mogu i duplo više i bolje u svojoj zemlji. To me je promijenilo, i promijenilo po pitanju posla.“

Dok su početna razmatranja za emigraciju bila inspirirana razmišljanjima o pronalaženju boljeg posla s višim prihodima i većom kvalitetom života u inozemstvu – često povezano s ekonomskom stabilnošću, višim plaćama i karijernim prilikama – razlozi za povratak također su bili vođeni razmatranjima o pronalaženju bolje kvalitete života u regijama porijekla i istovremeno doprinosu ekonomskoj održivosti i prosperitetu u tim lokalnim zajednicama. Čimbenici poput pristupačnog stanovanja, prostranijih životnih uvjeta i blizine prirode, ključne značajke ruralnih područja, igrali su važnu ulogu u njihovim odlukama o povratku, s kojima su ispitanici bez iznimke bili zadovoljni. Konačno, većina je naglasila da se Hrvatska razvija i životnim standardom približava zemljama poput Njemačke. Gotovo svaki od ispitanika naveo je kako zna još nekoliko osoba koje bi se željele vratiti u Hrvatsku, što može biti ohrabrujuće za buduća migracijska kretanja i veći broj potencijalnih povratnika koji mogu resursima, kako opipljivima tako i

neopipljivima, djelovati kao potencijalni agenti promjene u regijama u koje se vraćaju.

6. ZAKLJUČAK

Mjere politike poput „Biram Hrvatsku“ predstavljaju značajne poticaje za potporu povratnoj migraciji u periferne regije koje mogu profitirati od resursa koje povratnici donose. Povratnici, intervjuirani u okviru ovog istraživanja, kao kvalificirani manualni radnici, unijeli su prijeko potrebne usluge u područja najviše pogođena demografskim padom i iseljavanjem, čime se suočavaju s deficitom radne snage i razvojnim izazovima. Dodatno, sa sobom su donijeli opipljive i neopipljive resurse koje su stekli u inozemstvu, a koriste ih u Panonskoj Hrvatskoj. U tom smislu, mogu djelovati kao agenti promjene u svojoj lokalnoj zajednici.

Intervjui s korisnicima mjere „Biram Hrvatsku“ pokazuju kako sama mjera nije igrala odlučujuću ulogu u njihovoj odluci da se vrate u rodni kraj, ali im je taj povratak uvelike olakšala. Za postizanje učinkovitosti i uspješne implementacije mjere politike poput „Biram Hrvatsku“, preporučuje se razmatranje sljedećih koraka: preciziranje i pojednostavljenje uputa, ubrzanje procesa obrade, širenje informacija o mjeri na širem spektru jezika, uključujući engleski i španjolski. Osim toga postoji prostor za unaprjeđenje međuinstitucionalne suradnje unutar Hrvatske. Nadalje, transparentnost u procesu selekcije mogla bi umanjiti sporadičnu percepciju nepotizma. Dodatno bi podrška mogla uključivati nemonetarne mjere, kao što su prilike za umrežavanje samih povratnika putem poduzetničkih inkubatora ili drugih sličnih organizacija.

LITERATURA

- Ahmadov, A. K., & Sasse, G. S. (2016). A voice despite exit. *Comparative Political Studies*, 49(1), 78–114. <https://doi.org/10.1177/0010414015600468>
- Ammassari, S. (2004). From nation-building to entrepreneurship: The impact of élite return migrants in Côte d'Ivoire and Ghana. *Population, Space and Place*, 10(2), 133–154. <https://doi.org/10.1002/psp.319>
- Batista, C., & Vicente, P. C. (2011). Do migrants improve governance at home? Evidence from a voting experiment. *The World Bank Economic Review*, 25(1), 77–104.
- Bivand Erdal, M., Szulecki, K., Bertelli, D., Coşciug, A., Kussy, A., Mikiewicz, G., & Tulbure, C. (2022). On the formation of content for 'political remittances': An analysis of Polish and Romanian migrants' comparative evaluations of 'here' and 'there'. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 48(19), 4485–4502. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2077707>

- Bortun, V., Østergaard-Nielsen, E., & Coşciug, A. (2024). 'It was us, from Italy, that made him mayor': Drivers of migrant-led political change at the local level. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2024.2393656>
- Chaudhary, A. R., & Moss, D. (2019). Suppressing transnationalism: Bringing constraints into the study of transnational political action. *Comparative Migration Studies*, 7(1). <https://doi.org/10.1186/s40878-019-0112-z>
- Drbohlav, D., & Džurová, D. (2023). Social remittances and interpersonal communication: Moldovans in Prague and Turin. *Geografie*, 128(1), 25–48. <https://doi.org/10.37040/geografie.2023.002>
- Goldring, L. (2004). Family and collective remittances to Mexico: A multi-dimensional typology. *Development and Change*, 35(4), 799–840. <https://doi.org/10.1111/j.0012-155X.2004.00380.x>
- Grabowska, I., & Engbersen, G. (2016). Social remittances and the impact of temporary migration on an EU sending country: The case of Poland. *Central and Eastern European Migration Review*, 5(2), 99–117. <https://doi.org/10.17467/ceemr.2016.05>
- Grabowska, I., Garapich, M. P., Jaźwińska, E., & Radziwinowiczówna, A. (2017). *Migrants as agents of change*. London: Palgrave Macmillan UK.
- Grabowska, I., Jastrzebowska, A., & Czeranowska, O. (2024). Tacit skills of return migrants to Poland and Lithuania from the UK: Twenty years after the May 2004 EU enlargement. *Problems of Post-Communism*, 1–11.
- Hanifi, S. M. (2006). Material and social remittances to Afghanistan. In *Converting migration drains into gains: Harnessing the resources of overseas professionals* (pp. 98–126). Manila.
- Hornstein Tomić, C. (2023). Remigrant agency and the receptivity of social remittances. In V. Čiubrinskas, I. Gečienė-Janulionė, C. Hornstein Tomić, & V. Parutis (Eds.), *Returning – Remitting – Receiving: Social remittances of transnational (re)migrants to Croatia, Lithuania, and Poland* (pp. 171–202). Münster: Lit Verlag.
- Isaakyan, I., & Triandafyllidou, A. (2017). Sending so much more than money: Exploring social remittances and transnational mobility. *Ethnic and Racial Studies*, 40(15), 2787–2805. <https://doi.org/10.1080/01419870.2016.1259491>
- Itzigsohn, J., & Villacrés, D. (2008). Migrant political transnationalism and the practice of democracy: Dominican external voting rights and Salvadoran home town associations. *Ethnic and Racial Studies*, 31(4), 664–686.
- Ivlevs, A. (2021). Does emigration affect pro-environmental behaviour back home? A long-term, local-level perspective. *Kyklos*, 74(1), 48–76. <https://doi.org/10.1111/kykl.12257>
- Klagge, B., & Klein-Hitpaß, K. (2010). High-skilled return migration and knowledge-based development in Poland. *European Planning Studies*, 18(10), 1631–1651.
- Krawatzek, F., & Müller-Funk, L. (2020). Two centuries of flows between 'here' and 'there': Political remittances and their transformative potential. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46(6), 1003–1024. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1554282>
- Leutloff-Grandits, C. (2025, May). Entrepreneurs with a migrant background, development and the Kosovo state – what kind of partnership? Paper presented at the Conference *Entrepreneurs, Remittances, Social Change: Migration and Development in Southeastern Europe and beyond*, Pristina, Kosovo.
- Levitt, P. (1998). Social remittances: Migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International Migration Review*, 32(4), 926. <https://doi.org/10.2307/2547666>
- Lietaer, S., van Praag, L., Hut, E., & Michellier, C. (2024). Migrants' perspectives on environmental change and translocal practices in Morocco, Senegal, and the Democratic Republic of Congo. *Migration Studies*, 12, 1–17. <https://doi.org/10.1093/migration/mnae013>

- Lindstrom, D. P., & Muñoz-Franco, E. (2005). Migration and the diffusion of modern contraceptive knowledge and use in rural Guatemala. *Studies in Family Planning*, 36(4), 277–288. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4465.2005.00070.x>
- Mercier, M. (2016). The return of the prodigy son: Do return migrants make better leaders? *Journal of Development Economics*, 122, 76–91. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2016.04.005>
- Nichols, S. (2002). Another kind of remittance: Transfer of agricultural innovations by migrants to their communities of origin. *Berkeley*.
- Paasche, E. (2016). A conceptual and empirical critique of ‘social remittances’: Iraqi Kurdish migrants narrate resistance. In M. Nowicka & V. Serbedžija (Eds.), *Migration and social remittances in a global Europe* (pp. 121–142). London: Palgrave Macmillan UK.
- Pérez-Armendáriz, C., & Crow, D. (2010). Do migrants remit democracy? International migration, political beliefs, and behavior in Mexico. *Comparative Political Studies*, 43(1), 119–148. <https://doi.org/10.1177/0010414009331733>
- Pinkow-Läpple, J., & Möllers, J. (2022). From social to intangible remittances: A conceptual recalibration (Working Paper No. 100). University of Sussex, SCMR Working Papers Series.
- Rapoport, H., Sardoschau, S., & Silve, A. (2020). Migration and cultural change (CESifo Working Paper No. 8547). Munich: Munich Society for the Promotion of Economic Research – CESifo.
- Soysal, Y. N. (1994). *Limits of citizenship: Migrants and postnational membership in Europe*. Chicago: Chicago University Press.
- Suksomboon, P. (2008). Remittances and ‘social remittances’: Their impact on livelihoods of Thai women in the Netherlands and non-migrants in Thailand. *Gender, Technology and Development*, 12(3), 461–482.
- Vathi, Z., King, R., & Gëdeshi, I. (2023). Cognitive remittances and the reintegration ‘hump’: Changing self-perceptions and positionality among Roma returnees in Albania and Kosovo. *Journal of International Migration and Integration*, 24(S2), 387–406. <https://doi.org/10.1007/s12134-022-00994-7>
- Vianello, F. A. (2013). Ukrainian migrant women's social remittances: Contents and effects on families left behind. *Migration Letters*, 10(1), 91–100. <https://doi.org/10.59670/ml.v10i1.114>
- World Bank. (2025). *Leveraging immigration for Croatia's prosperity*. World Bank. <https://hdl.handle.net/10986/43060>

Deutschland, auf Wiedersehen? Return migrants as agents of change in Pannonian Croatia

ABSTRACT

Croatia has experienced a significant population decline due to low birth rates, aging, and emigration, with less developed, often rural areas being particularly affected. In response to this challenge, the government introduced the “I Choose Croatia” measure, an initiative aimed at encouraging return migration and investment in less developed regions of the country. Research on return migration highlights that returnees often bring various material and non-material contributions – remittances – to their countries of origin, including financial resources, business ideas, and social innovations, which contribute to the development of these areas. However, most studies have focused on urban areas, largely neglecting rural regions, which are often the hardest hit by emigration. These rural areas may also present unique challenges for returnees who wish to reintegrate and engage in entrepreneurial activities. Our research aims to address this gap by examining the relationship between return migration and development in peripheral regions of Croatia. Based on qualitative in-depth interviews with 19 returnees who participated in the “I Choose Croatia” program and returned primarily from Germany to the less developed region of Pannonian Croatia, as well as six expert interviews, we explore the migration and return experiences of Croatian returnees. We examine the resources they bring with them, their entrepreneurial activities in underdeveloped areas, the role the program played in their decision to return, and the opportunities it created. Additionally, we analyze the challenges participants encountered in connection with the program. Finally, we demonstrate that policy measures like “I Choose Croatia” can serve as an additional incentive for return migration to peripheral regions, and that return migrants, by transferring both material and non-material resources, can act as agents of change.

Keywords: I Choose Croatia, return migration, Pannonian Croatia, rural/peripheral areas, remittances

Migracijski procesi između Njemačke i Hrvatske: povratak prve i druge generacije hrvatskih iseljenika u Bavarskoj?

Izvorni znanstveni rad

Tamara Bodor

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb
tbodor@fhs.unizg.hr

Monika Balija

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb
mbalija@fhs.unizg.hr

SAŽETAK

Prema posljednjim podacima Središnjega registra stranaca, u Saveznoj Republici Njemačkoj 31. prosinca 2024. godine živjelo je 425 810 hrvatskih državljana. Najviše je njih pritom u tu zemlju pristiglo u posljednjih desetak godina, devedesetih i u gastarbajterskom razdoblju, što ujedno ukazuje i na tri vala intenzivnoga iseljavanja s prostora (današnje) Republike Hrvatske u Saveznu Republiku Njemačku. Njihova brojnost i strukturna obilježja ukazuju na izniman potencijal za Republiku Hrvatsku, kao uostalom i ukupno hrvatsko iseljenništvo. Gubitak ljudskoga potencijala migracijama i njegove posljedice u Hrvatskoj su osobito došli do izražaja posljednjih godina, što potvrđuje manjak radnika na tržištu rada i sve veći priljev strane radne snage kako iz okolnih tako i iz dalekih azijskih i afričkih zemalja. U okolnostima koje uvjetuje potonje spomenuto do izražaja, osim demografskoga, dolazi i svaki drugi potencijal (ekonomski, kulturni, društveni, intelektualni, nacionalni...) hrvatskih iseljenika, ali i njihovih potomaka za domovinu. Cilj je istraživanja ispitati namjere povratka prve i druge generacije hrvatskih iseljenika u Njemačkoj, točnije Bavarskoj, kroz njihova integracijska i transnacionalna iskustva

i prakse, pri čemu će poseban naglasak biti na utvrđivanju razlika u namjeri i percepciji povratka među različitim generacijama hrvatskih iseljenika. Razumijevanje namjere povratka osobito je važno za gospodarski i društveni razvoj zemalja porijekla migranata koje teže održavanju odnosa i uspostavi suradnje s vlastitim iseljenicima, odnosno za definiranje povratnih (remigracijskih) i imigracijskih mjera i strategija usmjerenih k hrvatskom iseljeništvu i njihovim potomcima.

Ključne riječi: Hrvatska, Njemačka, migracije, iseljavanje, povratak

1. UVOD

Jedan od strateških ciljeva Strategije demografske revitalizacije Republike Hrvatske koju je Hrvatski sabor usvojio 14. ožujka 2024. godine predviđa kreiranje optimalne migracijske politike. Ta bi politika uključivala podjednako povratne migracije hrvatskih državljana koji su iz Republike Hrvatske iselili nakon ulaska RH u Europsku uniju, kao i povratak drugih hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka. U Saveznoj Republici Njemačkoj, prema podacima Središnjeg registra stranaca (Destatis), krajem prošle godine živjelo je 425 810 hrvatskih državljana, od kojih je 61 750 rođena u toj zemlji. Zbog te je brojnosti hrvatska zajednica u Njemačkoj polazišna točka za kreiranje istraživanja o namjerama povratka hrvatskih iseljenika u Republiku Hrvatsku. Rezultati će poslužiti kao smjernica za izradu dodatnih istraživanja namjera povratka njemačkih Hrvata, ali i drugih hrvatskih iseljenika.

Boravkom u hrvatskoj zajednici u Münchenu početkom ove godine, autorice su prikupile prve ispitanike za istraživanje o njihovim namjerama povratka u Njemačku. Ostali ispitanici prikupljeni su metodom snježne grude, a polustrukturirani intervjui s ispitanicima provedeni su *online* u ožujku i travnju ove godine. Izazov je predstavljalo prikupljanje ispitanika i konačan dogovor za intervju koji je trajao između 30 i 60 minuta. Stoga je glavno ograničenje istraživanja konačni broj ispitanika, koji iznosi 16. U radu se, uz pregled recentne literature iz područja povratnih migracija, predstavljaju rezultati tog kvalitativnog istraživanja s ciljem usporedbe čimbenika koji motiviraju ispitanike na povratak, odnosno ostanak u Njemačkoj. Rezultati su grupirani prema razlozima odlaska iz Hrvatske prve generacije iseljenika te namjerama povratka prve i druge generacije u Hrvatsku. Prilikom istraživanja odgovori dijela ispitanika druge generacije nametnuli su pretpostavku kako je razina vladanja hrvatskim jezikom značajan čimbenik pri donošenju odluke o povratku. Stoga je naknadno, anketnim upitnikom kreiranim

uz pomoć Google obrasca, ispitano pet ispitanika druge generacije iz istog istraživanja o odnosu prema hrvatskom jeziku.

2. TEORIJSKE POSTAVKE I DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Recentna istraživanja o namjerama povratka iseljenika u domovinu ističu izazove integracije povratnih migranata u matičnu domovinu (Makina, 2012; Carling, Vante Pettersen, 2014; Batistella, 2018; Liu i sur., 2024). Da bi svaka zemlja mogla kreirati optimalan politički i infrastrukturni okvir za uspješnu integraciju povratnika, potrebno je poznavati razloge povratka pojedinih migranata. Prema Cassarinu (2004), razlozi zbog kojih se migranti vraćaju mogu se podijeliti u nekoliko kategorija. Neoklasična teorija tvrdi da je remigracija posljedica neostvarenih financijskih ciljeva u zemlji iseljenja poput veće zarade ili boljih radnih uvjeta. Takozvana teorija NELM migracije promatra kao kratkoročnu strategiju kojom se nastoji poboljšati životni standard u matičnoj zemlji, pa je povratak posljedica ispunjenja toga cilja (Stark, 1991, prema Makina, 2012; Cassarino, 2004). U obje teorije motivacija povratka vezana je za financijske čimbenike. Prema strukturalnom pristupu, povratak migranta stvar je konteksta, odnosno kombinacija individualnog iskustva migranta i socijalnih i infrastrukturnih čimbenika u domovini (Cassarino, 2004). Na tom tragu, Francesco Cerase (1974, prema Cassarino, 2004) na temelju iskustava povratnih talijanskih migranata iz SAD-a, odredio je četiri tipa povratnih migranata s obzirom na njihove aspiracije, očekivanja i potrebe: povratak zbog neuspjeha (engl. *return of failure*), povratak iz konzervativizma (engl. *return of conservatism*), povratak nakon umirovljenja (engl. *return of retirement*) i povratak radi inovacija (engl. *return of innovation*). Dok povratak zbog neuspjeha podrazumijeva neostvarivanje ciljeva zbog kojih je migracija poduzeta, tzv. konzervativni povratnici ispunili su financijske ciljeve i vraćaju se u stari društveni poredak bez namjere da ga mijenjaju. „Inovatori“ su najdinamičnija kategorija povratnika jer dolaze s profesionalnim i financijskim kapitalom koji su stekli s migracijskim iskustvom, a koji žele uložiti u matičnu zemlju. Oni su na neki način nositelji promjene društva u koje se vraćaju. Batistella je istraživao filipinske migrante (2004) i odredio je tipologiju remigracije (2018) koja također podrazumijeva četiri situacije definirane s obzirom na dvije osnovne varijable: vrijeme povratka (prije ili nakon završetka „migrantskog projekta“) i odluku o povratku (dobrovoljna ili nedobrovoljna). Tipologija koja iz toga sljedeća je: povratak nakon postignuća (engl. *return of achievement*), povratak zbog završetka (engl. *return of completion*), povratak zbog neuspjeha (engl. *return of setback*) i prisilni povratak uzrokovan krizom (engl. *return of crisis*). Povratak zbog postignuća odgovara skupini inovatora iz prethodne

tipologije i riječ je o dobrovoljnoj odluci. Povratak zbog završetka, pri čemu se završetak odnosi na tzv. migrantski projekt ili cilj, ne mora nužno biti dobrovoljan jer se veže uz prekid radnog odnosa ili dozvole boravka zbog čega migrant mora napustiti zemlju doseljenja. Kad je riječ o Hrvatima iseljenim u Njemačku, najrecentnije istraživanje pokazuje kako su povjerenje odnosno nepovjerenje u institucije, jednako kao i korupcija važni čimbenici pri donošenju odluke o povratku u domovinu, a pogotovo ako su se oni pokazali ključnim potisnim čimbenicima pri iseljavanju (Liu i sur., 2024). Louise Caron (2020) u svom istraživanju namjera povratka među više generacija migranata u Francuskoj ističe kako među istraživanjima o povratnim migracijama prevladava prva generacija migranata, što predstavlja određeno ograničenje jer se motivacijski čimbenici razlikuju. Primjerice, privlačnost života u domovini može biti veća za drugu generaciju koja se života u domovini ne sjeća ili ondje nije nikad živjela. Zbog toga druga generacija puno lakše idealizira svoju „etničku domovinu“. Te su namjere dodatno potaknute romantiziranim pogledima na zemlju porijekla njihovih roditelja kao i vlastitim „rekreacijskim transnacionalizmom“ poput odlaska na praznike i slično. Jedan od čimbenika koji se veže isključivo za drugu generaciju Hrvata u Njemačkoj u ovom istraživanju je jezična kompetencija, odnosno samoprocjena vladanja hrvatskim jezikom. Naime, nasljedni govornici, među koje spada većina druge generacije koja je više-manje u stalnom doticaju s hrvatskim jezikom (Cvikić i sur., 2010) mogu se baš kao i govornici stranih jezika suočavati sa strahom od izražavanja na jeziku koji nije dominantan u njihovoj svakodnevici. Taj je strah (engl. *language anxiety*) u pozitivnoj korelaciji s mnogim čimbenicima, među kojima je i samopouzdanje govornika, odnosno vlastiti doživljaj ovladavanja nasljednim jezikom (Coppinger i Sheridan, 2022; Okyar, 2023). S obzirom na važnost poznavanja prediktora koji mogu potaknuti ili odgoditi povratak iseljenika i njihovih potomaka, vrijedi ispitati pretpostavku da nisko samopouzdanje u pogledu vladanja hrvatskim jezikom kod druge generacije hrvatskih iseljenika negativno utječe na njihovu namjeru o „povratku“.

3. METODOLOGIJA I UZORAK ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja bio je ispitati podjednako pripadnike prve i druge generacije Hrvata u Bavarskoj kako bi se mogla napraviti usporedba namjera povratka u Hrvatsku između tih dviju skupina. U teoriji migracija postoje različiti kriteriji kojima se određuje tko pripada drugoj generaciji imigranata (Caron, 2020; Klok i sur., 2014; Rumbaut, 2004), premda je taj termin često tehnički oksimoron jer pojedinci rođeni u zemlji u koju su doselili njihovi roditelji nisu imigranti i prema tome ne mogu biti ni povratnici. Iako ne

postoji konsenzus oko pitanja tko sve spada pod drugu generaciju, najšire shvaćanje je da su sva djeca koja su u zemlju doseljenja doselila prije svoje mladenačke dobi pripadnici druge generacije. Autorice su se u ovom istraživanju pri određivanju te skupine vodile subjektivnim doživljajem pojedinog ispitanika.¹ Istraživanje je provedeno metodom polustrukturiranoga intervjua, *online* videopozivom ili telefonski, a svaki intervju trajao je između 30 i 60 minuta. Ispitanici su prikupljeni metodom snježne grude. Prvi ispitanici prikupljeni su uživo prilikom istraživačkog boravka autorica u Münchenu krajem siječnja ove godine. Najveći izazov u provedbi istraživanja bilo je prikupljanje uzorka. U konačnici prikupljeno je 16 ispitanika, što predstavlja najveće ograničenje istraživanja. Od 16 ispitanika, osam pripada drugoj generaciji ispitanika, a osam prvoj. Ispitanici prve generacije u Njemačku su stigli između 1977. i 2024. godine, a danas imaju između 66 i 27 godina. Četiri ispitanika druge generacije rođeno je u Njemačkoj, a pet ispitanika je u Njemačku došlo između 10. i 13. godine.² Ispitanici prve generacije rođeni su na hrvatskom etničkom prostoru; u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji. Ispitanici rođeni u Njemačkoj imaju između 31 i 58 godina. Među ispitanicima je 14 žena i dvojica muškaraca. Četvero ispitanika je u trenutku provođenja intervjua već donijelo odluku o povratku u Hrvatsku i počeli su poduzimati korake da se to uskoro i ostvari.³ Među njima je dvoje ispitanika druge generacije. Više od polovice ispitanika, njih 10, visoko je obrazovano, a njih 11 neki vid školovanja završio je u Njemačkoj. Svi su ispitanici još uvijek radno aktivni, a jedna ispitanica u mirovinu odlazi sredinom ove godine. Iako svi ispitanici imaju pravo na njemačko državljanstvo, nijedan ispitanik nema isključivo njemačko, dok samo troje njih imaju dvojno, i hrvatsko i njemačko državljanstvo. Devet ispitanika zasnovalo je obitelj, sedmero ih ima djecu, a jedna je ispitanica tijekom provedbe intervjua bila trudna.

Nastojeći ispitati namjere povratka, autorice su najprije ispitale razloge odlaska iz Hrvatske kod prve generacije te druge čimbenike koji bi mogli biti u korelaciji s odlukom o povratku (zadovoljstvo poslom, primanjima i životnim standardom, povezanost sa širom obitelji, učestalost odlazaka u Hrvatsku,

1 Riječ je većinom o tzv. generaciji 1.5 (G 1.5) odnosno djeci koja su doselila u ranoj životnoj dobi, prije puberteta te su uglavnom zadržala jezik i kulturu svojih roditelja, ali su se snažno socijalizirala u novoj kulturi. To su uglavnom djeca između 6 i 12 godina koja se ne uklapaju ni u prvu, ni u drugu generaciju (Rumbaut, 2010)

2 Jedna ispitanica koja je u Njemačku došla s 11 godina na pitanje smatra li se prvom ili drugom generacijom odgovorila je „nisam o tome baš razmišljala, ali rekla bih možda ipak prva“.

3 Jedan od ispitanika potpisao je kupoprodajni ugovor za kuću u blizini Zagreba, jedna ispitanica u potrazi je za stanom u Zagrebu, jedna preuređuje svoju obiteljsku kuću na jednom hrvatskom otoku, a jedna ispitanica kupila je zemljište u svom rodnom mjestu u Dalmaciji.

upotreba hrvatskog jezika i sl.). Prilikom istraživanja nametnulo se pitanje koliko samoprocjena ovladavanja nasljednim jezikom kod druge generacije Hrvata u Bavarskoj utječe na njihovu namjeru „povratka“ u Hrvatsku. S namjerom dodatnog ispitivanja tog čimbenika autorice su za drugu generaciju kreirale upitnik o jezičnoj biografiji. Upitnik je kreiran uz pomoć alata Google obrasci, a ispunilo ga je pet od osam ispitanika druge generacije.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

4.1 PRVA GENERACIJA – RAZLOZI ODLASKA

Odluka o migriranju, prema *push-pull* modelu migracija, donosi se najčešće zbog kombinacije specifičnih potisnih odnosno privlačnih čimbenika (Lee, 1966). S obzirom na to da je prva generacija ispitanika u Njemačku doselila u širokom razdoblju od 1977. do 2024. godine, pri definiranju potisnih i privlačnih čimbenika iseljavanja bilo je potrebno uzeti u obzir kontekst vremena u kojem su pojedini ispitanici iselili. Potisni čimbenici za tu skupinu ispitanika mogli bi se stoga svrstati u nekoliko kategorija; (1) predratna inflacija i rat, (2) nezapošljivost i (3) korupcija i pogodovanje.

Dvije su ispitanice prve generacije iz Hrvatske iselile dok je još bila dio socijalističke republike Jugoslavije. Od sredine 1980-ih Jugoslaviju je potresala velika gospodarska kriza koja se odrazila i na društvenu i političku stabilnost te države (Milanović, 2011). Tako je ispitanica koja je iselila 1989. godine navela tešku ekonomsku situaciju kao razlog „privremenog“ odlaska iz Hrvatske.

Jako sam bila razočarana stanjem. Recimo ja sam tad radila dolje i mi smo jedan dan dobili plaću i drugi dan niste skoro ništa mogli kupiti, ta inflacija krajem osamdesetih je bila strašna. (Ispitanica 4, 64 godine, VSS)

Premda je namjeravala ostati samo dok se „stanje ne popravi“ uskoro je počeo rat, a nakon rata planovi su joj se promijenili. Njezin primjer pokazuje kako se odluke o duljini ostanka mijenjaju s obzirom na okolnosti i pojavu novih ciljeva.

(...) onda su me nagovarali da tu studiram ovi ljudi kod kojih sam radila pa sam nekako uspjela ostati, ali nije bilo jednostavno jer su uglavnom sve nakon rata vraćali (...). Tu sam imala jednu tetu i preko poznanice njene sam našla mjesto gdje sam čuvala djecu i naučila jezik. (Ispitanica 4, 64 godine, VSS).

Nezapošljivost kao razlog odlaska navele su dvije ispitanice, pri čemu treba napomenuti kako su obje odluku donijele nakon što su ih na odlazak potaknuli autoriteti.

(...) nakon što sam završila faks na burzi su mi rekli nek se odmah preselim jer u Hrvatskoj neću naći nikad posao. Završila sam menadžment i financije (...). Prije nego sam završila faks sam htjela samo otići naučiti jezik, ali s obzirom na to loše iskustvo na burzi sam i ostala.” (Ispitanica 6, 37 godina, VSS)

Za vrijeme studija koji sam tada studirala, profesor je rekao da mi nikada nećemo naći posao u Hrvatskoj s tom našom titulom. Tako da sam ja rekla, u redu, onda očito neću tražiti u Hrvatskoj posao, nego ću ići dalje za nekim svojim prosperitetom. (Ispitanica 13, 32 godine, VSS)

Treba uzeti u obzir kako su obje ispitanice iselile u vrijeme (2014. i 2015.) dok se Hrvatska još uvijek oporavljala od gospodarske krize uzrokovane globalnom ekonomskom krizom 2008. godine. Naime te 2014. i 2015. godine stopa nezaposlenosti bila je i dalje vrlo visoka (oko 19 %), a osobito je pogađala mlade ljude tek izišle iz obrazovnog sustava (Gambiraža i Ergović, 2023: 54). Korupcija i pogodovanje, odnosno nezadovoljstvo sustavom i društvenim vrijednostima nagnalo je na odlazak dvije ispitanice od kojih je jedna imala siguran posao u struci za koju se školovala.

Mislim, mogu ja to otvoreno reći, taj način napredovanja i zapošljavanja u Hrvatskoj putem veza i vezica (...) Radoholičar sam, htjela sam radit svoj posao i živjet od njega dobro, a to u Hrvatskoj nisam uspjela ostvariti. (Ispitanica 1, 36 godina, VSS)

Jer nije da sam ja loše živjela u Hrvatskoj, ali nije mi Hrvatska bila dovoljna za ispuniti sve želje i ambicije koje sam imala i plus vidjela sam kako funkcioniraju stvari u Hrvatskoj, a u mene nije postojala opcija da se učlanjujem u bilo koju stranku. (Ispitanica 16, 29 godina, VSS)

Čak pet ispitanika prve generacije u Njemačku je stiglo nakon 2013. godine, pa je jedan od privlačnih čimbenika svakako bio jednostavniji odlazak i zapošljavanje u zemljama Europske unije nakon što je Hrvatska postala njezinom članicom. Što se tiče odabira Njemačke kao destinacije, tu su presudile migrantske mreže odnosno obiteljski razlozi. Važno je naglasiti da migrantske mreže, kao određeni oblik društvenog kapitala (Kanižaj i sur., 2022), olakšavaju donošenje odluke o iseljavanju jer smanjuju rizik snalaženja u novoj sredini (Massey i sur., 1993). Stoga ne čudi da je najveći broj ispitanika prve generacije u trenutku donošenja odluke o odlasku imao nekog člana bliže rodbine ili bliskih prijatelja u Njemačkoj koji su mogli posredovati pri nalaženju prvog zaposlenja ili ponuditi besplatni privremeni smještaj.

U Njemačku dolazim od svoje sedme godine jer tu imam sestrinu s kojom sam doslovno kao sa sestrom, jako povezana (...) zato je Njemačka bila prva opcija. (Ispitanica 1, 36, VSS, prva generacija)

Dolazim iz velike obitelji, imam dva brata i dvije sestre i nekako s tom podrškom koja je isto bila u Münchenu kroz sestru koja se već prije odselila jednostavno je ajmo reć bilo lakše i njoj što sam ja ovdje, a isto i meni. (Ispitanica 12, 32 godine, VSS, prva generacija)

4.2 PRVA I DRUGA GENERACIJA ISPITANIKA – NAMJERE POVRATKA

Većina ispitanika prve generacije hrvatskih iseljenika u Njemačku razmatra povratak u Hrvatsku u nekom trenutku. Posljednje istraživanje o Hrvatima u Njemačkoj i Irskoj (Liu i sur., 2024) izdvojilo je tri najčešće spominjana razloga za povratak u Hrvatsku: domoljublje i nostalgija (1), financijska sigurnost (2) i obitelj i prijatelji (3). No, uzme li se obzir da namjere povratka nisu čvrsti prediktori stvarnog povratka (Carling 2002; Docquier, Peri i Ruysen 2014; Carling i Schewel 2018, prema Caron 2019; Carling i Vatne Pettersen, 2014) i činjenicu da je najveći broj ispitanika u radno-aktivnoj dobi (od 27 do 36 godina) pa odluku o povratku odgađaju do mirovine, pitanje je hoće li se ta namjera u konačnici ispuniti. Među onima koji su odluku o povratku već donijeli, jedna ispitanica u Njemačku je odselila s čvrstom namjerom da se vrati kad ispuni određene ciljeve, što je u skladu s teorijom „povratka nakon postignuća“ (Batistella, 2018), odnosno teorijom o „povratku radi inovacije“ (Cerase, 1974) jer je njezina namjera uložiti u mjesto iz kojeg je odselila i stvoriti nova radna mjesta.

Mislim, meni je osobno uvijek bio cilj da otvorim neku firmu, neku tvornicu, bilo šta u Sinju npr. da pomognem našem kraju da se razvija, da zaposlimo naše ljude, da sponzoriramo naše studente koji žele ići studirat van, sve ono što ja nisam mogla, ja jesam pokušavala, ali moji mi to nisu mogli priuštiti. (Ispitanica 16, 29, VSS, prva generacija)

Druga ispitanica je pred mirovinom i osim posla trenutačno je ništa ne veže za München („povratak nakon umirovljenja“). Na razmatranje o povratku kod iseljenika utječu podjednako veze za zemljom odakle su migrirali i veze sa zemljom u koju su došli. Prema Carlingu i Van Pettersenu (2014), vezanost se u ovom kontekstu odnosi na „ukupnost resursa, mreža, kompetencija i emocija“ koji utječu na život osobe koja promišlja o povratku. Jedan od razloga koji ispitanike obje generacije, neovisno o dobi i duljini boravka, veže za Njemačku je doživljaj boljeg životnog standarda, ponajprije u vidu financija.

U Njemačkoj je standard jednostavno veći. (Ispitanica 5, 45, VSS, druga generacija)

Pa mogu reći da je život ovdje bolji, evo na kraju mjeseca ostane više novaca nego u Hrvatskoj za uštediti. (Ispitanica 7, 27, SSS, prva generacija)

Mogla sam si gotovo uvijek priuštiti putovanja, kazališta, bi li si to mogla priuštiti u Hrvatskoj, ne znam. (Ispitanica 4, 64, VSS, prva generacija)

Drugi razlog koji ne treba zanemariti je institucionalne prirode (Liu i sur., 2014), odnosno doživljaj uređenosti njemačkog sustava naspram hrvatskog sustava koji ispitanici doživljavaju manjkavim, sporim i nefunkcionalnim. Premda se i oko toga mišljenja u generacijama podudaraju, ono što izdvaja ispitanike druge generacije od onih prve je činjenica da su u njemačkom sustavu odrasli i smatraju da bi se promjeni teže prilagodili.

Ja se pak pitam što ću kad mi se djeca razbole, evo dolje doktor je nerijetko nedostupan u tom malom mjestu, nitko ne zna gdje je pa odi u neku veću bolnicu, toga ovdje nema, sve je posloženo, uvijek znaš gdje ići, kako... Te dakle strukture stvari recimo to tako me odbijaju još da se vratim. (Ispitanica 2, 37, VSS, druga generacija)

Razmišljao jesam, nisam nikad zatvorio tu opciju. Ja volim bit dole, međutim, uvijek je druga stvar bit dole na godišnjem, kad si slobodan, odeš dole s punim džepovima, a druga je situacija dole i radit i sve. Ja ne mogu procijenit kako je dole, što se tiče rada i zarade i svega toga tako da, to bi se moralo vidit. Ja sam tu rođen, ja sam tu odrastao, znam kako sistem funkcionira, ovaj, tako da, eto... (Ispitanik 11, 33, SSS, druga generacija)

Dok ih administrativna sigurnost i povjerenje u sustav s jedne strane vežu za Njemačku, ono što ih posljednjih godina sve više odbija je strah koji se veže uz doživljaj osobne sigurnosti. To se također odnosi ponajviše na drugu generaciju iseljenika koji primjećuju rapidnu promjenu u društvenom okruženju od one u kojoj su odrastali. Upravo je to bio jedan od glavnih razloga da se jedan od ispitanika druge generacije odluči na „povratak“ u Hrvatsku s obitelji.

A jedan veliki razlog je isto ova trenutna hot topic, migracije i to je, ne znam da li si netko može to zamisliti, ali to je baš strašno. Znači ja sam odrastao...Njemačka je uvijek bila useljenička zemlja, moj otac je bio gastarbajter, među prvim strancima koji je došao u Njemačku (...). Svi smo se družili, sve je bilo super, ali danas je to postalo malo previše. Nema granice, to se osjeti, to se vidi, po ulici, po ponašanju, što se piše po medijima. Što nikad nije bilo ovdje da imaš toliko kriminala, što se tiče hladnog oružja, kak ja to kažem, počeli su se bockati, to nikad nije bilo. Uvijek je bilo nešto, ali ne u tolikom broju i ne tako. (Ispitanik 12, 44, SSS, druga generacija)

U budućnosti nas ovdje zbog političkih razloga ne vidim, ne postoji više ta neka sigurnost ovdje i ne vidim da mi djeca ovdje rastu. Imam usporedbu kako je to bilo kad sam ja bila mlada, ja sam se kao djevojka mogla sama svugdje kretati, sad da djecu pustim samu po danu da negdje hodaju, nema šanse. (Ispitanica 2, 37, VSS, druga generacija)

Obiteljske veze podjednako vežu Hrvate druge generacije i za Njemačku i za Hrvatsku. Dok je jednima to čimbenik koji će ih približiti povratku, drugima je razlog zbog kojega se kolebaju. To je razumljivo ako se uzme u obzir da se tzv. gastarbajterska generacija nakon umirovljenja vraća u Hrvatsku, a u Njemačku pristiže nova generacija mladih imigranata koji su iselili nakon ulaska Hrvatske u EU.

Razlog su (...) rodbina, hoćemo malo bliže biti mojim roditeljima, oni su već stariji. (...) Oni su se vratili prije deset godina, žive šest mjeseci u Osijeku, šest mjeseci kod Zadra. (Ispitanik 12, 44, SSS, druga generacija)

Razmatrala jesam preseljenje, posebno jer sam često u Hrvatskoj jer su mi roditelji sad dolje, dosta su stari, pa jesam. U obitelji se čak neki vraćaju, jedna rodica koja je evo nešto starija od mene se sad seli dole. (Ispitanica 9, 36, VSS, druga generacija)

S vremenom je njih sve više i više došlo [u Njemačku] tako da puno imam sad rođaka koji su tu došli, osnovali obitelji. Većina je još uvijek dole, ali ih je dosta stiglo tu. (Ispitanik 11, 33, SSS, druga generacija)

4.3 UTJECAJ SAMOPROCJENE JEZIČNE KOMPETENCIJE NA NAMJERE O POVRAATKU KOD DRUGE GENERACIJE ISPITANIKA

Kako je i uobičajeno kod ove istraživačke metode, prilikom provedbe polustrukturiranoga intervjua istraživač može doći do podataka koji nisu bili očekivani, a na temu koja se istražuje bacaju novo svjetlo (Wattles, 2019). U ovom se istraživanju kao jedan od potencijalnih prediktora koji utječu na namjeru povratka kod druge generacije pokazala samoprocjena vladanja hrvatskim jezikom. Druga generacija, odnosno potomci hrvatskih iseljenika u pravilu se smatraju nasljednim govornicima, a temeljno je obilježje nasljednih govornika to da je „nasljedni jezik bio prvi po rasporedu usvajanja, ali nije bio u potpunosti usvojen jer je pojedinac prešao na drugi dominantan jezik“ (Polinsky i Kagan 2009, prema Cvikić i sur., 2010). Dakle, ispitanici druge generacije u ovom istraživanju kod kuće su govorili hrvatskim jezikom i hrvatski jezik bio im je primaran do polaska u vrtić, odnosno osnovnu školu. Kod dijela tih ispitanika percepcija jezične kompetencije je negativna, odnosno kod njih prevladava mišljenje da ne vladaju dovoljno dobro

hrvatskim jezikom. Dok je dio kazao kako hrvatski jezik smatraju prvim jezikom, dio ih je neodlučan.

Ja iako sam rođena u Njemačkoj, do svoje treće godine nisam pričala njemački, tek kad sam krenula u vrtić sam počela, mi u kući smo uvijek hrvatski pričali pa su mama i tata za to zaslužni. Hrvatski smatram i svojim prvim jezikom, iako bolje znam recimo gramatiku njemačku jer sam to učila u školi. (Ispitanica 8, 31, VSS, druga generacija)

Pa hrvatski smatram prvim, ali bolje pričam njemački jer sam išla tu u školu. (Ispitanica 10, 47, VSS, druga generacija)

Hmm, teško pitanje. Rekla bih da sam po pisanju i svemu bolja u njemačkom jer sam ga učila u školi. Išla sam i na dopunsku hrvatsku nastavu, ali nije to ekvivalent ovoj redovnoj školi. Gramatiku znam bolje njemačku. (Ispitanica 9, 36, VSS, druga generacija)

Isto tako, iskustvo je pokazalo da je znanje nasljednih govornika hrvatskoga obilježeno relativno visokim stupnjem tečnosti, relativno širokim rječnikom, visokom komunikativnošću, ali niskim stupnjem gramatičke točnosti, kao i nepoznavanjem pragmatičkih ili sociolingvističkih pravila (Cvikić i Bergovec 2008, prema Jelaska i sur., 2008). To je razumljivo jer su nasljedni govornici nasljednim jezikom ovladali u obitelji i to poglavito njegovom svakodnevnom, razgovornom inačicom. Zbog toga često nisu sigurni u druge vještine poput čitanja i pisanja i smatraju da se ne mogu služiti različitim funkcionalnim stilovima jer nisu ovladali različitim jezičnim idiomima (Cvikić i sur., 2010).

Pa nisam sigurna skroz u svoj hrvatski jezik, imam obrazovanje, ali nemam zbog toga samopouzdanje, kako da se ja dokažem. (Ispitanica 2, 37, VSS, druga generacija)

Nisam recimo sigurna imam li nivo hrvatskoga dovoljan da radim u školi i dolje u Hrvatskoj, ali nije da me to sad sputava u povratku u Hrvatsku. (Ispitanica 8, 31, VSS, druga generacija)

Ja uvijek svoj njemački nazivam seljački hrvatski, sad da moram negdje ići književni pričati, fale mi riječi jednostavno. (Ispitanica 10, 47, VSS, druga generacija)

S obzirom na to da svi ispitanici koji su spomenuli nesigurnost u vladanju hrvatskim jezikom pokazuju određenu tendenciju za povratak u Hrvatsku, autorice su odlučile dodatno ispitati samoprocjenu u vladanju hrvatskim jezikom kod druge generacije ispitanika. Navedeno su ispitale anketnim upitnikom kreiranim preko Google obrasca koji je ispunilo pet od osam

ispitanika druge generacije Hrvata u Njemačkoj. Pitanja su bila otvorenog tipa s mogućnošću davanja duljih odgovora. Pitanja su bila podijeljena u nekoliko kategorija; obiteljski jezični kontekst, učenje i upotreba hrvatskog jezika, odnos prema hrvatskom jeziku, ostali jezici i višejezičnost i veze s hrvatskom zajednicom. Svi ispitanici su žene od 31 do 58 godina. Tri ispitanice rođene su u Njemačkoj, a dvije u Bosni i Hercegovini te su u ranoj životnoj dobi s roditeljima preselile u Bavorsku. Sve su ispitanice hrvatskom jeziku bile izložene od rođenja i govorile su njime do polaska u vrtić i školu. Smatraju da u hrvatskom jeziku najbolje vladaju govornom vještinom, a najmanje pisanom. Osim njemačkog, sve ispitanice aktivno se služe i engleskim jezikom. Sve ispitanice osjećaju se prirodno dok govore hrvatskim jezikom, ali dok se četiri od pet ispitanica smatraju dobrim govornicima hrvatskog jezika, jedna ispitanica ne smatra se u potpunosti. Ona je također jedina ispitanica druge generacije koja svojim prvim jezikom smatra njemački.

S obzirom na vrijeme provedeno u stranoj zemlji i obrazovanje, na stručnom i službenom govornom području postoji velika nesigurnost (Ispitanica 5b, 38, VSS, druga generacija)

Naime, istraživanja (Coppinger i Sheridan, 2022; Okyar, 2023) pokazuju da je nesigurnost, odnosno strah od govorenja stranog jezika u korelaciji s mnogo različitih varijabli, a jedna od njih je i samoprocjena govorne vještine. Drugim riječima, vlastiti doživljaj sebe kao lošijeg govornika drugog jezika, utjecat će na veći stupanj anksioznosti prilikom govorenja tog jezika (Gkonou, 2014, prema Okyar, 2023). Nasljedni govornici razlikuju se od običnih učenika stranog jezika „poglavito prema svom identitetu i jezičnim potrebama“ (Carriera 2004, prema Jelaska i sur. 2010). Razlikovna su im obilježja što su nasljednom jeziku izloženi u obitelji, što poznaju nasljednu kulturu i osjećaju privrženost odnosno pripadnost toj kulturi. Taj čimbenik utječe i na motivaciju učenja i održavanja znanja hrvatskog jezika. Sve su ispitanice visoko motivirane održavati i poboljšavati svoj jezik, a razlozi su (1) pitanje identiteta koje je snažno vezano uz jezik, (2) održavanje veza s domovinom, (3) prijenos hrvatskog jezika na iduću generaciju (osjećaj roditeljske dužnosti).

Jer mi je bitno da djeca znaju odakle su i da se mogu sporazumit s bakom/djedom, na odmoru u Hrvatskoj/Hercegovini te da mogu sudjelovat u Njemačkoj u hrvatskim udrugama/župama. (Ispitanica 1b, 31, VSS, druga generacija)

Vrlo važno i zbog povratka u Hrvatsku. (Ispitanica 2b, 58, SSS, druga generacija)

Jako mi je važno. Pokušavam uvijek vokabular poboljšati. Zato što [sam] Hrvatica. (Ispitanica 3b, 36, VSS, druga generacija)

Zbog identiteta, redovnog boravka u domovini i budućeg povratka. [iz tih razloga] smatram to svojom roditeljskom dužnošću. (...) S djecom sve do škole nismo pričali njemački pa eto, jezik ja jako bitan da nam se ne izgubi, da se njeguje, muž samo na hrvatskom priča s djecom. Čak kad su nam djeca išla na provjeru pred školu tamo su se čudili kako nam djeca tako loše pričaju njemački, a ja jako dobro, ali mi smo se prvenstveno trudili da djeca kao mali savladaju hrvatski. Danas sutra se planiramo vratiti nazad pa nam je bitno da znaju hrvatski. (Ispitanica 5b, 38, VSS, druga generacija)

S obzirom na početnu premisu, autorice su ispitanicima postavile pitanje ohrabruje li ih ili ograničava njihov doživljaj vlastitog poznavanja hrvatskog jezika u odluci da se vrate u Hrvatsku. Sve su ispitanice svoju jezičnu kompetenciju istaknule kao prednost.

Jako ohrabruje i sretna sam što sam imala priliku kao dijete djelomično živjeti u Zagrebu i pohađati školu. (Ispitanica 2b, 58, SSS, druga generacija)

Više me ohrabruje nego koči. (Ispitanica 3b, 36, VSS, druga generacija)

Više ohrabruje, neovisno bilo to pisana riječ ili govor, komunikacija je olakšanje. (Ispitanica 4b, 49, VSS, druga generacija)

Ima utjecaj na samopouzdanje u kontekstu poslovnog tržišta. (Ispitanica 5b, 38, VSS, druga generacija)

Značajno je da su sve ispitanice aktivne u radu hrvatske zajednice u Münchenu, bilo u folklornim aktivnostima, bilo u djelovanju hrvatske župe. Također, sve se hrvatskim jezikom aktivno služe u obitelji, čak i ispitanica udana za Nijemca koji je u međuvremenu dobro svladao hrvatski jezik. Sve su hrvatskim medijima izložene od vrlo često do svakodnevno, a najmanje tri puta godišnje dolaze u Hrvatsku. S obzirom na te činjenice, možemo ih svrstati u tzv. prvu skupinu nasljednih govornika, prema Carreiri (2004), koji su aktivni članovi zajednice s kojom se identificiraju, odnosno cjelosnu ili identitetsku (Jelaska i Hržica 2005, prema Jelaska i sur. 2010) u koju spadaju oni koji su barem u nekom stupnju dvojezični, a kojima je motivacija aktivnog služenja hrvatskim jezikom postizanje cjelovitosti odnosno integracija svih dijelova svoje osobnosti. Osjećaj pripadnosti hrvatskom narodu dio je cjelosne motivacije. U prilog toj teoriji govori i spomenuto istraživanje koje je L. Caron (2020) provela među drugom generacijom magrepskih

migranata u Francuskoj nastojeći ispitati zašto dio njih ima namjeru jedan dio svoje karijere provesti u zemlji svojih predaka. To, naime, može biti način „izražavanja mnogostrukih definicija *selfa* koje pomiruju njihovu privrženost manjini s njihovom domicilnošću“. Tu privrženost možemo u ovom kontekstu smatrati domoljubljem koje se u ovom istraživanju više puta pokazalo prisutnim elementom kada je riječ o Hrvatima druge generacije, ali i dijela prve generacije.

5. ZAKLJUČAK

Jedan od ciljeva Strategije demografske revitalizacije Republike Hrvatske je i optimalna migracijska politika koja u obzir uzima povratak iseljenih Hrvata i njihovih potomaka. S obzirom na izazove koje sa sobom nose remigracija i reintegracija, korisno je imati što više podataka koji govore o željama, očekivanjima i potrebama potencijalnih povratnika. Ovo istraživanje nastojalo je ispitati namjere povratka prve i druge generacije Hrvata u Njemačkoj, jedne od najbrojnijih hrvatskih zajednica u iseljeništvu. Istraživanje je provedeno polustrukturiranim intervjuom sa 16 ispitanika koji su prikupljeni metodom snježne grude. Osam ispitanika pripada prvoj generaciji, a osam drugoj generaciji Hrvata u Njemačkoj. Ispitivali su se razlozi odlaska ispitanika prve generacije, zadovoljstvo kvalitetom života u Njemačkoj, vrijednosti i navike te namjere povratka prve i druge generacije. Premda svi ispitanici pokazuju određenu tendenciju ka povratku, među ispitanicima prve generacije više je onih koji se u nekom trenutku namjeravaju vratiti. Među prvom generacijom, najmanju ili nikakvu želju za povratkom pokazuju ispitanici koji su Hrvatsku napustili zbog negativne društvene klime; korupcije i nemoćnosti napredovanja. Najveći je broj onih koji imaju namjeru povratka, ali nekad u budućnosti i trenutačno ne razmišljaju aktivno o tome. Kad je riječ o drugoj generaciji Hrvata u Njemačkoj, njihova želja za povratkom u konfliktu je s očekivanjem prepreka koje bi se pri tom povratku pojavile. Ponajprije je tu bojazan da se ne bi snašli u sustavu drugačijem od onoga u kojem su odrasli i na koji su navikli. Osim toga čimbenik koji se pojavio kod nekoliko ispitanika je vlastiti doživljaj da im razina poznavanja hrvatskog jezika ne bi bila dovoljna pri zapošljavanju u Hrvatskoj. S obzirom na to da je značajan broj ispitanika spomenuo da ne vlada hrvatskim jezikom dovoljno dobro, autorice su dodatnim upitnikom kreiranim preko Google obrasca ispitale koliko samoprocjena jezične kompetencije utječe na namjere povratka kod ispitanika druge generacije. Tom se istraživanju odazvalo pet od osam ispitanika druge generacije. S obzirom na to da je riječ o nasljednim govornicima hrvatskoga jezika, bila je očekivana određena nesigurnost u jezičnim vještinama poput čitanja i pisanja. Međutim svi su se ispitanici

izjasnili pozitivno oko svoje jezične kompetencije i naveli da ih poznavanje hrvatskog jezika više ohrabruje nego što ih koči u namjeri povratka. To je dodatno istraživanje pokazalo izrazitu privrženost ispitanika prema hrvatskom jeziku kojim se koriste aktivno u svojim obiteljima te aktivno vode računa da i njihova djeca, dakle treća generacija Hrvata u Njemačkoj, dobro nauče hrvatski. Troje ispitanika donijelo je odluku o povratku i trenutačno je u procesu trajnog preseljenja u Hrvatsku. Jedna ispitanica u Njemačku je i došla s namjerom da se vrati nakon što postigne određeni cilj (financijsku samodostatnost) pa spada u skupinu takozvanih povratnika nakon postignuća odnosno povratnika inovatora. Druga ispitanica nakon 47 godina u Njemačkoj ove godine odlazi u mirovinu i vraća se trajno u Hrvatsku (povratak zbog umirovljenja). Jedini ispitanik druge generacije koji je donio odluku o „povratku“, odnosno preseljenju u Hrvatsku, učinio je to zbog niza negativnih čimbenika koji München više ne čini gradom u kojem je odrastao, a jedan od glavnih je osjećaj nesigurnosti zbog povećane stope kriminala.

Premda je glavno ograničenje istraživanja relativno mali broj ispitanika, rezultati istraživanja poslužit će kao smjernica za nova istraživanja među Hrvatima u Njemačkoj s ciljem što boljeg razumijevanja potreba hrvatskih državljana koji razmatraju odluku o povratku kako bi se doprinijelo oblikovanju sveobuhvatnog nacionalnog političkog i infrastrukturnog okvira koji bi u konačnici olakšao njihov povratak i integraciju.

LITERATURA

- Battistella, G. (March 8, 2018). Return Migration: A Conceptual and Policy Framework. *Centar for Migration Studies New York*. <https://cmsny.org/publications/2018smc-smc-return-migration/>
- Battistella, G. (2004). Return Migration in the Philippines: Issues and Policies. U: J. Edward Taylor, Douglas S. Massey ur. *International Migration: Prospects and Policies in a Global Market*, 212-29. Oxford: Oxford University Press.
- Carling, J. i Vatne Pettersen S. (2014). Return Migration Intentions in the Integration-Transnationalism Matrix. *International Migration* 52 (6), 13-30. <https://doi.org/10.1111/imig.12161>
- Caron, L. (2020). An Intergenerational Perspective on (Re)migration: Return and Onward Mobility Intentions across Immigrant Generations. *International Migration Review* 54 (3), 820-852. <https://shorturl.at/mjodS>
- Cassarino, J. P. (2004). Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migration Revisited. *International Journal on Multicultural Societies* 6 (2), 253-79. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/2744>

- Coppinger, L., Sheridan, S. (2022). Accent Anxiety: An Exploration of Non-Native Accent as a Source of Speaking Anxiety among English as a Foreign Language (EFL) Students. *Journal for the Psychology of Language Learning* 4 (2), 2-20. <https://www.jppl.org/index.php/journal/article/view/93>
- Cvikić, L., Jelaska, Z., Kanajet Šimić, L. (2010). Nasljedni govornici i njihova motivacija za učenje hrvatskoga jezika. *Croatian Studies Review* 6 (1), 113-127. <https://hrcak.srce.hr/86321>
- Gambiraža, I., Ergović, A. (2023). Uzroci i posljedice gospodarskih kriza s naglaskom na Republiku Hrvatsku. *Oeconomica Jadertina* 13 (1), 50-64. <https://doi.org/10.15291/oec.3986>
- Kanižaj, F., Rajković Iveta, M., Bagić, D. (2021). Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Švedsku – uloga migrantskih mreža. Ur. Kukavica, Vesna. *Hrvatski iseljenički zbornik 2022*. Hrvatska matica iseljenika. Zagreb.
- Klok, J., Van Tilburg, T., Fokkema, T., Suanet, B. (2020). Comparing Generations of Migrants' Transnational Behaviour: The Role of the Transnational Convoy and Integration. *Comparative Migration Studies* 8 (1), 1-21. <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00206-0>
- Lee, S. Everett. 1966. A Theory of Migration. *Demography* 3 (1), 47-57.
- Liu, Y. V., Kutnjak Ivković, S., Pavlović Vinogradac, V. (2024). Push and pull factors in return migration intentions among first-generation Croatian migrants in Germany and Ireland. *International Migration* 63 (3), <https://doi.org/10.1111/imig.13353>
- Makina, D. (2012). Determinants of return migration intentions: Evidence from Zimbabwean migrants living in South Africa. *Development Southern Africa* 29 (3), 365-378. <https://doi.org/10.1080/0376835X.2012.706034>
- Massey, S. D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19 (3), 431-466.
- Milanović, T. (2011). Kriza 1980-ih u Jugoslaviji i međunarodni pogledi. *Rostra*, 4. (4.), 85-92. <https://hrcak.srce.hr/169546>
- Okyar, Hatice (2023). Foreign language speaking anxiety and its link to speaking self-efficacy, fear of negative evaluation, self-perceived proficiency and gender. *Science Insights Education Frontiers*, 17 (2), 2715-2731.
- Rumbaut, R. G. (2004). Ages, Life Stages, and Generational Cohorts: Decomposing the Immigrant First and Second Generations in the United States. *International Migration Review* 38 (3), 1160-1205. <http://www.jstor.org/stable/27645429>
- Strategija demografske revitalizacije Republike Hrvatske do 2033. godine*, Narodne novine 36/2024. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_03_36_580.html
- Wittles, I. (2019). Intervju kao istraživačka metoda: teorijski aspekti. *Civitas* 9(2), 201-214.

Migration processes between Germany and Croatia: The return of the first and second generation of Croatian emigrants to Bavaria?

ABSTRACT

According to the latest data from the Central Register of Foreigners, as of December 31, 2024, there were 425,810 Croatian citizens living in the Federal Republic of Germany. The majority of them arrived in the country in the last ten years, in the 1990s, and during the guest worker period, which also indicates three waves of intensive emigration from the territory of the (today's) Republic of Croatia to the Federal Republic of Germany. Their number and structural characteristics indicate that they represent an exceptional potential for the Republic of Croatia, as well as for the entire Croatian emigration. The loss of human resources due to migration and its consequences has been particularly evident in Croatia in recent years, as confirmed by the shortage of workers in the labor market, as well as the increasing influx of foreign labor, both from neighboring countries and distant Asian and African countries. In the circumstances caused by the latter, in addition to demographic potential, every other potential (economic, cultural, social, intellectual, national, etc.) of Croatian emigrants, as well as of their descendants for the homeland, is brought into the spotlight. The aim of the research is, therefore, to examine the return intentions of the first and second generation of Croatian emigrants in Germany, more specifically, Bavaria, through their integration and transnational experiences and practices, with a special emphasis on identifying differences in the intention and perception of return between different generations of Croatian emigrants. Understanding the intention to return is particularly important for the economic and social development of countries of origin of migrants striving to maintain relations and establish cooperation with their own emigrants, and for defining return (remigration) and immigration measures and strategies aimed at Croatian emigrants and their descendants.

Keywords: Croatia, Germany, migrations, emigration, return

Prostorna distribucija starosti stanovništva doseljenog iz Irske u Kontinentalnu Hrvatsku (2011. – 2021.)

Izvorni znanstveni rad

Nikola Šimunić

Institut za istraživanje migracija
Trg Stjepana Radića 3, 10000 Zagreb
nikola.simunic@imin.hr

Ana Malnar

Institut za istraživanje migracija
Trg Stjepana Radića 3, 10000 Zagreb
ana.malnar@imin.hr

SAŽETAK

U ovom radu Kontinentalna Hrvatska prostorno je diferencirana kao NUTS 2 regija koja je postojala od 2013. do 2020. godine i sastojala se od 14 administrativnih jedinica (13 županija + Grad Zagreb). Predmet istraživanja jest GIS-analiza starosti stanovništva doseljenog iz Irske u kontinentalnu Hrvatsku na lokalnoj razini, koje je obuhvaćeno posljednjim dvama popisima stanovništva (2011. i 2021.). Prema posljednjem Popisu stanovništva (2021.), u Kontinentalnoj Hrvatskoj živjelo je 66,46 % stanovništva Hrvatske u 67 gradova i 269 općina, s tim da je 47,62 % stanovnika živjelo od rođenja u pripadajućim gradovima i općinama. Ostalo stanovništvo u nekom životnom razdoblju doselilo je iz ostatka Hrvatske (37,85 %) i iz inozemstva (14,53 %, što je za 0,65 % više u odnosu na 2011. godinu). Primjerice, U Hrvatskoj je 14,92 % stanovništva doselilo iz inozemstva. Najviše je osoba doseljenih iz inozemstva (2021.) zabilježeno u općinama Ervenik (88,85 %) i Donji Lapac (78,55 %), a najmanje u općinama Preseka (2,39 %) i Gola (2,60 %). Prema posljednjem Popisu (2021.), zabilježeno je ukupno 2288 osoba koje su doselile iz Irske u Hrvatsku, što je osmerostruko povećanje u odnosu na 2011. godinu (280 osoba). U Kontinentalnoj

Hrvatskoj zabilježene su 1593 osobe iz Irske (69,62 %), pa indeks promjene stanovništva Kontinentalne Hrvatske doseljenog iz Irske (2011. – 2021.) iznosi 419,21. Najviše je osoba iz Irske zabilježeno (2021.) u Zagrebu (29,06 %) i Osijeku (10,73 %), a u 28,42 % gradova i općina nije zabilježena niti jedna osoba iz Irske. U dobnoj strukturi prevladavalo je (2021.) zrelo stanovništvo (84,43 %), dok je udio mladih iznosio 14,00 % a starih 1,57 %. Indeks starenja kontingenta stanovništva Hrvatske doseljenog iz Irske (2021.) iznosio je 20,18 %. Najveća starost stanovništva iz Irske u Kontinentalnoj Hrvatskoj zabilježena je u Svetom Ivanu Zelini (indeks starenja 300,00). Ti trendovi zrcale strukturalna obilježja povratnih migracija koje treba uzeti u obzir prilikom planiranja razvoja i demografske revitalizacije Kontinentalne Hrvatske.

Ključne riječi: doseljeništvo, GIS, Irska, prostorna demografija, starost stanovništva.

1. UVOD

Migracije su jedan od temeljnih pokretača demografskih promjena, čije su posljedice vidljive u prostornoj strukturi stanovništva, njegovoj dobnoj i spolnoj distribuciji i u ukupnim razvojnim potencijalima pojedinih regija. Hrvatska je primjer emigracijske zemlje iz koje se u više valova iseljavalo stanovništvo (Ivanda, 2017), ali i zemlje koja u posljednje vrijeme (naročito nakon 2022. godine) prima veliki broj imigranata (prvenstveno radne snage). U suvremenom hrvatskom kontekstu, migracije iz inozemstva, osobito povratne migracije hrvatskih iseljenika, sve više dolaze u fokus demografske i razvojne politike. U okviru tog procesa posebnu pozornost zaslužuju migracijski tokovi povezani s irskom destinacijom, s obzirom na to da je Irska u posljednja dva desetljeća postala jedno od najvažnijih odredišta za iseljavanje mladog, radno sposobnog stanovništva iz Hrvatske. Istodobno, bilježe se i znakovi povratnih migracija, koje nose specifična demografska i prostorna obilježja.¹

Prema podacima popisa stanovništva iz 2021. godine, u Hrvatskoj zabilježeno je više od 2200 osoba koje su doselile iz Irske, što je osmerostruko povećanje u odnosu na 2011. godinu. Taj je porast posebno izražen u Kontinentalnoj Hrvatskoj, regiji koja obuhvaća 13 županija i Grad Zagreb, a koja je, unatoč

1 Treba imati na umu da službena statistika ne razdvaja povratnike od doseljenika, tako da se ne može iz podataka zaključiti koliko je stvarno povratnika, a koliko doseljenika iz Irske. Za pretpostaviti je da je uglavnom riječ o povratnicima iz Irske.

dugoročnim negativnim demografskim trendovima, zadržala status prostorno i funkcionalno raznolike cjeline (slika 1).² U njoj živi preko dvije trećine ukupnog stanovništva Hrvatske, raspoređenog u 67 gradova i 269 općina, što tu regiju čini ključnim prostorom za proučavanje migracijskih obrazaca i njihovih demografskih posljedica.

Slika 1. Promjena udjela (u postotnim bodovima) osoba doseljenih iz inozemstva (2011. – 2021.) po gradovima i općinama Kontinentalne Hrvatske.³

Iako se migracije iz Irske brojem još uvijek ne mogu usporediti s većim migracijskim tokovima iz Bosne i Hercegovine, Njemačke ili Srbije, njihova je analiza važna zbog nekoliko razloga. Prvo, riječ je o fenomenu koji uključuje uglavnom novije, gospodarski motivirane migracije, dominantno radnog kontingenta, koje su nastale nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju (2013.). Drugo, povratne migracije iz Irske često uključuju visokokvalificirane ili radno aktivne pojedince koji su nekoliko godina proveli u inozemstvu, što nosi potencijal za tzv. demografski povratak, odnosno obnovu

- 2 Kontinentalna Hrvatska, u ovom radu, prostorno je izdvojena kao NUTS 2 regija Kontinentalna Hrvatska, koja je imala službeni status statističke regije 2013. – 2020. Obuhvaćala je 14 hrvatskih kontinentalnih županija (Sl. 1.). Revizijom NUTS 2021. je ukinuta i raščlanjena na 3 NUTS 2 regije – Grad Zagreb, Panonsku Hrvatsku i Sjevernu Hrvatsku.
- 3 Izvori: DZS (2013.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.); DZS (2025.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.).

radno sposobnog stanovništva u slabije razvijenim sredinama (Balija, 2023). Treće, starosna struktura tih migranata može značajno utjecati na pokazatelje starenja stanovništva, osobito u sredinama koje već bilježe visoke vrijednosti indeksa starenja (Bara, 2013).

Cilj ovog rada jest analizirati prostornu i demografsku distribuciju stanovništva doseljenog iz Irske u Kontinentalnu Hrvatsku na temelju podataka iz popisa 2011. i 2021. godine, s posebnim naglaskom na dobnu strukturu i indeks starenja. Pritom se fokusira isključivo na kontingent stanovništva koji je u navedenim popisima naveo Irsku kao posljednje prebivalište prije dolaska u Hrvatsku, bez obzira na državljanstvo ili migracijsku povijest. Naglasak je na lokalnoj, odnosno razini gradova i općina, jer je upravo tu moguće uočiti najsnažnije razlike u intenzitetu i strukturi migracijskih obrazaca. U radu se polazi od pretpostavke da migracije nisu ravnomjerno raspoređene, već da pokazuju selektivnost prema razvijenijim, urbaniziranim i središnjim dijelovima regije. Primjerice, Zagreb i Osijek već 2021. godine bilježe gotovo 40 % ukupnog stanovništva iz Irske u Kontinentalnoj Hrvatskoj, dok velik broj općina nema zabilježenu nijednu takvu osobu. Takva koncentracija otvara dodatna pitanja o regionalnim nejednakostima i prostornim obrascima migracija koje oblikuju demografsku sliku Hrvatske. U konačnici, ovo istraživanje nastoji doprinijeti boljem razumijevanju povratnih migracija iz Irske kroz analizu konkretnih demografskih pokazatelja, s ciljem osiguravanja kvalitetnijih podataka za oblikovanje regionalnih razvojnih i demografskih politika. U okolnostima nastavljenog iseljavanja iz Hrvatske, posebno mladih i obrazovanih, poznavanje dinamike i strukture potencijalnih povratnika može biti ključno za osmišljavanje mjera koje će dugoročno djelovati u smjeru demografske stabilizacije i revitalizacije hrvatskih regija.

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

Analiza migracijskih kretanja, a osobito povratnih migracija, zahtijeva kombinaciju teorijskih i metodoloških pristupa koji povezuju kvantitativne podatke s društveno-ekonomskim kontekstom (Šterc, 2023). Povratne migracije tradicionalno su promatrane kao završna faza migracijskog ciklusa, pri čemu se pojedinci nakon određenog razdoblja provedenog u inozemstvu vraćaju u zemlju podrijetla (King, 2000). Međutim novija istraživanja ističu da povratak nije nužno konačan, već može biti dio cirkularnih migracija ili višestrukih preseljenja, pri čemu se migranti kreću između zemalja ovisno o gospodarskim prilikama, osobnim preferencijama i životnom ciklusu (Carling i Pettersen, 2014; Dustmann i Weiss, 2007). U novijim pregledima povratna migracija opisuje se kao složen i višedimenzionalan proces, a ne kao jednoznačan događaj povratka (Čapo Žmegač, 2010). Različite tipologije,

vremenski okviru i motivacije povratnika pokazuju da je za istraživanje važno jasno odrediti što se smatra povratkom i kako ga mjeriti (King i Kuschminder, 2022). Suvremeni makroekonomski pristupi ističu da javna potrošnja na dolazak i integraciju migranata djeluje kao ulaganje koje se vraća kroz ekonomske tokove unutar društva. Umjesto da se promatra isključivo kao trošak, takva potrošnja pridonosi iskorištavanju stvarnih resursa, jačanju lokalnih gospodarstava i poticanju zaposlenosti (Hansen, 2021).

U kontekstu Hrvatske, migracijska literatura posljednjih desetljeća bilježi nekoliko valova iseljavanja i povratka. S. Šterc i M. Komušanac (2012) naglašavaju da povratne migracije hrvatskih iseljenika imaju potencijal demografske revitalizacije, ali samo ako povratnici ostanu trajno integrirani u lokalne zajednice. J. Čapo (2024) ukazuje na to da povratnici često donose nove kompetencije, društvene mreže i kapital, ali da integracija može biti otežana zbog razlika u očekivanjima i društveno-ekonomskim uvjetima u zemlji povratka.

Migracije iz Hrvatske prema Irskoj (kontekstualno povezane s doseljenim osobama iz Irske) predstavljaju relativno noviji fenomen, intenziviran nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji 2013. godine (Mesarić Žabčić, 2021; Komušanac i sur., 2025). Riječ je uglavnom o ekonomskim migracijama mlađeg, radno sposobnog i često visokoobrazovanog stanovništva, što je u skladu s obrascima migracija iz drugih postsocijalističkih zemalja prema zapadnoeuropskim destinacijama (Kahanec i Zimmermann, 2016; Komušanac, 2023; Rajković Iveta i Horvatin, 2017). Povratne migracije iz Irske još su slabije istražene, no postoje indikacije da se dio migranata odlučuje za povratak nakon nekoliko godina rada u inozemstvu, motiviran obiteljskim razlozima, poslovnim prilikama u Hrvatskoj ili promjenom životnih prioriteta (Krasnodębska, 2008; Kuschminder i Saguin, 2025).

Teorijski okvir ovog istraživanja temelji se na nekoliko ključnih pristupa:

- 1) teorija migracijskih sustava (Mabogunje, 1970; Massey i sur., 1993) objašnjava migracije kao rezultat povezanosti između zemalja izvora i odredišta, pri čemu se kroz socijalne mreže, informacijske kanale i institucionalne veze olakšava i potiče migracijski tok. U našem slučaju, hrvatsko-irske migracije razvile su se u relativno kratkom vremenu, a povratne migracije prate već uspostavljene društvene i obiteljske veze;
- 2) teorija ljudskog kapitala (Sjaastad, 1962; Dustmann i Weiss, 2007) naglašava da migracijske odluke proizlaze iz procjene troškova i koristi, pri čemu povratak često nastupa kada se isplativost boravka u inozemstvu smanji ili kada se pojave povoljne prilike kod kuće;
- 3) transnacionalni pristup (Portes i sur., 1999; Favell, 2008) ističe da

migranti održavaju višesmjernje veze s više zemalja istovremeno, pa povratak ne znači prekid kontakta s inozemnim društvenim i ekonomskim prostorom, nego uspostavu dvosmjernih tokova ljudi, kapitala i ideja.

Metodološki, ovo istraživanje primjenjuje kvantitativnu analizu podataka iz dvaju posljednjih popisa stanovništva (2011. i 2021.), pri čemu se promatraju samo osobe koje su u trenutku popisa navele Irsku kao posljednje prebivalište prije dolaska u Hrvatsku, neovisno o državljanstvu. Korišteni pokazatelji uključuju apsolutni broj doseljenih, udjele po županijama i lokalnim jedinicama, dobnu strukturu (mladi, zreli, stari) te indeks starenja. Poseban naglasak stavljen je na GIS-analizu, koja omogućuje prostornu vizualizaciju distribucije povratnika iz Irske na razini gradova i općina. Ta metoda omogućuje prepoznavanje obrazaca koncentracije (npr. Zagreb, Osijek) i područja bez povratnika (npr. dio ruralnih općina), što je važno za planiranje regionalne razvojne politike. GIS-pristup već je uspješno korišten u migracijskim istraživanjima za utvrđivanje migracijskih žarišta i prostornih praznina (Pregi i Novotný, 2024). Pregled dosadašnjih istraživanja pokazuje da se hrvatske migracije često odlikuju selektivnošću prema razvijenijim urbanim središtima, što potvrđuju i naši rezultati. To implicira da bez ciljane politike poticanja povratka u demografski ugrožena područja, povratne migracije neće značajno ublažiti proces depopulacije ruralnih i perifernih prostora (Turk i sur., 2017; Živić, 2024). Također, literatura upozorava da povratak sam po sebi ne znači i dugoročnu reintegraciju – ona ovisi o radnim prilikama, dostupnosti javnih usluga, socijalnim mrežama i percepciji kvalitete života (King, 2000; Čapo, 2024).

Zaključno, teorijsko-metodološki okvir ovog istraživanja polazi od pretpostavke da su povratne migracije iz Irske prema Kontinentalnoj Hrvatskoj u posljednjem desetljeću dio šireg, dinamičnog migracijskog sustava, oblikovanog ekonomskim, društvenim i političkim faktorima. Kombinacija kvantitativne statističke analize i prostorne vizualizacije omogućuje precizno mapiranje ovog fenomena, a povezivanje s postojećom literaturom pruža nužan kontekst za razumijevanje njegovih demografskih i razvojnih implikacija.

3. STANOVNIŠTVO KONTINENTALNE HRVATSKE PREMA MIGRACIJSKIM OBILJEŽJIMA (2011. – 2021.)

Sukladno podacima službene statistike, prikupljenim u posljednja dva Popisa stanovništva (2011. i 2021.), moguće je analizirati stanovništvo prema migracijskim obilježjima, odnosno utvrditi broj i distribuciju stanovništva doseljenog iz inozemstva na prostor Kontinentalne Hrvatske. Treba

napomenuti da iz službene statistike nije jasno radi li se o hrvatskim ili stranim državljanima, niti radi li se o osobama koje su prvi put doselile u Hrvatsku ili su povratnici (rođeni u Hrvatskoj ili su prije boravili u njoj). Jedino je poznato da se radi o osobama koje su prethodno boravile najmanje 1 godinu u stranoj zemlji.

Tablica 1. Ukupan broj stanovnika te broj doseljenih osoba iz inozemstva u županijama i NUTS regijama Republike Hrvatske 2011. i 2021. godine

Županija/NUTS 2 regija/NUTS 1 regija	2011.			2021.		
	Ukupan broj stanovnika	Doseljeni iz inozemstva		Ukupan broj stanovnika	Doseljeni iz inozemstva	
		Aps.	Rel.		Aps.	Rel.
Grad Zagreb	790 017	144 115	18,26	767 131	136 253	17,76
GRAD ZAGREB	790 017	144 115	18,26	767 131	136 253	17,76
Bjelovarsko-bilogorska	119 764	15 443	12,93	101 879	13 093	12,85
Brodsko-posavska	158 575	30 982	19,54	130 267	25 782	19,79
Karlovačka	128 899	17 133	13,30	112 195	15 487	13,80
Osječko-baranjska	305 032	39 991	13,11	258 026	35 724	13,85
Požeško-slavonska	78 034	12 420	15,92	64 084	10 580	16,51
Sisačko-moslavačka	172 439	32 142	18,64	139 603	26 070	18,67
Virovitičko-podravska	84 836	10 882	12,86	70 368	9 512	13,52
Vukovarsko-srijemska	179 521	30 094	16,77	143 113	25 797	18,03
PANONSKA HRVATSKA	1 227 100	189 087	15,42	1 019 535	162 045	15,89
Koprivničko-križevačka	115 584	7 334	6,35	101 221	7 747	7,65
Krapinsko-zagorska	132 892	5 702	4,29	120 702	7 022	5,82
Međimurska	113 804	8 623	7,58	105 250	11 211	10,65
Varaždinska	175 951	9 860	5,61	159 487	11 808	7,40
Zagrebačka	317 606	33 936	10,69	299 985	37 767	12,59

Županija/NUTS 2 regija/NUTS 1 regija	2011.			2021.		
	Ukupan broj stanovnika	Doseľeni iz inozemstva		Ukupan broj stanovnika	Doseľeni iz inozemstva	
		Aps.	Rel.		Aps.	Rel.
SJEVERNA HRVATSKA	855 837	65 455	7,65	786 645	75 555	9,61
Dubrovačko-neretvanska	122 568	22 996	18,78	115 564	21 969	19,01
Istarska	208 055	31 589	15,21	195 237	32 788	16,79
Ličko-senjska	50 927	8 274	16,25	42 748	7 477	17,49
Primorsko-goranska	296 195	40 334	13,63	265 419	38 784	14,61
Splitsko-dalmatinska	454 798	57 639	12,68	423 407	58 874	13,91
Šibensko-kninska	109 375	20 504	18,76	96 381	18 819	19,53
Zadarska	170 017	24 909	14,66	159 766	25 125	15,73
JADRANSKA HRVATSKA	1 411 935	206 245	14,62	1 298 522	203 836	15,70
REPUBLIKA HRVATSKA	4 284 889	604 902	14,13	3 871 833	577 689	14,92

Izvori: DZS (2013.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.); DZS (2025.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.).

Godine 2011. u Hrvatskoj zabilježeno je 604 902 osobe koje su doselile iz inozemstva. To je 14,13 % stanovništva Hrvatske.⁴ Na području Kontinentalne Hrvatske živjelo je 398 657 osoba doseljenih iz inozemstva (13,89 %), što je činilo 65,90 % svih osoba popisanih u Hrvatskoj koje su doselile iz inozemstva (2011.). Usporedbe radi, u Jadranskoj Hrvatskoj je živjelo 206 245 osoba doseljenih iz inozemstva (14,62 %), što je činilo 34,10 % svih osoba u iz inozemstva popisanih u Hrvatskoj (2011.). U Kontinentalnoj Hrvatskoj je, na razini županija, najveći udjel osoba iz inozemstva imale su (2011.) Brodsko-posavska (19,54 %) i Sisačko-moslavačka županija (18,64 %), a najmanji Krapinsko-zagorska (4,29 %) i Varaždinska županija (5,61 %). Ako se

4 Iste godine (2011.) zabilježeno je 2 042 279 osoba koje od rođenja žive u pripadajućem gradu/općini (47,70 %), te 1 634 453 osobe koje su se doselile iz ostatka Hrvatske u pripadajući grad/općinu (38,17 %). Izvor: DZS (2013.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.).

promotre udjeli osoba iz inozemstva u ukupnom broju osoba iz inozemstva u Kontinentalnoj Hrvatskoj, najveći udio zabilježile su (2011.) Grad Zagreb (36,15 %) i Osječko-baranjska županija (10,03 %), a najmanji Krapinsko-zagorska (1,43 %) i Koprivničko-križevačka županija (1,84 %) (tablica 1). Na razini gradova i općina Kontinentalne Hrvatske, najveće udjele osoba doseljenih iz inozemstva zabilježile su (2011.) općine Gvozd (69,23 %; Sisačko-moslavačka ž.), Krnjak (68,66 %; Karlovačka ž.), Plaški (60,67 %; Karlovačka ž.), Dvor (57,67 %; Sisačko-moslavačka ž.) i Vojnić (57,51 %; Karlovačka ž.), a najmanji udio općine Hrašćina (1,67 %; Krapinsko-zagorska ž.), Bedenica (1,82 %; Zagrebačka ž.), Jesenje (1,92 %; Krapinsko-zagorska ž.), Radoboj (1,95 %; Krapinsko-zagorska ž.) i Generalski Stol (1,97 %; Krapinsko-zagorska ž.). Ako se uzme u obzir udio osoba doseljenih iz inozemstva u ukupnom broju doseljenih iz inozemstva Kontinentalne Hrvatske, najveći udjel zabilježen je (2011.) u gradovima Zagrebu (36,15 %) i Slavonskom Brodu (4,25 %), a najmanji u općinama Bedenica (0,0065 %) i Hrašćina (0,0068 %).⁵

Godine 2021. u Hrvatskoj zabilježeno je 577 689 osoba koje su doselile iz inozemstva. To je 19,92 % stanovništva Hrvatske.⁶ Na području Kontinentalne Hrvatske živjelo je 373 853 osobe doseljene iz inozemstva (14,53 %), što je činilo 64,72 % svih osoba popisanih u Hrvatskoj koje su doselile iz inozemstva (2021.). Usporedbe radi, u Jadranskoj Hrvatskoj je živjelo 203 836 osoba doseljenih iz inozemstva (15,70 %), što je činilo 35,28 % svih osoba u iz inozemstva popisanih u Hrvatskoj (2021.). U Kontinentalnoj Hrvatskoj je, na razini županija, najveći udjel osoba iz inozemstva imale su (2021.) ponovo Brodsko-posavska (19,79 %; +0,25 postotna boda u odnosu na 2011.) i Sisačko-moslavačka županija (18,67 %; +0,03 p. b.), a najmanji Krapinsko-zagorska (1,88 %; +1,52 p. b.) i Varaždinska županija (3,16 % +1,80 p. b.). Ako se promotre udjeli osoba iz inozemstva u ukupnom broju osoba iz inozemstva u Kontinentalnoj Hrvatskoj, najveći udio zabilježile su (2021.) Grad Zagreb (36,45 %; +0,30 p. b.) i Zagrebačka županija (10,10 %; +1,59 p. b.), a najmanji opet Krapinsko-zagorska (1,88 %; +0,45 p. b.) i Koprivničko-križevačka županija (2,07 %; +0,23 p. b.) (tablica 1). Na razini gradova i općina Kontinentalne Hrvatske, najveće udjele osoba doseljenih iz inozemstva zabilježile su (2021.) općine Gvozd (68,83 %; -0,39 p. b.), Krnjak (61,04 %; -7,63 p. b.), Vojnić (60,49 %; +2,99 p. b.), Donji Kukuruzari (57,78 %; +3,49 p. b.; Sisačko-moslavačka ž.) i Plaški (53,88 %;

5 Izvor: DZS (2013.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.).

6 Iste godine (2021.) zabilježeno je 1 811 532 osobe koje od rođenja žive u pripadajućem gradu/općini (46,79 %), te 1 482 447 osoba koje su se doselile iz ostatka Hrvatske u pripadajući grad/općinu (38,29 %). Izvor: DZS (2025.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.).

-6,79 p. b.), a najmanji udio općine Preseka (2,39 %; -0,58 p. b.; Zagrebačka ž.), Gola (2,60 %; +0,54 p. b.; Koprivničko-križevačka ž.), Petrovsko (3,00 %; +0,44 p. b. Krapinsko-zagorska ž.), Radoboj (3,09 %; +1,14 p. b.) i Bedenica (3,24 %; +1,42 p. b.) (Sl. 2.). Ako se uzme u obzir udio osoba doseljenih iz inozemstva u ukupnom broju doseljenih iz inozemstva Kontinentalne Hrvatske, najveći udjel zabilježen je (2021.) u gradovima Zagrebu (36,45 %; +0,30 p. b.) i Osijeku (3,62 %; -0,21 p. b.), a najmanji u općinama Preseka (0,007 %; -0,0036 p. b.) i Bedenica (0,011 %; +0,0044 p. b.) (slika 2).⁷

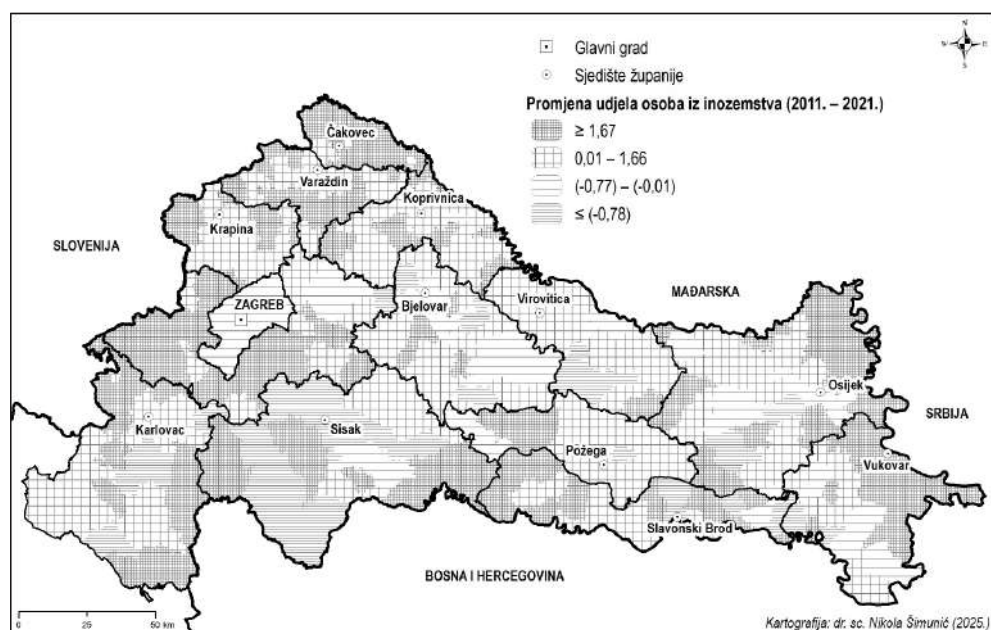
U promatranom razdoblju (2011. – 2021.) udio osoba doseljenih iz inozemstva povećao se u 283 grada i općine Kontinentalne Hrvatske (84,23 %), a smanjio se u 53 grada i općine pripadajuće regije (15,77 %). Najveće povećanje udjela osoba doseljenih iz inozemstva (2011. – 2021.) zabilježeno je u općinama Gornji Bogićevci (+14,11 postotnih bodova; Brodsko-posavska ž.), Okučani (+12,28 p. b.; Brodsko-posavska ž.), Dekanovec (+9,94 p. b.; Međimurska ž.), Topusko (+8,50 p. b.; Sisačko-moslavačka ž.) i Selnica (+8,24 p. b.; Međimurska ž.), a najveće smanjenje u općinama Dvor (-8,05 p. b.; Sisačko-moslavačka ž.), Krnjak (-7,63 p. b.), Plaški (-6,79 p. b.), Majur (-6,74 p. b.; Sisačko-moslavačka ž.) i Gradu Glini (-3,47 p. b.; Sisačko-moslavačka ž.) (Sl. 2.). U kontekstu udjela osoba doseljenih iz inozemstva u ukupnom broju doseljenih iz inozemstva Kontinentalne Hrvatske (2011. – 2021.), u 68,45 % gradova i općina zabilježen je porast udjela, a u preostalih 31,55 % gradova i općina smanjenje.

4. PROSTORNO-DEMOGRAFSKA ANALIZA STANOVNIŠTVA DOSELJENOG IZ IRSKE U KONTINENTALNU HRVATSKU (2011. – 2021.)

Godine 2011. u Hrvatskoj je popisano ukupno 280 osoba doseljenih iz Irske. Njih 190 je doselilo na područje Kontinentalne Hrvatske (slika 3), a preostalih 90 osoba na prostor Jadranske Hrvatske. Zanimljivo je da u Koprivničko-križevačkoj, Međimurskoj i Virovitičko-podravskoj županiji nije zabilježena (2011.) niti jedna osoba doseljena iz Irske. Ako se promotri distribucija doseljenih iz Irske (2011.) prema županijama, najviše ih se doselio u Grad Zagreb (44,74 %), Osječko-baranjsku (15,26 %), Vukovarsko-srijemsku (14,21 %) i Zagrebačku (11,58 %) županiju. U smislu dobnog sastava stanovništva, godine 2011. u Kontinentalnu Hrvatsku je doseljeno 13,68 % mladih, 85,27 % zrelih i 1,05 % starih osoba. Najviše mladih doselilo se (2011.) u Sisačko-moslavačku (22,22 %) i Vukovarsko-srijemsku (22,22 %) županiju, a u 5 županija

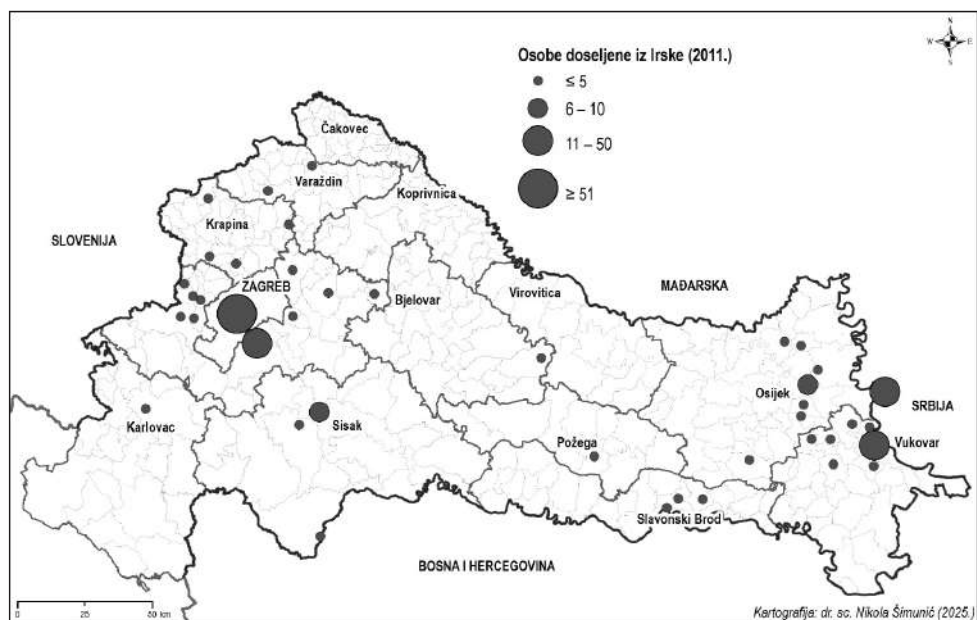
⁷ Izvor: DZS (2025.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.).

Kontinentalne Hrvatske (plus tri navedene u koje nitko nije doselio) nije doselila niti jedna mlada osoba. Najviše zrelih doselilo se (2011.) u pet županija Kontinentalne Hrvatske, a najmanje u Vukovarsko-srijemsku (77,78 %) i Sisačko-moslavačku (77,78 %) županiju. Iste godine, zabilježene su samo 2 stare osobe doseljene iz Irske, i to u Osječko-baranjsku i Zagrebačku županiju. Indeks starenja doseljenih osoba iz Irske u Kontinentalnu Hrvatsku (2011.) iznosio je 11,54. Najveći zabilježeni indeks starenja bio je u Zagrebačkoj županiji (33,33). Na razini gradova i općina, doseljene osobe iz Irske zabilježene su (2011.) u 41,67 % gradova, te 8,50 % općina Kontinentalne Hrvatske, što ukazuje na to da se u većoj mjeri stanovništvo doseljavalo u gradove Kontinentalne Hrvatske (slika 3). Najviše doseljenih iz Irske zabilježeno je u Gradu Zagrebu (44,74 %), a u 23 grada/općine zabilježeno je tek 0,53 % doseljenika u Kontinentalnu Hrvatsku (2011.). Najviše mladih osoba doselilo je iz Irske u Općine Negoslavci (50,00 %) i Erdut (41,67 %), najviše starih u Općinu Jagodnjak i Grad Svetu Nedelju, s tim da je u 23 grada/općine jedino doselilo zrelo stanovništvo.

Slika 2. Promjena udjela (u postotnim bodovima) osoba doseljenih iz inozemstva (2011. – 2021.) po gradovima i općinama Kontinentalne Hrvatske.⁸

8 Izvori: DZS (2013.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.); DZS (2025.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama*. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.).

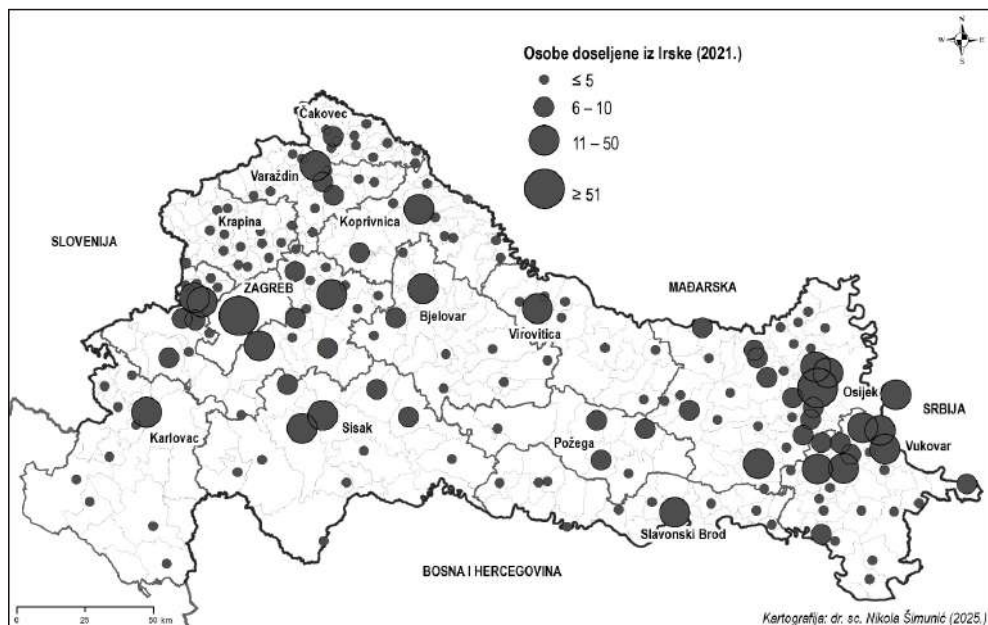
Slika 3. Osobe doseljene iz Irske (2011.) po gradovima i općinama Kontinentalne Hrvatske⁹

U sljedećem je Popisu (2021.) u Hrvatskoj popisano ukupno 2288 osoba doseljenih iz Irske (povećanje od preko 700 % u odnosu na 2011.). Njih 1593 je doselilo na područje Kontinentalne Hrvatske (slika 4), a preostalih 695 osoba na prostor Jadranske Hrvatske. Doseljavanje je zabilježeno u svim županijama Kontinentalne Hrvatske. Što se tiče distribucije doseljenih iz Irske (2021.) prema županijama, najveći dio ih je doselio u Grad Zagreb (29,06 %) i Osječko-baranjsku županiju (20,28 %), a najmanje u Krapinsko-zagorsku (1,51 %) i Virovitičko-podravsku (1,63 %) županiju. U kontekstu dobne strukture stanovništva, godine 2021. u Kontinentalnu Hrvatsku doseljeno je 14,00 % mladih, 84,43 % zrelih i 1,57 % starih osoba.¹⁰ Najviše mladih doselilo se (2021.) u Međimursku (25,93 %) i Bjelovarsko-bilogorsku (19,57 %) županiju, a najmanje u Koprivničko-križevačku (1,88 %) i Virovitičko-podravsku (1,63 %) županiju. Najviše zrelih doselilo se (2021.) u Koprivničko-križevačku (96,97 %) i Virovitičko-podravsku (92,31 %) županiju, a najmanje u Međimursku (66,67 %) i Bjelovarsko-bilogorsku (78,26 %) županiju. Od 25 starih osoba doseljenih u Kontinentalnu Hrvatsku, najviše ih je zabilježeno (2021.) u

9 Izvor: DZS (2025.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Doseljeni iz Irske prema starosti i spolu 2011. godine*. Posebna obrada DZS-a.

10 U odnosu na prethodni Popis (2011.) kontingent mladih bilježi povećanje za +0,32 postotna boda, kontingent zrelih bilježi smanjenje za -0,84 postotna boda, a kontingent starih bilježi povećanje za +0,52 postotna boda.

Međimurskoj županiji (7,41 %), a u 6 županija Kontinentalne Hrvatske nije doselila niti jedna stara osoba iz Irske. Indeks starenja doseljenih osoba iz Irske u Kontinentalnu Hrvatsku (2021.) iznosio je 20,18. Najveći zabilježeni indeks starenja bio je u Koprivničko-križevačkoj županiji (100,00).¹¹ Na razini gradova i općina, doseljene osobe iz Irske zabilježene su (2021.) u 89,71 % gradova, te 43,66 % općina Kontinentalne Hrvatske, što ukazuje na to da se u još većoj mjeri (u odnosu na 2011.) stanovništvo doseljavalo u gradove Kontinentalne Hrvatske (slika 4). Najviše doseljenih iz Irske zabilježeno je u Gradovima Zagrebu (29,06 %) i Osijeku (10,73 %), a u 165 gradova/općina (49,11 % gradova/općina Kontinentalne Hrvatske) zabilježeno je manje od 1 % doseljenika u Kontinentalnu Hrvatsku (2021.). Najviše mladih osoba doselilo je iz Irske u Općine Strizivojna (100,00 %) i Petrijanec (100,00). U 115 gradova/općina su doselile isključivo zrele osobe iz Irske, a u što se tiče starog stanovništva – tek je u Općini Sveti Juraj Na Bregu zabilježeno doseljavanje isključivo tog kontingenta iz Irske.

Slika 4. Osobe doseljene iz Irske (2021.) po gradovima i općinama Kontinentalne Hrvatske.¹²

11 Razlog je taj što je zabilježena (2021.) tek 1 stara osoba (starosti 60 i više godina), te 1 mlada osoba (starosti 0 – 19 godina).

12 Izvor: DZS (2025.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Doseljeni iz Irske prema starosti i spolu 2021. godine*. Posebna obrada DZS-a.

5. RASPRAVA

Rezultati analize pokazuju da je od 2011. do 2021. godine došlo do značajnog porasta broja stanovnika doseljenih iz Irske u Kontinentalnu Hrvatsku, sa 190 na 1593 osobe, što čini porast od više od 700 %. Taj trend uklapa se u širi obrazac novijih migracijskih tokova povezanih s gospodarskim migracijama iz Hrvatske prema Irskoj nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju (2013.), te djelomičnim povratkom dijela migranata u domovinu (Kahanec i Zimmermann, 2016; Komušanac i sur., 2025). U politikama povratne migracije sve se više naglašava potreba za „održivom reintegracijom”, pri čemu se uspjeh ne mjeri samo izostankom ponovnog iseljavanja. Uspješnost povratka sve se češće ocjenjuje prema kombinaciji ekonomskih, društvenih i psiholoških čimbenika, koji ovise o lokalnim uvjetima i podršci (King i Kuschminder, 2022). Primjeri iz prakse pokazuju da migranti često popunjavaju ključna radna mjesta u javnim službama te time ublažavaju posljedice starenja populacije i nedostatka radne snage. Njihova prisutnost, osim socijalnih koristi, potiče potrošnju i doprinosi stabilnosti lokalnog gospodarstva (Hansen, 2021).

Prostorna distribucija povratnika iz Irske jasno pokazuje koncentraciju u većim urbanim središtima, ponajprije Zagrebu (29,06 %) i Osijeku (10,73 %). Ta urbana orijentacija u skladu je s teorijama migracijske selektivnosti, prema kojima migranti biraju destinacije s boljim ekonomskim prilikama, infrastrukturom i društvenim kapitalom (Massey i sur., 1993; Favell, 2008). Slične obrasce bilježe i istraživanja povratnih migracija u druge postsocijalističke zemlje, gdje glavni gradovi i regionalni centri imaju ulogu „magneta“ za povratnike (Krasnodębska, 2008).

Dobna struktura doseljenih iz Irske u Kontinentalnu Hrvatsku pretežno je zrela (84,43 %), s relativno malim udjelom mladih (14 %) i starijih (1,57 %). Takva struktura ukazuje na ekonomski motiviranu migraciju, gdje je radno aktivno stanovništvo dominantno, što je zabilježeno i u drugim istraživanjima povratnih migracija hrvatskih iseljenika iz zapadne Europe (Čapo, 2024; Šterc i Komušanac, 2012). Povećanje indeksa starenja s 11,54 (2011.) na 20,18 (2021.) sugerira određeni proces demografskog „dozrijevanja“ unutar tog kontingenta, što je očekivano s obzirom na to da se dio povratnika vraća nakon više godina provedenih u inozemstvu. Značajno je i to da gotovo trećina lokalnih jedinica (28,42 %) 2021. godine nije imala niti jednog doseljenika iz Irske. Ta prostorna neravnomjernost potvrđuje da povratne migracije ne djeluju jednako na sve dijelove regije, te da njihovi potencijalni učinci na demografsku revitalizaciju ovise o lokalnim gospodarskim i društvenim prilikama (King, 2000; Kuschminder i Saguin, 2025).

U teorijskom smislu rezultati potvrđuju da su povratne migracije višeslojan fenomen koji ne znači automatski demografsku obnovu – njihovi učinci ovise o obujmu povratka, starosnoj i obrazovnoj strukturi povratnika te njihovoj integraciji u lokalne zajednice (Dustmann i Weiss, 2007; Carling i Pettersen, 2014). U hrvatskom kontekstu, selektivna koncentracija povratnika iz Irske u razvijenijim i urbanim područjima upućuje na potrebu ciljanе regionalne politike koja bi poticala povratak i u demografski ugrožene prostore. Analiza, utemeljena na posljednja dva popisa stanovništva, pruža uvid u dinamiku i strukturu povratnika iz Irske, ali i otvara pitanja o dugoročnom zadržavanju i integraciji tih osoba u lokalne zajednice. Buduća istraživanja trebala bi uključiti i kvalitativne metode da bi se bolje razumjeli motivi povratka, prepreke reintegraciji i potencijal za prijenos znanja i kapitala u matične sredine.

6. ZAKLJUČAK

Zaključno, na temelju rezultata analize proizlazi da je uočljiv:

- 4) izrazit porast povratnika iz Irske u Kontinentalnu Hrvatsku (2011. – 2021.); u promatranom desetogodišnjem razdoblju broj doseljenih iz Irske porastao je više od osam puta. Taj rast odražava nove migracijske obrasce povezane s gospodarskim migracijama nakon ulaska Hrvatske u EU, ali i selektivnu prirodu povratka, s naglaskom na urbanim i gospodarski razvijenijim središtima poput Zagreba i Osijeka.
- 5) dominacija zreloga radnog kontingenta; dobna struktura povratnika pretežno je zrela (84,43 %), s malim udjelom mladih (14,00 %) i starijih (1,57 %). Takva struktura ukazuje na radno aktivne povratnike, što nosi potencijal za demografsku obnovu, ali i upozorava na ograničen učinak na dugoročnu revitalizaciju ako se ne zadrže i ne integriraju u lokalne zajednice.
- 6) prostorna neravnomjernost i razvojne implikacije; gotovo trećina lokalnih jedinica u Kontinentalnoj Hrvatskoj 2021. godine nije imala niti jednog doseljenika iz Irske, što upućuje na izraženu prostornu neravnomjernost povratnih migracija. Potencijal njihovog doprinosa demografskoj revitalizaciji ograničen je na određena područja, pa su nužne ciljanje mjere politike usmjerene prema slabije naseljenim i demografski ugroženim prostorima.

Nalazi potvrđuju da povratne migracije iz Irske predstavljaju važan, ali selektivan segment ukupnih migracijskih kretanja u Hrvatskoj. Njihov doprinos demografskoj obnovi ovisit će o mjerama koje će olakšati dugoročno zadržavanje povratnika te omogućiti njihovu društvenu i ekonomsku

integraciju, osobito u sredinama koje su danas migracijski i demografski pasivne. Sustavno praćenje tih tokova i povezivanje kvantitativnih podataka s kvalitativnim uvidima bit će ključno za oblikovanje učinkovitih demografskih i razvojnih politika.

LITERATURA I IZVORI

- Balijs, M. (2023). Motivi, čimbenici i konačnost povratnih migracija iz Njemačke u Hrvatsku. *Hrvatski geografski glasnik*, 85(2), 81–99. DOI: 10.21861/HGG.2023.85.02.03.
- Bara, M. (2013). Povratne umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima. *Migracijske i etničke teme*, 29(2), 201–224.
- Carling, J. i Pettersen, S. V. (2014). Return migration intentions in the integration–transnationalism matrix. *International Migration*, 52(6), 13–30. DOI: 10.1111/imig.12161.
- Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia ethnologica Croatica*, 22(1), 11–38.
- Čapo, J. (2024). Introduction: Meandering Through Return Migration and its Effects. U J. Čapo, D. Rozita i J. Lumnije (Ur.), *Labor migration, EU enlargement, and the Great Recession* (11–33). Peter Lang Group AG.
- Dustmann, C. i Weiss, Y. (2007). Return migration: Theory and Empirical Evidence from the UK. *British Journal of Industrial Relations*, 45(2), 236–256. DOI: 10.1111/j.1467-8543.2007.00613.x.
- Favell, A. (2008). Eurostars and Eurocities: Free Movement and Mobility in an Integrating Europe. Blackwell.
- Hansen, P. (2021). *A Modern Migration Theory: An Alternative Economic Approach to Failed EU Policy*. Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing.
- Ivanda, K. (2017). Demografija Hrvatske: stanje, zabluda i perspektive. *Političke analize*, 8(31), 10–15.
- Kahanec, M. i Zimmermann, K. F. (2016). The Free Movement of Workers in an Enlarged European Union: Institutional Underpinnings of Economic Adjustment. U M. Kahanec i K. F. Zimmermann (Ur.), *Labor Migration, EU Enlargement, and the Great Recession* (1–34). Springer. DOI: 10.1007/978-3-662-45320-9.
- King, R. (2000). Generalizations from the History of Return Migration. U B. Ghosh (Ur.), *Return Migration: Journey of Hope or Despair?* (7–55). Geneva: IOM.
- King, R. i Kuschminder, K. (Ur.). (2022). *Handbook of return migration*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Komušanac, M. (2023). Suvremene migracije i radna snaga: demografski i radno-ekonomski profil hrvatskoga iseljništva u Irskoj. *Kroatologija*, 14(1), 33–57. DOI: 10.59323/k.14.1.2.
- Komušanac, M., Bogović, L. i Bušljeta Kardum, R. (2025). Hrvatski iseljenički usud: Hrvati u Irskoj. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.
- Krasnodębska, A. (2008). Migracja zarobkowa a życie rodzinne kobiet z Opolszczyzny. *Pedagogika Społeczna*, 75(3): 61–80.
- Kuschminder, K. i Saguin, K. (2025). Comparative Analysis of Reintegration Policies. *International Migration*, 63(4), 1–11. DOI: 10.1111/imig.70072.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. i Taylor, J. E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431–466. DOI: 10.2307/2938462.

- Mesarić Žabčić, R. (2021). New Wave of Emigration from the Republic of Croatia. *Časopis Hrvatskih studija*, 16–17(1), 87–101.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. – Doseľeni iz Irske prema starosti i spolu 2011. godine, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2025. Posebna obrada DZS-a.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Doseľeni iz Irske prema starosti i spolu 2021. godine, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2025. Posebna obrada DZS-a.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2013.. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.).
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021., Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po gradovima/općinama, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2025. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 3. 5. 2025.).
- Pregi, L. i Novotný, L. (2024). Spatial Autocorrelation Methods in Identifying Migration Patterns: Case Study of Slovakia. *Applied Spatial Analysis and Policy*, 18(12), 1–21. DOI: 10.1007/s12061-024-09615-5.
- Rajković Iveta, M. i Horvatin, T. (2017). Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije. *Migracijske i etničke teme*, 33(3), 247–274.
- Šterc, S. i Komušanac, M. (2012). Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske – izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija...? *Društvena istraživanja*, 21(3), 693–713. DOI: 10.5559/di.21.3.05.
- Šterc, S. (2023). Hrvatski demografski i migracijski nesklad. *Kroatologija*, 14(1), 13–32. DOI: 10.59323/k.14.1.1.
- Turk, I., Šimunić, N. i Pokos, N. (2017). Suvremena demografska obilježja Podgorja. *Senjski zbornik*, 44(1), 73–96.
- Živić, D. (2024). Demografske promjene u Hrvatskoj – od ekspanzije do depopulacije. *Senjski zbornik*, 51(1), 71–96.

Spatial distribution of the age of the population that migrated from Ireland to Continental Croatia (2011–2021)

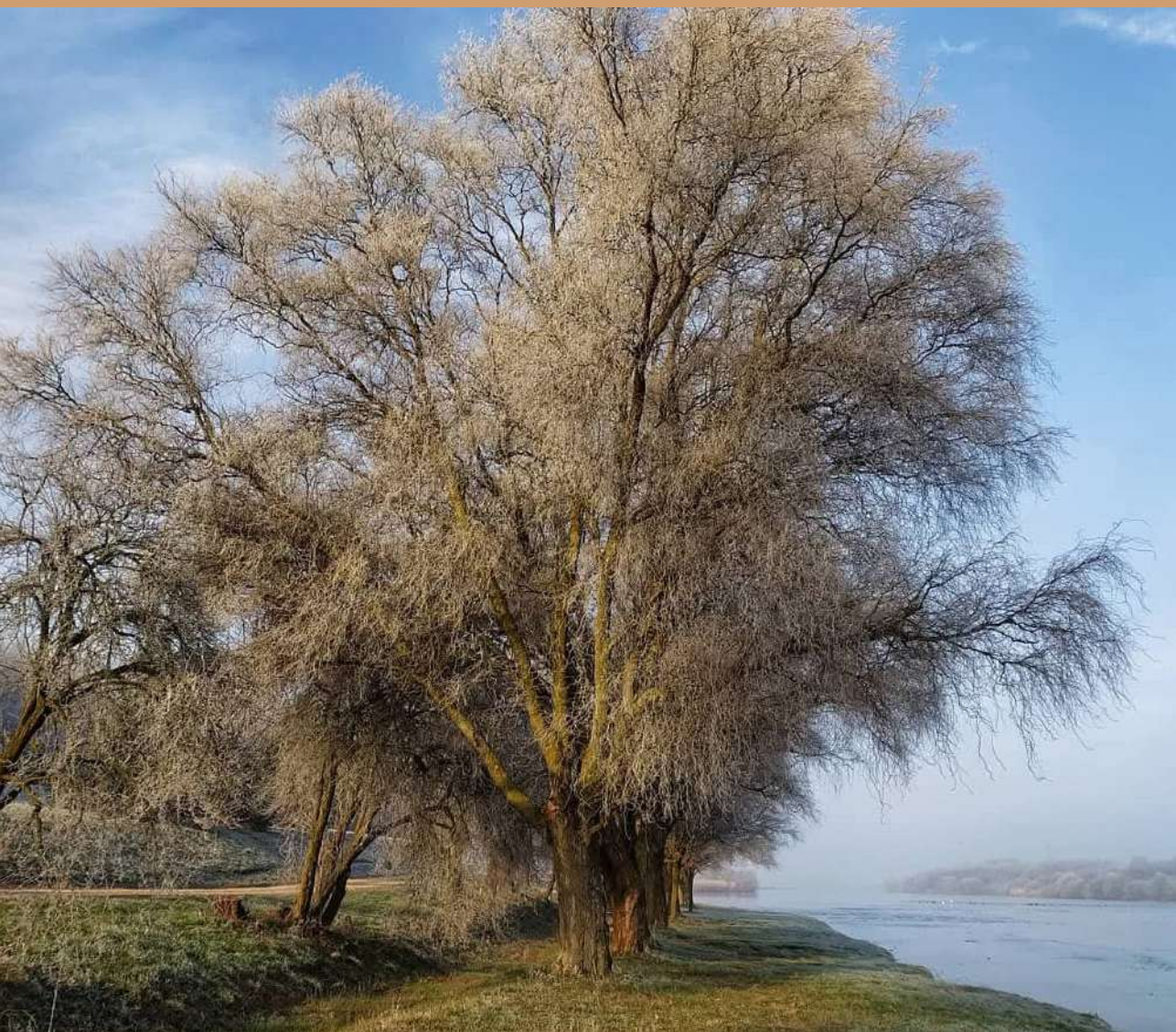
ABSTRACT

In this paper, Continental Croatia is spatially defined as a NUTS 2 region that existed from 2013 to 2020 and consisted of 14 administrative units (13 counties plus the City of Zagreb). The subject of the research is a GIS analysis of the age structure of the population that migrated from Ireland to Continental Croatia at the local level, as recorded in the last two population censuses (2011 and 2021). According to the most recent Census (2021), 66.46% of Croatia's population

lived in Continental Croatia, across 67 cities and 269 municipalities, with 47.62% of residents living since birth in their respective cities and municipalities. The remaining population had, at some point in their lives, migrated from other parts of Croatia (37.85%) or from abroad (14.53%, which is 0.65 percentage points higher than in 2011). For example, in Croatia as a whole, 14.92% of the population migrated from abroad. The highest shares of foreign-born residents (2021) were recorded in the municipalities of Ervenik (88.85%) and Donji Lapac (78.55%), and the lowest in Preseka (2.39%) and Gola (2.60%). According to the latest Census (2021), a total of 2,288 persons who immigrated from Ireland to Croatia were recorded, which is an eight-fold increase compared to 2011 (280 persons). In Continental Croatia, 1,593 persons from Ireland were recorded (69.62%); therefore, the population change index for Continental Croatia's population that migrated from Ireland (2011–2021) is 419.21. The largest numbers of people from Ireland were recorded (2021) in Zagreb (29.06%) and Osijek (10.73%), while in 28.42% of cities and municipalities not a single person from Ireland was recorded. In terms of age structure (2021), the mature population predominated (84.43%), while the share of young people was 14.00% and elderly 1.57%. The aging index of the Croatian population migrating from Ireland (2021) was 20.18%. The highest age of the population from Ireland in Continental Croatia was recorded in Sveti Ivan Zelina (aging index 300.00). These trends reflect the structural characteristics of return migration, which should be taken into account when planning the development and demographic revitalization of Continental Croatia.

Keywords: immigration, GIS, Ireland, spatial demography, population age

DRUŠTVO I ODRŽIVI RAZVOJ

Rastavljeni i rastavljeni i civilno vjenčani o sebi i razlozima bračnog brodoloma u Đakovačko-osječkoj nadbiskupiji

Izvorni znanstveni rad

Stanislav Šota

Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta u Osijeku

Petra Preradovića 17, 31400 Đakovo

stanislav.sota@os.t-com.hr

SAŽETAK

Crkva je u svakom vremenu pozvana iznova naviještati ljepotu i obilje milosti sadržanih u sakramentu ženidbe i u obiteljskom životu koji iz njega proizlazi. Papa Franjo od samog početka pontifikata izražava brigu u krilu Crkve da kršćanski navještaj o obitelji uistinu bude radosna vijest. Nakon održane dvije sinode o obitelji (2014. i 2015.) i objavom postsinodalne pobudnice *Amoris laetitia* te proglašenjem Godine obitelji *Amoris laetitia* stavio je obitelj i bračni život u središte, s ciljem radosnog zalaganja za evangelizaciju obitelji i s obiteljima. Pobudnica je u velikoj mjeri izazvala prijemore između liberalne i konzervativne struje u Crkvi, posebice oko rastavljenih i civilno vjenčanih. Rad prikazuje rezultate istraživanja koje je provedeno tijekom ožujka 2025. godine na području Đakovačko-osječke nadbiskupije pomoću internetske ankete Google Forms, bez traženja osobnih podataka. U anketi je sudjelovalo 120 osoba koje su doživjele bračni brodolom: 94 žene (78,33 %) i 26 muškaraca (21,67 %). Među anketiranimima je 53, 85 % rastavljenih, 26,50 % rastavljenih i ponovno civilno vjenčanih te 19,66 % rastavljenih koji žive u izvanbračnoj zajednici. Od ukupnog broja, 91,53 % crkveno je vjenčano u prvom braku, 63,34 % rastavljenih završilo je VSS, 42,15 % rastavljenih ima između 41 i 50 godina, 62,39 % doživjelo je jedan od oblika zlostavljanja, 33,65 % smatra da su djeca zlostavljana. Na pitanje žele li nakon rastave pristupiti sakramentu euharistije i ispovijedi 90,67 % izjasnilo se da želi

primiti sakrament euharistije, a 93,17 % sakrament ispovijedi. Na upit postoji li u župi pastoralna ponuda za one koji su doživjeli bračni brodolom 93,27 % izjasnilo se da ne postoji nikakva pastoralna ponuda.

Ključne riječi: rastavljeni, rastavljeni i civilno vjenčani, rastavljeni i izvanbračna zajednica, *Amoris laetitia*, Đakovačko-osječka nadbiskupija, ispovijed, euharistija

1. UVOD

Antropološko-kulturne promjene i složena društvena stvarnost, način i percepcija života te izazovi s kojima se današnji bračni drugovi i obitelji susreću, nerijetko uzrokuju bračne lomove ili rastave i razvode stvarajući velike posljedice na cjelokupan život današnjeg čovjeka. O posljedicama, uzrocima i traumama rastave napisane su mnoge studije ne samo s društvenog, egzistencijalnog, psihološkog nego i teološko-pastoralnog aspekta (Aračić, 2016). Iz teološko-pastoralne perspektive u korijenu mnogih teškoća s kojima se obitelji i bračni parovi suočavaju krije se krhkost braka uzrokovana nizom činitelja: hedonistički mentalitet koji izobličuje ljepotu i dubinu ljudske seksualnosti, autoreferencijalnost zbog koje je teško preuzeti na sebe obveze bračnog života, ograničeno razumijevanje dara sakramentalne ženidbe, značenja bračne ljubavi, odsutnost shvaćanja da je brak autentičan poziv, odnosno odgovor na Božji poziv muškarcu i ženi (Dikasterij za laike, obitelj i život, 2023, br. 3). S druge strane mnogi upiru prst u opasnost pretjeranog individualizma koji izobličuje obiteljske i bračne veze „stvarajući“ od suvremenog čovjeka otok dostatan sebi, svojim željama i nagnućima. Individualistička kultura posjedovanja i užitka, uz brzi ritam života i stres, vrlo često današnju obitelj pretvara u prolazno mjesto, čemu se pojedinac utječe samo kada mu odgovara. Obitelj i brak ne doživljavaju se kao dinamičan put osobnog rasta i ispunjenja, nego kao teret koji treba podnositi cijeli život. U Hrvatskoj, prema popisu stanovništva iz 2021. godine, 49,3 % stanovnika živi u braku, 46,6 % stanovnika žive kao samci, u izvanbračnoj zajednici je 4,1 %, istospolno orijentiranih osoba koje žive u registriranom životnom partnerstvu ima 0,01 % te u neformalnom životnom partnerstvu 0,03 % (Hrabar, 2024: 124). Rad prikazuje rezultate istraživanja provedenog u ožujku 2025. godine među 120 rastavljenih osoba. Nakon uvoda, u drugom dijelu prikazuju se rezultati istraživanja u kojem rastavljeni progovaraju o sebi i razlozima rastave. Treći dio rada donosi razloge rastave. U četvrtom dijelu propituje se prisutnost zlostavljanja i ovisnosti u braku kao razlozima rastave. Peti dio razmatra doživljenu pomoć u teškoćama bračnog i obiteljskog života, motive ulaska u drugi građanski brak i želju živjeti sakramentalnim životom.

2. RASTAVLJENI¹ I RASTAVLJENI I CIVILNO VJENČANI – O SEBI I RAZLOZIMA RASTAVE

Brak je Božji dar (usp. 1 Kor 7, 7) koji se daje osobama združenima u bračnu zajednicu. Sakrament ženidbe dar je za posvećenje i spasenje supruge. Brak je zvanje, odgovor na poziv življenja bračne ljubavi kao nesavršen znak ljubavi Krista i Crkve (Franjo, 2016, br. 72). On za kršćane nije samo socijalna da-nost, nego i eklezijalna činjenica, odnosno poziv, ne cilj i odredište. Ženidba je pastoralnom konstitucijom Drugog vatikanskog koncila *Gaudium et spes* definirana kao intimna zajednica bračnog života i bračne ljubavi stvorena bračnom vezom, osobnim neopozivim pristankom, u kojoj je ljubav u središtu braka i obitelji (Drugi vatikanski koncil, 2008, br. 48). Ona je put svetosti koji obuhvaća cijeli život osoba koje primaju poslanje za koje se potrebno pripremiti i pratiti ga (Dikasterij za laike, obitelj i život, 2023, br. 6–7). Život u braku i obitelji uvijek nosi nove izazove i krize. Bračnim krizama danas se često pristupa olako, bez strpljivosti u odnosima, osobnog promišljanja, preispitivanja, obostrane spremnosti oprostiti, pomiriti se, živjeti sebedar-je. Suvremene okolnosti „kulture provizornosti“ dodatno nameću afektiv-nost bez granica, narcisoidnu i promjenjivu afektivnost koja ne može stvo-riti zrelost u bračnim odnosima i životu te dodatno utječe na bračne krize i povećava broj rastava i rastavljenih brakova.

Tablica 1. Podjela rastavljenih prema spolu (N = 120)

		%
muško	26	21,67
žensko	94	78,33
ukupno	120	100

O rastavi i posljedicama rastave papa Franjo istaknuo je: „Opažamo teške posljedice rasula u uništenim obiteljima, djeci bez korijena, napuštenim starijim osobama, djeci siročadi živih roditelja, adolescentima i mladima dezorijentiranim i bez potpore“ (Franjo, 2016, br. 51). U radu se prikazuju rezultati istraživanja u kojem je sudjelovalo 94 žene ili 78,33 % i 26 mušaka-raca, odnosno 21,67 %, koji su se rastali ili razveli tijekom prvog braka.² Od

¹ Riječ rastava i razvod u radu su sinonimi.

² Istraživanje je provedeno na način da je autor rada zamolio studente pete godine studija na Katoličkome bogoslovnom fakultetu u Đakovu Sveučilišta u Osijeku te polaznike dvogodišnje Škole za župne suradnike u Vinkovcima, čiji je predstojnik, da tijekom ožujka prosljede e-poštom

ukupnog je broja crkveno vjenčanih 91,53 %. Građanski oblik ženidbe bez crkvenog vjenčanja sklopilo je 8,47 % ispitanika.

Tablica 2. Rastavljeni prema dobi (N = 120)

	%
18 – 30	2,48
31– 40	25,62
41– 50	42,15
51– 60	26,45
≥ 61	3,31
ukupno	100

Premda je sakrament ženidbe nesavršeni znak ljubavi između Krista i Crkve, on nije i ne smije biti shvaćen samo kao društveni ugovor, prazni obred ili samo vanjski znak opredijeljenosti i izbora. Sakrament ženidbe utemeljen je na ljubavi Boga i njegova naroda (Benedikt XVI., 2006, br. 11). Stoga odluka o sklapanju braka ili ženidbe treba biti plod procesa razlučivanja ženidbenog saveza i zvanja zaručnika tijekom zaručničkog puta. Da zaručnici danas površno pristupaju procesu razlučivanja i stvaranju odluke o životnom izboru, potvrđuju rezultati istraživanja. Najveći postotak rastavljenih (42,15 %) u zreloj je životnoj dobi, između 41 i 50 godina, zatim 26,45 % između 51 i 60 te 25,62 % između 31 i 40 godina. Činjenica da je „samo“ 3,48 % rastavljenih do 30. godine života ukazuje na sve veću pojavu kohabitacije i kasnijeg ulaska u brak (Bartolac, 2013: 122-125).

Tablica 3. Rastavljeni i godina pojave velikih bračnih kriza u prvom braku (N = 118)

	< 1	1 – 5	6 – 10	11 – 15	16 – 20	21 – 25	26 – 30	ukupno
	27	43	24	7	10	4	3	118
%	22,88	36,44	20,34	5,93	8,47	3,39	2,54	100

Bračne i obiteljske krize jesu „normalna pojava“, s bračnim krizama treba

anketni upitnik onima za koje znaju da su se rastali ili razveli. U istoj e-pošti rastavljeni ili razvedeni bili su također zamoljeni da e-poštom s pripadajućom molbom i porukom prosljede taj anketni upitnik poznanicima za koje također znaju da su se rastali ili razveli.

računati i na njih se pripremati. Konstruktivni pristup rješavanju bračnih kriza donosi veliko životno iskustvo za suočavanje s poteškoćama i problemima. Od budućih supružnika tijekom zaručničkog odnosa očekuje se učenje i razvijanje strategije rješavanja kriza. Nedovoljno kvalitetno pristupanje procesu razlučivanja i odlučivanja o izboru bračnog druga, napose nekvalitetan rad i učenje u rješavanju kriza, uzrokuje bračne krize koje nerijetko završavaju rastavom i razvodom (Szentmártoni, 1989: 558). To potvrđuju i rezultati o pojavi prvih velikih kriza u braku. Prve velike bračne krize za 22,88 % rastavljenih nastupile su već u 1. godini braka. Za 36,44 % rastavljenih prve velike krize pojavljuju se između 1. i 5. godine braka, između 6. i 10. godine braka za 20,34 % rastavljenih, za 8,47 % između 15. i 20. godine braka, za 5,93 % između 11. i 15. godine braka, za 3,39 % između 21. i 25. godine, te za 2,54 % rastavljenih između 26. i 30. godine. Znakovita je činjenica da je za 31,36 % rastavljenih međusobno upoznavanje prije vjenčanja trajalo samo godinu dana, za 14,41 % 2 godine, za 22,03 % 3 godine, za 8,47 % 4 godine, za 16,10 % 5 do 8 godina, za 4,23 % 8 do 10 godina, a 10 i više godina za 3,39 % rastavljenih.

Tablica 4. Rastavljeni i podjela prema obrazovanju (N = 120)

		%
NSS	0	0
SSS	44	36,67
VŠS/VSS	68	56,67
mr. sc. / dr. sc.	8	6,67
ukupno	120	100

O utjecaju obrazovanja na pojavnost i čestotnost rastave i razvoda provedena su istraživanja koja pokazuju da su obrazovane razlike u riziku za razvod među muškarcima slabe, a kod žene poprimaju suprotan učinak. Što su žene obrazovanije, rizik je za rastavu veći (Medimurec & Čipin, 2019: 273-291). Provedeno istraživanje ukazuje da je 63,34 % rastavljenih završilo višu, visoku stručnu spremu, magisterij ili doktorat, a 36,67 % srednju stručnu spremu. Budući da je u istraživanju sudjelovao veći broj žena, istraživanje pokazuje da obrazovana struktura utječe na čestotnost razvoda i rastave u braku. Drugim riječima više obrazovani češće se razvode od niže obrazovanih, napose više obrazovane žene češće se razvode od niže obrazovanih žena.

Tablica 5. Podjela rastavljenih prema trajanju prvog braka (u godinama), (N = 116)

	< 1	1 – 5	6 – 10	11 – 15	16 – 20	21 – 25	26 – 30	31 – 35	ukupno
	4	35	29	18	13	12	3	2	116
%	3,45	30,17	25,00	15,52	11,21	10,34	2,59	1,72	100

Odmah na početku svog pontifikata papa Franjo u programatskoj pobudnici *Evangelii gaudium* istaknuo je kako današnje obitelji prolaze kroz duboke krize. „Kada je riječ o obitelji, krhkost veza postaje posebno ozbiljna jer je riječ o temeljnoj stanici društva, mjesta gdje se uči suživotu u različitosti i pripadnost drugima i gdje roditelji prenose vjeru djeci. Brak se danas teži promatrati kao puki oblik emocionalnog zadovoljenja koji se može graditi na bilo koji način i koji svatko može mijenjati po vlastitom nahodanju“ (Franjo, 2013, br. 66). O braku kao instituciji koja je u velikoj krizi potvrđuju i rezultati istraživanja. Odmah nakon vjenčanja razvelo se 3,45 % parova, brak nije trajao ni godinu dana. Najveći broj rastavljenih razveo se od 1. do 5. godine braka, 30,17 %. Ako se tome pridodaju rastavljeni od 5. do 10. godine, tada je vidljivo da se 58,62 % razvelo, a u braku nije bilo ni 10 godina. Drugi najveći kontingent rastavljenih dolazi između 11. i 15. godine braka, 15,52 %, što znači da se ukupno do 15. godina braka razvelo 74,14 %. Uz krizu braka i obitelji kao instituciji više je nego očito da su prve godine braka najosjetljivije i postaju ključno vrijeme tijekom kojega (ne)kvalitetni bračni odnosi (ne)odrastaju u svijesti poziva i poslanja.

Tablica 6. Rastavljeni i podjela prema bračnom statusu nakon rastave (N = 120)

		%
rastavljen/rastavljena	65	54,16
rastavljen/rastavljena i civilno vjenčan/vjenčana	32	26,66
rastavljen/rastavljena i u izvanbračnoj vezi	23	19,18
ukupno	120	100

Prema pojedinim autorima, tri su tipa razvoda: razvod kao vrsta poslovnog dogovora, prijateljski razvod i visokokonfliktni razvod. Za prvu vrstu razvoda svojstvena je smanjena komunikacija između supružnika, bez emocionalnih osjećaja, nakon razvoda komunikacija postoji isključivo radi djece. Kod prijateljskog razvoda supružnici bolje funkcioniraju kao prijatelji nego

u ljubavnoj vezi ili braku. Visokokonfliktni razvod odlikuje visoko izražen sukob među supružnicima koji ne uspijevaju riješiti nesuglasice. Sukob pretvaraju u rat do istrebljenja (Brajša-Žganec i sur., 2014: 379-380). Indikativno bi bilo dodatno istražiti i analizirati kojemu od navedenih triju tipova razvoda pripadaju oni koji su sudjelovali u istraživanju: razvodu kao vrsti poslovnog dogovora, prijateljskom ili visokokonfliktnom razvodu. Razvidno neuspjesi u prvom braku dovode do novih odnosa, novih bračnih parova, novih zajednica koje postaju dodatno složene. U istraživanju je sudjelovalo 26,66 % razvedenih koji su sklopili drugi civilni brak, 19,15 % živi u drugoj izvanbračnoj zajednici, više od polovice, odnosno 54,16 % rastavljenih nastavilo je samostalno živjeti bez drugog partnera. Budući da 80,67 % rastavljenih ima djecu iz prvog braka, 54,16 % rastavljenih nastavilo je živjeti u tzv. samačkoj proširenoj obitelji, što sugerira i Državni zavod za statistiku i popis stanovništava iz 2021. godine ukazujući na stalan pad udjela tipa obitelji „par s djecom“ u ukupnom broju obitelji, istodobno rast udjela obitelji tipa „par bez djece“ i „majka s djecom“, odnosno „otac s djecom“.³

3. RASTAVLJENI, RASTAVLJENI I CIVILNO VJENČANI O RAZLOZIMA RASTAVE

Dosadašnja provedena istraživanja ukazuju da razvedeni ili rastavljeni sve manje navode bračnu nevjeru kao jedan od uzroka rastave, a sve češće *nejasnu* komunikaciju, ovisnosti i zlostavljanje (Štifter i sur., 2016: 277-278). Kao uzroke rastave ili razvoda dr. Pero Aračić ističe bračnu nevjeru, ovisnost o alkoholu, lošu komunikaciju, navezanost na roditelje i nejasan ili loš odnos svekra i svekrve prema snahi (Aračić, 2016: 46-48).

Tablica 7. Razlozi rastave (N = 115)

		%
nejasna komunikacija	41	35,65
kriminal	1	0,87
nebriga i neodgovornost	11	9,57
nevjera	42	36,52
ovisnost	27	23,48

³ Naprimjer, udio obitelji s djecom 1971. godine bio je 63,8 %, a 2021. godine pao je na 49,7 % (Državni zavod za statistiku, 2023).

zlostavljanje	23	20
roditelji bivšeg suprug	5	4,35
ljubomora	4	3,48
potomstvo	4	3,48
prezaposlenost	3	2,61
vjera	1	0,87

Kako bi se u istraživanju dobili što precizniji i točniji odgovori, pitanje o razlozima rastave ostavljeno je potpuno otvorenim, tako da su ispitanici mogli navesti i više razloga. Rezultati istraživanja pokazuju da je nevjera najčešći uzrok rastave, i to 36,52 %, zatim nejasna ili loša komunikacija 35,65 %, ovisnosti 23,48 %, zlostavljanje 20 %, nebriga i neodgovornost bračnog druga 9,57 %, loš odnos roditelja bivšeg supruha (svekar/svekrva, punac/punica) 4,35 %, ljubomora 3,48 %, potomstvo (nemogućnost imati djecu) 3,48 %, prezaposlenost 2,61 % te kriminal i vjera 0,87 %.

Tablica 8. Presudan uzrok rastave (N = 114)

		%
loša komunikacija	41	35,96
ovisnost	17	14,91
roditelji bivšeg suprug(a)	6	5,26
zlostavljanje	22	19,30
kriminal	2	1,75
nevjera	34	29,82
nebriga i neodgovornost	8	7,02
ljubomora	1	0,88
potomstvo ili nemogućnost imati djecu	3	2,63

Na pitanje o neposrednom uzroku rastave⁴ razvedeni su kao prvi uzrok rastave naveli lošu komunikaciju 35,96 %, zatim nevjeru 19,82 %, zlostavljanje 19,30 %, ovisnost 14,91 %, nebrigu i neodgovornost bivšeg supruga/supruge 7,02 %, roditelje bivšeg supruga/supruge 5,26 %, nemogućnost imati djece ili potomstvo 2,63 %, kriminalno ponašanje i život supruga/supruge 1,75 % i ljubomoru 0,88 %. Dakle za 35,96 % rastavljenih odsutnost kvalitetne i konstruktivne komunikacije ili loša komunikacija u braku najčešći je presudni uzrok razvoda. Uzroci su nekvalitetne komunikacije u braku mnogobrojni. Emocionalna i afektivna nezrelost kvalitetno i konstruktivno komunicirati, različita percepcija obrasca ponašanja među supružnicima, različito poimanje rada i ostvarenja, različitost u percepciji životnih vrednota i životnog smisla, iscrpljenost poslom i radom, odsutnost volje za razgovorom, obilje zabave na internetu i društvenim mrežama, samo su dio uzroka loše komunikacije u brakovima koji dovode do rastave i razvoda. Različiti razvojni procesi koji su obilježili socijalizaciju muškaraca i žena također igraju ključnu ulogu u oblikovanju komunikacijskog obrasca. Sva dosadašnja istraživanja ukazuju da način komunikacije između partnera ima velik doprinos zadovoljstvu vezom i može predvidjeti njezin daljnji razvoj te, ako je komunikacija od početka loša, obostrano neiskrena, nedovoljno otvorena i ne pruža zadovoljstvo i sreću, tada život u braku na dulje staze teško da je moguć (Batinić, 2023: 502-505). Uzajamno darivanje bračnih drugova integralni je dio sakramentalne ženidbe. U uzajamnom prihvaćanju i s Božjom milošću bračni drugovi ženidbom obećavaju potpuno darivanje, vjernost i otvorenost životu (Franjo, 2016, br. 73). U okolnostima nevjere krši se dano obećanje. Bračno-obiteljski komunikolozi ističu da je bračna nevjera ili preljub u vidu izvanbračnog intimnog sjedinjenja *s osobom izvan braka* znak ozbiljne krize u braku, nerijetko vanjska manifestacija svih ranijih „blažih oblika bračnih prijevara“⁵ koje je jedan od supružnika „omogućio“ sebi. Zbog toga, ako se jedan od supružnika s „namjerom udaljava“ od svog partnera da bi doživio zadovoljstvo, razumijevanje, utjehu, poštovanje, pažnju i slično u drugoj osobi izvan braka, govori se o višestrukoj prijevari.⁶ Da je nedovoljna briga u partnera bila neposredni uzrok rastave, smatra 7,02 %

4 U istraživanju je pitanje bilo otvorenog tipa.

5 Pod „blažim oblicima bračne prijevare ili nevjere“ misli se na: čavljanje na internetu s osobama suprotnog spola, oblačenje kako bi se privukla pozornost nekoga tko nije bračni drug, pisanje osobnih i intimnih poruka drugima, flert, povjeravanje suprotnom spolu, provođenje vremena sami s drugom osobom, negativan govor o bračnom drugu, odbijanje i bezvoljnost biti intiman sa suprugom, stavljanje roditelja ispred supružnika, stavljanje djece ispred supružnika („10 načina“, 2025).

6 Prema istraživanjima, postotak je preljubnika 23%, a preljubnica 19 %. Drugim riječima, svaki četvrti muškarac i svaka peta žena varaju svoje bračne partnere („Bračna nevjera“, 2020).

rastavljenih. Istraživanje implicira da su današnje obitelji i brakovi često u raskoraku između pre zaposlenosti i nezaposlenosti. Društveno-ekonomska stvarnost današnje obitelji često dovodi do rasula, a suvremene okolnosti prožete materijalističkim duhom dodatno opterećuju život u braku i obitelji. Prevelika materijalna i financijska očekivanja, nesigurnost na poslu, nesigurno radno mjesto, nemogućnost zapošljavanja, veliki stambeni krediti radi rješavanja stambenog pitanja te razna druga zaduživanja i prezaduženost bračnim parovima stvaraju dodatan stres i osjećaj dužničkog ropstva. U takvim okolnostima bračni parovi postaju kronično nezadovoljni u braku, jedno drago zanemaruju, međusobno se udaljavaju, sukobljavaju, svađaju, rastaju ili razvode. Zbog toga je u pojedinim nadbiskupijama/biskupijama jedna od tema koja se obrađuju tijekom bliže priprave ili tečaja priprave za brak ekonomska stabilnost u braku. Budući da su obiteljski odnosi komplicirani, pa tako većina parova ima probleme s odnosima u obiteljima, bilo da je riječ o njihovim obiteljima, bilo obiteljima bračnih partnera. Čak 5,26 % rastavljenih navelo je kako je sukob s roditeljima supruga ili supruge bio presudni uzrok rastave ili razvoda. Iz rezultata istraživanja nije moguće otkriti o kojim se vrstama i uzrocima sukoba radi. Pretpostavka je da su sukobi s roditeljima bračnog druga, svekra ili svekrve, punca ili punice, posljedica patoloških odnosa ili navezanosti prema majci ili ocu, ili patrijarhalnog mentaliteta koji prožima odnose u braku i obiteljima, posebice u pojedinim selima Slavonije, a koje odlikuju otpornost promjenama i sklonost prerusavanju (Kodrnja, 2002: 175-177).

4. RASTAVA ILI RAZVOD U KONTEKSTU ZLOSTAVLJANJA I OVISNOSTI U BRAKU

Za 19,30 % rastavljenih zlostavljanje u braku treći je presudni uzrok rastave. Zlostavljanje i nasilje u braku jest teološka, pravna i egzistencijalna dekonstrukcija braka. Za razliku od drugih nasilja u društvu, zlostavljanje u braku i obitelji najopasnije je i najteže jer je vrlo često skriveno i nevidljivo. Žrtve bračnog nasilja nerijetko su primorane na šutnju, nemoćne su, slabe, premlade ili prestare suprotstaviti se nasilniku. Paradoks je u tome što je obitelj sinonim za mir, sreću, sigurnost, ljubav i blagostanje, a vrlo često postaje poprište negativnih interakcijskih odnosa, koji dovode do ubojstva, samoubojstva, najčešće femicida (Grozđanić i sur., 2010: 672-674). Bračni krah ili rastave postaju još traumatičnije i bolnije iskustvo kada je u braku postojalo zlostavljanje. Unatoč pravnoj zaštiti obitelji i nacionalnoj obiteljskoj politici novim zakonskim okvirima, deklaracijama, zlostavljanje i nasilje postaju izazov svim porama društva i Crkve. Papa Franjo istaknuo

je da je u procesu pastoralnog praćenja i razlučivanja potrebno vrednovati patnju onih koji su nepravedno pretrpjeli rastavu, razvod ili su napušteni, ili su zbog zlostavljanja bili prisiljeni prekinuti zajednički život. „U nekim slučajevima poštovanje vlastitog dostojanstva i dobro djece zahtijeva odlučno stati na put pretjeranim zahtjevima drugoga, velikoj nepravdi, nasilju ili stalnom zlostavljanju. Treba shvatiti da postoje slučajevi u kojima je rastava neizbježna. Katkad može postati čak i moralno nužna, kad je potrebno slabijega bračnog druga ili malu djecu sačuvati od teških rana, prouzročenih arogancijom i nasiljem, ponižavanjem i izrabljivanjem, zastranjivanjem i ravnodušnošću“ (Franjo, 2016, br. 241).

Tablica 9. Doživljeno zlostavljanje u prvom braku (N = 117)

		%
da	73	62,39
ne	44	37,61
ukupno	117	100

Istraživanje potvrđuje da je 62,39 % rastavljenih doživjelo jedan od oblika zlostavljanja. Uz psihičko zlostavljanje koje je doživjelo 98,65 % ispitanika gotovo je podjednak broj onih koji su doživjeli i fizičko (47,30 %) i duhovno 44,59 % zlostavljanje.⁷ Neki drugi oblik zlostavljanja doživjelo je 8,11 % ispitanika.

Tablica 10. Vrste zlostavljanja u prvom braku (N = 74)

	fizičko	psihičko	duhovno	nešto drugo
	35	73	33	6
%	47,30	98,65	44,59	8,11

⁷ Premda se radi o vrlo škakljivom području, gdje ne postoji jasan konsenzus među autorima. Autor rada polazi od antropološke slike čovjeka i njegovih triju dimenzija: duha, duše i tijela. Iako treba imati u vidu da je granica duha i psihe prilično tanka, problem nastaje kada se u praktičnom smislu ono što je psihičko odmah poistovjeđuje s duhovnim i obrnuto. Da postoji i duhovno zlostavljanje u braku, dovoljno je osvijestiti činjenicu da supružnici nerijetko primorani činiti ono što nije bilo u skladu s njihovim moralnim načelima (Platovnjak, 2024: 199-212).

O verbalnom, fizičkom i spolnom zlostavljanju papa Franjo naglašava da je u suprotnosti sa samom naravi bračnog zajedništva. Za papu i odsutnost jednog od roditelja koja može biti tjelesna, osjećajna, umna i duhovna jedan je od oblika prešutnog zlostavljanja (Franjo, 2016, br. 55).

Tablica 11. Pojavnost zlostavljanja djece tijekom prvog braka i rastave (N = 114)

		%
da	40	33,65
ne	74	66,35
ukupno	114	100

Premda je rastava krajnji lijek nakon što su se svi razumni pokušaji pokazali uzaludnim, ona je najbolnije i najtraumatičnije iskustvo za djecu, napose za djecu koja su doživjela jedan od oblika zlostavljanja. Istraživanje pokazuje da trećina rastavljenih smatra da su njihova djeca tijekom prvog braka i rastave doživjela zlostavljanje. Djeca su uvijek nevine žrtve s nesagledivim posljedicama za cijeli život. Svjestan velikih posljedica za djecu u disfunkcionalnim obiteljima, papa Franje uputio je molbu rastavljenim roditeljima: „Nikada, nikada, nikada ne uzimajte dijete za taoca! Rastali ste se jedno od drugoga zbog mnogih teškoća i razloga, život vam je dao tu kušnju, ali neka djeca ne budu ta na koju će se svaliti teret rastave, neka ih se ne koristi kao taoce protiv drugoga bračnog druga. Neodgovorno je omalovažavati drugog roditelja kako bi se zadobila djetetova ljubav, radi osvete ili da bi se opravdalo samoga sebe, jer će se time nanijeti šteta djetetovoj duši i nanijeti rane koje teško zacjeljuju“ (Franjo, 2016, br. 245). Posljedice rastave očituju se u svakodnevnoj „tihoj“ patnji djece, osjećaju osamljenosti i prepuštenosti sebi i društvu. Na rastavu roditelja djeca reagiraju strahom od napuštanja, zabrinutošću za roditelje, zabrinutošću za osobnu budućnost, osjećajem tuge, snuždenosti, depresijom, osjećajem odbačenosti, bijesom, agresijom (Čavarović-Gabor, 2008: 71-72). Uz emocionalno, fizičko i seksualno zlostavljanje djece vrlo je česta pojava zanemarivanje djece, odgojno-obrazovno zanemarivanje, zdravstveno zanemarivanje. Posljedice zlostavljanja djece očituju se u posttraumatskom stresnom poremećaju, depresiji, anksioznosti, ljutnji, agresiji i vršnjačkom nasilju, ostavljajući teške posljedice na psihofizičko i socijalno funkcioniranje i razvoj djeteta (Bulatović, 2012: 213).

Tablica 12. Prisutnost ovisnosti kod supružnika s kojim se dogodila rastava (N = 118)

		%
da	64	54,24
ne	54	45,76
ukupno	118	100

Četvrti neposredni uzrok rastave jest ovisnost. Za 14,91 % rastavljenih ovisnost je bio glavni uzrok razvoda. Današnja bi obitelj trebala biti mjesto prevencije od ovisnosti, a nerijetko se događa da su upravo obitelj i život u braku prožeti trpljenjem zbog ovisnosti jednog ili više članova, bilo da se radi o ovisnosti o alkoholu, drogi, kocki, internetu, bilo nekoj drugoj ovisnosti. Od ukupnog broja, 54,24 % rastavljenih susrelo se s jednom vrstom ili više vrsta ovisnosti bračnog partnera. Ovisno o alkoholu bilo je 50,77 % bivših partnera, o drogi 18,46 %, o kocki 24,62 %, o internetu 16,92 %, a o pornografiji 18,46 %. Problem ovisnosti globalni je društveni, zdravstveni i obiteljski problem. Donedavno, kada se govorilo o problemima ovisnosti u braku i obitelji, spominjala se „samo“ ovisnost o alkoholu. Danas razvedeni navode, uz ovisnost o alkoholu, ovisnost o drogama, kladenju, kockanju, internetu, pornografiji i drugim ovisnostima koje nisu precizirali, ali zauzimaju čak 30,77 % ovisnosti. Problem ovisnosti u braku i obitelji postaje još veći kada se zna da obiteljski i bračni odnosi i obiteljska i bračna dinamika, uz socio-patološke pojave, postaju ključni obrasci u razvoju ovisničkog ponašanja (Ivandić Zimić, 2011: 66-68).

Tablica 13. Vrste ovisnosti kod bivšeg supružnika (N = 65)

	alkohol	droga	klađenje/ kockanje	internet	pornografija	nešto drugo
%	50,77	18,46	24,62	16,92	18,46	30,77

Znakovita je činjenica da je 30,77 % rastavljenih naznačilo da je bračni partner iz prvog braka ovisan o „nečem drugom“, bez navođenja o kojoj se ovisnosti točno radi. Pretpostaviti je da se radi o ovisnosti o hrani, izgledu, *eating disorders* (bulimija, anoreksija, pretilost), ovisnosti o tabletama, o drugoj osobi, brzinama, hrani, sportu, politici, novcu, nasilju, radu (radoholičari), ovisnici o internetskoj kupovini, internetskim video-igrama, ovisnici o seksu, hipohondri, patološkima igrama, lažima, kleptomaniji itd. (Miliša i Tolić, 2010: 143).

5. POMOĆ U TEŠKOĆAMA BRAČNOG I OBITELJSKOG ŽIVOTA, MOTIVI ULASKA U DRUGI GRAĐANSKI BRAK I ŽELJA ŽIVJETI SAKRAMENTALNIM ŽIVOTOM

Dikasterij za laike, obitelj i život u dokumentu Katekumenatski itinerari za bračni život pozvao je cijelu Crkvu da osigura bračnim parovima, napose parovima u prvim godinama bračnog života, pratitelje koji će pružati stalnu raspoloživost slušati, podržavati, prihvaćati i duhovno voditi bračne parove u trenucima bračnih kriza. Biskupi i svećenici pozvani su uz bračno-obiteljske savjetnike i druge specijalizirane stručnjake na području pastora la braka i obitelji pružiti zasebnu pastoralnu službu u biskupiji, posvećenu onima čiji je bračni odnos prekinut ili je zapao u teškoće. „Pratitelji moraju dati parovima osjećaj da je Crkva uvijek tu za njih, kao majka koja je uvijek spremna primiti svoju djecu“ (Dikasterij za laike, obitelj i život, 2023, br. 91).

Rezultati istraživanja ukazuju da su članovi obitelji rastavljenima bili najveća podrška u teškoćama i krizama; 49,43 % roditelji, brat/sestra 45,98 %, vlastita djeca 33,33 %. Premda su svećenici za 28,36 % rastavljenih bili podrška, više od rodbine (24,64 %) ili bračno-obiteljskog savjetnika (16,67 %), socijalnog radnika (10 %) i odvjetnika (10 %), iz rezultata je vidljiva svojevrsna udaljenost današnjih svećenika od vjernika, napose je vidljiva nedovoljna angažiranost svećenika na području pastora la braka i obitelji. Zaključno izvješće o biskupskoj sinodi o braku naglasilo je kako su svećenici pozvani njegovati umijeće praćenja drugoga, kako bi svi svećenici trebali naučiti izuti svoje sandale pred svetim tлом drugoga (usp. Izl, 3, 5), odražavati bliskost, njegovati pogled pun razumijevanja, poštovanja, ohrabrenja, suosjećanja, koji ozdravlja, oslobađa i potiče rast u svim okolnostima života (XIV. opća redovita skupština Biskupske sinode, 2016, br. 77). Općenito, danas su svećenici u svijetu sve naglašenije individualiziranosti pozvani njegovati kulturu susreta u pastoralnom djelovanju, napose na području pastora la brak i obitelji (Šota, 2023).

Tablica 14. Tko je rastavljenima tijekom poteškoća u braku i rastave bio najveća podrška?

	%
roditelji (N = 87)	49,43
brat/sestra (N = 87)	45,98
vlastita djeca (N = 63)	33,33
rodbina (N = 69)	24,64
svećenik (N = 67)	28,36
bračno-obiteljski savjetnik (N = 42)	16,67
socijalni radnik (N = 40)	10
odvjetnik (N = 40)	10

Tablica 15. Motivi sklapanja drugog (civilnog) braka

	%
ljubav (N = 60)	63,33
razumijevanje (N = 60)	75
komunikacija (N = 58)	70,69
potreba za spolnim odnosom (N = 52)	13,46
materijalna sigurnost (N = 54)	5,56
strah od samoće (N = 55)	10,91
stambena sigurnost (N = 53)	0
avanturizam (N = 52)	1,92
nešto drugo (N = 44)	11,36

Znakovita je činjenica da je razumijevanje za 75 % rastavljenih civilno vjenčanih i konstruktivna i kvalitetna komunikacija za 70,69 % bio motiv sklapanja drugog civilnog braka, ispred ljubavi 63,33 %, potrebe živjeti spolnim životom 13,46 %, straha od samoće 10,91 %, materijalne sigurnosti 5,56 % i avanturizma 1,92 %. Upravo ono zbog čega su se razveli bio je osnovni motiv ulaska u drugi, civilni brak.

Tablica 16. Osobna želja za primanjem pričesti ili euharistije (N = 118)

		%
da	107	90,67
ne		9,68
ukupno	118	100

Tablica 17. Osobna želja za pristupanjem sakramentu ispovijedi ili pomirenja (N = 117)

		%
da	109	93,17
ne	8	6,83
ukupno	117	100

Isus Krist naglasio je izvornu Božju nakanu o nerazrješivosti ženidbe (usp. Mt, 5, 31-32). Iz teološke perspektive rastava braka „vrijeda Savez spasenja što ga sakramentalna ženidba označuje“ (Hrvatska biskupska konferencija, 1994, br. 2384). Sklapanje nove veze nakon rastave, koju priznaje građanski zakon, povećava težinu bračnog brodoloma i udaljava supružnike od mogućnosti primjenjivanja vjere u vidu redovitog primanja sakramenta ispovijedi i pričesti. Međutim u mnogim supružnicima koji su doživjeli rastavu ostaje želja za slavljem i pristupanjem sakramentu ispovijedi i pričesti. Rezultati istraživanja ukazuju da svi, i rastavljeni, i rastavljeni i civilno vjenčani, rastavljeni koji su u izvanbračnoj vezi, žele pristupiti sakramentu ispovijedi i pričesti, 93,17 % ispovijedi, 90,67 % pričesti. Rastavljene osobe koje se nisu ponovno oženile, a takvih je u istraživanju više od 53 %, često su svjedoci bračne vjernosti te ih treba poticati na sakrament ispovijedi i euharistije kako bi se mogli osnaživati i podupirati u svom novom životnom stanju jer za njih nema objektivnih okolnosti zbog koji ne bi mogli slaviti sakramente

euharistije i pomirenja. Sa stajališta crkvenog nauka velika je razlika između supružnika koji su se iskreno trudili i bili vjerni sakramentu ženidbe, i onih koji su zbog svoje krivnje srušili kanonski valjanu ženidbu (Hrvatska biskupska konferencija, 1994, br. 2385). Teološka, pastoralna i svaka druga poteškoća s obzirom na pristupanje sakramentima najviše se očituje kod rastavljenih koji su sklopili drugi civilni brak ili žive u izvanbračnoj vezi. Kada se govori o rastavljenima i civilno vjenčanima i njihovoj želji slaviti sakramente, obično se razlikuju tri kategorije: oni koji su u potpunosti udaljeni od Crkve te ih uopće ne zanima mogu li sudjelovati u životu Crkve, oni koji se smatraju vjernicima, ali stanje u kojem su se našli ne predstavlja poteškoću u savjesti jer nisu dovoljno svjesni duhovnog stanja u kojem žive, i oni koji su svega svjesni, žele slaviti sakramente i biti punopravni članovi Crkve. Upravo treća kategorija rastavljenih i civilno vjenčanih predstavlja i najveći teološki i pastoralni izazov za Crkvu.

I sveti Ivan Pavao II. u svojoj apostolskoj pobudnici *Familiaris consortio* istaknuo je da Crkva ozbiljno promišlja kako ublažiti specifične situacije rastavljenih i civilno vjenčanih osoba (Ivan Pavao II., 1981, br. 84). Razvedenima, ističe papa Franjo u pobudnici *Amoris laetitia*, koji su stupili u novu vezu važno je omogućiti da se osjećaju i nadalje dijelom Crkve. Takve situacije od pastira Crkve „zahtijevaju pomno razlučivanje i praćenje ispunjeno poštovanjem, izbjegavanje govora zbog kojega bi se oni osjetili izopćenima, promičući njihovo sudjelovanje u životu župne zajednice“ (Franjo, 2016, br. 243). Važno je naglasiti da pastoralna briga o praćenju rastavljenih i civilno vjenčanih ne slabi vjeru župne zajednice i vjernika u njoj, napose ne relativizira nerazrješivost ženidbe, već Crkva po pastoralnoj brizi očituje pastoralnu ljubav prema svakom svom članu. Papa Franjo učinio je do sada jedinstven korak u Crkvi naznačivši kako je Crkva pozvana rastavljene i civilno vjenčane pratiti, razlučivati i integrirati. Praćenje *in foro interno* mora omogućiti ispravan sud i razlučivanje o poteškoćama i zaprekama punog sudjelovanja u životu Crkve (Šota, 2017: 293-296). Tijekom razlučivanja potrebno je voditi računa o tome jesu li se trudili oko pomirenja, kako su se ophodili s djecom nakon što je ženidbeni savez zapao u teškoće, kako je napuštenom drugu, koje su posljedice novog odnosa na ostatak obitelji i župnu zajednicu, kakav su primjer pružili mladima koji se pripremaju za ženidbu (Franjo, 2016, br. 300). Razgovor *in foro interno* treba rastavljene i civilno vjenčane dovesti do svijesti vlastitoga stanja. Pobudnica *Amoris laetitia* ističe kako u „objektivnoj situaciji grijeha – u kojoj ne postoji uopće ili dijelom subjektivna krivnja-osoba može živjeti u Božjoj milosti... primajući u tu svrhu pomoć Crkve“ (Franjo, 2016, br. 305), u pobudnici, u bilješci 351. istog broja, piše da pomoć u „određenim slučajevima može uključivati i pomoć sakramenata“ (Franjo,

2016, br. 305). Dakle u vrlo rijetkim okolnostima nakon pastoralnog praćenja i razlučivanja *in foro interno* teorijski je moguće da rastavljeni i civilno vjenčani zatraže pomoć u rastu i sazrijevanju u vjeri, koja uključuje i pristupe sakramentu pomirenja i euharistije (Šota, 2017: 296). „U razlučivanju okolnosti i stupnja odgovornosti nije riječ o situacijskoj etici koja bi dovela u pitanje smislenost postojanja zakona i normi. No nije riječ ni o pukoj, bezdušnoj primjeni normi, nego o razboritom uvažavanju okolnosti, uvažavanju čovjekove povijesnosti i usuglašavanju s propisom. Riječ je o uvažavanju stupnjevitosti u čovjekovu rastu (ne o stupnjevitosti zakona, propisa ili ideala), dakle o stupnjevitosti odgovornosti i djelovanju po savjesti, o procesu u pastoralu i o središnjosti savjesti, naposljetku o autonomiji u vjeri i praksi vjere, kao i o vlastitoj odluci, i to odluci za ljubav. A od ljubavi nema ničega zahtjevnijega“ (Šarčević, 2021: 177). Vijeće za život i obitelj Hrvatske biskupske konferencije o prihvaćanju, praćenju, razlučivanju, i integriranju rastavljenih u župne zajednice piše: „Ovaj korak odnosi se na pojedinačne i specifične situacije osoba koje, na temelju osobnoga i zajedničkoga razlučivanja sa svećenikom ili drugim pastoralnim povjerenikom, dođu do moralne sigurnosti da u njihovoj objektivno neredovitoj situaciji mogu pristupiti sakramentima pomirenja i euharistije. Proces razlučivanja u ovim slučajevima uključuje prepoznavanje postoji li ili u bitnome ne postoji subjektivna krivnja osobe koja bi je sprečavala u životu milosti, pa i u pristupu sakramentima. Ako se dođe do spoznaje da, u konkretnom slučaju, postoje ograničenosti koje umanjuju odgovornost i krivnju (usp. AL 301-302), osobito kada osoba smatra da bi pala u neku drugu slabost uzrokujući štetu djeci iz novoga braka, *Amoris laetitia* otvara mogućnost pristupa sakramentima pomirenja i euharistije (usp. bilješka 336 i 351). Oni na svoj način pomažu osobi nastaviti sazrijevati i rasti snagom milosti“ (Vijeće HBK za život i obitelj, 2022).

Tablica 18. Jeste li upoznati sa sadržajima pobudnice *Radost ljubavi* ili *Amoris laetitia*?

	%
župnik (N = 27)	11,11
neki drugi svećenik (N = 26)	7,69
vjeroučitelj/vjeroučiteljica (N = 25)	0
prijatelj/prijateljica (N = 29)	13,79
društvene mreže (N = 25)	4
internet (N = 30)	20
novine/TV (N = 26)	7,69
sam/sama sam se upoznao/upoznala (N = 28)	25

Zbog aktualnosti, ne samo s teološkog i pastoralnog stajališta nego i s opće društvene stvarnosti, rastavljeni su bili pitani jesu li upoznati sa sadržajima pobudnice *Amoris laetitia*.⁸ Rezultati istraživanja ukazuju da su se rastavljeni samoinicijativno ili sami nastojali upoznati sa sadržajem pobudnice, njih 25 %. Ako se samoinicijativnom nastojanju pridodaju društvene mreže 4 %, internet 20 %, novine 7,69 %, što je također odraz samostalnog traženja, tada rezultati pokazuju da su rastavljeni znatno zainteresirani za osobno vjersko i duhovno stanje nakon rastave. Za 13,79 % rastavljenih prijatelji su dragocjena informacija, više i od župnika, 11,11 %, ili nekog drugog svećenika, 7,69 %. S druge strane Papin stav bio je usmjeriti pozornost Crkve na pastoral milosrđa, uključivanja, nježnosti, posredovanja, i praćenja (Vranješ, 2017: 277). *Via caritatis* temeljni je put i način razgovora s rastavljenima i civilno vjenčanima, a milosrdno razlučivanje metodološki korak.

Tablica 19. Postoji li pastoralna skrb u Vašoj župi ili župnoj zajednici za rastavljene (N = 104)

		%
da	7	6,73
ne	97	93,27
ukupno	104	100

Papa Franjo u pastoralnom djelovanju s rastavljenima i civilno vjenčanima vidi istu strukturu kao i u župi i župnoj zajednici: fizičku,⁹ pastoralnu¹⁰ i sakramentalnu strukturu.¹¹ Rezultati istraživanja ukazuju da današnji svećenici-župnici ne nastoje upoznati vjernike s inicijativama pobudnice te da u određenom broju župa Đakovačko-osječke nadbiskupije ne postoje pastoralne ponude za rastavljene. Od ukupnog broja ispitanika 6,73 % izjasnilo se da u njihovim župama postoje pastoralne ponude za rastavljene. To znači da u većem broju župa Đakovačko-osječke nadbiskupije ne postoje pastoralne ponude za rastavljene i nakon deset godina od održavanja dviju biskupskih sinoda o obitelji i objave pobudnice.

8 Kako bi se dobili što vjerodostojniji podaci, pitanje je bilo otvorenog tipa.

9 Fizička struktura znači da su prostori u župi za svakoga pojedinca uvijek otvoreni (Franjo, 2013, br. 28).

10 Pastoralna struktura znači da je župna zajednica na čelu sa župnikom otvorena svima u smislu sudjelovanja i angažiranosti, posebice prihvaćenosti različitih vidova ostvarenja puta svetosti, Božje volje i Božje pedagogije (Franjo, 2013, br. 28).

11 Sakramentalna struktura znači da se sakramenti ne bi smjeli uskraćivati iz „jednostavno bilo kojega razloga“. Potrebno je vrlo oprezno, pažljivo, nježno, osjetljivo, s ljubavlju, osobno pristupiti svakoj osobi koja traži sakramente (Šota, 2017: 286).

6. ZAKLJUČAK

Život svake obitelji obilježen je krizama koje su dio njezine dinamične ljepote. Rastava braka plijeni zanimanje zbog posljedica koje izaziva. Razvod braka jedan je od najstresnijih događaja u životu s velikim posljedicama na cjelokupan život. U radu su prikazani rezultati istraživanja u kojem je sudjelovalo 94 žene ili 78,33 % i 26 muškaraca, odnosno 21,67 %. Od ukupnog je broja crkveno vjenčanih 91,53 %. U istraživanju je sudjelovalo 26,66 % razvedenih koji su sklopili drugi civilni brak, 19,15 % živi u drugoj izvanbračnoj zajednici, a 54,16 % rastavljenih nastavilo je samostalno živjeti, bez partnera. Djecu iz prvog braka ima 80,67 % rastavljenih. Najveći je postotak rastavljenih ima između 41 i 50 godina, njih 42,15 %, te između 51 i 60 godina, 26,45 %. Prve se velike bračne krize najčešće (36,44 %) pojavljuju između 1. i 5. godine braka. Međusobno upoznavanje prije vjenčanja za 31,36 % rastavljenih trajalo je samo godinu dana. Istraživanje ukazuje da se više obrazovani češće razvedu od niže obrazovanih, napose više obrazovane žene češće se razvedu od niže obrazovanih žena. Najveći broj rastavljenih razvelo se između 1. do 5. godine braka, 30,17 %. Ako se tome pridodaju rastavljeni između 5. do 10. godine, tada je vidljivo da se 58,62 % rastavljenih razvelo a da u braku nije bilo ni 10 godina. Najčešći je neposredni ili glavni uzrok rastave nekvalitetna ili loša komunikacija u braku, za 35,96 % rastavljenih, zatim nevjera 19,82 %, zlostavljanje 19,30 %, ovisnost 14,91 %, nebriga i neodgovornost bivšeg supruge 7,02 %, roditelji bivšeg supruge 5,26 %, nemogućnost imati djece ili potomstvo 2,63 %, kriminalno ponašanje i život supruge 1,75 % i ljubomora 0,88 %. Jedan od oblika zlostavljanja doživjelo je 62,39 % rastavljenih; psihičko 98,65 %, fizičko 47,30 %, duhovno 44,59 %, te neki drugi oblik zlostavljanja 8,11 %. Zlostavljanje je doživjelo i 33,65 % djece. S jednom ili više vrsta ovisnosti bračnog partnera susrelo se 54,24 % razvedenih: 50,77 % o alkoholu, 30,77 % o nekoj drugoj ovisnosti, 24,62 % o kocki, 18,46 % o pornografiji, 18,46 % o drogi i 16,92 % o internetu. Rastavljenima u teškoćama i krizama najveća podrška bili su: 49,43 % roditelji, brat/sestra 45,98 % i vlastita djeca 33,33 %. Motiv sklapanja drugog civilnog braka bili su: razumijevanje 75,00 %, konstruktivna i kvalitetna komunikacija 70,69 %, ljubav 63,33 %, potrebe živjeti spolnim životom 13,46 %, strah od samoće 10,91 %, materijalna sigurnost 5,56 % i avanturizmom 1,92 %. Indikativno je da 93,17 % rastavljenih želi pristupiti sakramentu ispovijedi, a 90,67 % pričesti. Teološka i pastoralna poteškoća s obzirom na pristupanje sakramentima najviše se očituje kod rastavljenih koji su sklopili drugi civilni brak ili žive u izvanbračnoj vezi. Papa Franjo pobudnicom *Amoris laetitia* želio je da se svi koji su stupili u novu vezu nakon rastave i nadalje osjećaju i dijelom Crkve ističući kako je Crkva pozvana rastavljene i civilno vjenčane pratiti, razlučivati i integrirati. Razgovor i

praćenje *in foro interno* između svećenika i rastavljenih i civilno vjenčanih mora omogućiti ispravan sud i razlučivanje o poteškoćama i zaprekama punog sudjelovanja u životu Crkve. Papin stav bio je usmjeriti pozornost Crkve na pastoral milosrđa, uključivanja, nježnosti, posredovanja i praćenja. Što znači osigurati nužne uvjete poniznosti, vjernosti i ljubavi prema Crkvi i njezinu nauku, u iskrenom ispitivanju Božje volje i želji da se nađe odgovor. Iz rezultata istraživanja vidljiva je svojevrsna udaljenost današnjih svećenika od vjernika i rastavljenih, napose je vidljiva nedovoljna angažiranost svećenika na području pastora braka u neregularnim situacijama. Od ukupnog broja ispitanika, 6,73 % se izjasnilo da u njihovim župama postoje pastoralne ponude za rastavljene. To znači da značajniji broj župa nadbiskupije nema nikakvu pastoralnu ponudu. S druge strane rastavljeni su znatno zainteresirani za osobno vjersko i duhovno stanje te su se samoinicijativno upoznali sa sadržajem pobudnice, njih 25 %, putem interneta 20 %, novina 7,69 % i društvenih mreža 4 %. Župnici su s obzirom na pobudnicu bili dragocjena informacija za 11,11 % rastavljenih, a neki drugi svećenik 7,69 %. Unatoč svemu obitelj je po svojem pozivu i poslanju pravo blago Crkve. Crkva je pozvana biti obitelj obiteljima kojoj svi hode u vjeri te dijele putove rasta, sazrijevanja, uzajamnog razumijevanja i ljubavi.

LITERATURA

- Aračić, P. (2016). *Trauma rastave i razvoda braka i obitelji*. Đakovačko-osječka nadbiskupija, Nadbiskupski ordinarijat – Institut za nove evangelizaciju “Sv. Ivan Pavao II.”.
- Bartolac, A. (2013). Stavovi studenata o kohabitaciji i braku. *Socijalna ekologija*, 22(2), 107–131.
- Batinić, L. (2023). Dijadni pristup kvaliteti veze. *Psihologijske teme*, 32(3), 489–510.
- Benedikt XVI. (2006). *Deus caritas est*. Kršćanska sadašnjost.
- Bračna nevjera – kako dalje?!*. (2020). Hrvatsko društvo bračnih i obiteljskih savjetovatelja – HRD BiOS. <https://savjetovaliste.hr/bracna-nevjera-kako-dalje/>
- Brajša-Žganec, A., Lopižić, J. & Penezić, Z. (2014) *Psihološki aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstva*. Hrvatsko psihološko društvo – Naklada Slap.
- Bulatović, A. (2012). Posljedice zlostavljanja i zanemarivanja djece predškolske dobi. *Život i škola*, 58(1), 211–221.
- Čavarović-Gabor, B. (2008). Razvod braka roditelja i simptomi traume kod djece. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(1), 69–91.

- 10 načina na koje ste nevjerni svom bračnom partneru, a toga niste ni svjesni. (2025). novizivot.net. <https://www.novizivot.net/nevjerni-svom-partneru/>
- Dikasterij za laike, obitelj i život. (2023). *Katekumenatski itinerari za bračni život*. Kršćanska sadašnjost.
- Drugi vatikanski koncil. (2008). Gaudium et spes. U Drugi vatikanski koncil, *Dokumenti* (VII. izdanje, popravljeno i dopunjeno). Kršćanska sadašnjost.
- Državni zavod za statistiku. (2023). *Popis stanovništva 2021. Raste broj razvoda i samačkih kucanstava, a najviše obitelji čini par s jednim djetetom*. Republika Hrvatska. Državni zavod za statistiku. <https://dzs.gov.hr/vijesti/raste-broj-razvoda-i-samackih-kucanstava-a-najvise-obitelji-cini-par-s-jednim-djetetom/1610>
- Franjo. (2013). *Evangelii gaudium*. Kršćanska sadašnjost.
- Franjo. (2016). *Amoris laetitia*. Kršćanska sadašnjost.
- Grozđanić, V., Škorić, M. & Vinja, I. (2010). Nasilje u obitelji u svjetlu promjena Kaznenog zakona. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 17(2), 669–698.
- Hrabar, D. (2024). Suvremeni aspekti braka i roditeljstva. *Glasnik HKLD*, 34(2), 123–128.
- Hrvatska biskupska konferencija. (1994). *Kateizam Katoličke Crkve*. Glas koncila.
- Ivan Pavao II. (1981). *Familiaris consortio*. Kršćanska sadašnjost.
- Ivandić Zimić, J. (2011). Rizični čimbenici za pojavu ovisnosti o drogama s naglaskom na čimbenike u obiteljskom okruženju. *Kriminologija i socijalna integracija*, 19(1), 65–81.
- Kodrnja, J. (2002). Patrijarhalnost u hrvatskoj obitelji: briga ili dominacija. *Sociologija i prostor*, 40(1/2), 155–180.
- Miliša, Z. & Tolić, M. (2010). Kriza odgoja i ekspanzija suvremenih ovisnosti. *Medianali*, 4(8), 135–164.
- Szentmártoni, M. (1989). Tipične teškoće bračne zajednice. *Obnovljeni život*, 44(6), 550–562.
- Međimurec, P. & Čipin, I. (2019). Tko se češće razvodi? Obrazovanje i bračna (ne)stabilnost u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 26(3), 273–291.
- Platovnjak, I. (2024). Human Vulnerability, Spiritual Abuse, and Its Prevention. *Obnovljeni život*, 79(2), 199–212.
- Šarčević, I. (2021). Neke smjernice za pastoral braka i obitelji prema apostolskoj pobudnici *Amoris laetitia* (II.). *Diacovensia*, 29(2), 165–185.
- XIV. opća redovita skupština Biskupske sinode. (2016). *Relatio finalis*. Kršćanska sadašnjost.
- Šota, S. (2017). Pastoralno djelovanje s rastavljenima i civilno vjenčanima prema pobudnici *Amoris laetitia*. *Diacovensia*, 25(2), 285–301.
- Šota, S. (2023). *Kultura susreta u pastoralnom djelovanju-izabrane teme*. Glas koncila.
- Štifter, A., Mihalj, M., Rajhvajn Bulat, L. & Vuković, S. (2016). Razlozi razvoda braka. *Ljetopis socijalnog rada*, 23(2), 275–297.
- Vijeće HBK za život i obitelj. (2022). „Ususret svima bez iznimke“ (AL 309), *Smjernice svećenika i crkvenim zajednicama u primjeni VIII. poglavlja postsinodske apostolske pobudnice pape Franje Amoris laetitia*. Hrvatska biskupska konferencija. <https://hbk.hr/ususret-svima-bez-iznimke-al-309/>
- Vranješ, N. (2017). Elementi, etape i perspektive pastoralna braka i obitelji prema apostolskoj pobudnici *Amoris laetitia*. *Diacovensia*, 25(2), 267–284.

Divorced and divorced and civilly remarried individuals on themselves and the reasons for their marital breakdown in the Archdiocese of Đakovo-Osijek

ABSTRACT

The Church is called in every era to once again proclaim the beauty and abundance of grace contained in the sacrament of marriage and in family life deriving from it. From the beginning of his pontificate, Pope Francis has expressed concern within the Church that the Christian message about the family should truly be a joyful proclamation. Following two Synods on the Family (in 2014 and 2015) and the publication of the post-synodal apostolic exhortation *Amoris Laetitia*, as well as the declaration of the "Amoris Laetitia Family Year" he placed family and married life at the center, intending to joyfully promote the evangelization of families and with families. The exhortation sparked significant debate between liberal and conservative factions within the Church, particularly regarding divorced and civilly remarried individuals. This paper presents the results of a study conducted in March 2025 within the Archdiocese of Đakovo-Osijek through an anonymous online Google Forms survey. The survey included 120 individuals who experienced marital breakdown: 94 women (78.33%) and 26 men (21.67%). Among the respondents, 53.85% are divorced, 26.50% are divorced and civilly remarried, and 19.66% are divorced and live in a non-marital union. Of the total number, 91.53% were married in the Church in their first marriage, 63.34% of the divorced have completed higher education, 42.15% are between 41 and 50 years old, 62.39% experienced some form of abuse, and 33.65% believe that their children were also abused. When asked whether they wish to receive the sacraments of the Eucharist and Confession after divorce, 90.67% expressed a desire to receive the Eucharist, and 93.17% the sacrament of Confession. In response to whether there is any pastoral support offered in their parish for those who have experienced marital breakdown, 93.27% stated that no such pastoral support exists.

Keywords: divorced, divorced and civilly remarried, divorced and cohabiting, *Amoris Laetitia*, Archdiocese of Đakovo-Osijek, Confession, Eucharist

Kombinirani model promicanja socijalnog nauka Crkve: Primjer socijalno-pastoralnih zalaganja u Belom Manastiru

Prethodno priopćenje

Vladimir Dugalić

Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu
Petra Preradović 17, 31000 Đakovo
vladimir.dugalic1@gmail.com

Igor Jakobfi

Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu
Petra Preradovića 17, 31000 Đakovo

SAŽETAK

Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru, koje su od 2020. do 2022. godine proveli udruga Prijatelji svetog Martina iz Belog Manastira, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar pokazalo je tri povoljnija pokazatelja socijalno-etičke slike Belog Manastira u odnosu na rezultate sličnih istraživanja koja su provedena u drugim dijelovima Republike Hrvatske. Ti se pokazatelji ogledaju u boljem poznavanju socijalnog nauka Crkve, aktivnijem članstvu u organizacijama civilnog društva i većom zauzetošću u volontiranju. Nametnula su se tako tri vrlo važna pitanja: (1) Koja su pastoralna zalaganja pridonijela izgradnji povoljnije socijalno-etičke slike Belog Manastira u odnosu na ostatak Hrvatske?; (2) Jesu li pastoralna iskustva iz Belog Manastira primjenjiva i drugdje; (3) ako jesu, što je potrebno učiniti kako bi ih se primijenilo? U radu se stoga nastoji odgovoriti na postavljena pitanja i uputiti na kombinirani model promicanja socijalnog nauka Crkve koji se ogleda, prije svega, u sadržajnom razvoju, odnosno, trajnom provođenju projekta sustavne pouke odraslih u socijalnom nauku Crkve. Nadalje on se ogleda u organizacijskom

i eklezijalnom razvoju, odnosno, u svrhu ostvarenja dugoročno planiranog, sustavnog, koordiniranog i cjelovitog modela promicanja socijalnog nauka potrebno je na razini postojećih subjekata socijalno-pastoralnih zalaganja neumorno tragati za novim putovima suradnje i uključivanja. U tom smislu, kombinirani model promicanja socijalnog nauka Crkve potrebno je provoditi primjenom načela „vrijeme je važnije od prostora“.

Ključne riječi: socijalni nauk Crkve, Beli Manastir, kombinirani model, volontiranje, socijalno-pastoralno zalaganje.

1. UVOD

Od 2020. do 2022. godine udruga Prijatelji svetog Martina iz Belog Manastira, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu te Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar proveli su socijalno-etičko Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru. Istraživanje je provedeno u tri etape. U prvoj etapi izrađen je teorijski okvir i provedeno je empirijsko istraživanje u okviru kojega je anketiran 381 punoljetni stanovnik Belog Manastira i prigradskih naselja. U drugoj etapi anketom prikupljeni i statistički obrađeni podaci prosuđeni su u svjetlu socijalnog nauka Crkve (dalje: SNC) te u trećoj, završnoj etapi održana je znanstvena konferencija i tiskan je Zbornik radova naslovljen *Prema sigurnijoj socijalnoj budućnosti. Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru*¹ u okviru kojega su predložene konkretne praktične smjernice za unaprjeđenje socijalnih usluga u Belom Manastiru.

Prosudba rezultata empirijskog dijela istraživanja pokazala je da su podaci o socijalno-etičkoj slici Belog Manastira u nekim dimenzijama (značajno) povoljniji u odnosu na podatke nekih drugih istraživanja provedenih na području cijele Republike Hrvatske.² Posebno su se povoljnijima pokazali odgovori na pitanja o poznavanju SNC-a, članstvu u organizacijama civilnog društva te o volontiranju. Prema rezultatima ankete provedene u Belom Manastiru, proizlazi da čak 51,1 % ispitanika tvrdi da SNC poznaje donekle, a 28,5 % izvrsno, a što značajno odskaka od hrvatskog prosjeka.

1 Usp. Igor JAKOBIĆ – Vladimir DUGALIĆ – Edo JURIĆ (uredili), *Zbornik radova. Prema sigurnijoj socijalnoj budućnosti. Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru*, Beli Manastir, 2023.

2 Više o podacima za Republiku Hrvatsku usp. Josip JEŽOVITA, Komparativni pregled odgovora na pitanja u anketi Europskog istraživanja vrednota (EVS) – 1999., 2008. i 2017., u: *Bogoslovska smotra*, 89 (2019.) 2, 225-329.; Gordan ČRPIĆ – Damir MRAVUNAC, Pregled postotaka istraživanja „Supsidijarnost u hrvatskom društvu“, u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 4, 731-752.; Vladimir DUGALIĆ – Damir MRAVUNAC, Socijalni nauk Crkve i načelo supsidijarnosti u svijesti hrvatskih građana (i vjernika), u: *Bogoslovska smotra*, 81 (2011.) 4, 815-838.

Ako se zbroje odgovori na pitanje *U kojoj mjeri Vam je poznato značenje riječi supsidijarnost?* (poznato mi je u određenoj mjeri – 19 %; dobro mi je poznato – 3,9 %) proizlazi da se za 22,9 % građana Belog Manastira i prigradskih naselja može tvrditi da su čuli za riječ supsidijarnost (RH – 15,6 %). Razlika između podataka za Beli Manastir i RH još je izraženija za ispitanike koji tvrde da su za supsidijarnost čuli iz crkvenih krugova (Beli Manastir – 35,2 %; RH – 2,6 %). Nadalje članom neke udruge izjasnilo se 22,4 % ispitanika (RH – 19,6 %), a članom socijalne ili humanitarne udruge 20,4 % (RH – 9,1 %). Odgovori na pitanje *Jeste li tijekom posljednjih dvije godine volontirali?* ukazuju da je 16,4 % građana volontiralo najmanje nekoliko puta godišnje (RH – 9,7 %).

Imajući u vidu podatke za sva tri povoljnija pokazatelja socijalno-etičke slike Belog Manastira (poznavanje SNC-a, članstvo u organizacijama civilnog društva i volontiranje) nameću se, u socijalno-evangelizacijskom smislu, tri veoma važna pitanja: (1) Koja su pastoralna zalaganja doprinijela izgradnji povoljnije socijalno-etičke slike Belog Manastira u odnosu na ostatak RH? (2) Jesu li pastoralna iskustva iz Belog Manastira primjenjiva i drugdje; Te (3) ako jesu, što je potrebno učiniti kako bi ih se primijenilo? U svrhu traganja za odgovorima na navedena pitanja nužna je dublja analiza dobivenih rezultata spomenutog socijalno-etičkog istraživanja u Belom Manastiru.

2. METODOLOŠKE NAPOMENE

U istraživanju je korištena induktivno-deduktivna metoda SNC-a.³ Budući da je riječ o metodi koja se ostvaruje u tri susljedna i međusobno duboko povezana metodološka koraka (vidjeti, prosuditi i djelovati) istraživanje je podijeljeno na tri dijela. U prvom dijelu (korak vidjeti) postavljena je i provjerena hipoteza: Na području Belog Manastira razvio se učinkovit način promicanja SNC-a. U svrhu njezine provjere empirijski su istražena socijalno-pastoralna zalaganja u Belom Manastiru od 2009. do 2020. godine, to jest od prve godine (2009.) od objave *Izjava i odluka Druge biskupijske sinode đakovačke i srijemske* (2008.) do godine koja prethodi provedbi empirijskog dijela Istraživanja o socijalnim uslugama u Belom Manastiru (2020.).

Prva godina od objave *Izjava i odluka* izabrana je jer je *Sinoda* upravo u tom dokumentu sustavno razradila đakovački i srijemski model SNC-a te ga zadala kao bitno evangelizacijsko sredstvo i sadržaj obnove čitave mjesne

3 Usp. IVAN XXIII., Mater et Magistra, u: Marijan VALKOVIĆ (uredio), *Socijalni dokumenti Crkve. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, Zagreb, 1991., 236. (Dalje: MM); ZBOR ZA KATOLIČKI ODGOJ, *Socijalni nauk Crkve u svećeničkom obrazovanju*, u: Marijan VALKOVIĆ (uredio), *Isto*, 7. (Dalje: SNCUSO)

Crkve đakovačko-osječke.⁴ Prikupljanje podataka o socijalno-pastoralnim zalaganjima provedeno je analizom izabranih rezultata empirijskog dijela Istraživanja o socijalnim uslugama u Belom Manastiru; analizom arhivske građe Nadbiskupijskog ordinarijata, Katehetskog ureda, Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike, Registra udruga Republike Hrvatske i laičke udruge Prijatelji svetog Martina; te analizom izabranih rezultata empirijskog dijela Istraživanja o javno-pojavnoj dimenziji katoličke vjere u Baranji⁵ (2017. – 2019.).

Analizom izabranih rezultata empirijskog dijela Istraživanja o socijalnim uslugama u Belom Manastiru prikupljeni su podaci o poznavanju SNC-a, članstvu u organizacijama civilnog društva i volonterskom angažmanu, a koji su razvrstani prema dobi, stručnoj spremi i socio-ekonomskoj samo-identifikaciji. Analiza arhivske građe provedena je tijekom travnja 2024. godine. Analizom su prikupljeni podaci o župnoj katehezi, vjeroučiteljima zaposlenima na području Belog Manastira, udjelu učenika koji pohađaju katolički vjeronauk, organizatorima volontiranja u Belom Manastiru, broju volontera i volonterskih sati te podaci o projektima laičke udruge Prijatelji svetog Martina.

Analizom izabranih rezultata empirijskog dijela Istraživanja o javno-pojavnoj dimenziji katoličke vjere u Baranji prikupljeni su podaci o poučavanju SNC-a u okviru nastave katoličkog vjeronauka u nastavnim jedinicama koje izričito ne progovaraju o istom tom nauku te o izvannastavnim skupinama u kojima se posreduju sadržaji SNC-a u dvije osnovne i tri srednje škole na području Grada Belog Manastira.

Svi podaci prikupljeni analizom izabranih rezultata empirijskog dijela Istraživanja o socijalnim uslugama u Belom Manastiru, analizom arhivske građe te analizom izabranih rezultata empirijskog dijela Istraživanja o javno-pojavnoj dimenziji katoličke vjere u Baranji objedinjeni su u jednu bazu podataka i obrađeni su metodom deskriptivne statistike izračunom aritmetičke sredine, frekvencije i relativne frekvencije uz pomoć računalnog programa Excel 2019 te su pohranjeni korištenjem pristupne sigurnosne zaporke u istom programu.

Provjera hipoteze i druga dva metodološka koraka prosuditi i djelovati odnose se na sadržaj ovoga rada. Slijedom toga u nastavku će biti predstavljeni

4 Usp. DRUGA BISKUPIJSKA SINODA, Izjave i odluke Druge biskupijske sinode đakovačke i srijemske, u: DRUGA BISKUPIJSKA SINODA, *Ti si Krist za nas i za sve ljude. Izjave i odluke Druge biskupijske sinode đakovačke i srijemske*, Đakovo, 2008., 17 i 27. (Dalje: 10).

5 Istraživanje je provela udruga Prijatelji sv. Martina u suradnji s Centrom za kulturu Grada Belog Manastira i Ogrankom Matice hrvatske u Belom Manastiru.

podaci empirijskog dijela istraživanje i provjerena zadana hipoteza (korak vidjeti); provedena socijalno-etička prosudba rezultata provjere hipoteze (korak prosuditi); te će biti predložene praktične smjernice za razvoj belomanastirskog načina promicanja SNC-a i njegovu primjenu u drugim mjestima Crkve đakovačko-osječke i/ili u drugim mjesnim Crkvama (korak djelovati).

3. BELOMANASTIRSKI NAČIN PROMICANJA SNC-A

U svrhu provjere hipoteze Na području Belog Manastira razvio se učinkovit način promicanja SNC-a, u nastavku predstavljamo izabrane rezultate empirijskog dijela Istraživanja o socijalnim uslugama u Belom Manastiru, rezultate analize primjene SNC-a kao evangelizacijskog sadržaja u okviru župne kateheze i školskog vjeronauka te projekata udruge Prijatelji svetog Martina.

3.1 IZABRANI POKAZATELJI SOCIJALNO-ETIČKE SLIKE BELOG MANASTIRA

Podaci o poznavanju SNC-a, članstvu u organizacijama civilnog društva te volonterskom angažmanu razvrstani su prema dobi, stručnoj spremi i socio-ekonomskoj samoidentifikaciji ispitanika.⁶

Tablica 1. Koliko ste Vi osobno upoznati sa SNC-om? (N = 381)

Nimalo	Donekle	Izvršno	Nimalo	Donekle	Izvršno	Nimalo	Donekle	Izvršno
18 – 34			35 – 64			65 i više		
29,3 %	35,3 %	35,4 %	18,2 %	59,3 %	22,5 %	17,6 %	48,4 %	34,0 %
NSS			SSS			VSS		
14,2 %	37,6 %	48,2 %	23,5 %	56,4 %	20,1 %	21,7 %	59,9 %	18,4 %
Jako ili prilično loše			S ponešto poteškoća			Prilično ili vrlo lako		
7,1 %	54,2 %	38,7 %	23,0 %	55,7 %	21,2 %	30,6 %	41,0 %	28,4 %

Izvor: Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru

6 Na pitanje *Ako uzmete u obzir ukupan mjesečni prihod svih članova Vašega kućanstva i njihove uobičajene ukupne troškove, Vaše kućanstvo spaja kraj s krajem...* ispitanicima su ponuđeni sljedeći odgovori *jako teško, prilično teško, s ponešto poteškoća, prilično lako i vrlo lako*. U svrhu jednostavnosti prikaza rezultati su prikazani zbirno za *jako teško i prilično teško* te *prilično lako i vrlo lako*.

Analizom odgovora na pitanje *Koliko ste Vi osobno upoznati sa SNC-om?* utvrđeno je (tablica 1) da je udio onih koji su izvrsno upoznati najveći u: (1) dobnoj skupini 18 – 34 (35,4 %), u manjem udjelu izvrsno su upoznati u skupinama 65 i više (34,0 %) te 35 – 64 (22,5 %); (2) obrazovnoj skupini NSS (48,2 %), u manjem udjelu izvrsno su upoznati u skupini SSS (20,1 %) te VSS (18,4 %); te (3) skupini koja se socio-ekonomski samoidentificira kao *jako ili prilično loše* (38,7 %), u manjem udjelu izvrsno su upoznati u skupini *prilično i vrlo lako* (28,4 %) te u skupini *s ponešto poteškoća* (21,2 %).

Tablica 2. U kojoj mjeri Vam je poznato značenje riječi supsidijarnost? (N = 381)

Nije mi poznato	U određenoj mjeri	Dobro	Nije mi poznato	U određenoj mjeri	Dobro	Nije mi poznato	U određenoj mjeri	Dobro
18 – 34			35 – 64			65 i više		
68,5 %	19,1 %	12,4 %	81,5 %	15,9 %	2,6 %	75,2 %	24,4 %	0,4 %
NSS			SSS			VSS		
77,2 %	17,1 %	5,7 %	79,8 %	18,2 %	2,0 %	65,1 %	27,0 %	7,9 %
Jako ili prilično loše			S ponešto poteškoća			Prilično ili vrlo lako		
73,6 %	25,8 %	0,7 %	79,3 %	18,0 %	2,7 %	77,6 %	13,4 %	9,0 %

Izvor: Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru

Analizom odgovora na pitanje *U kojoj mjeri Vam je poznato značenje riječi supsidijarnost?* utvrđeno je (tablica 2) da je udio onih koji su dobro upoznati najveći u: (1) dobnoj skupini 18 – 34 (12,4 %), manje su s pojmom upoznati u skupinama 35 – 64 (2,6 %) te 65 i više (0,4 %); (2) obrazovnoj skupini VSS najveći (7,9 %), u manjem udjelu dobro su upoznati u skupini NSS (5,7 %) te SSS (2,0 %); te (3) skupini koja se socio-ekonomski samoidentificira kao *prilično ili vrlo lako* (9,0 %), u manjem udjelu dobro su upoznati u skupini *s ponešto poteškoća* (2,7 %) te u skupini *jako ili prilično loše* (0,7 %).

Tablica 3. Jeste li u posljednje dvije godine (2018. – 2019.) bili aktivan ili neaktivan član crkvene/vjerske udruge? (N = 381)

Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
18-34		35-64		65 i više	
64,7 %	35,3 %	81,9 %	18,1 %	78,7 %	21,3 %
NSS		SSS		VSS	
76,0 %	24,0 %	78,9 %	21,1 %	76,4 %	23,6 %
Jako ili prilično loše		S ponešto poteškoća		Prilično ili vrlo lako	
79,4 %	20,6 %	79,5 %	20,5 %	73,0 %	27,0 %

Izvor: Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru

Rezultati za odgovore na pitanje *Jeste li u posljednje dvije godine (2018. – 2019.) bili aktivan ili neaktivan član crkvene/vjerske udruge?* prikazani su u tablici 3. Njihovom analizom utvrđeno je da je udio ispitanika koji su članovi crkvene/vjerske udruge najveći u: (1) dobnoj skupini 18 – 34 (35,3 %), u manjem udjelu članovi su u skupinama 65 i više (21,3 %) te 35 – 64 (18,1 %); (2) obrazovnoj skupini NSS (24,0 %), u manjem udjelu su članovi u skupini VSS (23,6 %) te SSS (21,1 %); te (3) skupini koja se socio-ekonomski samoidentificira *prilično ili vrlo lako* (27,0 %), u manjem udjelu su članovi u skupini *jako ili prilično loše* (20,6 %) te u skupini *s ponešto poteškoća* (20,5 %).

Tablica 4. Jeste li u posljednje dvije godine (2018. – 2019.) bili aktivan ili neaktivan član socijalne ili humanitarne udruge? (N = 381)

Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
18-34		35-64		65 i više	
67,6 %	32,4 %	85,6 %	14,4 %	77,1 %	22,9 %
NSS		SSS		VSS	
70,2 %	29,8 %	84,5 %	15,5 %	81,4 %	18,6 %
Jako ili prilično loše		S ponešto poteškoća		Prilično ili vrlo lako	
74,4 %	25,6 %	83,9 %	16,1 %	78,9 %	21,1 %

Izvor: Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru

Rezultati za odgovore na pitanje *Jeste li u posljednje dvije godine (2019.-2020.) bili aktivan ili neaktivan član socijalne ili humanitarne udruge?*, a koji glase *aktivan* ili *neaktivan* zbrojeni su te su u tablici 4 prikazani kao odgovor *Da*. Njihovom analizom utvrđeno je da je udio ispitanika koji su članovi socijalne ili humanitarne udruge najveći u: dobnoj skupini 18 – 34 (32,4 %), u manjem udjelu članovi su u skupinama 65 i više (22,9 %) te 35 – 64 (14,4 %); (2) obrazovnoj skupini NSS (29,8 %), u manjem udjelu članovi su u skupini VSS (18,6 %); te SSS (15,5 %); te (3) skupini koja se socio-ekonomski samoidentificira *jako ili prilično loše* (25,6 %), u manjem udjelu su članovi u skupini *prilično ili vrlo lako* (21,1 %) te u skupini *s ponešto poteškoća* (16,1 %).

Tablica 5. Jeste li tijekom posljednje dvije godine (2019. – 2020.) volontirali? (N = 381)

Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
18-34		35-64		65 i više	
53,9 %	46,1 %	73,8 %	26,2 %	81,3 %	18,7 %
NSS		SSS		VSS	
69,5 %	30,5 %	76,9 %	23,1 %	57,3 %	42,7 %
Jako ili prilično loše		S ponešto poteškoća		Prilično ili vrlo lako	
73,9 %	26,1 %	77,0 %	23,0 %	63,2 %	36,8 %

Izvor: Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru

Analizom odgovora na pitanje *Jeste li tijekom posljednjih dvije godine (2019. – 2020.) volontirali?* utvrđeno je (tablica 5) da je udio onih koji su volontirali najveći u: dobnoj skupini 18 – 34 (46,1 %), u manjem udjelu volontirali su u skupinama 35 – 64 (26,2 %) te 65 i više (18,7 %); (2) obrazovnoj skupini VSS (42,7 %), u manjem udjelu volontirali su u skupini NSS (30,5 %) te SSS (23,1 %); te (3) skupini koja se socio-ekonomski samoidentificira *prilično ili vrlo lako* (36,8 %), u manjem udjelu volontirali su u skupini *jako ili prilično loše* (26,1 %) te u skupini *s ponešto poteškoća* (23,0 %).

Tablica 6. Pomažete li ikada siromašnim ljudima radeći neke od sljedećih stvari?
(Moguće više odgovora!) (N = 381)

p.25.2 Radeći kao volonter u udru- gama i organizaci- jama koje pomažu siromašne	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
	18-34		35-64		65 i više	
	81,8 %	18,2 %	87,9 %	12,1 %	95,0 %	5,0 %
	NSS		SSS		VSS	
	89,7 %	10,3 %	89,5 %	10,5 %	84,4 %	15,6 %
	Jako ili prilično loše		S ponešto poteškoća		Prilično ili vrlo lako	
	94,3 %	5,7 %	90,7 %	9,3 %	80,5 %	19,5 %

Izvor: Istraživanje o socijalnim uslugama u Belom Manastiru

Analizom odgovora na pitanje *Pomažete li ikada siromašnim ljudima radeći neke od sljedećih stvari? (Moguće više odgovora!)* utvrđeno je (tablica 6) da je udio onih koji pomažu radeći kao volonteri u udrugama i organizacijama koje pomažu siromašne najveći u: (1) dobnoj skupini 18 – 34 (18,2 %), u manjem udjelu pomažu volontirajući u skupinama 35 – 64 (12,1 %) te 65 i više (5,0 %); (2) obrazovnoj skupini VSS (15,6 %), u manjem udjelu pomažu volontirajući u skupini NSS (10,3 %) te SSS (10,5 %); te (3) skupini koja se socio-ekonomski samoidentificira *prilično ili vrlo lako* (19,5 %), u manjem udjelu pomažu volontirajući u skupini *s ponešto poteškoća* (9,3 %) te u skupini *jako ili prilično loše* (5,7 %).

Iz svega utvrđenog o poznavanju SNC-a, članstvu u organizacijama civilnog društva i volontiranju stanovnika Belog Manastira proizlazi sljedeće:

(1) Dobna skupina 18 – 34 pokazuje se kao ona u kojoj je značajan udio onih koji procjenjuju da izvrsno poznaju SNC i značenje riječi supsidijarnost; onih koji su u posljednje dvije godine bili članovi crkvene/vjerske i/ili humanitarne/socijalne udruge; koji su u posljednje dvije godine volontirali; te koji pomažu siromašnim ljudima volontirajući u udrugama i organizacijama koje pomažu siromašnima. Dobna skupina 65 i više pokazuje se kao ona u kojoj je značajan udio onih koji procjenjuju da izvrsno poznaju SNC.

(2) Obrazovna skupina NSS pokazuje se kao ona u kojoj je značajan udio onih koji procjenjuju da izvrsno poznaju SNC; koji su u posljednje dvije godine bili članovi socijalne ili humanitarne udruge; te koji su u posljednje dvije godine volontirali. Obrazovna skupina VSS pokazuje se kao ona u kojoj je značajan udio onih koji su u posljednje dvije godine volontirali; te koji pomažu

siromašnim ljudima volontirajući u udrugama i organizacijama koje pomažu siromašnima.

(3) Skupina koja se socio-ekonomski samoidentificira kao *jako i prilično loše* pokazuje se kao ona u kojoj je značajan udio onih koji su u posljednje dvije godine bili članovi socijalne ili humanitarne udruge. Socio-ekonomska skupina *prilično ili vrlo lako* pokazuje se kao ona u kojoj je značajan udio onih koji su u posljednje dvije godine bili članovi socijalne ili humanitarne udruge; te koji pomažu siromašnim ljudima volontirajući u udrugama i organizacijama koje pomažu siromašnima.

3.2 SUBJEKTI I STRUKTURE SOCIJALNOG PASTORALA U BELOM MANASTIRU

SNC uči da su svi članovi Crkve subjekti socijalnog pastoral⁷ te su kao takvi pozvani pojedinačno i/ili udruženo, u skladu s vlastitim položajem i pozivom u Crkvi postati djelatnim subjektima u promicanju i oživotvorenju SNC-a (usp. *Kompendij* 538-574).

Svjesna vlastitih mjesnih posebnosti u odnosu na subjekte, ali i pastoralne strukture unutar kojih ti isti subjekti ostvaruju svoja pastoralna zalaganja, Druga biskupijska sinoda đakovačka i srijemska istaknula je da su na strukturnoj razini nositelji socijalno-pastoralnih zalaganja u odnosu na odrasle laike župe i laičke udruge te u odnosu na djecu i mlade dodatno još i školski vjeronauk.

Slijedom toga proizlazi da su mogući subjekti i strukture socijalnog pastoral⁷ u Belom Manastiru u proučavanom razdoblju (2009. – 2020.) bili župni katehete u dvije župe, školski vjeroučitelji u dvije osnovne i tri srednje škole te članovi jedne laičke udruge. U nastavku donosimo rezultate analize primjene SNC-a kao evangelizacijskog sadržaja u okviru župne kateheze, vjeronaučne nastave te projekata udruge Prijatelji sv. Martina.

Župna kateheza. Župna zajednica kao dom i škola zajedništva izvor je i cilj sveukupnog katehetskog rada (usp. IO 125) kao sustavnog uvođenja, prodbljenja i osvješćivanja pojedinca u vjeri (usp. IO 121). Zbog toga je stanje župne kateheze u pojedinoj župnoj zajednici odraz i slika njezine vitalnosti i njezinih evangelizacijskih nastojanja.

Crkva đakovačka i srijemska je kroz sinodski hod snažno prepoznala neraskidivu povezanost između župe, kateheze i oživotvorenja SNC-a (usp. IO 126). Jedan od glavnih ciljeva kateheze jest oživotvorenje načela SNC-a kao jednog od glavnih ciljeva župe. U tom smislu Sinoda je pristupila obnovi

7 Usp. PAPINSKO VIJEĆE „IUSTITIA ET PAX“, *Kompendij socijalnog nauka Crkve*, Zagreb, 2005., 538. (Dalje: *Kompendij*)

župne kateheze, primjenom SNC-a, kao jednoj od svojih „najzahtjevnijih i istodobno kao jednoj od temeljnih zadaća na putu vlastite obnove“ (IO 122).

Na području Grada Belog Manastira u proučavanom razdoblju postojale su dvije župe, jedna u Belom Manastiru s pripadajućom filijalom u prigradskom naselju Šumarina te jedna u prigradskom naselju Branjin Vrh. Župu u Belom Manastiru vode svećenici Družbe sv. Franje Saleškog (Salezijanci), a u Branjinom Vrhu dijecezanski svećenici. Primjena SNC-a u župnoj katehezi u obje župe istražena je analizom Zapisnika kanonskih vizitacija sastavljenih na temelju Kanonskih vizitacija provedenih tijekom tri uzastopna vizitacijska ciklusa (2005./2009., 2010./2014. i 2015./2019.).

Analizom Zapisnika za sva tri vizitacijska ciklusa utvrđeno je (tablica 7) sljedeće: U župi u Belom Manastiru i pripadajućoj joj filijali u prvom vizitacijskom ciklusu (2005./2009.) postojalo je 6 katehetskih skupina, u drugom (2010./2014.) 5 te u trećem (2015./2019.) 6. U sva tri ciklusa postojale su 2 skupine za djecu i mlade (prvopričesnici i krizmanici) te 4 (2005./2009. – tri zbora za odrasle i biblijska skupina), 3 (2010./2014. – dva zbora za odrasle i molitvena zajednica) i 4 skupine za odrasle (dva zbora za odrasle te *Zajednica Božjeg milosrđa* i *Marijina legija* 2015./2019.). Ni za jednu skupinu nije utvrđeno da su katehetski sadržaji koji su u njoj posredovani bili prožeti SNC-om.

Tablica 7. Broj župnih katehetskih skupina za djecu i mlade te odrasle prema vizitacijskim ciklusima

	Katehetske skupine					
	Beli Manastir			Branjin Vrh		
	Ukupno	Djeca i mladi	Odrasli	Ukupno	Djeca i mladi	Odrasli
(2005./2009.)	6	2	4	4	2	2
(2010./2014.)	5	2	3	2	2	0
(2015./2019.)	6	2	4	2	2	0

Izvor: Zapisnici kanonskih vizitacija.

U župi u Branjinom Vrhu u prvom vizitacijskom ciklusu (2005./2009.) postojalo je 4 katehetske skupine, te u drugom (2010./2014.) i trećem (2015./2019.) 2. U sva tri ciklusa postojale su 2 skupine za djecu i mlade (prvopričesnici i krizmanici) te samo u ciklusu iz 2005./2009. godine 2 skupine za odrasle (zbor i karitativna skupina). Ni za jednu skupinu nije utvrđeno da su katehetski sadržaji koji su u njoj posredovani bili prožeti SNC-om.

Školski **vjeronauk**. Svjesna da postoji neraskidiva povezanost i duboka međusobna upućenost između školskog konfesionalnog (katoličkog) vjeronauka i SNC-a (usp. MM 24-231; *Kompendij* 528-530)⁸, Druga biskupijska sinoda je u izradi đakovačkog i srijemskog modela SNC-a snažno istaknula da se u okviru školskog vjeronauka mora poučavati i odgajati za aktivno sudjelovanje u evangelizaciji društva (usp. IO 147).

Na području Grada Belog Manastira nalaze se dvije osnovne i tri srednje škole, jedna osnovna i tri srednje škole u Belom Manastiru te jedna osnovna škola u prigradskom naselju Šećerana s pripadajućom joj područnom školom u prigradskom naselju Branjin Vrh. Primjena SNC-a u školskom vjeronauku u svih pet škola istražena je analizom dostupne arhivske građe Katehetskog ureda Crkve đakovačko-osječke te analizom izabranih rezultata empirijskog dijela Istraživanje o javno-pojavnoj dimenziji katoličke vjere u Baranji.

Tablica 8. Udio učenika koji je pohađao katolički vjeronauk u osnovnim školama na području Grada Belog Manastira

	2009./2010.	2016./2017	2019./2020.
OŠ „Dr. Franjo Tuđman“	92,5 %	99,1 %	97,5 %
OŠ „Šećerana“	93,5 %	90,4 %	99,2 %
Ukupno sve osnovne škole u Nadbiskupiji	93,5 %	89,7 %	88,1 %

Izvor: *Katehetski ured*

Analizom arhivske građe Katehetskog ureda za razdoblje od 2009. do 2019. (tablica 8) za dvije proučavane osnovne škole utvrđeno je sljedeće:

U osnovnoj školi u Belom Manastiru katolički vjeronauk školske godine 2009./2010. pohađalo je 92,5 % učenika, 2016./2017. 99,1 % te 2019./2020. 97,5 %. U sve tri proučavane školske godine vjeronauk su poučavala 3 vjeroučitelja.

U osnovnoj školi u prigradskom naselju Šećerane te pripadajućoj joj područnoj školi Branjin Vrh katolički vjeronauk školske godine 2009./2010. pohađalo je 93,5 % učenika, 2016./2017. 90,4 % te 2019./2020. 99,2 %. U sve tri proučavane školske godine vjeronauk su poučavala 2 vjeroučitelja.

U svim osnovnim školama na području Nadbiskupije katolički vjeronauk školske godine 2009./2010. pohađalo je 93,5 % učenika, 2016./2017. 89,7 % te 2019./2020. 88,1 %.

8 Usp. KONGREGACIJA ZA KLER, *Opći direktorij za katehezu*, Zagreb, 2000., 17; 30; 71.; Usp. IVAN PAVAO II., *Apostolska pobudnica Catechesi Tradendae*, Zagreb, 1994., 5; 18; 29.

Tablica 9. Udio učenika koji je pohađao katolički vjeronauk u srednjim školama na području Grada Belog Manastira

	2009./2010.	2016./2017.	2019./2020.
Gimnazija Beli Manastir	60,3 %	67,6 %	65,3 %
Prva srednja škola	78,6 %	68,7 %	62,0 %
Druga srednja škola	32,2 %	78,4 %	72,4 %
Ukupno sve srednje škole u Nadbiskupiji	75,4 %	86,6 %	82,0 %

Izvor: Katehetski ured

Analizom arhivske građe Katehetskog ureda od 2009. do 2019. (tablica 9) za tri proučavane srednje škole utvrđeno je sljedeće⁹:

U Gimnaziji Beli Manastir katolički vjeronauk školske godine 2009./2010. pohađalo je 60,3 % učenika, 2016./2017. 67,6 % te 2019./2020. 65,3 %. U svakoj od tri proučavane školske godine vjeronauk je poučavao različit vjeroučitelj – ukupno 3 vjeroučitelja.

U Prvoj srednjoj školi katolički vjeronauk školske godine 2009./2010. pohađalo je 78,6 % učenika, 2016./2017. 68,7 % te 2019./2020. 62,0 %. U svakoj od tri proučavane školske godine vjeronauk je poučavao različit vjeroučitelj – ukupno 3 vjeroučitelja.

U Drugoj srednjoj školi katolički vjeronauk školske godine 2009./2010. pohađalo je 32,2 % učenika, 2016./2017. 78,4 % te 2019./2020. 72,4 %. U svakoj od tri proučavane školske godine vjeronauk je poučavao različit vjeroučitelj. Godine 2016./2017. vjeronauk su poučavala dva vjeroučitelja. U sve tri proučavane godine vjeronauk je poučavalo ukupno 3 vjeroučitelja.

U svim srednjim školama na području Nadbiskupije katolički vjeronauk školske godine 2009./2010. pohađalo je 75,4 % učenika, 2016./2017. 86,6 % te 2019./2020. 82,0 %.

U svrhu uvida u primjenu SNC-a u vjeronaučnoj nastavi te uvida u postojanje izvannastavnih aktivnosti unutar koji se posreduju sadržaji SNC-a provedena je analiza rezultata Istraživanja o javno-pojavnoj dimenziji katoličke vjere u Baranji.

⁹ Vjeronauk je u sve tri škole od godine do godine poučavao različit broj vjeroučitelja, od najmanje jednoga do najviše tri vjeroučitelja u jednoj školskoj godini.

Tablica 10. Poučavanje SNC u nastavnim jedinicama katoličkog vjeronauka koje izričito ne progovaraju o istom tom nauku te u izvannastavnim aktivnostima (ukupno za razdoblje 2009. – 2019.).

	Vjeronaučna nastava			Izvannastavne aktivnosti		
	Da	Ne	Ukupno	Da	Ne	Ukupno
Osnovnoškolski vjeroučitelji	1 20,0 %	4 80,0 %	5 100 %	1 20,0 %	4 80,0 %	5 100 %
Srednjoškolski vjeroučitelji	1 25,0 %	3 75,0 %	4 100 %	1 25,0 %	3 75,0 %	4 100 %
Ukupno osnovnoškolski i srednjoškolski	2 22,2 %	7 77,8 %	9 100 %	2 22,2 %	7 77,8 %	9 100 %

Izvor: Istraživanje o javno-pojavnoj dimenziji katoličke vjere u Baranji

Analizom odgovora na pitanje *Jeste li u nastavnim jedinicama koje izričito ne progovaraju o SNC poučavali SNC?* utvrđeno je (tablica 10) da je dvoje vjeroučitelja (22,2 %) poučavalo SNC u nastavnim jedinicama koje izričito ne progovaraju o njemu. Riječ je o jednoj vjeroučiteljici u jednoj osnovnoj školi i o jednom vjeroučitelju u tri srednje škole.¹⁰ Vjeroučiteljica u osnovnoj školi predaje vjeronauk od 1999. do danas. Važno je istaknuti da je vjeroučiteljica aktivna članica, a danas je i tajnica u udruzi Prijatelji svetog Martina. Vjeroučitelj je u srednjim školama predavao vjeronauk od 2012. do 2018. godine. Važno je istaknuti da je vjeroučitelj predavao vjeronauk i u belomanaštirskoj osnovnoj školi od 2001. do 2003., da je predsjednik udruge Prijatelji svetog Martina (2014. –) i tajnik Ureda za promicanje SNC i društvena pitanja (2003. –) u Crkvi đakovačko-osječkoj.

Analizom odgovora na pitanje *Jeste li vodili izvannastavnu skupinu u kojoj su se posredovali sadržaji SNC-a?* utvrđeno je (tablica 10) da je dvoje vjeroučitelja (22,2 %) vodilo izvannastavne skupine u kojima su se posredovali sadržaji SNC-a. Riječ je o istoj vjeroučiteljici i vjeroučitelju koji su i poučavali SNC u okviru nastavnih jedinica koje ne progovaraju o njemu.

Oboje vjeroučitelja koji su pozitivno odgovorili na prethodno pitanje odgovarali su i na pitanje otvorenog tipa: *Opišite o kojim je izvannastavnim skupinama riječ?* Analizom odgovora utvrđeno je da su u osnovnoj i u sve tri srednje škole vjeroučitelji vodili sadržajno iste izvannastavne skupine, Mali volonteri (niži i viši razredi osnovne škole) i tri skupine Volonteri (svi razredi srednjih škola). U sve četiri skupine učenici su se upoznivali s volontiranjem

¹⁰ Oboje vjeroučitelja su pismenim putem izrazili privolu da se svi njihovi osobni podaci mogu koristiti u ovom istraživanju u istraživačke svrhe.

kao izričajem solidarnosti prema bližnjemu, proučavali su život i djelo svetog Martina te su aktivno sudjelovali u humanitarnim akcijama koje su provodile škole u suradnji s udrugom Prijatelji svetog Martina.

Iz svega do sada utvrđenog o primjeni SNC-a u nastavnim jedinicama katoličkog vjeronauka koje izričito ne progovaraju o tom nauku te u izvannastavnim aktivnostima proizlazi sljedeće: (1) Sustavnom poukom u katoličkoj vjeri obuhvaćena je bila velika većina djece i mladih od 6 do 18 godina s područja Belog Manastira. (2) Sustavna pouka SNC-a provodila se dvadeset pet godina u određenom broju nižih razreda u jednoj osnovnoj školi i šest godina u većini razreda u sve tri srednje škole u Belom Manastiru.

Projekti laičke udruge Prijatelji svetog Martina. Druga biskupijska sinoda đakovačka i srijemska prepoznala je laičke udruge kao pastoralne strukture s velikim socijalno-evangelizacijskim potencijalom te ih je kao takve zadala kao jedne od nositelja sinodske obnove pod vidom promicanja SNC-a po njegovu oživotvorenju u Crkvi i društvu (IO 176-190). Ciljane skupine i područja na kojima su laičke udruge posebno pozvane doprinijeti sinodskoj obnovi jesu: (1) ciljane skupine: djeca i mladi, mladi bračni parovi, stari i nemoćni te distribucijski deprivirani; (2) područja djelovanja: duhovni rast, odgoj i obrazovanje, humanitarna pomoć, pružanje socijalnih usluga, ekumenski dijalog i umjetnost.

Pri izboru laičke udruge za istraživanje socijalno-pastoralnih aktivnosti na području Belog Manastira vodilo se trima kriterijima: da je na civilno-pravnom području udruga, a na crkveno pravnom privatno vjerničko društvo; da je područje djelovanja socijalno i/ili humanitarno te da je organizator volontiranja. Na području Belog Manastira djeluje 141 udruga civilnog društva od kojih su 20 socijalne i/ili humanitarne.¹¹ Od njih 20 samo su 4 organizatori volontiranja.¹² Od njih četiri, Prijatelji svetog Martina jedina je udruga koja je privatno vjerničko društvo, a u odnosu na ostvaren godišnji broj sati po volonteru najveći je organizator volontiranja u razdoblju od osnutka (2014.) do 2019. godine. Slijedom toga odlučeno je da će udruga Prijatelji svetog Martina bit proučena kao moguća pastoralna struktura koja provodi socijalno-pastoralna zalaganja.

Udruga Prijatelji svetog Martina sa sjedištem u Belom Manastiru razvila se iz neformalnih karitativnih djelatnosti (2013.) župe Svetog Martina, biskupa

11 Usp. MINISTARSTVO PRAVOSUĐA I UPRAVE, Registar udruge Republike Hrvatske, u: <https://registri-npo-mpu.gov.hr/#!udruge> (posjećeno 15. 5. 2024.)

12 Usp. MINISTARSTVO RADA, MIROVINSKOGA SUSTAVA, OBITELJI I SOCIJALNE POLITIKE, Godišnja izvješća o volontiranju, u: <https://mrosp.gov.hr/obitelj-i-socijalna-politika/socijalna-politika-11977/udruge-humanitarni-rad-i-volonterstvo-12006/volonterstvo-12023/izvjesca-o-obavljenim-uslugama-ili-aktivnostima-organizatora-volontiranja-12029/12029> (posjećeno 15. 5. 2024.)

iz Belog Manastira. Osnovana je 2014. godine samoudruživanjem skupine laika koji su se prepoznali u pozivu sv. pape Pavla VI. da na njih „spada da slobodnom inicijativom i ne čekajući pasivno na direktive prožmu kršćanskim duhom mentalitet i običaje, zakone i strukture zajednice u kojoj žive“.¹³ Primarni cilj osnivanja Udruge bio je aktivno sudjelovanje u sinodskoj obnovi na području Belog Manastira i Baranje pod vidom promicanja SNC-a putem konkretnih djela njegova oživotvorenja.¹⁴ Primjena SNC-a u provedbi projekata Udruge istražena je analizom njezine arhivske građe, napose Statuta i godišnjih izvještaja o radu od 2014. do 2020. godine.

Analizom Statuta usvojenog 1. lipnja 2014. utvrđeno je da Udruga svoje ciljeve, djelatnosti i područje djelovanja temelji na SNC-u.¹⁵

Analizom godišnjih izvještaja o radu Udruge od 2014. do 2020. godine¹⁶ utvrđeno je sljedeće: (1) Udruga je provodila 8 različitih kategorija projekata: humanitarne, socijalne, odgojno-obrazovne, kulturno-umjetničke, ekološke, znanstveno-istraživačke, duhovno-molitvene i ekumenske projekte; (2) projekti su bili namijenjeni trima skupinama, djeci i mladima, odraslima i svim dobnim skupinama.

Analizom sadržaja projekata utvrđeno je sljedeće: (1) Projekti su ostvareni u suradnji sa 7 kategorija organizacija, institucija i/ili ustanova: županijskom i lokalnom upravom, humanitarnim i socijalnim udrugama, odgojno-obrazovnim ustanovama, vjerskim institucijama, visokoškolskim i znanstvenim ustanovama, kulturnim ustanovama i organizacijama i sportskim udrugama. (2) Planiranje i provedba projekata primarno se temeljila na SNC-u, a napose na đakovačkom i srijemskom modelu. (3) Primarna svrha provedbe svih projekata bila je promicanje SNC-a bilo neposredno bilo posredno. Neposredno promicanje bilo je prisutno u odgojno-obrazovnim, znanstveno-istraživačkim, duhovno-molitvenim i kulturnim projektima. Posredno promicanje odnosilo se na svjedočenje životom (usp. IO 3) – oživotvorenjem SNC-a u provedbi humanitarnih, socijalnih i ekoloških projekata.

Premda je Udruga u okviru svih projekata na posredan ili neposredan način promicala SNC, ipak u socijalno-evangelizacijskom smislu posebno se ističu tri: volonterske radionice; socijalne trgovine i socijalne tribine.

13 Usp. PAVAO VI., *Populorum progressio*, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, Zagreb, 1991., 81.

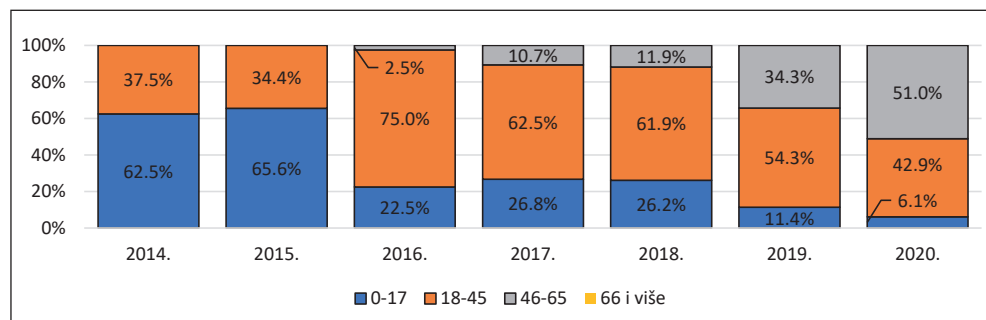
14 Usp. Igor JAKOBI, *Socijalni pastoral s mladima. Primjer udruge Prijatelji sv. Martina*, u: *Diacovensia*, 29 (2021.) 4, 599-622.

15 Usp. PRIJATELJI SVETOG MARTINA, *Statut*, Beli Manastir, 2014., čl. 7.; 8.; 23.

16 Usp. PRIJATELJI SVETOG MARTINA, *Dokumenti*, u: <https://prijateljismartinbm.wixsite.com/my-site/dokumenti> (posjećeno 15. 5. 2024.)

Volonterske radionice održavaju se svaki drugi mjesec od 2015. godine do danas u suradnji s jednom osnovnom te do 2018. godine s tri srednje škole u Belom Manastiru. Primarna svrha radionica jest odgoj djece i mladih za praktično življenje kreposti solidarnosti. Sadržaj radionica opisan je u dijelu rada koji progovara o izvannastavnim aktivnostima u kojima su se posredovali sadržaji SNC-a.

Socijalne trgovine je projekt u okviru kojega volonteri svih dobnih, obrazovnih i socio-ekonomskih skupina neposredno doprinose ublažavanju posljedica distribucijske deprivacije građana. Projekt se, uz određene strukturne transformacije, kontinuirano provodi od 2014. do danas u suradnji s Osječko-baranjskom županijom, mnogobrojnim općinama i gradovima, obrazovnim ustanovama i srodnim humanitarnim organizacijama. Primarna svrha projekta jest biti medij između onih koji na distribucijskoj razini žive stabilnim životom i onih koji ne žive stabilnim životom te prostor unutar kojega mogu svi koji žele volonterski skrbiti o distribucijski depriviranim građanima.

Grafikon 1. Podjela volontera udruge Prijatelji svetog Martina prema dobi od 2014. do 2020. godine

Izvor: Ministarstvo rada, mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike

Analizom arhivske građe Ministarstva rada, mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike koja se odnosi na podatke udruge Prijatelji svetog Martina kao organizatora volontiranja utvrđeno je (grafikon 1) sljedeće: (1) Najveći udio volontera bio je u dobnim skupinama 18 – 45 (2016. – 75,0 %; 2017. – 62,5 %; 2018 – 61,9 %; te 2019. 54,3 %), 0 – 17 (2015. – 65,6 %; te 2014. – 62,5 %) i u 46 – 65 (2020. – 51,0 %); (2) Tijekom proučavanoga razdoblja (2014. – 2020.) Udruga nije imala ni jednog volontera od 66 i više godina. (3) Najizraženije promjene prisutne su u dobnim skupinama 0 – 17 i 45 – 65. (4) Udio volontera u dobnoj skupini 0 – 17 bio je najveći u 2015. (65,6 %) te je naglo opao u 2016. (22,5 %). U sljedeće dvije godine udio je ostao stabilan (2017. – 26,8 %; 2018. – 26,2 %). U 2019. udio volontera od 0 – 17 je drugi puta naglo opao (2019. – 11,4 %) U 2020. godini udio je opao na 6,1 % (5), dok u 2014. – 2015. u dobnoj

skupini 45 – 65 nije bilo ni jednog volontera, od 2016. do 2020. njihov udio neprekidno raste (2016. – 2,5 %; 2017 – 10,7 %; 2018. – 11,9 %; 2019. – 34,3 %; 2020 – 51,0 %). Najizraženiji rast bio je u 2019. i u 2020. godini.

Socijalne tribine održavane su jednom mjesečno od 2014. do 2017. u suradnji s Centrom za kulturu Grada Belog Manastira i Ogrankom Matice hrvatske u Belom Manastiru. Tribine su bile namijenjene kako odraslim građanima neovisno o vjerskoj pripadnosti tako isto i volonterima Udruge. Njihov primarni cilj bio je sustavno upoznavanje građana/volontera Udruge s SNC-om te u svjetlu istoga nauka i kroz otvorene rasprave sudionika rasvjetljavanje radosti i nada, žalosti i tjeskoba aktualnih društvenih događanja. Velik broj volontera Udruge sudjelovao na skoro svim tribinama.

Iz svega utvrđenog o projektima udruge Prijatelji svetog Martina proizlazi sljedeće:

- 1) Ni jedan od tri socijalno-evangelizacijski najznačajnija projekta (volonterske radionice, socijalne trgovine i socijalne tribine) Udruga nije provela ni s jednom župom s područja Belog Manastira.
- 2) Kako su volonterske radionice i socijalne trgovine jedina dva projekta na području Belog Manastira u okviru kojih je naglasak bio na praktičnom življenju kršćanske solidarnosti po nesebičnom služenju potrebitima, opravdano je za zaključiti da su pozitivno doprinijeli odgoju djece, mladih i odraslih u Belom Manastiru za volontiranje.
- 3) Budući da se u okviru socijalnih tribina sustavno poučavao SNC, opravdano je za zaključiti da se tim projektom pozitivno doprinijelo poznavanju i primjeni SNC-a kako od strane građana Belog Manastira općenito tako i volontera/članova Udruge posebno.

3.3 SOCIJALNO-ETIČKA PROSUDBA DOBIVENIH REZULTATA

Iz svega utvrđenog o rezultatima Istraživanja o socijalnim uslugama na području Grada Belog Manastira, župnoj katehezi, školskom vjeronauku te o projektima laičke udruge Prijatelji svetog Martina proizlazi sljedeće:

- 1) U ni jednoj od ukupno dvije župe na području Grada SNC nije korišten kao evangelizacijski sadržaj u okviru župne kateheze. Također su obje župe u vrlo slabom intenzitetu sudjelovale u socijalno-pastoralnim zalaganjima organiziranim od strane drugih subjekata i/ili struktura.
- 2) U jednoj osnovnoj i u sve tri srednje škole SNC korišten je kao evangelizacijski sadržaj u okviru vjeronaučne nastave i izvannastavnih aktivnosti. U osnovnoj školi koristila ga je jedna vjeroučiteljica tijekom cijelog proučavanog razdoblja (2009. – 2020.), a u sve tri srednje škole od jedan vjeroučitelj od 2012. do 2018. godine.

- 3) Udruga Prijatelji svetog Martina tijekom cijelog proučavanog razdoblja (od osnutka 2014. – 2020.) koristila je SNC kao evangelizacijski sadržaj u okviru provedbe humanitarnih, socijalnih, odgojnih, kulturnih, ekoloških, znanstveno-istraživačkih i duhovno-molitvenih projekata. Sve projekte Udruga je provodila u suradnji s mnogobrojnim institucijama i organizacijama. U socijalno-evangelizacijskom smislu posebno su značajna tri projekta, volonterske radionice, socijalne trgovine i socijalne tribine.
- 4) (4) Slijedom utvrđenog pod brojevima 1 – 3 proizlazi da se s velikom sigurnošću može tvrditi da je hipoteza Na području Belog Manastira razvio se učinkovit način promicanja SNC-a, djelomično potvrđena.

Prosudi li se prethodno djelomično potvrđena hipoteza te podaci i tvrdnje na temelju kojih je djelomično potvrđena u svjetlu SNC-a, proizlazi sljedeće:

- 1) Nepostojanje specifično župnih socijalno-pastoralnih djelatnosti, napose izostanak primjene SNC-a kao evangelizacijskog sadržaja u okviru župne kateheze te nesudjelovanje župe u socijalno-pastoralnim zalaganjima koje organiziraju drugi subjekti i/ili strukture pokazatelji su necjelovito ostvarenog zajedništva vjere i poslanja Crkve u Belom Manastiru.
- 2) Belomanastirski način promicanja SNC-a, premda se pokazuje učinkovitim, nije cjelovit. Naime crkveno zajedništvo, tj. uključenost čitave Crkve i svih članova Crkve bitan je preduvjet za ostvarenje cjelovitog promicanja i/ili oživotvorenja SNC-a. U slučaju belomanastirskog načina, zbog neuključenosti župa u socijalno-pastoralna zalaganja drugih subjekata te neuključenosti putem župne kateheze proizlazi kako je riječ o, u crkvenom smislu, necjelovitom promicanju SNC-a. Riječ je o veoma ozbiljnom ograničenju koje će se u svrhu ostvarenja zajedništva i poslanja Crkve na području socijalnog u Belom Manastiru morati u budućnosti što prije riješiti.
- 3) Od svih vjernika laika uključenih u socijalno-pastoralna zalaganja u Belom Manastiru, posebno se ističu oni koji pripadaju dobnoj skupini 18 – 34. Socijalno-etička obilježja te dobne skupine važan su pokazatelj uspješnosti belomanastirskog načina promicanja SNC-a. Naime, u toj je dobnoj skupini u odnosu na ostale dobne skupine najveći udio onih koji procjenjuju da izvrsno poznaju SNC i značenje riječi supsidijarnost; onih koji su u posljednje dvije godine bili članovi crkvene/vjerske i/ili humanitarne/socijalne udruge; onih koji su u posljednje dvije godine volontirali; te onih koji pomažu siromašnim ljudima volontirajući u udrugama i organizacijama koje pomažu siromašnima. Riječ je o dobnoj skupini u kojoj je veliki udio onih koji su bili neposredno uključeni u gotovo sva socijalno-pastoralna nastojanja u Belom Manastiru. Prije desetak godina velik udio pohađao je osnovnu i/ili srednju školu, a prema tome i

vjeronaučnu nastavu u kojoj je poučavan SNC. Također, mnogi su sudjelovali u izvannastavnim volonterskim radionicama, a zatim su i volonter-ski skrbili za distribucijski deprivirane građane u udruzi Prijatelji svetog Martina. Da je mnogima volontiranje postalo ostvarenje osobnog poziva, a prema tome i da je belomanastirski način promicanja SNC-a učinkovit, ukazuju podaci o kontinuiranom padu broja volontera u dobnoj skupini 0 – 17 i kontinuirani rast u skupini 18 – 45. Naime, uvidom u godišnje izvještaje o radu Udruge utvrđeno je da su mnogi volonteri nakon završetka srednje škole nastavili s volontiranjem ili su pak tijekom studija nakratko prekinuli te nakon njegova završetka ponovno volontirali.

- 4) Bitna obilježja belomanastirskog načina promicanja SNC-a jesu: visoko motivirani vjernici laici upoznati s SNC-om, kombinirani način promicanja, ljubav prema Crkvi i društvu te sektorska i međusektorska suradnja. Promicanje SNC-a u Belom Manastiru samoinicijativno su započeli vjernici laici koji su ga prethodno poznavali ili su se s njim tijekom planiranja i provedbe projekata promicanja postupno upoznavali. S jedne strane nekolicina ih je osnovala laičku udrugu sa svrhom aktivnog sudjelovanja u sinodskoj obnovi pod vidom promicanja SNC-a putem njegova oživotvorenja te, s druge strane, dvoje vjeroučitelja koji su bili i osnivači Udruge, poučavali su SNC u vjeronaučnim nastavnim jedinicama koje izričito ne progovaraju o njemu i posredovali su ga u izvannastavnim aktivnostima. U skladu sa sinodskim učenjem naglasak u socijalno-pastoralnim zalaganjima bio je stavljen na kombinirani način promicanja. Riječ je o načinu kojim se nadišlo isključivo jednodimenzionalno i monološko poučavanje u sadržajima SNC-a. Promicanje se provodilo putem raznovrsnih projekata namijenjenih različitim dobnim, obrazovnim i socio-ekonomskim skupinama. Raznovrsnost se protezala od neposrednog sustavnog poučavanja u okviru školskog vjeronauka, preko prigodnog upoznavanja u nekim izabranim sadržajima prilikom planiranja i provedbe pojedinih projekata Udruge pa sve do svjedočenja životom, tj. promicanja putem konkretnih djela njegova oživotvorenja. Socijalno-pastoralna zalaganja u Belom Manastiru izričaj su ljubavi prema Crkvi i društvu te su rezultat sektorske i međusektorske suradnje. Sva su zalaganja provodili laici koji se samoidentificiraju kao duboko povezani s Crkvom i duboko su svjesni vlastite crkvene i društvene odgovornosti. U tom smislu, nije riječ o tek pukim prigodnim, privatnim i/ili samodostatnim inicijativama uskog i zatvorenog kruga ljudi, već o nesebičnim zalaganjima s ciljem izgradnje zajedništva vjere i poslanja Crkve te općeg dobra Belog Manastira. Bez velikog broja institucija, ustanova i organizacija koje su bile uključene u provedbu skoro svih projekata Udruge gotovo da bi bilo nezamislivo

bilo kakvo socijalno-pastoralno djelovanje. Suradnja je s jedne strane bila jamstvo kako materijalne i infrastrukturne podrške tako još više i društvenog legitimiteta, te s druge strane način promicanja jer su mnogi predstavnici suradničkih institucija, ustanova i organizacija dobili prvi put priliku susresti se/upoznati se s SNC-om.

- 5) Belomanastirski način promicanja SNC-a više je spontano razvijen nego planiran model. Postupno i spontano razvio se iz dijaloga između učenja socijalnih dokumenata, napose đakovačkog i srijemskog modela SNC-a sadržanog u Izjavama i odlukama druge biskupijske sinode đakovačke i srijemske te s druge strane lokalne crkvene i društvene stvarnosti. Premda je dijalog bio ostvaren ciljano, namjerno i početno dugoročno očekivan, nije bio u svim svojim sastavnicama početno zamišljen kao cjelovit, sustavno isplaniran i koordiniran.

4. PREMA DUGOROČNO ODRŽIVOM I CJELOVITOM KOMBINIRANOM MODELU PROMICANJA SNC-A U BELOM MANASTIRU

SNC uči da uočavanje, opisivanje i prokazivanje socijalno-etičkih radosti i nada te žalosti i tjeskoba nije svrha samome sebi, već je u službi evangelizacije.¹⁷ Makar bili najprecizniji, zaključci socijalno-etičkih prosudbi, ako ne pozivaju na izgradnju zajedništva, samo su puke zlouporabljene ideje koje ga razaraju. U tom smislu, i postavljena i potvrđena hipoteza, ni u kom slučaju ne smije ostati na razini pukog hvalisanja s pozitivnim aspektima i/ili prokazivanja negativnih aspekata, već mora bit shvaćena kao poziv na pokretanje procesa promjena. Riječ je o pozivu koji u svjetlu trećega metodološkog trokoraka (djelovati) induktivno-deduktivne metode SNC-a, zahtijeva odgovore na tri pitanja: (1) Što je stvarno moguće učiniti da se belomanastirski način promicanja SNC-a razvije u trajni i sustavno razrađen model, a kao takav ujedno i primjenjiv u drugim župama/mjesnim Crkvama? (2) Tko bi to trebao činiti? (3) Kako bi se to trebalo činiti?

Na temelju svega utvrđenoga o obilježjima, mogućnostima i ograničenjima belomanastirskog načina promicanja SNC-a te u svjetlu SNC-a napose đakovačkog i srijemskog modela, u nastavku se donose dvije međusobno duboko povezane skupine praktičnih smjernica čija primjena treba doprinijeti razvoju trajnog i sustavno razrađenog kombiniranog modela promicanja. Prvu skupinu čine smjernice za sadržajni, a drugu za organizacijski i eklezijalni

¹⁷ Usp. IVAN PAVAO II., *Sollicitudo Rei Socialis*, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, Zagreb, 1991., 41.

razvoj. Smjernice se navode prema zahtjevnosti provedbe, počevši od najmanje zahtjevnih prema najzahtjevnijima.

Sadržajni razvoj. U svrhu ostvarenja sadržajno cjelovitog evangelizacijskog poslanja Crkve na području socijalnog potrebno je:

- 1) Na razini udruge Prijatelji svetog Martina obnoviti i trajno provoditi projekt sustavne pouke odraslih u SNC-u. U svjetlu načela opće namjene dobara ne promicati SNC – zadržavati ga za sebe jest oblik uskrate drugima dobara koja su nužna za njihov cjelovit duhovni rast i cjelovito uključivanje u evangelizacijsko poslanje Crkve. Socijalne tribine već su se pokazale vrlo uspješnima te ih je u tom smislu potrebno ponovno provoditi kao odgovor na potrebu postojanja sustavne pouke odraslih u SNC-u.
- 2) Na župnoj i školskoj razini sve katehetske i vjeronaučne sadržaje obogatiti SNC. Za ostvarenje cjelovite pouke u vjeri neizostavno je potreban SNC kao njezin sadržaj. Njegova se primjena u vjerskoj pouci pokazuje kao pravo vjernika da budu cjelovito poučeni te kao dužnost Crkve da cjelovito poučava. U tom smislu obogatiti katehetske i vjeronaučne sadržaje SNC-om jest neizostavni imperativ upućen svakom župnom kateheti i školskom vjeroučitelju u obje župe i u svih pet škola na području Belog Manastira.
- 3) Na mjesno-crkvenoj razini izraditi priručnike za primjenu SNC-a u župnoj katehezi. Premda je opravdano očekivati da sadržaji župne kateheze budu obogaćeni SNC-om nije za očekivati da župnici i župni katehete to učine sami. U svjetlu načela supsidijarnosti inicijativu za prožimanje katehetskih sadržaja istim naukom moraju preuzeti središnje mjesno-crkvene strukture. Pritom im može kao pozitivan primjer poslužiti knjiga *Socijalni nauk Crkve u školi i u župi*¹⁸.

Organizacijski i eklezijalni razvoj. U svrhu ostvarenja dugoročno planiranog, sustavnog, koordiniranog te cjelovitog modela promicanja SNC-a potrebno je:

- 1) Na razini postojećih subjekata socijalno-pastoralnih zalaganja potrebno je neumorno tragati za putovima suradnje i uključivanja. Opće dobro moguće je ostvariti jedino neisključivanjem bilo koga – zalaganjem svih i dijalogom sa svima. U tom smislu više nego prema postojećim preprekama buduća socijalno-pastoralna zalaganja moraju biti primarno okrenuta prema izgradnji zajedništva vjere i poslanja Crkve kao njezina općeg dobra. Može se djelovati u skladu sa svim načelima SNC-a i biti duboko

18 Usp. Silvija MIGLES, Igor JAKOBFI, Dubravka PETROVIĆ ŠTEFANAC, Stjepan BALOBAN i Zvonimir ANČIĆ, *Socijalni nauk Crkve u školi i u župi*, Zagreb, 2024.

uvjeren da se po tom djelovanju sudjeluje na evangelizacijskom poslanju Crkve, a da se pri tom cjelovito ne djeluje prema SNC-u. Da bi takvo djelovanje bilo cjelovito bitan je i neizostavan preduvjet da se očituje kao ono koje proizlazi iz crkvenog zajedništva i povratno ga izgrađuje. Međutim tako nešto ni u kom slučaju ne smije samo ostati na deklarativnoj i zagarovačkoj razini, već se po konkretnim djelima mora svakoga dana iznova utjelovljivati u odnosima na svim razinama. U tom smislu, od postojećih se subjekata socijalno-pastoralnih zalaganja očekuje da oblikuju takve projekte koji će primarno bit usmjereni na povećanje interesa župne javnosti za dijalog, suradnju, sadržaje SNC-a te evangelizacijsko poslanje na području socijalnog.

- 2) Na mjesno-crkvenoj razini potrebno je ustrajno nastaviti sa sinodskom obnovom župa kao svjedočkih zajednica. Evangelizacija na području socijalnog, a napose na području društvenih dinamizama prije svega zahtjeva da se župno zajedništvo živi prema načelima SNC-a. U protivnom kako društvu autentično naviještati o novim socijalnim odnosima, ako se ti isti odnosi ne mogu živjeti ili se ne žive unutar župe koja ih treba naviještati? Prvo se mora župnike i članove župnih vijeća kao prve župnikove suradnike oduševiti za novu strukturu odnosa koju naviješta SNC te se moraju s tim naukom upoznati i u župnim odnosima ga oživotvoriti. U tom smislu pokazuje se, u skladu sa sinodskim zahtjevima, nužnim ustanoviti na razini župnog pastoralnog vijeća odbor za izgradnju zajedništva (usp. IO 575) u okviru kojega bi se župnik i članovi vijeća kroz konkretna djela izgradnje zajedništva postupno oduševljavali za SNC i upoznawali njegove sadržaje.

5. ZAKLJUČAK

U Belom Manastiru razvio se vrlo vrijedan socijalno-evangelizacijski model promicanja SNC-a. Sva do sada provedena socijalno-pastoralna zalaganja u Belom Manastiru sagledana kao integralne sastavnice jednog jedinstvenog kombiniranog modela promicanja SNC-a mogu uz određena poboljšanja poslužiti kao poticaj i primjer dobre prakse. U obliku kako je do sada ostvarivan ima velik potencijal za primjenu i u drugim mjestima na području Crkve đakovačko-osječke i/ili na području drugih mjesnih Crkava. Međutim riječ je samo o potencijalu koji je potrebno dodatno razviti i institucionalno stabilizirati pod vidom trajnog kombiniranog modela promicanja SNC-a, a napose u sadržajnom, organizacijskom i eklezijalnom smislu.

Sve predložene praktične smjernice za poboljšanje belomanastirskog modela potrebno je provoditi primjenom načela „vrijeme je važnije od prostora“.

Primjena bilo kojih praktičnih smjernica, pa tako i predloženih ne može riješiti sve probleme niti može biti bezuvjetno jamstvo oblikovanja općevažećeg modela promicanja SNC-a. Smjernice tomu ni ne služe. Njihovom primjenom primarno se žele pokrenuti procesi promjena kako na području Belog Manastira, a tek drugotno na drugim područjima kako mjesne Crkve đakovačko-osječke tako isto i na području drugih mjesnih Crkava. Više nego brzi i kratkotrajni plodovi, bitniji su mali, ustrajni i dugoročni, ali odlučni koraci koji će već sami po sebi promicati SNC i u koje će se postupno uključivati i drugi koji će ih nastaviti sve dok ne donesu plodove u važnim povijesnim događajima.

Combined Model for the Promotion of the Social Doctrine of the Church: The example of social-pastoral engagement in Beli Manastir

ABSTRACT

A study on social services in Beli Manastir, conducted between 2020 and 2022 by the Friends of St. Martin Association from Beli Manastir, the Catholic Faculty of Theology in Đakovo, and the Ivo Pilar Institute of Social Sciences – Vukovar Regional Centre, revealed three more favorable indicators of the socio-ethical profile of Beli Manastir in comparison to the results of similar studies carried out in other parts of the Republic of Croatia. These indicators include better knowledge of the Church's social doctrine, more active membership in civil society organizations, and greater involvement in volunteer work. This gave rise to three very important questions: (1) What pastoral efforts contributed to the development of a more favorable socio-ethical profile in Beli Manastir compared to the rest of Croatia? (2) Can the pastoral experiences from Beli Manastir be applied elsewhere? (3) If so, what needs to be done to implement them? Consequently, the hypothesis was put forward: *In the area of Beli Manastir, an effective way of promoting the social doctrine of the Church has developed.* Therefore, in addition to testing the above hypothesis, this paper seeks to answer the above questions and proposes a combined model for the promotion of the Church's social doctrine, which is reflected primarily in substantive development, i.e., the continuous implementation of a

project for the systematic education of adults in the Church's social teaching. Furthermore, it is reflected in organizational and ecclesial development, meaning that in order to achieve a long-term, planned, systematic, coordinated, and comprehensive model of promoting the Church's social doctrine, it is necessary to relentlessly seek new paths of cooperation and inclusion among existing actors involved in social-pastoral efforts. In this regard, the combined model for promoting the Church's social doctrine should be implemented according to the principle that "time is more important than space."

Keywords: Catholic social teaching, Beli Manastir, combined model, volunteering, social-pastoral engagement.

Moralna usklađenost i povjerenje u građane: prediktori spremnosti policijskih službenika u Kontinentalnoj Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad

Ana Marija Dunaj

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb
adunaj1@fhs.unizg.hr

Irena Cajner Mraović

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb
icajner@fhs.unizg.hr

Krunoslav Borovec

MUP RH, Policijska akademija „Prvi hrvatski redarstvenik“
Avenija Gojka Šuška 1, 10000 Zagreb
kborovec@mup.hr

SAŽETAK

Glavni cilj ovoga rada jest razumijevanje policijske percepcije eksterne organizacijske pravednosti (engl. *External Procedural Justice* – EPP) i utvrđivanje čimbenika koji su važni za njezino oblikovanje. U tom su kontekstu istraživani moralna usklađenost i povjerenje u građane kao mogući značajni prediktori EPP-a. Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku od 896 policijskih službenika iz 13 policijskih uprava u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Anketni upitnik zadovoljavajućih mjernih odlika sudionici istraživanja ispunili su anonimno i dobrovoljno. U analizi su korištene varijable povezane s moralnom usklađenošću i povjerenjem policije u građane. Rezultati hijerarhijske regresijske analize pokazali su da varijable iz tih dvaju područja objašnjavaju značajan udio varijance EPP-a. Statistički značajnim prediktorima pokazali su se stavovi o usklađenosti normi i vrijednosti između građana i policije, percepcija podrške zakonā u javnosti,

osjećaj otpora prema policijskim normama te razina povjerenja u građane. Drugim riječima, moralna usklađenost policije i građana i povjerenje policijskih službenika u građane pokazali su se važnima za oblikovanje policijskog odnosa prema građanima kroz prizmu elemenata proceduralne pravednosti. Ova studija ima važne praktične implikacije za unaprjeđenje odnosa između policije i zajednice, razvoj održivih strategija suradnje policije i građana te oblikovanje učinkovitijih obrazovnih i komunikacijskih politika unutar policijskih organizacija i jačanje legitimnosti policije u demokratskom društvu.

Ključne riječi: policija, legitimitet, moralna usklađenost, povjerenje u građane, odnosi policije i zajednic

1. UVOD

Povjerenje u institucije označava spremnost građana da se oslone na njih, vjerujući u njihovu stručnost, pravednost i usklađenost s društvenim normama (Tyler, 2006; Jackson i Bradford, 2019). Ono predstavlja krhak i osjetljiv društveni konstrukt, osobito u uvjetima u kojima globalne krize produbljuju društvene podjele i povećavaju osjećaj nesigurnosti. Građanima postaje sve važnije da institucije ne djeluju samo učinkovito već i pravedno (Sunshine i Tyler, 2003; Tyler, 2006). Proceduralna pravednost (tablica 1) odnosi se na percepciju da su institucionalni postupci poštjeni, nepristrani i uvažavajući prema onima na koje se odnose (Lind i Tyler, 1988; Tyler, 2006) te je ključna za očuvanje povjerenja i legitimnosti. U suvremenim društvima moć se sve manje oslanja na prisilu, a sve više na legitimitet (tablica 1) koji proizlazi iz priznanja autoriteta (Giddens, 2009). Građani su skloniji prihvatiti i nepovoljne ishode ako vjeruju da su tretirani pravedno tijekom donošenja odluka (Lind i Tyler, 1988; Tyler, 2006).

Teorija proceduralne pravednosti počiva na četiri temeljna elementa: mogućnosti izražavanja mišljenja (glas), nepristranosti, poštovanju i povjerenju u namjere onih koji donose odluke (Lind i Tyler, 1988; Tyler, 2006). Te dimenzije omogućuju građanima da procijene ne samo konkretne situacije već i ukupnu vjerodostojnost institucija – bilo da se radi o policiji, pravosuđu ili drugim tijelima javne vlasti (Jackson i Bradford, 2019; Sunshine i Tyler, 2003; Tyler, 2006). Kada institucije građanima pružaju osjećaj da su tretirani pravedno i s uvažavanjem, veća je vjerojatnost da će pokazati spremnost na suradnju i prihvaćanje odluka, čak i ako te odluke nisu u njihovu korist (Jackson i Bradford, 2019; Sunshine i Tyler, 2003). Cordner i Scarborough

(2010) napominju da percepcija pravednosti ima snažniji utjecaj na legitimitet institucija od njihove same učinkovitosti, što potvrđuje koliko je važno da građani budu uključeni i tretirani s dostojanstvom.

Tablica 1. Pregled definicija ključnih pojmova

Pojam	Definicija	Izvori
Legitimitet	Psihološka procjena kojom ljudi instituciju doživljavaju kao pravednu i opravdanu, što rezultira prihvaćanjem njezine vlasti i odluka bez prisile.	Tyler, 2006
Proceduralna pravednost	Percepcija da su institucionalni postupci poštjeni, nepristrani i uvažavajući prema onima na koje se odnose; obuhvaća četiri temeljna elementa: mogućnost izražavanja mišljenja (glas), nepristranost, poštovanje i povjerenje u namjere donositelja odluka.	Lind i Tyler, 1988; Tyler, 2006
Moralna usklađenost (normativna usklađenost)	Percepcija da institucije i građani dijele temeljne vrijednosti i norme te da institucije djeluju u skladu s društvenim očekivanjima o pravilnom i legitimnom korištenju ovlasti.	Jackson i sur., 2025; Van Craen i Skogan, 2017; Manning, 2019

U komparativnom istraživanju Jacksona i sur. (2025), provedenom u 30 zemalja, utvrđeno je da je proceduralna pravednost najvažniji prediktor institucionalnog legitimiteta. Rezultati su pokazali razliku između zapadnoeuropskih zemalja, koje odlikuje visoka razina povjerenja i percipirane pravednosti, i istočnoeuropskih zemalja, gdje su razine legitimiteta znatno niže. Hrvatska se u tom istraživanju pozicionirala između tih dviju skupina, s umjerenom razinom povjerenja i pravednosti. Autori ističu da građani u Hrvatskoj više vjeruju policiji nego pravosuđu, te da su nepristranost i poštovanje snažno povezani s osjećajem legitimnosti. Unatoč nešto nižim razinama povjerenja u usporedbi sa zapadnoeuropskim zemljama, povezanost između percepcije pravičnosti i spremnosti na suradnju ostaje stabilna i izražena (Jackson i sur., 2025). Istraživanja Bovana i Bakete (2022) dodatno pokazuju da povjerenje u predstavničke institucije, poput Vlade i Sabora, opada od 1999. do 2020. godine. Ti su rezultati u skladu s podacima iz posljednjeg vala Europskog istraživanja vrednota (2017./2018.), prema kojima građani Hrvatske najviše povjerenja imaju u vojsku i policiju, a najmanje u političke stranke, parlament i Vladu, pri čemu je taj jaz veći nego u većini Europe (Atlas of European Values, 2022). Iako najnoviji podaci Eurobarometra (2024) bilježe porast povjerenja u nacionalnu vlast, što se može povezati s promjenama u percepciji pravednosti i odgovornosti. Osim

odnosa institucije prema građanima, sve više pažnje u literaturi posvećuje se i internoj proceduralnoj pravednosti, odnosno načinu na koji institucije postupaju prema vlastitim zaposlenicima. Cordner i Scarborough (2010) naglašavaju da se načela pravednosti moraju primjenjivati i unutar same organizacije, posebno prema službenicima na nižim razinama hijerarhije. Analiza provedena među hrvatskim policijskim službenicima pokazala je da zadovoljstvo internom komunikacijom predviđa stavove i ponašanja koja se odražavaju i na odnose s građanima (Dunaj, 2024; Dunaj, Borovec i Pavičić, 2024). To su dokazali i Van Craen i Skogana (2017) tvrdeći da postoji snažna veza između unutarnje i vanjske pravednosti, odnosno da se legitimitet policije stvara „iznutra prema van“. Tu povezanost potvrđuju i Sun i sur. (2018), koji pokazuju da pravedan odnos nadređenih prema policijskim službenicima jača njihovu moralnu usklađenost i povjerenje u građane, što pridonosi pravednijem postupanju prema javnosti.

Moralna usklađenost (tablica 1) u literaturi poznata i kao normativna usklađenost, odnosi se na percepciju zajedničkih vrijednosti i normi između građana i institucija te djelovanje u skladu s društvenim očekivanjima o legitimnom korištenju ovlasti (Jackson i sur., 2025; Van Craen i Skogan, 2017). Prema Manningu (2019), povezanost koja se temelji na zajedničkim vrijednostima omogućuje da se odnos policije i zajednice razvija kroz uzajamno povjerenje i prihvaćanje moralnih načela kao zajedničke osnove. Sun i sur. (2018) također ističu kako moralna usklađenost između policijskih službenika i građana ne samo da povećava spremnost na pravedno postupanje, već djeluje i kao posredni mehanizam kroz koji unutarnje pravedno vodstvo utječe na vanjsko ponašanje policije prema javnosti. Kada građani uoče da institucije djeluju u skladu s onim što oni smatraju ispravnim i pravednim, raste njihova spremnost na dobrovoljnu suradnju i poštivanje zakona. Van Craen i Skogan (2017) upozoravaju na to da ponašanje nadređenih unutar institucije oblikuje stavove službenika o moralnim standardima društva. Ako su nadređeni nepravedni, to može dovesti do općeg nepovjerenja u društvene odnose. Takav način institucionalnog funkcioniranja može se objasniti i modelom grupnog angažmana, prema kojem iskustvo pravednog tretmana jača osjećaj pripadnosti i socijalnog identiteta, što se zatim odražava na individualne vrijednosti i ponašanje (Tyler i Blader, 2003). Tyler i Huo (2002) dodatno ističu kako način na koji autoriteti tretiraju pojedince utječe na osjećaj zajedničkog članstva u društvu i status koji pojedinac ima u toj zajednici. Ti mehanizmi omogućuju razvoj povjerenja temeljenog na vrijednostima i pridonose jačanju legitimiteta institucija.

Prema Sunshineu i Tyleru (2003), ključan preduvjet legitimiteta jest pravednost postupaka, a Tyler (2006) definira legitimitet (tablica 1) kao psihološku

procjenu kojom ljudi instituciju doživljavaju kao pravednu i opravdanu. Kada građani percipiraju institucije kao pravedne i vrijednosno bliske, skloniji su dugoročnoj suradnji koja se ne temelji na prisili, nego na uvjerenju u moralnu opravdanost institucionalnog djelovanja (Tyler, 2006; Jackson i Bradford, 2019).

Takvo razumijevanje odnosa između vrijednosti, legitimiteta i pravednosti ključ je za oblikovanje strategija kojima se jača suradnja građana s institucijama. Ovim se istraživanjem analizira povezanost moralne usklađenosti i povjerenja u građane s eksternom proceduralnom pravednošću (tablica 1) među policijskim službenicima u Hrvatskoj.

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati stavove policijskih službenika iz kontinentalnog dijela Hrvatske o eksternoj proceduralnoj pravednosti, povjerenju u građane i percepciji moralne usklađenosti između policije i javnosti, kao trima ključnim sastavnicama policijskog legitimiteta. Poseban naglasak stavljen je na utvrđivanje u kojoj mjeri eksterna proceduralna pravednost ovisi o razini povjerenja koje policijski službenici imaju u građane te o njihovoj percepciji moralne usklađenosti. Dobiveni rezultati trebali bi pridonijeti dubljem razumijevanju uloge tih čimbenika u izgradnji i održavanju legitimnog odnosa između policije i građana. U skladu s teorijskim okvirom i dosadašnjim istraživanjima postavlja se sljedeća hipoteza H1: Viša razina moralne usklađenosti policije i građana te viša razina povjerenja policijskih službenika u građane značajno predviđaju višu razinu eksterne proceduralne pravednosti.

2. METODE

2.1 UZORAK

Ciljanu populaciju čine policijski službenici zaposleni u 13 policijskih uprava (PU) kontinentalne Hrvatske, koje teritorijalno pripadaju regijama Panonske i Sjeverne Hrvatske prema klasifikaciji NUTS-2 prostornih jedinica (NN 125/2019), a u istraživanju je sudjelovalo ukupno 848 sudionika (PU bjelovarsko-bilogorska, virovitičko-podravska, požeško-slavonska, brodsko-posavska, osječko-baranjska, vukovarsko-srijemska, karlovačka, sisačko-moslavačka, međimurska, varaždinska, koprivničko-križevačka, krapinsko-zagorska i PU zagrebačka). Radi se o prigodnom uzorku jer se u njemu nalaze policijski službenici koji su u vrijeme provođenja ankete zaposleni na radnom mjestu. Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja prikazana su u tablici 2 te je vidljivo da dominiraju policijski službenici (muškarci), što odgovara ukupnom omjeru žena i muškaraca zaposlenih u policiji u Hrvatskoj (Balgač, 2017). Podjednak je udio sudionika istraživanja

od 31 do 40 godina i onih od 40 do 50 godina, dok je najmanji udio sudionika istraživanja iznad 51 godine. Prema obrazovnoj strukturi policijskih službenika koji sudjeluju u istraživanju, najviše je onih sa završenom srednjom školom, a ispitanici s preddiplomskim i diplomskim studijem podjednako su zastupljeni. Prema policijskim zvanjima, najviše je policijskih narednika, policajaca i viših policajaca. Policijskih službenika s više od 20 godina radnog staža bilo je najviše, dok su najmanje bili zastupljeni oni sa 16 do 20 godina staža. Većina policijskih službenika u uzorku nije imala rukovodni status, a najveći broj sudionika obavljao je pozorničko-opходne poslove i poslove kriminalističke policije.

Tablica 2. Sociodemografske odlike sudionika istraživanja

Kategorija	Potkategorija	n	%
Spol	Muškarci	660	77,8
	Žene	188	22,2
Dob	20 – 30	181	21,4
	31 – 40	283	33,3
	41 – 50	155	30,1
	51 – 60	129	15,2
	61 – 70	102	12,0
Najviša razina obrazovanja	srednja škola	564	66,5
	preddiplomski studij	128	15,1
	diplomski studij	152	17,9
	poslijediplomski studij	4	0,5
Policijsko zvanje	vježbenik	17	2,0
	policajac	130	15,3
	viši policajac	112	13,2
	samostalni policajac	76	9,0
	policijski narednik	147	17,3

Kategorija	Potkategorija	n	%
	samostalni policijski narednik	17	2,0
	policijski inspektor	78	9,2
	viši policijski inspektor	41	4,8
	samostalni policijski inspektor	27	3,2
	glavni policijski inspektor	24	2,8
	policijski savjetnik	7	0,8
Radno iskustvo u policiji	do 5 godina	117	13,8
	6 do 10 godina	126	14,9
	11 do 15 godina	192	22,6
	16 do 20 godina	61	7,2
	preko 20 godina	352	41,5
Trenutačni poslovi radnog mjesta	pozorničko-opходni poslovi	358	42,2
	granična policija	30	3,5
	kriminalistička policija	194	22,9
	prometna policija	70	8,3
	policija u zajednici	63	7,4
	operativno dežurstvo	49	5,8
	ostalo	84	6,2
Rukovodni status	da	156	18,4
	ne	692	81,6

2.2 INSTRUMENT

Podaci korišteni u ovome radu prikupljeni su pomoću anketnoga upitnika čiji su autori Van Craen i Skogan (2017) koji mjeri policijski legitimitet i proceduralnu pravednost u petnaest aspekata interakcije policije i građana, dok se na kraju upitnika nalaze sociodemografske varijable. Za potrebe ovoga istraživanja korištene su četiri varijable koje se odnose na komponente eksterne proceduralne pravednosti (neutralnost, poštovanje, glas i odgovornost). Postupkom analize glavnih komponenti, proceduralna pravednost kreirana je kao kompozitna te predstavlja kriterijsku varijablu. Nadalje, iz upitnika se koriste varijable koje se odnose na *Povjerenje policije u građane* (sedam tvrdnji) i *Usklađenost moralnih vrijednosti policije i građana* (pet tvrdnji) kao prediktorske varijable. Čestice od kojih je sastavljena kompozitna varijabla, s pokazateljima analize glavnih komponenti nalazi se u tablici 3, a u tablici 4 nalaze se prikazane sve čestice *Povjerenja policije u građane* i *Usklađenosti moralnih vrijednosti policije i građana*, s rezultatima deskriptivne statistike.

Odgovori na sve čestice bili su ponuđeni na Likertovoj ljestvici u rasponu 1 do 6, pri čemu su vrijednosti: 1 – u potpunosti se slažem, 2 – uglavnom se slažem, 3 – slažem se, 4 – ne slažem se, 5 – uglavnom se ne slažem i 6 – u potpunosti se ne slažem.

Mjera pouzdanosti za cijeli upitnik iznosi $\alpha = 0,74$, što potvrđuje unutarnju konzistenciju upitnika. Istraživanje je provedeno u skladu s etičkim standardima društvenih istraživanja, uz dobrovoljno i anonimno sudjelovanje.

2.3 PLAN ISTRAŽIVANJA I PRETPOSTAVKE ZA OBRADU PODATAKA

Radi realizacije cilja istraživanja, provedena je hijerarhijska regresijska analiza. Preliminarne analize pokazale su da nisu narušene pretpostavke normalnosti, linearnosti, multikolinearnosti i homogenosti varijance. Rezultati dijagnostike kolinearnosti pokazali su da su svi uvjeti za izostanak multikolinearnosti zadovoljeni, pri čemu su dobivene VIF-vrijednosti varijable od 1,097 do 4,903, što je unutar prihvatljivih granica. U regresijskom modelu nisu korištene kompozitne varijable *Povjerenje policije u građane* i *Moralna usklađenost policije s građanima*, već pojedinačne tvrdnje koje ih čine. Takav pristup odabran je zato što je cilj bio utvrditi doprinos svake tvrdnje zasebno u objašnjenju eksterne proceduralne pravednosti. Tako se moglo preciznije prepoznati koji konkretni stavovi policijskih službenika imaju najveći utjecaj na procjenu proceduralne pravednosti, što ne bi bilo vidljivo kada bi se koristile samo dvije sumarne varijable. Takva razina detalja omogućuje i izradu ciljanih preporuka za praksu.

3. REZULTATI

Prema rezultatima deskriptivne statistike u odnosu na komponente eksterne proceduralne pravednosti (tablica 3), vidljivo je da među ispitanicima prevladava neslaganje s postavljenim tvrdnjama, što je i razumljivo jer se radi o negativnim tvrdnjama. Najviša razina neslaganja ispitanika je s tvrdnjom *Objašnjavanje policijskih odluka građanima čini policijske službenike slabićima* ($m = 4,22$; $sd = 1,09$). Srednje vrijednosti na svim varijablama eksterne proceduralne pravednosti su približno podjednaka, dok je najniža na varijabli *Ima malo smisla da policijski službenici nastoje biti nepristrani jer je to nemoguće u ovom poslu* ($m = 3,79$; $sd = 1,09$). Ta varijabla odnosi se na komponentu neutralnosti. Ukupni rezultat na ljestvici eksterne proceduralne pravednosti je iznadprosječan ($m = 4,30$; $sd = 1,07$), što ukazuje na pozitivan pogled policijskih službenika na proceduralnu pravednost.

U odnosu na povjerenje policije u građane četiri čestice predstavljaju negativne, a tri pozitivne tvrdnje. Dobivene vrijednosti (tablica 4) pokazuju da je kod ispitanika prisutna viša razina slaganja s pozitivnima, a manja s negativnim tvrdnjama i obrnuto. Ispitanici se najviše slažu s tvrdnjom *Imam ujeru u dobre namjere većeg dijela stanovništva* ($m = 2,91$; $sd = 0,92$), a najmanje s tvrdnjama *Građanima se ne može vjerovati* ($m = 3,95$; $sd = 1,08$) i *Naivno je vjerovati građanima* ($m = 3,84$; $sd = 1,00$). Dakle, može se zaključiti da kod većine policijskih službenika prevladava povjerenje u građane.

Rezultati na varijablama *Moralna usklađenost policije i građana* (tablica 4), što predstavlja jednu od temeljnih komponenti policijskog legitimiteta, pokazuju da se ispitanici najviše slažu s tvrdnjama: *Norme i vrijednosti koje dijelim kao policijski službenik/ca također su bitne za javnost* ($m = 2,87$; $sd = 0,90$) i *Općenito govoreći, većina ljudi je na strani zakona kada je riječ o tome što je dobro, a što loše* ($m = 2,87$; $sd = 0,98$). Međutim policijski službenici iz uzorka značajno se manje slažu s tvrdnjama da *Javnost i policija općenito imaju jednako poimanje dobrog i lošeg* ($m = 3,51$; $sd = 1,05$) te *Mnogi ljudi se ne slažu s pravilima i zakonima koje policija nastoji provoditi* ($m = 3,25$; $sd = 1,10$).

Tablica 3. Deskriptivna statistika i faktorska opterećenja za kriterijsku varijablu eksterna proceduralna pravednost

Varijabla	1	2	3	4	5	6	M	SD	F.O.
Ljudi koji krše zakon ne zaslužuju poštovanje	2,2	7,0	9,9	53,9	17,7	9,3	4,06	1,06	0,812
Slušanje sugestija građana je tračenje vremena	2,0	6,0	11,4	52,8	19,5	8,0	4,06	1,03	0,749
Objašnjavanje odluka građanima čini policajce slabijima	1,7	4,8	9,3	54,2	14,0	15,8	4,22	1,09	0,706
Nepristranost je nemoguća u policiji	1,9	8,4	26,8	42,1	11,4	8,4	3,79	1,09	0,565

Legenda:

1 – 6 = ljestvica slaganja (od „izrazito se slažem“ do „izrazito se ne slažem“)

M = srednja vrijednost

F.O. = faktorska opterećenja

KMO = 0,706; $p < 0,01$; objašnjena varijanca = 50,93 %

Rezultati hijerarhijske regresijske analize (tablica 5) pokazuju da se model koji uključuje sociodemografske varijable kao prediktore pokazao statistički značajnim. To znači da skup sociodemografskih varijabli ima statistički značajan udio u predviđanju eksterne proceduralne pravednosti, pri čemu najveću pojedinačnu prediktorsku snagu ima varijabla spol, zatim, prema prediktorskoj snazi dolazi policijsko zvanje i trenutačni poslovi radnog mjesta. Ako se uzme u obzir smjer u kojem su skalirane pojedine varijable, može se zaključiti da policijske službenice imaju pozitivnije stavove o eksternoj proceduralnoj pravednosti te da s povećanjem policijskog zvanja jačaju pozitivni stavovi o proceduralnoj pravednosti. Skup sociodemografskih varijabli objašnjava 6,1 % varijance eksterne proceduralne pravednosti.

Tablica 4. Deskriptivna statistika za prediktorske varijable

Varijabla	1	2	3	4	5	6	M	SD
Povjerenje policije u građane								
Građanima se ne može vjerovati.	2,2	9,0	14,9	44,8	23,5	5,6	3,95	1,08
Službenici imaju razloga biti nepovjerljivi.	4,7	15,7	31,3	31,0	15,4	1,9	3,43	1,12
Naivno je vjerovati građanima.	1,5	9,7	18,0	48,4	19,2	3,2	3,84	1,00
Većina građana će se ponašati korektno.	2,8	28,8	39,4	13,1	13,7	2,1	3,12	1,12
Većina građana ima dobre namjere.	3,0	25,6	41,4	16,4	12,0	1,5	3,14	1,07
Građanima se većinom može vjerovati.	1,2	21,2	35,3	28,6	12,2	1,5	3,34	1,03
Imam vjeru u dobre namjere većine.	5,1	23,0	54,8	10,8	5,4	0,9	2,91	0,92
Moralna usklađenost policije s građanima								
Javnost i policija dijele poimanje dobra i zla.	0,9	18,7	27,3	38,0	11,7	3,4	3,51	1,06
Vrijednosti policije bitne su za javnost.	7,1	19,0	60,0	8,7	3,9	1,2	2,87	0,90
Većina ljudi je na strani zakona.	7,2	24,3	51,3	10,5	5,0	1,7	2,87	0,98
Osjećam otpor prema policijskim normama.	1,3	9,7	26,3	43,3	14,7	4,6	3,74	1,02
Mnogi ne prihvaćaju pravila koja policija provodi.	6,5	15,6	38,8	26,2	11,5	1,4	3,25	1,10

Legenda stupaca:

1 – 6 = stupnjevi slaganja (od „izrazito se slažem“ do „izrazito se ne slažem“)

M = srednja vrijednost

SD = standardna devijacija

Tablica 5. Hijerarhijska regresijska analiza za kriterij: Eksterna proceduralna pravednost

	β	p	Sažetak modela
Korak 1			
spol	0,114	0,001	R = 0,247 R ² = 0,061 F(7; 853) = 7,923 p < 0,01
dob	0,020	0,764	
najviša razina završenog obrazovanja	-0,033	0,541	
policijsko zvanje	0,176	0,017	
radno iskustvo u policiji	0,010	0,895	
trenutačni poslovi radnog mjesta	0,085	0,048	
rukovodni status	-0,004	0,934	
Korak 2			
spol	0,115	0,000	R = 0,543 R ² = 0,295 Razlika R ² = 0,234 F(12; 841) = 18,521 P < 0,01
dob	-0,056	0,337	
najviša razina završenog obrazovanja	-0,051	0,287	
policijsko zvanje	0,113	0,081	
radno iskustvo u policiji	0,12	0,849	
trenutačni poslovi radnog mjesta	0,064	0,089	
rukovodni status	0,008	0,842	
Građanima se ne može vjerovati.	0,185	0,000	
Službenici imaju razloga biti nepovjerljivi prema građanima.	0,059	0,056	
Naivno je vjerovati građanima.	0,170	0,000	
Vjerujem da će se većina građana ponašati korektno	0,011	0,790	
Većina građana ima dobre namjere	0,033	0,438	

Građanima se većinom može vjerovati da čine ispravne stvari	0,032	0,338	R = 0,543 R ² = 0,295 Razlika R ² = 0,234 F(12; 841) = 18,521 P < 0,01
Imam vjeru u dobre namjere većeg dijela stanovništva	-0,022	0,510	
Javnost i policija općenito imaju jednako poimanje dobrog i lošeg.	0,099	0,001	
Norme i vrijednosti koje dijelim kao policijski službenik/ca također su bitne za javnost.	-0,111	0,000	
Općenito govoreći, većina ljudi je na strani zakona kada je riječ o tome što je dobro, a što loše.	-0,100	0,003	
Osjećam otpor protiv normi i vrijednosti za koje policija smatra da su pravila.	0,174	0,000	
Mnogi ljudi se ne slažu s pravilima i zakonima koje policija nastoji provoditi.	0,069	0,033	

Nakon unosa u model preostalih prediktora (sedam tvrdnji koje se odnose na povjerenje policije u građane i pet tvrdnji usklađenosti moralnih vrijednosti policije i građana), cijeli model objašnjava 29,5 % varijance kriterija. Prediktori uključeni u drugom koraku objašnjavaju 23,4 % varijance kriterija (eksterna proceduralna pravednost). Nakon kontrole utjecaja sociodemografskih varijabli R² se promijenio za 0,045, što ukazuje na značajan prediktivni model (tablica 5). Naime sve varijable koje se odnose na moralnu usklađenost policije i građana (mjereno iz perspektive policije) imaju statistički značajan parcijalni doprinos razumijevanju eksterne proceduralne pravednosti. Najviši negativni koeficijent parcijalne korelacije ima varijabla *Osjećam otpor protiv normi i vrijednosti za koje policija smatra da su pravila*, a zatim varijable *Norme i vrijednosti koje dijelim kao policijski službenik/ca također su bitne za javnost* i *Općenito govoreći, većina ljudi je na strani zakona kada je riječ o tome što je dobro, a što loše*. S obzirom na to da se radi o pozitivno definiranim tvrdnjama, dok je eksterna proceduralna pravednost definirana negativnim tvrdnjama, negativni koeficijenti znače da s povećanjem pozitivnih stavova o moralnoj usklađenosti s građanima smanjuju se negativni stavovi prema eksternoj proceduralnoj pravednosti. Dakle, moralna usklađenost policije i građana važna je za razumijevanje eksterne proceduralne pravednosti.

Nadalje, varijable *Građanima se ne može vjerovati* i *Naivno je vjerovati građanima*, a koje opisuju povjerenje policije u građane imaju također statistički značajne koeficijente parcijalne korelacije, što govori u prilog tvrdnji da

su i one važne za razumijevanje proceduralno pravednog odnosa policijskih službenika prema građanima. Budući da su te tvrdnje negativno konotirane, kao i tvrdnje koje se odnose na eksternu proceduralnu pravednost, može se zaključiti da viša razina nepovjerenja u građane povlači za sobom negativnije stavove prema proceduralnoj pravednosti i obrnuto. Preostale varijable koje se odnose na povjerenje policije u građane nemaju pojedinačno statistički značajan doprinos razumijevanju kriterijske varijable.

Zaključno se može konstatirati kako su moralna usklađenost policije i građana i povjerenje policije prema građanima važne za odnos policije spram građana prema elementima proceduralne pravednosti. Međutim valja istaknuti kako eksterna proceduralna pravednost ovisi i o drugim čimbenicima koji nisu analizirani u ovom istraživanju, jer je istraživanjem objašnjena tek četvrtina varijance kriterijske varijable.

4. RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja u skladu su s teorijom prema kojoj percepcija pravednog tretmana snažno utječe na povjerenje i legitimitet institucija (Lind i Tyler, 1988; Sunshine i Tyler, 2003; Tyler, 2006). U prvom koraku regresijske analize sociodemografske varijable poput spola, policijskog zvanja i radnog mjesta pokazale su povezanost s percepcijom eksterne proceduralne pravednosti. Međutim kada su u model uključeni prediktori moralne usklađenosti i povjerenja u građane, njihov doprinos više nije bio statistički značajan. Policijske službenice imaju pozitivnije stavove o proceduralnoj pravednosti, što se povezuje s percepcijom žena kao empatičnijih u profesionalnom kontekstu (Hellwege, Mrozla i Knutelski, 2021). Njihov komunikacijski stil češće uključuje suradnju i osjetljivost (Pološki, 2003), što pridonosi dojmu pravednijeg pristupa provođenju zakona (Dario, Fradella i Parry, 2019). Žene u policiji često rade na poslovima koji zahtijevaju verbalnu komunikaciju i empatiju, poput rada s ranjivim skupinama, gdje je ključno povjerenje i moralna usklađenost (Balgač, 2017; Cajner Mraović, 2002; Cajner Mraović, Bratković i Jelovčić, 2002). Nadalje ovo istraživanje je pokazalo da je moralna usklađenost policije i građana snažan prediktor eksterne proceduralne pravednosti, što je potvrđeno i drugim istraživanjima o usklađenosti vrijednosti koje je ključno za legitimitet i povjerenje u institucije (Jackson i sur., 2025). Prema percepciji policijskih službenika, moralna usklađenost policije i građana slabije je izražena u odnosu na povjerenje policije u građane, a prisutna je i određena skepsa prema građanima kada je riječ o poimanju dobra i zla te prihvaćanju pravila i zakona koje policija provodi. Takav stav moguće je djelomično objasniti prirodom policijskog posla, u kojem prevladavaju

kontakti s građanima koji su prekršili zakonske odredbe. Najveći negativni utjecaj imala je tvrdnja o otporu prema policijskim pravilima, što pokazuje da neslaganje s vrijednostima institucije može narušiti osjećaj pravednosti u postupanju s građanima (Tyler i Blader, 2003). Povjerenje policije u građane pokazalo se važnim prediktorom jer niža razina rezultira negativnijim stavovima o proceduralnoj pravednosti, potvrđujući da je povjerenje uzajamno i da se povjerenje građana u policiju temelji i na tome koliko policija vjeruje građanima, odnosno da se legitimitet gradi iznutra prema van (Van Craen i Skogan, 2017). I Sun i sur. (2018) potvrdili su da pravedan odnos nadređenih prema službenicima jača moralnu usklađenost i povjerenje u građane, čime se posredno potiče i pravedno postupanje prema javnosti. Model korišten u ovom istraživanju objasnio je gotovo trećinu varijance u stavovima o vanjskoj proceduralnoj pravednosti. Ipak, velik dio utjecaja (više od 70 %) ostaje nepoznat, što ukazuje na potrebu da se u budućnosti dodatno ispita kako primjerice organizacijska kultura, stil vođenja, iskustvo kontakata s građanima prilikom policijskog postupanja i organizacijska pravednost oblikuju stavove policijskih službenika. Dobiveni rezultati ukazuju na potrebu razvoja organizacijske klime koja promiče pravednost, poštovanje i zajedničke vrijednosti između policije i građana. Istraživanja pokazuju da građani koji imaju veće povjerenje u policiju spremnije surađuju, prijavljuju kaznena djela i reagiraju na kriminalne aktivnosti, što doprinosi većoj uspješnosti policije u suzbijanju kriminaliteta (Bureau of Justice, 1994; Borovec, 2013; Pavlović i Vinogradac, 2019). Uz to, rezultati mogu poslužiti kao temelj za poboljšanje obrazovnih programa na svim razinama i stručnih obuka, ali i za preispitivanje komunikacijskih strategija, kako unutar same organizacije, tako i prema građanima. I ovaj rad ima ograničenja koja se očituju u tome da je istraživanje provedeno na uzorku policijskih službenika u 13 policijskih uprava Kontinentalne Hrvatske, pa se rezultati ne mogu generalizirati. Nadalje, u anketnom upitniku korištena je samoprocjena sudionika istraživanja, što može dovesti do pristranosti uslijed društveno poželjnog odgovara. Također, instrumenti za mjerenje moralne usklađenosti i povjerenja u građane sastojali su se od ograničenog broja tvrdnji, na temelju čega se ne mogu dobiti uvidi o uzrocima. Rezultati ovog istraživanja mogu poslužiti kao temelj za jačanje odnosa između policije i građana, osobito kroz razvoj međusobnog povjerenja i razumijevanja. Uvidi u važnost moralne usklađenosti i povjerenja iz perspektive policijskih službenika mogu doprinijeti oblikovanju učinkovitijih strategija suradnje s lokalnom zajednicom. Također, upućuju na potrebu za unaprjeđenjem obrazovnih i stručnih programa te strategija interne komunikacije kako bi se osigurala dosljedna primjena vrijednosti pravednosti unutar same policijske organizacije. Buduća

istraživanja trebala bi obuhvatiti različite kontekste, kombinirati kvantitativne i kvalitativne metode te svakako uključiti i stavove građana. Time bi se omogućilo dublje razumijevanje dinamike povjerenja i osjećaja pravednosti u policiji. Rezultati istraživanja potvrđuju hipotezu H1 u cjelini, pri čemu su varijable koje se odnose na moralnu usklađenost pokazale veću statističku snagu, dok se povjerenje u građane također pokazalo važnim prediktorom, premda pojedine njegove dimenzije nisu bile statistički značajne.

LITERATURA

- Atlas of European Values. (2022). *Atlas of European values: Change and continuity in turbulent times*. EVS & Tilburg University. <https://doi.org/10.26116/ATLAS.EVS2022>
- Balgač, I. (2017). *Žene u policiji: Rodni aspekti policijske prakse u Republici Hrvatskoj*. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske.
- Borovec, K. (2013). *Strategija policija u zajednici i njezin utjecaj na strah od kriminala, percepciju kriminaliteta i javnog nereda u Hrvatskoj*. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske.
- Bovan, K. i Baketa, N. (2022). Povjerenje u institucije u Hrvatskoj: Trendovi i izazovi. *Politička misao*, 59(2), 67–89. <https://doi.org/10.20901/pm.59.2.04>
- Bureau of Justice. (1994). *Understanding community policing – A framework for action*. Bureau of Justice.
- Cajner Mraović, I. (2002). Policijska kultura kao okvir (ne)postupanja policije povodom nasilja u obitelji. *Policija i sigurnost*, 11(1–3), 61–73.
- Cajner Mraović, I., Bratković, S. i Jelovčić, N. (2002). Obuka policije za rad na maloljetničkoj delinkvenciji i viktimizacija. U M. Pagon (ur.), *Policing in Central and Eastern Europe* (str. 551–561).
- Cordner, G. i Scarborough, K. E. (2010). *Police and society* (7. izd.). Wadsworth Cengage Learning.
- Dario, L. M., Fradella, H. F. i Parry, M. M. (2019). LGBTQ+ citizens' perceptions of police procedural justice and legitimacy. *Journal of Homosexuality*, 66(11), 1551–1571. <https://doi.org/10.1080/00918369.2018.1500770>
- Dunaj, A. M. (2024). Neutrality in Croatian police attitudes and behavior – Is it affected by police officers' satisfaction with internal police communication? *Kroatologija*, 15(2), 7–29.
- Dunaj, A. M., Borovec, K. i Pavičić, A. (2024). Relation between feedback in internal and external police communication. *Sigurnost*, 66(2), 111–123.
- European Commission. (2024). *Public opinion in the European Union – Spring 2024 (Standard Eurobarometer 100)*. <https://europa.eu/eurobarometer>
- Giddens, A. (2009). *Sociology* (6th ed.). Polity Press.
- Hellwege, J. M., Mrozla, T. i Knutelski, K. (2021). Gendered perceptions of procedural (in)justice in police encounters. *Police Practice and Research*, 23(2), 143–158. <https://doi.org/10.1080/15614263.2021.1924170>
- Jackson, J. i Bradford, B. (2019). *Just authority? Trust in the police in England and Wales*. Routledge.
- Jackson, J., Huq, A. Z., Bradford, B. i Hough, M. (2025). Why do people cooperate with the

- police and criminal courts? A test of procedural justice theory in 30 countries [Preprint]. *CrimRxiv*. <https://doi.org/10.21428/cb6ab371.5cbb79b8>
- Lind, E. A. i Tyler, T. R. (1988). *The social psychology of procedural justice*. Springer.
- Manning, M. L. (2019). *Policing as a virtue: Moral alignment and legitimacy* (Doctoral dissertation, University of Essex). University of Suffolk.
- Pavlović, V. i Vinogradac, M. (2019). Učestalost i razlozi žrtava za neprijavljivanje kaznenih djela protiv imovine. U I. Cajner Mraović i M. Kondor-Langer (ur.), *6th Zagreb Police College Research Days 2019 – Keeping Pace with Security Challenges – Where Do We Stand?* (str. 403–420). Ministarstvo unutarnjih poslova.
- Pološki, N. (2003). Ženski stil vođenja – empirijsko istraživanje primarnih nositelja u hrvatskim poduzećima. *Ekonomski pregled*, 54(1–2), 38–54.
- Sun, I. Y., Wu, Y., Van Craen, M., i Hsu, K. K. (2018). Internal Procedural Justice, Moral Alignment, and External Procedural Justice in Democratic Policing. *Police Quarterly*, 21(3), 387–412. <https://doi.org/10.1177/1098611118772270>
- Sunshine, J. i Tyler, T. R. (2003). The role of procedural justice and legitimacy in shaping public support for policing. *Law & Society Review*, 37(3), 513–548. <https://doi.org/10.1111/1540-5893.3703002>
- Tyler, T. R. (2006). *Why people obey the law* (2nd ed.). Princeton University Press.
- Tyler, T. R. i Blader, S. L. (2003). The group engagement model: Procedural justice, social identity, and cooperative behavior. *Personality and Social Psychology Review*, 7(4), 349–361. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0704_07
- Tyler, T. R. i Huo, Y. J. (2002). *Trust in the law: Encouraging public cooperation with the police and courts*. Russell Sage Foundation.
- Van Craen, M. i Skogan, W. G. (2017). Achieving fairness in policing: The link between internal and external procedural justice. *Police Quarterly*, 20(1), 3–23. <https://doi.org/10.1177/1098611116663842>

Moral alignment and trust in citizens: Predictors of police officers' willingness in Continental Croatia

ABSTRACT

The primary objective of this study is to gain an understanding of police officers' perceptions of external procedural justice (EPP) and to identify the factors that contribute to its formation. Within this context, moral alignment and trust in citizens were examined as potential significant predictors of EPP. The research was conducted on a convenience sample of 896 police officers from 13 police departments in Continental Croatia. Participants voluntarily and anonymously completed a questionnaire with satisfactory psychometric properties. The analysis focused on variables related to moral alignment and police trust in citizens. Results of the hierarchical regression analysis showed that variables from these two domains explained a significant portion of the variance in EPP. Statistically significant predictors included perceived congruence of norms and values between citizens and the police, perceived public support for laws, feelings of resistance to police norms, and the level of trust in citizens. In other words, moral alignment between police officers and citizens, along with officers' trust in the public, proved important in shaping the police's approach to citizens through the lens of procedural justice. This study has important practical implications for improving police–community relations, developing sustainable strategies for police–citizen cooperation, shaping more effective educational and communication policies within police organizations, and strengthening police legitimacy in a democratic society.

Keywords: police, legitimacy, moral alignment, trust in citizens, police–community relations

Regionalne i lokalne razlike u dostupnosti socijalnih usluga u Republici Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad

Ana Opačić

Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada
Nazorova 51, 10000 Zagreb
ana.opacic@pravo.hr

Sara Dželalija

Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada
Nazorova 51, 10000 Zagreb
sara.dzelalija@pravo.unizg.hr

Robert Kresić

Hrvatski zavod za socijalni rad, Područni ured Donji Miholjac
Vukovarska 7, 31540
rkresic90@gmail.com

SAŽETAK

Socijalne usluge, uz naknade i mjere, jedan su od tri temeljna stupa socijalne skrbi u Republici Hrvatskoj. Socijalne usluge uključuju širok raspon aktivnosti kojima je cilj psihosocijalno osnaživanje korisnika, podrška socijalnom uključivanju ranjivih grupa građana i pomoć u prevladavanju određenih funkcionalnih teškoća koje ometaju svakodnevno funkcioniranje. Za razliku od naknada i mjera koje su centralizirane i ranije razvijene, socijalne usluge razvijaju se najkasnije. Njihov razvoj istovremeno je „odozdo“ i „odozgo“ te je oslo- njen nerijetko na kapacitete lokalne zajednice. Zbog navedenog su socijalne usluge najmanje dostupan dio socijalne skrbi, a regionalne i lokalne razlike u praksi očite su. No primjećuje se izostanak empi- rijskih podataka o razmjeru dostupnosti socijalnih usluga. Cilj ovog rada jest prikazati regionalne i lokalne razlike u dostupnosti socijal- nih usluga u Republici Hrvatskoj na temelju rezultata prvog nacio- nalnog istraživanja o dostupnosti socijalnih usluga na lokalnoj razi- ni. Istraživanje je provedeno u 395 jedinica lokalne samouprave (284

općine i 112 gradova). Analizirana je dostupnost socijalnih usluga za sljedeće korisničke skupine: djeca u riziku, mladi u riziku, obitelji u riziku, građani u riziku od siromaštva, osobe s invaliditetom, osobe s teškoćama mentalnog zdravlja, starije osobe, pripadnici nacionalnih manjina i azilanti. Za procjenu dostupnosti socijalnih usluga konstruiran je indeks dostupnosti koji se sastoji od prepoznavanja postojanja usluge u zajednici i procjene u kojoj mjeri usluga ispunjava potrebe građana. Razlike u procjeni dostupnosti testirane su između NUTS 2 regija (Jadranska, Panonska i Sjeverna Hrvatska) te između ruralnih i urbanih jedinica lokalne samouprave i potpomognutih – nepotpomognutih područja. Kao temeljna statistička metoda korištena je multivarijatna analiza varijance (MANOVA). Utvrđene su značajne razlike u dostupnosti brojnih socijalnih usluga na regionalnoj i lokalnoj razini u korist razvijenijih regija i jedinica lokalne samouprave. No, suprotno očekivanjima, percipirani kapaciteti zajednice za razvoj socijalnih usluga niži su u razvijenijim regijama i jedinicama lokalne samouprave.

Ključne riječi: socijalne usluge, dostupnost, regionalne nejednakosti, potpomognuta područja

1. UVOD

Socijalna skrb djelatnost je čiji je cilj „pružanje pomoći socijalno ugroženim osobama, kao i osobama u nepovoljnim osobnim ili obiteljskim okolnostima“, a sve sa svrhom „unaprjeđenja kvalitete života, te poticanje promjena i osnaživanje korisnika, radi njihova aktivnost uključivanja u život zajednice“ (Zakon o socijalnoj skrbi, NN, 18/22, 46/22, 119/22, 71/23, 156/23, 61/25, čl. 3). Djelatnost socijalne skrbi u Hrvatskoj temelji se na tri stupa: novčanim naknadama, represivnim mjerama koje se poduzimaju radi zaštite dobrobiti korisnika i socijalnim uslugama. Socijalne usluge rastući su stup socijalne skrbi koji sve više dobiva na važnosti, a na to ukazuju i europski trendovi koji naglašavaju važnost socijalnih usluga kroz dokumente Europske komisije. Tako je jedan od ključnih dokumenata na razini Europske unije *Europski stup socijalnih prava*, koji u svojim 20 načela naglašava važnost kvalitete socijalnih usluga (Europska komisija, 2025). Godine 2021. objavljen je *Akcijски plan provedbe Europskog stupa socijalnih prava* koji nudi konkretne korake i ciljeve za EU do 2030. godine (Europska komisija, 2025b), a jedan od glavnih ciljeva ulaganja sredstava Europskog socijalnog fonda + za razdoblje 2021. do 2027. jest jačanje sustava socijalne zaštite i kvalitetnih i dostupnih socijalnih i zdravstvenih usluga, s posebnom pažnjom na osobe u

riziku od siromaštva i socijalne isključenosti (Europski socijalni fond, 2025). Kvalitetne i dostupne socijalne usluge prepoznaju se važnima u kriznim vremenima (Klenk i Reiter, 2023), kada se treba dinamično prilagoditi društvenim promjenama (Svjetska banka, 2019) i odgovoriti na stalno mijenjajuće socijalne rizike i probleme pružajući odgovarajuću, kvalitetno organiziranu i široko dostupnu podršku (Cizikiene i Urmanaviciene, 2018).

Ipak, unatoč snažnom zagovaračkom okviru, socijalne usluge nisu dostatno stvarno dostupne (Llena-Nozal, Fernández i Kups, 2022). Na razini Europske unije, socijalne su usluge neravnomjerno i nejednako razvijene (Europska komisija, 2025). Te su nejednakosti i horizontalne i vertikalne. Horizontalne nejednakosti znače da su neke socijalne usluge široko dostupne građanima, dok su neke fragmentirane i nedostupne (Anttonen, 2017). Vertikalne nejednakosti ukazuju na nejednakosti među državama i unutar država na regionalnim i lokalnim razinama. Prema studiji OECD-a, među europskim državama postoje brojne razlike vezane za pružanje socijalnih usluga, poput razlika u ulaganju u socijalne usluge, u pravnom okviru kojim se uređuju, kao i u doprinosu središnje vlade i regionalnih i lokalnih vlasti socijalnim rashodima (Llena-Nozal, Fernández i Kups, 2022).

Kada je riječ o razlikama unutar država, višestruko su u istraživanjima potvrđene nejednakosti u dostupnosti između urbanih i ruralnih sredina. Tako je studija autora Belanger i Stone (2008) pokazala da su socijalne usluge dostupnije i pristupačnije u urbanim u odnosu na ruralna područja, dok je istraživanje razlika među četvrtima u pristupu socijalnim uslugama autora Allard (2004) pokazalo da, u prosjeku, siromašno stanovništvo u urbanim središtima ima bolji pristup socijalnim uslugama nego siromašno stanovništvo u prigradskim područjima. Istraživanje autora Kriisk i Minas (2017) pokazalo je da su upravo udaljenost do županijskog središta i glavnog grada, kao i gustoća naseljenosti, bili relevantniji za pristup lokalnim socijalnim uslugama od same veličine populacije.

Pristup socijalnim uslugama ovisi o nizu čimbenika, a čimbenici nedostupnosti mogu biti lokalna i geografska obilježja ili strukturna obilježja. Strukturno se nejednakosti u dostupnosti stvaraju kada postoji legislativna i provedbena fragmentiranost. Naime trendovi u razvoju socijalnih usluga govore u prilog vertikalnoj i horizontalnoj redistribuciji ovlasti za organiziranje socijalnih usluga (Martinelli, 2017). To znači da se država odriče sve više svojih ovlasti u korist regionalnih i lokalnih razina upravljanja te da se uz javne pružatelje pojavljuje sve više privatnih i neprofitnih pružatelja socijalnih usluga. Međutim, ako je pravni okvir nejasan/proturječan, u praksi će doći do fragmentiranosti i neravnoteža u razvoju socijalnih usluga. Do toga može doći uslijed provedbene fragmentiranosti, tj. kada se razdvajaju

ovlasti i resursi među različitim razinama vlasti, pa resursi za osiguravanje usluga nisu dostatno dostupni (Kriisk i Minas, 2017). Jasno definirana podjela odgovornosti među različitim razinama vlasti, kao i ravnoteža između centralne kontrole i lokalne fleksibilnosti ističu se kao ključni preduvjeti za uspješnu provedbu paradigme socijalnih ulaganja (Klenk i Reiter, 2023). U literaturi se kao čimbenici nedostupnosti socijalnih usluga ističu i lokalni i geografski uvjeti, kao što su gustoća naseljenosti, veličina općine ili udaljenost od županijskog središta, kao i financijski resursi (Gustafsson, 1980; Larsen, 2002; svi prema Kriisk i Minas, 2017). Geografski čimbenici, kao što socijalna izolacija i fizička pristupačnost, također mogu biti presudni kod pristupa uslugama (Cabañero-Garcia i sur., 2025). Lokalni uvjeti mogu dovesti do toga da nema dovoljno kvalificiranog osoblja ili su nepovoljni uvjeti rada u sektoru socijalnih usluga (Klenk i Reiter, 2023). O manjku resursa kao prepreci ostvarivanja socijalnih prava govori i istraživanje autorice Daly (2002) u vidu nedostatka osoblja, prostora i opreme i financijskih sredstva. Također, prema istom istraživanju, čimbenici nedostupnosti mogu biti vezani i za manjak informiranosti o određenim uslugama ili stigmatizacije korisnika određenih usluga (Daly, 2002).

I dalje je prisutan manjak empirijskih podataka jer su istraživanja uglavnom bila usmjerena na specifične ciljne skupine ili određenu vrstu usluga, dok su istraživanja lokalno pruženih usluga u cjelini zanemarena (Kriisk i Minas, 2017). Dodatno, iako su socijalne usluge važan dio sustava socijalne skrbi, komparativna su istraživanja niz godina davala prednost analizama novčanih transfera i mehanizama socijalne preraspodjele, dok su socijalne usluge ostajale u drugom planu (Bahle, 2008; prema Klenk i Reiter, 2023). Unatoč rastućem značaju socijalnih usluga u suvremenim socijalnim državama, potreban je širi empirijski uvid koji će omogućiti učinkovitije planiranje i razvoj socijalnih usluga. S obzirom na sve navedeno, cilj ovog rada jest prikazati regionalne i lokalne razlike u dostupnosti socijalnih usluga u Republici Hrvatskoj na temelju rezultata prvog nacionalnog istraživanja o dostupnosti socijalnih usluga na lokalnoj razini.

2. SOCIJALNE USLUGE U REPUBLICI HRVATSKOJ

Zakonom o socijalnoj skrbi socijalne usluge su definirane kao „aktivnosti namijenjene prepoznavanju, sprječavanju i rješavanju problema i poteškoća pojedinaca i obitelji te poboljšanju kvalitete života u zajednici“ (čl. 70., NN, 18/22, 46/22, 119/22, 71/23, 156/23, 61/25). *Zakon o socijalnoj skrbi* prepoznaje 15 vrsta socijalnih usluga (čl. 71.) i to: prvu socijalnu uslugu, uslugu sveobuhvatne procjene i planiranja, savjetovanje, stručnu procjenu, psihosocijalno

savjetovanje, socijalno mentorstvo, obiteljsku medijaciju, psihosocijalni tretman radi prevencije nasilničkog ponašanja, psihosocijalnu podršku, ranu razvojnu podršku, pomoć pri uključivanju u programe odgoja i redovitog obrazovanja, pomoć u kući, boravak, organizirano stanovanje i smještaj. Socijalne usluge obuhvaćaju i aktivnosti koje se provode programima i projektima i predstavljaju dodanu vrijednost u zadovoljavanju specifičnih potreba korisnika (Nacionalni plan razvoja socijalnih usluga za razdoblje od 2021. do 2027. godine, str. 8.). Naglasak na socijalne usluge kao strateški cilj stavljen je u nekolicinu nacionalnih dokumenata kao što su *Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine*, *Nacionalni plan oporavka i otpornosti, 2021. – 2026.*, a prvi put se njihov razvoj postavlja kao strateško pitanje u *Nacionalnom planu razvoja socijalnih usluga za razdoblje od 2021. do 2027. godine* (Opačić i Knezić, 2022: 17). Strateški socijalne usluge tek posljednjih godina dobivaju na važnosti, pa je njihova višedesetljetna zanemarenost u sustavu socijalne skrbi očitovana u nejednakosti koje vidimo u Hrvatskoj. Više različitih do sada provedenih istraživanja ukazuju na postojanje horizontalnih i vertikalnih nejednakosti. Socijalne usluge manje su dostupne nekim korisničkim skupinama (Knezić i Opačić, 2021; Svjetska banka, 2019). Primjerice, socijalne usluge za mlade, osobe s invaliditetom ili za osobe s teškoćama u mentalnom zdravlju manje su zastupljene od usluga za djecu, osobe koje žive u siromaštvu ili starije osobe (ibid.). Ali dalje i unutar iste kategorije korisnika, neke socijalne usluge slabije su razvijene od drugih.

Vertikalne nejednakosti ukazuju na slabiju dostupnost na lokalnoj razini, i to u ruralnim sredinama (Berc i sur., 2020), slabije razvijenim jedinicama lokalne (dalje: JLS) i regionalne (dalje: JRS) samouprave (Knezić i Opačić, 2021; Svjetska banka, 2019) Utvrđene su nejednakosti i u kapacitetima općine/grada ili županije da ulažu u socijalne programe (Matković, 2018, Šućur i sur., 2016). Slabija ulaganja u socijalne usluge na lokalnim i regionalnim razinama ne dovode samo do niže dostupnosti usluga, već i do manje inovativnih socijalnih usluga koje brže mogu organizirati lokalne vlasti koje su bliže uvidu u probleme građana kako se oni dinamično mijenjaju.

Republika Hrvatska ima i drugih problema, a koji su usko vezani za razvoj i upravljanje sustavom socijalnih usluga. U Republici Hrvatskoj postoje jasno postavljena nastojanja usmjerena promjeni institucionalnog modela u izvaninstitucionalni, međutim političke odluke prema tome nisu kontinuirane (Žganec, 2022: 19). Posljednjih godina, a posebice sveobuhvatnom reformom sustava socijalne skrbi s početka 2022. godine, došlo je do stvaranja visoko centraliziranog sustava socijalne skrbi kroz osnivanje Hrvatskog zavoda za socijalni rad. Putem novoosnovanog Zavoda, koji je zamijenio dotadašnje

centre za socijalnu skrb, korisnici se upućuju na socijalne usluge, a što dovodi do manje prostora za mogućnost razvoja inovativnih socijalnih usluga u zajednici. Centralizacija je uvelike utjecala i na kontrolu financiranja socijalnih usluga putem europskih fondova te kroz uvjete za prijavu projekata ostavlja se malo ili nimalo prostora za varijacije, a za što je svakako primjer program „Zaželi“. Isto tako, evidentan je visok stupanj ovisnosti o projektnim sredstvima, pa tako završetkom projekta nije moguće osigurati njegovo financiranje kroz proračunska izdvajanja. Prema svemu tome, u Republici Hrvatskoj postoje dva sustava socijalnih usluga. Prvi, koji se nalazi u mreži pružatelja socijalnih usluga, svoj rad regulira kroz ugovore s Ministarstvom rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike te usluge koje pruža regulirane su *Zakonom o socijalnoj skrbi* te drugi, koji se financira projektnim sredstvima, omogućuje inovativnost i fleksibilnost, ali ne pruža dugotrajnu financijsku sigurnost (Opačić i Knezić, 2022: 15). Posljednje, ali ne manje važno, jest činjenica da trenutačno ne postoji potpuna baza pružatelja socijalnih usluga, a u kojoj bi bili upisani pružatelji koji imaju ugovore s resornim ministarstvom i oni koji nemaju, a pružaju usluge kroz projektno financiranje. Rezultat toga jest nemogućnost dovoljno kvalitetnog praćenja pružatelja socijalnih usluga, a onda i posljedično neracionalno trošenje resursa, a uz slabu suradnju između različitih sustava, ti problemi još dodatno dolaze do izražaja (Opačić i Knezić, 2022: 16).

3. CILJ, ISTRAŽIVAČKI PROBLEMI I HIPOTEZE

Cilj istraživanja bio je utvrditi regionalne i lokalne nejednakosti u dostupnosti socijalnih usluga za osam različitih korisničkih skupina te razlike u procijenjenim kapacitetima zajednice da razviju socijalne usluge.

Postavljena su dva istraživačka problema i hipoteze:

- 1) Utvrditi regionalne i lokalne razlike u dostupnosti socijalnih usluga za osam korisničkih skupina.
 - H1.1. Regionalna pripadnost ima statistički značajan utjecaj na dostupnost socijalnih usluga tako da će indeks dostupnosti biti najviši u Sjevernoj Hrvatskoj, a najniži u Panonskoj Hrvatskoj.
 - H1.2. Dostupnost socijalnih usluga bit će viša u JLS-ima koji nemaju status potpomognutog područja.
 - H1.3. Dostupnost socijalnih usluga bit će pozitivno povezana s brojem stanovnika.

- 2) Utvrditi regionalne i lokalne razlike u procjeni kapaciteta zajednica za razvojem socijalnih usluga.
 - H2.1. Regionalna pripadnost ima statistički značajan utjecaj na procjenu kapaciteta zajednice za pružanje socijalnih usluga tako da će oni biti više procijenjeni u Sjevernoj Hrvatskoj, a najmanje u Panonskoj Hrvatskoj.
 - H2.2. Procijenjeni kapaciteti zajednice za razvoj socijalnih usluga bit će viši u JLS-ima koji nemaju status potpomognutih područja.
 - H2.3. Procijenjeni kapaciteti zajednice za razvoj socijalnih usluga pozitivno koreliraju s brojem stanovnika u JLS-ima.

4. METODOLOGIJA

Podaci u ovom radu temelje se na istraživanju koje je provedeno 2021. godine u sklopu projekta „Zajednice uključuju: Inicijativa za univerzalno dostupne temeljne socijalne usluge u zajednici“. To je bilo prvo nacionalno istraživanje koje ispituje dostupnost usluga na lokalnoj razini i to cjelovito za sve korisničke skupine u sustavu socijalne skrbi.

Upitnik o dostupnosti socijalnih usluga konstruiran je za potrebe istraživanja, a sadržavao je sljedeće komponente:

- Procjenu dostupnosti usluga: postoje li dostupne socijalne usluge, u kojoj mjeri podmiruju potrebe stanovništva, a ako ne postoje postoji li potreba za njima. Procijenjena je dostupnost 147 usluga u 8 područja (djeca u riziku, mladi u riziku, obitelji u riziku, građani u riziku od siromaštva, građani s teškoćama mentalnog zdravlja, osobe s invaliditetom, starije osobe, osobe pripadnici nacionalnih manjina i pod međunarodnom zaštitom). Dostupnost je u upitniku definirana na sljedeći način: „Dostupnost pojedine usluge ne znači da se usluga nužno pruža na teritoriju Vaše općine ili grada. Dostupnost može uključivati i pristup uslugama u susjednim općinama ili gradovima, ali do kojih je građanima relativno jednostavno doći s obzirom na redovite linije javnog prijevoza ili su usluge mobilnog tipa.“
- Procjenu potreba za daljnjim razvojem usluga za različite korisničke skupine.
- Upitnik o kapacitetima lokalne zajednice za razvoj socijalnih usluga. Inicijalno je upitnik imao 25 tvrdnji na koje se odgovaralo na ljestvici od 1 (uopće se ne slažem) do 5 (u potpunosti se slažem). No, nakon faktorske analize i provjere pouzdanosti zadržan je instrument s 12 tvrdnji. Nakon provedene faktorske analize s uključenom Oblimin rotacijom, dobivena su dva faktora. Prvi faktor označava Posvećenost razvoju socijalnih usluga ($\lambda = 7,595$, objašnjava 63,3 % varijance) te je njime definirana

podljestvica od devet tvrdnji¹ i visokom pouzdanosti (Cronbachov $\alpha = 0,945$). Drugi faktor označava Suradnju za razvoj socijalnih usluga ($\lambda = 1,186$, objašnjava 9,89 % varijance) te je njime definirana podljestvica od tri tvrdnje² s dobrom pouzdanosti (Cronbachov $\alpha = 0,883$).

Istraživanje je provedeno *online* koristeći program Lime survey te su ispitanici podsjećani na uključivanje u istraživanje u četiri navrata od siječnja do svibnja 2021. godine. Upitnik je bio anoniman na razini ispitanog stručnjaka, no bio je poznat naziv JLS-a. Ipak ispitanicima je jamčena anonimnost i privatnost te se u diseminaciji rezultata istraživanja nisu pokazivali rezultati za određeni JLS.

Obrada podataka vršena je koristeći statistički program IBM SPSS Statistics, a u svrhu ovog rada korištene su faktorska analiza (analiza metodom glavnih komponenti), multivarijatna analiza varijance (MANOVA) i korelacijska analiza.

Upitnik je ispunjen za 395 jedinice lokalne samouprave, što je 71 % svih JLS-a u Hrvatskoj te je time postignuta reprezentativnost uzorka.

Upitnik je ispunio predstavnik neke od ustanova koji poznaje prilike u određenom gradu/općini (voditelj poslova za društvene djelatnosti u lokalnoj samoupravi, predstavnik Crvenog križa ili centra za socijalnu skrb koji je nadležan za određenu općinu/grad). Za 120 JLS-a podatke je dalo više dionika čije su procjene agregirane tako da je uzeta u obzir ona koja ukazuje na postojanje usluge na terenu, za 173 JLS-a upitnik su ispunili predstavnici lokalne samouprave, a za 103 JLS-a drugi stručnjaci. Podaci su prikupljeni iz svih županija, a raspodjela po županijama i NUTS-2 regijama prikazana je u tablici 1.

Čak 255 JLS-a (64,6 %) ima manje od 5000 stanovnika, njih 74 (18,7 %) ima između 5001 i 10000 stanovnika, 39 JLS-a (9,9 %) ima između 10 001 i 20 000 stanovnika, a samo 27 JLS-a u uzorku ima više od 20 000 stanovnika (6,8 %).

1 Tvrdnje na podljestvici Posvećenost razvoju socijalnih usluga su: Stručnjaci u općini/gradu imaju kapaciteta za povlačenje sredstava iz EU fondova.; Socijalne usluge su kvalitetno dostupne svim stanovnicima u potrebi.; Općina/grad i šira zajednica čine maksimalne napore da se održe kvalitetne socijalne usluge.; Građani imaju priliku izraziti svoje potrebe za novim ili kvalitetnijim uslugama i pravima.; Iskazane potrebe građana se uzimaju u obzir prilikom planiranja socijalnih usluga i prava.; Vodi se računa da usluge mogu ostvariti stanovnici u izoliranim/udaljenim dijelovima općine/grada.; Građani su adekvatno informirani o socijalnim uslugama koje mogu dobiti.; Uvijek se vodi računa da do socijalnih usluga mogu doći i teže pokretni korisnici.; Općina ili grad izdvaja dostatna lokalna sredstva za socijalne usluge.

2 Tvrdnje na podljestvici Suradnja za razvoj socijalnih usluga su: U našoj zajednici je vidljiva dobra suradnja i koordinacija među pružateljima socijalnih usluga.; U našoj zajednici ostvaruje se uspješna suradnja među sektorima poput zdravstva, socijalne skrbi, obrazovanja, lokalne samouprave i drugih.; Između udruga i javnih institucija postoji zadovoljavajuća razina suradnje.

Obuhvaćen JLS-i jako se razlikuju po indeksu razvijenosti (od 37,77 do 117,84), tako da ih 203 (51,4 %) ima status potpomognutog područja, a nešto malo manje (N = 192 ili 48,6 %) nema.

Tablica 1. Raspodjela JLS-a obuhvaćenih u istraživanju po županijama i NUTS-2 regijama

	N	%
SJEVERNA HRVATSKA		
Zagrebačka	26	6,6
Krapinsko-zagorska	26	6,6
Varaždinska	18	4,6
Koprivničko-križevačka	18	4,6
Međimurska	25	6,3
UKUPNO SJEVERNA HRVATSKA	113	28,6
PANONSKA HRVATSKA		
Sisačko-moslavačka	12	3,0
Karlovačka	19	4,8
Virovitičko-podravska	10	2,5
Požeško-slavonska	7	1,8
Brodsko-posavska	20	5,1
Osječko-baranjska	26	6,6
Vukovarsko-srijemska	22	5,6
Bjelovarsko-bilogorska	20	5,1
UKUPNO PANONSKA HRVATSKA	136	34,4

JADRANSKA HRVATSKA		
Primorsko-goranska	27	6,8
Ličko-senjska	9	2,3
Zadarska	20	5,1
Šibensko-kninska	13	3,3
Splitsko-dalmatinska	32	8,1
Istarska	29	7,3
Dubrovačko-neretvanska	15	3,8
UKUPNO JADRANSKA HRVATSKA	145	36,7
GRAD ZAGREB	1	0,3

5. REZULTATI

Kako bismo mogli agregirati dostupnost socijalnih usluga po područjima, za svaku uslugu utvrđen je indeks dostupnosti koji se sastoji od mjere postoji li usluga uopće (0 i 1) i, ako postoji, u kojoj mjeri podmiruje potrebe stanovništva (1 – 5). Indeks dostupnosti predstavlja umnožak tih dviju vrijednosti, nakon čega su agregirano utvrđene razine dostupnosti socijalnih usluga za osam korisničkih skupina. Kumulativne vrijednosti izračunate su kao prosječne vrijednosti odgovora za dostupnost svih usluga koje pripadaju određenoj korisničkoj skupini.

Za početak treba reći da su generalno u Hrvatskoj socijalne usluge veoma slabo dostupne (tablica 2). Gledano na razini pojedinačnih usluga, mnoge socijalne usluge uopće nisu dostupne, a kada su dostupne u JLS-u, jako slabo podmiruju potrebe stanovništva. To je razumljivo jer u nedostatku socijalnih usluga kakav imamo u Hrvatskoj, postojeće usluge često kompenziraju nepostojanje drugih usluga i time bivaju opterećene, pa se prividno za njima povećava potražnja. To dalje stvara ciklus neuravnoteženog razvoja usluga te se počinju dominantnije razvijati samo neke usluge.

Tablica 2. Indeks dostupnosti socijalnih usluga u Hrvatskoj

U kojoj mjeri usluga zadovoljava potrebe stanovništva? (N=396) (MIN 0, MAKSIMUM 5)	M	SD
USLUGE ZA DJECU U RIZIKU		
1. Udomiteljstvo za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi	1,39	1,77
2. Specijalizirano udomiteljstvo za djecu s teškoćama u razvoju	0,41	1,17
3. Organizirano stanovanje za djecu (do 8. godine) s teškoćama u razvoju	0,46	1,19
4. Organizirano stanovanje za djecu (do 8. godine) bez roditeljske skrbi	0,58	1,32
5. Logopedska pomoć	2,07	1,82
6. Rana intervencija	1,29	1,73
7. Terapija senzorne integracije za djecu s teškoćama u razvoju	0,86	1,53
8. Pomoćnik u nastavi	3,14	1,75
9. Pomoćnik u vrtiću	1,79	2,07
10. Prilagođeni prijevoz djece s teškoćama u razvoju u školu	1,49	1,98
11. Romski pomagač u nastavi	0,20	0,84
12. Savjetovanje ili psihološka pomoć za djecu	1,80	1,89
13. Socijalizacijske i razvojne radionice za djecu	1,37	1,88
14. Cjelodnevni ili poludnevni boravak za djecu s teškoćama u razvoju	1,44	1,90
15. Sklonište za žrtve obiteljskog nasilja primjereno djeci	0,65	1,42
16. Usluga jaslaca do 3. godine	2,80	2,01
17. Vrtić za djecu od 3 – 6 godina	3,66	1,62
18. Igraonica za djecu	1,99	2,04

19.	Produženi boravak u osnovnoj školi	1,62	2,07
20.	Sufinanciranje usluga dadilja	0,59	1,46
USLUGE ZA MLADE U RIZIKU			
21.	Stambene zajednice/organizirano stanovanje za mlade u alternativnoj skrbi (od 8 do 20/25 godina)	0,33	1,00
22.	Stambeno zbrinjavanje u stanovima u vlasništvu JLS-a za mlade koji izlaze iz alternativne skrbi	0,18	0,77
23.	Organizirano stanovanje za mlade s invaliditetom	0,22	0,78
24.	Terapijska zajednica za liječenje ovisnika	0,89	1,62
25.	Terapijske grupe za liječenje ovisnosti	1,08	1,69
26.	Psihijatrijska pomoć mladima u riziku	0,94	1,53
27.	Profesionalno usmjeravanje ili karijerno savjetovanje mladih s invaliditetom	0,80	1,50
28.	Radna aktivacija mladih s invaliditetom, intelektualnim teškoćama i psihičkim poremećajima	0,68	1,36
29.	Vođenje i mentoriranje mladih u izboru zanimanja (profesionalno usmjeravanje ili karijerno savjetovanje)	1,19	1,71
30.	Podrška mladima u riziku u procesu obrazovanja (vršnjačka ili stručna pomoć)	0,99	1,61
31.	Vršnjačka podrška mladima s problemom u ponašanju	0,60	1,35
32.	Mentorstvo mladima s problemima u ponašanju	0,32	1,01
33.	Osobni mentor za mlade iz alternativne skrbi	0,21	0,89
34.	Grupe podrške za mlade s problemima u ponašanju	0,29	0,99
35.	Programi za prevenciju poremećaja u ponašanju	0,62	1,31
36.	Programi prevencije ovisnosti među mladima	0,97	1,56
37.	Psihološko savjetovanje za mlade	1,05	1,61

38. Organiziranje kreativnog i superviziranog slobodnog vremena za mlade u riziku	0,34	1,02
39. Centar/klub za mlade u zajednici	0,85	1,51
USLUGE ZA OBITELJI U RIZIKU		
40. Trening upravljanja kućnim budžetom i podizanje financijske pismenosti	0,28	0,89
41. Krizni smještaj za obitelji/građane pogođene traumama i katastrofama	0,52	1,25
42. Programi podrške trudnicama, roditeljima i novorođenčadi u zajednici	1,66	1,95
43. Savjetovanje majki o dojenju	1,76	2,01
44. Savjetovanje za planiranje obitelji	0,62	1,40
45. Mobilni tim ili psihosocijalna podrška u kući obiteljima u riziku	0,72	1,46
46. Obiteljsko savjetovanje	1,32	1,72
47. Prva psihološka pomoć u situacijama kriza	0,87	1,54
48. Škola za roditelje	0,41	1,12
49. Obiteljska medijacija	0,84	1,51
50. Info centar za građane ili centar u zajednici	0,57	1,34
51. Sigurna kuća za žrtve nasilja u obitelji	1,09	1,70
52. Besplatna pravna pomoć za žrtve nasilja u obitelji	1,23	1,69
53. Psihosocijalna podrška roditeljima njegovateljima	0,56	1,32
54. Programi podrške udomiteljskim obiteljima	0,88	1,61
55. Programi podrške jednoroditeljskim obiteljima	0,43	1,18
56. Programi podrške obiteljima u riziku od pojave nasilja	0,34	1,02

USLUGE ZA GRAĐANE U RIZIKU OD SIROMAŠTVA		
57. Prenosište ili prihvatilište za beskućnike	0,44	1,14
58. Dostava namirnica i/ili toplih obroka siromašnim građanima	2,25	2,01
59. Stambeno zbrinjavanje građana u siromaštvu („socijalni stanovi“)	0,77	1,41
60. Besplatni školski obrok za djecu u siromaštvu	2,82	2,12
61. Savjetovanje i pomoć građanima u suzbijanju energetske siromaštva	0,47	1,23
62. Socijalna samoposluga	0,75	1,48
63. Usluge zdravstvene skrbi za građane bez zdravstvenog osiguranja	0,61	1,39
64. Programi prekvalifikacije za građane u riziku od siromaštva	0,97	1,55
65. Uključivanje korisnika u siromaštvu u javne radove	2,23	1,85
66. Programi socijalnog poduzetništva	0,35	1,04
67. Pomoć u učenju za djecu koja žive u siromaštvu	0,56	1,28
68. Karijerno savjetovanje djece ili odraslih u riziku od siromaštva	0,28	0,93
69. Besplatan produženi boravak za djecu u siromaštvu	0,73	1,57
70. Besplatan ili subvencioniran vrtić i jaslice za djecu iz siromašnih obitelji	2,26	2,10
71. Besplatan ili subvencioniran prijevoz u osnovnu školu	3,22	2,05
72. Besplatan ili subvencioniran prijevoz u srednju školu za djecu iz siromašnih obitelji	2,69	2,15
73. Organizirani prostori za učenje djece iz siromašnih obitelji	0,25	0,95
74. Socijalno mentorstvo	0,18	0,77
75. Savjetovanje i informiranje za nezaposlene	1,86	1,84
76. Organizirano zimovanje ili ljetovanje za djecu iz siromašnih obitelji	0,79	1,53
77. Besplatna pravna pomoć građanima u siromaštvu	1,19	1,65

USLUGE ZA OSOBE S INVALIDITETOM		
78. Organizirano stanovanje za osobe s invaliditetom	0,41	1,10
79. Udomiteljstvo osoba s invaliditetom	0,57	1,22
80. Mobilni tim za osobe s invaliditetom	0,51	1,28
81. Radna terapija	0,75	1,43
82. Rehabilitacija u zajednici za osobe s invaliditetom	0,64	1,35
83. Rad u zaštitnim radionicama za osobe s invaliditetom	0,46	1,20
84. Program zapošljavanja i/ili samozapošljavanja osoba s invaliditetom	0,82	1,46
85. Tečajevi znakovnog jezika	0,31	1,02
86. Informatičko opismenjavanje osoba s invaliditetom	0,54	1,23
87. Savjetovanje ili psihološka pomoć za osobe s invaliditetom	0,89	1,54
88. Osobna asistencija	1,37	1,76
89. Prevoditelj znakovnog jezika	0,24	0,87
90. Usluge videćeg pratitelja	0,36	1,08
91. Poludnevni boravak za osobe s invaliditetom	0,74	1,43
92. Psihosocijalna podrška osobama s invaliditetom koje su roditelji	0,44	1,18
USLUGE ZA OSOBE S TEŠKOĆAMA MENTALNOG ZDRAVLJA		
93. Organizirano stanovanje/stambena zajednica za osobe s duševnim smetnjama	0,48	1,19
94. Udomiteljstvo osoba s duševnim smetnjama	0,56	1,25
95. Case management – multidisciplinarna podrška u kući osobama s duševnim smetnjama	0,10	0,54
96. Programi smanjenja štete za ovisnike (<i>harm reduction</i>)	0,22	0,85

97. Program resocijalizacije ovisnika ili osoba s teškoćama mentalnog zdravlja nakon hospitalizacije	0,24	0,83
98. Program zapošljavanja ili ekonomskog osnaživanja osoba s teškoćama mentalnog zdravlja	0,11	0,50
99. Savjetovanje i psihoterapija	0,80	1,44
100. Preventivni program za zaštitu mentalnog zdravlja	0,60	1,26
101. Grupe podrške za osobe s teškoćama mentalnog zdravlja	0,34	1,02
102. Terapijske grupe za ovisnike o alkoholu	1,29	1,77
103. Terapijske grupe za ovisnike o kocki	0,32	1,01
104. Terapijske grupe za ovisnike o drogi	0,70	1,45
105. Dnevni boravak ili Klub za osobe s duševnim smetnjama u zajednici	0,21	0,79
106. Osobna asistencija osobama s duševnim smetnjama	0,11	0,57
107. Zastupanje osoba s duševnim smetnjama	0,30	0,93
108. Savjetovanje članova obitelji osobe s teškoćama mentalnog zdravlja	0,48	1,20
USLUGE ZA STARIJE OSOBE		
109. Obiteljski dom za starije osobe	1,96	1,91
110. Stambena zajednica/organizirano stanovanje uz podršku za starije osobe	0,39	1,11
111. Udomiteljstvo za starije osobe	1,34	1,77
112. Dostava toplih obroka za starije osobe ili usluge pripreme obroka	1,95	2,01
113. Pomoć u obavljanju svakodnevnih aktivnosti (prehrana, prijevoz, kućanski poslovi, sitni popravci, nabava lijekova)	2,79	1,93
114. Njega u kući	2,19	1,92
115. Preventivni zdravstveni pregledi za starije osobe	1,03	1,64
116. Alarmni dojavni sustav za starije osobe (npr. SOS-narukvice)	0,21	0,86

117. Usluga pranja i glačanja za starije osobe	1,13	1,82
118. Mobilni tim palijativne skrbi	1,14	1,68
119. Stacionarna palijativna skrb za terminalno bolesne	0,58	1,27
120. Usluga pedikera i frizera u kući	0,36	1,07
121. Program zapošljavanja ili radne aktivacije starijih osoba	0,35	1,08
122. Programi jezičnog i/ili informatičkog opismenjavanja starijih osoba	0,59	1,32
123. Psihološko savjetovanje za starije osobe	0,50	1,25
124. Psihološka pomoć njegovateljima/icama	0,27	0,96
125. Dnevni boravak za starije/gerontološki centar	0,60	1,33
126. Organizirane kulturne, umjetničke, sportske i druge aktivnosti za starije	1,51	1,87
127. Gimnastika za starije osobe	0,89	1,68
128. Organizirani prijevoz (i pratnja) za starije i nemoćne osobe	0,86	1,63
129. Besplatna pravna pomoć starijim osobama	0,57	1,28
130. Usluga njegovatelja za osobe oboljele od Alzheimerove demencije	0,12	0,58
131. Psihološka pomoć članovima obitelji nemoćnih i dementnih starijih osoba	0,30	0,99
USLUGE ZA PRIPADNIKE NACIONALNIH MANJINA I AZILANTE		
132. Stambeno zbrinjavanje/socijalno stanovanje za romske obitelji	0,25	0,91
133. Stambeno zbrinjavanje izbjeglica	0,24	0,92
134. Programi zapošljavanja Roma	0,42	1,15
135. Programi zapošljavanja azilanata i tražitelja azila	0,15	0,71
136. Učenje hrvatskog jezika za pripadnike etničkih manjina/izbjeglice	0,18	0,80

137. Prevoditelji romskog jezika	0,11	0,62
138. Prevođenje i tumačenje za migrante i izbjeglice	0,19	0,81
139. Programi obrazovanja za romsko odraslo stanovništvo	0,22	0,83
140. Programi prekvalifikacije za izbjeglice	0,06	0,45
141. Edukativne i kreativne aktivnosti za romsku djecu predškolske dobi	0,31	1,06
142. Mobilni tim za pomoć romskim obiteljima	0,07	0,51
143. Informiranje i savjetovanje izbjegličkih i migrantskih obitelji	0,11	0,61
144. Romski medijatori	0,01	0,16
145. Kulturni medijatori	0,01	0,21
146. Besplatna pravna pomoć tražiteljima azila i izbjeglicama	0,18	0,74
147. Besplatna pravna pomoć pripadnicima nacionalnih manjina	0,43	1,16

Kumulativno su socijalne usluge različito dostupne različitim korisničkim skupinama. Najpovoljnije su procjene (iako i dalje niske) za djecu u riziku, građane u riziku u siromaštvu i starije osobe (tablica 3), dok su za druge skupine izrazito nedostupne socijalne usluge.

Tablica 3. Kumulativna dostupnost socijalnih usluga po korisničkim skupinama

SOCIJALNE USLUGE ZA:	Min.	Maks.	M	SD
Djecu u riziku	0,00	4,60	1,48	0,91
Mlade u riziku	0,00	3,39	0,66	0,797
Obitelji u riziku	0,00	4,12	0,83	0,885
Građane u riziku od siromaštva	0,00	3,76	1,22	0,829
Osobe s invaliditetom	0,00	3,73	0,6	0,785
Osobe narušenog mentalnog zdravlja	0,00	3,50	0,43	0,638
Starije osobe	0,00	3,43	0,94	0,78
Pripadnike nacionalnih manjina i azilante	0,00	2,72	0,18	0,442

5.1 REGIONALNE I LOKALNE RAZLIKE U DOSTUPNOSTI SOCIJALNIH USLUGA

Regionalne razlike testirali smo multivarijatnom analizom varijance (MANOVA), a pritom je Grad Zagreb spojen sa Sjevernom Hrvatskom jer se radi o razvijenijim dijelovima Hrvatske. Iako je BOX-ov M test bio statistički značajan (BOX-ov M = 193,377, F = 2,608, $p < 0,001$), što sugerira da je narušena pretpostavka homogenosti kovarijanci, s obzirom na to da smo imali velike i poprilično izjednačene poduzorke, zaključeno je da je MANOVA dovoljno robusna da se može nastaviti dalje koristiti (Tabachnick i Fidell, 2007). Kako je BOX-ov M bio značajan, statistička značajnost MANOVA-e i postojanje statistički značajnog efekta regionalne pripadnosti na razlike u dostupnosti usluga potvrđene su Pillaievim Trace testom (Pillai's Trace = 0,139, F = 3,609, $p < 0,001$, parcijalni $\eta^2 = 0,07$) (tablica 4).

Tablica 4. Rezultati MANOVA-testa za razlike u dostupnosti socijalnih usluga s obzirom na regiju

DOSTUPNOST SOCIJALNIH USLUGA ZA	Panonska		Sjeverna		Jadranska		F (df = 2)	p	parcija- lni η^2
	M	SD	M	SD	M	SD			
Djecu u riziku	1,3	0,904	1,69	0,855	1,48	0,931	5,719	0,004	0,028
Mlade u riziku	0,54	0,788	0,75	0,724	0,7	0,849	2,515	0,082	0,013
Obitelji u riziku	0,69	0,805	1,12	0,963	0,73	0,847	8,993	0,000	0,044
Građane u riziku od siromaštva	1,22	0,867	1,37	0,797	1,1	0,798	4,004	0,019	0,02
Osobe s invaliditetom	0,57	0,79	0,73	0,823	0,53	0,744	2,276	0,104	0,011
Osobe s teškoća- ma mentalnog zdravlja	0,35	0,584	0,50	0,616	0,43	0,695	1,966	0,141	0,01
Starije osobe	0,97	0,723	1,06	0,851	0,82	0,761	3,289	0,038	0,017
Pripadnike naci- onalnih manjina i azilante	0,22	0,48	0,22	0,491	0,13	0,353	1,836	0,161	0,009

Pripadnost određenoj regiji stvara statistički značajne razlike u dostupnosti socijalnih usluga za djecu u riziku, obitelji u riziku, građane u riziku od siromaštva i starije osobe. U tim kategorijama najviša razina dostupnosti socijalnih usluga nalazi se u Sjevernoj Hrvatskoj. U ostalim kategorijama usluga nema statistički značajnih razlika, no odmah treba ukazati da je u ostalim kategorijama dostupnost socijalnih usluga najniža. Kada se pogledaju razlike među regijama, Scheffeov test ukazuje da se Sjeverna Hrvatska kao regija s najdostupnijim socijalnim uslugama statistički značajno razlikuje od Panonske Hrvatske (kod usluga za djecu i obitelji u riziku), te od Jadranske Hrvatske kod usluga za obitelji u riziku, građane u riziku od siromaštva i starije osobe. Pritom, Panonska Hrvatska, suprotno očekivanju, nema najnižu razinu dostupnosti socijalnih usluga u svim kategorijama, već su podaci nerijetko nepovoljniji u Jadranskoj Hrvatskoj. Između Jadranske i Panonske Hrvatske nema statistički značajnih razlika.

Razlike u dostupnosti usluga testirali smo MANOVA-om i za JLS s obzirom na status potpomognutih područja. Kako je i ovdje veličina podgrupa bila

izjednačena i velika (203 JLS-a sa statusom potpomognutog područja i 192 JLS-a bez tog statusa), unatoč statistički značajnom BOX-ovom M testu (BOX-ov M = 125,56, F = 3,413, p < 0,001) nastavili smo s analizom. Pokazalo se da postoji statistički značajan efekt statusa potpomognutog područja na dostupnost socijalnih usluga (Pillai's Trace = 0,142, F = 7,968, p < 0,001, parcijalni η^2 = 0,142) (tablica 5).

Tablica 5. Rezultati MANOVA-testa za razlike u dostupnosti socijalnih usluga s obzirom na status potpomognutih područja

DOSTUPNOST SOCIJALNIH USLUGA ZA	Potpomognuto područje		Nije potpomognuto područje		F (df=1)	p	parcijalni η^2
	M	SD	M	SD			
Djecu u riziku	1,23	0,84	1,74	0,914	32,202	0,000	0,076
Mlade u riziku	0,45	0,619	0,88	0,902	29,475	0,000	0,07
Obitelji u riziku	0,72	0,847	0,95	0,913	6,597	0,011	0,017
Građane u riziku od siromaštva	1,15	0,79	1,3	0,863	3,125	0,078	0,008
Osobe s invaliditetom	0,49	0,667	0,72	0,88	8,960	0,003	0,022
Osobe s teškoćama mentalnog zdravlja	0,31	0,52	0,55	0,724	13,636	0,000	0,034
Starije osobe	0,93	0,757	0,95	0,805	,095	0,758	0,000
Pripadnike nacionalnih manjina i azilante	0,14	0,332	0,23	0,531	4,276	0,039	0,011

Razlike su potvrđene u većini kategorija usluga s očekivano većom dostupnosti u JLS-ima koji su razvijeniji i nemaju status potpomognutog područja. Ta područja imaju dostupnije socijalne usluge za djecu, mlade i obitelji u riziku, osobe s invaliditetom, osobe s teškoćama mentalnog zdravlja i pripadnike nacionalnih manjina i azilante. U kategorijama socijalnih usluga za građane u riziku od siromaštva i za starije osobe, nema statistički značajnih razlika, a deskriptivni podaci ukazuju čak i na višu procijenjenu dostupnost u potpomognutim područjima.

Konačno, korelacijskom analizom testirali smo povezanost dostupnosti socijalnih usluga i broja stanovnika i očekivano sve kategorije usluga dostupnije su u JLS-ima s više stanovnika (tablica 6).

Tablica 6. Korelacija broja stanovnika JLS-a i dostupnosti socijalnih usluga

Dostupnost socijalnih usluga za... (N = 395)		Broj stanovnika
Djecu u riziku	r	0,427**
	p	0,000
Mlade u riziku	r	0,507**
	p	0,000
Obitelji u riziku	r	0,347**
	p	0,000
Građane u riziku od siromaštva	r	0,365**
	p	0,000
Osobe s invaliditetom	r	0,431**
	p	0,000
Osobe s teškoćama mentalnog zdravlja	r	0,352**
	p	0,000
Starije osobe	r	0,258**
	p	0,000
Pripadnike nacionalnih manjina i azilante	r	0,374**
	p	0,000

5.2 REGIONALNE I LOKALNE RAZLIKE U PROCJENI KAPACITETA ZA PRUŽANJE SOCIJALNIH USLUGA

Ukupni rezultati za 330 JLS-a čiji su predstavnici ispunili i upitnik o kapacitetima lokalne zajednice za razvoj socijalnih usluga ukazuju na umjerenu razinu posvećenosti razvoju socijalnih usluga ($M = 3,49$, $SD = 0,844$) i kvaliteti lokalne suradnje za razvoj socijalnih usluga ($M = 3,55$, $SD = 0,845$). MANOVA-om smo testirali razlike na regionalnoj razini i s obzirom na status potpomognutog područja. Na regionalnoj razini nisu utvrđene statistički

značajne razlike (Wilks' Lambda = 0,988, F = 0,956, p = 0,431, parcijalna η^2 = 0,006). Deskriptivno su procjene na obje subskale nešto više u Panonskoj Hrvatskoj, no regionalna pripadnost ne stvara značajne razlike (tablica 7).

Tablica 7. Deskriptivna statistika po regijama za podljestvice na upitniku o kapacitetima lokalne zajednice za razvoj socijalnih usluga

SUBSKALA	Panonska		Sjeverna		Jadranska	
	M	SD	M	SD	M	SD
Posvećenost razvoju socijalnih usluga	3,61	0,799	3,41	0,822	3,44	0,897
Suradnja za razvoj socijalnih usluga	3,63	0,88	3,5	0,806	3,51	0,844

Razlike nisu potvrđene niti između JLS-a s obzirom na status potpomognutog područja (Wilks' Lambda = 0,987, F = 2,067, p = 0,128, parcijalna η^2 = 0,013). No i ovdje su deskriptivne vrijednosti nešto više u potpomognutim područjima (tablica 8).

Tablica 8. Deskriptivna statistika za podljestvice na upitniku o kapacitetima lokalne zajednice za razvoj socijalnih usluga s obzirom na status potpomognutog područja

SUBSKALA	Potpomognuto područje		Nije potpomognuto područje	
	M	SD	M	SD
Posvećenost razvoju socijalnih usluga	3,57	0,861	3,41	0,82
Suradnja za razvoj socijalnih usluga	3,64	0,876	3,46	0,804

Korelacijskom analizom utvrđena je negativna korelacija broja stanovnika i procjene kapaciteta zajednice za pružanje socijalnih usluga u obje podljestvice (r = -0,165, p = 0,003 za podljestvicu Posvećenost razvoju socijalnih usluga; r = -0,174, p = 0,002, N = 329 za podljestvicu Suradnja za razvoj socijalnih usluga. Tako se potvrđuje trend da se uloženi napor za razvoj socijalnih usluga više percipira u onim JLS-im koji imaju manje dostupne socijalne usluge.

6. RASPRAVA

Provedeno istraživanje nastojalo je odgovoriti na izostanak empirijskih istraživanja u europskim državama koje bi integrativno pristupilo svim socijalnim uslugama (Kriisk i Minas, 2017) te prvi put nudi podatke na lokalnoj razini na reprezentativnom uzorku JLS-a za Hrvatsku. Istraživanjem su potvrđene horizontalne i vertikalne nejednakosti u socijalnim uslugama kakve pronalazimo i u drugim studijama u RH i Europi (Allard, 2004; Belanger i Stone, 2008; Berc i sur., 2020; Kriisk i Minas, 2017; Llana-Nezal, Fernández i Kups, 2022; Matković, 2018; Svjetska banka, 2019). Horizontalne nejednakosti ukazuju na to da su socijalne usluge manje razvijene i dostupne za mlade u riziku, obitelji u riziku, osobe s invaliditetom, osobe narušenog mentalnog zdravlja, pripadnike nacionalnih manjina i azilante. Na razini pojedinih socijalnih usluga, najviše su dostupne one za koje država s razine središnje vlasti daje poticaj bilo neizravno (npr. ustanove predškolskog odgoja za djecu, podrška u obrazovanju djece kroz prijevoz ili pomoćnike u nastavi) ili izravno (npr. usluga pomoći u kući kroz program „Zaželi“), ili se radi o tradicionalnim humanitarnim uslugama (npr. programi pomoći u prehrani, grupe podrške za osobe ovisne o alkoholu). Vertikalne nejednakosti vidljive su na lokalnim razinama jer su usluge manje dostupne u potpomognutim područjima i JLS-ima s manjim brojem stanovnika, pa je potvrđena nejednakost na razini općina i gradova, tj. ruralnih i urbanih sredina. Na razini regija očekivano su neke grupe usluga razvijenije u Sjevernoj Hrvatskoj, no suprotno očekivanjima nisu najmanje dostupne u Panonskoj Hrvatskoj. U onim socijalnim uslugama gdje regionalna pripadnost statistički značajno stvara razlike u dostupnosti, Jadranska Hrvatska ima najniže procjene dostupnosti.

Što se tiče percepcije o kapacitetima lokalne zajednice za razvoj socijalnih usluga, nisu potvrđene očekivane razlike u korist većih i razvijenijih regija i JLS-a. Dapače, utvrđeni su trendovi bolje percepcije lokalnih kapaciteta (posvećenosti razvoju usluga i suradnji) u JLS-ima s manje stanovnika, potpomognutim područjima i u Panonskoj Hrvatskoj. Uloženi lokalni naponi mogu biti više prepoznati jer je zaista potrebno više truda kako bi se premostila neka strukturna ograničenja ili iskoristili fondovi koji su posebno namijenjeni ili favoriziraju slabije razvijena područja. No, može se raditi i obliku obrnutog Dunning – Krugerovog efekta (Kruger i Dunning, 1999) kao obliku kognitivne pristranosti gdje će oni koji su kompetentniji podcijeniti svoje sposobnosti. Zanimljivo da niže procjene kapaciteta zajednica mjerimo u Sjevernoj Hrvatskoj, JLS-i s više stanovnika i koji nemaju status potpomognutih područja i gdje su usluge općenito dostupnije.

Svrha istraživanja nije bila utvrditi čimbenike slabije dostupnosti socijalnih usluga, no možemo se osvrnuti na moguće razlike kroz strukturne i lokalne uvjete (Klenk i Reiter, 2023; Kriisk i Minas, 2017). Lokalni uvjeti poput udaljenosti od regionalnih ili županijskih središta, manjak financijskih i drugih resursa na lokalnoj razini i manjak kvalificiranog osoblja zasigurno predstavljaju jedan dio problema. No sustav socijalnih usluga u Hrvatskoj ima strukturne probleme i legislativnu i provedbenu fragmentiranost (Kriisk i Minas, 2017). Legislativna fragmentarnost vidljiva je u postojanju dvaju sustava: jedan koji je visoko normiran i sustavno praćen te se dominantno razvija „odozgo“, dok je drugi projektno financiran, često razvijan „odozdo“, a gotovo uopće ne potpada pod inače rigorozan normativni okvir. U zajednicama sa slabijim kapacitetima gotovo uopće nema poticaja za razvoj potonjeg, više lokalnog sustava te se dominantno oslanja na pomoć države. Drugi uzrok nejednakosti proizlazi iz provedbene fragmentiranosti, pri čemu su financijska i normativna sredstva visoko centralizirana, a lokalne zajednice koje imaju uvid u potrebe građana i u kojima bi usluge trebale biti utemeljene nemaju takva sredstva. Između nacionalne i lokalne razine nema odgovarajuće metode koordinacije tako da se bez fiskalno snažnih općina, gradova i županija jaz ne može jednostavno premostiti (Opačić i Knezić, 2022).

7. ZAKLJUČAK

Provedenim istraživanjem potvrdili smo na cjelovitom i lokalno utemeljenom pristupu horizontalne i vertikalne nejednakosti u pristupu socijalnim uslugama, ali i ukupno nisku razinu dostupnosti socijalnih usluga u Hrvatskoj. Suprotno očekivanjima postoji određena perceptivna neusklađenost između objektivne dostupnosti usluga i procijenjenih kapaciteta zajednice da razvija dalje socijalne usluge. Ako je to rezultat svojevrzne kognitivne pristranosti i veće kritičnosti onih koji su sada u tome kompetentniji, to može stvoriti efekt da će se u budućnosti za socijalne usluge više zalagati u zajednicama koje već imaju dostupnije i razvijenije socijalne usluge, pa će se nejednakosti produbljivati. Prilikom smanjivanja nejednakosti prepoznajemo u europskim i nacionalnim fondovima koji ciljano favoriziraju programe socijalnih usluga u slabije razvijenim dijelovima RH.

Provedeno istraživanje ima određenih ograničenja. Naime podaci su prikupljeni od relevantnih lokalnih dionika za koje se pretpostavljalo da imaju dostatan uvid u pružanje usluga u svojoj zajednici. No u praksi znamo da tome često nije slučaj, poglavito jer ne postoji lokalna ograničenost djelovanja pružatelja, pa nerijetko u jednoj županiji usluge pružaju pružatelji iz drugih županija. Nadalje u trenutku provedbe istraživanja nije postojao jasan

stručni konsenzus oko toga koje su sve aktivnosti socijalne usluge. Naime poznato je da se pružaju raznolike socijalne usluge projektno financirane, a koje nisu propisane zakonom te je bilo jasno da usluge treba šire odrediti, no nije bilo jasno koliko šire. Kasnijim usvajanjem Metodologije za procjenu potreba (NN, 90/23) i prethodno kroz istraživačku praksu (Opačić i Knezić, 2022) utvrdili smo ispitivanjem stručnjaka okvir socijalnih usluga u Hrvatskoj.

U budućnosti bi valjalo nastaviti istraživati nejednakosti u dostupnosti socijalnih usluga, a poglavito produbiti spoznaje o strukturnim i lokalnim uvjetima kao čimbenicima nejednakosti. Bilo bi važno specifično istražiti horizontalne nejednakosti na razini korisničkih skupina i pojedinačnih usluga te utvrditi čimbenike koji doprinose tim neravnotežama. Smatramo korisnim nastaviti istraživati subjektivnu percepciju lokalnih informatora i pružatelja usluga o kapacitetima koje zajednica posjeduje kako bi se usluge nastavile razvijati. U tom smislu potrebno je u Hrvatskoj razviti i validirati odgovarajući instrumentarij kako bi buduće studije imale snažniji spoznajni doseg.

LITERATURA

- Allard, S. W. (2004). *Access to social services: The changing urban geography of poverty and service provision* (pp. 1-18). Washington, DC: Brookings Institution, Metropolitan Policy Program.
- Anttonen, A. (2017). Challenges and dilemmas in the provision of social services. U F. Martinelli, A. Anttonen i M. Mätzke (ur.), *Social Services Disrupted: Changes, Challenges and Policy Implications for Europe in Times of Austerity* (str. 363-375). Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Belanger K., & Stone, W. (2008). The social service divide: service availability and accessibility in rural versus urban counties and impact on child welfare outcomes. *Child Welfare*, 87(4), 101-124. PMID: 19391469.
- Berc, G., Blažeka Kokorić, S., & Opačić, A. (2020). Dostupnost socijalnih prava i usluga za obitelji u općinama u ruralnim područjima Hrvatske. *Revija za socijalnu politiku*, 27(2), 113-134. <https://doi.org/10.3935/rsp.v27i2.1659>
- Cabañero-Garcia, E., Martinez-Lacoba, R., Pardo-Garcia, I., & Amo-Saus, E. (2025). Barriers to health, social and long-term care access among older adults: a systematic review of reviews. *International Journal for Equity in Health* 24, 72. <https://doi.org/10.1186/s12939-025-02429-y>
- Cizikiene, J., & Urmanaviciene, A. (2018). The aspects of provision of social services considering the social exclusion dimensions in the context of rational choice theory. *Eurasian Journal of Social Sciences*, 6(1), 29-36. DOI:10.15604/ejss.2018.06.01.004
- Daly, M. (2002). *Access to social rights in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Europska komisija (2025). *Access to high-quality social services*. Pristupljeno 1. 6. 2025. godine na mrežnoj stranici Europske komisije: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/social-protection-social-inclusion/addressing-poverty-and-supporting-social-inclusion/active-inclusion/access-high-quality-social-services_en.

- Europska komisija (2025b). *European Pillar of Social Rights Action Plan*. Pristupljeno 15. 6. 2025. godine na mrežnoj stranici Europske komisije: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/european-pillar-social-rights-building-fairer-and-more-inclusive-european-union/european-pillar-social-rights-action-plan_en.
- Europski socijalni fond + (2025). *Europski socijalni fond +*. Pristupljeno 15. 6. 2025. godine na mrežnoj stranici: <https://esf.hr/esfplus/esf/>.
- Klenk, T., & Reiter, R. (2023). Introduction to the Special Issue on social services as critical infrastructure: Taking stock of the promises of the social investment state. *European Journal of Social Security*, 25(2), 107-114. <https://doi.org/10.1177/13882627231190049>
- Knezić, D., & Opačić, A. (2021). *Dostupnost socijalnih usluga u Republici Hrvatskoj: Prva nacionalna studija o dostupnosti socijalnih usluga*. Zagreb: Rehabilitacijski centar za stres i traumu; Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Kriisk, K., & Minas, R. (2017). Social rights and spatial access to local social services. The role of structural conditions in access to local social services in Estonia. *Social Work & Society*, 15(1). Dostupno na mrežnoj stranici: <https://www.socwork.net/sws/article/view/503>
- Kruger, J., & Dunning, D. (1999). Unskilled and unaware of it: how difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments. *Journal of personality and social psychology*, 77(6), 1121-1134. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1121>
- Llena-Nozal, A., Fernández, R., & Kups, S. (2022). Provision of social services in EU countries: Reform of the national framework for the provision of social services in Spain. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 276, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/ba4fbaf2-en>.
- Martinelli, F. (2017). Social services, welfare states and places: an overview. U F. Martinelli, A. Anttonen i M. Mätzke (ur.), *Social Services Disrupted: Changes, Challenges and Policy Implications for Europe in Times of Austerity* (str. 11-48). Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Matković, M. (2018). *Sustav socijalne skrbi Republike Hrvatske. Studija slučaja četiri grada Zagreb, Split, Rijeka i Osijek*. Posjećeno dana 24. 6. 2025. na mrežnoj stranici udruge Most: <https://most.hr/wp-content/uploads/2024/10/Sustav-socijalne-skrbi-u-Republici-Hrvatskoj-Studija-slucaja-cetiri-grada-5d944c7ca.pdf>
- Ministarstvo rada mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike (2021). *Nacionalni plan razvoja socijalnih usluga za razdoblje od 2021. do 2027. godine*. Posjećeno dana 23. 6. 2025. godine na mrežnim stranicama Ministarstva rada mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike: <https://mrosp.gov.hr/pristup-informacijama-16/strategije-planovi-programi-izvjesca-statistika/nacionalni-planovi/12135?impaired=1>
- Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine*, Narodne novine, 13/21.
- Opačić, A. i Knezić, D. (2022.) *Univerzalno dostupne temeljne socijalne usluge u Republici Hrvatskoj: model izvedivosti*. Zagreb: Rehabilitacijski centar za stres i traumu/Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Pravilnik o jedinstvenoj metodologiji za procjenu potreba*, Narodne novine, 90/2023
- Svjetska banka (2019). *National Development Strategy Croatia 2030 Policy Note: Regional Availability of Social Services*. Dostupno na: <https://hrvatska2030.hr/wp-content/uploads/2020/10/Regional-Availability-of-Social-Services.pdf>.
- Šućur, Z., Babić, Z., Urban, I., Baran, J. (2016). *Struktura naknada, izdaci i korisnici programa socijalne zaštite u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ministarstvo socijalne politike i mladih.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007). *Using multivariate statistics* (5th ed.). Allyn & Bacon/Pearson Education.

Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine, 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.

Vlada Republike Hrvatske (2021.) *Nacionalni plan oporavka i otpornosti 2021. – 2026.*
Posjećeno dana 23.6.2025. godine na mrežnim stranicama Plana oporavka: <https://plano-poravka.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti//Plan%20oporavka%20i%20otpornosti,%20srpanj%202021..pdf>

Zakon o socijalnoj skrbi, Narodne novine, 18/22, 46/22, 119/22, 71/23, 156/23, 61/25.

Žganec, N. (2022). Socijalne usluge u zajednici – dug put od ideja i planova do propisa i prakse.
U N. Žganec i A. Opačić (ur). *Socijalne usluge u zajednici*. Zagreb: Centar za rehabilitaciju Stančić, str. 9-26.

Regional and local differences in the availability of social services in the Republic of Croatia

ABSTRACT

Social services, along with benefits and social measures, constitute one of the three fundamental pillars of the social welfare system in the Republic of Croatia. Social services encompass a wide range of activities aimed at psychosocial empowerment of users, supporting the social inclusion of vulnerable groups, and assisting in overcoming functional difficulties that interfere with everyday functioning. Unlike benefits and social measures, which are more centralized and developed earlier, social services are the most recent to evolve. Their development follows both “top-down” and “bottom-up” approaches and often relies heavily on the capacities of local communities. As a result, social services remain the least accessible component of social welfare, with evident regional and local disparities in practice. However, there is a notable lack of empirical data on the extent of social service accessibility. The aim of this paper is to present regional and local disparities in the accessibility of social services in Croatia, based on findings from the first national study on the local availability of social services. The research was conducted across 395 local government units (284 municipalities and 112 towns). Accessibility was analyzed for the following user groups: children at risk, youth at risk,

at-risk families, citizens at risk of poverty, persons with disabilities, individuals with mental health difficulties, older adults, members of national minorities, and asylum seekers. A social service accessibility index was developed, consisting of two components: recognition of the existence of a service in the community and an assessment of the extent to which the service meets citizens' needs. Differences in accessibility were tested across NUTS 2 regions (Adriatic, Pannonian, and Northern Croatia), as well as between rural and urban municipalities and assisted vs. non-assisted areas. The primary statistical method used was multivariate analysis of variance (MANOVA). Significant differences in the availability of numerous social services at the regional and local level have been found in favor of more developed regions and LGUs. However, contrary to expectations, the perceived capacities of the community for the development of social services are lower in more developed regions and LGUs.

Keywords: social services, accessibility, regional inequalities, assisted areas

Dekarbonizacija vodikom – infrastruktura i mogućnosti za tranziciju prema klimatskoj neutralnosti

Pregledni rad

Melita Srpak

Zavod za prostorno uređenje
Stanka Vraza 4, 42000 Varaždin,
melita.srpak@gmail.com

Darko Pavlović

Plinacro d.o.o.
Savska cesta 88A, 10000 Zagreb
darko.pavlovic@plinacro.hr

Mario Obradović

Održavanje vagona d.o.o.
Ulica 108. Brigade ZNG 5, 35000 Slavonski Brod
mario.obradovic@ov.hr

SAŽETAK

Vodik je prepoznat kao ključni energetske vektor u strategijama smanjenja emisija stakleničkih plinova i ostvarivanju klimatske neutralnosti. Smatra se ključnim elementom nove energetske paradigme jer je čist, učinkovit i može se koristiti za skladištenje energije. Međutim njegova je upotreba u širem smislu još ograničena zbog visokih troškova proizvodnje. Budući da cijena proizvodnje vodika pada, očekuje se da će njegova upotreba porasti. Vodik ima potencijal postati ključan izvor energije u novoj energetske paradigmi i pomoći u borbi protiv klimatskih promjena. Europska unija kroz Europski zeleni plan i strategiju REPowerEU postavlja ambiciozne ciljeve za povećanje proizvodnje i skladištenje vodika, uključujući razvoj 500 GW kapaciteta elektrolizera do 2050. godine. Ovaj rad istražuje ulogu vodika u dekarbonizaciji europskog energetske sektora s posebnim

naglaskom na infrastrukturne, tehničke i regulatorne aspekte podzemnog skladištenja vodika. Skladištenje vodika u geološkim formacijama ključno je za osiguranje stabilnosti elektroenergetskih mreža i povećanje fleksibilnosti sustava obnovljivih izvora energije. Metodološki pristup u ovom radu uključuje kvalitativnu i komparativnu analizu strateških dokumenata i tehničkih studija u području vodikovih tehnologija. Analizirani su ključni dokumenti Europske komisije, poput Europskog zelenog plana, REPowerEU strategije i Direktive o obnovljivim izvorima energije (*Fit-for-55*). Dobiveni rezultati naglašavaju potrebu za snažnijim investicijama u infrastrukturu vodikovih mreža, poticanjem istraživanja novih skladišnih tehnologija i prilagodbom europske regulative za ubranu integraciju vodika u energetske sustave. Vodikova ekonomija predstavlja značajan korak prema klimatskoj neutralnosti do 2050. godine, naglašavajući potrebu za fleksibilnom infrastrukturom i inovativnim rješenjima za skladištenje energije.

Ključne riječi: dekarbonizacija, energetska tranzicija, gravitirajuća regija, podzemna skladišta, vodik, vodikova ekonomija

1. UVOD

Kao čist i obnovljiv energent, vodik postaje sve važniji u globalnim nastojanjima da se smanji emisija stakleničkih plinova i osigura održiva energetska budućnost. U današnjem svijetu, gdje je potreba za čistom i održivom energijom sve hitnija, koncept vodikove ekonomije postaje obećavajuća vizija. Europska strategija za vodik, ključni dokument EU-a usmjeren na razvoj vodikove ekonomije i postizanje ciljeva dekarbonizacije energetskeg sektora, ističe da će vodik odigrati ključnu ulogu u dekarbonizaciji sektora koji su otporni na tradicionalne metode smanjenja emisija stakleničkih plinova (Halttunen, Slade i Staffell, 2023). Europa teži postati prvi klimatski neutralni kontinent do 2050. godine, čime bi osigurala održiv i ekonomski konkurentan energetske sustav. U sklopu tog cilja Europska unija planira smanjiti emisije stakleničkih plinova za 55 % do 2030. godine u odnosu na razine iz 1990. godine. Taj ambiciozan plan dio je šire strategije poznate kao Europski zeleni plan (engl. *European Green Deal*), koji uključuje politike za smanjenje emisija, povećanje energetske učinkovitosti i ulaganja u obnovljive izvore energije. Jedan od ključnih segmenata Europskog zelenog plana je Strategija vodika, koja naglašava važnost vodika kao ključnog energetskeg vektora u

tranziciji prema klimatski neutralnoj Europi. Strategija se fokusira na razvoj čistog vodika, posebno zelenog vodika proizvedenog elektrolizom vode koristeći obnovljive izvore energije. Prema Klimatskom planu, Europska komisija predviđa razvoj oko 500 GW kapaciteta elektrolizera u Europi do 2050. godine. Osim toga plan REPowerEU značajno podiže ambicije za 2030. godinu u odnosu na *Fit-for-55 paket*, zahtijevajući instalaciju između 65 i 80 GW kapaciteta elektrolizera kako bi se zadovoljila predviđena potražnja od 16 milijuna tona vodika, pri čemu će prema analizi Komisije 6 milijuna tona biti uvezeno. Izuzetno je važno istaknuti korištenje fleksibilnosti energetske infrastrukture, pri čemu se podzemno skladište vodika izdvaja kao ključan čimbenik. Naime skladištenje energije postaje ključnim aspektom u globalnoj opskrbi energijom u 21. stoljeću (Gondal, 2019). Podzemna skladišta vodika ključna su komponenta za ostvarivanje održive i sigurne energetske budućnosti (Tiemann, Bensmann, Stuke i Rauschenbach, 2020). Područja bogata obnovljivim izvorima energije (poput projekata za energiju vjetra na moru ili regija s visokim potencijalom za solarnu energiju) posebno mogu iskoristiti podzemna skladišta vodika za pohranu viškova proizvedene energije. To omogućava optimalno iskorištavanje obnovljivih izvora energije i pomaže u stabilizaciji opskrbe. U travnju 2023., u Austriji je započeo projekt *Underground Sun Storage*¹ s ciljem demonstracije pohrane čistog vodika u bivšem ležištu prirodnog plina, što iznosi otprilike 4,2 GWh. Projekt obuhvaća tehnička i znanstvena istraživanja koja će se provoditi do 2025. godine kako bi se procijenili rezultati skladištenja vodika u poroznim formacijama. U tom kontekstu nedvojbeno je da potreba za dekarbonizacijom energetske industrije naglašava nužnost daljnjeg razvoja sektora vodika, posebno korištenjem energije proizvedene iz obnovljivih izvora (Goldthau, 2019). Nakon što je Europska komisija predstavila strategiju za vodik, mnoge članice EU-a razvijaju vlastite strategije. Većina nacionalnih strategija koje su trenutno objavljene prepoznaje elektrolitički vodik² kao ključnu tehnologiju za proizvodnju vodika, dok neke razmatraju plavi vodik, pirolizu metana i slične tehnologije. Europske zemlje sve više prepoznaju vodik kao ključni element u dekarbonizaciji svojih energetskih sustava i smanjenju emisija

1 Projekt *Underground Sun Storage* u Austriji, koji vodi kompanija RAG, testira pohranu obnovljive energije u obliku vodika proizvedenog elektrolizom pomoću solarne energije. Vodik se skladišti u iscrpljenom plinskom rezervoaru u Pilsbachu, Gornja Austrija, koristeći postojeću infrastrukturu. Projekt financira austrijski Fond za klimu i energiju.

2 Elektrolitički vodik proizvodi se elektrolizom vode, pri čemu se koriste električna energija i voda za dobivanje vodika i kisika bez emisija štetnih plinova. Najčešće metode su alkalna elektroliza (s otopinom natrijeve ili kalijeve lužine) i PEM-elektroliza (s membranom za izmjenu protona). Postoji i elektroliza krutog oksida, koja koristi visoke temperature i keramičke elektrolite. Budući da se u procesu ne ispuštaju staklenički plinovi, elektrolitički vodik smatra se „zelenim“ i važnim za dekarbonizaciju i održivu energetsku tranziciju.

stakleničkih plinova. Analizom podataka primjećuje se značajna razlika u ambicijama među europskim državama u pogledu razvoja kapaciteta za elektrolizu vodika. Njemačka prednjači s ciljem između 5 i 10 GW instaliranih elektrolizera do 2030. godine, što je najviši planirani kapacitet među europskim zemljama. Taj cilj odražava snažnu predanost Njemačke postizanju klimatske neutralnosti i smanjenju ovisnosti o fosilnim gorivima kroz implementaciju vodikovih tehnologija. S druge strane skandinavske zemlje, poput Švedske i Finske, planiraju znatno skromnije kapacitete, u rasponu od 0,5 do 1,4 GW, dok se manje države središnje i istočne Europe uglavnom kreću ispod 2 GW. Ti podaci jasno ukazuju na različite razine angažmana među europskim državama u razvoju vodikove ekonomije. Europska unija postavila je ambiciozne ciljeve za razvoj vodikove ekonomije do 2030. godine, pri čemu se pojedine zemlje ističu kao lideri u implementaciji tehnologija elektrolize. Njemačka, Francuska, Španjolska i Italija imaju najveće planirane kapacitete, dok su istočna Europa i skandinavske zemlje usmjerene na umjereniji rast vodikovog sektora. Pri tome treba naglasiti da postizanje tih ciljeva ovisi o nekoliko ključnih čimbenika (slika 1). Slika prikazuje četiri ključna čimbenika za razvoj vodikove ekonomije, koji su međusobno povezani i zahtijevaju sinkroniziranu provedbu. Ti aspekti temeljni su izazovi koje europske zemlje moraju riješiti kako bi ostvarile ambiciozne ciljeve za 2030. i 2050. godinu.

Slika 1. Ključni čimbenici postizanja cilja vodikove ekonomije
Izvor: Hrvatska strategija za vodik do 2050. (NN 40/22)

2. REGIONALNE INICIJATIVE I CILJEVI U RAZVOJU VODIKOVE INFRASTRUKTURE

Nacionalni ciljevi elektrolize za 2030. godinu odnose se na planirane kapacitete za proizvodnju vodika putem elektrolize. Različite zemlje postavile su ambiciozne ciljeve za instalaciju kapaciteta elektrolizera, usmjerenih na proizvodnju zelenog vodika iz obnovljivih izvora. Ti ciljevi variraju ovisno o energetskej infrastrukturi, dostupnosti obnovljivih resursa i političkim prioritetima. Republika Hrvatska, kao članica Europske unije, aktivno prati tu globalnu paradigmu i razmatra ulogu vodika u svom energetskej sektoru. Prema Hrvatskej strategiji za vodik do 2050. godine, planira se izgradnja 510 MW (0,51 GW) kapaciteta elektrolizera do 2030. godine, s porastom na preko 4,5 GW do 2050. godine. Strategija također predviđa uspostavu mreže od 16 vodikovih punionica u ključnim urbanim centrima i duž glavnih prometnih koridora do 2030. godine, što će podržati razvoj održive mobilnosti i smanjenje emisija stakleničkih plinova. U tom kontekstu i zemlje u gravitirajućoj regiji (Slovenija, Mađarska, Austrija) također prepoznaju važnost vodika i provode slične inicijative kako bi se pridružile globalnom pokretu usmjerenom prema čistoj i održivoj energiji (Granić, 2018). Austrijski Projekt *H2FUTURE*,³ često nazivan i „Zeleni vodik u industrijskej mjerilu“, predstavlja važnu europsku inicijativu usmjerenu na proizvodnju zelenog vodika iz obnovljivih izvora električne energije. Projekt istražuje mogućnost korištenja PEM-elektrolizera za pružanje usluga održavanja stabilnosti elektroenergetskog sustava. To znači da se elektrolizeri razmatraju kao potencijalni uređaji koji mogu prilagođavati svoju proizvodnju vodika prema trenutačnim potrebama elektroenergetske mreže (Hassan, Ramadan, Saleh i Hissel, 2021; Kalea, 2014). Taj koncept pomaže u izbjegavanju problema s neravnotežom između ponude i potražnje električne energije, što može biti izazovno, osobito kad su u pitanju varijabilni izvori obnovljive energije poput vjetrova i sunca. Taj se projekt posebno fokusira na primjenu zelenog vodika u čeličnoj industriji. Republika Hrvatska sa Slovenijom i Italijom sudjeluje u projektu „Dolina vodika Sjeverni Jadran“ s ciljem poticanja zelene tranzicije i dekarbonizacije industrije u regiji (slika 2). Projekt vodi Holding Slovenske elektrane (HSE), a započeo je 1. rujna 2023. godine. Trajat će 72 mjeseca i obuhvatit će provedbu 17 pilot-projekata na različitim lokacijama u svim trima partnerskej zemljama.

3 Projekt *H2FUTURE* uključuje instalaciju i rad PEM-elektrolizera s kapacitetom od 6 megavata (MW) na proizvodnom postrojenju *voestalpine* u Linzu u Austriji. Taj elektrolizer ima kapacitet proizvodnje od impresivnih 1200 kubičnih metara zelenog vodika na sat, što ga čini značajnim projektom za proizvodnju zelenog vodika iz obnovljivih izvora energije, a što je ključno za poticanje uporabe zelenog vodika kao održivog energenta u različitim industrijama i energetskej sektorima.

Tablica 1. Ključni ciljevi i očekivani doprinosi projekta „Dolina vodika Sjeverni Jadran“

KLJUČNI CILJEVI	OČEKIVANI DOPRINOS PROJEKTA
Razvoj infrastrukture za proizvodnju zelenog vodika	Planirana godišnja proizvodnja više od 5000 tona vodika korištenjem obnovljivih izvora energije i elektrolizera visoke učinkovitosti.
Smanjenje emisija CO ₂ i energetska tranzicija	Omogućavanje dekarbonizacije industrije, prijevoza i energetskih sustava, doprinos europskim klimatskim ciljevima do 2050. godine.
Ulaganje u istraživanje i inovacije	Razvoj 17 pilot-projekata za testiranje novih tehnologija vodikovog transporta, skladištenja i primjene u različitim sektorima.
Poticanje regionalne i međunarodne suradnje	Konzorcij okuplja 37 partnera, uključujući sveučilišta, istraživačke institute, industrijske partnere i državne institucije, osiguravajući prijenos znanja i tehnološki napredak.
Dugoročna održivost i industrijska primjena	Omogućavanje primjene vodika u teškoj industriji, transportu i proizvodnim procesima, smanjujući ovisnost o fosilnim gorivima.

Izvor: Ministarstvo gospodarstva, Dolina vodika Sjeverni Jadran: Strategija razvoja vodikovih tehnologija u Hrvatskoj, 2024. Dostupno na: <https://mingo.gov.hr/>

3. PROJEKCIJE I STRATEGIJE ZA RAZVOJ TRŽIŠTA I DISTRIBUCIJU DO 2030. GODINE

EU Strategija za vodik iz 2020. godine predviđa proizvodnju do milijun tona zelenog vodika do 2024. godine. Plavi vodik priznaje se kao prijelazno rješenje, ali bez konkretnih kvantifikacija (Krsnik i Pavlović, 2020; Omri, Chtourou i Bazin, 2022). U drugoj fazi razvoja vodikove ekonomije u EU-u (2025. – 2030. godine) planira se proizvodnja do 10 milijuna tona vodika iz obnovljivih izvora. Direktivom o obnovljivim izvorima energije donesenom kao dio plana „Spremni za 55 %“ (engl. *Fit for 55*) predviđena je proizvodnja dodatnih 5,6 milijuna tona obnovljivog ili zelenog vodika do 2030. godine. Inicijativa *Gas for Climate* i udruženje *Fuel Cells and Hydrogen Joint Undertaking* (FCH JU) iznijeli su planove za buduću potrošnju vodika u EU-u. Prema njihovoj studiji, potražnja za vodikom u EU-u i Velikoj Britaniji 2050. godine mogla bi se kretati oko 2300 TWh (oko 70 Mt), čime bi bilo pokriveno 20 – 25 % konačne potrošnje. Za 2030. godinu predviđaju potražnju od 14,7 Mt, pri čemu nije uključena potrošnja amonijaka u brodskom prometu i drugi derivati. Ti podaci ukazuju na ključnu ulogu vodika u energetskej tranziciji prema niskougljičnoj budućnosti. Međutim ostvarenje tih predviđanja ovisit će o čimbenicima poput političke volje, dostupnosti infrastrukture za

Projekt	Oman (bez naziva)	AMAN	Western Green Energy Hub	Hyrasia One	HyDeal Ambition
Lokacija	Oman	Sjeverna Mauritanija	Jugoistok Zapadne Australije	Stepe zapadnog i središnjeg Kazahstana	Više lokacija dijelom zapad- ne Europe
Ciljani kapacitet (GW)	14	16 – 20	28	~20	67
Proizvodnja H2 (tona u godini)	Nije navedeno	Nije navedeno	≤ 3,5 mil. (H2) ili ~20 mil. (NH3)	~3 mil.	3,6 mil.
Izvor napajanja (GW)	25 GW ener- gija vjetra (2/3) i solarna energija (1/3)	30 GW energi- ja vjetra i so- larna energija	50 GW energi- ja vjetra i so- larna energija	45 GW energi- ja vjetra i so- larna energija	95 GW solarna energija
Očekivana duljina (km)	~1000	~1500	~1600	~2000	Nije navedeno, ali vrlo vjero- jatno iznad 1000
Planirana upotreba H2	Za prodaju na međunarod- nim tržištima	Zeleni čelik, dostava na velike udaljeno- sti, amonijakna gnojiva u zemlji i inozemstvu	Za više doma- ćih i izvoznih tržišta	Za izvoz i/ ili lokalnu upotrebu	Isporuka ze- lenog H2 diljem Europe
Planirani datum završetka	nakon 2028.	Nije navedeno	Nakon 2028.	2024.-2027.	Prije 2030.
Stupanj razvoja	Vrlo rani stupanj ra- zvoja (projekt najavljen)	Vrlo rani stu- panj razvoja (MOR)	Vrlo rani stu- panj razvoja (prikupljanje podataka)	Vrlo rani stupanj razvoja (memorandum o razumijevanju potpisan 2021.)	Rani stupanj razvoja (pro- jekt najavljen 2021.)

Projekt	Murchison Renewable Hydrogen Project	HyEnergy Zero Carbon Hydrogen	AquaVentus	NorthH2	Asian Renewable Energy Hub
Lokacija	U blizini mjesta Kalbarri, zapadna Australija	Regija Gascoyne u Zapadnoj Australiji	Heligoland, Njemačka	Eemshaven, sjeverna Nizozemska	Pilbara, Zapadna Australija
Ciljani kapacitet (GW)	~3	8	10	~10	14
Proizvodnja H2 (tona u godini)	~2 mil.	~550,000	1 mil.	1 mil.	1,75 mil. (H2) / 9,9 mil. (NH3)
Izvor napajanja (GW)	5,2 GW energija vjetra na kopnu i solar na energija	Energija vjetra i solarna energija	>10 GW energija vjetra na pučini	4 – 10 GW energija vjetra na pučini	16 GW energija vjetra na kopnu i 10 GW solarna energija
Očekivana duljina (km)	~2500	>1500	>2900	~1000	416
Planirana upotreba H2	Zeleni H2 i NH3 za izvoz u Aziju	Dodavanje zelenog H2 i NH3 za „teški transport i industriju“ u lokalni plinovod za prirodni plin, i izvoz u Aziju	Opća prodaja putem europske mreže za vodik	Za pogon teške industrije u Nizozemskoj i Njemačkoj	Zeleni H2 i zeleni NH3 izvoz u Aziju
Planirani datum završetka	2028.	2030.	2035.	2040.	2027.-2028.
Stupanj razvoja	Rani stupanj razvoja (izrađen prijedlog)	Vrlo rani stupanj razvoja (projekt najavljen)	Vrlo rani stupanj razvoja (projekt najavljen)	Rani stupanj razvoja (studija izvedivosti)	Rani stupanj razvoja (projekt i inženjering)

Tablica 2. Deset najvažnijih predloženih projekata cjevovoda za vodik u svijetu prema ciljanom kapacitetu

Izvor: Autorova prilagodba prema izvoru:

Oxford Institute for Energy Studies (OIES), Paper: ET27, November 2023.

proizvodnju i distribuciju vodika i napretku u vodikovim tehnologijama. Što se tiče plana *REPowerEU* u kontekstu pripremanja EU-a za trgovinu vodikom iz obnovljivih izvora, utvrđeno je da će do 2030. godine dodatnih 15 milijuna tona (Mt) vodika biti iz obnovljivih izvora, uz 5,6 (Mt) koje su već planirane u okviru inicijative „Spremni za 55 %“, što može zamijeniti oko 27 milijardi m³ uvezenog ruskog plina. To uključuje 10 (Mt) uvezenog vodika. Europska komisija radi na uspostavi partnerstava za uvoz 10 milijuna tona vodika u EU, s ciljem osiguravanja neometane trgovinske i ulagačke suradnje za goriva iz obnovljivih izvora. Planira se stvaranje tri glavna koridora za uvoz vodika: Sjeverno more (Norveška i UK), južno Sredozemlje i Ukrajina, kad uvjeti budu odgovarajući (Pavlović, Banovac i Vištica, 2018). Taj strateški pristup omogućuje EU-u da ostvari svoje ciljeve energetske tranzicije, osigura energetske sigurnost i doprinese globalnim naporima za smanjenje emisija stakleničkih plinova (Pavlović i Banovac, 2020; Pavlović i Srpak, 2020). Da bi se potaknulo globalno tržište vodika iz obnovljivih izvora, EU razmatra razvoj sveobuhvatnog europskog instrumenta za vodik, koji bi obuhvatio sljedeće ključne mjere:

- Europska komisija razvija partnerstva za vodik sa susjednim i afričkim državama, osobito u južnom Sredozemlju, zbog visokog potencijala za proizvodnju zelenog vodika.
- U prosincu 2022. godine EU i Japan potpisali su Memorandum o suradnji radi jačanja globalnog tržišta vodika.
- EU promiče transparentno, pravedno i sigurno tržište vodika kroz jasna pravila i platformu za zajedničku nabavu iz obnovljivih izvora.
- Uspostava trgovinskih čvorišta za čisti vodik u Europi omogućit će razmjenu vodika između proizvođača, distributera i potrošača, što će poboljšati stabilnost i povjerenje u tehnologiju.
- Razvoj europskog globalnog instrumenta za vodik omogućit će koordinaciju svih aspekata vezanih za vodik, uključujući regulaciju, financiranje, tehnologiju i trgovinu (Pavlović i Srpak, 2023).

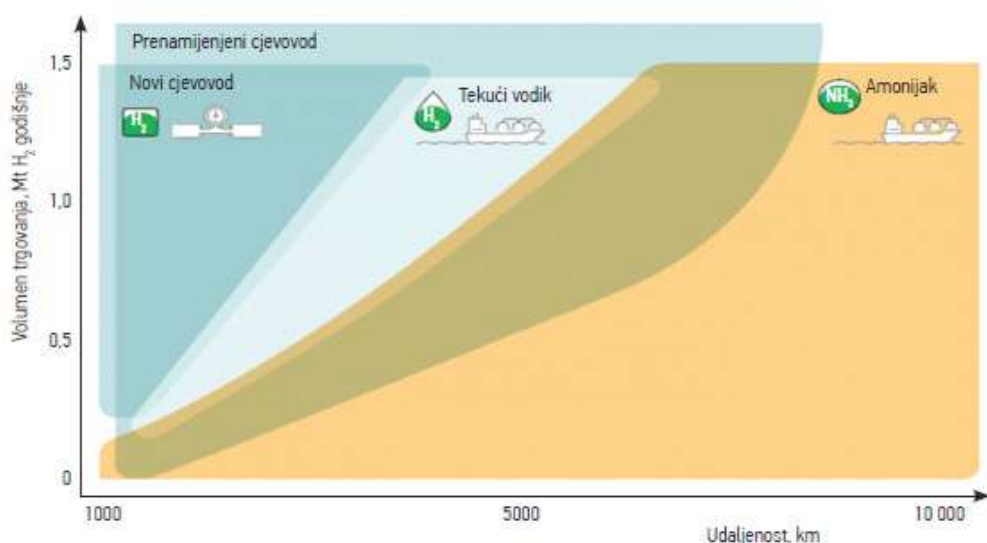
4. VODIK KAO KLJUČNI ENERGETSKI VEKTOR – INFRASTRUKTURNI RAZVOJ I TRANZICIJA PREMA ODRŽIVOSTI

Kad je riječ o razvoju sustava, osim na projektima koji se planiraju za potrebe domaćeg tržišta, razvoj plinskog transportnog sustava temelji se i na diversifikaciji opskrbe te na iskorištavanju punog potencijala novih izvora, novim dobavnim pravcima i transportu prema zemljama gravitirajuće regije (Tashie-Lewis i Nnabuiife, 2021). Razvoj vodikovih tehnologija i infrastrukture u Republici Hrvatskoj ključan je za dekarbonizaciju energetskog sektora i osiguranje energetske sigurnosti. Uz projekte koji su usmjereni na domaću proizvodnju i potrošnju, značajan dio planova odnosi se na razvoj transportnih kapaciteta i integraciju u europsku vodikovu mrežu. Hrvatski plinski transportni sustav povezan je s transportnim sustavima Slovenije i Mađarske putem dviju interkonekcija, čime se osigurava regionalna povezanost i stabilnost opskrbe. Prema Desetogodišnjem planu razvoja plinskog transportnog sustava Republike Hrvatske 2023. – 2032. godine, koji je izradio Plinacro, definirane su temeljne odrednice i razvojni koncept za buduću dekarbonizaciju plinskoga transportnog sustava smjernice i infrastrukturne prilagodbe za tranziciju na vodik (Zelenika, Pavlović, Ernečić i Paljušić, 2022). Taj plan uključuje prenamjenu postojećih plinskih sustava za transport obnovljivog vodika, usklađujući hrvatsku mrežu s europskom vizijom dekarbonizirane plinske infrastrukture. Također je ponudio viziju pozicije i uloge vodika u kontekstu prilagodbe plinskoga transportnog sustava budućoj dekarboniziranoj plinskoj mreži Europske unije. U tom kontekstu, važno je naglasiti potencijalnu prednost vodika proizašlu i iz postojeće infrastrukture koja omogućuje njegov transport na velike udaljenosti postojećim cjevovodima i distribucijskim mrežama (navedena prednost pojednostavljuje integraciju vodika u postojeće energetske sustave i tržišta). Na slici 3 prikazana je analiza troškovne učinkovitosti različitih metoda prijevoza vodika, uzimajući u obzir udaljenost transporta i volumen trgovanja vodikom (izražen u milijunima tona vodika godišnje).

Analizom različitih metoda transporta vodika utvrđeno je da prenamijeni cjevovodi predstavljaju najisplativiju opciju za srednje i velike udaljenosti (do 10 000 km) i velike količine. Ta metoda omogućuje minimalne infrastrukturne troškove u usporedbi s izgradnjom potpuno novih transportnih mreža. S druge strane novi su cjevovodi skuplja, ali ponekad neizbježna alternativa, osobito na novim transportnim rutama gdje postojeća infrastruktura ne može biti prilagođena za vodik. Tekući vodik postaje ekonomski isplativ za manje do srednje volumene (0,5 – 1,5 Mt godišnje) i transport na srednjim

udaljenostima (oko 5000 km). Međutim troškovi transporta tekućeg vodika značajno rastu na većim udaljenostima, ponajviše zbog visokih energetskehtkih zahtjeva za hlađenje i održavanje ekstremno niskih temperatura (-253 °C). Amonijak kao nositelj vodika pokazuje se najisplativijim rješenjem za transport na velike udaljenosti i pri visokim volumenima, što ga čini ključnim elementom globalne trgovine vodikom. Njegova prednost leži u jednostavnijem skladištenju i transportu, uz razvijenu globalnu infrastrukturu za trgovinu amonijakom.

Slika 3. Troškovna učinkovitost mogućnosti prijevoza vodika, ovisno o volumenu i udaljenosti
Autorova prilagodba prema izvoru: IRENA

Ova analiza potvrđuje da će odabir optimalne metode transporta vodika ovisiti o udaljenosti transporta i predviđenim količinama vodika. Cjevovodi ostaju dominantno rješenje za kontinentalni transport, dok su tekući vodik i amonijak najprikladnije opcije za prekograničnu i interkontinentalnu trgovinu. Vezano za Republiku Hrvatsku, treba naglasiti da razvoj infrastrukture za transport vodika u najvećoj mjeri slijedi odrednice iznesene u Hrvatskoj strategiji za vodik do 2050. godine (NN 40/22) te u tom kontekstu operator plinskog transportnog sustava planira njegovu prilagodbu budućoj dekarboniziranoj plinskoj mreži EU-a. To se primarno temelji na prenamjeni i prilagodbi postojeće plinske infrastrukture te, prema potrebi, izgradnji nove infrastrukture za transport vodika (Zelenika, Pavlović i Srpak, 2023). S obzirom na geostratešku poziciju i stupanj razvoja sadašnje plinske transportne mreže, razvoj sustava plinovoda za transport vodika Republici Hrvatskoj

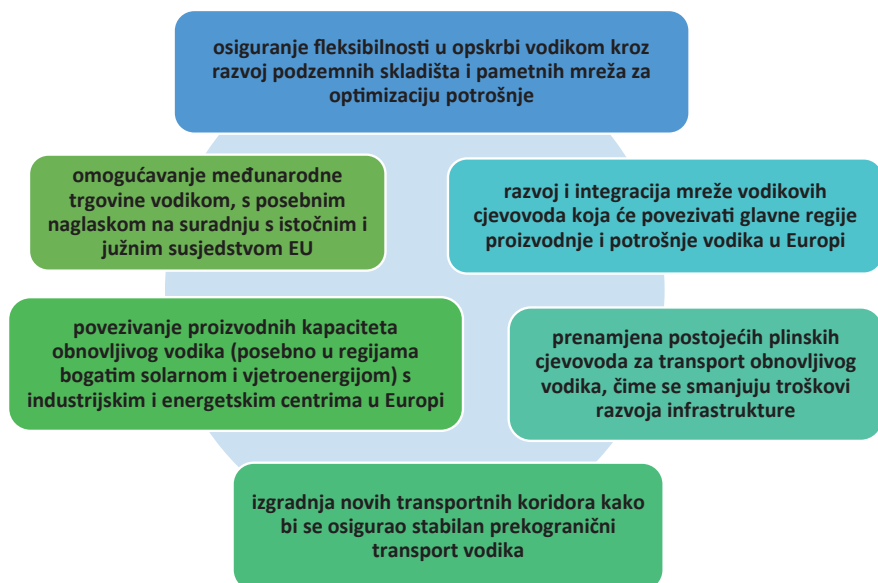
može osigurati značajnu poziciju u tranzitu vodika iz istočne Europe, Balkana i jugoistočnog Mediterana prema korisnicima vodika u Hrvatskoj i na gravitirajućem i europskom tržištu vodika za koje se predviđa da će do tada biti u fazi rasta. Republika Hrvatska aktivno sudjeluje u razvoju paneuropske mreže za vodik, s ciljem da postane ključna tranzitna točka za transport vodika između istočne Europe, Balkana i jugoistočnog Mediterana. Zbog svoje geostrateške pozicije i razvijene plinske infrastrukture, Hrvatska može igrati važnu ulogu u uvozu i distribuciji vodika na europskom tržištu. Budući da Europska unija planira razvijati međunarodnu trgovinu vodikom, s posebnim naglaskom na zemlje u svom istočnom susjedstvu, kao i zemlje na južnom i istočnom Mediteranu, Republika Hrvatska namjerava poduzeti sve potrebne korake kako bi iskoristila svoj povoljni geografski i geostrateški položaj i infrastrukturne kapacitete i postala jedan od važnih sudionika na globalnom tržištu vodika (Zelenika, Pavlović, Rajič, Kovačić i Srpak, 2021). U toj inicijativi ključnu ulogu može odigrati postojeći terminal za ukapljeni prirodni plin (UPP) na otoku Krku. Ovisno o brzini razvoja tržišta vodika i nacionalnim mogućnostima za proizvodnju tog obnovljivog energenta, terminal na Krku mogao bi se pretvoriti u ključnu točku za uvoz i izvoz obnovljivog vodika. Prema Desetogodišnjem planu razvoja plinskog transportnog sustava, definirani su ključni infrastrukturni koraci za omogućavanje transporta vodika:

- planira se da svi veći interkonekcijski i transportni plinovodi tijekom razdoblja obuhvaćenog Desetogodišnjim planom budu razvijeni i prilagođeni za transport vodika
- prenamjena svih većih interkonekcijskih i transportnih plinovoda za transport vodika do 2040. godine
- rekonstrukcija plinskih čvorova i sigurnosne te mjerne opreme kako bi se omogućilo prihvaćanje i miješanje dekarboniziranih plinova u transportni sustav
- prilagodba plinske mreže za prihvrat i distribuciju 100 % obnovljivog vodika u razdoblju od 2030. do 2050. godine
- razvoj novih transportnih koridora za prijenos vodika iz istočne Europe i zemalja jugoistočnog Mediterana prema središnjoj Europi
- prenamjena terminala za ukapljeni prirodni plin na otoku Krku za prihvrat obnovljivog vodika nakon 2040. godine.

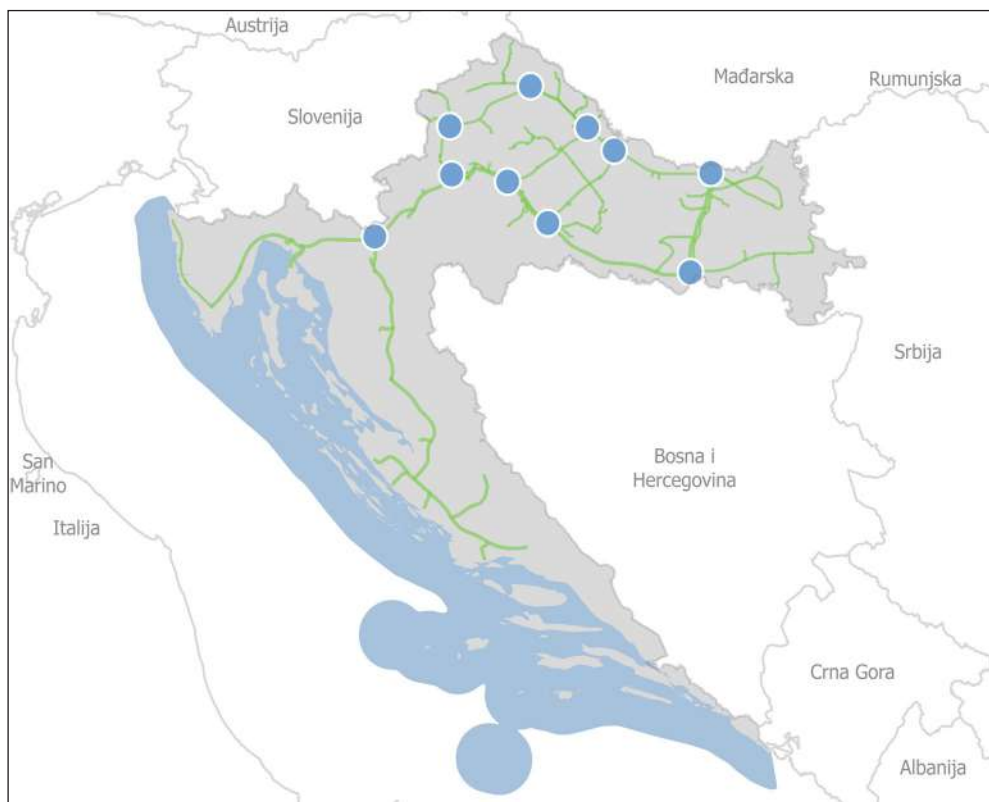
Hrvatska je dio inicijative Europska vodikova okosnica (engl. *European Hydrogen Backbone* – EHB), koja okuplja 33 europska operatera plinskih sustava i predviđa razvoj čvrste mreže vodikovih cjevovoda u Europi do 2040. godine. Slika 4 prikazuje ključne ciljeve inicijative EHB-a, čiji je cilj uspostava

transnacionalne infrastrukture za transport vodika diljem Europe. Prema projekcijama EHB-a, europska mreža vodikovih plinovoda do 2030. godine trebala bi dosegnuti 32 000 km, omogućujući povezivanje ključnih proizvodnih i potrošačkih centara vodika. Daljnjim širenjem, do 2040. godine predviđeno je proširenje mreže na gotovo 58 000 km, pri čemu bi 60 % činili prenamijenjeni plinovodi iz postojećeg sustava transporta prirodnog plina, dok bi preostalih 40 % činili novoizgrađeni cjevovodi namijenjeni isključivo transportu vodika. Ta ulaganja ključna su za osiguravanje sigurne opskrbe vodikom, jačanje energetske otpornosti Europe i ostvarenje ciljeva dekarbonizacije do 2050. godine. EHB periodično procjenjuje troškovne parametre razvoja mreže, naglašavajući važnost prekogranične infrastrukture za transport vodika. Razvoj tih kapaciteta šalje jasan signal tržišnim dionicima, investitorima i krajnjim korisnicima, osiguravajući stabilnost i dugoročnu održivost vodikove ekonomije u Europi.

U tom kontekstu operator plinskog transportnog sustava, Plinacro razvija tehničke prilagodbe plinskog sustava kako bi omogućio prihvrat i transport vodika na međunarodnoj razini, uključujući mogućnost povezivanja s infrastrukturom zemalja gravitirajuće regije Slovenije, Mađarske kao i drugih susjednih zemalja (slika 5).

Slika 4. Ciljevi inicijative Europska vodikova okosnica

Slika 5. Prikaz planiranih Plinacrovih projekata za vodik
Izvor: Pavlović, D., Srpak, M., Klopota, I. (2024).
Energetska tranzicija – Vodikova paradigma.

Hrvatska se nalazi na putu prema dekarbonizaciji energetskog sektora, pri čemu prilagodba plinskog transportnog sustava za vodik predstavlja nedvojbeno jedan strateški prioritet. U skladu s Desetogodišnjim planom razvoja plinskog transportnog sustava, ključne infrastrukturne investicije usmjerene su na modernizaciju plinovoda i proširenje kapaciteta terminala za UPP na Krku, što će omogućiti siguran transport plina i buduću integraciju vodika. Za pozicioniranje Hrvatske kao mogućeg regionalnog energetskog čvorišta, planirana je izgradnja četiriju plinovoda ukupne duljine 216 km, čime će se omogućiti transport plina s terminala za UPP na Krku prema Sloveniji, Mađarskoj i drugim zemljama jugoistočne Europe. Ključni infrastrukturni projekti uključuju plinovode Zlobin – Bosiljevo, Bosiljevo – Sisak – Kozarac i Zabok – Lučko, kao i nadogradnju plinovoda Lučko – Zabok – Rogatec, čime će se povećati kapacitet transporta plina prema Sloveniji na

1,5 milijardi m³ godišnje. Te investicije osigurat će energetske neovisnost Republike Hrvatske, kao i kontinuitet i sigurnost opskrbe prirodnim plinom za kućanstva i poduzetništvo na nacionalnoj i regionalnoj razini. Ti projekti, uključeni u REPowerEU plan, značajno će doprinijeti jačanju sigurnosti opskrbe plinom za srednju i jugoistočnu Europu. Međutim ono što ih čini posebno strateški važnima jest činjenica da će sva planirana plinska infrastruktura biti tehnički prilagođena za transport obnovljivog vodika. Prilagodba uključuje rekonstrukciju plinskih čvorova, modernizaciju sigurnosne i mjerne opreme i optimizaciju sustava za prihvata i miješanje vodika, čime se Hrvatska usklađuje s europskim ciljevima dekarbonizacije i energetske tranzicije. Financiranje tih ključnih infrastrukturnih projekata osigurano je kroz Provedbenu odluku Vijeća EU-a iz prosinca 2023. i revidirani Prilog Provedbene odluke iz studenog 2023. godine, čime je Europsko vijeće odobrilo dodjelu bespovratnih sredstava za jačanje plinske infrastrukture. Na temelju toga 5. travnja 2024. godine Plinacro je s nadležnim tijelima potpisao ugovor o dodjeli bespovratnih sredstava u iznosu od 533 milijuna eura iz Nacionalnog plana za oporavak i otpornost (NPOO) za realizaciju projekta NPOO.C7.1.I3.01.0001 Jačanje plinske infrastrukture. Ta kombinacija geostrateške lokacije, razvijene plinske infrastrukture i planiranih investicija osigurava Hrvatskoj konkurentsku prednost na globalnom tržištu vodika. Istovremeno joj omogućuje da se pozicionira kao ključni energetski *hub* za vodik u regiji, s velikim potencijalom za razvoj domaće proizvodnje, distribucije i trgovine obnovljivim vodikom.

5. ZAKLJUČAK

EU trenutno doprinosi globalnim emisijama stakleničkih plinova sa 6,1 %, iako je postignut značajan napredak u smanjenju emisija u posljednjim desetljećima. Velike industrijske i energetske potrebe EU-a predstavljaju izazove u tranziciji prema ugljičnoj neutralnosti. Vodik ima ključnu ulogu u ostvarivanju održive energetske budućnosti za EU, nudeći potencijal za stvaranje radnih mjesta i povećanje energetske sigurnosti. Republika Hrvatska pokazuje predanost u razvoju vodika kao obnovljivog izvora energije, ali je potrebno praćenje napretka kako bi se osigurala učinkovita provedba u energetske tranziciji. Važno je istaknuti da „ekonomija vodikove paradigme“ predstavlja ključan strateški aspekt u transformaciji globalne energetske paradigme prema održivijem modelu. Nesumnjivo je da će s vremenom vodik postati istaknut i značajan energetski izvor sličan sunčevoj i energiji vjetera. Međutim trenutačno zaostaje za etabliranim obnovljivim tehnologijama u pogledu zrelosti tržišta i tehnološkog razvoja. Trenutačno se nalazimo na kritičnom putu energetske i klimatske transformacije,

koji zahtijeva smanjenje emisija stakleničkih plinova i usvajanje održivih energetske rješenja. Iako je taj proces izazovan, pravi pristup, strateško planiranje i tehnološke inovacije omogućuju postizanje ravnoteže između energetske sigurnosti i očuvanja okoliša. Implementacija čistih tehnologija i ostvarivanje ciljeva dekarbonizacije više nisu samo poželjni koraci, već nužnost u osiguravanju dugoročne održivosti. Propuštanje prilike za pravovremenu tranziciju može imati dalekosežne posljedice, ne samo za klimatske uvjete već i za ekonomske i društvene aspekte globalnog razvoja. U kontekstu globalne energetske tranzicije, misao Williama Shakespearea iz drame Julije Cezar (IV. čin, III. scena, 218. – 224. redak) možda više nego što mislimo, danas nosi iznimnu simboliku: *„And we must take the current when it serves, or lose our ventures.“* (U hrvatskom prijevodu: „I moramo slijediti struju dok je povoljna, ili izgubiti svoje poduhvate.“). Taj citat, koji izgovara Brut dok uvjerava Cassiusa da iskoriste ključni trenutak u bitci kod Philippija, odražava važnost pravovremenog djelovanja i prepoznavanja trenutka kada je promjena neizbježna. Primijenjeno na suvremeni energetski sektor, poruka postaje jasna – plima globalnih okolnosti je na vrhuncu, a trenutak za odlučnu tranziciju prema održivim energetske rješenjima je sada. U središtu te tranzicije stoji vodik kao ključni energetski vektor i temelj buduće energetske paradigme. Vodik nudi rješenje za dekarbonizaciju industrije, transporta i energetske sustava, pri čemu omogućava pohranu i stabilizaciju energije iz obnovljivih izvora, globalnu energetske sigurnost i smanjenje ovisnosti o fosilnim gorivima. Danas imamo priliku oblikovati budućnost kroz razvoj vodikovih tehnologija, izgradnju vodikove infrastrukture i uspostavu integriranog, ugljično neutralnog energetske sustava. Propuštanje ovog trenutka značilo bi gubitak prilike za vođenje energetske revolucije i suočavanje s ozbiljnim posljedicama klimatske promjene. Djelovati sada znači osigurati energetske stabilnost, tehnološki napredak i održivost. Vodik nije samo tehnološko rješenje već prilika za redizajn globalnog gospodarstva i dekarbonizaciju do 2050. godine.

LITERATURA

- Goldthau, A., Westphal, K., Bazilian, M., Bradshaw, M. (2019). "How the energy transition will reshape geopolitics." *Nature*, 669, 29–31.
- Gondal, I. A. (2019). "Hydrogen integration in power-to-gas networks." *International Journal of Hydrogen Energy*, Elsevier, 1803-1815. DOI: 10.1016/j.ijhydene.2018.11.164
- Granić, G. (2018). "Analize i podloge za izradu energetske strategije Republike Hrvatske, Zelena knjiga – Nacrt", EIHP, Zagreb 2018.
- Halttunen, K. Slade, R. Staffell. I. (2023). Diversify or die: Strategy options for oil majors in the sustainable energy transition. *Energy Research & Social Science*, 104, 103253. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2023.103253>
- Hassan, I. A., Ramadan, H. S., Saleh, M. A., Hissel, D. (2021). "Hydrogen storage technologies for stationary and mobile applications: Review, analysis and perspectives". *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 149, 111246.
- Hrvatsku strategiju za vodik do 2050. godine ("Narodne novine", broj 40/22.)
- Kalea M. (2014). *Obnovljivi izvori energije – energetski pregled*, Kiklos, Zagreb.
- Krsnik, S., Pavlović, D. (2020). "Energetska tranzicija - utjecaj primjene vodika na kvalitetu plina u transportnom sustavu s ciljem dekarbonizacije plinskih sustava." In Banovac, E. & Pudić, D. (Eds.) *Zbornik radova 35. Međunarodnog znanstveno – stručnog susreta stručnjaka za plin* (Proceedings of the 35th International Scientific & Expert Meeting of Gas Professionals).
- Lou, Y., Corbeau, A.-S. (2023). *China's Hydrogen Strategy: National vs. Regional Plans*. Center on Global Energy Policy (CGEP) at Columbia University's School of International and Public Affairs
- Omri, E., Chtourou, N., Bazin. D. (2022). Technological, economic, institutional, and psychosocial aspects of the transition to renewable energies: A critical literature review of a multidimensional process. *Renewable Energy Focus Volume 43*, 37-49., DOI: 10.1016/j.ref.2022.08.004
- Pavlović, D.; Banovac, E.; Vištica, N. (2018). Defining a composite index for measuring natural gas supply security - The Croatian gas market case, *Energy Policy* 114, 30-38, DOI: 10.1016/j.enpol.2017.11.029
- Pavlović, D., Banovac, E. (2020). "Natural gas as a geopolitical factor of energy transition." In Banovac, E. & Pudić, D. (Eds.) *Zbornik radova 35. Međunarodnog znanstveno – stručnog susreta stručnjaka za plin* (Proceedings of the 35th International Scientific & Expert Meeting of Gas Professionals).
- Pavlović, D. Srpak, M. (2023). "Vodik kao energetski vektor - SWOT analiza perspektiva u energetskej tranziciji", *PLIN*, 4, XXIII, 38-48.
- Pavlović, D., Srpak, M., Klopota, I. (2024). *Energetska tranzicija – Vodikova paradigma*. Čakovec: Međimursko veleučilište u Čakovcu
- Srpak, M., Pavlović, D. (2020) "Mogućnosti i potencijal geotermalnih voda u funkciji gospodarskog razvoja Varaždinske županije." *Nafta i Plin*, 40(163- 164), 58-70.
- Strategija niskougljičnog razvoja Republike Hrvatske do 2030. s pogledom na 2050. godinu ("Narodne novine", broj 63/21.)
- Strategija energetskog razvoja Republike Hrvatske do 2030. s pogledom na 2050. godinu ("Narodne novine", broj 25/20.)
- Hrvatska strategija za vodik do 2050 ("Narodne novine", broj 40/22)

- Tashie-Lewis, B. C., Nnabuife, S. G. (2021). "Hydrogen production, distribution, storage and power conversion in a hydrogen economy - a technology review." *Chemical Engineering Journal Advances*, 8, 100172., <https://doi.org/10.1016/j.cej.2021.100172>
- Tiemann P., Bensmann A., Stuke V., Rauschenbach R (2020). Electrical energy storage for industrial grid fee reduction – A large scale analysis. *Energy Conversion and Management* Volume 208, 112539. DOI: 10.1016/j.enconman.2020.112539
- Zelenika, I., Pavlović, D., Ernečić, B. & Paljušić, A. (2022). "Vodik koji bi se proizvodio neiskorištenom energijom iz skladišta plina – mogućnost koju vrijedi razmotriti." *EGE: energetika, gospodarstvo, ekologija, etika*, 30 (3), 39-43.
- Zelenika, I., Pavlović, D., Rajić, P., Kovačić, T., Srpak, M. (2021). "Hydrogen Underground Storage as a Critical Factor in the Energy Transition Period." *Tehnički vjesnik*, 28(5), 1480-1487. <https://doi.org/10.17559/TV-20200605130232>
- Zelenika, I., Pavlović, D., Srpak, M. (2023). "Podzemno skladište plina Okoli – „Silver Bullet“ za integraciju i sinergiju plinske i elektroenergetske infrastrukture." *Plin*, 23(2), 43–52.

Decarbonization through hydrogen – infrastructure and opportunities for the transition to climate neutrality

ABSTRACT

Hydrogen is recognized as a key energy vector in strategies for reducing greenhouse gas emissions and achieving climate neutrality. It is considered a crucial element of the new energy paradigm due to its cleanliness, efficiency, and ability to store energy. However, its widespread use is still limited due to high production costs. As hydrogen production costs decrease, its utilization is expected to grow. Hydrogen has the potential to become a key energy source in the new energy paradigm and contribute to combating climate change. The European Union, through the European Green Deal and the REPowerEU strategy, has set ambitious targets for increasing hydrogen production and storage, including the development of 500 GW of electrolyzer capacity by 2050. This paper explores the role of hydrogen in the decarbonization of the European energy sector, with a particular focus on the infrastructural, technical, and regulatory aspects of underground hydrogen storage. Storing hydrogen in geological formations is essential for ensuring grid stability and increasing the flexibility of renewable energy systems. The methodological

approach of this paper includes a qualitative and comparative analysis of strategic documents and technical studies in the field of hydrogen technologies. Key documents from the European Commission, such as the European Green Deal, the REPowerEU strategy, and the Renewable Energy Directive (*Fit-for-55*), have been analyzed. The results highlight the need for stronger investments in hydrogen infrastructure, the promotion of research into new storage technologies, and the adaptation of European regulations to accelerate hydrogen integration into energy systems. The hydrogen economy represents a significant step towards climate neutrality by 2050, emphasizing the need for flexible infrastructure and innovative energy storage solutions.

Keywords: decarbonization, energy transition, gravitational region, underground storage, hydrogen, hydrogen economy

EKONOMIJA I POSLOVNA EKONOMIJA

Trendovi i divergencije u usporednoj analizi hrvatskog i europskog tržišta rezidencijalnih nekretnina

Pregledni rad

Antal Balog

Veleučilište s pravom javnosti Baltazar Zaprešić
Vladimira Novaka 23, 10290 Zaprešić
abalog@bak.hr

Dinko Mandurić

Eurovilla d.o.o, Agencija za poslovanje nekretninama
Berislavićeva ulica 4, 10000 Zagreb
dinko.manduric@gmail.com

SAŽETAK

Cilj je rada pružiti detaljan i sveobuhvatan uvid u tržište rezidencijalnih nekretnina u Republici Hrvatskoj u usporedbi s odabranim tržištima zemalja Europske unije. Istraživanje je usmjereno na utvrđivanje trendova i divergencija između hrvatskog tržišta i europskog prosjeka, s naglaskom na razumijevanje dinamike cijena, dostupnosti stambenih jedinica i investicijskog potencijala. Dva primarna cilja jesu kvantificirati temeljne pokazatelje tržišta nekretnina i provesti komparativnu analizu strukturnih razlika kako bi se utvrdile prednosti i slabosti hrvatskog tržišta u europskom kontekstu. Metodološki pristup temelji se na kombinaciji kvantitativnih i kvalitativnih metoda, s naglaskom na deskriptivnu komparativnu analizu. Istraživanje obuhvaća razdoblje od 2015. do 2024. godine, što omogućuje praćenje srednjoročnih trendova i utjecaja značajnih događaja poput pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, pandemije COVID-19 i ulaska u eurozonu. Izvori podataka uključuju službene statistike Eurostata, Državnog zavoda za statistiku i Hrvatske narodne banke. Rezultati pokazuju da hrvatsko tržište nekretnina bilježi iznimno snažan rast cijena, značajno nadmašujući prosjek EU-a. Indeks cijena stambenih nekretnina u Hrvatskoj porastao je za 105 % od 2015. do 2024. godine, dok je prosjek EU-a bilježio rast od 55,4 %. Analiza otkriva izražene

regionalne razlike u cijenama, s najvišim iznosima na jadranskoj obali i u Zagrebu. Hrvatska se također ističe visokom stopom vlasništva nad nekretninama (91,3 %), što je znatno više od većine zapadnoeuropskih zemalja. Praktična primjena istraživanja očituje se u boljem razumijevanju tržišnih trendova i investicijskih prilika, što omogućuje kvalitetnije donošenje odluka u kontekstu ulaganja i planiranja stambenih javnih politika. Rezultati mogu poslužiti kao temelj za razvoj održivog stambenog sektora i unaprjeđenje regulatornog okvira.

Društveni značaj istraživanja rada proizlazi iz analize priuštivosti stanovanja, koja predstavlja jedan od ključnih izazova na hrvatskom tržištu, posebno za mlađe generacije. Demografski trendovi, uključujući depopulaciju i starenje stanovništva, dodatno oblikuju tržište nekretnina i imaju dugoročne implikacije za stambenu politiku i socioekonomsku stabilnost zemlje.

Ključne riječi: rezidencijalne nekretnine, hrvatsko tržište nekretnina, europsko tržište nekretnina, indeks cijena rezidencijalnih nekretnina (HPI), komparativna analiza

1. UVOD

Tržište rezidencijalnih nekretnina u Republici Hrvatskoj posljednjih godina postaje sve dinamičnije, s izraženim trendovima rasta cijena i visokim udjelom kupnje stranih investitora. U kontekstu Europske unije Hrvatska pokazuje određene specifičnosti koje se očituju kroz razlike u strukturi tržišta, investicijskoj atraktivnosti i dostupnosti stambenih jedinica. S obzirom na to da više od 91 % hrvatskih građana posjeduje vlastitu nekretninu – što je iznadprosječna razina u odnosu na ostatak Europe – jasno je koliko je stambeni sektor važan za ekonomsku i socijalnu stabilnost zemlje.

Pored visoke stope vlasništva, dodatni čimbenik koji snažno utječe na tržište jest značaj turizma u ukupnom BDP-u, što osobito dolazi do izražaja u obalnim područjima i segmentu apartmana. Ovaj rad fokusira se na komparativnu analizu hrvatskog tržišta nekretnina u odnosu na europsko tržište, koristeći podatke iz Eurostata, nacionalnih zavoda i stručnih izvješća, s ciljem boljeg razumijevanja tržišnih trendova, investicijskih prilika i izazova s kojima se Hrvatska suočava u europskom kontekstu.

U nastavku teksta analizirat će se ključni pokazatelji poput indeksa cijena rezidencijalnih nekretnina (HPI), cijena po kvadratnom metru, volumena

transakcija i strukture novogradnje, uz naglasak na čimbenike demografskih kretanja i socioekonomskih uvjeta. Time se želi pružiti cjelovita slika hrvatskog tržišta rezidencijalnih nekretnina i omogućiti kvalitetnija procjena potencijala za buduće investicije, kao i temelji za strateško planiranje stambene politike.

Rad je strukturiran u pet glavnih poglavlja. Nakon uvoda drugo poglavlje predstavlja teorijski i konceptualni okvir istraživanja, uključujući definicije i klasifikacije rezidencijalnih nekretnina. Treće poglavlje analizira trendove rasta cijena nekretnina u Hrvatskoj i EU-u, dok četvrto poglavlje detaljno razmatra različite aspekte tržišta kroz komparativnu analizu. Peto poglavlje donosi zaključke i preporuke za daljnja istraživanja i praktičnu primjenu.

1.1 KONTEKST I ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA

Tržište rezidencijalnih nekretnina u Europi posljednjih je godina obilježeno snažnim promjenama koje proizlaze iz kombinacije ekonomskih, demografskih i političkih čimbenika. Iako se cijene nekretnina u većini zemalja članica Europske unije kreću uzlaznom putanjom, dinamika rasta, dostupnost stanovanja i struktura tržišta pokazuju značajne razlike među državama. Hrvatska, kao mlađa članica EU-a, svojim značajkama uvelike odstupa od zapadnoeuropskih tržišta, iako s nekima dijeli određene obrasce rasta i izazove.

Prema podacima Eurostata (2024), indeks cijena rezidencijalnih nekretnina (HPI) u Hrvatskoj raste brže od prosjeka Europske unije. Dok zemlje poput Njemačke, Švedske i Finske bilježe stagnaciju, pa čak i blagi pad cijena, Hrvatska kontinuirano bilježi dvoznamenkasti rast, posebice u segmentu apartmana i novogradnje. Taj rast dijelom je potaknut velikom potražnjom u turističkim regijama, inozemnim ulaganjima i ograničenom ponudom, osobito u urbanim i obalnim područjima.

S druge strane dostupnost stanovanja u Hrvatskoj sve je niža, unatoč visokom udjelu vlasništva. Mladi teško dolaze do prve nekretnine zbog rasta cijena, inflacije i ograničenih plaća. Za razliku od zemalja poput Nizozemske ili Austrije, gdje je najam društveno prihvaćen i reguliran, u Hrvatskoj se stambena sigurnost i dalje snažno povezuje s posjedovanjem nekretnine. To dodatno povećava pritisak na kupovinu i zaduživanje, osobito u kontekstu ograničenog fonda dostupnih stanova.

Divergencije se jasno očituju i u kvaliteti novogradnje. Dok zapadnoeuropske zemlje ubrzano uvode standarde energetske učinkovitosti i pametnih tehnologija, u Hrvatskoj ti standardi još uvijek nisu sustavno integrirani u većini novih projekata, posebno izvan većih urbanih sredina. Također, u pogledu prostornog planiranja i infrastrukture, europski gradovi često

nude bolje razvijen javni prijevoz, pristup uslugama i održivo urbanističko planiranje.

Komparativna analiza pokazuje i razlike u političkim odgovorima na stambenu krizu. Dok neke zemlje EU-a ulažu u izgradnju javnih i subvencioniranih stanova, Hrvatska još uvijek nema dugoročne i integrirane strategije koje bi omogućile bolju dostupnost stanovanja, osobito za ranjive skupine. U tom kontekstu analiza hrvatskog tržišta nekretnina mora se promatrati ne samo kroz prizmu cijena već i kroz širi socijalno-ekonomski okvir koji uključuje standard života, demografske trendove, pristupačnost financiranja i institucionalne kapacitete za regulaciju tržišta. Upravo zbog toga razumijevanje trendova i divergencija u odnosu na europski prosjek ključno je za oblikovanje učinkovitih javnih politika i investicijskih strategija koje mogu odgovoriti na izazove suvremenog stambenog sektora.

1.2 CILJEVI I ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Cilj ovog istraživanja jest pružiti detaljan i sveobuhvatan uvid u tržište rezidencijalnih nekretnina u Republici Hrvatskoj u odnosu na odabrana tržišta zemalja Europske unije. Poseban naglasak stavlja se na utvrđivanje trendova i divergencija između hrvatskog tržišta i prosjeka Europske unije, s ciljem boljeg razumijevanja dinamike cijena, dostupnosti stambenih jedinica i investicijskog potencijala različitih tipova nekretnina.

Istraživanje je usmjereno na prepoznavanje ključnih strukturalnih razlika i sličnosti između tržišta, s ciljem omogućavanja kvalitetnijeg donošenja odluka u kontekstu ulaganja, planiranja stambenih javnih politika i razvoja održivog stambenog sektora. Usporedba uključuje čimbenike poput stope rasta cijena, obujma transakcija, razine dostupnosti stanovanja, udjela novogradnje, kao i socijalno-demografskih utjecaja.

Dva su primarna cilja ovog istraživanja: (1) kvantificirati temeljne pokazatelje tržišta nekretnina uključujući indeks cijena rezidencijalnih nekretnina (HPI), cijene po m², broj transakcija i udio tipova nekretnina, u Hrvatskoj i u usporedivim europskim državama; (2) provesti komparativnu analizu trendova i strukturnih razlika kako bi se utvrdile prednosti i slabosti hrvatskog tržišta u europskom kontekstu.

Glavna istraživačka pitanja uključuju: (1) Koji su ključni čimbenici koji oblikuju promjene na tržištu rezidencijalnih nekretnina u Hrvatskoj i Europi? (2) Kako se kretanja cijena i volumen transakcija razlikuju među državama članicama EU-a, osobito u odnosu na Hrvatsku? (3) U kojoj mjeri socioekonomski i demografski čimbenici utječu na ponudu i potražnju? (4) Koji su strateški zaključci istraživanja za investitore, donositelje politika i razvoj stambenih politika na nacionalnoj i europskoj razini?

Odgovori na ta pitanja omogućit će bolje razumijevanje specifičnosti hrvatskog tržišta nekretnina i pružiti osnovu za razvoj strategija koje mogu adresirati izazove poput cjenovne dostupnosti, kvalitete stanovanja i održivog razvoja stambenog sektora.

1.3 METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje temelji se na kombinaciji kvantitativnih i kvalitativnih metoda analize, s naglaskom na komparativni pristup. Metodološki okvir obuhvaća deskriptivnu komparativnu analizu. Deskriptivna analiza koristi se za sažimanje osnovni statističkih pokazatelja tržišta nekretnina, uključujući prosječne cijene, stope rasta, distribuciju cijena po regijama i tipovima nekretnina te volumen transakcija. Ta metoda omogućuje stvaranje jasne slike trenutnog stanja tržišta i utvrđivanje ključnih trendova. Komparativna analiza predstavlja središnji metodološki pristup ovog istraživanja. Ona omogućuje usporedbu sličnih nekretnina uz prilagodbu cijena prema razlikama u lokaciji, starosti i dodatnim sadržajima. Komparativna analiza provodi se na dvije razine. Prva razina odnosi se na unutarnacionalne usporedbe, pri čemu se analiziraju regionalne razlike u cijenama i odlikama nekretnina unutar Hrvatske, dok se druga razina odnosi na međunarodne usporedbe, odnosno usporedba hrvatskog tržišta s odabranim europskim zemljama.

Vremenski okvir ovog istraživanja obuhvaća razdoblje od 2015. do 2023. godine, što omogućuje praćenje srednjoročnih trendova i utjecaja značajnih događaja poput pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, globalne pandemije bolesti COVID-19 i ulaska Hrvatske u eurozonu.

Izvori podataka uključuju službene statističke podatke Eurostata o cijenama nekretnina, indeksu cijena stambenih nekretnina (HPI), strukturi vlasništva i drugim relevantnim pokazateljima na razini Europske unije, podatka Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske (DZS): nacionalni podaci o cijenama nekretnina, broju transakcija i karakteristikama stambenog fonda, podatke Hrvatske narodne banke (HNB) o stambenom kreditiranju i financijskim aspektima tržišta nekretnina te stručna izvješća i publikacije relevantnih institucija kao dodatne izvore za kvalitativnu analizu tržišnih trendova.

Ograničenja metodologije uključuju izazove u standardizaciji podataka iz različitih izvora, razlike u metodologijama prikupljanja podataka među zemljama i ograničenu dostupnost detaljnih podataka za neke segmente tržišta. Ta ograničenja adresirana su kroz triangulaciju podataka iz različitih izvora i opreznu interpretaciju rezultata.

2. TEORIJSKI I KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Tržište nekretnina predstavlja specifičan segment ekonomije koji se razlikuje od drugih tržišta po nekoliko ključnih odlika: heterogenost proizvoda (svaka nekretnina je jedinstvena), nepokretnost (lokacija je fiksna), visoka vrijednost transakcija, dugoročnost investicije i snažna povezanost s makroekonomskim ciklusima i demografskim trendovima. Te odlike čine tržište nekretnina posebno osjetljivim na lokalne specifičnosti, što objašnjava značajne razlike u cijenama i trendovima među različitim regijama i državama.

Teorijski okvir za analizu tržišta nekretnina obuhvaća nekoliko ključnih pristupa. Ponuda i potražnja predstavljaju temeljni mehanizam formiranja cijena kroz interakciju dostupnih nekretnina i kupaca. Hedonistička analiza cijena istražuje kako specifične karakteristike poput lokacije, veličine, starosti i kvalitete utječu na vrijednost nekretnine (usp. Kunovac i sur., 2008). Pristup životnog ciklusa povezuje potražnju s demografskim trendovima i različitim fazama kroz koje prolazi stanovništvo. Konačno, teorija urbane ekonomije objašnjava prostornu distribuciju cijena unutar gradskih područja.

U kontekstu europskog tržišta nekretnina važno je razumjeti i institucionalne okvire koji značajno utječu na funkcioniranje tržišta, uključujući regulatorne mehanizme, porezne politike, sustave stambenog financiranja i socijalne stambene politike. Ti čimbenici često objašnjavaju divergencije među nacionalnim tržištima koje ne mogu biti objašnjene isključivo ekonomskim pokazateljima.

2.1 DEFINICIJA I KLASIFIKACIJA REZIDENCIJALNIH NEKRETNINA

Rezidencijalne nekretnine odnose se na objekte namijenjene stanovanju, a klasificiraju se prema različitim kriterijima (MPGI, 2023, str. 36): vrsta objekta, način korištenja i pravni status. Ta klasifikacija ključna je za razumijevanje strukture tržišta i analizu trendova u različitim segmentima.

Prema vrsti objekta, osnovni tipovi rezidencijalnih nekretnina su: (1) Stan koji je stambena jedinica unutar višestambene zgrade koja ima zaseban ulaz, sanitarne čvorove i kuhinju. Stanovi se mogu nalaziti u manjim stambenim zgradama ili u većim kompleksima, a razlikuju se po veličini (garsonijere, jednosobni, dvosobni, trosobni i višesobni stanovi), položaju u zgradi (prizemlje, kat, potkrovlje) i dodatnim sadržajima (balkon, terasa, *loggia*); (2) Apartman koji je sličan stanu, ali se termin češće koristi za nekretnine namijenjene privremenom boravku, osobito u turističkim područjima. U hrvatskom kontekstu, apartmani često predstavljaju značajan segment tržišta u obalnim regijama, gdje služe kao smještajni kapaciteti za turiste ili kao sekundarne rezidencije; (3) Obiteljska kuća je samostalna stambena

građevina namijenjena jednoj obitelji i može imati jednu ili više etaža uz pripadajuće zemljište ili dvorište. Obiteljske kuće mogu biti samostojeće, poluugrađene (dvojne kuće) ili ugrađene (kuće u nizu).

Prema načinu korištenja, rezidencijalne nekretnine mogu biti: (1) primarne rezidencije: nekretnine u kojima vlasnici ili najmpoprinci stalno borave; (2) sekundarne rezidencije: nekretnine koje se koriste povremeno (vikendice, kuće za odmor); (3) investicijske nekretnine: kupljene primarno radi ostvarivanja prihoda od najma ili kapitalne dobiti.

Prema pravnom statusu rezidencijalne nekretnine mogu biti: (1) privatno vlasništvo fizičkih ili pravnih osoba; (2) javno vlasništvo gdje su nekretnine u vlasništvu države ili lokalnih samouprava te (3) mješovito vlasništvo, odnosno različiti modeli javno-privatnog partnerstva.

U kontekstu europskih klasifikacija važno je napomenuti da Eurostat koristi harmoniziranu klasifikaciju tipova stambenih objekata koja omogućuje usporedivost podataka među zemljama članicama. Ta klasifikacija razlikuje stanove u višestambenim zgradama (*flats/apartments*) i kuće (*houses*), koje se dalje dijele na samostojeće kuće (*detached houses*) i poluugrađene ili ugrađene kuće (*semi-detached or terraced houses*).

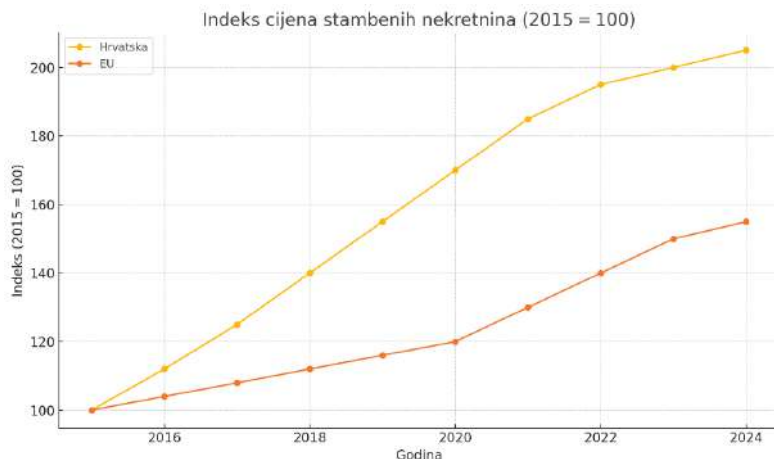
Razumijevanje tih klasifikacija ključno je za analizu tržišnih trendova jer različiti segmenti tržišta često pokazuju različite obrasce kretanja cijena i volumena transakcija. Primjerice, u Hrvatskoj je primjetna značajna razlika u dinamici cijena između apartmana u turističkim područjima i stanova u kontinentalnim gradovima, što odražava različite čimbenike potražnje i specifične odlike tih segmenata tržišta.

3. TREND RASTA CIJENA REZIDENCIJALNIH NEKRETNINA: HRVATSKA I EUROPSKA UNIJA

U posljednjem desetljeću tržište rezidencijalnih nekretnina u Hrvatskoj bilježi iznimno snažan rast cijena, značajno nadmašujući prosjek Europske unije (EU). Prema podacima Eurostata, indeks cijena stambenih nekretnina (HPI) u Hrvatskoj porastao je s vrijednosti 100 u 2015. godini na 205,01 u četvrtom kvartalu 2024. godine, što predstavlja kumulativni rast od 105 % (Eurostat, 2025a). Taj je rast osobito izražen u posljednjim godinama, s godišnjim stopama rasta koje su dosežale između 10 % i 13 % kako navodi HNB u 2023. godini za Hrvatsku (HNB, 2023) odnosno 14 % i 17 % u Europskoj uniji kako navodi Trading Economics u 2025. godini (Eurostat, 2025a).

Grafikon 1 ilustrira srednjoročne trendove u kretanju indeksa cijena stambenih nekretnina u Hrvatskoj u odnosu na prosjek Europske unije. Jasno se

vidi da je hrvatski indeks od 2015. do 2024. godine porastao za više od 100 %, dok je EU-prosjek porastao tek oko 55 %. Taj prikaz naglašava divergenciju hrvatskog tržišta u odnosu na europske trendove.

Grafikon 1. Indeks cijena stambenih nekretnina u Hrvatskoj od 2015. do 2024. godine
Izvor: Autori

Suprotno tome, prosječni rast cijena stambenih nekretnina u EU-u bio je znatno umjereniji. U istom razdoblju indeks HPI za EU porastao je sa 100 na 155,4, što predstavlja kumulativni rast od 55,4 % (Eurostat, 2025b). U četvrtom kvartalu 2024. godine godišnja stopa rasta cijena nekretnina u EU-u iznosila je 4,9 %, dok je u eurozoni bila 4,2 % (Eurostat, 2025b).

Značajne divergencije u trendovima cijena nekretnina primjetne su među državama članicama EU-a. Dok su zemlje srednje i istočne Europe, poput Bugarske (+18,3 %), Mađarske (+13,0 %) i Portugala (+11,6 %), bilježile visoke godišnje stope rasta u četvrtom kvartalu 2024. godine, neke zapadnoeuropske zemlje suočavale su se s padom cijena. Naprimjer, Francuska i Finska zabilježile su godišnji pad cijena od 1,9 % (Eurostat, 2025b).

U Njemačkoj tržište nekretnina doživjelo je značajnu korekciju, s padom cijena od 8,4 % u 2023. godini, što se pripisuje prethodnom brzom rastu cijena tijekom pandemije i povećanju kamatnih stopa (Financial Times, 2024). S druge strane Hrvatska je nastavila bilježiti snažan rast cijena, potaknut povećanom potražnjom, posebno u turistički atraktivnim područjima te ograničenom ponudom novih stambenih jedinica.

Te razlike u trendovima cijena nekretnina između Hrvatske i drugih zemalja EU-a ukazuju na specifične čimbenike koji oblikuju nacionalna tržišta. U

Hrvatskoj kombinacija visokog udjela vlasništva nad nekretninama, kulturne sklonosti prema posjedovanju vlastitog doma i utjecaja turizma doprinosi kontinuiranom rastu cijena. Nasuprot tome, u nekim zapadnoeuropskim zemljama tržišta su zasićena, a rast cijena usporen je ili negativan zbog različitih ekonomskih i demografskih čimbenika.

Važno je napomenuti da je rast cijena nekretnina u Hrvatskoj bio neravnomjeran, s izrazitim regionalnim razlikama. Prema podacima Hrvatske narodne banke (HNB, 2023), cijene nekretnina na Jadranu rasle su znatno brže nego u kontinentalnoj Hrvatskoj, što odražava snažan utjecaj turizma i ograničenu ponudu u obalnim područjima. U 2023. godini prosječne cijene stanova na Jadranu bile su za oko 60 % više nego u Kontinentalnoj Hrvatskoj (isključujući Zagreb), dok su cijene u Zagrebu bile za oko 30 % više od prosjeka Kontinentalne Hrvatske.

Analiza dugoročnih trendova pokazuje da je hrvatski ciklus rasta cijena nekretnina započeo kasnije nego u većini zapadnoeuropskih zemalja, što djelom objašnjava trenutačnu divergenciju. Dok su mnoga zapadnoeuropska tržišta već dosegla vrhunac ciklusa i ulaze u fazu stabilizacije ili korekcije, hrvatsko tržište nekretnina još uvijek pokazuje značajan zamah rasta, posebno u određenim segmentima i regijama.

Međutim postoje znakovi da bi se taj trend mogao usporiti u nadolazećem razdoblju. Povećanje kamatnih stopa, inflatorni pritisci i potencijalno usporavanje gospodarskog rasta mogli bi dovesti do umjerenijih stopa rasta cijena nekretnina u Hrvatskoj. Također demografski trendovi, uključujući starenje stanovništva i emigraciju, predstavljaju dugoročni izazov za održivost trenutačnih razina cijena, posebno u manje atraktivnim lokacijama.

4. TRENDOWI I DIVERGENCIJE U USPOREDNOJ ANALIZI HRVATSKOG I EUROPSKOG TRŽIŠTA REZIDENCIJALNIH NEKRETNINA

Komparativna analiza hrvatskog i europskog tržišta rezidencijalnih nekretnina otkriva niz specifičnih trendova i divergencija koje oblikuju dinamiku cijena, dostupnost stanovanja i investicijske prilike. Ovo poglavlje detaljno analizira ključne aspekte tržišta, uključujući regionalne razlike u cijenama, strukturu vlasništva, investicijske aktivnosti, priuštivost stanovanja, regulatorni okvir i demografske utjecaje.

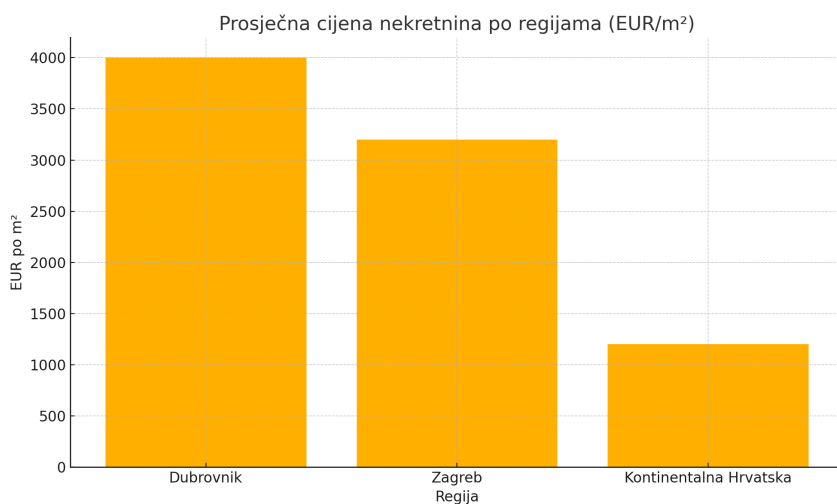
Razumijevanje tih trendova i divergencija ključno je za investitore, donositelje politika i stručnjake u sektoru nekretnina jer omogućuje prepoznavanje specifičnosti hrvatskog tržišta u širem europskom kontekstu. Analiza se

temelji na najnovijim dostupnim podacima iz relevantnih izvora, uključujući Eurostat, nacionalne statističke urede i stručne publikacije.

4.1 REGIONALNE RAZLIKE U CIJENAMA REZIDENCIJALNIH NEKRETNINA

Jedan od najupečatljivijih aspekata tržišta rezidencijalnih nekretnina u Hrvatskoj jesu izražene regionalne razlike u cijenama. Najviši iznosi po kvadratnom metru bilježe se na jadranskoj obali, osobito u turistički atraktivnim regija poput Dubrovačko-neretvanske, Splitsko-dalmatinske i Istarske županije. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku (DZS, 2024), prosječna cijena novog stana u Dubrovniku iznosila je više od 4000 EUR/m², dok su u unutrašnjosti zemlje, poput Slavonije ili Banovine, cijene nerijetko ispod 1200 EUR/m².

Ta disproporcija velikim je dijelom rezultat snažnog utjecaja turizma na obalni pojas, gdje potražnja za apartmanima i kućama za odmor kontinuirano raste – kako od strane domaćih tako i stranih kupaca. Turistička potražnja, kratkoročni najam i ograničena ponuda novogradnje dodatno podižu cijene u primorskim gradovima i mjestima (Eurostat, 2024). Zagreb, kao glavni grad i administrativno središte, predstavlja iznimku u kontinentalnom dijelu zemlje. Cijene nekretnina u Zagrebu približavaju se onima u mnogim europskim prijestolnicama – prosječna cijena stana, kreće se između 2800 i 3500 EUR/m², ovisno o lokaciji, kvaliteti i godini gradnje (DZS, 2024).

Grafikon 2. Prosječna cijena nekretnina u po regijama u Hrvatskoj
Izvor: Autori

Grafikon 2 prikazuje prosječne cijene nekretnina u ključnim regijama Hrvatske: Dubrovniku, Zagrebu i kontinentalnoj unutrašnjosti. Vidljiva je izrazita premija obalnih područja potaknuta intenzivnim turističkim ulaganjem, dok je Kontinentalna Hrvatska gotovo tri puta jeftinija po kvadratnom metru. Takvo prostorno raslojavanje odražava specifične potražnje i ograničenu ponudu u primorskim zonama.

Sličan obrazac regionalnih razlika vidljiv je i u drugim europskim državama. U Španjolskoj, primjerice, cijene su znatno više u Barceloni i obalnim destinacijama poput Malage, dok su u unutrašnjosti, poput Extremadure ili Galicije, znatno niže (INE, 2024). U Italiji se najviše cijene bilježe u Rimu, Milanu i turističkim zonama poput Toskane i jezera Como, dok su južne regije poput Kalabrije značajno pristupačnije (ISTAT, 2024). Njemačka također pokazuje jake razlike – München i Frankfurt bilježe cijene preko 8000 EUR/m², dok u istočnim dijelovima zemlje, poput Saska-Anhalta, cijene padaju ispod 2000 EUR/m² (Statistisches Bundesamt, 2024).

Regionalne razlike u cijenama nekretnina diljem Europe često proizlaze iz kombinacije lokalne potražnje, ekonomske razvijenosti, demografske dinamike i dostupnosti zemljišta. U tom smislu Hrvatska ne odstupa značajno od europskih obrazaca, iako specifičnosti poput jakog oslanjanja na turizam dodatno pojačavaju razlike između obale i kontinenta.

Važno je napomenuti da regionalne razlike u cijenama nekretnina imaju značajne socioekonomske implikacije. U regijama s visokim cijenama lokalno stanovništvo često ima poteškoća s priuštivošću stanovanja, što može dovesti do iseljavanja iz urbanih središta i turističkih područja. S druge strane regije s niskim cijenama nekretnina često se suočavaju s izazovima depopulacije i ekonomske stagnacije, što dodatno smanjuje vrijednost nekretnina i stvara začarani krug negativnih trendova.

Te regionalne divergencije predstavljaju ozbiljne izazove kreatorima javnih politika jer zahtijevaju različite pristupe stambenim politikama u različitim dijelovima zemlje. Dok turistički atraktivne regije trebaju mehanizme za osiguravanje pristupačnog stanovanja za lokalno stanovništvo, ekonomski slabije razvijene regije trebaju poticaje za revitalizaciju stambenog fonda i privlačenje stanovništva.

4.2 STRUKTURA VLASNIŠTVA I GLAVNI POKRETAČI TRŽIŠTA REZIDENCIJALNIH NEKRETNINA

Struktura vlasništva nad stambenim nekretninama u Hrvatskoj bitno se razlikuje od obrazaca u većini zapadnoeuropskih zemalja. Prema Eurostatu (2023), čak 91,3 % stanovništva Hrvatske posjeduje vlastitu nekretninu, što predstavlja jednu od najviših stopa vlasništva u Europskoj uniji. Ta visoka

razina vlasništva velikim je dijelom rezultat povijesnih okolnosti – posebice procesa privatizacije stanova u razdoblju nakon socijalizma, ali i kulturnih normi koje posjedovanje doma smatraju životnim ciljem i simbolom sigurnosti (Pittini i sur., 2023).

Velik broj stambenih jedinica prenosi se nasljedstvom, što dodatno smanjuje potrebu za zaduživanjem i hipotekarnim kreditima. Posljedično, udio kućanstava s aktivnim stambenim kreditima u Hrvatskoj znatno je manji u odnosu na zapadnoeuropske zemlje. Prema podacima Europske središnje banke (ECB, 2023), samo oko 9 % hrvatskih kućanstava koristi stambene kredite, u usporedbi s više od 35 % u zemljama poput Nizozemske, Švedske ili Njemačke.

Nasuprot tome, u većini zapadnoeuropskih zemalja tržište stambenih nekretnina temelji se na sustavu hipotekarnih kredita i kreditnoj pristupačnosti. Kupnja nekretnine najčešće uključuje višegodišnje financiranje putem banaka, a vlasništvo je u manjoj mjeri rezultat nasljeđivanja. Uz to značajan udio stanovništva u tim zemljama živi u iznajmljenim stanovima, što omogućuje veću mobilnost i fleksibilnost, ali istovremeno povećava ranjivost u uvjetima rastućih cijena najma i tržišne nestabilnosti (OECD, 2023a).

Potrebno je napomenuti i da je najam reguliran u gospodarski jakim europskih državama, te su najmodavci zaštićeni od prekida najma ili nekontroliranog rasta cijena. Te razlike u strukturi vlasništva odražavaju šire ekonomske, povijesne i kulturne čimbenike i imaju važne implikacije za oblikovanje stambenih politika. U Hrvatskoj visoka razina vlasništva istovremeno predstavlja i snagu i izazov – s jedne strane osigurava stambenu stabilnost, dok s druge strane može ograničiti mobilnost radne snage i dostupnost tržišta najma.

Treba napomenuti da je i kvaliteta stanovanja u Hrvatskoj niska, unatoč velikom postotku vlasništva nad vlastitom nekretninom. Prema podacima Eurostata (2024b, 2024c), prosječan broj osoba po kućanstvu u Hrvatskoj iznosi 2,6, što je znatno više od prosjeka Europske unije koji iznosi 2,2. U zemljama poput Švedske i Njemačke taj broj dodatno opada, često ispod 2,0, što ukazuje na veći stupanj individualnog stanovanja i viši standard stambene dostupnosti. Viši broj članova po kućanstvu u Hrvatskoj može upućivati na nižu kvalitetu stanovanja, veću učestalost zajedničkog stanovanja više generacija i otežan pristup samostalnom stambenom prostoru, osobito među mladima.

Kada su u pitanju glavni pokretači tržišta nekretnina, u Hrvatskoj se posljednjih godina oblikuju specifični lokalni pokretači koji se u značajnoj mjeri razlikuju od dominantnih trendova u zapadnoeuropskim zemljama. Među ključnim čimbenicima koji potiču rast i dinamiku hrvatskog tržišta

ističu se razvoj turizma, ulazak Hrvatske u šengenski prostor i eurozonu, vladine subvencije za kupnju prve nekretnine te relativno liberalan pristup prema stranim investitorima.

Turizam, koji čini oko 20 % hrvatskog BDP-a (Eurostat, 2024f), snažno utječe na potražnju za nekretninama, osobito u obalnim i otočnim područjima. Potražnja za apartmanima i kućama za odmor kako od strane domaćih tako i stranih kupaca kontinuirano raste, što rezultira višim cijenama i intenzivnom gradnjom u turističkim destinacijama. Taj trend dodatno je pojačan rastom popularnosti kratkoročnog najma putem digitalnih platformi poput Airbnb-a i Booking.coma, što je mnoge vlasnike potaknulo da svoje nekretnine preusmjere s dugoročnog na kratkoročni najam, smanjujući time ponudu stambenih jedinica za lokalno stanovništvo (Pittini i sur., 2023).

Ulazak Hrvatske u šengenski prostor i eurozonu početkom 2023. godine dodatno je povećao atraktivnost hrvatskih nekretnina za strane investitore. Uklanjanje graničnih kontrola i eliminacija valutnog rizika učinili su hrvatske nekretnine pristupačnijima i sigurnijima za ulagače iz EU-a, što je rezultiralo povećanim interesom i aktivnošću na tržištu (ECB, 2023).

Program subvencioniranja stambenih kredita Agencije za pravni promet i posredovanje nekretnina (APN) predstavlja specifičan hrvatski mehanizam poticanja kupnje prve nekretnine (APN, 2023). Kroz taj program država subvencionira dio rate stambenog kredita za mlade obitelji koje kupuju svoju prvu nekretninu. Iako je program pomogao mnogim mladim obiteljima da dođu do vlastitog doma, kritičari ističu da je istovremeno pridonio rastu cijena nekretnina, posebno u segmentu novogradnje i u većim gradovima (Ekonomija.org, 2024).

Za razliku od nekih zapadnoeuropskih zemalja koje su uvele restrikcije na kupnju nekretnina od strane stranaca ili posebne poreze na nekretnine koje nisu primarno prebivalište, Hrvatska ima relativno liberalan pristup prema stranim investitorima. Građani EU-a mogu kupovati nekretnine pod istim uvjetima kao i hrvatski državljani, što je rezultiralo značajnim udjelom stranih kupaca, posebno u obalnim područjima.

Nasuprot tome, tržište nekretnina u većini europskih zemalja dominantno oblikuju širi strukturni i demografski procesi poput urbanizacije, unutaruropskih migracija, starenja stanovništva i promjena u obrascima kućanstava (OECD, 2023). U mnogim državama EU-a turizam ima ograničen utjecaj, i to uglavnom u specifičnim regijama poput jugozapadne Španjolske, juga Italije ili portugalske obale. Umjesto turizma glavni pokretači tržišta u Europi jesu ekonomski čimbenici poput kamata, inflacije, regulative u pogledu zaštite najmoprimaca te dostupnost stambenog fonda.

Ti specifični pokretači tržišta nekretnina u Hrvatskoj stvaraju jedinstvenu dinamiku koja se razlikuje od trendova u većini zapadnoeuropskih zemalja. Dok u zemljama poput Njemačke, Nizozemske ili Švedske tržište nekretnina primarno oblikuju demografski trendovi, kamatne stope i lokalne stambene politike, u Hrvatskoj turizam i strani kapital igraju mnogo značajniju ulogu, što rezultira različitim obrascima rasta cijena i investicijskih aktivnosti.

4.3 INVESTICIJSKA AKTIVNOST HRVATSKE I EUROPE U NEKRETNINSKOM SEKTORU

Investicijske aktivnosti na hrvatskom tržištu rezidencijalnih nekretnina pokazuju specifične obrasce koji se značajno razlikuju od većine zapadnoeuropskih zemalja. Dok u zemljama poput Njemačke, Francuske ili Nizozemske institucionalni investitori (mirovinski fondovi, osiguravajuća društva, REIT-ovi) igraju značajnu ulogu na tržištu, u Hrvatskoj dominiraju individualni investitori – kako domaći tako i strani.

Unatoč globalnim gospodarskim izazovima i povećanju referentnih kamatnih stopa, hrvatsko tržište nekretnina zadržalo je iznimno visoku razinu investicijske aktivnosti tijekom 2023. i početkom 2024. godine. Posebno se ističu ulaganja u turistički sektor, uključujući apartmanske komplekse, vile i objekte za kratkoročni najam, kao i kontinuirani interes za razvoj uredskih i poslovnih prostora u većim urbanim središtima poput Zagreba, Splita i Rijeke (Colliers, 2024).

Prema podacima Hrvatske gospodarske komore (HGK, 2024), ukupna vrijednost investicija u komercijalne i rezidencijalne nekretnine porasla je za 8,3 % u 2023. u odnosu na prethodnu godinu. Taj rast dodatno je potaknut ulaskom Hrvatske u eurozonu i šengenski prostor, što je povećalo percepciju stabilnosti i smanjilo transakcijske barijere za strane investitore. Nasuprot tome, tržište nekretnina u zapadnoeuropskim zemljama bilježilo je značajan pad investicijske aktivnosti. Prema izvješću Savillsa (2024), ukupna ulaganja u europske komercijalne nekretnine smanjena su za više od 50 % u 2023. godini, u usporedbi s prethodnom. Takav pad uglavnom je rezultat viših kamatnih stopa, koje su negativno utjecale na financijsku isplativost projekata te šire ekonomske neizvjesnosti izazvane inflacijom, geopolitičkim napetostima i usporavanjem tržišta rada.

Prema podacima Porezne uprave, tijekom 2024. godine strani državljani sudjelovali su u 37,5 % svih transakcija stambenih nekretnina u Hrvatskoj, ostvarivši ukupno 11 516 kupoprodaja. Najveći broj stranih kupaca dolazi iz Njemačke, Austrije, Slovenije, Češke i Poljske, pri čemu je zabilježen pad broja transakcija iz Njemačke i Austrije, dok je broj kupaca iz Slovenije ostao stabilan (Porezna uprava, 2024).

Strani investitori primarno su zainteresirani za nekretnine u turističkim destinacijama, posebice za apartmane i kuće za odmor na obali. Njihovi motivi za kupnju često kombiniraju investicijski potencijal (kroz kratkoročni najam i očekivani rast vrijednosti) s mogućnošću osobnog korištenja nekretnine tijekom dijela godine. Taj obrazac investiranja značajno se razlikuje od zapadnoeuropskih tržišta, gdje strani investitori češće ulažu u stambene komplekse u urbanim središtima s ciljem dugoročnog najma.

Domaći investitori također pokazuju specifične obrasce ulaganja. Prema istraživanju Hrvatske narodne banke (HNB, 2023), oko 22 % hrvatskih kućanstava posjeduje više od jedne nekretnine, što je znatno više od europskog prosjeka koji iznosi oko 15 %. Te dodatne nekretnine često se koriste za turističku djelatnost (kratkoročni najam) ili kao dugoročna investicija, a rjeđe za dugoročni najam lokalnom stanovništvu.

Investicijske aktivnosti u Hrvatskoj odlikuje i relativno nizak udio novogradnje u ukupnom volumenu transakcija. Prema podacima DZS-a (2023), novogradnja je činila samo oko 12 % ukupnog broja prodanih stambenih jedinica u 2022. godini, dok je taj postotak u zemljama poput Njemačke ili Francuske iznosio preko 20 %. To ukazuje na ograničenu ponudu novih stambenih jedinica, što dodatno pridonosi rastu cijena, posebno u atraktivnim lokacijama.

Važno je napomenuti da je hrvatsko tržište nekretnina relativno malo u usporedbi s većim europskim tržištima, što ga čini osjetljivijim na promjene u investicijskim trendovima. Ukupna vrijednost godišnjih transakcija rezidencijalnih nekretnina u Hrvatskoj je manja od 1 % ukupne vrijednosti transakcija na razini EU-a.

Regulatorni okvir za investicije u nekretnine u Hrvatskoj relativno je liberalan u usporedbi s nekim drugim europskim zemljama. Za razliku od zemalja poput Danske, koja ima restriktivna pravila za kupnju nekretnina od strane stranaca, ili Portugala, koji je nedavno ukinuo svoj „zlatni vizu“ program za investitore u nekretnine, Hrvatska nema značajna ograničenja za strane ulagače iz EU-a. Međutim državljani trećih zemalja moraju dobiti odobrenje Ministarstva pravosuđa za kupnju nekretnina, što može predstavljati administrativnu prepreku.

Porezni tretman investicija u nekretnine također se razlikuje od mnogih zapadnoeuropskih zemalja. Hrvatska nema porez na nekretnine (osim komunalne naknade koja je relativno niska), niti posebne poreze na druge ili treće nekretnine, što dodatno potiče investicijske aktivnosti. Međutim od 2019. godine uveden je porez na kratkoročni najam, koji iznosi 12 % na ostvareni

prihod, što je utjecalo na isplativost ulaganja u apartmane za turističku djelatnost.

Te specifičnosti investicijskih aktivnosti na hrvatskom tržištu rezidencijalnih nekretnina imaju značajne implikacije za dugoročnu održivost tržišta. Visok udio stranih investitora i fokus na turističke nekretnine čine tržište osjetljivijim na vanjske šokove, poput globalne ekonomske krize ili pada turističke potražnje. Istovremeno, ograničena ponuda novogradnje i nedostatak institucionalnih investitora koji bi razvijali veće stambene projekte predstavljaju izazov za zadovoljavanje rastućih stambenih potreba lokalnog stanovništva, posebno u urbanim središtima i turističkim destinacijama.

4.4 PRIUŠTIVOST STANOVANJA I SOCIOEKONOMSKI ASPEKTI TRŽIŠTA NEKRETNINA

Priuštivost stanovanja predstavlja jedan od ključnih izazova na hrvatskom tržištu rezidencijalnih nekretnina, s izraženim divergencijama u odnosu na zapadnoeuropske zemlje. Dok visoka stopa vlasništva nad nekretninama (91,3 %) naizgled ukazuje na dobru stambenu situaciju, detaljnija analiza otkriva značajne izazove, posebno za mlađe generacije i stanovništvo u urbanim i turističkim središtima.

Prema podacima Hrvatske narodne banke (HNB, 2023), omjer cijene stana i godišnjeg dohotka (engl. *price-to-income ratio*) u Hrvatskoj iznosi oko 11,2 za prosječan stan od 60 m² u Zagrebu, što je znatno više od preporučenog omjera od 3 – 5 koji se smatra indikatorom priuštivog stanovanja. Za usporedbu, taj omjer u Njemačkoj iznosi oko 8,4, u Austriji 10,1, dok u Portugalu doseže 11,8 (Eurostat, 2024d). Međutim važno je napomenuti da su prosječne plaće u tim zemljama značajno više nego u Hrvatskoj, što dodatno otežava usporedbu.

Stambeno kreditiranje u Hrvatskoj također pokazuje specifičnosti u odnosu na zapadnoeuropske zemlje. Prema podacima HNB-a (2023), prosječna kamatna stopa na stambene kredite u Hrvatskoj iznosila je oko 3,8 % u 2023. godini, što je više od prosjeka eurozone koji je iznosio oko 3,2 %. Uz to prosječno trajanje stambenih kredita u Hrvatskoj je kraće (oko 20 godina) nego u zemljama poput Nizozemske ili Švedske (25 – 30 godina), što rezultira višim mjesečnim ratama i manjom dostupnošću kredita za kućanstva s nižim prihodima.

Program subvencioniranja stambenih kredita predstavlja specifičan hrvatski odgovor na izazove priuštivosti stanovanja. Kroz taj program država subvencionira dio rate stambenog kredita za mlade obitelji koje kupuju svoju prvu nekretninu, s dodatnim pogodnostima za obitelji s djecom. Prema podacima Agencije za pravni promet i posredovanje nekretninama (APN,

2023), kroz taj program od 2017. do 2023. godine subvencionirano je više od 22 000 stambenih kredita, što je pomoglo značajnom broju mladih obitelji da dođu do vlastitog doma.

Za razliku od Hrvatske, mnoge zapadnoeuropske zemlje imaju razvijenije mehanizme za osiguravanje priuštivog stanovanja, uključujući: (1) socijalno stanovanje, primjerice u Austriji, Nizozemskoj i Danskoj, značajan dio stambenog fonda (15 – 30 %) čine socijalni stanovi s reguliranim najamnima; (2) kontrola najamnina primjerice, gradovi poput Berlina, Pariza i Amsterdama uveli su različite oblike kontrole najamnina kako bi osigurali priuštivost stanovanja; (3) porezne politike, većina zemalja koriste progresivne poreze na nekretnine i posebne poreze na nekretnine koje nisu primarno prebivalište kako bi destimulirali špekulativne investicije.

U Hrvatskoj je socijalno stanovanje vrlo ograničeno i, prema procjenama, manje od 2 % stambenog fonda čine socijalni stanovi, što je među najnižim udjelima u EU-u. Također ne postoji sustavan pristup kontroli najamnina, što rezultira značajnim rastom cijena najma, posebno u turističkim destinacijama gdje kratkoročni najam dodatno smanjuje ponudu stanova za dugoročni najam.

Socioekonomske implikacije tih trendova značajne su. Mladi u Hrvatskoj sve kasnije napuštaju roditeljski dom. Prema podacima Eurostata (2023), prosječna dob napuštanja roditeljskog doma u Hrvatskoj iznosi 31,8 godina, što je znatno više od prosjeka EU-a koji iznosi 26,4 godine. To ukazuje na otežan pristup samostalnom stanovanju za mlađe generacije, što može imati dugoročne demografske posljedice, uključujući odgađanje osnivanja obitelji i niže stope fertiliteta.

Također je primjetna sve veća stambena segregacija, posebno u turističkim destinacijama, gdje lokalno stanovništvo često ne može priuštiti stanovanje u središnjim dijelovima gradova i prisiljeno je seliti se u periferna područja. to može dovesti do *gentifikacije* urbanih središta i stvaranja tzv. *gradova duhova* izvan turističke sezone, što ima negativne posljedice za društvenu koheziju i održivost lokalnih zajednica.

Unatoč snažnom rastu cijena nekretnina u posljednjih nekoliko godina, Hrvatska još uvijek zadržava relativnu razinu pristupačnosti u usporedbi s većinom zapadnoeuropskih turističkih destinacija. Prema podacima Eurostata (2024e), prosječna cijena stambenog kvadrata u Hrvatskoj u 2023. godini iznosila je oko 2200 EUR, dok su u Italiji, Španjolskoj ili Francuskoj, osobito u turistički popularnim regijama poput Azurne obale, Baleara ili Toskane, cijene često dvostruko više, krećući se između 4000 i 6000 EUR/m² (Eurostat, 2024e ; INE, 2024; ISTAT, 2024).

Međutim kada se cijene nekretnina usporede s prosječnim dohotkom kućanstava, razlika u pristupačnosti postaje manje izražena. U većini zapadnoeuropskih zemalja, iako su nominalne cijene više, i prihodi stanovništva su značajno veći, što rezultira stabilnijim omjerom cijene nekretnine i godišnjeg dohotka. Priuštivost kupnje stana postaje sve veći izazov u Hrvatskoj, osobito za mlađe generacije i srednji sloj stanovništva. Unatoč relativno nižim nominalnim cijenama u usporedbi sa zapadnoeuropskim zemljama, sporiji rast dohotka i visoki udio osobne štednje potrebne za kupnju stana značajno umanjuju dostupnost stanovanja. Prema Eurostatu (2024d), u Hrvatskoj je potrebno u prosjeku 12 godišnjih neto plaća za kupnju stana srednje veličine (oko 90 m²) u glavnom gradu, dok je prosjek u EU-u oko 8 plaća, a u Njemačkoj i Belgiji čak ispod 7 (Eurostat, 2024d; OECD, 2023). Tako se stvara paradoks – dok cijene još uvijek privlače strane kupce zbog relativne pristupačnosti, za lokalno stanovništvo kupnja stana postaje sve teže ostvariv cilj. Posebno to može doći do izražaja u manjim sredinama gdje su primanja blizu minimalnim. Za razliku od zapadnoeuropskih zemalja koje često primjenjuju sustave subvencioniranog stanovanja ili kontrole najamnina kako bi očuvale socijalnu ravnotežu, u Hrvatskoj takvi mehanizmi još uvijek nisu dovoljno razvijeni.

Dodatno većina stanovništva u Hrvatskoj kupuje nekretnine bez pomoći dugoročnih kredita, oslanjajući se na osobnu uštedevinu ili nasljedstvo. Premda to umanjuje izloženost financijskom riziku, također znači da veliki dio populacije ne može sudjelovati na tržištu bez vanjske pomoći ili subvencija. Državni programi, poput subvencioniranih stambenih kredita (APN), donekle poboljšavaju dostupnost za mlade obitelji, ali se istovremeno kritiziraju zbog mogućeg poticanja daljnjeg rasta cijena (Ekonomija.org, 2024). Nasuprot tome, u mnogim zapadnoeuropskim zemljama, iako su cijene nekretnina više, visoki dohodci i pristupačniji hipotekarni sustavi omogućuju bolju ravnotežu između cijene stana i kupovne moći građana. U državama poput Nizozemske, Austrije i Francuske, sustavno se ulaže u javno stanovanje i dugoročne stambene politike koje ciljaju smanjenje financijskog opterećenja građana.

U hrvatskom kontekstu priuštivost stanovanja postaje ne samo ekonomsko pitanje već i društveno – sve veći broj mladih ostaje duže u roditeljskom domu, a odluke o zasnivanju obitelji sve se češće odgađaju zbog nesigurne stambene situacije. Stoga je pitanje stambene priuštivosti izravno povezano s demografskim i razvojnim politikama zemlje.

Kvaliteta novih stambenih objekata sve se više definira ne samo površinom i lokacijom već i dodatnim sadržajima koji odgovaraju suvremenim potrebama stanara. U Hrvatskoj, novi projekti stanovanja – osobito u urbanim

područjima i na obali – sve češće uključuju sadržaje poput podzemnih garaža, spremišta, dizala, zajedničkih zelenih površina i sustava video nadzora (Colliers, 2024). No i dalje je udio objekata s proširenim funkcionalnim zonama, poput *coworking* prostora, dječjih igraonica ili *fitness*-dvorana, značajno manji nego u zapadnoeuropskim zemljama.

U državama poput Nizozemske, Švedske ili Njemačke, višestambeni objekti sve češće uključuju zajedničke sadržaje koji potiču održiv način života i zajedništvo među stanarima. Prema istraživanju Housing Europe (Pittini i sur., 2023), više od 60 % novih stambenih projekata u Nizozemskoj uključuje zajedničke prostore za rad ili rekreaciju, spremišta za bicikle, energetske učinkovite sustave grijanja i hlađenja te pristup pametnim tehnologijama (npr. upravljanje rasvjetom, grijanje putem aplikacija). Hrvatska, iako pokazuje pomak prema višoj razini opremljenosti, još uvijek u velikoj mjeri ovisi o osnovnoj funkcionalnosti stanova, dok su dodatni sadržaji često rezervirani za projekte više cjenovne kategorije. Osim toga urbanistički i tehnički standardi nisu uvijek prilagođeni razvoju integriranih zajedničkih prostora – osobito u gradovima gdje je gradnja često podložna kompromisima zbog gustoće naseljenosti ili urbanističkih ograničenja (HGK, 2024).

4.5 REGULATORNI OKVIR: HRVATSKA I EUROPA

Regulatorni okvir i stambene politike predstavljaju područje značajnih divergencija između Hrvatske i većine zapadnoeuropskih zemalja. Dok mnoge zemlje EU-a imaju razvijene i integrirane stambene strategije, Hrvatska još uvijek nema sveobuhvatnu nacionalnu stambenu politiku koja bi adresirala ključne izazove tržišta rezidencijalnih nekretnina.

Regulatorni okvir u području tržišta nekretnina ima ključnu ulogu u oblikovanju investicijske klime, osobito kada je riječ o novogradnji i razvoju urbanih područja. U Hrvatskoj, iako postoje značajne razlike među lokalnim jedinicama, općenito se može reći da birokratske prepreke i urbanistički propisi variraju po regijama, s tendencijom manje stroge regulacije u ruralnim i turističkim područjima, što olakšava ulaganja i ubrzava procese izgradnje (HGK, 2024).

Regulacija tržišta nekretnina u Hrvatskoj primarno se fokusira na tehničke aspekte gradnje, prostorno planiranje i porezni tretman transakcija, dok su socijalni aspekti stanovanja i mehanizmi za osiguravanje priuštivosti relativno zanemareni. Ključni elementi regulatornog okvira uključuju: (1) Prostorno planiranje koje je regulirano zakonom prostornim planovima, koji određuju namjenu zemljišta i uvjete gradnje. Međutim prostorni planovi često se mijenjaju pod pritiskom investitora, posebno u turističkim područjima, što može dovesti do prekomjerne izgradnje i narušavanja prostornih

vrijednosti. (2) Građevinski propisi su definirani Zakonom o gradnji i pratećim pravilnicima, koji određuju tehničke standarde za gradnju. Hrvatska je usvojila EU-standarde energetske učinkovitosti, ali njihova primjena često nije dosljedna, posebno u manjim mjestima i ruralnim područjima; (3) Poreznim okvirima koji uključuje porez na promet nekretnina (3 % od tržišne vrijednosti), PDV na novogradnju (25 %, uz mogućnost smanjene stope od 5 % za prvu nekretninu do 40 m²), te porez na dohodak od imovine (12 % na prihod od najma); (4) Najamni odnosi regulirani su Zakonom o najmu stanova, koji pruža relativno slabu zaštitu najamoprimcima u usporedbi s mnogim zapadnoeuropskim zemljama. Ugovori o najmu često su kratkoročni, a kontrola najamnina ne postoji, što rezultira nestabilnošću na tržištu najma.

Za razliku od Hrvatske, mnoge zapadnoeuropske zemlje imaju znatno razvijenije stambene politike i regulatorne mehanizme. Primjerice, (1) Njemačka ima snažnu zaštitu najamoprimalaca, uključujući kontrolu rasta najamnina u područjima s napetim stambenim tržištem (tzv. *mietpreisbremse*), dugoročne ugovore o najmu i ograničenja na prenamjenu stambenih jedinica u turističke svrhe; (2) Austrija ima dugu tradiciju socijalnog stanovanja, s oko 24 % stambenog fonda u javnom vlasništvu ili vlasništvu neprofitnih stambenih organizacija, što osigurava priuštivo stanovanje za značajan dio stanovništva; (3) Nizozemska kombinira snažnu regulaciju najma, progresivno oporezivanje nekretnina i aktivnu ulogu stambenih zadruga (*woningcorporaties*) koje osiguravaju priuštivo stanovanje za različite društvene skupine; (4) Danska ima razvijen sustav stambenih zadruga (*andelsbolig*) koje omogućuju pristupačno stanovanje kroz model zajedničkog vlasništva, uz stroga ograničenja na špekulativne investicije u nekretnine, itd.

Prema izvješću Svjetske banke *Doing Business* (2020), prosječno trajanje postupka dobivanja građevinske dozvole u Hrvatskoj iznosi oko 146 dana, što je relativno povoljno u odnosu na mnoge zapadnoeuropske zemlje. Naprimjer, u Njemačkoj je potrebno u prosjeku 210 dana, u Italiji 180 dana, dok se u Francuskoj proces može produžiti i do 250 dana, ponajviše zbog stroge regulative, javnih konzultacija i zaštite okoliša (World Bank, 2020).

Zapadnoeuropske zemlje općenito imaju kompleksnije urbanističke propise, više razina nadzora i integriranije sustave prostornog planiranja. Iako to osigurava višu razinu održivosti i javnog interesa, često rezultira sporijim i skupljim procesima za investitore. Osim toga u većini zapadnoeuropskih država primjenjuju se viši porezi na kapitalnu dobit, nekretnine i nasljedstvo, što može dodatno opteretiti ulagače (OECD, 2023c).

S druge strane Hrvatska ima relativno konkurentan porezni okvir – ne postoji porez na nekretnine za fizičke osobe u vlasništvu nekretnine, a porez

na promet nekretnina iznosi 3 % i jedan je od najnižih u EU-u (Ministarstvo financija RH, 2024). Također pojedine jedinice lokalne samouprave nude olakšice i ubrzane procedure za razvoj turističkih i infrastrukturnih projekata. Ta fleksibilnost regulative, iako može nositi određene rizike (npr. prekomjerna izgradnja u osjetljivim zonama), čini hrvatsko tržište posebno privlačnim za brze i oportunističke investicije – osobito u segmentu apartmanskim naselja i vila uz obalu.

Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine prepoznaje stanovanje kao važan aspekt kvalitete života, ali ne definira konkretne mehanizme za osiguravanje priuštivog i kvalitetnog stanovanja. Također Hrvatska još uvijek nema nacionalnu stambenu strategiju koja bi pružila okvir za dugoročni razvoj stambenog sektora.

Te razlike u regulatornom okviru i stambenim politikama imaju značajne implikacije za funkcioniranje tržišta rezidencijalnih nekretnina. Dok zapadnoeuropske zemlje aktivno koriste regulatorne mehanizme i stambene politike za balansiranje tržišnih sila i osiguravanje priuštivog stanovanja, hrvatsko tržište nekretnina u većoj mjeri ovisi o tržišnim mehanizmima, što može rezultirati većim cjenovnim nestabilnostima i manjom dostupnošću stanovanja za ranjive skupine.

4.6 PREFERENCIJE STANOVANJA I TRŽIŠTE NAJMA

Struktura stambenog fonda i preferencije građana glede vrste stanovanja znatno variraju među državama Europske unije, odražavajući razlike u načinu života, urbanizaciji i povijesnom razvoju stambenih politika. U Hrvatskoj prevladava život u obiteljskim kućama – prema podacima Eurostata (2024b), čak 77 % kućanstava živi u kućama, dok samo 23 % živi u stanovima. Ta raspodjela povezana je s visokom stopom vlasništva, nasljeđivanjem nekretnina, kao i nižim stupnjem urbanizacije u odnosu na razvijenije europske zemlje. Stanovi su u Hrvatskoj najzastupljeniji u većim urbanim središtima poput Zagreba, Splita i Rijeke, gdje je tržište stanova značajno razvijenije, dok su u ostatku zemlje kuće dominantna forma stanovanja.

Nasuprot tome, u mnogim zapadnoeuropskim državama prevladava život u stanovima. Naprimjer, u Španjolskoj 66 % stanovništva živi u stanovima, u Njemačkoj 57 %, a u Austriji 53 % (Eurostat, 2024c). Ta razlika proizlazi iz višeg stupnja urbanizacije, koncentracije stanovništva u gradovima te višestoljetne tradicije višestambene gradnje u urbanim jezgrama.

Osim toga život u stanovima u zapadnoj Europi češće je povezan s najmom nego s vlasništvom, dok se u Hrvatskoj vlasništvo, posebno nad kućom, često smatra višim oblikom socijalne i ekonomske sigurnosti (OECD, 2023a). Tržište najma u Hrvatskoj značajno se razlikuje od zapadnoeuropskih uzora.

Prema Eurostatu (2023), samo oko 9 % hrvatskih građana živi u unajmljenim stanovima, dok je u Njemačkoj taj udio 48 %, a u Austriji čak 50 %. Takav omjer posljedica je visoke stope vlasništva, povijesnih okolnosti privatizacije stanova te slabije pravne zaštite najmoprimaca (Pittini i sur., 2023).

Najam u Hrvatskoj najčešće se odvija na nereguliranom tržištu, često bez ugovora i poreznih prijava. Nasuprot tome, mnoge europske zemlje imaju razvijene sustave regulacije najma – uključujući kontrolu najamnina, zaštitu od deložacije i poticaje za dugoročni najam. Rast kratkoročnog najma putem platformi kao što su Airbnb ili Booking.com snažno utječe na dostupnost stanova za dugoročni najam u turistički atraktivnim gradovima. U Dubrovniku, Splitu i dijelovima Zagreba, veliki broj stanova prenamijenjen je za dnevni najam, čime se smanjuje ponuda i povećavaju cijene najamnina za lokalno stanovništvo (Deloitte, 2023).

U mnogim europskim gradovima taj trend doveo je do strožih regulacija – Barcelona i Amsterdam ograničile su broj dana koje vlasnik smije iznajmljivati, dok je Beč uveo potpune zabrane kratkoročnog najma u zgradama sa subvencioniranim stanovima. U Hrvatskoj takva regulacija zasad ne postoji na nacionalnoj razini, a lokalne mjere su rijetke i slabog dosega, što otvara prostor za daljnje tržišne distorzije.

4.7 DEMOGRAFSKA DEPOPULACIJA I CIKLIČNOST TRŽIŠTA

Demografski trendovi predstavljaju jedan od ključnih dugoročnih čimbenika koji oblikuju tržište rezidencijalnih nekretnina, a Hrvatska u tom aspektu pokazuje značajne divergencije u odnosu na većinu zapadnoeuropskih zemalja. Dok se mnoge zapadnoeuropske zemlje suočavaju s umjerenim starenjem stanovništva i kontinuiranim rastom broja kućanstava zbog imigracije i smanjenja prosječne veličine kućanstva, Hrvatska se suočava s iza-zovnijim demografskim trendovima koji imaju kompleksne implikacije za tržište nekretnina.

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku (DZS, 2023), Hrvatska bilježi kontinuirani pad broja stanovnika – sa 4,28 milijuna prema popisu iz 2011. godine na 3,89 milijuna prema popisu iz 2021. godine, što predstavlja pad od 9,3 % u samo deset godina. Taj trend rezultat je kombinacije negativnog prirodnog prirasta (više umrlih nego rođenih) i značajne emigracije, posebno nakon ulaska Hrvatske u EU 2013. godine.

Istovremeno Hrvatska bilježi intenzivno starenje stanovništva. Prema podacima Eurostata (2024a), udio stanovništva starijeg od 65 godina porastao je sa 17,7 % u 2011. na 22,3 % u 2023. godini, dok je medijalna dob stanovništva

porasla s 41,7 na 44,8 godina. Projekcije pokazuju da bi do 2050. godine udio stanovništva starijeg od 65 godina mogao doseći 30 %, što bi Hrvatsku svrstalo među demografski najstarije zemlje Europe.

Osim toga depopulacija ruralnih i slabije razvijenih regija, kao i kontinuirani odljev mladog stanovništva u inozemstvo, doveli su do viška stambenog fonda u pojedinim dijelovima zemlje – istovremeno dok u urbanim središtima vlada nedostatak stanova i rast cijena (DZS, 2023). Slični obrasci prisutni su u drugim državama srednje i istočne Europe, poput Bugarske, Latvije i Rumunjske, gdje se prazne kuće i stanovi gomilaju u depopuliranim regijama, dok se cijene u glavnim gradovima rapidno povećavaju (Eurostat, 2024e). Ti demografski pritisci stvaraju podijeljena tržišta koja zahtijeva regionalno diferencirane politike, odnosno revitalizaciju i poticaje stanovanja u praznim naseljima te privlačenje mladih obitelji u takve krajeve i kontrolu rasta cijena u prenapučenim urbanim centrima.

Pitanje prezasićenosti tržišta jedno je od najčešćih u kontekstu rasta cijena nekretnina u Hrvatskoj. Cijene su od 2015. do 2024. godine porasle za više od 70 %, a u pojedinim regijama i znatno više (Eurostat, 2024). Istodobno realni prihodi građana rastu sporije, a udio stambenih kredita ostaje nizak, što upućuje na ranjivost tržišta u slučaju šokova. Slične situacije prethodile su krizama 2008. godine, kada su nerealno visoke cijene, slaba regulacija i spekulativna ulaganja dovele do pucanja tržišnog balona. Europska središnja banka (2024) upozorava da su u mnogim zemljama EU-a cijene ponovno iznad fundamentalne vrijednosti, iako je rast kamatnih stopa djelomično usporio tržište.

Za razliku od Hrvatske, većina zapadnoeuropskih zemalja bilježi stabilniji demografski razvoj. Primjerice, Njemačka je nakon razdoblja demografske stagnacije počela bilježiti blagi rast stanovništva zahvaljujući imigraciji. Francuska i Ujedinjeno Kraljevstvo kontinuirano bilježe rast stanovništva zbog kombinacije prirodnog prirasta i imigracije. Te zemlje također bilježe kontinuirani rast broja kućanstava zbog smanjenja prosječne veličine kućanstva (više samačkih kućanstava, kasnije stupanje u brak, manje djece), što održava stabilnu potražnju za stambenim jedinicama unatoč demografskom starenju.

Važno je napomenuti da demografski trendovi u Hrvatskoj nisu uniformni i da postoje značajne razlike između urbanih i ruralnih područja te između Kontinentalne Hrvatske i obale. Zagreb i obalna područja, posebno veći gradovi poput Splita, Rijeke i Zadra, pokazuju veću demografsku otpornost zahvaljujući ekonomskim prilikama i migracijama iz drugih dijelova Hrvatske.

To rezultira kontinuiranom potražnjom za nekretninama u tim područjima, unatoč općem demografskom padu na nacionalnoj razini.

Dugoročno demografski trendovi predstavljaju jedan od najvećih izazova za održivost hrvatskog tržišta rezidencijalnih nekretnina, posebno u manje atraktivnim lokacijama. Dok turizam i strani investitori trenutačno održavaju dinamiku tržišta u obalnim područjima, kontinuirani demografski pad mogao bi dugoročno dovesti do značajnog pada vrijednosti nekretnina u mnogim dijelovima zemlje, što bi moglo imati šire ekonomske i socijalne implikacije.

5. PREPORUKE URAVNOTEŽENOG RAZVOJA TRŽIŠTA REZIDENCIJALNIH NEKRETNINA U HRVATSKOJ

S obzirom na iznimno visok udio privatnog vlasništva u Hrvatskoj (91,3%) i slabo razvijeno tržište najma, koje je društveno manje prihvaćeno u usporedbi s većinom zapadnoeuropskih zemalja, razumno je očekivati da će *Nacionalni plan stambene politike Republike Hrvatske do 2030. godine*, koji je donijela Vlada Republike Hrvatske 2025. godine, polučiti mjerljive učinke (Vlada Republike Hrvatske 2025a). *Akcijskim planom za provedbu Nacionalnog plana stambene politike Republike Hrvatske za razdoblje od 2025. do 2027. godine* određena su tri glavna cilja: priuštivo stanovanje, održivo stanovanje i prostor u funkciji stanovanja (Vlada Republike Hrvatske, 2025b).

Donošenju *Nacionalnog plana stambene politike Republike Hrvatske do 2030. godine* prethodilo je nekoliko temeljitijih studija. *Modeliranje i projiciranje ponude i potražnje za stambenim jedinicama u jedinicama lokalne samouprave Republike Hrvatske* pokazalo je da su hitno potrebne sveobuhvatne javne politike koje će rezultirati značajnom ponudom priuštivih stambenih jedinica (Vizek, M. ur., 2024). Nadalje, *Model projiciranja mogućnosti novoizgrađenog broja stambenih jedinica na razini jedinica lokalne samouprave Republike Hrvatske* (Urbanex, 2024a) poslužio je kao metodološki alat procjene mogućih prostornih kapaciteta građevinskih područja u Hrvatskoj za budući prostorni razvoj naselja, te ukazao na prevladavajući raspršeni i neučinkoviti trend urbanizacije između 2015. i 2020. godine koji zahtijeva preispitivanje definiranih građevinskih područja i poticanje kompaktnijeg razvoja uz značajan potencijal postojećih *brownfield*-lokacija za održivu stambenu izgradnju. Naposljetku, *Prijedlog smjernica prostornih politika priuštivog stanovanja u Republici Hrvatskoj* predstavlja sveobuhvatan prijedlog razvoja nacionalnog okvira stambenih politika koji bi omogućio fleksibilne i lokalno prilagođene strategije priuštivog stanovanja, analizirajući postojeće inovativne prakse u hrvatskim gradovima i općinama te

predlaže integriran sustav koordinacije između nacionalne i lokalne razine za rješavanje stambenih potreba različitih društvenih skupina kroz aktivno uključivanje javnog, privatnog i civilnog sektora (Urbanex, 2024b).

Usvojenim *Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o društveno potičanoj stanogradnji* (NN 72/2025) predviđa se pokretanje *Programa priuštivog najma* koji bi, kako se očekuje, trebao povećati broj stanova u trajnom najmu te utjecati na smanjivanje cijena rezidencijalnih nekretnina u Republici Hrvatskoj. U državama s razvijenim i reguliranim tržištem najma (npr. Austrija, Nizozemska) najam je društveno prihvaćen, a javne politike omogućuju veću dostupnost stanovanja, osobito za mlade i ranjive skupine. Povećanje ponude najma može smanjiti tržišni pritisak na kupovinu, ublažiti rast i kolebanje cijena te omogućiti veću mobilnost stanovništva, što je osobito važno u kontekstu rasta cijena i smanjene priuštivosti.

Visoka stopa vlasništva u Hrvatskoj (91,3 %) dugoročno stvara dodatne društveno-ekonomske izazove koji ograničavaju mobilnost radne snage, otežavaju prilagodbu demografskim promjenama (starenje, emigracija) i ugrožavaju održivost stambenog fonda. Kako se stanovništvo smanjuje i stari, potreban je fleksibilniji model stanovanja koji uključuje veći udio najma i socijalnih stanova. Bez te promjene tržište bi moglo stagnirati ili čak doživjeti pad u manje atraktivnim regijama.

Znatan rast cijena u Zagrebu i na obali (oko 60 % više od unutrašnjosti) istodobno s padom ili stagnacijom u ruralnim područjima, ukazuje na duboku neravnotežu. Poticanje ulaganja u infrastrukturu, digitalizaciju i radna mjesta u ruralnim područjima može smanjiti migracijski pritisak na velike gradove, uravnotežiti potražnju za nekretninama i ublažiti pritisak na cijene u urbanim centrima.

Uvođenje poreza na nekretnine (primjerice, progresivni porez na drugu i više nekretnina), odnosno stupanjem na snagu *Zakona o izmjenama i dopuni Zakona o lokalnim porezima* (NN 151/2024) može imati ograničen, ali ne nužno presudan utjecaj na smanjenje cijena nekretnina. Taj porez može obeshrabriti špekulativnu kupnju i držanje praznih stanova, ali iskustva iz drugih zemalja pokazuju da je njegov učinak na cijene često umjeren, osobito ako ne postoji paralelan razvoj ponude najma i javnog stanovanja. Bez značajnijih mjera nacionalne stambene politike usmjerenih na unapređenje priuštivog najma i socijalnog stanovanja, porez na nekretnine sam po sebi vjerojatno neće značajno sniziti cijene nekretnina.

Dio tržišta, osobito obalni segment i kratkoročni najam, ima špekulativne motive s obzirom na to da se investitori nadaju brzim zaradama zbog rasta vrijednosti stanova, osobito u turističkim regijama i segmentu apartmana

obalne Hrvatske. Međutim za većinu građana kupnja nekretnine i dalje je primarno motivirana stambenom sigurnošću, a ne isključivo investicijskim motivima. Može se zaključiti da se špekulativni elementi povećavaju, ali nisu dominantni na cijelom tržištu.

Javne politike stanovanja trebale bi poticati razvoj tržišta najma, osobito ruralni razvoj i demografsku revitalizaciju sela, dok bi porez na nekretnine mogao biti koristan kao dio šire strategije. Visok udio privatnog vlasništva nije odmah neodrživ, ali dugoročno zahtijeva prilagodbu tržišta i javnih politika kako bi se osigurala veća fleksibilnost i pristupačnost stanovanja za sve društvene skupine.

Tablica 1. prikazuje ključne usporedne pokazatelja tržišta hrvatskog i prosječnog EU-tržišta rezidencijalnih nekretnina između 2015. i 2024. godine.

Tablica 1. Usporedni pokazatelji hrvatskog i EU tržišta rezidencijalnih nekretnina (2015. – 2024.). Izvor: Analiza autora

Pokazatelj	Hrvatska	EU prosjek / Odabrane zemlje	Napomena
Rast indeksa cijena (HPI) (2015. – Q42024.)	105 %	55,4 %	Hrvatska znatno iznad EU prosjeka
Godišnja stopa rasta (Q4 2024)	14 – 17 %	4,9 % (EU), 4,2 % (eurozona)	Hrvatska znatno iznad EU prosjeka
Udio vlasništva nad nekretninama	91,3 %	70 – 75 % (prosjek zapadne Europe)	Hrvatska u vrhu EU
Ponuda najma	Niska ponuda, slabo razvijeno tržište	Viša ponuda, regulirani najam (npr. Nizozemska, Austrija)	Najam stanova društveno prihvaćen u zapadnoj Europi
Udjel iznajmljenih stanova	9 %	48 % Njemačka, 50 % Austrija	U EU značajno razvijeno tržište najma stanova
Regionalne razlike u cijenama	Izrazite (obala, Zagreb najviše)	Umjerenije, ali prisutne	Turizam snažno utječe na cijene u priobalnoj Hrvatskoj
Prosječna cijena četvornog metra stana	Dubrovnik > 4000 €; Slavonija ≈ 1200 €	Veći raspon, ali EU-cijene često iznad 3000 € /m²	Nerazmjer cijena u odnosu na BDP

Dostupnost stanovanja	Mala, osobito za mlade obitelji	Viša, javni/subvencionirani stanovi u nekim zemljama	Hrvatska je donijela <i>Nacionalni plan stambene politike do 2030. godine</i>
Kvaliteta novogradnje	Niži standardi izvan gradova	Viši standardi (energetska učinkovitost, pametne tehnologije)	Hrvatska zaostaje u ruralnim područjima
Kvaliteta novogradnje	Visok, osobito u turizmu	Varira po zemlji	Dodatni pritisak na cijene
Udio vlasništva rezidencijalnih nekretnina	91,3 %	48 % Njemačka, 50 % Austrija	Hrvatska pri vrhu EU
Udio stambenih kredita	15 %	> 40 % u Nizozemskoj, Švedskoj, Njemačkoj	

Uvođenjem koordinirane kombinacije mjera, primjerice poticaja za dugo-ročni najam, progresivnog oporezivanja investicijskih nekretnina i strateških ulaganja u ruralnu infrastrukturu, moguće je uspostaviti stabilnije i priuštivije stambeno tržište. Takva politika povećat će geografsku i socijalnu mobilnost, smanjiti demografske i tržišne rizike te osigurati održivost stambenog fonda u dugom roku. Ključ uspjeha leži u sinergiji fiskalnih, regulatornih i razvojnih instrumenata koje će zajedno ublažiti pritisak na cijene i povećati prištavost stanovanja.

6. ZAKLJUČCI

Komparativna analiza hrvatskog i europskog tržišta rezidencijalnih nekretnina otkriva složenu sliku trendova i divergencija koji oblikuju dinamiku cijena, dostupnost stanovanja i investicijske prilike. Hrvatska pokazuje specifične odlike koje je razlikuju od većine zapadnoeuropskih zemalja, uključujući izrazito visoku stopu vlasništva nad nekretninama, snažan utjecaj turizma na tržište, izražene regionalne razlike u cijenama te izazovne demografske trendove.

Divergentni cjenovni trendovi: dok hrvatsko tržište nekretnina bilježi kontinuirani rast cijena, posebno u turističkim područjima i većim gradovima, mnoga zapadnoeuropska tržišta pokazuju znakove stabilizacije ili čak pada cijena. Ta divergencija dijelom je rezultat različitih faza tržišnog ciklusa, ali i strukturnih razlika u ponudi i potražnji.

Regionalne nejednakosti: Hrvatska pokazuje izrazite regionalne razlike u cijenama i tržišnoj dinamici, s obalnim područjima i Zagrebom koji bilježe kontinuirani rast cijena, dok ruralna i manje razvijena područja često bilježe stagnaciju ili pad vrijednosti nekretnina. Te razlike odražavaju šire ekonomske i demografske trendove, ali su dodatno pojačane utjecajem turizma.

Specifična struktura vlasništva: s udjelom vlasništva nad nekretninama od preko 91 %, Hrvatska značajno odstupa od većine zapadnoeuropskih zemalja gdje je najam češći oblik stanovanja. Ta visoka stopa vlasništva ima kompleksne implikacije za mobilnost radne snage, priuštivost stanovanja i razvoj tržišta najma.

Utjecaj turizma: Turizam ima izniman utjecaj na hrvatsko tržište nekretnina, posebno u obalnim područjima, što rezultira visokim cijenama, intenzivnom gradnjom i prenamjenom stambenih jedinica u turističke svrhe. Taj fenomen stvara izazove za lokalno stanovništvo u pogledu priuštivosti stanovanja i održivosti lokalnih zajednica.

Demografski izazovi: Hrvatska se suočava s izazovnim demografskim trendovima, uključujući pad broja stanovnika i intenzivno starenje populacije, što dugoročno može značajno utjecati na potražnju za nekretninama, posebno u manje atraktivnim lokacijama.

Nedostatak integrirane stambene politike: za razliku od mnogih zapadnoeuropskih zemalja, Hrvatska još uvijek nema sveobuhvatnu nacionalnu stambenu politiku koja bi adresirala ključne izazove tržišta nekretnina, uključujući priuštivost stanovanja, kvalitetu stambenog fonda i održivi razvoj.

Na temelju navedenih zaključaka, mogu se predložiti sljedeće preporuke za različite dionike:

Za donositelje politika: (1) dodatno razviti sveobuhvatnu nacionalnu stambenu strategiju koja bi adresirala ključne izazove tržišta nekretnina, uključujući priuštivost stanovanja, kvalitetu stambenog fonda i regionalne nejednakosti; (2) proširiti programe socijalnog stanovanja i društveno poticane stanogradnje kako bi se osiguralo priuštivo stanovanje za ranjive skupine; (3) razmotriti uvođenje regulatornih mehanizama za balansiranje utjecaja turizma na lokalna stambena tržišta, posebno u područjima s visokim pritiskom na cijene te (4) razviti specifične politike za revitalizaciju stambenog fonda u demografski ugroženim područjima.

Za investitore: (1) prepoznati regionalne specifičnosti hrvatskog tržišta nekretnina i prilagoditi investicijske strategije lokalnim uvjetima; (2) uzeti u

obzir dugoročne demografske trendove pri procjeni investicijskog potencijala, posebno u manje atraktivnim lokacijama i (3) istražiti mogućnosti za razvoj specijaliziranih stambenih projekata koji adresiraju specifične potrebe, poput stanovanja za starije osobe ili energetske učinkovitih stambenih kompleksa.

Za stručnjake u sektoru nekretnina: (1) usavršiti sofisticiranije metode procjene vrijednosti nekretnina koje uzimaju u obzir specifičnosti hrvatskog tržišta; (2) promovirati transparentnost i profesionalizam u sektoru nekretnina kroz kontinuiranu edukaciju i primjenu međunarodnih standarda i (3) aktivno sudjelovati u javnim raspravama o stambenim politikama i regulatornim okvirima.

Za ekonomiste i njima srodne istraživače: (1) provoditi detaljnije analize regionalnih tržišta nekretnina u Hrvatskoj, s fokusom na specifične čimbenike koji oblikuju lokalnu dinamiku cijena; (2) istražiti dugoročne implikacije demografskih trendova na tržište nekretnina, posebno u kontekstu starenja stanovništva i migracija i (3) razviti modele za procjenu utjecaja turizma na lokalna stambena tržišta i identificirati održive pristupe balansiraju turističkih i stambenih potreba

Zaključno, hrvatsko tržište rezidencijalnih nekretnina pokazuje specifične odlike koje zahtijevaju prilagođene pristupe u analizi, regulaciji i investicijskim strategijama. Razumijevanje trendova i divergencija u odnosu na europski prosjek ključno je za oblikovanje i usavršavanje učinkovitih javnih politika i investicijskih strategija koje mogu odgovoriti na izazove suvremenog stambenog sektora. Dugoročna održivost tržišta nekretnina u Hrvatskoj ovisit će o sposobnosti svih dionika u prepoznavanju i adresiraju specifičnih izazova, uključujući demografske trendove, regionalne nejednakosti i balansiranje turističkih i stambenih potreba.

LITERATURA

- APN. (2023). *Program subvencioniranja stambenih kredita*. Zagreb: Agencija za pravni promet i posredovanje nekretninama. Pristupljeno: 5. srpnja 2025., s <https://apn.hr/subvencionirani-stambeni-krediti/put-do-kredita>
- Colliers. (2024). *Croatia Real Estate Market Overview Q1 2024*. Pristupljeno: 2. svibnja 2025., s <https://www.colliers.com/hr-hr/research/croatia-2024-market-overview-and-2025-outlook>
- Deloitte. (2023). *European Short-Term Rental Market Outlook 2023*. Deloitte Real Estate Insights. Pristupljeno: 5. srpnja 2025., s <https://www.deloitte.com/content/dam/assets-zone2/il/en/docs/industries/financial-services/2025/property-index-2023.pdf>
- Državni zavod za statistiku. (2024). *Cijene prodanih novih stanova u Republici Hrvatskoj 2023*. Pristupljeno: 3. svibnja 2025., s <https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/gradvinarstvo/cijene-prodanih-novih-stanova/>
- Ekonomija.org. (2024). *Utjecaj državnih subvencija na tržište nekretnina u Hrvatskoj*. Pristupljeno: 4. svibnja 2025., s <https://www.ekonomija.org/utjecaj-drzavnih-subvencija-na-trziste-nekretnina-u-hrvatskoj/>
- European Central Bank. (2023). *Household Finance and Consumption Survey (HFCS)*. European Central Bank. Pristupljeno: 3. svibnja 2025, https://www.ecb.europa.eu/stats/ecb_surveys/hfcs/html/index.en.html
- Eurostat. (2023). *Housing in Europe* Pristupljeno: 10. svibnja 2025., s <https://ec.europa.eu/eurostat/web/interactive-publications/housing-2023>
- Eurostat. (2024a). *Average number of persons per household by country*. Pristupljeno: 13. svibnja 2025., s https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_lvph03/default/table?lang=en
- Eurostat. (2024b). *Distribution of population by dwelling type – Croatia*. Pristupljeno: 8. svibnja 2025., s https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_-_housing
- Eurostat. (2024c). *Distribution of population by dwelling type – EU comparison*. Pristupljeno: 9. svibnja 2025., s https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_-_housing
- Eurostat. (2024d). *Housing cost overburden rate*. Pristupljeno: 10. svibnja 2025., s https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Housing_statistics
- Eurostat. (2024e). *Housing price statistics – House price index by country*. Pristupljeno: 11. svibnja 2025., s <https://ec.europa.eu/eurostat/web/housing-price-statistics>
- Eurostat. (2024f). *Tourism statistics - economic data*. Pristupljeno: 12. svibnja 2025., s https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Tourism_statistics
- Eurostat. (2025a). *House price index (2015 = 100) - Croatia*. Pristupljeno: 5. svibnja 2025., s https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/prc_hpi_q/default/table?lang=en
- Eurostat. (2025b). *House price index (2015 = 100) - European Union*. Pristupljeno: 6. svibnja 2025., s https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/prc_hpi_q/default/table?lang=en
- Eurostat. (2025c). *House prices up by 4.2% in the euro area and up by 4.9% in the European Union in Q4 2024*. Pristupljeno: 7. svibnja 2025., s <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-euro-indicators/w/2-08042025-ap>
- Financial Times. (2024, April 4). *European house prices fall for first time in a decade*. Pristupljeno: 14. svibnja 2025., s <https://www.ft.com/content/fbdb5271-c35c-40cd-b301-eed9d7c6f57a>
- HGK – Hrvatska gospodarska komora. (2024a). *Analiza ulaganja u nekretninski sektor u RH 2023*. Pristupljeno: 15. svibnja 2025., s <https://www.hgk.hr/analize-i-publikacije>

- HGK – Hrvatska gospodarska komora. (2024b). *Stanje investicijske klime u građevinskom sektoru*. Pristupljeno: 16. svibnja 2025., s <https://www.hgk.hr/analize-i-publikacije>
- Hrvatska narodna banka (HNB). (2023). Makroekonomska kretanja i prognoze. Zagreb: HNB.
- INE (Instituto Nacional de Estadística). (2024). *Estadísticas de vivienda y precios*. Pristupljeno: 17. svibnja 2025., s https://www.ine.es/dyngs/INEbase/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736152838&idp=1254735976607
- ISTAT. (2024). *Prezzi delle abitazioni*. Pristupljeno: 18. svibnja 2025., s <https://www.istat.it/statistiche-per-temi/economia/prezzi/>
- Kunovac, D. et. al. (2008). Primjena hedonističke metode za izračunavanje indeksa cijena nekretnina u Hrvatskoj. Istraživanja, I-20, lipanj 2008. Zagreb: Hrvatska narodna banka. Pristupljeno: 5. srpnja 2025. <https://www.hnb.hr/documents/20182/121648/i-020.pdf/67a39d10-1fee-4447-9121-69a1f4a21f13>
- Ministarstvo financija RH. (2024). *Porezni sustav u Republici Hrvatskoj*. Pristupljeno: 19. svibnja 2025., s https://www.porezna-uprava.hr/hr_porezni_sustav/Stranice/default.aspx
- Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine. (2023). *Pregled tržišta nekretnina Republike Hrvatske 2023*. Zagreb: MPGI.
- OECD. (2023a). *Housing affordability indicators*. Pristupljeno: 21. svibnja 2025., s <https://www.oecd.org/housing/housing-affordability-indicators.htm>
- OECD. (2023b). *Housing and inclusive growth*. Pristupljeno: 20. svibnja 2025., s <https://www.oecd.org/housing/housing-and-inclusive-growth-6ef36f4b-en.htm>
- OECD. (2023c). *Housing taxation in OECD countries*. Pristupljeno: 22. svibnja 2025., s <https://www.oecd.org/tax/tax-policy/housing-taxation-in-oecd-countries.htm>
- Pittini, A., Ghekière, L., Dijol, J., & Kiss, I. (2023). *The State of Housing in the EU 2023*. Housing Europe. Pristupljeno: 23. svibnja 2025., s <https://www.housingeurope.eu/resource-1770/the-state-of-housing-in-the-eu-2023>
- Porezna uprava. (2024). *Pregled broja kupoprodaja prema državi stjecatelja 2024*. Pristupljeno: 22. svibnja 2025., s <https://porezna-uprava.gov.hr/hr/evidencije-prometa-nekretnina/4757>
- Savills. (2024). *European Investment Market Report 2023*. Pristupljeno: 24. svibnja 2025., s https://www.savills.com/research_articles/255800/333213-0
- Statistisches Bundesamt. (2024). *Wohnimmobilienpreise in Deutschland*. Pristupljeno: 25. svibnja 2025., s https://www.destatis.de/DE/Themen/Wirtschaft/Preise/Baupreise-Immobilienpreisindex/_inhalt.html
- Trading Economics. (2025). *Croatia House Price Index*. Pristupljeno: 26. svibnja 2025., s <https://tradingeconomics.com/croatia/house-price-index>
- Urbanex. (2024a). Model projiciranja mogućnosti novoizgrađenog broja stambenih jedinica na razini jedinica lokalne samouprave Republike Hrvatske. Pristupljeno: 5. srpnja 2025. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/NPSP/2_Model_projiciranja.pdf
- Urbanex. (2024b). Prijedlog smjernica prostornih politika priuštivog stanovanja u Republici Hrvatskoj. Pristupljeno: 5. srpnja 2025. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/NPSP/3_Prijedlog_smjernica.pdf
- Vizek, M. ur. (2024). Modeliranje i projiciranje ponude i potražnje za stambenim jedinicama u jedinicama lokalne samouprave Republike Hrvatske. Zagreb: Ekonomski institut Zagreb. Pristupljeno: 5. srpnja 2025. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/NPSP/1_EIZ_Studija_analize_stambenih_jedinica.pdf
- Vlada Republike Hrvatske. (2025a). Nacionalni plan stambene politike Republike Hrvatske do 2030. Zagreb: Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine. Pristupljeno: 5. srpnja 2025. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/NPSP/2025_03_26_NPSP.pdf

Vlada Republike Hrvatske. (2025b). Akcijski plan za provedbu Nacionalnog plana stambene politike Republike Hrvatske za razdoblje od 2025. do 2027. godine (2025). Zagreb: Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine. Pristupljeno: 5. srpnja 2025. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/NPSP/2025_03_26_Akcijski_plan_NPSP.pdf

World Bank. (2020). *Doing Business 2020: Comparing Business Regulation in 190 Economies*. Pristupljeno: 1. svibnja 2025., s <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020>

Zakon o izmjenama i dopunama zakona o društvenoj poticajnoj stanogradnji. (2025). Narodne novine 72/2025) Pristupljeno: 5. srpnja 2025. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2025_04_72_938.html

Zakon o izmjenama i dopuni Zakona o lokalnim porezima. (Narodne novine 151/2024) Pristupljeno: 5. srpnja 2025. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_12_152_2504.html

Trends and divergences in the comparative analysis of the Croatian and European residential real estate market

ABSTRACT

The aim of this paper is to provide a detailed and comprehensive insight into the residential real estate market in the Republic of Croatia compared to selected markets in European Union countries. The research focuses on identifying trends and divergences between the Croatian market and the European average, with an emphasis on understanding price dynamics, housing availability, and investment potential. The two primary objectives are to quantify the fundamental indicators of the real estate market and to conduct a comparative analysis of structural differences to identify the strengths and weaknesses of the Croatian market in the European context. The methodological approach is based on a combination of quantitative and qualitative methods, with an emphasis on descriptive comparative analysis. The research covers the period from 2015 to 2024, which allows for tracking medium-term trends and the impact of significant events such as Croatia's accession to the European Union, the COVID-19 pandemic, and entry into the eurozone. Data sources include official statistics from Eurostat, the Croatian Bureau of Statistics, and the Croatian National Bank. Results show that the Croatian real estate market is experiencing exceptionally strong price growth, significantly exceeding the EU average. The housing price index in

Croatia increased by 105% from 2015 to 2024, while the EU average was 55.4%. The analysis reveals pronounced regional differences in prices, with the highest amounts on the Adriatic coast and in Zagreb. Croatia also stands out with a high rate of property ownership (91.3%), which is significantly higher than in most Western European countries. The practical application of the research is reflected in a better understanding of market trends and investment opportunities, enabling higher quality decision-making in the context of investments and housing public policy planning. The results can serve as a foundation for developing a sustainable housing sector and improving the regulatory framework. The social significance of the paper stems from the analysis of housing affordability, which represents one of the key challenges in the Croatian market, especially for younger generations. Demographic trends, including depopulation and population aging, further shape the real estate market and have long-term implications for housing policy and the country's socio-economic stability.

Keywords: residential real estate, Croatian real estate market, European real estate market, House Price Index (HPI), comparative analysis

Dostupnost informacija u digitalnom prostoru o refinanciranju kredita građana na području Kontinentalne Hrvatske

Izvorni znanstveni rad

Martina Jukić

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78, 33000 Virovitica
Sveučilište Sjever, doktorski studij
martina.jukic@vuv.hr

Danijela Vakanjac

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78, 33000 Virovitica
Doctoral Program Entrepreneurship and Innovativeness at the Josip Juraj Strossmayer
University in Osijek
danijela.vakanjac@vuv.hr

Mladena Bedeković

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78, 33000 Virovitica
mladena.bedekovic@vuv.hr

SAŽETAK

Građani na području Kontinentalne Hrvatske sve češće koriste digitalni prostor koji pruža razne financijske informacije putem društvenih mreža, internetskih portala i službenih stranica financijskih institucija. Dostupnost i točnost tih informacija ključni su čimbenici u donošenju financijskih odluka, osobito pri refinanciranju kredita. Ovaj rad istražuje dostupne informacije u digitalnom prostoru koje građani mogu koristiti u svrhu refinanciranja kredita. U Republici Hrvatskoj zabilježene su brojne promjene na financijskom tržištu, što je potaknulo građane da se dodatno informiraju te po potrebi iskoriste dobivene informacije. Refinanciranje kredita podrazumijeva zamjenu postojećeg kredita novim koji ima povoljnije uvjete otplate, najčešće smanjenje kamatne stope ili skraćivanje roka otplate. Cilj rada jest ispitati u kojoj mjeri građani Kontinentalne Hrvatske

koriste digitalni prostor kao izvor informacija o refinanciranju kredita, koliko tim informacijama vjeruju te kako se obrasci informiranja i razmišljanja o refinanciranju razlikuju s obzirom na dob i kreditni status ispitanika. Istraživanje je provedeno anketnim upitnikom s ciljem ispitivanja informiranosti građana Kontinentalne Hrvatske o refinanciranju kredita i korištenju digitalnih izvora. Rezultati pokazuju da većina ispitanika ima ograničeno znanje o refinanciranju, unatoč njegovoj rastućoj dostupnosti i atraktivnosti. Ispitanici starije životne dobi češće koriste službene izvore, dok ispitanici mlađe životne dobi preferiraju društvene mreže, no digitalni kanali još uvijek nisu na listi prioriteta prilikom odabira informacija o refinanciranju kredita. Korisnici kredita pokazuju višu razinu znanja, što potvrđuje utjecaj osobnog financijskog iskustva. Na temelju rezultata istraživanja predložene su preporuke za bolje strukturiranje informacija o refinanciranju kredita i ciljanu komunikaciju s različitim dobnim skupinama.

Ključne riječi: digitalni prostor, financijska pismenost, financijska informiranost građana, online financijske informacije, refinanciranje kredita

1. UVOD

Korištenje internetskih izvora u svrhu dobivanja informacija o financijskim uslugama i mogućnostima postaje nezaobilazna pojava u digitalnom dobu, koji uključuje društvene mreže, internetske portale, blogove, forume i službene stranice financijskih institucija. Pružatelji financijskih usluga odabiru medije za svoje primarno oglašavanje, a uz njihovu pomoć pružaju primarne izvore informacija o financijskim proizvodima i uslugama, uključujući i informacije o refinanciranju kredita. Plasiranje sadržaja u digitalnom prostoru igra važnu ulogu u procesu donošenja odluka gdje se korisnicima omogućava lakši pristup i brža rješenja. Promjene na financijskom tržištu, uključujući promjene referentnih kamatnih stopa, zakonske regulative i ponude banaka, potaknule su građane Republike Hrvatske da aktivnije istražuju mogućnosti povoljnijih uvjeta otplate svojih kreditnih obveza. U tom kontekstu, refinanciranje kredita postaje poželjna opcija, a dostupnost i razumijevanje informacija o toj temi predstavlja presudni čimbenik u donošenju racionalnih financijskih odluka.

Cilj ovog rada jest ispitati kako građani Kontinentalne Hrvatske koriste digitalni prostor kao izvor informacija o refinanciranju kredita, koliko vjeruju

tim informacijama te u kojoj su mjeri informacije pridonijele njihovoj odluci da pokrenu proces refinanciranja. Iz navedenog postavljaju se dvije hipoteze:

- H1: Postoji statistički značajna povezanost između životne dobi ispitanika i načinu razmišljanja o refinanciranju kredita.
- H2: Postoji statistički značajna razlika prilikom izbora dostupnih vrsta izvora informacija o refinanciranju kredita koje ispitanici koriste u odnosu na njihovu životnu dob.
- Istraživanje je provedeno na uzorku od 59 ispitanika Kontinentalne Hrvatske u svrhu dobivanja sveobuhvatnog uvida u informiranost, stavove i ponašanje građana u procesu donošenja odluke o refinanciranju kredita.

2. TEORIJSKI OKVIR I PREGLED PRETHODNIH ISTRAŽIVANJA

Digitalna transformacija značajno je promijenila način na koji građani pristupaju informacijama, osobito u području osobnih financija. Prema istraživanju OECD-a (2020), građani sve češće koriste digitalne kanale za prikupljanje financijskih informacija, ali često bez potrebnih znanja za kritičku evaluaciju izvora i sadržaja. Korištenje interneta za financijsko informiranje ima brojne prednosti (brzina, dostupnost, raznolikost sadržaja), ali i izazove u vidu lažnih informacija, marketinga prikrivenog kao savjet, nepreglednost podataka i sl. (Xiao, Chen i Sun, 2015). Također, istraživanja pokazuju da osobe s višom razinom digitalne pismenosti lakše prepoznaju pouzdane izvore i kvalitetnije upravljaju osobnim financijama (Van Rooij, Lusardi i Alessie, 2011).

Prema smjernicama Hrvatske narodne banke (2025), prije donošenja odluke o kreditiranju građani bi se trebali detaljno informirati o svim aspektima kreditnog odnosa, uključujući kamatne stope, rok otplate, valutu i potencijalne rizike. Kredit predstavlja obvezu koju građanin svjesno preuzima na određeno vrijeme, uz određene uvjete i kamatnu stopu. Pritom je ključno razlikovati namjenske kredite (npr. za kupnju stana) i one nenamjenske za koje građanin ne mora opravdavati namjeru. Također je važno istražiti ponude više različitih banaka i usporediti uvjete kreditiranja i s time povezane troškove i naknade. „U svrhu uređenja poslovanja kreditnih institucija na području kreditiranja građana i pružanja financijskih usluga, državna tijela RH propisuju *Zakon o kreditnim institucijama*, te dodatno *Zakon o potrošačkom kreditiranju* kojim se uređuju ugovori o potrošačkom kreditu, informacije i prava o ugovoru o kreditu, pristup bazi podataka, sve u svrhu zaštite prava korisnika kredita koji nastupa kao potrošač koji iziskuje kredit

u financijskim institucijama, pod uvjetima i u svrhu koju određuje navedeni *Zakon*“ (Ribić i Vakanjac, 2017:31).

Osim zakonskih procedura kojih se financijske institucije trebaju pridržavati, građani bi trebali biti informirani o osnovnoj terminologiji koja se koristi u procesu kreditiranja. Za razliku od nominalne kamatne stope, efektivna je ona koja uključuje sve dodatne troškove i koju treba gledati prilikom usporedbe kreditnih uvjeta. Kamatna stopa može biti fiksna, promjenjiva ili kombinirana, što se definira ugovorom o kreditu koji može biti ugovoren u domaćoj valuti, u domaćoj valuti s valutnom klauzulom ili u stranoj valuti. Valutni rizik podrazumijeva potencijalnu razliku u promjeni tečaja valute u kojoj je kredit ugovoren i valute u kojoj korisnik ostvaruje dohodak, što može dovesti do povećanja ili smanjenja mjesečnog obroka. Financijska institucija dužna je korisniku pružiti sve relevantne informacije o procesu kreditiranja, uključujući opće uvjete poslovanja, tarife naknada i Europski standardizirani obrazac informacija koji omogućuje usporedbu ponuda. Način otplate može biti u anuitetima ili u ratama. Pritom anuitet predstavlja jednaki periodični iznos koji uključuje kamatu i glavnice, gdje se s vremenom udio kamate smanjuje, a glavnice povećava, dok se obrok u obliku rate s vremenom smanjuje jer sadrži fiksni dio glavnice i sve manji iznos kamate u svakom otplatnom razdoblju (Vakanjac i Bedeković, 2023). Također, korisnici imaju pravo na prijevremenu djelomičnu ili potpunu otplatu kredita. Sve navedeno ukazuje na važnost financijske pismenosti prilikom ulaska u kreditne obveze, a posebno u kontekstu povećane dostupnosti informacija putem digitalnih kanala i informiranja građana (Hrvatska narodna banka, 2025).

S druge strane financijske institucije dužne su, sukladno *Zakonu o potrošačkom kreditiranju*, procijeniti kreditnu sposobnost tražitelja kredita na temelju informacija dobivenih od klijenta ili iz dostupnih registara. Cilj je procijeniti rizik, odnosno vjerojatnost urednog podmirenja obveza. Pritom kreditna sposobnost predstavlja ocjenu može li klijent dobiti traženi kredit, pri čemu se uzimaju u obzir objektivni pokazatelji poput primanja i subjektivna procjena kreditnog odbora financijske institucije (Ribić i Vakanjac, 2017). Kreditna sposobnost primarno je vezana uz *Ovršni zakon* koji definira minimalni iznos redovnih primanja (osnovica) koja građaninu trebaju ostati nakon svih zaduženja, a određuje se na temelju prosječne neto plaće u Hrvatskoj (Milun, Ferencak i Vitali, 2025). Specifičan segment kreditnog odnosa predstavlja refinanciranje kredita. U okolnostima promjenjivih tržišnih uvjeta, kamatnih stopa i osobne financijske situacije, mnogi građani razmatraju refinanciranje kao način poboljšanja uvjeta postojećeg

zaduženja. U radu je fokus na analizi procesa refinanciranja, njegovih razloga, mogućnosti, prednosti i izazova, osobito iz perspektive građana koji informacije o refinanciranju pronalaze u digitalnom prostoru.

U literaturi se mogu pronaći brojne definicije pojma refinanciranja kredita, no sve se svode na to da refinanciranje podrazumijeva zamjenu postojećeg kredita novim koji ima povoljnije uvjete otplate, najčešće smanjenje kamatne stope ili skraćivanje roka otplate. „Kredit za refinanciranje, u većini slučajeva, zatvara tj. isplaćuje stari kredit, ali ponekad zajmoprimac odobrava ‘malo veći’ kredit te se takav višak često naziva i gotovina iz refinanciranja“ (moj-bankar.hr - Refinanciranje). Mishkin i Eakins (2019) navode da, kada kamatne stope padnu, mnogi zajmoprimci otplaćuju postojeće kredite prije roka, odnosno refinanciraju se uz povoljnije kamatne uvjete. Pritom je za građane financijska pismenost ključna za pravilno razumijevanje pojma refinanciranja i za prepoznavanje stvarnih koristi i rizika (Lusardi i Mitchell, 2014), a institucijama i pojedincima pri izradi obrazovnih materijala i programa financijske pismenosti potrebno je dati podršku za razvoj kompetencija građana povezanih s financijama (Bedeković, Vakanjac i Prelas Kovačević, 2023).

Hrvatska narodna banka (2015) u svojim smjernicama za zaštitu potrošača ističe refinanciranje kao jedan od ključnih alata za rješavanje problema u otplati kredita i kao preventivnu mjeru financijskih poteškoća. U situacijama kada dužnici više ne mogu redovito ispunjavati kreditne obveze, tada refinanciranje (djelomično ili u cijelosti) nudi mogućnost restrukturiranja dugovanja kako bi otplata ponovno postala održiva. Najčešći razlozi za refinanciranje su snižavanje kamatne stope, smanjenje mjesečnih obveza ili produljenje roka otplate kredita. Ključna prednost je ušteda kroz nižu kamatu i manji mjesečni obrok, a dodatna pogodnost može biti ugovaranje kredita bez jamaca ili pod povoljnijim uvjetima osiguranja. Ipak, kod refinanciranja su mogući novi administrativni troškovi, poput procjene nekretnine, obrade zahtjeva i sl. Također, zajmoprimac može izgubiti ranije pogodnosti poput subvencioniranih kamata ili posebnih uvjeta koje banka više ne nudi. Ako se otplatni rok znatno produži, ukupno plaćene kamate mogu na kraju biti veće, unatoč manjim mjesečnim obrocima. Stoga je refinanciranje isplativo samo uz pažljivu analizu svih troškova i koristi (Kompars.hr). Refinanciranje kredita ima financijsku opravdanost ako ukupne uštede premašuju sve povezane troškove, uključujući naknade, administrativne izdatke i trošak zatvaranja postojećeg kredita. Qureshi i sur. (2016) naglašavaju važnost izračuna vremena povrata troška, gdje kroz analitički model pokazuju kako na isplativost refinanciranja utječu promjene kamatne stope, rok otplate i struktura troškova. Osim toga obrađuju i rizike za kreditne

institucije, posebno pojavu negativne duracije, situacije u kojoj pad kamatnih stopa potiče refinanciranje, što smanjuje očekivani prihod banaka. Prema Agarwal i sur. (2021), tijekom prve polovice 2020. godine razlika u uštedama od refinanciranja između kućanstava u SAD-u s visokim i niskim primanjima bila je i do deset puta veća. Oni s višim primanjima češće su refinancirali kredite i ostvarili bolje kamate, dok su osobe s niskim primanjima rjeđe podnosili zahtjeve, što se povezuje s manjkom informacija, digitalnim preprekama i nižom financijskom pismenošću. Istraživanje Keys, Pope i Pope (2014) pokazalo je da je oko 20 % američkih kućanstava 2010. godine propustilo refinancirati hipotekarne kredite, iako su za to imali uvjete i značajne financijske koristi, a glavni razlozi bili su nedostatak informacija, niska financijska pismenost, psihološka inercija i nepovjerenje prema financijskim institucijama. Naknadno su u terenskom eksperimentu slali personalizirana pisma s jasnim informacijama o uštedama i postupku refinanciranja, što je rezultiralo češćim odlukama o pokretanju refinanciranja. Time se pokazalo da i mali informacijski poticaji mogu znatno utjecati na financijsko ponašanje.

Hrvatski građani postigli su iznadprosječan rezultat u ukupnoj financijskoj pismenosti u trećem međunarodno koordiniranom ciklusu istraživanja provedenom 2022. i 2023. godine prema metodologiji Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD). To je prikazano u službenom završnom izvješću koje je objavila ova organizacija pod nazivom: „OECD / INFE 2023 International Survey of Adult Financial Literacy”. Ispitanici su pokazali posebno dobro razumijevanje osnovnih ekonomskih pojmova poput inflacije, dok je znanje o složenoj kamati i dalje na niskoj razini, što je česta pojava i u drugim zemljama. Unatoč solidnoj razini znanja, financijsko ponašanje hrvatskih građana zaostaje. Od 2015. do 2019. godine zabilježen je umjeren, ali stabilan rast ukupne razine financijske pismenosti, što ukazuje na pozitivan trend (Hrvatska narodna banka, 2023).

U Hrvatskoj je tema refinanciranja kredita dobila na važnosti tijekom promjena kamatnih stopa nakon uvođenja eura i rasta EURIBOR-a, što je izazvalo novi val interesa građana za informacije o povoljnijim kreditnim uvjetima. Tako je zbog mogućnosti povoljnijeg refinanciranja zamjetno porastao i iznos ponovno ugovorenih kredita početkom 2025. godine (HNB Bilten, 2025). Navedeno je potaknuto i aktivnijim pristupom financijskih institucija u promoviranju ove mogućnosti s obzirom na to da se refinanciranje sve češće nudi uz dodatne pogodnosti koje smanjuju troškove za korisnike, poput pokrića administrativnih troškova ili nižih inicijalnih naknada. Takve mjere olakšavaju prelazak na povoljnije uvjete otplate, što može rezultirati smanjenjem mjesečnih obveza i ukupnih troškova kredita tijekom vremena

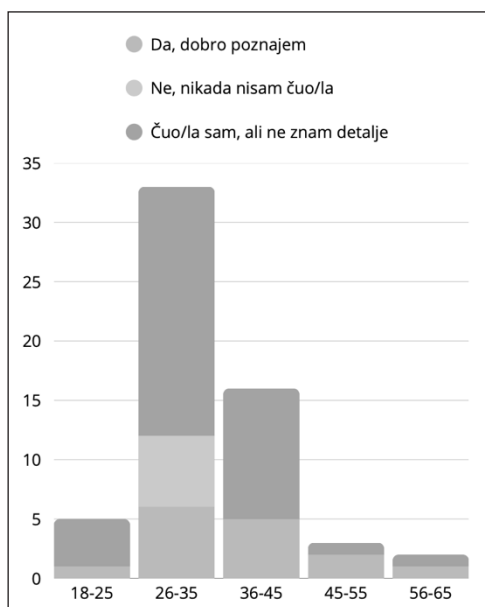
(Mujanović, 2025.) Iako je refinanciranje kredita financijski alat koji može građanima omogućiti povoljnije uvjete otplate, njegovo korištenje uvelike ovisi o razini informiranosti i dostupnosti pouzdanih informacija.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je provedeno tijekom veljače i ožujka 2025. godine, putem *on-line* anketnog upitnika izrađenog u alatu Google Forms. Sudjelovalo je 59 ispitanika s područja Kontinentalne Hrvatske, različitih dobnih skupina i spola. Cilj istraživanja bio je ispitati razinu informiranosti, navike pretraživanja informacija te stavove građana o refinanciranju kredita u kontekstu digitalnog prostora. Anketni upitnik sadržavao je kombinaciju zatvorenih pitanja, tvrdnji na Likertovoj ljestvici (u rasponu od 1 – u potpunosti se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem) te šest poluotvorenih pitanja. Među analiziranim varijablama izdvajaju se: dob ispitanika (kategorizirana u skupine: 18 – 25, 26 – 35, 36 – 45, 46 – 55, 56 – 65, 66 i više godina), korištenje kredita (da/ne), razina upoznatosti s pojmom refinanciranja, izvori informacija (banke, internetski portali, društvene mreže, obitelj/prijatelji i ostalo). Statistička obrada podataka provedena je u programu IBM SPSS, a uključivala je jednofaktorsku analizu varijance (ANOVA), Bayesovu analizu korelacije i Bayesovu regresijsku analizu. ANOVA je korištena kako bi se ispitalo postoje li statistički značajne razlike u načinu razmišljanja o refinanciranju među dobnim skupinama ispitanika. Bayesova korelacija primijenjena je za analizu povezanosti između kreditnog statusa i razine informiranosti o refinanciranju, dok je Bayesova regresijska analiza korištena za procjenu odnosa između dobi i izvora informacija koje građani koriste. Za sve ostale analize primijenjen je prag statističke značajnosti od $\alpha = 0,05$, dok su rezultati Bayesovih analiza interpretirani 95 % vjerodostojnim intervalima. Za procjenu unutarne konzistentnosti Likertove ljestvice korišten je Cronbachov alfa koeficijent.

Na slici 1 predstavljena je razina upoznatosti građana s pojmom refinanciranja kredita, a rezultati su razvrstani prema dobnim skupinama ispitanika. Slika 1 prikazuje u kojoj su mjeri različite dobne skupine upoznate, nisu upoznate ili su barem čule za pojam refinanciranja.

Na slici 2 prikazana je povezanost između dobi ispitanika i njihove razine razmišljanja o refinanciranju kredita. Analiza varijance (jednofaktorska ANOVA) provedena je kako bi se ispitalo postoji li statistički značajna razlika u načinu razmišljanja o refinanciranju kredita među trima dobnim skupinama ispitanika (18 – 25, 26 – 35, 36+ godina). Rezultati su pokazali značajnu razliku, što upućuje na to da dob utječe na razmišljanje o refinanciranju.

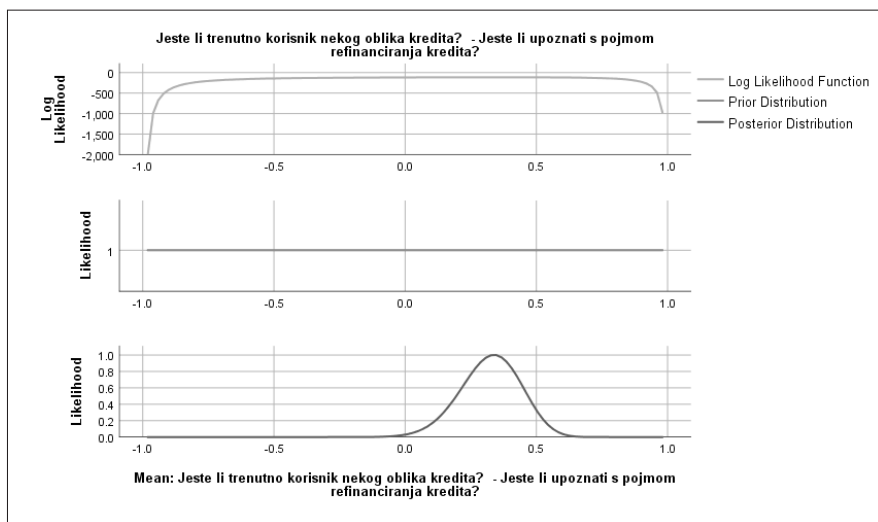
Slika 1. Razina upoznatosti građana s pojmom refinanciranja po dobnim skupinama
Izvor: Obrada autora

ANOVA					
Koliko imate godina?					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	6.166	1	6.166	9.069	.004
Within Groups	31.956	47	.680		
Total	38.122	48			

Slika 2. Razmišljanje ispitanika o refinanciranju kredita s obzirom na dob
Izvor: Obrada autora u SPSS programu

Analiza varijance pokazala je da postoji statistički značajna razlika u razini razmišljanja o refinanciranju kredita s obzirom na dob ispitanika ($F(1,47) = 9,069$; $p = 0,004$), što upućuje na to da dob značajno utječe na to jesu li ispitanici ikada razmišljali o refinanciranju kredita, čime se potvrđuje H1 o postojanju statistički značajne povezanosti između dobi ispitanika i njihovog načina razmišljanja o refinanciranju. Starije dobne skupine češće razmatraju refinanciranje, dok mlađi ispitanici pokazuju nižu razinu razmišljanja o toj opciji. Osim toga podaci pokazuju da starije dobne skupine (osobito 36+) imaju veće znanje o refinanciranju, što je očekivano jer je riječ o populaciji

koja je češće izložena kreditnim proizvodima. S druge strane, mladi ispitanici (posebno u dobi od 18 do 25 godina) najčešće iskazuju površno znanje o toj temi, iako će upravo oni u budućnosti najvjerojatnije postati novi korisnici kredita. Na razini ukupnog uzorka, 64,4 % ispitanika navodi da su čuli za pojam refinanciranja, ali ne znaju detalje, što dodatno potvrđuje potrebu za ciljanim digitalnim edukativnim kampanjama, usmjerenima prvenstveno prema mlađim dobnim skupinama koje trenutačno nemaju dovoljno informacija, a u budućnosti će donositi važne financijske odluke.

Slika 3. Povezanost razine upoznatosti s pojmom refinanciranja i korištenjem kredita
Izvor: Obrada autora u SPSS programu

Bayesova analiza korelacije (slika 3) provedena je kako bi se ispitala povezanost između toga je li ispitanik trenutačno korisnik nekog oblika kredita i njegove razine upoznatosti s pojmom refinanciranja. Rezultati su pokazali umjerenu pozitivnu povezanost između tih dviju varijabli, s najvjerojatnijom vrijednošću korelacije od 0,339, dok je srednja vrijednost posterior distribucije iznosila 0,323, u intervalu vjerodostojnosti od 0,097 do 0,541. Takvi rezultati ukazuju na to da su osobe koje trenutačno imaju kredit značajno češće upoznate s pojmom refinanciranja kredita u odnosu na one koji nisu korisnici kredita. To je i očekivano, s obzirom na to da se korisnici kredita nalaze u neposrednijem kontaktu s financijskim institucijama i češće dolaze u situacije u kojima se refinanciranje pojavljuje kao opcija. Vizualizacija posterior distribucije dodatno potvrđuje da je pozitivna korelacija ne samo najvjerojatnija nego i statistički uvjerljiva, što opravdava daljnje usmjeravanje edukativnih sadržaja prema osobama koje tek ulaze u svijet kreditiranja.

Na postavljeno pitanje o traženju informacija u digitalnom prostoru o refinanciranju kredita, ispitanici su se izjasnili kako te informacije najčešće nisu pretraživali ili nisu pronašli (55,9 %), a svega njih 11,9 % je pretraživalo i pronašlo informacije o refinanciranju kredita. Najčešće korišteni kanali za traženje informacija o refinanciranju kredita jesu internetski pretraživači poput Googlea, bankovne *web*-stranice i financijski portali, dok su društvene mreže, unatoč njihovoj širokoj upotrebi u svakodnevnom životu, rijetko zastupljene kao izvor financijskih informacija. To upućuje na potencijalno neiskorišten prostor za plasman informativnog sadržaja banaka i specijaliziranih portala na tim platformama. Bayesova regresijska analiza provedena je s ciljem utvrđivanja postoji li povezanost između dobi ispitanika i izvora s kojih su saznali za pojam refinanciranja kredita. Rezultati su pokazali da postoje statistički značajne razlike u dobi ovisno o kanalu informiranja, pri čemu su određeni izvori povezani s višim, a drugi s nižim prosjekom dobi. Najizraženiju povezanost s višom dobi pokazali su ispitanici koji su informacije o refinanciranju saznali putem kombinacije internetskih portala, banaka i televizijskih vijesti (Mean = 3,000; 95 % CI = 0,096 – 5,904), kao i oni koji su uključili više formalnih izvora poput banaka i specijaliziranih *web*-stranica. Naprimjer, ispitanici koji su kao izvore naveli „Internetski portali, banke i ostalo“ također su imali visoku srednju vrijednost dobi (Mean = 3,000; 95 % CI = 1,323 – 4,677), dok su oni koji su naveli samo „Banke“ imali Mean = 2,964 (95 % CI = 2,415 – 3,513), što ukazuje na pouzdanu i jaku povezanost između starije dobi i korištenja tradicionalnih i stručnih izvora. Time se potvrđuje H2 o postojanju statistički značajne razlike u izboru vrsta izvora informacija koje ispitanici koriste s obzirom na životnu dob.

Slično tome ispitanici koji su navodili „Internetski portali i banke“ imali su srednju vrijednost dobi 2,333 (95 % CI = 1,583 – 3,083), dok je kod onih koji su informacije saznali putem prijatelja i obitelji i banke prosječna dob iznosila 2,571 (CI = 1,247 – 3,895). Te vrijednosti dodatno potvrđuju obrazac prema kojem osobe starijih dobnih skupina češće kombiniraju bankovne i institucionalne izvore s drugim kanalima. S druge strane mlađi ispitanici informacije su najčešće dobivali putem društvenih mreža, prijatelja i obitelji, no te skupine nisu pokazale statistički značajnu povezanost s višom dobi. Naprimjer, kombinacija „Društvene mreže, internetski portali, banke“ imala je Mean = 1,000 (95 % CI = -0,082 – 2,098), što ukazuje na nisku i nestabilnu prediktivnu vrijednost. Slični rezultati uočeni su kod skupina koje su koristile samo neformalne izvore (npr. „Prijatelji i obitelj“) gdje su srednje vrijednosti bile ispod 2,000, a intervali vjerodostojnosti su u više slučajeva uključivali nulu. Ti nalazi potvrđuju pretpostavku da postoje generacijske razlike u kanalima putem kojih građani dolaze do informacija o refinanciranju kredita.

Bayesova analiza sugerira da postoji određena povezanost između dobi ispitanika i izvora informacija koje koriste, no prediktivna je snaga modela ograničena ($M = 2,170$; 95 % vjerodostojni interval: 1,336 – 3,506). To znači da, iako mlađe i starije dobne skupine pokazuju preferencije prema različitim izvorima informiranja, sami izvori informacija ipak nisu dovoljni pokazatelji za pouzdano određivanje dobi ispitanika jer dob ne mora biti jedini čimbenik koji utječe na izbor izvora informacija. Taj je nalaz koristan u kontekstu dizajniranja ciljane komunikacije, ali ukazuje i na to da su ponašanja korisnika složena i ne ovise isključivo o životnoj dobi.

Bayesian Estimates of Error Variance ^a					
Parameter	Posterior			95% Credible Interval	
	Mode	Mean	Variance	Lower Bound	Upper Bound
Error variance	1.929	2.170	.314	1.336	3.506
a. Assume standard reference priors.					

Slika 4. Procjena varijance pogreške
Izvor: Obrada autora u SPSS programu

Većina ispitanika izražava djelomično ili potpuno nezadovoljstvo informacijama dostupnima na internetu (njih 79,7 %), pri čemu kao glavne probleme navode:

- o nedostatak jasnih objašnjenja
- o zastarjele informacije i
- o nepouzdanost izvora,
- o što ukazuje na potrebu za provjerenim, ažurnim i jednostavno objašnjenim sadržajem, kakav trenutačna digitalna ponuda očito ne pruža u dovoljnoj mjeri. Odgovori na pitanje o najvećim strahovima ili nedoumicama vezanih uz refinanciranje kredita pokazuju da su skriveni troškovi najveći izvor zabrinutosti za većinu ispitanika, čak 57,7 %. Nedostatak informacija zabrinjava 38,5 % ispitanika, dok nepovjerenje u banke izražava 34,6 % sudionika. Također, 26,9 % ispitanika smatra da je postupak prekomplikiran, što može dodatno obeshrabriti potencijalne korisnike.

Najveći broj sudionika, njih 36 (63,2 %), odabralo je *online* kreditne kalkulatora kao najkorisniji format za edukaciju građana o refinanciranju kredita. Taj rezultat jasno pokazuje da ispitanici preferiraju interaktivan i praktičan alat koji im omogućuje da samostalno simuliraju i procijene moguće financijske ishode. Drugi najzastupljeniji odgovor bili su dostupni članci, koje je odabralo 23 ispitanika (40,4 %). To sugerira da značajan broj korisnika i dalje cijeni pisani sadržaj koji im omogućuje detaljno objašnjenje pojmova, procesa i koristi refinanciranja. *Webinare* je odabralo 17 ispitanika (29,8 %),

video materijale i infografike preferira 12 ispitanika (21,1 %), a kategoriju „ostalo“ odabralo je 3 ispitanika (5,3 %). Za procjenu unutarnje konzistentnosti Likertove ljestvice korišten je Cronbachov alfa koeficijent, koji je u ovom istraživanju iznosio 0,071. Takva vrijednost ukazuje na nisku pouzdanost ljestvice, što znači da tvrdnje uključene u nju nisu pokazale visok stupanj međusobne povezanosti.

Frequencies				
Statistics				
		(U sljedećem pitanju označite u kojoj mjeri se slažete s tvrdnjom. Tvrdnje kreću od 1, potpuno se ne slažete do 5, potpuno se slažete.) Kada istražujete financijske teme online važno vam je da informacije dolaze s provjerenih izvora (npr. službene web stranice banaka, financijski portali)		
		Važno mi je da informacije o refinanciranju kredita budu dostupne na društvenim mrežama ili popularnim digitalnim platformama.		
		Smatram da na internetu postoji puno lažnih ili obmanjujućih informacija o refinanciranju kredita.		
N	Valid	58	57	57
	Missing	7	8	8
Mean		3.34	4.70	3.74
Median		3.50	5.00	4.00
Std. Deviation		1.517	.731	1.158
Minimum		1	1	1
Maximum		5	5	5

Slika 5. Stupnjevi slaganja među ispitanicima
Izvor: Obrada autora u SPSS programu

Stavke vjerojatno ne mjere isti konstrukt (znači da tvrdnje na Likertovoj ljestvici ne ispituju isti psihološki, socijalni ili drugi pojam), što može biti posljedica heterogenosti sadržaja, dvosmislenih formulacija, malog broja stavki ili niske varijabilnosti odgovora. Zbog toga se tvrdnje analiziraju pojedinačno, putem deskriptivne statistike, umjesto kao jedinstvena ljestvica. Na slici 5 prikazani su stupnjevi slaganja među ispitanicima.

Rezultati za prvu tvrdnju pokazuju umjeren stupanj slaganja među ispitanicima, s prosječnom ocjenom od 3,34 (na skali od 1 do 5) i medijanom 3,5, što sugerira da su mišljenja podijeljena. Standardna devijacija iznosi 1,517, što ukazuje na veliku varijabilnost odgovora. Druga tvrdnja je dobila najvišu prosječnu ocjenu 4,70, uz medijan 5,0, što znači da se velika većina ispitanika snažno slaže s njom. Standardna devijacija je niska (0,731), što ukazuje na visok stupanj suglasnosti među sudionicima. Ti podaci potvrđuju da je vjerodostojnost izvora ključan čimbenik pri traženju informacija o refinanciranju. Treća tvrdnja dobila je prosječnu ocjenu 3,74 i medijan 4,0, što upućuje na to da većina ispitanika izražava umjereno do jako slaganje. Standardna devijacija iznosi 1,158, što pokazuje nešto veću varijabilnost u odgovorima, ali ipak s naglaskom na prisutnu zabrinutost oko kvalitete *online* sadržaja.

4. PREPORUKE I OGRANIČENJA

Budući da mlađi ispitanici pokazuju površno znanje o refinanciranju, preporučuje se razviti edukativne kampanje usmjerene upravo na ovu skupinu, koristeći društvene mreže i vizualne formate (što su istaknuli kao svoj izvor informacija). Najčešće prepreke koje ispitanici navode uključuju skrivene troškove, nepovjerenje u banke i prekomplikirane procedure. Važno da banke komuniciraju jednostavno, jasno i bez stručnog žargona, koristeći praktične primjere. Ispitanici preferiraju različite načine informiranja, od kalkulatora i članaka do *webinara* i videa. Banke i portali trebali bi kombinirati više formata sadržaja, kako bi se zadovoljile potrebe i digitalno vješitih i manje iskusnih korisnika. Više od 90 % ispitanika smatra važnim da informacije dolaze iz provjerenih izvora i zato financijske institucije trebaju informirati građane putem službenih kanala. Budući da dio ispitanika izražava nezadovoljstvo dostupnim informacijama, preporučuje se stvaranje centralizirane, ažurne i jednostavne online baze znanja o refinanciranju, prilagođene svim razinama financijske pismenosti.

Ograničenje istraživanja vidljivo je u broju ispitanika ($N = 59$). Iako su dobiveni rezultati indikativni, relativno mali broj sudionika ograničava mogućnost generalizacije na širu populaciju. Veći dio sudionika dolazi iz dobne skupine koja još nema aktivne kredite i zbog toga rezultati, osobito u pogledu znanja

i percepcije refinanciranja, mogu odražavati teorijsko razumijevanje, a ne nužno stvarno korisničko iskustvo. Mjerenje znanja i razmišljanja o refinanciranju temeljeno je na samoprocjeni, što može uključivati subjektivne ili neprecizne odgovore.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Povećana dostupnost i atraktivnost refinanciranja ukazuje na rastuću potrebu građana da optimiziraju svoje financijske obveze, ali i na veću osviještenost o prednostima prilagodbe postojećih kredita promjenjivim tržišnim okolnostima. Rezultati istraživanja pokazuju da građani Republike Hrvatske imaju ograničeno znanje o toj financijskoj opciji. Iako je više od 60 % ispitanika čulo za pojam refinanciranja, većina ne poznaje njegove ključne značajke ni koristi, što upućuje na nisku razinu financijske pismenosti u tom području. Povjerenje u dostupne informacije također je nisko. Ispitanici ističu da su im potrebni točni i provjereni izvori, ali često nailaze na nejasne, zastarjele ili nepouz dane podatke, osobito u digitalnom prostoru. Dobna struktura pokazuje jasne razlike u kanalima informiranja gdje ispitanici starije životne dobi preferiraju službene izvore i tradicionalne medije, dok mlađi češće traže informacije putem društvenih mreža. Međutim društvene mreže još uvijek nisu prepoznate kao univerzalno pouz dan kanal, što sugerira potrebu za strateškim prilagodbama komunikacijskih pristupa. Banke i financijske institucije trebale bi razvijati centralizirane, transparentne i lako dostupne izvore informacija koji će biti prilagođeni različitim dobnim i informacijskim preferencijama korisnika.

Analizom korelacije potvrđeno je kako osobe koje trenutačno imaju neki oblik kredita ujedno pokazuju višu razinu upoznatosti s pojmom refinanciranja, u usporedbi s onima koji nisu korisnici kredita. Ta je veza očekivana jer korisnici kredita imaju izravnu potrebu i osobni interes za razumijevanjem uvjeta pod kojima bi mogli refinancirati postojeće obveze, pa su samim time više izloženi informacijama i skloniji istraživanju te teme. Ograničenja istraživanja uključuju ograničen uzorak i mogućnost subjektivnog tumačenja tvrdnji, što može utjecati na općenitost rezultata. Buduća istraživanja trebala bi uključiti veći i reprezentativniji uzorak, kao i dodatne varijable koje se odnose na ponašajne i psihološke aspekte odlučivanja o refinanciranju. Preporučuje se i longitudinalni pristup istraživanja kako bi se pratila promjena razine znanja i ponašanja u odnosu na ciljane edukativne intervencije.

LITERATURA:

- Agarwal, S., Chomsisengphet, S., Kiefer, H., Kiefer, L. C., & Medina, P. C. (2024). Refinancing inequality during the COVID-19 pandemic. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 59(5), 2133–2163. <https://doi.org/10.1017/S0022109023001059>
- Bedeković, M., Vakanjac, D., Prelas-Kovačević, A. (2023). Razina financijske pismenosti studenata na Veleučilištu u Virovitici. *Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti* (1), Zagreb, str. 249–262
- Hrvatska narodna banka (2025). *Bilten* (Br. 299.) Hrvatska narodna banka. <https://www.hnb.hr/analize-i-publikacije/redovne-publikacije/bilten>
- Hrvatska narodna banka. *Financijska pismenost – Krediti: Informiraj se* [Brošura]. https://www.hnb.hr/documents/20182/2446103/h-brosura_financijska-pismenost_krediti.pdf
- Hrvatska narodna banka. (2015, 1. veljače; ažurirano 2019,30. kolovoza). *Riješite problem sa svojom bankom*. <https://www.hnb.hr/o-nama/zastita-potrosaca/kako-zastititi-vasa-prava/rijesite-problem-sa-svojom-bankom>
- Keys, B. J., Pope, D. G., Pope, J. C. (2014). *Failure to refinance* (NBER Working Paper No. 20401). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w20401>
- Keys, B. J., Pope, D. G., Pope, J. C. (2015). *Borrowers forgo billions through failure to refinance mortgages*. NBER Digest. <https://www.nber.org/digest/jan15/borrowers-forgo-billions-through-failure-refinance-mortgages>
- Kompare.hr. *Refinanciranje kredita*. Kompare.hr. <https://kompare.hr/kredit/refinanciranje-kredita/>
- Mishkin, F. S., Eakins, S. G. (2019). *Financijska tržišta i institucije*, 8. izdanje. Zagreb. MATE d.o.o.
- Lusardi, A., Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44. <https://doi.org/10.1257/jel.52.1.5>
- Milun, T., Ferenčak, S., Vitali, T. (2025). *Budi financijski fit*. Meritum komunikacije
- Moj-bankar.hr *Refinanciranje*. <https://www.moj-bankar.hr/Kazalo/R/Refinanciranje>
- Mujanović, A. (2025, travanj). *Raste potražnja za stambenim kreditima, ali i za refinanciranjem*. Lider Media. <https://lidermedia.hr/financije/raste-potraznja-za-stambenim-kreditima-ali-i-za-refinanciranjem-162026/>
- Narodne novine. *Ovršni zakon*. (NN 112/12, 25/13, 93/14, 55/16, 73/17, 131/20, 114/22, 06/24). <http://www.zakon.hr/z/74/Ovršni-zakon>
- Narodne novine. *Zakon o kreditnim institucijama* (NN 159/13, 19/15, 102/15, 15/18, 70/19, 47/20, 146/20, 151/22, 145/24.) <http://www.zakon.hr/z/195/Zakon-o-kreditnim-institucijama>
- Narodne novine. *Zakon o potrošačkom kreditiranju* (NN 75/09, 112/12, 143/13, 147/13, 09/15, 78/15, 102/15, 52/16, 128/22, 156/23.) <http://www.zakon.hr/z/517/Zakon-o-potrosackom-kreditiranju>
- OECD (2018). *G20/OECD-INFE Policy Guidance on Digital Financial Literacy*, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/effe2693-en>
- Ribić, D., Vakanjac, D. (2017). Proces kreditiranja građana od strane banaka u Republici Hrvatskoj. *Praktični menadžment*. Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici, Virovitica, 8(1), 29–37. <https://hrcak.srce.hr/file/288754>
- Su, Cheng. (2016). *Mortgages and Refinancing*. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1605.04941>
- Xiao, J. J., Chen, C., Sun, L. (2015). Age differences in consumer financial capability. *International Journal of Consumer Studies*, 39(4), 387–395 <https://doi.org/10.1111/ijcs.12205>
- Vakanjac, D., Bedeković, M. (2023). *Financijski menadžment: U teoriji i praksi*. Veleučilište u Virovitici
- Van Rooij, M., Lusardi, A., Alessie, R. (2011). Financial literacy and stock market participation. *Journal of Financial Economics*, 101(2), 449–472. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2011.03.006>

Availability of information in the digital space regarding loan refinancing for residents of continental Croatia

ABSTRACT

Citizens in continental Croatia increasingly rely on digital platforms for financial information, including details shared via social media, internet portals, and official websites of financial institutions. The availability and reliability of this information play a crucial role in financial decision-making, particularly in loan refinancing. This paper examines the types of information citizens rely on when refinancing loans. Recent changes in Croatia's financial market have prompted citizens to seek additional information to make informed decisions. Loan refinancing involves replacing an existing loan with a new one that offers more favorable repayment terms, typically through a lower interest rate or a shorter repayment period. The aim of this paper is to examine the extent to which citizens of Continental Croatia use the digital space as a source of information about loan refinancing, the level of trust they place in such information, and how patterns of information seeking and attitudes toward refinancing vary according to age and credit status. The research involved a questionnaire-based survey to assess the awareness of citizens in Continental Croatia regarding loan refinancing and the use of digital information sources. Results indicate limited knowledge among respondents, despite the growing availability and appeal of refinancing. Older participants tend to rely on official sources, while younger individuals prefer social media, though digital channels still lack trust. Loan holders show greater awareness, suggesting that personal financial experience influences knowledge levels. The findings support recommendations for improved information structure and targeted communication across age groups.

Keywords: digital platform, financial literacy, financial awareness of citizens, online financial information, loan refinancing

Uloga globalizacije u tranziciji prema zelenoj ekonomiji

Izvorni znanstveni rad

Željka Kadlec

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78, 33000 Virovitica
zeljka.kadlec@vuv.hr

Fran Križan

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78, 33000 Virovitica
fran.krizan@vuv.hr

SAŽETAK

Ovaj rad analizira ulogu ekonomske i političke globalizacije u procesu tranzicije prema zelenoj ekonomiji, s fokusom na Hrvatsku kao zemlju u tranziciji i Finsku kao primjer uspješne implementacije održivih politika. Cilj je rada ispitati kako globalizacija djeluje kao alat ili prepreka održivosti te koje su institucionalne i političke pretpostavke za učinkovit prijelaz prema zelenom gospodarstvu. Analitički pristup temelji se na kombinaciji kvantitativnih i kvalitativnih metoda. Kvantitativna analiza uključuje pokazatelje iz međunarodno priznatih izvora, poput KOF Globalization Indexa i indeksa SDG (Sustainable Development Goals), koji omogućuju usporedbu razine globalne integracije i ostvarivanja ciljeva održivog razvoja između Hrvatske i Finske. Uz to su analizirani udio obnovljivih izvora u ukupnoj bruto potrošnji energije i razina zelenih investicija. Kvalitativni dio istraživanja obuhvaća deskriptivnu analizu institucionalnih strategija, zelenih inicijativa i mehanizama provedbe održivih mjera, kao i percepciju građana Hrvatske o utjecaju globalizacije na održivi razvoj. U sklopu kvalitativne analize primijenjena je i SWOT-analiza radi utvrđivanja unutarnjih snaga i slabosti i vanjskih prijetnji i prilika u kontekstu zelene tranzicije. Rezultati pokazuju da Finska koristi globalne integracije kao pokretač inovacija i klimatske odgovornosti, dok Hrvatska, unatoč pristupu EU-fondovima i Zelenom planu, još uvijek zaostaje zbog slabih institucionalnih kapaciteta i ograničene

javne svijesti. Rad nudi preporuke za jačanje nacionalne politike održivosti kroz učinkovitiju upotrebu globalnih resursa i međunarodne suradnje.

Ključne riječi: globalizacija, zelena ekonomija, održivi razvoj, Hrvatska, Finska

1. UVOD

Globalizacija kao proces oblikuje ekonomske, političke i društvene tokove, pri čemu razvijene zemlje poput Finske koriste globalne integracije za inovacije i klimatsku odgovornost, a zemlja poput Hrvatske suočava se s izazovima slabijih institucionalnih kapaciteta i nedovoljno razvijene javne svijesti. Zelena ekonomija predstavlja model gospodarstva temeljen na niskim emisijama ugljika, učinkovitoj uporabi resursa i društvenoj inkluziji, balansirajući ekonomski rast sa zaštitom okoliša i socijalnom pravednošću. U okviru KOF-indeksa, globalizacija obuhvaća ekonomske dimenzije, povezane s protokom roba, kapitala i tehnologija te političke dimenzije, koje uključuju međunarodne ugovore i organizacije. Te dimenzije istovremeno mogu poticati ili ograničavati provedbu održivih politika. Usporedba Hrvatske i Finske pokazuje da se Finska ističe kao predvodnik u provedbi održivih politika i korištenju obnovljivih izvora energije, dok Hrvatska još razvija institucionalne i investicijske kapacitete za zelenu tranziciju. Takva analiza omogućuje prepoznavanje dobrih praksi i prilika za prilagodbu u hrvatskom kontekstu. Polazište rada sljedeća su istraživačka pitanja:

- Kako ekonomska i politička globalizacija utječu na prijelaz prema zelenoj ekonomiji?
- Koje su sličnosti i razlike između Hrvatske i Finske u pogledu zelene tranzicije?
- Na koji način globalizacija ubrzava ili usporava implementaciju zelenih politika u obje zemlje?

Odgovori na ta pitanja pomoći će u razumijevanju dvosmjerne povezanosti između globalizacije i održivosti, kao i u oblikovanju preporuka za učinkovitiju zelenu tranziciju Hrvatske, oslanjajući se na primjere dobre prakse iz Finske i globalne trendove u zelenom razvoju.

2. GLOBALIZACIJA KAO ALAT ILI PREPREKA ODRŽIVOSTI

Odnos globalizacije i održivosti sve je značajniji zbog izazova poput klimatskih promjena, iscrpljivanja resursa i društvenih nejednakosti. Globalizacija,

kao proces umrežavanja nacionalnih i globalnih sustava, može djelovati dvojako – kao katalizator pozitivnih promjena, ali i kao izvor rizika za održivi razvoj (Stiglitz, 2002; Križan, 2023). Ekonomski, omogućuje protok kapitala, robe i tehnologija, čime potiče širenje zelenih inovacija, ali može voditi smanjenju ekoloških standarda u svrhu privlačenja investicija, što se naziva „utrka prema dnu“ (engl. *race to the bottom*) (Bhagwati, 2005; OECD, 2007). Taj rizik posebno pogađa zemlje u tranziciji koje, nastojeći ostvariti gospodarski rast, često zanemaruju održivost (Daly, 1996; Križan, 2023). Politička globalizacija, mjerena KOF-indeksom kroz međunarodne veze i institucionalnu integraciju, nudi normativni okvir za održivost, dok članstvo u organizacijama poput EU-a potiče prilagodbu okolišnim politikama (Križan, 2023). Hrvatska kroz EU-fondove i Zeleni plan dobiva poticaje za zelenu tranziciju, ali provedba ostaje fragmentirana i ovisi o institucionalnim kapacitetima (Europska komisija, 2020). Istovremeno globalizacija može produbiti društvene nejednakosti, osobito na tržištu rada. U Hrvatskoj je otvorenost tržišta rada rezultirala fleksibilnošću zapošljavanja, nesigurnim oblicima rada i odlaskom kvalificirane radne snage (Bačić, 2014).

Iako globalno tržište pruža prilike za digitalnu ekonomiju i razvoj zelenih sektora, bez strateških mjera koristi mogu ostati koncentrirane u određenim skupinama ili regijama. Percepcija globalizacije u Hrvatskoj dodatno komplicira njezin utjecaj na održivost jer istraživanja pokazuju visok skepticizam ispitanika i percepciju gubitka suvereniteta, što može ograničiti podršku javnosti za klimatske politike i održivi razvoj (Tkalec i Vizek, 2020). Stoga se globalizacija ne može jednostrano promatrati kao alat ili prepreka održivosti, već njezini učinci ovise o institucionalnoj snazi države, političkoj volji i sposobnosti društva da globalne procese usmjeri prema pravednoj i zelenoj transformaciji. Hrvatska se u tom kontekstu nalazi na raskrižju između ovisnosti o globalnim tokovima i potrebe za izgradnjom autonomne, inkluzivne i održive razvojne strategije.

3. ODRŽIVI RAZVOJ KROZ PRIZMU ZELENE EKONOMIJE I AGENDE 2030

Održivi razvoj postao je središnja paradigma suvremenih politika zbog klimatskih promjena, degradacije okoliša i društvenih nejednakosti. Prema Brundtlandovu izvješću, održivi razvoj podrazumijeva zadovoljavanje potreba sadašnjih generacija bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija (WCED, 1987; Križan, 2023), uz ravnotežu gospodarske, okolišne i društvene dimenzije. Zelena ekonomija nadovezuje se na održivost, naglašavajući smanjenje emisija, veću energetska učinkovitost i socijalnu inkluziju. UNEP

(Program Ujedinjenih naroda za okoliš) ju definira kao gospodarstvo koje poboljšava dobrobit ljudi i socijalnu jednakost, uz smanjenje ekoloških rizika (UNEP, 2011). Teorijski proizlazi iz postklasičnih pristupa koji uključuju eksternalije i ekološke granice rasta (Daly, 1996). Agenda 2030 UN-a operacionalizira održivi razvoj u 17 ciljeva (SDGs), pri čemu zelena ekonomija posebno doprinosi SDG-u 8 (dostojanstven rad), SDG-u 12 (odgovorna potrošnja) i SDG-u 13 (klimatska akcija). Provedba SDG-a zahtijeva multisektorski pristup, uključujući privatni sektor, civilno društvo i lokalne vlasti (UN, 2015). U Hrvatskoj je održivi razvoj uključen u strateške dokumente, no i dalje postoje izazovi, osobito u energetske tranziciji, smanjenju regionalnih nejednakosti i institucionalnoj koordinaciji. Hrvatska strategija održivog razvoja iz 2009. godine, iako usklađena s EU-politikama, pokazuje ograničenu primjenu i slabu povezanost s Agendom 2030 (Vlada RH, 2009; Križan, 2023). Ključno je jačanje sinergije sektorskih politika, ulaganja u istraživanje i razvoj te obrazovanje i osviještenost građana. Istraživanja pokazuju da zemlje koje integriraju SDG-e u zakonodavne i fiskalne mehanizme ostvaruju veći stupanj implementacije i otpornosti na globalne krize (Sachs i sur., 2022). Zelena ekonomija i Agenda 2030 predstavljaju paradigmatički pomak prema razvoju koji povezuje ekološke, društvene i gospodarske ciljeve. Hrvatska ima priliku i obvezu, kroz jačanje institucionalnih kapaciteta i strateško usmjerenje, iskoristiti globalni okvir održivosti za vlastiti dugoročni razvoj.

4. ULOGA MEĐUNARODNIH POLITIKA (EU GREEN DEAL, UN, OECD)

Međunarodne politike sve više određuju provedbu zelene tranzicije u okviru odgovora na klimatske promjene i održivi razvoj. Ključni su akteri Europska unija, Ujedinjeni narodi i OECD (Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj) koji svojim strategijama postavljaju normativne okvire i operativne smjernice. Europski zeleni plan (EU Green Deal), usvojen 2019. godine, najambicioznija je strategija dekarbonizacije Europe, s ciljem klimatske neutralnosti do 2050. godine, uključujući politike energetske učinkovitosti, kružnog gospodarstva, poljoprivrede i bioraznolikosti, uz naglasak na pravednoj tranziciji (European Commission, 2019). U Hrvatskoj taj Plan omogućuje korištenje strukturnih fondova i ulaganja kroz mehanizam za oporavak i otpornost, ali izazov ostaje provedba, osobito na regionalnoj i lokalnoj razini (Križan, 2023; European Commission, 2021). Ujedinjeni narodi, kroz Agendu 2030 i UNFCCC (2015), usmjeravaju globalne politike prema integraciji ekoloških ciljeva s razvojnim prioritetima, naglašavajući univerzalnost, međusektorsku suradnju i uključivost svih dionika (United Nations, 2015). Za

zemlje u tranziciji poput Hrvatske, UN-ov okvir omogućuje pristup međunarodnim programima, tehničkoj pomoći i ekspertizi za provedbu klimatskih mjera (UNEP, 2020). OECD kroz preporuke i analitičke alate oblikuje zelene fiskalne politike, promiče održive investicije i razvija sustave pokazatelja za mjerenje okolišnih učinaka. Fokusira se na integraciju okolišnih ciljeva u makroekonomske politike i korištenje poreznih i tržišnih instrumenata za dekarbonizaciju (OECD, 2021). U hrvatskom kontekstu, OECD ističe potrebu za fiskalnim poticajima i regulatornim prilagodbama radi smanjenja ovisnosti o fosilnim gorivima i ubrzanja klimatski neutralnih rješenja (Križan, 2023). Zajednički doprinos tih aktera ogleda se u stvaranju političkog i financijskog okvira za provedbu zelene tranzicije, iako je stvarna implementacija uvjetovana nacionalnim kapacitetima, političkom voljom i društvenom kohezijom. Države koje uspješno integriraju međunarodne klimatske ciljeve u nacionalne strategije ostvaruju bolje rezultate u otpornosti, inovacijama i društvenoj pravednosti (Sachs i sur., 2022).

5. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U kontekstu klimatskih izazova i potrebe za ubrzanjem zelene tranzicije u skladu s Agendom 2030, cilj ovog istraživanja jest analizirati ulogu globalizacijskih procesa u provedbi održivih politika u Hrvatskoj i Finskoj. Fokus je na ekonomskoj i političkoj globalizaciji, provedbi SDG-a 8 (dostojanstven rad i gospodarski rast) i SDG-a 13 (klimatska akcija) te pokazateljima poput udjela obnovljivih izvora energije, zelenih investicija i regulatornih instrumenata za promicanje zelene ekonomije. Istraživanje se temelji na kombinaciji kvantitativne i kvalitativne analize.

5.1 KVANTITATIVNA ANALIZA

Kvantitativna analiza temelji se na sekundarnim podacima iz relevantnih međunarodnih izvora: KOF Globalisation Index, Sustainable Development Report, Eurostat i OECD Green Growth Indicators. U istraživanju su korišteni komparativni pokazatelji za 2022. i 2023. godinu te trendovi od 2013. do 2022. godine. Rezultati pokazuju da Finska ostvaruje višu ukupnu razinu globalizacije (91,4 bodova) u odnosu na Hrvatsku (79,5 bodova), što ukazuje na dublju integraciju u globalne ekonomske, političke i društvene procese. U ekonomskoj dimenziji Finska bilježi višu vrijednost (88,7) od Hrvatske (83,1), osobito zahvaljujući snažnijoj financijskoj povezanosti s međunarodnim tržištima. Hrvatska, međutim, pokazuje viši rezultat u trgovinskoj globalizaciji, što odražava njezinu orijentaciju na izvoz roba i usluga unutar EU-a. U političkoj dimenziji razlika je najuočljivija: Finska postiže 95,5 bodova, dok Hrvatska ima 78,2, što ukazuje na stabilnije institucionalne okvire Finske za

implementaciju međunarodnih normi, uključujući klimatske politike (Sachs i sur., 2022; Križan, 2023). U socijalnoj dimenziji razlike su manje, no Finska ipak prednjači u informacijskoj i kulturnoj globalizaciji, dok Hrvatska ostvaruje viši rezultat u interpersonalnoj komponenti, što se povezuje s mobilnošću stanovništva i dijasporom. U domeni održivog razvoja, Finska ostvaruje više vrijednosti za SDG 8 (87,4) i SDG 13 (93,8) u usporedbi s Hrvatskom (SDG 8: 68,3; SDG 13: 66,7). Finska zauzima prvo mjesto na SDG-indeksu 2023. godine s rezultatom 86,35 bodova, dok se Hrvatska nalazi na 8. mjestu s 82,19 bodova. Finska se posebno ističe u SDG-u 7 (čista energija) zahvaljujući visokom udjelu obnovljivih izvora energije, dok Hrvatska bilježi komparativne prednosti u SDG-u 1 (iskorjenjivanje siromaštva) i SDG-u 9 (industrija, inovacije i infrastruktura). Obje zemlje suočene su s izazovima u provedbi SDG-a 12 (odgovorna potrošnja i proizvodnja), osobito zbog emisija stakleničkih plinova i rasta količine otpada (Sustainable Development Report, 2022; Križan, 2023). Zbirni prikaz relevantnih pokazatelja za Hrvatsku i Finsku dan je u tablici 1.

Tablica 1. Usporedna tablica KOF i SDG-pokazatelja za Hrvatsku i Finsku (2023)

Pokazatelj	Hrvatska (2023)	Finska (2023)
KOF-indeks – ukupno	79,5	91,4
KOF ekonomska globalizacija	83,1	88,7
KOF politička globalizacija	78,2	95,5
SDG 8 – Ekonomski rast (skor)	68,3	87,4
SDG 13 – Klimatske akcije (skor)	66,7	93,8
Udio OIE u bruto finalnoj potrošnji (%)	31,2	45,6
Zelene investicije (% BDP-a)	1,1	2,9

**NAPOMENA: Vrijednosti za 2023. godinu temelje se na dostupnim procjenama i mogu odstupati od konačnih službenih podataka Eurostata.*

Izvor: KOF Globalisation Index (2023), Sustainable Development Report (2022), Eurostat (2021), OECD Green Growth Indicators (2021)

Kako bi se dodatno poduprla istraživačka svrha rada, provedena je korelacijska analiza između dimenzija globalizacije (ekonomske i političke) i pokazatelja zelene ekonomije (SDG 8, SDG 13, udio obnovljivih izvora energije i zelene investicije). Podaci korišteni za korelacijsku analizu prikazani su u tablici 2.

Tablica 2. Korelacijska analiza između dimenzija globalizacije i pokazatelja zelene ekonomije za Hrvatsku i Finsku

Pokazatelj	Hrvatska	Finska
KOF-indeks – ukupno	79,5	91,4
KOF ekonomska globalizacija	83,1	88,7
KOF politička globalizacija	78,2	95,5
SDG 8 (zbroj)	68,3	87,4
SDG 13 (zbroj)	66,7	93,8
Udio OIE u potrošnji (%)	31,2	45,6
Zelene investicije (% BDP-a)	1,1	2,9

Izvor: prilagođeno prema <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (19. 5. 2025.); <https://www.sdgindex.org/> (19. 5. 2025.); <https://ec.europa.eu/eurostat> (19. 5. 2025.); <https://www.oecd.org/environment/green-growth-indicators-2021.htm> (19. 5. 2025.)

Tablica 3. Korelacijski koeficijenti (Pearson r)

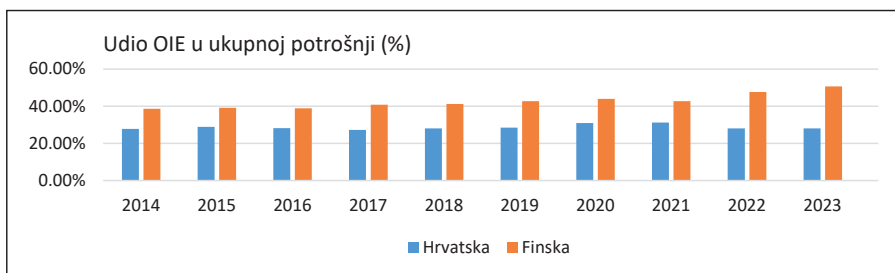
Povezanost	Pearson r
KOF ekonomska globalizacija ↔ SDG 8	+0,998
KOF ekonomska globalizacija ↔ SDG 13	+0,997
KOF politička globalizacija ↔ SDG 8	+0,995
KOF politička globalizacija ↔ SDG 13	+0,996
KOF ekonomska globalizacija ↔ udio OIE	+0,998
KOF politička globalizacija ↔ udio OIE	+0,999
KOF ekonomska globalizacija ↔ zelene investicije	+0,997
KOF politička globalizacija ↔ zelene investicije	+0,997

Izvor: autori rada prema korelacijskoj analizi

Rezultati korelacijske analize prikazani su u tablici 3. i pokazuju izrazito snažnu pozitivnu povezanost između globalizacijskih dimenzija i pokazatelja zelene ekonomije ($r > 0,99$). Iako veličina uzorka ($n = 2$) ne omogućuje statistički značajne zaključke, nalazi upućuju na jaku povezanost viših razina globalizacije s uspješnijom provedbom zelene tranzicije. Zbog vrlo malog uzorka ($n = 2$) rezultati nemaju statističku značajnost i imaju isključivo ilustrativni karakter. Finska, s višim indeksima globalizacije, ostvaruje bolje rezultate u SDG-ima, većem udjelu obnovljivih izvora energije i zelenim investicijama, dok Hrvatska, unatoč napretku, zaostaje, posebno u političkoj dimenziji globalizacije, što ukazuje na potrebu jačanja institucionalnih kapaciteta za učinkovitu zelenu tranziciju (Sachs i sur., 2022; Križan, 2023).

5.2 KVALITATIVNA ANALIZA

Kvalitativni dio istraživanja temelji se na analizi nacionalnih strateških dokumenata, zelenih javnih politika i institucionalnih mehanizama provedbe održivih mjera, uz podatke iz znanstvene i stručne literature. Posebno su razmotreni institucionalni kapaciteti i izazovi u Hrvatskoj, uključujući percepciju globalizacijskih procesa, administrativne kapacitete i međusektorsku koordinaciju (Križan, 2023). Također je provedena SWOT-analiza za obje zemlje. Finska bilježi znatno veći udio obnovljivih izvora energije i više zelene investicije od Hrvatske, zahvaljujući snažnom institucionalnom okviru i sofisticiranim fiskalnim mehanizmima poput zelenih obveznica i poreznih olakšica (OECD, 2021). Hrvatska se dominantno oslanja na EU-fondove, uz nedostatak jasne nacionalne investicijske strategije (Vlada RH, 2021). Obje zemlje prepoznaju obnovljive izvore energije kao ključ zelene tranzicije, pri čemu Hrvatska postiže napredak kroz projekte poput GREENInvest i Energy Adria, a u Nacionalnom planu oporavka i otpornosti alocirala je 39 % sredstava na zelenu tranziciju, premašivši minimalni EU-prag. Međutim Hrvatska se suočava s izazovima poput niskog kapaciteta solarne energije po stanovniku, administrativnih prepreka i slabije integrirane nacionalne strategije smanjenja emisija. Finska se ističe ciljem klimatske neutralnosti do 2035. godine i planiranim udjelom obnovljivih izvora od 62 % do 2030. godine, ulažući u raznolike izvore poput bioenergije, geotermalne energije i vodika. U 2023. godini udio obnovljivih izvora u energetskej potrošnji iznosio je 28,05 % u Hrvatskoj i 50,75 % u Finskoj, što potvrđuje razlike u ambicijama i dinamici energetske tranzicije.

Grafikon 1. Udio obnovljivih izvora energije u ukupnoj potrošnji (2014. – 2023.)
 Izvor: prilagođeno prema Eurostat podacima; Udio OIE u ukupnoj potrošnji – Hrvatska i Finska, Eurostat. (2025). Renewable energy statistics. European Commission. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nrg_ind_ren/default/table?lang=en (15. 5. 2025.)

Tablica 4. Zelene investicije i udio obnovljivih izvora – Hrvatska i Finska

KATEGORIJA	HRVATSKA	FINSKA
Udio OIE u ukupnoj potrošnji	28,05 % (2023.)	50,75 % (2023.)
Cilj za OIE do 2030.	42,00 %	62,00 %
Glavni izvori OIE	hidroenergija, vjetroelektrane	bioenergija, vjetroelektrane, solarna energija, hidroenergija
Zelene investicije	ulaganja u solarnu energiju, povećanje broja vjetroelektrana, zeleni transport	velika financijska ulaganja za zelenu tranziciju (solarne panele, vjetroelektrane, zelenu i čistu energiju – transport, proizvodnja u tvornicama, energetska učinkovitost kućanstava)

Izvor: Izrada autora¹

1 Prilagođeno na temelju – Hrvatska: <https://gbcroatia.org/services/greeninvest-platforma-u-hrvatskoj/> (23. 4. 2025.); <https://www.fzoeu.hr/fond-najavio-programe-sufinanciranja-za-2025-godinu-vrijedne-128-milijuna-eura> (23. 4. 2025.); [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2025\)769561](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2025)769561) (23. 4. 2025.); <https://www.poslovnih.hr/hrvatska/stize-nam-tamno-zeleni-fond-od-100-milijuna-eura-4461807> (23. 4. 2025.); <https://financije.hr/hrvatska-najgora-u-eu-po-koristenju-obnovljive-energije-u-transportu/> (23. 4. 2025.); <https://www.poslovnih.hr/hrvatska/iako-smo-prema-preprekama-za-razvoj-oie-treci-najlosiji-u-eu-postali-smo-izvoznik-struje-4424654> (23. 4. 2025.); Prilagođeno na temelju – Finska: , <https://tem.fi/en/renewable-energy> (23. 4. 2025.); [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2024\)767180](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2024)767180) (23. 4. 2025.); <https://pametni-gradovi.eu/pametne-tehnologije/pametna-industrija/u-finskoj-se-planira-izgradnja-celicane-na-zelenu-elektricnu-energiju-vodik/> (23. 4. 2025.); <https://ratedpower.com/blog/Finland-sustainable-development/> (23. 4. 2025.)

Finska primjenjuje integrirane strategije koje povezuju zakonodavne reforme i financijske poticaje, dok se Hrvatska oslanja na projekte financirane iz EU-fondova, često usporene zbog administrativnih prepreka i manjka stručnog kadra (Križan, 2023). Ova kvalitativna analiza doprinosi razumijevanju kako institucionalni kapaciteti, javna percepcija i strateški prioriteti oblikuju ulogu globalizacije kao alata ili prepreke u zelenoj tranziciji Hrvatske i Finske. Istraživanje pokazuje da Finska, zahvaljujući snažnim institucijama, političkoj volji i inovativnim politikama, globalizaciju koristi za ubrzanje zelene tranzicije. Hrvatska, unatoč prirodnim resursima i pristupu EU-fondovima, suočava se s izazovima institucionalne koordinacije, administrativnim preprekama i manjkom strateškog fokusa, zbog čega globalizacija često djeluje ograničavajuće. SWOT-analiza Hrvatske i Finske pruža komparativni uvid u snage, slabosti, prilike i prijetnje koje utječu na sposobnost svake zemlje da globalizaciju iskoristi za održivi razvoj. Prikazane SWOT-matrice (tablica 6 i 7) ističu različite strateške pozicije i potencijale za ubrzanje zelene tranzicije u kontekstu globalne ekonomije i klimatskih politika.

Tablica 5. Politike i institucionalni kapaciteti prema zelenoj tranziciji – Hrvatska i Finska

KLJUČNI ELEMENTI	HRVATSKA	FINSKA
Cilj klimatske neutralnosti	do 2050. godine	do 2035. godine
Udio sredstava za zelenu tranziciju	39 % (minimalni EU-zahtjev 37%)	52,3 % (znatno iznad prosjeka EU-a)
Institucionalni kapaciteti	vrlo komplicirani, slaba međuinstitucionalna koordinacija, ograničeni kapaciteti	snažni, centralizirana koordinacija, jasna podjela odgovornosti
Politička ambicija	niska, često kasni s provedbom, slabija inovativnost	vrlo visoka, strateški pristup, inovacije i digitalizacija u fokusu
Nadležno tijelo za provedbu politika	Ministarstvo zaštite okoliša i zelene tranzicije, Ministarstvo gospodarstva	Ministarstvo financija, Ministarstvo okoliša i klimatskih promjena
Izazovi	administrativne prepreke, nedostatak kadrova za provedbu politika, složenost i spora provedba politika	održivost šumskih ponora, politička dosljednost, visoka potrošnja energije
Upravljanje sredstvima	oslonac na EU-fondove, niska uključenost države u financiranje projekata, spora realizacija projekata	učinkovito povlačenje i raspodjela sredstava, podjednako korištenje EU-sredstava i nacionalnog ulaganja transparentnost i praćenje rezultata

KLJUČNI ELEMENTI	HRVATSKA	FINSKA
Glavni sektori tranzicije	energetika, promet, industrija, vodno gospodarstvo	energetika, industrija i proizvodnja, promet, digitalizacija, obrazovanje

Izvor: Izrada autora²

Analiza percepcije građana pokazuje da visok skepticizam prema globalizaciji može biti prepreka javnoj podršci zelenoj tranziciji, otežavajući ostvarenje ciljeva poput SDG-a 8 (dostojanstven rad) i SDG-a 10 (smanjenje nejednakosti). Ključno je razviti komunikacijske strategije kako bi se povećala informiranost i motivacija građana. U sklopu kvalitativne analize provedeno je *online* istraživanje metodom ankete izrađene putem Google obrasca na 200 ispitanika, od 22. svibnja do 22. lipnja 2025. godine. Anketni upitnik distribuiran je putem društvenih mreža, e-mail adresa i QR-koda. Većinu ispitanika čine žene (78,8 %), a dominantna dobna skupina je 19 – 25 godina (63,6 %), s izraženom svakodnevnom upotrebom društvenih mreža (84,8 %), najviše Instagrama (63,6 %). Najveći dio ispitanika ima završenu srednju školu (40,5 %), dok 29 % ima prijediplomski, a 26,5 % diplomski studij.

2 Prilagođeno na temelju – Hrvatska: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2025\)769561](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2025)769561) (24. 4. 2025.); https://irmo.hr/wp-content/uploads/2020/11/Analiza_EUOPSKI-ZELENI-PLAN.pdf (24. 4. 2025.); <https://oie.hr/en/hoce-li-novi-ustroj-jos-usporiti-pripreme-investicija-u-energetici/> (24. 4. 2025.); <https://balkangreenenergynews.com/croatia-to-allocate-eur-652-million-for-green-transition-in-2025/> (24. 4. 2025.); Prilagođeno na temelju – Finska: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2022\)729279](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)729279) (24. 4. 2025.); <https://ym.fi/en/climate-change-legislation> (24. 4. 2025.); <https://odgovorno.hr/kako-to-radi-finska-veoma-poucan-raport-2016-o-napretku-zemlje-prema-ciljevima-odrzivog-razvoja-2030/> (24. 4. 2025.)

Tablica 6. SWOT-analiza – Hrvatska

SNAGE	SLABOSTI
◦ Značajan prirodni potencijal za obnovljive izvore energije ◦ Društvena i politička podrška zelenoj tranziciji ◦ Snažna financijska podrška iz EU-fondova i pristup europskim inovacijama ◦ Postojanje strateških dokumenata i nacionalnih planova usklađenih s EU politikama ◦ Rastuće partnerstvo znanosti, industrije i javnog sektora	◦ Složeni institucionalni kapaciteti i slaba međuinstitucijska koordinacija i suradnja ◦ Spore administrativne procedure i dugotrajno izdavanje dozvola za obnovljive izvore energije ◦ Nedostatak stručne radne snage i edukacije za potrebe zelene tranzicije ◦ Ograničena inovativnost i slaba povezanost znanosti i gospodarstva ◦ Visok udio fosilnih goriva u potrošnji i značajan uvoz energije
PRILIKE	PRIJETNJE
◦ Ubrzanje razvoja obnovljivih izvora energije i smanjenje energetske ovisnosti ◦ Iskorištavanje globalnih tokova znanja, investicija i tehnologija kao poticaja za ubrzanje zelene tranzicije ◦ Jačanje konkurentnosti gospodarstva kroz inovacije i digitalizaciju ◦ Korištenje EU-fondova za modernizaciju infrastrukture i razvoj novih tehnologija ◦ Razvoj zelenih radnih mjesta i jačanje obrazovanja za zelene vještine ◦ Razvoj kružnog gospodarstva i održive poljoprivrede	◦ Inflacija i rast troškova opreme i tehnologije ◦ Nedovoljna brzina prilagodbe industrije i gospodarstva ◦ Rizik od zaostajanja u povlačenju EU-sredstava zbog administrativnih prepreka ◦ Ovisnost o uvozu energije i fosilnim gorivima u prijelaznom razdoblju ◦ Nedovoljna edukacija i svijest građana i poduzeća o važnosti zelene tranzicije ◦ Rizik da globalizacijski procesi povećaju ekonomsku i društvenu nejednakost ako institucije nisu spremne iskoristiti prilike zelene tranzicije

Izvor: izrada autora³

3 Prilagođeno na temelju: <https://gbccroatia.org/services/greeninvest-platforma-u-hrvatskoj/> (23. 4. 2025.); <https://www.fzoeu.hr/fond-najavio-programe-sufinanciranja-za-2025-godi-nu-vrijedne-128-milijuna-eura> (23. 4. 2025.); [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2025\)769561](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2025)769561) (23. 4. 2025.); <https://www.poslovnih.hr/hrvatska/stize-nam-tamno-zeleni-fond-od-100-milijuna-eura-4461807> (23. 4. 2025.); <https://financije.hr/hrvatska-najgora-u-eu-po-koristenju-obnovljive-energije-u-transportu/> (23. 4. 2025.); <https://www.poslovnih.hr/hrvatska/iako-smo-prema-preprekama-za-razvoj-oie-treci-najlosiji-u-eu-postali-smo-izvoznik-struje-4424654> (23. 4. 2025.); [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2025\)769561](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2025)769561) (24. 4. 2025.); https://irmo.hr/wp-content/uploads/2020/11/Analiza_EUROPSKI-ZELENI-PLAN.pdf (24. 4. 2025.); <https://oie.hr/en/hoce-li-novi-ustroj-jos-usporiti-pripreme-investicija-u-energetici/> (24. 4. 2025.); <https://balkangreenenergynews.com/croatia-to-allocate-eur-652-million-for-green-transition-in-2025/> (24. 4. 2025.)

Tablica 7. SWOT analiza – Finska

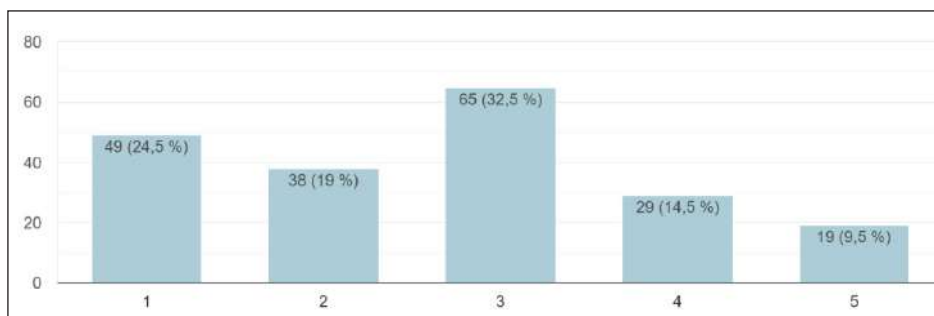
SNAGE	SLABOSTI
◦ Ambiciozni klimatski ciljevi (klimatska neutralnost do 2035. godine) i jasno definirani zakonodavni okvir ◦ Više od 50% sredstava iz nacionalnog plana oporavka usmjereno je prema zelenoj tranziciji ◦ Snažna institucionalna koordinacija i transparentni mehanizmi praćenja uspješnosti provedbe politika zelene tranzicije ◦ Razvijena inovacijska i istraživačka baza te ulaganje u nove tehnologije (digitalizacija, 6G) ◦ Visoka razina društvene uključenosti i participacije dionika	◦ Visoka ukupna potrošnja energije i izazovi u smanjenju emisija izvan energetskog sektora ◦ Vidljiva politička usporavanja i smanjenje klimatske ambicije zbog brže postignutih ciljeva po pitanju zelene tranzicije ◦ Izazovi u sektoru poljoprivrede i „LULUCF“ (korištenju zemljišta, promjena u korištenju zemljišta i šumarstvo) ◦ Ovisnost o izvozu i globalnim tržištima može usporiti zelenu tranziciju u kriznim situacijama
PRILIKE	PRIJETNJE
◦ Globalno pozicioniranje kao lider u zelenim tehnologijama i inovacijama ◦ Ubrzanje digitalizacije i razvoj novih industrija (AI, 6G) ◦ Razvoj kružnog gospodarstva i povećanje energetske učinkovitosti ◦ Stvaranje novih radnih mjesta i povećanje izvoza zelenih tehnologija ◦ Jačanje otpornosti na klimatske rizike kroz inovativna rješenja	◦ Rizik od političkih promjena i smanjenja klimatske ambicije ◦ Fizički rizici klimatskih promjena i gubitak bioraznolikosti ◦ Investicijski rizik i regulatorna neizvjesnost ◦ Globalne ekonomske nestabilnosti i poremećaji opskrbenih lanaca ◦ Potencijalni otpor pojedinih sektora ili regija prema promjenama po pitanju zelene tranzicije

Izvor: Izrada autora⁴

4 Prilagođeno na temelju: <https://tem.fi/en/renewable-energy> (23. 4. 2025.); [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2024\)767180](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2024)767180) (23. 4. 2025.); <https://pametni-gradovi.eu/pametne-tehnologije/pametna-industrija/u-finskoj-se-planira-izgradnja-celicane-na-zele-nu-elektricnu-energiju-vodik/> (23. 4. 2025.); <https://ratedpower.com/blog/Finland-sustainable-development/> (23. 4. 2025.); [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2022\)729279](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)729279) (24. 4. 2025.); <https://ym.fi/en/climate-change-legislation> (24. 4. 2025.); <https://odgovorno.hr/kako-to-radi-finska-veoma-poucan-raport-2016-o-napretku-zemlje-prema-ciljevi-ma-odrzivog-razvoja-2030/> (24. 4. 2025.)

Stavovi o globalizaciji ambivalentni su: 52 % smatra da je pozitivno utjecala na gospodarski rast Hrvatske, dok 64,5 % vidi ulazak u EU kao poticaj za međunarodnu povezanost. Međutim 72,5 % izražava zabrinutost zbog globalnih izazova poput pandemija i inflacije. Mnogi su neodlučni o utjecaju globalizacije na konkurentnost poduzeća, životni standard i političku suradnju. Dodatno, 73 % smatra da globalizacija pridonosi odlasku mladih iz Hrvatske, dok dio ispitanika vidi i pozitivne učinke u uključivanju ranjivih skupina i poboljšanju radnih uvjeta. Većina smatra da Hrvatska ima ograničen utjecaj na oblikovanje globalnih politika, uključujući klimatske i ekonomske procese.

Većina ispitanika neodlučna je oko učinkovitosti Hrvatske u korištenju europskih i globalnih fondova za zelenu tranziciju. Također, odgovori su vrlo raspršeni kad je riječ o tome koliko su građani upoznati s nacionalnim strategijama za prelazak na zelenu ekonomiju, poput Nacionalnog plana oporavka i otpornosti, Strategije održivog razvoja i Nacionalne razvojne strategije RH do 2030. (grafikon 3).

Grafikon 3. Percepcija ispitanika oko poznavanja strateških dokumenata RH za prelazak na zelenu ekonomiju

Izvor: izrada autora

Usprkos neodlučnosti, 45,5 % ispitanika vidi zelenu ekonomiju kao priliku za gospodarski rast Hrvatske, dok 40 % sumnja u spremnost domaćih poduzeća za ulaganja u održive tehnologije. Čak 56 % nije sigurno potiče li obrazovni sustav dovoljno svijest o održivom razvoju. Ohrabruje što 72 % ispitanika osobno želi sudjelovati u održivim aktivnostima poput recikliranja i korištenja obnovljivih izvora energije. Ključni izazovi zelene tranzicije jesu nedovoljna informiranost, politička nestabilnost, korupcija, niska svijest građana, visoki troškovi te ograničeni resursi. Kao rješenja navode se jednostavniji propisi, bolja edukacija, transparentno informiranje i praćenje provedbe mjera. Istraživanje pokazuje složen odnos građana prema globalizaciji, koja se doživljava i kao prilika za rast, ali i kao moguća prijetnja

socijalnoj pravednosti i stabilnosti, što je važno uzeti u obzir prilikom oblikovanju politika za zelenu tranziciju.

5.3 PREPORUKE I OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja pokazuju jaku povezanost globalizacije i uspješnosti zelene tranzicije, pri čemu Finska zahvaljujući stabilnosti i snažnim institucijama bolje koristi globalne procese za održivi razvoj. Hrvatska napreduje, ali se suočava s izazovima tipičnim za tranzicijske zemlje, osobito u političkoj dimenziji globalizacije i institucionalnoj koordinaciji. Stoga se preporučuje jačanje nacionalne politike održivosti kroz bolju institucionalnu suradnju, transparentno korištenje globalnih resursa i veća ulaganja u zelene inovacije i obrazovanje za razvoj zelenih vještina, oslanjajući se na primjere dobre prakse poput Finske. Hrvatska bi trebala intenzivnije koristiti međunarodnu suradnju za prijenos znanja i tehnologija te razviti komunikacijske strategije kako bi povećala javnu podršku zelenoj tranziciji. Ograničenje istraživanja je mali broj analiziranih zemalja i visok udio mladih u anketnom istraživanju, što sužava mogućnost šire primjene rezultata.

6. ZAKLJUČAK

Globalizacija može biti snažan pokretač zelene tranzicije, ali samo ako se globalni resursi i politike učinkovito uključe u nacionalne strategije. Usporedba Finske i Hrvatske pokazala je da visoka razina globalizacije, uz snažne institucije i jasne ciljeve omogućuje bolju provedbu zelenih politika, inovacije i ulaganja u obnovljive izvore energije. Finska koristi globalne tokove kao priliku za održivi razvoj, dok Hrvatska, iako napreduje, još uvijek zaostaje zbog slabije institucionalne koordinacije, administrativnih prepreka i ograničene razine javne svijesti. Istraživanje je pokazalo da građani Hrvatske imaju podijeljene stavove o globalizaciji – prepoznaju njezine prednosti za gospodarski rast, ali i strahuju od gubitka suvereniteta i socijalnih nejednakosti. Za ubrzanje zelene tranzicije, Hrvatska mora ojačati institucije, razviti jasnu investicijsku strategiju i bolje informirati građane kako bi se povećala podrška održivim politikama. Ključno je ulagati u obrazovanje i razvoj zelenih vještina kako bi se osigurala stručna radna snaga. Zaključno, globalizacija nije sama po sebi ni prilika ni prijetnja, već njezina uloga ovisi o sposobnosti države da ju usmjeri prema održivom razvoju i zelenoj ekonomiji.

LITERATURA

- Alafranji, G. (2024). How Finland is driving sustainable development and affordable clean energy. <https://ratedpower.com/blog/Finland-sustainable-development/> (23. 4. 2025.)
- Bačić, K. (2014). Sociološka analiza nesigurnog rada u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 21(3), 291–308.
- Bhagwati, J. (2005). In defense of globalization. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*, 60(2), 592. https://www.researchgate.net/publication/274185673_In_Defense_of_Globalization (14. 4. 2025.)
- Boromisa, A.M. (2020). Tko će i kako provoditi europski zeleni plan https://irmo.hr/wp-content/uploads/2020/11/Analiza_EUROPSKI-ZELENI-PLAN.pdf (24. 4. 2025.)
- Brundtland, G. H., World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future*. Oxford University Press.
- Climate legislation. <https://ym.fi/en/climate-change-legislation> (24. 4. 2025.)
- Croatia's climate action strategy (2025). [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2025\)769561](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2025)769561) (24. 4. 2025.)
- Daly, H. E. (1996). *Beyond growth: The economics of sustainable development*. Beacon Press.
- Dokler, B. (2024). Iako smo prema preprekama za razvoj OIE treći najlošiji u EU, postali smo izvoznik struje. <https://www.poslovnih.hr/hrvatska/iako-smo-prema-preprekama-za-razvoj-oie-treci-najlosiji-u-eu-postali-smo-izvoznik-struje-4424654> (23. 4. 2025.)
- Dozan, J. (2024). Stiže nam 'tamno zeleni' fond od 100 milijuna eura. <https://www.poslovnih.hr/hrvatska/stize-nam-tamno-zeleni-fond-od-100-milijuna-eura-4461807> (23. 4. 2025.)
- Energy Adria. (2022). Projekt Energy Adria. <https://energyadria.eu/>
- European Commission. (2019). The European Green Deal. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640> (28. 5. 2025.)
- European Commission. (2021). Recovery and Resilience Facility. https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/recovery-coronavirus/recovery-and-resilience-facility_en (28. 5. 2025.)
- Europska komisija. (2020). Zeleni plan za Europu. Bruxelles.
- Eurostat. (2021). Renewable energy statistics. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat>
- Eurostat. (2025). Renewable energy statistics. European Commission. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nrg_ind_ren/default/table?lang=en
- Finland's climate action strategy (2024). [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2024\)767180](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2024)767180) (23. 4. 2025.)
- Finland's National Recovery and Resilience Plan: Latest state of play (2025). [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2022\)729279](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)729279) (24. 4. 2025.)
- Fond za zaštitu okoliša i energetske učinkovitost (2024). <https://www.fzoe.hr/fond-najavio-programe-sufinanciranja-za-2025-godinu-vrijedne-128-milijuna-eura> (23. 4. 2025.)
- GREENInvest platforma u Hrvatskoj. <https://gbccroatia.org/services/greeninvest-platforma-u-hrvatskoj/> (23. 4. 2025.)
- Hoće li novi ustroj još usporiti pripreme investicija u energetici? (2024). <https://oie.hr/en/hoce-li-novi-ustroj-jos-usporiti-pripreme-investicija-u-energetici/> (24. 4. 2025.)
- Ilić, I. (2025). Hrvatska najgora u EU po korištenju obnovljive energije u transportu. <https://financije.hr/hrvatska-najgora-u-eu-po-koristenju-obnovljive-energije-u-transportu/> (23. 4. 2025.)

- Kako to radi Finska? Veoma poučan raport 2016. o napretku zemlje prema ciljevima održivog razvoja 2030. (2019). <https://odgovorno.hr/kako-to-radi-finska-veoma-poucan-raport-2016-o-napretku-zemlje-prema-ciljevima-odrzivog-razvoja-2030/> (24. 4. 2025.)
- KOF Swiss Economic Institute. (2023). KOF globalisation index. ETH Zürich. <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (19. 5. 2025.)
- Križan, T. (2023). Globalizacija kao prijetnja ili prilika za održivi razvoj Hrvatske (Diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti.
- Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja. (2021). GREENInvest projekt. <https://mingor.gov.hr/>
- OECD. (2007). International investment perspectives: Freedom of investment in a changing world. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2007/09/international-investment-perspectives-2007_glg8351/iip-2007-en.pdf (20. 5. 2025.)
- OECD. (2021). Green growth indicators 2021. Organisation for Economic Co-operation and Development. <https://www.oecd.org/environment/green-growth-indicators-2021.htm> (20. 5. 2025.)
- Pametni gradovi (2023). <https://pametni-gradovi.eu/pametne-tehnologije/pametna-industrija/u-finskoj-se-planira-izgradnja-celicane-na-zelenu-elektricnu-energiju-vodik/> (23. 4. 2025.)
- Renewable Energy in Finland . <https://tem.fi/en/renewable-energy> (23. 4. 2025.)
- Sachs, J., Kroll, C., Lafortune, G., Fuller, G., Woelm, F. (2022). Sustainable development report 2022. Cambridge University Press. <https://www.sdindex.org/> (20. 5. 2025.)
- SDG Transformation center. <https://www.sdindex.org/> (19. 5. 2025.)
- Spasić, V. (2025). Croatia to allocate EUR 652 million for green transition in 2025. <https://balkangreenenergynews.com/croatia-to-allocate-eur-652-million-for-green-transition-in-2025/> (24. 4. 2025.)
- Stiglitz, J. E. (2002). Globalization and its discontents. W.W. Norton & Company.
- Tkalec, M., Vizek, M. (2020). Percepcije o globalizaciji i ekonomskim politikama u Hrvatskoj. Institut za javne financije.
- United Nations Environment Programme. (2011). Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication. UNEP. <https://www.unep.org/resources/report/towards-green-economy>
- United Nations Environment Programme. (2020). Emissions gap report 2020. UNEP. <https://www.unep.org/emissions-gap-report-2020>
- United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2015). Paris Agreement. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>
- United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. United Nations. <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- Vlada Republike Hrvatske. (2009). Strategija održivog razvitka Republike Hrvatske. Narodne novine, 30/2009. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_03_30_635.html
- Vlada Republike Hrvatske. (2021). Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine. <https://strategija.hr/>
- Vlada Republike Hrvatske. (2021). Nacionalni plan oporavka i otpornosti 2021.–2026. <https://planoporavka.gov.hr/>

The role of globalization in the transition to a green economy

ABSTRACT

This paper examines the role of economic and political globalization in the transition toward a green economy, with a focus on Croatia as a country in transition and Finland as an example of the successful implementation of sustainable policies. The main objective is to explore how globalization functions either as a facilitator or a barrier to sustainability, and to identify the institutional and political preconditions necessary for an effective shift toward a green economy. The analytical approach combines both quantitative and qualitative methods. The quantitative analysis includes indicators from internationally recognized sources, such as the KOF Globalization Index and the Sustainable Development Goals (SDG) Index, which enable a comparison of the level of global integration and progress toward sustainable development between Croatia and Finland. In addition, the analysis considers the share of renewable energy in GDP and the level of green investment. The qualitative part involves a descriptive assessment of institutional strategies, green initiatives, and implementation mechanisms for sustainable measures, as well as public perceptions in Croatia regarding the impact of globalization on sustainable development. As part of the qualitative approach, a SWOT analysis was conducted to identify internal strengths and weaknesses, as well as external opportunities and threats, in the context of the green transition. The results indicate that Finland leverages global integration as a driver of innovation and climate responsibility, whereas Croatia, despite access to EU funds and the European Green Deal, continues to lag behind due to weak institutional capacity and limited public awareness. The paper provides policy recommendations aimed at strengthening national sustainability strategies through more effective use of global resources and international cooperation.

Keywords: globalization, green economy, sustainable development, Croatia, Finland

Kretanje i sastav radne snage zapadne Slavonije

Pregledni rad

Neven Garača

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78, 33000 Virovitica;
neven.garaca@vuv.hr

Zrna Garača

Lokalna razvojna agencija „PAK-RA“
Trg bana J. Jelačića 18., 34550 Pakrac
zrna.garaca@lra-pakra.hr

SAŽETAK

U ekonomskoj se teoriji proizvodni resursi, proizvodni čimbenici ili inputi, definiraju kao rad, kapital i zemlja. Kroz povijest ekonomskog razvoja uloga tih čimbenika mijenjala se, a danas se rad promatra kao najvažniji resurs i dominirajući čimbenik gospodarskog rasta. Pojmovi radne snage u fizičkom smislu i ljudskog kapitala kao proizvodnog čimbenika zamijenjeni su pojmom intelektualnog kapitala koji na drugačiji način shvaća i opisuje ukupnost ljudskih sposobnosti promatranih kao akumulirano ljudsko znanje i nove sposobnosti. Zaposlenost i proizvodnost rada snažno određuju proizvodne mogućnosti gospodarstva. Zbog toga je to područje iznimno važno za nositelje ekonomske politike te je promatrano kao tržište rada na osobit način regulirano i na njemu postoje specifične institucije. Zapadna Slavonija može se promatrati kao povijesna, kulturološka i društveno-ekonomska cjelina. Svrha je ovog rada definirati geografsko područje zapadne Slavonije i osvrnuti se na proizvodni čimbenik i tržište rada. Provedeno je sekundarno istraživanje relevantne znanstvene i stručne literature, kao i na sekundarnim podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, Državnog zavoda za statistiku i recentnim podacima iz indeksa razvijenosti koje objavljuje Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije. Osim navedenog u radu se koriste empirijske metode promatranja i usporedbe. Cilj je rada kroz pokazatelje zaposlenosti, nezaposlenosti, stanovništva izvan radne

snage, ponude i potražnje na tržištu rada, sezonskom i međumjesnom zapošljavanju, potražnji za inozemnom radnom snagom i utjecaju stope nezaposlenosti na indeks razvijenosti opisati i prokomentirati kretanje i sastav radne snage na području zapadne Slavonije. Rad je nastavak interesa i istraživanja autora na području zapadne Slavonije predstavljenog u članku „Pokazatelji razvijenosti zapadne Slavonije“ na prvoj međunarodnoj znanstveno-stručnoj konferenciji „Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti“ u Đakovu.

Ključne riječi: radna snaga, tržište rada, stopa nezaposlenosti, zapadna Slavonija

1. UVOD

Tijekom tranzicije, odnosno, prelaska sa socijalističkog na kapitalistički način proizvodnje i razmjene, u Hrvatskoj se radna snaga, retrogradno, promatrala kao trošak koji treba svesti na najmanju moguću. Već tada, 1990-ih godina u razvijenim gospodarstvima radna snaga postaje prepoznata kao posebno važan resurs ili input u funkcioniranju gospodarstva, sa svim svojim društveno-ekonomskim i socijalnim reperkusijama. Za radnu snagu u tim zemljama koriste se izrazi kao što su „ljudski potencijali“, a u upravljačkim funkcijama pojam „kadroviranje“ zamjenjuje pojam „upravljanje ljudskim potencijalima“. Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju i liberalizacijom tržišta rada i u nas sve više raste svijest o ulozi radne snage. Tako da se danas na prvom mjestu nalazi briga i odgovornost prema zaposlenicima jer su oni postali temelj u održivom i konkurentnom poslovanju koje se prelijeva na razvijenost određenog područja, države, regije, grada i sl. Poslodavci u Hrvatskoj toga su postali svjesni tek nakon što je nedostatak radne snage postao jedno od osnovnih obilježja tržišta rada.

U geografskom smislu pojam zapadne Slavonije nije do danas sasvim definiran, ipak na temelju povijesnog pogleda može se zaključiti da je Slavonija omeđena rijekama Savom i Dravom, a zapadna granica Slavonije poklapa se s tokom rijeke Ilove (N. Garača, Z. Garača, Relota, 2023, prema Marković 2002). Iako područje Zapadne Slavonije ima svoju povijest, kulturu, geografska obilježja, kolektivnu memoriju, društveno-ekonomske odnose, do sada, pa ni u recentnom teritorijalnom ustroju lokalne uprave i samouprave, Zapadna Slavonija nije promatrana u administrativno-teritorijalnom smislu kao više ili manje homogena cjelina (N. Garača, Z. Garača, Relota, 2023). Sve to utjecalo je i na prostorni raspored područnih službi/ureda i ispostava

Hrvatskog zavoda za zapošljavanje organiziranog kao javne ustanove u vlasništvu Republike Hrvatske ustrojene *Zakonom o tržištu rada* koji ima ključnu ulogu u reguliranju ponude i potražnje na tržištu rada Republike Hrvatske. Uvažavajući sve prethodno, kako bi se prikupili i obradili podaci s tržišta rada Zapadne Slavonije, to područje autori su definirali županijama: Virovitičko-podravskom (VPŽ), Bjelovarsko-bilogorskom (BBŽ), Požeško-slavonskom (PSŽ) i Brodsko-posavskom (BPŽ).

2. OBILJEŽJA I ULOGA TRŽIŠTA RADA

Tržišta rada, kao i sva tržišta u tržišno orijentiranim gospodarstvima, vođena su silama ponude i potražnje. Ipak tržišta rada razlikuju se od većine drugih tržišta jer je potražnja za radom izvedena potražnja, naime rad je ulazni element proizvodnje drugih dobara. Tako ponuda i potražnja za npr., jabukama određuju cijenu jabuka, a ponuda i potražnja za beračima jabuka određuje nadnicu berača jabuka (Mankiw, 2024). Za pružanje usluga rada zaposlenicima pripada odgovarajuća naknada.¹ Osim naknade za rad, radnik je zainteresiran za zdravlje, sigurnost na poslu, težinu posla, poželjnost radnog mjesta, stabilnost zaposlenja, mogućnost napredovanja i drugo. Ti takozvani „nemonetarni“ aspekti rada mogu radnicima biti važni kolika i zarada. Iz toga proizlazi kako je ponuda rada složenija nego pojam ponude na tržištu proizvoda. S druge strane na potražnju za radom utječe potražnja za proizvodima, proizvodnost rada, broj poslodavaca, kao i o uvjetima koji postoje na nekom tržištu: je li gospodarstvo u fazi ekspanzije ili recesije, postoje li savršene besplatne informacije, kolika je pokretljivost radne snage i drugo (Obadić, Viljevac, Gelo i sur., 2024). Tržište rada ima posebno važnu ulogu u gospodarskom razvoju nekog područja, kako Republike Hrvatske tako i pojedinih regija, konkretno Zapadne Slavonije. Tržište rada doprinosi i stvaranju novih radnih mjesta, smanjenju nezaposlenosti, produktivnosti, financiranju državnog proračuna, smanjenju siromaštva i socijalne isključenosti. Zbog navedenog tržište rada u Republici Hrvatskoj regulirano je posebnim propisima i institucijama. *Zakon o radu*, *Zakon o tržištu rada*, *Zakon o minimalnoj plaći*, Ministarstvo rada, mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike, Hrvatski zavod za zapošljavanje, najvažniji su zakoni i institucije. Rad i pravo na rad je i ustavna kategorija, opisana u članku 55.

1 Različiti autori koriste različite nazive za cijenu rada koju dobiju radnici: nadnica, naknada, nagrada, plaća, zarada. Isto tako neki koriste izraz rad, radnici, a poneki autori koriste pojam zaposlenici. Ti pojmovi nisu sinonimi, ali njihovo daljnje pojašnjavanje prelazi okvire i interes ovog članka (rada).

Ustava Republike Hrvatske: „Svatko ima pravo na rad i slobodu rada. Svatko slobodno bira poziv i zaposlenje i svakome je pod jednakim uvjetima dostupno svako radno mjesto i dužnost“ (Ustav RH).

Na stanje na tržištu rada u Hrvatskoj snažno je utjecalo i demografsko starenje stanovništva koje se ogleda u rastućem udjelu stanovništva u dobnoj skupini od 65 i više godina starosti, malom i opadajućem udjelu stanovništva od 14 godina starosti, rastućoj prosječnoj starosti stanovništva. Problem starenja stanovništva predstavlja ograničavajući okvir oblikovanja radnog kontingenta, a time i aktivnog stanovništva. Tržište rada u Hrvatskoj našlo se suočeno i s problemom tranzicije iz planskog u tržišno gospodarsko okruženje, a visokim stopama nezaposlenosti u to doba doprinijela je i paradigma po kojoj su troškovi radne snage izdaci koje valja minimizirati (Obadić, Tica, Gelo i sur., 2016). Sve navedeno utjecalo je i na tržište rada Zapadne Slavonije, s tim da je prostor Zapadne Slavonije bio izložen brutalnoj agresiji i razaranju tijekom Domovinskog rata, sa svim posljedicama koje se osjećaju i danas. Jedna od tih posljedica jest da se broj stanovnika Zapadne Slavonije, kako su je definirali N. Garača, Z. Garača i Relota (2023), prema popisu stanovništva 2001. godine u odnosu na popis stanovništva 2021. godine smanjio za 26 %.

Nezaposlenost na promatranom tržištu rada mjeri se stopom nezaposlenosti. Stopa nezaposlenosti izračunava se tako da se broj nezaposlenih podijeli s brojem radne snage i pomnoži sa sto. Radnu snagu čine zaposleni i nezaposleni. Zaposleni su osobe koje obavljaju plaćeni posao, dok su nezaposlene osobe one koje trenutačno nemaju posao, ali su aktivne u potrazi za zaposlenjem (Mankiw 2006). U ukupnoj populaciji stanovništva postoje i oni koji nisu radno sposobni, mlađi od 15 godine starosti ili stariji od 65. Također u kategoriji radno sposobnog stanovništva postoji i kategorija neaktivnog stanovništva, koji nisu ni zaposleni ni nezaposleni, kao što su srednjoškolci, studenti, kućanice, umirovljenici i drugi. Također postoje i osobe koje žele posao, raspoložive su za rad, ali ne rade jer misle da ga ne mogu naći. Te osobe nazivaju se obeshrabrenim radnicima (Obadić, Viljevac, Gelo i sur., 2024). U većini zemalja, pa tako i u Hrvatskoj podaci o kretanju zaposlenosti i nezaposlenosti prikupljaju se iz dva izvora. Administrativni izvori odnosno podaci o zaposlenima i nezaposlenima koji se prikupljaju redovitim statističkim istraživanjima. Podaci iz Ankete o radnoj snazi (ARS) koju provodi Državni zavod za statistiku (DZS), a metodologija je usklađena s Međunarodnom organizacijom rada i Europskim uredom za statistiku (Obadić, Tica, Gelo i sur., 2016).

3. ANALIZA TRŽIŠTA RADA ZAPADNE SLAVONIJE

Kao što je navedeno, izvori podataka s tržišta rada Zapadne Slavonije su DZS i HZZ kao ključne institucije za praćenje tržišta rada. Isto tako valja podsjetiti da je zbog svoje posebnosti tržište rada Zapadne Slavonije u teritorijalnom smislu definirano županijama: BBŽ, VPŽ, PŽS i BPŽ.

Tablica 1. Radna snaga i stanovništvo izvan radne snage Zapadne Slavonije prema popisu stanovništva 2021. i aktivnom radnom stanovništvu 2024. godine

ŽUPANIJA	STANOVNIŠTVO	RADNO AKTIVNO STANOVNIŠTVO	STANOVNIŠTVO IZVAN RADNE SNAGE	POSTOTAK IZVAN RADNE SNAGE
BBŽ	101 879	40 828	61 051	59,92 %
VPŽ	70 368	28 438	41 930	59,58 %
PŽS	64 084	25 067	39 017	60,88 %
BPŽ	130 267	53 666	76 601	58,80 %
UKUPNO:	366 598	147 999	218 599	58,80 %

Izvor: DZS (2021), DZS (2024)

Kako bi se prikazao udio radne snage u ukupnom stanovništvu, korišteni su podaci o broju stanovnika iz popisa 2021. godine, a podaci o aktivno radnom stanovništvu iz 2024. godine. Iako se podaci o radno aktivnom stanovništvu promatraju tri godine nakon popisa stanovništva, mogu se smatrati relevantnima. Kako navodi Kovač (2023), u 2020. godini, kada je izbila pandemija bolesti COVID-19 dolazi do naglog pada stope slobodnih radnih mjesta i raste nezaposlenost, a tek od sljedeće godine počinje oporavak tržišta.

Iz tablice 1 vidljivo je da se gotovo 60 % stanovništva nalazi izvan radne snage, dakle niti je zaposleno niti aktivno traži posao. Isto tako vrlo su male razlike u postotku stanovništva izvan radne snage među županijama. Prema dostupnim podacima (Obadić, Viljevac, Gelo i sur., 2024: 144) može se izračunati da je na razini RH postotak stanovništva izvan radne snage 47,29 %. Na tržištu rada Zapadne Slavonije u odnosu na prosjek RH čak je 11,51% veći udio stanovništva izvan radne snage.

Iz podataka u tablici 2 vidljivo je da je najmanja stopa nezaposlenosti u BBŽ – 5,6, dok je u VPŽ najveća, gotovo dvostruko nego u BBŽ. Postotak udjela žena u radnoj snazi ne razlikuje se značajno među županijama i za nekoliko postotaka je manji od 50 %. Ono što treba istaknuti jest da je stopa

nezaposlenosti veća kod žena u svim županijama. Prema istom izvoru, stopa registrirane nezaposlenosti na razini RH je 5,1 a za žene 5,8. Iz toga proizlazi da se jedino BBŽ primakla stopi nezaposlenosti na razini RH, dok su sve ostale županije značajno iznad te stope.

Tablica 2. Aktivno stanovništvo zapadne Slavonije po županijama i spolu 2024. godine

ŽUPANIJA	AKTIVNO	ZAPOSLENO	NEZAPOSLENO	STOPA REGISTRIRANE NEZAPOSLENOSTI
BBŽ	40 828	38 523	2 305	5,6
ŽENE	18 801 (46 %)	17 595	1 206	6,4
VPŽ	28 438	25 534	2 895	10,2
ŽENE	13 317 (47 %)	11 639	1 478	11,3
PŽS	25 067	23 296	1 771	7,1
ŽENE	11 496 (46 %)	10 549	947	8,2
BPŽ	53 666	49 499	4 167	7,8
ŽENE	23 167 (43 %)	20 811	2 356	10,2

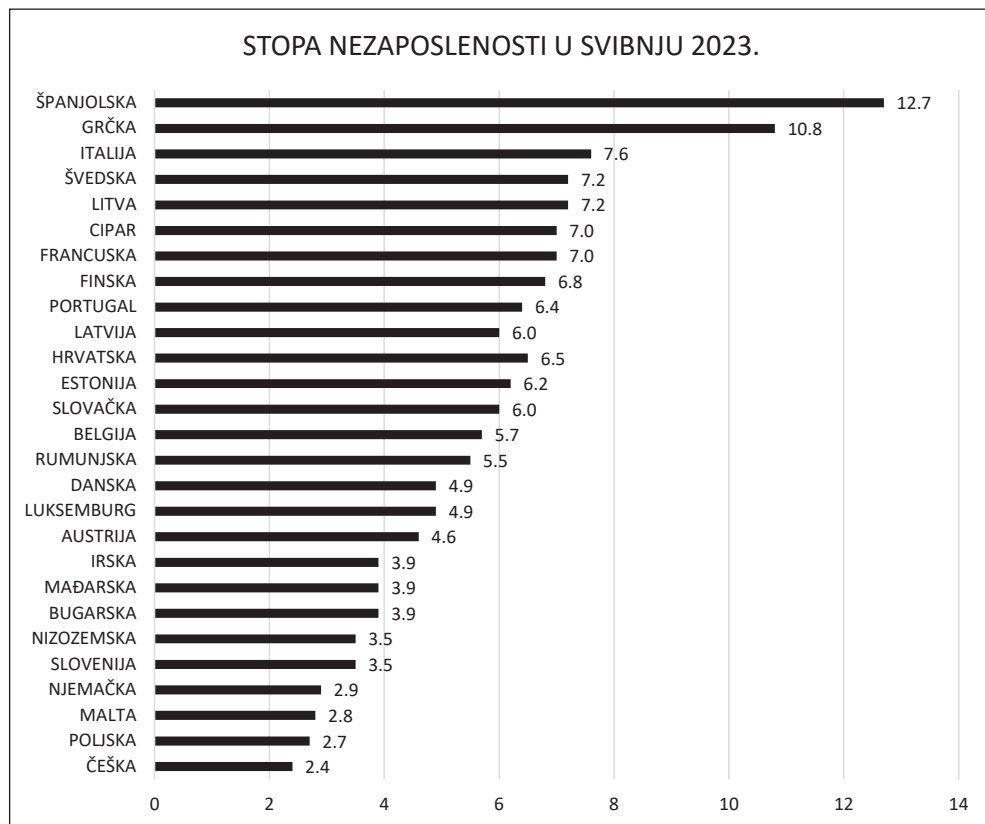
Izvor: DZS (2024)

Kako bi se dobio bolji uvid u veličine stope nezaposlenosti, poslužit će grafički prikaz 1. Iz njega je vidljivo da se stope nezaposlenosti u zemljama članicama EU-a kreću od 2,4 % do 12,7 %. Hrvatska u tom razdoblju ima stopu nezaposlenosti od 6,5 %, da bi se ona smanjila u 2024. na 5,1 %. Razlog tom snažnom smanjenju stope nezaposlenosti doprinijela je činjenica da Hrvatska od 2017. do 2024. godine ima prosječnu stopu rasta BDP od 5,2 %, izuzevši pandemijsku 2020². Drugi razlog leži u činjenici da su mnogi radnici napustili RH i pronašli poslove na tržištima rada u drugim članicama EU-a. Isto tako, da bi se podaci o stopama nezaposlenosti mogli pravilno vrednovati, potrebno je ukazati na prirodnu stopu nezaposlenosti. Prirodna stopa nezaposlenosti je ona koja predstavlja razinu nezaposlenosti koja se ne može smanjiti i koja je dio onoga što se u gospodarstvu smatra normalnim.

2 Prema podacima HNB-a - <https://www.hnb.hr/statistika/glavni-makroekonomski-indikatori> (24. 6. 2025.)

Ta razina obično oscilira između 2 % i 5 % i dio je trenja nezaposlenosti stanovništva.³ Iz toga proizlazi da se RH približila prirodnoj stopi nezaposlenosti, a na tržištu rada županije Zapadne Slavonije su, izuzev BBŽ-a, znatno iznad.

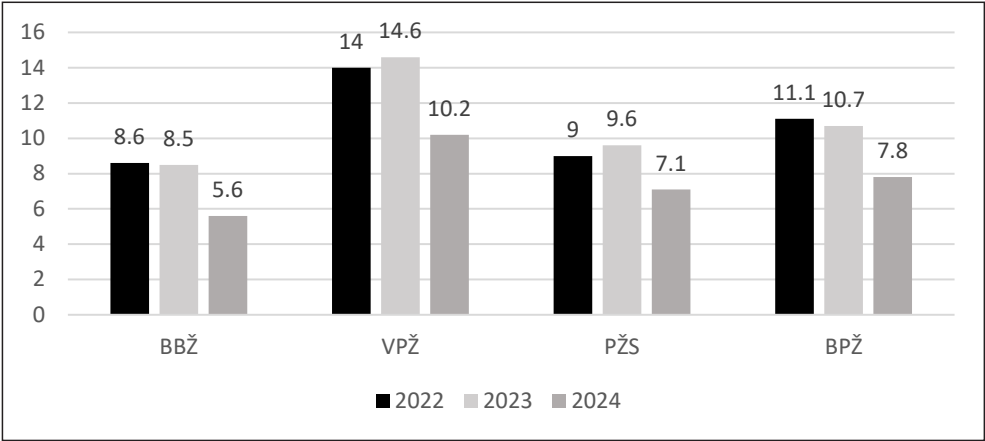
Grafikon 1. Stopa nezaposlenosti u zemljama EU-a u svibnju 2023.
Izvor: TEB poslovno savjetovanje (2023)

Iz navedenog se vidi da se stope nezaposlenosti od 2022. do 2023. godine nisu značajno smanjile. Od 2023. do 2024. godine stope nezaposlenosti značajno su se smanjile od 2 do čak 4 %, s tim da je cijelo razdoblje stopa nezaposlenosti najmanja u BBŽ-u, a najveća u VPŽ-u. Kao što je navedeno, na to je utjecao snažni gospodarski rast BDP-a, kao i odlazak radne snage na druga tržišta EU-a.

3 <https://hr.economy-pedia.com/11039940-natural-rate-of-unemployment> (24. 6. 2025.)

Grafikon 2. Kretanje stopa nezaposlenosti u zapadnoj Slavoniji od 2022. do 2024.
Izvor: obrada autora prema DZS (2022), DZS (2023), DZS (2024)

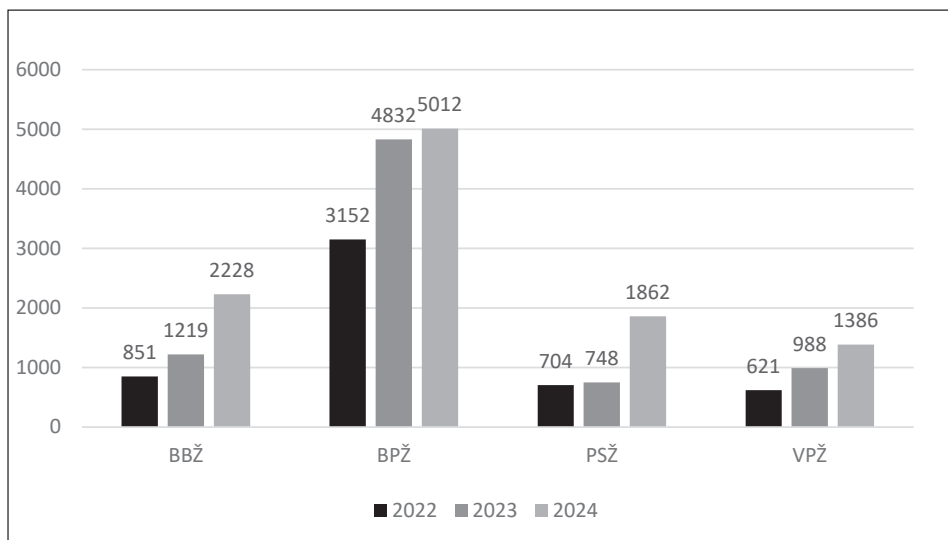

Tablica 3. Nezaposleni i zahtjevi za stranim radnicima na području
Zapadne Slavonije 2024. godine

ŽUPANIJA	NEZAPOSLENI	ZAHTJEVI ZA STRANIM RADNICIMA
BBŽ	2305	2228
VPŽ	2895	1386
PŽS	1771	1862
BPŽ	4167	5012
UKUPNO	11 138	10 488

Izvor: obrada autora prema DZS (2024) i HZZ (2024)

Grafikon 3. Zaprimitljeni zahtjevi za rad stranih radnika
u zapadnoj Slavoniji od 2022. do 2024.
Izvor: obrada autora prema HZZ Godišnjak, (2022, 2023, 2024)

Iz prikazanih podataka o zahtjevima za strane radnike u 2024. godini (tablica 3) vidljivo je da, iako postoje nezaposleni radnici i visoke stope nezaposlenosti (grafikon 3), postoji izražena potreba za stranim radnicima. U BBŽ-u se traži gotovo isti broj stranih radnika koliko je i nezaposlenih, u VPŽ-u potražnja za stranim radnicima je 50 % od nezaposlenih, u PŽS-u više se potražuje stranih nego što je nezaposlenih, a u BPŽ-u potražuje se gotovo tisuću stranih radnika više nego što je nezaposlenih.

Iz grafikona 3 vidi se kako od 2022. do 2024. godine snažno raste potražnja za stranim radnicima u svim županijama. Uspoređujući 2022. i 2024. godinu, potražnja za stranim radnicima porasla je kako slijedi: u BBŽ-u za 261 %, u BPŽ-u 159 %, u PŽS-u 264 % i u VPŽ-u 223 %. HZZ od 1. siječnja 2021. godine provodi dva nova poslovna procesa, Test tržišta rada i Izdavanje mišljenja za zahtjev za boravak stranih radnika. Ako Test tržišta rada pokaže da u evidenciji nezaposlenih osoba nema raspoloživih osoba koje ispunjavaju zahtjeve poslodavaca ili se oni ne mogu ispuniti migracijama nezaposlenih u zemlji, HZZ je dužan izdati pozitivnu obavijest. Upravno vijeće HZZ-a donijelo je odluku 2024. godine da nije potrebno provoditi Test tržišta rada jer se radi o zanimanjima koja trajno nedostaju na hrvatskom tržištu rada. Deset najtraženijih zanimanja za koja je izdano pozitivno mišljenje su: radnici/radnice visokogradnje, čistači/čistačice, konobari/konobarice, pomoćni kuhari/kuharice, dostavljači/dostavljačice, zidar/zidarica, kuhar/

kuharica i sobar/sobarica. Iz toga je razvidno da je najveća potražnja za stranim radnicima u građevinarstvu i turističkoj djelatnosti. Država je proces regrutiranja i dovođenja stranih radnika prepustila privatnim posrednicima, tako da u Hrvatskoj postoji 415 agencija za posredovanje i 352 agencije za privremeno zapošljavanje. U 2024. godini najbrojniji strani radnici su iz Bosne i Hercegovine, tzv. tradicionalni strani radnici, zatim iz Nepala, Srbije, Indije, sjeverne Makedonije, Filipina, Bangladeša, Kosova, Uzbekistana i Egipta (Marinović Golubić, 2024). Ta izražena potreba za stranim radnicima i na području Zapadne Slavonije, uz relativno visoku stopu nezaposlenosti, može se objasniti slabom pokretljivošću radne snage i to pokretljivošću u smislu stjecanja novih znanja i vještina (prekvalifikacija) i pokretljivošću u geografskom smislu da se radna snaga kreće u one regije i područja gdje je potražnja za radnom snagom veća. Određeni utjecaj na taj „fenomen“ imaju i naknade, odnosno novčana prava koja radnici ostvaruju za vrijeme nezaposlenosti.

Tablica 4. Prijavljena slobodna radna mjesta na području
zapadne Slavonije u 2023. i 2024. godini

ŽUPANIJA	2023.	2024.	INDEKS 2024./20223.
BBŽ	5.634	6.168	109,5
VPŽ	3.228	3.986	123,5
PSŽ	3.569	3.551	99,5
BPŽ	9.946	9.835	98,9
UKUPNO	22.377	23.540	105,2

Izvor: obrada autori prema HZZ Godišnjak (2024).

U prilog prethodnom govori i izražena potražnja za radnom snagom (tablica 4) na temelju prijavljenih slobodnih radnih mjesta. Najveći porast potražnje bilježi se u VPŽ-u, za 23 %, u BB-u za 9 %, odnosno na cijelom promatranom prostoru za 5 %. Za usporedbu, na sveukupnom tržištu radne snage u RH indeks 2024./2023. je 101,3, što znači da je potražnja za radnom snagom u Zapadnoj Slavoniji veća za 4 % od prosjeka RH.

Tablica 5. Korisnici novčane naknade na području zapadne Slavonije, prosječno u 2024.

ŽUPANIJA	NEZAPOSLENO	KORISNICI NOVČANE NAKNADE	POSTO KORISNIKA (%)
BBŽ	2305	610	26,46
VPŽ	2895	531	18,34
PSŽ	1771	488	27,55
BPŽ	4167	592	14,20
UKUPNO:	11 138	2221	19,94

Izvor: obrada autori prema DZS (2024), HZZ (2024)

Pravo na novčanu naknadu stječe nezaposlena osoba ako je imala 9 mjeseci rada u posljednja 24 mjeseca te da joj radni odnos nije prestao njezinom krivnjom ili voljom. Ovisno o vremenu provedenom na radu, može se ostvariti pravo na novčanu naknadu u trajanju od 90 do 450 dana (HZZ, 2025). Iz tablice 5 vidljivo je da najviše korisnika novčane naknade u odnosu na nezaposlene u PSŽ-u, 27,55 % i BBŽ-u, 26,46 %. Na tržištu rada Zapadne Slavonije 20 % nezaposlenih koristi novčanu naknadu. Je li to visok ili nizak postotak teško je procijeniti, ali svakako ne motivira određeni broj nezaposlenih na traženje posla. Velimir Srića (2010) još je prije 15 godina uočio 10 ključnih problema Hrvatske, među kojima su i: previše socijalnih prava koja su nedodirljiva, ne da nam se raditi i ne da nam se učiti. Čini se kako je bio u pravu i kako se od tada do danas nije puno promijenilo.

Tablica 6. Sezonsko i međumjesno zapošljavanje na području zapadne Slavonije u 2023. i 2024. godini

ŽUPANIJA	SEZONSKO ZAPOSŁJAVANJE			MEĐUMJESNO ZAPOSŁJAVANJE		
	2023.	2024.	INDEKS 2024./2023.	2023.	2024.	INDEKS 2024./2023.
BBŽ	270	280	103,7	1079	907	84,1
VSŽ	283	197	69,6	875	775	88,6
PŽS	199	118	59,3	747	642	85,9
BPŽ	427	322	75,4	1218	986	81,0

Izvor: obrada autori prema HZZ Godišnjak (2024)

Iz tablice 6 vidljivo je da se sezonsko zapošljavanje povećalo 2024. u odnosu na 2023. godinu jedino u BB-u (poraslo je za 3,7 %), dok se u ostalim županijama bilježi pad sezonskog zapošljavanja 2024. godine u odnosu na 2023. godinu. U VPŽ-u -30,4 %, u PSŽ-u - 40,7 %, BPŽ-u -24,6 %. Isto tako evidentiran je i pad međumjesnog zapošljavanja u 2024. u odnosu na 2023. godinu za oko 15 % na tržištu rada Zapadne Slavonije. Ako se još jednom prisjetimo visokih stopa nezaposlenosti na tom tržištu rada, izražene potražnje za radom, rasta potražnje za stranom radnom snagom, i ti podaci govore u prilog slabe pokretljivosti radne snage na tržištu rada Zapadne Slavonije. A možda je i Srića (2010) dobro uočio problem da se ljudima ne da raditi.

Tablica 7. Najnerazvijenije županije Republike Hrvatske prema indeksu razvijenosti iz 2024. godine

RB.	ŽUPANIJA	RAZVOJNA SKUPINA	INDEKS RAZVIJENOSTI
16.	Bjelovarsko-bilogorska	2	93,68
17.	Požeško-slavonska	1	92,99
18.	Sisačko-moslavačka	1	91,95
19.	Brodsko-posavska	1	90,91
20.	Vukovarsko-srijemska	1	90,84
21.	Virovitičko-podravska	1	89,74

Izvor: razvoj.gov.hr (2025)

Indeks razvijenosti iz 2024. godine statistički je izračun na temelju zadnjih dostupnih podataka iz 2020., 2021. i 2022. godine. Indeks razvijenosti izračunava se na temelju pokazatelja: stope nezaposlenosti, dohotka po stanovniku, općeg kretanja stanovništva, stope obrazovanosti i indeksa starenja (razvoj.gov.hr 2025).

Kako je vidljivo iz tablice 7, od šest najnerazvijenijih županija Republike Hrvatske čak četiri se nalaze u Zapadnoj Slavoniji. Sisačko-moslavačka županija jednim manjim dijelom zahvaća područje oko grada Novske, koji se isto može smatrati Zapadnom Slavonijom, ali je u ovom radu isključena iz definicije Zapadne Slavonije jer se pretežno odnosi na područje Moslavine. Ali ako bismo i tu okolnost uzeli u obzir, mogli bismo reći da kako god teritorijalno definiramo područje Zapadne Slavonije, ono je po svim pokazateljima najnerazvijeniji dio Republike Hrvatske. Zaostajanje tog područja

primijećeno je još 80-ih godina prošlog stoljeća. Tako Stojanović (1980) promatra razdoblje od 1964. do 1980. godine i prati emigracije iz tog područja (podaci za tadašnju zajednicu općina Osijek), kao i postotak zaposlenog stanovništva i uočava zaostajanje tadašnje ZO Osijek⁴ za ostalim regijama Hrvatske.

4. ZAKLJUČAK

Kroz povijest ekonomskog razvoja uloga rada se mijenjala, a danas se rad promatra kao najvažniji resurs i dominirajući čimbenik gospodarskog rasta. Pojam radne snage zamjenjuje se pojmom intelektualnog kapitala i ljudskim potencijalima koji na drugačiji način shvaća ukupnost ljudskih sposobnosti. Prema našim saznanjima, do sada, pa ni u današnjem teritorijalnom ustroju lokalne uprave i samouprave nije se uvažavala homogenost područja Zapadne Slavonije, tako da to otežava precizno definiranje i prikupljanje podataka s tog prostora, a pogotovo prostorni raspored ureda i službi HZZ-a. Za potrebe ovog rada u prostornom obuhvatu zapadna Slavonija definirana je županijama: Virovitičko-podravskom, Požeško-slavonskom, Bjelovarsko-bilogorskom i Brodsko-posavskom.

Na tržište rada Zapadne Slavonije utjecali su svi oni povijesni događaji i procesi koji su utjecali i na tržište rada Republike Hrvatske, samo što su ti utjecaji, a time i posljedice u zapadnoj Slavoniji bili ekstremniji. Ratna razaranja tijekom Domovinskog rata koja su pokrenula negativne demografske trendove (od 2001. do 2021. prema popisu stanovništva, broj stanovnika smanjen je za 26,27 %, dvostruko više nego na razini Republike Hrvatske koji iznosi -12,37), tranzicija iz socijalističkog u tržišno gospodarstvo, privatizacija, deindustrijalizacija i primitivna paradigma iz ranog doba kapitalizma da je rad trošak koji treba svesti na najmanju moguću mjeru, kreirali su današnje stanje na tržištu rada Zapadne Slavonije.

Na tržištu rada Zapadne Slavonije 60 % stanovništva je izvan radne snage. To znači da niti su zaposleni niti aktivno traže zaposlenje. Na razini Replike Hrvatske procjenjuje se da je 47,29 % stanovništva izvan radne snage. U 2024. godini stope nezaposlenosti na području Zapadne Slavonije povijesno su najniže, ali su ipak znatno veće od prirodne (prosječne) stope nezaposlenosti Republike Hrvatske koja iznosi 5,1. U Zapadnoj Slavoniji prosječna stopa nezaposlenosti je 7,67, a u Virovitičko-podravskoj županiji 10,2. Usprkos tako velikim stopama nezaposlenosti, izražena je potražnja za stranom radnom snagom koja je u 2024. godini u odnosu na 2022. godinu porasla

⁴ Zajednicu općina Osijek sačinjavalo je 14 tadašnjih općina i bila je druga po veličini u tadašnjoj Republici Hrvatskoj.

za 220 %. Novčanu naknadu za vrijeme nezaposlenosti u 2024. godini prima 20 % nezaposlenih. Sezonsko zapošljavanje i međumjesno zapošljavanje 2024. godine u odnosu na 2023. godinu smanjeno je za 30 %, odnosno za 15 %. Sve to govori o slaboj pokretljivosti radne snage Zapadne Slavonije. Posljedica toga je da je područje Zapadne Slavonije, odnosno navedene županije, mjereno indeksom razvijenosti za 2024. godinu najnerazvijenije županije Republike Hrvatske. Od ukupno 21 županije Virovitičko-podravska je zadnja 21., Brodsko-posavska 19., Požeško-slavonska 17. i u Zapadnoj Slavoniji najrazvijenija Bjelovarsko-bilogorska na razini Republike Hrvatske zauzima 16. mjesto. Raspoloživost radne snage najveća je prepreka razvoju područja zapadna Slavonije. Kao uostalom bilo kojeg područja, samo što je o tome trebalo razmišljati ranije.

LITERATURA

- Državni zavod za statistiku (2024): <https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76768> Pristupljeno 23. lipnja 2025.
- Državni zavod za statistiku (2023),: <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58047> Pristupljeno 23. lipnja 2025.
- Državni zavod za statistiku (2022),: <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29258> Pristupljeno 23. lipnja 2025.
- Garača, N., Garača, Z., Relota, D., (2023). *Pokazatelji razvijenosti zapadne Slavonije*, Zbornik radova Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (1), str. 139 -154.
- Gelo, T., (2024). *Gospodarstvo Hrvatske*, ur. Gelo T., Sveučilišna tiskara d.o.o. Zagreb
- Hrvatska narodna banka (2024): <https://www.hnb.hr/statistika/glavni-makroekonomski-indikatori> Pristupljeno 24 lipnja 2025.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje (2025). https://www.hzz.hr/app/uploads/2025/02/HZZ-bilten-05_2025.pdf Pristupljeno 26. lipnja 2025.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje (2024) <https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/GODISNJAK-2024.pdf> Pristupljeno 26. lipnja 2025.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje (2023) <https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/Godisnjak-2023.pdf> Pristupljeno 24. lipnja 2025.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje (2022), <https://www.hzz.hr/app/uploads/2022/09/GODISNJAK-2022-2.pdf> Pristupljeno 25. lipnja 2025.
- Kovač, T., (2023). *Učinkovitost regionalnog tržišta rada u Hrvatskoj*, Ekonomska misao i praksa, god. XXXII, br. 1. str. 133-157.
- Mankiw, N. G., (2006). *Osnove ekonomije*, Mate d.o.o. Zagreb
- Mankiw, N. G., (2024). *Osnove ekonomije*, MATE d.o.o., Zagreb
- Marinović Golubić, M., (2024). *Strani radnici iz Nepala, Indije, Bangladeša, Pakistana i Filipina u Hrvatskoj - nalazi kvalitativnog istraživanja*, Kroatologija, vol. 15., br. 2. str. 71-91.

- Obadić, A., Tica, J., (2016). *Gospodarstvo Hrvatske*, ur. Obadić A., Tica J. Sveučilišna tiskara d.o.o. Zagreb
- razvoj. gov. hr. (2025) <https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/0%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/indeks%20razvijenosti/Vrijednosti%20indeksa%20razvijenosti%20i%20pokazatelja%20za%20izrac%CC%8Cun%20indeksa%20razvijenosti.pdf> Pristupljeno 27. lipnja 2025
- Srića, V., (2010). *Hrvatska 2020*. Profil International d.o.o., Zagreb.
- Stojanović, S., (1980). *Karakteristike i specifičnosti problema zaposlenosti i zapošljavanja stanovništva na području Slavonije i Baranje*, Revija za socijalnu politiku, Vol. X, No. 3 - 4. str. 139 - 144.
- TEB poslovno savjetovanje (2023) : <https://www.teb.hr/novosti/2023/zaposlenost-i-nezaposlenost-u-hrvatskoj-zemljama-eu-a-i-europodrucju-pocetkom-2023/> Pristupljeno 5. kolovoza 2026.
- Zakon hr (2025): <https://www.zakon.hr/z/94/ustav-republike-hrvatske> Pristupljeno 27. lipnja 2025.

Movement and composition of the labor force of Western Slavonia

ABSTRACT

In economic theory, production resources, factors of production, or inputs are defined as labor, capital, and land. Throughout the history of economic development, the role of these factors has evolved, and today, labor is viewed as the most important resource and the primary driver of economic growth. The concepts of the workforce in a physical sense and human capital as a production factor have been replaced by the concept of intellectual capital, which understands and describes the totality of human capabilities as accumulated human knowledge and new skills in a different way. Employment and labor productivity strongly determine the production capabilities of the economy. Therefore, this area is of particular importance and interest for economic policymakers, and is observed as a labor market that is specifically regulated, with its own specific institutions. Western Slavonia can be viewed as a historical, cultural, and socio-economic entity. The purpose of this paper is to define the geographical area of Western Slavonia and provide an overview of the production factors and the labor market. Secondary research was conducted using relevant scientific and professional literature, as well as secondary data from the Croatian Employment Service, the Croatian Bureau of Statistics, and recent data from the development

index published by the Ministry of Regional Development and EU Funds. In addition to the aforementioned, the empirical methods of observation and comparison are employed in this paper. The aim of the paper is to describe and comment on the movement and composition of the workforce in Western Slavonia through indicators of employment, unemployment, population outside the labor force, supply and demand in the labor market, seasonal and inter-month employment, demand for foreign labor, and the impact of the unemployment rate on the development index. This paper continues the author's interest and research in the field of Western Slavonia presented in the article "Indicators of Development of Western Slavonia" at the first international scientific and professional conference "Continental Croatia: Historical context, current issues and future perspectives" in Đakovo.

Keywords: workforce, labor market, unemployment rate, Western Slavonia

Prerađivačka industrija i regionalni razvoj: slučaj Kontinentalne Hrvatske

Izvorni znanstveni rad

Tomislav Sekur

Ekonomski fakultet – Zagreb

Trg J. F. Kennedyja 6, 10000 Zagreb

tsekur@efzg.hr

SAŽETAK

Prerađivačka industrija predstavlja najvažniju djelatnost u gospodarstvu. Njezina se važnost prije svega ogleda u doprinosu proizvodnji, zaposlenosti i izvozu. Naime prerađivačka industrija ističe se kao djelatnost koja zapošljava najveći broj ljudi, ostvaruje najveću bruto dodanu vrijednost te u izvozu Hrvatske sudjeluje s oko 80 %. Povijesno gledano, industrija u širem smislu smatra se motorom ekonomskog razvoja. Transformirala je društvo iz agrarnog u moderno industrijsko te je djelatnost u kojoj se događa najviše inovacija i tehnoloških dostignuća. No pitanje je je li industrija i dalje ključan čimbenik društvenog i ekonomskog razvoja s obzirom na procese deindustrijalizacije i tercijarizacije. Ovaj rad istražuje ulogu prerađivačke industrije u ekonomskom razvoju Kontinentalne Hrvatske. Konkretnije, mjeri se koncentracija prerađivačke industrije (ili specijalizacija županija u prerađivačkoj industriji) koristeći lokacijski kvocijent i analizira veza s BDP-om *per capita* kao mjere životnog standarda i regionalnog ekonomskog razvoja. Analiza se sastoji od triju dijelova: prvi dio odnosi se na kreiranje dijagrama rasipanja za svaku županiju Kontinentalne Hrvatske; u drugom dijelu računaju se Pearsonovi koeficijenti korelacije kako bi se utvrdio smjer i jačina veze između lokacijskog kvocijenta i BDP-a *per capita* za svaku županiju; treći dio uključuje konstrukciju agregiranog dijagrama rasipanja. Rezultati analize upućuju na pozitivnu vezu između koncentracije prerađivačke industrije i regionalnog razvoja na primjeru županija Kontinentalne Hrvatske. Nalazi upućuju na važnost prerađivačke

industrije u regionalnom razvoju. No potrebno je uzeti u obzir i neke druge čimbenike koji utječu na vezu između industrijske specijalizacije regionalnog razvoja poput inovacijskog kapaciteta prerađivačke industrije, kvalitete radne snage i pristupa domaćim i stranim investicijama.

Ključne riječi: prerađivačka industrija, regionalni razvoj, Kontinentalna Hrvatska

1. UVOD

Glavna značajka modernog ekonomskog rasta 20. stoljeća bila je industrijalizacija, tj. povećanje udjela prerađivačke industrije u BDP-u. Kaldor je još 1967. godine naglasio važnost industrijskog razvoja, ističući prerađivačku industriju kao „glavni izvor ekonomskog rasta“ (prema UNIDO, 2017). Njezina uloga u gospodarskom razvoju može se objasniti kroz nekoliko aspekata, od kojih su najvažniji sljedeći (Beg i sur., 2024: 249): „od svih djelatnosti najveći je generator zaposlenosti u gospodarstvu; odgovorna je za proizvodnju dobara široke primjene od jednostavnih do visoko-tehnoloških proizvoda; uglavnom je izvozno orijentirana, što pogoduje malim otvorenim gospodarstvima; industrija je jedan od glavnih pokretača za razvoj novih tehnologija, proizvoda i usluga; industrija ima važnu ulogu u očuvanju okoliša – sve više industrija usvaja prakse za poticanje održivosti i smanjenje emisije stakleničkih plinova“. No, većina industrijaliziranih zemalja, pa tako i Hrvatska, suočene su s procesom deindustrijalizacije, odnosno smanjenim značenjem industrije u gospodarstvu. Stoga se postavlja pitanje je li industrija i dalje glavni pokretač ekonomskog razvoja?

U kontekstu međuovisnosti industrije i ekonomskog razvoja, ovaj rad nastoji ispitati vezu između koncentracije prerađivačke industrije i regionalnog razvoja na primjeru županija Kontinentalne Hrvatske. Kao mjera koncentracije koristi se lokacijski kvocijent koji je relativna mjera i služi za usporedbu ekonomske strukture regije/županije s ostatkom zemlje. Regionalni razvoj mjeri se BDP-om *per capita* koji predstavlja mjeru životnog standarda i najčešće je korišten indikator ekonomskog razvoja. Unatoč očitj važnosti, postoje ograničeni empirijski dokazi o tome je li specijalizacija županija u prerađivačkoj industriji povezana s boljim razvojnim ishodima. Stoga je glavno istraživačko pitanje u ovom radu sljedeće: postoji li statistički značajna veza između koncentracije prerađivačke industrije i razine regionalnog ekonomskog razvoja u Kontinentalnoj Hrvatskoj? Na temelju istraživačkog pitanja postavlja se i istraživačka hipoteza ovog rada: Postoji pozitivna veza između

lokacijskog kvocijenta prerađivačke industrije i BDP-a *per capita* među županijama Kontinentalne Hrvatske.

Rad je strukturiran na sljedeći način: nakon uvoda slijedi pregled literature u kojem su predstavljeni najvažniji radovi koji koriste lokacijski kvocijent za procjenu učinaka koncentracije prerađivačke industrije na regionalni razvoj. Osim toga predstavljeni su najznačajniji radovi koji se bave odnosom koncentracije prerađivačke industrije i (regionalnog) ekonomskog razvoja. U trećem dijelu analizira se ekonomski profil županija Kontinentalne Hrvatske, čime se nastoje utvrditi razlike u razvijenosti i ekonomskim performansama županija. U četvrtom dijelu provodi se analiza povezanosti između koncentracije prerađivačke industrije (mjereno lokacijskim kvocijentom) i regionalnog razvoja (mjereno BDP-om *per capita*) za županije Kontinentalne Hrvatske. U analizi se koriste dijagrami rasipanja na pojedinačnoj i agregatnoj razini te je izračunat Pearsonov koeficijent korelacije kako bi se utvrdila snaga i smjer korelacije između lokacijskog kvocijenta i BDP-a *per capita*. U petom dijelu dana su zaključna razmatranja i rasprava.

2. PREGLED LITERATURE

Prerađivačka industrija, kao i svaka druga vrsta ekonomske aktivnosti, ima tendenciju koncentrirati se u prostoru. Taj fenomen privlači pažnju znanstvenika i kreatora politika već više od stoljeća. Počeci znanstvenog pristupa koncentraciji pripisuju se Marshallu (1890) koji je utvrdio tri pozitivne eksternalije koje proizlaze uslijed geografske koncentracije poduzeća na jednom mjestu: blizina dobavljačima i potrošačima, fleksibilna i specijalizirana radna snaga i prelijevanje znanja. Krugman (1991) se bavio aglomeracijskim ekonomijama i objašnjava centripetalne i centrifugalne sile koje uzrokuju aglomeraciju, tj. koncentraciju ekonomske aktivnosti u prostoru: Marshallove eksternalije privlače poduzeća, dok čimbenici poput visoke cijene zemljišta i rente u gradu, diseconomije obujma (zagušenje i zagađenje) i visoka cijena rada raspršuju ekonomsku aktivnost u prostoru.

U ovom se radu za mjeru koncentracije prerađivačke industrije koristi lokacijski kvocijent. Riječ je o relativnoj mjeri koja omogućava usporedbu industrijske strukture regije/županije s ostatkom zemlje. Također može poslužiti i kao jednostavan alat za ocjenu važnosti i pozicije različitih industrija u regionalnim gospodarstvima. Time se postiže bolji uvid u to koje industrije imaju najveći potencijal za poticanje regionalnog rasta. Haig (1926) je prvi koristio lokacijski kvocijent kako bi usporedio industrijsku proizvodnju sa sektorom uslugama na određenom području. Od tada lokacijski kvocijent koristi se kako bi se opisali industrijski kompleksi (Czamanski, 1974),

industrijska koncentracija (Guimaraes i sur., 2009; Billings i Johnson, 2012) i regionalni industrijski klasteri (Bergman i Feser, 2000; Crawley i sur., 2013; De Propriis, 2005; Carroll i sur., 2008; Moral, 2009). Isserman (1977) ga je koristio za procjenu regionalne ekonomske baze i izvoznog potencijala regija. Miller i sur. (1991) ističu prednosti lokacijskog kvocijenta kao analitičkog alata u procjeni utjecaja pojedine industrije na regionalni razvoj. Glaeser (1992) je popularizirao korištenje lokacijske tehnike u regionalnim analizama industrijske koncentracije tvrdeći da lokacijski kvocijent zaposlenosti može obuhvatiti ekonomije lokalizacije povezane s lokalnom specijalizacijom. Morrissey (2016) na primjeru Irske koristi lokacijski kvocijent kako bi istražila mogućnosti regionalne specijalizacije i prelijevanja tehnološkog znanja među različitim industrijama. Bear i Brown (2006) analiziraju regionalnu ekonomsku strukturu američke savezne države Indiane. Ističu prerađivačku industriju kao djelatnost s najvećim izvoznim potencijalom. Koristeći lokacijski kvocijent izračunat na temelju zaposlenosti uspijevaju utvrditi koji odjeljci prerađivačke industrije najviše doprinose pojedinim dijelovima Indiane. Strotebeck (2010) objedinjuje različite vrste poboljšanja lokacijskog kvocijenta iz ekonomske literature za analizu lokacijskih obrazaca biotehnoške industrije u Njemačkoj. No, upotreba lokacijskog kvocijenta u regionalnim analizama je naišla i na određene kritike. Pominova i sur. (2021) upozoravaju da treba biti oprezan pri korištenju lokacijskih kvocijenata u slučaju proučavanja malih regija. Tian i sur. (2019) smatraju da lokacijski kvocijent nije dobra tehnika za utvrđivanje industrijskih klastera te u svom radu predlažu novu mjeru, a to je prostorni *input-output* lokacijski kvocijent. Sličan pristup zauzima i Malte (2015) analizirajući njemačke regije koristeći međuregionalnu *input-output* analizu koja se temelji na lokacijskoj tehnici. Najpoznatiju kritiku na račun lokacijskog kvocijenta kao mjere industrijske koncentracije uputili su Ellison i Glaeser (1997). Koncentracija poduzeća u prostoru slučajna je događaj koji nalikuje bacanju strelica na pikado ploču. Neke će regije pukim slučajem imati veću industrijsku koncentraciju te lokacijski kvocijenti ne mogu uzeti u obzir takav probabilistički događaj. Drugim riječima, tehnici lokacijskog kvocijenta nedostaju čvrsti temelji u teorijskoj statistici. O'Donoghue i Gleave (2004) te Moineddin i sur. (2003) nastoje riješiti taj problem postavljajući razna statistička svojstva za tehniku lokacijskog kvocijenta. Kemeny i Storper (2015) također se bave teorijskom temeljima različitih indeksa specijalizacije i prikazuju lokacijski kvocijent kao „indikator u potrazi za teorijom“. Kritiku statičkoj verziji lokacijskog kvocijenta daje Goschin (2020) koji koristi i dinamičku verziju lokacijskog kvocijenta, čime se pospješuje analiza ekonomske strukture regija. Također u radu određuju prerađivačku industriju kao djelatnost koja je

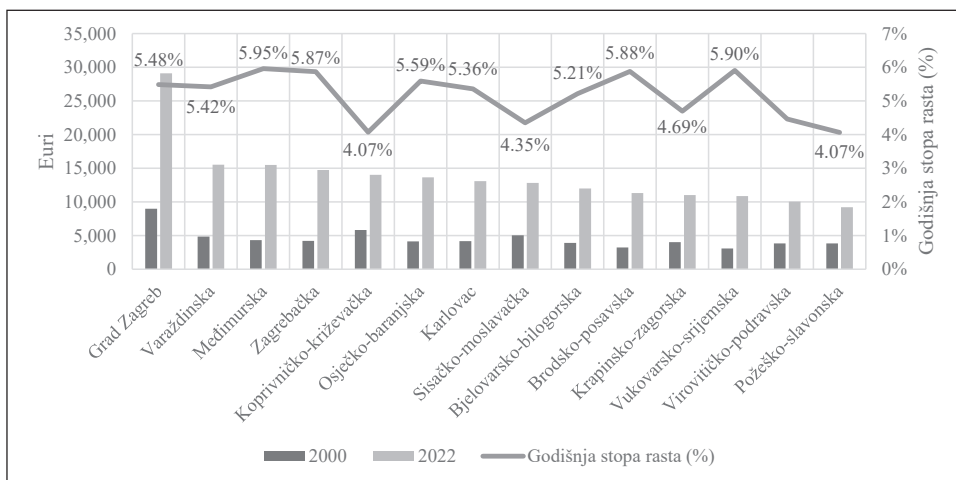
najviše doprinijela ekonomskom rastu u većini regija u Rumunjskoj uslijed svjetske ekonomske krize 2008. – 2010. godine.

Brojni radovi bavili su se vezom između koncentracije (prerađivačke) industrije i regionalnog razvoja i većina je potvrdila pozitivan odnos (Braunerhjelm i Borgman, 2004; Wandel, 2009; He, Wei i Pan, 2007; Dinc, 2015; Rosenfeld, 2017). Od najznačajnijih radova ističu se sljedeći: Harris (1987) se bavio teorijskom aspektima industrijske proizvodnje i tvrdi da je za većinu teorija (teorija pola rasta, teorija kumulativne uzročnosti, teorija agregatne potražnje) prerađivačka industrija prirodna baza za rast. Szirmai i Verspagen (2015) ispituju ulogu prerađivačke industrije u rastu razvijenih i nerazvijenih zemalja između 1950. i 2005. godine. Glavni zaključak sugerira da postoji umjeren pozitivan utjecaj prerađivačke industrije na rast. Timmer i Vries (2009) usporedili su industrijski i tercijarni sektor 19 zemalja u Aziji i Južnoj Americi između 1950. i 2005. godine i zaključili da oba sektora doprinose rastu, ali tercijarni sektor je važniji. I drugi autori istraživali su vezu između prerađivačke industrije i tercijarnog sektora i općenito zaključuju da usluge igraju važniju ulogu pri višim razinama dohotka *per capita*, ali i da ovisе o prerađivačkom sektoru (Szirmai, 2015; Park i Chan, 1989; Park, 2009; Guerrieri i Melciani, 2005).

Odnosom prerađivačke industrije i regionalnog razvoja u Hrvatskoj bavili su se Stojčić i sur. (2014). U fokusu njihovog rada jest analiza utjecaja regionalnih determinanti na izvoznu konkurentnost hrvatske prerađivačke industrije od 2004. do 2010. godine. Koristeći prostornu ekonometriju, autori zaključuju da koncentracija industrije u nekoj županiji ima negativan utjecaj izvoznu intenzivnost u susjednim županijama. Nadalje, Sekur i Marošević (2022) istraživali su učinke koncentracije prerađivačke industrije na regionalni razvoj Hrvatske koristeći panel ekonometrijsku analizu. Kao mjeru koncentracije prerađivačke industrije koristili su lokacijski kvocijent. Njihov glavni zaključak upućuje na činjenicu da je prerađivačka industrija i dalje važan čimbenik regionalnog razvoja u Hrvatskoj, ali sa smanjenim značajem. No postoji značajan manjak radova kojima je u fokusu Kontinentalna Hrvatska i uloga prerađivačke industrije u ekonomskom razvoju. Ovaj rad nadovezuje se na postojeću literaturu testirajući povezanost lokacijskog kvocijenta prerađivačke industrije i BDP-a *per capita*. Time se popunjava praznina u dosadašnjim istraživanjima te se pruža detaljniji uvid u ekonomske specifičnosti Kontinentalne Hrvatske. Tako se otvara prostor za daljnja istraživanja o ulozi prerađivačke industrije u regionalnoj specijalizaciji.

3. EKONOMSKI PROFIL ŽUPANIJA KONTINENTALNE HRVATSKE

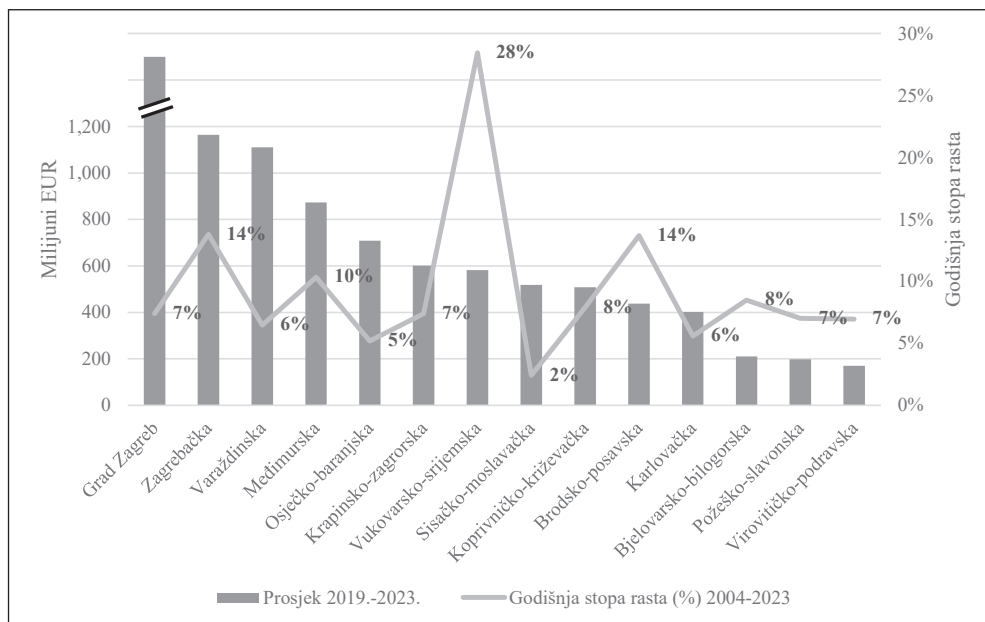
Kontinentalnu Hrvatsku čini 14 županija koje nemaju izlaz na Jadransko more: Bjelovarsko-bilogorska županija, Virovitičko-podravska županija, Požeško-slavonska županija, Brodsko-posavska županija, Osječko-baranjska županija, Vukovarsko-srijemska županija, Karlovačka županija, Sisačko-moslavačka županija, Međimurska županija, Varaždinska županija, Koprivničko-križevačka županija, Krapinsko-zagorska županija, Zagrebačka županija te Grad Zagreb. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku (DZS, 2021), ukupna površina Kontinentalne Hrvatske iznosi 31 889 km² s ukupno 2,577 milijuna stanovnika, što čini 56 % teritorija i 66 % stanovništva Republike Hrvatske. U pogledu ekonomske snage, BDP Kontinentalne Hrvatske je 2022. godine iznosio 45,7 milijardi EUR, što čini 68 % BDP-a Hrvatske.

Grafikon 1. BDP *per capita* županija Kontinentalne Hrvatske u 2000. i 2022. godini i godišnja stopa rasta (%)
Izvor: izrada autora prema podacima DZS-a (2025a)

Grafikon 1 prikazuje BDP *per capita* županija Kontinentalne Hrvatske. Kao mjera životnog standarda BDP *per capita* pokazuje vrlo neujednačen prostorni raspored. Dominira Grad Zagreb čiji je BDP *per capita* u 2022. godini iznosio 29 081 EUR. Taj iznos je skoro dvostruko veći od Varaždinske županije koja je na drugom mjestu i čiji je BDP *per capita* u 2022. godini iznosio 15 511 EUR. Na samom su začelju tri slavonske županije: Vukovarsko-srijemska županija (10 845 EUR u 2022. godini), Virovitičko-podravska županija (10 038 EUR) i Požeško-slavonska (9 207 EUR). Najveće povećanje između 2000. i

2022. godine imala je Međimurska županija čiji je BDP *per capita* rastao 5,95 % godišnje, a najmanje je povećanje imala Požeško-slavonska županija s rastom od 4,07 %.

Grafikon 2. Prosječan izvoz županija Kontinentalne Hrvatske 2019.-2023. i godišnja stopa rasta (%)

Izvor: izrada autora prema podacima DZS-a (2025b)

Napomena: Analiza ne uključuje kategoriju *Neraspoređeno* koja predstavlja značajan dio hrvatskog izvoza. Od 2019. do 2023. godine, prosječna vrijednost neraspoređenog izvoza iznosila je 2,86 milijardi EUR ili 15 % ukupnog izvoza. S obzirom na to da se taj izvoz ne može pripisati niti jednoj županiji, ta kategorija isključena je iz analize.

Izvoz predstavlja vrlo važnu komponentu ne samo nacionalnog nego i regionalnog rasta. Hrvatska se može odrediti kao malo otvoreno gospodarstvo koje zbog svog malog internog tržišta ovisi o vanjskoj potražnji. Slično vrijedi i za regije koje imaju još manje tržište te se izvoz smatra značajnim izvorom lokalnog/regionalnog ekonomskog rasta. Izvoz po županijama pokazuje vrlo izražene oscilacije kroz godine, pa je za usporedbu uzet prosjek od pet godina (2009. – 2023.). U tom razdoblju izvoz Kontinentalne Hrvatske iznosio je 13,4 milijardi EUR, što čini 83 % izvoza Hrvatske. To je u velikom nerazmjeru s udjelom kojeg Kontinentalna Hrvatska ima u stanovništvu (66 %) i BDP-u (68 %) Hrvatske. Taj podatak govori o važnosti izvoza za Kontinentalnu Hrvatsku, pogotovo u usporedbi s Jadranskom Hrvatskom, čiji je izvoz u istom promatranom razdoblju iznosio 2,7 milijardi EUR (ili 17

% ukupnog izvoza Hrvatske). Grafikon 2 prikazuje prosječan izvoz županija Kontinentalne Hrvatske i u njemu se može vidjeti da je Grad Zagreb imao najveći izvoz (prosječno 2009. – 2023.) u iznosu od 5,97 milijardi EUR, što je činilo 44 % izvoza Kontinentalne Hrvatske. Potom slijede Zagrebačka županija 1,16 milijardu EUR te Varaždinska županija 1,11 milijardu EUR. Najmanji izvoz imale su Bjelovarsko-bilogorska županija s 211 milijuna EUR i Požeško-slavonska županija sa 198 milijuna EUR.

Relativni indikator, tj. izvoz *per capita* pokazuje nešto drugačije stanje. Za izračun tog indikatora koristio se prosječan izvoz u proteklih pet godina (2019. – 2023.) podijeljen s prosječnim brojem stanovnika za slično razdoblje 2019. – 2022. (podaci o broju stanovnika za 2023. godinu nisu dostupni u trenutku pisanja ovog rada). Na grafikonu 3 može se vidjeti da je najveći izvoz *per capita* imala Međimurska županija s 8 060 EUR, a potom slijedi Grad Zagreb sa 7 452 EUR. Na samom začelju su Virovitičko-podravska županija s 2 339 EUR te Bjelovarsko-bilogorska županija s 2 011 EUR.

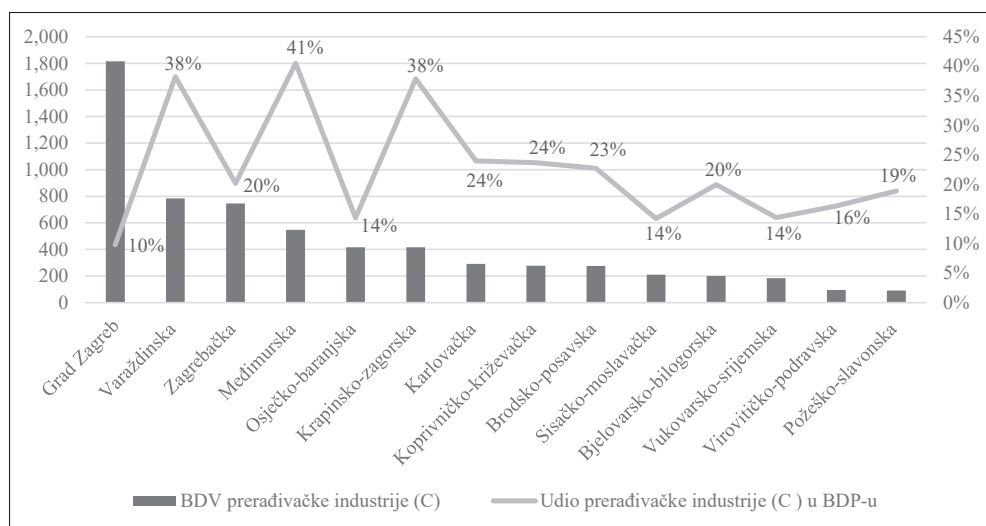

Grafikon 3. Izvoz *per capita* u EUR (prosječno 2019. – 2023.)

Izvor: izrada autora prema podacima DZS-a (2025a, 2025b)

4. ANALIZA VEZE IZMEĐU KONCENTRACIJE PRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE I BDP-A PER CAPITA ŽUPANIJA KONTINENTALNE HRVATSKE

Pokazatelj bruto dodane vrijednosti (BDV) ističe poseban položaj prerađivačke industrije u hrvatskom gospodarstvu. Prema zadnjim dostupnim podacima o BDV-u iz 2022. godine, od svih djelatnosti prerađivačka industrija ima najveći BDV. On je iznosio 8,3 milijardi EUR, što čini oko 15 % ukupnog BDV-a Hrvatske. Kad se u obzir uzme samo Kontinentalna Hrvatska, taj udio povećava se na 17 %. Grafikon 4 prikazuje BDV prerađivačke industrije po županijama i njegov udio u gospodarskoj strukturi županija. Najveći BDV prerađivačke industrije u 2022. godini imao je Grad Zagreb (1,82 milijardu EUR), ali ujedno ima i najmanji udio u gospodarstvu od samo 10 %. Najmanji BDV prerađivačke industrije ima Požeško-slavonska županija od samo 91 milijun EUR. Najveći udio prerađivačke industrije u BDP-u ima Međimurska županija od 41 %, potom slijede Varaždinska i Krapinsko-zagorska županija, obje s 38 %.

Grafikon 4. BDV prerađivačke industrije po županijama i postotni udio u gospodarskoj strukturi županija u 2022. godini

Izvor: izrada autora prema podacima DZS-a (2025a)

Za analizu povezanosti između koncentracije prerađivačke industrije i regionalnog razvoja županija Kontinentalne Hrvatske koristi se deskriptivna statistika, dijagrami rasipanja i Pearsonov koeficijent korelacije. Kao mjera regionalnog razvoja koristi se BDP *per capita* koji predstavlja relativnu mjeru razvijenosti, tj. životnog standarda. Koncentracija prerađivačke

industrije po županijama mjeri se lokacijskim kvocijentom. Riječ je o često korištenoj mjeri u studijama o industrijskoj koncentraciji i specijalizaciji koja služi kako bi se kvantificirale i usporedile industrijske strukture nekog područja. Time se olakšava razumijevanje ekonomskih snaga i slabosti tog područja. Lokacijski kvocijent je relativna mjera koja omogućuje usporedbu industrijske strukture regije s ostatkom zemlje. Drugim riječima, ako se lokacijski kvocijent računa na temelju broja zaposlenih, onda je on omjer udjela specifične industrije u regionalnoj i nacionalnoj zaposlenosti. Ako lokacijski kvocijent ima vrijednost veću od jedan ($LQ > 1$), regija ima više nego proporcionalno radnika u toj industriji nego ostatak zemlje. U ovom radu lokacijski kvocijent računa se na temelju bruto dodane vrijednosti (BDV). Lokacijska formula se u tom slučaju može zapisati na sljedeći način:

$$LQ = \left(\frac{BDV_{ij}/BDV_j}{BDV_i/BDV} \right)$$

gdje je:

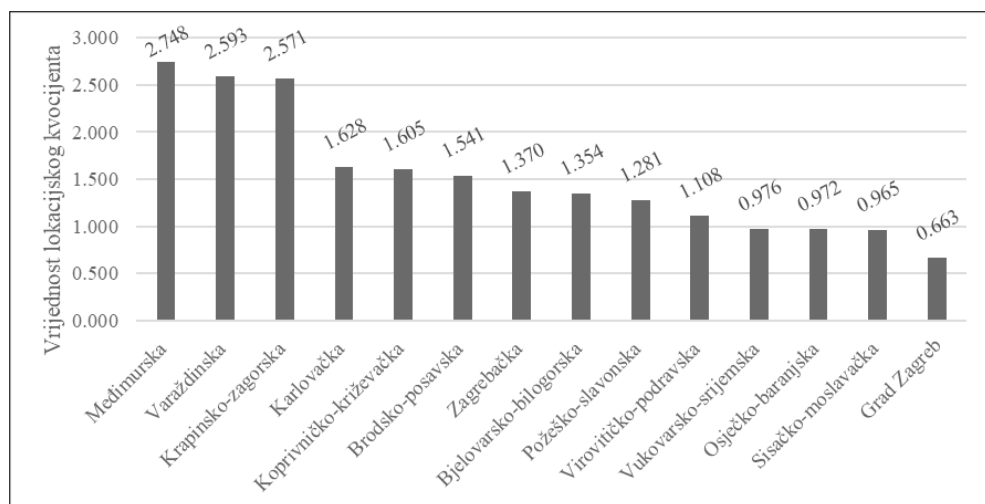
BDV_{ij} – bruto dodana vrijednost industrije i u regiji j

BDV_j – bruto dodana vrijednost regije j

BDV_i – bruto dodana vrijednost industrije i u zemlji

BDV – ukupna bruto dodana vrijednost.

U fokusu ovog rada je prerađivačka industrija, stoga je izračunat njezin lokacijski kvocijent za svaku županiju Kontinentalne Hrvatske od 2000. do 2022. godine na temelju podataka o BDV-u. Grafikon 5 prikazuje vrijednost lokacijskog kvocijenta prerađivačke industrije za županije Kontinentalne Hrvatske. Najveći lokacijski kvocijent u 2022. godini imala je Međimurska županija u iznosu od 2,748, što sugerira vrlo visoku specijalizaciju i izraženo razvijenu prerađivačku industriju. Zastupljenost prerađivačke industrije u gospodarstvu te županije 2,748 puta je veća nego na razini cijele Hrvatske. To može predstavljati vrlo značajne prilike, ali i rizik ako županija ovisi samo o nekoliko prerađivačkih sektora. Osim Međimurske županije vrlo visoku razinu specijalizacije u prerađivačkoj industriji imale su Varaždinska županija (vrijednost lokacijskog kvocijenta u 2022. godini je iznosila 2,593) i Krapinsko-zagorska županija (2,571). S druge strane najmanji lokacijski kvocijent u 2022. godini imao je Grad Zagreb u iznosu od 0,663. Iako ima najveću BDV i zaposlenost prerađivačke industrije, nizak lokacijski kvocijent sugerira da Grad Zagreb ima malu razinu specijalizacije u prerađivačkoj industriji.

Grafikon 5. Vrijednosti lokacijskog kvocijenta prerađivačke industrije po županijama Kontinentalne Hrvatske u 2022. godini

Izvor: izrada autora prema podacima DZS-a (2025a)

Kako bi se utvrdila povezanost između stupnja specijalizacije županija Kontinentalne Hrvatske u prerađivačkoj industriji (mjereno lokacijskim kvocijentom izračunatim na temelju podataka o BDV-u) i razine ekonomskog razvoja (mjereno BDP-om *per capita*) od 2000. do 2022. godine provedene su sljedeće analize:

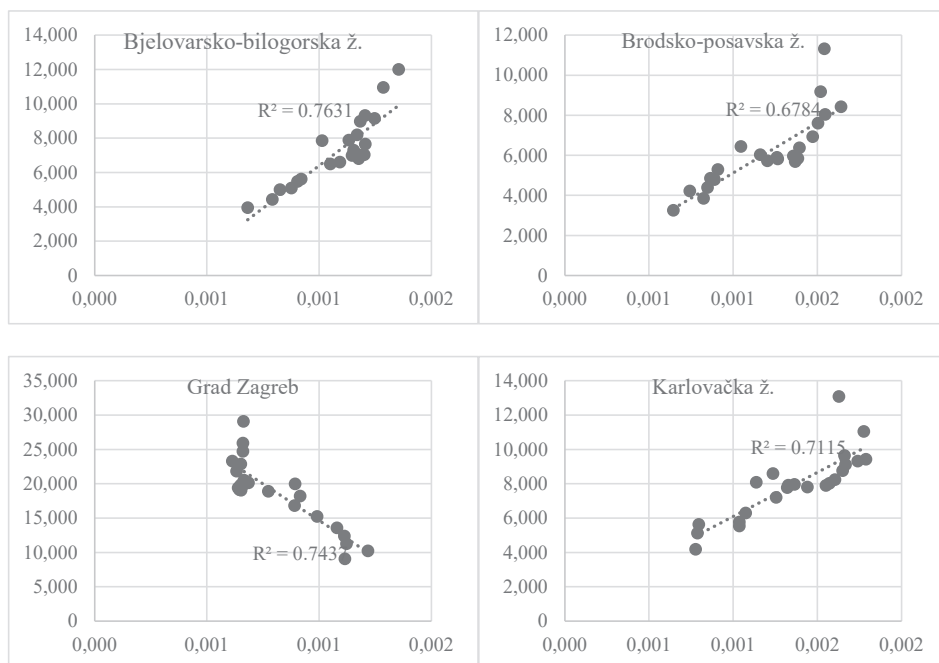
- Provodi se jednostavna linearna regresija za svaku županiju te se kreira dijagram rasipanja za vizualizaciju odnosa između lokacijskog kvocijenta i BDP-a *per capita*. Također se računa koeficijent determinacije (R^2) koji pokazuje koliko varijabilnosti u BDP-u *per capita* se može objasniti lokacijskim kvocijentom.
- Računa se Pearsonov koeficijent korelacije (r) za svaku županiju kako bi se kvantificirao smjer i snaga veze između lokacijskog kvocijenta i BDP-a *per capita* te se računaju t-statistika i p-vrijednost za testiranje statističke značajnosti korelacije.
- Kreira se jedinstveni dijagram rasipanja koji obuhvaća sve županije Kontinentalne Hrvatske (osim Grada Zagreba¹) čime se dobiva generalna slika trenda, tj. postoji li općenita veza između lokacijskog kvocijenta i

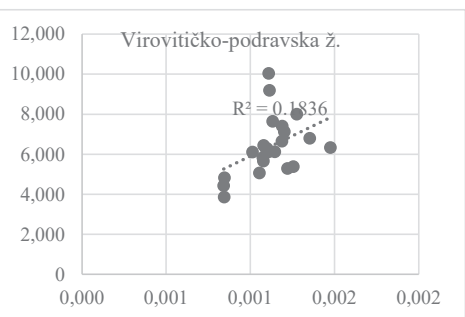
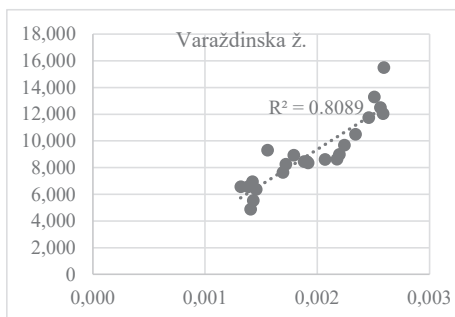
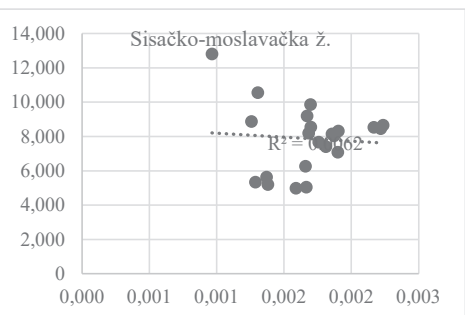
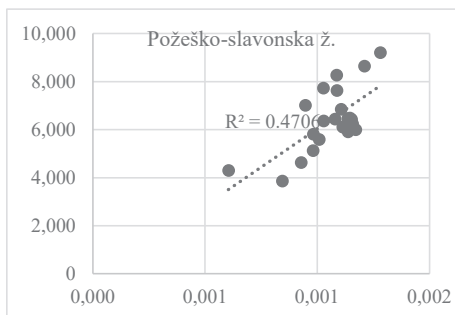
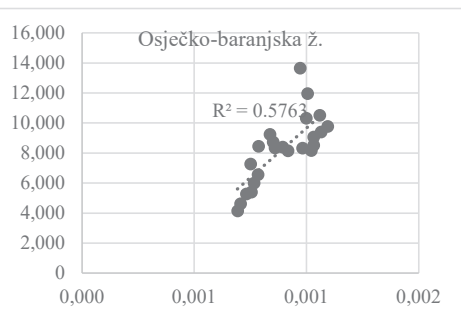
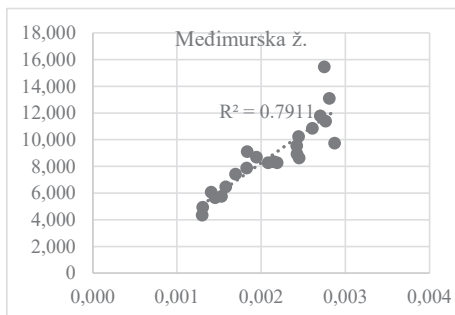
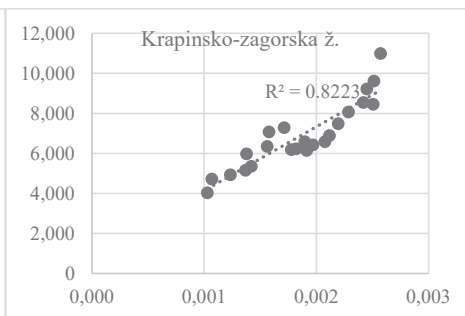
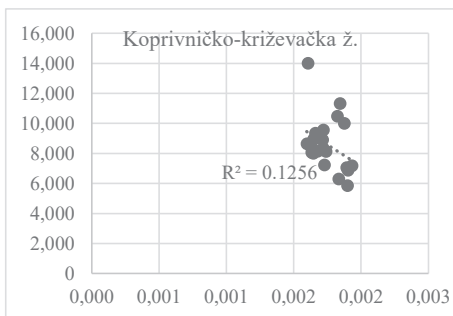
¹ Grad Zagreb je isključen iz agregirane analize jer predstavlja značajan *outlier* zbog BDP-a *per capita* i industrijske strukture. Kao glavni grad i gospodarski centar Hrvatske, Grad Zagreb ima iznadprosječnu koncentraciju administrativnih, financijskih i uslužnih djelatnosti u usporedbi s drugim županijama te ima vrlo mali udio prerađivačke industrije. Uključivanjem bi se iskrivila rezultati analize, što bi smanjilo sposobnost modela da objasni sličnu gospodarsku strukturu i obrasce razvoja ostalih županija.

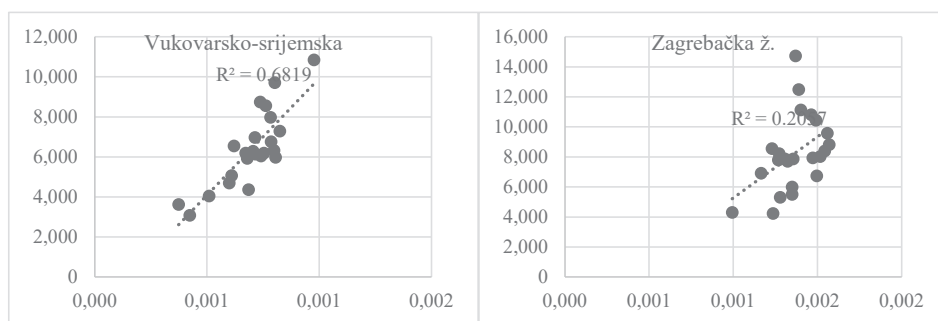
BDP-a *per capita* među svim županijama. Također se računaju koeficijent determinacije (R^2) i Pearsonov koeficijent korelacije (r) s pripadajućom t-statistikom i p-vrijednošću.

Prvi dio analize prikazan je na grafikonu 6 i odnosi se na interpretaciju dijagrama rasipanja konstruiranih za svaku županiju Kontinentalne Hrvatske. Rezultati analize upućuju da za većinu županija vrijedi pozitivna veza, što znači da veća specijalizacija u prerađivačkoj industriji (mjereno lokacijskim kvocijentom) može biti povezana višom razinom regionalnog razvoja (mjereno BDP-om *per capita*). Snažna pozitivna veza može se uočiti u Varaždinskoj županiji ($R^2 = 0,8089$), Krapinsko-zagorskoj županiji ($R^2 = 0,8222$) i Virovitičko-podravskoj županiji ($R^2 = 0,8136$). Negativna ili slaba povezanost zabilježena je prije svega u Gradu Zagrebu ($R^2 = 0,3215$), Međimurskoj županiji ($R^2 = 0,0149$) i Sisačko-moslavačkoj županiji ($R^2 = 0,0002$). Takav rezultat može upućivati na raznovrsnu ekonomsku strukturu (Grad Zagreb) ili na činjenicu da prerađivačka industrija nije dominantan čimbenik ekonomskog razvoja.

Grafikon 6. Veza između lokacijskog kvocijenta za prerađivačku industriju i BDP-a *per capita* za županije Kontinentalne Hrvatske
Izvor: izrada autora prema podacima DZS-a (2025a)

U drugom dijelu analize izračunat je Pearsonov koeficijent korelacije (r) kako bi se prikazala jačina i smjer linearne veze između lokacijskog kvocijenta za prerađivačku industriju i BDP-a *per capita* po županijama Kontinentalne Hrvatske.

Standardna formula Pearsonovog koeficijenta korelacije (r) može se zapisati na sljedeći način (Wooldridge, 2002):

$$r = R_{XY} = \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{(\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2)^{1/2} (\sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2)^{1/2}}$$

gdje:

X_i i Y_i označavaju vrijednosti dviju varijabli za županiju i ;

$\bar{X}$ i $\bar{Y}$ označavaju aritmetičku sredinu X i Y ;

n je veličina uzorka (broj županija).

Pearsonov koeficijent korelacije (r) poprima vrijednost između -1 i 1. Vrijednost blizu nule sugerira slabu vezu, dok vrijednosti blizu -1 ili 1 sugeriraju snažnu vezu (ili negativnu ili pozitivnu). Koeficijent 1 znači savršenu pozitivnu korelaciju, dok -1 znači savršeno negativnu korelaciju, tj. varijable se kreću u suprotnom smjeru. Vrijednost 0 znači da nema korelacije među varijablama.

Rezultati analize prikazani su u tablici 1. Izračunati Pearsonov koeficijent korelacije (r) pokazuju da većina županija ima pozitivnu i snažnu korelaciju između lokacijskog kvocijenta i BDP-a *per capita*, što sugerira da specijaliziranije županije bilježe i višu razinu ekonomskog razvoja. Najjača pozitivna korelacija zabilježena je za Krapinsko-zagorsku županiju ($r = 0,907$), zatim za Varaždinsku županiju ($r = 0,899$) te Međimursku županiju ($r = 0,889$). To znači da što je veći udio prerađivačke industrije u gospodarstvu županije (relativno prema Hrvatskoj), to je i u prosjeku veći BDP *per capita*. Negativna

značajna veza zabilježena je za Grad Zagreb ($r = -0,862$), što se može objasniti visokim udjelom usluga i drugih djelatnosti visoke dodane vrijednosti. Za Koprivničko-križevačku županiju i Sisačko-moslavačku županiju postoji slaba negativna, ali statistički neznčajna veza. Iz toga se ne može zaključiti da specijalizacija u prerađivačkoj industriji igra značajnu ulogu u ekonomskom razvoju tih županija.

Tablica 1. Pearsonov koeficijent korelacije (r) između lokacijskog kvocijenta za prerađivačku industriju i BDP-a *per capita*

	Bjelovarsko-b. ž.	Brodsko-p. ž.	Grad Zagreb	Karlovačka ž.	Koprivničko-k. ž.
Pearson (r)	0,874	0,824	-0,862	0,843	-0,354
t-statistika	8,225	6,656	-7,806	7,196	-1,737
p-vrijednost	0,000	0,000	0,000	0,000	0,097
	Krapinsko-z. ž.	Međimurska ž.	Osječko-b. ž.	Požeško-s. ž.	Sisačko-m. ž.
Pearson (r)	0,907	0,889	0,759	0,686	-0,079
t-statistika	9,859	8,918	5,345	4,321	-0,361
p-vrijednost	0,000	0,000	0,000	0,000	0,722
	Varaždinska ž.	Virovitičko-p. ž.	Vukovarsko-s. ž.	Zagrebačka ž.	
Pearson (r)	0,899	0,428	0,826	0,454	
t-statistika	9,429	2,173	6,709	2,332	
p-vrijednost	0,000	0,041	0,000	0,030	

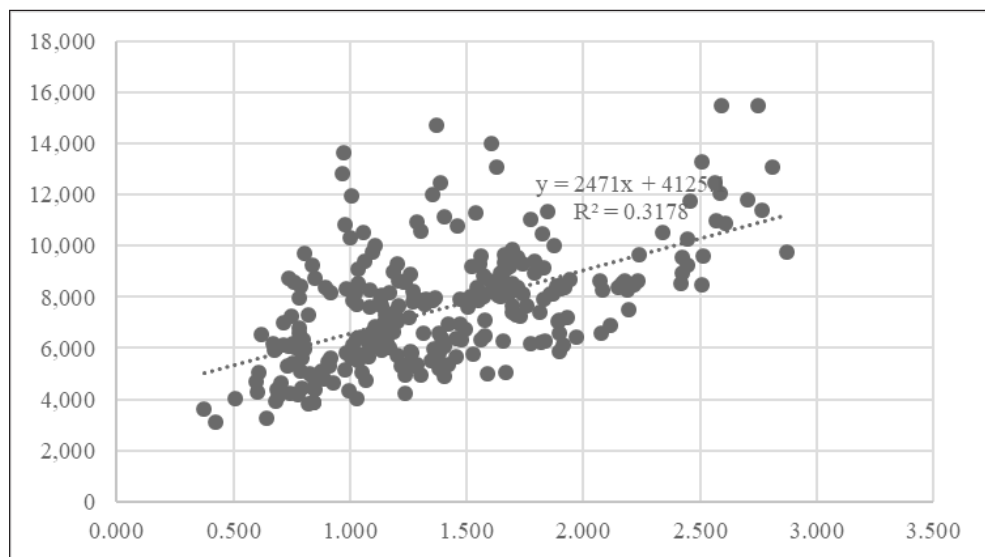
Izvor: izrada autora

U trećem dijelu analize kreiran je dijagram rasipanja koji obuhvaća sve županije Kontinentalne Hrvatske (bez Grada Zagreba koji se pokazao kao *outlier* i njegovo uključivanje bi deformiralo vezu) od 2000. do 2022. godine. Grafikon 7 prikazuje općenitu vezu između lokacijskog kvocijenta za prerađivačku industriju i BDP-a *per capita*. Vizualna analiza dijagrama rasipanja potvrđuje pozitivnu korelaciju, tj. viši lokacijski kvocijent povezan je s višom razinom BDP-a *per capita*, što sugerira da specijalizacija u prerađivačkoj industriji može biti povezana s višim životnim standardom. Iako je trend rastući, uočava se velika raspršenost oko linije trenda, što znači da lokacijski

kvocijent nije jedini čimbenik koji utječe na BDP *per capita*. Uz $R^2 = 0,3178$ model pokazuje umjerenu snagu veze, što sugerira da neki drugi čimbenici utječu na ekonomski razvoj županija Kontinentalne Hrvatske poput obrazovanja, investicija, turizma ili institucija.

Grafikon 7. Veza između lokacijskog kvocijenta za prerađivačku industriju i BDP-a *per capita* za sve županije Kontinentalne Hrvatske (bez Grada Zagreba)

Izvor: izrada autora prema DZS-u (2025a)

5. RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Glavna svrha ovog rada bila je ispitati učinke prerađivačke industrije na ekonomski razvoj županija Kontinentalne Hrvatske. Kao mjera koncentracije prerađivačke industrije korišten je lokacijski kvocijent koji mjeri u kojoj mjeri su županije specijalizirane u prerađivačkoj industriji. Nastojala se utvrditi veza između lokacijskog kvocijenta i BDP-a *per capita* kao mjere životnog standarda. Analiza je uključivala dijagrame rasipanja za svaku županiju Kontinentalne Hrvatske, Pearsonov koeficijent korelacije i agregirani dijagram rasipanja za sve županije (osim Grada Zagreba). Rezultati analize upućuju na sljedeće: 11 od 14 županija Kontinentalne Hrvatske pokazuju snažnu i statistički značajnu pozitivnu vezu između lokacijskog kvocijenta i BDP-a *per capita*, što sugerira da županije koje su specijalizirane u prerađivačkoj industriji pokazuju viši stupanj ekonomskog razvoja. Naj snažniju vezu pokazuju Krapinsko-zagorska, Međimurska i Varaždinska županija.

S druge strane Koprivničko-križevačka i Sisačko-moslavačka županija pokazuju statistički neznčajnu vezu, dok je za Grad Zagreb analiza pokazala snažnu negativnu vezu, što se može objasniti orijentacijom na usluge i diversificiranom ekonomskom strukturom glavnog grada. Agregirani dijagram rasipanja pokazuje statistički značajnu linearnu vezu između specijalizacije u prerađivačkoj industriji i BDP-a *per capita*.

Nalazi upućuju na važnost prerađivačke industrije u regionalnom razvoju Hrvatske. Županije sa snažnom prerađivačkom industrijom imaju prednosti u obliku duge industrijske tradicije, orijentacije na izvoz (s obzirom na to da prerađivačka industrija generira oko 80 % ukupnog izvoza) i obučene radne snage. No potrebno je u obzir uzeti i druge čimbenike koji utječu na vezu između industrijske specijalizacije i regionalnog razvoja, poput inovacijskog kapaciteta prerađivačke industrije, kvalitete radne snage (povećati udio obrazovane radne snage) te pristupa domaćim i stranim investicijama. Potrebno je spomenuti i ograničenja ovog rada. Prvo, u fokusu rada je prerađivačka industrija i njezin utjecaj na regionalni razvoj. Analizu je potrebno proširiti i uključiti druge čimbenike koji imaju utjecaja poput investicija, obrazovanja, infrastrukture, turizma ili kvalitete institucija. Drugo, upotreba BDP-a *per capita* kao jedine mjere regionalnog razvoja ne može obuhvatiti sve dimenzije razvoja (primjerice, društvenu ili okolišnu dimenziju razvoja). I kao treće ograničenje, ali ujedno i preporuka za buduće istraživanje, može se navesti izbor mjere koncentracije prerađivačke industrije. Buduća istraživanja trebala bi uključiti i dinamičku varijantu lokacijskog kvocijenta, a ne samo njezinu statičnu varijantu. Također je potrebno uključiti i druge mjere koncentracije industrije koje obuhvaćaju apsolutnu veličinu i produktivnost prerađivačke industrije, čime se bolje objašnjava uzročnost, a ne samo korelacija između prerađivačke industrije i regionalnog razvoja.

LITERATURA

- Baer, C., & Brown, T. (2006). Location Quotients: A Tool for Comparing Regional Industry Compositions. *In Context*. Preuzeto 5. kolovoza 2025. s http://www.incontext.indiana.edu/2006/march/pdfs/1_LQ.pdf
- Beg, M., Sekur, T. & Basarac-Sertić, M. (2024). Značaj industrije za gospodarstvo, U T. Gelo (ur.), *Gospodarstvo Hrvatske* (str. 245-260). Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Billings, S.B. & Johnson, E. B. (2012). The location quotient as an estimator of industrial concentration. *Regional Science and Urban Economics*, 42(4), 642-647.
- Braunerhjelm, P. & Borgman, B. (2004). Geographical Concentration, Entrepreneurship and Regional Growth: Evidence from Regional Data in Sweden, 1975-99. *Regional Studies*, 38(8), 929-947. <https://doi.org/10.1080/0034340042000280947>

- Carroll, M., Reid, N. & Smith, B. (2008). Location quotients versus spatial autocorrelation in identifying potential cluster regions. *Annals of Regional Science*, 42(3), 449-463.
- Crawley, A., Beynon, M. & Munday, M. (2013). Making location quotients more relevant as a policy aid in regional spatial analysis. *Urban Studies*, 50, 1854-1869.
- Czamanski, S. (1974). *Study of clustering of industries: Halifax, Nova Scotia*. Institute of Public Affairs, Dalhousie University, Canada.
- De Proprijs L. (2025) Mapping local production systems in the UK. *Regional Studies*, 39, 197-211
- Dinc, M. (2015). *Introduction to Regional Economic Development: Major Theories and Basic Analytical Tools*, Cheltenham-Northampton, Edward Elgar Publishing.
- Državni zavod za statistiku. (2021). *Popis 2021*. Preuzeto 9. lipnja 2025. s <https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88>
- Državni zavod za statistiku. (2025a). *BDP i nacionalni računi*. Preuzeto 9. lipnja 2025. s <https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/bdp-i-nacionalni-racuni/>
- Državni zavod za statistiku. (2025b). *Robna razmjena s inozemstvom*. Preuzeto 10. lipnja 2025. s <https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/robna-razmjena-s-inozemstvom/>
- Ellison, G. & Glaeser, E. L. (1997). Geographic Concentration in U.S. Manufacturing Industries: A Dartboard Approach. *Journal of Political Economy*, 105(5), 889-927.
- Feser, E. & Isserman, M. (2009). The rural role in national value chains. *Regional Studies*, 43(1), 89-109.
- Glaeser E. L., Kallal, H. D., Scheinkman J. A. & Shleifer A. (1992). Growth in cities, *Journal of Political Economy*, 100(6), 1126-1152.
- Goschin, Z. (2020). Economic Specialization of Romanian Regions and Counties. Insights Drawn from Static and Dynamic Location Quotients. *Revista Romana de Economie*, 50, 111-83.
- Guerrieri, P. & Meliciani, V. (2005) Technology and international competitiveness: the interdependence between manufacturing and producer services. *Structural Change and Economic Dynamics*, 16, 489-502.
- Guimarães, P., Figueiredo, O. & Woodward, D. (2009). Dartboard tests for the location quotient. *Regional Science and Urban Economics*, 39(3), 360-364.
- Haig, R. M. (1926). Toward an understanding of the metropolis, *Quarterly Journal of Economics*. 40, 421-433.
- He, C., Wei, Y. H. D. & Pan, F. (2007). Geographical Concentration of Manufacturing Industries in China: The Importance of Spatial and Industrial Scales. *Eurasian Geography and Economics*, 48(5), 603-625.
- Harris, R. I. D. (1987). The Role of Manufacturing in Regional Growth. *Regional Studies*, 21(4), 301-312.
- Isserman, A. (1977). The location quotient approach to estimating regional economic impacts. *Journal of the American Institute of Planners*, 43(1), 33-41.
- Kemeny T. & Storper M. (2015). Is specialization good for regional economic development? *Regional Studies*, 49(6), 1003-1018.
- Krugman, P. (1991). Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy*, (99)3, 483-499.
- Malte, J. (2015). A location quotient-based interregional input-output (IRIOLQ) framework. *HWWI Research Paper*, 161, Hamburgisches WeltWirtschaftsinstitut (HWWI), Hamburg.
- Marshall, A. (1890). *Principles of economics*, Macmillan, London.

- Miller, M., Gibson, J. & Wright, G. (1991). Location quotient: a basic tool for economic development analysis. *Economic Development Review*, 9(2), 65-68.
- Moral S. (2009). Industrial clusters and new firm creation in the manufacturing sector of Madrid's metropolitan region. *Regional Studies*, 43, 949-966.
- Moineddin, R., Beyene, J. & Boyle, E. (2003). On the location quotient confidence interval. *Geographical Analysis*, 35(3), 249-256.
- Morrissey, K. (2016). A location quotient approach to producing regional production multipliers for the Irish economy. *Papers in Regional Science*, 95(3), 491-507.
- O'Donoghue, D. & Gleave, B. (2004). A note on methods for measuring industrial agglomeration. *Regional Studies*, 38(4), 419-427.
- Park, S. H. & Chan, K. (1989) A cross-country input-output analysis of intersectoral relationships between manufacturing and services and their employment implications. *World Development*, 17(2), 199-212.
- Park, S. H. (2009). Linkages between industry and services and their implications for urban employment generation in developing countries. *Journal of Development Economics*, 30, 359-379.
- Pominova, M., Gabe, T., & Crawley, A. (2021). The Pitfalls of Using Location Quotients to Identify Clusters and Represent Industry Specialization in Small Regions. *International Finance Discussion Paper*.
- Rosenfeld, S. A. (2017). *Competitive Manufacturing: New Strategies for Regional Development*, Routledge, New York.
- Sekur, T. & Marošević, K. (2022). Učinci koncentracije prerađivačke industrije na regionalni rast Hrvatske. *Ekonomski pregled*, 73(1), 55-72.
- Stojčić, N., Benić, Đ. & Karanikić, P. (2014). Regionalne odrednice izvozne konkurentnosti hrvatske prerađivačke industrije. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci : časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, 32(2).
- Strotebeck F. (2010). The Location Quotient - Assembly and application of methodological enhancements. *MPRA Paper No. 47988*, 1-15.
- Szirmai, A. (2015). *Socio-Economic Development*, 2nd edition, Cambridge University Press, Cambridge.
- Szirmai, A. & Verspagen, B. (2015). Manufacturing and economic growth in developing countries, 1950–2005. *Structural Change and Economic Dynamics*, 34, 46-59.
- Tian, Z., Gottlieb, P.D. & Goetz, S. (2019) Measuring industry co-location across county borders. *Spatial Economic Analysis*, DOI: 10.1080/17421772.2020.1673898
- Timmer, M.P. & Vries, de G.J. (2009). Structural change and growth accelerations in Asia and Latin America: a new sectoral data set. *Cliometrica*, 3, 165-190.
- UNIDO. (2017). *The importance of manufacturing in economic development*. United Nations Industrial Development Organization. Preuzeto 5. lipnja 2025. s https://www.unido.org/sites/default/files/2017-02/the_importance_of_manufacturing_in_economic_development_0.pdf
- Wandel, C. (2010). *Industry Agglomerations and Regional Development in Hungary: Economic Processes during European Integration* (NED-New edition). Peter Lang AG. Preuzeto 15. svibnja 2025. s <http://www.jstor.org/stable/j.ctv9hj9vr>
- Wooldridge, J. M. (2002). *Introductory Econometrics: A Modern Approach*, 2nd Edition, South-Western College Pub.

Manufacturing and regional development: The case of Continental Croatia

ABSTRACT

The manufacturing industry represents a key pillar of the economy. Its importance is primarily reflected in its contributions to production, employment, and exports. Specifically, the manufacturing sector employs the largest number of people, generates the highest gross added value, and accounts for approximately 80% of Croatia's exports. Historically, industry has been regarded as the engine of economic development. It transformed society, from agrarian to modern industrial, and remains the sector where most innovations and technological advancements occur. However, the question arises: is industry still a key driver of social and economic development, given the ongoing processes of deindustrialization and tertiarization?

This paper examines the role of the manufacturing industry in the economic development of Continental Croatia. More specifically, it measures the concentration of manufacturing (or the specialization of counties in manufacturing) using the location quotient and analyzes its relationship with GDP per capita as a measure of living standards and regional economic development. The analysis consists of three parts: the first involves creating scatter diagrams for each county of Continental Croatia; the second calculates Pearson's correlation coefficients to determine the direction and strength of the relationship between the location quotient and GDP per capita for each county; the third includes constructing an aggregated scatter diagram. The results point to a positive relationship between the concentration of the manufacturing industry and regional development in Continental Croatia. These findings underscore the importance of the manufacturing industry in regional development. However, it is necessary to consider other factors that affect the relationship between industrial specialization and regional development, such as the innovation capacity of manufacturing, the quality of the workforce, and access to domestic and foreign investments.

Keywords: manufacturing industry, regional development, Continental Croatia

Tržište rada kao ogledalo regionalne neravnoteže: trendovi u Kontinentalnoj Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad

Lucija Rogić Dumančić

Ekonomski fakultet Zagreb

Kennedyev trg 6, 10000 Zagreb

lrogic@efzg.hr

SAŽETAK

Tržište rada ključan je odraz gospodarskih i društvenih kretanja unutar zemlje, a razlike među regijama često ukazuju na dublje strukturne neravnoteže. Upravo zbog toga stanje i trendovi na tržištu rada presudni su za oblikovanje učinkovitih razvojnih politika, osiguranje socijalne kohezije i uspješno korištenje fondova Europske unije namijenjenih ravnomjernom regionalnom razvoju. U kontekstu gospodarskih tranzicija, sve snažnijih migracijskih valova i globalnih izazova poput inflacije i digitalizacije, razumijevanje regionalnih posebnosti tržišta rada postaje temelj za dugoročnu otpornost i održivost ekonomskog sustava. Kontinentalna Hrvatska, iako čini veći dio teritorija i značajan udio stanovništva, suočava se s brojnim izazovima povezanim s demografskim padom, niskom atraktivnošću za radnu snagu i sporijim gospodarskim rastom u odnosu na obalni dio zemlje. Posebno se to očituje u pokazateljima tržišta rada. Ovaj rad analizira tržište rada u županijama Kontinentalne Hrvatske od 1998. do 2024. godine, s fokusom na tri ključna pokazatelja: zaposlenost, registriranu nezaposlenost i prosječnu neto plaću. Korištenjem podataka Državnog zavoda za statistiku provodi se deskriptivna analiza koja obuhvaća prostornu usporedbu, dugoročne trendove i uočavanje strukturnih obrazaca koji oblikuju regionalne razlike. Rezultati pokazuju trajnu neujednačenost – pojedine županije ostvaruju više plaće i niže stope nezaposlenosti, dok druge bilježe kronične slabosti, osobito u razdobljima kriza. U kontekstu izraženih inflatornih pritisaka koji su u Hrvatskoj bili među najvišima u Europskoj uniji, osobito tijekom 2022. i 2023. godine, pitanje realne kupovne moći

postaje dodatno važno. U takvim uvjetima realna kupovna moć plaća dodatno slabi, čime rastu socijalni i gospodarski pritisci na slabije razvijene županije. Time plaće, uz nezaposlenost, postaju ne samo indikator tržišta rada nego i pitanje kvalitete života i regionalne stabilnosti. Zaključno, rad ukazuje na potrebu za ciljanom, teritorijalno osjetljivom politikom zapošljavanja i razvoja koja bi istovremeno adresirala demografske izazove, jačala ekonomsku otpornost lokalnih zajednica i doprinosila ravnomjernijem razvoju Hrvatske.

Ključne riječi: tržište rada, regionalne razlike, nezaposlenost, neto plaće, Kontinentalna Hrvatska

1. UVOD

Tržište rada predstavlja jedno od najsnažnijih ogledala gospodarskih i društvenih neravnoteža unutar države. Regionalne razlike u zaposlenosti, nezaposlenosti i razini plaća često upućuju na dublje strukturne probleme koji dugoročno oblikuju ekonomski rast, socijalnu koheziju i migracijske tokove. U uvjetima gospodarskih tranzicija, depopulacije i globalnih izazova poput inflacije i digitalizacije, praćenje i razumijevanje tržišta rada postaje ključno za oblikovanje učinkovitih razvojnih i politika zapošljavanja, osobito na regionalnoj razini.

U ovom radu istražuje se tržište rada u 14 županija kontinentalne Hrvatske na razini NUTS 3, uključujući Grad Zagreb (GZG) koji ima status gradažupanije (DZS, 2024). Analiza obuhvaća Zagrebačku (ZGŽ), Krapinskozagorsku (KZŽ), Sisačkomoslavačku (SMŽ), Karlovačku (KAŽ), Varaždinsku (VŽŽ), Koprivničkorkriževačku (KKŽ), Bjelovarskobilogorsku (BBŽ), Primorskogoransku (PGŽ), Međimursku (MEŽ), Vukovarskosrijemsku (VSŽ), Virovitičkopodravsku (VPŽ), Požeškoslavonsku (PSŽ), Brodskoposavsku (BPŽ) i Osječkobaranjsku (OBŽ) županiju. Budući da je pojam „Kontinentalna Hrvatska“ bio u upotrebi u ranijoj NUTS 2 klasifikaciji, u ovom se radu koristi kao okvirni naziv (osim ako nije drugačije naglašeno), dok se analiza provodi dosljedno na županijskoj (NUTS 3) razini.

Kontinentalna Hrvatska zauzima najveći dio teritorija zemlje (56,35 %) i obuhvaća znatan udio stanovništva (66,46 %), no istovremeno ostaje razvojno osjetljivija u usporedbi s razvijenijim dijelovima.¹ Niža gospodarska aktivnost, ograničena mobilnost radne snage i strukturna neusklađenost

1 Podaci su izračunati prema podacima dostupnim iz Popisa stanovništva (DZS, 2021).

ponude i potražnje za radom produbljuju postojeće razlike. Upravo stoga tržište rada te regije važno je analizirati kroz prostorne i vremenske obrasce kako bi se bolje razumjele poveznice među zapošljavanjem, nezaposlenosti i plaćama.

Regionalne neravnoteže u Kontinentalnoj Hrvatskoj posebno se očituju u nekoliko dugotrajnih trendova. Slavonija i središnji dijelovi zemlje redovito bilježe više stope nezaposlenosti u odnosu na obalna područja, što je povezano s manjim razvojem sektora poput turizma i usluga. Depopulacija i iseljavanje, osobito mladih i radno sposobnih, dodatno smanjuju radni potencijal regije i produbljuju demografske izazove. Na tržištu rada prisutna je i strukturna neusklađenost: istovremeno postoji manjak radne snage u određenim zanimanjima i višak u drugima, što pokazuje potrebu za bolje prilagođenim obrazovnim programima i aktivnim politikama zapošljavanja. Osim toga kontinentalne županije, izuzev Grada Zagreba, imaju nižu razinu gospodarske aktivnosti i investicija, što se odražava na sporiji rast broja radnih mjesta i niže prosječne plaće. Ograničena mobilnost radne snage zbog slabije prometne povezanosti i infrastrukture dodatno otežava prilagodbu tržišta rada novim uvjetima. Svi ti čimbenici čine tržište rada Kontinentalne Hrvatske jasnim pokazateljem dubljih regionalnih razlika koje zahtijevaju dugoročno praćenje i razumijevanje.

Svrha je rada analizirati kako su se kretali zaposlenost, registrirana nezaposlenost i prosječna neto plaća u županijama Kontinentalne Hrvatske od 1998. do 2024. godine. Posebna pažnja posvećena je prostornim razlikama među županijama i njihovom odnosu prema nacionalnom prosjeku, kao i dugoročnim trendovima i strukturalnim obilježjima tržišta rada. Istraživačka pitanja usmjerena su na to koji su osnovni obrasci kretanja tih pokazatelja, kako se razlikuju pojedine županije i što ti nalazi znače za razumijevanje regionalnih neravnoteža.

Rad je organiziran u nekoliko dijelova: nakon *Uvoda*, slijedi *Pregled literature* s naglaskom na dosadašnja istraživanja regionalnih razlika. Zatim se prikazuje *Metodološki okvir* s opisom podataka i pokazatelja. U dijelu *Rezultati analize i rasprava* interpretiraju se glavni nalazi, a rad završava *Zaključkom* s preporukama i smjernicama za daljnja istraživanja.

2. PREGLED LITERATURE

Razlike među hrvatskim regijama na tržištu rada duboko su ukorijenjene i višedimenzionalne, a posljednjih desetljeća predmet su pažnje brojnih znanstvenih i stručnih analiza. Kombinacija gospodarskih, demografskih, obrazovnih i institucionalnih čimbenika oblikuje specifične izazove

kontinentalnih regija koje ustrajno zaostaju u odnosu na razvijenije obalne županije i Grad Zagreb. OECDov izvještaj *Towards Balanced Regional Development in Croatia* (2024) donosi najnovije pokazatelje koji potvrđuju postojanost teritorijalnih nejednakosti. Premda je Hrvatska od 2013. do 2022. godine zabilježila snažan pad dugotrajne nezaposlenosti (s 11 % na 2,4 %), regionalne razlike ostale su izražene. Prema anketnoj stopi nezaposlenosti (ILO definicija) za NUTS 2 regije, u 2023. godini Panonska Hrvatska imala je najvišu nezaposlenost u zemlji (12,4 %), dok je u Gradu Zagrebu iznosila svega 5,2 %. Zagreb i obalne regije odlikuju se većom zaposlenošću, produktivnošću i prosječnim prihodima, dok se kontinentalne regije suočavaju s demografskim padom, niskom atraktivnošću za radnu snagu i slabijom gospodarskom aktivnošću. U Gradu Zagrebu 77,2 % odrasle populacije ekonomski je aktivno, nasuprot 64,8 % u Panonskoj Hrvatskoj. U ovom radu, međutim, analiza se provodi na razini županija (NUTS 3). Prema podacima DZSa, primjerice, u 2023. godini stopa registrirane nezaposlenosti iznosila je 2,6 % u Gradu Zagrebu, 3,1 % u Varaždinskoj županiji, a čak 15,3 % u Virovitičkopodravskoj županiji, što dodatno potvrđuje izražene regionalne razlike. U 2024. godini stopa registrirane nezaposlenosti iznosila je 2,4 % u Gradu Zagrebu, 3,2 % u Varaždinskoj županiji te 15,0 % u Virovitičkopodravskoj županiji.

Strukturne razlike dodatno se očituju u sektorskoj raspodjeli: dok u kontinentalnim regijama prevladavaju poljoprivreda i industrija, Zagreb dominira financijama, IT-sektorom i profesionalnim uslugama. Gotovo polovica zaposlenih u visokotehnološkim djelatnostima nalazi se upravo u glavnom gradu. Prema OECDu (2024), od 2011. do 2021. godine Hrvatska je izgubila gotovo 10 % stanovništva, a udio osoba starijih od 64 narastao je na 22,5 %, što posebno pogađa slabije razvijene sredine. OECD preporučuje ulaganja u lokalne kapacitete, obrazovanje, povratak iseljenika i privlačenje nove radne snage kako bi se smanjile nejednakosti i osigurala održivost tržišta rada. Na važnost institucionalnih kapaciteta lokalnih jedinica za tržište rada upozoravaju i Đokić, Rašić i Slijepčević (2023). Iako se bave inovacijama u javnom sektoru, njihova analiza ukazuje da bez stručnog i motiviranog kadra lokalne jedinice ostaju slabo sposobne uvoditi promjene i privlačiti radnu snagu. Posebno zabrinjava nedostatak znanja i vještina te ograničenja birokratske i financijske prirode. Slične nalaze potvrđuju Slijepčević, Broz i Rašić (2024), koji ističu da većina gradova u Hrvatskoj ima niske kapacitete za pružanje osnovnih javnih usluga, što dodatno smanjuje njihovu konkurentnost i privlačnost. Gradovi s razvijenijim uslugama bilježe bolju zaposlenost, dohodak i migracijske trendove, što ukazuje na snažnu vezu između javnih kapaciteta i tržišta rada.

Na potrebu dubljeg sagledavanja regionalnih razlika upućuje i Bezeredi, Pezer i Prijaković (2024), koji klaster analizom za razdoblje 2020. – 2022. pokazuju da se županije s najvišim stopama nezaposlenosti – uglavnom u Panonskoj Hrvatskoj – istodobno suočavaju s najnižim izvorima prihoda, nižim obrazovnim profilom stanovništva i niskom turističkom razvijenosti, dok Grad Zagreb čini poseban klaster s najpovoljnijim pokazateljima. Ti nalazi potvrđuju snažnu povezanost nezaposlenosti s drugim socio-ekonomskim čimbenicima, čime se dodatno naglašava potreba za teritorijalno diferenciranim politikama.

Analiza siromaštva u županijama koju provodi Rubil (2013) nadopunjuje tu sliku iz perspektive dohodovne distribucije. Njegova dekompozicijska analiza na temelju podataka iz Ankete o potrošnji kućanstava pokazuje da županije s nižim prosječnim dohocima, često povezane s lošijim tržištem rada, bilježe višu stopu siromaštva. Uz to, siromaštvo je dublje u sredinama s izraženom nejednakošću. Posebno je važno što se rangiranje županija razlikuje ovisno o mjernoj varijabli (broj siromašnih vs. dubina siromaštva), što implicira potrebu za teritorijalno osjetljivim politikama koje istodobno potiču rast dohotka i smanjuju nejednakosti.

Na važnost strukturnih čimbenika u objašnjenju regionalnih razlika upućuje i Botrić (2024), koja analizira neučinkovitosti poduzeća u Hrvatskoj s posebnim naglaskom na kontinentalni dio zemlje. Korištenjem metode stohastičke granične analize na podacima FINA-e za razdoblje 2000. – 2021. pokazuje da su neučinkovitosti trajno obilježje hrvatskog gospodarstva, a u Kontinentalnoj Hrvatskoj posebno izražene u pojedinim industrijama poput znanstveno-istraživačkih djelatnosti, sportskih i zabavnih aktivnosti i audiovizualne produkcije. Rezultati sugeriraju stagnaciju i izostanak strukturnih promjena, što dodatno objašnjava slabiju konkurentnost i razvojnu ranjivost kontinentalnih županija.

Rana istraživanja regionalnih razlika donosi Botrić (2003), koja koristi ekonometrijski model SUR za razdoblje 1990. – 2002. Njezini rezultati potvrđuju trajne i značajne razlike, pri čemu Istočna Hrvatska pokazuje vlastitu dinamiku povezanu s ratnim posljedicama i poljoprivrednom strukturom. Sličnu argumentaciju nadopunjuje Botrić (2007), ističući da županije s većim udjelom visokoobrazovanih i razvijenijim uslužnim sektorom bilježe nižu nezaposlenost, dok one s dominantnom poljoprivredom i niskom mobilnošću zaostaju. Ograničenja u podacima i teritorijalnoj podjeli dodatno otežavaju kreiranje učinkovitih politika.

Na slabosti zapošljavanja u Slavoniji posebno upozoravaju Christiaensen i sur. (2019). Stopa zaposlenosti u toj regiji 2017. godine iznosila je samo 51 %,

čak 17 postotnih bodova ispod EU-prosjeka. Mladi, žene i osobe bez srednje škole bilježe posebno niske stope. Gospodarstvo se oslanja na niskoprofitabilne sektore, obrazovni sustav zaostaje, a prilagodba tržištu rada slaba je. Dodatno, sve veći nerazmjer između ponude i potražnje – uz višak niskokvalificiranih i manjak radne snage u deficitarnim zanimanjima – stvara prepreke oporavku. Autori predlažu ciljanje politika na obrazovanje, aktivaciju i usklađivanje ponude s potrebama tržišta. Prvonožec (2020) također upozorava na neodrživost tržišta rada, ukazujući na slabosti u vezi s niskom produktivnošću, visokom nezaposlenošću i velikim udjelom NEET-populacije. Uz nesigurne i privremene poslove, visoku zakonsku zaštitu zapošljavanja i snažno oslanjanje na socijalne transfere, hrvatski sustav ostaje krut i nedovoljno otporan. Autorica zaključuje da bez fleksibilizacije i ulaganja u ljudski kapital nije moguće zadržati radnu snagu, osobito u depopulacijskim regijama.

Učinkovitost regionalnih tržišta rada istražuje Tomić (2014), analizirajući 22 ureda HZZ-a u razdoblju 2000. – 2011. Regije poput Zagreba i Istre imaju visoku učinkovitost povezivanja nezaposlenih s radnim mjestima, dok Slavonija i dijelovi Dalmacije zaostaju. Ključni čimbenici učinkovitosti jesu obrazovna struktura i razvijenost uslužnog sektora. Politike zapošljavanja mogu pomoći, no njihov učinak ovisi o gospodarskom ciklusu i lokalnim okolnostima. Obadić (2003, 2004, 2017) u nizu radova analizira učinke tržišnih intervencija te posebice naglašava važnost aktivnih politika rada usmjerenih na ranjive skupine. Pasivne politike nužne su za socijalnu sigurnost, no mogu umanjiti motivaciju. Autorica izdvaja neusklađenost obrazovanja s tržištem, manjak suradnje između javnih službi i poslodavaca te potrebu za ciljanjem mjera i jačanjem institucionalnih kapaciteta. U fokusu njezinih kasnijih analiza je i visoka nezaposlenost mladih te dug prijelaz iz obrazovanja u svijet rada, što ukazuje na potrebu sustavnog povezivanja obrazovanja i tržišta.

Doprinos Gotovca (2011) odnosi se na razdoblje globalne financijske krize, u kojemu je tržište rada pokazalo duboke slabosti. Posebno su pogođeni bili mladi i muškarci u sektorima podložnim krizi. Aktivne politike bile su ograničenog dosega, a dominantne pasivne mjere nisu uspjele adresirati strukturne probleme. Gotovac poziva na jačanje aktivnih mjera i bolju povezanost obrazovanja i tržišta rada. Slično, Arčabić (2020) u analizi pandemijske krize ističe ranjivost tržišta rada na vanjske šokove. Sektori poput turizma i trgovine pokazali su izrazitu osjetljivost. Preporučene su kratkoročne i strukturne mjere za jačanje otpornosti tržišta, uz poseban fokus na diversifikaciju i institucionalnu prilagodbu. Lolić Cipčić (2019) promatra tržište rada kroz prizmu demografskih izazova, ističući nisku zaposlenost, visoku nezaposlenost i izražene regionalne razlike. Problemi uključuju i nesklad

vještina, pri čemu obrazovni sustav ne odgovara potrebama tržišta. Bez jačanja regionalnih kapaciteta i strukturnih reformi, tržište rada ostat će ograničavajući čimbenik za razvoj.

Mustać, Mačkić i Rogić Dumančić (2022) analiziraju potencijal aktivacije starije populacije (65+) za ublažavanje manjka radne snage. Iako samo 2 % umirovljenika radi, simulacije pokazuju da bi uključivanje 10 % moglo znatno povećati dohodak kućanstava i smanjiti siromaštvo. Predlažu se oblici rada poput mentorstva i samozapošljavanja, posebno u regijama pogođenim starenjem. Na kraju, važan doprinos daje Grdović Gnip (2023), analizom unutarnjih migracija u razdoblju 2000. – 2019. Glavni motivatori preseljenja su zaposlenost, dohodak i standard. Obalne županije privlače stanovništvo, dok regije poput Slavonije i Središnje Hrvatske bilježe stalan odljev. S obzirom na nisku mobilnost, autorica preporučuje jačanje regionalnih politika kako bi se ojačala tržišta rada i ublažile demografske praznine.

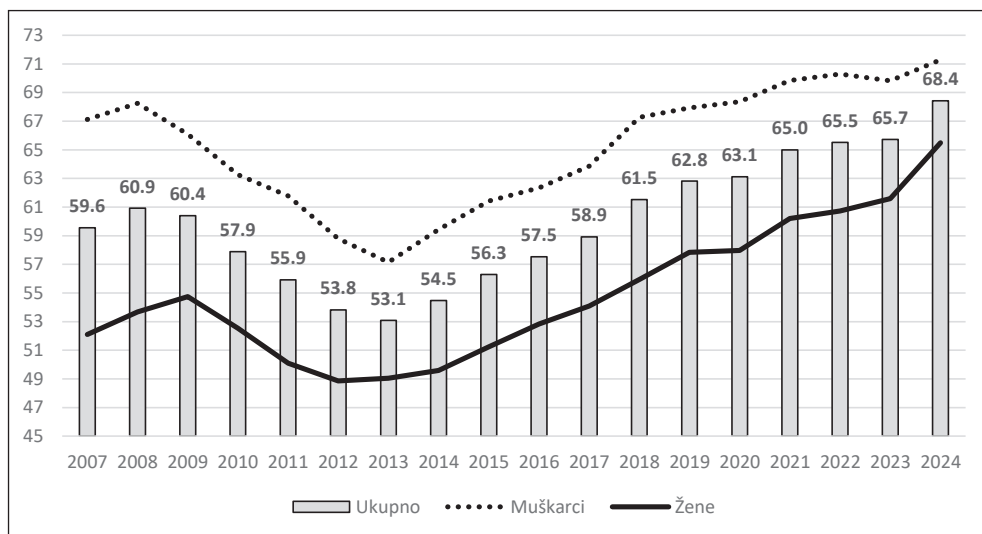
Unatoč radovima koji se bave regionalnim razlikama na tržištu rada u Hrvatskoj, još uvijek postoji prostor za analize koje dugoročno i detaljno prate specifičnosti kontinentalnih županija. Dosadašnja istraživanja često su ograničena kraćim razdobljima ili širim regionalnim razinama, dok su recentni radovi na razini županija rijetki. Također, kombinacije trendovske analize, prostorne usporedbe i povezanosti ključnih pokazatelja u istom istraživanju rjeđe su zastupljene. Ovaj rad stoga nastoji dodatno doprinijeti boljem razumijevanju strukturnih obrazaca tržišta rada kontinentalne Hrvatske.

3. METODOLOŠKI OKVIR

Analiza se temelji na službenim statističkim podacima Državnog zavoda za statistiku (DZS) Republike Hrvatske, za praćenje kretanja na tržištu rada na nacionalnoj i županijskoj razini. Korišteni su godišnji podaci od 1998. do 2024. godine, što omogućuje dugoročnu vremensku usporedbu i uočavanje strukturnih obrazaca. Odabir pokazatelja usmjeren je na tri ključne varijable koje najbolje odražavaju osnovne dimenzije funkcioniranja tržišta rada: ukupan broj zaposlenih, stopa registrirane nezaposlenosti i prosječna neto plaća. Pritom su podaci za neto plaću dostupni do 2023. godine. Zaposlenost je osnovni pokazatelj ekonomske aktivnosti i uključivosti radne snage u proizvodne i uslužne procese, dok stopa nezaposlenosti ukazuje na strukturne slabosti, regionalne neravnoteže i otpornost tržišta rada na šokove. Prosječna neto plaća odabrana je kao mjerilo razine dohotka i kupovne moći, a ujedno je važan pokazatelj atraktivnosti pojedinih regija za radnu snagu i kvalitete života. Povezivanje tih triju indikatora omogućuje sveobuhvatniji uvid u razvojne obrasce kontinentalne Hrvatske u odnosu na nacionalni prosjek.

Jedan od osnovnih metodoloških izazova odnosio se na izbor između korištenja broja zaposlenih i stope zaposlenosti kao pokazatelja stanja na tržištu rada. Na razini Eurostata dostupni su podaci o stopama zaposlenosti prema Anketi o radnoj snazi (ARS), ali isključivo na razini NUTS 2 regija. Iako bi se priroda ovog istraživanja mogla povezati s nekadašnjom NUTS 2 regijom Kontinentalna Hrvatska, važno je naglasiti da promjena teritorijalnog ustroja (od stare regije Kontinentalna Hrvatska prema aktualnim triju NUTS 2 regijama) nije popraćena retroaktivnom konverzijom podataka. Kako bi se osigurala konzistentnost, podaci za broj zaposlenih i radni kontingent (u tisućama osoba) mogli bi se na Eurostatu preračunati i objediniti za razinu nekadašnje Kontinentalne Hrvatske, čime bi se dobila dosljedna serija za razdoblje od 2016. godine nadalje. Međutim, za detaljniju županijsku (NUTS 3) analizu, Eurostat ne raspolaže takvim podacima, dok Državni zavod za statistiku nudi podatke iz dva različita izvora: ARS-a i administrativnih izvora. Budući da su podaci ARS-a za županije dostupni tek od 2020. godine, a administrativni izvori (koji uključuju zaposlene u pravnim osobama, obrtnike i aktivne osiguranike) sadrže konzistentne serije od 1998. godine i odnose se na stanje na dan 31. ožujka, ocijenjeno je da se za potrebe ove analize koristi upravo administrativni broj zaposlenih. Dodatno, procjene radnog kontingenta po županijama (krajem kalendarske godine) omogućuju konstrukciju stope zaposlenosti, uz pretpostavku o referentnom trenutku (kraj prethodne godine ili 31. ožujka). Ipak, usporedba pokazuje da se rezultati ne mijenjaju značajno ovisno o korištenom referentnom datumu. Od 2013. do 2024. moguće je konstruirati seriju za stopu zaposlenosti, no to je kraći raspon u odnosu na podatke o zaposlenosti dostupne od 1998. godine. Iako je poznato da broj zaposlenih kao apsolutna vrijednost u određenoj mjeri ovisi o demografskoj veličini županije, dok stopa zaposlenosti bolje odražava iskoristivost radnog kontingenta (jer prikazuje broj zaposlenih na 100 osoba u radnoj dobi), dulja vremenska serija i veća pouzdanost administrativnih podataka za broj zaposlenih predstavljaju praktičan i opravdan izbor za provedbu longitudinalne analize.

Kako bi se ipak dobio okvirni uvid u stanje iskorištenosti radnog kontingenta za prostor Kontinentalne Hrvatske, u radu je iz raspoloživih administrativnih i procijenjenih podataka izračunata stopa zaposlenosti za dob 15 – 64 za Kontinentalnu Hrvatsku, koja je prikazana na grafikonu 1. Taj pokazatelj služi kao važan kontekstualni orijentir pri interpretaciji trendova broja zaposlenih u županijama jer omogućuje usporedbu s nacionalnim referentnim vrijednostima i upućuje na specifične demografske izazove regije (izračunate stope zaposlenosti po županijama dane su u tablici 1).

Grafikon 1. Stopa zaposlenosti za kontinentalnu Hrvatsku (15 – 64)
Izvor: Izračun autora prema Eurostatu (2025a.; 2025b.)

Stopa zaposlenosti stanovništva u dobi 15 – 64 za kontinentalnu Hrvatsku prikazana je od 2007. do 2024. godine, na temelju vlastitog izračuna, prema podacima Eurostata. U 2007. godini ukupna stopa zaposlenosti iznosila je oko 59,6 %, dok se nakon razdoblja gospodarske krize i recesije spušta na najnižu vrijednost od oko 53,1 % u 2013. godini. Od tada slijedi postupni oporavak i stabilan rast, uz očekivano dosezanje 68,4 % u 2024. godini. Promatrano po spolu, muškarci su tijekom cijelog promatranog razdoblja bilježili višu stopu zaposlenosti od žena – u 2007. godini stopa zaposlenosti muškaraca iznosila je 67,1 %, a u 2024. godini doseže 71,3 %. **Žene** bilježe niže stope zaposlenosti, no uz izraženiji relativni rast: s 52,1 % u 2007. na 65,5 % u 2024. godini, što upućuje na smanjenje rodnog jaza u zaposlenosti. Grafikon 1 jasno ilustrira kretanje ukupne stope zaposlenosti, kao i razlike po spolu, čime se vizualno potvrđuje trend postepenog oporavka Kontinentalne Hrvatske u radno aktivnom segmentu stanovništva. Ti pokazatelji upućuju na to da je tržište rada Kontinentalne Hrvatske u posljednjem desetljeću prošlo fazu oporavka i stabilizacije, uz blago smanjenje rodnih razlika u zaposlenosti, ali i dalje ostaje osjetljivo na demografske i strukturne izazove.

Tablica 1 prikazuje kretanje stope zaposlenosti od 2013. do 2024. godine, za Republiku Hrvatsku i odabrane županije kontinentalne Hrvatske, uključujući Grad Zagreb. Općenito gledano, nacionalna stopa zaposlenosti kontinuirano raste – s 47,4 % u 2013. godini na procijenjenih 65,9 % u 2024. godini. Taj pozitivan trend ukazuje na oporavak tržišta rada nakon ekonomske krize i dugoročnu tendenciju povećanja radne aktivnosti stanovništva.

Tablica 1. Stopa zaposlenosti po županijama

Županija	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Republika Hrvatska	47,42	47,00	48,05	49,71	51,73	54,84	57,03	58,61	60,34	62,47	65,01	65,87
Zagrebačka	34,57	34,22	36,28	37,98	39,35	41,41	43,44	48,82	50,52	51,97	53,79	56,24
Krapinsko-zagorska	37,17	37,35	38,38	39,60	41,50	42,95	43,91	45,82	46,98	48,36	49,08	49,22
Sisačko-moslavačka	35,95	35,35	35,32	35,58	36,64	39,16	41,26	43,38	46,22	48,31	48,41	48,42
Karlovačka	41,76	42,13	42,07	42,74	44,36	46,12	47,90	48,84	50,28	52,16	54,32	55,30
Varaždinska	49,09	49,59	51,20	53,61	54,57	57,33	59,34	59,50	61,62	62,46	63,90	63,46
Koprivničko-križevačka	40,22	39,42	40,12	40,91	41,46	43,70	45,69	46,95	48,23	49,35	50,80	52,13
Bjelovarsko-bilogorska	39,08	37,66	37,91	38,48	40,02	42,68	44,90	46,60	48,51	50,40	50,63	51,88
Virovitičko-podravska	34,71	33,80	33,38	35,06	36,35	39,66	41,87	43,07	44,64	47,08	47,35	49,75
Požeško-slavonska	33,64	33,55	33,99	35,94	38,22	39,10	42,98	44,32	44,54	46,81	47,77	50,35
Brodsko-posavska	31,70	30,99	31,88	33,13	35,17	36,26	40,26	42,42	43,94	45,20	48,08	50,05
Osječko-baranjska	39,53	38,08	38,41	39,54	41,77	44,47	47,03	49,64	51,75	53,40	55,14	55,93
Vukovarsko-srijemska	34,38	33,00	34,06	35,26	37,27	41,00	43,58	44,87	47,90	49,07	51,05	52,74
Međimurska	46,81	46,30	47,09	49,48	51,09	54,20	54,18	56,06	59,19	59,99	62,45	62,41
Grad Zagreb	73,18	72,44	74,17	77,17	80,13	84,48	86,84	87,53	88,72	91,41	94,27	95,06

Izvor: izračun autora prema podacima DZS-a (2025a.; 2025b.)

Razlike među županijama ostaju značajne: (i) Grad Zagreb uvjerljivo prednjači s najvišom stopom zaposlenosti u cijelom razdoblju – od 73,2 % u 2013. godini do čak 95,1 % u 2024. godini. Ta razina značajno premašuje

nacionalni prosjek, što potvrđuje status Zagreba kao središta zapošljavanja s visokom radnom aktivnošću. (ii) Među županijama s iznadprosječnim vrijednostima ističu se Varaždinska i Međimurska, koje 2024. godine dosežu oko 63 – 64 %, zadržavajući stabilan rast od oko 15 % tijekom razdoblja. (iii) Karlovačka i Osječko-baranjska županija također prate nacionalni trend, uz umjeren rast od oko 10 do 14 %, no ostaju ispod nacionalnog prosjeka. (iv) S druge strane, najniže stope zaposlenosti bilježe županije istočne i središnje Panonske Hrvatske, poput Brodsko-posavske, Požeško-slavonske i Virovitičko-podravske, iako se i u njima bilježi rast – primjerice Brodsko-posavska raste s 31,7 % u 2013. godini na 50,1 % u 2024. godini. (v) Zagrebačka i Sisačko-moslavačka županija pokazuju stabilan, ali umjereniji rast, ostajući znatno ispod razine Grada Zagreba, što upućuje na trajno različite strukturne obrasce zapošljavanja. Tablica 1 potvrđuje da iako su sve promatrane županije zabilježile rast stope zaposlenosti u proteklom desetljeću, međuzupanijske razlike i dalje su vrlo izražene, s jasnim odstupanjem Grada Zagreba i sjeverozapadnih županija u odnosu na slabije razvijene dijelove Panonske Hrvatske.

Za potrebe analize međusobnih odnosa varijabli na tržištu rada, provedena je analiza Pearsonovih koeficijenata korelacije na razini županija, pri čemu je vremenska komponenta bila posebno uzeta u obzir. Umjesto da se korelacija računa unakrsno za jednu godinu, izračuni su provedeni pojedinačno za svaku županiju, kroz čitavo promatrano razdoblje, čime je dobiven uvid u dinamiku povezanosti varijabli kroz vrijeme. Koeficijent se računa prema formuli:

$$r = \frac{\sum(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum(x_i - \bar{x})^2 \sum(y_i - \bar{y})^2}} \quad (1)$$

Promatrani su parovi varijabli koji su teorijski relevantni za objašnjenje strukturalnih obilježja tržišta rada: (1) prosječna neto plaća i stopa nezaposlenosti te (2) prosječna neto plaća i broj zaposlenih osoba. Taj pristup omogućuje uočavanje inverznih ili pozitivnih veza koje se razvijaju na lokalnoj razini i mogu ukazivati na specifične ekonomske obrasce, demografske promjene ili strukturalne rigidnosti. Korelacijska analiza provedena je primjenom Pearsonovog koeficijenta korelacije kao standardne mjere linearne povezanosti između varijabli. Koeficijenti se kreću u rasponu od –1 do +1, gdje vrijednosti bliže –1 ili +1 ukazuju na snažnu negativnu, odnosno pozitivnu povezanost, dok vrijednosti bliske nuli upućuju na slabu ili nepostojanu vezu. Statistička značajnost koeficijenata testirana je na razini od 5 % ($p < 0,05$), a značajne vrijednosti dodatno su označene u prikazu rezultata. Takva analiza omogućuje utvrđivanje regionalnih specifičnosti i dinamike

tržišta rada tijekom vremena, što čini temelj za dublju interpretaciju rezultata i za usporedbu s agregiranim pokazateljima na nacionalnoj razini.

Nadalje, u okviru ovog rada provedena je analiza lokacijskog kvocijenta (LQ) kao standardne metode u regionalnim istraživanjima za procjenu relativne specijalizacije i razvojnih odstupanja u odnosu na referentnu jedinicu. LQ pokazuje omjer udjela određene varijable u odabranoj jedinici (županiji) i prosjeka iste varijable u referentnoj jedinici – u ovom slučaju Republike Hrvatske. Matematički, LQ se definira kao:

$$LQ_{ij} = \frac{X_{ij}}{X_j} \quad (2)$$

gdje je X_{ij} vrijednost promatrane varijable u županiji i u godini j , X_j prosječna vrijednost iste varijable u Republici Hrvatskoj u godini j .

U ovom istraživanju LQ je prvo izračunat kao prosječna vrijednost za cijelo promatrano razdoblje (1998. – 2024.) kako bi se prikazao dugoročni odnos pojedinih županija prema prosjeku Republike Hrvatske. Nadalje, kako bi se analizirala dinamika kretanja, provedena je i vizualizacija trendova LQ-vrijednosti kroz vrijeme, čime se omogućuje praćenje promjena u relativnoj poziciji županija. Vrijednost $LQ = 1$ označava da je udio ili prosjek u županiji jednak nacionalnom prosjeku. Vrijednost $LQ > 1$ upućuje na povoljniju poziciju u odnosu na prosjek RH, dok $LQ < 1$ ukazuje na ispodprosječan rezultat za promatranu varijablu. U ovom istraživanju LQ je izračunat za tri ključna indikatora: ukupan broj zaposlenih, stopu registrirane nezaposlenosti i prosječnu neto plaću. Izračuni su provedeni po županijama i kroz cijelo promatrano razdoblje (1998. – 2024.), čime je omogućeno praćenje trendova specijalizacije i relativnih odstupanja na tržištu rada kontinentalne Hrvatske. Tako analiza LQ-a pruža kako statički pregled strukturnih specifičnosti tako i dinamički uvid u razvojne karakteristike pojedinih županija kroz vrijeme i omogućuje identifikaciju područja koja trajno odstupaju od nacionalnog prosjeka, što predstavlja važan temelj za raspravu o strukturnim razlikama i potrebi ciljanih regionalnih politika.

4. REZULTATI ANALIZE I RASPRAVA

Za potrebe analize odnosa između prosječne neto plaće, stope nezaposlenosti i broja zaposlenih provedeni su Pearsonovi koeficijenti korelacije za svaku županiju zasebno, na vremenskoj seriji podataka. Razina statističke značajnosti je od 5 % ($p < 0,05$). Rezultati su dani u tablici 2.

Rezultati iz tablice 2 pokazuju da sve županije bilježe očekivanu negativnu povezanost između prosječne neto plaće i stope nezaposlenosti, što

upućuje na to da je rast plaća kroz vrijeme najčešće pratio pad nezaposlenosti. Najviše negativne vrijednosti uočene su, primjerice, u Karlovačkoj (–0,87) i Varaždinskoj (–0,84) županiji, što ukazuje na snažnu inverznu vezu.

Tablica 2. Pearsonovi koeficijenti korelacije po županijama

Županija	Plaća – Nezaposlenost	Plaća – Zaposleni
Bjelovarsko-bilogorska	–0,6454*	–0,6914*
Brodsko-posavska	–0,7109*	–0,2715
Grad Zagreb	–0,7951*	+0,9398*
Karlovačka	–0,8668*	+0,0877
Koprivničko-križevačka	–0,5259*	–0,8256*
Krapinsko-zagorska	–0,6022*	–0,3052
Međimurska	–0,8220*	+0,6761*
Osječko-baranjska	–0,6086*	+0,0978
Požeško-slavonska	–0,6250*	–0,5266*
Sisačko-moslavačka	–0,5186*	–0,4472*
Varaždinska	–0,8448*	+0,6648*
Virovitičko-podravska	–0,3751	–0,7478*
Vukovarsko-srijemska	–0,8102*	+0,6266*
Zagrebačka	–0,7342*	+0,8852*
Republika Hrvatska	–0,7680*	+0,7282*

Izvor: izračun autora

Povezanost prosječne plaće s ukupnim brojem zaposlenih varira među županijama: u nekima je pozitivna i vrlo visoka (npr. Grad Zagreb +0,94, Zagrebačka +0,89), što ukazuje da rast broja zaposlenih prati rast plaća. U drugima, poput Koprivničko-križevačke ili Virovitičko-podravske, veza je negativna, što može ukazivati na specifične strukturne ili migracijske obrasce. Takva negativna povezanost može upućivati na situaciju u kojoj

smanjenje ukupnog broja zaposlenih nije automatski rezultiralo padom prosječnih plaća, što se često tumači posljedicom selektivne migracije radno sposobnog stanovništva, zatvaranja manje produktivnih radnih mjesta ili preraspodjele radne snage prema sektorima s višim plaćama. Ti nalazi potvrđuju da odnosi između varijabli na tržištu rada nisu jednaki za sve županije i da lokalne specifičnosti igraju važnu ulogu u dinamici zaposlenosti i dohodaka.

Nakon analize linearne povezanosti varijabli metodom Pearsonovih koeficijenata korelacije, koja je ukazala na opće obrasce odnosa između plaća, zaposlenosti i nezaposlenosti na županijskoj razini, sljedeći korak istraživanja usmjeren je na procjenu dugoročne relativne pozicije županija kroz primjenu lokacijskog kvocijenta (LQ). Za razliku od korelacija, LQ omogućuje strukturalnu usporedbu u agregiranom obliku, ističući koje su županije u promatranom razdoblju zadržale natprosječne ili ispodprosječne vrijednosti u odnosu na prosjek Republike Hrvatske. Taj pokazatelj daje dublji uvid u razvojne nejednakosti i prostorne specifičnosti, dok su rezultati prikazani u tablici 3.

Tablica 3. Lokacijski kvocijenti (LQ) (1998. – 2024.)

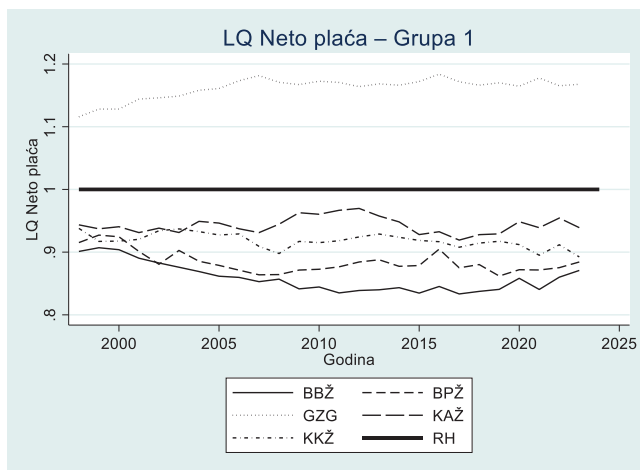
Županija	LQ – zaposleni	LQ – stopa nezaposlenosti	LQ – neto plaća
Bjelovarsko-bilogorska	0,0235	1,4413	0,8586
Brodsko-posavska	0,0258	1,6874	0,8841
Grad Zagreb	0,2810	0,4806	1,1616
Karlovačka	0,0256	1,2881	0,9428
Koprivničko-križevačka	0,0249	0,8934	0,9182
Krapinsko-zagorska	0,0260	0,7959	0,8635
Međimurska	0,0265	0,7945	0,8290
Osječko-baranjska	0,0605	1,6153	0,9050
Požeško-slavonska	0,0136	1,3509	0,8799
Sisačko-moslavačka	0,0298	1,7372	0,9349
Varaždinska	0,0438	0,6648	0,8435

Virovitičko-podravska	0,0156	1,7619	0,8451
Vukovarsko-srijemska	0,0290	1,7564	0,8854
Zagrebačka	0,0573	0,8384	0,9581
Republika Hrvatska	1,00	1,00	1,00

Izvor: izračun autora

Agregirani lokacijski kvocijenti (LQ) za zaposlenost, stopu nezaposlenosti i neto plaću 1998. – 2024. godine potvrđuju jasne prostorne obrasce kontinentalne Hrvatske u odnosu na prosjek Republike Hrvatske (tablica 3). Većina kontinentalnih županija ima vrlo nisku relativnu koncentraciju zaposlenih u odnosu na nacionalnu razinu (LQ između 0,02 i 0,06), što ukazuje na decentraliziranu strukturu radnih mjesta, osim Grada Zagreba, koji s $LQ = 0,28$ jasno dominira kao središnje radno središte. Stope nezaposlenosti pokazuju izražen sjeveroistočni kontrast. LQ u gotovo svim slavonskim i panonskim županijama (npr. Virovitičko-podravska 1,76; Vukovarsko-srijemska 1,75; Brodsko-posavska 1,69) višestruko premašuju prosjek RH, što potvrđuje dugotrajnu strukturalnu nezaposlenost i demografski pritisak u tim područjima. Grad Zagreb (0,48) i Zagrebačka (0,83) imaju ispodprosječnu nezaposlenost, što je očekivano s obzirom na veću koncentraciju gospodarskih aktivnosti i migracijsku atraktivnost.

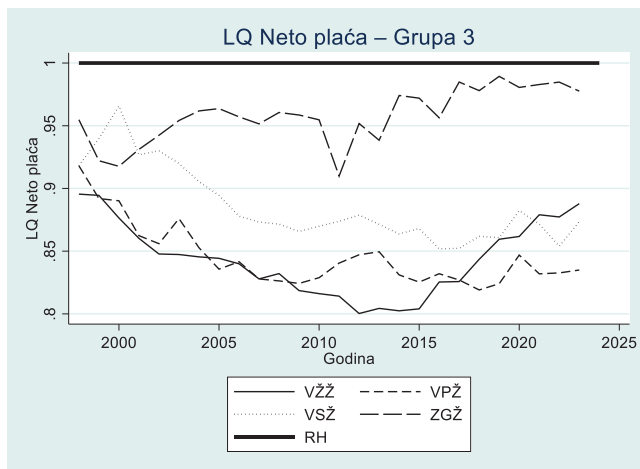
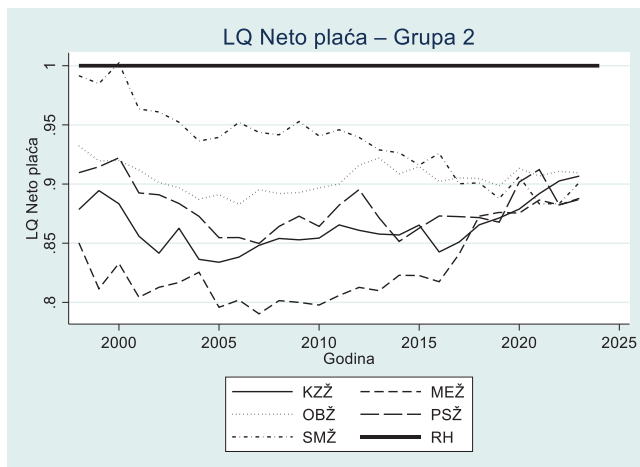
U pogledu prosječne neto plaće, jedino Grad Zagreb ima LQ iznad 1 (1,16), dok sve ostale županije zadržavaju vrijednosti 0,82 – 0,96, što pokazuje konzistentnu dohodovnu zaostalost kontinentalnog dijela zemlje u odnosu na nacionalni prosjek. I županije s nižom nezaposlenošću (Varaždinska, Međimurska) zadržavaju relativno niže neto plaće, što upućuje na strukturalne izazove vezane uz sektorski profil radnih mjesta i produktivnost. U kombinaciji, ti pokazatelji upućuju na prostornu neujednačenost i prisutnu središnju koncentraciju resursa i radne snage, a istovremeno potvrđuju stagnaciju u regijama s višom nezaposlenošću, unatoč povremenom smanjenju broja nezaposlenih. Posebno je zabrinjavajući trend Panonske Hrvatske, gdje se zadržava visoka nezaposlenost uz nisku dohodovnu bazu. Ti rezultati potvrđuju potrebu za snažnijom teritorijalno ciljanom politikom, s naglaskom na podizanje produktivnosti, zadržavanje radne snage i modernizaciju sektorske strukture, posebno u Slavoniji i dijelovima Središnje Hrvatske. Nakon što su u prethodnom koraku analizirane agregatne vrijednosti lokacijskih kvocijenata (LQ) za sve županije u promatranom razdoblju, sljedeći dio istraživanja usmjeren je na prikaz i interpretaciju dinamičkih trendova

Grafikon 2. Trendovi LQ-neto plaća po županijama (1998. – 2024.)

Napomena: vrijednosti y-osi prilagođene su rasponu varijacija radi preglednosti prikaza

Izvor: izračun autora

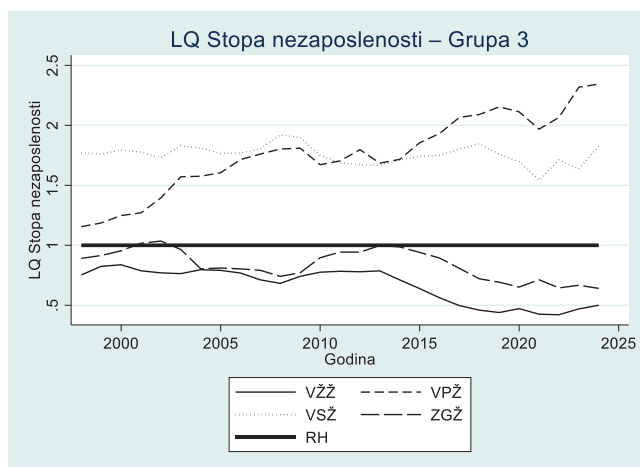
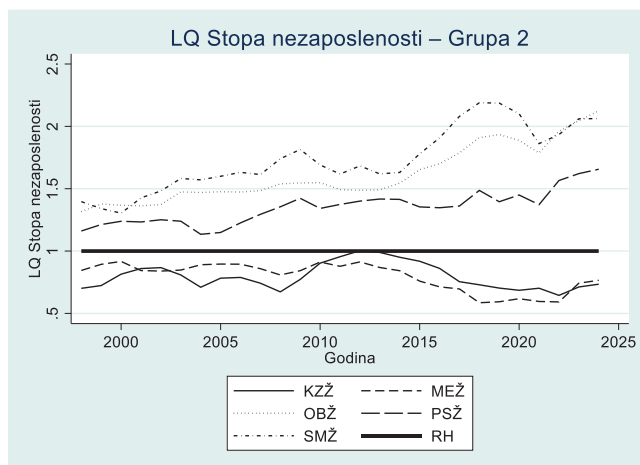
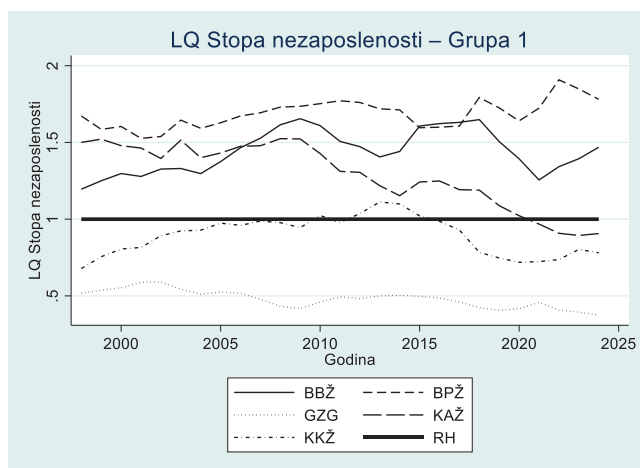

tih pokazatelja kroz vrijeme. Ovaj pristup omogućuje jasnije uočavanje promjena u relativnoj poziciji pojedinih županija u odnosu na prosjek Republike Hrvatske, ali i međusobno, čime se dobiva dublji uvid u dugoročnu strukturu stabilnosti ili promjene u relativnoj poziciji županija u pogledu zaposlenosti, nezaposlenosti i razine plaća.

Na temelju prikaza trendova lokacijskog kvocijenta za neto plaće po županijama (grafikon 2) vidljivo je da niti jedna županija kontinentalne Hrvatske sustavno ne premašuje referentnu vrijednost $LQ = 1$, odnosno nacionalni prosjek. Grad Zagreb jedini dugoročno ostvaruje $LQ > 1$, s LQ vrijednostima oko 1,10 – 1,15, što potvrđuje njegovu ulogu središta s koncentracijom poslova s iznadprosječnim primanjima. Većina županija u svim trima grupama pokazuje relativno stabilne ili blago rastuće LQ -vrijednosti, ali one i dalje ostaju ispodprosječne u odnosu na RH. Pojedine županije (npr. Bjelovarsko-bilogorska, Brodsko-posavska, Koprivničko-križevačka, Vukovarsko-srijemska) imaju izraženije fluktuacije, što može upućivati na osjetljivost lokalnog tržišta rada na gospodarske cikluse.

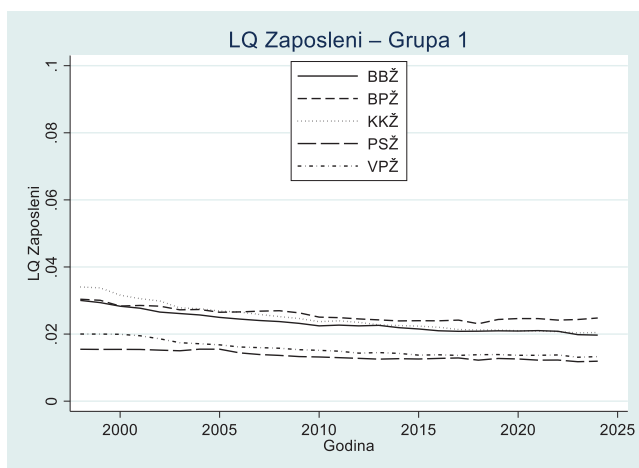
S druge strane neke županije (npr. Varaždinska, Međimurska, Krapinsko-zagorska) pokazuju blago konvergentan trend, s približavanjem $LQ = 1$, iako ta vrijednost nije dosegnuta. Također je vidljivo da razlike među županijama ostaju stabilne u dužem roku, bez drastičnih iskoraka. U drugoj skupini županija (Krapinsko-zagorska, Osječko-baranjska, Sisačko-moslavačka, Međimurska, Požeško-slavonska) vidljiv je širi raspon kretanja. Dok su Krapinsko-zagorska županija i Međimurska županija dugoročno blizu ili nešto ispod RH prosjeka (LQ oko 0,95 – 0,98), Sisačko-moslavačka županija i Osječko-baranjska županija pokazuju blago niže razine (LQ oko 0,90 – 0,95) uz blagi rast u novijem razdoblju. U trećoj skupini županija (Varaždinska, Vukovarsko-srijemska, Virovitičko-podravska, Grad Zagreb) vrijednosti LQ -neto plaće ostaju stabilno ispod ili oko prosjeka. Naprimjer, Varaždinska županija i Virovitičko-podravska županija dugoročno bilježe LQ od 0,85 – 0,90, dok Grad Zagreb ostaje blizu ili blago iznad 1, potvrđujući svoje središnje mjesto na tržištu rada. RH linija ostaje referentna, dok su svi ostali trendovi ispod te linije, čime se potvrđuje strukturno slabija pozicija kontinentalnih županija u pogledu prosječnih neto plaća. Zaključno, trendovi LQ -neto plaća ukazuju na dugotrajnu prostornu neujednačenost, gdje se razlike među županijama održavaju, a izostaje jasan iskorak prema značajnijem zatvaranju jaza u odnosu na nacionalni prosjek. Općenito, podaci ukazuju na to da se prostorne razlike u neto plaći zadržavaju dulje razdoblje, pri čemu pojedine županije bilježe postojane razlike u odnosu na nacionalni prosjek.

Analiza trendova LQ -stope nezaposlenosti po županijama (1998. – 2024.)

Grafikon 3. Trendovi LQ-stope nezaposlenosti po županijama (1998. – 2024.)
Napomena: vrijednosti yosi prilagođene su rasponu varijacija radi preglednosti prikaza

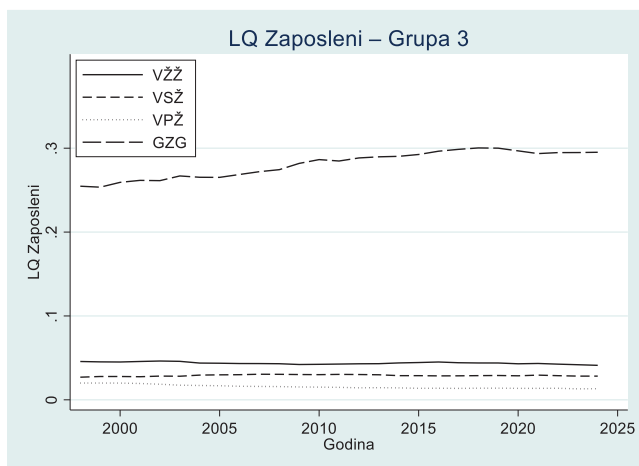
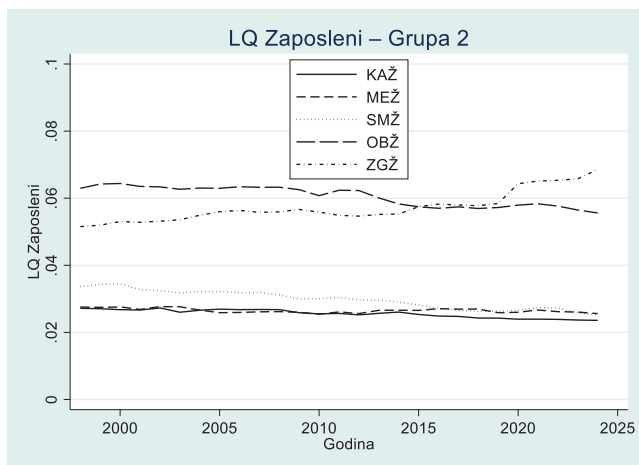
Izvor: izračun autora

Grafikon 4. Trendovi LQ-zaposlenosti po županijama (1998. – 2024.)

Napomena: vrijednosti yosi prilagođene su rasponu varijacija radi preglednosti prikaza

Izvor: izračun autora

ukazuje na izražene prostorne razlike u relativnoj razini nezaposlenosti u kontinentalnoj Hrvatskoj (grafikon 3). U prvoj skupini (Bjelovarsko-bilogorska, Brodsko-posavska, Grad Zagreb, Karlovačka, Koprivničko-križevačka) vidljivo je da se većina županija tijekom cijelog razdoblja nalazi iznad prosjeka Republike Hrvatske, što ukazuje na trajnu višu razinu registrirane nezaposlenosti u odnosu na nacionalni prosjek ($LQ > 1$). Ipak, Grad Zagreb ostaje ispodprosječan, potvrđujući stabilnu situaciju na tržištu rada glavnog grada. Neke županije, poput Brodsko-posavske i Bjelovarsko-bilogorske, zadržavaju relativno visok LQ bez značajnog trenda smanjenja, što upućuje na strukturne izazove. Drugu skupinu (Krapinsko-zagorska, Osječko-baranjska, Sisačko-moslavačka, Međimurska, Požeško-slavonska) odlikuje različita dinamika: Sisačko-moslavačka i Osječko-baranjska bilježe relativno visoke LQ-vrijednosti tijekom većeg dijela razdoblja, uz blagi rast u novijim godinama. Krapinsko-zagorska i Međimurska kreću se bliže prosjeku RH, s naznakama smanjenja jaza. Požeško-slavonska ostaje blago iznad prosjeka, ali bez većih oscilacija. U trećoj skupini (Varaždinska, Virovitičko-podravska, Vukovarsko-srijemska, Zagrebačka) trendovi pokazuju trajne razlike. Virovitičko-podravska i Vukovarsko-srijemska županija kontinuirano imaju najviše LQ-vrijednosti, što ukazuje na relativno nepovoljan položaj na tržištu rada u pogledu nezaposlenosti. Zagrebačka i Varaždinska ostaju ispod ili oko nacionalnog prosjeka, što upućuje na relativno stabilnu situaciju i potencijal za daljnje konvergiranje prema prosjeku RH. Ukupno gledano, trendovi pokazuju da se prostorne razlike u stopi registrirane nezaposlenosti u kontinentalnoj Hrvatskoj dugoročno zadržavaju, pri čemu su pojedine županije i dalje strukturno osjetljive s višim LQ-vrijednostima u odnosu na prosjek Republike Hrvatske.

Analiza trendova LQ-zaposlenosti po županijama (1998. – 2024.) pokazuje jasne prostorne obrasce i dugoročne razlike u odnosu na prosjek Republike Hrvatske (grafikon 4). U prvoj skupini županija (Bjelovarsko-bilogorska, Brodsko-posavska, Koprivničko-križevačka, Požeško-slavonska, Virovitičko-podravska) vrijednosti LQ-zaposlenosti tijekom cijelog promatranog razdoblja ostaju stabilno ispod nacionalnog prosjeka. Primjerice, prosječne LQ-vrijednosti u toj skupini kreću se oko 0,02 do 0,06, pri čemu Bjelovarsko-bilogorska županija bilježi prosjek od oko 0,023, Brodsko-posavska županija oko 0,025, a Koprivničko-križevačka županija i Požeško-slavonska županija od 0,02 do 0,03. Virovitičko-podravska županija također se zadržava na sličnim vrijednostima od oko 0,015 do 0,02. Te razine upućuju na postojan niži lokacijski kvocijent. Druga skupina županija (Karlovačka, Međimurska, Sisačko-moslavačka, Osječko-baranjska) ima nešto više prosječne vrijednosti, koje se kreću od oko 0,04 do 0,06. Tako Osječko-baranjska županija

prosječno bilježi oko 0,06, dok Karlovačka i Sisačko-moslavačka županija bilježe prosjek od oko 0,04 do 0,05. Međimurska županija s vrijednostima oko 0,05 pokazuje laganu tendenciju rasta u kasnijem razdoblju. Iako su razlike skromne, upućuju na nešto višu zapošljavanje u odnosu na prvu skupinu, ali i dalje značajno ispod prosjeka RH (1). Treća skupina županija (Varaždinska, Vukovarsko-srijemska, Virovitičko-podravska, Grad Zagreb) unosi dodatnu razliku jer se Grad Zagreb jasno ističe s prosječnim LQ-zaposlenosti od oko 0,28 do 0,30 kroz cijelo razdoblje, čime potvrđuje status glavnog zapošljivačkog središta. Nasuprot tome, Varaždinska županija ima prosječne LQ-vrijednosti od oko 0,04 do 0,05, Vukovarsko-srijemska županija se kreće oko 0,03, a Virovitičko-podravska zadržava se oko 0,02. Iako u skupini postoje unutarnje razlike, trendovi pokazuju da Grad Zagreb održava stabilnu prednost, dok ostale županije ostaju niže od nacionalnog prosjeka. Zaključno, trendovi potvrđuju da se prostorne razlike u relativnoj zaposlenosti u kontinentalnoj Hrvatskoj dugoročno zadržavaju, uz stabilno niže vrijednosti u većini županija, dok je Grad Zagreb i dalje dominantno središte zapošljavanja. Utvrđene razlike među županijama potvrđuju dugotrajnu prostornu nejednačenost tržišta rada u kontinentalnoj Hrvatskoj, pri čemu pojedine županije sustavno zaostaju po razini zaposlenosti i plaća, dok istodobno bilježe višu stopu nezaposlenosti. Ti obrasci snažno su povezani s demografskim padom, iseljavanjem radno sposobnog stanovništva i nižom gospodarskom aktivnošću, što dodatno ograničava razvojne mogućnosti. Rezultati naglašavaju važnost osmišljavanja javnih politika koje će bolje uvažiti teritorijalne specifičnosti, uz usmjerenost na zadržavanje i aktivaciju radne snage, prilagodbu obrazovanja i poticanje gospodarske aktivnosti u manje razvijenim područjima. Posebno je važno da se takve politike dugoročno planiraju i provode u suradnji nacionalne i lokalne razine kako bi se spriječilo daljnje produbljivanje regionalnih razlika.

Dobiveni rezultati u skladu su s ranijim istraživanjima koja naglašavaju postojanost regionalnih razlika na tržištu rada u Hrvatskoj. Utvrđeno zaostajanje panonskih županija, osobito slavonskih (Vukovarskosrijemske, Virovitičkopodravske, Brodskoposavske, Osječkobaranjske i Požeško-slavonske) te Sisačkomoslavačke i Bjelovarskobilogorske potvrđuje nalaze Botrić (2003, 2007) te OECD (2024). Snažna inverzna povezanost plaća i nezaposlenosti upućuje na strukturne probleme koje su ranije isticali Tomić (2014) i Obadić (2004). Rezultati LQ-analize, prema kojima Zagreb dominira kao radno središte, dosljedni su zaključcima Gotovca i sur. (2020) o prostornim nejednakostima. Kombinacija nepovoljnih pokazatelja u panonskim županijama dodatno je u skladu s nalazima Bezeredi i sur. (2024), dok opažena stagnacija i izostanak strukturnih promjena u kontinentalnoj Hrvatskoj

upućuju na iste obrasce koje utvrđuje Botrić (2023). Tako se rezultati ovog istraživanja nadovezuju na prethodne radove i dodatno ih produbljuju dugoročnom analizom na razini županija.

5. ZAKLJUČAK

Analiza tržišta rada kontinentalne Hrvatske od 1998. do 2024. godine potvrđuje da su regionalne razlike u zaposlenosti, stopi registrirane nezaposlenosti i visini plaća i dalje izražene. Grad Zagreb zadržava povoljnije pokazatelje, dok županije Panonske i središnje Hrvatske redovito bilježe više stope nezaposlenosti, niže plaće i slabiji rast zaposlenosti. Utvrđeno je da su ti obrasci povezani s dugotrajnom depopulacijom i iseljavanjem radno sposobnog stanovništva, što se uočava kroz pokazatelje smanjenja radnog kontingenta i trajno nepovoljne trendove zaposlenosti i nezaposlenosti, pri čemu su panonske županije najviše pogođene. Istodobno, analize pokazuju neusklađenost ponude i potražnje na tržištu rada: u većini županija prisutna je snažna inverzna povezanost između plaća i nezaposlenosti, a u pojedinih se pojavljuje i negativna povezanost između plaća i broja zaposlenih, što upućuje na strukturne slabosti tržišta rada. Ograničena mobilnost radne snage potvrđena je rezultatima LQ-analize – većina kontinentalnih županija ima vrlo nisku relativnu koncentraciju zaposlenih (LQ između 0,02 i 0,06), dok Grad Zagreb s $LQ = 0,28$ jasno dominira kao središnje radno središte. Ti nalazi zajedno ukazuju da demografski pad, strukturna neusklađenost i niska mobilnost radne snage čine ključne prepreke uravnoteženom razvoju Kontinentalne Hrvatske.

Preporuke za teritorijalno osjetljive razvojne politike proizlaze upravo iz tih trendova. Potrebno je jačati lokalnu gospodarsku aktivnost i poduzetništvo, posebno u sektorima koji mogu generirati održiva radna mjesta izvan sezonskog turizma. Važno je bolje uskladiti obrazovne programe s potrebama tržišta rada i razvijati mjere aktivne politike zapošljavanja kako bi se smanjila strukturna nezaposlenost. Posebnu pažnju treba posvetiti zadržavanju i povratku radno sposobnog stanovništva kroz poticanje ulaganja, osiguranje kvalitetnih radnih uvjeta i rješavanje infrastrukturnih ograničenja. U skladu s preporukama OECD-a (2024), potrebna je snažnija koordinacija nacionalne i regionalne razine, jačanje kapaciteta lokalnih jedinica i održivo financiranje razvojnih agencija kako bi se osigurala provedba strateških planova.

Osim navedenoga, rezultati istraživanja jasno pokazuju da se regionalne razlike na tržištu rada ne mogu promatrati izolirano, već u povezanosti s demografskim kretanjima, migracijama i sektorskom strukturom gospodarstva. To proizlazi iz utvrđenih obrazaca poput trajno viših stopa

nezaposlenosti i nižih plaća u slavonskim i panonskim županijama, snažne inverzne veze plaća i nezaposlenosti u većini županija, ali i specifičnih negativnih povezanosti između plaća i broja zaposlenih u pojedinim područjima. Takvi nalazi upućuju da politike zapošljavanja trebaju biti integrirane s demografskim i obrazovnim politikama i usmjerene na dugoročno zadržavanje stanovništva.

Za donositelje lokalnih politika posebno je važno prepoznati koje sektorske niše i komparativne prednosti pojedina regija posjeduje. Analiza LQ-a pokazala je da Grad Zagreb jedini sustavno ostvaruje iznadprosječne plaće, dok se slavonske županije suočavaju s dugotrajnom strukturnom nezaposlenošću. To znači da bi razvojne mjere trebale uključivati ulaganja u obrazovne programe prilagođene regionalnim potrebama, jačanje prometne povezanosti i digitalne infrastrukture i mjere za privlačenje i zadržavanje mladih i visokoobrazovanih radnika. Tako nalazi rada mogu poslužiti kao temelj za izradu teritorijalno diferenciranih politika zapošljavanja i regionalnog razvoja koje će dugoročno smanjiti postojeće razlike i pridonijeti održivijem gospodarskom rastu Kontinentalne Hrvatske.

Ograničenja istraživanja odnose se na oslanjanje na deskriptivnu analizu i dostupne službene statistike, poput duljine vremenske serije stope zaposlenosti na razini županija. Ipak upravo takav pregled pruža vrijedan uvid u dugoročne trendove i prostorne obrasce koji često ostaju nedovoljno vidljivi u kraćim ili agregiranim analizama, što ovaj rad čini korisnom osnovom za daljnje istraživanje i oblikovanje teritorijalno osjetljivih politika. Buduća istraživanja mogu proširiti ovu analizu korištenjem ekonometrijskih modela i kvalitativnih podataka koji bi kvantificirali uzročnopsljudične veze između plaća, zaposlenosti i nezaposlenosti na županijskoj razini, kao i uključivanjem dodatnih varijabli poput migracijskih tokova ili sektorske strukture zaposlenosti, kao i dohodovnih nejednakosti. Time bi se dublje razumjeli razlozi za uočene korelacijske obrasce i potvrdila robusnost rezultata dobivenih u ovom radu. Uz navedeno, buduća istraživanja mogu se usmjeriti na komparativne analize između kontinentalnih i obalnih županija te na detaljnije proučavanje sektorskih specijalizacija i njihove uloge u regionalnoj zaposlenosti. Posebno bi bilo korisno istražiti kako digitalna transformacija, zelena tranzicija i investicije u infrastrukturu utječu na regionalne razlike na tržištu rada, čime bi se dobila šira slika dugoročnih razvojnih perspektiva.

LITERATURA

- Arčabić, V. (2020). Koronakriza i što Hrvatska može naučiti iz dosadašnjih recesija. U *Ekonomska politika Hrvatske u 2021. – Hrvatska poslije pandemije* (str. 21–58). Hrvatsko društvo ekonomista.
- Bezeredi, S., Pezer, M., & Prijaković, S. (2024). Razvijenost i nezaposlenost u hrvatskim županijama: klaster analiza. *Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti* (2), 199–210.
- Botrić, V. (2003). Regional aspects of unemployment in Croatia. *Privredna kretanja i ekonomska politika (Economic Trends and Economic Policy)*, 95, 27–46.
- Botrić, V. (2007). Regional labour market differences in Croatia: Evidence from the 2000–2005 Labour Force Survey data. *Privredna kretanja i ekonomska politika*, 113, 27–51.
- Botrić, V. (2023). Inefficiencies and structural change: How specific is Continental Croatia. *Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti* (1), 263–284.
- Christiaensen, L., Ferré, C., Rubil, I., Matković, T., & Sharafudheen, T. (2019). *Jobs challenges in Slavonia, Croatia – A subnational labor market assessment*. World Bank.
- Državni zavod za statistiku – DZS (2025a.). Statistika u nizu; Zaposlenost i plaće; Zaposlenost i plaće – pregled po županijama. Preuzeto s: <https://podaci.dzs.hr/hr/statistika-u-nizu/>
- Državni zavod za statistiku – DZS (2025b.). Statistika u nizu; Stanovništvo; Stanovništvo – pregled po županijama. Preuzeto s: <https://podaci.dzs.hr/hr/statistika-u-nizu/>
- Državni zavod za statistiku – DZS (2024). *Statističke informacije 2024*. Zagreb. Preuzeto s: <https://dzs.gov.hr/UserDocsImages/450> [1. 8. 2025.]
- Državni zavod za statistiku – DZS (2021). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo prema županijama*. Preuzeto s: <https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88>
- Đokić, I., Rašić, I., & Slijepčević, S. (2023). Inovacije u javnom sektoru: Jačanje otpornosti lokalnih i regionalnih jedinica u Hrvatskoj na krizu. *Ekonomska misao i praksa*, 32(1), 113–132. <https://doi.org/10.17818/EMIP/2023/1.6>
- Eurostat (2025a.). Database; General and regional statistics; Regional statistics by NUTS classification; Population and area; Population on 1 January by age, sex and NUTS 2 region. Preuzeto s: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_r_d2jan/default/table?lang=en&category=reg_dem.reg_dempoar
- Eurostat (2025b.). Database; General and regional statistics; Regional statistics by NUTS classification; Regional labour market statistics; Regional employment; Employment by sex, age and NUTS 2 region. Preuzeto s: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfst_r_lfe2emp/default/table?lang=en&category=reg.reg_lmk.lfst_r_lfemp
- Gotovac, V. (2011). *Supporting strategies to recover from the crisis in South Eastern Europe: Country assessment report – Republic of Croatia*. International Labour Organization.
- Grdović Gnip, A. (2023). The determinants of regional migration in Croatia. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, 41(2), 427–448. <https://doi.org/10.18045/zbefri.2023.2.427>
- Lolić Cipčić, M. (2019). Analysis of the labour market in Croatia. In *Economic and Social Development (Book of Proceedings)*, 49th International Scientific Conference on Economic and Social Development – “Building Resilient Society”, Zagreb, 13–14 December 2019 (pp. 371–380).
- Mustać, N., Mačkić, V., & Rogić Dumančić, L. (2022). No country for old men? Microsimulation effects of activating pensioners on the labour market. *Croatian Operational Research Review*, 13(2), 217–225. <https://doi.org/10.17535/corr.2022.0016>

- Obadić, A. (2003). Utjecaj aktivnih i pasivnih politika na tržište rada. *Financijska teorija i praksa*, 27(4), 529–546. <https://hrcak.srce.hr/5770>
- Obadić, A. (2004). Regionalna analiza učinkovitosti hrvatskog tržišta rada. *Ekonomski pregled*, 55(7–8), 531–556.
- Obadić, A. (2017). Nezaposlenost mladih i usklađenost obrazovnog sustava s potrebama tržišta rada. *Ekonomska misao i praksa*, 26(1), 129–150.
- OECD. (2024). *Towards balanced regional development in Croatia: From strategy design to implementation*. OECD Multi-level Governance Studies. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/3c0779cf-en>
- Prvonožec, S. (2020). Utjecaj plaća na tržište rada u Republici Hrvatskoj. *Journal of Business and Social Sciences*, 6(1), 119–139.
- Rubil, I. (2013). Accounting for regional poverty differences in Croatia: Exploring the role of disparities in average income and inequality. *EIZ Working Papers*, EIZ-WP-1301. Ekonomski institut, Zagreb.
- Slijepčević, S., Broz, T., & Rašić, I. (2024). The capacities and sustainability of Croatian cities in performing municipal services. *Sustainability*, 16(17), 7277. <https://doi.org/10.3390/su16177277>
- Tomić, I. (2014). Regional matching (in)efficiency on the Croatian labour market. *Acta Oeconomica*, 64(3), 287–312. <https://doi.org/10.1556/AOecon.64.2014.3.3>

The labor market as a mirror of regional disparities: Trends in Continental Croatia

ABSTRACT

The labor market is a key reflection of a country's economic and social developments, and regional differences often reveal deeper structural imbalances. For this reason, the state and trends of the labor market are of critical importance for shaping effective development policies, ensuring social cohesion, and successfully utilizing European Union funds intended for balanced regional development. In the context of economic transitions, increasingly intensive migration flows, and global challenges such as inflation and digitalization, understanding the regional specificities of the labor market becomes a foundation for the long-term resilience and sustainability of the economic system. Continental Croatia, despite covering the majority of the country's territory and a significant share of its population, faces numerous challenges related to demographic decline, low attractiveness to the workforce, and slower economic growth compared to the coastal regions. These issues are particularly evident

in labor market indicators. This paper analyzes the labor market in the counties of Continental Croatia in the period from 1998 to 2024, focusing on three key indicators: employment, registered unemployment, and average net wages. Using data from the Croatian Bureau of Statistics, the paper provides a descriptive analysis that includes spatial comparisons, long-term trends, and the identification of structural patterns that shape regional differences. The results reveal persistent inequality – some counties report higher wages and lower unemployment rates, while others experience chronic weaknesses, especially during times of crisis. In light of pronounced inflationary pressures, which were among the highest in the European Union in 2022 and 2023, the issue of real purchasing power has become increasingly important. Under such conditions, the erosion of wage value further intensifies social and economic pressures on less developed counties. Thus, wages – alongside unemployment – become not only an indicator of the labor market but also a question of quality of life and regional stability. In conclusion, the paper highlights the need for targeted, territorially sensitive employment and development policies that simultaneously address demographic challenges, strengthen the economic resilience of local communities, and contribute to the balanced development of Croatia.

Keywords: labor market, regional disparities, unemployment, net wages, Continental Croatia

Utjecaj digitalne transformacije na konkurentnost odabranih mikro i malih poduzeća u Gradu Zagrebu

Stručni rad

Dalija Kuvačić

Tehničko veleučilište u Zagrebu
Vrbik 8, 10000 Zagreb
dalija.kuvacic@tvz.hr

Vlasta Roška

Libertas međunarodno sveučilište u Zagrebu
Trg J. F. Kennedyja 6b, 10000 Zagreb
vroska@libertas.hr

Marija Ramljak

Autowill Zagreb d.o.o.
Zagrebačka avenija 100, 10090 Zagreb
marijaramljak08@gmail.com

SAŽETAK

Digitalna transformacija ključan je aspekt modernog poslovanja, a uključuje upotrebu digitalne tehnologije za transformaciju načina na koji poduzeća posluju i ostvaruju kontakt sa svojim potrošačima. Za mikro i mala poduzeća digitalna je transformacija zaista značajna za opstanak i rast jer im pomaže ostati konkurentnima u poslovnom okruženju koje se jako brzo mijenja. U Gradu Zagrebu, gdje se poduzeća neprekidno suočavaju sa sve većom konkurencijom, ključno je pitanje koliki je zapravo učinak digitalne transformacije na konkurentnost i uspješnost mikro i malih poduzeća. Cilj ovog rada bio je sveobuhvatna analiza različitih aspekata digitalne transformacije, a posebice načina na koji digitalne tehnologije poput umjetne inteligencije, računalstva (usluga) u oblaku, mobilnih tehnologija, interneta stvari, društvenih medija i automatizacije poslovanja doprinose ostvarenju konkurentne prednosti u odabranim mikro i malim poduzećima u Gradu Zagrebu. Za ostvarenje cilja ovog rada provedeno je anketno istraživanje u svibnju 2024. godine na uzorku od 70

ispitanika/ica od 18 do 56 i više godina, koji su zaposleni na poziciji vlasnika/ica, menadžera/ica ili djelatnika/ica u odabrana 3 mikro i 3 mala poduzeća u Gradu Zagrebu, a koja su u svom poslovanju implementirala digitalnu transformaciju. Ispitanici/ice su u sklopu provedenog anketnog istraživanja odgovorili na 25 pitanja, a u svojim odgovorima istaknuli su kako je provođenje digitalne transformacije imalo mnogobrojne pozitivne učinke na poslovne procese, što je u konačnici učinilo njihovo poduzeće konkurentnijim na hrvatskom tržištu. Čak 85,3 % ispitanika/ica odgovorilo je kako digitalnu transformaciju smatraju u potpunosti ili djelomično zaslužnom za povećanje konkurentnosti njihovih mikro i malih poduzeća.

Ključne riječi: digitalna transformacija, konkurentnost, mikro i mala poduzeća

1. UVOD

Digitalna transformacija dovela je do značajnih promjena u načinu na koji se obavljaju mnogi poslovi, ali i do povećanja produktivnosti i učinkovitosti u različitim industrijama. Povećanje produktivnosti moguće je jer digitalna transformacija osigurava automatizaciju proizvodnih procesa i poboljšanje upravljanja lancem opskrbe, što rezultira smanjenjem troškova i povećanjem produktivnosti. Digitalna transformacija omogućuje nove poslovne modele poput platformi dijeljenja (primjerice, kompanije poput Ubera i Airbnb) i usluga na zahtjev (primjerice, kompanije poput Doordash i TaskRabbit), koje dodatno potiču produktivnost i stvaraju nove tržišne prilike (Schwab, 2016: 10.). Rogers (2016) opisuje digitalnu transformaciju kao proces preispitivanja i prilagodbe poslovnog modela, strategija i operacija poduzeća kako bi se ona uspješno natjecala i napredovala u digitalnom dobu. Digitalna transformacija omogućava nove načine stvaranja vrijednosti i povećanja agilnosti organizacije te zahtijeva temeljitu promjenu mentaliteta, organizacijske kulture i poslovnih praksi kako bi se u potpunosti iskoristile prilike i izazovi koji proizlaze iz dinamičnog digitalnog okruženja (Rogers, 2016). Konačno, može se reći kako digitalna transformacija predstavlja niz složenih i usklađenih promjena u organizacijskoj kulturi, radnoj snazi i tehnologiji, a te promjene omogućavaju nove poslovne modele i potiču angažiranost klijenata i zaposlenika (Fitzgerald i sur., 2014).

Povećana konkurencija, pogotovo na današnjem povezanom i globalnom tržištu, konstantno potiče poduzeća na agilnost i prilagodbu trendovima

te na traženje novih načina za ostvarenje konkurentne prednosti. S ciljem tržišnog natjecanja poduzeća transformiraju svoje poslovne procese i time poboljšavaju svoju produktivnost, inovativnost i prilagodljivost. Regulatorni zakoni također imaju važnu ulogu u pokretanju digitalne transformacije jer zakonodavstvo i regulatorni okviri, prateći tehnološki napredak, prilagođavaju propise i sve češće potiču poduzeća na usvajanje digitalnih tehnologija i praksi te razvijanje digitalne infrastrukture kako bi ostale u skladu s propisima (Westerman i sur., 2014). Temeljna razlika digitalizacije i digitalne transformacije jest da je digitalizacija proces pretvaranja informacija u digitalni oblik, a digitalna transformacija je širi pojam koji podrazumijeva sveobuhvatnu promjenu načina na koji organizacije koriste tehnologiju, poslovne procese i korporativnu kulturu kako bi se prilagodile i uspješno natjecale u digitalnom dobu (Siebel, 2019).

2. TEHNOLOGIJE KOJE OMOGUĆAVAJU DIGITALNU TRANSFORMACIJU

Računalstvo u oblaku ili engl. *Cloud Computing*, predstavlja prvu od pet ključnih tehnologija, koje omogućavaju digitalnu transformaciju (Siebel, 2019). Računalstvo u oblaku funkcionira tako da korisnicima nudi novi način pristupa osobnim podacima i aplikacijama koje nisu pohranjene na računalu. Mogućnost pohranjivanja podataka u oblaku omogućava korisnicima pristup s bilo kojeg uređaja, na bilo kojoj lokaciji te u bilo kojem razdoblju. Tako računalstvo u oblaku omogućava veliku fleksibilnost i omogućuje učinkovitu razmjenu podataka (Šipuš, 2020). Prema istraživanju provedenom 2020. godine, utvrđeno je da, ako poduzeće ne koristi oblak za pohranu i upravljanje podacima, zaostaje za čak 90 % poduzeća koja su ga implementirala (Mihalec, 2022). Računalstvo u oblaku ima značajan utjecaj na učinkovitost i poslovnu inteligenciju poduzeća (Idemudia, 2022). Najveća prednost računalstva u oblaku jest omogućavanje zaposlenicima na globalnoj razini pristup istim podacima, aplikacijama i platformama, što ukida barijere lokacije i vremena (Staff, 2022).

Veliki podaci ili engl. *Big Data*, sljedeći su temeljni tehnološki pokretači koji čine digitalnu transformaciju mogućom. Veliki podaci imaju ključnu ulogu jer čine ostale važne tehnologije poput umjetne inteligencije i strojnog učenja mogućima (Siebel, 2019). Tehnološki koncept velikih podataka podrazumijeva prikupljanje velikih količina sirovih podataka, a potom i njihovu analitiku, operativnu strategiju i interpretaciju (Scalerandi, 2022). Razvoj i porast popularnosti koncepta SMAC uzrokovao je značajnije veću obradu i pohranu podataka poduzeća. SMAC je engleski akronim, koji stoji za riječi

social, mobile, analytics i cloud, a predstavlja koncept prema kojem konvergencija četiri navedene tehnologije pokreće današnje inovacije (Buyya i sur., 2016). Mogućnost masovne i pravovremene obrade podataka bila je ključna za napretke u umjetnoj inteligenciji (Siebel, 2019). Izrazito je važno da poduzeća ulažu u razvijanje svojih kapaciteta za upravljanje i analizu podataka, educiranje zaposlenika i usvajanje novih poslovnih praksi kako bi izvukla maksimalnu korist (Scalerandi, 2022).

Sljedeća ključna tehnologija digitalne transformacije jest umjetna inteligencija, engl. *Artificial Intelligence* ili skraćeno *AI* (Siebel, 2019). Današnji svijet vođen je tehnološkim naprecima te se podaci smatraju „novom naftom“ digitalne ekonomije. Umjetna inteligencija je tehnologija čiji razvoj ovisi o podacima, pa se može gledati kao glavni pokretač današnje društvene i ekonomske revolucije (Villar i sur., 2021). Umjetna inteligencija obuhvaća inteligentne strojeve i računalne programe, koji imaju mogućnost učenja i rješavanja problema tako da im pristupe kako bi im pristupio čovjek (Siebel, 2019). Davenport (2021) navodi kako su tehnologije umjetne inteligencije, odnosno kognitivne tehnologije, one koje koriste sposobnosti koje su prethodno posjedovali isključivo ljudi (Davenport, 2021). Korištenje umjetne inteligencije omogućuje veliku promjenu u analiziranju podataka jer ukida potrebu oslanjanja na ljudske pretpostavke o uzrocima događaja. Umjesto toga umjetna inteligencija može analizirati sve dostupne podatke iz skupa te samostalno naučiti kako se ti podaci ponašaju pa na temelju toga poboljšati točnost nalaza. Korištenje umjetne inteligencije u poslovanju poboljšava donošenje poslovnih odluka jer čini to s manje pogrešaka i krivih pretpostavki, optimizira poslovne procese, poboljšava proizvode te bolje predviđa potrebe i očekivanja kupaca (Siebel, 2019).

Četvrta temeljna tehnologija digitalne transformacije jest internet stvari ili engl. *Internet of Things* – skraćeno *IoT*. Internet stvari predstavlja globalnu komunikacijsku infrastrukturu koja povezuje ljude i strojeve (Ramasamy i Kadry, 2021). Internet stvari povezuje ljude diljem svijeta pomoću mobilnih uređaja, stvarajući pritom ogromnu procesorsku snagu i omogućavajući pristup informacijama na globalnoj razini. Takva mogućnost povezivanja fizičkih uređaja s internetom dovodi do stvaranja zajedničke mreže koja omogućuje fizičkim uređajima komunikaciju, interakciju, obradu i razmjenu podataka. Pomoću interneta stvari fizički se objekti pretvaraju u pametne objekte, što zauzvrat omogućuje njihovo daljinsko praćenje i kontrolu koja dovodi do poboljšanja učinkovitosti, automatizacije i preciznosti (Misra, Roy i Mukherjee, 2021). Prvenstvena prednost interneta stvari jest povećana

produktivnost zbog smanjenja potrebe za ljudskim radom. To je moguće jer internet stvari omogućava automatizaciju mnogih zadataka koje su do sada morali obavljati ljudi, a sada se mogu fokusirati na složenije poslovne probleme i zahtjeve (Taylor, 2022).

Peta i ujedno najzastupljenija tehnologija koja se koristi kod digitalne transformacije poduzeća jest mobilna tehnologija i uz nju povezani društveni mediji. Procijenjeni broj korisnika interneta u svijetu 2022. godine iznosio je 5,3 milijardi, usporedno s prethodnom godinom koja je brojala 4,9 milijardi korisnika. Od navedenih ukupnih korisnika interneta, čak 4,76 milijardi ih koristi društvene medije svaki dan (Chaffey, 2023). Navedeni podaci objašnjavaju zašto današnja poduzeća ulažu značajne količine novaca i vremena upravo u društvene medije i izgradnju internetskog identiteta (Okrepilov i sur., 2020). Mobilna tehnologija odnosi se na tehnologiju koju korisnik može koristiti i nositi na bilo kojoj lokaciji, a sačinjavaju je prijenosni, dvosmjerni komunikacijski uređaji, računalni uređaji i mrežna tehnologija koja ih objedinjuje. Najčešći i najpopularniji oblici mobilne tehnologije jesu pametni telefoni, tableti i laptopi (IBM Blog, 2022). Društveni mediji danas su jedan od najmoćnijih alata poduzeća jer omogućavaju uvide u ponašanje i razmišljanje kupaca. Strateško korištenje društvenih medija može povećati učinkovitost i ubrzati realizaciju ciljeva poduzeća. Velike prednosti društvenih medija su engl. *brand awareness* i *brand presence*, koji osiguravaju vidljivost i relevantnost branda u digitalnom svijetu, u kojemu se najvažnije dobro pozicionirati kao poduzeće. Process Maker navodi kako čak 90 % poduzeća koristi društvene medije kao glavni alat za poticanje svog rasta i razvoja (Savarin, 2022).

3. PREGLED ISTRAŽIVANJA O UTJECAJU DIGITALNE TRANSFORMACIJE NA KONKURENTNOST PODUZEĆA

„U Hrvatskoj je u 2023. godini poslovalo više od 156 000 poduzeća. Kao i u velikom broju zemalja svijeta, sektor malih i srednjih poduzeća u Hrvatskoj ima značajno najveći udio u ukupnom broju poduzeća (99,7 %). Mala i srednja poduzeća okosnica su gospodarstva, a njihov značaj se prepoznaje kroz udio u zaposlenosti, ukupno ostvarenom prihodu i izvozu. U 2023. godini je sektor malih i srednjih poduzeća ostvario udio od 72 % u ukupnoj zaposlenosti, 54 % u ukupnom prihodu te 46 % u izvozu. U 2023. godini povećava se broj zaposlenih u malim, srednjim i velikim poduzećima, dok u mikro poduzećima broj zaposlenih stagnira u odnosu na prethodnu godinu. Najznačajnije povećanje je vidljivo u velikim poduzećima u kojima je u 2023. godini otvoreno više od 18 500 novih radnih mjesta. U odnosu na 2022. godinu, u 2023.

godini prihodi su se povećali u svim kategorijama poduzećima, a najznačajnije povećanje prihoda zabilježeno je u velikim (13 %) te srednjim (11 %) poduzećima. U 2023. godini u odnosu na 2022. godinu, prihodi u mikro poduzećima su porasli 6,7 %, u malim poduzećima 8 %, srednjim poduzećima 10,7 % te velikim poduzećima 12,7 %“ (*Izješće o malim i srednjim poduzećima u Hrvatskoj – 2024.*, 2025: 7-9).

Prema istraživanju tvrtke Parametric Technology Corporation, čak 92 % poduzeća investiralo u digitalnu transformaciju s ciljem ostvarenja konkurentne prednosti, usprkos nesigurnosti oko povrata i velikih troškova ulaganja. Autori Guo i Xu (2021) opisuju problematiku mnogih prethodnih istraživanja o učincima digitalne transformacije na produktivnost i konkurentnost poduzeća jer nisu uzela u obzir da za razliku od digitalizacije, digitalna transformacija podrazumijeva i transformaciju vizije, procesa, sposobnosti, organizacijske strukture i kulture. Naglašavaju da se prijašnja istraživanja nisu bavila troškovima integracije i upravljanja, koji proizlaze iz poslovne i organizacijske digitalne transformacije, već samo tradicionalnim troškovima ulaganja u tehnologije. Analizom utjecaja digitalne transformacije na uspješnost poduzeća u kontekstu poslovne i financijske uspješnosti, autori su zaključili kako prednosti digitalne transformacije nadilaze troškove ulaganja u iste (Guo i Xu, 2021).

Autori Zhai i suradnici (2022) analizirali su godišnja financijska izvješća odabranih poduzeća, koja su prošla kroz proces digitalne transformacije i ističu kako rezultati istraživanja ukazuju na značajno poboljšanje konkurentnosti poduzeća koja su prošla digitalnu transformaciju. To istraživanje je pokazalo da, kada se poduzeća digitalno transformiraju, njihovo se poslovanje povećava za 33 % u odnosu na poduzeća koja to ne naprave. Digitalna transformacija omogućuje smanjenje troškova, bolju operativnu učinkovitost i veću inovativnost, što u konačnici rezultira boljim prinosima na imovinu i kapital (Zhai i sur., 2022). Mroczkowska navodi kako su kod istraživanja prednosti digitalne transformacije rezultati pokazali da su tri najveće koristi: povećana operativna učinkovitost, brži izlazak na tržište i poboljšano ispunjavanje očekivanja kupaca (Mroczkowska, 2023).

IMD (Institut za razvoj poslovnog upravljanja iz Lausanne) indeks je alat pomoću kojega se izrađuje opsežno godišnje izvješće i svjetska referentna točka o konkurentnosti zemalja, a predstavlja usporednu analizu i trendove, kao i statistiku te anketne podatke temeljene na opširnim istraživanjima. Zemlje se rangiraju ovisno o tome koliko dobro upravljaju svojim kompetencijama kako bi ostvarile dugoročnu vrijednost. IMD indeks konkurentnosti za 2023. godinu rangirala je Hrvatsku na 50. mjesto od 64 obuhvaćene zemlje. BDP i produktivnost nisu dovoljne mjere za konkurentnost gospodarstva,

već je potrebno u obzir uzeti i kvalitetu političkih, društvenih i kulturoloških dimenzija, odnosno poduzetničko okruženje, a koje obuhvaća poduzetničku infrastrukturu i politički okvir (World Competitiveness Ranking, n.d.).

U kontekstu GEM-istraživanja, posebno ograničavajuće komponente poduzetničke okoline u Hrvatskoj jesu vladine politike, barijere ulaska na tržište, niska razina transfera istraživanja u poslovni sektor i nedovoljan stupanj obrazovanja potrebnog za izgradnju poduzetničkih kompetencija mladih. Iz rezultata se može zaključiti kako je velika barijera hrvatskim poduzećima upravo poduzetnička okolina koja djeluje destimulativno, a kojoj država može mnogo pridonijeti svojom intervencijom i vladinim programima (Singer i sur., 2022). Po tom pitanju Središnji državni ured za razvoj digitalnog društva RH predstavio je 2022. godine Strategiju digitalne Hrvatske za razdoblje do 2032. godine. Glavna vizija navedene strategije je „Hrvatska unaprijeđena digitalnom transformacijom“, a obuhvaća smjernice za ostvarenje ciljane transformacije države prema budućem zelenom i digitalnom načinu života kao preduvjetima za održivi gospodarski rast i razvoj (*Strategija digitalne Hrvatske za razdoblje do 2032. godine*, 2022).

Strategija digitalne Hrvatske do 2032. godine postavlja vrlo ambiciozan i sveobuhvatan okvir za transformaciju zemlje u moderno i digitalno društvo. Ta strategija povezana je s digitalnom agendom za Europu. Europska je komisija 2021. godine donijela desetogodišnji Digitalni kompas: europski pristup za digitalno desetljeće, čime su digitalne ambicije za 2030. godinu pretočene u konkretne zadatke. Europski Digitalni kompas sastoji se od četiri glavne točke kojima se određuju digitalne ambicije Europske unije za 2030., a to su: digitalizacija javnih usluga, digitalna transformacija poduzeća, sigurna, učinkovita i održiva digitalna infrastruktura i digitalno kvalificirani građani i visokokvalificirani stručnjaci. Snažan naglasak u hrvatskoj Strategiji stavlja se i na poticanje inovacija i podršku *start-up*-poduzećima u tehnološkom sektoru, ali i na podizanje razine digitalne pismenosti i poticanje razvoja poduzetničkih ideja temeljenih na digitalnim i inovativnim tehnologijama. Želi se omogućiti unaprjeđenje poslovne učinkovitosti malog i srednjeg poduzetništva koje čini 99,8 % gospodarskih subjekata u Republici Hrvatskoj. Važno je naglasiti i cilj očuvanja sigurnosti u digitalnom prostoru. Strategija predviđa povećanje kibernetičke sigurnosti svih elemenata infrastrukture u skladu s najnovijim tehničkim dostignućima. Predviđene su i edukacije iz područja informacijske i kibernetičke sigurnosti (*Strategija digitalne Hrvatske za razdoblje do 2032. godine*, 2022).

Hrvatska narodna banka (HNB) provela je u ožujku 2021. godine istraživanje o tome koliko su hrvatska poduzeća spremna za digitalnu transformaciju i implementaciju tehnologija industrije 4.0 te je analizirala prednosti,

ograničenja i rizike koje ona donosi. Za potrebe istraživanja, HNB je analizirao ukupno 7147 hrvatskih poslovnih subjekata različitih veličina i različitih djelatnosti. Najveći dio testnog uzorka sačinjavala su mala poduzeća (43,8 %), dok su srednja poduzeća sačinjavala 37,5 %, a velika poduzeća 18,8 % ukupnog uzorka. Navedena raspodjela uzorka ne čudi s obzirom na činjenicu da hrvatsko gospodarstvo čine poglavito mikro i mala poduzeća. Istraživanje je pokazalo kako najveći potencijal za implementaciju digitalnih tehnologija imaju upravo mala poduzeća (52 %), dok su srednja i velika ocijenjena s potencijalima od tek 25 %. Najviše poduzeća ocijenjeno s potencijalom za implementacijom digitalnih tehnologija industrije 4.0 posluje u industriji koja se bavi računalnim djelatnostima, obradom podataka i slično, radi čega imaju lakšu dostupnost tehnologijama 4.0 u IT segmentu, ali i bržu prilagodbu i implementaciju istih. Rezultati istraživanja su dodatno potvrdili kako su digitalno transformirana poduzeća značajno manje rizična od tradicionalnih jer od ukupno proučavana 7147 poduzeća, niti jedno poduzeće s potencijalom nije imalo zamijećen zastoj u plaćanju kratkoročnih obveza, za razliku od tradicionalnih kod kojih je to bio češći slučaj (Hrbić i Grebenar, 2021).

4. METODOLOGIJA I UZORAK ANKETNOG ISTRAŽIVANJA

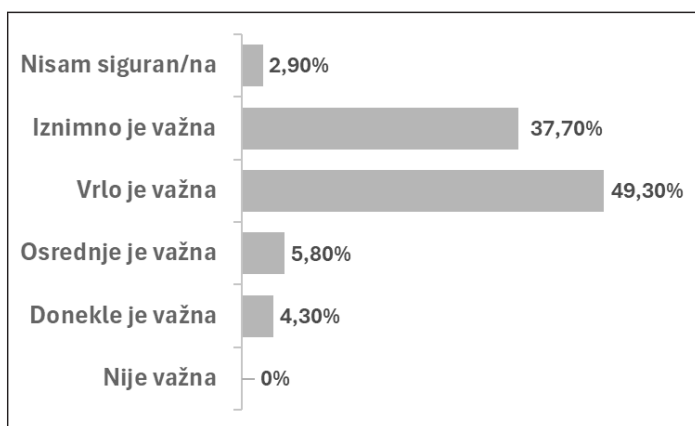
Kako bi se ostvario cilj ovog rada i istražio utjecaj digitalne transformacije na konkurentnost mikro i malih poduzeća u Gradu Zagrebu, provedeno je online anketno istraživanje. Anketni upitnik ispunilo je 70 ispitanika/ica od 18 do 56 i više godina, zaposlenih unutar odabrana 3 mala i 3 mikro poduzeća prijavljenih u Gradu Zagrebu, na pozicijama vlasnika, direktora i zaposlenika. Za izradu anketnog upitnika korišten je besplatni *online* servis Google Forms, koji je u obliku linka poslan ispitanicima. Provođenje anketnog istraživanja odvijalo se u svibnju 2024. godine, a ispitanici su odgovorili na 25 pitanja vezanih za njihovo mišljenje o digitalnoj transformaciji i kako ona doprinosi povećanju konkurentnosti njihovog poduzeća. Dobiveni rezultati obrađeni su deskriptivnom statistikom uz primjenu ostalih metoda, poput metode deskripcije, komparativne metode, metode analize i metode ankete. Induktivnom metodom dolazi se do zaključaka pojedinih činjenica na temelju konkretnih i općenitih pojava, dok se uz pomoć deduktivne metode objašnjavaju činjenice i predviđaju moguća buduća kretanja pojava.

Uzorak anketnog istraživanja činila je većinom muška populacija (62,9 %), dok je manje od pola (37,1 %) zauzimala ženska populacija ispitanika/ica. Najzastupljenija dobna skupina ispitanika/ica bila je od 46 do 55 godina, s ukupnim udjelom od 35,7 %. Slijedi ih dobna skupina od 36 do 45 godina s ukupno 32,9 %, dok mlađe dobne skupine (od 18 do 25 godina i od 26 do 35

godina) čine manji udio ukupnog uzorka, tj. 17,1 %. Većina naših ispitanika/ica, njih 68,6 %, radi u malom poduzeću, dok ostalih 31,4 % radi u mikro poduzeću. S obzirom na činjenicu da mikro poduzeća zapošljavaju do 10 zaposlenika, dok mala poduzeća zapošljavaju do 50 zaposlenika, omjeri rezultata zadovoljavajući su. Rezultati pokazuju kako većina ispitanika/ica, njih 84,3 %, ima funkciju zaposlenika, dok su 8,6 % ispitanika/ica vlasnici poduzeća, a ostatak od 7,1 % čine direktori poduzeća. Ta raspodjela očekivana je, s obzirom na to da su za potrebe istraživanja odabrana 3 mala i 3 mikro poduzeća, u kojima se nalazi njihovih 6 vlasnika/direktora. Razlog za relativno mali broj poduzeća obuhvaćenih ovim istraživanjem jest činjenica da je ostalih 10 kontaktiranih poduzeća odbilo sudjelovanje u istraživanju.

5. ANALIZA REZULTATA ANKETNOG ISTRAŽIVANJA

Kako bi se što bolje istražio utjecaj digitalne transformacije na konkurentnost odabranih 6 mikro i malih poduzeća u Gradu Zagrebu, na samom početku anketnog upitnika bilo je važno istražiti stavove ispitanika/ica o tome koliko je digitalna pismenost zaposlenika značajna za uspješno provođenje digitalne transformacije u njihovom poduzeću. Odgovori su prikazani u grafikonu 1.

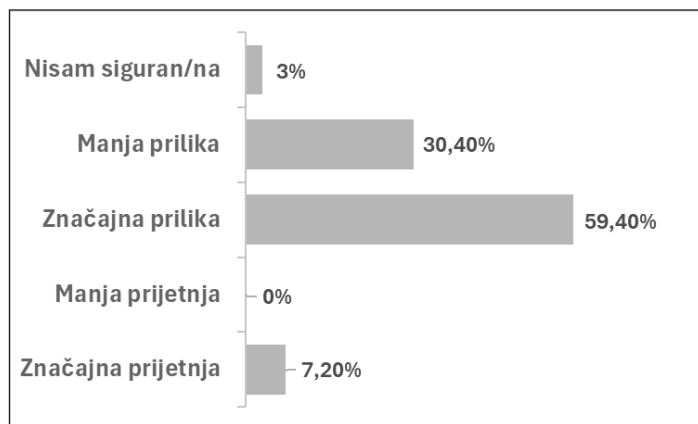
Grafikon 1. Značaj digitalne pismenosti zaposlenika kod provođenja digitalne transformacije u poduzeću (N = 70)

Izvor: izrada autorica prema rezultatima anketnog istraživanja

Velika većina ispitanika/ica, točnije njih 87 %, smatraju da je vrlo važna ili iznimno važna, što indicira visoku razinu svijesti i razumijevanja o važnosti digitalne pismenosti svih zaposlenika u poduzeću. Manji dio ispitanika/ica nije uvjeren da je digitalna pismenost zaposlenika presudna za digitalnu

transformaciju, tj. njih 5,8 % smatra da je osrednje važna, 4,3 % slažu se da je donekle važna, a tek 2,9 % nije sigurno ili ne zna kako bi odgovorilo na postavljeno pitanje. Može se zaključiti kako je većina ispitanika/ica svjesna da digitalna pismenost zaposlenika nije samo poželjna nego je i nužna kompetencija koju oni trebaju posjedovati u današnjem digitalnom dobu.

Istražili smo i stavove ispitanika/ica tj. zaposlenika/ica o tome je li digitalna transformacija prijetnja ili prilika za njihovo poduzeće. Odgovori su prikazani u grafikonu 2.

Grafikon 2. Digitalna transformacija kao prijetnja ili prilika za poduzeće (N = 70)

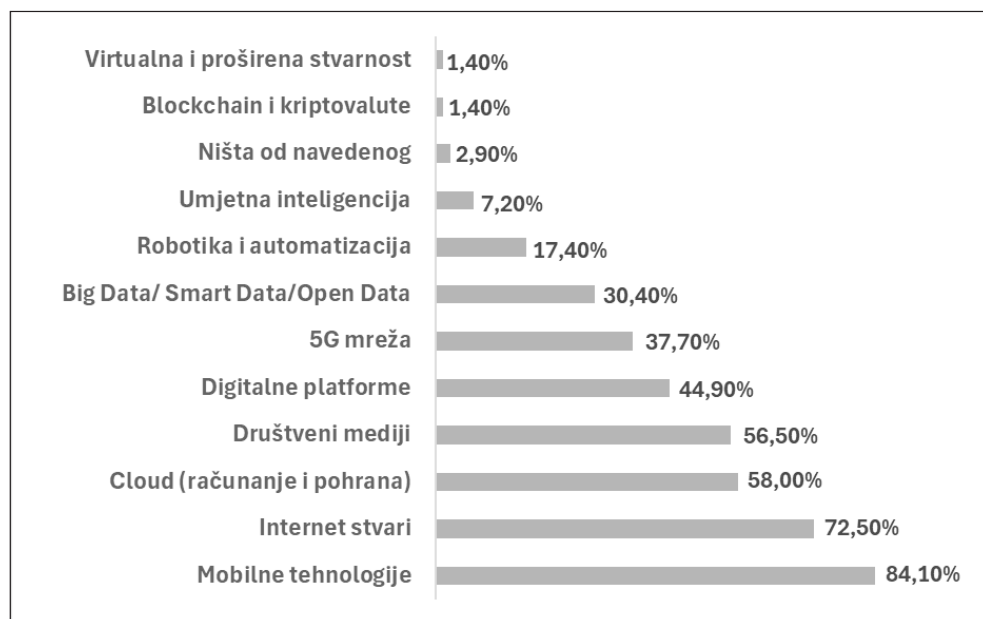
Izvor: izrada autorica prema rezultatima anketnog istraživanja

Rezultati istraživanja pokazali su kako 59,4 % ispitanika/ica smatra da je digitalna transformacija značajna prilika za poslovanje njihovog poduzeća. Da je to manja prilika smatra 30,4 % ispitanika/ica, a 7,2 % njih nisu sigurni ili ne znaju kakav je utjecaj digitalne transformacije na njihovo poduzeće, dok samo 2,9 % ispitanika/ice smatra da je digitalna transformacija značajna prijetnja za njihovo poduzeće. Navedeni rezultati sugeriraju kako većina ispitanika/ica prepoznaje digitalnu transformaciju kao značajnu priliku za rast i napredak u svom poslovanju, dok znatno manji broj ispitanika/ica vidi tu transformaciju kao manju priliku ili prijetnju.

Istražili smo i koje su najčešće korištene tehnologije kod provođenja digitalne transformacije u poduzećima ispitanika/ica. Na tom pitanju bila je otvorena mogućnost višestrukih odgovora, a svi oni su prikazani u grafikonu 3.

Rezultati pokazuju kako su najčešće korištene tehnologije kod provođenja digitalne transformacije u poduzećima ispitanika/ica: mobilne tehnologije (84,1 %), internet stvari (72,5 %), cloud ili računalstvo u oblaku (58 %) te društveni mediji (56,5 %). S obzirom na to da mobilne tehnologije podrazumijevaju

mobilne uređaje, mobilne aplikacije, mobilne operativne sustave i niz ostalih usluga, nije iznenađujuće što je i najčešće korištena tehnologija u poslovanju ispitanika/ica. Druga najčešće korištena tehnologija među ispitanicima bio internet stvari, za koji se može reći da je sofisticiranija tehnologija digitalne transformacije, iako raste količina objekata integriranih s istim, kako u komercijalne svrhe, tako i za privatne. Internet stvari može se koristiti u nizu djelatnosti, od pametnih uređaja u maloprodaji, industrijske automatizacije, upravljanja zgradama pa do logistike i lanca opskrbe, zdravlja ili pametne poljoprivrede. Osim toga činjenica da je internet stvari drugi najčešći odgovor ispitanika/ica, može se zaključiti kako kod njih postoji visoka svijest i razumijevanje pojmova digitalnih tehnologija današnjice.

Grafikon 3. Tehnologije digitalne transformacije koje ispitanici koriste u poduzećima (N = 70)

Izvor: izrada autorica prema rezultatima anketnog istraživanja

Treća najkorištenija tehnologija bila je računalstvo u oblaku, što je također očekivano s obzirom na to da ga velika većina današnjih poduzeća koristi za sigurnosnu pohranu i upravljanje podacima, ali i za pružanje softverskih usluga. Više od polovine ispitanika/ica potvrdilo je korištenje društvenih medija, koji su u današnjem poslovnom svijetu neizostavan dio digitalnog identiteta branda poduzeća, kojim se komunicira s potrošačima *online*. Osim navedenih, manje zastupljenije tehnologije u odgovorima ispitanika/ica bile su digitalne platforme (44,9 %), 5G mreža (37,7 %), veliki podaci (30,4

%), robotika i automatizacija (17,4 %), umjetna inteligencija (7,2 %), virtualna i proširena stvarnost (1,4 %) te Blockchain i kriptovalute (1,4 %).

Istražili smo i koji su najčešći ostvareni rezultati u poduzećima ispitanika/ica nakon implementacije digitalne transformacije.

Kod tog pitanja bila je otvorena mogućnost višestrukih odgovora, a svi oni su prikazani u grafikonu 4.

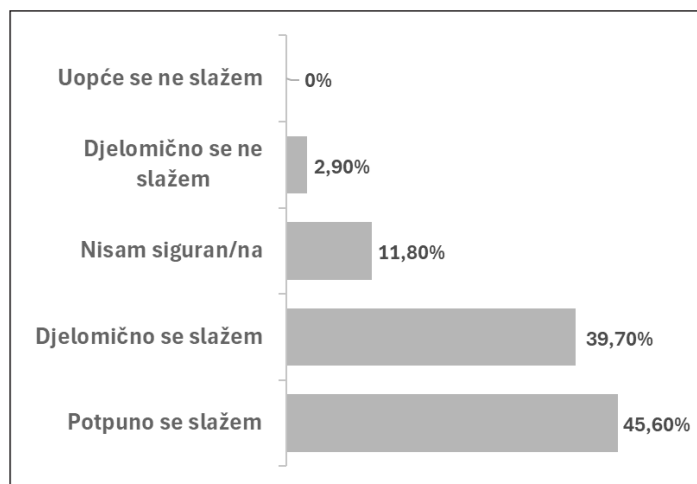
Grafikon 4. Najvažniji rezultati ostvareni digitalnom transformacijom poduzeća (N = 70)
Izvor: izrada autorica prema rezultatima anketnog istraživanja

Rezultati istraživanja pokazuju kako je najčešći ostvareni rezultat u poduzećima ispitanika/ica nakon provođenja digitalne transformacije bilo povećano zadovoljstvo kupaca, što ističe čak 70,6 % ispitanika/ica, a 66,2 % njih smatra da je digitalna transformacija poboljšala odnose poduzeća s klijentima, dok je 51,5 % ispitanika/ica primijetilo poboljšane donose s dobavljačima. Također, 57,4 % ispitanika/ica potvrdilo je da je poduzeće digitalnom transformacijom poboljšalo svoje marketinške aktivnosti i time ostvarilo povećane prihode. Što se tiče kulture poduzeća, 44,1 % ispitanika/ica ističe ubrzanje interne komunikacije zahvaljujući digitalnim alatima i tehnologijama, dok 41,2 % njih primjećuje povećanje fleksibilnosti poslovanja u svojim poduzećima. Osim toga 33,8 % ispitanika/ica ističe kako je digitalna transformacija rezultirala ostvarenjem značajnih ušteda u njihovom poduzeću, a 35,3 % njih smatra da je digitalna transformacija povećala inovativnost poduzeća na tržištu.

Zaključno, ispitanicima je postavljeno pitanje o tome smatraju li da je digitalna transformacija ključ za povećanje konkurentnosti njihovog poduzeća. Odgovori su prikazani u grafikonu 5.

Grafikon 5. Digitalna transformacija kao ključ za povećanje konkurentnosti poduzeća (N = 70)
Izvor: izrada autorica prema rezultatima anketnog istraživanja

Ispitanici/ice koji su zaposleni u odabраних 6 mikro i malih poduzeća u Gradu Zagrebu potvrdili su kod više različitih pitanja u anketnom upitniku kako je implementacija digitalnih tehnologija i provođenje digitalne transformacije imala mnogobrojne pozitivne učinke na poslovanje, što je u konačnici i učinilo njihovo poduzeće konkurentnijim na tržištu. Na pitanje smatraju li digitalnu transformaciju ključnom za povećanje konkurentnosti poduzeća, čak je 85,3 % ispitanika/ica istaknulo da je ona ključna u potpunosti ili djelomično.

Snažna potvrda značaja uvođenja digitalne transformacije u poduzeće vidi se upravo u rezultatima na grafikonu 5 jer niti jedan ispitanik/ica nije odgovorio/la da se uopće ne slaže s tim da je digitalna transformacija ključ za povećanje konkurentnosti njihovog poduzeća. Iako je ovo anketno istraživanje provedeno na malom uzorku mikro i malih poduzeća u Gradu Zagrebu, dobiveni rezultati su potvrdili rezultate ranije navedenih istraživanja autora Zhai i suradnika iz 2022. godine, koja ukazuju na značajno poboljšanje konkurentnosti poduzeća koja su prošla digitalnu transformaciju jer se njihovo poslovanje povećalo za 33 % u odnosu na poduzeća koja to nisu napravila. Autorica Mroczkowska u svom istraživanju iz 2023. godine navodi 3 najveće

koristi digitalne transformacije za poduzeće: povećana operativna učinkovitost, brži izlazak na tržište te poboljšano ispunjavanje očekivanja kupaca.

6. ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Rezultati provedenog anketnog istraživanja u ovom radu mogu biti zaista koristan pokazatelj svim malim i mikro poduzećima u Republici Hrvatskoj koji razmišljaju o uvođenju digitalne transformacije u svoje poslovanje jer su rezultati ovog istraživanja nedvojbeno pokazali kako ispitanici/ice, tj. zaposlenici/ice smatraju da je uvođenje tehnologija digitalne transformacije u poslovanje dovelo do značajnog povećanja konkurentnosti njihovih mikro i malih poduzeća u Gradu Zagrebu. Naravno provedeno anketno istraživanje ima i svoja ograničenja koja se očituju u malom uzorku odabranih malih i mikro poduzeća, što znači da nije reprezentativno za sva takva poduzeća u Gradu Zagrebu. Neki ispitanici/ice mogli su precijeniti razinu digitalne zrelosti svog poduzeća ili pružiti društveno poželjne odgovore te nije bilo prostora za detaljnu analizu specifičnih slučajeva digitalne transformacije. Anketno istraživanje uvijek analizira stanje u određenom trenutku i ne obuhvaća dinamiku promjena u procesu digitalne transformacije poduzeća, koja su značajna i jako brze.

Kao preporuke za buduća istraživanja važno je naglasiti da bi ona svakako trebala uključiti veći broj malih i mikro poduzeća kako bi rezultati bili statistički značajniji i reprezentativniji. Trebalo bi razmotriti uključivanje i analizu malih i srednjih poduzeća iz različitih sektora kako bi se uočile sektorske razlike u digitalnoj zrelosti i konkurentnosti. Buduća istraživanja trebala bi biti longitudinalna i trebala bi pratiti ista mala i mikro poduzeća tijekom duljeg razdoblja pa bi se tako mogao puno bolje uočiti napredak, usporavanje ili zaustavljanje procesa digitalne transformacije u njihovom poslovanju. Preporučuje se istražiti utjecaj eksternih čimbenika na digitalnu transformaciju, kao što su dostupnost državnih potpora i poticaja, utjecaj zakonodavstva, pristup tržištu i konkurenciji te inflacija i slične krizne situacije. Buduća istraživanja mogu uključivati međuregionalne ili međunarodne usporedbe. Time bi se mogla utvrditi najbolja praksa digitalne transformacije i uočiti kako stoje zagrebačka poduzeća u odnosu na poduzeća iz drugih hrvatskih županija ili poduzeća u gradovima Europske unije.

LITERATURA

- CEPOR – Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva. (2025). *Izješće o malim i srednjim poduzećima u Hrvatskoj – 2024*. Zagreb. Dostupno na: <https://www.cepor.hr/wp-content/uploads/2025/05/Cepor-Izvjese%CC%8Cc%CC%81e-2024-WEB.pdf> (Pristupljeno 8. 8. 2025.)
- Chaffey, D. (2023). *Global Social Media Statistics Research Summary 2022*. Smart Insights. Dostupno na: <https://www.smartinsights.com/social-media-marketing/social-media-strategy/new-global-social-media-research/> (Pristupljeno: 3. 4. 2024.)
- Davenport, T. H. (2021). *Prednost umjetne inteligencije; kako iskoristiti revoluciju umjetne inteligencije*. Zagreb: Mate ISBN: 978-953-246-455-9
- Fitzgerald, M., Kruschwitz, N., Bonnet, D., Welch, M. (2014). *Embracing digital technology: A new strategic imperative*. MIT sloan management review. Dostupno na: <https://sloanreview.mit.edu/projects/embracing-digital-technology/> (Pristupljeno: 1. 4. 2024.)
- Guo, L., Xu, L. (2021). *The Effects of Digital Transformation on Firm Performance: Evidence from China's Manufacturing Sector*, DOI: 10.3390/su132212844. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/356433375_The_Effects_of_Digital_Transformation_on_Firm_Performance_Evidence_from_China's_Manufacturing_Sector (Pristupljeno: 30. 3. 2023.)
- Hrbić, R., Grebenar, T. (2021). *Procjena spremnosti hrvatskih poduzeća na uvođenje tehnologija I4.0*. Zagreb; Hrvatska narodna banka. Istraživanja I-62; ISSN 1334-0077 Dostupno na: <https://www.hnb.hr/documents/20182/3776564/i-062.pdf> (Pristupljeno: 26. 4. 2024.)
- IBM Blog. (2022) *What is mobile technology?* Dostupno na <https://www.ibm.com/topics/mobile-technology> (Pristupljeno: 3. 4. 2024.)
- Idemudia, J. (2022). *Council post: How cloud computing is influencing business intelligence: Part 1*. Forbes. Dostupno na: <https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2022/11/08/how-cloud-computing-is-influencing-business-intelligence-part-1/?sh=1aa23e771c72> (Pristupljeno: 27. 3. 2024.)
- IMD business school for management and leadership courses. (n.d.). *World Competitiveness Ranking*. Dostupno na: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/> (Pristupljeno: 22. 4. 2024.)
- Mihalec, M. (2022). *Council post: Five reasons more businesses are choosing cloud*. Forbes. Dostupno na: <https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2020/10/14/five-reasons-more-businesses-are-choosing-cloud/?sh=581ab54433d9> (Pristupljeno: 27. 3. 2024.)
- Misra, S., Roy, C., Mukherjee, A. (2021) *Introduction to Industrial Internet of Things and Industry 4.0*. 1st edn. CRC Press. ISBN 9780367897581, Dostupno na: <https://www.perlego.com/book/2094481/introduction-to-industrial-internet-of-things-and-industry-40-pdf> (Preuzeto: 2. 4. 2024.)
- Mroczkowska, A. (2023). *Digital Transformation Benefits and challenges: What do they mean to your business?* Droids On Roids. Dostupno na: <https://www.thedroidsonroids.com/blog/digital-transformation-benefits-and-challenges> (Pristupljeno: 10. 4. 2024.)
- Okrepilov, V. V., Kovalenko, B. B., Getmanova, G. V., Turovskaj, M. S. (2020). *Business process transformation: impact mobile technology and social networks on the business dynamics of the company*. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1515, No. 3, p. 032049). IOP Publishing. DOI: 10.1088/1742-6596/1515/3/032049
- Ramasamy, L. K., Kadry, S. (2021). *Blockchain in the Industrial Internet of Things*. IOP Publishing. DOI:10.1088/978-0-7503-3663-5 Dostupno na : <https://iopscience.iop.org/book/mono/978-0-7503-3663-5> (Preuzeto: 1. 4. 2024.)

- Središnji državni ured za razvoj digitalnog društva (2022) *Strategija digitalne Hrvatske za razdoblje do 2032. godine* Dostupno na: https://rdd.gov.hr/UserDocsImages//SDURDD-dokumenti//Strategija_Digitalne_Hrvatske_final_v4.pdf (Pristupljeno: 22. 4. 2024.)
- Rogers, D. (2016). *The Digital Transformation Playbook*. Columbia University Press. eBook ISBN 9780231541657 Dostupno na: <https://www.perlego.com/book/774197/the-digital-transformation-playbook> (Preuzeto: 1. 3. 2024.)
- Savarin, C. (2022). *How to strategically use social media to drive a digital transformation*. Bannerflow. Dostupno na: <https://www.bannerflow.com/blog/how-to-strategically-social-media-digital-transformation/> (Pristupljeno: 4. 4. 2024.)
- Scalerandi, D. (2022). *Council post: Business growth through big data*. Forbes. Dostupno na: <https://www.forbes.com/sites/forbesbusinesscouncil/2022/11/28/business-growth-through-big-data/?sh=20809e2e784e> (Pristupljeno: 28. 3. 2024.)
- Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. 1st Edition. World Economic Forum, Geneva, Switzerland. ISBN 978-1-5247-5886-8
- Siebel, T. M. (2019). *Digital Transformation: Survive and Thrive in an Era of Mass Extinction*. RosettaBooks. ISBN 1948122472
- Singer, S., Šarlija, N., Pfeifer, S., Oberman Peterka, S. (2022). GEM HRVATSKA 2021.: Što čini Hrvatsku (ne)poduzetničkom zemljom? Zagreb: Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva. ISBN 978-953-7520-12-0 Dostupno na: https://mingor.gov.hr/UserDocsImages/Vijesti_dokumenti/GEM publikacija 2021 WEB.pdf (Pristupljeno: 17. 4. 2024.)
- Staff, E. (2022). *What is cloud computing? here's everything you need to know*. Entrepreneur. Dostupno na: <https://www.entrepreneur.com/science-technology/what-is-cloud-computing-heres-everything-you-need-to/441856> (Pristupljeno: 28. 3. 2024.)
- Šipuš, M. (2020). Računalstvo u oblaku i njegova primjena u području zaštite na radu. Repozitorij Veleučilišta u Karlovcu. Završni rad. Dostupno na: <https://repozitorij.vuka.hr/islandora/object/vuka:1493> (Pristupljeno: 27. 3. 2024.)
- Taylor, K. (2022). *How would IOT benefits for business?* HitechNectar. Dostupno na: <https://www.hitechnectar.com/blogs/iot-benefits-for-business> (Pristupljeno: 2. 4. 2024.)
- Villar, E., Osaba, E., L. Lobo, J., Laña, I. (2021). Introductory Chapter: Artificial Intelligence - Latest Advances, *New Paradigms and Novel Applications*. IntechOpen. DOI: 10.5772/intechopen.99289 (Preuzeto: 30. 3. 2024.)
- Westerman, G., Bonnet, D., McAfee, A. (2014). *Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation*. Harvard Business Review Press, Boston, MA, USA. ISBN 978-1-62527-247-8
- Zhai, H., Yang, M., Chan, K. C. (2022). Does digital transformation enhance a firm's performance? Evidence from China. *Technology in Society*, Elsevier, Vol. 68. 10184168. DOI: 10.1016/j.techsoc.2021.101841 Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101841> (Pristupljeno: 30. 3. 2024.)

The impact of digital transformation on the competitiveness of selected micro and small enterprises in the City of Zagreb

ABSTRACT

Digital transformation is an essential aspect of modern business, involving the use of digital technology to transform the way companies conduct business and connect with their customers. For micro and small businesses, digital transformation is crucial for survival and growth, as it helps them remain competitive in a rapidly changing business environment. In the City of Zagreb, where businesses are constantly facing increasing competition, the key question is what impact digital transformation actually has on the competitiveness and success of micro and small businesses. The aim of this paper was a comprehensive analysis of various aspects of digital transformation, and in particular, how digital technologies such as artificial intelligence, cloud computing (services), mobile technologies, the Internet of Things, social media, and business automation contribute to achieving competitive advantage in selected micro and small enterprises in the City of Zagreb. In order to achieve the aim of this paper, a survey was conducted in May 2024 on a sample of 70 respondents aged 18 to 56 and over, who are employed as owners, managers, or employees in 3 selected micro and 3 small enterprises in the City of Zagreb, which have implemented digital transformation in their business. The respondents answered 25 questions as part of the survey. In their answers, they emphasized that implementing digital transformation had numerous positive effects on business processes, which ultimately made their company more competitive on the Croatian market. As many as 85.3% of respondents answered that they consider digital transformation to be fully or partially responsible for increasing the competitiveness of their micro and small enterprises.

Keywords: digital transformation, competitiveness, micro and small enterprises

Regionalne i sociodemografske razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti nastavnika srednjih strukovnih škola

Prethodno priopćenje

Vedrana Šimunić Rod

Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih
Garićgradska 18, 10000 Zagreb
vedrana.simunic.rod@gmail.com

Narcisa Manojlović

Ministarstvo financija
Katančičeva 5, 10000 Zagreb
narcisa.manojlovic@zg.t-com.hr

Josip Posavec

Ekonomska i trgovačka škola Čakovec
Vladimira Nazora 36, 40000 Čakovec
josip.posavec.ck@gmail.com

SAŽETAK

S povećavanjem broja i složenosti digitalnih financijskih proizvoda i usluga nužno je, uz financijsku, sustavno razvijati i digitalnu financijsku pismenost. Temeljna pretpostavka digitalnog financijskog opismenjavanja učenika, osobito u srednjim strukovnim školama koje ih pripremaju za tržište rada i poduzetništvo, jest da nastavnici unaprjeđuju vlastite kompetencije u tom području. Na uzorku nastavnika hrvatskih srednjih strukovnih škola, ispitana je njihova digitalna financijska pismenost te postoje li razlike s obzirom na njihovu regionalnu pripadnost i pojedina sociodemografska obilježja. Namjenski izrađen anketni upitnik sadrži pitanja iz OECD/INFE Upitnika za mjerenje financijske pismenosti i financijske uključenosti (2022) za utvrđivanje digitalne financijske pismenosti, kao i nastavničke samoprocjene digitalne financijske pismenosti, kompetentnosti i motivacije za nastavni rad u tom području. Rezultati ukazuju na višu

razinu digitalne financijske pismenosti nastavnika u usporedbi s visokoobrazovanim osobama iz međunarodnog OECD-ovog istraživanja (72,2 % : 59,2 %). Nije utvrđena značajnost razlika u digitalnoj financijskoj pismenosti nastavnika s područja Kontinentalne i Primorske Hrvatske (72,5 % : 71,7 %) ni s obzirom na veličinu mjesta stanovanja. Statistički značajna razlika potvrđena je kod nastavnica koje ostvaruju viši rezultat od nastavnika (73,6 % : 66,1 %). Nastavnici starije dobi ostvaruju značajno više rezultate od mladih nastavnika (77,5 % : 68,9 %). Samoprocjena motiviranosti za sudjelovanje u financijskom opismenjavanju učenika, koja je općenito na višoj razini u odnosu na samoprocjene digitalne financijske pismenosti i nastavne kompetentnosti, najviša je kod nastavnika iz malih gradova i kod starijih nastavnika i te su razlike statistički značajne, dok kod ostalih samoprocjena nisu potvrđene regionalne, mjesne, spolne i dobne razlike. Osiguravanje preduvjeta za razvoj digitalne financijske pismenosti učenika važno je za dobrobit pojedinca i obitelji, ali i za gospodarski razvoj na regionalnoj i državnoj razini. Osim programima stručnog usavršavanja i jačanja nastavničkih kompetencija, potrebno je djelovati odgovarajućim normativnim, kurikularnim i drugim unaprjeđenjima u okviru obrazovnog sustava.

Ključne riječi: digitalna financijska pismenost; nastavnici strukovnih škola; OECD/INFE Upitnik za mjerenje financijske pismenosti i financijske uključenosti; nastavničke kompetencije; kontinentalna Hrvatska

1. UVOD

Uz sveprisutnost digitalnih tehnologija, korištenje pametnih telefona i razvoj novih trendova digitalna financijska pismenost doživjela je rastuću važnost u suvremenom društvu. Korištenje tehnologije u svrhu financijske pismenosti postalo je fokus mnogih istraživača jer novija literatura sugerira da se poticanjem financijske uključenosti i digitalne financijske pismenosti može potaknuti gospodarski rast i ekonomski napredak (Zainović i sur., 2024). Globalna ekonomska kriza 2008. godine koja je započela u Sjedinjenim Američkim Državama potaknula je pitanje potrebe financijskog opismenjavanja građana (Barbić i Lučić, 2018) jer se smatralo da je manjak financijske pismenosti bio jedan od uzroka krize (Chlouba i sur., 2011). Može se reći da je sve veći napredak cjelokupnog društva u pogledu tehnologija, ali ga ne prati napredak u financijskoj pismenosti (Šimunić Rod i Lapat, 2025), odnosno digitalnoj financijskoj pismenosti. Da bi građani jedne zemlje bili

digitalno financijski pismeni, od najranijih godina trebaju svladavati sadržaje financijske pismenosti, tako da se sve više intenzivira nastojanje da se to provodi kroz obrazovni sustav. Kako bi učenici, sukladno svojim razvojnim obilježjima, što ranije postali digitalno financijski pismeni, nastavnici bi trebali izvoditi nastavu vodeći se strukovnim kurikulumima, ali i povezivati tehnološki napredak sa sadržajima financijske pismenosti. U tome su ključne nastavničke kompetencije koje se najkraće mogu definirati kao kombinacija znanja, vještina i stavova za učinkovito djelovanje u danom kontekstu (European Union, 2006), a uključuju i potrebnu razinu odgovornosti i samostalnosti.

2. PREGLED ISTRAŽIVANJA

Mnogi autori definirali su pojam financijske pismenosti, a među prvima bili su Mason i Wilson (2000), navodeći da je financijska pismenost sposobnost pojedinca za usvajanje, razumijevanje kao i vrednovanje relevantnih informacija s ciljem donošenja svjesne odluke o vjerojatnosti financijskih posljedica. Servon i Kaester (2008) definiraju financijsku pismenost kao sposobnost pojedinca za razumijevanje i korištenje financijskih pojmova. Međutim, iako većina autora u svojim radovima navodi vlastitu definiciju financijske pismenosti, svi stavljaju najveći fokus na definiciju Organisation for Economic Co-operation and Development – International Network of Financial Education (dalje u tekstu OECD-INFE), definirajući financijsku pismenost kao „kombinaciju svijesti, znanja, vještina, stavova i ponašanja potrebnih za donošenje razumnih financijskih odluka u svrhu postizanja individualnog financijskog blagostanja“ (OECD, 2023a: 13). Digitalna financijska pismenost definira se kao „kombinacija znanja, vještina, stavova i ponašanja potrebnih pojedincima da budu svjesni digitalnih financijskih usluga i digitalnih tehnologija te da ih sigurno koriste i tako doprinose svojoj financijskoj dobrobiti“ (OECD, 2024: 3).

Istraživanja navode kako pojedinac koji je financijski pismen ima kontrolu nad svakodnevnim financijama, sposobnost ispunjavanja svojih financijskih ciljeva i financijsku slobodu donošenja odluka koje omogućuju uživanje u životu (Collins i Urban, 2020; Netemeyer i sur., 2018). Značajan broj istraživanja pokazao je da financijski pismeniji ljudi imaju bolje ekonomske rezultate (Leskinen i Raijas, 2006; Lusardi i sur., 2010; Lusardi i Mitchell, 2014) jer financijska pismenost pomaže ljudima u osobnom upravljanju novcem, uključujući svakodnevno financijsko ponašanje, kao i dugoročne financijske odluke (Koskelainen i sur., 2023). Razvojem tehnologija i pametnih uređaja, pristup različitim *online* financijskim uslugama i digitalnim alatima postaje

sve jednostavniji, ali i intenzivniji te donosi sa sobom i prilike i izazove u osobnom upravljanju novcem. Naprimjer, kupnja i plaćanje putem interneta pružaju brzo i jednostavno iskustvo, ali istovremeno imaju tendenciju povećanja potrošnje jer smanjuju prepreke potrošnji (Carlsson i sur., 2017). Danas se od pojedinca očekuje da bude aktivan i dobro informiran o svojim financijskim aktivnostima te da je spreman preuzeti odgovornost za svoje financijske odluke, kao što su ulaganje u dodatno obrazovanje ili planiranje mirovine (Davis i Hasler, 2021, Leskinen i Raijas, 2006.; Lusardi, 2015.; Lusardi i Mitchell, 2014).

U jednom radu navodi se Češka Republika kao jedna od prvih zemalja koja je uključila financijsko obrazovanje kao dio obveznog kurikula javnog školskog sustava (Spivak i sur., 2024), ali i druge europske zemlje na različite načine uvode tematiku osobnih financija u osnovnoškolske i srednjoškolske kurikule, što je sve češća praksa i na globalnoj razini, uz znatne razlike u ostvarenom uspjehu. Primjerice, u Južnoj Africi unatoč inicijativama vezanima za poboljšanje financijskog obrazovanja koje se provode i kroz školski kurikulum, globalno istraživanje financijske pismenosti pokazalo je loše rezultate građana (Wentzel, 2016). Usprkos utvrđenoj povezanosti između financijske pismenosti građana u Sjedinjenim Američkim Državama i njihove aktivnosti na financijskim tržištima (Khan i sur., 2020), brzi rast financijske tehnologije otežava adekvatno služenje rastućim informacijama, a povećani pristup informacijama može rezultirati i lošim financijskim odlukama i pogrešnim tumačenjem informacija (Skagerlund i sur., 2018). Stoga, pojedinci s ograničenom financijskom pismenošću često se nađu nespremni za korištenje suvremenih financijskih informacija i tehnologija (Jorgensen i sur., 2017). Ispitujući odnos između financijske pismenosti i financijskog ponašanja srednjoškolskih nastavnika zemalja s gospodarstvima u razvoju, Jali (2024) na primjeru Južne Afrike nalazi da dio samih nastavnika ima nedostatnu financijsku pismenost i štetna financijska ponašanja, a Mudau (2016) navodi da dolazi do masovnih ostavki i prijevremenog umirovljenja nastavnika uglavnom zbog financijskih poteškoća i visoke razine zaduženosti.

Rješenje problema vezanih za nedostatnu financijsku pismenost odnosi se na unaprjeđenje obrazovanja u promicanju financijske pismenosti (Compen i sur., 2019) kod učenika, ali i kod nastavnika. Kako bi učenici, ali i nastavnici srednjih škola bili u korak s razvojem financijske pismenosti, ali i digitalne financijske pismenosti, Republika Hrvatska donijela je određene programske ili kurikularne odluke vezane za obrazovni sustav Republike Hrvatske. Uz općeobrazovne i strukovne predmete i izvannastavne aktivnosti koje se dotiču ove teme, Republika Hrvatska je 2019. godine donijela kurikulum međupredmetne teme Poduzetništvo koji bi se trebao provoditi kroz sve

odgojno-obrazovne cikluse, nastavne predmete i izvannastavne aktivnosti, a jedna od domena je ekonomska i financijska pismenost, što bi ubuduće trebalo još više proširiti na digitalnu financijsku pismenost.

U pogledu sociodemografskih razlika u digitalnoj financijskoj pismenosti, brojni izvori podataka ukazuju na tzv. digitalni jaz između žena i muškaraca na štetu žena, i u svijetu i u Europi (Perifanou i Economides, 2020). U analizi Europske komisije utemeljenoj na podacima EUROSTAT-a, žene u Republici Hrvatskoj na 9 od 12 indikatora imaju nižu digitalnu pismenost od muškaraca (European Commision, 2022), uključujući korištenje internetom (u različite pa i financijske svrhe) i *online* bankarstvo. Međutim, u OECD-ovom istraživanju iz 2023. godine rezultat digitalne financijske pismenosti hrvatske populacije u korist je žena, iako uz blagu razliku. Dobne skupine s boljom ukupnom ocjenom su one u rasponu 18 – 29 i 30 – 59 godina, a prema veličini naselja, ispitanici iz naselja manjih od 3000 stanovnika imaju najnižu ocjenu, a najvišu u naseljima veličine od 3000 do 100 000 stanovnika. Viša razina obrazovanja, status zaposlenosti i viša primanja povezani su s višom razinom digitalne financijske pismenosti (OECD, 2023b). Regionalno, rezultati su najniži u Sjevernoj Hrvatskoj, a najviši u Istri, Primorju i Gorskom kotaru (HNB i HANFA, 2023).

3. METODOLOGIJA

Digitalne financijske kompetencije nastavnika temeljna su pretpostavka digitalnog financijskog opismenjavanja učenika. Stoga je istraživanje u sklopu ovog rada usmjereno na nastavnike hrvatskih srednjih strukovnih škola kako bi se provjerile eventualne razlike u njihovoj digitalnoj financijskoj pismenosti i s tim povezanim samoprocjenama, s obzirom na izabrana regionalna i sociodemografska obilježja, u cilju primjene dobivenih rezultata u unaprjeđivanju odgojno-obrazovne prakse, ali i znanstvenog doprinosa tom području, u kojem je u Republici Hrvatskoj do sada bilo malo srodnih istraživanja i analiza.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja jest provjeriti postoje li razlike u razini digitalne financijske pismenosti nastavnika strukovnih škola s obzirom na regionalnu pripadnost, veličinu mjesta stanovanja, spol i dob. Ujedno provjeriti postoje li takve razlike i u samoprocjenama digitalne financijske pismenosti, kompetentnosti za provođenje financijske pismenosti i motiviranosti za aktivno sudjelovanje u financijskom opismenjavanju učenika.

HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Polazi se od nul-hipoteza prema kojima nema razlika u digitalnoj financijskoj pismenosti i u samoprocjenama digitalne financijske pismenosti, kompetentnosti i motiviranosti za provođenje financijske pismenosti s obzirom na regionalnu pripadnost, veličinu mjesta stanovanja, spol i dob nastavnika strukovnih škola.

INSTRUMENT

U radu je upotrijebljen namjenski izrađen upitnik pod nazivom Upitnik digitalne financijske pismenosti. U upitnik je uvršten set od deset pitanja namijenjenih mjerenju digitalne financijske pismenosti iz OECD-ovog upitnika financijske pismenosti OECD/INFE Toolkit for Measuring Financial Literacy and Financial Inclusion iz 2022. godine (OECD, 2022), koji je bio primijenjen u već spomenutom nacionalnom ispitivanju po OECD-metodologiji u 2023. godini. Za set pitanja koja mjere digitalnu financijsku pismenost, kao ni za upitnik u cijelosti, u pripadajućem priručniku (OECD, 2022) nisu objavljene metrijske značajke, ali upitnik se sukcesivno koristi za OECD-ova usporedna ispitivanja kojima se utvrđuju razlike među zemljama i promjene u financijskoj pismenosti tijekom vremena, a u širokoj je primjeni i u znanstvenim istraživanjima.

Navedeni set od deset pitanja utvrđuje digitalnu financijsku pismenost kroz komponente znanja, stavova i ponašanja. Sadržajno, pitanja se odnose na znanja o valjanosti digitalnih financijskih ugovora, praksi korištenja osobnih podataka na internetu za ciljanje personaliziranih komercijalnih ponuda te o činjenici da kriptovalute nisu zakonito sredstvo plaćanja kao što su to novčanice (znanja), stavove o sigurnosti internetske kupnje putem javnih Wi-Fi mreža, provjeru sigurnosti mrežne stranice prije obavljanja *online* transakcije te o važnosti informiranja o uvjetima korištenja (stavovi) te na redovito mijenjanje lozinki, nedijeljenje lozinki i pinova, nestavljanje informacija o osobnim financijama na internet i na provjeru internetskih pružatelja financijskog proizvoda prije kupnje (ponašanje). Digitalno financijsko znanje ispituje se tvrdnjama na koje se odgovara „točno“ ili „netočno“, dok se na tvrdnje koje se odnose na stavove i ponašanje odgovara na Likertovoj petostupanjskoj ljestvici, a boduju se „sigurni“ odgovori (poželjni stavovi i ponašanja). Rezultati za komponente digitalnog financijskog znanja i stavova kreću se od 0 do 3, a za komponentu digitalnog financijskog ponašanja od 0 do 4. Ukupni rezultat digitalne financijske pismenosti zbroj je rezultata navedenih komponenti, s mogućim rasponom 0 do 10 bodova, s tim da OECD primjenjuje i reskaliranje u postotne bodove, u rasponu između 0 i 100, u cilju komparabilnosti (OECD, 2023a).

Preuzet je i dio pitanja o sociodemografskim obilježjima: spol, dob, obrazovanje, veličina naselja u kojem ispitanik stanuje i regionalna pripadnost, s jednakim kategorijama odgovora kao i u nacionalnom ispitivanju po metodologiji OECD-a iz 2023. godine, radi mogućnosti usporedbe.

U skladu s ciljevima rada izrađena su pitanja za samoprocjenu digitalne financijske pismenosti, kompetencija za provođenje financijske pismenosti i motivacije za održavanje nastave u ovom području rada, na Likertovoj petstupanjskoj broježanoj ljestvici (1 – vrlo nisko, 2 – prilično nisko, 3 – osrednje, 4 – prilično visoko i 5 – iznimno visoko).

Upitnik je prije anketiranja isproban na malom uzorku odgojno-obrazovnih stručnjaka, kako bi se provjerilo je li tehnički i sadržajno odgovarajući za širu primjenu.

UZORAK

Upitnik je primijenjen na prigodnom uzorku od 198 nastavnika srednjih strukovnih škola u ožujku 2025. godine, a čine ga nastavnici koji su prisustvovali jednom od državnih stručnih skupova u organizaciji Agencije za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih. Struktura uzorka omogućuje usporedbu ispitanika po modalitetima osnovnih sociodemografskih varijabli: spolu, dobi, obrazovanju, pripadnosti regiji i veličini mjesta stanovanja, što je prikazano tablicom 1. S tim u vezi treba napomenuti da je veća zastupljenost ispitanika ženskog spola, srednje životne dobi i visokog obrazovanja očekivana, sukladno obilježjima populacije učitelja i nastavnika, a isto tako i veći udio ispitanika iz Kontinentalne Hrvatske u odnosu na Primorsku Hrvatsku, sukladno raspodjeli stanovništva (66,5 % : 33,5 %) prema NUTS-2 Nacionalnoj klasifikaciji na četiri statističke regije iz 2021. godine (DZS, 2022).

Tablica 1. Struktura uzorka

Sociodemografska obilježja	f	%
Spol		
Muški	38	19,2
Ženski	160	80,8
Dob		
20-29	5	2,5
30-39	44	22,2

40-49	73	36,9
50-59	63	31,8
60-69	13	6,6
Obrazovanje		
Poslijediplomsko obrazovanje (specijalističko, magisterij ili doktorat)	17	8,6
Visoko obrazovanje (fakultet)	170	85,9
Više obrazovanje (prvostupnik)	7	3,5
Srednjoškolsko obrazovanje	4	2,0
Regija		
Kontinentalna Hrvatska	126	63,6
Primorska Hrvatska	72	36,4
Vrsta naselja		
Selo, zaselak ili ruralno područje (manje od 3000)	31	15,7
Mali grad (3000 do oko 15 000)	57	28,8
Grad srednje veličine (15 000 do oko 100 000)	76	38,4
Veći grad (100 000 do oko 1 000 000)	34	17,2

METODE PRIKUPLJANJA PODATAKA

Podaci su prikupljeni *online* primjenom Upitnika, uz odgovarajuću usmenu i pisanu uputu.

METODE OBRADE PODATAKA

Uz metode deskriptivne statistike (frekvencije, postotci, aritmetičke sredine), za potrebe testiranja hipoteza od metoda inferencijalne statistike korišteni su Mann-Whitneyjev i Kruskal-Wallisov test za utvrđivanje statističke značajnosti razlika, ovisno o obilježjima analiziranih varijabli i samih podataka. Za formiranje baze podataka i njihovu obradu korišten je SPSS program.

4. PRIKAZ REZULTATA

Da bi se odgovorilo na istraživačko pitanje postoje li značajne razlike u rezultatu digitalne financijske pismenosti i u spomenutim samoprocjenama s obzirom na regionalnu pripadnost (Kontinentalna i Primorska Hrvatska), proveden je Mann-Whitneyjev test, čiji su rezultati prikazani u tablici 2. Radi lakše usporedivosti, uz rezultate testa u ovoj i u sljedećim tablicama prikazuju se i aritmetičke sredine (M) za svaku od kategorija ispitanika, a u tablici 2 i aritmetičke sredine na razini cijelog uzorka.

Tablica 2. Razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti i samoprocjenama nastavnika strukovnih škola prema regionalnoj pripadnosti

Varijabla/regionalna pripadnost	N	M	Medijan	Mann-Whitney test	
				Srednja vrijednost ranga	p vrijednost
Rezultat digitalne financijske pismenosti					
Kontinentalna	126	7,25	8	100,05	0,856
Primorska	72	7,17	8	98,54	
Ukupno/prosječno	198	7,22			
Samoprocjena digitalne financijske pismenosti					
Kontinentalna	126	3,59	4	100,63	0,687
Primorska	72	3,56	3,5	97,53	
Ukupno/prosječno	198	3,58			
Samoprocjena kompetencija za provođenje financijske pismenosti u radu s učenicima					
Kontinentalna	126	3,61	4	99,17	0,907
Primorska	72	3,63	4	100,08	
Ukupno/prosječno	198	3,62			
Samoprocjena motiviranosti za aktivno sudjelovanje u financijskom opismenjavanju učenika					
Kontinentalna	126	4,04	4	98,37	0,691
Primorska	72	4,08	4	101,49	
Ukupno/prosječno	198	4,05			

Nastavnici su na pitanjima digitalne financijske pismenosti ostvarili prosječnih 72,2 % (M = 7,22 od 10 mogućih bodova).

U skladu s polaznom nul-hipotezom, nisu utvrđene razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti niti u samoprocjenama digitalne financijske pismenosti, nastavnih kompetencija i motivacije za rad na financijskom opismenjavanju učenika između nastavnika iz Kontinentalne Hrvatske (obuhvaćajući Zagreb i okolicu, Sjevernu Hrvatsku i Slavoniju) i Primorske Hrvatske (Istra, Primorje i Gorski Kotar, Lika, Dalmacija).

Kruskal-Wallisovim testom provjerene su razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti nastavnika strukovnih škola s obzirom na veličinu naselja u kojem žive, što je prikazano u tablici 3.

Tablica 3. Razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti i samoprocjenama nastavnika strukovnih škola s obzirom na veličinu naselja

Varijabla/veličina naselja	N	M	Medijan	Kruskal-Wallis test	
				Srednja vrijednost ranga	p vrijednost
Rezultat digitalne financijske pismenosti					
Selo, zaselak ili ruralno područje	31	7,19	7	94,21	0,872
Mali grad	57	7,21	8	101,25	
Grad srednje veličine	76	7,17	7,5	97,93	
Veliki grad	34	7,35	8	104,90	
Samoprocjena digitalne financijske pismenosti					
Selo, zaselak ili ruralno područje	31	3,61	4	100,95	0,683
Mali grad	57	3,60	4	101,18	
Grad srednje veličine	76	3,61	4	102,07	
Veliki grad	34	3,44	3	89,62	

Samoprocjena kompetencija za provođenje financijske pismenosti u radu s učenicima					
Selo, zaselak ili ruralno područje	31	3,65	4	99,45	0,222
Mali grad	57	3,61	4	98,39	
Grad srednje veličine	76	3,70	4	107,05	
Veliki grad	34	3,41	3	84,54	
Samoprocjena motiviranosti za aktivno sudjelovanje u financijskom opismenjavanju učenika					
Selo, zaselak ili ruralno područje	31	3,94	4	91,69	0,031
Mali grad	57	4,30	4	115,75	
Grad srednje veličine	76	4,03	4	97,18	
Veliki grad	34	3,82	4	84,54	

Nije utvrđena statistička značajnost razlika u rezultatu digitalne financijske pismenosti, a od ispitivanih samoprocjena na razini rizika manjoj od 5 % ($p = 0,031$) statistički je značajna samo razlika u motiviranosti za aktivno sudjelovanje u financijskom opismenjavanju učenika koju u najvećem stupnju iskazuju nastavnici iz malih gradova veličine od 3000 do oko 15 000 stanovnika ($M = 4,30$), a u najmanjem iz ruralnih područja (manje od 3000 stanovnika), odnosno velikih gradova (100 000 do oko 1 000 000 stanovnika).

Nadalje je Mann-Whitneyjevim testom provjereno postoje li značajne razlike u rezultatu digitalne financijske pismenosti i samoprocjenama nastavnika s obzirom na spol, što je prikazano u tablici 4.

Tablica 4. Razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti i samoprocjenama nastavnika strukovnih škola prema spolu

Varijabla/spol ispitanika	N	M	Medijan	Mann-Whitney test	
				Srednja vrijednost ranga	p vrijednost
Rezultat digitalne financijske pismenosti					
Muškarci	38	6,61	7	75,82	0,004
Žene	160	7,36	8	105,13	
Samoprocjena digitalne financijske pismenosti					
Muškarci	38	3,63	4	103,50	0,598
Žene	160	3,56	4	98,55	
Samoprocjena kompetencija za provođenje financijske pismenosti u radu s učenicima					
Muškarci	38	3,63	4	101,20	0,824
Žene	160	3,61	4	99,10	
Samoprocjena motiviranosti za aktivno sudjelovanje u financijskom opismenjavanju učenika					
Muškarci	38	3,87	4	87,86	0,132
Žene	160	4,10	4	102,27	

Suprotno polaznoj nul-hipotezi, razlika između nastavnika i nastavnica potvrdila se kao statistički značajna u rezultatu digitalne financijske pismenosti, u korist nastavnica, na razini rizika manjeg od 1 % ($p = 0,004$). Prosječan rezultat muškaraca iznosi 66,1 %, a žena 73,6 %.

Kruskal-Wallisovim testom provjerene su i razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti nastavnika strukovnih škola s obzirom na dobnu skupinu, što je prikazano u tablici 5.

Suprotno nul-hipotezi potvrđena je statistička značajnost razlika na rezultatu digitalne financijske pismenosti među dobnim skupinama ($p = 0,016$), u prilog zrelijih nastavnika. Nastavnici starije dobne skupine iskazuju i veću motiviranost za aktivno sudjelovanje u financijskom opismenjavanju učenika i ta je razlika statistički značajna ($p = 0,004$), dok u druge dvije analizirane varijable razlike među dobnim skupinama nisu potvrđene kao statistički značajne.

Tablica 5. Dobne razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti i samoprocjenama nastavnika strukovnih škola

Varijabla/dobna skupina	N	M	Medijan	Kruskal-Wallis test	
				Srednja vrijednost ranga	p vrijednost
Rezultat digitalne financijske pismenosti					
20 – 39	49	6,90	7	91,07	0,016
40 – 49	73	6,88	7	90,08	
50 – 69	76	7,75	8	113,98	
Samoprocjena digitalne financijske pismenosti					
20 – 39	49	3,63	3	101,13	0,419
40 – 49	73	3,51	3	93,34	
50 – 69	76	3,61	4	104,37	
Samoprocjena kompetencija za provođenje financijske pismenosti u radu s učenicima					
20 – 39	49	3,65	4	101,06	0,125
40 – 49	73	3,49	3	90,13	
50 – 69	76	3,71	4	107,49	
Samoprocjena motiviranosti za aktivno sudjelovanje u financijskom opismenjavanju učenika					
20 – 39	49	3,78	4	82,35	0,004
40 – 49	73	4,01	4	95,75	
50 – 69	76	4,28	4	114,16	

5. RASPRAVA

Rezultat digitalne financijske pismenosti strukovnih nastavnika koji iznosi prosječnih 72,2 % ($M = 7,22$) za 22,0 % viši je od prosjeka visokoobrazovanih osoba s pristupom internetu iz 31 zemlje uključene u najnovije OECD-ovo istraživanje iz 2023. godine (59,2) i za 18,2 % viši od prosječnog rezultata visokoobrazovanih osoba u Republici Hrvatskoj u istom istraživanju (61,1) (OECD, 2023b). Taj je iznadprosječni rezultat još značajniji jer je prosjek za ukupnu hrvatsku populaciju (48,7 %) ispodprosječan u odnosu na 31 uključenu zemlju i na zemlje OECD-a (52,9 i 55,4).

Nastavnici ne mogu dobro poučavati osobne financije ako ih sami ne razumiju, a u literaturi se navode dokazi da mnogim nastavnicima nedostaje takvo znanje, stečeno bilo kroz formalne bilo kroz neformalne edukacije (O'Neill i Hensley, 2016). U jednom radu u kojem je za područje razvijene Belgije navedena nezadovoljavajuća razina financijske pismenosti srednjoškolskih nastavnika i još niža razina samoprocijenjene kompetentnosti, autori izražavaju zabrinutost jer je kvaliteta nastavnika važan čimbenik za učinkovitost financijskog obrazovanja te profesionalni razvoj nastavnika u tome može imati presudnu ulogu (De Beckker i sur., 2019).

Stoga je nalaz o iznadprosječnoj razini digitalne financijske pismenosti hrvatskih strukovnih nastavnika ohrabrujući.

Prema uvodno izloženim rezultatima za opću populaciju (OECD, 2023b), očekivalo bi se da će nastavnici mlađe životne dobi biti digitalno financijski pismeniji od starijih, kao rezultat općenito veće digitalne izloženosti i većeg prihvaćanja promjena i inovacija, ali se to nije pokazalo točnim. Stariji nastavnici ostvaruju značajno više rezultate u objektivnom mjerenju digitalne financijske pismenosti, ali i u motiviranosti za aktivno sudjelovanje u financijskom opismenjavanju, što je možda povezano sa životnim i pedagoškim iskustvima koja doprinose shvaćanju o važnosti financijske pismenosti i informiranih financijskih odluka. To je u skladu s nalazima rada prema kojem godine iskustva u nastavi mogu pozitivno utjecati na percepciju nastavnika u pogledu pružanja financijskog obrazovanja (Way i Holden, 2009, prema De Becker i sur., 2019). U svakom slučaju, činjenicu da ne postoje zapreke i/ili otpori povezani sa starijom dobnom skupinom, nego da se, upravo suprotno, može računati na nastavnike starije životne dobi, moguće je pozitivno ocijeniti, u smislu potencijalnog obuhvata nastavnika i učenika programima digitalne financijske pismenosti.

Ne ulazeći u analizu mogućih razloga zbog kojih su se nastavnice pokazale značajno uspješnijeima u rezultatu digitalne financijske pismenosti, osim da je to u skladu sa smjerom rezultata i za ukupnu populaciju (OECD, 2023b),

zbog predominacije žena u nastavničkoj populaciji i ta činjenica može pomoći u ostvarivanju programa digitalne financijske pismenosti za nastavnike i posredno za njihove učenike.

Među nastavnicima nisu potvrđene regionalne razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti ni razlike s obzirom na vrstu i veličinu naselja u kojem stanuju, pa moduliranje programa njihovog stručnog usavršavanja i uvođenja financijskog opismenjavanja ne bi zahtijevalo usklađivanje s navedenim varijablama.

Što se tiče subjektivnih procjena, samoprocjene digitalne financijske pismenosti, odnosno kompetencija za provođenje financijske pismenosti u radu s učenicima iznose prosječnih 3,6 na razini ukupnog uzorka i međusobno su ujednačene u M-vrijednostima ($3,6 \pm 0,2$, tablica 2). Dakle, nastavnici su se „ocijenili“ prosječnom procjenom većom od 3 („osrednje“) ali nižom od 4 („prilično visoko“), bez statistički značajnih razlika s obzirom na sve uključene varijable: spol, dob, regionalnu pripadnost i veličinu naselja. Međutim u prosjeku su svoju motivaciju za nastavni rad s učenicima u području financijske pismenosti ocijenili ocjenom „prilično visoko“ ($M = 4,05$), višom nego što je njihovo samopouzdanje u vlastitu digitalnu financijsku pismenost i nastavnu kompetentnost, što bi se odgovarajućim programima trebalo poticati i unaprijediti.

Statistički značajne razlike u razini motivacije potvrdile su da su u prosjeku najmotiviraniji nastavnici iz malih gradova, kao i oni starije životne dobi, a oni su se ujedno istaknuli i u rezultatima digitalne financijske pismenosti. To se može dovesti u vezu s rezultatima jednog od rijetkih istraživanja financijske pismenosti srednjoškolskih nastavnika u Republici Hrvatskoj, po kojem je regresijskom analizom pokazano da njihova financijska pismenost ima pozitivan statistički značajan utjecaj na njihovo financijsko samopouzdanje, što ih čini spremnijima za nastavu (Palić i Barbić, 2022). U radu se naglašava da je nalaz vrijedan pažnje kreatorima obrazovne politike jer su nastavnici važan izvor financijskih znanja za učenike.

Može se reći da to područje odgojno-obrazovnog rada ima dobre temelje u znanju i motivaciji strukovnih nastavnika, ali je potrebno uložiti dodatne napore. Uz stručno usavršavanje nastavnika kao temeljnih resursa, potrebno je utjecati na ukupno školsko okruženje, ulažući u odgovarajuće programske (kurikularne), normativne i organizacijske preduvjete te osigurati prateće stručne materijale i druge preduvjete. Važno je sustavno i cjelovito inkorporirati tu vrstu sadržaja u predmetne kurikule (ili predvidjeti posebne predmete i izvannastavne aktivnosti u tu svrhu), ali i sustavno jačati i podupirati nastavničku objektivnu i subjektivnu kompetenciju te pratiti i

unaprjeđivati i samu primjenu. To je osobito aktualno jer se u modularnoj nastavi od 2025./2026. školske godine kao kurikularna novina predviđa poučavanje financijske pismenosti u obliku cijelog modula za učenike prvih razreda razine 4.2 za sektor Ekonomija i trgovina.

Korištena pitanja iz OECD-ovog upitnika, premda dolaze iz eminentnog izvora, ograničenog su sadržaja, a područje digitalne financijske pismenosti je i široko i vrlo kompleksno te se s digitalno-tehnološkim razvojem i diversifikacijom digitalno-finanicijskih proizvoda i usluga ubrzano razvija, mijenja i nadopunjuje, pa je u tom području obrazovnog djelovanja dobrodošao razvoj detaljnijih istraživačkih alata, kao i daljnja obuhvatnija istraživanja.

6. ZAKLJUČAK

Po ukupnom rezultatu digitalne financijske pismenosti, uspoređenom s rezultatima OECD-a i hrvatskim rezultatima za opću i visokoobrazovanu populaciju, može se smatrati da strukovni nastavnici imaju dobre temelje u području digitalne financijske pismenosti.

Utvrđene su spolne razlike u digitalnoj financijskoj pismenosti u korist žena i viša razina digitalne financijske pismenosti kod nastavnika starije životne dobi, dok regionalne razlike i razlike s obzirom na veličinu mjesta stanovanja nisu utvrđene.

Samoprocjena motiviranosti za sudjelovanje u financijskom opismenjavanju učenika je razmjerno visoka, a najviša je kod nastavnika iz malih gradova te kod starijih nastavnika. Te su razlike statistički značajne, dok kod samoprocjena digitalne financijske pismenosti i nastavne kompetentnosti nisu utvrđene regionalne, mjesne, spolne i dobne razlike.

Daljnja i detaljnija istraživanja u ovom području mogu biti putokaz za odgovarajuće programe stručnog usavršavanja nastavnika u području digitalne financijske pismenosti i razvoja kurikula, kao i način praćenja stanja i nužnih promjena u obrazovnom sustavu u tom važnom odgojno-obrazovnom području.

LITERATURA

- Barbić, D. i Lučić, A. (2018). *Financijska pismenost i odgovorna potrošnja u svakodnevnom životu*. Zagreb: Narodne novine.
- Carlsson, H., Larsson, S., Svensson, L. i Åström, F. (2017). Consumer credit behavior in the digital context: a bibliometric analysis and literature review. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 28(1), 76–94., <http://dx.doi.org/10.1891/1052-3073.28.1.76> Preuzeto: 13. 3. 2025.
- Chlouba, T., Šimkova, M. i Nemcova, Z. (2011). Application for education of financial literacy. *Procedia-Social and Bihevioral Sciences*, 28, 370–373. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.11.070> Preuzeto: 8. 3. 2025.
- Collins, M. J. i Urban, C. (2020). Measuring financial well-being over the lifecourse. *European Journal of Finance*, 26(4–5), 341–359. <https://doi.org/10.1080/1351847X.2019.1682631> Preuzeto: 25. 2. 2025.
- Compen, B., De Witte, K., i Schelfhout, W. (2019). The role of teacher professional development in financial literacy education: A systematic literature review. *Educational Research Review*, 26, 16–31. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2018.12.001> Preuzeto: 8. 8. 2025.
- Davis, H. i Hasler, A. (2021). *Testing the Use of the Mint App in an Interactive Personal Finance Module*. www.gflec.org Preuzeto: 25. 3. 2025.
- De Beckker, K., Compen, B., De Bock, D., i Schelfhout, W. (2019). The capabilities of secondary school teachers to provide financial education. *Citizenship, Social and Economics Education*, 18(2), 6681. https://www.researchgate.net/publication/333239846_The_capabilities_of_secondary_school_teachers_to_provide_financial_education Preuzeto: 15. 3. 2025.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (DZS RH) (2022). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021*. Konačni rezultati. Zagreb, 2022.
- European Commision (2022). Women in Digital Scoreboard 2022: Country profiles, <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi> Preuzeto: 27. 3. 2025.
- European Union (2006). Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning. 2006/962/EC. Official Journal of the European Union, L 394/10, 30.12.2006. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2006/962/oj> Preuzeto: 31.3. 2025.
- Hrvatska narodna banka i Hrvatska agencija za nadzor financijski usluga (2023). *Mjerenje financijske pismenosti i financijske uključenosti u Hrvatskoj 2023.*, https://www.hnb.hr/documents/20182/4362027/hp07062023_prezentacija.pdf/2788e7a0-6303-3498-653d-7df647a41d10?t=1686141550141 Preuzeto: 27. 3. 2025.
- Jali, Nkosinathi Prince (2024). The relationship between financial literacy, financial technology, and financial behaviour among high school teachers in an emerging economy, *International journal of economics and finance studies*, 16(2), 130–151. <https://doi.org/10.34109/ijefs.202416207> Preuzeto: 8. 8. 2025.
- Jorgensen, B. L., Foster, D., Jensen, J. F. i Vieira, E. (2017). Financial attitudes and responsible spending behavior of emerging adults: Does geographic location matter? *Journal of family and economic issues*, 38, 70–83. <https://doi.org/10.1007/s10834-016-9512-5> Preuzeto: 8. 8. 2025.
- Khan, M. S. R., Rabbani, N., i Kadoya, Y. (2020). Is financial literacy associated with investment in financial markets in the United States? *Sustainability*, 12(18), 7370. <https://doi.org/10.3390/sul2187370> Preuzeto: 8. 8. 2025.

- Koskelainen, T., Kalmi, P., Scornavacca, E. i Vartiainen, T. (2023). Financial literacy in the digital age—A research agenda, *The Journal of consumer Affairs*, 57(1), 507-528, <https://doi.org/10.1111/joca.12510> Preuzeto: 9. 3. 2025.
- Leskinen, J. i Raijas, A. (2006). Consumer financial capability- a life cycle approach. In: European Credit Research Institute (Ed.) *Consumer financial capability: empowering European consumers. European Credit Research Institute*, Brussels, 8-23 http://ecri.eu/new/system/files/FinCap_Workshop_I_papers.pdf Preuzeto: 9. 3. 2025.
- Lusardi, A. (2015). Financial Literacy Skills for the 21st Century: Evidence from PISA. *Journal of Consumer Affairs*, 49(3), 639-659. Available from: <https://doi.org/10.1111/joca.12099> Preuzeto: 12. 3. 2025.
- Lusardi, A., Mitchell, O.S. i Curto, V. (2010). Financial literacy among the young. *The Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 358-380. Preuzeto: 12. 3. 2025.
- Lusardi, A. i Mitchell, O.S. (2014). The economic importance of financial literacy: theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5-44. Available from: <https://doi.org/10.1257/jel.52.1.5> Preuzeto: 15. 3. 2025.
- Mudau, A. V. (2016). Exploring teacher mass resignation and early retirement from public schools. *Dirasat: Human and Social Sciences*, 48(4116), 1-13. <https://platform.almanhal.com/Files/Articles/99220> Preuzeto: 8. 8. 2025.
- Mason, C.L.J. i Wilson, R.M.S. (2000). Conceptualising financial literacy. *Research series. Occasional paper*. Loughborough: Business School, Loughborough University.
- Netemeyer, R.G., Warmath, D., Fernandes, D. i Lynch, J.G. (2018). How Am i doing? Perceived financial well being, its potential antecedents, and its relation to overall well-being. *Journal of Consumer Research*, 45(1), 68-89. <https://doi.org/10.1093/jcr/ucx109> Preuzeto: 15. 3. 2025.
- OECD (2022). *OECD/INFE Toolkit for Measuring Financial Literacy and Financial Inclusion 2022.*, www.oecd.org/financial/education/2022-INFE-Toolkit-Measuring-Finlit-Financial-Inclusion.pdf Preuzeto: 21. 2. 2025.
- OECD (2023a). *OECD/INFE 2023 International Survey of Adult Financial Literacy*, OECD Business and Finance Policy Papers, No. 39, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/56003a32-en> Preuzeto: 21. 2. 2025.
- OECD (2023b). *OECD/INFE 2023 International Survey of Adult Financial Literacy Data – Annex d*, https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-sub-issues/financial-education/financial%20literacy%20survey%20adults_annex%20d.xlsx Preuzeto: 28. 2. 2025.
- OECD (2024). *OECD/INFE survey instrument to measure digital financial literacy*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/548de821-en>. Preuzeto: 28. 5. 2025.
- O'Neill, B. M., i Hensley, B. J. (2016). *Building the Financial Education Capacity of Teachers: Does It Make a Difference?* International Handbook of Financial Literacy, 639-654.
- Palić, I. i Barbić, D. (2022). Measuring Secondary School Teachers' Financial Literacy and Financial Self-Confidence. *Journal of positive school psychology*, 4694-4699, <https://journal-ppw.com/index.php/jpsp/article/view/7311/4780> Preuzeto: 1. 3. 2025.
- Perifanou, M. A. i Economides, A. A. (2020). Gender digital divide in Europe. *International Journal of Business, Humanities and Technology*. https://www.ijbhtnet.com/journals/Vol_10_No_4_December_2020/2.pdf Preuzeto: 23. 3. 2025.
- Servon, L.J. i Kaestner, R. (2008). Consumer Financial Literacy and the Impact of Online Banking on the Financial Behavior of Lower-Income Bank Consumers. *Journal of Consumer Affairs*, 42(2), 271-305. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2008.00108.x> Preuzeto: 15. 3. 2025.

- Skagerlund, K., Lind, T., Strömbäck, C., Tinghög, G., & Västfjäll, D. (2018). Financial literacy and the role of numeracy—How individuals' attitude and affinity with numbers influence financial literacy. *Journal of behavioral and experimental economics*, 74, 18-25. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2018.03.004> Preuzeto: 8. 8. 2026.
- Spivak, I., Mihus, I., i Greben, S. (2024). Financial literacy and government policies: an international study. *Public Administration and Law Review*, (2(18), 21–33. <https://doi.org/10.36690/2674-5216-2024-2-21-33> Preuzeto: 13. 5. 2025.
- Šimunić Rod, V. i Lapat, G. (2025). Analiza zastupljenosti sadržaja financijske pismenosti u odabranim strukovnim kurikulumima sektora ekonomija i trgovina. *Proceedings of the International Scientific Jean Monnet Conference: Building Sustainable EU Society for the Future*, 300-318., DOI: 10.22598/eusolis/Conf2024 Preuzeto: 23. 3. 2025.
- Zaimović, A., Nuhic Mešković, M., Dedović, L., Arnaut-Berilo, A., Zaimović, T. i Torlaković, A. (2024). Measuring Digital Financial Literacy. *Procedia Computer Science*, 236, 574-581. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2024.05.068> Preuzeto: 10. 3. 2025.
- Wentzel, A. (2016). Financial Literacy in South Africa. *International handbook of financial literacy*, 329-339. <https://knowledgehub.ghamfin.org/wp-content/uploads/2024/06/International-Handbook-of-Financial-Literacy.pdf> Preuzeto: 8. 8. 2025.

Regional and sociodemographic differences in digital financial literacy of secondary vocational school teachers

ABSTRACT

With the increase in the number and complexity of digital financial products and services, it is necessary to systematically develop digital financial literacy in addition to financial literacy. A fundamental assumption of the digital financial literacy of students, especially in secondary vocational schools that prepare them for the labor market and entrepreneurship, is that teachers improve their own competencies in this area. In a sample of Croatian secondary vocational school teachers, their digital financial literacy was examined, as well as whether there are differences in terms of their regional affiliation and specific socio-demographic characteristics. The purpose-built survey questionnaire contains questions from the OECD/INFE Questionnaire for Measuring Financial Literacy and Financial Inclusion (2022) to determine digital financial literacy, as well as teachers' self-assessment of digital financial literacy and competence

and motivation for teaching in this area. The results indicate a higher level of digital financial literacy of teachers in comparison with highly educated people from the international OECD survey (72.2% : 59.2%). The significance of the differences in the digital financial literacy of teachers from the areas of Continental and Coastal Croatia (72.5% : 71.7%) was not determined, even in terms of size of the place of residence. A statistically significant difference was confirmed for female teachers, who achieved a higher result than male teachers (73.6% : 66.1%). Older teachers achieved significantly higher results than younger teachers (77.5% : 68.9%). Self-assessment of motivation to participate in financial literacy of students, which is generally at a higher level compared to self-assessments of digital financial literacy and teaching competence, is highest among teachers from small towns and older teachers. These differences are statistically significant, while regional, local, gender, and age differences were not confirmed for other self-assessments. Ensuring the prerequisites for the development of students' digital financial literacy is important for the well-being of individuals and families, but also for economic development at the regional and national level. In addition to professional development programs and strengthening teacher competencies, it is necessary to implement appropriate normative, curricular and other improvements within the education system.

Keywords: digital financial literacy; vocational school teachers; OECD/INFE Financial Literacy and Financial Inclusion Questionnaire; teacher competencies; continental Croatia

Uloga EU fondova u revitalizaciji kulturnih dobara u Kontinentalnoj Hrvatskoj: studija slučaja „Dvorac Janković Suhopolje“ i „Dvorac Pejačević Virovitica“

Stručni rad

Ema Sesvečan

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78, 33000 Virovitica
ema.sesvecan@vuv.hr

Andrea Pavić

Veleučilište u Virovitici
Matije Gupca 78, 33000 Virovitica
andrea.pavic@vuv.hr

Martina Kovačević, doktorandica

Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu / Veleučilište u Virovitici
Naselje Ika, Primorska 46, 5 410 Opatija / Matije Gupca 78, 33000 Virovitica
martina.kovacevic@vuv.hr

SAŽETAK

Kulturna dobra odražavaju identitet, povijest i tradiciju određenog prostora, što ih čini ključnim dijelom nacionalne baštine. Osim povijesne i umjetničke vrijednosti ona pridonose društvenom i gospodarskom razvoju, potiču osjećaj pripadnosti zajednici te služe kao važan resurs za razvoj turizma. Unatoč zakonskoj zaštiti, kulturna dobra često su izložena propadanju, posebice u kontinentalnom dijelu zemlje, gdje su sredstva za njihovu obnovu ograničena. Stjecanjem punopravnog članstva u Europskoj uniji, Republika Hrvatska ostvarila je pravo na korištenje sredstava iz EU-fondova koja se ponajviše ulažu u manje razvijene regije, čime se ostvaruje ravnomjeran regionalan razvoj na području Europske unije, ali i unutar samih država članica. Kako bi se očuvao kulturni identitet pojedinih regija, značajna

sredstva iz EU-fondova usmjerena su na ulaganje u kulturu te obnovu kulturnih dobara zemalja članica. Cilj studije slučaja „Dvorac Janković Suhopolje“ i „Dvorac Pejačević Virovitica“ jest prikazati značaj EU-fondova u revitalizaciji kulturnih dobara i utjecaj revitaliziranih dobara na razvoj kontinentalnog turizma. Kroz modernu interpretaciju povijesti, edukativne sadržaje i atraktivne postavbe ti dvorci postali su važni turistički centri koji privlače posjetitelje i potiču lokalni razvoj. Ulaganjem u kulturna dobra osnažuje se kulturni identitet i gospodarski razvoj regija, dok primjeri uspješnih projekata u Virovitičko-podravskoj županiji potvrđuju kako kulturni turizam može biti ključan čimbenik u jačanju Kontinentalne Hrvatske kao turistički atraktivne destinacije.

Ključne riječi: EU-fondovi, kulturna dobra, kulturni turizam, revitalizacija

1. UVOD

Kulturna dobra predstavljaju identitet svakog društva i imaju iznimnu povijesnu, simboličku i društvenu vrijednost, stoga je njihovo očuvanje iznimno važno. Brlek (2002) navodi kako se zaštita nepokretnih, pokretnih ili nematerijalnih kulturnih dobara odnosi na njihovo očuvanje u neokrnjenom i izvornom stanju kako bi se prenijela budućim naraštajima. Uslijed djelovanja različitih vanjskih čimbenika poput vremenskih utjecaja, starenja materijala ili neodgovarajućeg korištenja, kulturna dobra često su izložena propadanju, a ograničena dostupnost financijskih sredstava otežava njihovo redovito održavanje, obnovu i revitalizaciju. Kulturna dobra, posebice ona smještena u kontinentalnom dijelu Hrvatske, najčešće ne mogu samostalno generirati dovoljna financijska sredstva koja bi omogućila ulaganja u njihovu obnovu. Financiranje iz državnog proračuna često nije dostatno da bi se osigurala dugoročna održivost kulturnih dobara, zbog čega se javlja potreba za pronalaskom alternativnih izvora financiranja. Ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju ostvarena je mogućnost financiranja kulturnih projekata sredstvima iz europskih fondova i programa. Europska unija prepoznaje važnost očuvanja kulturne baštine i ulaže u jačanje kulturnog i kreativnog sektora u državama članicama, stoga su EU-fondovi jedan od alternativnih izvora financiranja projekata koji za cilj imaju revitalizaciju kulturnih dobara. Revitalizacija kulturnih dobara uz pomoć EU-fondova ima višestruki pozitivan utjecaj koji se ogleda kroz očuvanje kulturne baštine, jačanje kulturnog identiteta zajednice te se omogućava iskorištavanje turističkog potencijala destinacije.

U tom kontekstu, cilj je ovog rada analizirati ulogu fondova Europske unije u revitalizaciji kulturnih dobara na konkretnim primjerima Dvorca Janković u Suhopolju i Dvorca Pejačević u Virovitici. Kroz prikaz provedbe projekata obnove i razvoja sadržaja u sklopu tih dvoraca, rad istražuje kako su sredstva Europskog fonda za regionalni razvoj iskorištena za fizičku obnovu, kulturno-turističku valorizaciju i integraciju tih prostora u život lokalne zajednice. Oba slučaja prikazuju mogućnosti koje se otvaraju kada se ulaganje u kulturnu baštinu strateški promišlja i povezuje s dostupnim mehanizmima europskog financiranja.

2. KULTURNA DOBRA I KULTURNA BAŠTINA

2.1 KULTURNA DOBRA

Kulturna dobra imaju iznimnu vrijednost te, kao dio nacionalne baštine, uživaju posebnu zaštitu države i naroda kojem pripadaju. Njihovo očuvanje i zaštita uređeni su *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* (Meštrović, 2017). Temeljna značajka kulturnog dobra jest njegova autentičnost, odnosno sposobnost da vjerodostojno prikazuje određeni segment života iz prošlosti. Zbog toga suvremeno društvo nastoji ta dobra očuvati u onakvom stanju kakva su bila prilikom otkrića ili kada su prvi put stavljena pod zaštitu, osiguravajući pritom uvjete koji omogućuju njihov trajni opstanak i očuvanost, u korist šire zajednice. Tablica 1 prikazuje podjelu kulturnih dobara prema njihovoj vrsti, sukladno *Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*.

Tablica 1. Podjela kulturnih dobara prema vrstama

Vrsta kulturnog dobra	Primjeri / Opis
Nepokretno kulturno dobro	- naselje ili njegov dio - građevina s okolišem ili njezini dijelovi - povijesna oprema naselja - povijesni vrt, perivoj, park, drvodred - javna plastika i slični objekti - tehnički objekt s uređajima - memorijalna područja i obilježja - arheološka nalazišta (kopnena i podvodna) - etnološka i toponimska područja - krajolici oblikovani ljudskim i prirodnim djelovanjem

Vrsta kulturnog dobra	Primjeri / Opis
Pokretno kulturno dobro	- predmeti i zbirke u muzejima, knjižnicama, arhivima - sakralni inventar i oprema vjerskih zajednica - pokretni arheološki nalazi - predmeti i zbirke u vlasništvu fizičkih i pravnih osoba - kulturna dobra prema Uredbi (EZ) 116/2009
Nematerijalno kulturno dobro	- usmena predaja - govorni izrazi i jezici - izvedbene umjetnosti - običaji, obredi, svečanosti - tradicijska znanja i vještine - tradicijski obrti

Izvor: Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara

Prema *Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* (NN 145/2024 čl. 8), kulturna dobra mogu biti materijalna i nematerijalna, odnosno materijalna dobra mogu se podijeliti na pokretna i nepokretna.

2.2 KULTURNA BAŠTINA

Kulturna baština i kulturno dobro pojmovi su koji se često koriste zajedno jer označavaju dragocjene materijalne i nematerijalne vrijednosti na nacionalnoj razini ili šire. Tijekom vremena značenje izraza „kulturna baština“ mijenjalo se, pa danas postoji više definicija koje ga nastoje objasniti. Ipak ni u suvremenom razdoblju ne postoji univerzalno prihvaćena definicija tog pojma. Kulturna baština ima značajnu ulogu u oblikovanju i razumijevanju ljudskog identiteta i svijesti o vlastitom postojanju. Ona uključuje sve što su prethodne generacije stvorile – kako u materijalnom tako i u duhovnom smislu – a što se smatra vrijednim očuvanja za budućnost. Prott i O’Keefe (1992) proširuju to shvaćanje, navodeći da kulturna baština obuhvaća izraze ljudskog života koji odražavaju određena životna shvaćanja i predstavljaju svjedočanstvo njihove povijesne vrijednosti. Nafziger i Scovazzi (2008) razlikuje šire i uže poimanje kulturne baštine. U širem smislu, ona uključuje sve kulturne izraze koje je čovječanstvo naslijedilo od prethodnika, dok se u užem smislu odnosi samo na materijalne predmete i nematerijalne ideje koje su s njima povezane.

Materijalna i nematerijalna kulturna baština predstavlja zajedničko nasljeđe čovječanstva, odražavajući njegovu raznolikost i jedinstvenost. Njezino očuvanje ima ključnu ulogu u prepoznavanju, oblikovanju i jačanju kulturnog identiteta (Ministarstvo kulture i medija (b), n.d.).

2.3 STANJE I IZAZOVI OČUVANJA KULTURNE BAŠTINE

Kako bismo uspješnije shvatili izazove očuvanja kulturne baštine, potrebno ih je za početak odrediti i utvrditi njihovo stanje.

U području kulturnih dobara Ministarstvo kulture i medija održava bazu, odnosno Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Registar razlikuje tri popisa: Zaštićena kulturna dobra, Preventivno zaštićena kulturna dobra i Dobra od lokalnog značaja. Uvrštavanje kulturnog dobra na neki od relevantnih popisa prvenstveno ovisi o njegovom pravnom statusu, odnosno o vrsti zaštite koju uživa. Budući da registar odražava trenutačno stanje zaštite, on se ne može smatrati konačnim ni trajno dovršenim dokumentom. Trenutačno se na popisu nalazi 6857 kulturnih dobara dok je na UNESCO-ovu Listu svjetske baštine upisano 31 nepokretnih i nematerijalnih kulturnih dobara (Ministarstvo kulture i medija, 2025a).

Iako postoje pozitivni primjeri očuvanja kulturne baštine u Hrvatskoj, ukupno stanje i dalje je zabrinjavajuće. Kulturna dobra suočena su s nizom prijetnji, među kojima se ističu zapuštenost i napuštanje objekata, neriješeni imovinsko-pravni odnosi, demografsko starenje stanovništva, siromaštvo te opći nedostatak skrbi i ulaganja. Nedostatak stručnog kadra za provedbu procesa revitalizacije dodatno otežava očuvanje tih vrijednosti. Osim toga širenje urbanih sredina i nekontrolirana gradnja često uzrokuju fizičku degradaciju kulturnih lokaliteta (Dumbović Bilušić, 2013).

2.4 UTJECAJ REVITALIZACIJE KULTURNIH DOBARA NA KULTURNI TURIZAM KONTINENTALNE HRVATSKE

Kulturni turizam predstavlja jedan od najvažnijih selektivnih oblika turizma koji podrazumijeva putovanja motivirana interesom za kulturne atrakcije poput povijesnih lokaliteta, umjetničkih i kulturnih manifestacija, muzeja, izložbi i različitih oblika materijalne i nematerijalne kulturne baštine. Prema Golja i Lekić (2020), u tom kontekstu turisti su osobe koje putuju izvan mjesta stalnog boravka kako bi zadovoljile svoje kulturne potrebe, a time ujedno stječu nova znanja i iskustva te uvid u drugačije načine života i kulturnog izražavanja (Golja i Lekić, 2020). Prema Jelinčić (2010), kulturni turizam definira se kao kretanje ljudi izvan njihova mjesta stanovanja potaknuto kulturnim atrakcijama s ciljem stjecanja novih znanja i iskustava.

Kulturni turizam se kao organizirani oblik pojavio 1980-ih godina prošlog stoljeća, a danas bilježi sve veći porast potražnje (Golja i Lekić, 2020). Prema podacima Svjetske turističke organizacije (UNWTO, 2018), kulturni turizam čini oko 40 % međunarodnih turističkih putovanja, dok Europska komisija (2019) navodi da je taj udio u Europi jednak ili čak i viši. Slika 1 prikazuje

motive dolaska turista u Hrvatsku navedene prema zastupljenosti. Unutar hrvatskog konteksta, istraživanja pokazuju (tablica 2) da se kultura nalazi među pet najvažnijih motiva putovanja u Kontinentalnu Hrvatsku.

Tablica 2. Motivi dolaska u Hrvatsku

Rang	Jadranska Hrvatska	%	Rang	Kontinentalna Hrvatska	%
1.	more	83,2	1.	gradovi (<i>city break</i>)	23,1
2.	priroda	63,1	2.	posao	22,0
3.	gradovi (<i>city break</i>)	19,0	3.	priroda	20,0
4.	gastronomija	18,5	4.	posjet rodbini i prijateljima	14,3
5.	<i>touring/sightseeing</i>	11,4	5.	kultura i umjetnost	13,4
6.	zabava i festivali	9,0	6.	<i>touring/sightseeing</i>	12,9
7.	kultura i umjetnost	8,8	7.	gastronomija	11,0
8.	manifestacije i događanja	8,4	8.	<i>wellness/toplice</i>	9,1
9.	sport i rekreacija	8,0	9.	zdravstveni razlozi	7,9
10.	sela/ruralno područje	4,6	10.	sela/ruralno područje	7,8

Izvor: Institut za turizam, 2023.

Iz tablice 2 može se zaključiti kako Kontinentalna Hrvatska privlači turiste zbog urbanih sadržaja (*city break*), poslovnih obveza, kulturne baštine, kao i prirode i gastronomije. Važno je istaknuti kako se kultura nalazi među pet najvažnijih motiva putovanja u Kontinentalnu Hrvatsku.

Kulturna baština, kao ključna odrednica identiteta pojedinog prostora, ujedno ima i veliki razvojni potencijal ako se kvalitetno turistički i ekonomski vrednuje. U turističkom kontekstu, kulturno-povijesna baština može predstavljati dodanu vrijednost destinaciji, osobito kada se kultura promatra u užem smislu, tj. kao dio selektivne turističke ponude (Šošić, 2014). Dok je hrvatski turizam dominantno usmjeren na „sunce i more“, moderni turisti traže autentičnije i složenije doživljaje, što otvara prostor za razvoj kulturnog turizma (Ministarstvo turizma i sporta, 2023).

Razvoj kulturnog turizma doprinosi promociji manje poznatih turističkih odredišta i jača nacionalni i regionalni kulturni identitet, bez kojeg nije

moguće adekvatno valorizirati kulturnu baštinu u turističke svrhe (Smith, 2015). Stoga kulturni turizam nije samo gospodarska aktivnost već i alat za očuvanje identiteta, kulturnog naslijeđa i kulturne raznolikosti.

Međutim unatoč velikom potencijalu, kulturni turizam u Hrvatskoj još uvijek nije dovoljno razvijen i integriran u ukupnu turističku strategiju, kako upozorava Gredičak (2008). Kulturna baština sve se više prepoznaje kao temelj za razvoj konkurentnih i atraktivnih destinacija, no nedostaje sustavni pristup njenoj zaštiti, promociji i interpretaciji. Očuvanje kulturne baštine iznimno je važno, no jedan od ključnih problema predstavlja nedostatak financijskih sredstava za njihovu obnovu i održavanje, što dodatno otežava provedbu strateških i planskih mjera zaštite. U tom kontekstu, fondovi Europske unije imaju značajnu ulogu kao jedan od potencijalnih izvora financiranja revitalizacije i obnove kulturnih dobara.

3. EU-FONDOVI U FUNKCIJI REVITALIZACIJE KULTURNIH DOBARA

Uzevši u obzir ograničena sredstva za financiranje obnove i revitalizacije kulturnih dobara, tradicionalni izvori financiranja, poput financiranja iz državnog proračuna, često ne mogu u potpunosti zadovoljiti potrebe za njihovim očuvanjem. Troškovi održavanja i restauracije muzeja, galerija, spomenika i ostalih kulturnih objekata značajni su, stoga je važno osigurati alternativne izvore financiranja kako bi se očuvali objekti u kulturi. Bestvina Bukvić, Maršić i Šain (2018: 429) u svom radu navode sljedeće alternativne oblike financiranja u kulturi: „mecenaštvo (hedonistički pristup), pokroviteljstvo (kulturni pristup), donacije, sponzorstvo (komercijalni i marketinški pristup), kupnje (korporativna kultura, pristup konzumerizmu), olakšice, *crowdfunding* i projektno financiranje (nacionalni i EU-fondovi i programi)“. Karamehmedović (2017: 129) navodi sljedeće vrste financiranja kulture baštine: „prihodi od vlastitih djelatnosti, prihodi od koncesija i najma, javna sredstva koja obuhvaćaju i sredstva iz europskih fondova, prihodi povezani s izvođenjem konzervatorsko-restauratorskih i ostalih radova na kulturnim dobrima te ostali izravni prihodi“. Na temelju navedenog, EU-fondovi mogu se izdvojiti kao jedan od alternativnih izvora financiranja u kulturi.

Fondovi Europske unije, kroz različite programe i potpore zemljama članicama, omogućuju pristup sredstvima kojima se financiraju projekti usmjereni ka revitalizaciji kulturnih dobara. Među fondovima Europske unije koji doprinose obnovi i održavanju kulturnih dobara izdvajaju se Europski fond za regionalni razvoj, Kohezijski fond i Europski socijalni fond koji se, u trenutnom financijskom razdoblju 2021. – 2027., naziva Europski socijalni

fond +. Europskim fondom za regionalni razvoj te Kohezijskim fondom financiraju se projekti usmjereni očuvanju kulturne baštine, poticanju održivog turizma te revitalizaciji kulturnih objekata, a u skladu s ciljevima kohezijske politike Europske unije. Za financijsko razdoblje 2021. – 2027., specifični ciljevi Europskog fonda za regionalni razvoj usmjereni su na jačanje kapaciteta u sektoru turizma i kulture, čime se potiče gospodarski oporavak te se stvaraju nove mogućnosti za ulaganje u kulturnu baštinu i kreativne industrije. Europski socijalni fond + ima važnu ulogu u promoviranju socijalne inkluzije, a u sektoru kulture podupire projekte čije aktivnosti potiču sudjelovanje ranjivih skupina u kulturi (European Commission, 2021). S obzirom na to da su u financijskom razdoblju 2021. – 2027. prioriteti EU-fondova usmjereni na zelenu i digitalnu tranziciju (Europska komisija, n.d.), taj je fokus prisutan i u programima koji se odnose na kulturu i kreativni sektor. Kroz Europski fond za regionalni razvoj i Kohezijski fond potiče se implementacija održivih i inovativnih rješenja u kulturnom sektoru, uključujući digitalizaciju kulturnih objekata i sadržaja te njihovu prilagodbu novim ekološkim standardima (European Commission, 2021). Uz fondove Europske unije, u kontekstu financiranja projekata u kulturi, potrebno je izdvojiti i programe kojima izravno upravlja Europska komisija. „Programi Unije predstavljaju integrirani niz aktivnosti koje usvaja Europska unija u svrhu promicanja suradnje između država članica u različitim područjima povezanim sa zajedničkim politikama EU“ (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, n.d.). Kao najznačajniji Program Europske unije, usmjeren financiranju projekata u području kulture, može se izdvojiti Program Kreativna Europa koji podupire projekte usmjerene razvoju filmskog, kulturnog i kreativnog sektora (Maletić i sur., 2020). Program obuhvaća tri zasebna potprograma: potprogram Kultura, potprogram MEDIA i međusektorski potprogram (Ministarstvo kulture i medija (b), n.d.). Europski strukturni i investicijski fondovi, s programima kao što je Kreativna Europa, predstavljaju ključan izvor financiranja za revitalizaciju kulturnih dobara jer omogućuju financiranje projekata usmjerenih ka očuvanju i obnovi kulturnih dobara. Korištenjem tih fondova moguće je implementirati inovativna i održiva rješenja u kulturnom sektoru, čime se potiče ne samo očuvanje baštine već i razvoj turizma i socijalne inkluzije. S obzirom na prioritete EU-a, u području zelene i digitalne tranzicije, ti fondovi igraju ključnu ulogu u usmjeravanju kulturnih objekata prema budućim ekološkim i tehnološkim standardima.

4. STUDIJA SLUČAJA 1: DVORAC JANKOVIĆ SUHOPOLJE

Dvorac Janković Suhopolje zaštićeno je kulturno dobro koje datira iz sredine 18. stoljeća (Ministarstvo kulture i medija, 2025b). Izgradnja cjelokupnog zdanja trajala je od sredine 18. do početka 20. stoljeća, a s vremenom je dvorac promijenio brojne vlasnike, dok su izostanak redovitog održavanja i djelovanje vremenskih uvjeta uzrokovali značajnu devastaciju njegova interijera i eksterijera. Tijekom godina, na Dvorcu su provedeni tek manji intervencijski zahvati, a zbog različitih vanjskih uvjeta, oštećenja su postepeno postajala sve vidljivija, što je pogoršalo stanje objekta. Zbog lošeg stanja objekta, koji godinama nije imao funkciju, Virovitičko-podravska županija, kao vlasnik Dvorca, prepoznala je priliku za financiranje obnove Dvorca putem prijave projekta obnove na javni natječaj za dodjelu sredstava iz EU-fondova (Virovitičko-podravska županija, 2013). Kako navodi Studio 3LHD (n.d.), koji je ujedno i autor arhitektonskoga projekta obnove dvorca: „Polazište za izradu ovoga projekta bila je potreba za spašavanjem kulturno, povijesno i arhitektonski vrijednoga Dvorca Janković u Suhopolju od njegova daljnjega propadanja. Sadržaji za goste uključuju multimedijalni prostor (5D kino), suvenirnicu te smještajne i ugostiteljske kapacitete. Dvorac je dio povijesnog perivoja koji je zaštićen kao objekt prirode i spomenik vrtne arhitekture“. Virovitičko-podravska županija, kao nositelj projekta, prijavila je projekt obnove Dvorca Janković pod nazivom „Centar za posjetitelje – Dvorac Janković“ na natječaj „Priprema i provedba Integriranih razvojnih programa temeljenih na obnovi kulturne baštine“. Na temelju prijave, županija je ostvarila pravo na bespovratna sredstva u iznosu od 33.419.096,67 kn iz Europskog fonda za regionalni razvoj dok je ukupni trošak projekta iznosio je 39.767.716,50 kn (Dvorac Janković, n.d.; Europski strukturni i investicijski fondovi, n.d.). Provedba projekta, kojom se realizirala prva od ukupno četiri faze rekonstrukcije Dvorca, trajala je od 2016. do 2019. godine (Slavonija i Podravina, n.d.), a rezultati koji su se ostvarili provedbom projekta sljedeći su:

- „obnovljena i opremljena zgrada Dvorca Janković
- izrađena studija valorizacije obitelji Janković
- osmišljen koncept i opremljen multimedijalni izložbeni prostor Centra s kreativnim laboratorijem za kreativne radionice
- osiguran prostor i interaktivni sadržaji za posjetitelje i lokalnu zajednicu“ (Dvorac Janković, n.d.).

Slika 1. Dvorac Janković prije projekta obnove
Izvor. Dvorac Janković – Centar za posjetitelje

Slika 2. Dvorac Janković nakon projekta obnove
Izvor. Dvorac Janković – Centar za posjetitelje

Projekt je prepoznat kao izuzetno važan za razvoj lokalne zajednice zbog čega je 2022. godine proglašen najboljim županijskim projektom u kategoriji „Doprinos lokalnoj i regionalnoj zajednici“ (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova EU, 2022).

Na Slici 1 vidljivo je stanje dvorca Janković prije obnove dok je na Slici 2 prikazan dvorac nakon realizacije projekta financiranog iz Europskog fonda za regionalni razvoj.

Projekt obnove dvorca Janković obuhvatio je cjelovitu rekonstrukciju glavne građevine i suvremenu reinterpretaciju oba bočna krila, koja su bila značajno oštećena. Glavna zgrada, s baroknim obilježjima obnovljena je s visokim stupnjem poštovanja prema povijesnoj arhitekturi i prostornoj organizaciji. Fasade su suvremeno interpretirane uz očuvanje ključnih elemenata poput istočnog arkadnog trijema, podruma s ciglenim svodovima i zidovima te rekonstruiranog stubišta u betonu. Nova krila, iako suvremenog izraza, zadržala su volumen i funkcionalni karakter nekadašnjih gospodarskih zgrada. Transparentni stakleni hodnici povezuju zgrade u jedinstvenu cjelinu bez narušavanja izvorne strukture, dok sadržaji unutar dvorca, poput centra za posjetitelje, restorana, smještaja i *wellnessa*, upotpunjuju njegovu suvremenu funkciju (3LHD, n.d.). Provedbom projekta obnove, Dvorac Janković postao je impozantno zdanje koje privlači brojne domaće i strane turiste te potiče razvoj kulturnog turizma na destinaciji. U Strateškom planu razvoja turizma na području Općine Suhopolje (2019) Dvorac Janković – Centar za posjetitelje izdvaja se kao jedna od najistaknutijih realnih i potencijalnih turističkih atrakcija. Projekt obnove Dvorca Janković u Suhopolju omogućio je tom kulturnom dobru stjecanje nove funkcije, koja je značajno obogatila turističku ponudu destinacije. Dvorac Janković – Centar za posjetitelje nudi širok spektar sadržaja prilagođenih različitim ciljanim skupinama, a pored kulturnih i edukativnih programa, Dvorac raspolaže s 30 dvokrevetnih soba koje posjetiteljima omogućuju smještaj. Razvoj smještajnih kapaciteta značajno je doprinio razvoju turizma na destinaciji, što potvrđuje porast broja ostvarenih noćenja. Tijekom 2024. godine evidentirano je ukupno 6594 noćenja, što predstavlja povećanje od 1726 noćenja u odnosu na 2023. godinu (Općina Suhopolje, 2025). Na temelju navedenog može se zaključiti kako revitalizacija kulturnog dobra može imati značajan utjecaj na razvoj lokalne i regionalne zajednice. Matić (2021) navodi kako umjetnost predstavlja javno dobro koje stvara pozitivne ekonomske eksternalije – primjerice, stari dvorac kao kulturni sadržaj koji privlači turiste. Matić (2021: 26) dodatno ističe kako „umjetnost ne može opstati na tržištu bez potpore“, stoga se može zaključiti kako je kontinuirano ulaganje u obnovu i održavanje kulturnih dobara neophodno za očuvanje kulturne baštine i dugoročan održivi razvoj

Slika 3. Dvorac Pejačević prije obnove
Izvor: Facebook Grad Virovitica

Slika 4. Dvorac Pejačević nakon provedbe projekta revitalizacije
Izvor: Facebook Grad Virovitica

zajednice pri čemu je važno istaknuti ulogu europskih fondova koji predstavljaju ključan izvor financiranja za takve projekte. Realizacija projekta „Centar za posjetitelje – Dvorac Janković“, čija obnova ne bi bila moguća bez financijskih sredstava iz EU-fondova, utjecala je na otvaranje novih radnih mjesta, potaknuta je gospodarsku aktivnost te su postavljeni temelji za razvoj turizma na destinaciji.

5. STUDIJA SLUČAJA 2: DVORAC PEJAČEVIĆ VIROVITICA

Dvorac Pejačević (dalje: Dvorac) nalazi se u samom središtu grada Virovitice, na mjestu gdje se nekada nalazila srednjovjekovna utvrda (Turistička zajednica Grada Virovitice, n.d.), a prema Registru kulturnih dobara RH, Dvorac Pejačević klasificiran je kao zaštićeno kulturno dobro (Ministarstvo kulture i medija, 2025c). Izgradnja Dvorca Pejačević trajala je od 1800. do 1804. godine prema nacrtima bečkog arhitekta Nikole Rotha. Kasnobarokno-klasicističko zdanje okruženo je opkopom i zaštićenim parkom, a položaj Dvorca uvjetovao je urbanistički razvoj Virovitice (Kulej, 2020). Obitelj Pejačević sredinom 19. stoljeća zbog lošeg vođenja gospodarstva i zaduživanja prodaje Dvorac njemačkoj kneževskoj obitelji Schaumburg-Lippe koja je bila vlasnik Dvorca sve do 1911. godine, kada ga kupuje grof Ivan Drašković. Godine 1930. Dvorac s parkom kupuje grad Virovitica u čijem je vlasništvu sve do danas. Niz godina Dvorac je propadao te je njegova obnova bila nužna kako bi se očuvalo kulturno dobro koje predstavlja kulturni identitet grada i okolice. Financijska sredstva za obnovu Dvorca Grad Virovitica ostvario je 2016. godine prijavom projekta na natječaj Europskog fonda za regionalni razvoj. Grad Virovitica prijavio je Integrirani razvojni program Virovitice pod simboličnim nazivom „5 do 12 za Dvorac“ na natječaj „Priprema i provedba integriranih razvojnih programa temeljenih na obnovi kulturne baštine“ (Turistička zajednica Grada Virovitice, n.d.). Ukupni trošak projekta obnove iznosio je 78.422.470,64 kn, dok je na temelju prijave na natječaj Grad Virovitica ostvario pravo na bespovratna sredstva iz Europskog fonda za regionalni razvoj u iznosu od 66.659.100,04 kn, što predstavlja 85 % financiranja iz EU-fondova, dok je preostali iznos od 15 % sufinancirao je nositelj projekta (Europski strukturni i investicijski fondovi, n.d.; Virovitičko-podravska županija, 2016). Cjelokupna provedba projekta trajala je od 2016. do 2019. godine, a riječ je o najvećem projektu Grada Virovitice u sklopu kojega su obnovljeni Dvorac Pejačević, revitalizirani Gradski park i uređena šetnica ispred Gimnazije Petra Preradovića (Turistička zajednica Grada Virovitice, n.d.; 5 do 12, n.d.). Na slici 3 vidljivo je stanje Dvorca Pejačević prije obnove,

dok je na slici 4 prikazan izgled Dvorca Pejačević nakon provedbe projekta revitalizacije uz pomoć sredstava iz Europskog fonda za regionalni razvoj.

Obnova vanjske ovojnice i krovšta dvorca obuhvatila je potpunu rekonstrukciju fasade, pročelja i dijelova kupole, pri čemu su svi zahvati izvedeni u skladu s konzervatorskim smjernicama. Unutrašnjost Dvorca temeljito je preuređena, s posebnim naglaskom na uređenje prostora muzeja koji sada uključuje kombinaciju povijesnih elemenata i suvremenih multimedijских sadržaja (Grad Virovitica, n.d.). Okosnica tog projekta bila je obnova Dvorca kao građevine velike povijesne vrijednosti te iskorištavanje njegovih potencijala za stvaranje muzejskog postava „Drveno doba“, čime je Virovitica postala grad s iznimnim kulturnim i turističkim potencijalom (Gradski muzej Virovitica, n.d.). Od 1953. godine u Dvorcu je smješten Gradski muzej Virovitica, a jedan od glavnih ciljeva projekta bio je stavljanje cijelog Dvorca u funkciju Muzeja kako bi se osigurali suvremeni standardi koje muzeji danas trebaju ispuniti. Osim prostora za muzejske namjene, u Dvorcu se kroz projekt osigurao prostor za pedagoško-edukativne radionice, prostor suvenirnice i turističke zajednice, polivalentna dvorana i kafić tematski uključen u muzeološku koncepciju (Kulej, 2020). „Uz dva sata multimedijских sadržaja, animacija, igara, filmova, glazbe, i preko 1500 neprocjenjivih izložaka, Gradski muzej Virovitica, uz Turistički informativni centar sa suvenirnicom u obliku godova drveta, malom multimedijском dvoranom, prostorom za edukaciju, restoranom te cafe barom, čini kompletan i iznimno atraktivan turistički proizvod“ (Turistička zajednica Grada Virovitice, n.d.). Provedbom projekta omogućena je obnova zapuštenog kulturnog dobra unutar kojega su razvijeni novi sadržaji koji su značajno doprinijeli kulturnom, ali i turističkom razvoju lokalne zajednice. Uspješnost projekta i pozitivan učinak EU-fondova vidljiv je kroz kontinuirani porast broja posjetitelja Gradskog muzeja Virovitica nakon provedbe projekta. Tablica 3 prikazuje ukupan broj posjetitelja Gradskog muzeja Virovitica od 2019. (projekt je realiziran potkraj 2019. godine) do 2024. godine.

Tablica 3. Ukupan broj posjetitelja Gradskog muzeja Virovitica 2019. – 2024.

Godina	Ukupan broj posjetitelja
2019.	2309
2020.	3592
2021.	5953
2022.	8957
2023.	10 905
2024.	11 332

Izvor: Gradski muzej Virovitica

Podaci prikazani u tablici 3 potvrđuju kako je provedba projekta doprinijela povećanju vidljivosti i atraktivnosti obnovljenog kulturnog dobra, što u konačnici utječe na razvoj lokalne zajednice i poticanje turizma u Virovitici. Revitalizacija i očuvanje Dvorca Pejačević ne bi bila moguća bez sredstava osiguranih iz EU-fondova uz pomoć kojih je omogućen povratak tog kulturnog dobra velikog značaja u funkciju.

6. ZAKLJUČAK

Kulturna dobra čine temelj identiteta svake zajednice te imaju važnu ulogu u očuvanju povijesnog kontinuiteta, edukaciji i turističkom razvoju. Njihovo očuvanje i revitalizacija mogu doprinijeti održivom razvoju kada se planiraju i provode odgovorno – poticanjem lokalne gospodarske aktivnosti (osobito kroz kulturni turizam), jačanjem društvene kohezije kroz uključivanje zajednice te zaštitom vrijednih kulturno-povijesnih cjelina od daljnjeg propadanja. Ovaj rad je pokazao da ulaganje u obnovu kulturnih dobara, uz pomoć sredstava iz fondova Europske unije, može imati višestruke pozitivne učinke – od očuvanja vrijedne baštine, do stvaranja novih turističkih proizvoda i jačanja lokalne ekonomije.

Studije slučaja Dvorca Janković u Suhopolju i Dvorca Pejačević u Virovitici potvrđuju kako je, kroz pažljivo planirane projekte i uz potporu EU-fondova, moguće transformirati zapuštena kulturna dobra u atraktivne turističke i kulturne centre. U današnje vrijeme, kada se traže održiva i autentična turistička iskustva, kulturni turizam dobiva sve veći značaj. S obzirom na sve veću konkurenciju na turističkom tržištu, ključno je da se Hrvatska, osobito njezin kontinentalni dio, strateški usmjeri prema valorizaciji kulturne

baštine kroz selektivne oblike turizma. Sustavna zaštita, odgovorno upravljanje i dostupnost alternativnih izvora financiranja, poput EU-fondova, moraju biti okosnica budućih aktivnosti za očuvanje i razvoj kulturnih dobara. Preporuke za buduća istraživanja mogu ići u smjeru istraživanja utjecaja revitalizacije kulturne baštine na lokalno stanovništvo, usporedbe utrošenosti sredstava iz fondova u odnosu na ostale regije na nacionalnoj razini i analize utrošenosti sredstava u odnosu na ostale članice Europske unije. Ujedno, buduća istraživanja mogla bi ispitati odnos revitalizacije kulturnih dobara i turističkog razvoj destinacije.

LITERATURA

- 3LHD. Dvorac Janković Suhopolje. pristupljeno: 20. 6. 2025. <https://www.3lhd.com/hr/projekt/dvorac-jankovic/>
- 5 do 12. Integrirani razvojni program Virovitice „5 do 12 za Dvorac“. pristupljeno: 16. 6. 2025. <https://5do12.eu/>
- Bestvina Bukvić, I., Šain, M. i Maršić, I. (2018). Alternative sources of funding in culture: Case of eastern Croatia. *Ekonomski vjesnik*, 31(2), 427-440.
- Brek, A. (2002). Kulturna dobra od interesa su za Republiku Hrvatsku i uživaju njezinu osobitu zaštitu (Članak 2.). *Informatica museologica*, 33 (1-2), 134-136.
- Dumbović Bilušić, B. (2013). Kulturna baština u Hrvatskoj pred novim izazovima. *Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj*, 10(1-2), 6-11. pristupljeno: 24. 6. 2025. <https://hrcak.srce.hr/file/258282>
- Dvorac Janković. Projekt obnove. pristupljeno: 20.06.2025. <https://www.dvorac-jankovic.hr/jankovicsuhopolje/>
- European Commission. (2021). The CulturEU funding guide. EU Funding Opportunities for the Cultural and Creative Sectors 2021–2027. Luxembourg: Publications Office of the
- Europska komisija. Prioriteti za razdoblje 2021. 2027. https://ec.europa.eu/regional_policy/policy/how/priorities_en?ettrans=hr. pristupljeno: 12. 6. 2025.
- Europski strukturni i investicijski fondovi. Centar za posjetitelje – Dvorac Janković. pristupljeno: 20. 6. 2025. <https://arhiva.strukturnifondovi.hr/popis-projekata/centar-za-posjetitelje-dvorac-jankovic/>
- Europski strukturni i investicijski fondovi. Integrirani razvojni program Virovitice “5 do 12 za Dvorac“. pristupljeno: 16. 6. 2025. <https://arhiva.strukturnifondovi.hr/popis-projekata/integrirani-razvojni-program-virovitice-5-do-12-za-dvorac/>
- Golja, T., & Lekić, R. (2020). Destinacijski menadžment u funkciji razvoja kulturnog turizma Kontinentalne Hrvatske-Primjer destinacije Križevci. *Studia Polensia*, 9(1), 103-141. pristupljeno: 25. 6. 2025. <https://hrcak.srce.hr/file/358379>
- Grad Virovitica. U PUNOM JEKU: Pogledajte kako napreduju radovi na obnovi Dvorca Pejačević. pristupljeno: 16. 6. 2025. <https://www.virovitica.hr/u-punom-jeku-pogledajte-kako-napreduju-radovi-na-obnovi-dvorca-pejacevic/>
- Gradski muzej Virovitica. (2020). Izvješće o radu za 2019. godinu. pristupljeno: 6. 8. 2025. https://mdc.hr/files/pdf/Izvjesca/2019/Gradski-muzej-Virovitica_2019_mdc.pdf
- Gradski muzej Virovitica. (2021). Izvješće o radu za 2020. godinu. pristupljeno: 6. 8. 2025. https://mdc.hr/files/pdf/Izvjesca/2020/Gradski%20muzej%20Virovitica_2020_mdc.pdf

- Gradski muzej Virovitica. (2022). Izvješće o radu za 2021. godinu. pristupljeno: 6. 8. 2025. https://mdc.hr/files/pdf/Izvjescia/2021/Gradski%20muzej%20Virovitica_2021_mdc.pdf
- Gradski muzej Virovitica. (2023). Izvješće o radu za 2022. godinu. pristupljeno: 6. 8. 2025. https://mdc.hr/files/pdf/Izvjescia/2022/Gradski-muzej-Virovitica_2022.pdf
- Gradski muzej Virovitica. (2024). Izvješće o radu za 2023. godinu. pristupljeno: 6. 8. 2025. https://mdc.hr/files/pdf/Izvjescia/2023/Gradski-muzej-Virovitica_2023.pdf
- Gradski muzej Virovitica. (2025). Izvješće o radu za 2024. godinu. pristupljeno: 6. 8. 2025. https://mdc.hr/files/pdf/Izvjescia/2024/Gradski-muzej-Virovitica_2024.pdf
- Gradski muzej Virovitica. DRUGI O NAMA: Obilazak Male Venecije: uzbudljivo putovanje Viroviticom! pristupljeno: 16. 6. 2025. <https://muzejvirovitica.hr/drugi-o-nama-obilazak-male-venecije-uzbudljivo-putovanje-viroviticom/>
- Gredičak, T. (2008). Kulturna baština u funkciji turizma. *Acta turistica nova*, 2(2), 205-234. pristupljeno: 26. 6. 2025. <https://hrcak.srce.hr/clanak/67705%3F>
- Institut za turizam (2023.) *Tomas Hrvatska 2022./2023.* pristupljeno: 24. 6. 2025. <https://www.htz.hr/sites/default/files/2023-12/TOMAS%20Hrvatska%202022%20-%202023.pdf>
- Jelinčić, D. A. (2010). *Kultura u izlogu*. Zagreb: Meandarmedia.
- Karamehmedović, P. D. (2017). Uloga europske inicijative Interreg III. u valorizaciji kulturne baštine u Republici Hrvatskoj. *FDZMB: Putokazi*, 5(1), 125-142.
- Kulej, M. (2020). Drveno doba u Gradskom muzeju Virovitica, novi stalni postav muzeja. *Informatica museologica*, (51), 93-99.
- Maletić, I., Kosor, K., Žagar, D., Japunčić, T., i Čakanić, T. (2020). *Vodič kroz programe i fondove EU-a 2021.-2027.* Zagreb: TIM4PIN.
- Matić, A. (2021). *Fondovi i programi Europske unije – uloga i značaj u provedbi projekata u kulturi u Republici Hrvatskoj* (Doktorska disertacija, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku).
- Meštrović, N. (2017). Zaštita kulturnih dobara. *Policija i sigurnost*, 26(1/2017), 58-65. pristupljeno: 23. 6. 2025. <https://hrcak.srce.hr/file/271601>
- Ministarstvo kulture i medija. (2025a). *Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske*, pristupljeno 25. 6. 2025. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/>
- Ministarstvo kulture i medija. (2025b). *Registar kulturnih dobara RH*. pristupljeno: 16. 6. 2025. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-379>
- Ministarstvo kulture i medija. (2025c). *Registar kulturnih dobara RH*. pristupljeno: 24. 6. 2025. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-381>
- Ministarstvo kulture i medija (a). *Kulturna baština* pristupljeno: 25. 6. 2025. [https://min-kulture.gov.hr/?id=349&pregled=1&datum=Wed%20Jan%2023%202019%2017:02:19%20GMT+0100%20\(srednjoeuropsko%20standardno%20vrijeme](https://min-kulture.gov.hr/?id=349&pregled=1&datum=Wed%20Jan%2023%202019%2017:02:19%20GMT+0100%20(srednjoeuropsko%20standardno%20vrijeme)
- Ministarstvo kulture i medija (b). *Program Europske unije – Kreativna Europa*. pristupljeno: 13. 6. 2025. <https://min-kulture.gov.hr/eu-kultura/izdvojena-desno/program-europske-unije-kreativna-europa/9710>
- Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije. *Programi Unije 2021.-2027.* pristupljeno: 5. 8. 2025. <https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/eu-fondovi/programi-unije-2021-2027/373>

- Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije. (2022). U sklopu konferencije „EU fondovi 2021.–2027.“ održan izbor za najbolje županijske EU projekte. pristupljeno: 20. 6. 2025. <https://razvoj.gov.hr/vijesti/u-sklopu-konferencije-eu-fondovi-2021-2027-odrz-an-izbor-za-najbolje-zupanijske-eu-projekte-dvorac-jankovic-usluga-crosscare-i-putovi-ma-frankopana-ovogodisnji-laureati/5071>
- Ministarstvo turizma i sporta Republike Hrvatske. (2023). Nacionalni plan razvoja održivog turizma do 2027. godine pristupljeno: 25. 6. 2025. https://mint.gov.hr/UserDocsImages/2023_dokumenti/Nacionalni%20plan%20razvoja%20odr%C5%BEivog%20turizma%20do%202027.%20godine%20i%20Akcijski%20plan%20do%202025.%20godine.pdf
- Nafziger, J., & Scovazzi, T. (2008). *Le patrimoine culturel de l'humanité-The Cultural Heritage of Mankind*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Općina Suhopolje. (2025). Od slavonske ljubaznosti do rekordne 2024.: Dvorac Janković u Suhopolju bilježi 35 posto više noćenja. pristupljeno: 20. 6. 2025. <https://www.suhopolje.hr/novosti/2025/01/od-slavonske-ljubaznosti-do-rekordne-2024-dvorac-jankovic-u-suhopolju-biljezi-35-posto-vise-nocenja/>
- Prott, L. V., & O'Keefe, P. J. (1992). 'Cultural heritage' or 'cultural property'? *International Journal of Cultural Property*, 1(2), 307-320. pristupljeno: 24. 6. 2025. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/B17F38F4873BDA8B21EF1BEA7DCD7D45/S094073919200033Xa.pdf/cultural-heritage-or-cultural-property.pdf>
- Slavonija i Podravina. Centar za posjetitelje – Dvorac Janković. pristupljeno: 20. 6. 2025. <https://www.slavonija-podravina.hr/hr/centar-za-posjetitelje-dvorac-jankovic/>
- Smith, M. K. (2015). *Issues in cultural tourism studies*. Routledge.
- Šošić, T. M. (2014). POJAM KULTURNE BAŠTINE-MEĐUNARODNOPRAVNI POGLED. *Collected Papers of the Faculty of Law in Split/Zbornik Radova Pravnog Fakulteta u Splitu*, 51(4). pristupljeno: 25. 6. 2025. <https://hrcak.srce.hr/en/file/190718>
- Turistička zajednica Grada Virovitice. Dvorac Pejačević. pristupljeno: 16. 6. 2025. <https://www.tz-virovitica.hr/dvorac-pejacevic/>
- Turistička zajednica Općine Suhopolje. (2019). Strateški plan razvoja turizma na području Općine Suhopolje. pristupljeno: 20. 6. 2025. <https://www.tz-suhopolje.hr/ieNews/media/1662-Strateski%20plan%20razvoja%20turizma%20na%20podrucju%20Opcline%20Suhopolje.pdf>
- UNWTO (2018). *Tourism and Culture Synergies*. pristupljeno: 26. 6. 2025. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418978>
- Virovitičko-podravska županija. (2013). Dvorac Janković, suhopoljski spomenik kulture iz 18. stoljeća, obnavljat će se iz fondova EU. pristupljeno: 20. 6. 2025. <https://www.vpz.hr/2013/12/13/dvorac-jankovic-suhopoljski-spomenik-kulture-iz-18-stoljeca-obnavljat-ce-se-iz-fondova-eu/>
- Virovitičko-podravska županija. (2016). Najznačajniji virovitički EU projekt „5 do 12 za Dvorac“ vrijedan 82 milijuna kuna prošao administrativnu provjeru. pristupljeno: 16. 6. 2025. <https://www.vpz.hr/2016/03/23/najznacajniji-viroviticki-eu-projekt-5-do-12-za-dvorac-prosao-administrativnu-provjeru/>
- Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 145/2024) pristupljeno: 23. 6. 2025. <https://www.zakon.hr/z/340/zakon-o-zastiti-i-ocuvanju-kulturnih-dobara>

The role of EU funds in the revitalization of cultural assets in Continental Croatia: Case study of “Janković Castle Suhopolje” and “Pejačević Castle Virovitica”

ABSTRACT

Cultural assets embody the identity, history, and tradition of a particular region, making them an integral component of national heritage. In addition to their historical and artistic significance, cultural assets play a crucial role in social and economic development, foster a sense of community, and represent a valuable resource for tourism growth. Despite legal protections, these assets are often vulnerable to deterioration, particularly in the continental regions of the country, where restoration funding is limited. Upon gaining full membership in the European Union, the Republic of Croatia acquired the right to access funds from EU programs, which are primarily invested in less developed regions. This contributes to achieving balanced regional development both within the European Union and among its member states. To safeguard the cultural identity of specific regions, substantial financial resources from EU funds are allocated towards cultural investments and the restoration of cultural heritage in member states. The objective of the case study of “Janković Suhopolje Castle” and “Pejačević Virovitica Castle” is to highlight the significance of EU funding in the revitalization of cultural assets and the influence of such revitalized assets on the development of continental tourism. Through the modern interpretation of history, educational content, and attractive exhibits, these castles have transformed into major tourist attractions, drawing visitors and stimulating local development. Investment in cultural assets not only strengthens the cultural identity of regions but also drives economic progress. The successful projects in Virovitica-Podravina County further demonstrate that cultural tourism can serve as a pivotal factor in enhancing the appeal of continental Croatia as a prominent tourist destination.

Keywords: cultural assets, cultural tourism, EU funds, revitalization

Ekonomski rast i razvoj uz ovisnost o turizmu: primjer Hrvatske

Pregledni rad

Željko Bogdan

Ekonomski fakultet Zagreb,
Trg J. F. Kennedyja 6, 10000 Zagreb
zbogdan@efzgdinehr

SAŽETAK

Ovisnost o turizmu u Hrvatskoj općepoznata je i prihvaćena kao normalno stanje. Iako je značajno pridonio našem gospodarskom oporavku u postpandemijskom razdoblju, važno je razmotriti i kratkoročne i dugoročne posljedice utjecaja turizma na hrvatsko gospodarstvo, što je cilj ovog članka. Poseban naglasak stavlja se na makroekonomske učinke ovisnosti o turizmu, gdje je istaknuta povezanost s demografskim razvojem i konkurentnošću izvoza roba. Objašnjena je i važnost turizma za ukupni dosadašnji gospodarski razvoj u Hrvatskoj. Indeksom razvijenosti lokalnih jedinica za 2024. godinu praćen je stupanj razvijenosti morskih i kontinentalnih (tj. bez izlaza na more) jedinica. Iako ih je otprilike 4/5 u Hrvatskoj, kontinentalne jedinice imaju nešto manji broj gradova i općina s najvišom ocjenom razvijenosti (7 i 8) u odnosu na primorske. Osim toga, kopnene lokalne jedinice s najvišom ocjenom razvijenosti nalaze se u Istarskoj i Primorsko-goranskoj županiji te širem području Zagreba. Prema tome, širi pojas oko Zagreba, Istra i uski obalni pojas uz more smatraju se najrazvijenijim dijelovima Hrvatske. Istodobno, obalne lokalne jedinice imaju znatno manje potpomognutih područja (s ocjenom razvijenosti od 1 do 4). Nasuprot tome, takvih je 54 % lokalnih jedinica u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Jasno, bolji rezultati Primorske Hrvatske pokazuju važnost turizma za ukupni gospodarski razvoj Hrvatske. Međutim, postavlja se i pitanje osigurava li orijentacija na turizam daljnji gospodarski rast i razvoj u Hrvatskoj, na što ovaj rad pokušava odgovoriti. Zaključci su rada da pozitivni učinci turizma nedvojbeno postoje, ali da se ne smiju zanemariti ni negativne posljedice. Do sada Kontinentalna Hrvatska nije značajnije ovisila o turizmu, mada njene prirodne ljepote (Plitvička jezera, Slunjčica, i sl.) i kulturni događaji također privlače turiste. Svakako bi razvoj

turizma u tom prostoru pridonio smanjenoj sezonalnosti hrvatskog turizma. Ali zbog komparativne prednosti u turizmu, ovisnost o toj grani koja je više izražena u obalnom prostoru jedino je moguće smanjiti razvojem neturističkih djelatnosti.

Ključne riječi: pozitivne i negativne posljedice turizma, gospodarski rast i razvoj, indeks razvijenosti, demografske posljedice

1. UVOD

Ovisnost hrvatskog gospodarstva o turizmu opće je poznata. Činjenica je da se između 65 i 70 % izvoza usluga odnosi na turizam. Godine 2023. prihod od turizma iznosio je visokih 14,6 milijardi eura, ali je 2024. godine narastao na 15 milijardi, iako su početne procjene Hrvatske narodne banke (HNB) upućivale na moguće pogoršanje, osobito u glavnim ljetnim mjesecima. Nadalje, iz Satelitskih računa turizma koji su za Hrvatsku raspoloživi za 2016., 2019. i 2022. godine vidi se da turističke aktivnosti stvaraju oko četvrtinu bruto dodane vrijednosti (BDV) (24,53 % 2022.), od čega je malo manje od polovice izravna bruto dodana vrijednost turizma (10,54 % BDV-a ili 11,32 % BDP-a 2022.). Utjecaj turizma ne treba tražiti isključivo u ugostiteljstvu ili u prijevozu jer zbog njega i trgovina uspijeva kompenzirati negativne posljedice demografskih trendova (Karić, 2019). Praktički isti zaključak istaknut je i u HNB-u (2022), gdje je iskazana sumnja u realni rast osobne potrošnje smatrajući da njezin statistički rast može biti posljedica turističke potrošnje. Navedene činjenice nameću nekoliko pitanja: *Koliko je turizam uopće važan za hrvatsko gospodarstvo? Koje su posljedice jačanja turizma na štetu industrije? Koja je uloga turizma u gospodarskom rastu i razvoju, odnosno kakav je doprinos turizma kao uslužne djelatnosti gospodarskom rastu u dugom roku?* Odgovoriti na njih (ne nužno navedenim redoslijedom) cilj je ovog teksta. Budući da se značaj turizma nastoji staviti u širi kontekst, pojedini dijelovi teksta neće biti striktno vezani za turizam.

Tragajući za odgovorima na navedena pitanja mogu se razdvojiti mikro (odnosno individualni efekti, ciljajući pri tom na samog iznajmljivača) i makro efekti turizma (ciljajući pri tom na učinke za lokalnu zajednicu koji se onda prelijevaju i na nacionalnu razinu). Efekt dohotka za iznajmljivača nedvojbeno je pozitivan, ali društvena korist za zajednicu nije jednaka zbroju privatnih koristi, tj. iznajmljivača, pa se za njezinu procjenu treba ju vrednovati i pozitivne i negativne eksternalije. Pozitivni eksterni efekti podrazumijevaju veću društvenu korisnost od pojedinačnih (primjerice kad iznajmljivač uređuje svoj objekt i uvodi popratne sadržaje radi atraktivnosti vlastitog objekta, što se pozitivno odražava i na cijelo mjesto, ali pozitivni

eksterni efekti mogu proizaći i zbog očuvanja povijesne i kulturne baštine zajednice, potrebe za očuvanjem okoliša i sl.). Svakako pozitivni aspekti pridonose promoviranju, a time i atraktivnosti same sredine. No nužno je sagledavati i negativne eksternalije, gdje je društvena korisnost manja od privatnih korisnosti, primjerice zbog buke i zagađivanja koji nastaju zbog prekomjernog broja turista. Osim klasičnog zagađivanja, sigurno je da veći broj turista utječe na biološku kvalitetu mora, ali i drugih lokaliteta koji se značajno turistički valoriziraju.¹ Loše upravljanje prostorom također je negativna eksternalija – primjerice dijelovi obale često su preizgrađeni, što im sigurno narušava atraktivnost. Nadalje nasipavanja morskih plaža, osobito u ekstremnim oblicima odražavaju se na morski ekosustav.² Naravno, zbog slabijeg stupnja razvijenosti turizma ti su problemi manje prisutni u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Za donošenje zaključaka u radu primijenjene su metoda komparacije i deskriptivna statistička analiza.

Struktura članka sljedeća je: nakon *uvoda* slijedi najveći dio u kojem se razmatra nekoliko makroekonomskih aspekata ovisnosti o turizmu (*druga cjelina*). Oni se prvenstveno odnose na tržište nekretnina, razinu cijena, demografske trendove i ekonomski rast i razvoj u Hrvatskoj. U tom se dijelu posebno razmatraju obalne lokalne jedinice i jedinice koje ne izlaze na more (kontinentalni prostor).³ U *trećoj cjelini* diskutira se uloga turizma u daljnjem gospodarskom razvoju u Hrvatskoj, dok se u *završnom dijelu* zaključuju razmatranja ovog članka.

2. NEKI MAKROEKONOMSKI ASPEKTI OVISNOSTI O TURIZMU U HRVATSKOJ

2.1 TURIZAM, TRŽIŠTE NEKRETNINA I RAZINA CIJENA

Neke posljedice turizma moguće je prenijeti i na nacionalnu razinu. Demografske učinke svakako treba uključiti u makroekonomske posljedice jer su makroekonomski i demografski razvoj međusobno povezani. Tako

1 U prilog tome idu i pritisci na smanjivanje broja posjetitelja u Dubrovniku te u nacionalnim parkovima, osobito Plitvičkim jezerima, a da se i ne spominju iskustva u drugim turističkim zemljama gdje domaće stanovništvo vapi za manjim brojem gostiju.

2 Naravno, osim navedenih mogu se sagledati i drugi nedostaci poput pritiska na lokalnu infrastrukturu, osobito energetska, kada broj gostiju i topliji dani uzrokuju nestanke električne energije.

3 Kontinentalne su jedinice u ovom radu one općine i gradovi koji nemaju izlaz na more. Zbog važnosti „sunca i mora“ za hrvatski turizam, takva definicija ima smisla. Ali kontinentalni prostor možemo promatrati i preko županija, odnosno kao županije koje nemaju izlaz na more. Statistička NUTS 2 regija Kontinentalna Hrvatska koja je postojala od 2012. do 2020. godine obuhvaćala je upravo te županije.

Grizelj i Akrap (2011) upozoravaju na loše demografske posljedice ovakvog turizma u Hrvatskoj. Jedan od mogućih razloga tiče se situacije na tržištu nekretnina. Akrap i suradnici (2003) i Akrap (2014b) upozoravaju da su nepriuštivost stanova za mlade parove i nedostatak vrtića jedan od najvažnijih ograničavajućih čimbenika za fertilitet u Hrvatskoj. To se posebno osjeća u prostorima koji su značajno usmjereni na turizam, pa najmodavci u želji za većom zaradom imaju veću sklonost iznajmljivanja turistima umjesto da se opredjeljuju za dugoročne najmove domaćem stanovništvu (tom se problemu namjerava doskočiti kroz najnovije izmjene zakona o najmu). Zato Mikulić i suradnici (2021) pokazuju jako loš učinak intenzivnog turizma na sposobnost lokalnog stanovništva da si priušti smještaj, čemu svakako pridonosi njegova sezonalnost, a koja se odražava u fluktuacijama zaposlenosti, nestabilnosti prihoda i, shodno tome, poteškoćama u održavanju ekonomskog statusa na mjestima sklonim sezonskim fluktuacijama turizma. Dodatno, Vizek, Barbić i Čeh Časni (2023) ističu da intenzivnija turistička potražnja i pretvaranje stambenog fonda u iznajmljivanje povećavaju cijene stanova (iako rast udjela kratkoročnih najмова snižava cijene, dok u destinacijama gdje su hoteli i kampovi sve prisutniji cijene rastu).

Nadalje ovisnost o turizmu može imati pozitivan učinak na razinu cijena, što je potvrđeno na uzorku nekoliko zemalja u radu Vizek i Tkalec (2014). Međutim, u radu Kožić, Sorić i Sever (2024) utvrđeno je da rast turizma nema značajan učinak na ukupnu razinu cijena u Hrvatskoj, ali je posebno izražen utjecaj na rast cijena u kategoriji Pokućstvo, oprema za kuću i redovito održavanje kućanstva. Razlog za to jest struktura smještajnih kapaciteta u kojima dominiraju privatne sobe i izražena sezonalnost u kojoj je najsnažnija turistička aktivnost između lipnja i rujna. Posljedica toga je da su završetak sezone i prvi kvartal godine obično posvećeni pripremi za iduću turističku sezonu, a to znači renoviranje smještaja, što podrazumijeva i veću potražnju za namještajem i pokućstvom, a time i rast cijena u toj kategoriji. Zanimljivo je da navedeni autori nisu utvrdili utjecaj turističkog rasta na cijene u kategoriji Restorani i hoteli koje su zadnjih godina također bile važan generator inflacije.⁴

Nakon razmatranja učinka na razinu cijena, moguće se usredotočiti na utjecaj turizma na hrvatski robni izvoz. Fenomen koji je u ekonomiji poznat

4 Primjerice, 2024. stopa inflacije (postotna promjena harmoniziranog indeksa potrošačkih cijena HICP) u Hrvatskoj je iznosila 4,0, a u eurozoni bez Hrvatske 2,4 %. U prvoj polovici 2025. isti podaci za Hrvatsku su 4,4 %, a za eurozonu 2,2 %. Najvećim dijelom te razlike vezane su za veći rast cijena u restoranima i hotelima te rast cijena hrane i bezalkoholnih pića u Hrvatskoj, kao i njihov veći udio u prosječnoj hrvatskoj potrošačkoj košarici, tako prema najnovijim podacima pozitivnoj razlici stopa inflacije u Hrvatskoj i eurozoni turizam ipak pridonosi.

kao nizozemska bolest, u Hrvatskoj je prvi put potvrđen u Broz i Dubravčić (2011).⁵ Njemu je svakako pridonosio razvoj turizma, ali i siguran priljev financijskih sredstava iz inozemstva koji su stimulirali domaću potražnju u Hrvatskoj. Dodatno je u Tkalec i Vizek (2014) pokazano i da se *boom* na tržištu nekretnina također može nepovoljno odraziti na robni izvoz u Hrvatskoj. Ta poveznica između turizma, tržišta nekretnina, robnog izvoza i inflacije ukratko se može sažeti ovako:

- Rast potražnje za turističkim uslugama povećat će njihove cijene jer se ne mogu uvesti, što uzrokuje rast relativnih cijena turističkih usluga, a to pak potiče ulaganja u turističkom sektoru...
- ... ali smanjuje i poskupljuje proizvodne čimbenike raspoloživih industriji (posljedica su deindustrijalizacija i pad izvoza).
- Orijentacija na turizam povećava potražnju za građevinskim zemljištima i nekretninama i uzrokuje rast njihovih cijena, ali raste i trošak stanovanja onima koji nisu vlasnici nekretnina, pa su ih prisiljeni kupovati (valja se sjetiti izazova najмова stanova u jeku turističke sezone).
- Osim za nekretninama, veća je i potražnja za drugim dobrima i uslugama koje koristi i domaće stanovništvo. Posljedica je da zbog orijentacije na turizam rastu troškovi života i za strance i za domaće stanovništvo.⁶

Teorijski postoji, dakle, situacija u kojoj stabilan priljev deviza iz inozemstva, kao i *boom* na tržištu nekretnina (pretežito financiran zaduživanjem u inozemstvu) pridonose realnoj aprecijaciji i smanjenju izvoza ako domaća poduzeća konkuriraju cijenama što, pokazano je u Stojčić, Bečić i Vojinić

5 No zaključci o nizozemskoj bolesti u Hrvatskoj ipak nisu jedinstveni. Tako Holzner (2005) izrazitu ovisnost o turizmu čak naziva „hrvatskom bolešću“ (engl. *Croatian disease*) i za slične zemlje uzima Španjolsku i Grčku, ali ne nalazi argumente za nizozemsku bolest. Sličan zaključak je i u Holzner (2011), gdje je nizozemska bolest uzrokovana turizmom nazvana „bolešću plaža“ (engl. *the beach disease*). U Beg i Basarac Sertić (2020) zaključuje se da Hrvatska ne pati od nizozemske bolesti, ali da bi se u budućnosti mogli pojaviti njezini negativni učinci ako se nastavi brzi rast turističkog sektora u Hrvatskoj. No njihova analiza odnosi se na razdoblje između 1995. i 2019. godine. Premda su nakon 2019. rasli i dolasci, i noćenja, i prihodi od turizma, udio prihoda od turizma u BDP-u od rekordne razine od 19,39 % (2022) smanjio se na 17,51 % (2024), a udio prihoda od turizma u izvozu usluga u postpandemijskom vremenu još se oporavlja te se 2024. sa 66,52 % nalazi na razini iz 2015. godine, odnosno još nije premašio rekord iz 2019. godine (69,75 %), pa zaključci iz Beg i Basarac Sertić (2020) još mogu biti validni.

6 Jasno, statistiku cijena lakše je pratiti na nacionalnoj razini. Tek je odluka Vlade za praćenje cijena u trgovini na malo koja je stupila na snagu 15. svibnja 2025. godine omogućila istraživanje regionalnih razlika u cijenama. Tako su Tkalec i Žilić (2025) utvrdili da su u odnosu na najjeftiniju (Sisačko-moslavačku) županiju najskuplji Jadran i Grad Zagreb. Ostale kontinentalne županije relativno su skuplje od 1,7 % do 4,9 %. Svakako, za pretpostaviti je da je učinak turizma na cijene znatno slabiji u kontinentalnim županijama.

(2012), pretežito vrijedi za hrvatska poduzeća.⁷ To bi značilo da su utjecaj domaće potražnje i orijentacija na turizam pogoršavale hrvatski robni izvoz. Ipak, podaci DZS-a pokazuju da su između 1995. i 2024. godine fiksne investicije porasle 314,14 % (prosječno godišnje 5,0 %), izvoz roba 369,68 % (prosječno godišnje 5,48 %), a izvoz usluga 245,83 % (prosječno godišnje 4,37 %). Pa ipak tu ne treba zanemariti ni polazne točke. Nakon Domovinskog rata uslijedio je investicijski val, dok je robni izvoz stagnirao u 1990-im, a izvoz usluga tek se počeo oporavljati. U krizi 2008. – 2014. investicije su se strmoglavile (pad od 35,86 %) i tek su 2023. godine premašile razinu iz 2008. godine, dok je robni izvoz već 2010. godine bio veći u odnosu na 2007. godinu, što je izvoz usluga postigao tek 2016. godine. Drukčiju sliku pokazuje usporedba udjela robnog izvoza u BDP-u (stopa robnog izvoza) s ostalim postsocijalističkim članicama EU (slika 1). Činjenica da joj je prosječan udio robnog izvoza u BDP-u na začelju, znači da je odnosu na BDP robni izvoz Hrvatske rastao puno sporije nego u prikazanim zemljama.⁸ U određenoj mjeri je to povezano i s ovisnosti o turizmu, osobito kad se ima na umu da se prema stopi izvoza usluga nalazimo na drugom mjestu, odmah nakon Estonije (Bogdan, 2022). Zbog ranije iskazanog doprinosa turizma u izvozu usluga, nužno je podsjetiti da suficit u razmjeni usluga u značajnoj mjeri uspijeva nadomjestiti deficit u trgovini robom (koji je prije 15-ak godina premašivao i 20 % BDP-a) i stabilizirati vanjskotrgovinsku bilancu.

Ovisnost o turizmu također utječe i na ekonomsku aktivnost i tržište rada. Kožić i Sever (2022) pokazuju da ciklička zaposlenost povezana s turističkom aktivnošću ima potencijal stabilizirati ukupnu cikličku zaposlenost tijekom različitih faza poslovnog ciklusa.⁹ Nadalje, Stojčić, Mikulić i Vizek (2022) otkrivaju da visoka sezonalnost turizma može biti povezana s nižim udjelom snažno rastućih kompanija (shodno tome i nižom stopom ukupnog ekonomskog rasta. No važno je sagledati i općeniti utjecaj turizma na gopodarski rast i razvoj, što je tema sljedeće podcjeline.

7 Ovdje treba istaknuti i da se otprilike 80 % robnog izvoza realizira iz prerađivačke industrije. No, još su ranija istraživanja (Lovrinčević, 2009; Rašić Bakarić i Vizek, 2010) potvrdila pogoršavanje njezine tehnološke osnove u Hrvatskoj, ali i danas podaci pokazuju da preko 70 % bruto dodane vrijednosti tog sektora otpada na industriju niske i srednje niske tehnološke razine. Zato i ne iznenađuje da oko 60 % hrvatskog robnog izvoza dolazi iz navedenih industrija.

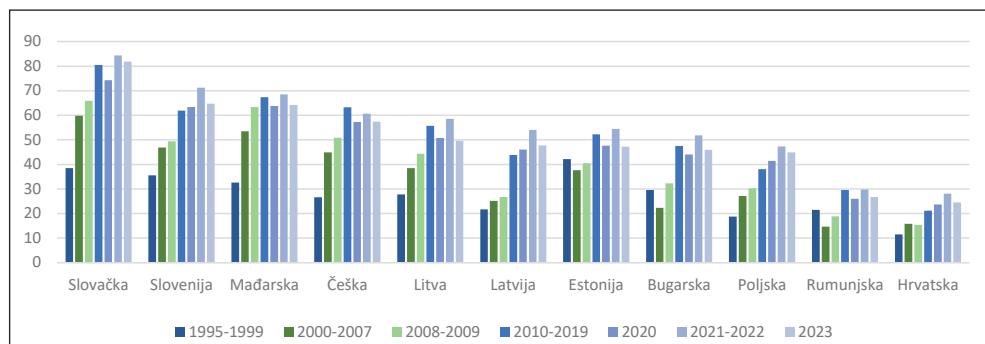
8 Pa i takav relativno niski robni izvoz u Hrvatskoj ne podrazumijeva i da je sve proizvedeno u Hrvatskoj. Prema Bago (2022), „u svakom euru izvoza roba prerađivačke industrije samo 0,52 eura je i proizvedeno u Hrvatskoj a i za tu proizvodnju potrebno je 0,30 eura uvoza“. I domaća potražnja i robni izvoz u nas imaju značajnu uvoznu komponentu, a to vrijedi i za turizam premda pridonosi poboljšanju vanjskotrgovinske bilance.

9 Ali u Kožić, Ivandić i Sever (2022) prikazani su problemi u istraživanju veze između turizma i zaposlenosti.

Slika 1. Prosječan udio izvoza roba u BDP-u u novim članicama EU-27
(1995. – 2023. godine)

NAPOMENA: Podrazdoblja su određena prema dinamici robnog izvoza Hrvatske. Zemlje su poredane prema stopi izvoza za 2023. godinu.

IZVOR: Izračun autora prema podacima s Eurostata.

2.2 TURIZAM I EKONOMSKI RAST I RAZVOJ U HRVATSKOJ

Pozitivni učinci na gospodarsku aktivnost i, shodno tome, povoljni učinci na tržište rada i vanjskotrgovinsku bilancu mogu se smatrati kratkoročnim učincima turizma. No opravdano je postaviti pitanje i kakvi su učinci turizma na domaće gospodarstvo u dugom roku, posebice na ekonomski rast i razvoj. U razmatranju dugog roka osnovni modeli kojima je objašnjen gospodarski rast su Solowljev model (Solow, 1956) i njegova nadogradnja ljudskim kapitalom u Mankiw, Romer i Weil (1992), premda postoje i druga poboljšanja tog modela. Iako je i prvotni Solowljev model imao izvrsnih svojstava, svakako je bio značajno unaprijeđen uključivanjem ljudskog kapitala. Međutim, oba pristupa pretpostavljaju konstantnu stopu rasta broja zaposlenih, ali i konstantnu stopu tehnološkog napretka. Broj zaposlenih N je određen: udjelom radne snage koji je zaposlen (u , gdje je u stopa nezaposlenosti), stopom iskorištenosti radnog kontingenta (a) te udjelom radnog kontingenta u ukupnoj populaciji ($\frac{P_{15-64}}{P}$) i ukupnom veličinom populacije P preko sljedećeg izraza:

$$N = (1 - u)a \frac{P_{15-64}}{P} P.$$

Uz pretpostavku konstantne stope nezaposlenosti (znane i kao prirodna stopa nezaposlenosti) te stope iskorištenosti radnog kontingenta i udjela radnog kontingenta u ukupnom stanovništvu, broj zaposlenih raste po stopi rasta broja stanovnika. No tada po toj istoj stopi rastu i radni kontingent i njegov ekonomski aktivan dio. Naravno, u stvarnosti se one mogu i mijenjati. Jedan od razloga može biti i unapređivali proces demografskog starenja. Prema podacima iz Gelo, Akrap i Čipin (2005) i Akrap (2014a), udio

radnog kontingenta u Hrvatskoj je između 1971. i 2011. godine bio oko 2/3, ali je prema podacima popisa 2021. godine smanjen s tendencijom daljnjeg smanjenja u budućnosti. Dakle, uz uznapredovali proces demografskog starenja udio radnog kontingenta smanjivat će se, posebice ako se uzme u obzir iseljavanje stanovništva. Stoga je u zemljama s demografskim problemima teško održavati konstantnu stopu rasta broja zaposlenih. Problem nedostatka radne snage već se danas osjeća u pojedinim djelatnostima, što se nadomješta uvozom radne snage, osobito u turizmu i građevinarstvu.

Druga važna stvar je da porast fizičkog ili ljudskog kapitala dovodi do veće proizvodnje, ali da se iz porasta proizvodnje povećavaju štednja i izdvajanja za obrazovanje, što dovodi do rasta fizičkog kapitala i ljudskog kapitala te daljnjeg porasta proizvodnje. Iz tog se nazire obostrana veza između tih dva resursa i domaćeg proizvoda i uzročnost nije nužno ograničena na vezu od resursa prema dohotku. Treća stvar je da se taj cjelokupni proces zaustavlja gdje je stopa rasta dohotka jednaka zbroju stope tehnološkog napretka i stope rasta stanovništva, što podrazumijeva i da je u dugom roku stopa rasta BDP-a po stanovniku jednaka stopi tehnološkog napretka. Naponi za povećanje razine fizičkog ili ljudskog kapitala (veća stopa štednje, ulaganja u obrazovanje) imaju privremen (tranzitoran) učinak na rast koji može trajati i preko 20 godina, ali će se rast BDP-a po stanovniku približavati stopi tehnološkog napretka. Usporavanje ili izostanak tehnološkog napretka negativno utječe i na gospodarski rast. Kod nekih autora problematizira se egzogeno određena stopa tehnološkog napretka i razvijaju modeli u kojima se većom stopom štednje i trajno utječe na gospodarski rast, čiji prikaz za ovaj tekst nije nužan.

Uzimajući izrečeno u obzir, može se promatrati uloga turizma u dugom roku uzimajući u obzir interakciju potražnje i ponude. U samim počecima turističke aktivnosti, kada dolaze prvenstveno turisti avanturisti, nema se izgrađenih smještajnih kapaciteta; može se jedino iznajmiti sobe kod privatnih osoba i snalaziti se za hranu. Za hrvatski turizam to je vrijeme 1950-ih i ranih 1960-ih godina kad još nije ni postojala Jadranska magistrala. Tijekom vremena počinju se graditi smještajni kapaciteti (hoteli, kampovi, restorani i drugi oblici uključujući i privatne sobe – obično ih se sagledava u „užem“ smislu, tj. broju soba i postelja) i obučavati potrebna radna snaga za rad u ugostiteljstvu – to je taj porast fizičkog i ljudskog kapitala koji pridonosi daljnjem rastu proizvodnje (i dohotka) iz kojih se dalje financira daljnji porast kapitala.¹⁰ To nadalje proizvodi multiplikativne učinke jer se povećava

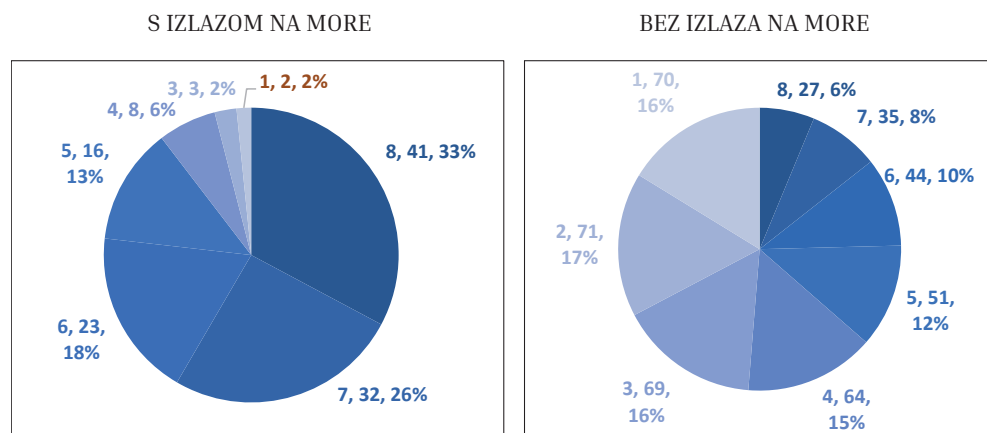
10 Naravno, treba istaknuti i strukturu smještajnih kapaciteta u Hrvatskoj. I 1980. i 2023. godine u smještajnim kapacitetima dominiraju hoteli i aparthoteli, kampovi i privatne sobe. Iz publikacije HTZ (2024) nazire se da broj postelja 2023. u odnosu na 1980. godinu u privatnim sobama bio veći

proizvodnja u primarnom sektoru, promet u prehrambenoj industriji (hrana i pića), ali se razvijaju i popratne uslužne djelatnosti. Iz prikazanog se vidi međusobna povezanost između razvoja turizma i gospodarskog rasta, ali je opravdano i pitanje: *Treba li se vezu nužno tretirati obostranom i je li moguća jednostrana veza?* Ekonomska teorija daje odgovor na to pitanje razmatrajući mogućnost da razvoj turizma prethodi gospodarskom rastu (TLGH ili TLEG hipoteza – od engl. *tourism-led growth hypothesis* ili *tourism-led economic growth*) ili da gospodarski rast prethodi razvoju turizma (EDTG hipoteza – od engl. *economic-driven tourism growth*). Odgovor na to daju empirijska istraživanja, premda ima i onih koji negiraju vezu između turizma i gospodarskog rasta. No nameću se i druga pitanja: *Treba li rast pogonjen turizmom značiti i razvoj? Koliko dugo pozitivni učinci turizma na gospodarski rast mogu potrajati?* Odgovori na ta pitanja mogu se pronaći u ostatku teksta. Na posljednje među njima to se može učiniti odmah, a tu će pomoći zaključci Solowljevog modela. Naime turizam je uslužna djelatnost, ali je slabo produktivna jer sektor usluga nije do sada ostvario značajniji tehnološki napredak. Kada bi se sve resurse usmjerilo prema toj djelatnosti, to bi značilo smanjenje produktivnosti, a time i nižu stopu rasta BDP-a po stanovniku u dugom roku. Zaostajanje Hrvatske pokazuju i trenutačni podaci – do prije nekoliko godina bili smo predzadnja članica EU-a mjere na BDP-om po stanovniku iskazanom prema standardu kupovne moći, ali smo do recentne krize (2009. – 2014.) bili negdje u sredini među postsocijalističkim članicama EU-a. Analiza takvih kretanja zahtijeva više prostora i vremena, ali krivca za to ne treba tražiti isključivo u turizmu. Dapače, nužno je istaknuti da je zbog svog položaja to ipak grana u kojoj Hrvatska ima konkurentne prednosti i izvozna djelatnost. Ipak valja biti svjestan i rizika zbog isključive ovisnosti o turizmu.

No rast koji je spomenut u prethodnom odlomku samo je uži pojam od razvoja, ali je preduvjet za razvoj. U komentiranju razvoja Hrvatske upotrijebit će se indeks razvijenosti u Hrvatskoj za razdoblje između 2020. i 2022. godine dostupan na Vlada RH (2024). On je konstruiran na temelju šest indikatora: stope nezaposlenosti, dohotka po stanovniku, proračunskih prihoda jedinica lokalne, odnosno područne (regionalne) samouprave po stanovniku, općega kretanja stanovništva, stope obrazovanosti i indeksa starenja. Na temelju vrijednosti indeksa razvijenosti za svaku lokalnu jedinicu definirana

4 puta, u kampovima 1,14 puta, a hotelima 1,13 puta, dok je ukupan broj postelja bio veći 1,8 puta. Posljedica toga jest da je udio postelja u privatnim sobama 2023. bio 62,3 %, kampovima 20,9 %, a hotelima i aparthotelima 10,0 %. Za usporedbu, 1980. godine privatne sobe činile su 28,32 %, kampovi 33,66 %, a hoteli i aparthoteli 16,36 % ukupnog broja postelja (31. kolovoza). Takva kretanja hrvatskog turizma sigurno su posljedica visoke sezonalnosti turizma, ali govore i o stihiji u kojoj se on razvija.

je ocjena razvijenosti od 1 do 8 na temelju studije Denona-Bogović i suradnici (2017). Ocjene od 1 do 4 upućuju na nedovoljno razvijene prostore koji imaju pravo na status potpomognutih područja. Sa 7 i 8 su ocijenjena relativno najrazvijenija područja. Budući da u Hrvatskoj postoji 556 jedinica lokalne uprave (općine i gradovi), indekse i ocjene za 2024. godine može se naći na Vladi RH (2024) i usporediti ih s onima za 2018. godine (dostupni na Vladi RH, 2018) Ovdje je prikladno razdvojiti općine i gradove ovisno o tome izlaze li na more ili ne (slika 2). U Republici Hrvatskoj je 125 lokalnih jedinica s izlazom na more, a ostalih 431 nemaju ga.

Slika 2. Struktura broja lokalnih jedinica (broj i %) prema razvojnoj skupini i izlazu na more

NAPOMENA: Benkovac je ubrojen u gradove bez mora, iako izlazi na more u Donjem Karinu. Natpisi na grafikonima sadrže razvojnu ocjenu, broj lokalnih jedinica i njihov udio u ukupnom broju lokalnih jedinica u Hrvatskoj. Rezultati su slični ako se umjesto broja općina i gradova uključi njihova površina.

IZVOR: Izrada autora prema podacima u Vladi RH (2024).

Prema slici 2, 73 jedinice lokalne uprave ili 59 % od 125 „morskih“ lokalnih jedinica imaju razvojnu ocjenu 7 i 8. 14 jedinica ima status potpomognutih područja, a takvih je najviše u Dubrovačko-neretvanskoj županiji (4), dok ih je u Zadarskoj dvije, a po jedna u ostalim primorskim županijama, uz izuzetak Primorsko-goranske koja ih nema. Nasuprot tome, broj morskih gradova i općina s najvišim stupnjem razvijenosti (7 i 8) najveći je u Primorsko-goranskoj (19), Istarskoj (18) i Splitsko-dalmatinskoj (16) županiji, dok ih je 11 u Zadarskoj, pet u Dubrovačko-neretvanskoj i samo tri u Šibensko-kninskoj te jedan u Ličko-senjskoj županiji. Neki od vodećih mjesta tih županija poput Rijeke, Zadra, Šibenika i Splita svakako su se značajno razvijali kao industrijski gradovi te su privlačili stanovništvo iz okolnih područja. Gradove poput

Zadra, Šibenika i Splita, pa i Rijeke i Pule sve se više nalazi na turističkoj karti, pa ih se može razmatrati kao primjer gradova u kojima je razvoj prethodio razvoju turizma. No, većem dijelu primorskih lokalnih jedinica razvoj turizma značajno je pridonio ukupnom razvoju, pa je razumno pretpostaviti da veću ocjenu imaju one sredine koje su se ranije okušale u turizmu. Njihov turistički razvoj je počeo s manjom skupinom turista avanturista (poput kampa esperantista 1960-ih u Primoštenu koji je označio početak razvoja primoštenskog turizma).¹¹

Kao što je navedeno, 431 lokalna jedinica nema izlaz na more. Unatoč drastično velikom broju to se nije odrazilo i na porast broja lokalnih jedinica s najvišim stupnjem razvoja (dapače ukupno ih je i manje (62), što uz ukupan broj smanjuje njihov udio na 14 % – slika 2). Raspored po županijama im je, uz Grad Zagreb, sljedeći: Istarska 16 i Zagrebačka 14, dok ih 6 imaju Krapinska i Primorsko-goranska županija, četiri Varaždinska i Međimurska, dvije Karlovačka, Zadarska, Splitsko-dalmatinska i Koprivničko-križevačka, a Osječko-baranjska, Ličko-senjska, Šibensko-kninska županija imaju po jednu lokalnu jedinicu s visokim stupnjem razvoja koja ne izlazi na more. Među njima ih je čak 28 ili 45 % smješteno u primorskim županijama (22 u Istarskoj i Primorsko-goranskoj, a 6 u ostalim primorskim županijama). Turizam (osobito seoski) sigurno je važna karika njihovog razvoja, a za općine Primorsko-goranske županije važna je i uloga Rijeke i Opatije kao urbanih centara.¹² Ako se razmatraju lokalne jedinice bez izlaza na more (a s najvećim stupnjem razvoja), svakako se izdvajaju one neposredno u blizini Zagreba, ali i one uz slovensku granicu. Poznata je teza da je Grad Zagreb značajno utjecao na razvoj svoje okolice – osobito područje Zagrebačke županije. U županijama koje pripadaju statističkoj (NUTS) regiji Sjeverna Hrvatska važna je okosnica gospodarstva prerađivačka industrija (ali joj dominira industrija niže tehnološke razine pa ti krajevi, uz natprosječnu orijentiranost prema robnom izvozu, imaju i među najnižim prosječnim plaćama u odnosu na ostatak Hrvatske (Bogdan, 2022.)). U turističkom smislu prostor tih lokalnih jedinica tek se počinje značajnije koristiti, osobito dijelovi koji su bolje cestovno povezani, a tome će sigurno pridonositi i materijalna i nematerijalna baština.¹³ U pravilu znatno veći broj jedinica odrazio se puno više na

11 Na razini Hrvatske početak turizma smješta se u Opatiju utemeljenjem Ville Angioline 1844. godine i izgradnjom najstarijeg hotela u Hrvatskoj Kvarnera (1884.). Ali, zapravo, naš turizam započeo je s lječilištem u Topuskom 1818. godine, dakle u Kontinentalnoj Hrvatskoj.

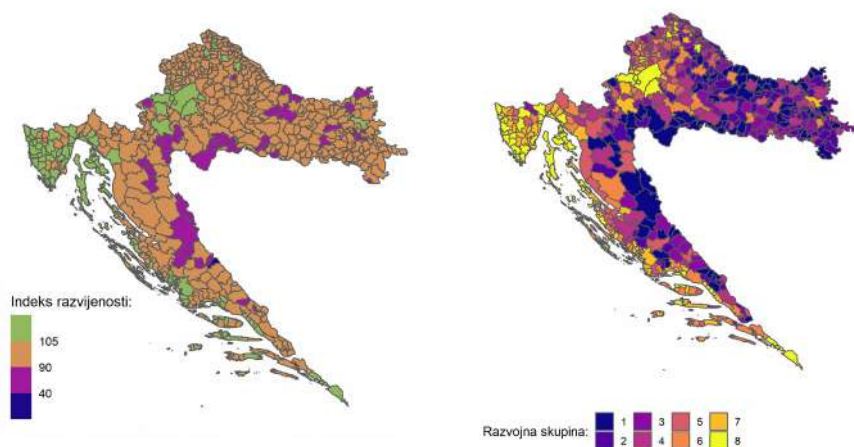
12 Svakako treba istaknuti da se važna hrvatska materijalna i nematerijalna baština koja se nalazi pod zaštitom UNESCO-a nalazi na teritorijima Istarske i Primorsko-goranske županije: Eufrazijeva bazilika u Poreču, dvoglasje tijesnih intervala Istre i Hrvatskog primorja te pokladni ophod zvončara s područja Kastavštine.

13 Od nematerijalne i materijalne baštine pod zaštitom UNESCO-a u kontinentalnim jedinicama (tj.

broj jedinica s razvojnom ocjenom od 1 do 6. 95 jedinica (ili 22 %) pripada srednjem stupnju razvoja (ocjene 5 i 6). Najviše ih je u Krapinsko-zagorskoj županiji (19), Varaždinskoj (13) i Zagrebačkoj (11), što već čini 45 % svih jedinica bez izlaza na more. Preostale se odnose na Međimursku (8), Karlovačku (7), Primorsko-goransku i Istarsku (po 5), Koprivničko-križevačku (4), Sisačko-Moslavačku, Bjelovarsko-bilogorsku i Zadarsku (po 3), Virovitičko-podravsku, Požeško-slavonsku, Osječko-baranjsku, Vukovarsko-srijemsku, Splitsko-dalmatinsku i Ličko-senjsku županiju (po 2), dok Brodsko-posavska i Šibensko-kninska županija imaju samo jednu jedinicu srednje razine razvoja (ocjene 5 i 6). Već se iz navedenog popisa nazire koliko je ključna gospodarska važnost Zagreba za okolni prostor, kao i bliskost granice sa Slovenijom jer su ta područja značajnije usmjerena na izvoznu industriju i značajna prometna povezanost. Razmotre li se županijska središta, niti jedno od njih nema razvojnu razinu slabiju od 5. Ali čak 274 jedinice ili 64 % od onih koje nemaju izlaz na more imaju pravo na status potpomognutih područja. Radi preglednosti lakše je ocjene razvijenosti prikazati na karti Hrvatske kao na slici 3.

Iz slike 3 uočava se da su najrazvijeniji dijelovi Hrvatske (ocjene 7 i 8) oko Zagreba, Istra i veći dio uskog primorskog pojasa uključujući i neposredno zaleđe Rijeke. Uz izuzetak 13 jedinica koje su potpomognuta područja, ostatak obalnog pojasa ima srednju razvojnu razinu, što još vrijedi i za krajeve orijentirane na robni izvoz (prostor NUTS regije Sjeverna Hrvatska) te prostor uz Dalmatinu i Autocestu Rijeka – Zagreb kao i 10-ak razvojnih enklava koje su, zapravo, županijska središta. Razumno je pretpostaviti da – uz izuzetak primorskih gradova koji su bili središta industrije – razvijeniji onaj dio koji se ranije okrenuo turizmu. Može se tu istaknuti razvoj turizma koji je pridonio razvoju tog prostora. No u isto vrijeme veći dio tog prostora pretrpio je deindustrijalizaciju tijekom tranzicije te se neki od tih industrijskih gradova, poput Zadra, Šibenika, Splita i Pule sve više uzdižu na karti turizma. Može se pretpostaviti da je u njihovom slučaju razvoj prethodio razvoju turizma.

bez izlaska na more) mogu se izdvojiti: čipkarstvo iz Lepoglave (uz ono s Paga), godišnji proljetni ophod kraljice iz Gorjana, izrada drvenih dječjih igračaka iz Hrvatskog zagorja, Sinjska alka, medičarski obrt iz Sjeverne Hrvatske, bečarac, nijemo kolo s područja Dalmatinske zagore, međimurska popevka, uzgoj lipicanaca, Nacionalni park Plitvička jezera, ali ima i drugih oblika. Naravno, ne treba se ovdje usredotočiti samo na primarnu turističku ponudu (prirodni i kulturni resursi) koju financira UNESCO. Dovoljno je istaknuti da u Hrvatskoj, prema HTZ-u (2024), ima i 8 nacionalnih parkova, 11 parkova prirode, 2 stroga rezervata, 77 posebnih rezervata, 2 regionalna parka, 26 parkova-šuma, 82 značajnih krajobrazza, 81 spomenik prirode i 119 spomenika parkovne infrastrukture koji ukupno čine 8,5 % teritorija Hrvatske i itekako mogu biti turistički atraktivni.

Slika 3. Razvijenost lokalnih jedinica u Hrvatskoj prema Indeksu razvijenosti
 NAPOMENA: Upotrijebljen je indeks za 2017. godinu. Stoga se vrijednosti u odnosu na one navedene u tekstu razlikuju, a prema tome se razlikuju i ocjene razvijenosti. Tako su i neke morske jedinice narednih godina pale u skupinu 4, što je zasluga recentne pandemije. Ali i taj indikator koristan je za ocjenu razvijenosti Hrvatske.

IZVOR: Denona-Bogović i suradnici (2017)

Na razini cijele Hrvatske 135 jedinica ili 24 % ukupnog broja ima najveći stupanj razvoja, što odgovara 21 % ukupnog hrvatskog teritorija. Kad se tome pridodaju i razvojne ocjene 5 i 6, slijedi da 55 % ukupnog teritorija Hrvatske pripada u potpomognuta područja. Slika 3 otkriva i važnost povijesnog čimbenika u razvoju Hrvatske – najrazvijeniji dijelovi Hrvatske su Istra, uski obalni pojas i prostor koji je u XVI. st. bio znan kao „ostaci ostataka Hrvatske“ (ali izvan Vojne krajine, odnosno pod upravom bana i sabora). S demografskog aspekta (koji je neposredno povezan s gospodarskim) to je izvrsno objašnjeno u Akrap (2012). Niži stupanj gospodarskog razvoja, ali i slabija kvaliteta institucija na području Hrvatske koje je nekad bila Vojna krajina potvrđeni su u Tkalec (2020).

3. TURIZAM I DALJNI EKONOMSKI RAZVOJ HRVATSKE

Na temelju izrečenog opravdano je postaviti pitanje: *Može li orijentacija na turizam u Hrvatskoj osigurati daljnji gospodarski rast i razvoj?* Empirijska istraživanja za druga gospodarstva u većini slučajeva potvrđivala su pozitivnu vezu od turističkog razvoja prema gospodarskom rastu (vidjeti npr. Brida, Cortes-Jimenez i Pulina (2014) i Alcalá-Ordóñez, Brida i Cárdenas-García (2023), pri čemu prva studija obrađuje rezultate empirijskih istraživanja

između 2002. i 2013. godine, a druga empirijske radove između 2014. i 2022. godine). Naravno, kad većina istraživanja ističe pozitivnu vezu, logično ju je očekivati i za individualne ekonomije, pa su ovdje izdvojeni Španjolska (Balaguer i Cantavella-Jordá, 2002), Turska (Gunduz i Hatemi-Jarabad, 2005; Ongan i Demiröz, 2005) i Grčka (Lolos, Palaios i Papapetrou, 2021). I za Hrvatsku su ranije studije (Holzner, 2005; Hajdinjak, 2014) upućivale na pozitivnu vezu. Bürgisser i Di Carlo (2023) potvrđuju tu hipotezu za zemlje južne Europe (ali one iz eurozone te Hrvatska nije bila uključena u analizu). Pri tome ističu da su od krize u eurozoni interna devalvacija i fiskalna štednja potisnuli domaće čimbenike rasta i potaknuli izvoznu orijentaciju, ali je to povećalo važnost turizma za gospodarski rast u tim zemljama, što za sobom povlači i ozbiljne zamke.

Međutim ne pokazuju sve studije nedvojbenu pozitivnu vezu između razvoja turizma i gospodarskog rasta. Tako Katircioglu (2009) ne pokazuje povezanost između međunarodnog turizma i gospodarskog rasta u Turskoj. Antonakakis, Dragouni i Filis (2015) istražuju tu vezu na primjeru Europske unije, ali potvrđuju njezinu nestabilnost i zaključuju da postojanje TLGH i EDTG hipoteze ovisi o vremenu. Međutim istaknuli su i da njihov zaključak ovisi o gospodarskom kretanju i da je pod snažnim utjecajem Velike recesije i recentne dužničke krize u eurozoni, što je posebno bilo izraženo u Grčkoj, Cipru, Portugalu i Španjolskoj. Na sličnom tragu za Hrvatsku se može smatrati i nalaze u Kožić, Arčabić i Sever (2022) između 1996. i 2018. godine, gdje je BDP bio regresorska varijabla. Utvrđena je slaba pozitivna veza između turističkih i ekonomskih ciklusa, ali taj zaključak ne vrijedi za domaća noćenja. Također ističu i da je veza bila najsnažnija prije Velike recesije 2008. godine, a potpuno iščezla nakon završetka europske dužničke krize. Promjenjivu uzročnost tijekom vremena kad se istražuje veza između turizma i gospodarskog rasta uočavaju i Enilov i Wang (2022) koji ističu da turistički sektor primarno doprinosi gospodarskom rastu u zemljama u razvoju, što nije slučaj u razvijenim zemljama. Posebice se značaj turizma za gospodarski rast osjetio tijekom Velike financijske krize, ali je za razvijene zemlje to bio privremeni efekt koji je brzo iščezavao. I Kožić, Sorić i Sever (2020) također pokazuju da turizam može bolje stimulirati ekonomski rast u zemljama u razvoju nego u razvijenim zemljama. Ali je tu istraživano i utječe li razina političke slobode na TLGH hipotezu i utvrđeno da su dokazi ograničeni.

U kontekstu Hrvatske posebno je vrijedno istaknuti članak Cárdenas-García, Brida i Segarra (2024). Osnovni njegov rezultat jest da s jedne strane postoji jednosmjerna uzročno-posljedična veza od turizma do gospodarskog razvoja u zemljama s niskom razinom turističke specijalizacije i razvijenosti,

dok s druge strane postoji jednosmjerna uzročno-posljedična veza kojom razvoj pridonosi turizmu u zemljama visoke razvijenosti i turističke specijalizacije. Uz izuzetak *outliera*, cjelokupni je uzorak razdijeljen u šest skupina označenih od A do F, pri čemu je Hrvatska uključena u A – Visoka turistička specijalizacija i visok stupanj ekonomskog razvoja. Upravo je u toj skupini zemalja potvrđeno da gospodarski razvoj utječe na turistički rast. Zaključak je, jasno, iznenađujući, ali se odnosi za skupinu zemalja. Iako se priobalni dio Hrvatske razvio zahvaljujući turizmu, razumno je pretpostaviti da je postigao onu razinu nakon koje daljnji rast turizma više ne pridonosi daljnjem razvoju. Na to jasno upućuju i sve veća naglašavanja prekomjernog turizma, po čemu je Hrvatska u proteklih desetak godina došla čak na prvo mjesto (Dragičević, 2024).

No drugo je pitanje kakvi bi se rezultati dobili na regionalnom uzorku. Još je Mihaljek (2005) upozorio da nikakvi alternativni oblici turizma ne mogu nadomjestiti „sunce i more“, na što upozorava i slika 3, gdje se, uz specifičnosti Istre, vidi da je turizam samo pridonio razvoju uskog obalnog pojasa. To je činjenica na koju upućuju demografi kad komentiraju utjecaj triju hrvatskih makroregionalnih središta Zagreba, Rijeke i Splita na razvoj njihove okolice (vidjeti npr. Akrap, 2014a). Ali to se uočava i duž cijelog priobalnog pojasa, što opet baca sumnju na mogućnost da bi isključiva orijentacija na turizam značajnije potakla razvoj krajeva bez izlaza na more. Na takav zaključak mogu uputiti i turistički indikatori za Primorsku i Kontinentalnu Hrvatsku koji su radi preglednosti ostavljeni za slike 4 i 5 u Dodacima. Kontinentalna Hrvatska je na slici 4 agregirana preko županija koje nemaju izlaz na more. Međutim, sve primorske županije imaju i svoje kontinentalno zaleđe, pa je zato prikazana i slika 5 koja pod kontinentalnim dijelom obuhvaća turistička mjesta koja nisu označena kao primorska. Obje slike pokazuju trend povećanja udjela Kontinentalne Hrvatske i u dolascima i u noćenjima, ali je udio u noćenjima značajno manji.¹⁴ Posljedica toga jest i da su prosječna noćenja po dolasku značajno manja u odnosu na primorske dijelove. Iz slika 4 i 5 vidi se da su ona u kontinentalnom prostoru nešto manja od dva dana, dok se u primorskim mjestima kreće najčešće između pet i šest dana. Razumno je iz tih podataka zaključiti i da se značajno veći financijski prihod od turizma

14 Rast udjela za kontinentalnu Hrvatsku kazuje i da dolasci i noćenja brže rastu u njoj nego u primorju. Ali je za pandemije 2020. godine kontinentalna Hrvatska osjetila i jači pad dolazaka i noćenja od priobalnog dijela. Ta kriza jasno je pokazala i da je sigurnost važna za hrvatski turizam, ali i otkrila rizike zbog značajne ovisnosti o turizmu. Premda nije tema ovog teksta, ona je pokazala i važnost samodostatnosti u proizvodnji hrane (a zadovoljavamo li ju pokazuje pad poljoprivredne proizvodnje za 44 % između 2008. i 2014. godine te činjenica da je 2023. godine ona bila veća u odnosu na 1995. godine za svega 6,55 %).

ostvaruje u primorskim mjestima.¹⁵

S obzirom na to da razvoja nema bez gospodarskog rasta, korisno je ovdje istaknuti i utjecaj turizma na čimbenike rasta u Hrvatskoj. Uz spomenute Stojčić, Mikulić i Vizek (2022), prema kojima visoka sezonalnost pridonosi slabijem rastu te činjenicu da generiranje fizičkog kapitala ne može generirati stalan rast,¹⁶ korisno je istaknuti i utjecaj na ljudski kapital. Polazeći od pretpostavke da orijentacija na turizam ne zahtijeva odlazak na studij, Kožić (2019) pokazuje da orijentacija na turizam u Hrvatskoj pridonosi pogoršanju ljudskog kapitala u Hrvatskoj, pri čemu se ljudski kapital povezuje s visokoobrazovanim stanovništvom i akumuliranim znanjem. Takav zaključak može biti iznenađujući ako se uzme u obzir da su posljednja tri popisa stanovništva u Hrvatskoj pokazala rast stanovništva s fakultetskom diplomom (2021. je taj udio čak ¼). No obrazovne statistike u zadnjih 10 – 15 godina ne pokazuju izraženiji rast broja studenata koji su diplomirali (dapače od 2011. prisutan je i trend smanjenja), ali razloga je više, počevši od demografskih čimbenika koje se odnose i na pad fertiliteta i na veće iseljavanje i ulaska u Europsku uniju koje olakšava studiranje drugdje, ali jedna je mogućnost i ovisnost o turizmu. To se može činiti u suprotnosti s ranije izrečenim da je turizam pridonio većem ljudskom kapitalu (prilagođenom ugostiteljskim djelatnostima),¹⁷ ali može pridonijeti smanjenju ambicija mladih za studiranje. Premda smo iz godine u godinu stalno izloženi statistikama o rastu broja dolazaka i noćenja te procjenama većih financijskih prihoda od strane HNB-a, to ne znači da ovisnost o turizmu u dugom roku ne bi utjecala na smanjenje stope rasta. Dodatni argument za tu tvrdnju mogle bi biti klimatske promjene gdje bi baš mediteranski prostor bio njima osobito pogođen i

15 Analiza je mogla uključiti i angažman stanovništva u pojedinim djelatnostima. Zbog važnosti turizma sve primorske županije imaju veći udio zaposlenih u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane i poslovanju nekretninama u odnosu na nacionalni prosjek. U poslovanju nekretninama se u kontinentalnom prostoru jedino izdvaja Grad Zagreb. Kontinentalne županije imaju natprosječan udio zaposlenih u prerađivačkoj industriji i u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu (u ovoj posljednjoj među primorskim županijama izdvajaju se samo Ličko-senjska i Zadarska županija). Zbog već velikih gabarita ovog teksta izostavljen je grafički prikaz udjela zaposlenosti prema djelatnostima po županijama.

16 U više je studija za Hrvatsku potvrđeno da je fizički kapital važan generator gospodarskog rasta u Hrvatskoj, ali ovdje zbog velikog opsega rada ovdje nisu navedene. No sigurno je dio investicija u fizički kapital povezan i s ulaganjima u osnovnim i komplementarnim turističkim kapacitetima.

17 Za razliku od Kožić (2019), Holzner (2005) utjecaj turizma na ljudski kapital razmatra kroz sekundarno obrazovanje i ističe da je stanovništvo u zemljama ovisnim o turizmu više završavalo taj oblik naobrazbe. Podaci za Hrvatsku u posljednja tri popisa stanovništva kontinuirano pokazuju rast udjela stanovništva sa srednjoškolskim obrazovanjem što se, naravno, ne može dovesti isključivo u vezu sa turizmom. Li i Qamruzzaman (2022) pokazuju da u zemljama BRICS-a razvoj turizma pridonosi razvoju ljudskog kapitala, pri čemu je indeks razvoja ljudskog kapitala zasnovan na godinama školovanja i povratima na obrazovanje. Ali i Kožić (2019) ističe da turizam ima ogroman potencijal za korištenje novih tehnologija i zapošljavanje radnika s višom razinom obrazovanja.

time mogao gubiti na turističkoj atraktivnosti, ali možda to popravi njegovu atraktivnost u izvanljetnim mjesecima.

4. DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Iz izrečenog se može izdvojiti više zaključaka. Prvo, nedvojbeno je da se mogu posebno izdvajati pozitivne značajke turizma. Na individualnoj razini korist će ostvariti pojedini iznajmljivači kojima će se poboljšati kućni budžet. Poboljšanje će nadalje osjetiti i financijski sektor jer će to poboljšati štednju i smanjivati udio nenaplativih kredita. Ti pojedinci više će trošiti, pa će koristiti imati trgovina (npr. porast potrošnje prehrambenih artikala zbog više gostiju, ali i zbog priprema za iduću sezonu) i prijevoz i ugostiteljstvo. Od ostvarenih pristojbi korist će imati lokalna zajednica, a uz bolju naplatu poreza i državni proračun. Značajna je korist i očuvanje kulture i običaja od kojih neki pripadaju u hrvatsku nematerijalnu kulturnu baštinu koju financira UNESCO.

Drugo, mogu se izdvojiti i neke negativne odlike turizma. Tako poveznica s kulturom s prvom točkom ipak ne prestaje. Neke druge sastavnice kulture koje je izmijenio nagli razvoj potaknut snažnim rastom turizma ipak nestaju. Nadalje, zgodno je istaknuti preizgrađenost i betonizaciju uskog obalnog pojasa. Na primorju ili u velikim zgradama ipak ne sudjeluju svi u iznajmljivanju, pa se zbog većeg turizma neće poboljšati njihov kućni budžet ili će promjena biti minimalna. Dapače, veću im nelagodu mogu stvarati veliki priljev nepoznatih ljudi, gužve, buka, otpad koji ostaje zbog većeg broja ljudi na jednom mjestu, narušavanje kvalitete mora i drugim mjestima koji su izloženi prevelikom priljevu ljudi, pa se zagovara i smanjivanje broja posjetitelja u takvim mjestima. Od tih nepovoljnih učinaka koji zaista sve pogađaju, osobiti su oni iskazani na cijene i na tržište nekretnina jer je, posebno u priobalnom području, smanjena mogućnost da mlade obitelji dođu do prve nekretnine i iznajme je osobito u gradskom području. I naposljetku, ali ne i najmanje važno, nakon Domovinskog rata udio smještajnih kapaciteta u hotelima i aparthotelima sveden je na oko 10 %, dok je drastično porastao udio postelja u privatnim sobama (apartmanima). S obzirom na izraženu sezonalnost, takva je struktura i najlogičnija jer je najjeftinija i broj raspoloživih kreveta brzo se može mijenjati, ali i svjedoči o stihijskim uvjetima u kojima se razvija hrvatski turizam.

Treće, Covid-kriza jasno je pokazala koliko je sigurnost važan preduvjet za rast hrvatskog turizma. Trenutačna geopolitička situacija u svijetu uključujući i recesiju u Njemačkoj kao našem najvažnijem emitivnom tržištu ne ide u prilog našem turizmu. Značajna ovisnost o turizmu je orijentacija na

izvoznu djelatnost s komparativnom prednosti, ali i važan rizik za hrvatsko gospodarstvo. Uz geopolitički svakako je važno izdvojiti klimatski rizik jer se smatra da će prostor u kojem se nalazi Hrvatska biti znatno pod utjecajem globalnog zatopljanja. Ukratko, dok je Mediteran važno receptivno tržište za turiste diljem svijeta, Hrvatska će, ako ne veći, onda barem imati zadovoljavajući broj posjetitelja, ali se preferencije uvijek mogu promijeniti.

Četvrto, zahvaljujući turizmu priobalni prostor ostvario je srednje visoku i visoku razinu gospodarskog razvoja (za hrvatske uvjete), dok su druge preostale najrazvijenije lokalne jedinice, uz Grad Zagreb smještene u statističkoj regiji Sjeverna Hrvatska i u većoj su mjeri orijentirane na prerađivačku industriju i robni izvoz. U primorskom dijelu razvijen je samo uski obalni prostor, dok je neposredno zaleđe već nešto slabije razvijeno. To svjedoči o slabijoj mogućnosti da rast u turizmu pridonese značajnijem razvoju u Kontinentalnoj Hrvatskoj, mada postoje i takvi primjeri, poput općine Plitvička jezera kojoj su važni čimbenici srednjeg razvoja dostupnost autoputa i nacionalni park. Dapače, čini se da je Hrvatska već dosegla značajan stupanj razvoja poslije kojeg dodatni rast broja turista vjerojatno ne potiče daljnji razvoj. To ipak ne znači da i u kontinentalnom dijelu Hrvatske ne treba razvijati alternativne oblike turizma poput seoskog, ekološkog, avanturističkog i drugih oblika, ali u tom dijelu Hrvatske vjerojatno neće imati toliki značaj kao „sunce i more“ u priobalnom prostoru. Shodno tome i u znanstvenim istraživanjima treba biti veći naglasak na istraživanju mogućnosti tih oblika turizma, a koji mogu biti zanimljivi za područje Kontinentalne Hrvatske i biti komplementarni s njegovim razvojem. Nadalje, premda je poznato da su zemlje ovisne o turizmu često suočene i sa snažnijim rastom cijena, korisno je istražiti i kakav je utjecaj aktualnih inflatornih kretanja na turističke rezultate. Premda je za očekivati da će ono dovesti do rasta nominalnih turističkih varijabli, svakako je moguće da ono uzrokuje i smanjenje fizičkih pokazatelja (posebice prosječan broj noćenja) ili realnu turističku potrošnju. Naravno, imajući u vidu da je turizam pridonio oporavku hrvatskog gospodarstva u postpandemijskom vremenu, korisno je ponovno istražiti i mogućnost postojanja nizozemske bolesti u Hrvatskoj, ali i mogućnost da turizam pridonese dugoročnom gospodarskom rastu. Od navedenog u kontekstu Kontinentalne Hrvatske svakako su najvažnije perspektive razvoja alternativnih oblika turizma jer one omogućuju i upis tog dijela Hrvatske na turističku kartu.¹⁸ A svakako se mogu načiniti i istraživanja u

18 U tom smislu najviše se napravilo oko razvoja seoskog turizma, pa je više domaćih skupova o tome organizirano od strane različitih znanstvenih i obrazovnih ustanova (primjerice šest međunarodnih kongresa za ruralni turizam u organizaciji Veleučilišta u Virovitici te Hrvatske udruge za turizam i ruralni razvoj „Klub članova selo“ ili pet međunarodnih znanstveno-stručnih

kojima se obrađuju turistički potencijali lokalnih zajednica u kontinentalnoj Hrvatskoj¹⁹ ili obrađuje povezanost između ekonomskog razvoja, očuvanja okoliša i ekoturizma koji također može biti važan u lokalnim jedinicama bez izlaza na more.

Peto, preveliku ovisnost o turizmu Hrvatska neće eliminirati učinkovito ograničenjima turizma već razvojem neturističkih djelatnosti.²⁰ Neturističke djelatnosti trebaju biti one koje će pridonositi porastu produktivnosti (čime će pridonositi porastu dugoročne stope rasta) a da istovremeno ne budu štetne za okoliš. Intenziviranje stope gospodarskog rasta pomoći će da se Hrvatska pomakne sa začelja na razinu prosjeka EU-27. Koje bi to djelatnosti mogle biti, već je definirano Nacionalnom strategijom razvoja Republike Hrvatske do 2030. godine.

U svakom slučaju, oslanjajući se dominantno na turizam i uslužne djelatnosti Hrvatska, premda je se i danas smatra zemljom s visokim dohotkom, teško može postići razinu razvijenosti koja odgovara prosjeku EU-27.

LITERATURA

- Akrap, A. (2012.). Demografska putanja u Hrvatskoj. *Hrvatska revija*(1-2), str. 4-25.
- Akrap, A. (2014.a). Promjene broja i prostornog razmještaja stanovništva Hrvatske i županija. U V. Puljiz, J. Tica i D. Vidović (ur.), *Migracije i razvoj Hrvatske* (str. 25-71). Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.
- Akrap, A. (2014.b). Činitelji fertiliteta u Hrvatskoj: nekad i danas. U A. Akrap, I. Čipin i M. Strmota (ur.), *Demografija u Hrvatskoj* (str. 33-64). Zagreb: Ekonomski fakultet - Zagreb.
- Akrap, A., Ridzak, T., Pokos, N., Živić, D. i Čipin, I. (2003.). *Činitelji demografskih kretanja u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Alcalá-Ordóñez, A., Brida, J. GODINE, i Cárdenas-García, P. J. (2023.). Has the Tourism-Led Growth Hypothesis Been Confirmed? Evidence from an Updated Literature Review. *Current Issues in Tourism*, 27(22), str. 3571–3607. doi:10.1080/13683500.202
- Antonakakis, N., Dragouni, M. i Filis, GODINE (2015.). How Strong is the Linkage between Tourism and Economic Growth in Europe? *Economic Modelling*, 44(1), str. 142-155. doi:10.1016/j.econmod.2014.10.018.

konferencija za razvoj ruralnog turizma „Ruralni turizam kao pokretač lokalnog razvoja“ u organizaciji Veleučilišta Vimal i Fakulteta za menadžment u ugostiteljstvu i turizmu u Opatiji). S tih skupova su radovi: Kranjčević i Mustać (2024), Kesar (2022) i niz drugih istraživanja koja su važna za istraživanje odlika i značaja ruralnog turizma u Hrvatskoj.

- 19 Primjerice, jedan od takvih radova je Gluvačević i Brigljević (2024.) u kojem su obuhvaćeni i turistički potencijali Banovine, ali se slična analiza može napraviti i za bilo koji dio kontinentalne Hrvatske.
- 20 Zbog važnosti samodostatnosti u proizvodnji hrane poljoprivreda se možda čini kao važan izbor. Dodatno, poljoprivredno je stanovništvo slabije pokretno, a nama je demografski problem strateški i u značajnoj mjeri uzrokovan valovima iseljavanja. No treba imati na umu i da je to sektor koji obuhvaća 3 – 4 % bruto dodane vrijednosti te sličan udio u zaposlenima (kad se pribroje zaposlenici u pravnim osobama, obrtima i osiguranici poljoprivrednici), pa i u poljoprivrednim županijama većina stanovništva ipak radi u industriji.

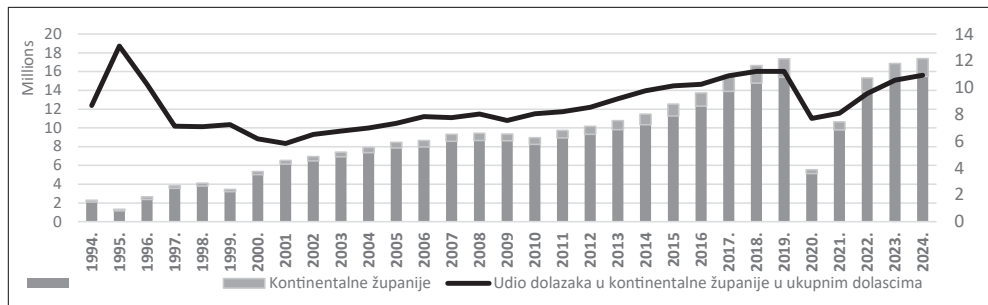
- Bago, D. (04. 07. 2022.). *17. konvencija Hrvatskih izvoznika - prezentacija predsjednika udruge Hrvatski izvoznici*. Preuzeto 13. 11. 2024. iz Hrvatski izvoznici: https://www.hrvatski-izvoznici.hr/Cms_Data/Contents/hiz/Folders/dokumenti/~contents/N5RJ5NN27EVEAUBR/17-konvencija-bago-prezentacija-final.pdf
- Balaguer, J. i Cantavella-Jordá, M. (2002.). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case. *Applied Economics*, 34(7), str. 877–884. doi:10.1080/00036840110058923.
- Beg, M. i Basarac Sertić, M. (2020.). The Signs of Dutch Disease in Croatia. U K. Čermáková, S. Mozayeni i E. Hromada(eds), *Proceedings of the 14th Economics & Finance Conference* (str. 38-61). Prag: International Institute of Social and Economic Sciences. doi:10.20472/EFC.2020.014.005
- Bogdan, Ž. (2022.). Konkurentnost hrvatskog izvoza. U A. Obadić i T. Gelo(ur.), *Zbornik radova Utjecaj pandemije na hrvatsko gospodarstvo - dvije godine poslije* (str. 147-163). Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Brida, J. GODINE, Cortes-Jimenez, I. i Pulina, M. (2014.). Has the tourism-led growth hypothesis been validated? A literature review. *Current Issues in Tourism*, 19(5), str. 394–430. doi:10.1080/013683500.2013.868414
- Broz, T. i Dubravčić, D. (2011.). The Dutch Disease in Unwanted Places - Why has Croatia been Infected while Slovenia Remains in Good Health? *South Eastern Europe Journal of Economics*, 9(1), str. 47-66.
- Bürgisser, R. i Di Carlo, D. (2023.). Blessing or Curse? The Rise of Tourism-Led Growth in Europe's Southern Periphery. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 61(1), str. 236–258. doi:10.1111/jcms.13368.
- Cárdenas-García, P. J., Brida, J. GODINE i Segarra, V. (2024.). Modeling the link between tourism and economic development: evidence from homogeneous panels of countries. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11(308), str. 1-12. doi:10.1057/s41599-024-02826-8
- Denona-Bogović, N., Drezgić, S., Čegar, S., i suradnici. (2017.). *Evaluacija postojećeg i prijedlog novog modela za izračun indeksa te izračun novog indeksa razvijenosti jedinica lokalne i područne samouprave u Republici Hrvatskoj*. Rijeka, Zagreb: Vlada Republike Hrvatske. Dohvaćeno iz https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/O%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/Studija_Novi%20model%20indeksa%20razvijenosti_CLER.pdf
- Dragičević, D. (2024.). Analiza prekomjernoga turizma u Europskoj uniji: Komparativna analiza dinamike turističkih tijekova. U K. Bačić i I. Kovač (ur.), *32. tradicionalno savjetovanje Ekonomska politika Hrvatske u 2025.* (str. 83-105). Opatija: Hrvatsko društvo ekonomista i Inženjerski biro d.o.o.,
- Enilov, M. i Wang, Y. (2022.). Tourism and economic growth: Multi-country evidence from mixed-frequency Granger causality tests. *Tourism Economics*, 8(5 - Special Issue: Panel Data Models in Tourism Research,), str. 1153-1432. doi:10.1177/1354816621990155
- Gelo, J., Akrap, A. i Čipin, I. (2005.). *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske - bilanca 20. stoljeća*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
- Glavačević, D. i Brigljević, I.-M. (2024.). Potentials of Banovina region branding through tourism and soft power by understanding local identity. *Thesis*, 13(1), str. 1-26.
- Grizelj, M. i Akrap, A. (2011.). *Projekcije stanovništva Republike Hrvatske od 2010. do 2061.* Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Gunduz, L. i Hatemi-Jarabad, A. (2005.). Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey? *Applied Economics Letters*, 12(8), str. 499–504. doi:10.1080/13504850500109865
- Hajdinjak, S. (2014.). Impact of Tourism on Economic Growth in Croatia. *Enlightening Tourism. A Pathmaking Journal*, 4(1), str. 30-51. doi:10.33776/et.v4i1.2427.
- HNB. (2022.). *Makroekonomska kretanja i prognoze br. 13*. Zagreb: Hrvatska narodna banka.

- Holzner, M. (2005.). *Fear of Croatian Disease. Is there a danger of a Dutch Disease Effect with respect to a boom in the tourism sector in Croatia in the long run - The Croatian Disease - Doctoral thesis.* Wien: Wirtschafts Universität Wien - Vienna University of Economics and Business. Dohvaćeno iz <http://epub.wu.ac.at/1925/>
- Holzner, M. (2011.). Tourism and Economic Development: The Beach Disease? *Tourism management*, 32(4), str. 922-933. doi:10.1016/j.tourman.2010.08.007
- HTZ. (2024.). *Hrvatska u brojkama 2023*. Preuzeto 29. 11 2024. iz Hrvatska turistička zajednica: https://www.htz.hr/sites/default/files/2024-08/HTZ%20TUB%20HR_%202023_1.pdf
- Karić, D. (2019.). *Utjecaj demografskih promjena na strukturu osobne potrošnje u Hrvatskoj, doktorska disertacija*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet.
- Katircioglu, S. (2009.). Revising the Tourism-led-growth Hypothesis for Turkey Using the Bounds Test and Johansen Approach for Cointegration. *Tourism Management*, 30(1), str. 17-20. doi:10.1016/j.tourman.2008.04.004.
- Kesar, O. (2022.). Mogućnosti i ograničenja primjene koncepta sustvaranja vrijednosti u turističkim destinacijama u sjeni: analiza slučaja ruralnih mjesta u Istri, Hrvatska . U M. Jurakić, P. Barišić, Ž. Požega, N. Penezić i M. Koščak(ur.), *Edukacija kao ključni faktor održivog i odgovornog razvoja ruralnog područja* (str. 71-92). Popovača: Vimal Akademija i Međimursko veleučilište u Čakovcu.
- Kozić, I. (2019.). Can tourism development induce deterioration of human capital? *Annals of Tourism Research*, 77(1), str. 168-170. doi:10.1016/j.annals.2018.12.018.
- Kozić, I. i Sever, I. (2022.). Can tourism activity stabilize cyclical employment? *Annals of Tourism Research Empirical Insights*, 3(1), članak: 100043. doi:10.1016/j.annale.2022.100043.
- Kozić, I., Arčabić, V. i Sever, I. (2022.). Tourism and Business Cycles: Does the Relationship Fade Away? *Zagreb International Review of Economics & Business*, 25(1), str. 117-132. doi:10.2478/zireb-2022-0007
- Kozić, I., Ivandić, N. i Sever, I. (2022.). Empirical assessment of tourism-generated employment: Concepts and challenges . *Ekonomski vjesnik*, 35(2), str. 417-428. doi: 10.51680/ev.35.2.13
- Kozić, I., Sorić, P. i Sever, I. (2020.). Contextual Factors Influencing Tourism-Led Growth: Do Social and Political Background Matter? *Current Issues in Tourism*, 24(13), str. 1819-29. doi:10.1080/13683500.2020.1778648
- Kozić, I., Sorić, P. i Sever, I. (2024.). Assessing the Tourism-Led Inflation Hypothesis: An Empirical Framework. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 72(4), str. 524-537. doi:10.37741/t.72.4.1
- Kranjčević, J. i Mustač, N. (2024.). The Challenges of Branding a Rural Tourism Destination in Croatia Using Traditional Rural Motifs . U D. Tubić, R. Bakan i I. Bosnić(ur.), *Rural Tourism: Sustainable, Digital, Inclusive* (str. 139-147). Virovitica: Veleučilište u Virovitici i Hrvatska udruga za turizam i ruralni razvoj "Klub članova selo".
- Li, J. i Qamruzzaman, M. (2022.). Does Tourism Induce Sustainable Human Capital development in BRICS Through the Channel of Capital Formation and Financial Development? Evidence From Augmented ARDL With Structural Break and Fourier-TY Causality. *Frontiers in psychology*, 13, str. 804349. doi:0.3389/fpsyg.2022.804349
- Lolos, S., Palaio, P. i Papapetrou, E. (2021.). The Greek Tourism-Led Growth Revisited: Insights and Prospects. U Bank of Greece, *Working Paper br. 289*. doi:10.52903/wp2021289
- Lovrinčević, Ž. (2009.). Tehnološka složenost i struktura ponude i potražnje industrijskih proizvoda u Hrvatskoj. *Ekonomski pregled*, 60(11), str. 535-569.
- Mankiw, GODINE N., Romer, D. H. i Weil, D. N. (1992.). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 107(2), str. 407-437.
- Mihaljek, D. (2005.). Free movement of capital, the real estate market and tourism: a blessing

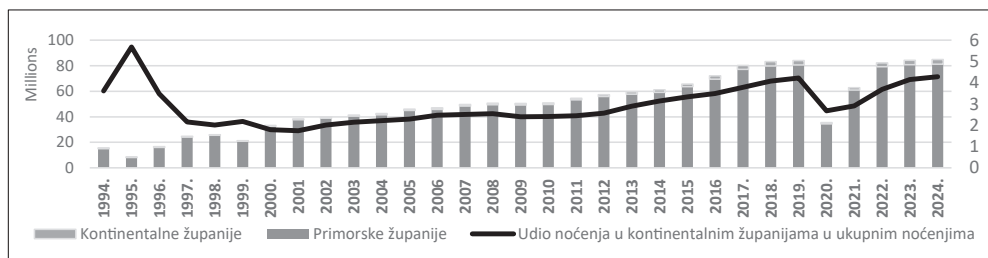
- or a curse for Croatia on its way to the European Union? U K. Ott(ed), *Croatian Accession to the European Union: Facing the Challenges of Negotiations* (Svez. 3, str. 185-228). Zagreb.
- Mikulić, J., Vizek, M., Stojčić, N., Payne, J., Čeh Časni, A. i Barbić, T. (2021.). The Effect of Tourism Activity on Housing Affordability. *Annals of tourism research*, 90, članak: 103264. doi:10.1016/j.annals.2021.103264
- Ongan, S. i Demiröz, D. M. (2005.). The contribution of tourism to the long-run Turkish economic growth. *Ekonomický časopis [Journal of Economics]*, 53(9), str. 880–894.
- Rašić Bakarić, I. i Vizek, M. (2010.). Aaliza konkurentnosti i strukturnih obilježja prerađivačke industrije Republike Hrvatske. *Ekonomski pregled*, 61 (5-6), str. 241-270.
- Solow, R. M. (1956.). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70, str. 65-94.
- Stojčić, N., Bečić, M. i Vojinić, P. (2012.). The Competitiveness of Exports from Manufacturing Industries in Croatia and Slovenia to the EU-15 Market: A Dynamic Panel Analysis. *Croatian Economic Survey*, 14(1), str. 69-105.
- Stojčić, N., Mikulić, J. i Vizek, M. (2022.). High season, low growth: The impact of tourism seasonality and vulnerability to tourism on the emergence of high-growth firms. *Tourism Management*, 89, članak: 104455. doi:https://doi.org/10.1016/j.tourman.2021.104455
- Tkalec, M. (2020.). History matters: development and institutional persistence of the Habsburg military frontier in Croatia. *Public sector economics*, 44(1), str. 117-145. doi: https://doi.org/10.3326/pse.44.1.4
- Tkalec, M. i Vizek, M. (2014.). Real estate boom and export performance bust in Croatia. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, 32(1), str. 11-34.
- Tkalec, M. i Žilić, I. (27.. svibnja 2025.). *Iste cijene za sve? Što nam govore novi podaci o trgovinama diljem Hrvatske*. Dohvaćeno iz Ekonomski institut Zagreb: https://www.eizgodinehr/vijesti/ostalo-71/iste-cijene-za-sve-sto-nam-govore-novi-podaci-o-trgovinama-diljem-hrvatske/7228#_ftn6
- Vizek, M. i Tkalec, M. (2014.). The Price Tag od Tourism: Do Small Open Economies Dependent on Tourism Revenues Experience Higher Prices of Goods and Services? *11th International Academic Conference* (str. 413-428). Reykjavik: IISES.
- Vizek, M., Barbić, T. i Čeh Časni, A. (2023.). The impact of the tourism accommodation composition on housing prices: The case of Croatia. *Tourism economics*, 30(1), str. 267-274. doi:10.1177/13548166231180417
- Vlada RH. (2018.). *Odluka o razvrstavanju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave i vrijednosti indeksa razvijenosti 2018*. Preuzeto 18.. 11. 2024 iz Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije: https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/0%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/indeksa%20razvijenosti/Vrijednosti%20indeksa%20razvijenosti%20i%20pokazatelja%20za%20izra%C4%8Dun%20indeksa%20razvijenosti_jedinice%20lokalne%20samouprave.pdf
- Vlada RH. (2024.). *Indeks razvijenost i pokazatelji za izračun indeksa razvijenosti (razdoblje 2020. - 2022.)*. Preuzeto 18. 11 2024. iz Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije: <https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/regionalni-razvoj/indeks-razvijenosti/vrijednost-indeksa-razvijenosti-i-pokazatelja-za-izracun-indeksa-razvijenosti-2024/5508>

DODACI

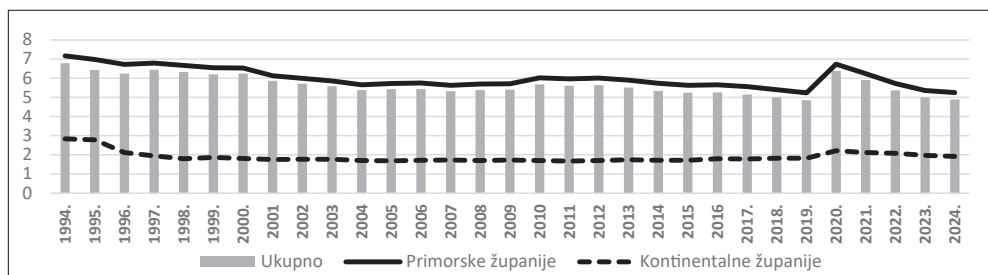
DOLASCI

NOĆENJA

OMJER NOĆENJA I DOLASKA

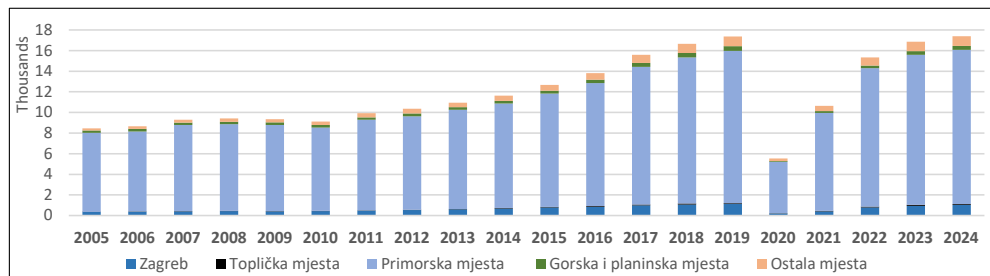

Slika 4. Dolasci i noćenja stranih gostiju u komercijalnim smještajnim objektima u primorskim i kontinentalnim županijama Hrvatske

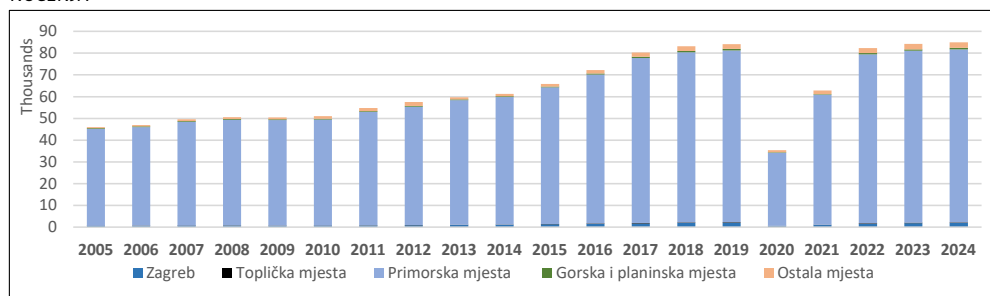
NAPOMENA: Na prva sudva grafikona udjeli dolazaka i noćenja u kontinentalnim županijama prikazani na desnoj osi. Omjer noćenja i dolazaka zapravo je ponderirani prosjek pojedinačnih omjera za primorske i kontinentalne županije dan izrazom:

IZVOR: Izračun autora na temelju podataka iz DZS-a.

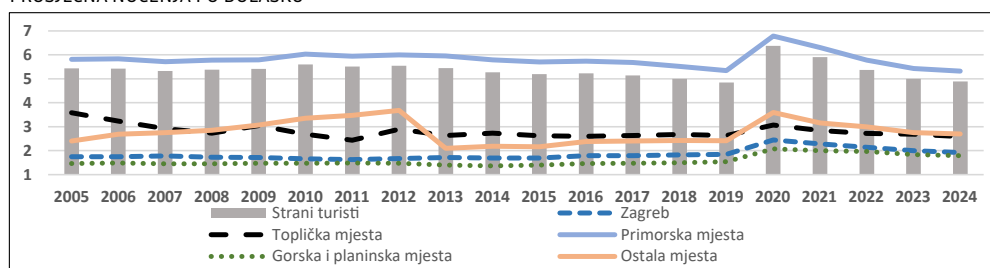
DOLASCI

NOĆENJA

PROSJEČNA NOĆENJA PO DOLASKU

Slika 5. Dolasci i noćenja prema vrstama turističkih mjesta 2005. – 2024.

NAPOMENA: Statističke definicije turističkih mjesta su slijedeće:

”

Zagreb je naselje koje posjetitelje privlači povijesnim, etničkim, znanstvenim, urbanističkim i drugim osobitostima. **Toplička mjesta** jesu sva naselja kod kojih je ljekovitost termalnih ili mineralnih voda, peloida (ljekovita blata), naftalana i ostalih geološko-mineraloških sastojaka znanstvenomedicinski ili empirijski dokazana i koji imaju odgovarajuće objekte s uređajima za liječenje i oporavak posjetitelja. **Primorska mjesta** jesu sva naselja do 500 m nadmorske visine koja se nalaze u primorskim gradovima i općinama (jedinicama lokalne samouprave). Mogu biti s izlazom na more i bez izlaza na more. Izlaz na more određen

je kontaktom administrativnog teritorija naselja s morem. Primorska mjesta definirana su pripadnošću primorskoj jedinici lokalne samouprave. Za definiciju primorskih mjesta korištena je Eurostatova metodologija primorskih gradova i općina. Prema toj definiciji, primorski gradovi i općine jesu jedinice lokalne samouprave koje svojim teritorijalnim obuhvatom izlaze na more ili se 50 % njihove površine nalazi unutar 10 km od obale. **Gorsko-planinska mjesta** jesu sva naselja na području Gorske Hrvatske, koje obuhvaća Gorski kotar, Ogulinskoplašćansku udolinu i Liku i naselja na nadmorskoj visini od 500 i više metara. Ostala turistička mjesta jesu naselja koja imaju atraktivne i receptivne čimbenike i ne mogu se razvrstati ni u jednu od spomenutih vrsta“.

IZVOR: Statističke informacije SI 1739, 1731, 1722, 1700, 1661, 1639, 1616, 1539, 1515, 1491, 1463, 1436, 1408

Economic growth and development with a dependence on tourism – The case of Croatia

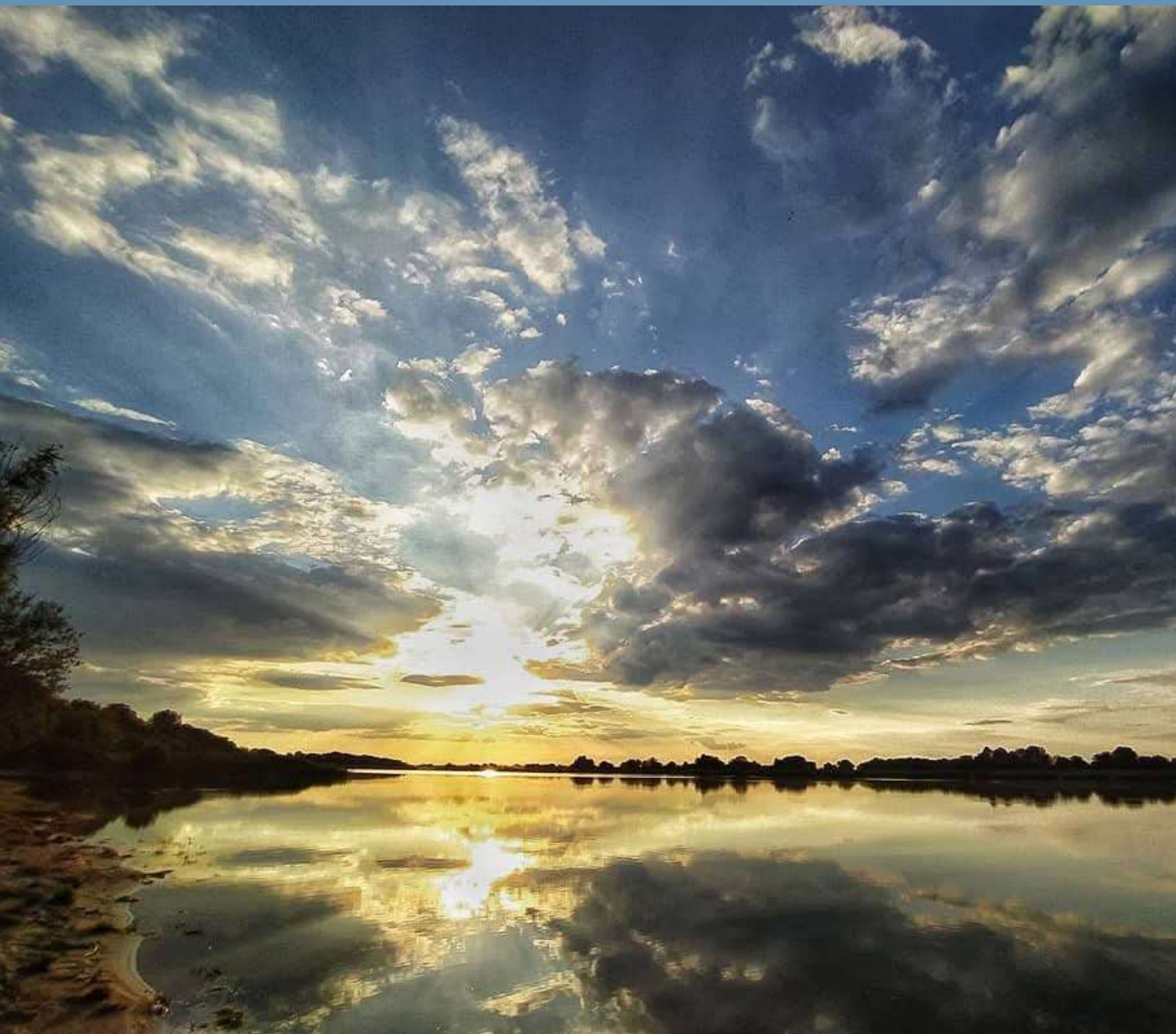
ABSTRACT

Dependence on tourism in Croatia is widely known and accepted as the normal state. Although it has significantly contributed to our economic recovery in the post-pandemic period, it is important to consider both the short-term and long-term consequences of the impact of tourism on the Croatian economy, which is the aim of this article. Special emphasis is placed on the macroeconomic effects of dependence on tourism, where the connection with demographic development and the competitiveness of exports of goods is highlighted. The importance of tourism for the overall economic development in Croatia is explained. The local unit development index for 2024 monitors the level of development of coastal and continental (i.e. landlocked) units. Although there are approximately 4/5 of them in Croatia, continental units have a slightly smaller number of cities and municipalities with the highest development score (7 and 8) compared to coastal ones. In addition, the mainland local units with the highest development score are located in the Istrian and Primorje-Gorski Kotar counties and the wider Zagreb area. Accordingly, the wider area around Zagreb, Istria and the narrow coastal strip along the

sea are considered the most developed parts of Croatia. At the same time, coastal local units have significantly fewer assisted areas (with a development rating of 1 to 4). In contrast, 54% of local units in continental Croatia are of this type. Clearly, the better results of coastal Croatia demonstrate the importance of tourism for the overall economic development of Croatia. However, the question also arises as to whether the orientation towards tourism will ensure further economic growth and development in Croatia, which this text attempts to answer. The conclusions of the text are that the positive effects of tourism undoubtedly exist, but that the negative consequences should not be ignored either. Until now, continental Croatia has not been significantly dependent on tourism, although its natural beauties (Plitvice Lakes, Slunjčica, etc.) and cultural events also attract tourists. The development of tourism in this area would certainly contribute to the reduced seasonality of Croatian tourism. However, due to the comparative advantage in tourism, the dependence on this branch, which is more pronounced in the coastal area, can only be reduced by the development of non-tourism activities.

Keywords: positive and negative consequences of tourism, economic growth and development, development index, demographic consequences

KULTURA, MEDIJI I KOMUNIKACIJA

Kontinentalna Hrvatska kroz komunikaciju saborskih zastupnika

Izvorni znanstveni rad

Antonija Rimac Gelo

doktorandica Doktorske škole Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
Trg Svetog Trojstva 3, 31000 Osijek
antonija.gelo@gmail.com

Sunčana Glavak

doktorandica Dokorskog studija na Sveučilištu Sjever
Trg dr. Žarka Dolinara 1, 48000 Koprivnica
gsuncana@gmail.com

Ines Grossi

doktorandica Doktorske škole Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
Trg Svetog Trojstva 3, 31000 Osijek
inesbenkovic@gmail.com

SAŽETAK

Jedan od glavnih ciljeva Vlade Republike Hrvatske ravnomjeran je razvoj svih dijelova države. S tim ciljem donesen je Zakon o regionalnom razvoju Republike Hrvatske. U ravnomjeran razvoj, osim sredstava državnog proračuna, uložena su znatna sredstva Europske unije. Republika Hrvatska 2012. godine podijeljena je na dvije statističke regije i to Jadransku Hrvatsku i Kontinentalnu Hrvatsku. Takva nomenklatura prostornih jedinica, poznata pod akronimom NUTS, pokazala se neodgovarajućom za vođenje regionalne politike. Godine 2019. iniciran je postupak izmjene i Republika Hrvatska podijeljena je na četiri NUTS 2 regije. Iako često korišten i prije 2012. godine, pojam Kontinentalna Hrvatska etablirao se u političkom, medijskom i javnom prostoru. U ovom radu, na temelju istraživanja provedenog anonimnim anketnim upitnikom na uzorku zastupnika 11. saziva Hrvatskog sabora, prikazano je kako zastupnici u Hrvatskom saboru gotovo jednoglasno smatraju kako ravnomjeran razvoj Republike Hrvatske mora biti imperativ cjelokupnog djelovanja svakog političara. Za razliku od potrebe za ravnomjernim razvojem, kada govorimo o samom pojmu Kontinentalna Hrvatska, ali i problemima i temama vezanima za tu geografsku i teritorijalnu cjelinu, politička

komunikacija zastupnika u Hrvatskom saboru bitno se razlikuje. U demokratskom društvu političari donose odluke i kreiraju javne politike. Kako bi političari uspješno proveli riječi i izborna obećanja u konkretna djela i obvezujuće zakonske akte, nužno je uspostavljanje jasnije definicije pojma Kontinentalna Hrvatska i to na razini političkih, upravnih i drugih administrativnih dokumenata. Također je ukazana i potreba koordinirane i integrirane političke komunikacije i strateškog pristupa saborskih zastupnika proučavanoj temi, a sve s ciljem ravnomjernog razvoja Republike Hrvatske.

Ključne riječi: Hrvatski sabor, komunikacija, Kontinentalna Hrvatska, ravnomjeran razvoj

1. KONTINENTALNA HRVATSKA

Suvremene granice Republike Hrvatske određene su geografskim i povijesnim činjenicama, ali i političkim dogovorom. Položaj države na dodiru prirodnih cjelina Republiku Hrvatsku čini prometno i tranzitno važnom. Tijekom bogate povijesti nastajale su, širile se i razvijale regije kakve i danas poznajemo, ali su u različitim povijesnim vremenima mijenjale svoje granice, ulogu, pa čak i vladare. Geografski položaj, prirodna obilježja, bogata povijest, raznolika kultura često pod utjecajem jačih i razvijenijih naroda, doprinijeli su činjenici kako danas, 35 godina nakon izborne samostalnosti, kada govorimo o podjelama Republike Hrvatske različito percipiramo pojedine pojmove. Naime, Hrvatsku možemo dijeliti prema upravnim regijama na županije, gradove i općine, prema političkoj podjeli na izborne jedinice, prema funkcionalnoj organizaciji možemo govoriti o podjeli Republike Hrvatske s obzirom na najveće i gospodarsko najsnažnije gradove, prema statističkim regijama, dok prema položaju i uvjetno homogenim obilježjenima možemo govoriti o podjeli na geografske regije. Marošević tvrdi „pojam regije može predstavljati dio zemljišne površine okarakterizirane određenim obilježjima zbog kojih je ono jedinstveno i različito spram drugih područja“ (Marošević, 2021: 31). Jedna od podjela Republike Hrvatske koju često možemo čuti u javnosti, pa i političkoj komunikaciji, jest podjela na plavu i zelenu Hrvatsku, odnosno Jadransku i Kontinentalnu Hrvatsku. „Kontinentalna Hrvatska, uglavnom zauzima panonsko-peripanonski prostor Hrvatske, složeni je nodalno- funkcionalni kompleks, najrazvijeniji i najgušće naseljen u svom sjeverozapadnom dijelu, u kojem nacionalno središte, glavni grad, snažno makroregionalno središte Zagreb, ima prvorazrednu ulogu vodećeg središta“ (Magaš, 2013: 424).

Pojam Kontinentalna Hrvatska široko je rasprostranjen još od 2012. godine kada je Republika Hrvatska, prema hijerarhijskoj klasifikaciji NUTS 2, podijeljena na dvije regije i to Jadransku i Kontinentalnu Hrvatsku. Naime, zbog pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji, klasifikacija NUTS službeno je uvedena u hrvatski statistički sustav. NUTS je klasifikacija prostornih jedinica, prvenstveno namijenjena praktičnoj primjeni u statistici, prema kojoj je svaka od država članica Europske unije, pa tako i Republika Hrvatska, podijeljena na prostorne jedinice razine NUTS 1. Svaka država dalje je prema jasno propisanim kriterijima podijeljena na regije ili prostorne jedinice razine NUTS 2, a one su dalje raščlanjene na manje prostorne jedinice razine NUTS 3. Ta podjela Republike Hrvatske na dvije NUTS 2 regije imala je niz nedostataka, a jedan je od glavnih utjecaj BDP-a po stanovniku Grada Zagreba na ostali dio regije Kontinentalne Hrvatske, što je za posljedicu imalo smanjene mogućnosti korištenja regionalnih potpora za ostala područja Kontinentalne Hrvatske, a koja su znatno slabije razvijena od Grada Zagreba (Institut za razvoj i međunarodne odnose, 2019). U siječnju 2019. godine Vlada Republike Hrvatske s ciljem formiranja homogenijih ali i pravednijih regija u pogledu stupnja razvijenosti i drugih važnih obilježja donijela je Odluku o pokretanju postupka izmjene prostornih jedinica za statistiku 2. razine (Vlada Republike Hrvatske, 2019).

2. OD RIJEČI DO DIJELA – VAŽNOST POLITIČKE KOMUNIKACIJE

Heywood tvrdi „svi su ljudi politički mislioci. Znali oni to ili ne znali, ljudi koriste političke ideje i pojmove kad god izražavaju svoja mišljenja ili govore što im je na pameti“ (Haywood, 2019: 27). Hague i Harrop u djelu *Komparativna vladavina i politika* ističu kako je politika izraz koji se primjenjuje raznovrsno i iznijansirano ali kako bi najsazetija definicija glasila „politika je aktivnost pomoću koje skupine donose obvezujuće kolektivne odluke kako bi pomirile razlike među svojim članovima“ (Hague i Harrop, 2009: 15). U demokratskim sustavima političari svoju vrijednost testiraju na izborima, a glavni alat svakog političara jest izgovorena riječ i politička komunikacija. Jantol naglašava važnost komunikacijske kompetencije za političara ali napominje „u politici ni krajnje nekompetentan komunikator nije bez ikakvih izgleda za politički uspjeh; zbog toga se i događa da loši govornici nisu uvijek neuspješni političari i da, obratno, dobri govornici nisu uvijek uspješni političari“ (Jantol, 2004: 39). Tomić pojašnjava, „političko komuniciranje postoji od kada je vlasti i politike i u osnovi je svih funkcija političkog sustava: od političke socijalizacije, artikulacije i agregacije interesa različitih

društvenih skupina, razrješavanja društvenih konflikata, do utvrđivanja, promjene i provođenja pravnih pravila, pridobivanja pristaša za određene političke ideje, njihove socijalne nositelje i sl. Političko komuniciranje je, najkraće rečeno, razmjena različitih sadržaja u domeni političkih aktivnosti“ (Tomić, 2012: 57). U procesu političke komunikacije, kao i u drugim procesima komunikacije, važno je poznavati elemente komunikacije. Svaki političar posebnu pozornost treba posvetiti poruci koju šalje i voditi računa o samom procesu kodiranja, ali i načinu na koji će primatelji primljene poruke dekodirati i dodijeliti im značenje. „Što je veće podudaranje smisla poslane i primljene poruke, to je komunikacija uspješnija“ (Tomić i Jugo, 2021: 53). Kako bi se izbjegli šumovi u komunikaciji, važno je da poslane poruke i korišteni pojmovi budu točni, precizni i jasni. Od političara, nakon pobjede na izborima, birači očekuju uspješno provođenje riječi i izbornih obećanja u konkretna djela i obvezujuće zakonske akte. Heywood ističe kako je u većini slučajeva upravo saboru, kao predstavničkom tijelu građana, povjerena formalna zakonodavna ovlast, koja daje mogućnost oblikovanja ili utjecaja na državne mjere te pojašnjava da sabori „djeluju kao nacionalni domovi za raspravu, kao javni forumi u kojima se državne mjere i najvažnija dnevna pitanja mogu otvoreno raspravljati i analizirati“ (Heywood, 2019: 309). Na primjeru rasprava zastupnika u Hrvatskom saboru vidljivo je kako političari, često i iste političke opcije, različito percipiraju, pa i komuniciraju pojedine pojmove.

3. ISTRAŽIVANJE: KONTINENTALNA HRVATSKA U HRVATSKOM SABORU

Jedan od glavnih ciljeva Vlade Republike Hrvatske ravnomjeran je razvoj svih dijelova države. S tim ciljem donesen je Zakon o regionalnom razvoju Republike Hrvatske. U ravnomjeran razvoj, osim sredstava državnog proračuna uložena su znatna sredstva Europske unije. Republika Hrvatska 2012. godine podijeljena je na dvije statističke regije i to na Jadransku Hrvatsku, koja obuhvaća sedam priobalnih županija i na Kontinentalnu Hrvatsku, koja obuhvaća Grad Zagreb i trinaest preostalih županija. Takva nomenklatura prostornih jedinica, poznata pod akronimom NUTS, pokazala se neodgovarajućom za vođenje regionalne politike te je 2019. godine iniciran postupak izmjene podjela Republike Hrvatske na četiri regije. Naime, ta statistička klasifikacija služi za prikupljanje, obradu, analizu i publiciranje statističkih prostornih podataka na razini Europske unije te predstavlja važan alat koji se primjenjuje za potrebe provedbe pojedinih EU-politika, a posebno kod kohezijske politike koja koristi NUTS klasifikaciju kako bi, između ostaloga, utvrdila prihvatljivost pojedinih područja za dobivanje financijskih potpora

iz fondova Kohezijske politike te politike državnih potpora za utvrđivanje karte regionalnih potpora. Činjenica je da, ako izostavimo Grad Zagreb, područje Kontinentalne Hrvatske ima niži BDP po stanovniku i veću potrebu za regionalnim potporama. U demokratskom društvu političari donose odluke i kreiraju javne politike. Koliko je važna politička komunikacija za uspješno provođenje riječi i izbornih obećanja u konkretna djela i obvezujuće zakonske akte, pojasnili smo u teorijskom dijelu rada.

3.1 CILJEVI I HIPOTEZA

Cilj istraživanja jest utvrditi smatraju li zastupnici u Hrvatskom saboru, kao profesionalni političari predstavničkog i zakonodavnog tijela, kako ravnomjeran razvoj Republike Hrvatske mora biti imperativ cjelokupnog političkog rada svakog političara u Republici Hrvatskoj. Drugi je cilj utvrditi kako političari percipiraju pojam Kontinentalne Hrvatske, odnosno obuhvaća li pojam Kontinentalna Hrvatska svim zastupnicima Hrvatskog sabora iste geografske lokacije i isti dio teritorija Republike Hrvatske, te kako zastupnici komuniciraju teme vezane za Kontinentalnu Hrvatsku. Na temelju ciljeva postavljene su hipoteze:

- H1. Zastupnici u Hrvatskom saboru smatraju da ravnomjeran razvoj Republike Hrvatske mora biti imperativ cjelokupnog političkog djelovanja svakog političara u Republici Hrvatskoj.
- H2. Zastupnici u Hrvatskom saboru različito teritorijalno i geografski percipiraju pojam Kontinentalna Hrvatska.
- H3. Komunikacija zastupnika u Hrvatskom saboru, kada govorimo o pojmu Kontinentalna Hrvatska, bitno se razlikuje.

3.2 METODOLOŠKI OKVIR

Uzorak, odnosno ciljana skupina, u ovom istraživanju je 150 zastupnika 11. saziva Hrvatskog sabora koji su u trenutku početka provođenja samog istraživanja i to 14. svibnja 2025. godine obnašali dužnost zastupnika u Hrvatskom saboru. Naime, sukladno Ustavu Republike Hrvatske „Hrvatski sabor ima najmanje 100, a najviše 160 zastupnika koji se, na temelju općeg i jednakoga biračkog prava, biraju neposredno tajnim glasovanjem“ (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl.72). Konstituiranjem 11. saziva Hrvatskog sabora, Hrvatski sabor je imao 151 zastupnika. Dio zastupnika stavio je mandate, zbog instituta nespojive dužnosti u mirovanje, a izabrani zastupnik Kolakušić, zbog obnašanja dužnosti zastupnika u Europskom parlamentu, podnio je pisanu ostavku. Kao njegova zamjena na dužnost zastupnika prisegnuo je zastupnik Dizdar. Zastupnik Dizdar je, u rujnu 2024. godine, podnio pisani zahtjev za mirovanje zastupničkog mandata. Kolakušić je naknadno

želio aktivirati mandat u Hrvatskom saboru, međutim to mu je u listopadu 2024. godine, zaključkom Mandatno-imunitetnog povjerenstva Hrvatskoga sabora onemogućeno, te stranka PRAVO I PRAVDA, u studenom 2024. godine podnosi ustavnu tužbu. U ožujku 2025. godine Ustavni sud donosi Odluku prema kojoj se ustavna tužba odbija, a u samom obrazloženju između ostalog navedeno je „Hrvatski sabor i dalje ima 151 zastupnika, s time da je jedan mandat u mirovanju“ (Ustavni sud, U-III-4622/2024).

Podaci korišteni u ovom radu prikupljeni su pomoću anketnog upitnika kreiranog pomoću Google obrasca za potrebe ovog rada. Anketni upitnik sastojao se od 14 pitanja, od kojih su prva tri pitanja sociodemografska (dob, spol i obrazovanje) te pitanje o osobnom opredjeljenju unutar političkog spektra u Republici Hrvatskoj (od krajnje lijevo do krajnje desno). S ciljem dobivanja što iskrenijih rezultata, anketni je upitnik bio u potpunosti anonimn. U uvodnom djelu ankete, u kojem je predstavljeno istraživanje i razlozi zbog kojih se provodi, ispitanicima je posebno naglašeno kako je sudjelovanje u istraživanju dobrovoljno i anonimno.

Poveznica na anketni upitnik zastupnicima je dostavljena putem službene adrese elektronske pošte. Ispitivanje je provedeno od 14. svibnja 2025. do 11. lipnja 2025. godine. Plan je bio istraživanje provesti tijekom 10 dana (14. svibnja do 24. svibnja), ali zbog nezadovoljavajućeg odaziva i činjenice kako se istraživanje provodilo tijekom izborne kampanje za lokalne izbore, anketni upitnik još je jednom poslan elektronskom poštom svim zastupnicima s napomenom kako se istraživanje provodi do 11. lipnja 2025. godine.

3.3 REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

Od 150 zastupnika koji su u trenutku provođenja istraživanja obnašali dužnost zastupnika/zastupnice u Hrvatskom saboru, istraživanju se odazvalo 72 zastupnika, odnosno 48 % ukupnog ciljanog uzorka i to 47 (65,3 %) zastupnika te 25 (34,7 %) zastupnica. Najveći broj ispitanih nalazi se u dobnoj skupini od 46 do 55 godina, i to 31 ispitanik (43,1 %). 21 ispitanik (29,2 %) ima 56 i više godina, 18 ispitanika (25 %) nalazi se u dobnoj skupini od 36 do 45 godina, dok se samo 2 ispitanika (2,8 %) nalazi u dobnoj skupini od 26 do 35 godina. 45 ispitanika ima završenu visoku stručnu spremu (62,5 %). Višu stručnu spremu ima 10 (13,9 %) ispitanika, dok doktorat znanosti ima 7 (9,7 %) ispitanika. Poslijediplomski znanstveni magistarski studiji (mr. sc., mr. art.) ima 5 (6,9 %) ispitanika, a jednak je broj onih koji imaju završenu srednju stručnu spremu.

Ispitanike smo molili da definiraju svoje političko opredjeljenje unutar političkog spektra u Republici Hrvatskoj jer politička orijentacija može utjecati na način komunikacije, stil, sadržaj i teme koje su prioritet političke

komunikacije. Zerfaß i Oliver von Oehsen (2011) tvrde kako u demokraciji parlament ima tri funkcije, i to formiranje i kontrolu vlade, predstavljanje birača i zakonodavnu funkciju. Svaka od funkcija podrazumijeva i komunikativan čin. Zastupnici na sjednicama parlamenta i u medijima, u borbi za glasove birača, naglašavaju političke razlike. Masovni mediji, vodeći se vlastitom logikom, uglavnom prenose konfliktnu komunikaciju i stvaraju konfliktnu sliku institucije. Svaki parlament nalazi se u svojoj predstavničkoj funkciji pred izazovom, s jedne strane da se bori protiv slike o konfliktnoj instituciji koja nije u stanju postići konsenzus, a s druge strane za stručno komuniciranje o temama, odlukama i njihovoj reprezentativnosti. Većina ispitanih zastupnika Hrvatskog sabora (63,9 %) sebe je pozicionirala na desnom političkom spektru. 26,4 % ispitanih sebe je identificiralo kao lijeve, a 8,3 % identificiralo se kao centar. Samo jedan ispitanik (1,4 %) sebe je pozicionirao krajnje lijevo, dok se nitko od ispitanih zastupnika, nije pozicionirao na spektru krajnje desnice.

Nakon pobjede na izborima i formiranja Vlade Republike Hrvatske, članovi Vlade su na sjednici u svibnju 2024. godine donijeli Program Vlade Republike Hrvatske za mandat 2024. – 2028. Jedan od glavnih ciljeva Vlade, istaknut u samom Programu, jest ravnomjerni regionalni razvoj Hrvatske. U Programu poseban naglasak stavljen je na područja s razvojnim posebnostima, a istaknuta je suradnja i partnerstvo s općinama, gradovima i županijama te je navedeno kako će Vlada Republike Hrvatske raditi „na gospodarskoj i socijalnoj revitalizaciji svih krajeva Hrvatske uspostavljanjem razvojnih okvira koji će poboljšati kvalitetu života svih naših građana, neovisno gdje oni žive“ (Program Vlade Republike Hrvatske 2024. – 2028., 2024:11). S tvrdnjom kako ravnomjeren razvoj svih krajeva Republike Hrvatske mora biti jedan od glavnih ciljeva svakog političara slažu se gotovo jednoglasno svi ispitanici (58,3 % potpuno se slažem, 36,1 % slažem se i 5,6 % niti se slažem, niti se ne slažem). Ti rezultati potvrdili su našu prvu hipotezu. Iako ispitanici pripadaju, prema vlastitoj procjeni, različitom političkom spektru, rezultati istraživanja pokazuju kako unutar Hrvatskog sabora gotovo da postoji konsenzus po pitanju potrebe ravnomjernog regionalnog razvoja. Pitanje regionalne ravnoteže i ravnomjernog razvoja očito nadilazi stranačke interese i granice te je i znanstveno značajno jer ukazuje na stvarno postojanje potencijala za istinsku političku suradnju te postizanje kompromisa i dogovora. Zastupnicima u Hrvatskom saboru to može biti temelj i podloga u otklanjanju slike Hrvatskog sabora kao konfliktne institucije.

Zorko (2018), prema Paviću (1974), pojašnjava političku geografiju kao disciplinu koja se bavi proučavanjem međuovisnosti politike i prostora u najširem smislu te tvrdi „iako se može shvaćati kao geografska lokacija, teritorij

zapravo čini spoj prostora, ljudi koji ga naseljavaju i koncepta moći“ (Zorko, 2018: 17). U teorijskom dijelu pojašnjena je važnost jasne i ispravne percepcije pojmova i važnost političke komunikacije. Heywood političko razočaranje birača u zrelih demokratskim sustavima prepisuje aktivnostima političarima i konceptu moći te objašnjava riječima „političari žele povećati moć nudeći više nego što mogu dati, čime stvaraju jaz u očekivanjima“ (Heywood, 2019: 87). Pojam Kontinentalna Hrvatska, kao i njegova najčešća uporaba pojašnjen je u teorijskom dijelu ovog rada, a rezultati istraživanja pokazuju kako zastupnici u Hrvatskom saboru, iako su svi članovi zakonodavne vlasti u Republici Hrvatskoj, različito percipiraju taj pojam. Time je potvrđena druga hipoteza. Naime, najveći broj ispitanih, i to 55,6 %, Kontinentalnu Hrvatsku percipira kao dio Republike Hrvatske koji se ne nalazi na obali Jadranskog mora, uključujući i Grad Zagreb (13 županija + Grad Zagreb). 31,9 % smatra kako je Kontinentalna Hrvatska unutrašnji dio Republike Hrvatske koji se ne nalazi na obali Jadranskog mora, ali bez Grada Zagreba (13 županija). 8,3 % ispitanih tvrdi da je Kontinentalna Hrvatska sjeveroistočni dio Republike Hrvatske tvrdi, dok 4,2 % tvrdi da je sjeverozapadni dio Republike Hrvatske Kontinentalna Hrvatska. Ta terminološka neujednačenost može dovesti do otežane političke artikulacije interesa promatrane regije, niza problema pri izradi razvojnih politika koje zahtijevaju jasno geografsko i administrativno određenje te niza šumova u komunikaciji među zastupnicima, ali i komunikaciji zastupnika s medijima i drugim zainteresiranim akterima.

Molili smo ispitanike da ocijene trenutačno stanje razvijenosti Kontinentalne Hrvatske. Većina ispitanika smatra da je Kontinentalna Hrvatska manje razvijena u odnosu na ostatak Republike Hrvatske (44,4 % nešto manje razvijena i 19,4 % znatno manje razvijena). 19,4 % ispitanih tvrdi kako je Kontinentalna Hrvatska jednako razvijena kao i drugi dijelovi Hrvatske. 13,9 % ispitanih smatra da je Kontinentalna Hrvatska nešto razvijenija od drugih dijelova Hrvatske, dok samo 2,8 % ispitanih smatra da je Kontinentalna Hrvatska znatno razvijenija od drugih dijelova Hrvatske. Percepcija zastupnika Hrvatskog sabora potvrđuje statističke pokazatelje i postojeće nalaze o regionalnim disparitetima, ali dodatno dobiva na težini jer dolazi od političkih aktera, i to članova najvišeg zakonodavnog tijela u Republici Hrvatskoj. Ti rezultati daju potvrdu i legitimitet uspostavljanju razvojnih okvira i mjera koje bi odgovorile specifičnim izazovima i potrebama same regije.

Ispitanici su zamoljeni da ocijene zastupljenost tema vezanih za Kontinentalnu Hrvatsku u političkoj komunikaciji tijekom rasprava u Hrvatskom saboru, pri čemu je 1 nikako zastupljeno, a 5 je izuzetno zastupljeno. Najveći broj ispitanih, i to 51,4 %, odabralo je ocjenu 3, a ocjenu 4 odabralo je 29,2 % ispitanika. 15,3 % ispitanika odlučilo se za ocjenu 2, dok

je ocjenu 5 odabralo samo 2,8 % ispitanih. Samo jedan ispitanik (1,4 %) istaknuo je ocjenu 1, odnosno tvrdi da teme vezane uz Kontinentalnu Hrvatsku u Hrvatskom saboru nisu nikako zastupljene.

Ispitanici su zamoljeni da procijene koliko često u svojim raspravama u Hrvatskom saboru spominju teme koje se odnose na Kontinentalnu Hrvatsku (razvoj regije, infrastruktura, poljoprivreda, itd.). Jednak broj ispitanih, i to 36,1 %, odgovorio je često kao i ponekad. Samo 22,2 % odgovorili su rijetko. Jednak broj ispitanih, i to 2,8 %, odgovorilo je nikada i ne mogu procijeniti. Zanimljiv nalaz proizlazi iz usporedbe odgovora na prethodna dva pitanja. Većina zastupnika navodi da osobno često (36,1 %) i ponekad (36,1 %) spominju teme vezane za Kontinentalnu Hrvatsku, ali istovremeno ocjenjuju da su te teme samo umjereno zastupljene u saborskoj komunikaciji (ocjenu 3 odabralo je 51,4 % ispitanih). Ta diskrepancija može ukazivati na pristranost zastupnika kad ocjenjuju vlastite rasprave, ali i na fragmentiranost komunikacijskih napora pojedinaca. Odnosno, možda i postoji individualni interes pojedinih zastupnika za samu temu, ali postoji nedostatak koordinirane političke strategije i institucionalno strukturirane agende. Ako drugi zastupnici kao aktivni sudionici ne percipiraju temu kao izuzetno zastupljenu u Hrvatskom saboru, za očekivati je da ju takvom ne može ni neće percipirati javnost.

Ispitanici su također trebali navesti koje medijske kanale najviše koristite za komuniciranje tema vezanih za Kontinentalnu Hrvatsku te im je ponuđena mogućnost višestrukog odgovora. U najvećoj mjeri odabrane su društvene mreže (65,3 %), zatim je 30,6 % ispitanika odabralo druge digitalne medije (internetski portali, *web*-stranice političkih stranaka, WhatsApp i Viber grupe i drugi oblici mobilne masovne komunikacije). 27,8 % ispitanika odabralo je televiziju, 22,2 % kao medijski kanal odabrali su neposrednu komunikaciju, odnosno održavanje skupova, javnih govora, sastanke; tisak je odabralo 18,1 %, a radio 15,3 %. 11,1 % ispitanika odgovorilo je kako ne mogu procijeniti, dok je samo jedan ispitanik (1,4 %) odabrao odgovor drugi mediji, ali nije naveo koji, iako je ta mogućnost u samom ispitivanju ponuđena. Društvene mreže i digitalni mediji političarima omogućuju izravniji kontakt i povratnu informaciju, a upravo uporaba društvenih mreža i digitalnih medija aktualizirala je nove izazove današnjeg doba kao što su dezinformacije, širenje lažnih vijesti i medijska pismenost. U prilog tvrdnji govori i rad Holly i Borčić (2023) koje su istraživale svijest o medijskoj pismenosti korisnika, prvenstveno novinara Twittera u Republici Hrvatskoj, kao i njihovu percepciju vlastite konzumacije i širenja lažnih vijesti na društvenim mrežama i u tradicionalnim masovnim medijima. Istraživanje je pokazalo, slično kao i druge studije, da korisnici Twittera u Hrvatskoj nisu dovoljno informirani

o medijskoj pismenosti. Ispitanici, uključivši i novinare, nisu osviješteni o vlastitoj konzumaciji i širenju lažnih vijesti na društvenim mrežama i u masovnim medijima. Taj rad daje jasan uvid u povezanost medijske pismenosti, lažnih vijesti i novinarske odgovornosti. Osim ranije spomenutih izazova političari moraju voditi računa kako izostanak snažnijeg korištenja drugih tradicionalnih medija sigurno utječe i na doseg same publike kojoj se poruka šalje.

Ispitanici su zamoljeni da procijene koje probleme Kontinentalne Hrvatske bi oni osobno istaknuli kao teme koje bi trebale biti bolje zastupljene u političkoj komunikaciji na nacionalnoj razini te je ponuđena mogućnost višestrukog odgovora. Najveći broj ispitanika (81,9 %) istaknuo je demografske probleme i depopulaciju. Na drugom mjestu, i to 61,1 %, ispitanih zastupnika tvrdi kako je potrebno posebno istaknuti probleme poljoprivrede i ruralnog razvoja. Infrastruktura i prometna povezanost također se nalaze visoko na listi (59,7 %). 33,3 % ispitanih zastupnika navelo je regionalnu ravnotežu u razvoju, a 15,3 % prepoznalo je kako su to problemi vezani za obrazovni sustav i mlade. Jedan sudionik istraživanja (1,4 %) odabrao je odgovor drugo, ali nije specificirao koji je to problem, iako je ta mogućnost bila ponuđena. Navedeno rangiranje odgovora saborskih zastupnika potvrđuje višedimenzionalnost problema Kontinentalne Hrvatske i upućuje na potrebu za međuresornim pristupom. Kada govorimo o Kontinentalnoj Hrvatskoj, ali i drugim dijelovima Republike Hrvatske, razvoj regije ili geografskog prostora ne može biti isključivo pitanje jednog resora.

Zastupnike smo molili da ocijene ulogu političke komunikacije u promoviranju razvoja Kontinentalne Hrvatske u budućnosti, pri čemu je ocjena 1 vrlo negativno, a ocjena 5 vrlo pozitivno. Većina ispitanika (45,8 %) političku komunikaciju ocjenjuje ocjenom 3, odnosno umjereno važnom u promoviranju razvoja. 31,9 % ispitanih dalo je ocjenu 4, a 15,3 % ispitanika političku komunikaciju ocijenilo je ocjenom 2. 6,9 % ispitanih dalo je ocjenu 5, odnosno smatra kako je politička komunikacija u promoviranju razvoja Kontinentalne Hrvatske u budućnosti vrlo važna, dok je bitno za istaknuti kako nitko od ispitanika na političku komunikaciju ne gleda vrlo negativno, odnosno nije dalo ocjenu 1. Ti rezultati dovode do zaključka da politička komunikacija u promoviranju Kontinentalne Hrvatske predstavlja neiskorišten resurs koji može igrati ključnu ulogu u oblikovanju percepcije i političkih prioriteta Kontinentalne Hrvatske.

Zastupnici su dalje zamoljeni da procijene u kojem dijelu svog političkog mandata (izborna kampanja, izvan kampanje) najviše komuniciraju pitanja vezana za Kontinentalnu Hrvatsku. 44,4 % ispitanih tvrdi kako je to izvan izbornih kampanja, ali u redovnim političkim aktivnostima. Tijekom izbornih

kampanja navodi 23,6 %, a 18,1 % ističe kako ne znaju ili ne mogu procijeniti. 13,9 % tvrdi kako se kontinentalna Hrvatska ne komunicira redovito.

Ispitanici su također zamoljeni da izdvoje zastupnike koji po njihovom mišljenju najbolje komuniciraju interese Kontinentalne Hrvatske, bez obzira na političku opciju. Zastupnicima je omogućen višestruki odgovor, a ponuđeni su abecednim redom svi zastupnici koji su na dan početka provođenja istraživanja obnašali dužnost saborskog zastupnika/zastupnice te odgovori ne mogu procijeniti i nitko. U tablici 1 prikazano je 20 najčešće spomenutih zastupnika (prema učestalosti pojavljivanja) koji prema percepciji ispitanika komuniciraju interese Kontinentalne Hrvatske. Važno je spomenuti kako je 16 ispitanika, tj. 22,5 %, odabralo odgovor Ne mogu procijeniti. Zanimljivo je primijetiti da određeni zastupnici (npr. Ivanović, Mažar, Tramišak, Petir, Golubić) dobivaju više puta potvrdu svojih kolega koji su njihovu komunikaciju prepoznali kao onu koja najbolje komunicira interese Kontinentalne Hrvatske. Upravo te zastupnike možemo nazvati političkim glasovima regije, geografske lokacije ili teritorija. Rezultati istraživanja također ukazuju na potrebu za povećanjem vidljivosti i drugih zastupnika koji možda djeluju, ali ih kolege zastupnici nisu prepoznali kao javne promotore interesa Kontinentalne Hrvatske.

Tablica 1. Najčešće percipirani zastupnici kao oni koji najbolje komuniciraju interese Kontinentalne Hrvatske prema mišljenju ispitanika

Redni broj	Zastupnik/ca u Hrvatskom saboru	Broj spominjanja
1.	MAŽAR NIKOLA	18
2.	IVANOVIĆ GORAN	18
3.	PETIR MARIJANA	16
4.	TRAMIŠAK NATAŠA	16
5.	GOLUBIĆ TOMISLAV	12
6.	KOMES MAGDALENA	11
7.	KOLAREK LJUBOMIR	10
8.	AČKAR KREŠIMIR	9
9.	BJEŽANČEVIĆ SANJA	9
10.	VUČEMILOVIĆ VESNA	9
11.	JAKŠIĆ MIŠEL	9
12.	BOSANČIĆ IVAN	8
13.	PAVLIČEK MARIJAN	8

14.	BURIĆ MAJDA	8
15.	ŠIMIĆ PETAR	8
16.	TURK ŽELJKO	7
17.	AUGUŠTAN – PENTEK JASENKA	7
18.	ĐAKIĆ JOSIP	7
19.	PENAVA IVAN	7
20	HREBAK DARIO	7

Izvor: Analiza autora

4. ZAKLJUČAK

Istraživanje provedeno među zastupnicima Republike Hrvatske potvrdilo je postavljene hipoteze. Gotovo jednoglasno zastupnici smatraju kako ravnomjeran razvoj Republike Hrvatske mora biti imperativ cjelokupnog političkog djelovanja svakog političara u Republici Hrvatskoj, što pokazuje kako je pitanje ravnomjernog razvoja države nadstranačko pitanje i tema oko koje se može postići konsenzus u Hrvatskom saboru. Također, istraživanje je pokazalo kako saborski zastupnici različito percipiraju pojam Kontinentalna Hrvatska, a onda i različito komuniciraju probleme i druge teme vezane za tu geografsku i teritorijalnu cjelinu. Naime, Kontinentalna Hrvatska zauzima važno, ali još uvijek nedovoljno strukturirano mjesto u političkoj komunikaciji zastupnika u Hrvatskom saboru. Usprkos individualnom angažmanu brojnih zastupnika, postoji izražen raskorak između osobne retorike zastupnika u Hrvatskom saboru i, prema mišljenju ispitanika, kolektivne vidljivosti tema vezanih za Kontinentalnu Hrvatsku, u ukupnoj političkoj komunikaciji unutar Hrvatskog sabora. Taj raskorak može ukazivati na potrebu uspostavljanja jasnije definicije samog pojma Kontinentalna Hrvatska i to na razini političkih, upravnih i drugih administrativnih dokumenata, kako bi se osigurala dosljednost u komunikaciji i politici regionalnog razvoja. Također, raskorak i nedosljednost ukazuje na potrebu koordinirane političke komunikacije i strateškog pristupa saborskih zastupnika. Takav pristup rezultirao bi vidljivošću, jasnijom zastupljenošću i omogućilo bi bolju institucionalnu artikulaciju tema vezanih za Kontinentalnu Hrvatsku, što bi sigurno doprinijelo uspješnom provođenju riječi i izbornih obećanja, u konkretna djela i obvezujuće zakonske akte, s ciljem ravnomjernog razvoja Republike Hrvatske.

Također, rezultati istraživanja sugeriraju da politička komunikacija o Kontinentalnoj Hrvatskoj većim dijelom ostaje u okvirima digitalnih medijskih kanala, dok tradicionalni mediji ostaju manje zastupljeni. To može

ograničiti doseg i utjecaj poslanih poruka. Kako bi se teme vezane za Kontinentalnu Hrvatsku učinile relevantnima i aktualnima u političkom, medijskom i javnom prostoru, važno je voditi računa o konceptu integrirane komunikacije.

Rad ukazuje na potrebu interdisciplinarnog pristupa pojmu i temama vezanima za Kontinentalnu Hrvatsku. Takav pristup otvorit će prostor za raspravu o regionalnim razlikama kroz povezivanje politike, znanosti i civilnog društva. Poticanjem znanstvenog i političkog dijaloga uz potporu javnosti dodatno će se osnažiti argumentacijski temelj za političke odluke.

LITERATURA

- Hague, R., Harrop, M. (2009). *Komparativna vladavina i politika*, Zagreb: Golden Marketing-tehnička knjiga
- Heywood, A. (2019). *Politika*. Zagreb: Mate d.o.o.
- Holy, M., Borčić, N. (2023). Media discourse on web portals and Twitter – an online battleground for the combat between media literacy and fake news? *Medijska istraživanja*, 29(1), 37–60. <https://doi.org/10.22572/mi.29.1.2>
- Institut za razvoj i međunarodne odnose. (2019). *Prijedlog nove NUTS 2 klasifikacije u Republici Hrvatskoj*- Studija za potrebe Ministarstva regionalnoga razvoja i fondova Europske unije]. https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/Vijesti%20-%20dokumenti/NUTS2_final.pdf
- Jantol, T. (2004). *Politička javnost*. Zagreb: Birotisak
- Magaš, D. (2013). *Geografija Hrvatske*. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju; Samobor: Meridijani
- Marošević, K. (2021). *Regionalni razvoj i neravnoteže u Republici Hrvatskoj*. Osijek: Pravni fakultet
- Program Vlade Republike Hrvatske 2024. - 2028. (2024). https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/ZPPI/Dokumenti%20Vlada/2024/Program_16_Vlade_RH.pdf
- Tomić Z., Jugo D. (2021). *Temelji međuljudske komunikacije*. Mostar, Zagreb: Sveučilište u Mostaru, Synopsis d.o.o., Edward Bernays University College
- Tomić, Z. (2012). *Osnove političkog komuniciranja*. Mostar: Synopsis d.o.o. Zagreb: Visoka škola za odnose s javnošću i studij medija „Kairos“
- Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst)*. NN 85/2010, čl.72. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_07_85_2422.html
- Ustavni sud. (2025). *U-III-4622/2024 - Politička stranka PRAVO I PRAVDA-odbijanje- odluka*. <https://sljeme.usud.hr/Usud/Praksaw.nsf/C12570D30061CE54C1258C4C002E6819/%24FILE/U-III-4622-2024.pdf>
- Vlada Republike Hrvatske. (2019). *Odluku o pokretanju postupka izmjene prostornih jedinica za statistiku 2. razine*. <https://vlada.gov.hr/139-sjednica-vlade-republike-hrvatske-25169/25169>
- Zerfaß A., Oliver von Oehsen H. (2011). Menadžment komunikacije u politici: osnove, procesi i dimenzije. U Zerfaß A. Radojković, M. (ur). *Menadžment političke komunikacije*. (str. 11-40). Beograd: Konrad Adenauer Stiftung

Continental Croatia through the communication of Members of Parliament

ABSTRACT

One of the main objectives of the Government of the Republic of Croatia is the balanced development of all parts of the country. To this end, the Regional Development Act of the Republic of Croatia was adopted. In addition to national budget funds, substantial financial resources from the European Union have also been invested in achieving balanced development. In 2012, the Republic of Croatia was divided into two statistical regions: Adriatic Croatia and Continental Croatia. This nomenclature of territorial units, known under the acronym NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics), proved inadequate for conducting effective regional policy. In 2019, a revision process was initiated, resulting in the division of the Republic of Croatia into four NUTS 2 regions. Although the term “Continental Croatia” was in use even before 2012, it has since become well-established in political, media, and public discourse. Based on research conducted through an anonymous questionnaire administered to members of the 11th convocation of the Croatian Parliament, this paper shows that Members of Parliament (MPs) almost unanimously agree that balanced development of the Republic of Croatia must be an imperative for all political actors. However, in contrast to the general consensus on the need for balanced development, when it comes to the concept of Continental Croatia itself – along with the issues and topics associated with this geographic and territorial unit – the political communication of MPs varies significantly. In a democratic society, politicians make decisions and shape public policy. In order for political actors to successfully translate their rhetoric and election promises into concrete actions and binding legal acts, it is essential to establish a clearer definition of the term “Continental Croatia” at the level of political, administrative, and other relevant public documents. Furthermore, the need for coordinated and integrated political communication, as well as a strategic approach by MPs to this issue, is emphasized – all with the overarching goal of achieving balanced regional development in the Republic of Croatia.

Keywords: Croatian Parliament, communication,
Continental Croatia, balanced development

Nasilje nad novinarima nacionalnih i lokalnih medija u Kontinentalnoj Hrvatskoj – pojavni oblici, uzroci i posljedice

Prethodno priopćenje

Branimir Felger

Sveučilište Sjever, Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo
Jurja Križanića 31b, 42000 Varaždin
bfelger@unin.hr

Gordana Tkalec

Sveučilište Sjever, Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo
Jurja Križanića 31b, 42000 Varaždin
gtkalec@unin.hr

Jurica Karan

Sveučilište Sjever, Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo
Jurja Križanića 31b, 42000 Varaždin

SAŽETAK

Ovaj rad bavi se istraživanjem pojava oblika, uzroka i posljedica nasilja nad novinarima u Kontinentalnoj Hrvatskoj. U empirijskom dijelu rada provedeno je kvantitativno istraživanje pomoću anketnog upitnika, a prikupljeno je 108 odgovora novinara iz nacionalnih i lokalnih medija u Kontinentalnoj Hrvatskoj, što uzorak čini prigodnim za analizu. Rezultati sugeriraju da je nasilje nad novinarima značajno izraženo. Najčešće vrste nasilja uključuju *online* uznemiravanje i prijetnje, 69,4 % ispitanika priznalo je da su barem jednom bili skloni autocenzuri, a dvije trećine njih imaju loše povjerenje u institucije koje bi ih trebale štititi od napada. Uzroci nasilja višestruki su i povezani su s niskim povjerenjem u institucije i lošom percepcijom stanja slobode medija i pristupa informacijama.

Ključne riječi: nasilje, novinari, mediji, autocenzura

1. UVOD

Napadi na novinare široko su istražena pojava, a definicije su disperzirane u nekoliko teorija, od društveno-kognitivne do psihološke i biološke. Potonju brojni autori definiraju kao agresivnost potaknutu destruktivnom nagonu, manifestacijom za moći, potrebom realizacije nadređenosti i muškosti (Freud, 1986; Žarković Palijan, 2004). Psihološke teorije nasilje definiraju kao svaku pojavu izvedenu s namjerom nanošenja štete ili ozljede (Žužul, 1989), a društveno-kognitivne zaključuju da je nasilje rezultat općenitog stanja u društvu i događaja u političkim, ekonomskim, društvenim i obrazovnim strukturama društva (Ward i Keenan, 1999) te da počinitelji takvog ponašanja krive žrtve za svoj čin (De Judicibus i McCabe, 2001; Schneider, 1991). Svjetska zdravstvena organizacija (2002) prepoznaje fizičko, psihičko i verbalno nasilje, uz potkategorije seksualnog i ekonomskog nasilja neovisno o osobinama žrtve s obzirom na dob, spol ili rasu. No s vremenom se i vrste nasilja mijenjaju, neka nestaju, a neka doživljavaju vrhunac u digitalno doba (Batori, Ćurlin i Babić, 2020). Uzroke i motive nasilja objedinjuje i četverofaktorska teorija koja objedinjuje sve prethodne i tvrdi da pojedinac mora biti motiviran za čin nasilja, odnosno mora ga goniti osjećaj kojim dominira bilo kakva kombinacija moći, kontrole ili spolne privlačnosti te da mora prevladati unutarnju i vanjsku inhibiciju kao i žrtvin otpor (O'Hare i O'Donohue, 1998). Uvodni dio rada pruža teorijski pregled definicija uzroka, posljedica i pojavnih oblika te utvrđuje najčešće počinitelje nasilja, definira cenzuru i autocenzuru, kao uzroke i posljedice napada na novinare, a zatim se bavi pravnom zaštitom novinara i primjerima nasilja u Hrvatskoj i svijetu, referirajući se na dosadašnja istraživanja. U empirijskom dijelu rada predstavljena je metodologija, uključujući istraživačka pitanja i hipoteze. Slijedi poglavlje s rezultatima istraživanja i detaljnom interpretacijom podataka. Na kraju, u zaključku su sažeti ključni nalazi i njihove implikacije za novinarsku praksu, uz isticanje ograničenja i prijedloga za buduća istraživanja.

2. POJAVNI OBLICI NASILJA I PRAVNA ZAŠTITA NOVINARA

Prema *Zakonu o medijima* (čl. 4., 2022), nitko nema pravo prisilom ili zlorabom položaja i ovlasti utjecati na slobodu medija i na programski sadržaj, niti na bilo koji drugi način ograničavati slobodu medija, a novinar ima pravo izražavati stajalište o svim događajima, pojavama, osobama, predmetima i djelatnostima (čl. 27., 2022). Sloboda medijima i novinarima jamči se i u *Zakonu o elektroničkim medijima* (čl. 4., 2022), a u *Kazneni zakon* Hrvatska je 2020. godine uvela i institut kaznenog djela prisile prema osobi koja obavlja posao od javnog interesa ili je u javnoj službi, što se odnosi i na

novinarski posao. Za tu vrstu djela predviđena je zatvorska kazna u trajanju do tri godine, a ako je žrtva u takvom napadu ozlijeđena, propisana je kazna od šest mjeseci do pet godina zatvora (2024). Za to je kazneno djelo u Hrvatskoj izrečena i prva sudska presuda (Zebić, 2024). No unatoč tomu, u *Kazneni je zakon* (čl. 307.a., 2024) uvedeno i kazneno djelo neovlaštenog otkrivanja sadržajne i izvidne dokazne radnje s kaznom zatvora do tri godine. Iako *Zakon* (st. 2) izuzima novinare, izmjene *Kaznenog zakona* koje kriminaliziraju otkrivanje informacija iz istraga, novinari i nevladine udruge kao i međunarodne organizacije definirali su ga kao pokušaj ograničavanja medijskih sloboda (RSF, 2024).

2.1 SLUČAJEVI NAPADA NA NOVINARE U HRVATSKOJ

Hrvatska je, prema izvješću Reportera bez granica (2024), pala za šest mjesta na Svjetskom indeksu slobode medija, zauzevši 48. poziciju. Organizacija ističe da se u nekim slučajevima upravo vlast ponaša kao izvor prijetnji medijskim slobodama. U njemu se navodi da su hrvatski novinari koji istražuju korupciju, organizirani kriminal i ratne zločine, osobito na lokalnoj razini, nerijetko izloženi uznemiravanju. Weaver (1997) naglašava da je odsutnost Vladinih ograničenja ključan preduvjet neovisnosti i slobode medija, a Vale (2016) dodaje i zabrinutost zbog koncentracije privatnog vlasništva nad medijima. U takvim slučajevima medijsko izvještavanje može biti pristrano i koristiti se za manipulaciju informacijama (Freille, Harque i Kneller, 2007) te izravno uzrokovati porast nasilja nad novinarima. Ubojstvo glavnog urednika tjednika *Nacional* Ive Pukanića jedan je od najpoznatijih slučajeva u Hrvatskoj. Ubijen je 2008. godine u eksploziji bombe pokraj njegova automobila. Jelinić (2014) opisuje uhićenje niza ljudi osumnjičenih za to ubojstvo, među kojima su srpski državljani Milenko Kuzmanović, crnogorski poduzetnik Slobodan Đurović i zagrebački pripadnici kriminalnih skupina Robert Matanić, Luka Matanić i Amir Mafalani. Na sudu nisu ponuđeni čvrsti dokazi koji bi identificirali motive i počinitelje napada (Jelinić, 2014). Novinar *Jutarnjeg lista* Dušan Miljuš napadnut je ispred svoje kuće 2008. godine. Miljuša, poznatog po iscrpnom izvještavanju o korupciji i organiziranom kriminalu, napali su maskirani ljudi s metalnim šipkama (Panić i sur., 2009), a istraga nije rezultirala pronalaskom počinitelja. Prijetnje na društvenim mrežama prijavili su i novinari Ivan Žada i Goran Gazdek, urednik portala Virovitica.net, nakon izvještavanja o slučaju imenovanja gradske ulice u Virovitici prema Mili Budaku, ministru u vladi NDH i potpisniku rasnih zakona, što je Hrvatsko novinarsko društvo (2018) osudilo. Drago Hedl, novinar koji je izvještavao o ratnim zločinima u Osijeku u vrijeme Domovinskoga rata, suočavao se višestrukim prijetnjama smrću (HND, 2021), a novinarku

Nove TV Emu Branicu fizički su napali ljudi koje je istraživala za magazin Provjereni (Centar za mirovne studije, 2023) te je napadač osuđen na godinu i tri mjeseca zatvora (HINA, 2018).

2.2 DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I SLUČAJEVI NASILJA NAD NOVINARIMA U SVIJETU

Točne podatke o broju ubijenih novinara u svijetu teško je utvrditi jer se podaci razlikuju ovisno o tomu koja ih međunarodna organizacija objavljuje, dok istodobno nema značajnijih istraživanja ni u hrvatskoj literaturi. *Committee to Protect Journalist* (2015) navodi da je od 2006. do 2015. godine u svijetu ubijeno 616 novinara. U istom razdoblju Reporteri bez granica (2015) izvijestili su o 752 ubojstva, UNESCO (2016) o 827 ubojstava, a *International News Safety Institute* (2016) o 1311 ubojstava novinara. UNESCO (2022) je suradnji s Međunarodnim centrom za novinare objavio istraživanje o *online* nasilju nad novinarima u svijetu. Od 714 ispitanica 73 % ih je doživjelo *online* nasilje. Prijetnje fizičkim nasiljem doživjelo je 25 % ispitanica, seksualnim nasiljem 18 %, a prijetnje obiteljima doživjelo je 13 % ispitanica. Dok se statistički podaci razlikuju, pojedinačni slučajevi napada, nasilja i ubojstava novinara u svijetu predmet su brojnih studija slučaja i istraživanja, poput smrti ruske novinarke Anne Politkovskaye (*Committee to Protect Journalists*, 2006), oporbenog političara Alekseja Navaljnog (Roth, 2021) i saudijskog novinara Jamala Khashoggija (Chulov, 2018). Hughes i sur. (2017) naglašavaju kako se novinari koji rade u „nesigurnim demokracijama“ suočavaju s raznim vrstama nasilja i javne nesigurnosti posljednjih nekoliko desetljeća, a mnoge od njih odlikuje i ekstremna ekonomska nejednakost, pa sugeriraju da je nasilje nad novinarima veće kada ga potiču državni akteri na nižim razinama. Prema rezultatima istraživanja, koje se temeljilo na intervjuima s 50 portugalskih novinara (Araújo, 2024), 76 % novinara susrelo se s fizičkim ili verbalnim nasiljem, uključujući prijetnje ili uznemiravanje, bilo *online* ili *offline*, svaki peti ispitanik prijavio je fizički napad, a 8 % novinara prijavilo je pokušaje zastrašivanja ili maltretiranja svojih nadređenih unutar redakcija. Digitalno okruženje doprinijelo je povećanju broja *online* napada, a novinarke se, čini se, suočavaju s dvostrukim teretom (Araújo, 2024). Porast stope nasilja nad novinarima evidentan je i u Sjedinjenim američkim državama (Mohdin, 2019). Istraživanje ponašanja predsjednika Donalda Trumpa na društvenoj mreži X prema novinarima otkrilo je da je 2019. godine upotrijebio termin „lažne vijesti“ na X-u 273 puta i 16 puta nazvao novinare „neprijateljima naroda“ (Mohdin, 2019). Trumpova administracija pojedinim je novinarima uskratila akreditacije za praćenje događaja u Bijeloj kući te im otvoreno prijetila na društvenim mrežama

(Gottfried i sur., 2022), a republikanski kandidat za Zastupnički dom američkog Kongresa Greg Gianforte fizički je nasrnuo na novinara koji je pratio njegovu kampanju. Napad je bio dovoljno snažan da je novinar završio u bolnici (Wong i Levin, 2017).

3. POČINITELJI I POSLJEDICE NASILJA NAD NOVINARIMA

Počinitelji nasilja nad novinarima mogu biti različiti, od političara i gospodarstvenika do vlastitih urednika i konzumenata novinarskog sadržaja (RSF, 2015). Istraživanja pokazuju da se *online* uznemiravanje često događa od strane konzumenata novinarskih sadržaja na društvenim mrežama, prijetnje upućuju političari, vlasnici medijskih kuća te urednici, dok se fizički napadi nerijetko povezuju s organiziranim kriminalnim grupama (Posetti, Simon i Shabbir, 2017). Unutarnji pritisci jednako su važni za percepciju tog problema, kao i vanjski (Ivanuš, 2021). Pritiske koji dolaze iz samih redakcija, urednika ili vlasnika medija, a koji također mogu rezultirati autocenzurom i ugrožavanjem medijskih sloboda, prijavilo je 85 % ispitanika u istraživanju Milat i sur. (2015), a jačanje pritisaka političara na novinarstvo primjećuje od 70 % do 80 % ispitanika (Milat i sur., 2015). Novinari koji vjeruju da će pravosuđe očuvati njihova prava na slobodu izražavanja i zaštitu, stoga će, vjerojatnije potražiti pomoć putem pravnih kanala u državama s jakim i neovisnom vladavinom prava (Freedom House, 2021). Posljedice napada na novinare i nasilja nad novinarima mogu se sistematizirati u nekoliko osnovnih kategorija. Prije svega, izravna posljedica jest autocenzura (Magley i sur., 1999). Cenzura, kao proces kontrole javne komunikacije neke institucije, države ili medijske kuće, koji ograničava ili potpuno uklanja informacije i sadržaj koji se smatraju štetnima ili nepoželjnim, izravan je uzrok novinarskom pribjegavanju autocenzuriranja. Bilo da na autocenzuru utječe preventivna, odnosno cenzura prije objave ili suspenzivna nakon objave sadržaja (Posetti, Simon i Shabbir, 2017). Autocenzura je dobrovoljno suzdržavanje od objavljivanja informacija, mišljenja ili tema iz straha od mogućih negativnih posljedica i često je racionalan odgovor na percipirane i stvarne prijetnje osobnoj sigurnosti novinara, sigurnosti članova njihove obitelji (Matić, 2017) ili sigurnosti posla (Benson, 2018), a time i straha od ekonomske nesigurnosti, odnosno otkaza. Ujedno je to i druga najčešća posljedica napada na novinare. Otkaz ugovora o radu, promjena vrste posla ili promjena poslodavca (Schneider, Swan i Fitzgerald, 1997) praktičan je odgovor na nepovoljne okolnosti (Simon, 2014). Slučajevi nasilja nad novinarima mogu rezultirati i izmjenama pravne regulative te promjenama unutarnjih pravila u medijskim kućama (Posetti, Simon i Shabbir, 2017), pojačavajući sigurnosnu i psihološku obuku novinara te reducirajući autocenzuru (Grøndahl

Larsen, Fadnes i Krøvel, 2020). Osim navedenih izravnih posljedica, neizravne rezultiraju erozijom političkih procesa (Slavtcheva-Petkova i sur., 2023), povećanjem nepovjerenja javnosti u javne institucije (Kelly, 2024) i u medije.

4. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

4.1 CILJEVI, ISTRAŽIVAČKA PITANJA I HIPOTEZE

Cilj je ovog istraživanja bio odgovoriti na tri glavna istraživačka pitanja, jesu li i na koji način novinari nacionalnih i lokalnih medija u kontinentalnoj Hrvatskoj pretrpjeli nasilje i kako su na njega reagirali, kakvo je njihovo povjerenje u institucije i koje su glavne posljedice nasilja na novinare, s naglaskom na autocenzuru i razmišljanje o napuštanju profesije? Kako bi se dobili odgovori na istraživačka pitanja, postavljene su sljedeće hipoteze:

- H1: Novinari u kontinentalnoj Hrvatskoj češće su izloženi *online* napadima nego fizičkim napadima.
- H2: Postoji negativna korelacija između povjerenja novinara u institucije i njihove percepcije slobode medija.
- H3: Novinari koji su iskusili napade češće su skloni autocenzuri i razmišljanju o napuštanju profesije.

Ciljna skupina u istraživanju bili su novinari i urednici medija u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Putem Google obrasca upitnik je poslan na 150 adresa elektroničke pošte. Iako su obuhvaćeni mediji nacionalni (Hrvatska radiotelevizija, Nova TV, RTL, N1, Jutarnji list, Večernji list, Index.hr, 24sata, Telegram, Nacional, HINA, Radio Slobodna Europa), upitnik je ciljano poslan njihovim dopisnicima koji rade u regionalnim uredima u Slavoniji, Središnjoj Hrvatskoj i sjeverozapadnim županijama. Prikupljeno je 108 odgovora, što je 72 % i uzorak čini prigodnim za analizu. Za potrebe ovog istraživanja korištena je anketa u užem smislu, a ljestvice intenziteta ili učestalosti od sudionika tražile su da označe jedan od ponuđenih odgovora.

4.2 SUDIONICI ANKETE

Na upitnik je odgovorilo 54,6 % žena i 45,4 % muškaraca. Dob sudionika kreće se od 18 do 55 i više godina, a dobna struktura uzorka detaljnije je prikazana u tablici 1.

Od ukupnog broja ispitanika koji su odgovorili na anketni upitnik, najveći broj ih na novinarskom i uredničkom mjestu radi više od 20 godina (43,5 %). U tablici 2 prikazana je struktura ispitanika ovisno u kojem mediju rade.

Tablica 1. Dob ispitanika

Dob	Postotak
18 – 25	0,9 %
25 – 34	29,6 %
35 – 44	25 %
45 – 54	31,5 %
55 i više	13 %
Ukupno	100 %

Izvor: istraživanje autora

Tablica 2. Vrsta medija

Vrsta medija u kojem radite	Postotak
Televizija	48,1 %
Portal	29,6 %
Novine/tisak	13 %
Radio	9,3 %
Ukupno	100 %

Izvor: istraživanje autora

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

5.1 POJAVNI OBLICI NAPADA NA NOVINARE

Prva grupa pitanja odnosila se na pojavne oblike nasilja nad novinarima, prioritetno osjećaj fizičke ugroženosti zbog obavljanja novinarskog posla, fizičke napade, *online* uznemiravanje, prijetnje i sl.

Tablica 3. Učestalost osjećaja fizičke ugroženosti

Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Uvijek	Prosječna ocjena	Standardna devijacija
18,5 %	45,4 %	31,5 %	4,6 %	0 %	2,23	0,80

Izvor: istraživanje autora

Odgovori ispitanika o osjećaju fizičke ugroženosti zbog obavljanja novinarskoga posla bliži su kategoriji „Rijetko“ i „Ponekad“, ali s naglaskom na niže vrijednosti. Standardna devijacija od oko 0,80 pokazuje razinu raspršenosti odgovora oko prosječne ocjene i sugerira da nema izražene koncentracije odgovora.

Tablica 4. Učestalost fizičkih napada

Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Uvijek	Prosječna ocjena	Standardna devijacija
68,5 %	19,4 %	10,2 %	1,9 %	0 %	1,455	0,75

Izvor: istraživanje autora

Ova niska prosječna ocjena sugerira na to da je velika većina ispitanika „Nikad“ ili „Rijetko“ doživjela fizičko nasilje zbog posla kojim se bave s visokim postotkom od 68,5 % za odgovor „Nikad“. Standardna devijacija iznosi približno 0,75 i relativno je niska. U kombinaciji s niskom prosječnom ocjenom potvrđuje da su odgovori koncentrirani oko niže stope ljestvice, posebice oko odgovora „Nikad“. To je pozitivno u kontekstu istraživanja o nasilju zbog novinarske prirode posla i ukazuje na prevladavajuće odgovore da ispitanici uglavnom nisu doživjeli fizičke napade. No trećina je sudionika ipak barem jednom doživjela takve napade.

Tablica 5. Učestalost online uznemiravanja

Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Uvijek	Prosječna ocjena	Standardna devijacija
13 %	33,3 %	30,6 %	21,3 %	1,8 %	2,656	1,0097

Izvor : istraživanje autora

Najveći broj odgovora na pitanje koliko često su izloženi *online* uznemiravanju je „Rijetko“ i „Ponekad“, uz prosječnu ocjenu 2,656 s naglaskom na niže vrijednosti. Standardna devijacija iznosi približno 1,0097, što znači da su odgovori prilično disperzirani oko prosjeka, ali se kreću unutar očekivanog raspona. S obzirom na to da su značajni postoci u kategorijama „Rijetko“ i „Ponekad“ te mali u „Uvijek“, ta vrijednost sugerira da nema izražene koncentracije odgovora oko jedne točke. Rezultati istraživanja potvrđuju da je nasilje nad novinarima u Kontinentalnoj Hrvatskoj značajno izraženo, s tim da je *online* uznemiravanje daleko češći oblik od fizičkih napada. Taj trend korespondira s globalnim nalazima Araújo (2024) i UNESCO-a, koji ističu porast digitalnog nasilja i njegovu postupnu normalizaciju.

Tablica 6. Učestalost izloženosti prijetnjama, ucjenama i zastrašivanjem

Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Uvijek	Prosječna ocjena	Standardna devijacija
16,7 %	11,1 %	30,6 %	39 %	2,6 %	3,00	1,13

Izvor: istraživanje autora

Rezultati odgovora na pitanje o učestalosti izloženosti prijetnjama, ucjenama i zastrašivanjem kao oblika psihološkog nasilja sugeriraju da je prosječna učestalost takvih vrsta napada vrlo blizu kategoriji „Ponekad“. Najveći postotak odgovora o izloženosti prijetnjama je u kategoriji „Često“, 39 %. Standardna devijacija je približno 1,13 i ukazuje na umjerenu do nešto višu raspršenost odgovora oko prosjeka. To znači da iako je prosjek „Ponekad“, postoji značajna varijacija u odgovorima. Neki novinari se nikad nisu susreli s prijetnjama, dok se drugi susreću „Često“ ili „Uvijek“, u zbroju potonjih prijetnjama i ucjenama bilo je barem u jednom obliku izloženo gotovo tri četvrtine od ukupnog broja ispitanika.

5.2 UZROCI NAPADA NA NOVINARE

Autori su zatražili od novinara da ocijene stanje slobode medija u zemlji, pravo na pristup informacijama, jesu li prava novinara ugrožena, imaju li povjerenja u institucije koje bi ih trebale zaštititi od napadača i izvještavaju li mediji dovoljno o slučajevima napada na novinare.

Tablica 7. Uzroci napada na novinare

Uzroci	Vrlo loše	Loše	Neutralno	Dobro	Vrlo dobro	Prosječna ocjena	Standardna devijacija
Sloboda medija	13,9 %	32,4 %	38 %	13 %	2,7 %	2,13	0,92
Pristup informacijama	44,9 %	23,4 %	26,2 %	5,5 %	0 %	1,923	0,96
Prava novinara	1,9 %	14,8 %	50 %	25 %	8,3 %	3,230	0,87
Povjerenje u institucije	21,3 %	44,4 %	29,6 %	2,7 %	2 %	2,197	0,87
Izvještavanje o napadima na novinare	13 %	42,6 %	36,1 %	7,2 %	1,1 %	2,408	0,84

Izvor: istraživanje autora

Prosječna ocjena o percepciji slobode medija u zemlji nalazi se između „Loše“ i „Neutralno“ s blagom tendencijom prema neutralnom. Standardna devijacija ukazuje na raspršenost odgovora. No značajan je broj novinara koji stanje slobode medija ocjenjuju kao loše i vrlo loše. Među novinarima očigledno postoji razlika u percepciji stanja slobode medija, iako ga gotovo polovica ispitanika ocjenjuje negativnom ocjenom. Unatoč tomu što prosjek nije ekstremno nizak, značajan broj novinara smatra da stanje slobode medija nije zadovoljavajuće. U konačnici, podaci ukazuju da uvjeti rada novinara u Hrvatskoj nisu samo lokalni problem, već se uklapaju u šire globalne obrasce koji ugrožavaju slobodu medija. Nalazi služe kao snažan argument za daljnje istraživanje i potrebu za jačanjem institucionalne podrške novinarima. Percepcija o pravu na pristup informacijama u prosjeku je ocijenjena vrlo loše, odgovori su relativno grupirani oko niskog prosjeka. Također, većina ispitanika prava novinara ocjenjuje neutralno, a 17 % njih smatra su loša ili vrlo loša. To sugerira da njihova iskustva nisu homogena, ali su vrijedna za daljnje analize. Osim vanjskih pritisaka, istraživanje otkriva i nisko povjerenje novinara u institucije, što se podudara s istraživanjem Hughes i sur. (2017) o utjecaju javne nesigurnosti na novinarski posao. Nalazi o percepciji pritisaka urednika i vlasnika medija nisu kvantificirani, no unutarnji pritisci podjednako su opasni kao i oni vanjski (Ivanuš, 2021).

5.3 POSLJEDICE NAPADA NA NOVINARE

Autori su uočili i pokušali istražiti tek profesionalne posljedice napada na novinare, nisu se bavili njihovim psihofizičkim stanjem, niti posljedicama za društvo u cjelini. Istražili su tek učestalost dvije varijable, autocenzuru i razmišljanje o napuštanju profesije.

Tablica 8. Učestalost samocenzure zbog straha od napada

Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Uvijek	Prosječna ocjena	Standardna devijacija
30,6 %	32,4 %	30,5 %	6,5 %	0 %	2,13	0,92

Izvor: istraživanje autora

Vrijednosti u tablici 8 bliže su odgovoru „Rijetko“. To znači da novinari rijetko pristupaju autocenzuri, a velik je postotak u odgovorima „Nikad“. Standardna devijacija ukazuje na umjerenu raspršenost odgovora. Iako je prosjek „Rijetko“, postoji određena varijacija, što pokazuje da neki novinari ipak često sami sebe cenzuriraju. U zbroju odgovora „Rijetko“, „Ponekad“ i „Često“ izloženost izravno rezultira profesionalnim posljedicama, što se

očituje u činjenici da je čak 69,4 % ispitanika bilo sklono autocenzuri. To je u potpunom skladu s tvrdnjom Posetti i sur. (2017) da je autocenzura često „racionalan odgovor na percipirane i stvarne prijetnje osobnoj sigurnosti novinara“.

Tablica 9. Učestalost razmišljanja o napuštanju novinarske profesije

Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Uvijek	Prosječna ocjena	Standardna devijacija
46,3 %	21,3 %	22,2 %	8,3 %	1,9 %	1,982	1,09

Izvor: istraživanje autora

Jedna od posljedica nasilja i napada jest i razmišljanje o napuštanju novinarske profesije. Prosječna ocjena odgovora u tablici 9 je 1,982, što sugerira da većina rijetko razmišlja o napuštanju novinarskog posla, no činjenica je da razmišlja. Iako standardna devijacija od približno 1,09 upućuje na niže vrijednosti, akumulirani odgovori ispitanika upućuju na zaključak da su ispitanici barem jednom razmišljali o tome. U konačnici, podaci ukazuju da uvjeti rada novinara u Hrvatskoj nisu samo lokalni problem, već se uklapaju u šire globalne obrasce koji ugrožavaju slobodu medija. Ti nalazi služe kao snažan argument za daljnje istraživanje i potrebu za jačanjem institucionalne podrške novinarima.

6. ZAKLJUČAK

Istraživanje je utvrdilo iskustva s fizičkim i verbalnim napadima te uznemiravanjem putem digitalnih kanala. Većina novinara barem se jednom susrela s navedenim oblicima nasilja. Gotovo svaki treći ispitanik odgovorio je da se rijetko, ponekad i često susreo s fizičkim napadom, a gotovo tri četvrtine ima iskustva s *online* uznemiravanjem. Rezultati nisu izolirani, oni odražavaju globalne trendove koje su dokumentirale organizacije poput UNESCO-a i Reportera bez granica, potvrđujući da su digitalno nasilje i autocenzura sveprisutni izazovi suvremenog novinarstva. Također je tri četvrtine ispitanika izjavilo da su izloženi prijetnjama, ucjenama i zastrašivanju. Kada te odgovore analiziramo s drugom skupinom odgovora o posljedicama takvih iskustava, možemo zaključiti da je stanje u novinarstvu obilježeno značajnim pritiscima i osjećajem nesigurnosti. Rezultati istraživanja ukazuju na problem niskog povjerenja u institucije i loš pristup informacijama, što dovodi u pitanje status Hrvatske kao „sigurne demokracije“ i potkopavaju temeljnu ulogu novinara u društvu. Izravne

posljedice, kao treća kategorija istraživanja, takvih iskustava i percepcije ispitanika, jesu razmišljanje o napuštanju novinarske profesije i autocenzura. Navedeno ukazuje na potrebu za boljom institucionalnom i pravnom zaštitom. Sukladno rezultatima istraživanja sve su tri hipoteze potvrđene. H1: Novinari su značajno češće izloženi *online* nasilju i prijetnjama nego fizičkim napadima. Rezultati pokazuju da je velika većina ispitanika rijetko ili nikada iskusila fizičko nasilje. Istodobno, značajan broj novinara prijavio je da su često izloženi *online* uznemiravanju, prijetnjama i zastrašivanju, što dokazuje da je *online* nasilje dominantan oblik pritiska. H2: Postoji negativna korelacija između povjerenja novinara u institucije i njihove percepcije slobode medija. Istraživanje je pokazalo da dvije trećine novinara imaju loše povjerenje u institucije koje bi ih trebale štititi, dok istodobno percipiraju loše stanje medijskih sloboda. Ti podaci dosljedno sugeriraju da novinari ne osjećaju podršku sustava, što izravno utječe na njihovu percepciju slobode u profesionalnom radu. H3: Novinari koji su iskusili nasilje češće su skloni autocenzuri i razmišljanju o napuštanju profesije. Rezultati su pokazali da je gotovo 70 % novinara bilo sklono autocenzuri zbog straha od napada, a više od polovice ispitanika razmišljalo je o napuštanju profesije. Ti nalazi jasno uspostavljaju vezu između izloženosti nasilju i ozbiljnih profesionalnih posljedica. Uzorak nije reprezentativan, što ograničava donošenje jasnijih zaključaka, ali upućuje na potrebu novih istraživanja.

LITERATURA

- Araújo, R. (2024). Who Wants to be a Journalist? Journalists' Exposure to Violence on the Job. *Journalism Practice*, 1–15., <https://doi.org/10.1080/17512786.2024.2433633>
- Batori, M., Ćurlin, M. & Babić, D. (2020). Nasilje putem interneta među adolescentima. *Zdravstveni Glasnik*, 6(1), 104–114.
- Benson, R. (2018). Can foundations solve the journalism crisis? *Journalism*, 19(8), 1059–1077. Dostupno na: <https://rodneybenison.org/wp-content/uploads/Benson-2018-Can-Foundations-Solve-the-Journalism-Crisis.pdf> [Pristupljeno 2. kolovoza, 2025.]
- Centar za mirovne studije (2021). Godišnje izvješće. Dostupno na: https://www.cms.hr/wp-content/uploads/Godi_nji_izvje_taj_CMS-a_za_2021_godinu.pdf
- Chulov, M. (2018). Death of dissident Jamal Khashoggi: Mohammed bin Salman and Saudi Arabia, *The Guardian*. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2018/oct/21/death-of-dissident-jamal-khashoggi-mohammed-bin-salman> [Pristupljeno 16. svibnja 2025.]
- Committee to Protect Journalists (2006). *CPJ condemns slaying of Russian reporter Anna Politkovskaya*. Dostupno na: <https://cpj.org/2006/10/cpj-condemns-slaying-of-russian-reporter-anna-poli/> [Pristupljeno 29. svibnja 2025.]
- Committee to Protect Journalists (2015). Journalists killed between 2006 and 2015. [online]. New York: Committee to Protect Journalists. Dostupno na: <https://cpj.org/reports/america/2015> [Pristupljeno 16. svibnja 2025.]

- De Judicibus, M. & McCabe, M. P. (2001). Blaming the Target of Sexual Harassment: Impact of Gender Role, Sexist Attitudes, and Work Role. *Sex Roles*, 44(7-8), 401-417.
- Freedom House (2021). Freedom in the World 2021: Democracy under Siege [online]. Washington, D.C.: Freedom House. Dostupno na: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2021/democracy-under-siege> [Pristupljeno: 16. svibnja 2025.]
- Freille, S., Haque, M.E. & Kneller, R. (2007). A contribution to the empirics of press freedom and corruption. *European Journal of Political Economy*, 23(4), 838–862. Dostupno na https://econpapers.repec.org/article/eeepoleco/v_3a23_3ay_3a2007_3ai_3a4_3ap_3a838-862.htm [Pristupljeno 18. svibnja 2025.]
- Freud, S. (1986). Budućnost jedne iluzije. Naprijed, Zagreb.
- Grøndahl Larsen, A., Fadnes, I. & Krøvel, R. (2020). Journalist Safety and Self-Censorship [online]. London: Routledge. Dostupno na: <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/75930> [Pristupljeno: 17. svibnja 2025.]
- HINA (2018). Dostupno na: <https://www.hina.hr/vijest/9741807>
- Hughes, S., Mellado, C., Arroyave, J. & Benitez, J.L. (2017). Expanding influences research to insecure democracies: How violence, public insecurity, economic inequality and uneven democratic performance shape journalists' perceived work environments. *Journalism Studies* 18(5): 645–665. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/312558503_Expanding_Influences_Research_to_Insecure_Democracies_How_violence_public_insecurity_economic_inequality_and_uneven_democratic_performance_shape_journalists'_perceived_work_environments [Pristupljeno 3. kolovoza, 2025.]
- HND (2018). HND najostrije osuđuje prijetnje novinaru Ivanu Žadi i portalu Virovitica.net [online]. Safejournalists.net. Dostupno na: <https://safejournalists.net/hr/hnd-najostrije-osuduje-prijetnje-novinaru-ivanu-zadi-i-portal-virovitica-net/> [Pristupljeno 26. svibnja 2025.].
- HND (2021). *Safe Journalists: Hrvatskom novinaru Dragi Hedlu prijetio suprug uhićene bivše ministric* [online]. Dostupno na: <https://www.hnd.hr/safe-journalists-hrvatskom-novinaru-dragi-hedlu-prijetio-suprug-uhicene-bivse-ministric> [Pristupljeno 26. svibnja 2025.].
- International News Safety Institute (2016). Killing the Messenger: Report on journalist killings 2006–2015 [online]. London: INSI. Dostupno na: <https://newssafety.org/reports> [Pristupljeno 20. svibnja 2025.]
- Ivanuš, Ž. (2021). Novinarska etičnost pod pritiskom interesnih skupina – iskustva hrvatskih novinara. *Media, Culture and Public Relations*, 12(1), 73–90. <https://doi.org/10.32914/mcpr.12.1.4>
- Jelinić, I. (2014). Zašto je ubijen Ivo Pukanić: Tko je naručio, tko je izvršio, a tko i zašto nije spriječio teroristički atentat u središtu Zagreb. Zagreb: Sljedeći savjet.
- Kazneni zakon, NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22, 114/23, 36/24.
- Kelly, A. (2024). *Attacks on press freedom around the world are intensifying, index reveals* [online]. The Guardian. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/media/article/2024/may/03/attacks-on-press-freedom-around-the-world-are-intensifying-index-reveals> [Pristupljeno 23. svibnja 2025.]
- Magley, V. J., Hulin, C. L., Fitzgerald, L. F., & DeNardo, M. (1999). Outcomes of self-labeling sexual harassment. *Journal of Applied Psychology*, 84(3), 390–402. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.84.3.390>
- Matić, S. (2017). Prijetnje smrću novinarima u Hrvatskoj [online]. Deutsche Welle. Dostupno na: <https://www.dw.com/hr/prijetnje-smrcu-novinarima-u-hrvatskoj/a-41959415> [Pristupljeno 20. svibnja, 2025.]

- Milat, A., Postnikov, B., Lasić, I. & Živković, M. F. (2015). „Rad u medijima. Radni materijali za raspravu o medijskoj politici Republike Hrvatske 2015. – 2020. Prvi dio: Nacionalni izvještaj o medijima.“, 51-52. Dostupno na: <https://min-kulture.gov.hr> [Pristupljeno 1. kolovoza, 2025.]
- Mohdin, A. (2019). Jim Acosta: This is a dangerous time to tell the truth in America [online]. *The Guardian*. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/us-news/2019/feb/01/jim-acosta-cnn-donald-trump-fake-news-dangerous-time-tell-truth-america> [Pristupljeno 20. svibnja 2025.]
- O'Hare, E. & O'Donohue, W. (1998). Sexual Harassment: Identifying Risk Factors. *Archives of Sexual Behavior*, 27(6), 561-579.
- Panić V., Smoljanec M., Novak T., Batinica M., & Toma I. (2008). Pretučen novinar Jutarnjeg Dušan Miljuš [online]. *Jutarnji list*. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/pretučen-novinar-jutarnjeg-dusan-miljus-3937458> [Pristupljeno 21. svibnja 2025.]
- Posetti, J., Simon, F. & Shabbir, N. (2017). Protecting Journalism Sources in the Digital Age [online]. Paris: UNESCO. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000248054> [Pristupljeno 23. svibnja 2025.]
- Reporters Without Borders (2024). <https://rsf.org/en/2024-world-press-freedom-index-journalism-under-political-pressure>
- Reporters Without Borders (2015) Annual Round-up of journalists killed from 2006 to 2015. [online] Paris: Reporters Without Borders. Dostupno na: <https://rsf.org/en/reports> [Pristupljeno 23. svibnja 2025.]
- Schneider K. T., Swan, S., & Fitzgerald, L. F. (1997). Job-Related and Psychological Effects of Sexual Harassment in the Workplace: Empirical Evidence From Two Organizations. *Journal of Applied Psychology*, 82 (3).
- Schneider, B. E. (1991). Put up and Shut up: Workplace Sexual Assaults. *Gender & Society*, 5(4), 533-548.
- Simon, J. (2014). *The New Censorship: Inside the Global Battle for Media Freedom* [online] New York: Columbia University Press. Dostupno na: <https://cup.columbia.edu/book/the-new-censorship/9780231165110> [Pristupljeno 26. svibnja 2025.]
- Slavtcheva-Petkova, V., Ramaprasad, J., Springer, N., Hughes, S., Hanitzsch, T., Hamada, B., Hoxha, A. & Steindl, N. (2023). Conceptualizing Journalists' Safety around the Globe, *Digital Journalism*, 11(7), 1211-1229. Dostupno na: <https://safetyofjournalists.org/assets/studies/conceptualizing-journalists--safety-around-the-globe-1695644660.pdf> [Pristupljeno 28. svibnja 2025.]
- Svjetska zdravstvena organizacija (2002), <https://www.who.int/publications/i/item/9241562072>
- UNESCO (2016). *World Trends in Freedom of Expression and Media Development: Special Digital Focus 2015*. [online] Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000243996> [Pristupljeno 20. svibnja 2025.]
- Vale, G. (2016). Media in Croatia: a cause for alarm [online]. Zagreb: Osservatorio Balcani e Caucaso Transeuropa. Dostupno na: <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Croatia/Media-in-Croatia-a-cause-for-alarm-170599> [Pristupljeno 16. svibnja 2025.]
- Ward, T. & Keenan, T. (1999). Child Molester's Implicit Theories. *Journal of Interpersonal Violence*, 14(8), 821-838.
- Weaver, D. H. (1977). The Press and Government Restriction: A Cross-National Study Over Time. *Gazette (Leiden, Netherlands)* [online], 23(3), 152-170. Dostupno na: <https://eric.ed.gov/?id=ED236582> [Pristupljeno 18. svibnja 2025.]
- Wong, J.C. & Levin, S. (2017). Republican candidate 'body-slams' Guardian reporter in Montana [online]. *The Guardian*. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/us-news/2017/may/24/>

- greg-gianforte-bodyslams-reporter-ben-jacobs-montana [Pristupljeno 28. svibnja 2025.]
- Zakon o elektroničkim medijima, NN 111/21, 114/22. <https://www.zakon.hr/z/196/zakon-o-elektronickim-medijima>
- Zakon o medijima, NN 59/04, 84/11, 81/13, 114/22. <https://www.zakon.hr/z/38/zakon-o-medijima>
- Žarković Palijan, T. (2004). Značajke osobnosti alkoholičara počinitelja i nepočinitelja kaznih djela, doktorska disertacija, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Zečić, E. Radio slobodna Europa (2024) <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-presuda-napad-novinari-kazneni-zakon/32037520.html>
- Žužul, M. (1989). Agresivno ponašanje. *Penološke teme*, Zagreb, 1, 123-144.

Violence against journalists of national and local media in Continental Croatia – manifestations, causes and consequences

ABSTRACT

This paper investigates the manifestations, causes and consequences of violence against journalists in continental Croatia. In the empirical part of the paper, a quantitative survey was conducted using a questionnaire, and 108 responses were collected from journalists from national and local media in Continental Croatia, making the sample suitable for analysis. The research used a structured questionnaire with multiple-choice questions and statements on a Likert scale. The results suggest that violence against journalists is significantly expressed. The most common types of violence are online harassment and threats; 69.4% of respondents admitted that they had been prone to self-censorship at least once, and two-thirds of them have low trust in the institutions that should protect them from attacks. The causes of violence are multiple and are related to low trust in institutions and a poor perception of the state of media freedom and access to information.

Keywords: violence, journalists, media, self-censorship

Mediji, imena i identitet: kako emisija *Drávatáj* doprinosi očuvanju mađarske manjine u Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad

Ana Lehocki-Samardžić

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jägera 9, 31000 Osijek
alehocki@ffos.hr

Gordana Lesinger

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti u Osijeku
Cara Hadrijana 10, pp 330, 31000 Osijek
glesinger@foozos.hr

Zlata Berkeš

doktorandica Doktorske škole Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
Općina Velika Pisanica
Trg hrvatskih branitelja 3, 43271 Velika Pisanica
zlataberkes77@gmail.com

SAŽETAK

Očuvanje identiteta manjinskih zajednica kroz medijski diskurs važan je aspekt kulturne i jezične održivosti. Ovaj rad analizira kako se osobna imena i prezimena koriste u emisiji *Drávatáj* kao jedan od pokazatelja očuvanja identiteta i imidža Mađara u Hrvatskoj. Temeljno istraživačko pitanje koje rad postavlja jest: kako uporaba osobnih imena i prezimena u emisiji *Drávatáj* reflektira proces očuvanja mađarskog identiteta u Hrvatskoj te kakav je odnos između jezične politike i medijskog predstavljanja manjinske zajednice? Analiza emisije pokazala je da se osobna imena konzistentno koriste na mađarskom jeziku, pri čemu se pridaje velika važnost njihovom izgovoru i pravopisu. Osim toga, vidljivo je da emisija sustavno promovira mađarsku kulturnu baštinu, jezik i tradiciju kroz odabir sugovornika, tema i narativa kao svoj osnovni cilj koji je uredništvo postavilo kod prvog emitiranja prije 20 godina. Rezultati istraživanja sugeriraju da je medijski prostor koji *Drávatáj* osigurava ključan za simboličko i praktično očuvanje identiteta mađarske manjine u Hrvatskoj. Ipak, uočeni

su i izazovi, poput postupne prilagodbe jezika hrvatskom kontekstu te potrebe za institucionalnom podrškom u održavanju manjinskog medijskog sadržaja. Zaključno, istraživanje potvrđuje da je uporaba osobnih imena u manjinskim medijima važan element identitetske politike te da emisija *Drávatáj* djeluje ne samo kao informativni program već i kao alat za jačanje i očuvanje kolektivnog identiteta mađarske zajednice u Hrvatskoj.

Ključne riječi: identitet, imidž, mađarska manjinska zajednica u Hrvatskoj, osobna imena, manjinski mediji, emisija *Drávatáj*

1. UVOD

Identitet i imidž etničkih manjina ključni su čimbenici u oblikovanju društvene percepcije i međukulturnih odnosa. Identitet se odnosi na unutarnje i vanjsko poimanje sebe kao pripadnika određene skupine, dok imidž označava način na koji tu skupinu percipira šira javnost. U suvremenom društvu mediji imaju značajnu ulogu u oblikovanju i očuvanju manjinskog identiteta jer putem jezične i vizualne reprezentacije utječu na javnu sliku manjinske zajednice. U tom kontekstu osobna imena i prezimena imaju posebno značenje jer ne samo da identificiraju pojedince unutar zajednice već služe i kao simbol kulturne pripadnosti i očuvanja etničkog identiteta.

Identitet i imidž manjinskih zajednica oblikuju se u interakciji sa širim društvom, pri čemu mediji imaju ključnu ulogu u očuvanju kulturne autonomije i jezičnog izraza. Ovaj rad analizira kako emisija *Drávatáj* doprinosi očuvanju identiteta Mađara u Hrvatskoj, posebice kroz uporabu osobnih imena i prezimena kao simboličkih markera etničke pripadnosti. Cilj istraživanja jest utvrditi na koji se način jezične i vizualne prakse u emisiji *Drávatáj* koriste za očuvanje identiteta Mađara u Hrvatskoj i kako one doprinose oblikovanju njihova imidža u javnosti.

Poseban fokus istraživanja stavljen je na uporabu osobnih imena i prezimena u emisiji, jer su osobna imena i prezimena odraz povijesnih, kulturnih i društvenih okolnosti te mogu biti podložna promjenama zbog vanjskih utjecaja, poput dominantne kulture ili društvenih trendova (usp. Lehocki-Samardžić-Vlašić, 2025). Analiza osobnih imena i prezimena u medijskom sadržaju pruža uvid u jezične politike i strategije očuvanja manjinskog identiteta, ali i način na koji manjinski mediji pridonose oblikovanju imidža zajednice.

1.1 PREDMET I SVRHA ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog istraživanja analiza je uporabe osobnih imena i prezimena u emisiji *Drávatáj* 2021. godine, pri čemu se istražuje njihova uloga u očuvanju kulturnog i jezičnog identiteta mađarske manjine. Godina 2021. odabrana je zbog preoblikovanja formata emisije i naglog povećanja priloga s terena nakon pandemije, a i stoga što je to godina u kojoj se slavilo 20 godina od prvog emitiranja emisije. Za ovo istraživanje obrađen je uzorak od ukupno 118 priloga različitih tema s pripadajućim reklamnim sadržajem na mađarskom jeziku. Od onimijske građe u obrađenom materijalu javljaju se od antroponima osobna imena, prezimena i nadimci, zatim imena naselja, geografski nazivi, nazivi institucija, naslovi tiskanih sadržaja (knjige i časopisi), naslovi medijskih sadržaja i nazivi za marke proizvoda. U ovoj analizi obrađuju se samo osobna imena i prezimena jer se ti elementi smatraju znakom jezičnog, kulturnog i nacionalnog identiteta neke zajednice.

Emisija *Drávatáj* tematski se fokusira na kulturne manifestacije, obrazovanje na mađarskom jeziku, političku participaciju manjine i gospodarsku suradnju s Mađarskom. Te teme ne služe samo informativnoj funkciji, već se mogu interpretirati kao diskurzivna sredstva kolektivne identifikacije (Wodak i sur., 2009).

Analiza emisija pokazala je četiri dominantna tematska okvira:

- 1) Kulturne manifestacije: tradicionalni festivali, blagdani, etnografske izložbe i folklorne večeri čine okosnicu programskog sadržaja. U tim prilozima naglašava se simbolička veza s matičnom državom, kulturni kontinuitet i očuvanje običaja.
- 2) Obrazovanje na mađarskom jeziku: redovito se izvještava o radu dvojezičnih škola, pedagoškim inicijativama i programima koji promoviraju jezičnu inkluziju. Emisija time preuzima edukativnu ulogu unutar zajednice.
- 3) Politička i društvena aktivnost: emisije redovito pokrivaju rad manjinskih vijeća, događaje vezane uz izbore za predstavnike manjina i institucionalne suradnje. Ističe se aktivno sudjelovanje Mađara u lokalnom i državnom političkom životu.

1 Manjinska je emisija magazinskog karaktera koja se emitira svake subote s novim sadržajima pod uredničkom palicom glavnog urednika Józsefa Varge. Navedeni televizijski sadržaj priprema se u Medijskom centru u Bilju koji obuhvaća i pripremu tiskanih medija u vidu tjednika *Új Magyar Képes Újság* i časopisa *Rovátók*, a koji donosi crtnice iz umjetničkog i društvenog života mađarske nacionalne manjine, te dječjeg časopisa *Barkóca*. Osim medijskih sadržaja u Medijskom centru u Bilju, svakoga se dana može čuti i radijska emisija na mađarskom jeziku na Radio Osijeku HRT-a, koju priprema glavni urednik Daniel Kutin. (opširnije na <https://kepesujsag.com/ami-a-horvatorszagi-magyar-sag-koreiben-tortenik-az-maradjon-meg-az-utokornak-20-eves-a-dravataj/> (pristupljeno: 30. 6. 2025.))

- 4) Gospodarska suradnja: prilozi o projektima financiranim iz fondova Republike Mađarske i o gospodarskim inicijativama doprinose percepciji manjine kao resursa i mosta između dviju država.

U kontekstu teorijskog okvira, istraživanje je oslonjeno na koncepte konstruktivizma identiteta (Hall, 1997), kritičke analize diskursa (Fairclough, 1995) i medijskog posredovanja značenja (McQuail, 2010), čime se omogućuje interpretacija jezičnih i vizualnih praksi kao sredstava simboličke reprezentacije manjinske zajednice.

Posebna pažnja u istraživanju posvećena je jezičnoj dosljednosti u korištenju osobnog imena i prezimena u odabranom medijskom kontekstu te njihovoj povezanosti s procesima jezične i kulturne prilagodbe. Ovo istraživanje doprinosi razumijevanju šireg fenomena očuvanja manjinskih jezika i praksi imenovanja u multikulturalnom okruženju.

1.2 METODE ISTRAŽIVANJA, TERMINOLOGIJA I KLASIFIKACIJA GRAĐE

Istraživanje se temelji na kontrastivnoj (hrvatsko-mađarskoj) jezičnoj i komunikacijskoj analizi sadržaja televizijske emisije *Drávatáj*, koja se emitira jednom tjedno i traje tridesetak minuta. Metodom usporedbe onimijske građe u emisiji i podataka iz popisa birača iz 2021. godine² nastojimo utvrditi stupanj očuvanja manjinske jezične baštine kroz uporabu osobnih imena. Jezični pokazatelji stupnja prilagodbe i hibridnih (mješovitih) imenskih formula također pridonose razumijevanju komunikacijskog učinka navedenih jezičnih elemenata za imenovanje pojedinca, te kako to koristiti u medijskom prostoru da se postigne željeni učinak. Pritom se termin „osobno ime“ koristi u skladu s definicijama koje navodi Anđela Frančić u hrvatskoj onimijskoj terminologiji. Prema Frančić (2006: 77), „Osobno je ime zakonom³ propisan (za razliku od nadimka), uglavnom⁴ ne nasljedan (za razliku od prezimena), individualan (za razliku od skupnih antroponima) antroponim.“ Postoji više klasifikacija osobnih imena i u mađarskom jeziku (usp. Hajdú, 2010 ili J. Soltész, 1979), no odlučili smo se na klasifikaciju danu kod Frančić (2006: 77) jer obuhvaća i izvanjezične čimbenike i najviše odgovara kontekstu ovoga interdisciplinarnog istraživanja, prema kojem se osobna imena

2 Ova je godina odabrana jer je i obrađena onimijska građa iz emisija snimljenih 2021. godine.

3 Zakon o osobnom imenu: <https://www.zakon.hr/z/43/zakon-o-osobnom-imenu> (pristupljeno: 30. 6. 2025.)

4 Posebice je u manjinskim zajednicama prisutan običaj nasljeđivanja osobnog imena. Pripadnici mađarske zajednice u Hrvatskoj velikim su dijelom pripadnici reformirane kršćanske zajednice u kojoj je običaj nasljeđivanje osobnog imena s oca na sina, s majke na kćer.

klasificiraju prema spolu, jezičnom podrijetlu, po tvorbenoj strukturi i službenoj ili neslužbenoj inačici osobnog imena.

1.3 TEZE I ISTRAŽIVAČKO PITANJE

Kombinirajući semiotičku i diskurzivnu analizu, istraživanje se fokusira na načine na koje se jezičnim i vizualnim elementima oblikuje identitet mađarske manjine u medijskom diskursu. Analiza se temelji na četiri istraživačke dimenzije:

- **Jezik i diskurs** – Analiza upotrebe mađarskog jezika, dvojezičnosti i tona narativa u priložima.
- **Tematska struktura** – Utvrđivanje dominantnih tema i njihova povezanost s očuvanjem manjinskog identiteta.
- **Vizualna reprezentacija** – Analiza simbola, boja, kulturnih elemenata i njihovog značenja u kontekstu mađarskog identiteta.
- **Imidž zajednice** – Način na koji emisija oblikuje percepciju mađarske manjine kroz izbor tema, sugovornika i ton izvještavanja.

U istraživanju su postavljena sljedeća istraživačka pitanja:

- 1) U kojoj se mjeri osobna imena u emisiji *Drávatáj* pojavljuju u obliku koji je u skladu s mađarskom pravopisom?
- 2) Odražava li se kroz korištenje osobnih imena u emisiji proces jezične asimilacije ili očuvanja manjinskog identiteta?
- 3) Kako način predstavljanja osobnih imena u emisiji utječe na imidž mađarske manjine u javnosti?

Polazeći od tih pitanja, oblikovali smo sljedeće hipoteze:

- **H1:** Osobna imena u emisiji *Drávatáj* u većini slučajeva pojavljuju se u skladu s trenutno važećim Akademijinim mađarskim pravopisom, čime se aktivno doprinosi očuvanju manjinskog identiteta.
- **H2:** Manjinski mediji, poput emisije *Drávatáj*, igraju ključnu ulogu u očuvanju jezične baštine kroz dosljednu uporabu osobnih imena i jezičnih konvencija mađarske zajednice.
- **H3:** Upotreba mađarskih osobnih imena u manjinskim medijima pozitivno utječe na imidž mađarske manjine u javnosti, jačajući percepciju kulturne kohezije i tradicije.

Istraživanje se, dakle, temelji na interdisciplinarnom pristupu koji uključuje jezikoslovlje, komunikologiju, sociologiju i medijske studije, omogućujući dublje razumijevanje odnosa između jezika, identiteta i medija u kontekstu manjinskih zajednica. U suvremenim društvima mediji igraju ključnu ulogu u konstrukciji kolektivnog identiteta, posebice kada je riječ o etničkim i

jezičnim manjinama. Prema Stuartu Hallu (1997), reprezentacija u medijima ne odražava stvarnost, već je aktivno konstruirana, stvarajući diskurzivne okvire koji oblikuju način na koji zajednice percipiraju same sebe i kako ih drugi percipiraju. Manjinski mediji tako postaju platforme za afirmaciju identiteta, jezičnih prava i kulturnog kontinuiteta (Cormack i Hourigan, 2007).

2. IMIDŽ I IDENTITET KROZ PERSPEKTIVU IMENOVANJA: KOMUNIKACIJSKA I DRUŠTVENA DIMENZIJA

Oblikovanje osobnog identiteta složen je proces koji ovisi o različitim čimbenicima, uključujući osobine, okolnosti u kojima pojedinac živi i specifična znanja stečena obrazovanjem i iskustvom. Identitet se neprestano gradi kroz refleksiju prošlih iskustava, sadašnjih uvjeta i aspiracija za budućnost. Pojedinac izabire one aspekte svog identiteta koje smatra ključnima i prikazuje ih na način koji će odgovarati kontekstu i publici kojoj se obraća (Andrijanić, 2021).

Jedan od najvažnijih elemenata identiteta je osobno ime. Ime nije samo sredstvo identifikacije već i simbol kulturne i jezične pripadnosti. Ako je ime pogrešno izgovoreno, napisano ili prevedeno na drugi jezik, dolazi do narušavanja identiteta jer ime nosi društvenu i simboličku vrijednost. Ta pojava posebno je izražena u manjinskim zajednicama, gdje su imena često prilagođena dominantnom jeziku, što može utjecati na percepciju identiteta unutar i izvan zajednice (Aksholakova, 2013), a i kod pojedinca.

Imidž, s druge strane, označava način na koji je određena skupina predstavljena i percipirana u javnosti. Kako navodi Goffman (1959), imidž je rezultat društvene interakcije i komunikacijskih praksi koje oblikuju percepciju zajednice. Mediji tako mogu pridonijeti pozitivnoj percepciji manjinske zajednice ili perpetuirati stereotipe i predrasude. Jezični krajobraz kako ga definiraju Landry i Bourhis (1997) dodatno potvrđuje važnost jezika u javnom prostoru (usp. Lehocki-Samardžić, 2023) – vizualna i zvučna prisutnost manjinskog jezika u krajobrazu pa samim tim i u medijima signalizira njegov društveni status i vitalnost. Imidž i identitet manjinskih zajednica interaktivni su pojmovi koji odražavaju društvenu dinamiku između pojedinca i zajednice te šireg kulturnog konteksta. Osobna imena, kao jezgreni element identiteta, služe kao simbolički marker kulturne pripadnosti, ali istovremeno mogu biti prilagođena dominantnom društvenom jeziku, što često rezultira napetostima između očuvanja tradicije i prilagodbe modernim trendovima. Emisija *Drávatáj*, kroz dosljednu uporabu mađarskih imena, pruža diskurzivni prostor za očuvanje identiteta i jačanje imidža mađarske zajednice u Hrvatskoj, pri čemu se ime ne samo prezentira, već i reinterpreтира u kontekstu društvene percepcije.

2.1 IMENOVANJE KAO NAČIN KOMUNIKACIJE

Imenovanje nije samo jezični čin već i moćan alat komunikacije i konstruiranja identiteta u javnom prostoru. Proces imenovanja ima potencijal signalizirati društvenu važnost, istaknutost ili vrijednost osobe unutar određene zajednice. Proučavanje obrazaca imenovanja pomaže znanstvenicima i praktičarima u razumijevanju diskurzivne funkcije imenovanja u društvu. Mediji, kroz proces imenovanja, konstruiraju znanje o društvenom svijetu i oblikuju percepciju identiteta (Scot i Peňa, 2023).

Kako navodi McAdams (2021), identitet nije fiksni, već se oblikuje kroz narativne strukture koje pojedinci konstruiraju kako bi objasnili vlastito postojanje i društveni kontekst. Kroz tu prizmu osobno ime postaje temeljni element samoreprezentacije i društvene prepoznatljivosti. Medijska reprezentacija osobnih imena, posebno u manjinskim zajednicama, može utjecati na njihovu percepciju i prihvaćenost u javnoj sferi (Andrijanić, 2021).

U tom kontekstu analiza imenovanja u specifičnim medijskim formatima, poput emisije *Drávatáj*, omogućava dublje razumijevanje kako se identiteti oblikuju, održavaju ili mijenjaju unutar određenih komunikacijskih okvira. Imena mogu biti prilagođena ili izmijenjena kako bi se lakše uklopila u dominantni kulturni kod, što može dovesti do asimilacije ili, suprotno tome, do otpora i naglašavanja vlastite kulturne posebnosti.

2.2 OSOBNO IME I NJEGOVA KOMUNIKACIJSKA ULOGA

Prema Hallu (1996), identitet nije statičan, već se kontinuirano konstruira kroz društvene interakcije i komunikacijske prakse. Osobno ime stoga nije samo oznaka individualnog identiteta, već i simbol pripadnosti određenoj društvenoj grupi. Ovisno o kontekstu, osobna imena mogu signalizirati integraciju ili distanciranje od dominantne kulture (Goffman, 1959).

Kada se osobno ime koristi u javnom prostoru, ono dobiva dodatnu komunikacijsku funkciju. Osim što identificira pojedinca, ono služi i kao medij za izražavanje kulturne baštine i društvenih odnosa (Landry i Bourhis, 1997). Jezična i vizualna prisutnost manjinskih imena u medijima stoga može imati snažan utjecaj na percepciju i status manjinskih zajednica.

Upravo zbog te dvostruke funkcije, osobna imena igraju ključnu ulogu u očuvanju manjinskog identiteta, posebno u kontekstu medija i javnog diskursa. Mediji ne samo da reflektiraju postojeće identitetske obrasce već ih i aktivno oblikuju, utječući na percepciju manjinskih zajednica unutar šire javnosti. Stoga analiza imenovanja u medijima, kao što je emisija *Drávatáj*, pruža dragocjene uvide u procese kulturne i jezične integracije, kao i u mehanizme očuvanja etničkog identiteta unutar višekulturnih društava.

3. ANALIZA OSOBNIH IMENA U EMISIJI *DRÁVATÁJ*

Prema spomenutoj kvalifikaciji koju daje Frančić (2006: 77), u obrađenom materijalu primjenjiva je klasifikacija prema spolu, odnosno na muška i ženska osobna imena. Tako smo uočili da se u obrađenim reportažama javlja 461 osoba s muškim osobnim imenom, a svega 126 osoba sa ženskim, a ta su imena istodobno upućivala i na prirodan spol govornika.

S obzirom na jezično podrijetlo, Frančić (2006: 77) razlikuje idioglotna osobna imena (u ovom slučaju mađarska, npr. Julianna, István i sl.), aloglotna osobna imena (osobna imena stranog podrijetla, u ovom slučaju to su hrvatska i druga imena u najvećem broju: Zdenko Lučić, Tristan Azbej, Zoran Vukić, Alen Tahiri dr.), dok hibridnih osobnih imena ne pronalazimo. Postoje hibridne imenske formule⁵, poput: Julianna Ružić, Zsuzsanna Ognjenović Kettős ili Anna Lehocki-Samardžić i sl. Proučavajući tvorbenu strukturu osobnih imena nalazimo najviše temeljnih osobnih imena (npr. János, István, Anna, Erszébet i sl.), postoje i pokraćenice (npr. Józsi, Mariš (mađ. Maris), Moni i sl.), izvedenice (npr. Mariska, Emmica, Tiborčić i sl.), a složenice idioglotnog i aloglotnog oblika nismo pronašli u obrađenom materijalu. Posebno su interesantne službene i neslužbene inačice oslovljavanja, što pokazuje klasifikacija s obzirom na komunikacijski kontekst: službena osobna imena u obrađenoj građi su npr. Sámuel, Norbert, Mária, Ida i dr. i neslužbena kao već navedene pokraćenice, no tu spadaju i drugi oblici oslovljavanja poput Mariska néni (hrv. teta Mariska...). Kao posebnost obrađenog materijala izdvajamo primjere imenskih formula čija su fonetska i grafijska obilježja u potpunosti hrvatska (npr. Edita Kalajdžić, Zdenka Šibalin Klepac...), a iza njih se kriju pripadnici mađarske nacionalne manjine koji potječu iz mješovitog braka ili su trenutačno u mješovitom braku. Takvi primjeri služe kao dokaz kulturnim, identitetskim, društveno-povijesnim i drugim kontaktima prostora negdašnje Monarhije u kojoj je višejezičnost⁶ bila svakodnevica kako aristokracije tako i običnog puka.

Kako bismo bolje razumjele odnos jezika i identiteta u medijskom diskursu, analizirale smo imena prema jezicima (mađarski i hrvatski), pri čemu smo posebno promotrile mađarske imenske formule u tri konteksta:

5 Imensku formulu kao pojam koristimo kao što to čini i Frančić (usp. Frančić, 2006), dakle sastoji se od osobnog imena i prezimena.

6 Godine 1869. u Budimpešti se utemeljuje pravni prednik današnje Državne agencije za prevođenje i ovjeru prijevoda s ciljem da se službeni dokumenti jedinstveno prevode na sve jezike ugarskoga dijela Monarhije. Do danas je to jedini primjer u Europi državno koordiniranog aparata za prevođenje koji se može usporediti jedino s onim u Kanadi.

- 1) **Imena novinara i operatera emisije**
- 2) **Imena pripadnika mađarske nacionalne manjine koja se pojavljuju u emisiji**
- 3) **Titlani prijevodi i njihova prilagodba jeziku publike**

Kod navođenja imena novinara, primijetile smo da su ona uvijek navedena prema suvremenom mađarskom pravopisu, čak i kada su korištena u hrvatskom kontekstu emisije. Međutim, privatno se svi novinari služe hrvatskim inačicama svojih imena i u javnom prostoru.

Tijekom analizirane godine, primijetile smo da su imena u hrvatskoj varijanti najčešće korištena u mješovitim imenskim formulama (12 slučajeva), dok su samo dvije osobe koristile isključivo hrvatske varijante imena, od kojih je jedna mađarskog etničkog porijekla.

U titlanim prijevodima unutar emisije dolazi do promjene redoslijeda imenske formule – s mađarskog standarda na hrvatski – ali se zadržava mađarska dijakritika u mađarskim antroponimima, čak i kada govornici privatno koriste hrvatsku varijantu imena. Uočene su i pravopisne pogreške kod navođenja imena, primjerice:

- **Iskrivljavanje fonoloških elemenata** – npr. Samardžić napisano s đ.
- **Premještanje glasova** – pri čemu su određena imena prilagođena hrvatskom jeziku, ali ne uvijek dosljedno.

Te analize ukazuju na to da se u medijskom prostoru identitet oblikuje kroz jezične i grafijske prilagodbe, pri čemu titlovi često reflektiraju formalni jezični standard, dok se u privatnom prostoru češće koriste neformalni oblici imena.

3.1 USPOREDBA S POPISIMA BIRAČA IZ 2021. GODINE

Kako bismo dobile širu sliku o etničkom sastavu stanovništva čija se imena pojavljuju u emisiji i vidjele kako im osobna imena glase u službenoj inačici, usporedile smo ih s podacima iz popisa birača za 2021. godinu koji sadrže službene inačice osobnih imena koja se javljaju u obrađenim emisijama. Na uzorku od 715 imenskih formula s područja Osijeka i okolice analizirale smo osobna imena s obzirom na pravopisnu normu obaju jezika i njihovu usklađenost sa suvremenim mađarskim ili hrvatskim jezičnim standardom.

Rezultati pokazuju:

- Samo 11 imena nastoji slijediti mađarski pravopis, ali od toga čak 9 ne koristi dijakritičke znakove ni u mađarskom jeziku.
- Samo 2 imena sadrže mađarske dijakritike, što znači da se i u dokumentima osoba iz emisije javljaju s mađarskim dijakritikama.

- Uočeni su slučajevi mješovitih imenskih formula koje kombiniraju hrvatske i mađarske elemente, što se javlja u primjerima složenih prezimena, najčešće prezimena udanih žena u mješovitim brakovima.
- Pojedini oblici imena, poput *Gyurkovics Levente*, pokazuju slavensko porijeklo prezimena (-vić), što sugerira jezične i kulturne utjecaje unutar zajednice.

Kao posebnu kategoriju izdvajamo mješovite imenske formule s obzirom na primjenu pravopisnih normi suvremenog mađarskog i suvremenog hrvatskog jezika. Takav primjer je Majić Krisztián (službena inačica je prema grafiji suvremenog hrvatskog jezika) koji se javlja u mješovitoj formuli, dok ime bivšeg generalnog konzula Janoš Fuzik (službena inačica je prema grafiji suvremenog mađarskog jezika) sadrži hrvatsku dijakritiku u titlu, što je suprotno pravopisnom standardu hrvatskog jezika prema kojem strana imena prilikom navođenja u tekstovima na hrvatskom jeziku zadržavaju svoje izvorne oblike.

Ova analiza dodatno potvrđuje hipotezu da imenska praksa u manjinskim zajednicama nije strogo standardizirana, već je podložna društvenim i jezičnim adaptacijama. Mediji u tom procesu igraju važnu ulogu jer kroz jezične prakse doprinose oblikovanju identiteta i imidža zajednice u javnom prostoru.

3.2 JEZIČNA PRAKSA I UPORABA OSOBNIH IMENA

Analiza priloga iz emisije *Drávatáj*, emitiranih u prvom i posljednjem kvartalu tijekom četiri godine, pokazala je konzistentnu uporabu mađarskog jezika, što predstavlja snažan oblik otpora jezičnoj asimilaciji i doprinosi očuvanju jezične raznolikosti. Poseban fokus bio je na uporabi osobnih imena, gdje se pokazalo da su mađarska osobna imena zadržana u svom izvornom obliku, uključujući pravopisne i fonološke osobitosti.

Dvojezičnost je prisutna samo u situacijama kada sugovornici dolaze iz većinske hrvatske zajednice ili državnih institucija. U tim slučajevima koristi se prevoditeljska praksa izmjene redoslijeda unutar imenske formule, ali se osobna imena ne navode u svojim ekvivalentima na drugom jeziku, čime se osigurava međukulturni dijalog i povezanost između dviju zajednica.

Uporaba izvornih oblika osobnih imena može se tumačiti kao strategija simboličkog otpora dominantnoj kulturi (Hall, 1997) te kao potvrda pripadnosti širem mađarskom jezičnom i kulturnom prostoru. Prema Faircloughovoj teoriji, takve jezične prakse predstavljaju djelatne oblike diskurzivne borbe za očuvanje identiteta u medijskom prostoru koji je većinski oblikovan jezikom i normama većinske zajednice (Fairclough, 1995).

3.3 VIZUALNA I SIMBOLIČKA REPREZENTACIJA

Vizualni elementi u emisiji imaju ključnu ulogu u konstrukciji kolektivnog identiteta. Prilozi obiluju simbolima poput mađarske zastave, tradicionalnih nošnji i kulturnih artefakata, čime se potvrđuje kulturna pripadnost zajednice mađarskom etničkom korpusu. Ta reprezentacija podržava hipotezu da manjinski mediji, osim informiranja, imaju ritualnu i reprezentativsku funkciju (Carey, 1989). Navođenje osobnih imena u mađarskom obliku u tom kontekstu služi kao dodatni vizualni element u procesima očuvanja manjinskog nacionalnog identiteta.

Usporedba vizualne reprezentacije i jezične prakse, osobito kroz imena, otkriva koherentan narativ identiteta, gdje su osobna imena više od individualnih oznaka – ona su nosioci kolektivne memorije i kulturne trajnosti.

4. EVALUACIJA HIPOTEZA

Na temelju analize navedene jezične građe, hipoteze postavljene na početku istraživanja dokazane su kako slijedi:

H1: Osobna imena u emisiji *Drávatáj* u većini slučajeva pojavljuju se u skladu s trenutačno važećim Akademijinim mađarskim pravopisom čime se aktivno doprinosi očuvanju manjinskog identiteta.

- **H1** potvrđena je: osobna imena u emisiji u velikoj većini slučajeva pojavljuju se u obliku koji je u skladu sa suvremenim mađarskim pravopisom.

H2: Manjinski mediji, poput emisije *Drávatáj*, igraju ključnu ulogu u očuvanju jezične baštine kroz dosljednu uporabu osobnih imena i jezičnih konvencija mađarske zajednice.

- **H2** potvrđena je: *Drávatáj* dosljedno koristi jezične konvencije koje doprinose očuvanju identiteta, ne samo kroz sadržaj već i kroz vizualnu prezentaciju.

H3: Upotreba mađarskih osobnih imena u manjinskim medijima pozitivno utječe na imidž mađarske manjine u javnosti, jačajući percepciju kulturne kohezije i tradicije.

- **H3** djelomično je potvrđena: emisija doprinosi pozitivnom imidžu zajednice, no prisutna je i latencija jezične prilagodbe, što ukazuje na potrebu za snažnijom institucionalnom podrškom.

Rezultati analize pokazuju da uporaba osobnih imena u manjinskom medijskom diskursu ima višestruku funkciju – od afirmacije identiteta do izgradnje pozitivne slike o zajednici. Emisija *Drávatáj* djeluje kao diskurzivni prostor otpora i reafirmacije, čime se potvrđuje njezin značaj ne samo kao medijskog, već i kulturno-političkog alata u borbi za očuvanje manjinskog

identiteta u Hrvatskoj. Istraživanje je pokazalo da emisija *Drávatáj* dosljedno koristi mađarski jezik i osobna imena kao simbole kulturnog otpora asimilaciji. Vizualni elementi, poput zastave i narodnih nošnji, dodatno potvrđuju kulturnu autonomiju zajednice, dok tematska struktura emisije reflektira širu društvenu ulogu manjinskih medija. Analiza popisa birača i emisije otkriva dijalektiku između formalne reprezentacije u medijima i stvarnih jezičnih praksi, pri čemu su mediji ključan alat u očuvanju identiteta.

5. ANALIZA NA TEMELJU ČETIRI ISTRAŽIVAČKE DIMENZIJE

Rezultati provedene analize emisije *Drávatáj* potvrđuju njezinu ključnu ulogu u očuvanju i afirmaciji kulturnog i jezičnog identiteta mađarske manjine u Hrvatskoj. U skladu s teorijskim pristupima koji naglašavaju važnost medija u konstrukciji kolektivnog identiteta (Hall, 1997; Fairclough, 1995), istraživanje je pokazalo da manjinski mediji ne djeluju samo kao izvor informacija, već predstavljaju instrument kulturne reprodukcije, simboličkog otpora i identitetskog osnaživanja.

5.1 MEDIJI KAO JEZIČNO-KULTURNI PROSTOR OTPORA

Sustavna uporaba mađarskog jezika i izvornih oblika osobnih imena u emisiji jasno ukazuje na aktivnu jezičnu politiku očuvanja, čime se potvrđuje Fishmanova (1999) teza da su mediji ključan čimbenik u revitalizaciji i održavanju jezika manjinskih zajednica. Dvojezičnost, koja se pojavljuje u hrvatskim titlovima ističe da emisija nije prvenstveno usmjerena samo prema pripadnicima mađarske zajednice, ali s naglašenom uporabom mađarskog jezičnog standarda osigurava se intraetnička komunikacija i jača osjećaj kolektivne pripadnosti.

5.2 IDENTITETSKE STRATEGIJE KROZ TEMATSKI OKVIR

Analiza tematskog repertoara emisije otkriva dominaciju kulturnih, obrazovnih i društvenih tema, što potvrđuje Cormackove (2007) stavove da manjinski mediji često koriste kulturni sadržaj kao sredstvo identitetskog samopotvrđivanja. Kroz selekciju sugovornika, događaja i narativa, *Drávatáj* ne samo da reflektira već i aktivno konstruira identitetski diskurs koji ističe tradiciju, jezik i pozitivne društvene vrijednosti mađarske zajednice.

5.3 REPREZENTACIJA I AFIRMACIJA MANJINSKOG IMIDŽA

Ton izvještavanja, izbor pozitivnih narativa i afirmativna vizualna reprezentacija ukazuju na to da emisija gradi pozitivan imidž zajednice u javnosti.

To je u skladu s Jakubowiczewim (2011) zaključcima o transformativnoj ulozi medija u oblikovanju percepcije etničkih manjina. Uporaba osobnih imena u izvornom obliku dodatno djeluje kao semiotički pokazatelj pripadnosti i simbolički marker etničke lojalnosti.

5.4 OGRANIČENJA I KOMPARATIVNI POTENCIJAL

Iako emisija pokazuje visoki stupanj kulturne i jezične autonomije, istraživanje je također pokazalo tragove jezične prilagodbe, osobito u kontaktima s institucijama, što može biti pokazatelj asimilacijskog pritiska ili strategije pragmatične integracije. Ta ambivalencija otvara prostor za daljnja istraživanja, osobito u komparativnom kontekstu s drugim manjinskim medijima u Hrvatskoj (npr. emisije na jezicima srpske, talijanske ili češke manjine), čime bi se dodatno precizirale specifičnosti medijskog predstavljanja mađarske manjine.

6. ZAKLJUČNE MISLI

Ova studija potvrđuje da emisija *Drávatáj* djeluje kao važan medijski i kulturni resurs za mađarsku zajednicu u Hrvatskoj. Emisija omogućuje simboličku vidljivost, njeguje jezičnu raznolikost i potiče kolektivnu memoriju kroz dosljednu uporabu osobnih imena, jezika i kulturnih simbola. Time postaje ne samo informativni program već i alat identitetske politike i zajedničkog sjećanja.

S obzirom na sve izraženije izazove globalizacije i medijske homogenizacije, istraživanje potvrđuje potrebu za snažnijom institucionalnom podrškom manjinskim medijima, koji predstavljaju temelj očuvanja jezične i kulturne raznolikosti. Buduća istraživanja mogla bi uključivati longitudinalnu analizu promjena u sadržajnom fokusu emisije, kao i kvalitativnu analizu recepcije sadržaja među pripadnicima manjinske zajednice.

Rezultati analize emisije *Drávatáj* potvrđuju njezinu ključnu ulogu u očuvanju kulturnog i jezičnog identiteta mađarske manjine u Hrvatskoj. Emisija ne samo da afirmira jezičnu autonomiju kroz dosljednu uporabu osobnih imena već i doprinosi pozitivnom imidžu zajednice u javnosti, koristeći tematski i vizualno koherentan pristup. Istovremeno, suočavanje s izazovima prilagodbe dominantnom jeziku i globalizacijskim trendovima naglašava potrebu za jačanjem institucionalne podrške manjinskim medijima. Buduća istraživanja trebala bi uključivati recepciju sadržaja među pripadnicima zajednice te komparativne studije manjinskih medija u regiji.

LITERATURA

- Andrijanić, M. (2021). Održavanje kulturnog identiteta kroz jezik. *Linguistic Studies*, 13(2), 45-58.
- Aksholakova, A. (2013). The role of personal names in identity formation. *Social and Cultural Studies Journal*, 8(3), 78-94.
- Carey, J. W. (1989). *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. New York: Routledge.
- Cormack, M. (2007). The media and language maintenance. *European Journal of Communication*, 22(3), 315-330. <https://doi.org/10.1177/0267323107079682>
- Cormack (Eds.), *Minority Language Media: Concepts, Critiques and Case Studies* (pp. 23-38). Bristol: Multilingual Matters.
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Fishman, J. A. (1999). *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford: Oxford University Press.
- Frančić, A. (2024). Iz hrvatske onomastičke terminologije – imenska i/ili antroponimijska formula. *Folia Onomastica Croatica*, 33, 23-38.
- Frančić, A. (2006). Što je osobno ime. *Folia Onomastica Croatica*, 15, 71-80.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Hajdú, M. (2010) *Családnevek enciklopédiája (CsE)*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- Jakubowicz, K. (2011). Minority media and democratic frameworks. In T. Moring & M.
- Landry, R., & Bourhis, R. Y. (1997). Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16(1), 23-49.
- Lehocki-Samardžić, A., Vlašić, A. (2025). Mađarski antroponimi u osmanskome popisu Čepinske nahije iz 1579. godine. U objavi
- Lehocki-Samardžić, A. (2023). A magyar nyelv Eszék város nyelvi tájképében. In Lehocki-Samardžić, A., Szoták, Sz. (szerk.) (2023). *Az anyanyelv megőrzésének lehetőségei a magyar nyelvterület peremén*. Eszék: Glotta Nyelvi Intézet, 88-120.
- McAdams, D. P., et al. (2021). *Narrative Identity: Theory and Research*. New York: Springer.
- Scot, B., & Peña, R. (2023). Naming practices in minority media: A discourse analysis. *Global Communication Studies*, 25(1), 112-125.
- J. Soltész Katalin, (1979). *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Internetski izvori:
- „Ami a horvátországi magyarság köreiben történik, az maradjon meg az utókornak“ – 20 éves a Drávataj, <https://kepesujsag.com/ami-a-horvatorszagi-magyarsag-koreiben-tortenik-az-maradjon-meg-az-utokornak-20-eves-a-dravataj/> (pristupljeno: 30. 6. 2025.)
- Zakon o osobnom imenu: <https://www.zakon.hr/z/43/zakon-o-osobnom-imenu> (pristupljeno: 30. 6. 2025.)

Media, names, and identity: How the *Drávatáj* program contributes to the preservation of the Hungarian minority in Croatia

ABSTRACT

The preservation of minority community identities through media discourse is a crucial aspect of cultural and linguistic sustainability. This paper analyzes how personal names and surnames are used in the television program *Drávatáj* as indicators of the preservation of identity and image of Hungarians in Croatia. The central research question posed by this study is: in what ways does the use of personal names and surnames in *Drávatáj* reflect the process of preserving Hungarian identity in Croatia, and what is the relationship between language policy and the media representation of a minority community? The analysis of the program shows that personal names are consistently used in the Hungarian language, with great attention paid to their original pronunciation and spelling. Furthermore, the program systematically promotes Hungarian cultural heritage, language, and traditions through its selection of interviewees, topics, and narratives – an editorial goal set at its inception 20 years ago. The findings suggest that the media space provided by *Drávatáj* is crucial for both the symbolic and practical preservation of the identity of the Hungarian minority in Croatia. However, certain challenges were also identified, such as the gradual adaptation of language to the Croatian context and the ongoing need for institutional support in maintaining minority media content. In conclusion, the study confirms that the use of personal names in minority media is an important element of identity politics and that *Drávatáj* functions not only as an informative program, but also as a tool for strengthening and preserving the collective identity of the Hungarian community in Croatia.

Keywords: identity, image, Hungarian minority community in Croatia, personal names, minority media, *Drávatáj* program

Digitalna kulturna baština – primjer izrade *Portala hrvatskih poslovice*

Izvorni znanstveni rad

Kristina Feldvari

Odsjek za informacijske znanosti,
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jägera 9, 31000 Osijek
kfeldvari@ffos.hr

Borna Petrović

Odsjek za informacijske znanosti,
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jägera 9, 31000 Osijek
bpetrovic@ffos.hr

Boris Badurina

Odsjek za informacijske znanosti,
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jägera 9, 31000 Osijek
boris.badurina@ffos.hr

SAŽETAK

Ovaj rad predstavlja rezultate projekta izrade i razvoja Portala hrvatskih poslovice (<https://poslovice.ffos.hr/>) kao primjera jedinstvene baze poslovice kojom se nastoji očuvati pisana hrvatska kulturna baština u digitalnom obliku, a ujedno i prva zbirka hrvatskih poslovice uopće koja bi odgovarala očekivanjima suvremene paremiologije i paremiografije, namijenjena u obrazovne svrhe i istraživačima. Cilj je izrade Portala bio stvoriti sveobuhvatnu digitalnu bazu hrvatskih poslovice sakupljenih iz tiskanih izdanja *Svaki je kamen da se kuća gradi* Josipa Kekeza (1996.) i *Usmene narodne pitalice, poslovice i zagonetke* Tvrtka Čubelića (1975) te popisa stotinjak suvremenih poslovice prikupljenih u istraživanju stupnja poznavanja hrvatskih poslovice autorica Melite Alekse Varge i Ane Keglević (2020). Metodologija izrade Portala uključivala je filološku i sadržajnu analizu prikupljenih poslovice, predmetnu obradu u vidu označivanja svake poslovice terminima u denotativnom i konotativnom značenju te klasifikaciju poslovice prema međunarodno priznatoj klasifikaciji poslovice *The*

Matti Kuusi International Type System of Proverbs. Kvantitativna analiza poslovice pokazala je kako je na Portalu trenutačno aktivno 1080 jedinstvenih poslovice te 55 varijantnih oblika nekolicine poslovice. Prosječna poslovice dužine je 7 riječi te je u prosjeku označena sa 7 termina. Najčešće korišteni termini u predmetnom označivanju su „žena“ (N = 149), „dijete“ (N = 58), „obitelj“ (N = 58), „odnos“ (N = 54), „zlo“ (N = 54) i „majka“ (N = 54). Od faseta klasifikacijske sheme Mattija Kuusija najčešće je korištena „sudbina žene u životu, stvari povezane sa ženama, s muškarcima“ (N = 72), „opća tvrdnja o ljudskom životu i njegovim problemima“ (N = 57) te „dobro i zlo – uspjeh“ (N = 34). Iako trenutačni rezultati predmetne obrade ukazuju na to kako se uglavnom radi o poslovicama vezanima za žene i muško-ženske te odnose općenito, Portal se kontinuirano nadopunjuje novim poslovicama iz različitih tematskih skupina.

Ključne riječi: kulturna baština, *Portal hrvatskih poslovice*, poslovice, paremiologija, predmetna obrada

1. UVOD

Kulturna baština čini temelj kolektivnog identiteta i prijenosa vrijednosti kroz generacije. U suvremenom kontekstu, kulturna se baština dijeli na materijalnu i nematerijalnu. Poslovice, kao dio usmene književnosti, pripadaju nematerijalnoj kulturnoj baštini koja prenosi jezik, društvene norme i kulturni identitet zajednice. Nematerijalna kulturna baština obuhvaća prakse, izraze, znanja i vještine koje zajednice prepoznaju kao dio vlastitog naslijeđa, uključujući i usmenu predaju kao što su poslovice (UNESCO, 2024). Hrvatski strateški dokumenti također ističu važnost očuvanja nematerijalne baštine, posebno kroz njezinu digitalnu dokumentaciju i dostupnost (Ministarstvo kulture, 2011; Ministarstvo kulture i medija, 2024).

Digitalne tehnologije više nisu samo alat za arhiviranje kulturnog sadržaja, već omogućuju aktivno uključivanje zajednica u očuvanje, tumačenje i re-interpretaciju kulturne baštine. Kako navode Münster i sur. (2018), razvoj digitalnih repozitorija i alata omogućuje strukturirano prikupljanje i pretraživanje kulturnih podataka, čime se povećava dostupnost i potiče njihova znanstvena upotreba. Osim toga digitalni alati stvaraju prostor za participativne modele korištenja kulturne baštine, gdje korisnici nisu samo konzumenti već i aktivni tumači značenja. U tom je kontekstu izuzetno važna i perspektiva digitalne interakcije s nematerijalnom baštinom, u vezi čega

Giglietto i sur. (2019) naglašavaju kako digitalne platforme omogućuju povezivanje kulturnog sadržaja i zajednica putem raznolikih interpretacija, interaktivnosti i suradnje, što je ključno za očuvanje živog karaktera izraza poput poslovice.

Poslovice su jezične jedinice koje kroz stoljeća funkcioniraju kao nositelji kolektivnog znanja, moralnih normi i kulturne memorije. Iako ih se često percipira kao narodnu mudrost, suvremena paremiologija ističe da poslovice nisu spontani proizvod kolektiva, već formulacije pojedinaca koje su postale općeprihvaćene (Mieder, 2014). Njihova funkcionalna obilježja uključuju tradicionalnost, jezičnu stabilnost, figurativnost i didaktičku svrhu (Norrick, 2014). U hrvatskom jeziku poslovice su zabilježene već u glagoljaskim zapisima i crkvenim tekstovima od 12. stoljeća nadalje, no sustavno su prikupljane tek u 19. i 20. stoljeću (Grzybek, Škara i Heyken, 1993).

Izrada Portala hrvatskih poslovice (<https://poslovice.ffos.hr/>) prvi je sustavni pokušaj stvaranja digitalne baze poslovice iz razdoblja 12. do 19. stoljeća u Hrvatskoj. Cilj Portala jest omogućiti istraživačima s područja paremiologije, frazeologije, usmene književnosti i dijakronijskog jezikoslovlja pristup bogatom paremiološkom korpusu.

Ovaj rad povezuje dvije znanstvene discipline – paremiologiju, koja proučava poslovice kao oblik jezične i kulturne baštine (Kekez, 1996) i informacijske znanosti, koje se bave organizacijom informacija i informacijskim (digitalnim) sustavima. Ključna točka njihova povezivanja jest predmetna obrada, definirana kao proces identificiranja i odabira sadržajnog aspekta informacije te njegovog prikaza u obliku termina za predmetno označivanje. Svrha predmetne obrade jest što konkretnije moguće odrediti temu, odnosno predmet određenog dokumenta (Stipanov, 1998). U kontekstu poslovice, to znači njihovo predmetno, odnosno tematsko označivanje, klasificiranje i povezivanje unutar organizirane digitalne baze podataka. Time se tradicionalna jezična građa čini dostupnom za lingvističku i kulturnu analizu i za učinkovito pretraživanje i digitalnu valorizaciju u informacijskim sustavima.

2. PREGLED LITERATURE

Paremiologija je znanstvena disciplina unutar područja filologije, folkloristike i jezikoslovlja koja obuhvaća proučavanje poslovice, ali i drugih srodnih izražajnih oblika poput izreka, dijaloških poslovice, poslovice u obliku anegdota te različitih frazeoloških jedinica, metafora i poredbi (Kekez, 1996). U tom širem okviru paremiologije kao interdisciplinarnog polja, poslovice nisu tek trivijalni izrazi narodne mudrosti, već višeslojni diskurzivni

entiteti koji reflektiraju i oblikuju društvene vrijednosti, norme i obrasce mišljenja. One se odlikuju visokom razinom sažetosti, figurativnosti i didaktičnosti, što ih čini idealnim sredstvom za prenošenje kolektivnih iskustava i kulturno specifičnog znanja (Norrick, 2014).

Prema Kekezu (1996), poslovice se mogu razumjeti kao slikoviti i sažeti izrazi koji općenito govore o životnim pojavama i osjećajima te iznose jasnu poantu, dok Čubelić (1985) pak naglašava njihovu duhovitu i misaonu dimenziju, pri čemu ističe da su poslovice nastale kao odraz životnog iskustva i društvenih zbivanja, čime stječu svoju vjerodostojnost i prihvaćenost. S druge strane Mieder (2014) navodi da u suvremenom diskursu poslovice više nisu tek objekti kulturne baštine, već djelatni elementi komunikacije koji mogu služiti kao instrumenti autoriteta, otpora, ironije ili socijalne kritike. Njihovo proučavanje danas nadilazi opisne modele i uključuje analitičke okvire suvremene lingvistike, semantike, pragmatike i diskurzivne analize. Znanstvena obrada poslovice, bilo u lingvističkom, kulturološkom ili kontekstu informacijskih znanosti, podrazumijeva niz metodoloških izazova. Značenje poslovice nije statično ni univerzalno, već ovisi o konkretnom komunikacijskom i kulturnom kontekstu, zbog čega njihova klasifikacija, bilo znanstveno-lingvistička ili predmetna, zahtijeva osjetljivost na jezične, semantičke i pragmatične nijanse. Povrh toga, svaki pokušaj njihove organizacije nužno je oblikovan ideološkim, funkcionalnim i tehničkim okvirima konkretne discipline (Lauhakangas, 2014).

U mnogim europskim jezicima već postoje bogato dokumentirane zbirke poslovice koje zadovoljavaju suvremene standarde paremiologije i omogućuju njihovu sustavnu analizu. Primjerice, engleski jezik raspolaže brojnim zbirkama i rječnicima poslovice, uključujući opsežna izdanja kao što su *A Dictionary of American Proverbs* (Mieder, Kingsbury i Harder, 1996) i *The Dictionary of Modern Proverbs* (Doyle, Mieder i Shapiro, 2012). U njemačkom jeziku klasično referentno djelo ostaje višesveščano izdanje Karla Friedricha Wandera (1867. – 1880.), dok mađarsku paremiološku produkciju predstavlja rad Litovkine (2005), a bugarsku zbirka Stojkove (2007). Osim tiskanih izdanja, dostupna je i internetska baza SprichWort-Plattform (2010), koja omogućuje pretraživanje poslovice prema temama, jeziku, ključnim riječima i razdobljima.

Za razliku od navedenih, hrvatski jezik još uvijek nema paremiološku bazu podataka koja bi odgovarala suvremenim znanstvenim standardima paremiologije i frazeologije. Iako postoje važne tiskane zbirke poslovice iz 19. i 20. stoljeća, većina ih je rađena bez dosljednog predmetnog označivanja ili strukturiranog digitalnog okvira koji bi omogućio istraživačko i

funkcionalno pretraživanje poslovice. Ta činjenica ističe potrebu za sustavnom digitalnom obradom paremiološkog korpusa i razvojem specijaliziranih informacijskih sustava koji će omogućiti učinkovito pretraživanje poslovice po različitim kriterijima.

Takvi digitalni sustavi nadilaze funkciju arhiviranja i otvaraju mogućnost za složeniju obradu poslovice kroz dvostruko predmetno označivanje, denotativno i konotativno, što omogućuje dublje razumijevanje njihova jezičnog i kulturnog sloja. Autorice Aleksa Varga i Feldvari (2022) ističu važnost stvaranja digitalnog tezaurusa koji omogućuje funkcionalno pretraživanje poslovice i njihovu znanstvenu upotrebu u okviru frazeoloških i dijakronijskih istraživanja. Recentna istraživanja Alekse Varge (2023) potvrđuju kako poslovice iz glagoljaških, latinskih i kajkavskih izvora od 12. do 19. stoljeća još uvijek žive u suvremenoj jezičnoj upotrebi, što svjedoči o kontinuitetu paremiološke tradicije. Istodobno, rezultati istraživanja o poznavanju poslovice među mladima u Hrvatskoj pokazali su da većina ispitanika ne prepoznaje temeljne (tzv. nulte, očekivane) inačice poslovice, čime se dodatno potvrđuje potreba za njihovom terminološkom i didaktičkom razradom unutar digitalnih baza podataka (Aleksa Varga, 2024).

Time se dodatno opravdava potreba za njihovom digitalnom obradom i uključivanjem u strukturirane informacijske sustave koji povezuju lingvističke, kulturološke i informacijske perspektive.

Uzimajući u obzir potrebu za digitalnim očuvanjem i organizacijom poslovice, ključnu ulogu u sustavnom pristupu predstavlja predmetna obrada. Predmetna obrada poslovice vrlo je podzastupljena tema u stručnoj i znanstvenoj literaturi, osobito kada je riječ o digitalnim informacijskim sustavima namijenjenima krajnjim korisnicima. Ključna značajka takvog sustava jest njegova didaktička funkcija: korisniku se nakon upisivanja pojma ne nude isključivo poslovice koje sadrže traženi termin, već i one koje su tematski i semantički povezane s upitom – putem sinonima, kvazisinonima i srodnih termina (Aleksa Varga i Feldvari, 2022).

U kontekstu informacijskih sustava, predmetno označivanje predstavlja ključan element u osiguravanju relevantnog i učinkovitog pretraživanja, osobito kada korisnik ne poznaje točne termine koji se koriste u sustavu. Prema Lancasteru (1998), predmetno označivanje obuhvaća konceptualnu analizu sadržaja (određivanje očemnosti) i prijevod identificiranih koncepta u kontrolirane termine za predmetno označivanje. Prvi korak, određivanje očemnosti (engl. *aboutness*), je temeljna odlika dokumenta, koja označava ono „o čemu“ dokument zapravo govori. Očemnost nije jednostavno izdavanje ključnih riječi iz teksta, već predstavlja dubinsku semantičku analizu

kojom se utvrđuju središnji koncepti i značenja sadržaja, pri čemu se uzimaju u obzir autorova namjera, kontekst i korisnička perspektiva (Wilson, 1968; Joudrey i Taylor, 2018; Feldvari, 2022). Nakon što se očemnost odredi, relevantni koncepti prevode se u kontrolirane termine za predmetno označivanje. Ta faza označivanja mora uzeti u obzir razlike između korisničkog i stručnog jezika, sinonimiju, kvazisinonimiju, hijerarhijske i asocijativne odnose među pojmovima i terminološke razlike među disciplinama (Feldvari, 2014). Time se stvara struktura koja omogućuje korisniku ne samo pronalazak poslovice prema poznatim ključnim riječima već i otkrivanje tematski ili semantički povezanih poslovice, čak i ako nije poznat izvorni termin koji se koristi u sustavu.

Upravo tako predmetno označivanje nadilazi tradicionalnu funkciju pasivne klasifikacije i postaje aktivni most između informacijskog sustava i korisnika. Takvi sustavi, osobito oni temeljeni na kontroliranim jezicima za predmetno označivanje, omogućuju korisniku navigaciju kroz značenja, proširivanje upita na srodne pojmove i usmjeravanje prema relevantnim sadržajima koje inače možda ne bi pronašao. Kontrolirani jezik za predmetno označivanje tako djeluje kao medijator između korisničkog jezika i jezika sustava, omogućujući učinkovito premošćivanje terminoloških razlika, pri čemu unaprijeđuje točnost i potpunost pretraživanja (Golub, 2015).

Teorijske i metodološke pretpostavke takvog pristupa i razvoja digitalnog informacijskog sustava razvijene su unutar internih znanstvenih projekata Centra za istraživanje kulturnog identiteta i regionalne baštine Filozofskog fakulteta u Osijeku (Centar za istraživanje kulturnog identiteta i regionalne baštine, 2025), posebno kroz projekt Izrada Portala hrvatskih poslovice od 12. do 19. stoljeća iz 2024. godine. Cilj projekta bio je predmetno obraditi hrvatske poslovice od 12. do 19. stoljeća i oblikovati digitalnu paremiološku bazu strukturiranu tako da omogućuje učinkovito pretraživanje poslovice korištenjem kontroliranog jezika za predmetno označivanje, čime se podupiru istraživačke i nastavno-obrazovne aktivnosti u području paremiologije, frazeologije, usmene književnosti i dijakronijskog jezikoslovlja. U nastavku rada prikazana je metodologija izrade Portala hrvatskih poslovice te rezultati predmetne obrade.

3. METODOLOGIJA

Cilj je ovoga rada predstaviti dosadašnje rezultate projekta izrade i razvoja Portala hrvatskih poslovice (<https://poslovice.ffos.hr/>), odnosno postupka predmetne obrade poslovice i njihove klasifikacije.

Uzorak istraživanja činilo je 1082 hrvatske poslovice od 12. do 19. stoljeća

sakupljene iz zbirke *Svaki je kamen da se kuća gradi* Josipa Kekeza (1996) (N = 120) i *Usmene narodne pitalice, poslovice i zagonetke* Tvrtka Čubelića (1975) (N = 962). Zbirke Tvrtka Čubelića i Josipa Kekeza uvrštene su u uzorak s obzirom na to da, osim što pripadaju najopsežnijim i najrecentnijim antologijskim djelima hrvatske paremiologije¹ te navode izvore odakle preuzimaju poslovice, nude i širu tematsku klasifikaciju poslovice, što značajno olakšava postupak njihove predmetne obrade (Aleksa Varga, 2024).

Postupak predmetnog označivanja poslovice sastojao se od sedam koraka, a slijedio je Lancasterovu (1998) metodologiju predmetnog označivanja, uz prilagodbe potrebi označivanja svake poslovice u denotativnom (doslovnom) i konotativnom (prenesenom) značenju.

Prvi korak predmetnog označivanja bila je predmetna obrada poslovice u denotativnom značenju, pri čemu se provodila isključivo doslovna analiza riječi iz poslovice, slijedeći dogovoreno pravilo pretvaranja leksičkih elemenata u imenski citatni oblik: imenica u nominativ jednine, glagola u glagolske imenice te pridjeva u imenice u nominativu jednine. Primjerice, za poslovicu „Prodao je vragu dušu“, u denotativnom značenju izdvojeni su termini „prodaja“, „vrag“ i „duša“.

vrag m 1 (simbolično zlo biće) sotona, nečastivi, nečista/zla sila, hudoba, belzebub, đavao, antikrist, crni, kusi, repati, napast, zloduh, zao duh, paklenik, paklenjak, (~ u dualističkim učenjima) mamon; nef. đavo, šejtan, belaj 2 (pravi je ~) vragolan usp.; neznabožac, bezbožnik 3 (arh.) neprijatelj usp. 4 (idi do vraga!) (idi) k vragu, neka (koga) vrag nosi, do sto vragova, vrag (koga) odnio

Slika 1. Potencijalni sinonimi, kvazisinonimi i srodni termini za termin „vrag“ u *Rječniku sinonima hrvatskoga jezika*

1 Hrvatski jezik ima i druge paremiološke zbirke poput Lang, M. (1914). Samobor: Fraze i poslovice. U *Zbornik za narodni običaj i običaje južnih Slavena XIX* (str. 283-306); Bonifačić Rožin, N. (1963). Narodne drame, poslovice i zagonetke. U *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (sv. 27, str. 211-259). Matica Hrvatska, Zora; Peteh, M. i Duš, M. (1987). *Poslovice i zagonetke za najmlađe. Priručnik za odgajatelje u dječjim vrtićima* (str. 37-42). Zagreb i sl. Međutim, te su zbirke kratki popisi poslovice od 5-48 stranica u zbornicima radova, časopisima i sl. koji ne nude klasifikaciju poslovice. Također, neke su zbirke poput Ilić, L. (1846). *Poslovice*. U *Narodni slavonski običaji* (str. 214-252). Zagreb i Stojanović, M. (1866). *Sbirka narodnih posloviceah, riečih i izrazah*. Zagreb arhivsko gradivo koje podliježe posebnim pravilima korištenja i digitalizacije.

Drugi korak bio je pregledavanje *Rječnika sinonima hrvatskoga jezika* (Šarić i Wittschen, 2008), Hrvatskog jezičnog portala (2025), portala Struna (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2025a) kako bi se utvrdili sinonimi, kvazisinonimi i srodni termini izdvojenih termina te portala Kontekst.io (2025), korpusnih baza (Hrvatska jezična riznica, Hrvatski nacionalni korpus, Hrvatski mrežni korpus hrWaC te MaCoCu i ClassSla) u sustavu Sketch Engine (2025) i Kolokacijske baze hrvatskoga jezika (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2025b) za određivanje konteksta. Rječnik sinonima hrvatskoga jezika koristio se kao autoritativni izvor za određivanje sinonima s obzirom na to da je trenutno jedini rječnik svoje vrste na području Republike Hrvatske, a upravo zato što se u hrvatskoj lingvistici nije postigao konsenzus oko toga što je zapravo sinonim. Pri odabiru sinonima i kvazisinonima iz rječnika su se uzimale riječi iz prve kategorije sinonima, dok su riječi iz ostalih kategorija te s portala Kontekst.io preuzimane isključivo kao srodni termini (Šarić i Wittschen, 2008; Opašić, 2010). Primjerice, za termin „vrag“ pomoću *Rječnika* povezat ćemo termine „sotona“, „nečastivi“ i „đavao“ kao sinonime i kvazisinonime te termin „bezbožnik“ kao srodan termin (slika 1). Pomoću portala Kontekst.io kao srodan termin povezat ćemo termin „anđeo“ i „Bog“ (slika 2).

<u>anđeo</u>	6.96	54%
<u>bog</u>	180. 27	54%
<u>vražićak</u>	0.17	53%
<u>klinjo</u>	0.78	53%
<u>debil</u>	2.83	53%
<u>đavao</u>	1.84	52%

Slika 2. Potencijalni sinonimi, kvazisinonimi i srodni termini za termin „vrag“ na portalu Kontekst.io

Treći korak bio je završna predmetna obrada u denotativnom značenju poslovice, odnosno popisivanje svih odabranih termina sa svojim sinonimima, kvazisinonimima i srodnim terminima. Primjerice, za termin „vrag“, popis bi izgledao kako slijedi: „vrag“ (sinonimi/kvazisinonimi: „sotona“, „nečastivi“, „đavao“; srodni termini: „bezbožnik“, „anđeo“, „Bog“).

Četvrti korak bio je konotativna analiza poslovice koja se odvijala u dva koraka: 1) intelektualna/konceptualna analiza, odnosno određivanje predmeta (očemnosti) poslovice i 2) prijevod rezultata konceptualne analize u

konkretno termine za predmetno označivanje (Lancaster, 1998). U svrhu ispunjavanja prvog koraka pretraživali su se jezični korpusi, pri čemu se na osnovu konteksta u kojem se poslovice pojavljuje odredilo njezino značenje. Primjerice, prema korpusu hrWaC vidimo kako se ta poslovice koristi u kontekstu odricanja od moralnih načela, časti, ili savjesti poradi neke koristi (rezultat 1), najčešće materijalne (rezultati 2 i 3) te uspjeha (rezultati 4 i 5) ili zadovoljstva (rezultat 7) (slika 3). Tako se za tu poslovicu određuje konotativno značenje vezano za čin u kojem čovjek svjesno pravi kompromis sa zlom, odričući se svojih najdubljih vrijednosti radi ostvarivanja osobnih ciljeva

CONCORDANCE Croatian Web (hrWaC 2.2, ReLDI)

simple vragu dušu • 21
0.02 per million tokens • 0.0000015%

Details Left context KWIC Right context

1	imoart.hr	golje svaki čas nova potreba, nova želja, baš kano u čovjeka koji vragu dušu prodade, pa ga neprestance muči sad ovim, sad onim, muči ubogog
2	zupa-nasice1.hr	i? Stvarno ne bih htio nikada biti bogat ako zbog toga moram prodati vragu dušu . Bili materijalno gobat a imali upropašenu obitelj? Bili bogat a ne zn
3	index.hr	rdnom doživim - prokurvam se za određenu svotu... ako se prodam (vragu dušu) za neku cifru (ne malu, da se razumijemo) što će ostati od mene? P
4	forum.hr	po svaku cijenu biti ' duhovni ' number one, a za uspjeh i priznaje bi i vragu dušu prodala.: D: D Zato se o ukusima ne raspravlja. Dode kao raspravljaj
5	nacional.hr	n. Ta cura je samo toliko jedna, jer misli da je lijepo biti slavan pa bi i vragu dušu prodala zbog toga, pa to radi pred kamerama. Ali, grješnici moji dragi
6	slobodnadalmaci...	im profiter kada ti smeta sve što je domoljubno i Crkva. Kome ćeš ti vragu dušu dati kada ti Bog ne paše. Samo pare, pare, gospodare. Takvi su nam
7	dnevnik.hr	i daj taj smak svijeta da više ne slušam idiole... I da mogu, prodao bi vragu dušu , samo da se svaki čovjek i računalo INSTANTNO ZAPALE na kojem
8	forum.hr	nacno i pokaze. Billy Pilton 16.02.2012., 20:45 mislim da bi gillis prije vragu dušu prodao nego trejdo šnajdera u čikago. previše je tu zle krvi u zadrnje :

Slika 3. Korpusna analiza poslovice „Prodao je vragu dušu“ u korpusu hrWaC

Peti korak podrazumijeva prijevod rezultata konceptualne analize u konkretne termine za označivanje u konotativnom značenju. Primjerice, u ovom slučaju to bi bili termini „nemoral“ i „oportunizam“. Uz to, kao pomoć pri određivanju konotativnog značenja poslovice korištene su predložene klasifikacije oznake poslovice autora obje zbirke. Za svaku poslovicu provjerena je kategorija u koju je svrstana te se naziv kategorije, ovisno o prikladnosti, uvrstio kao termin za označivanje u konotativnom značenju. Primjerice, za poslovicu „Dobra je žena slava od muža“, koja je klasificirana kod Čubelića (1975) pod oznakom „O ženi, obitelji i djeci“, na temelju autorove kategorije možemo izdvojiti termine „žena“, „obitelj“ i „djeca“ u konotativnom značenju, dakle, potencijalno tri nova termina kojima ćemo predmetno označiti poslovicu uz ostale termine koje smo dodali prethodnim koracima predmetne obrade iz metodologije. Također, za poslovicu „Ako je preša, nije sudnji dan“ koja je kod Kekeza (1996) klasificirana pod oznakom „Djela ljudska, postupci“, na temelju autorove kategorije možemo izdvojiti termine „djela“ i „postupci“ kao potencijalne termine za predmetno označivanje.

Šesti korak bio je pretraživanje izdvojenih termina u konotativnom značenju u *Rječniku sinonima hrvatskoga jezika* te prethodno navedenim

mrežnim jezikoslovnim bazama u svrhu dobivanja što većeg broja potencijalnih sinonima, kvazisinonima i srodnih termina. Primjerice, za termin „nemoral“ pomoću Rječnika povezat ćemo termine „pokvarenost“, „neetičnost“ i „nečasnost“ kao sinonime i kvazisinonime te termin „prljavština“ kao srodan termin (slika 4). Pomoću portala Kontekst.io kao srodan termin povezat ćemo termin „razvrat“ i „promiskuitet“ (slika 5). Tada ćemo za poslovice „Prodao je vragu dušu“ kao termine za predmetno označivanje imati „nemoral“ (sinonimi/kvazisinonimi: „pokvarenost“, „neetičnost“, „nečasnost“; srodni termini: „prljavština“, „razvrat“, „promiskuitet“) i „oportunizam“.

**nemoral m nemoralnost, pokvarenost,
razvrat(nost), iskvarenost, nećudoređe,
neetičnost, nepoštenje, nečasnost, ne-
kreposnost, nepristojnost, nedoličnost,
moralni pad, kriza morala, prljavština,
bespuće**

Slika 4. Potencijalni sinonimi, kvazisinonimi i srodni termini za termin „nemoral“ u *Rječniku sinonima hrvatskoga jezika*

<u>razvrat</u>	0.3	82%
<u>lopovluk</u>	2.38	77%
<u>primitivizam</u>	2.53	74%
<u>kriminal</u>	10.6	72%
<u>promiskuitet</u>	0.58	70%
<u>nepotizam</u>	1.7	69%

Slika 5. Potencijalni sinonimi, kvazisinonimi i srodni termini za termin „nemoral“ na portalu Kontekst.io

Sedmi, posljednji korak bio je korištenje velikih jezičnih modela, odnosno alata umjetne inteligencije kao dodatna pomoć pri provjeri točnosti utvrđivanja konotativnog značenja poslovice te potencijalno izdvajanje dodatnih sinonima, kvazisinonima i srodnih termina predmetnom obradom teksta dobivenog odgovora.² U te se svrhu koristila komercijalna inačica alata

² Veliki jezični modeli korišteni su isključivo kao dodatna metoda provjere prethodno utvrđenog konotativnog značenja poslovice (uz eventualno, neobavezno izdvajanje novih sinonima,

Perplexity (2025) odnosno modela GPT-4.5, Sonar i Claude 3.7, besplatno dostupnih nastavnicima i studentima za korištenje u istraživačke svrhe. U sustav je unesen standardizirani upit *Molim te, reci mi koje je konotativno, odnosno preneseno značenje poslovice [poslovica] te navedi sve izvore koje si koristio za pisanje odgovora*, oblikovan prema načelima kvalitetnog oblikovanja upita u sustavima umjetne inteligencije koje su postavili Chen i suradnici (2025). Primjerice, za poslovicu „Prodao je vragu dušu“, na temelju dolje prikazanog odgovora i izvora (slika 6), za tu je poslovicu potvrđeno konotativno značenje, a uz prethodno izdvojene termine, dodani su i termini „koristoljublje“ i „nepoštenje“ kao srodni terminu „nemoral“.

Nakon završetka predmetne obrade poslovice „Prodao je vragu dušu“, kao termine za predmetno označivanje u denotativnom značenju imat ćemo „prodavanje“, „vrag“ (sinonimi/kvazisinonimi: „sotona“, „nečastivi“, „đavao“; srodni termini: „bezbožnik“, „andeo“, „Bog“) i „duša“, a u konotativnom značenju „nemoral“ (sinonimi/kvazisinonimi: „pokvarenost“, „neetičnost“, „nečasnost“; srodni termini: „prljavština“, „razvrat“, „promiskuitet“, „koristoljublje“, „nepoštenje“), „oportunist“, „žena“, „obitelj“ i „djeca“.

Provedbom navedene metodologije nad svim poslovicama stvoren je popis termina i njihovih sinonima, kvazisinonima i srodnih termina u denotativnom i konotativnom značenju. Takvi popisi termina predstavljaju podlogu za izradu paremiološkog tezaurusa hrvatskih poslovice od 12. do 19. stoljeća, koji će omogućiti brže i učinkovitije pretraživanje hrvatske paremiološke građe. Osnove za izradu takvog tezaurusa dale su Aleksa Varga i Feldvari (2022), a izrada tezaurusa planirana je u 2026. godini kroz novi interni znanstveni projekt Centra za istraživanje kulturnog identiteta i regionalne baštine Filozofskog fakulteta u Osijeku.

Nakon postupka predmetne obrade, svaka je poslovica klasificirana na temelju utvrđenog konotativnog značenja prema međunarodno priznatoj klasifikacijskoj shemi poslovice i poslovičkih vrsta Mattija Kuusija koja se sastoji od 11 glavnih kategorija i 52 potkategorije koje opisuju različite tematske skupine svojstvene poslovicama, primjerice: „Tla-rani ili brzi početak se isplati, sprečava buduću štetu“ i „M9e-učenje iz grešaka i nesreća“ (Lauhakangas, 2001). Tako je poslovica „Prodao je vragu dušu“ označena kategorijom „Fla-etički kriteriji dobrog i zlog“.

kvazisinonima i srodnih termina), a provjera je provedena na način da se, nakon pregledavanja dobivenog odgovora jezičnog modela, svaki navedeni izvor u sustavu Perplexity također detaljno pregledao kako bi se potvrdila interpretacija značenja poslovice ili detektirala moguća odstupanja u izvorima u odnosu na dobiveni odgovor. U slučajevima neusklađenosti između rezultata velikih jezičnih modela i rezultata predmetne obrade koju su proveli predmetni stručnjaci, prednost se dala obradi predmetnog stručnjaka, a proces validacije uključivao je i stručnu raspravu među članovima istraživačkog tima.

Molim te, reci mi koje je konotativno, odnosno preneseno značenje poslovice "Prodao je vragu dušu" te navedi sve izvore koje si koristio za pisanje odgovora

Perplexity Sources · 19 Steps

rjecnik.hr
duša – Hrvatski mrežni
rječnik – Mrežnik

srce
[PDF] KNJIŽEVNO
OBLIKOVANJE...

crolga.hr
Robert Johnson: gitarist koji
je prodao dušu Vragu - ...

poslovice.ffos.hr
Prodao je vragu dušu. -
Portal hrvatskih poslovice

Konotativno značenje poslovice "Prodao je vragu dušu"

Poslovica "Prodao je vragu dušu" u prenesenom, odnosno konotativnom značenju, označava osobu koja se odrekla svojih moralnih načela, poštenja ili integriteta radi postizanja neke koristi, najčešće materijalne ili svjetovne prirode. Drugim riječima, ova poslovica se koristi za osobu koja je svjesno izabrala pogrešan, nepošten ili nemoralan put kako bi ostvarila neki cilj, često na štetu vlastitih vrijednosti ili savjesti ¹.

Ovaj izraz ima snažnu etičku konotaciju i često se upotrebljava kao kritika onih koji su, zbog želje za bogatstvom, moći ili uspjehom, spremni učiniti moralno upitne ili loše stvari. U svakodnevnom govoru, reći za nekoga da je "prodao dušu vragu" znači da je ta osoba kompromitirala vlastiti karakter i principe zarad neke koristi, bez obzira na posljedice ¹.

Primjeri i šira uporaba

- U frazeološkom smislu, "prodati dušu vragu" znači odreći se poštenja radi koristi, krenuti krivim putem, odnosno svjesno izabrati nepoštenje ili grijeh zbog nekog dobitka ¹.
- Ova poslovica se može odnositi i na situacije kada netko, zbog želje za brzim uspjehom ili materijalnim dobrima, pristaje na nečasne radnje poput laganja, varanja, krađe i slično, svjestan da time gubi vlastiti moralni integritet ¹ ².
- Povijesno i kulturno, motiv prodaje duše vragu često se koristi i u književnosti i umjetnosti kao metafora za moralnu propast ili unutarnji sukob između dobra i zla ³.

Korišteni izvori

- Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik: definicija i frazeološko značenje izraza "prodati dušu vragu" ¹.
- Portal hrvatskih poslovice: izvor i klasifikacija poslovice "Prodao je vragu dušu" ⁴.
- Književni primjer iz Balotinog romana – analiza značenja i upotrebe metafore prodaje duše vragu ².
- Crolga.hr: kulturno-povijesni kontekst i simbolika motiva prodaje duše vragu ³.

Slika 6. Primjer konotativne analize poslovice „Prodao je vragu dušu“ u sustavu Perplexity

4. REZULTATI

Kvantitativna analiza poslovice pokazala je kako su za vrijeme provođenja ovog istraživanja na Portalu hrvatskih poslovice ukupno bile aktivne 1082 poslovice. 55 od tih poslovice pridružena su ukupno 72 varijantna oblika, što ukupno daje broj od 1154 poslovice na Portalu. Prosječna poslovica duljine je 6,822 riječi, dok je prosječan broj dodijeljenih termina po poslovici također 6,591. Analizom tablica 1 i 2 donosimo pregled tematske/predmetne strukture i dominantnih motiva unutar korpusa obrađenih poslovice.

Tablica 1 prikazuje frekvencije termina korištenih za predmetno označivanje poslovice, pri čemu je vidljivo kako su najčešće korišteni termini povezani s društvenim ulogama i odnosima, poput „žena“ (N = 149), „dijete“ i „obitelj“ (N = 58) te „majka“ (N = 54). Uz njih, najfrekventniji su termini „život“ (N = 46) i „čovjek“ (N = 44). Takva distribucija ukazuje na činjenicu kako su žene, obiteljski odnosi i egzistencijalne teme središnje narodnoj mudrosti kao izrazu kolektivnog iskustva, dok su moralne i etičke vrijednosti („dobrota“, N = 37; „poštenje“, N = 20; „moral“, N = 15), iako s nešto manjom frekvencijom, također relativno često prisutne. Određeni udio zauzimaju i termini vezani uz emocionalna stanja („ljubav“, N = 35; „sreća“, N = 23; „tuga“, N = 11) te pojmovi koji govore o društvenim pojavama i konstantama („brak“, N = 41; „mudrost“, N = 40; „vrijednost“, N = 22; „uspjeh“ i „smrt“, N = 21).

Tablica 1. Frekvencije termina korištenih za predmetno označivanje poslovice³

Termin	N
žena	149
dijete, obitelj	58
zlo, odnos, majka	54
život	46
čovjek	44
Bog	42
brak	41
mudrost	40
djevojka, baba	38
dobrota	37
ljubav, muž	35
kuća	34

3 U tablicu su uvršteni samo termini čija je frekvencija veća od ili jednaka 10 kako bi se osigurala statistička relevantnost podataka te osigurali preglednost i jasnija interpretacija rezultata. Termini s nižom frekvencijom nisu uključeni jer se pojavljuju sporadično i nemaju značajan utjecaj na ukupnu sliku upotrebe poslovice u analiziranom korpusu.

posljedica	30
kvaliteta	29
udaja	28
karakter, promjena	27
briga, vrijeme, bolje	25
dobro, osobina	24
sreća	23
ženidba, vrijednost	22
uspjeh, smrt	21
poštenje, pomoć, Ciganin, želja	20
moć, nesreća, rad, izgled	19
oprez, hajduk, glava, kći, čuvanje, bivanje	18
pas, pažnja, bogatstvo	17
zloba, sudbina, otac, iskustvo, sin, voda	16
odnosi, dom, odgoj, moral, prijateljstvo, davanje, trud, potreba, torba, zajedništvo, opasnost, strah, vjera	15
Cigan, siromaštvo, dolazak, znanje, nada, ruka, odgovornost	14
prolaznost, ponašanje, roditeljstvo, laž, korist, kontrola, mir, pamet	13
govor, muškarac, obmana, rođenje, tuča, oko, situacija, predrasuda	12
ograničenje, svekrva, skrb, međuljudski odnos, percepcija, tuga, ljepota, sramota, nevolja, nesigurnost, brat, vuk, sigurnost, govorenje, razmišljanje, junak, zadovoljstvo, muka	11
malo, napor, strpljenje, konj, društvo, pretvaranje, jezik, neuspjeh, problem, posao, nevjesta, duša, inteligencija, poštovanje, pretjerivanje, narav, čekanje, podrška, domaćinstvo	10

Tablica 2 prikazuje frekvencije klasifikacijskih oznaka prema klasifikacijskoj shemi Mattija Kuusija, što omogućuje širi uvid u tematske kategorije poslovice. Uvjerljivo je najzastupljenija kategorija G4b („sudbina žene u

životu, stvari povezane s ženama, s muškarcima“) sa 72 poslovice, što je, uz relativno visoku zastupljenost kategorije G4c („nepouzdano, brbljavost i zlo žena“, N = 27) u skladu s rezultatima iz tablice 1 o dominantnosti termina vezanih za žene. Potom slijede kategorije D1b („opća tvrdnja o ljudskom životu i njegovim problemima“, N = 57) i F1 („dobro i zlo – uspjeh“, N = 34), što upućuje na zastupljenost promišljanja o životu, etičkih nedoumica te odnosu dobra i zla u obrađenim poslovicama. Kategorije vezane za obiteljsku solidarnost (G1a, N = 29), brak (G5, N = 23) i mudrost (M3a, N = 20), ali i specifične moralne koncepte (F, N = 13) dodatno idu u prilog činjenici kako su u poslovice itekako ukorijenjene svakodnevne i univerzalne teme, s naglaskom na vrijednosti i norme te međuljudske odnose.

Tablica 2. Frekvencije klasifikacijskih oznaka iz sheme Mattija Kuusija korištenih za klasifikaciju poslovice⁴

Klasifikacijska oznaka	N
G4b-sudbina žene u životu, stvari povezane s ženama, s muškarcima	72
D1b-opća tvrdnja o ljudskom životu i njegovim problemima	57
F1-DOBRO I ZLO – USPJEH	34
M3e-nepotrebna ili komična aktivnost; traženje očitih i samorazumljivih stvari G1a-obiteljska solidarnost – nedostatak obiteljske solidarnosti	29
G4-MUŠKARAC: ŽENA / RANGIRANJE I POZICIJA OBA SPOLA C2c-X-akcija ili -rad će dovesti do X-rezultata, -plaće, -kažnjavanja ili -posljedica	28
G4c-nepouzdano, brbljavost i zlo žena	27
E1d-malo, inferiorno, kasno itd. je bolje od ničega	25
D1a-opća tvrdnja o svijetu	24
G1c-pridruživanje obitelji, zadržavanje svoje pozicije u obitelji; snaha / brat / majka / otac ... zakon G5-BRAK	23
C1a-Osnovna priroda/identitet X-a ostaje nepromijenjen; karakteristike se ne mijenjaju M3a-vrijednost mudrosti, znanja, inteligencije i razuma	20
J1j-laži, pretvaranje, pravdanje	19

⁴ Isto kao i u slučaju tablice 1, u tablicu 2 uvrštene su samo klasifikacijske oznake čija je frekvencija veća od ili jednaka 10.

G5h-žena i muškarac – odnos moći G3b-emocionalni odnos između djece i roditelja	17
G5f-žena i muškarac – život zajedno, solidarnost, nedostatak solidarnosti	16
B2c-promjena sreće, hirovitost ili neočekivanost sreće G3-DJECA : RODITELJI - / ODGOJ	15
C6a-odjeća, izgled i izgled kao kriteriji za rangiranje, status	14
F.-Koncepti moralnosti	13
M7-RAD, TRUD, MARLJIVOST: USPJEH, NEAKTIVNOST/LIJENOST: NEDOSTATAK B1b-dobrota i velikodušnost Boga, blagoslov, okretanje Bogu	12
D3g-oči su pohlepne, prsti svrbe, čuvar ili pratilac krađe, pohlepni posjednik čuva svoj ulov H1d-vlastita percepcija, um, volja i osjećaji > percepcija,...savjeti i naredbe drugih G5e-pravi trenutak za ponudu braka, norme, kriteriji za odabir bračnog druga (uglavnom od strane muškaraca) B2a-neizbježnost sudbine	11
D3c-ljubav kao snažna, hrabra, zaslijepljujuća, bezbrižna i inventivna G1b-vrijednost majke, biti siroč	10

5. ZAKLJUČNA RASPRAVA

Projekt izrade Portala hrvatskih poslovice predstavlja značajan iskorak u digitalnoj valorizaciji nematerijalne kulturne baštine, u prvom redu jezične, koja je u vidu poslovice na razini Republike Hrvatske do sada bila na margini znanstvenog interesa i sustavne dokumentacije. U suvremenom kontekstu, kada postoje digitalni alati koji pomažu u procesima očuvanja i reinterpretacije kulturnih sadržaja (Münster i sur., 2018), Portal omogućuje strukturirano i znanstveno utemeljeno prikupljanje i obradu poslovice iz povijesnih hrvatskih korpusa te njihovu prezentaciju u znanstvene, istraživačke i obrazovne svrhe (Centar za istraživanje kulturnog identiteta i regionalne baštine, 2025).

Kao što ističu Norrick (2014) i Mieder (2014), poslovice se u ovom kontekstu ne razmatraju isključivo kao narodna mudrost, već funkcionalne diskursne jedinice koje odražavaju društvene norme, vrijednosti, rodne odnose i moralne prosudbe. Portal je u tom smislu od dvostruke važnosti, pri čemu s jedne strane omogućuje očuvanje poslovice kao jezičnih izraza koji čine kulturni identitet, dok s druge omogućuje njihovu jezičnu i predmetnu analizu te znanstvenu i pedagošku diseminaciju.

Predmetna obrada poslovice provedena na Portalu prema Lancasterovoj (1998) metodologiji pokazala se učinkovitom u premošćivanju jaza između

korisničkog i stručnog jezika, što potvrđuju i teorijske pretpostavke autorica Golub (2015) i Feldvari (2022). Rezultati predmetne obrade u denotativnom i konotativnom značenju daju uvid u tematsku slojevitost poslovice te omogućuju preciznije i tematski razrađeno korisničko pretraživanje unutar sustava. Uvidom u tematsku slojevitost obrađenih poslovice vidimo dominantnu ulogu nerijetko kontroverznih rodni i egzistencijalnih tema u hrvatskom paremiološkom izrazu, što je na tragu razmatranja Alekse Varge (2024) o pejorativnoj obojenosti narodnog diskursa u ovom kontekstu. Također, vrlo visoka zastupljenost tema vezanih za žene i rodne odnose u skladu je s Norrickovim (2014) i Miederovim (2014) razmatranjima o središnjem mjestu ženske i obiteljske tematike u tradicijskom diskursu. Takve poslovice odražavaju patrijarhalnu strukturu tradicijskog društva te podupiru stereotipe koji su često problematizirani u suvremenom društvenom diskursu. Stoga je, uz kvantitativnu analizu, nužna i kritička analiza i interpretacija vrijednosnih sudova i društvenih uloga koje obrađene poslovice prenose, kako bi Portal bio podloga ne samo za očuvanje i proučavanje kulturne baštine već i za preispitivanje i kontekstualizaciju tradicionalnih rodni narativa.

Također, uključivanje digitalni jezični resursa kao što su korpusne baze i veliki jezični modeli u proces jezične i predmetne obrade poslovice ističe važnost interdisciplinarnog pristupa interpretaciji kulturne baštine, u skladu s navodima Giglitta i sur. (2019). Tako se digitalna tehnologija ovdje ne koristi samo kao alat za pohranu, već i sredstvo za znanstveno i pedagoško otkrivanje, povezivanje i tumačenje jezični i kulturni slojeva značenja, čime se ujedno ostvaruje UNESCO-ova preporuka o aktivnom uključivanju zajednice u očuvanje nematerijalne baštine (UNESCO, 2024), jer Portal ne služi isključivo arhiviranju već i potiče na sudjelovanje u interpretaciji.

Iako su veliki jezični modeli GPT-4.5, Sonar i Claude 3.7 bili koristan pomoćni izvor za dodatnu provjeru konotativnog značenja poslovice i eventualan izvor novih sinonima, kvazisinonima i srodnih pojmova, nužno je istaknuti kako takvi sustavi umjetne inteligencije često pate od netransparentnosti u navođenju korištenih izvora, generiranja netočnih ili irelevantnih podataka (tzv. *halucinacija*) te ograničenja u prepoznavanju i interpretaciji lokalno i kulturno specifični izraza. Stoga su ti sustavi korišteni isključivo kao dodatni, pomoćni alat, pri čemu je svaka strojno generirana interpretacija poslovice dodatno podrobno provjerena od strane predmetni stručnjaka.

S obzirom na izostanak slični digitalni repozitorija u hrvatskom jezičnom prostoru, ovaj je projekt ujedno i odgovor na pozive domaći kulturni strategija za digitalnim očuvanjem kulturne baštine (Ministarstvo kulture, 2011).

Njemačka digitalna baza SprichWort-Plattform (2010) koja se može usporediti s Portalom hrvatskih poslovia jer je također u digitalnom obliku nudi abecedni popis poslovia na njemačkom, slovenskom, slovačkom, češkom i mađarskom jeziku. Iako SprichWort-Plattform nudi pretraživanje prema svim riječima sadržanim u tekstu poslovice te u prikazu poslovice prikazuje rječničke oblike ključnih riječi, značenja i varijante poslovice te i upute za pretraživanje poslovia u korpusu, prednost i heuristička dimenzija Portala očituju se u mogućnosti pretraživanja poslovia po terminima u denotativnom i konotativnom značenju, kao i njihovim srodnim terminima te prema klasifikacijskoj shemi Mattija Kuusija. Drugim riječima, da bi pronašao poslovicu, korisnik na Portalu ne mora prethodno poznavati samu poslovicu niti njezino značenje, već do nje može doći jednostavnim predmetnim pretraživanjem. Također, dok SprichWort-Plattform nudi samo prikaz riječi koje se nalaze u tekstu poslovice, Portal korisnicima omogućuje pretraživanje termina ne samo u denotativnom, nego i u konotativnom značenju, pri čemu predlaže i relevantne sinonime, čime značajno proširuje mogućnosti pronalaska i analize poslovia prema semantičkim odnosima između pojmova.

U idućim fazama razvoja Portala planira se implementacija kontroliranog rječnika – tezaurusa, čime će se dodatno unaprijediti korisničko iskustvo pretraživanja baze, ali i njezina znanstvena vrijednost. Portal će time postati još relevantniji i svrsishodniji istraživački i pedagoški alat u istraživanju nematerijalne kulturne baštine. Dosadašnji rezultati ovog projekta potvrđuju kako se sustavan, interdisciplinaran i digitalno potpomognut pristup obradi, očuvanju, prezentaciji i interpretaciji kulturne baštine može ostvariti i u domaćem kontekstu. U tom smislu, Portal hrvatskih poslovia predstavlja ne samo paremiološku bazu podataka već rastuću interdisciplinarnu digitalnu platformu za proučavanje jezičnog izraza te kulturnog identiteta i baštine. Time postavlja osnovu za buduće projekte u području digitalizacije i nematerijalne kulturne baštine, kako u Hrvatskoj, tako i na međunarodnoj razini.

Ovo istraživanje predstavlja značajan znanstveni doprinos na područjima informacijskih znanosti i jezikoslovlja, odnosno paremiologije. U području informacijskih znanosti, vrijednost ovoga rada ogleda se u razvoju nove, inovativne metodologije predmetne obrade i strukturiranja termina koja omogućuje učinkovitije pretraživanje, povezivanje i interpretaciju tematskih sadržaja unutar Portala. Stvorene su pretpostavke za funkcionalnu organizaciju baze podataka na Portalu u kojoj će korisnik lako i učinkovito moći pretraživati jedinice paremiološke građe po predmetu/temi. U području paremiologije, znanstveni doprinos ogleda se u detaljnoj jezičnoj i kontekstualnoj analizi hrvatskih poslovia, uključujući interpretaciju značenja, kulturnih i rodničkih dimenzija te razmatranje tematskog razvoja

paremiološke tradicije. Takav interdisciplinarni pristup rezultirao je jedinstvenom digitalnom paremiološkom bazom koja ne samo da doprinosi produbljivanju jezičnog i kulturnog razumijevanja hrvatskih poslovice već predstavlja i svojevrsan novi standard u razvoju digitalnih resursa za očuvanje i istraživanje kulturne baštine.

LITERATURA

- Aleksa Varga, M. i Feldvari, K. (2022). Constructing the Digital Proverbial Thesaurus: Theoretical and Methodological Implications. U G. Corpas Pastor i R. Mitkov (ur.), *Computational and Corpus-Based Phraseology: 4th International Conference, Europhras 2022* (str. 1-15). Cham: Springer.
- Aleksa Varga, M. (2023). Inačice hrvatskih poslovice. U A. Mikić Čolić i M. Glušac (ur.), *Standardni i nestandardni idiomi: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku* (str. 171-185). Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.
- Aleksa Varga, M. (2024). Digitalizacija i očuvanje hrvatskoga paremiološkog blaga. U S. Gudurić, M. Stefanović i J. Dražić (ur.), *Jezici kulture u vremenu i prostoru XI/2* (str. 287-297). Novi Sad: Filozofski fakultet. <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2024/978-86-6065-879-3>
- Centar za istraživanje kulturnog identiteta i regionalne baštine (2025). *Centar za istraživanje kulturnog identiteta i regionalne baštine*. Pristupljeno 23. srpnja 2025., putem <https://www.ffos.unios.hr/znanstveni-portal/centri/centar-za-istrazivanje-kulturnog-identiteta-i-regionalne-bastine/>
- Chen, B., Zhang, Z., Langrené, N. i Zhu, S. (2025). Unleashing the Potential of Prompt Engineering for Large Language Models. *Patterns*, 6(6), 101260. <https://doi.org/10.1016/j.patter.2025.101260>
- Čubelić, T. (1975). *Usmene narodne pitalice, poslovice i zagonetke*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Doyle, C. C., Mieder, W. i Shapiro, F. R. (2012). *The Dictionary of Modern Proverbs*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Feldvari, K. (2014). Okvir za izradu i dizajn tezaurusa za označivanje [neobjavljeni doktorski rad]. Sveučilište u Zadru.
- Feldvari, K. (2022). Očemnost (o-čemu-govori-dokument): prvi korak predmetnog označivanja i njegova upotreba u svakodnevnom životu. *Libellarium: časopis za istraživanja u području informacijskih i srodnih znanosti*, 13(2), 53-74. <https://doi.org/10.15291/libellarium.391>
- Giglietto, D., Ciolfi, L., Claisse, C., & Lockley, E. (2019). Bridging Cultural Heritage and Communities Through Digital Technologies. *Proceedings of the 9th International Conference on Communities & Technologies - Transforming Communities*, 81-91. <https://doi.org/10.1145/3328320.3328386>
- Golub, K. (2015). *Subject Access to Information: an Interdisciplinary Approach*. Santa Barbara, CA: Libraries Unlimited.
- Grzybek, P., Škara, D. i Heyken, Z. (1993). Der Weisheit der Gasse auf der Spur – Eine empirische Pilotstudie zur Bekanntheit kroatischer Sprichwörter. *Zeitschrift für Balkanologie*, 29(2), 85-98.
- Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (2025a). *Struna: Hrvatsko strukovno nazivlje*. Pristupljeno 23. srpnja 2025., putem <http://struna.ihj.hr/>

- Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (2025b). *Kolokacijska baza hrvatskoga jezika*. Pristupljeno 23. srpnja 2025., putem <http://ihjj.hr/kolokacije/>
- Joudrey, D. i Taylor, A. (2018). *The Organization of Information*. Santa Barbara, CA: Libraries Unlimited.
- Kekez, J. (1996). *Svaki je kamen da se kuća gradi*. Osijek: Izdavački centar „Revija“ Otvorenoga sveučilišta.
- Kontekst.io. (2025). Kontekst.io. Pristupljeno 23. srpnja 2025., putem <https://kontekst.io/hrvatski>
- Lancaster, F. W. (1998). *Indexing and Abstracting in Theory and Practice*. Illinois: University of Illinois.
- Lauhakangas, O. (2001). *The Matti Kuusi International Type System of Proverbs*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Lauhakangas, O. (2015). Categorization of Proverbs. U H. Hrisztova-Gotthardt i M. Aleksa Varga (ur.), *Introduction to Paremiology* (str. 49-67). Warsaw, Poland: De Gruyter Open Poland. <https://doi.org/10.2478/9783110410167.3>
- Litovkina, A. T. (2005). *Magyar közmondástár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Mieder, W., Kingsbury, S. A. i Harder, K. B. (1996). *A Dictionary of American Proverbs*. New York, NY: Oxford University Press.
- Mieder, W. (2014). Origin of Proverbs. U H. Hrisztova-Gotthardt i M. Aleksa Varga (ur.), *Introduction to Paremiology* (str. 28-48). Warsaw: De Gruyter Open Poland. <https://doi.org/10.2478/9783110410167.2>
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. (2011). *Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015.*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. Pristupljeno 23. srpnja 2025., putem https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//ZPPI/Strategije%20-%20OGP/kultura//STRATEGIJA_BASTINE_VRH.pdf
- Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. (2014). *Kulturna baština*. Pristupljeno 23. srpnja 2025., putem <https://min-kulture.gov.hr/?id=349&pregled=1&datum=Wed+Jan+23+2019+17%3A02%3A19+GMT%2B0100+%28srednjoeuropsko+standardno+vrijeme%29>
- Münster, S., Rinaudo, F., Tamborrino, R., Apollonio, F. I., Ioannides, M., i Snyder, L. M. (2018). Digital Humanities Meets Digital Cultural Heritage. *Digital Humanities Conference 2018: "Puentes/Bridges"*. <https://dh2018.adho.org/en/digital-humanities-meets-digital-cultural-heritage/>
- Norrick, N. (2014). Subject Area, Terminology, Proverb Definitions, Proverb Features. U H. Hrisztova-Gotthardt i M. Aleksa Varga (ur.), *Introduction to Paremiology* (str. 7-27). Warsaw: De Gruyter Open Poland. <https://doi.org/10.2478/9783110410167.1>
- Opašić, M. (2010). Hrabar, odvažan, izazovan... pothvat Ljiljane Šarić i Wiebke Wittschen. *Fluminensia* 22(2), 175-180: <https://hrcak.srce.hr/file/98039>
- Perplexity. (2025). *Perplexity*. Pristupljeno 23. srpnja 2025., putem <https://www.perplexity.ai/>
- Sketch Engine. (2025). *Sketch Engine*. Pristupljeno 23. srpnja 2025., putem <https://www.sketchengine.eu/>
- SprichWort-Plattform. (2010). *SprichWort-Plattform*. Pristupljeno 23. srpnja 2025., putem <http://www.sprichwort-plattform.org/>
- Stipanov, J. (1998). Hrvatski knjižnični sustav i predmetna obrada. U J. Lasić-Lazić, J. Leščić i J. Petric (ur.), *Predmetna obradba – ishodišta i smjernice: zbornik radova* (str. 33-41). Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo.

- Stojkova, S. (2007). *Български пословици и поговорки [Bugarske poslovice i izreke]*. София: Издателство Колибри.
- Šarić, Ij. i Wittschen, W. (2008). *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- UNESCO (2024). *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: Basic texts (2024 edition)*. Paris: UNESCO. https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts_2024_version_EN.pdf
- Wander, K. F. W. (1867-1880). *Deutsches Sprichwörter-Lexikon: Ein Hausschatz für das deutsche Volk* (5 Bände). Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Wilson, P. (1968). *Two Kinds of Power: an Essay on Bibliographic Control*. Berkeley: University of California Press.

Digital cultural heritage: The example of creating the *Croatian Proverbs Portal*

ABSTRACT

This paper presents the project results of developing *Portal hrvatskih poslovica* (Eng. Croatian Proverbs Portal, <https://poslovice.ffos.hr/>) as an example of a unique proverb database aimed at preserving written Croatian cultural heritage in digital form, and the first collection of Croatian proverbs that meets the expectations of contemporary paremiology and paremiography, intended for educational purposes and researchers. The goal was to establish a comprehensive digital database of Croatian proverbs from the printed editions *Svaki je kamen da se kuća gradi* by Josip Kekez (1996) and *Usmene narodne pitalice, poslovice i zagonetke* by Tvrtko Čubelić (1975), and around 100 contemporary proverbs gathered in a 2020 study on the familiarity with Croatian proverbs by Melita Aleksa Varga and Ana Keglević. The methodology for developing the *Portal* included philological and content analysis of the collected proverbs, subject indexing by assigning denotative and connotative terms to each proverb, and classification according to the internationally recognized *Matti Kuusi International Type System of Proverbs*. Quantitative analysis showed that the *Portal* currently features 1,080 unique proverbs and 55 variant forms of several proverbs. The average proverb is seven words long and tagged with seven terms. The most frequent terms are ‘woman’ (N=149), ‘child’ (N=58), ‘family’ (N=58), ‘relationship’

(N=54), 'evil' (N=54), and 'mother' (N=54). The most common Matti Kuusi scheme facets are 'the fate of women in life, matters related to women, to men' (N=72), 'general statement about human life and its problems' (N=57), and 'good and evil – success' (N=34). Although current content analysis shows that the proverbs are mostly related to women, male-female relationships, and relationships in general, the *Portal* is continuously updated with new proverbs from various thematic groups.

Keywords: cultural heritage, *Portal hrvatskih poslovice*, proverbs, paremiology, subject indexing

Analiza lokalnih medija s ciljem promocije kontinentalnog turizma

Prethodno priopćenje

Dejan Pernjak

Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo, Sveučilište Sjever
Trg dr. Žarka Dolinara 1, 48000 Koprivnica
dpernjak@unin.hr

Krešimir Lacković

Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo, Sveučilište Sjever
Trg dr. Žarka Dolinara 1, 48000 Koprivnica
klackovic@unin.hr

SAŽETAK

Mediji svojim aktivnostima i prisutnošću mogu širiti pozitivan utjecaj na kontinentalni turizam pojedine sredine ističući posebnosti svakog od njih. Naime mediji imaju važnu ulogu u promoviranu i očuvanju tradicijskih obrta, proizvodnje autohtonih proizvoda i lokalne gastronomije. Upravo se kontinentalni turizam u Hrvatskoj ističe kao djelatnost koja zainteresiranim posjetiteljima, turistima pruža ponudu tijekom cijele godine. No ta ponuda i dalje je znatno manje prisutna u javnosti u odnosu na turističku ponudu Jadrana. Stoga su mediji jedan od ključnih čimbenika za širenje informacija o prirodnim ljepotama, kulturnoj baštini i autentičnim iskustvima koje nudi Kontinentalna Hrvatska, ali i za isticanje važnosti održivosti i očuvanja tih resursa. Cilj je ovoga rada prikazati i analizirati na primjeru dvaju lokalnih/regionalnih medija, Glasa Slavonije i portala Prigorski.hr, zastupljenost medijskog sadržaja koji se odnosi na kontinentalni turizam u odnosu na primorski turizam. Kao vremenski okvir istraživanja uzeti su svibanj i prva polovica lipnja, dakle uoči turističke sezone. Cilj je ovoga rad pokušati odgovoriti koliko se u lokalnim/regionalnim medijima promovira kontinentalni turizam.

Ključne riječi: turizam, ruralni turizam, kontinentalni turizam, mediji, lokalni mediji, Glas Slavonije, Prigorski.hr, novinarski žanrovi

1. UVOD

Pod pojmom lokalni mediji podrazumijevaju se one medijske institucije koje svojim opsegom emitiranja (elektronski) i tiraža (tisak) ne pokrivaju cijelu državu, već manje geografsko područje, odnosno koji su usmjereni na informiranje teritorijalno omeđenih grupa građana (Drašković, Gruhonjić, 2015: 110). Lokalni mediji u Hrvatskoj imaju veliki potencijal: značajna skupina građana koristi ih kao izvor informiranja, osobito za lokalna zbivanja i to u širokom rasponu – od servisnih informacija koje uključuju rad lokalnih vlasti i političara, institucija i javnih tvrtki na lokalnoj razini do sportskih i kulturnih događanja (Kunac, Roller, 2015: 877). Upravo Hrvatsko novinarsko društvo¹ u svojem projektu „Modeli javnog financiranja lokalnih medija“ ističe: „Iako su mediji s nacionalnom pokrivenošću, koji zahvaćaju širu publiku, obično u središtu interesa kako profesionalnih novinara, znanstvenika, kreatora javnih politika i drugih društvenih aktera, u kontekstu demokracije kao političkog sustava itekako treba naglašavati važnost lokalnih medija. Lokalni mediji imaju specifičnu ulogu izvještavanja o temama od interesa za lokalnu zajednicu, odnosno o pitanjima koja se na direktan ili indirektan način tiču stanovnika određene lokalne sredine, a koje ne čine segment izvještavanja nacionalnih medija. Njihova se uloga primarno odnosi na informiranje građana, uz fokus na identifikaciju problema i predlaganje rješenja koja su korisna zajednici.“² Često lokalni mediji nisu u središtu interesa znanstvenika, no ono što je još čudnije jest kako oni nisu u fokusu ni onih koji se zapravo bave medijima (Aldridge, 2007: 6, 14).

Za potrebe ovog rada analizirana su dva lokalna/regionalna medija s različitih geografskih područja kontinentalnog dijela Republike Hrvatske. Prvi je *Glas Slavonije*, najčitanije dnevne novine Slavonije i Baranje koji ima i vlastiti pripadajući portal, a sjedište mu je u Osijeku. Analizirat će se isključivo tekstovi objavljeni u tiskanom izdanju Glasa Slavonije, koji u ovom istraživanju služi kao primjer tradicionalnog, tiskanog medija. Drugi medij koju će biti analiziran je portal Prigorski.hr, jedan od najčitanijih portala u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, ali stavlja poseban naglasak na Križevce (gdje je i sjedište), potkalničko Prigorje i pripadajuće općine tog geografskog područja. Analiza tih tekstova služe kao primjer zastupljenosti navedene teme na digitalnom mediju. Za razliku od *Glasa Slavonije*, portal Prigorski.hr

1 Hrvatsko novinarsko društvo (HND) u suradnji sa Sindikatом novinara Hrvatske (SNH) od 25. travnja do 31. kolovoza 2022. provelo je projekt Modeli financiranja lokalnih medija, a proveden je uz financijsku podršku Fonda za aktivno građanstvo (Active Citizen Fund). Autorice spomenutog modela su: dr. sc. Helena Popović, Andrea Milat, Iva Borković

2 <https://www.hnd.hr/uploads/files/Modeli%20financiranja%20lokalnih%20medija.pdf>, pristupljeno, 30.06.2025.

nema tiskanu inačicu, tako da će s te strane biti analizirani tekstovi koji su objavljeni na spomenutoj mrežnoj stranici. Cilj ovog rada jest prikazati koliko su u lokalnim/regionalnim medijima zastupljeni sadržaji koji se odnose na kontinentalni turizam u usporedbi s primorskim turizmom. Navedena dva medija uzeti su iz dva različita geografska područja Hrvatske, Slavonije (istočna Hrvatska) i Sjeverozapadne Hrvatske. Nadalje, u radu će se prikazati usporedba ruralnog u odnosu na turizam koji se odnosi na urbana naselja i gradove. Analizirano je razdoblje od 1. svibnja do 15. lipnja. Vremenski okvir određen je na temelju procjene kako u tom razdoblju ljudi najviše donose odluku o odlasku na ljetni godišnji odmor, pa je pretpostavka da je i u medijima više sadržaja kojima se promoviraju različiti oblici turizma.

2. METODOLOŠKI OKVIR

Uz analizu sadržaja, u istraživanju se koristila i kvantitativna i kvalitativna istraživačka metoda. Kvantitativna i kvalitativna metodologija istraživanja razlikuju se u filozofskom pristupu koji se nalazi u njihovoj osnovi, kao i u metodama, modelima i korištenim procedurama koje se u sklopu tih pristupa primjenjuju (Verčić, Sinčić i sur., 2014: 16). Dok kvalitativnim metodama osobine proučavane pojave možemo samo opažati i verbalno opisati, kvantitativne metode omogućavaju da te osobine izmjerimo i brojčano (kvantitativno) izrazimo i tako ih učinimo dostupnima statističkoj obradi; ili sasvim pojednostavljeno – u prikazivanju rezultata istraživanja kvalitativne metode se služe riječima, a kvantitativne brojkama (Lamza Posavac, 2011: 5). Rezultati kvalitativnih metoda odnose se na slučajeve koji su obuhvaćeni istraživanjem, pa ne dopuštaju uopćavanje na populaciju (veću skupinu kojoj ti slučajevi pripadaju); za razliku od toga, rezultati kvantitativnih istraživanja, ako su provedena u skladu sa znanstvenim kriterijima, omogućavaju uopćavanje, odnosno zaključivanje o populaciji koju proučavani slučajevi reprezentiraju (Lamza Posavac, 2011: 5; usp. Corbetta, 2022: 181-182, 193-198).

Kvantitativnim istraživanjima analiza će biti izražena u brojkama. Naime tekstove koji se odnose na turizam podijelit će se u tri kategorije – kontinentalni turizam, primorski turizam i opće turističke teme, te će se ukupni broj tekstova podijeliti prema tim kriterijima. S druge strane tekstove će se podijeliti na urbani i ruralni turizam, odnosno koje objave više dominiraju u tome kontekstu. Nadalje, rezultati kvalitativnog istraživanja izrazit će se analizom tekstova objavljenih u *Glasu Slavonije* i na portalu Prigorski.hr u navedenom razdoblju.

3. ANALIZA TEKSTOVA U GLASU SLAVONIJE

Kada je riječ o *Glasi Slavonije* u analiziranom razdoblju, pronađena su 54 teksta koja tematiziraju turizam. Najviše tekstova, njih 24, odnose se isključivo na kontinentalni turizam. Riječ je o tekstovima u kojima se najavljuju određena investicijska ulaganja u turističke objekte poput teksta od 10. svibnja „Najavili gradnju novog hotela u Vukovaru“³, početak kupališne sezone („Oba baranjska bazena vrata otvaraju u lipnju“⁴), različita zabavno-kulturno-turistička događanja poput „Osijek wine & walk 2025“⁵ ili objavljuju reportaže sa sličnih događaja poput spomenutog „Osijek wine & walk 2025“ ili „Craft beer festivala“ u Osijeku⁶. Među tekstovima u kojima se prikazuju različite turističke priredbe ističe se i reportaža s Vinatlona u Karancu i Zmajevcu. Tekst je objavljen pod naslovom „Vrhunska vina, jela i zabava“⁷.

O općim turističkim temama uočeno je 15 takvih tekstova u razdoblju u kojemu je provedeno istraživanje. Riječ je o tekstovima koji problematiziraju određene pojave u turizmu, a kako se u velikom postotku hrvatski turizam svodi na primorski turizam, stoga se analize najčešće i odnose na to turističko područje. Među takvim tekstovima treba istaknuti analizu objavljenju 27. svibnja pod naslovom „Daljnjim rastom cijena riskiramo pad prihoda“⁸. Tekst je izašao i na naslovnici tiskanog izdanja *Glasi Slavonije* 27. svibnja. *Glas Slavonije* s ostalim medijskim partnerima (*Novi list*, *Glas Istre*, *Zadarski list*), u suradnji s Ministarstvom turizma i sporta i Hrvatskom turističkom zajednicom, zajednički provode akciju izbora najboljih apartmana, kuća za odmor i vila. Tekst o tome objavljen je u *Glasi Slavonije* 28. svibnja, a njega se također uvrstilo u kategoriju „Opće turističke teme“⁹. U *Glasi Slavonije* objavljuje se i tjedna kolumna „Putničke svaštarije“ novinara Slobodana Kadića koji u njoj najčešće piše o putovanjima i turističkim obilascima. Kao primjer navodi se kolumna objavljena 28. svibnja pod naslovom „Suveniri s putovanja? Magnetići i paketići...“¹⁰. Svaka objavljena kolumna „Putničke svaštarije“ također je uvrštena pod „Opće turističke teme“ jer se teme ne odnose isključivo niti na kontinentalni, a niti na primorski turizam.

Kada je riječ o primorskom turizmu uočeno je pet tekstova koji se odnose

3 Glas Slavonije 10. svibnja 2025. str. 14.

4 Glas Slavonije 28. svibnja 2025. str. 12.

5 Glas Slavonije 10. svibnja 2025. str. 11.

6 Glas Slavonije 12. svibnja 2025. str. 10.

7 Glas Slavonije 2. lipnja 2025., str. 12.

8 Glas Slavonije 27. svibnja 2025., str. 2-3.

9 Glas Slavonije 28. svibnja 2025, str. 22.-23.

10 Glas Slavonije 28. svibnja 2025., str. 21.

samo na tu turističku granu. U toj vrsti tekstova kao primjer može se istaknuti reportaža u prilogu „Subotnji magazin“ od 3./4. svibnja o *trail*-utrckama „Istria 100“ i „4Islands“ koje služe i za turističke svrhe i turističku promociju.

Tablica 1. Tekstovi u *Glasi Slavonije* o kontinentalnom i primorskom turizmu

Vrsta turizma	Broj objavljenih tekstova
Kontinentalni turizam	24
Primorski turizam	5
Opće turističke teme	15

Nadalje, dodatno su analizirani tekstovi u *Glasi Slavonije* koji se odnose isključivo na kontinentalni turizam. Analizirano je koliko je tema tekstova urbani turizam, odnosno turizam u urbanim područjima, koliko je prostora dano ruralnom turizmu i koliko se tekstova odnosi i na urbani i na ruralni turizam. Od 24 teksta u *Glasi Slavonije* koji se u analiziranom razdoblju odnose na kontinentalni turizam, točno polovina (12) obrađuje teme o turističkim događanjima i temama urbanih područja. Kao primjeri mogu se navesti dva teksta objavljena na istoj stranici u istom broju tiskanog izdanja *Glasi Slavonije* 16. svibnja 2025. godine. Prvi je tekst izvještaj s najavne *press*-konferencije *Pannonian challengea*, festivala ekstremnih sportova koji privlači velik broj gledatelja ne samo iz Osijeka i okolice već i iz inozemstva. Da je *Pannonian challenge* značajan i u turističke svrhe, svjedoči i okvir uz navedeni tekst u kojem se citira gradonačelnik Osijeka Ivan Radić „PC pridonosi i turizmu“¹¹. Drugi tekst na istoj stranici zapravo je oglas, u sklopu tzv. *native* kampanje Osijek *wine & walk* priredbe koja sebe definira kao „prva urbana vinska šetnja u Hrvatskoj, a možda i u regiji“. Priredba se isključivo događa u parkovima grada Osijeka¹².

U analiziranom razdoblju u *Glasi Slavonije* pronađeno je sedam tekstova s temama koje se mogu definirati isključivo kao dijelom ruralnog turizma. Kao primjeri mogu se navesti dva teksta objavljena u istom izdanju *Glasi Slavonije* 2. lipnja 2025. godine. Prvi tekst koji se navodi kao primjer odnosi se na Vinatlon u Karancu, mjestu u Baranji¹³, a drugi govori o manifestaciji „Našička viteška priča“, koja je održana na padinama templarske crkvice sv. Martina u mjestu Martin pored Našica¹⁴. Najmanje objavljenih tekstova

¹¹ Glas Slavonije 16. svibnja 2025., str 11.

¹² Isto

¹³ Glas Slavonije 2. lipnja 2025., str. 12.

¹⁴ Glas Slavonije 2. lipnja 2025., str 20.

(5) ne mogu se definirati isključivo na urbani ili na ruralni turizam, već je riječ o kombinaciji i obuhvaća obje turističke podgrane. Kao primjer teksta koji se odnosi i na urbani i na ruralni turizam navodi se onaj o posjeti *influencera* s 20 milijuna pratitelja u sklopu projekta Hrvatske turističke zajednice i Kristijana Iličića, najpoznatijeg domaćeg *travel influencer*¹⁵. Drugi tekst u kojem se prepoznaju dijelovi i urbanog i ruralnog turizma jest onaj objavljen o najavi kupališne sezone u Baranji gdje postoje dva bazena u Belom Manastiru i Kneževim Vinogradima. Beli Manastir ima status grada, a Kneževi Vinogradi su sjedište istoimene općine. Naslov teksta glasi „Oba baranjska bazena vrata otvaraju u lipnju“¹⁶.

Tablica 2. Tekstovi u Glasu Slavonije o urbanom i ruralnom turizmu

Vrsta turizma	Broj objavljenih tekstova
Urbani turizam	12
Ruralni turizam	7
Urbani/ruralni turizam	5

4. ANALIZA TEKSTOVA NA PORTALU PRIGORSKI.HR

Kada je riječ o portalu Prigorski.hr, u analiziranom razdoblju pronađeno je čak 205 tekstova koja tematiziraju turizam. Najviše tekstova, njih 179, odnosi se isključivo na kontinentalni turizam. Tekstovi vezani za kontinentalni turizam u većoj mjeri odnose se na najavu raznih manifestacija kao što je kulturno-turistička manifestacija „Križevačko veliko spravišće“, a o kojoj su objavljena 44 teksta od 13. svibnja do 8. lipnja 2025. godine. Najviše ih je objavljeno od 6. do 8. lipnja 2025. godine, odnosno kada se manifestacija održavala. Tada je objavljeno 40 tekstova, različitih novinarskih žanrova, a većinom prevladavaju eliptične vijesti koje su u velikoj mjeri popraćene video i fotografskim materijalima. Tijekom održavanja „Križevačkog velikog spravišća“ 2025. u obližnjoj općini Dubrava (Zagrebačka županija) obilježavali su se Dani općine, a u sklopu kojih se održava i festival „Dubrava Fest“, prilikom čega su se tijekom tri dana održala tri koncerta: Željka Samardžića, Željka Bebeke i Condora, a o tome je objavljena najava „Velike koncerte u Općini Dubrava održat će Željko Samardžić i Željko Bebek“¹⁷, a isti su i popraćeni kao

¹⁵ Glas Slavonije 14. svibnja 2025., str 16.

¹⁶ Glas Slavonije 28. svibnja 2025. str. 12.

¹⁷ <https://prigorski.hr/velike-koncerte-u-opcini-dubrava-odrnat-ce-zeljko-samardzic-i-zeljko-bebek/>, 2. 6. 2025.

zasebne objave: „[FOTO/VIDEO] Željko Bebek raspjevao Dubravu“¹⁸, „[FOTO/VIDEO] Željko Samardžić i Dubrava pjevali zajedno“¹⁹. Ukupno na tematiku Dana općine Dubrava i Dubrava Festa objavljeno je 14 objava.

Kao što je vidljivo i iz priložene tablice, tek 14 tekstova odnosi se na teme i tekstove iz primorskog turizma. Tako portal objavljuje 11. svibnja 2025. godine tekst o predsezoni naslovljen „Glavina: Predsezona obećava, rast je oko 4 posto, no izazovi su pred nama“²⁰. Naime, radi se o tekstu koji je izvorno objavljen na HINA-i, pa je dostupan i u ostalim medijima, kao npr. tportal.hr,²¹ vijesti.hrt.hr²², zadaraskitjednik.hr²³. Također, kao jednu od 14 tema općeg turizma može se prepoznati i objavu, koja je objavljena istog dana kao i prethodna tema, „Oznaka Local Host za prepoznatljivost i kvalitetu smještaja u domaćinstvima“, a koja se odnosi na proces brendiranja obiteljskog smještaja u turizmu koje provodi Ministarstvo turizma i sporta, a u suradnji s Hrvatskom udrugom obiteljskog smještaja, Udrugom obiteljskog smještaja Istre i Institutom za turizam.²⁴

Ipak najmanji broj objava na portalu Prigorski.hr odnosi se isključivo na primorski turizam. Tako se ovdje može svrstati objava 17. svibnja 2025. godine u kojoj se najavljuje koncert grupe The Stranglers, a koji će se održati u srpnju u Istri.²⁵ Kao primjer teksta primorskog turizma može se istaknuti i objava „Zahuktava se turistička sezona u Splitu“ 14. lipnja 2025. godine²⁶. Radi se, također, o izvornoj objavi s HINA-e, koju su prenijeli i ostali mediji: *Novi list*²⁷, *Poslovni dnevnik*²⁸ itd.

Tablica 3. Tekstovi na portalu Prigorski.hr o kontinentalnom i primorskom turizmu

18 <https://prigorski.hr/foto-video-zeljko-bebek-raspjevao-dubravu/>, 7. 6. 2025.

19 <https://prigorski.hr/foto-video-zeljko-samrdzic-i-dubrava-pjevali-zajedno/>, 8. 6. 2025.

20 <https://prigorski.hr/glavina-predsezona-obecava-rast-je-oko-4-posto-no-izazovi-su-pred-nama/>, 11. 5. 2025.

21 <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/glavina-predsezona-obecava-rast-oko-cetiri-posto-ali-20250511>, 11. 5. 2025.

22 <https://vijesti.hrt.hr/gospodarstvo/glavina-12151926>, 11. 5. 2025.

23 <https://zadaraskitjednik.hr/u-fokusu/predsezona-obecava-rast-je-oko-4-posto-no-izazovi-su-pred-nama-2518340>, 12. 5. 2025.

24 <https://prigorski.hr/oznaka-local-host-za-prepoznatljivost-i-kvalitetu-smjestaja-u-domacinstvima/>, 11. 5. 2025.

25 <https://prigorski.hr/britanske-legende-post-punka-the-strangers-u-srpnju-stizu-u-spektakularni-istarski-kamenolom-cave-romane/>, 17. 5. 2025.

26 <https://prigorski.hr/zahuktava-se-turisticka-sezona-u-splitu/>, 14. 6. 2025.

27 <https://www.novolist.hr/novosti/gospodarstvo/turisticka-sezona-u-splitu-se-zahuktava/>, 14. 6. 2025.

28 <https://www.poslovni.hr/hrvatska/split-za-vikend-ocekuje-vise-od-90-tisuca-turista-4488781>, 14. 6. 2025.

Vrsta turizma	Broj objavljenih tekstova
Kontinentalni turizam	179
Primorski turizam	12
Opće turističke teme	14

Što se tiče tema tekstova koji se odnose na urbani turizam, odnosno turizam u urbanim područjima, koliko je prostora dano ruralnom turizmu i koliko se tekstova odnosi i na urbani i na ruralni turizam, portal Prigorski.hr u tom kontekstu je objavio 178 raznih tekstova. Najzastupljeniji broj objava odnosi se na urbani turizam o kojem je objavljeno 120 tekstova, na ruralni turizam odnosi se 36 tekstova, dok 22 teksta obuhvaćaju kombinaciju obje turističke podgrane (urbani/ruralni turizam), kako je i iskazano u tablici br. 4. I u toj kategorizaciji najveći broj objava tiče se spomenutog „Križevačkog velikog spravišća“, ali kao od nekih još primjera urbanog turizma može se izdvojiti objava 12. svibnja 2025. godine: „[FOTO] Obnova Minerve u Varaždinskim Toplicama u punom jeku: Nakon 40 godina postaje hotel s 4 zvjezdice, modernim interijerom i bazenima“²⁹, kao primjer obnove turističke infrastrukture, a na koju se mogu nadovezati i dvije objave o otvorenju Hotela Kalnik u Križevcima³⁰, koji je otvoren nakon rekonstrukcije koja je započela krajem 2023. godine. Kao još jedan primjer urbane turističke manifestacije može se izdvojiti i najava bjelovarske Terezijane, a za koju je na *press*-konferenciji 29. svibnja 2025. godine gradonačelnik Bjelovara Dario Hrebak istaknuo: „Od manifestacije lokalnog karaktera Terezijana je postala nacionalna manifestacija s više od 80.000 posjetitelja prošle godine. Ove godine ciljamo na rekordan broj i vjerujem da ćemo prijeći granicu od sto tisuća.“³¹ Manifestacija bilježi turistički rast u broju noćenja, koji je porastao s 18 000, prije osam godina, na 45 000 noćenja.³² U tom kontekstu kao primjer urbanog turizma može se izdvojiti i „57. Picokijada“, koja se održala u Đurđevcu od 27. do 29. lipnja 2025. godine, a o čemu je Prigorski.hr objavio dva teksta: 11. lipnja o koncertima koji će se održati³³ i 12. lipnja 2025. godine poziv za prijavu za

29 <https://prigorski.hr/foto-obnova-minerve-u-varazdinskim-toplicama-u-punom-jeku-na-kon-40-godina-postaje-hotel-s-4-zvezdice-modernim-interijerom-i-bazenima/>, 12. 5. 2025.

30 <https://prigorski.hr/foto-video-zavirili-smo-u-prigorsku-ljepoticu-hotel-kalnik-u-krizevcima-uskoro-otvara-svoja-vrata-i-krasit-ce-centar-grada>, 3. 6. 2025.; <https://prigorski.hr/foto-video-ponos-grada-hotel-kalnik-uz-brojne-uzvanike-svecano-otvoren-u-krizevcima/>, 6. 6. 2025.

31 <https://prigorski.hr/na-terezijani-u-bjelovaru-rekordni-broj-izvodaca-i-dogadanja/>, 29. 5. 2025.

32 Isto.

33 <https://prigorski.hr/picokijada-2025-ne-propustite-koncertne-spektakle-u-durdevcu/>, 11. 6. 2025.

sudjelovanje u scenskom prikazu „Legende o Picokima“³⁴.

O ruralnom turizmu od 1. svibnja od 15. lipnja 2025. godine na portalu Prigorski.hr objavljeno je 36 tekstova. Kao važan segment razvoja ruralnog turizma svakako spada i planinarenje, odnosno sadržaj koji se veže uz navedenu aktivnost. Tako je 13. lipnja 2025. godine portal objavio izvještaj s otvorenja Planinarskog doma na Kalniku, a u sklopu kojega je ekskluzivno predstavljeno i Kalničko pivo, koje puni Zadružna pivovara Brlog iz Zadra,³⁵ a o razvoju tog dijela turizma može se izdvojiti izjava voditeljice Planinarskog doma Kalnik Valentine Kuzmić: „Ljudi dolaze iz svih krajeva, svaki vikend nam je pun kapacitet i ljudi nam se vraćaju. Ovdje nitko nije spavao preko godinu dana, a sada imamo svaki vikend goste.“³⁶ Ovdje se može svrstati i 5 objava koje se odnose na promicanje folklor-a, a time i ruralnog turizma i ruralne baštine. Te manifestacije održane su u sklopu „Križevačkog velikog spravišća“ i „Dubrava Festa“,³⁷ a jedna od tih objava je i najava „27. županijske smotre izvornog i koreografirano folklor-a Koprivničko-križevačke županije“,³⁸ čiji je domaćin bio KUD Prigorje, a održana je u Križevcima 25. svibnja 2025. godine kada je i objavljen tekst „[FOTO/VIDEO] U Križevcima održana 27. županijska smotra izvornog i koreografirano folklor-a“³⁹.

Kao treću skupnu tekstova uvršteni su tekstovi kojima se ne može točno odrediti urbana odnosno ruralna pripadnost, a takvih je na portalu Prigorski.hr 22. Primjer takve objave je tekst objavljen 4. svibnja 2025. godine, a radi se o 7. festivalu nematerijalne kulturne baštine, turističkih manifestacija, atrakcija i destinacija „SVI zaJEDNO HRVATSKO NAJ“ koji se održao u Vukovaru, a na kojem je bilo sudionika iz svih dijelova Hrvatske.⁴⁰ U tu kategoriju svrstan je i sljedeći tekst: „[FOTO] 7. međunarodna izložba bučinih ulja Alpe-Adria i 14. izložba bučinih ulja Hrvatske opet potvrdila kako je Varaždinska županija

34 <https://prigorski.hr/u-tijeku-su-prijave-za-sudjelovanje-u-scenskom-prikazu-legende-o-picokima/>, 12. 6. 2025.

35 <https://prigorski.hr/foto-otvoren-planinarski-dom-kalnik-ekskluzivno-predstavljeno-kalnicko-pivo/>, 13. 6. 2025.

36 Isto.

37 <https://prigorski.hr/foto-folklor-na-i-tamburaska-skupina-osnovne-skole-grigor-vitez-iz-svetog-ivana-zabna-osvojila-prvo-mjesto-na-8-festivalu-djecjeg-glazbenog-stvaralastva/>, 23. 5. 2025.; <https://prigorski.hr/foto-video-medunarodna-smotra-folklor-a-u-dubravi-okupila-oko-200-sudionika/>, 7. 6. 2025.; <https://prigorski.hr/foto-u-sklopu-spravisca-odrzano-folklor-no-predvecerje-kud-a-prigorje/>, 7. 6. 2025.

38 <https://prigorski.hr/kud-prigorje-domacin-27-zupanijske-smotre-izvornog-i-koreografiranog-folklor-a/>, 20.05.2025.

39 <https://prigorski.hr/foto-video-u-krizevcima-odrzana-27-zupanijska-smotra-izvornog-i-koreografiranog-folklor-a/>, 25. 5. 2025.

40 <https://prigorski.hr/svecano-otvoren-7-festival-svi-zajedno-hrvatsko-naj/>, 3. 5. 2025.

prijestolnica bučinog ulja⁴¹. U objavi župan Varaždinske županije Anđelo Stričak istaknuo je kako je proizvodnja bučinog ulja zahtjevan, izazovan i rizičan posao i kako treba više cijeniti trud poljoprivrednih proizvođača, a šampion izložbe je Ivica Cesar iz Općine Rugvica.⁴² Isto tako u tu kategoriju mogao bi se uvrstiti i tekst „RUŽA ZAGREBAČKE ŽUPANIJE Kuća za odmor Nightswim Inn iz Vrbovca dobitnica nagrade u kategoriji Smještajni objekti⁴³ objavljen 11. lipnja 2025. godine. Radi se, naime o natječaju Turističke zajednice Zagrebačke županije kojom se prepoznaje i promiče vrijedne ljude, tvrtke i ustanove – autore, pokretače i promotore izvrsnosti i održivosti u turizmu Zagrebačke županije, kojim nagrađeni teže izvrsnosti i svakim novim projektom podižu standarde turističkih proizvoda i usluga.⁴⁴

Tablica 4. Tekstovi na portalu Prigorski.hr o urbanom i ruralnom turizmu

Vrsta turizma	Broj objavljenih tekstova
Urbani turizam	120
Ruralni turizam	36
Urbani/ruralni turizam	22

5. NOVINARSKI ŽANROVI U ANALIZIRANIM TEKSTOVIMA

„Novinarski žanrovi su fluidne/hibridne forme označene predmetom, metodom, funkcijom i medijem, koje posjeduju dominirajuće postupke uobličavanja informacija, tema, stavova i ideja, čega novinari, za razliku od publike, trebaju biti svjesni“ (Vasilj, 2022: 28). Navedena definicija u sebi sadrži nekoliko elemenata: novinarski žanrovi fluidne/hibridne su forme; nisu dogmatizirani s nepromjenjivim strukturama, nego je riječ o tipovima tekstova/priloga koji su promjenjivi, što potiče suvremena teorija žanrova, a ona je prisutna u svakodnevnoj novinarskoj praksi; novinarski žanrovi hibridne su forme, međusobno se isprepliću pa je u jednome žanru moguće naći i elemente drugih žanrova; označeni su predmetom – temom, metodom – formom, funkcijom – komu su namijenjeni te medijem – pomoću kojega

41 <https://prigorski.hr/foto-7-medunarodna-izlozba-bucinih-ulja-alpe-adria-i-14-izlozba-bucinih-ulja-hrvatske-opet-potvrdila-kako-je-varazdinska-zupanija-prijestolnica-bucinog-ulja/>, 24. 5. 2025.

42 Isto.

43 <https://prigorski.hr/video-ruza-zagrebace-zupanije-kuca-za-odmor-nightswim-inn-iz-vrbovca-dobitnica-nagrade-u-kategoriji-smjestajni-objekti/>, 11. 6. 2025.

44 <https://www.zagrebicka-zupanija.hr/vijesti/8060/dodijeljene-nagrade-ruza-zagrebace-zupanije>, 11. 6. 2025.

dolaze do publike; pomoću novinarskih žanrova priopćavaju se informacije, teme, stavovi i ideje (Vasilj, 2022: 28-29; opširnije 23-40. Usp. Vasilj i sur., 2024, 7-19).

Stjepan Malović tvrdi da su osnovna obilježja izvještavanja kratkoća i brzina. To je posebno postalo važno u *online* novinarstvu i *online* medijima. „Izvještaj se mora napisati što brže, a dužina se određuje prema važnosti događaja, ali izvještaj ne smije biti predug“ (Malović, 2005: 325). No mediji ne objavljuju samo osnovne vijesti i kratke izvještaje. „Dapače, novine, ali i drugi mediji, objavljuju i takozvane analitičke priloge koji nisu vezani za rok i ne moraju biti kratki. Ponekad se mora napisati dug prilog, jer se tema mora objasniti, argumentirati i analizirati“ (Malović, 2005: 325.). Malović tu skupinu naziva dužim novinskim oblicima, a među njima navodi članke, reportaže i feljtone. U medijima koji su analizirani upravo se mogu prepoznati različiti novinarski žanrovi i različite dužine tekstova.

Tekstovi koji su analizirani, njih ukupno 259, napisani su u dvije različite medijske, odnosno novinarske forme: 54 njih nalazi se u tiskanom izdanju, dok je 205 tekstova objavljeno na digitalnom, odnosno mrežnom mediju. U tom kontekstu moramo razlikovati i novinarske žanrove koji su korišteni u pisanju tih tekstova. Ono što se svakako može istaknuti je da tiskani mediji i dalje prate tradicionalno novinarstvo u kojem se poštuju klasične novinarske forme kao što su vijesti, izvještaji, reportaže. S druge pak strane, digitalni mediji daleko su „skloniji“ hibridnom/fluidnom načinu izvještavanja, odnosno multimedijском jer mrežne platforme to i omogućavaju. Kada gledamo s te strane, na portalu Prigorski.hr nastao je veći broj objava koje bi tekstualno pripadale u eliptične i standardne vijesti, ali su većinom popraćene bogatim galerijama fotografija i video prilozima, dok tiskano izdanje, u ovom slučaju, dnevnik *Glas Slavonije*, ima svoje zadane okvire. Međutim, to i ne treba čuditi, a na što ukazuje i istraživanje „Novinarski žanrovi i suvremeno novinarstvo“ koje su proveli Vesna Kalajžić, Marijana Ražnjević Zdrilić i Ana Vučetić Škrbić među samim novinarima te došle do zaključka kako su: „novinarski žanrovi doživjeli velike promjene u odnosu na razdoblje od prije deset i više godina; kao najveću promjenu, gotovo svi ispitanici su, uz spominjanje ostalih žanrova kao što su vijest, izvještaj, feljtoni, osvrti i dr., odgovorili da je to reportaža, koja je ovisno o vrsti medija ili postala kraća ili je u nekim medijima potpuno iščezla; većina ispitanika smatra da su u novim medijima nestale, prorijedile se ili promijenile duže i zahtjevnije novinarske forme; ispitanici su istaknuli pozitivne i negativne karakteristike tog utjecaja, kao što su podilaženje publici, trivializacija sadržaja, pronalaženje

informacija i dobre priče, mogućnost kontakta s publikom, neprofesionalizam, čitatelji postaju i novinari i fotografi; osim utjecaja publike, pojedini su ispitanici istaknuli i ulogu marketinga, oglašivača i vlasničke strukture“ (Kalajžić i sur., 2017: 28-29. Opširnije: 21-30).

6. ZAKLJUČAK

Provedeno istraživanje i analiza tekstova u *Glasi Slavonije* i na portalu Prigorski.hr upućuje da je, s obzirom na vrstu medija, kontinentalni turizam zastupljeniji u objavama u odnosu na primorski turizam. Također, određeni tekstovi ukazali su na činjenicu da kontinentalni turizam postaje sve jača podgrana hrvatskog turizma, a što prepoznaju mediji i njihova publika. To se vidi iz raznih turističkih manifestacija koje iz godine u godinu bilježe rast broja posjetitelja, što i ne treba čuditi ako uzmemo u obzir da su od 2020. do 2022. godine na snazi bile snažne mjere protiv suzbijanja širenja virusa bolesti COVID-19. U tiskanom izdanju *Glasi Slavonije* prisutniji su složeniji novinarski rodovi, na primjer reportaže, dok na Portalu Prigorski.hr dominiraju vijesti i izvještaji. Nadalje, tzv. *news*-portali objavljuju puno više tekstova na dnevnoj bazi što je vidljivo i u ovoj analizi tekstova koji obrađuju temu turizma. S druge strane, vidi se po brojnosti programa, ponudi i manifestacijama da se u segmentu ponude traže cjelogodišnji aranžmani, a za što svakako sve veći potencijal pokazuje upravo kontinentalni turizam. Iz objava je vidljivo i da jedinice lokalne, regionalne i područne samouprave ipak pronalaze način kako dodatno stimulirati rad turističkih kapaciteta i u urbanom i u ruralnom segmentu, u čemu lokalni mediji također imaju svoju još uvijek značajnu ulogu. U tome su smjeru moguća buduća istraživanja i analize o ovoj vrlo značajnoj temi. Buduća istraživanja mogla bi odgovoriti na pitanja: koliko lokalni/regionalni mediji utječu na odluku o izboru turističke destinacije i mogu li oni svojim angažmanom utjecati na popularizaciju kontinentalnog turizma i povećanjem zanimanja za takav oblik turizma.

LITERATURA

- Aldridge, M. (2007). *Understanding The Local Media*. Maidenhead: Open University Press.
- Corbetta, P. (2022). *Istraživanje u društvenim znanostima*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Drašković, B., Gruhonjić, D. (2015). Svojinska transformacija medija u Srbiji – primer lokalnih medija. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду / Annual Review of the Faculty of Philosophy, Novi Sad*, 40 (2), str. 107-119.
- Kalajžić, V., Ražnjević Zdrilić M., Vučetić Škrbić, A. (2019). Novinarski žanrovi i suvremeno novinarstvo u: *Ljiljana Zekanović-Korona (ur.). Zbornik 2. Informacijska tehnologija i mediji 2017*, str. 21-30. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Kunac, S., Roller, V. (2015). Lokalni mediji i demokracija u Hrvatskoj: neiskorišteni potencijal, *In medias res*, 4 (6), str. 860-880.
- Lamza Posavec, V. (2011). *Kvantitativne metode istraživanja: anketa i analiza sadržaja – skriptata*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Malović S. (2005.). *Osnove novinarstva*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Tkalac Verčić, A., Sinčić Ćorić D., Pološki Vokić D (2014). *Priručnik za metodologiju istraživanja u društvenim djelatnostima*. Zagreb: M.E.P. d.o.o.
- Vasilj, M. (2022). *Novinarski žanrovi – forme u eri postistine i digitalnih medija*. Zagreb: Synopsis, Plejada; Sarajevo: Synopsis; Mostar: Sveučilište u Mostaru.
- Vasilj M., Marić Tokić S., Lovrić M. (2024). Budućnost novinarskih žanrova u kontekstu promjena uvjetovanih razvojem umjetne inteligencije, *South Eastern European Journal of Communication*, 1 (6), str. 7-19.

MREŽNI IZVORI

- <https://www.hnd.hr/uploads/files/Modeli%20financiranja%20lokalnih%20medija.pdf>, pristupljeno, 30.06.2025.

Analysis of local media for the purpose of promoting continental tourism

ABSTRACT

Through their activities and presence, media can exert a positive influence on continental tourism in specific regions by highlighting the unique features of each area. Media play an important role in promoting and preserving traditional crafts, the production of authentic products, and local gastronomy. Continental tourism in Croatia stands out as an activity that offers interested visitors and tourists a year-round experience. However, this offer is still significantly less present in the public eye compared to the tourism offer of the Adriatic coast. Therefore, media are one of the key factors for spreading information about the natural beauty, cultural heritage, and authentic experiences offered by Continental Croatia, as well as for emphasizing the importance of sustainability and the preservation of these resources. The aim of this paper is to present and analyze, using the example of two local/regional media outlets, Glas Slavonije and the portal Prigorski.hr, the representation of media content related to continental tourism compared to coastal tourism. The research timeframe covers the month of May and the first half of June, i.e., the period leading up to the tourist season. The aim of this paper is to attempt to answer how much continental tourism is promoted in local/regional media.

Keywords: tourism, rural tourism, continental tourism, media, local media, Glas Slavonije, Prigorski.hr, journalistic genres

Oznaka europske baštine u hrvatskom kontekstu: prema dodavanju europske dimenzije hrvatskoj kulturnoj baštini

Prethodno priopćenje

Jeronim Dorotić

Hrvatsko katoličko sveučilište

Ilica 242, 10000 Zagreb

jeronim.dorotic@unicath.hr

SAŽETAK

Glavni je cilj ovog rada ponuditi uvide u višestruke aspekte (tj. kulturno-obrazovne/integrativne, ekonomske i upravljačke) primjene Oznake europske baštine u hrvatskom kontekstu. Ovaj je cilj postignut primjenom kvalitativne metodologije, tj. analizom sadržaja relevantnih izvora, kao i provedbom polustrukturiranih intervjua s aktualnim nositeljima inicijative u Hrvatskoj. Rad se sastoji od dvaju dijelova. U prvom je prikazana uloga Oznake europske baštine u kontekstu promicanja europskog integracijskog procesa putem politika Europske unije na području kulturne baštine u tri koraka. U prvom je kontekstualizirana Oznaka europske baštine kao instrument „europaizacije kulturne baštine“, zatim je u drugom ponuđen prikaz relevantnih istraživanja kojima je Oznaka tema, a u trećem slijede uvidi o njezinim ciljevima, propozicijama i prepoznatim dimenzijama. Potom su u drugom dijelu rada ponuđeni uvidi u višestruke aspekte (tj. kulturno-obrazovne/integrativne, ekonomske i upravljačke) primjene inicijative u Hrvatskoj, a koji se temelje na sažetku i analizi iskustava hrvatskih nositelja u provedbi Oznake europske baštine, tj. na refleksijama predstavnika uprave Muzeja krapinskih neandertalaca i nalazišta Hušnjakovo, kao i Muzeja vučedolske kulture i arheološkog lokaliteta Vučedol. Rezultati rada ukazuju na višestruke implikacije primjene Oznake u hrvatskom kontekstu, a koje se između ostalog tiču interpretacije, promocije i upravljanja hrvatskom kulturnom baštinom iz europske perspektive.

Ključne riječi: Europska unija, Hrvatska, kulturna politika, Muzej krapinskih neandertalaca, Muzej vučedolske kulture, Oznaka europske baštine

1. UVOD

Oznaka europske baštine¹ inicijativa je Europske unije koja se od 2013. godine dodjeljuje baštinskim lokalitetima država članica koji se ističu „simboličkom europskom vrijednošću“, a s namjerom da se tako doprinese „jačanju osjećaja pripadnosti europskih građana Uniji“ kao i „jačanju međukulturalnog dijaloga“ u europskom kontekstu (Odluka 1194/2011/EU, čl. 3.). Naime kao instrument kulturne politike Europske unije kojim se promiče europska dimenzija kulturne baštine država članica, inicijativa predstavlja jedinstven predmet istraživanja vezano za rasvjetljavanje brojnih pitanja koja se, između ostalog, tiču interpretacije, promocije i upravljanja nacionalnom kulturnom baštinom iz europske perspektive. U tom pogledu glavni je cilj ovog rada ponuditi uvide u višestruke aspekte (tj. kulturno-obrazovne/integrativne, ekonomske i upravljačke) primjene te inicijative u hrvatskom kontekstu. Ovaj će se cilj postići primjenom kvalitativne metodologije, tj. analizom sadržaja relevantnih izvora – što se, osim relevantne literature, posebice odnosi na Odluku institucija EU-a o uspostavljanju Oznake (Odluka 1194/2011/EU), kao i provedbom polustrukturiranih intervjua s aktualnim nositeljima inicijative u Hrvatskoj.

U skladu s navedenim, rad se sastoji od dva glavna dijela. U prvom će se prikazati uloga Oznake europske baštine u kontekstu promicanja europskog integracijskog procesa putem politika Europske unije na području kulturne baštine u sljedeća tri koraka. Preciznije, u prvom će se kontekstualizirati Oznaka europske baštine kao instrument „europeizacije kulturne baštine“, zatim će se u drugom ponuditi prikaz relevantnih istraživanja kojima je Oznaka tema, a u trećem će uslijediti uvidi o njezinim ciljevima, propozicijama i prepoznatim dimenzijama prema analizi sadržaja Odluke o njenom uspostavljanju (Odluka 1194/2011/EU). Potom će u drugom dijelu rada biti ponuđeni uvidi u višestruke aspekte (tj. kulturno-obrazovne/integrativne, ekonomske i upravljačke) primjene inicijative u Hrvatskoj, a koji će se temeljiti na sažetku i analizi provedenih polustrukturiranih intervjua o iskustvima hrvatskih nositelja (koji su trenutačno oba iz kontinentalnog dijela Hrvatske) u provedbi Oznake europske baštine, tj. na refleksijama predstavnika uprave

1 Engl. *European Heritage Label* (EHL). Također, nadalje u radu, i ovisno o kontekstu, uz puni naziv će se još koristiti termini Oznaka, OEB ili inicijativa.

Muzeja krapinskih neandertalaca i nalazišta Hušnjakovo, kao i Muzeja vučedolske kulture i arheološkog lokaliteta Vučedol.

Također, i sukladno navedenom glavnom cilju, sinteza istaknutih iskustava hrvatskih nositelja Oznake doprinijet će indikativnim uvidima o više pitanja vezanih za primjenu inicijative, a koja se tiču: oblika integracije i interpretacije koncepata „europske dimenzije“ i „simboličke europske vrijednosti“; izazova u balansiranju između očuvanja lokalne/nacionalne autentičnosti i promoviranja transnacionalne/europske dimenzije; percepcije lokaliteta od strane posjetitelja; doprinosa povećanju turističke vidljivosti, prihoda i suradnji; doprinosa pristupu nacionalnim i europskim (EU) sredstvima; izazova i doprinosa na području upravljanja, održivosti i provođenja aktivnosti; te viđenja budućnosti razvoja lokaliteta u okviru inicijative. Naposljetku u zaključku će biti iznesene refleksije vezane za glavne rezultate rada.

2. OZNAKA EUROPSKE BAŠTINE U KONTEKSTU PROMICANJA EUROPSKOG INTEGRACIJSKOG PROCESA POLITIKAMA EUROPSKE UNIJE NA PODRUČJU KULTURNE BAŠTINE

2.1 OZNAKA EUROPSKE BAŠTINE KAO INSTRUMENT „EUROPEIZACIJE KULTURNE BAŠTINE“

Važnost koju Europska unija pridaje kulturnoj baštini u kontekstu poticanja daljnjeg razvoja europskog integracijskog procesa vidljiva je u njezinim brojnim inicijativama na tom području, a koje su se osobito intenzivirale od 1990-ih godina nadalje. Naime u tom se pogledu može konstatirati da uključivanje kulture u primarni pravni okvire Unije putem *Ugovora o Europskoj uniji/Ugovora iz Maastrichta* 1992. godine² reflektira nastojanje institucija EU-a da nakon postignute ekonomske i političke integracije intenzivnije porade na legitimitetu europskog projekta putem kreiranja preduvjeta za sve tješnjom suradnjom na području kulture među državama članicama na europskoj razini. Naime na europski integracijski proces konceptualno se može gledati prema kronološkom redoslijedu, i to prvo iz perspektive „ekonomske europeizacije“ koja je započela tijekom 1950-ih godina, zatim „političke europeizacije“ koja je započela i prije, no posebice nakon donošenja *Ugovora o Europskoj uniji/Ugovora iz Maastrichta* 1992. godine, te naposljetku „kulturne europeizacije“ koja se u okviru šire rasprave o europskom

2 Naime kultura je ušla u primarni pravni okvir Unije putem čl. 128. *Ugovora o europskoj uniji/Ugovora iz Maastrichta* (Treaty on European Union, 1992), a koji je u okviru *Lisabonskog ugovora* renumeriran u aktualni čl. 167. *Ugovora o funkcioniranju Europske unije* (UFEU) 2007. godine (Pročišćene verzije Ugovora - UFEU, 2016, čl. 167).

identitetu, i unatoč ranijim inicijativama Unije na ovom području, intenzivirala tijekom 1990-ih godina s namjerom „izgradnje zajedničkog identiteta“ (Mäkinen i Kaasik-Krogerus, 2024: 321-322).

Međutim, govoreći o ulozi kulture u kontekstu promicanja europskog integracijskog procesa, može se zamijetiti važnost koju pritom institucije EU-a posebno pridaju kulturnoj baštini, kao prepoznatom području koje unatoč nacionalnim specifičnostima, tj. različitostima, ujedno predstavlja simboličku poveznicu među državama članicama Unije. Naime, u tom kontekstu, te unatoč ranijim inicijativama Unije na području kulturne baštine, može se tvrditi da Oznaka europske baštine trenutačno predstavlja jedan od „središnjih instrumenata europeizacije kulturne baštine“ (Lahdesmaki i sur., 2020: 16). Preciznije, Oznaka europske baštine relativno je recentna inicijativa kojom u sklopu svoje kulturne politike Europska unija od 2013. godine nastoji promovirati „zajedničko“ kulturno nasljeđe država članica, te tako izravno doprinijeti „jačanju osjećaja pripadnosti europskih građana Uniji“ (Odluka 1194/2011/EU, čl. 3.). Drugim riječima, ta je inicijativa trenutačno jedan od važnijih instrumenata koji čine rastući okvir Europske unije na području njezinih politika posvećenih očuvanju i promociji kulturne baštine na europskoj razini, a koji je počeo dobivati jasnije konture tijekom 1990-ih i posebice nakon 2000-e godine.

Iako je kulturna baština utkana u primarni pravni okvir Unije – tj. istaknuta je u preambuli³ i članku 3. *Ugovora o Europskoj uniji* (UEU),⁴ kao i u članku 167. *Ugovora o funkcioniranju Europske unije* (UFEU)⁵ posvećenom izravno kulturi – njezina važnost za europski integracijski proces temeljen na principima održivog razvoja reflektira se u nizu dokumenata⁶ i inicijativa⁷ Unije za koje se može tvrditi da čine okvir za politiku EU-a na području kulturne

3 Prema preambuli UEU-a, njegovi potpisnici navode da su „nadahnuti kulturnim, vjerskim i humanističkim nasljeđem Europe iz kojeg su se razvile opće vrijednosti nepovredivih i neotuđivih prava ljudskog bića, slobode, demokracije, jednakosti i vladavine prava“ (Pročišćene verzije Ugovora - UEU, 2016, preambula).

4 Prema čl. 3. UEU-a Unija „poštuje svoju bogatu kulturnu i jezičnu raznolikost te osigurava očuvanje i unapređenje kulturnog nasljeđa Europe“ (Pročišćene verzije Ugovora - UEU, 2016, čl. 3.).

5 Prema čl. 167. UFEU-a Unija doprinosi „očuvanju i zaštiti kulturne baštine od europske važnosti“ (Pročišćene verzije Ugovora - UFEU, 2016, čl. 167.).

6 Može se izdvojiti više dokumenata institucija EU-a: npr., *Ususret cjelovitom pristupu kulturnoj baštini u Europi* (Europska komisija, 2014), *Nova europska agenda za kulturu* (Europska komisija, 2018), *Europski okvir za djelovanje u području kulturne baštine* (engl. *European framework for action on cultural heritage*) (Europska komisija, 2019) i aktualni *Plan rada EU-a za kulturu za razdoblje 2023. – 2026.* (Vijeće Europske unije, 2022).

7 Uz Oznaku europske baštine može se izdvojiti više inicijativa u kojima institucije EU-a sudjeluju samostalno ili u suradnji s partnerima: npr., *Europske prijestolnice kulture*, *Nagrada EU-a za kulturnu baštinu*, *Dani europske baštine*, *Europska godine kulturne baštine 2018.* i *Kuća europske povijesti* (Cultural heritage, 2023).

baštine (vidi više u: Dorotić, 2023: 440-444). Konačno, relevantna, i dalje vrlo aktualna, uloga kulturne baštine za europski integracijski proces reflektira se i u nedavno objavljenom specijalnom izdanju istraživanja Eurobarometra 562 po nazivu *Europeans' attitudes towards culture* (hrv. *Stavovi Europljana prema kulturi*). Prema tom recentnom istraživanju, europski građani smatraju kulturnu baštinu važnom u različitim kontekstima (npr., 40 % europskih građana smatra kulturnu baštinu izrazito važnom na osobnoj razini), dok mnogi od njih isto tako smatraju da življenje u blizini baštinskih lokaliteta doprinosi kvaliteti života i osjećaju pripadnosti (npr., 82 % europskih građana smatra da život u blizini lokaliteta povezanih s europskom kulturnom baštinom može unaprijediti kvalitetu njihovih života) (Europska komisija, 2025: 10). U skladu s iznesenim razmatranjima u nastavku slijedi prikaz relevantnih istraživanja koja rasvjetljuju ulogu Oznake u okviru europskog integracijskog procesa, nakon čega će ovo poglavlje rada biti zaključeno uvidima o njezinim ciljevima, propozicijama i prepoznatim dimenzijama prema analizi sadržaja Odluke o uspostavljanju inicijative (Odluka 1194/2011/EU).

2.2 OZNAKA EUROPSKE BAŠTINE KAO INTERDISCIPLINARNA TEMA ISTRAŽIVANJA O VAŽNOSTI KULTURNE DIMENZIJE EUROPSKOG INTEGRACIJSKOG PROCESA

S obzirom na prethodno istaknutu važnost kulturne baštine iz perspektive institucija Europske unije, ne iznenađuje što od 2013. godine – kada je Oznaka dodijeljena prvim lokalitetima – raste i akademski interes za bavljenje temama koje rasvjetljuju njenu ulogu u promicanju europskog integracijskog procesa. Budući da je do danas dodijeljeno 67 Oznaka baštinskim lokalitetima različitih država članica (European Heritage Label sites, 2025), može se zamijetiti da je ta inicijativa postepeno postala predmetom proučavanja sve intenzivnijih pristupa Europske unije kulturnoj baštini u kontekstu njezine potrage za legitimitetom, a što se specifično reflektira u rastućem broju interdisciplinarnih istraživanja na području društvenih i humanističkih znanosti koja pretežito nude kritičke uvide o implikacijama primjene Oznake na simboličku izgradnju europskog identiteta, Europske unije i pripadnosti istoj.

Tako, primjerice, istraživanja o ranijoj fazi primjene inicijative dovode u vezu proces kreiranja europske kulturne baštine putem Oznake s definiranjem europskog identiteta (Lahdesmaki, 2014), dok daljnja istraživanja na temelju analize službenih dokumenata Oznake i mrežnih stranica lokaliteta kojima je ona dodijeljena razmatraju izgradnju europskog identiteta promatrano kroz prizmu koncepta „mira“ i „Europe“ (Makinen, 2019). Isto tako ističu se istraživanja koja propitkuju identitetske dimenzije i po tom pitanju

učinke promotivnih video materijala baštinskih lokaliteta kojima je dodijeljena Oznaka (Lahdesmaki, 2017; Kaasik-Krogerus, 2019), kao i istraživanja o implikacijama dodavanja „europske vrijednosti“ kulturnoj baštini država članica putem Oznake u kontekstu provedbe inicijative *Europske godine kulturne baštine 2018.* (Čeginskas, 2018, 2019). Štoviše, na tragu spomenutih istraživanja, 2020. godine objavljena je i prva znanstvena monografija posvećena izravno rasvjetljavanju uloge Oznake u pogledu kreiranja i upravljanja kulturnom baštinom na razini Europske unije s naslovom *Creating and Governing Cultural Heritage in the European Union: The European Heritage Label* (Lahdesmaki i sur., 2020).⁸ Preciznije, ovdje je potrebno dodati da je – pristupajući toj temi iz interdisciplinarnе perspektive – glavni cilj knjige bio „istražiti kako se ideja zajedničke kulturne baštine u Europi stvara, komunicira i upravlja u EU putem OEB-a te s kojim učincima“ (Lahdesmaki i sur., 2020: 1).

Nadalje treba istaknuti da recentnija istraživanja, između ostalog, rasvjetljuju ulogu Oznake u procesu kreiranja „socijalne Europe“ (Čeginskas i sur., 2021, te isto tako nude specifične uvide vezane za analizu odnosa prema pripadnosti Europi i europskom identitetu iz perspektive posjetitelja i kulturnih operatera lokaliteta koji nose Oznaku u srednjoj i istočnoj Europi (Kaasik-Krogerus, 2021; Mäkinen i Kaasik-Krogerus, 2024). Konačno, uvidi iz nedavno objavljenog istraživanja o kulturnom i ekonomskom potencijalu Oznake za Slavoniju i Baranju (Turkalj Podmanicki, Ham i Biloš, 2025), također govore o postojećem akademskom interesu za tu interdisciplinarnu temu i u hrvatskom kontekstu.

2.3 OD CILJEVA I PROPOZICIJA PREMA PREPOZNAVANJU KULTURNO-OBRAZOVNIH/INTEGRATIVNIH, EKONOMSKIH I UPRAVLJAČKIH DIMENZIJA OZNAKE EUROPSKE BAŠTINE

Iako je još 2006. godine pokrenuta međuvladina inicijativa za Oznaku europske baštine, ona je tek nakon zaključaka Vijeća Europske unije 2008. godine usmjerena ka konkretnom djelovanju Unije, da bi potom, prema prijedlogu Europske komisije, s aktualnim propozicijama bila formalno uspostavljena na razini Unije 2011. godine (Odluka 1194/2011/EU) kao posebno djelovanje u okviru tada aktualnog programa Kreativna Europa (Uredba (EU) br. 1295/2013). Nadalje, analiza sadržaja glavnih propozicija i ciljeva Odluke o uspostavljanju inicijative (nadalje *Odluka*) ukazuje kako je njezina glavna namjera poduprijeti europski integracijski proces aktivnostima Unije na području kulturne baštine. Stoga se u uvodnom dijelu Odluke ističe potreba

8 Prema slobodnom prijevodu na hrvatski jezik *Stvaranje i upravljanje kulturnom baštinom u Europskoj uniji: Oznaka europske baštine* (Lahdesmaki i sur., 2020).

za podrškom građana Unije europskim integracijama, a koja da bi se postigla podrazumijeva da „treba staviti veći naglasak na njihove zajedničke vrijednosti, povijest i kulturu kao ključne elemente pripadnosti društvu utemeljenom na načelima slobode, demokracije, poštovanja ljudskih prava, kulturne i jezične raznolikosti, tolerancije i solidarnosti“ (Odluka 1194/2011/EU). Isto tako, u uvodnom se dijelu Odluke između ostalog ističe i nastojanje tom inicijativom „ostvariti dodanu vrijednost i komplementarnost s drugim inicijativama kao što su UNESCO-ov Popis svjetske baštine, UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne baštine čovječanstva i Europske kulturne rute Vijeća Europe“, kao i težnja da se dodana vrijednost inicijative temelji „na doprinosu odabranih lokacija europskoj povijesti i kulturi, uključujući izgradnju Unije, uz jasnu obrazovnu dimenziju namijenjenu građanima, posebno mladima, te kroz umrežavanje lokacija radi razmjene iskustava i najbolje prakse“ (Odluka 1194/2011/EU). Treba dodati da se Oznaka dodjeljuje „lokacijama“ koje prema definiciji institucija EU-a konceptualno objedinjuju materijalnu kulturnu i prirodnu baštinu, kao i nematerijalnu kulturnu baštinu na tragu konceptualizacija tih pojmova iz perspektive UNESCO-a (UNESCO, 1972; UNESCO, 2003),⁹ a koje se prema Odluci mogu odnositi na „transnacionalnu lokaciju“ koja podrazumijeva više lokacija različitih država članica ili samo jednu lokaciju na području najmanje dviju državu članicu, kao i na „nacionalnu tematsku lokaciju“ koja se odnosi na više lokacija iste države članice (Odluka 1194/2011/EU, čl. 2).

Na temelju istaknutih smjernica u Odluci su artikulirana dva opća cilja, od kojih prvi ima namjeru doprinijeti „jačanju osjećaja pripadnosti europskih građana Uniji, posebno mladih, na temelju zajedničkih vrijednosti i elemenata europske povijesti i kulturne baštine kao i uvažavanja nacionalne i regionalne raznolikosti“, a drugi „jačanju međukulturalnog dijaloga“ (Odluka 1194/2011/EU, čl. 3.). Ujedno, i na tragu istaknutih općih ciljeva, u Odluci su definirani privremeni ciljevi koji se kao prvo odnose na „naglašavanje simbolične vrijednosti i povećanje prepoznatljivosti lokacija koje su imale važnu ulogu u povijesti i kulturi Europe i/ili izgradnji Unije“, te potom na „povećanje razumijevanja povijesti Europe i izgradnje Unije među europskim građanima i njihove zajedničke, no ipak različite kulturne baštine“ (Odluka 1194/2011/EU, čl. 3.). Isto tako, Odlukom su definirani i specifični ciljevi koje lokacije teže postići, a koji se redom odnose na „isticanje svog europskog značenja“, „podizanje svijesti europskih građana o zajedničkoj kulturnoj baštini, posebno među mladima“, „lakšu razmjenu iskustava i najbolje prakse

9 O definicijama kulturne i prirodne baštine, kao i o definiciji nematerijalne kulturne baštine iz perspektive UNESCO-a vidi više u *Konvenciji o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine* (UNESCO, 1972, čl. 1. i 2.) i *Konvenciji o zaštiti nematerijalne kulturne baštine* (UNESCO, 2003, čl. 2).

u Uniji“, „povećanje i/ili poboljšanje pristupa za sve, posebno mlade“, „povećanje međukulturalnog dijaloga, posebno među mladima, kroz obrazovanje o umjetnosti, kulturi i povijesti“, „jačanje sinergije između kulturne baštine s jedne strane i suvremenog stvaranja i stvaralaštva s druge“ i „doprinos privlačnosti i gospodarskom i održivom razvoju regija, posebno kroz kulturni turizam“ (Odluka 1194/2011/EU, čl. 3.).

Također, tri opća kriterija za lokacije koje se natječu za dodjelu Oznake odnose se prvo na „simboličnu europsku vrijednost“ lokacije prema specificiranim obilježjima, zatim na podnošenje projekta koji mora započeti s provedbom najkasnije do kraja godine od dobivanja Oznake prema definiranim elementima te na dostavu radnog plana vezanog za upravljanje lokacijom prema isto tako zadanim elementima (Odluka 1194/2011/EU, čl. 7.). Ujedno, odabir lokacije provodi se u dvije faze. Prvo se provodi prethodni odabir na nacionalnoj razini kada države članice bijenalno odabiru do dvije lokacije, a potom na razini Unije kada europski odbor neovisnih stručnjaka pod odgovornošću Europske komisije ocjenjuje prethodne prijave i može odabrati samo jednu lokaciju po državi članici (Odluka 1194/2011/EU, čl. 10. i 11.). Uz navedeno, potrebno je istaknuti da je od 2023. godine osnovan Ured Oznake europske baštine (engl. The European Heritage Label Bureau) kao nasljednik inicijative EHL@Network, a koji pruža potporu nositeljima Oznake i nacionalnim koordinatorima inicijative za razdoblje do 2026. godine u vidu poticanja njihova međusobnog umrežavanja, suradnji, usavršavanja i razvoja vezanog za unaprjeđenje vidljivosti lokaliteta (The European Heritage Label Bureau, 2024).

Isto tako, prema navedenim općim, privremenim i specifičnim ciljevima, kao i prema navedenim kriterijima za stjecanje Oznake, može se zaključiti da ona prvenstveno sadrži kulturno-obrazovnu i integrativnu dimenziju – u smislu podupiranja europske integracije putem politika Unije na području kulturne baštine, stoga ne iznenađuje što se nju konceptualno može percipirati kao instrument „europeizacije kulturne baštine“ u širem kontekstu europskog integracijskog procesa (Lahdesmaki i sur., 2020: 16). Međutim, osim prvobitno kulturno-obrazovne i integrativne dimenzije, isto se tako može zamijetiti da prema specifičnim ciljevima, kao i prema kriterijima za dobivanje Oznake, ona sadrži i ekonomsku i upravljačku dimenziju. Stoga se, primjerice, može zamijetiti da je ekonomska dimenzija Oznake izražena u njezinom posljednjem specifičnom cilju koji se odnosi na doprinos inicijative „privlačnosti i gospodarskom i održivom razvoju regija, posebno kroz kulturni turizam“ (Odluka 1194/2011/EU, čl. 3.), kao i u okviru trećeg kriterija vezanog za jedan od elemenata radnog plana lokaliteta koji se natječu za Oznaku, a koji se odnosi na „promicanje lokacije kao održivog turističkog

središta“ (Odluka 1194/2011/EU, čl. 7.). Štoviše, u okviru spomenutog trećeg kriterija također se može jasno zamijetiti i upravljačka dimenzija inicijative jer se elementi radnog plana lokaliteta, između ostalog, izravno odnose na „osiguravanje dobrog upravljanja lokacijom, uključujući definiranje ciljeva i pokazatelja“, zatim na „osiguravanje očuvanja lokacije i njezina prijenosa budućim generacijama“, kao i na „osiguravanje kakvoće usluga za posjetitelje“, uključujući „osiguravanje pristupa za najširu javnost“ i „osiguravanje upravljanja lokacijom koje je ekološki prihvatljivo u što većoj mjeri“ (Odluka 1194/2011/EU, čl. 7.).

Konačno, s obzirom na navedene ciljeve i propozicije Oznake, očito je da se od 2013. godine do danas lokaliteti kojima je ona dodijeljena odnose na lokacije materijalne (npr., Dvorac Kynžvart – mjesto diplomatskih susreta u Češkoj) i nematerijalne (npr., Maastrički ugovor u Nizozemskoj) kulturne baštine, te da se oni ujedno odnose na transnacionalne (npr., Cistercijski krajolici koji povezuju Europu na području Austrije, Češke, Njemačke, Poljske i Slovenije), kao i na nacionalne tematske lokacije (npr., Tvrđava Cadine u Italiji). Isto tako, lokaliteti s Oznakom tematski uključuju lokacije „koje su imale važnu ulogu u povijesti i kulturi Europe“ (npr. Arheološko nalazište Nemeja u Grčkoj) kao, i/ili izgradnji Unije“ (npr., Kuća Roberta Schumana u Francuskoj) (European Heritage Label sites, 2025; Odluka 1194/2011/EU, čl. 3.). Potrebno je istaknuti da trenutačno oba hrvatska nositelja Oznake spadaju u kategoriju nacionalnih tematskih lokacija koje imaju „važnu ulogu u povijesti i kulturi Europe“ (Odluka 1194/2011/EU, čl. 3.). Međutim, kako bi se rasvijetlili prepoznati višestruki aspekti (tj. kulturno-obrazovni/integrativni, ekonomski i upravljački) primjene Oznake u Hrvatskoj, u nastavku rada slijede refleksije o iskustvima predstavnika hrvatskih nositelja Oznake u provedbi inicijative.

3. HRVATSKI NOSITELJI OZNAKE EUROPSKE BAŠTINE I NJIHOVA ISKUSTVA SUDJELOVANJA U PROVEDBI INICIJATIVE

3.1 TEMATSKI SADRŽAJ HRVATSKIH LOKALITETA KAO KONCEPTUALNA POZADINA ZA STJECANJA OZNAKE EUROPSKE BAŠTINE

Oznaka europske baštine dodijeljena je Muzeju krapinskih neandertalaca i nalazištu Hušnjakovo u selekciji 2015. – 2016. godine kao prvom nositelju te inicijative u Hrvatskoj. Taj je lokalitet, kao dio Muzeja Hrvatskog zagorja, otvoren 2010. godine uz nalazište Hušnjakovo u Krapini, gdje je 1899. godine pronađena najveća zbirka neandertalaca na svijetu, a čiji su nalazi

uvelike utjecali na znanstvene teorije o razvoju čovjeka, civilizacije i životu ljudskih zajednica na području Europe tijekom razdoblja pleistocena. Stalni postav lokaliteta danas čini 18 tematskih cjelina koje uz vrijednu zbirku neandertalaca na multimedijски i interaktivan način prikazuju geološki razvoj Zemlje, civilizacije i znanosti i nude uvide o glavnom istraživaču nalazišta Dragutinu Gorjanoviću-Krembergeru i Krapini u vrijeme njegova otkrića (Krapina Neanderthal Site, 2024; Muzej krapinskih neandertalaca, 2025; Hrvatski nositelji, n.d.). Stoga je upravo zbog prepoznate važne uloge „u povijesti i kulturi Europe“ lokalitetu dodijeljena Oznaka europske baštine 2016. godine uz obrazloženje da je stručna „interpretacija nalaza iz Krapine utjecala [je] na različite znanstvene teorije o razvoju čovjeka, opstanku naše civilizacije i o tome kako su ljudske zajednice u Europi živjele u pleistocenu“ (Međunarodna kulturna suradnja, n.d.).

S druge strane, u Hrvatskoj je isto tako Oznaka europske baštine dodijeljena Muzeju vučedolske kulture i arheološkom lokalitetu Vučedol u selekciji 2021. – 2022. godine. Muzej je osnovan 2013. godine, a od 2015. godine, kada je otvoren za javnost, u 19 tema prikazuje jednu od najstarijih neolitskih indoeuropskih kultura – vučedolsku kulturu (3000. – 2500. pr. Kr.). Naime, vučedolska se kultura iz svog izvorišta na desnoj strani Dunava u Vučedolu blizu Vukovara – gdje je danas smješten lokalitet, proširila na područje današnjih trinaest europskih država, te je značajna za razvoj europske i zapadne civilizacije, između ostalog, zbog vrijednih dostignuća među kojima se može izdvojiti tehnika proizvodnje bronce, kao i primjena najstarijeg indoeuropskog kalendara (Vučedol Culture Museum, 2022; Muzej vučedolske kulture, 2025; Hrvatski nositelji, n.d.). Zbog svega navedenog je 2022. godine tom hrvatskom lokalitetu dodijeljena Oznaka europske baštine radi prepoznate važne uloge „u povijesti i kulturi Europe“, te prema obrazloženju o dodijeli Oznake, posebice zato što lokalitet „ojačava komunikaciju upravo europske dimenzije prema široj europskoj publici“ (Dobitnici oznake, 2022).

3.2 PREMA ISKUSTVIMA HRVATSKIH NOSITELJA OZNAKE EUROPSKE BAŠTINE: CILJEVI, METODOLOŠKA POZADINA, SAŽETAK I ANALIZA ISTRAŽIVANJA

Uz osvrt o ciljevima i metodološkoj pozadini istraživanja, u nastavku slijedi sažetak i analiza iskustava hrvatskih nositelja u provedbi inicijative prema rezultatima polustrukturiranih intervjua. Potrebno je ponoviti da je glavni cilj rada ponuditi uvide u višestruke aspekte (tj. kulturno-obrazovne/integrativne, ekonomske i upravljačke) primjene Oznake u hrvatskom kontekstu. Sukladno istaknutom glavnom cilju, specifični ciljevi istraživanja vezani za rasvjetljavanje kulturno-obrazovnih/integrativnih aspekata primjene

inicijative tiču se pitanja integracije i interpretacije koncepata „europske dimenzije“ i „simboličke europske vrijednosti“; zatim pitanja izazova u balansiraju između očuvanja lokalne/nacionalne autentičnosti i promoviranja transnacionalne/europske dimenzije; kao i pitanja percepcije lokaliteta od strane posjetitelja nakon dobivanja Oznake. Isto tako, specifični ciljevi rada vezani za rasvjetljavanje ekonomskih aspekata primjene inicijative tiču se pitanja doprinosa povećanju turističke vidljivosti, prihoda i suradnji lokaliteta s obzirom na dobivanje Oznake, kao i pitanja doprinosa Oznake pristupu nacionalnim i europskim (EU) sredstvima za daljnji razvoj lokaliteta. Naposljetku, specifični ciljevi rada vezani za rasvjetljavanje upravljačkih aspekata primjene Oznake tiču se pitanja izazova i doprinosa njene provedbe na području upravljanja, održivosti i provođenja obrazovnih i turističkih aktivnosti lokaliteta, kao i na pitanje vizije budućnosti razvoja lokaliteta u okviru inicijative.

Slijedom spomenutog, za prikupljanje istaknutih kvalitativnih uvida „iz prve ruke“ provedeni su polustrukturirani intervjui¹⁰ kao odgovarajuća istraživačka metoda u kontekstu teme rada kojom je – prema planu i protokolu njezine provedbe, te u skladu s glavnim i specifičnim ciljevima – osmišljeno 7 otvorenih pitanja koja su grupirana u tri cjeline. Preciznije, istaknute tri cjeline odnose se na prepoznate kulturno-obrazovne/integrativne, ekonomske i upravljačke dimenzije inicijative prema prethodno iznesenoj (u potpoglavlju 2.3.) analizi sadržaja Odluke o uspostavljanju Oznake (Odluka 1194/2011/EU). Razlog primjene polustrukturiranih intervjua temelji se na činjenici da su implikacije provedbe inicijative u Hrvatskoj trenutačno nedovoljno istražene, a fleksibilnost odabrane metode omogućava bogate uvide (Karatsareas, 2022: 101) o aktualnim iskustvima, praksama i perspektivama relevantnih aktera uključenih u njezinu primjenu. U skladu s navedenim, tijekom lipnja i srpnja 2025. godine provedena su dva polustrukturirana intervjua u kombiniranoj korespondenciji koja se odvijala uživo, e-poštom i telefonom s predstavnicima uprave Muzeja krapinskih neandertalaca i nalazišta Hušnjakovo (nadalje predstavnici MKN-a), kao i Muzeja vučedolske kulture i arheološkog lokaliteta Vučedol (nadalje predstavnici MVK-a). Kriterij odabira sugovornika bio je namjeran jer je u istraživanje bilo nužno uključiti relevantne sugovornike koji su dio provođenja inicijative iz oba lokaliteta koji nose Oznaku u Hrvatskoj, a kako bi se došlo do cjelovite sinteze refleksija o primjeni inicijative u hrvatskom kontekstu. Također, sugovornicima su pružene informacije o svrsi istraživanja. Nadalje, analiza rezultata

10 U ovom pogledu potrebno je uputiti posebnu zahvalu na suradnji ravnateljici Muzeja vučedolske kulture i lokaliteta Vučedol Mireli Hutinec, kao i ravnatelju Muzeja Hrvatskog zagorja Jurici Sabolu.

temelji se na sažimanju i strukturiranju oba cjelovita transkripta koji su kodirani u skladu s glavnim i specifičnim ciljevima rada. Konačno, u skladu s glavnim ciljem i istaknutim specifičnim ciljevima, dobiveni su uvidi o višestrukim aspektima (tj. kulturno-obrazovnim/integrativnim, ekonomskim i upravljačkim) primjene inicijative u hrvatskom kontekstu. Preciznije, kulturno-obrazovni/integrativni aspekti prikazani su u prvom (3.2.1.), ekonomski u drugom (3.2.2.), a upravljački u trećem (3.2.3.) potpoglavlju/tematskom bloku sažetka i analize iskustava hrvatskih nositelja Oznake.

KULTURNO-OBRAZOVNI/INTEGRATIVNI ASPEKTI

Govoreći o integraciji i interpretaciji koncepata „europske dimenzije“ i „simboličke europske vrijednosti“ u postojeći narativ i postav lokaliteta, predstavnici MKN-a ističu da je „europska dimenzija“ lokaliteta prikazana „kroz isticanje zajedničkih korijena čovječanstva i važnosti krapinskog nalazišta u kontekstu europske prapovijesti“, to jest, tako da se pokaže da „krapinski neandertalci nisu samo dio lokalne priče, već važan dio europske i svjetske baštine“. Isto tako, govoreći o „simboličkoj europskoj vrijednosti“ predstavnici MKN-a navode da je ona interpretirana „kroz teme kao što su znanost, tolerancija i zajednička prošlost“ kao i da se po tom pitanju posjetitelje uči „o važnosti razumijevanja različitosti i povezivanja ljudi kroz zajedničko naslijeđe koje nadilazi granice“. Međutim, predstavnici MKN-a također navode da je njihov lokalitet bio otvoren i sadržajno definiran prije nego što je postao dijelom mreže lokaliteta s Oznakom europske baštine, tako da dodjela Oznake nije utjecala na njegov postav. S druge strane, po istom pitanju predstavnici MVK-a dodaju da je Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske predložilo kandidaturu njihova lokaliteta za dobivanje Oznake, te da su se oni u tom pogledu postupno upoznali s njezinim značajem i vrijednosti, kao inicijativom sličnoj UNESCO-ovom Popisu svjetske baštine „samo na razini Europe“. Također, predstavnici MVK-a navode da lokaliteti Oznake europske baštine moraju sadržavati zajedničku „europsku dimenziju“ te u tom pogledu ističu da postav njihova lokaliteta pokazuje „koliko je vučedolska kultura bila važna za europsku civilizaciju prije 5000 godina“, budući da ovdje nije riječ samo o lokalnoj kulturnoj pojavi „nego o širem kulturnom kompleksu koji se s prostora između Dunava, Drave i Save proširio na prostor današnjih trinaest europskih zemalja“. Štoviše, govoreći nadalje o vrijednostima koje se vežu za lokalitet, ističe se važnost vučedolske kulture po pitanju dostignutih standarda koji se i danas koriste u svakodnevnom životu; primjerice, u stanovanju, metalurgiji, odijevanju, tkanju, izradi obuće, arhitekturi, prvoj serijskoj proizvodnji metala i poznavanju noćnog neba na osnovu čega je definiran kalendar od 365 dana. Također, vezano za „europsku dimenziju“ lokaliteta, predstavnici MVK-a navode da u Hrvatskoj

trenutačno imamo dva lokaliteta iz davne prošlosti koji – i jedan i drugi – imaju europsku razinu/dimenziju; primjerice, i po teritorijalnom širenju, i po dijeljenju zajedničke prošlosti.

Nadalje, vezano za pitanje o mogućim izazovima u balansiranju između očuvanja lokalne/nacionalne autentičnosti i promoviranja transnacionalne, tj. europske dimenzije lokaliteta, predstavnici MKN-a ističu da nastoje zadržati „lokalnu priču“ u prvom planu. To čine, primjerice, putem čestih suradnji s lokalnom zajednicom, ali u širem kontekstu zajedničke europske prapovijesti tj. „šire europske priče“. Isto tako, vezano za pitanje uključivanja lokalne zajednice i obrazovnih institucija u promicanju „europske dimenzije“ lokaliteta, predstavnici MKN-a navode da se u tom smislu lokalitet promovira u okviru inicijativa kao što su, primjerice, Dani europske baštine (pod vodstvom Vijeća Europe i Europske komisije) ili Europske kulturne rute (pod vodstvom Vijeća Europe). Također oni provode i suradnje s osnovnim i srednjim školama na lokalnoj razini, iako po tom pitanju interes nije značajan. S druge strane, predstavnici MVK-a ističu da očuvanje lokalne/nacionalne autentičnosti i promoviranje transnacionalne, tj. europske dimenzije lokaliteta nije predstavljao problem za dobivanje Oznake, te u tom pogledu navode svoje nastojanje da osvijeste Oznaku europske baštine u lokalnoj zajednici. Predstavnici MVK-a prepoznaju komplementarnost po pitanju percepcije Vukovara kroz Domovinski rat i obnove kulturne baštine jer njihov lokalitet predstavlja prostor „na kojem se odavna stvaralo jedno važno europsko uporište u smislu i znanosti, i duhovnosti, i kreativnosti“ te je stoga važno da ono nastavlja živjeti. U tom se pogledu ističe važnost osvješćivanja o tome da Vukovar i Hrvatska imaju kulturu koja je ravnopravna s drevnim kulturama (npr., s egipatskom kulturom), te da – s obzirom na to da Muzej krapinskih neandertalaca i Muzej vučedolske kulture nose Oznaku – i Hrvatska bude percipirana kao zemlja u kojoj zaista „Europa počinje ovdje!“.

Isto tako, govoreći o mogućoj promjeni u percepciji lokaliteta od strane domaćih i stranih posjetitelja nakon dobivanja Oznake europske baštine, i to posebice u smislu jačanja osjećaja pripadnosti europskom kulturnom prostoru, predstavnici MKN-a ističu da se ona može primijetiti „posebno kod stranih posjetitelja koji sve više prepoznaju lokalitet kao dio europske kulturne baštine“ što se reflektira „po njihovoj kontinuiranoj zainteresiranosti za lokalitet“; dok se kod domaćih posjetitelja može primijetiti „osjećaj ponosa jer njihov lokalitet ima međunarodno priznanje i simboličku vrijednost na europskoj razini“. Na sličan način i predstavnici MVK-a primjećuju da posjetitelji – kada saznaju da lokalitet ima Oznaku – postanu svjesni „da ovo nije jedna lokalna kultura, nego zaista jedan vrijedni element koji nas obilježava u svijetu“ iz čega potom izrasta i ponos pripadnosti tom prostoru.

Prema iskustvima sugovornika, može se zaključiti da se tematski sadržaj hrvatskih lokaliteta, koji u oba slučaja predstavljaju značajne prapovijesne lokacije u europskom kontekstu, može konceptualno uklopiti u ciljeve Oznake i njen narativ o „europskoj dimenziji“ i „simboličkoj europskoj vrijednosti“. Preciznije, ovdje je riječ o lokacijama koje nadilaze striktno lokalni/nacionalni kontekst (npr., prisutnost vučedolske kulture na području današnjih trinaest europskih država), a koje se s obzirom na svoje tematske sadržaje (npr., život ljudskih zajednica na području Europe tijekom razdoblja pleistocena) može promatrati u svjetlu njihove važne uloge „u povijesti i kulturi Europe“. Štoviše, tematski naglasci koji se stavljaju na „zajedničku prošlost“ i „zajedničko nasljeđe“ s obzirom na propozicije Oznake, također, i u oba slučaja govore o tome da su se postojeći narativi i postavi oba lokaliteta, ne samo uklopili, već došli do izražaja u široj europskoj perspektivi koje su kao hrvatski baštinski lokaliteti dio. Isto tako, prema uvidima sugovornika vezano za pitanje balansiranja između očuvanja lokalne/nacionalne autentičnosti i promoviranja transnacionalne/europske dimenzije, ono se u slučaju oba lokaliteta može promatrati kroz prizmu komplementarnosti gdje se „lokalnom/nacionalnom“ pristupa u kontekstu „šire europske priče“, i u što je isto tako uključena i lokalna zajednica. Međutim, pritom treba dodati da ovakvom pristupu ide u prilog i tematska povezanost hrvatskih nositelja Oznake (koja se odnosi na prapovijesno europsko nasljeđe), tako da je moguće pretpostaviti da će s rastom broja tematski raznolikijih hrvatskih lokaliteta koji će se natjecati za dodjelu Oznake usklađivanje u ovom pogledu biti kompleksnije. Također, prema iskustvima sugovornika, dodjela Oznake doprinosi percipiranju oba lokaliteta iz šire europske perspektive, tj. kao dijela „europske kulturne baštine“ posebice kod stranih posjetitelja, dok kod domaćih pridonosi osjećaju ponosa pripadnosti širem europskom kulturnom prostoru. No, pritom dakako treba imati u vidu da su istaknuta opažanja ograničena samo na perspektivu predstavnika lokaliteta, što ukazuje na to da bi se do reprezentativnijih uvida glede toga moglo doći ispitivanjem perspektive posjetitelja.

EKONOMSKI ASPEKTI

Po pitanju eventualnih doprinosa povećanju turističke vidljivosti i prihoda lokaliteta s obzirom na dobivanje Oznake, predstavnici MKN-a navode da je ona pridonijela većoj vidljivosti lokaliteta, i to posebno kroz europske promotivne kanale i mreže, i to primjerice putem članstva u mreži Ice Age Europe, EHL Newslettera i međunarodnih suradnji kroz izložbe. Štoviše, s obzirom na to da se lokalitet sve češće pojavljuje u kontekstu Europske kulturne rute i obrazovnih programa, to se reflektira i na povećani interes za posjetom lokaliteta posebice kada su u pitanju inozemni turisti. Međutim,

budući da lokalitet ima svoju standardnu publiku (npr., u vidu posjeta učenika u sklopu školskih kurikuluma), ne može se tvrditi da je zbog dobivanja Oznake porastao broj posjetitelja. Nadalje, što se tiče suradnje s lokalitetima kojim imaju Oznaku europske baštine, predstavnici MKN-a ističu da je ona posebno intenzivna s Muzejom vučedolske kulture, dok se izvan Hrvatske izdvaja suradnja sa slovenskim nositeljima inicijative. S druge strane, predstavnici MVK-a po pitanju vidljivosti lokaliteta s obzirom na Oznaku, ističu da u tom pogledu veliku ulogu ima nedavno formiran Ured Oznake europske baštine (engl. The European Heritage Label Bureau) koji intenzivno radi na vidljivosti lokaliteta koji nose Oznaku, tako da ih povezuje, informira i potiče na suradnju. Pritom se u kontekstu suradnji vezanih za Oznaku posebno naglašava i suradnja između hrvatskih nositelja Oznake i predstavnika Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.

Nadalje, po pitanju prepoznavanja doprinosa Oznake u pristupu nacionalnim i europskim (EU) sredstvima za razvoj infrastrukture, te razvoj obrazovnih i turističkih sadržaja lokaliteta, predstavnici MKN-a prepoznaju njezin doprinos zato što ona „daje dodatnu vrijednost i vidljivost lokalitetu“. Pritom ističu da „kod prijava na projekte to priznanje često doprinosi kredibilitetu i pokazuje da je lokalitet relevantan ne samo lokalno, nego i na europskoj razini“. Naime, zbog navedenih razloga „lakše se ostvaruju partnerstva, posebno u međunarodnim obrazovnim i kulturnim programima“. S druge pak strane, po istom pitanju predstavnici MVK-a također ističu da Oznaka pomaže, jer primjerice ove godine njihov lokalitet sudjeluje u dva EU-projekta upravo jer je nositelj Oznake europske baštine. U tom pogledu Oznaka je pomogla da lokalitet bude vidljiviji, te da nastavi sudjelovati u projektima koji se provode u okvirima više EU programa kao što su Erasmus +, Kreativna Europa, Interreg – i to u puno intenzivnijem obliku s obzirom na Oznaku. Stoga Oznaka omogućava intenzivnije suradnje koje uključuju povezivanje s drugim lokalitetima i baštinskim ustanovama. U tom kontekstu predstavnici MVK-a ističu i važnost projekta „Arheološki park Vučedol“, kao projekta Vlade Republike Hrvatske koji je sufinanciran sredstvima Europske unije, a kojim se planira proširiti trenutne obrazovne, znanstvene i turističke sadržaje, kao i ponuda lokaliteta.

Prema sugovornicima, Oznaka doprinosi vidljivosti i intenziviranju suradnji oba lokaliteta, i to posebice na europskoj razini (npr., putem uključivanja u projekte u okvirima raznih EU programa, sudjelovanja u Danima europske baštine, intenzivnim interakcijama među lokalitetima koji nose Oznaku), ali i na nacionalnim i lokalnim razinama (npr., intenziviranjem suradnje s Ministarstvom kulture i medija Republike Hrvatske, obrazovnim ustanovama i lokalnom zajednicom). Također, iako je teško precizno govoriti o

doprinosima Oznake većem broju posjeta i time neizravno prihodima lokaliteta, sugovornici ukazuju na njezin doprinos u smislu povećanja vidljivosti i relevantnosti lokaliteta, što se pozitivno reflektira i na ekonomsku dimenziju u smislu pristupa nacionalnim i europskim (EU) sredstvima i suradnjama.

UPRAVLJAČKI ASPEKTI

Govoreći o izazovima i doprinosima koji se tiču upravljanja, održivosti i provedbe obrazovnih i turističkih aktivnosti lokaliteta s obzirom na Oznaku, predstavnici MKN-a ističu da im najveći izazov predstavlja „održavanje kvalitete i kontinuiteta aktivnosti uz ograničene resurse i potrebu za stalnom prilagodbom novim standardima i očekivanjima“. Međutim, isto tako navode da će se, s obzirom na skorašnju obnovu i nadogradnju kapaciteta lokaliteta, i ti izazovi nadići. Također, prema predstavnicima MKN-a doprinos Oznake velik je po pitanju upravljanja jer ona „donosi dodatnu vidljivost, olakšava suradnje s europskim partnerima i potiče razvoj obrazovnih i turističkih sadržaja s europskom tematikom“. S druge strane, predstavnici MVK-a ističu kako je važno da se lokalitet ne devastira, da se razvija i da upravljanje ostane na kvalitetnoj razini. Pritom dodaju da je kvalitetno upravljanje lokalitetom nešto čemu se teži od ranije, tako da se kroz provedbu Oznake europske baštine i svih ostalih projekata uvijek vodi briga i o očuvanju prirode, i o očuvanju kulturne baštine.

Također, vezano za pitanje vizije budućnosti razvoja lokaliteta u okviru inicijative Oznake europske baštine, predstavnici MKN-a izražavaju namjeru intenzivnijeg razvoja obrazovnih i digitalnih sadržaja koji povezuju „lokalnu priču“ s europskim kontekstom, i to posebno za mlade i škole. Isto tako, ističu namjeru jačanja suradnje s drugim lokalitetima koji nose Oznaku, kao i sudjelovanje u zajedničkim projektima i izložbama, unatoč izazovu s obzirom na to da se njihov lokalitet tematski uglavnom razlikuje od drugih. Ujedno, cilj im je „učvrstiti poziciju lokaliteta kao mjesta susreta znanosti, kulture i zajedničkih europskih vrijednosti, uz naglasak na održivost i pristupačnost za sve posjetitelje“. Po istom pitanju predstavnici MVK-a vide budućnost svoga lokaliteta kao središta kulturnog i znanstvenog života Vukovara; a ono što im je posebno važno s obzirom na Oznaku je to da povežu lokalitete iz istog razdoblja, i to po mogućnosti lokalitete vukodolske kulture sa šireg prostora. U tom pogledu ističu primjere intenzivne suradnje s lokalitetima izvan Hrvatske, kao što je to slučaj s nalazištem Zok u Mađarskoj, s kojima su u partnerskom odnosu promovirajući zajedničku kulturnu baštinu. Navode i moguće buduće suradnje, primjerice, s Muzejom Vojvodine u Novom Sadu, u Srbiji.

Pitanje prilagodbe standardima Oznake vezano za upravljanje, održivost i provedbu raznih aktivnosti samo po sebi predstavlja novitet i izazov, međutim, iz perspektive sugovornika naglasak se stavlja na njihovo nadilaženje ili na činjenicu da su se po istim principima upravljanja lokalitetima na održiv način vodili od ranije; kao i da se na njima temelji sudjelovanje i u drugim nacionalnim i europskim inicijativama. U tom kontekstu fokus je sugovornika na doprinosima Oznake, a koji se reflektira, primjerice, u poticanju suradnje na europskoj razini i kreiranju novih sadržaja s europskim temama. U pogledu vizije budućeg razvoja lokaliteta s obzirom na Oznaku, sugovornici oba lokaliteta ističu namjeru daljnjeg razvoja svojih sadržaja (npr., obrazovnih i digitalnih, za mlade i škole), kao i intenzivniju suradnju s lokalitetima koji nose Oznaku, a koji su po mogućnosti i slične tematike. Iz te perspektive Oznaka u skladu sa svojim formalnim propozicijama doprinosi intenziviranju postojećih i kreiranju novih interakcija, tj. pridonosi poticanju suradnji i aktivnosti vezanih za „zajedničku europsku baštinu“ hrvatskih lokaliteta na europskoj razini. Stoga se može tvrditi da se tako potiče jačanje „europske dimenzije“, a u što su pored predstavnika lokaliteta, isto tako posredno uključeni i posjetitelji (domaći i strani), ali i lokalna zajednica putem aktivnosti u kojima sudjeluje ili koje inicira lokalitet s Oznakom europske baštine u njihovoj sredini.

4. ZAKLJUČAK

U radu su istraženi višestruki aspekti (tj. kulturno-obrazovni/integrativni, ekonomski i upravljački) primjene Oznake europske baštine u hrvatskom kontekstu. Rezultati rada ukazuju da kulturna baština predstavlja bitan resurs za daljnji razvoj europskog integracijskog procesa te da predstavlja jedan od važnijih instrumenata „europeizacije kulturne baštine“ u okviru politika Europske unije na području kulturne baštine. Isto tako, s obzirom na to da relevantna interdisciplinarna istraživanja uglavnom pružaju kritičke uvide o implikacijama primjene Oznake na simboličku izgradnju europskog identiteta, Europske unije i pripadnosti istoj; i ovaj rad nudi indikativne uvide po tim pitanjima, međutim, usto rasvjetljuje i prepoznate ekonomske i upravljačke aspekte primjene inicijative u specifičnom hrvatskom kontekstu.

Prema rezultatima, može se zaključiti da se tematski sadržaj oba aktualna hrvatska nositelja Oznake konceptualno uklapa u ciljeve Oznake i njezin narativ o „europskoj dimenziji“ i „simboličkoj europskoj vrijednosti“, te da su u tom pogledu postojeći narativi i postavi oba lokaliteta došli do izražaja u široj europskoj perspektivi. Također, rezultati ukazuju da se iz istih razloga balansiranje između očuvanja lokalne/nacionalne autentičnosti i

promoviranja transnacionalne/europske dimenzije u slučaju oba lokaliteta može promatrati kroz prizmu komplementarnosti u smislu da se „lokalnom/nacionalnom“ pristupa u širem europskom kontekstu. Međutim, pri tom treba imati u vidu tematsku povezanost hrvatskih nositelja Oznake, te je moguće pretpostaviti da će kod tematski raznolikijih hrvatskih lokaliteta koji će se natjecati za dodjelu Oznake usklađivanje u tom pogledu biti složenije. Isto tako, premda rezultati indiciraju da Oznaka doprinosi percipiranju hrvatskih lokaliteta od strane posjetitelja iz šire europske perspektive, treba imati u vidu da bi ispitivanje posjetitelja pružilo reprezentativnije uvide. Nadalje, prema rezultatima, Oznaka doprinosi vidljivosti i intenziviranju suradnji oba lokaliteta na europskoj, nacionalnoj i lokalnoj razini; te isto tako – zbog povećane vidljivosti i relevantnosti lokaliteta – pridonosi pristupu nacionalnim i europskim (EU) sredstvima.

Ujedno, rezultati indiciraju da su po pitanju prilagodbe standardima Oznake – vezano za upravljanje, održivost i provedbu raznih aktivnosti – lokaliteti usklađeni s principima upravljanja na održiv način, te da u tom pogledu Oznaka doprinosi poticanju suradnje na europskoj razini i kreiranju novih sadržaja s europskim temama. Također, budući da rezultati rada ukazuju da Oznaka u skladu sa svojim formalnim propozicijama potiče jačanje „europske dimenzije“ aktivnostima vezanim za promicanje „zajedničke europske baštine“, može se zaključiti da u tome – uz predstavnike hrvatskih lokaliteta – posredno sudjeluju ne samo domaći i strani posjetitelji nego i lokalna zajednica; što implicira da se narativ europskih vrijednosti koji stoji u pozadini Oznake tako uprisutnjuje na lokalnoj razini. U skladu s iznesenim razmatranjima može se tvrditi da glavni rezultati rada ukazuju da primjena Oznake u hrvatskom kontekstu ima višestruke implikacije koje se između ostalog tiču interpretacije, promocije i upravljanja hrvatskom kulturnom baštinom iz europske perspektive. Naposljetku može se dodati da rezultati rada imaju i praktičnu dimenziju, jer osim što mogu poslužiti u daljnjim istraživanjima vezanim za tu temu, mogu biti primjenjivi budućim hrvatskim kandidatima za dodjelu Oznake.

LITERATURA

- Cultural heritage. (2023). European Commission. Culture and Creativity. *Cultural heritage*. Preuzeto, 25. svibnja 2025., s <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage>.
- Čeginskas, V. L. (2018). The Added European Value of Cultural Heritage : The European Heritage Label. *Santander Art and Culture Law Review*, 4(2), 29-50. <https://doi.org/10.4467/2450050XSNR.18.017.10371>.
- Čeginskas, V. L. (2019). Challenges for Creating Visibility of European Cultural Heritage: A Case Study of the European Heritage Label. *Ethnologia Fennica*, 46, 109–134. <https://doi.org/10.23991/ef.v46i0.83386>.

- Čeginskas, V. L. A., Kaasik-Krogerus, S., Lähdesmäki, T., & Mäkinen, K. (2021). Constructing social Europe through European cultural heritage. *European Societies*, 23(4), 487–512. <https://doi.org/10.1080/14616696.2021.1913508>.
- Dobitnici oznake. (2022). Muzej vučedolske kulture. Blog. *Dobitnici oznake European Heritage Label*. Preuzeto, 25. svibnja 2025., s <https://vucedol.hr/uncategorized/european-heritage-label/>.
- Dorotić, J. (2023). Implikacije politike kulturne baštine Europske unije na regionalni održivi razvoj: Refleksije iz kontinentalne Hrvatske. *Zbornik radova Kontinentalna Hrvatska: Povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (1)*, ur. Bratulić, J. i Dabo, K., str. 433–454. Zagreb: Znanstveni kontekst, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za istraživanje migracije.
- European Heritage Label sites. (2025). European Commission. Culture and Creativity. *European Heritage Label sites*. Preuzeto, 20. svibnja 2025., s <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/initiatives-and-success-stories/european-heritage-label>.
- Europska komisija. (2014). *Ususret cjelovitom pristupu kulturnoj baštini u Europi*, (COM/2014/0477 final).
- Europska komisija. (2018). *Nova europska agenda za kulturu*, (COM/2018/267 final).
- Europska komisija. (2019). *European framework for action on cultural heritage*. Commission staff working document. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Europska komisija. (2025). *Special Eurobarometer 562. Europeans' attitudes towards culture*. Eurobarometer report, February – March 2025. Preuzeto, 25. svibnja 2025., 20. lipnja 2025., s <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3364>.
- Hrvatski nositelji. (n.d.). Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. *Hrvatski nositelji Oznake europske baštine*. Preuzeto, 20. svibnja 2025., s <https://min-kulture.gov.hr/eu-kultura/kulturna-bastina/medjunarodni-projekti/oznaka-europske-bastine-20361/hrvatski-nositelji-oznake-europske-bastine/23738>.
- Kaasik-Krogerus, S. (2021). 'Being', 'Becoming' and 'Challenging' European: Subject Positions in the European Heritage Label. *Europe-Asia Studies*, 73(5), 787–806. <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1889982>.
- Karatsareas, P. (2022). Semi-Structured Interviews. In: Kircher, R. and Zipp, L. (Eds.) *Research Methods in Language Attitudes*. Cambridge University Press, pp. 99–113.
- Krapina Neanderthal Site. (2024). European Commission. Culture and Creativity. European Heritage Label. *Krapina Neanderthal Site (Krapina, Croatia)*. Preuzeto, 25. svibnja 2025., s <https://culture.ec.europa.eu/european-heritage-label/krapina-neanderthal-site>.
- Lähdesmäki, T. (2014). Transnational Heritage in the Making. Strategies for Narrating Cultural Heritage as European in the Intergovernmental Initiative of the European Heritage Label. *Ethnologia Europaea*, 44(1), 75–93. <https://ee.openlibhums.org/article/id/1122/>.
- Lähdesmäki, T. (2017). Politics of affect in the EU heritage policy discourse: an analysis of promotional videos of sites awarded with the European Heritage Label. *International Journal of Heritage Studies*, 23(8), 709–722. <https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1317649>.
- Lahdesmaki, T., Ceginskas, V. L. A., Kaasik-Krogerus, S., Makinen, K., & Turunen, J. (2020). *Creating and Governing Cultural Heritage in the European Union: The European Heritage Label*. (Critical Heritages of Europe). Taylor & Francis.
- Mäkinen, K. & Kaasik-Krogerus, S. (2024). Struggle and banality of belonging to Europe. Cultural Europeanization from the perspective of the Central and East European citizens, *Journal of Contemporary European Studies*, 32:2, 321–333, DOI: 10.1080/14782804.2023.2207000.

- Mäkinen, K. (2019). Interconceptualizing Europe and Peace : Identity Building Under the European Heritage Label. In T. Lähdesmäki, L. Passerini, S. Kaasik-Krogerus, & I. van Huis (Eds.), *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe* (pp. 51-78). Palgrave Macmillan. Palgrave Studies in Cultural Heritage and Conflict. https://doi.org/10.1007/978-3-030-11464-0_3.
- Međunarodna kulturna suradnja. (n.d.). Muzej krapinskih neandertalaca. O nama. *Međunarodna kulturna suradnja*. Preuzeto, 25. svibnja 2025., s <https://mkn.mhz.hr/hr/o-nama/međunarodna-kulturna-suradnja/>.
- Muzej krapinskih neandertalaca. (2025). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. *Muzej krapinskih neandertalaca*. Preuzeto, 25. svibnja 2025., s <https://www.enciklopedija.hr/clanak/muzej-krapinskih-neandertalaca>.
- Muzej vučedolske kulture. (2025). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. *Muzej vučedolske kulture*. Preuzeto, 25. svibnja 2025., <https://www.enciklopedija.hr/clanak/muzej-vucedolske-kulture>.
- Odluka 1194/2011/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 16. studenoga 2011. o uspostavljanju djelovanja Europske unije za oznaku europske baštine (SL L 303, 22. 11. 2011., str. 1.-9.).
- Pročišćene verzije Ugovora. (2016). *Pročišćene verzije Ugovora o Europskoj uniji i Ugovora o funkcioniranju Europske unije*, (2016/c 202/01).
- The European Heritage Label Bureau. (2024). European Commission. Culture and Creativity. *The European Heritage Label Bureau*. Preuzeto, 20. svibnja 2025., s <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/initiatives-and-success-stories/european-heritage-label/the-european-heritage-label-bureau>.
- Treaty on European Union (TEU, Maastricht Treaty), 7 February 1992, (OJ C 191, 29.7.1992, pp. 1-112).
- Turkalj Podmanicki, Ham i Biloš. (2025). Vrednovanje kulturnog potencijala Slavonije i Baranje kroz oznaku europske baštine – preliminarni metaanalitički pristup. U: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Znanstveni sabor Slavonije i Baranje"*, ur. Piližota, V., Harc, M. i Briš, M., str. 1117-1154. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku.
- UNESCO. (1972). Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972., *Narodne novine - Međunarodni ugovori* br. 12/93.
- UNESCO. (2003). Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine, *Narodne novine - Međunarodni ugovori* br. 5/05 i 5/07.
- Uredba (EU) br. 1295/2013 Europskog parlamenta i Vijeća od 11. prosinca 2013. o uspostavi programa Kreativna Europa (2014. - 2020.) i stavljanju izvan snage odluka br. 1718/2006/EZ, br. 1855/2006/EZ i br. 1041/2009/EZ (SL L 347, 20.12.2013, p. 221–237).
- Vijeće Europske unije. (2022). *Rezolucija Vijeća o planu rada Eu-a za Kulturu za Razdoblje 2023. – 2026.*, (2022/C 466/01).
- Vučedol Culture Museum. (2022). European Commission. Culture and Creativity. European Heritage Label. *Vučedol Culture Museum and Archaeological Site (Croatia)*. Preuzeto, 25. svibnja 2025., s <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/mapping-eu-support-for-cultural-heritage-in-europe/european-heritage-label/european-heritage-label-sites/vucedol-culture-museum-and-archaeological-site>.

The European Heritage Label in the Croatian context: towards adding a European dimension to Croatian cultural heritage

ABSTRACT

The main aim of this paper is to offer insights into multiple aspects (i.e., cultural-educational/integrative, economic, and managerial) of the implementation of the European Heritage Label in the Croatian context. This aim was achieved by applying a qualitative methodology, i.e., by analyzing the content of relevant sources, as well as by conducting semi-structured interviews with current initiative holders in Croatia. The paper consists of two main parts. The first presents the role of the European Heritage Label in the context of promoting the European integration process through European Union policies in the field of cultural heritage in the following three steps. The first contextualizes the European Heritage Label as an instrument of the “Europeanization of cultural heritage”; the second provides an overview of relevant research on the Label; and the third provides insights into its objectives, propositions and recognized dimensions. The second part of the paper then offers insights into multiple aspects (i.e., cultural-educational/integrative, economic, and managerial) of the implementation of the initiative in Croatia, which are based on a summary and analysis of the experiences of Croatian initiative holders in implementing the European Heritage Label, i.e., on the reflections of management representatives of the Krapina Neanderthal Museum and the Hušnjakovo site, as well as the Vučedol Culture Museum and the Vučedol archaeological site. The results of the paper indicate multiple implications of applying the Label in the Croatian context, which, among other matters, deal with the interpretation, promotion, and management of Croatian cultural heritage from a European perspective.

Keywords: European Union, Croatia, cultural policy, Krapina Neanderthal Museum, Vučedol Culture Museum, European Heritage Label

Multidimenzionalna stratifikacija medijskih generacija: studija komunikacijskih obrazaca i povjerenja u medijske izvore kroz prizmu sociodemografskih varijabli

Izvorni znanstveni rad

Kristijan Sedak

Hrvatsko katoličko sveučilište,
Sveučilišni odjel za komunikologiju
Ilica 244, 10000 Zagreb
kristijan.sedak@unicath.hr

Veronika Karlović

Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 244, 10000 Zagreb
vkarlovic@unicath.hr

Marko Tucaković

Fakultet elektrotehnike i računarstva
Unska 3, 10000 Zagreb
marko.tucakovic@gmail.com

SAŽETAK

Ovaj rad analizira medijske generacije u Hrvatskoj kroz prizmu učestalosti korištenja različitih komunikacijskih kanala i stupnja povjerenja u medijske izvore. Cilj istraživanja bio je utvrditi obrasce medijskih navika među različitim skupinama korisnika, uzimajući u obzir sociodemografske značajke i pripadnost medijskoj generaciji. Podaci su preuzeti iz šireg istraživanja o političkom informiranju i donošenju izbornih odluka. Istraživanje je provedeno kvantitativnom metodom anketnog upitnika na uzorku od 982 punoljetna ispitanika u prosincu 2019. godine. Analizirana je povezanost između učestalosti korištenja masovnih medija (televizija, radio, tisak, društvene mreže) i interpersonalne komunikacije, povjerenja u te kanale,

sociodemografskih obilježja i izborne odluke. Rezultati su pokazali postojanje triju medijskih generacija u Hrvatskoj: TV-generacije, urbane medijske generacije i svemedijske/prijelazne generacije. TV-generaciju čine stariji korisnici koji preferiraju tradicionalne masmedije, dok urbanu generaciju odlikuje smanjeno zanimanje za medije. Svemedijska generacija koristi sve kanale komunikacije, uključujući interpersonalne. Istraživanje je potvrdilo razlike u medijskim navikama i povjerenju među generacijama povezane s dobi i veličinom naselja u kojemu stanuju. Rezultati pružaju uvid u medijske navike u Hrvatskoj i mogu poslužiti kao temelj za daljnja istraživanja uloge medija u suvremenom društvu.

Ključne riječi: medijske generacije, komunikacijske navike, povjerenje u medije

1. UVOD

Razvoj medija i komunikacijskih tehnologija oblikovao je različite generacije korisnika ne samo prema dobi već i prema njihovim zajedničkim medijskim iskustvima i navikama. Pojam medijske generacije (Gumpert i Cathcart, 1985) omogućuje razumijevanje kako pojedinci konzumiraju medijske sadržaje, na koje komunikacijske kanale se oslanjaju te u kojoj mjeri određeni mediji utječu na formiranje njihovih stavova i odluka.

Ovo istraživanje fokusira se na analizu medijskih generacija kroz učestalost korištenja pojedinih komunikacijskih kanala te stupanj povjerenja u različite medijske izvore. Cilj je utvrditi obrasce medijskih navika među različitim skupinama korisnika i razumjeti kako se oni mijenjaju s obzirom na razvoj medijskog krajolika. Iako postoje brojna istraživanja o utjecaju medija na javno mnijenje, relativno je malo onih koja detaljno analiziraju povezanost između učestalosti korištenja medija, medijskih generacija i povjerenja u medijske izvore.

Istraživanje je uključivalo pet kategorija učestalosti korištenja medija – od rijetke upotrebe do izrazito česte – kako bi se utvrdila njihova uloga u formiranju percepcije korisnika. Komunikacijski kanali analizirani u ovom radu obuhvaćaju masovne medije (televiziju, radio, tiskane i digitalne novine, društvene mreže) i interpersonalnu komunikaciju (izravne razgovore s pojedincima i javnim osobama).

Dokaz povezanosti učestalosti korištenja pojedinih medija, povjerenja u medije i pripadnosti određenoj medijskoj generaciji omogućuje bolje

razumijevanje medijskih navika i može pridonijeti daljnjim istraživanjima o ulozi medija u suvremenom društvu. Struktura rada prati glavne istraživačke cjeline: nakon teorijskog pregleda pojma medijskih generacija i relevantne literature, empirijski dio donosi analizu podataka prikupljenih anketnim upitnikom i statističkom obradom rezultata.

Ovaj rad proizlazi iz istraživanja provedenog u sklopu doktorske disertacije Kristijana Sedaka pod naslovom „Povjerenje u komunikacijske kanale i izborna preferencija birača u Republici Hrvatskoj“ obranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2022. godine.

2. MEDIJSKE GENERACIJE

Rastom kulture kao neovisne analitičke kategorije u proučavanju društva, koncept „generacija“ proširio se izvan granica demografije i stekao nova, kulturna značenja. Demografska perspektiva generacije podrazumijeva dobne skupine ljudi koji su rođeni i žive u isto vrijeme. Suprotno tome kulturni pristup naglašava da se generacije konstituiraju na temelju zajedničkog iskustva istih formativnih događaja i kolektivnog pamćenja (Vittadini i sur., 2013). Teorija medijskih generacija definira konzumente medija kroz medijske generacije na temelju međusobno različitog korištenja medija za informiranje, prenošenje informacija i formiranje vlastitog medijskog iskustva (Westlund i Färdigh, 2012).

Medijske generacije konstruirane su kao kolektivne formacije povezane na temelju korištenja određene tehnologije koja postaje element generacijskog identiteta. David Buckingham navodi da to obično znači fokusiranje na „potencijalnu ulogu medija i tehnologije u izgradnji i samokonstrukciji generacija“ (Buckingham, 2008: 6). Mediji imaju izravan utjecaj na oblikovanje medijske generacije, a razlike među medijskim generacijama proizlaze iz medijskog okruženja koje pojedine medijske generacije koriste (Čuvalo i Peruško, 2017). Medijske generacije, koje često uključuju ljude različite životne dobi, povezuje medijsko iskustvo i medijsko-generacijska slika pripadnika određene medijske generacije (Hepp, Berg i Roitsch, 2017: 111).

Medijske generacije mijenjaju se pod utjecajem promjena u društvu i medijima. Generaciju povezuje biološka dob, duh vremena i identitet generacije, a medijske generacije razmatraju se u smislu povezanosti za određene medije te se one mijenjaju s pojavnošću novih medija (Čuvalo i Peruško, 2017).

Načini korištenja medija unutar određene medijske generacije pod brojnim su utjecajima (dob, spol, obrazovanje, kultura i dr.). No ukupnu konstelaciju medijske generacije ne odlikuje samo skup proizvoljnosti različitih praksi korištenja medija. Pojedinaac tijekom svog života može, pod različitim

utjecajima i promjenama, imati različito iskustvo s medijima te time ući u različite medijske generacije (Beck i sur., 2007).

Gumpert i Cathcart smatrali su da će medijske generacije postati važnije od kronoloških generacija. Njihova se tvrdnja nije temeljila na empirijskim dokazima, već je bila utemeljena na makro-povijesnoj analizi koja je ukazivala na utjecaj razvoja medija i tehnologije na čovjeka (Bolin, 2016).

3. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Već od najranije dobi čovjek je svakodnevno izložen medijima, medijskim sadržajima i kulturi koju mediji prenose. Može se reći kako su mediji za današnjeg čovjeka dio života, odnosno da su oni više od navike jer ih se uzima kao nešto bez čega se ne može, kao nešto što je prirodno i kao takvo nerazdvojivo od svakodnevice (Dorr i Rabin, 1995; Gable i Lutz, 2000).

U većini kvantitativnih istraživanja medijske generacije čine dobne skupine koje su odrasle u kontekstu različitih medijskih sustava, odnosno većina istraživanja polazi od toga da su se različite medijske generacije susretale s različitom kvalitetom medija tijekom svog odrastanja. Podjele medijskih generacija različite su. Westlund i Weibull (2013) medijske generacije dijele na generaciju savjesnih, *baby boom*-generaciju, generaciju X i internet generaciju, dok se u kontekstu različitosti društvenog, kulturnog i političkog vremena odrastanja medijske generacije danas vrlo često dijele na X, Y i Z.

Baby boom-generacija formirana je nakon Drugog svjetskog rata te se najviše povezuje s televizijom jer je televizija uvelike utjecala na njezino formiranje. Generacija X je tzv. prijelazna između televizijske i internetske generacije. To je generacija rođena nakon 1997. godine i obilježava ju činjenica da je od rane dobi rasla s novim medijem (Bolin i Westlund, 2009). Generacija Y ili milenijska generacija digitalna je generacija, što znači da se ona ne smatra generacijom digitalnih imigranata (Prensky, 2001). To je prva medijska generacija koja cijeli život provodi u digitalnom okruženju i informacijska tehnologija ima velik utjecaj na život ljudi iz te medijske generacije. Generacija Y aktivno stavlja, dijeli, traži i konzumira sadržaj na društvenim medijima (Bolton, 2013). Generaciju Z obilježava to što je odrasla s / na društvenim mrežama i ona je navikla imati uvijek dostupnu svaku informaciju. Samim time ta generacija nije spremna uložiti veći napor u pronalaženje informacija (Fistrić, 2019).

Medijske navike mogu se definirati kao oblik automatizma kod medijske potrošnje koja se razvija kod ljudi s njihovim kontinuiranim ponavljanjem medijske potrošnje (Stone i Stone, 1990), a odnose se na način i učestalost korištenja pojedinih medija – gledanje TV-emisije, *surfanje*, čitanje e-pošte,

pregledavanje društvenih mreža i dr. One su vrlo ukorijenjene u suvremenog čovjeka te se vrlo često realiziraju automatski i nesvjesno (Saling i Phillips, 2007).

U Hrvatskoj je provedeno nekoliko istraživanja medijskih navika. Rezultati istraživanja agencije za ispitivanje javnog mnijenja Ipsos, provedenog u ožujku 2019. godine, pokazali su kako su najčešće korišteni mediji internet (91,6 %), televizija (58,3 %) i radio (45,9 %). Dnevne novine svakodnevno čita 30,5 % ispitanika, dok se tjednici i magazini čitaju na tjednoj razini ili rjeđe. Istraživanje je pokazalo i razlike u generacijama. Televiziju više puta dnevno prati 65 % ispitanika starijih od 50 godina i 48 % ispitanika mlađih od 30 godina, radio 51 % starijih od 50 godina i 38 % mlađih od 30 godina. Kada je riječ o internetu, generacijske razlike nisu vidljive. Naime, 9 od 10 korisnika na internetu je više puta dnevno, bez obzira na dob (Ipsos, 2019).

Čuvalo i Peruško (2017) provele su 2014. godine istraživanje vezano za medijske generacije u Hrvatskoj. Anketnim upitnikom na uzorku od 800 ispitanika utvrđeno je kako u Hrvatskoj postoje četiri medijske generacije: „najstarija (generacija tradicionalnih korisnika medija), generacija digitalnih imigranata te dvije klase digitalne generacije – pripadnici digitalne generacije skloni čitanju novina i pripadnici digitalne generacije koji su neskloni čitanju novina“ (Čuvalo i Peruško, 2017: 288).

4. ISTRAŽIVANJE

4.1 METODOLOGIJA

Istraživanje kvantitativnom metodom anketnog upitnika provedeno je u prosincu 2019. godine, na 1000 ispitanika, od čega su rezultati 982 ispitanika uključeni u analizu.

Statističkim metodama analizirani su rezultati istraživanja na temelju kojih se stekla precizna slika o međusobnoj povezanosti učestalosti korištenja pojedinih komunikacijskih kanala, povjerenja prema njima te pripadnosti pojedinoj sociodemografskoj skupini. Ispitanici su s obzirom na postojeće podatke kategorizirani u pojedine medijske generacije predefinirane na temelju sličnih istraživanja.

Provedena je dvodimenzionalna stratifikacija (engl. *two-way stratification*) prema dvama obilježjima: prema 6 tradicionalnih regija koje su oblikovane prema regionalnim obilježjima županija (tako da je postignuto razvrstavanje jedinica izbora po načelu iscrpnosti i isključivosti) te prema veličini naselja (4 veličine: do 2000 stanovnika, 2001 – 10000 stanovnika, 10001 – 100000 stanovnika i više od 100000 stanovnika).

U istraživanje je uključeno ukupno 982 punoljetnih ispitanika prosječne dobi od 49 (18 – 89) godina od kojih je 52 % žena te 48 % muškaraca. S obzirom na reprezentativnost uzorka, većina ispitanika dolazi iz urbane sredine (62 %), a najviše su zastupljeni ispitanici iz Zagreba i okolice (27 %) te iz Dalmacije (21 %). Većina ispitanika ima završenu stručnu školu (50 %), živi u tročlanoj obitelji, u nekoj vrsti bračne zajednice (55 %) te su zaposleni (38 %).

4.2 REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Zbog velikog broja istraživanih komunikacijskih kanala i mjestimično malih razlika u rezultatima, komunikacijski kanali grupirani su prema vrsti na sljedeći način:

- masmedijski: televizija, radio, dnevni tisak, periodična tiskana izdanja (časopisi, tjednici)
- digitalni: internetski portali dnevnih novina, internetski portali, društvene mreže, mrežne stranice kandidata, blogovi, mobilne aplikacije dnevnih novina, mobilne aplikacije
- interpersonalni: osobni kontakt s političkim kandidatom, kontakt s poznatom osobom iz okruženja, slučajni kontakt s nepoznatom osobom

4.3 RAZLIKA U UČESTALOSTI KORIŠTENJA POJEDINE VRSTE KOMUNIKACIJSKIH KANALA S OBZIROM NA DOBNU SKUPINU

Testiranje korelacije dobi i povjerenja i učestalosti indikativno je, no koeficijenti su, iako značajni zbog velikog uzorka, ipak relativno mali. Dob je rekodirana u pet kategorija kako bi se provjerila razlika među njima. Jednosmjerna analiza varijance pokazala je da postoji statistički značajna razlika u učestalosti korištenja pojedine vrste komunikacijskih kanala među različitim dobnim skupinama.¹

Post hoc test (Scheffe) pokazao je da je kod učestalosti korištenja masmedijskih kanala značajna razlika između dobne skupine od 18 do 29 godina i dobnih skupina starijih od 39 godina. Oni u dobnoj skupini 60 i više godina značajno se razlikuju od svih drugih dobnih skupina.

Post hoc test (Tamhane T2²) pokazao je da je kod učestalosti korištenja digitalnih kanala značajna razlika između dobne skupine od 18 do 29 godina i dobnih skupina starijih od 39 godina. Također, oni u dobnoj skupini sa 60 i više godina značajno se razlikuju od svih drugih dobnih skupina.

1 ANOVA je pokazala postojanje razlika između skupina, ali ne između kojih. Za to je korišten tzv. post hoc test.

2 Korišteni su različiti prikladni post-hoc testovi (Scheffe / Tamhane T2) s obzirom na homogenost varijanci.

Post hoc test (Tamhane T2) pokazao je da je kod učestalosti korištenja interpersonalnih kanala komunikacije jedina značajna razlika između dobnih skupina osoba sa 60 i više godina i dobne skupine od 18 do 29 godina. Razlika u učestalosti korištenja pojedine vrste komunikacijskih kanala s obzirom na dobnu skupinu prikazana je u tablici 1.

Tablica 1. Razlika u učestalosti korištenja pojedine vrste komunikacijskih kanala s obzirom na dobnu skupinu

Komunikacijski kanal	Dobna skupina		F
Masmedijski kanali	18 – 29	1,91	18,627**
	30 – 39	2,08	
	40 – 49	2,56	
	50 – 59	2,41	
	60 i više	2,51	
Digitalni kanali	18 – 29	2,23	37,254**
	30 – 39	2,08	
	40 – 49	2,06	
	50 – 59	1,80	
	60 i više	1,42	
Interpersonalni kanali	18 – 29	1,49	4,161**
	30 – 39	1,46	
	40 – 49	1,32	
	50 – 59	1,41	
	60 i više	1,27	

** p < 0,01

4.4 KORELACIJA UČESTALOSTI KORIŠTENJA POJEDINE VRSTE KOMUNIKACIJSKIH KANALA I DOBI

Uz rizik od 1 % postoji statistički značajna pozitivna korelacija između dobi i učestalosti korištenja masmedijskih kanala. Što je viša dob, više se koriste masmedijski kanali i obrnuto. Iako je koeficijent značajan, korelacija nije visoka (0,261).

Uz rizik od 1 % postoji i statički značajna negativna korelacija između korištenja digitalnih kanala i dobi. Što je viša dob, to je niže korištenje digitalnih kanala i obrnuto. Korelacija je nešto jača od ostalih vrsta komunikacijskih kanala, ali vrijednost -,383 smatra se niskom prema umjerenoj korelaciji.

Uz rizik od 1 % postoji statistički značajna negativna korelacija između korištenja interpersonalnih komunikacijskih kanala i dobi. Što je viša dob, to je niže korištenje interpersonalnih komunikacijskih kanala i obrnuto. Korelacija je vrlo niska (-,123) te ju treba uzeti s oprezom. Tablica 2 prikazuje korelaciju u učestalosti korištenja pojedine vrste komunikacijskih kanala i dobi.

Tablica 2. Koeficijent korelacije učestalosti korištenja pojedine vrste komunikacijskih kanala i dobi

Komunikacijski kanali	Pearsonov koeficijent korelacije
Masmedijski kanali	,261**
Digitalni kanali	-,383**
Interpersonalni kanali	-,123**

** $p < 0,01$

4.5 KORELACIJA POVJERENJA PREMA POJEDINOJ VRSTI KOMUNIKACIJSKIH KANALA I DOBI

U ovom istraživanju pokazalo se kako nema korelacije između dobi i povjerenja u masmedijski kanal. Uz rizik od 1 % postoji statički značajna negativna korelacija između povjerenja u digitalnu vrstu komunikacijskih kanala i dobi. Što je veća dob to je manje povjerenje u digitalne komunikacijske kanala. Korelacija je niska.

Uz rizik od 1 % postoji statički značajna negativna korelacija između povjerenja u interpersonalnu skupinu komunikacijskih kanala i dobi. Što je veća dob to je manje povjerenje u interpersonalne komunikacijske kanale. Korelacija je također vrlo niska, a prikazana je u tablici 3.

Tablica 3. Korelacija povjerenja prema pojedinoj vrsti komunikacijskih kanala i dobi

Komunikacijski kanal	Pearsonov koeficijent korelacije
Masmedijski kanali	-,022
Digitalni kanali	-,268**
Interpersonalni kanali	-,149**

** p < 0,01

4.6 RAZLIKA U POVJERENJU PREMA POJEDINOJ VRSTI KOMUNIKACIJSKIH KANALA S OBZIROM NA DOBNU SKUPINU

Jednosmjerna analiza varijance pokazala je da postoji statistički značajna razlika u povjerenju prema digitalnim i interpersonalnim komunikacijskim kanalima između različitih dobnih skupina, ali nema statistički značajne razlike u povjerenju prema masmedijskoj vrsti komunikacijskih kanala.

Post hoc test (Scheffe) pokazao je da je kod povjerenja u digitalne komunikacijske kanale značajna razlika između dobne skupine osoba sa 60 i više godina i svih ostalih. Razlike između ostalih dobnih skupina nisu statistički značajne u povjerenju prema digitalnoj vrsti komunikacijskih kanala.

Post hoc test (Tamhane T2) pokazao je da je kod povjerenja u interpersonalne komunikacijske kanale značajna razlika između dobne skupine 60 i više prema skupinama 18 – 29, 30 – 39 i 50 – 59, no nema značajne razlike između dobne skupine 60 i više i skupine 40 – 49. Tablica 4 prikazuje razliku u povjerenju prema pojedinoj vrsti komunikacijskih kanala s obzirom na dobnu skupinu.

Tablica 4. Razlika u povjerenju prema pojedinoj vrsti komunikacijskih kanala s obzirom na dobnu skupinu

Komunikacijski kanali	Dobna skupina		F
Masmedijski kanali	18 – 29	4,24	,985
	30 – 39	4,53	
	40 – 49	4,15	
	50 – 59	4,13	
	60 i više	4,18	
Digitalni kanali	18 – 29	3,89	20,340**
	30 – 39	3,98	
	40 – 49	3,59	
	50 – 59	3,47	
	60 i više	2,58	
Interpersonalni kanali	18 – 29	3,37	6,984**
	30 – 39	3,49	
	40 – 49	3,03	
	50 – 59	3,19	
	60 i više	2,60	

** $p < 0,01$

4.7 RAZLIKA U POVJERENJU PREMA POJEDINOJ VRSTI KOMUNIKACIJSKIH KANALA S OBZIROM NA VELIČINU NASELJA

Tablica 5 pokazuje razliku u povjerenju prema pojedinoj vrsti komunikacijskih kanala s obzirom na veličinu naselja.

Tablica 5. Razlika u povjerenju prema pojedinoj vrsti komunikacijskih kanala s obzirom na veličinu naselja

Komunikacijski kanali	Veličina naselja		F
Masmedijski kanali	do 2000 stanovnika	4,08	3,159*
	2001 – 10000 stanovnika	4,67	
	10001 – 80000 stanovnika	4,27	
	80001 i više stanovnika	4,15	
Digitalni kanali	do 2000 stanovnika	3,02	5,158**
	2001 – 10000 stanovnika	3,72	
	10001 – 80000 stanovnika	3,48	
	80001 i više stanovnika	3,41	
Interpersonalni kanali	Do 2000 stanovnika	2,79	3,753*
	2001 – 10000 stanovnika	3,32	
	10001 – 80000 stanovnika	3,35	
	80001 i više stanovnika	3,01	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Jednosmjerna analiza varijance pokazala je kako postoji statistički značajna razlika u povjerenju u pojedinu vrstu komunikacijskih kanala s obzirom na veličinu mjesta stanovanja.

Post hoc test (Scheffe) pokazao je da je kod povjerenja u masmedijske kanale značajna razlika između ljudi koji žive u mjestu do 2000 stanovnika i onih koji žive u mjestu 2001 – 10000 stanovnika. Nema razlika u povjerenju u tu vrstu komunikacijskih kanala između drugih veličina mjesta.

Post hoc test (Scheffe) pokazao je da je kod povjerenja u digitalne komunikacijske kanale značajna razlika između ljudi koji žive u mjestu do 2000 stanovnika i onih koji žive u mjestu 2001 – 10000 ljudi. Nema razlika u povjerenju u tu vrstu komunikacijskih kanala između drugih veličina mjesta.

Post hoc test (Scheffe) pokazao je da je kod povjerenja u interpersonalne komunikacijske kanale značajna razlika između ljudi koji žive u mjestu s 10001 – 80000 stanovnika i mjesta do 2000 stanovnika.

4.8 HIJERARHIJSKE KLASER ANALIZE

Kako bi se utvrdilo grupiraju li se ispitanici u skupine različite po tome koje kategorije komunikacijskih kanala učestalo koriste te kojima vjeruju, provedene su aglomerativne hijerarhijske klaster analize. Medijske kategorije formirane su od rezultata učestalosti korištenja i povjerenja prema pojedinim komunikacijskim kanalima na sljedeći način:

- 1) TV-kategorija
 - televizija
- 2) Kategorija radija
 - radio
- 3) Kategorija tiska
 - dnevni tisak
 - periodična tiskana izdanja (časopisi, tjednici)
- 4) Digitalna kategorija
 - internetski portali dnevnih novina
 - internetski portali
 - društvene mreže
 - mrežne stranice kandidata
 - blogovi
 - mobilne aplikacije dnevnih novina
 - mobilne aplikacije
- 5) Interpersonalna kategorija
 - osobni kontakt s političkim kandidatom
 - kontakt s poznatom osobom iz okruženja
 - slučajni kontakt s nepoznom osobom

Odabir komunikacijskih kanala koji pripadaju pojedinoj medijskoj kategoriji vođen je teorijskim očekivanjima. Rezultat medijske kategorije formiran je kao aritmetička sredina odgovora na pitanja o svim komunikacijskim

kanalima koji pripadaju kategoriji. Izrađene su zasebne kategorije za učestalost korištenja i povjerenje prema pojedinom komunikacijskom kanalu. U slučaju visokih povezanosti učestalosti korištenja i povjerenja provedena je analiza glavnih sastavnica kojom se od učestalosti i povjerenja formirao jedan rezultat reprezentativan za obje vrijednosti, no povezanosti su bile niske (od ,172 za osobni kontakt s političkim kandidatom do ,458 za kontakt s osobom iz okruženja).

Dobiveni klasteri smatraju se medijskim generacijama kojima se pripadnost može predvidjeti pomoću dobi i veličine naselja u kojem žive. Planirana je bila i predikcija pomoću prihoda kućanstva, no kako čak 260 sudionika nije htjelo odgovoriti na to pitanje, uključivanje tog prediktora izbacilo bi iz analize 26,5 % ukupnog uzorka.

Takva mogućnost predviđanja pripadnosti klasterima služila je i kao provjera eksterne valjanosti klastera.

Kruskal-Wallis H testovima utvrđeno je da se dobiveni klasteri statistički značajno razlikuju po svim medijskim kategorijama ($p < 0,001$), kao i po eksternim indikatorima dobi ($H(2) = 105,97$; $p < 0,001$), obrazovanja ($H(2) = 12,64$; $p = 0,002$) i veličine naselja ($H(2) = 10,52$; $p = 0,005$). Razlike su snažno izražene za televiziju ($\epsilon^2 = 0,610$) i interpersonalni kontakt ($\epsilon^2 = 0,498$), srednje jako za radio ($\epsilon^2 = 0,247$) te umjereno za tisak ($\epsilon^2 = 0,113$) i digitalne medije ($\epsilon^2 = 0,127$). Od eksternih indikatora veličina efekta dobi naj snažnije je izražena, no samo umjerena ($\epsilon^2 = 0,108$), dok je za obrazovanje ($\epsilon^2 = 0,013$) i veličinu naselja ($\epsilon^2 = 0,011$) slaba.

Takvi rezultati upućuju da dobivene klasterne možemo smatrati zasebnim medijskim generacijama.

Prvi, najmnogobrojniji klaster (506; 51,5 % uzorka), preferira gledati televiziju ($C = 4$). Srednje učestalo koristi radio ($C = 3$). Tisak ($C = 1,5$), digitalne medije ($C = 1,6$) i interpersonalne komunikacijske kanale ($C = 1$) koristi rijetko, no tisak ipak češće nego što ga koristi treći klaster. Klaster sačinjavaju stariji ispitanici ($C = 57$ godina) i ljudi iz manjih mjesta (medijan: 2001 do 10000 stanovnika).

Drugi klaster, zastupljen trećinom uzorka (327; 33,3 %), ne konzumira medije. Na konzumaciji svih medijskih kategorija postiže niske rezultate. Po dobi je sačinjen od najmlađih sudionika ($C = 40$ godina) iz većih naselja (medijan: 10001 do 80000 stanovnika).

Treći klaster najslabije je zastupljen (149; 15,2 %). Konzumira sve medije više nego drugi klasteri, osim televizije po kojoj je ujednačen s prvim klasterom. Najnaglašenija je razlika u izrazitom korištenju interpersonalnih kontakata ($C = 2,7$) te je to jedini klaster koji na toj medijskoj kategoriji uopće postiže

odgovore „koristim učestalo, gotovo svaki dan“ i „koristim izrazito često, više puta dnevno“. Po dobi ($C = 46$) i veličini naselja (medijan: od 2001 do 10000 stanovnika) zauzima čitav spektar različitih vrijednosti, u prosjeku između ostalih klastera.

4.9 RASPRAVA

Pri usporedbi medijskih navika (učestalost korištenja i povjerenje) te dobi i veličine naselja ispitanika dobivena su tri klastera – tri medijske generacije. Prvi klaster, TV-generacija, čine stariji muškarci i žene koji primarno konzumiraju tradicionalne masmedije (televiziju i radio) i žive u manjim mjestima. Drugi klaster, urbanu medijsku generaciju, čine mlade osobe iz većih naselja, a odlikuje ih smanjeno zanimanje za medije i komunikaciju. Treći klaster, svemedijska / prijelazna generacija, sastoji se primarno od muškaraca srednje dobi iz manjih naselja. Oni naglašeno koriste sve vrste komunikacijskih kanala i jedini su klaster koji se oslanja na interpersonalne komunikacijske kanale. Prvi i treći klaster prepoznatljivi su pod nazivima generacija tradicionalnih medija i generacija digitalnih imigranata i u ranijem istraživanju hrvatskih medijskih generacija (Čuvalo i Peruško, 2017). Pripadnici drugog klastera prepoznatljivi su u dvije tzv. digitalne generacije iz ranijeg istraživanja – digitalna generacija sklona čitanju novina i digitalna generacija nesklona čitanju novina. Ovo istraživanje nije potvrdilo postojanje takve razlike.

Rezultati su sukladni dosadašnjim istraživanjima sociodemografskih kriterija kao prediktora o načinu konzumacije medija (Newton, Norris, 1999; Lamza Posavec, Rihtar, 2003; Luengo, Maurer, 2009). Nalazi ovog istraživanja o smanjenom zanimanju za medije kod urbane medijske generacije sukladni su i s trendovima koje spominju Osmančević i Car (2024), tj. da suvremene publike izbjegavaju većinu sadržaja osim onoga koji ih vrlo usko zanima, te da su gotovo bez interesa za većinu konvencionalnih vijesti koje su uglavnom orijentirane navikama, interesima i vrijednostima starijih generacija.

5. ZAKLJUČAK

Provedena analiza medijskih generacija u Hrvatskoj, temeljena na učestalosti korištenja različitih komunikacijskih kanala i razini povjerenja u njih, otkrila je složenu i višedimenzionalnu strukturu medijskih navika i stavova korisnika. Rezultati su jasno potvrdili postojanje triju medijskih generacija (TV-generacije, urbane medijske generacije i svemedijske/prijelazne generacije) čije se odlike oblikuju pod snažnim utjecajem dobi, veličine naselja i sociodemografskih obilježja. TV-generacija, sastavljena pretežito od starijih korisnika iz manjih naselja, oslanja se na tradicionalne masmedijske

kanale. Urbana medijska generacija, koju čine mlađe osobe iz većih urbanih sredina, pokazuje smanjeno zanimanje za medije, dok svemedijska generacija, dominantno srednje dobi, koristi sve komunikacijske kanale, uključujući i interpersonalne oblike komunikacije.

Analiza rezultata potvrdila je da s porastom dobi raste učestalost korištenja masmedijskih kanala, dok opada korištenje digitalnih i interpersonalnih kanala, uz istodobno smanjenje povjerenja u njih. Veće povjerenje u digitalne i interpersonalne kanale izraženije je u mladim dobnim skupinama, što može upućivati na veću prilagođenost digitalnom okruženju i drugačije obrasce konzumacije medijskih sadržaja. Veličina naselja također se pokazala značajnim čimbenikom, osobito u pogledu razina povjerenja, odražavajući razlike u društvenim i kulturnim uvjetima između urbanih i ruralnih sredina.

Iako su dobiveni nalazi u skladu s prethodnim istraživanjima, treba ih razmatrati uz oprez, imajući na umu promjenjivost medijskog krajolika i oscilacije u navikama publike potaknute tehnološkim razvojem i promjenama komunikacijskih praksi. Ova multidimenzionalna stratifikacija medijskih generacija pruža vrijedan okvir za razumijevanje dinamike suvremenih medijskih praksi u Hrvatskoj i predstavlja temelj za buduća, dublja istraživanja o ulozi medija u oblikovanju javnog mnijenja, društvenih stavova i političke participacije.

LITERATURA

ČLANCI I KNJIGE

- Beck, K., Rosenstock, R., Schubert, C. (ur.) (2007). *Medien im Lebenslauf*, Kopaed, München;
- Bolin, G. (2016). The Rhythm of Ages: Analyzing Mediatization Through the Lens of Generations Across Cultures. *International Journal of Communication* 10, str. 5252–5269;
- Bolin, G., Westlund, O. (2009). Mobile Generations: The Role of Mobile Technology in the Shaping of Swedish Media Generations. *International Journal of Communication*, 2, str. 108–124;
- Bolton, N. R. (2013). Understanding Generation Y and their use of social media: a review and research agenda. *Journal of Service Management*, 29(1), str. 244–273. <http://dx.doi.org/10.1108/09564231311326987>
- Buckingham, D., Willet, R. (ur.) (2008). *Digital Generations*, Lawrence Erlbaum, New Jersey;
- Car, V., Osmančević, L. (2024). Digitalne medijske publike i generacije – teorije, trendovi i izazovi. *Društvene i humanističke studije*, 9(1), str. 919–938. <http://dx.doi.org/10.51558/2490-3647.2024.9.1.919>

- Čuvalo, A., Peruško, Z. (2017). Ritmovi medijskih generacija u Hrvatskoj: istraživanje repertoara medijskih generacija iz sociološke perspektive. *Revija za sociologiju*, 47(3), str. 271–302. <https://doi.org/10.5613/rzs.47.3.2>
- Dorr, A., Rabin, B. E. (1995). Parents, children, and television. u: Bornstein, M. (ur.), *Handbook of parenting*, vol. 4, Erlbaum, Mahwah, str. 323–351;
- Fistrić, M. (2019). Utjecaj digitalizacije na generacijski jaz – od bejbibumersa do generacije Z. *Communication Management Review*, 4(1), str. 120–139. <https://doi.org/10.22522/cmr20190143>
- Gable, S., Lutz, S. (2000). Household, parent, and child contributions to childhood obesity. *Family Relations*, 49, str. 293–300. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/j.1741-3729.2000.00293.x>
- Gumpert, G., Cathcart, R. (1985). Media grammars, generations, and media gaps. *Critical Studies in Mass Communication*, 2(1), str. 23–35. <https://doi.org/10.1080/15295038509360059>
- Hepp, A., Berg, M., Roitch, C. (2017). A Processual Concept of Media Generation, The mediage-generational positioning of elderly people. *Nordicom Review*, 38(1), str. 109–122. <http://dx.doi.org/10.1515/nor-2017-0395>
- Lamza Posavec, V., i Rihtar, S. (2003). Neke osobine publike informativno-političkoga tiska. *Društvena istraživanja*, 12(6(68)), str. 927–956;
- Luengo, O., Maurer, M. (2009). A Virtuous Circle for All? Media Exposure and Political Trust in Europe. *CONfines*, 5(9), str. 39–48;
- Newton, K., Norris, P. (1999). Confidence in public institutions: Faith, culture or performance?. *Critical citizens: Global support for democratic government*, str. 52–73;
- Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9(5), str. 1–6. <http://dx.doi.org/10.1108/10748120110424816>
- Saling, L. L., Phillips, J. G. (2007). Automatic behaviour: Efficient not mindless. *Brain Research Bulletin*, 73, str. 1–20. <https://doi.org/10.1016/j.brainresbull.2007.02.009>
- Stone, G., Stone, D. (1990). Lurking in the literature: Another look at media use habits. *Mass Communications Review*, 17, str. 25–33;
- Vittadini, N., Campentier, N., Schroder, K., Hallet, L. (2013). Generations and Media: The Social Construction of Generational Identity and Differences. *Transforming Audiences*, Routledge, London, str. 65–81;
- Westlund, O., Färdigh, M. (2012). Conceptualizing Media Generations: The Print, Online and Individualized Generations. *Observatorio (OBS*) Journal*, 6(4), str. 181–213. <https://doi.org/10.15847/obsOBS642012616>
- Westlund, O., Weibull, L. (2013). Generation, life course and news media use in Sweden 1986 – 2011. *Northern Lights Journal*, 11(1), str. 147–173. http://dx.doi.org/10.1386/nl.11.1.147_1

OSTALI IZVORI

- Ipsos (2019). *Medijske navike u Republici Hrvatskoj*
https://showcase.24sata.hr/2019_hosted_creatives/medijske-navike-hr-2019.pdf, pristupljeno 9. listopada 2019.

Multidimensional stratification of media generations: Study of communication patterns and trust in media sources through the prism of sociodemographic variables

ABSTRACT

This paper examines media generations in Croatia by exploring the frequency of use of different communication channels and the level of trust in media sources. The study aimed to identify patterns of media consumption among various user groups by sociodemographic characteristics and affiliation with a particular media generation. The data were drawn from a broader study on how people seek political information and make electoral decisions. The research was conducted in December 2019 using a quantitative survey method on a sample of 982 adult respondents. It explored the relationship between mass media consumption (television, radio, print media, and social media), interpersonal communication, trust in these channels, sociodemographic factors, and voting behavior. The findings identified three distinct media generations in Croatia: the TV generation, the urban media generation, and the all-media/transitional generation. The TV generation comprises older users who favor traditional mass media, while the urban media generation is characterized by a reduced interest in media. The all-media generation makes use of all communication channels, including interpersonal communication. The study confirmed generational differences in media habits and trust, which are linked to age and the population size of the place of residence. The findings provide insights into media habits in Croatia and may serve as a foundation for further research on the role of media in contemporary society.

Keywords: media generations, communication habits, trust in media

Prilike i mogućnosti brendiranja đakovačkog lipicanca u Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad

Nina Fakin

Veleučilište Algebra Bernays
Gradišćanska ulica 24, 10000 Zagreb
ninafakin.business@gmail.com

Dejan Gluvačević

Veleučilište Algebra Bernays
Gradišćanska ulica 24, 10000 Zagreb
dejan.gluvacevic@bernays.hr

SAŽETAK

Brendiranje je u suvremenom marketingu postalo ključan alat za diferencijaciju i izgradnju identiteta, osobito u sektoru turizma. Kulturni turizam, koji povezuje putovanja s autentičnim iskustvima lokalne baštine, otvara prostor za pozicioniranje kulturnih simbola kao prepoznatljivih brendova. Ovaj rad istražuje potencijale brendiranja đakovačkog lipicanca – pasmine s dubokim povijesnim i kulturnim značenjem za hrvatski identitet. Cilj istraživanja jest ispitati kako se taj simbol tradicije može oblikovati kao održiv turistički proizvod koji doprinosi očuvanju baštine i lokalnom razvoju. Primjenom kvalitativne i kvantitativne metodologije, uključujući dubinske intervjue i analizu medijskog sadržaja, analizirana je postojeća percepcija brenda te su utvrđeni izazovi i prilike za njegovo jačanje. Dobiveni rezultati poslužili su za oblikovanje smjernica za razvoj autentične strategije brendiranja. Đakovački lipicanac tako se razmatra ne samo kao turistička atrakcija već i kao nositelj kulturnog identiteta i simbol vrijednosti koje se žele promovirati u kontekstu održivog i kulturnog turizma.

Ključne riječi: brendiranje, kulturni turizam, đakovački lipicanac, kulturna baština, identitet

1. UVOD

Brendiranje je tijekom posljednjih desetljeća izraslo u jedan od temeljnih koncepata suvremenog marketinga. Više nije ograničeno na proizvode i korporativne usluge već se proširilo na složenije društvene i kulturne entitete poput osoba, gradova, regija, destinacija i kulturne baštine. Posebnu važnost brendiranje dobiva u kontekstu turizma, gdje prepoznatljiv i diferenciran identitet destinacije može predstavljati ključnu komparativnu prednost na sve konkurentnijem globalnom tržištu.

Unutar turističke industrije, kulturni turizam zauzima značajno mjesto zbog svoje sposobnosti povezivanja autentičnih lokalnih vrijednosti s potrebama suvremenih putnika. Turisti u sve većoj mjeri traže iskustva koja nadilaze pasivnu konzumaciju sadržaja i uključuju uranjanje u lokalne običaje, tradiciju, umjetnost i svakodnevni život zajednice. U tom kontekstu kulturni resursi dobivaju dodatnu vrijednost ako se uspješno interpretiraju i pozicioniraju kao brendovi. Takvo brendiranje može doprinijeti ne samo turističkoj atraktivnosti već i jačanju kulturnog identiteta, očuvanju baštine i poticanju održivog razvoja zajednice.

Predmet ovog rada je istraživanje potencijala brendiranja đakovačkog lipicanca – autohtone pasmine konja duboko ukorijenjene u povijesno i kulturno nasljeđe istočne Hrvatske. Lipicanac iz Đakova ima višestoljetnu tradiciju i značajnu simboličku vrijednost, a njegova prisutnost povezana je s identitetom ne samo grada Đakova već i šire slavonske regije. Istraživanje se usmjerava na analizu mogućnosti izgradnje brenda temeljenog na tom kulturnom simbolu, s ciljem pozicioniranja đakovačkog lipicanca kao dijela integrirane kulturno-turističke ponude Hrvatske.

U radu se primjenjuje kvalitativna i kvantitativna metodologija koja uključuje dubinske intervju s ključnim dionicima iz područja brendiranja, turizma, ekonomije, konjičkog sporta i kulture, kao i analizu medijskih sadržaja i objava na društvenim mrežama. Na temelju prikupljenih podataka izrađene su preporuke za izgradnju autentične, strateški promišljene i održive strategije brendiranja. Poseban naglasak stavljen je na očuvanje kulturne autentičnosti, važnost interpretacije kulturnih narativa i potencijal za međunarodnu vidljivost.

Cilj uvodnog poglavlja jest postaviti teorijski i društveni okvir istraživanja i obrazložiti njegovu znanstvenu i praktičnu relevantnost. Đakovački lipicanac u ovom radu promatra se ne samo kao kulturni simbol već i kao razvojni potencijal kroz valorizaciju baštine, jačanje lokalnog identiteta i stvaranje prepoznatljive kulturno-turističke vrijednosti.

2. TEORIJSKI OKVIR

Pojam brenda seže u daleku povijest – izvorno označava žigovanje stoke, a njegovo suvremeno značenje oblikuje se kao sredstvo za diferencijaciju proizvoda, usluga ili identiteta. Prema Američkoj marketinškoj asocijaciji, brend uključuje ime, simbol, dizajn ili njihovu kombinaciju kojom se utvrđuje i razlikuje ponuda od konkurencije (Kotler i Keller, 2008). Nadalje brend obuhvaća emocionalne i simbolične asocijacije koje potrošači razvijaju (Kotler i Keller, 2016).

Brend nije samo znak – on prenosi osobnost, vrijednosti i značenje. Potrošači danas biraju brendove koji odražavaju njihov identitet i vrijednosti (Schmitt, 2012). Takva emocionalna povezanost temelj je suvremenog brendiranja, gdje lojalnost proizlazi iz osjećaja pripadnosti i identifikacije (Kesić, 2003). Prema Pavleku (2008), potrošači od brenda očekuju više od funkcionalnosti – traže inspiraciju, autentičnost i emociju.

Važno je shvatiti da brend ne nastaje oglašavanjem, već orkestracijom brojnih dodirnih točaka kao što su komunikacija, sponzorstva, događanja i osobna iskustava (Kotler, 2004). Personifikacija brenda, odnosno pripisivanje ljudskih osobina, omogućava dublju emocionalnu vezu s publikom. Takav odnos nije samo marketinška strategija već postaje dijelom svakodnevice korisnika, pa i obiteljskog identiteta. Prema Kotleru (2004), brend se sastoji od četiri ključna elementa:

- 1) identitet brenda – vizualna i verbalna prezentacija koja gradi prepoznatljivost i razlikovanje
- 2) vrijednost brenda (engl. *brand equity*) – odražava uložene resurse, ali i percepciju vrijednosti kod korisnika
- 3) prepoznatljivost brenda – sposobnost potrošača da brend identificiraju bez izravnog navođenja naziva
- 4) svijest o brendu – razina u kojoj je brend poznat i priznat na tržištu.

Snažan identitet uključuje vizualne elemente poput logotipa, boja i slogana, dok visoka vrijednost brenda potiče spremnost potrošača na plaćanje više cijene (Qualtrics, 2023). Brend koji uživa visoku razinu prepoznatljivosti i svijesti ostvaruje veći tržišni uspjeh jer je mentalno „prisutan“ u odlukama o kupnji (mbaSKOOL, 2023).

Brendiranje je proces stvaranja značenja oko subjekta – proizvoda, usluge, osobe ili destinacije – koji uključuje definiranje identiteta, diferencijacije i vrijednosti koju korisnik prepoznaje (Skoko i sur., 2012). Prema Anholtu (2007), vrlo je bitno razlikovati pojmove poput brenda i brendiranja s obzirom

na to da je brend rezultat reputacije, dok je brendiranje proces kojim se ta reputacija gradi.

Povijesno gledano, označavanje vlasništva i porijekla kroz simbole, oznake i grbove prisutno je od antike (Paliaga, 2007). U srednjem vijeku brendiranje se prenosi i na intelektualna dobra, pri čemu reputacija postaje nematerijalna, ali tržišno vrijedna imovina (Vranešević, 2016). Suvremeni razvoj interneta, digitalne tehnologije i globalizacije dodatno je proširio doseg brendova, čineći ih univerzalno dostupnima (Paliaga, 2007).

Marković (2018) ističe da je temelj uspješnog brendiranja stvaranje jedinstvenog dojma – ideja da je proizvod ili usluga „jedina takva“ na tržištu. Brend time postaje ne samo tržišni alat, već i nositelj značenja, kulture i vrijednosti koje korisnik internalizira.

Moderno brendiranje razvija se osobito nakon Drugog svjetskog rata, kada dolazi do masovne proizvodnje i tržišne saturacije. Kako proizvodi postaju sličniji, diferencijacija putem brenda postaje nužna (Marković, 2018). Strategijama brendiranja tvrtke stvaraju dodatnu vrijednost i osnažuju dugoročnu lojalnost potrošača. Brendovi se vrednuju i u tržišnom i u financijskom smislu. Prva dimenzija uključuje percepciju potrošača, dok druga odražava materijalnu vrijednost brenda u bilancama poduzeća (Vranešević, 2016).

Melissa Davis (2005) navodi pet ključnih obilježja uspješnog brenda: priča, kontekst, stil, ton i ime. Svako od tih obilježja ima ulogu u oblikovanju identiteta brenda i njegovoj dugoročnoj relevantnosti.

- Priča stvara emocionalnu povezanost. Đakovački lipicanac, s tradicijom koja seže u 1506. godinu, nosi snažan narativ o kulturnoj i povijesnoj baštini.
- Kontekst daje značenje – u slučaju Ergele Đakovo, smještaj u Slavoniji i povezanost s kulturnim turizmom čine brend aktualnim i relevantnim.
- Stil odražava osobnost. Elegancija, snaga i dostojanstvo koje lipicanac simbolizira prenose se i na imidž brenda.
- Ton komunikacije ergela oblikuje kroz edukaciju, emociju i kulturni ponos.
- Ime „đakovački lipicanac“ nosi simboliku geografskog i povijesnog porijekla, iako zahtijeva prilagodbu u međunarodnom kontekstu.

3. BRENDIRANJE POSEBNIH VRSTA I KULTURNI TURIZAM

Brendiranje posebnih vrsta odnosi se na strateško oblikovanje identiteta za specifične pasmine, biljne sorte ili proizvode s ciljem njihove diferencijacije

i promocije u kontekstu lokalne, nacionalne i globalne prepoznatljivosti. Taj proces integrira biološke, kulturne i povijesne značajke s ekonomskim i turističkim potencijalima regije (Jelinčić, 2008). Takvi brendovi često postaju simboli regija te imaju snažnu ulogu u očuvanju kulturne autentičnosti i održivom razvoju.

Brendiranje posebnih vrsta zahtijeva jasnoću u prezentaciji jedinstvenih značajki, autentičnog narativa i dosljednog vizualnog identiteta (Kotler i Keller, 2016; Kapferer, 2009). Uspješni primjeri uključuju andaluzijskog konja (PRE), japansku Wagyu govedinu i francuski šampanjac – proizvode čiji su imidž i tržišna vrijednost izgrađeni na povijesnoj autentičnosti, geografskom podrijetlu i zaštićenim oznakama izvornosti (White, 2018). Na hrvatskom primjeru, istarski tartuf i maslinovo ulje predstavljaju sinergiju lokalnog identiteta i globalne atraktivnosti.

Kulturna baština, prema UNESCO-u (1972), uključuje materijalna i nematerijalna dobra koja imaju povijesnu i društvenu važnost. Kulturni turizam, kao selektivni oblik turizma, sve više uključuje proizvode koji proizlaze iz tradicije, uključujući i autohtone pasmine (Richards, 1999). Brendovi posebnih vrsta mogu potencijalno postati ambasadori regije, povezani s poviješću, ekologijom i lokalnim stilom života (Mohorovićić, 1997).

U kontekstu europske prakse PRE pasmina konja (*Pura Raza Española*) predstavlja istaknuti primjer strateškog brendiranja temeljenog na narativu čistokrvnosti, vizualnom identitetu i nacionalnoj simbolici (Gundermann, 2023). Udruga ANCCE standardizira imidž pasmine, dok se autentičnost potvrđuje kroz stroge rodovne knjige. Identitet pasmine dodatno je osnažen kroz povezanost s povijesnim likovima i događanjima iz španjolske povijesti.

Sličnu strategiju vidimo kod šampanjca, gdje oznaka zemljopisnog podrijetla (AOC – *Appellation d'origine controlée*) i tradicionalna metoda proizvodnje (*méthode champenoise*) oblikuju ekskluzivnost proizvoda (White, 2018). Organizacija CIVC brine se o očuvanju integriteta brenda, osiguravajući da naziv „champagne“ ostane sinonim za autentičnost.

Brendiranje posebnih vrsta utemeljeno na kulturnom naslijeđu može znatno doprinijeti razvoju kulturnog turizma, povećavajući konkurentsku vrijednost destinacije i doprinoseći održivom razvoju lokalnih zajednica.

3.1 ĐAKOVAČKI LIPICANAC KAO SIMBOL KULTURNO-POVIJESNE BAŠTINE

Brendiranje đakovačkog lipicanca nadilazi komercijalne okvire i predstavlja proces očuvanja i reinterpretacije kulturne baštine. Ta pasmina konja simbol je slavonskog identiteta i nositelj vrijednosti koje su oblikovane

stoljećima.

Đakovački lipicanac predstavlja izvanredan primjer očuvane kulturne baštine Hrvatske, koji povezuje materijalne i nematerijalne aspekte identiteta slavonskog prostora. Povijest te plemenite pasmine seže u 1580. godinu, kada je osnovana ergela Lipica u današnjoj Sloveniji, po kojoj je pasmina i dobila ime. U Đakovu se lipicanci uzgajaju kontinuirano od 1806. godine, kada su, uslijed ratnih okolnosti, rasplodna grla premještena iz Lipice. No sama ergela u Đakovu postoji još od 1506. godine, čime spada među najstarije u Europi (dedl.hr).

Uloga đakovačke ergele u očuvanju pasmine lipicanaca postala je osobito važna nakon Domovinskog rata, u kojem je dio konja iz ergele Lipik pretrpio devastaciju, dok je Đakovo ostalo relativno pošteđeno. Kontinuitet uzgoja omogućio je stvaranje prepoznatljivih linija, uključujući liniju Tulipan – jedinu autohtonu liniju pastuha lipicanske pasmine u Hrvatskoj (Ministarstvo kulture i medija RH, 2025). Važnost te pasmine potvrđena je 2022. godine kada je UNESCO, u sklopu multinacionalne nominacije osam zemalja, uvrstio uzgoj lipicanaca na Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva.

Državna ergela Đakovo danas je ne samo uzgojno središte već i važan kulturno-turistički resurs. Ona predstavlja živi muzej tradicije, znanja i vještina koje se prenose novim generacijama. Njezini programi – poput jahanja, vođenih tura i javnih nastupa – čine važan segment kulturnog turizma Slavonije, privlačeći domaće i međunarodne posjetitelje (Gredičak, 2008). Važnu simboličku potvrdu statusa pasmine donio je i posjet britanske kraljice Elizabete II. Đakovu 1972. godine, čime je lipicanac dobio međunarodnu prepoznatljivost.

Osim institucionalnog uzgoja, lipicanci su prisutni i u seoskim domaćinstvima, gdje doprinose očuvanju tradicijskog znanja i kulturnog identiteta lokalnih zajednica. Posebna pažnja posvećena je fenotipskim odlikama lipicanca: visina od 155 – 158 cm, čvrsta i proporcionalna građa, izdržljivost, poslušnost i sposobnost izvođenja složenih elemenata klasične dresure – osobine koje ga čine neusporedivim u svijetu konjogojstva.

Zanimljivost pasmine ogleda se i u činjenici da se ždrjebad rađa tamne boje, a s godinama posijedi, što pridonosi mističnosti i vizualnoj prepoznatljivosti. Đakovački lipicanac, stoga, nije samo turistička atrakcija i genetski resurs već simbol hrvatskog kulturnog kontinuiteta, ponosa i međunarodne reputacije.

4. METODOLOGIJA RADA

Istraživanje je usmjereno na ispitivanje mogućnosti i izazova u procesu brendiranja đakovačkog lipicanca kao simbola kulturne baštine Hrvatske. Glavni cilj bio je ponuditi konkretne preporuke za unaprjeđenje strategije brendiranja te pasmine i doprinijeti razvoju kulturnog turizma i jačanju lokalnog identiteta. Na temelju cilja formulirana su tri istraživačka pitanja: (1) koje su prilike i izazovi u brendiranju đakovačkog lipicanca; (2) koliko su iskorišteni potencijali pasmine u postojećim strategijama turističkog razvoja destinacije; te (3) kako je pasmina zastupljena u medijskom prostoru.

Za potrebe istraživanja provedena je kvalitativna istraživačka metoda u vidu dubinskih intervjua i kvantitativna metoda u vidu analize sadržaja. Dubinski, polustrukturirani intervjui provedeni su sa šest stručnjaka iz područja brendiranja, turizma, ekonomije, konjičkog sporta i kulture, a koji su odabrani namjerno odnosno predstavljaju ciljani uzorak jer su birani prema kriterijima stručnosti i relevantnosti za temu istraživanja. Razgovori su se odvijali od veljače do ožujka 2025. godine, a trajali su približno 30 minuta po ispitaniku. Pitanja su bila tematski strukturirana, obuhvaćajući teme od prepoznatljivosti brenda, imidža i izazova, do digitalne promocije i suradnje među dionicima.

Prednost te metode ogleda se u mogućnosti prikupljanja dubinskih uvida i nijansiranih mišljenja, fleksibilnosti te generiranju prijedloga koji proizlaze iz prakse. Glavni nedostaci uključuju ograničen broj sudionika, potencijalnu subjektivnost i složenost interpretacije kvalitativnih podataka (Tkalac Verčić i sur., 2010).

Uz intervjue provedena je analiza sadržaja komunikacijskih kanala, pri čemu je analizirano 265 objava s medijskih portala i društvenih mreža Turističke zajednice Đakovo i Državne ergele Đakovo. Analiza je obuhvatila sve objave na društvenim mrežama iz 2024. godine, kao i sve medijske članke koji su se mogli pronaći na internetskim tražilicama od 2010. do 2025. godine.

Analiza se temeljila na 26 kategorija, uključujući tip objave, ton komunikacije, format (tekst, fotografija, video), broj jezika, upotrebu *hashtagova*, interakciju korisnika (svidanja, komentari, dijeljenja), kao i ostvareni *offline* angažman. Posebna pažnja posvećena je sadržajima koji promoviraju kulturnu dimenziju brenda i vizualnu prezentaciju pasmine.

Prednosti te metode uključuju mogućnost sistematične kvantifikacije podataka, usporedbu različitih izvora i evaluaciju učinkovitosti komunikacije. Nedostaci su vezani za rizik površne interpretacije i ograničenu analizu konteksta objava. Također ograničenja provedenog istraživanja proizlaze iz vremenskog okvira unutar kojeg je provedena analiza sadržaja društvenih

mreža i internetskih stranica, kao i iz relativno malog uzorka sudionika u provedenim intervjuima, što može utjecati na pouzdanost nalaza i ograničiti njihovu generalizaciju na širu populaciju.

U konačnici, objedinjeni podaci iz intervjuja i analize sadržaja omogućili su detaljnu evaluaciju trenutne pozicije brenda đakovačkog lipicanca, utvrđivanje ključnih smjerova za njegovo unaprjeđenje i razvoj praktičnih preporuka.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

5.1 PRIKAZ REZULTATA – DUBINSKI INTERVJUI

U intervjuima je sudjelovalo šest stručnjaka iz područja brendiranja, turizma, ekonomije, sporta i kulture, a radi lakšeg razumijevanja rezultata navodi se za svakog ispitanika (rodno neutralni) područje stručnog i/ili akademskog djelovanja:

- Ispitanik 1: sveučilišni profesor i stručnjak za brendiranje
- Ispitanik 2: sveučilišni profesor i komunikacijski stručnjak
- Ispitanik 3: direktor u korporativnom sektoru
- Ispitanik 4: direktor turističke zajednice
- Ispitanik 5: savjetnik za turizam i marketing u državnoj instituciji
- Ispitanik 6: stručnjak za konjički sport i voditelj udruge.

Na temelju provedenih intervjuja i u skladu s ciljevima istraživanja, izdvajaju se sljedeći ključni rezultati koji su podijeljeni u šest kategorija:

PERCEPCIJA I SIMBOLIČKA VRIJEDNOST

Većina ispitanika složila se da đakovački lipicanac posjeduje snažnu simboličku vrijednost, osobito u lokalnom i kulturno-povijesnom kontekstu. Ispitanik 1 istaknuo je da je lipicanac „jedna od četiri glavne asocijacije na Đakovo – uz katedralu, biskupa Strossmayera i Đakovačke vezove“, no upozorava da taj simbol „nije dovoljno artikuliran prema van“. Ispitanik 4 iznosi optimističnije viđenje, tvrdeći da „lipicanac ima prepoznatljivost koja prelazi granice Hrvatske“, dok Ispitanik 5 smatra da je njegov identitet često zamagljen jer ga se „doživljava kao nacionalni simbol, a ne isključivo kao simbol Đakova“.

Sugovornici su se dotaknuli i povijesnog identiteta lipicanca. Ispitanik 6 posebno naglašava aristokratski karakter pasmine, ukazujući na njezinu vezu s dvorovima Austro-Ugarske, što smatra neiskorištenim potencijalom za kreiranje luksuzne turističke ponude.

IZAZOVI U BRENDIRANJU

Ključni izazovi prepoznati su na institucionalnoj, komunikacijskoj i organizacijskoj razini. Ispitanik 2 tvrdi da, iako je lipicanac „elegantan simbol baštine“, nedostaje sustavna naracija, a priča nije dovoljno oblikovana kroz suvremene medijske kanale. Ispitanik 1 naglašava da ni lokalno stanovništvo nije dovoljno svjesno značaja lipicanca: „Imamo brend, ali ne znamo pričati njegovu priču.“

Institucionalni problemi istaknuti su kao posebno važni. Ispitanik 4 ističe kako ergela djeluje pod Ministarstvom poljoprivrede, što „ograničava fleksibilnost u turističkom segmentu“. Ispitanik 5 dodaje da „brendiranje ne smije biti samo marketinška aktivnost već strateški proces koji uključuje sve dionike – od voditelja Ergele do svakog turističkog vodiča“.

Ispitanik 3 posebno naglašava odsutnost edukativnih i komercijalnih sadržaja na samoj lokaciji. Predlaže uspostavu interpretacijskog centra, proizvodnju personaliziranih suvenira (npr. figurica od slavonske gline) i digitalne inovacije poput virtualnog jahanja, koje bi „stvorile dodatnu vrijednost, ali i emociju kod posjetitelja“.

PRILIKE I RAZVOJNE MOGUĆNOSTI

Ispitanici su ponudili brojne prijedloge za unaprjeđenje brenda. Ispitanik 2 zagovara integrirani pristup u kojem bi lipicanac bio „kičma identiteta grada Đakova“, kroz razvoj tematskih restorana, suvenirnica, radionica i manifestacija. Ispitanik 1 naglašava potrebu za „definiranjem jedinstvenih karakteristika đakovačkog lipicanca na globalnoj razini“.

Kao primjer dobre prakse, Ispitanik 4 navodi vizualni identitet turističke zajednice grada Đakova u kojem lipicanac dominira kao *key visual*. Ispitanik 6 predlaže turneju lipicanaca kroz obnovljene hrvatske dvorce, a Ispitanik 5 ukazuje na veliku popularnost manifestacija poput Božićnog bala lipicanaca koji „rasprodaje karte unutar sat vremena“.

MEDIJSKA PRISUTNOST I DIGITALNA PROMOCIJA

Sugovornici su podijeljeni oko pitanja medijske vidljivosti. Dok neki smatraju da je pokrivenost zadovoljavajuća, većina upozorava da je prisutnost lipicanca u medijima pretežito prigodna. Ispitanik 1 opisuje to kao „prigodničarski PR“, dok Ispitanik 2 vidi najveći potencijal u društvenim mrežama: „Baštinske teme ne privlače *mainstream* medije, ali *online* priče mogu živjeti dulje i dublje.“

Ispitanik 5 iznio je konkretan primjer videozapisa ždrijebeta koji je dosego preko 400 000 pregleda – što potvrđuje postojanje velikog interesa za

autentične, emocionalne sadržaje. Ispitanik 6 upozorava na neiskorištenost potencijala izvan razdoblja manifestacija: „Publika postoji, ali sadržaj mora biti stalan.“

SURADNJA I UPRAVLJANJE BRENDOM

Svi sugovornici ističu važnost suradnje među dionicima. Ispitanik 1 naglašava da svaki akter ima ulogu u izgradnji brenda, dok Ispitanik 2 navodi da „bez koordinacije između kulturnih, turističkih i političkih institucija nema održivog brenda“. Primjer dobre prakse navodi Ispitanik 4 – UNESCO-ova nominacija „Tradicije uzgoja lipicanaca“, u kojoj je surađivalo više zemalja. Ispitanik 6 predlaže izradu gotovih turističkih paketa, uključujući fotografska natjecanja, radionice i predstave, koje bi lokalne zajednice i agencije mogle jednostavno primijeniti.

5.2 PRIKAZ REZULTATA – ANALIZA SADRŽAJA

Na temelju analize sadržaja i u skladu s ciljevima istraživanja, izdvajaju se sljedeći ključni rezultati koji su podijeljeni u pet kategorija:

PREPOZNATLJIVOST ĐAKOVAČKOG LIPICANCA

Najveći broj medijskih objava zabilježen je 2024. godine (14 objava), a zatim 2010. (10 objava), pri čemu su mediji najviše izvještavali u povodu UNESCO-ove povelje i institucionalnih promjena unutar Ergele Đakovo (tablica 1). Tako se može zaključiti kako su u određenoj mjeri navedena legislativna i organizacijska aktivnost imale utjecaja na veću medijsku vidljivost u odnosu na razdoblje između 2011. i 2023. godine.

Tablica 1. Broj objava po godinama

Broj objava po godini	2010	2012	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Mediji	10	1	2	9	8	9	2	1	8	7	14
TZ Đakovo											14
Ergela											179

ULOGA U KULTURNOM TURIZMU

Analiza tematske orijentacije objava pokazuje da se turistički razvoj destinacije ističe kao najzastupljenija tema (27,3 %), a slijede uzgoj pasmine (14,4 %) i eventi tradicionalne tematike (12,5 %) (tablica 2). Time se potvrđuje važnost lipicanca kao resursa kulturnog turizma.

MEDIJSKA ZASTUPLJENOST

Velika većina objava (86,4 %) izravno je fokusirana na đakovačkog lipicanca (tablica 3), što ukazuje na snažnu prisutnost teme u komunikaciji prema javnosti.

Tablica 2. Teme u objavama

	Medij	FB – TZ Đakovo	FB – Ergela Đakovo	Ukupno
Event – Božićni bal	18,3 %	0,0 %	5,0 %	8,3 %
Uzgoj	14,1 %	21,4 %	14,0 %	14,4 %
Turistički razvoj destinacije	9,9 %	14,3 %	35,2 %	27,3 %
Informativno	2,8 %	7,1 %	1,7 %	2,3 %
Event – Uskrs	1,4 %	0,0 %	6,1 %	4,5 %
Event – tradicija	1,4 %	50,0 %	14,0 %	12,5 %
Sport	9,9 %	0,0 %	13,4 %	11,7 %
Nagrade i priznanja	12,7 %	7,1 %	1,7 %	4,9 %
Politika	16,9 %	0,0 %	0,6 %	4,9 %
Lagani zabavni sadržaj	0,0 %	0,0 %	3,9 %	2,7 %
Ostalo	12,7 %	0,0 %	4,5 %	6,4 %

Tablica 3. Prisutnost teme u komunikaciji prema javnosti

	Medij	FB – TZ Đakovo	FB – Ergela Đakovo	Ukupno
Izravno	64,8%	35,7%	98,9%	86,4%
Neizravno	35,2%	64,3%	1,1%	13,6%

Najintenzivnije razdoblje objava je prosinac, u kojem se bilježi 21,6 % ukupnih objava (tablica 4), zbog sezonskih manifestacija.

Tablica 4. Objave po mjesecima

	MEDIJ	FB – TZ ĐAKOVO	FB – Ergela Đakovo	UKUPNO
Siječanj	15,5 %	0,0 %	3,9 %	6,8 %
Veljača	9,9 %	0,0 %	1,1 %	3,4 %
Ožujak	2,8 %	7,1 %	11,7 %	9,1 %
Travanj	0,0 %	7,1 %	6,7 %	4,9 %
Svibanj	1,4 %	0,0 %	10,1 %	7,2 %
Lipanj	7,0 %	0,0 %	10,6 %	9,1 %
Srpanj	5,6 %	14,3 %	14,0 %	11,7 %
Kolovoz	14,1 %	0,0 %	2,8 %	5,7 %
Rujan	15,5 %	21,4 %	10,1 %	12,1 %
Listopad	1,4 %	14,3 %	5,0 %	4,5 %
Studen	7,0 %	0,0 %	2,8 %	3,8 %
Prosinac	19,7 %	35,7 %	21,2 %	21,6 %

Najveći broj objava koristi fotografije (51,1 %) i vrlo kratke tekstove do 50 riječi, što potvrđuje vizualni i sažeti pristup u promociji (tablica 5 i 6). Ipak, analiza *hashtagova* pokazuje slabiju iskorištenost tog alata, osobito kod Ergele Đakovo (0,04 *hashtagova* po objavi), dok mediji imaju prosječno 3,4 *hashtagova* (tablica 7), što ukazuje na neiskorišten potencijal društvenih mreža.

Tablica 5. Struktura objava

	Medij	FB – TZ Đakovo	FB – Ergela Đakovo	Ukupno
Fotografija	0,0%	64,3%	70,4%	51,1%
Video	0,0%	35,7%	12,3%	10,2%
SoMe Tekst	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Plakat	0,0%	0,0%	15,6%	10,6%
PROMO	7,0%	0,0%	0,0%	1,9%
Tekst u medijima	93,0%	0,0%	1,7%	26,1%

Tablica 6. Veličina teksta

	Medij	FB – TZ Đakovo	FB – Ergela Đakovo	Ukupno
Nema	0,0%	14,3%	17,9%	12,9%
Do 50 riječi	5,6%	71,4%	63,1%	48,1%
51 – 150 riječi	12,7%	14,3%	12,3%	12,5%
151 – 250 riječi	19,7%	0,0%	4,5%	8,3%
250+ riječi	62,0%	0,0%	2,2%	18,2%

Tablica 7. Broj korištenih hashtagova

BROJ HASHTAGOVA	Medij	FB – TZ Đakovo	FB – Ergela Đakovo	Ukupno
ukupno	238	41	8	287
prosjek	3,4	2,9	0,04	6,3

OFFLINE ANGAŽMAN PUBLIKE

Objave Ergele Đakovo najviše potiču stvarni angažman korisnika (68,7 %), dok Turistička zajednica Đakova ima također značajan udio (42,9 %) (Tablica 8). To ukazuje na visok potencijal komunikacije za privlačenje posjetitelja i ostvarenje konkretnih turističkih rezultata.

Navedeni rezultati istraživanja potvrđuju kako đakovački lipicanac ima snažan simbolički kapital u domaćem kontekstu te da postoji dobro postavljena, ali nedovoljno optimizirana strategija promocije, s posebnim prostorom za unaprjeđenje digitalne prisutnosti.

Tablica 8. *Offline* angažman

	Medij	FB – TZ Đakovo	FB – Ergela Đakovo	Ukupno
Da	33,8%	42,9%	68,7%	58,0%
Ne	57,7%	28,6%	21,2%	31,4%
Teško procijeniti	8,5%	28,6%	10,1%	10,6%

6. RASPRAVA

Rezultati provedenog istraživanja potvrđuju da đakovački lipicanac, kao kulturni i simbolički resurs, posjeduje značajan potencijal za strateško brendiranje u kontekstu kulturnog turizma. Međutim njegova vidljivost, narativna artikulacija i tržišna integracija još su uvijek fragmentirane i nedovoljno sustavno razvijene. Kroz integraciju rezultata analize sadržaja i dubinskih intervjua moguće je utvrditi ključna područja za unaprjeđenje, ali i postojeće izazove koji ograničavaju puni razvoj brenda.

6.3 PERCEPCIJA I IDENTITET BREND

Sugovornici jasno ističu da je đakovački lipicanac iznimno važan simbol lokalnog identiteta, ali da na nacionalnoj i međunarodnoj razini još uvijek nedostaje prepoznatljivosti i diferencijacije. Neki od njih upozoravaju da postoji dvostruka percepcija lipicanca, s jedne strane kao aristokratske pasmine povezane s carevima i dvorovima, a s druge kao dijela narodne tradicije i slavonske svakodnevice. Ta „dvojnost identiteta“ može se interpretirati kao bogatstvo narativa, ali i kao izazov za jasno pozicioniranje brenda.

Također se pokazalo da nedostatak zajedničkog vizualnog identiteta i konzistentne komunikacije doprinosi slabijoj percepciji brenda izvan lokalnih granica. Unatoč povremenim medijskim vrhuncima, poput UNESCO-ovog priznanja 2024. godine, komunikacija o lipincima ostaje većinom prigodna i neodrživa tijekom duljeg razdoblja.

6.4 DIGITALNA PRISUTNOST I MEDIJSKA STRATEGIJA

Digitalni kanali, osobito društvene mreže, pokazuju velik potencijal, no njihovo korištenje varira. Dok Ergela Đakovo generira velik broj objava i interakcija, Turistička zajednica Đakovo ostvaruje viši prosjek angažmana po objavi. Međutim obje institucije koriste ograničen broj hashtagova i rijetko objavljuju sadržaj na drugim jezicima osim hrvatskog, čime se gubi potencijal dosezanja međunarodne publike.

Sugovornici ističu potrebu za strateškim *storytellingom* i korištenjem formata poput *reelsa*, videozapisa i interaktivnih objava. Također se predlaže suradnja s influencerima i kreiranje sadržaja koji odgovara navikama konzumacije mlađe publike. Trenutačno dominantna pozitivna konotacija u tonu objava (84,8 %) pokazuje da postoji afirmativna osnova za daljnje komunikacijske aktivnosti.

6.5 TURISTIČKA I EKONOMSKA VALORIZACIJA

Iako postoje uspješni primjeri poput Božićnog bala lipicanaca, manifestacije Đakovački vezovi i školskih vođenja po ergeli, turistička je ponuda u

mnogim aspektima nedovoljno razrađena. Sugovornici ukazuju na potrebu za dodatnim sadržajima, među kojima se ističu: stručna vođenja, interaktivne radionice, tematski suveniri, mogućnosti fotografiranja s konjima, terapijsko jahanje i digitalizirani sadržaji (npr. VR-jahanje). Time se može proširiti ciljna skupina i uključiti segment obitelji, djece, ali i posjetitelja višeg budžeta.

Također, postoji prostor za ekonomski razvoj kroz personalizirane proizvode i ekskluzivne turističke doživljaje. Modeli poput „sponzorstva konja“ ili „udomljavanja“ predloženi su kao kreativna rješenja za osiguravanje dodatnih sredstava.

6.6 UPRAVLJANJE I SURADNJA

Jedan od najsnažnije izraženih izazova jest fragmentacija odgovornosti među dionicima. Ergela Đakovo, iako središnji nositelj uzgoja i očuvanja pasmine, djeluje unutar rigidnih institucionalnih okvira Ministarstva poljoprivrede, što umanjuje fleksibilnost u razvoju tržišno orijentiranih turističkih proizvoda. Sugovornici zagovaraju stvaranje međusektorske radne skupine ili platforme koja bi koordinirala kulturne, turističke i gospodarske aspekte brendiranja.

U tom smislu pozitivno su ocijenjeni primjeri dobre prakse poput UNESCO-ove nominacije ili suradnje tijekom Đakovačkih vezova, gdje je usklađeno djelovanje rezultiralo većom međunarodnom prepoznatljivošću.

Na temelju utvrđenih tematskih područja – percepcije i identiteta brenda, digitalne prisutnosti, turističke i ekonomske valorizacije te upravljanja i suradnje – izrađena je SWOT-analiza (tablica 9) koja sintetizira snage, slabosti, prilike i prijetnje vezane za brendiranje đakovačkog lipicanca, a koja ujedno omogućuje strateški pregled ključnih unutarnjih i vanjskih čimbenika koji utječu na njegovu aktualnu poziciju i razvojne potencijale.

Brendiranje đakovačkog lipicanca suočava se s izazovima poput nedovoljne informiranosti lokalnog stanovništva, složenog prenošenja bogate povijesti, institucionalne nefleksibilnosti i slabe prepoznatljivosti na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Nedostatak jasne strategije, interaktivnih sadržaja i razvijene turističke ponude dodatno otežava razvoj brenda. Ipak, postoje brojne prilike – od jače integracije lipicanca u identitet Đakova i razvoja novih manifestacija do inovativne digitalne promocije i povezivanja s kulturnim atrakcijama, što bi moglo povećati njegovu privlačnost.

Potencijal pasmine u turističkom razvoju nije u potpunosti iskorišten. Iako je lipicanac lokalni simbol, strategije ga rijetko izričito spominju, a ponuda se uglavnom svodi na obilazak ergele. Nedostatak luksuznih i specijaliziranih

iskustava te skromna ulaganja u digitalni marketing ograničavaju privlačnije posjetitelja, posebno stranih. Promocija se pretežno veže za manifestacije i posebne datume.

Medijska prisutnost uglavnom je prigodničarska, vezana za događaje poput Božićnog bala ili UNESCO-ove povelje. Iako su objave pozitivne i vizualno privlačne, gotovo sve su na hrvatskom jeziku, a kontinuitet i međunarodni doseg izostaju. Društvene mreže pokazuju veliki potencijal za promociju autentičnog sadržaja, no nedovoljno se koriste za dugoročnu vidljivost brenda. Time su dani odgovori na postavljena istraživačka pitanja.

Tablica 9. SWOT-analiza

SNAGE	SLABOSTI
- Dugotrajna povijest i kulturna baština pasmine. - Prepoznatljivost u lokalnom kontekstu i emocionalna povezanost s regijom. - Visoki angažman korisnika na digitalnim kanalima Ergele i TZ Đakovo. - Vizualna atraktivnost lipicanaca kao promotivnog sredstva. - Snažna narativna dvojnost (carevi i narod). - UNESCO-ovo priznanje kao međunarodni validacijski alat.	- Nedostatak strateški oblikovanog narativa i konzistentnog vizualnog identiteta. - Slaba medijska prisutnost izvan sezonskih događanja. - Ograničeno korištenje digitalnih alata (<i>hashtagovi</i>, višjezičnost). - Nedovoljna turistička infrastruktura izvan glavnih manifestacija. - Ograničenja zbog institucionalnog ustroja i vlasništva. - Nedovoljno razvijena koordinacija između dionika.
PRILIKE	PRIJETNJE
- Porast potražnje za kulturnim i autentičnim doživljajima. - Upotreba digitalnog marketinga i suradnja s influencerima. - Korištenje EU-fondova i alternativnih izvora financiranja. - Uključivanje lipicanca u tematske turističke rute. - Kreiranje dodatnih proizvoda: suveniri, tematski restorani, terapijsko jahanje. - Suradnja s Lipicom i zajednički prekogranični projekti.	- Gubitak autentičnosti zbog pretjerane komercijalizacije. - Institucionalna inertnost i spora birokracija. - Dominacija lokalne komunikacije bez međunarodnog doseg. - Konkurentski kulturni sadržaji unutar regije i šire. - Ovisnost o entuzijazmu pojedinaca i manifestacijama. - Nedostatak interesa mlađe generacije za tradicionalne teme.

7. ZAKLJUČAK

Brendiranje đakovačkog lipicanca otvara širok prostor za integraciju kulturne baštine, identiteta i turističkog razvoja. Kao simbol višestoljetne tradicije konjogojstva i neizostavan dio slavonskog kulturnog krajolika, đakovački lipicanac posjeduje snažan simbolički kapital koji još uvijek nije u potpunosti valoriziran u suvremenim okvirima marketinške komunikacije i kulturnog turizma.

Teorijski pristup u radu ukazao je na važnost strateškog brendiranja koje uključuje jasan narativ, emocionalnu rezonanciju, vizualni identitet i diferencijaciju. Brendovi kulturnih resursa, osobito kada je riječ o nematerijalnoj baštini i autohtonim vrstama, zahtijevaju autentičnu prezentaciju koja istodobno komunicira tradiciju i suvremenost. Kulturni turizam pokazao se idealnim prostorom za takvu integraciju, nudeći priliku da lipicanac postane nositelj regionalnog i nacionalnog identiteta.

Istraživanje provedeno kombinacijom analize sadržaja i dubinskih intervjuja potvrdilo je visoku lokalnu emocionalnu povezanost s lipincem, ali i ograničenu prepoznatljivost na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Medijska pokrivenost koncentrirana je uglavnom oko pojedinih manifestacija, dok digitalna prisutnost, iako postojeća, pokazuje manjak strateškog upravljanja i nedovoljno korištenje modernih alata (npr. *hashtagova*, multimedije, višeznačnih narativa). Intervjui sa stručnjacima ukazali su na niz izazova – od neujednačenog pristupa promociji, preko nedostatka interaktivnih sadržaja, do nedovoljno iskorištene ekonomske dimenzije brenda.

S druge strane, utvrđene su brojne mogućnosti: razvoj dodatnih turističkih i edukativnih sadržaja, pozicioniranje lipicanca kao središnjeg simbola kulturne regije, uvođenje novih digitalnih formata u sklopu strateškog sadržajnog marketinga (engl. *content marketing*), bolja međuinstitucionalna koordinacija i stvaranje integriranih turističkih ponuda. SWOT-analiza dodatno je potvrdila ključne smjerove djelovanja – osnaživanje prepoznatljivosti, proširenje ponude, digitalnu aktivaciju i stvaranje održivih financijskih modela.

Zaključno, budućnost brendiranja đakovačkog lipicanca ovisi o sposobnosti da se simbol tradicije pretvori u dinamičan element suvremene kulturne ponude. To zahtijeva strateški, međusektorski i dugoročni pristup koji povezuje sve dionike – od institucija i lokalne zajednice do posjetitelja i medija. Ključ uspjeha nalazi se u ravnoteži između autentičnosti i inovacije, pri čemu lipicanac ne ostaje samo baštinski artefakt, već postaje živ i prepoznatljiv narativ kulturnog identiteta.

LITERATURA

- Anholt, S. (2007). *Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. Palgrave Macmillan. Preuzeto s <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/13220/1/194.pdf>
- Davis, M. (2005). *More Than a Name – An Introduction to Branding*. AVA Publishing SA. Preuzeto: <https://pdfcoffee.com/melissa-davis-jonathan-baldwin-more-than-a-name-an-introduction-to-branding-ava-publishing-2006-pdf-pdf-free.html>
- Državna ergela Đakovo i Lipik – DEDL (2024). *Misija i vizija*. Preuzeto s: <https://dedl.hr/hr/misija-i-vizija>
- Gredičak, T. (2008). Kulturna baština u funkciji turizma. *Acta turistica nova*, 2(2), str. 205–234. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/43437>
- Gundermann, C. (2023). Iberians are different: On Breed, Power, and Queer Subversion. *Humanimalia*, 13(2), str. 47–84. Dostupno na: <https://doi.org/10.52537/humanimalia.13274>
- Kapferer, J. N. (2009). *The New Strategic Brand Management: Advanced Insights and Strategic Thinking*. Kogan Page. Preuzeto s https://www.academia.edu/12869300/The_New_Strategic_Brand_Management_Jean_Noel_Kapferer_PDF
- Kesić, T. (2003). *Integrirana marketinška komunikacija*. Opinio. Preuzeto s: <https://www.scribd.com/doc/259178357/Tanja-Kesi%C4%87-Integrirana-marketing%C5%A1ka-komunikacija-pdf>
- Kotler, P. (2004). *Marketinška znanja od A do Z. 80 pojmova koje treba znati svaki menadžer*. Binoza press: Z. Preuzeto s: <https://www.scribd.com/document/145137506/Philip-Kotler-Marketing%C5%A1ka-znanja-od-A-do-Z>
- Kotler, P. i Keller, K. (2008). *Upravljanje marketingom*. 12. izdanje. MATE.
- Kotler, P. i Keller, K. L. (2016). *Marketing Management*. 15th edn. Pearson. Preuzeto s: https://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/S3D7W4_Marketing_Management.pdf
- Ministarstvo kulture i medija RH (2025). *Tradicija uzgoja lipicanaca*. Preuzeto s: <https://min-kulture.gov.hr/vrste-kulturne-bastine/nematerijalna-kulturna-bastina/nematerijalna-dobra-upisana-na-unesco-ov-reprezentativni-popis-nematerijalne-kulturne-bastine-covjecanstva/tradicije-uzgoja-lipicanaca/23194>
- Marković, M. (2018). *Komunikacijske politike u brendiranju grada: odnos identiteta i imidža Dubrovnika kao turističkog odredišta* (disertacija), Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Preuzeto: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:236:416555>
- mBaSKOOL (2025). *Brand Awareness – Definition, Importance, Types & Example*. Preuzeto s: https://www.mbaaskool.com/business-concepts/marketing-and-strategy-term-s/13057-brand-awareness.html#google_vignette
- Mohorovićić, A. (1997). *Kulturno povijesni identitet, Rano doba hrvatske kulture*. AGM.
- Paliaga, M. (2007). *Branding i konkurentnost gradova*. Marko Paliaga – samostalna naklada. Preuzeto s: <https://www.scribd.com/doc/166724470/Branding-i-Konkurentnost-Gradova-Marko-Paliaga>
- Pavlek, Z. (2008). *Branding: Kako izgraditi najbolju marku*. M.E.P. Consult.
- Richards, G. (1999). European Cultural Tourism: patterns and prospects. U: Dodd, D. i van Gemel, A. (ur.). *Planning Cultural Tourism in Europe: a presentation of theories and practice* (str. 16–32). Boekmanstichting. Preuzeto: https://www.researchgate.net/publication/254825039_European_Cultural_Tourism_patterns_and_prospects

- Schmitt, B. H. (2012). The Consumer Psychology of Brands. *Journal of Consumer Psychology*, 22(1), str. 7–17. <https://modir3-3.ir/article-english/article181.pdf>
- Skoko, B., Brčić, T., Gluvačević, D. (2012). Uloga igranog filma u brendiranju država, regija i gradova. *Međunarodne studije*, XII(3/4), str. 9–36. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/103285>
- Tkalac Verčić, A., Sinčić-Čorić, D. i Pološki Vokić, N. (2010). *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada – Kako osmisliti provesti i opisati znanstveno i stručno istraživanje*. M.E.P Consult.
- UNESCO (1972). *Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. Preuzeto s: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-concerning-protection-world-cultural-and-natural-heritage>
- Vranešević, T. (2016). *Upravljanje markama*. Zagreb.
- Qualtrics.com (2023). *Brand equity and how to build it*. Preuzeto s: <https://www.qualtrics.com/experience-management/brand/brand-equity/>
- White, E. (2018). Champagne industry in France: Competitor marketing and branding strategies. *Bachelor of Commerce Best Business Research Papers*, str. 106–119. Preuzeto s: <https://dspace.library.uvic.ca/server/api/core/bitstreams/384fdc52-95e6-4815-888c-91ae2a10843d/content>

Opportunities and possibilities for branding the Đakovo Lipizzaner in Croatia

ABSTRACT

Branding has become a crucial tool in contemporary marketing for differentiation and identity building, especially in the tourism sector. Cultural tourism, which connects travel with authentic experiences of local heritage, offers opportunities to position cultural symbols as recognizable brands. This paper explores the branding potential of the Đakovo Lipizzaner – a horse breed with deep historical and cultural significance for Croatian identity. The aim of the research is to examine how this symbol of tradition can be developed into a sustainable tourism product that contributes to heritage preservation and local development. Using a qualitative and quantitative methodology, including in-depth interviews and media content analysis, the study analyzes the current perception of the brand and identifies key challenges and opportunities for its enhancement. The findings serve as a basis for developing guidelines for authentic brand strategy. The Đakovo Lipizzaner is thus considered not only a tourist attraction but also a bearer of cultural identity and a symbol of values promoted in the context of sustainable and cultural tourism.

Keywords: branding, cultural tourism, Đakovo Lipizzaner, cultural heritage, identity

Ergela Đakovo – čuvarica kulturne i povijesne baštine konjogojstva

Pregledni rad

Tihana Ristić

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Cara Hadrijana 10, 31000 Osijek
tihana.ristic@gmail.com

Mirjana Baban

Fakultet agrobiotehničkih znanosti Osijek
Vladimira Preloga 1, 31000 Osijek
mbaban@fazos.hr

Petra Prlić

Državna ergela Đakovo
Augusta Šenoa 45, 31400 Đakovo
petra.prlic13@gmail.com

SAŽETAK

U Slavoniji je tijekom prošlih stoljeća djelovalo više od pedeset državnih i plemićkih centara za uzgoj i selekciju konja, od kojih se svojim povijesnim naslijeđem, utjecajem i opstankom najviše ističe današnja Državna ergela Đakovo. Uzgoj konja na đakovačkoj ergeli već više od pola stoljeća prikazuje neprocjenjivu povijesno-kulturnu tradiciju i genetsko naslijeđe. Temelj održivosti i identiteta ergele čini lipicanska pasmina, koja se u đakovačkoj regiji prvi put pojavljuje 1806. godine, pri smještaju konja iz izbjegle dvorske ergele Lipica u đakovačke biskupske štale. Tijekom nekoliko sljedećih desetljeća pokrenut je vlastiti ergelski uzgoj lipicanske pasmine, u kojemu je neprocjenjiv doprinos ostavio kulturno, politički i prosvjetiteljski orijentiran biskup i svojevrzni vizionar, Josip Juraj Strossmayer. Ergelu, koju je biskup tada zatekao u zapuštenom stanju, za svojega je vijeka značajno unaprijedio i postavio temelje za podizanje standarda ustanove i uzgoja lipicanske pasmine, što je i prepoznato nacionalnim i međunarodnim priznanjima za konje iz njegovoga uzgoja. Ergela je nastala s radom pod vlastelinstvom đakovačke biskupije, a sa značajnim se poteškoćama susrela se slijedom niza povijesno-prekretničkih događaja kao što su redistribucije zemljišta i promjene u utjecaju

đakovačkog vlastelinstva, gubici tijekom Drugoga svjetskoga rata i posljedična restrukturiranja. Usprkos izazovima, uspjela je sačuvati kontinuitet uzgoja i očuvanja lipicanske pasmine na ovim područjima te se reorganizirala u državnu instituciju – Zemaljsku pastuharnu Đakovo. Raspuštanjem značajne i suradničke ergele Lipik 1956. godine, đakovačka je ergela postala jedina matična ergela lipicanske pasmine i takva ustanova u Hrvatskoj. Tijekom sedamdesetih godina cjelokupna nabava, uzgoj, vođenje matičnih evidencija i selekcija plemenitih lipicanaca koncentrirani su upravo u Đakovu. Status Državne ergele stekla je 1997. godine te u tom statusu djeluje do danas. Cilj je ovoga rada prikazati povijesni razvoj i kontinuitet Državne ergele Đakovo, s naglaskom na njezinu ulogu u očuvanju lipicanske pasmine jer je ona, uz UNESCO-ovo priznanje za tradicionalni uzgoj konja lipicanske pasmine, jedinstven i trajni primjer kulturno-tradicionalne vrijednosti i identiteta istočne Slavonije.

Ključne riječi: Ergela Đakovo, lipicanac, tradicija

1. UVOD

Slavonija je zahvaljujući obradivim poljoprivrednim površinama i velikoj potražnji za radnim konjima prepoznata kao središte uzgoja lipicanaca u Hrvatskoj (Baban i sur., 2024). Lipicanska se pasmina istaknula svojom snagom, izdržljivošću, skromnošću u hranidbi i smještaju te voljom za radom i lakoćom učenja. Tijekom povijesti, lipicanska pasmina nije bila važna samo za plemićke i veleposjedničke slojeve već je postala sastavni dio narodne kulture, osobito u područjima istočne Đakovštine, vinkovačkog, županjskog i brodskog kraja, gdje je služila u poljoprivredi i obrani granica Vojne krajine (Čačić i sur., 2007). U Hrvatskoj, uzgoj lipicanaca započinje 1700. godine u ergeli grofa Andrije Jankovića u Terezovcu (Steinhausz, 1943). Pasminu odlikuje pretežito siva, a rjeđe vrana, dorata ili najrjeđa, recesivna alata boja, uz izdašne i elegantne hodove, živahan temperament i izraženu volju za radom, kojima odgovaraju i druge osobitosti vanjštine – plemenita glava, srednje dug i mišićav vrat, širok i dubok prsni koš, snažna leđa i čvrste noge s izraženim zglobovima i čvrstim kopitima (Baban, 2003). Osnutak i ime pasmine povezani su s ergelom Lipica na području današnje Slovenije. Nastala je križanjem izvornih kraških kobilica s uvezenim pastusima španjolskog, napuljskog, arapskog, danskog i kladrupskog podrijetla, i to s ciljem uzgoja jahaćeg i zaprežnog konja koji će odgovarati potrebama dvora Habsburške Monarhije. Od osnutka ergele Lipica, 1580. godine, ta se pasmina koristila upravo za svečane ceremonije bečkoga dvora i u Španjolskoj školi jahanja

za klasične dresurne elemente jahanja, bilo pod sedlom ili izvodeći ih iznad zemlje, s tla. Ergelski i sistematičan uzgoj lipicanaca proširio se u nekoliko drugih europskih regija, a trenutačno je brojno stanje lipicanaca u svijetu 12 852 grla (Lippizan International Federation – LIF, 2024). Uzgojni su ciljevi ovisno o geografskim, socijalnim i kulturnim uvjetima, doveli do morfoloških raznolikosti unutar lipicanske populacije, čime se prepoznaju različiti uzgojni tipovi (Baban, 2021., cit. prema Hrvatskoj poljoprivrednoj agenciji – HPA, 2015). Unutar pasmine uzgaja se 8 međunarodno priznatih linija pastuha i 67 rodova kobila (LIF, 2025). Klasičnih 6 linija pastuha: Pluto (danska linija), Conversano i Neapolitano (napuljske linije), Favory i Maestoso (kladrupske linije), Siglavy (arapska linija), uzgojeno je u austrijskoj dvorskoj ergeli Lipica, a uz njih su važne dvije linije pastuha nastale izvan ergele Lipica: mađarska linija Incitato i hrvatska linija Tulipan. Hrvatska ima 16 međunarodno priznatih rodova kobila (LIF, 2025 a,b), od kojih se 13 uzgaja na ergeli Đakovo. Očuvanje genetske raznolikosti lipicanske pasmine predstavlja strateško uzgojno pitanje i ključno je za održavanje pasmine jer je riječ o relativno maloj, zatvorenoj populaciji konja (Čačić, 2011). Jedan je od uzgojnih ciljeva očuvanje genetske varijabilnosti, kao i osobina pasmine (morfoloških i reproduksijskih), imajući posebno u vidu očuvanje hrvatskih linija i rodova te njihovu uravnoteženost u populaciji (DEĐL, 2022). Danas su u Hrvatskoj lipiscanci neizostavni dio konjičkoga sporta, folklornih manifestacija i turističkih događaja, a njihova povijest i selekcija svjedoče o dugotrajnom ljudskom trudu i poštovanju prema toj plemenitoj pasmini. Uzgojni ciljevi usmjereni su i na uporabnu svrhu, takvu da se uzgajaju konji koji su primjereni za ostvarenje rezultata u sportu (u zaprezi ili pod sedlom), te u upotrebi u ostalim rekreativnim oblicima korištenja konja (DEĐL, 2022).

2. OSNUTAK I RAZVOJ ERGELE ĐAKOVO

Na posjedima bosansko-srijemskih biskupa, na zemlji koja je dobivena darovnicom od hrvatsko-ugarskog kralja Kolomana još 1239. godine, a potvrdom kralja Bele IV. 1244. godine zabilježen je uzgoj konja (Romić, 1978). Znakovit je i zapis 1374. godine, kada je bosanski ban Tvrtko I. darovao biskupu Petru 10 arapskih kobila i jednoga pastuha prigodom svog vjenčanja s bugarskom princezom Doroteom (Državna ergela Đakovo – DEĐ, 2006). Smatra se da su đakovački biskupi na svom imanju i prije uzgajali konje, a i sam biskup Juraj Palina (1524. – 1526.), junak Mohačke bitke 1526. godine, bio je veliki ljubitelj konja (DEĐ, 2006). Isti autori navode kako je 1506. godina službena godina za osnutak ergele, jer se tada po prvi puta u povijesnim zapisima spominje riječ „ergela“, i to kada je biskup Mijo Kesarić posjedovao ergelu s 90 arapskih konja. Uzgoj konja u Đakovu do početka 19. stoljeća

temeljio se isključivo na arapskim konjima (DEĐ, 2006). Tijekom turske vladavine ergela je pretrpjela velike gubitke, a obnovljena je početkom 18. stoljeća, kada je biskup Đuro Patačić nabavio arapske konje iz Carigrada, dok je biskup Petar Bakić ergelu povećao na 375 grla (Baban, 2021). Biskup Petar Bakić (1716. – 1749.) ostavio je veliki trag podigavši infrastrukturu staja za čak 250 konja i obnovivši srednjovjekovnu tradiciju uzgoja konja. Njegova ostavština *Opisi vlastelinstva* sadrži podatke o gospodarstvu, konjima i uzgojnim normativima (DEĐ, 2006).

3. UZGOJ LIPICANSKE PASMINE NA ERGELI ĐAKOVO

Zbjegom Lipice pred napoleonskim ratovima koja je godinu dana bila smještena u biskupskim štalama u Đakovu, u znak zahvalnosti ostaju 3 lipicanska pastuha. Potpuni prijelaz na uzgoj lipicanske pasmine dogodio se 1854. godine (Stipić, 1975), a najveće zasluge tome pripadaju velikom hrvatskom kulturnom neimar i meceni Josipu Juraju Strossmayeru koji osniva lipicansku ergelu s pastuhom Favory Calma i kobilama Contessa, Sfinga, Tapis, Alda, Austria, Romana i Sorta iz ergele Lipica. Biskup Krapac, nasljednik biskupa Strossmayera, kupuje također u ergeli Lipica 1914. godine još četiri lipicanske kobile: Sagana, Virtuosa, Fiorentina i Area, od kojih se u zadržalo samo potomstvo kobile Sagana (Romić, 1957). Uz pomoć svoga oca, kojega u literaturi spominju kao stručnjaka i ljubitelja konja, biskup je započeo s obnovom i nabavom konja, čime je ergela u nekoliko godina značajno uznapredovala (DEĐ, 2006). 1860. godine zabilježen je lipicanski pastuh imena „Favory“ tijekom prodaje državi, što upućuje na prvotno nabavljenog pastuha linije Favory. Presudan utjecaj na razvoj đakovačke ergele imao je upravo time što je donio ključne odluke i potaknuo potrebne promjene koje su ergelu učinile jednom od najznačajnijih institucija uzgoja lipicanaca u Hrvatskoj i Europi (DEĐ, 2006; Romić, 1940). Nakon 1870. godine Strossmayerova je ergela u potpunosti prešla s uzgoja arapskih konja na lipicansku pasminu, čija su grla postala cijenjena širom Hrvatske i inozemstva. Kulminacijskom godinom za ergelu smatra se 1898. godina, kada je na ergeli bilo 288 grla, uključujući 199 konja za zaprege, 56 kobila, 4 pastuha i 106 mladih konja do 4 godine (Ilančić, 1975). Strossmayer je ergelu organizirao tako da je ljeti boravila u Kranjskom Dolu kod Levanjske Varoši, a zimi u Đakovu te je svake godine pregledavao sve konje, a posebnu je pažnju posvetio četveroprezima (Živaković-Kerže, 1997). Uzgoj je davao izuzetne rezultate – konji su osvajali nagrade na izložbama u Zagrebu i Beču, a ergela je postala poznata i izvan Hrvatske, posebice među kupcima iz Bosne (DEĐ, 2006). Strossmayer se, kao biskup, istaknuo i na području kulturno-prosvjetnog djelovanja, ostavši vjeran svojim načelima te hrabro boreći se za interese Hrvatske i slavensku

uzajamnost (Hrvatska enciklopedija, 2025; Šokčević, 2021; Ostajmer, 2015). Njegova posvećenost ergeli bila je dio šireg vizionarskog djelovanja usmjerenog na obnovu i izgradnju crkvenih, obrazovnih i gospodarskih institucija u Đakovu. Kroz ergelu je promicao obrazovanje, stručnost i tradiciju, pri čemu je lipicanac postao simbol prestiža i identiteta grada. Njegovo djelovanje imalo je dugotrajan utjecaj na razvoj i položaj ergele kao žive kulturne i gospodarske baštine Slavonije (Dunderović, 2021). Ergela Đakovo nastavila je svoj tradicijski uzgoj lipicanaca i ostala važan centar hrvatskog konjogojstva i za vrijeme biskupa Ivana Krapca (1910. – 1913.). Krapac je bio poznat po ulaganju u infrastrukturu i proširenju ergelske djelatnosti (DEĐ, 2006). Najznačajniji doprinos biskupa Krapca bila je izgradnja staja za konje i stanova za radnike na ergeli na Ivandvoru, sedam kilometara zapadno od Đakova, 1912. godine. Te zgrade zadržale su svoj izvorni izgled i funkcionalnost do danas, a Ivandvor je postao ključna lokacija za uzgoj kobila i podmlatka, gdje se ždrebadi i kobile odgajaju do svoje treće godine. Biskup Krapac svojim je ulaganjima osigurao kontinuitet i razvoj ergele, omogućio stručan uzgoj lipicanaca i stvorio temelje za današnju ulogu ergele kao centra konjogojstva, kulture i turizma u Slavoniji (Sabolski, 2013).

4. OČUVANJE I RAZVOJ ERGELE ĐAKOVO

Ergela je tijekom prošloga stoljeća u nekoliko razdoblja pretrpjela značajne gubitke, osobito tijekom ratova (DEĐ, 2006). Isti autori navode kako je 1920. godine, uslijed agrarne reforme i smanjenja površina đakovačkog vlastelinstva, došlo do nagloga pada brojnog stanja i kvalitete uzgoja, iako je prije Drugog svjetskog rata ergela bila obnovljena i proširena. Nedugo zatim, osnovana je i ergela konja nonius pasmine (Romić, 1978), s ciljem uzgoja snažnih konja za rad u poljoprivredi.

Godine 1900. biskupstvo vlastelinstvo brojalo je 119 konja u gospodarstvu i u ergeli 169, sveukupno 288 grla (Čačić, 2025). U to vrijeme nonius pasmina postaje vrlo popularna te biskup Strossmayer uzima u zakup jednog rasplodnog pastuha kojeg pripušta na radne kobile u gospodarstvu. Uzgoj noniusa bio je manje značajan u đakovačkoj biskupiji, ali se postupno povećavao i razvijao u ergeli s lipicanskim uzgojem, tako da je 1943. godine za vrijeme biskupa Antuna Akšamovića matično stado kobila u ergeli brojalo 148 rasplodnih kobila, 83 lipicanske i 65 nonius pasmine. Na žalost, ergela je zbog ratnih stradanja tijekom Drugoga svjetskog rata nakon rata brojala samo 25 kobila i ženskog pomlatka, a nakon posljedica ratnog stradanja uzgoj noniusa postupno nestaje.

Godine 1946., točnije dana 28. studenog 1946. odlukom Ministarstva

poljoprivrede i šumarstva NRH, u Đakovu je utemeljena Državna pastuharna Đakovo (Benčević, 1958). Pastuharna je osnovana kao republička konjogoj-ska ustanova koja započinje svoj rad 13. siječnja 1947. godine s primarnim za-datkom da prikuplja čistokrvne rasplodne pastuhe toplokrvnih i hladnokrv-nih pasmina koji su se kao ostatci poslije Drugoga svjetskog rata nalazili raspršeni po čitavom području NRH. Glavni zadaci pastuharne bili su uzgoj i distribucija kvalitetnih državnih pastuha u zemaljski uzgoj, osnivanje i or-ganizacija uzgoja konja u državnom, zadružnom i privatnom sektoru te osni-vanje središnjega registra svih grla lipicanske pasmine konja. Nakon godinu dana postojanja pastuharne sagrađeni su dodatni objekti i povećan je broj stajališta (vezova) koji su popunjeni pastusima iz zemaljskog uzgoja (Gažo, 1948). Godine 1960. dolazi do raspuštanja pastuharne i ergele u Kutjevu i er-gele Ovčara u Slavonskoj Požegi, a sva grla iz Kutjeva preuzima pastuharna i ergela Đakovo, a to sve dovodi do promjene te Zemaljska pastuharna Đakovo odlukom Poljoprivredno-šumarske komore NR Hrvatske postaje Centar za selekciju konja SR Hrvatske (Čačić, 1998). Centar djeluje samostalno do 1969. godine, kada postaje dijelom PIK-a Đakovo kao jedan od OOUR-a.

Uz to, u Đakovu je djelovao i novoosnovani Centar za selekciju konja Socijalističke Republike Hrvatske, zadužen za nabavu, uzgoj, vođenje ma-tičnih evidencija i selekciju lipicanskih konja (DEĐ, 2006). Osnivanje jahaće škole u Đakovu vezano je uz razvoj i modernizaciju ergele Đakovo, a posebice nakon Drugoga svjetskog rata, kada je ergela prešla pod državnu upra-vu. Škola jahanja u Đakovu započela je s radom 27. veljače 1947. godine kao dio organizacije pod nazivom „Škola učenika u privredi“ ili „Škola jahanja u Đakovu“ (DEĐ, 2006). Svaki tečaj trajao je dvije godine, a učenici su tije-kom školovanja obavljali sve praktične poslove oko konja, učili jahati i vo-ziti zaprege te pohađali nastavu u školi (DEĐ, 2006). Ravnatelji Pastuharne i škole bili su dr. Zvonko Benčević i dipl. ing. Luka Stipić. Škola je bila dio Pastuharne, a njezina svrha bila je stručno osposobljavanje kadrova za rad u konjogojstvu i konjičkome sportu. Jahaća je škola omogućavala učenicima praktičnu obuku u staji i na hipodromu, a istovremeno su pohađali i nasta-vu u školi učenika u privredi u Đakovu. Taj model obrazovanja pridonio je razvoju stručnoga kadra, promociji konjičkoga sporta i očuvanju tradicije uzgoja lipicanaca u Slavoniji. Danas je tradicija jahanja i obrazovanja na-stavljena kroz rad konjičkih klubova i organizaciju turističkih sadržaja na ergeli Đakovo, čime se prenosi znanje i ljubav prema konjima novim genera-cijama (Baban, 2022; Sabolski, 2013; Miletić, 2009). Značajan događaj u no-vijoj povijesti bio je posjet engleske kraljice Elizabete II. 1972. godine, koji je ergeli donio međunarodni ugled i priznanje (DEĐL, 2025; Čačić i sur., 2007). Četrdeset četiri godine kasnije, ergelu je posjetila vojvotkinja od Cornwalla,

Camilla Parker Bowles, supruga tadašnjeg princa Charlesa, a danas kralja Ujedinjenoga Kraljevstva. Tijekom posjeta Osječko-baranjskoj županiji 2016. godine, vojvotkinja Camilla je pogledala kočiju u kojoj se 1972. godine gradom, u čuvenom lipicanskom četveropregu, provezla Kraljica Elizabeta II. Ta kočija, izložena u kompleksu ergele, i danas podsjeća na važan povijesni trenutak, a povodom posjeta vojvotkinje izveden je i lipicanski „ples“, tj. dresura u najvećoj zatvorenoj jahaonici u Hrvatskoj (Rogulja, 2024). Ergela u Đakovu 2025. godine obilježava 519 godina organiziranoga uzgoja konja i predstavlja jedan od najvažnijih simbola grada Đakova i istočne Hrvatske. Stjecanjem statusa Državne ergele 1997. godine, preuzima ustrojstvo koje postoji i danas. Djeluje na dvije lokacije (Pastuharna u samom centru grada i ergela Ivandvor na periferiji grada Đakovo), gdje skrbi za 172 konja (Hrvatska agencija za poljoprivredu i hranu, HAPIH, 2025.) te se održavaju turistički obilasci, konjička natjecanja i konjičke predstave.

5. PREPOZNATLJIVOST TRADICIJE UZGOJA LIPICANACA U HRVATSKOJ

Organizacija uzgoja u Slavoniji razvijala se kroz dvije temeljne forme: uzgoj u državnim ergelama (Đakovo i Lipik) te zemaljski uzgoj na seoskim gospodarstvima koji je bio udružen u udruge uzgajivača u cilju uspješnije provedbe uzgojno selekcijskih mjera. Prve tri udruge za uzgoj lipicanaca osnovane su 1920. godine u Starom Petrovom Selu, Rešetarima i Godinjaku kraj Nove Gradiške (Španiček, 2019). Godine 1922. osnovana je poznata konjogojska udruga u selu Tominovac kod Kutjeva, a 1937. u Širokom Polju i Babinoj Gredi. S vremenom ugasle, obnavljane ili iznova osnivane, konjogojske udruge i danas su iznimno važne za širenje i unapređenje uzgoja lipicanaca u Slavoniji, a još više za organizaciju njihove promocije na folklornim manifestacijama, konjogojskim izložbama i priredbama.

Prema posljednjim podacima, ukupan broj lipicanaca u Republici Hrvatskoj je 2 297, od kojeg zemaljski uzgoj čini 89 %, ergela Đakovo 8 %, a kojoj slijedi ergela Lipik s 3 % (HAPIH, 2025). Uloga ergele Đakovo primarno je očuvanje genetskih resursa pasmine, osiguranje kvalitete uzgoja kroz kvalitetan uzgojno-selekcijski rad i uporabnu svrhu – u dresurnome jahanju i zaprežnom sportu. Zemaljski i ergelski uzgoj usko surađuju, tako da ergela osigurava dostupnost kvalitetnih grla za rasplod. Očuvanje uzgoja lipicanaca u Slavoniji potvrđeno je upisom u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao nematerijalno kulturno dobro. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske izdalo je *Rješenje* kojim se utvrđuje da „Tradicije uzgoja lipicanaca u Slavoniji, Baranji i Srijemu“ imaju svojstvo nematerijalnog kulturnog dobra Republike

Hrvatske (oznaka Z-6918), (Državna ergela Đakovo i Lipik, DEDL, 2017). Iz *Rješenja* proizlazi sustav mjera zaštite tradicije uzgoja lipicanaca u Slavoniji, Baranji i Srijemu, propisan u službenim rješenjima Ministarstva kulture i medija, koji obuhvaća više ključnih područja i aktivnosti poput organiziranja manifestacija, izložbi, smotri, priredbi i natjecanja te promocije u tiskanim i elektroničkim medijima, s glavnim ciljem osiguravanja dostupnosti i prepoznatljivosti dobra široj javnosti. Uzgoj i selekcija konja primarni su cilj Državne ergele Đakovo, no posljednjih je godina poseban naglasak na razvoju turističkih potencijala, promociji đakovačke ergele, uključujući konjički turizam u širu ponudu. Lipicanac je, prema Deže i sur. (2019), postao prepoznatljiv brend za kreiranje turističkih proizvoda i razvoj konjičkoga turizma u kontinentalnom dijelu Hrvatske. Za učinkovitu zaštitu tradicije uzgoja nužno je kontinuirano obrazovanje stručnoga kadra, sustavno dokumentiranje i vrednovanje baštine i povezivanje uzgoja lipicanaca s njihovom društvenom ulogom u prošlosti i sadašnjosti. Nositelji dobra, uključujući ergele, udruge i pojedince, trebali bi provoditi mjere zaštite u skladu sa *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*, pridržavajući se povijesno-tradicijske matrice i pojavnosti dobra (Korabi i sur., 2017). Nematerijalna kulturna baština obuhvaća sve oblike života, vještina, običaja, izraza i oblika stvaralaštva koje zajednice ili pojedinci prepoznaju kao dio svoje kulture, kulturno naslijeđe i prenose s generacije na generaciju. Prema UNESCO-ovoj definiciji, to su prakse, predstave, izrazi, znanja, vještine, instrumenti, predmeti, rukotvorine i kulturni prostori, koje zajednice prihvaćaju kao dio svojega naslijeđa. U Hrvatskoj, prema Ministarstvu kulture i medija (2025), nematerijalna baština uključuje jezik, dijalekte, usmenu književnost, folklorne tradicije (glazbu, ples, običaje, igre, predaje i obrede), te tradicijska umijeća i obrte. Primjer takve nematerijalne baštine je upravo uzgoj lipicanaca u Slavoniji, Baranji i Srijemu, koji je upisan u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao nematerijalno kulturno dobro. Sve se veći broj mladih odlučuje za uzgoj i očuvanje te vrijedne pasmine, prepoznajući njezinu vrijednost za kulturnu baštinu i ruralni razvoj (Ristić i sur., 2024). Za vlasnike i uzgajivače, njihova prezentacija predstavlja priliku za prikaz bogatstva narodne tradicije i običaja kroz pripremu konja, kola i fijakera, što donosi veliku čast dok publika s divljenjem i poštovanjem prati ove prikaze. Upisom na popise nematerijalne kulturne baštine (nacionalne i UNESCO-ove), ističe se važnost očuvanja tih tradicija za kulturni identitet i kontinuitet zajednica. Zaštita kompleksa ergele Ivandvor započela je 2014. godine na inicijativu Državne ergele Đakovo. Konzervatorski je odjel u Osijeku nakon pregleda graditeljske baštine ergele Ivandvor, utvrdio kako zgrade, uz povijesni značaj, imaju odlike kulturno-povijesne cjeline povijesne i tehničke vrijednosti, čime ispunjavaju

kriterije za upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Kompleks ergele Ivandvor službeno je upisan u Registar kulturnih dobara pod brojem Z-6548 (Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 2023). Kompleks Ivandvora čine staje, ispusti za pastuhe, kobile i ždrebad i zgrada radničkih stanova izgrađenih 1912. godine za vrijeme biskupa Ivana Krapca, a okružuje ih 310 hektara pašnjaka, livada i poljoprivrednog zemljišta. Zgrade su zadržale svoj izvorni izgled, s masivnim opečenim zidovima i drvenim krovovima. Idejno rješenje predlaže prenamjenu zgrade u interpretacijski centar s muzejskim postavom koji će predstavljati povijest i tradiciju konjogojstva, uključujući prikaz nematerijalnoga kulturnog dobra uzgoja lipicanaca, upisanog u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske pod brojem Z-6918 (Ministarstvo kulture i medija, 2022). Međunarodnu nominaciju za uvršćavanje tog nematerijalnog kulturnog dobra na UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne baštine čovječanstva pokrenula je Međunarodna uzgojna organizacija za lipicansku pasminu (LIF). Od 2015. godine, ovaj projekt okuplja državne ergele i privatne uzgajivače iz Austrije, Slovenije, Slovačke, Mađarske, Hrvatske, Italije, Rumunjske i Bosne i Hercegovine. Na sjednici Međuvladinog odbora za nematerijalnu kulturnu baštinu UNESCO-a, održanoj 1. prosinca 2022. u Rabatu, glavnome gradu Maroka, projekt je službeno uvršten na Reprezentativni popis svjetske nematerijalne baštine. Svečana dodjela UNESCO-ove povelje za međunarodnu nominaciju „Tradicije uzgoja lipicanaca“ održana je 12. siječnja 2024. godine u Državnoj ergeli Đakovo.

6. ZAKLJUČAK

Lipicanac je oduvijek imao značajnu ulogu kao integralni dio kulturnog identiteta i svakodnevnog života Slavonaca. Povijest ergele Đakovo ispričala je priču o lipicanskoj pasmini od njezinih početaka, kada su prvi lipicanski konji ostavili neizbrisiv trag i postali neizostavan dio duha i tradicije ovih krajeva, a njihov utjecaj traje i danas. U tradicijskoj kulturi, lipicanac je imao iznimno važan status, često smatran članom obitelji. Njegova elegancija, živahnost, ljepota i skromnost u hranidbi i smještaju osvojili su i jednu od najznačajnijih povijesnih figura ovih prostora – biskupa Josipa Jurja Strossmayera, koji se odlučio za isključivi uzgoj lipicanaca te tako ostavio značajan povijesni, kulturni, politički i prosvjetiteljski doprinos. Pravilnim uzgojem i selekcijom, Državna ergela Đakovo ostvarila je značajne uspjehe u očuvanju tog nematerijalnog kulturnog dobra, koje je prepoznato i upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, dok je na svjetskoj razini ostvareno postignuće UNESCO-ove povelje „Tradicija uzgoja lipicanaca“. Uz to, Državna ergela Đakovo prepoznaje važnost turističkog razvoja, nastojeći integrirati konjički turizam u širu turističku ponudu. Lipicanac se

danas priznaje i prepoznaje kao simbol i brend grada Đakova, neizostavan dio kulturno-folklornih manifestacija, prikaza, priredbi, konjičkih natjecanja u dresuri i zapregama te pokladnih jahanja. U suvremenom kontekstu, uz suočavanje s izazovima globalizacije i društvenih promjena, iznimno je važno osigurati zaštitu ovih vrijednosti jačanjem nacionalnih, regionalnih i lokalnih identitetskih specifičnosti, čime bi se spriječilo moguće nestajanje ili uništenje tog nematerijalnoga kulturnog dobra.

LITERATURA

- Baban, M. (2003). Procjena genetskih parametara morfoloških svojstava i radne sposobnosti populacije lipicanskih konja (Doktorska disertacija). Poljoprivredni fakultet Osijek.
- Baban, M. (2021). 515 godina Đakovačke ergele i 220 godina uzgoja lipicanskih konja. REVIJA Đakovački vezovi, (51), 54–59.
- Baban, M. (2022). Mogućnost razvoja konjičkoga turizma u Hrvatskoj. U J. Jurković Petras (Ur.), 56. Đakovački vezovi (str. 110–116). <https://djakovacki-vezovi.hr/mogucnost-razvoja-konjickog-turizma-u-hrvatskoj/>
- Baban, M., Vukadinović, A., Mijić, P., Bogut, I., & Ristić, T. (2024). Uloga održivog konjičkog turizma u revitalizaciji Osječko-baranjske županije. Međunarodna znanstveno-stručna konferencija: Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (pp. 569–582). Institut za istraživanje migracija.
- Benčević, Z. (1958): Državna pastuharna Đakovo. Povodom 10 - godišnjice osnutka i rada. Veterinar, VII (1), 10-12.
- Čačić, M. (1998): Državna ergela lipicanaca u Đakovu. Diplomski rad. Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Čačić, M., Baban, M., Korabi, N., & Tadić, D. (2007). Geografsko – kulturološki aspekti uzgoja lipicanaca u Hrvatskoj. Konferencija o izvornim pasminama i sortama kao dijelu prirodne kulturne baštine s međunarodnim sudjelovanjem. Šibenik, 13.-16. studenog 2007. Knjiga sažetaka 55-58.
- Čačić, M. (2011). Genetička analiza lipicanca u Hrvatskoj (Doktorska disertacija). Agronomski fakultet Zagreb.
- Čačić, M. (2025): Nonius u Hrvatskoj. Monografija. Tiskarski obrt Zebra. Vinkovci.
- Deže, J., Baban, M., & Ranogajec, Lj. (2019). Konjički turizam - potencijal razvitka Državne ergele Đakovo. U 12th international scientific/professional conference, agriculture in nature and environment protection (pp. 267–271). Glas Slavonije d.d.
- Državna ergela lipicanaca Đakovo (DED), (2006). 500 godina Ergele Đakovo. 1506–2006. Monografija. IBL, d.o.o. Osijek.
- DEDL. (2017). Tradicija uzgoja lipicanaca u Slavoniji, Baranji i Srijemu nematerijalno kulturno dobro (e-izvor). <https://dedl.hr/hr/pocetna>
- DEDL. (2025). Povijest ergele (e-izvor). <https://ergela-djakovo.hr/hr/povijest-ergele/>
- Dunderović, I. (2021). Biskup Josip Juraj Strossmayer i katedrala Sv. Petra u Đakovu. Završni rad. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. <https://repozitorij.unipu.hr/islandora/object/>

unipu:6529/datastream/PDF/view

Gažo, T. (1948): Razvoj i rad zemaljske pastuharne Đakovo u god. 1947.. *Stočarstvo*, 2 (2): 33–35.

Hrvatska agencija za poljoprivredu i hranu, HAPIH. (2025). Godišnji izvještaj o radu Hrvatske agencije za poljoprivredu i hranu za 2024. godinu. Hrvatska agencija za poljoprivredu i hranu.

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje (2025). Strossmayer, J. J. (2013–2025). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. (e-izvor). <https://enciklopedija.hr/clanak/strossmayer-josip-juraj>

Državna ergela Đakovo i Lipik (2022). Uzgojni program lipicanske pasmine u Republici Hrvatskoj. <https://dedl.hr/hr/uzgojni-program-lipicanske-pasmine-konja-u-republici-hrvatskoj>

Ilančić, D. (1975). Nekadašnje ergele Slavonije i Srijema. Poljoprivredni institut, Osijek.

Korabi, N., Španiček, Ž., Ravas, M., Petrović Leš, T. (2017). Uzgoj lipicanaca s aspekta zaštite kulturne baštine u Republici Hrvatskoj. 4. Savjetovanje uzgajivača konja u Republici Hrvatskoj. Zbornik predavanja, (str. 22–27). Bjelovar.

Lipizzan International Federation (LIF). (2024). Population (e-izvor). <https://www.lipizzan-online.com/main.asp?kat1=64&kat2=543&kat3=&vid=1>

Lipizzan International Federation (LIF). (2025 a). Sire lines and Mare families (e-izvor). <https://www.lipizzan-online.com/main.asp?VID=1&kat1=85&kat2=603&kat3=>

Lipizzan International Federation (LIF). (2025 b). <https://www.lipizzan-online.com/main.asp?VID=1&Kat1=64&Kat2=543&Kat3=&scsq=1>

Miletić, H. (2009). Pregled đakovačkog školstva. Zbornik Muzeja Đakovštine, 159–172. <https://hrcak.srce.hr/file/314767>

Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. (2023). Lokalna razvojna strategija LAG-a Strossmayer za razdoblje 2023–2027. <https://registar.kulturnadobra.hr>

Ministarstvo kulture i medija. (2022). Multinacionalna „Tradicija uzgoja lipicanaca“ upisana na UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne baštine čovječanstva (e-izvor). <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/multinacionalna-tradicija-uzgoja-lipicanaca-upisana-na-unesco-ov-reprezentativni-popis-nematerijalne-bastine-čovječanstva/>

Ministarstvo kulture i medija. (2025). Nematerijalna kulturna baština i procedure upisa na popise. <https://min-kulture.gov.hr/print.aspx?id=16442&url=print>

Ostajmer, B. (2015). Two Viennese students – the bishop and his disobedient pastor Jakov Stojanović. In „Der Geistliche Nationsbildner“: Josip Juraj Strossmayer (1815–1905) in Wien: Wien und Kroatien in 19. Jahrhundert (pp. 103-122). Beč, Austrija <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-skup/625206>

Ristić, T., Baban, M., Bogut, I., Mijić, P., & Kekez, T. (2024). Utjecaj održivog konjičkog turizma u revitalizaciji Baranje. U F. Stević, V. Rožac, I. Bašić, & S. Ozimec (Eds.), 13. Međunarodni simpozij „Kopački rit jučer, danas, sutra 2024“ (sažeci). Javna ustanova „Park prirode Kopački rit“.

Rogulja, T. (2024). Tragom britanske krune. Turistička zajednica grada Osijeka. <https://www.tzosijek.hr/stranica.php?id=1403>

Romić, S. (1940): Ergela dobra biskupije đakovačke. Veterinarski arhiv 11, Zagreb.

Romić, S. (1957): K 450 – godišnjici ergele đakovačke. Veterinaria, 1: 114-120.

Romić, S. (1978). Uz 470. godišnjicu ergele đakovačke. Zbornik Muzeja Đakovštine, 1 (1), 27-39. <https://hrcak.srce.hr/236872>

Sabolski, P. (2013). Marketing – mix na primjeru Ergele Đakovo. Završni rad. Ekonomski fakultet Osijek.

- Steinhausz, M. (1943): Linije pastuha i rodovi hrvatskog lipicanaca. Gospodarska knjižnica, Zagreb.
- Stipić, L. (1975): Bijeli lipicanci Đakova. Centar za selekciju konja Đakovo. GIP Tipografija Đakovo.
- Šokčević, Š., & Živić, T. (2021). Newman and Strossmayer on the relationship between the church and the state (II). *Anafora*, 8(1), 99–123. <https://doi.org/10.29162/ANAFORA.v8i1.6>
- Živaković-Kerže, Z. (1997). Kratak prikaz đakovačkog vlastelinstva u doba biskupa J.J. Strossmayera. *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 4 (1), 17-25. <https://hrcak.srce.hr/236658>
- Španiček, Ž. (2019): Tradicije uzgoja konja lipicanaca u Slavoniji, Baranji i Srijemu između kulturnih praksi i kulturnih politika // Nesnovna dediščina med prakso in registri, 15. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, str. 210-227

Đakovo Stud Farm – Guardian of the cultural and historical heritage of horse breeding

ABSTRACT

In the region of Slavonia, over the past centuries, more than fifty systematic institutions for horse breeding and selection have operated, among which today's Đakovo State Stud Farm stands out most prominently due to its historical legacy, influence, and longevity. Horse breeding at the Đakovo Stud Farm has, for more than half a century, represented an invaluable historical and cultural tradition as well as a scholarly heritage. The foundation of the stud farm's sustainability and identity is the Lipizzaner breed, which appeared in the Đakovo region in 1806 during the relocation of horses from the fleeing royal Lipica Stud Farm to the Episcopal stables of Đakovo. Over the subsequent decades, the establishment of an independent Lipizzaner breeding program was initiated, significantly enriched by the cultural, political, and Enlightenment-oriented efforts of Bishop Josip Juraj Strossmayer, a visionary who played a crucial role. The stud farm, which Bishop Strossmayer found in a neglected state, was considerably modernized during his tenure, laying the groundwork for raising standards in both the institution and the breeding of the Lipizzaner breed. This effort was recognized through national and international awards for the horses bred there. The stud farm continues to operate under the jurisdiction of the Đakovo Bishopric and faced considerable difficulties due to a series of historically transformative events,

including land redistributions, shifts in the influence of the Đakovo estate, losses during World War II, and subsequent restructuring. Despite these challenges, the continuity of Lipizzaner breeding and preservation in the region has been maintained, leading to its reorganization into a state institution – the Đakovo State Stud Farm. Following the dissolution of the significant and cooperative Kutjevo Stud Farm in the 1960s, the Đakovo Stud Farm became the sole founding Lipizzaner stud farm in Croatia. During the 1970s, all activities related to procurement, breeding, record-keeping, and selection of noble Lipizzaners were concentrated exclusively in Đakovo. The status of State Stud Farm was officially conferred in 1997, and it has continued to operate under this designation to the present day. The aim of this paper is to present the historical development and continuity of Đakovo State Stud Farm, with particular emphasis on its role in preserving the Lipizzaner breed. This is especially relevant given that, today, alongside UNESCO recognition for the traditional breeding of Lipizzaner horses, the stud farm remains a unique and enduring example of the cultural and traditional values and identity of Eastern Slavonia.

Keywords: Đakovo Stud Farm, Lipizzaner, tradition

Percepcije generacije Z o festivalskim događanjima u Varaždinu: kultura, identitet i digitalna informiranost

Izvorni znanstveni rad

Iva Rosanda Žigo

Sveučilište Sjever

Trg dr. Žarka Dolinara 1, 48000

irosandazigo@unin.hr

Jelena Blaži

Sveučilište Sjever

Trg dr. Žarka Dolinara 1, 48000

jebrazi@unin.hr

Marin Galić

Sveučilište Sjever

Trg dr. Žarka Dolinara 1, 48000

mgalic@unin.hr

SAŽETAK

Varaždin se posljednjih godina sve više profilira kao ključno festivalsko odredište kontinentalnoga dijela Hrvatske. Proces afirmacije reflektira se putem bogatog i raznovrsnog kalendara manifestacija koje se održavaju tijekom cijele godine, čime Varaždin ciljano privlači veliki broj domaćih i stranih posjetitelja. Dinamična festivalska scena, koju čine i oblikuju velike manifestacije poput Špancirfesta i Varaždinskih baroknih večeri, utječe na oblikovanje kulturnog i turističkog identiteta grada, dajući doprinos njegovom društveno-ekonomskom razvoju i očuvanju kulturne baštine. Cilj ovog istraživanja bio je ispitati što generacija Z misli o varaždinskoj festivalskoj ponudi, koliko je mlada populacija informirana o kulturnim programima i kakva je njihova digitalna participacija u tim manifestacijama. Anketno istraživanje provedeno je na uzorku od 209 ispitanika dobi od 18 do 30 godina. Rezultati pokazuju kako pripadnici generacije Z percipiraju najistaknutije varaždinske festivale u kontekstu kulturnih i turističkih simbola. Unatoč pozitivnoj percepciji, izražavaju ograničenu

informiranost o raznolikosti festivalske ponude. Dobiveni rezultati upućuju na potrebu razvoja i usavršavanja digitalnih komunikacijskih strategija i kanala, kao i participativnih formata usmjerenih na mlađu publiku. Time bi se dodatno potaknulo uključivanje mladih, osobito pripadnika generacije Z, u kulturni i turistički život grada, u svrhu bolje prepoznatljivosti Varaždina kao festivalske destinacije.

Ključne riječi: generacija Z, Varaždin, festivali, digitalna participacija, percepcija publike

1. UVOD

Festivalska događanja u suvremenom kontekstu nadilaze funkciju puke zabave. Sve se češće smatraju strateškim alatima urbanog razvoja, turističke ponude i oblikovanja identiteta neke sredine te promocije lokalne baštine i uključivanja u zajednicu.

U europskom kontekstu, osobito u manjim i srednje velikim gradovima, festivali su često sredstvo revitalizacije urbanih jezgri i privlačenja domaćih, ali i stranih posjetitelja. Glazbene, scenske, likovne i folklorne manifestacije pridonose oblikovanju prepoznatljiva kulturnog okružja, dodatno učvršćujući lokalni identitet. Posebno važnu ulogu u recepciji i interpretaciji festivalskih događanja ima mlada publika, osobito pripadnici generacije Z (rođeni od 1995. [ili prema nekim autorima od sredine 1990-ih] do 2012.). Upravo ta društvena skupina oblikuje trendove digitalne komunikacije i kulturne potrošnje, postajući tako ključni akter u razumijevanju i daljnjem razvoju festivalske ponude.

Grad Varaždin već se desetljećima profilira kao jedno od najvažnijih kulturnih središta sjeverozapadne Hrvatske. Njegovo bogato barokno naslijeđe i očuvana stara gradska jezgra čine idealan ambijent za održavanje raznovrsnih festivalskih događanja, među kojima se ističu Špancirfest, Varaždinske barokne večeri i Advent u Varaždinu. Ta i druga festivalska događanja oblikuju kulturni identitet grada i značajno utječu na lokalno gospodarstvo. Festivali također omogućuju aktivno uključivanje mladih, ne samo u ulogu posjetitelja odnosno publike već i kao volontera, izvođača i suorganizatora. Pritom se ističe Špancirfest, festival uličnih šetača koji se održava od 1999. godine, a mladima omogućuje sudjelovanje putem zasebnog festivalskog programa „Heroj ulice“ i mnogobrojnih festivalskih aktivnosti.

Raznolikost festivalskih ponuda otvara relevantna istraživačka pitanja o

percepciji festivala među mladima, to jest kako mladi ljudi doživljavaju festivale i u kojoj ih mjeri integriraju u vlastiti identitet i lokalnu kulturnu pripadnost. Cilj je ovoga rada ispitati kako pripadnici generacije Z percipiraju festivalsku ponudu Varaždina, s posebnim naglaskom na informiranost, emocionalnu uključenost i kulturnu povezanost s festivalima u njihovu gradu. Rad postavlja tri istraživačke hipoteze, a u završnome dijelu predstavlja potencijalna rješenja i preporuke za privlačenje mlade publike na festivalska događanja.

2. FESTIVALSKA DOGAĐANJA: ULOGA, DIMENZIJE I ISKUSTVENI POTENCIJAL

Festivalska događanja predstavljaju višedimenzionalne kulturne fenomene koji istodobno ostvaruju simboličke, društvene i ekonomske funkcije unutar zajednice i služe pritom kao dinamične platforme za održavanje kulturnog identiteta u globaliziranom svijetu (Mutoni, 2025). U suvremenoj znanstvenoj literaturi festivali se sve češće analiziraju kao instrumenti kulturne politike, participacije i brendiranja destinacije, s osobitim naglaskom na iskustveni i afektivni potencijal, pri čemu istraživanja potvrđuju da kulturne značajke festivala i emocionalni angažman sudionika značajno utječu na njihovu percepciju vrijednosti i namjeru ponovnog sudjelovanja (Yen, 2022). Tradicionalna teorijska podjela učinaka festivala – na kulturne, društvene i ekonomske – i dalje ima važnu analitičku vrijednost (Getz, Andersson i Carlsen, 2010), no novija recentna istraživanja naglašavaju i afektivni aspekt festivala s naglaskom na emocionalni angažman u oblikovanju festivalskih iskustva posjetitelja (Nguyen, Le i Pham, 2025). Festivali su danas prostor socijalne interakcije i kolektivne identifikacije, ali i mjesto subjektivnog doživljaja, u kojem pojedinci reinterpreteraju kulturnu baštinu, lokalne vrijednosti i osobni identitet. U kontekstu kulturnog brendiranja gradova, festivali zauzimaju istaknuto mjesto kao simbolički instrumenti oblikovanja imidža i afektivnih veza s destinacijom. Nedavno istraživanje potvrđuje da događanja poput festivala služe strateškoj izgradnji reputacije i pozicioniranju gradova u globalnom urbanom sustavu (Díez-Pisonero, 2025). U tom procesu važnu ulogu ima kvaliteta festivalskog iskustva, percipirana autentičnost događanja, kao i emocionalna rezonanca koju manifestacija izaziva kod sudionika (Nguyen, Le i Pham, 2025). Snažno emocionalno iskustvo – bilo da je riječ o zajedništvu, uzbuđenju ili estetskom dojmu – pridonosi dugoročnoj lojalnosti posjetitelja i jačanju njihove identifikacije s kulturnim brendom grada, dok elementi emocionalne solidarnosti (osjećaj pripadnosti, bliskosti, razumijevanja) imaju izravan pozitivan učinak

na zadovoljstvo posjetitelja (Ayad, Hasanein i Ghaly, 2024). Ujedno, festivali omogućuju transformativna iskustva, osobito među mladima, pridonoseći ne samo kulturnoj konzumaciji već i razvoju kulturne pismenosti, socijalne osjetljivosti i multikulturalnog razumijevanja (Gómez-Ullate i Silveira Saraiva, 2024). Mlađe generacije, poput generacije Z, festivale doživljavaju kao mjesta za afirmaciju identiteta, povezivanje sa zajednicom i izražavanje vlastitih vrijednosti kroz zajednička kulturna iskustva (Jiang, Lyu, i Li, 2024). Ta generacijska skupina preferira autentične festivale, često u kombinaciji s digitalnim kanalima komunikacije, u kojima se susreću fizičko i digitalno iskustvo (Zagorodnya, 2025).

Povećana digitalna uključenost i očekivanje interaktivnosti koju preferira generacija Z zahtijevaju da festivali više ne budu samo promotivni formati, već platforme za uključivanje publike u kreiranje sadržaja, stvaranje identifikacije i izražavanje stavova (Fromm i Read, 2018). Festivalske organizacije putem društvenih mreža imaju priliku proširiti doseg događanja izvan prostorno-vremenskih granica, a ključni čimbenik u oblikovanju percepcije i lojalnosti posjetitelja jest digitalna participacija. Stoga suvremeni pristupi analizi festivala više ne promatraju posjetitelja samo kao konzumenta, već kao aktivan subjekt koji kroz emocionalno, simboličko i digitalno sudjelovanje oblikuje značenje festivala. U tom kontekstu, festivali više nisu tek reprezentacija lokalne tradicije već dinamične platforme kulturne pregovaračke prakse, u kojima se spajaju baština i suvremena iskustva, individualne potrebe i kolektivni identitet.

2.1 GENERACIJA Z, FESTIVALSKA PARTICIPACIJA I DIGITALNA INFORMIRANOST

Pripadnici generacije Z, rođeni od sredine 1990-ih do ranih 2010-ih, imaju visoku razinu digitalne pismenosti i brze prilagodbe tehnološkim inovacijama, izraženu digitalnu kompetitivnost i velika očekivanja od personaliziranog i interaktivnog kulturnog sadržaja (Francis i Hoefel, 2018; Hammouri i sur., 2025). Pripadnici generacije Z pretežito se informiraju putem digitalnih platformi, osobito društvenih mreža i video platformi, dok je oslanjanje na tradicionalne izvore znatno slabije u odnosu na starije skupine (Ofcom, 2025; European Parliament, 2024). Upotreba mobilnih aplikacija, društvenih mreža i alata proširene stvarnosti postaje važan dio njihova festivalskog angažmana. Stoga digitalni mediji i aplikacije postaju ključni za emocionalnu povezanost s događajem – od praćenja najava na društvenim mrežama do korištenja festivalskih mobilnih vodiča u stvarnome vremenu, a digitalna participacija ključan mehanizam angažmana mladih u festivalskom kontekstu (Chen i Yu, 2025). Ta specifična sklonost *a priori* digitalnoj

komunikaciji i participativnosti sugerira kako uspjeh festivalskih programa za generaciju Z ovisi o sinergiji neposrednog iskustva na lokaciji i *online*-interakcije prije, tijekom i nakon događaja. Među ključnim značajkama generacije Z su i ekološka i društvena osviještenost. Festivali koji spajaju održivu praksu i omogućuju aktivno sudjelovanje mladih u produkciji i promociji događanja time kod pripadnika generacije Z ostvaruju znatno viši stupanj emocionalne angažiranosti i lojalnosti (Packer i Ballantyne, 2011). Integracija održivih praksi i višedimenzionalnih iskustava dodatno potiče pozitivnu usmenu preporuku i aktivna, održiva ponašanja mladih posjetitelja festivala (Sisson i Alcorn, 2022). Razumijevanje i analiza festivalske participacije zahtijeva širi teorijski okvir koji uključuje afektivnu, digitalnu i vrijednosnu komponentu iskustva. Ta generacija festivale ne smatra gotovim proizvodima, već prostornim i simboličkim strukturama putem kojih može izražavati svoje stavove, reinterpretirati ih i potvrđivati vlastiti identitet. Digitalna informiranost u tom kontekstu nije samo pitanje dostupnosti informacija već i oblik kulturne prakse koji utječe na percepciju, motivaciju i oblikovanje kulturnog angažmana.

2.2 VARAŽDINSKA FESTIVALSKA SCENA

Grad Varaždin posljednjih se godina sve intenzivnije pozicionira kao važno festivalsko središte sjeverne Hrvatske, s raznovrsnom ponudom kulturno-turističkih događanja. Festivalski kalendar grada, koji uključuje manifestacije različitog tematskog i umjetničkog profila, doprinosi i kulturnoj dinamici zajednice i brendiranju Varaždina kao destinacije kulturnog iskustva. Špancirfest, najveći i najposjećeniji festival, predstavlja okosnicu varaždinskog kulturno-turističkog identiteta. Prema podacima Turističke zajednice Varaždina, 2024. godine zabilježen je porast broja noćenja od 8 % tijekom trajanja festivala, što potvrđuje njegovu ekonomsku vrijednost i učinak na lokalni turizam (Visitvarazdin.hr, 2025). Taj festival ulične umjetnosti i kreativnosti ističe se visokom razinom angažmana publike te participativnim i iskustvenim formatom oblikuje identitet grada (Getz i Page, 2020; Grappi i Montanari, 2011). I festival Varaždinske barokne večeri, kao član prestižne EFFE platforme (*Europe for Festivals – Festivals for Europe*), ima značajan simbolički kapital (vbw.hr, 2025). U fokusu tog festivala jest izvođenje rane glazbe u povijesno autentičnom ambijentu i na autentičnim baroknim instrumentima, čime Varaždinske barokne večeri pridonose međunarodnoj kulturnoj prepoznatljivosti Varaždina i grad pozicioniraju unutar europske mreže visoke kulturne produkcije. Ostali varaždinski festivali i manifestacije su Advent u Varaždinu, Tjedan smijeha Kerekesh Teatra, Trash Film Festival, Ljeto u Varaždinu i VAFI & RAFI – međunarodni festival animiranog filma

djece i mladih i drugi. Te manifestacije, iako manjeg obujma, ciljano komuniciraju s mladom publikom koristeći se digitalnim kanalima informiranja, interaktivnim kampanjama i pozivima na participaciju. Takav pristup odgovara kulturnim preferencijama generacije Z, čiji se angažman temelji na iskustvenosti, vrijednosnoj rezonanci i digitalnoj prisutnosti (Zagorodnya, 2025). Na temelju svega navedenog može se zaključiti da festivalsku scenu grada Varaždina odlikuje raznolikost sadržaja koji masovnim, baštinskim i nišnim manifestacijama oblikuju koherentnu kulturno-turističku ponudu. Time grad ostvaruje višeslojno pozicioniranje – kao destinacija autentičnog iskustva, umjetničke izvrsnosti i participativne kulture, u skladu s globalnim tendencijama kulturne potrošnje i modelom kulturnog turizma 3.0, koji naglašava ulogu raznolikih kulturnih formata u stvaranju vrijednosti i afektivnih veza s publikom (Richards, 2021).

3. HIPOTEZE I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

3.1 HIPOTEZE I TEORIJSKE POVEZNICE

Cilj ovog istraživanja jest analiza percepcije pripadnika **generacije Z** o festivalskoj ponudi grada Varaždina, s posebnim naglaskom na tri aspekta: razina informiranosti o festivalskoj ponudi, prepoznatljivost pojedinih festivala te simbolička i emocionalna povezanost s njima. Postavljene hipoteze temelje se na recentnim znanstvenim istraživanjima o motivacijama mladih, njihovom digitalnom ponašanju i odnosu prema kulturnim sadržajima u suvremenom medijskom okružju.

- H1: Pripadnici generacije Z najčešće kao najpoznatiji festival u Varaždinu navode Špancirfest.
- H2: Pripadnici generacije Z dobro su informirani o festivalskoj sceni Varaždina.
- H3: Većina pripadnika generacije Z smatra kako festivali poput Špancirfesta, Varaždinskih baroknih večeri i Adventa u Varaždinu odražavaju povijest i tradiciju grada.

Prva hipoteza (H1) polazi od pretpostavke da će najviše pripadnika generacije Z navesti **Špancirfest kao najpoznatiji festival u Varaždinu**. Naime, istraživanja pokazuju da festivali koji uključuju snažnu vizualnu i iskustvenu komponentu, uz poticanje društvene interakcije, imaju veću vjerojatnost da ih mlađa publika prepozna (Dunne, O'Mahony i O'Shea, 2023). Špancirfest, kao najveća i medijski najzastupljenija manifestacija u gradu, zadovoljava te kriterije vidljivosti i angažmana te se i očekuje da bude najčešći izbor ispitanika. Ta se hipoteza testirala pomoću anketnog pitanja: „*Koji vam je*

festival u Varaždinu najpoznatiji?“, analizom frekvencija odgovora i identifikacije najdominantnijeg festivala. Druga hipoteza (H2) pretpostavlja da je većina pripadnika generacije Z **dobro informirana o festivalskoj ponudi** grada Varaždina. Budući da su mladi digitalno orijentirani, za informiranje o kulturnim i društvenim događanjima upotrebljavaju više *online*-kanala. **Društvene mreže i digitalna komunikacija** nisu samo kanali informiranja, već i čimbenici koji oblikuju percepciju i odluke o sudjelovanju (Pavluković i sur., 2023). Osim toga društvene mreže i personalizirani sadržaji znatno utječu na turističke i kulturne odluke (Liu i sur., 2023). Na temelju toga od ispitanika se očekivao visok udio pozitivnih samoprocjena informiranosti. Hipoteza se operacionalizirala pomoću pitanja: *„Kako biste ocijenili razinu svoje informiranosti o festivalskoj ponudi Varaždina?“*, a odgovori su se dijelili u dvije kategorije: „dobro informiran“ i „umjereno/loše informiran“. Treća hipoteza (H3) odnosi se na percepciju festivala kao **simboličkih nositelja tradicije i lokalnog identiteta**. Iako se generacija Z često percipira kao generacija usmjerena na globalne trendove i digitalnu kulturu, istraživanja sugeriraju da autentičnost, kulturna relevantnost i vrijednosna rezonancija i dalje igraju važnu ulogu u njihovoj percepciji kulturnih sadržaja (D'Acunto, Filieri i Okumus, 2025). U kontekstu Varaždina, očekivalo se da će festivale poput Špancirfesta, Varaždinskih baroknih večeri i Adventa u Varaždinu ispitanici prepoznati kao događanja koja pridonose očuvanju lokalne tradicije. Ta se hipoteza testirala tvrdnjom: *„U kojoj mjeri se slažete da sljedeći festivali održavaju povijest i tradiciju Varaždina?“*. U svrhu mjerenja stavova primijenjena je Likertova ljestvica, a odgovori su kategorizirani u tvrdnje: „slažem se“ i „ne slažem se“.

3.2 METODOLOGIJA

U istraživanju je sudjelovalo 209 studenata ($N = 209$) prve godine preddiplomskih studija Sveučilišta Sjever sljedeće spolne strukture: 34,4 % ($N = 72$) muškaraca, 64,6 % žena ($N = 135$) i 1 % ($N = 2$) neutralnih osoba. Dobna je struktura sljedeća: $\bar{x} = 20,54$ ($SD = 2,01$), raspon 19 – 30 godina. Za potrebe H1 ispitanici su podijeljeni u dvije skupine: 18 – 24 godina ($n \approx 185$) i 25 – 30 godina ($n \approx 24$). Uzorak je prikupljen putem distribuirane poveznice na sveučilišnim e-grupama i društvenim mrežama. Za potrebe istraživanja sastavljen je anketni upitnik koji je sadržavao 40 pitanja zatvorenog tipa, strukturiranih u tri cjeline: demografski podaci; percepcija i afektivna povezanost (*Važnost festivala za Varaždin*, *Važnost atmosfere pri odlučivanju za sudjelovanje*); ponašanje i izvor informacija (*Namjera ponovnog sudjelovanja*, *Primarni izvor informacija*). Upitnik je pretestiran na uzorku od 15 studenata radi provjere jasnoće formulacija. Podaci su prikupljeni *online*

anketom provedenom putem digitalnog alata Google Forms od 12. do 18. svibnja 2025. godine. Sudionici su prethodno bili informirani o svrsi istraživanja, anonimnosti podataka i dobrovoljnosti sudjelovanja, u skladu s etičkim načelima znanstvenog istraživanja.

Za svaku hipotezu primijenjena je univarijatna analiza frekvencija:

- H1: testirana raspodjela odgovora (Špancirfest vs. ostalo)
- H2: raspodjela „dobro informiran“ vs. „ostalo“
- H3: postotak ispitanika koji se slažu („slažem se“)

Cronbachov alfa za skalu afektivne povezanosti iznosi 0,87, dok je za skalu percepcije važnosti festivala 0,82. U svrhu analize podataka korišten je softver SPSS verzija 28.

4. ANALIZA ISTRAŽIVANJA

4.1 OPIS UZORKA I DESKRIPTIVNI PODACI

U anketi provedenoj među studentima prijediplomskih studija Sveučilišta Sjever u Sveučilišnom centru Varaždin sudjelovalo je 209 studenata (72 muškarca, 135 žena i dvije spolno neutralne osobe; tablica 1) od 19 do 30 godina, čime je zadovoljena pripadnost generaciji Z. Studenti koji su sudjelovali u anketi dolaze iz 19 hrvatskih županija (nisu zastupljene jedino Vukovarsko-srijemska i Dubrovačko-neretvanska županija).

Tablica 1. Raspodjela ispitanika prema spolu

	N	%
Muškarci	72	34,4 %
Žene	135	64,6 %
Neutralne osobe	2	1,0 %
Ne želim odgovoriti	0	0,0 %
Ukupno	209	100,0 %

4.2 REZULTATI PO HIPOTEZAMA

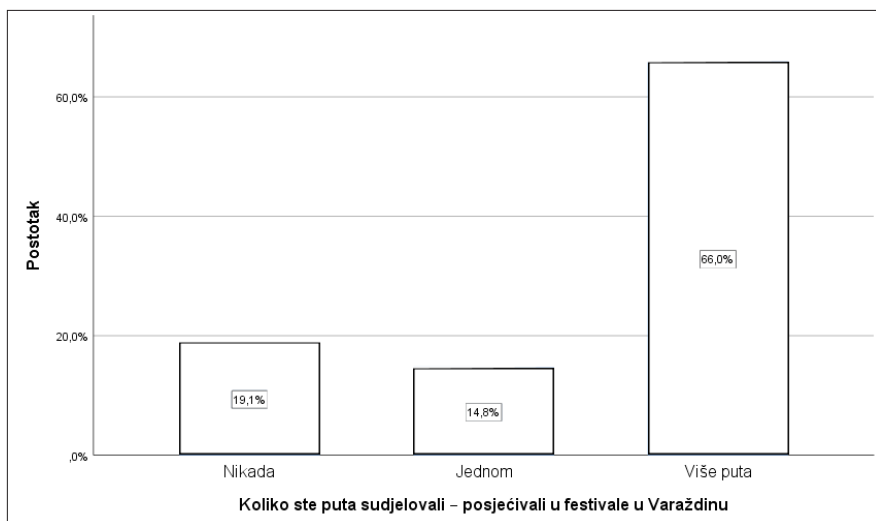
VAŽNOST ŠPANCIRFESTA

Na pitanje „Koliko ste puta sudjelovali – posjećivali festivale u Varaždinu?“, 66 % ispitanika odgovorilo je više puta, 14,8 % njih posjetilo je varaždinske festivale samo jedanput, a 19,1 % ispitanika nikada nije sudjelovalo ili posjetilo festivalska događanja u gradu (tablica 2).

Tablica 2. Učestalost sudjelovanja ispitanika na festivalima u Varaždinu

	N	%
Nikada	40	19,1 %
Jednom	31	14,8 %
Više puta	138	66,0 %
Ukupno	209	100,0 %

Čak 196 ispitanika, odnosno 93,8 %, ističe da je Špancirfest najpoznatije festivalsko događanje u Varaždinu, čime je potvrđena H1, prema kojoj pripadnici generacije Z tu manifestaciju percipiraju kao najpoznatiji festival u Varaždinu (grafikon 1).

Grafikon 1. Učestalost sudjelovanja ispitanika na festivalima u Varaždinu

INFORMIRANOST GENERACIJE Z O FESTIVALIMA U VARAŽDINU

U tablici 3 prikazana je učestalost odgovora na pitanje: „Koji vam je festivalski događaj u Varaždinu najpoznatiji?“ Najprepoznatljiviji festival je Špancirfest, koji navodi čak 93,8 % ispitanika, na drugom je mjestu Advent u Varaždinu (74,2 %), a slijede ih Varaždinske barokne večeri (35,9 %), Ljeto u Varaždinu (13,4 %) i Tjedan smijeha Kerekesh teatra (11,0 %), dok Trash film festival i VAFI/RAFI imaju zanemariv doseg (< 3 %). U tablici 4 prikazani su rezultati ocjene percepcije važnosti festivala za Varaždin. Većina ispitanika (88,5 %) smatra da su festivali „umjereno važni“, njih 10,0 % smatra da su

„malo važni“, a samo 1,4 % ocjenjuje da „nisu važni“. Na temelju tih odgovora može se zaključiti da generacija Z umnogome prepoznaje ključne festivale i smatra ih relevantnima za kulturni identitet grada. Za testiranje hipoteze H2, ispitanicima su postavljena pitanja o razini informiranosti o festivalskoj ponudi Varaždina, o razini promocije varaždinskih manifestacija u inozemstvu te o ekonomskom utjecaju festivalske ponude. U tablici 5 nalaze se rezultati ankete: čak 75,1 % ispitanika smatra kako je djelomično informirano o festivalskoj ponudi, njih 11,0 % smatra da uopće nije informirano, dok najmanje ispitanika smatra kako je vrlo dobro informirano (8,6 %), a još manje njih izražava stajalište da ih festivalska ponuda uopće ne zanima (5,3 %).

Tablica 3. Učestalost prepoznavanja festivalskih događanja¹

		N	%
Varaždinske barokne večeri	da	75	35,9 %
	ne	134	64,1 %
	ukupno	209	100,0 %
Špancirfest	da	196	93,8 %
	ne	13	6,2 %
	ukupno	209	100,0 %
Tjedan smijeha Kerekesh teatra	da	23	11,0 %
	ne	186	89,0 %
	ukupno	209	100,0 %
Advent u Varaždinu	da	155	74,2 %
	ne	54	25,8 %
	ukupno	209	100,0 %

1 U odgovorima na ovo pitanje osam je ispitanika dalo višestruke odgovore te je zato N = 209.

Trash film festival	da	6	2,9 %
	ne	203	97,1 %
	ukupno	209	100,0 %
VAFI/RAFI festival animiranog filma	da	3	1,4 %
	ne	206	98,6 %
	ukupno	209	100,0 %
Ljeto u Varaždinu	da	28	13,4 %
	ne	181	86,6 %
	ukupno	209	100,0 %

Tablica 4. Percepcija važnosti festivala za Varaždin

	N	%
Nije važna	3	1,4 %
Malo važna	21	10,0 %
Umjereno važna	185	88,5 %
Ukupno	209	100,0 %

Tablica 5. Razine informiranosti i stavovi o promociji festivala

		N	%
Koliko ste informirani o festivalima u Varaždinu	vrlo informirani	18	8,6 %
	djelomično informirani	157	75,1 %
	nimalo informiran/a	23	11,0 %
	niti me ne zanima	11	5,3 %
	ukupno	209	100,0 %

Mislite li da postoji dovoljno promocije festivala u Varaždinu izvan Hrvatske	potpuno	14	6,7 %
	ne	83	39,7 %
	ne znam	112	53,6 %
	ukupno	209	100,0 %
Mislite li da festivali imaju ekonomski utjecaj na Varaždin	da	166	79,4 %
	ne	5	2,4 %
	ne znam	38	18,2 %
	ukupno	209	100,0 %

S obzirom na relativno nizak udio „vrlo informiranih“ ispitanika, H2 nije potvrđena: generacija Z nije u dominantnoj mjeri „dobro informirana“ o festivalskoj ponudi Varaždina. Rezultati sugeriraju potrebu za intenzivnijom i ciljanijom digitalnom komunikacijom koja bi povećala razinu svijesti i angažmana mladih.

AUTENTIČNOST FESTIVALA I POVIJESNA TRADICIJA

U tablici 6 prikazani su rezultati odgovora o doživljaju autentičnosti i povijesne vrijednosti Špancirfesta, Varaždinskih baroknih večeri i Adventa u Varaždinu. Više od polovice ispitanika (50,7 %) navodi da festivali „značajno“ odražavaju povijest i tradiciju grada, dok 41,1 % ispitanika tu povezanost ocjenjuje umjerenom, a 8,1 % ispitanika ne može procijeniti vlastiti doživljaj. Budući da većina ispitanika ističe visoku razinu autentičnosti festivalske ponude Varaždina, može se zaključiti kako je H3 potvrđena.

Tablica 6. Doživljaj autentičnosti i povijesna tradicija festivala

	N	%
Ne znam	17	8,1 %
Umjereno	86	41,1 %
Značajno	106	50,7 %
Ukupno	217	100,0 %

POVEZANOST INFORMIRANOSTI I UPOTREBE DRUŠTVENIH MREŽA

Anketa je sadržavala i pitanja u svrhu detaljnije analize informiranosti. U tablici 7 prikazana je povezanost samoprocjene razine informiranosti o festivalima i učestalosti informiranja putem društvenih mreža. Rezultati χ^2 -testa neovisnosti ukazuju na statistički značajnu vezu između ta dva pitanja ($\chi^2(6) = 36,52$, $p < 0,001$).

Ispitanici koji „često“ upotrebljavaju društvene mreže češće se smatraju „vrlo informiranim“ (9,5 %) i „djelomično informiranim“ (81,0 %) u usporedbi s onima koji se informiraju „rijetko“ ili „povremeno“. Sukladno tomu oni koji se rijetko koriste društvenim mrežama bilježe i veći udio „nimalo informiranih“ (21,2 %). Ti rezultati potvrđuju kako učestalost informiranja putem digitalnih kanala snažno utječe na subjektivnu razinu informiranosti o festivalskoj ponudi grada.

Tablica 7. Informiranost o festivalima $\times$ učestalost upotrebe društvenih mreža

			Koliko se često informirate o festiva- lima u Varaždinu putem društvenih mreža			Ukupno	p*
			Rijetko	Povremeno	Često		
Koliko ste informirani o festi- valima u Varaždinu	Vrlo informirani	N	3	13	2	18	0,000
		%	3,5 %	12,6 %	9,5 %	8,6 %	
	Djelomično informirani	N	54	86	17	157	
		%	63,5 %	83,5 %	81,0 %	75,1 %	
	Nimalo informiran/a	N	18	3	2	23	
		%	21,2 %	2,9 %	9,5 %	11,0 %	
	Niti me ne zanima	N	10	1	0	11	
		%	11,8 %	1,0 %	0,0 %	5,3 %	
Ukupno:		N	85	103	21	209	
		%	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	

5. RASPRAVA

Rezultati ovog istraživanja daju koristan uvid u obrasce percepcije festivalskih događanja među pripadnicima generacije Z, u lokalnom kontekstu Varaždina. Potvrđene su hipoteze H1 i H3, za razliku od H2 (informiranost o festivalskoj ponudi Varaždina), što ukazuje na važnu razliku između prepoznatljivosti i stvarne informiranosti te ciljne skupine.

Rezultati jasno ukazuju na visoku prepoznatljivost Špancirfesta – čak 93,8 % ispitanika navodi ga kao najpoznatiji varaždinsku manifestaciju. Ta dominacija potvrđuje hipotezu H1 i u skladu je s analizom Dunne, O'Mahony i O'Shea (2023), prema kojima generacija Z visoko vrednuje festivale koji omogućuju snažan emocionalni angažman, vizualnu atraktivnost i iskustvenu komponentu (tzv. *festival flow*). Upravo ta obilježja čine Špancirfest privlačnim i prepoznatljivim, osobito u digitalnom kontekstu koji pogoduje brzom širenju sadržaja među mladima. Time se ujedno potvrđuje da taj „festival uličnih šetača“ funkcionira zapravo kao ključni „nositelj“ kulturnog i turističkog identiteta Varaždina, što svakako treba uzeti u obzir pri budućem strateškom planiranju turističkog razvoja grada. Samo 8,6 % ispitanika ocjenjuje sebe „vrlo informiranima“ o varaždinskoj festivalskoj ponudi, dok se 75,1 % smatra „djelomično informiranima“ (H2 nije potvrđena). Taj rezultat, u kontrastu s pretpostavkom o visokoj digitalnoj informiranosti generacije Z (Ofcom, 2025; Fromm i Read, 2018), sugerira da unatoč aktivnoj *online* prisutnosti organizatori nisu uspjeli dosegnuti puni potencijal dvosmjerne digitalne komunikacije i angažmana mladih. Taj jaz između visoke prepoznatljivosti i niske dubinske informiranosti ukazuje na to da postoji prostor za unaprjeđenje integrirane digitalne promocije festivalskih događanja. Prethodna istraživanja ističu da generacija Z informacije filtrira prema vlastitim interesima i emocionalnoj relevantnosti, a ne nužno prema kvantiteti dostupnog sadržaja (Liu i sur., 2023; Pavluković i sur., 2023). Osim toga, kako navode D'Acunto, Filieri i Okumus (2025), generacija Z često iskazuje *attitude-behavior gap* (razliku u stajalištima i ponašanju) – iako deklarativno podržava kulturni sadržaj, nisu nužno prisutni dubinska informiranost i aktivno sudjelovanje. Analiza statistički značajne povezanosti učestalosti upotrebe društvenih mreža i razine informiranosti pokazuje da su ispitanici koji se često koriste društvenim mrežama statistički značajno vrlo ili djelomično informirani ($\chi^2(6) = 36,52$; $p < 0,001$). Taj rezultat potvrđuje važnost digitalnih kanala u oblikovanju kulturne svijesti generacije Z, što je u skladu s nalazima Wang i Iahad (2025), koji ističu ulogu društvenih mreža u jačanju kulturnog angažmana mladih kroz vizualni i participativni sadržaj. Više od polovice ispitanika (50,7 %) smatra da Špancirfest, Varaždinske barokne

večeri i Advent u Varaždinu „značajno“ odražavaju povijest i tradiciju grada. Ti rezultati potvrđuju hipotezu H3 i sugeriraju da generacija Z, unatoč digitalnoj usmjerenosti, ima razvijen senzibilitet za lokalnu kulturnu baštinu, z Time se potvrđuje da festivali, kad ih se pravilno pozicionira i interpretira, mogu istovremeno ispuniti funkciju kulturne edukacije i emocionalnog angažmana mladih. Organizatori festivalskih programa stoga bi mogli dodatno osnažiti edukativne komponente i suradnju s muzejima i školama, kako bi se ta percepcija pretvorila u dublje razumijevanje lokalne baštine i aktivno sudjelovanje mladih u sadržajima vezanima za očuvanje baštine. Iako Špancirfest već funkcionira kao snažan brend grada, nužno je usmjeriti dodatne napore prema novim kanalima komunikacije, poboljšati digitalnu vidljivost festivalske ponude i osnažiti interaktivne, edukativne i društveno odgovorne elemente festivala. To će ukazati na identifikacijske i informacijske nedostatke među pripadnicima generacije Z i dodatno ojačati kulturni i turistički identitet Varaždina u skladu s očekivanjima mlade populacije.

6. ZAKLJUČAK

Rezultati provedenog istraživanja jasno pokazuju kako festivalska događanja imaju ključnu ulogu u oblikovanju kulturnog i turističkog identiteta Varaždina, osobito iz perspektive generacije Z. Ispitanici prepoznaju tri najistaknutija događaja – Špancirfest, Varaždinske barokne večeri i Advent u Varaždinu – kao manifestacije koje snažno reflektiraju povijesnu i kulturnu baštinu grada. Osim toga dostupni podaci o porastu noćenja i turističke potrošnje tijekom festivalskih dana potvrđuju i njihov značaj za lokalno gospodarstvo.

Od tri postavljene hipoteze, potvrđene su H1 i H3. Špancirfest ima najveću prepoznatljivost među ispitanicima (93,8 %) i potvrđuje se kao ključni festivalski brend grada. Većina ispitanika (50,7 %) smatra da spomenuti festivali „značajno“ odražavaju povijest i tradiciju Varaždina, čime se dokazuje njihova kulturna simbolika. Ipak, hipoteza H2 o dobroj informiranosti mladih nije potvrđena – tek 8,6 % sebe opisuje kao „vrlo informirane“ o festivalskoj ponudi grada. Taj podatak ukazuje na manjkavu dubinu digitalne i klasične komunikacije i zahtijeva osmišljavanje učinkovitijih strategija dosega i angažmana.

Festivalska događanja u Varaždinu stoga se potvrđuju kao višedimenzionalni fenomeni kojima, uz estetsku i zabavnu funkciju, pripadaju i izražene društvene, obrazovne i ekonomske uloge. Uzimajući u obzir specifične potrebe generacije Z – visoku digitalnu pismenost, želju za autentičnim i participativnim iskustvima i društvenu osviještenost, organizatori festivala

u Varaždinu trebaju uzeti u obzir da te manifestacije uz estetsku i zabavnu funkciju ostvaruju i važne edukativne, društvene i ekonomske učinke. Budući da se generacija Z odlikuje participativnom sklonošću vizualno atraktivnom i emotivnom sadržaju, predlažu se sljedeće preporuke za unaprjeđenje buduće komunikacijske strategije, što može pridonijeti većoj informiranosti i angažiranosti mlade populacije u festivalskim događanjima:

- 1) Integracija digitalnih tehnologija u sve faze festivala: interaktivni mobilni vodiči, personalizirane obavijesti i proširena stvarnost.
- 2) Proaktivna *online* prisutnost i suradnja s *influencerima* te kreiranje sadržaja koji uključuju mlade u produkciju i promociju.
- 3) Razvoj održivih i društveno odgovornih programa, npr. radionice o lokalnoj baštini i partnerstva s muzejima i školama.
- 4) Otvaranje TikTok kanala koji bi omogućili koprodukciju u kreiranju sadržaja i njihovo lakše dijeljenje s publikom.
- 5) Promicanje održivosti i dobrih ekoloških praksi te promoviranje društvenih inicijativa važnih za generaciju Z.

Ovo istraživanje pridonosi razumijevanju percepcije festivalskih događanja kod mlade populacije u urbanom srednjoeuropskom kontekstu. Ipak ograničeno je lokalnim studentskim uzorkom i jednosezonskom anketom. Stoga buduća istraživanja percepcije lokalnog stanovništva o sličnim temama trebala bi primjenjivati kvalitativne metode (fokusne skupine, dubinski intervjui), uz proširenje uzorka na širu populaciju grada kako bi se detaljnije istražile motivacije, očekivanja i iskustva određene društvene grupe.

Festivalska događanja u Varaždinu jačaju kulturni i turistički identitet grada, ali nude i platformu za trajnu interakciju baštine, suvremenih praksi i međugeneracijskog dijaloga. Strategijsko i participativno uključivanje generacije Z u razvoj festivala ključ je za održivost kulturnih politika i budućnost takvih manifestacija u gradu. Istraživanja slična ovome mogu pridonijeti razumijevanju kulturne potrošnje mladih u manjim i srednje velikim urbanim sredinama, posebice u kontinentalnim srednjoeuropskim područjima, te mogu poslužiti kao osnova za oblikovanje participativnih kulturnih politika. Budućnost festivalske scene leži upravo u sposobnosti slušanja i vrednovanja stajališta mlade populacije. Poželjno je uključivati ih u planiranje, stvaranje i realizaciju kulturnih sadržaja, što će kulturnoj ponudi dati novu vrijednost i osigurati joj održivu budućnost.

LITERATURA I IZVORI

- Ayad, T. H., Hasanein, A. M. i Ghaly, M. (2024), *The impact of emotional solidarity on festival visitors' satisfaction: Does the festival authenticity matter?*, *Edelweiss Applied Science and Technology*, 8(6), 237–250, <https://doi.org/10.55214/25768484.v8i6.2047>
- Buhalis, D., & Sinarta, Y. (2019), *Real-time co-creation and co-innovation: New paradigms in the era of mobile connectivity*. *Tourism Management*, 72, 39–51. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.10.002>
- Chen, Z., & Yu, T. (2025), *Festivals and digitalisation: A critique of the literature*, *Tourism Critiques: Practice and Theory*, 6(1), 2–17, <https://doi.org/10.1108/TRC-05-2024-0022>
- D'Acunto, D., Filieri, R., i Okumus, F. (2025), *The Gen Z attitude–behavior gap in sustainability-framed eWOM: A generational cohort theory perspective*, *International Journal of Hospitality Management*, 117, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2025.104194>
- Díez-Pisonero, R. (2025), *Events and festivals as strategic tools for understanding and assessing the symbolic reconfiguration of the world urban system*, *Urban Science*, 9(6), 223, <https://doi.org/10.3390/urbansci9060223>
- Dunne, F., O'Mahony, S., i O'Shea, T. (2023), *Festival feels: Exploring the motivations of Generation Z festival-goers in Ireland*. *Event Management*, 27(5), 691–712. <https://doi.org/10.3727/152599523X16830662072071>
- European Parliament, EPRS. (2024, Nov 18), *Young people and the news – At a glance* (Briefing), [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/766238/EPRS_ATA\(2024\)766238_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/766238/EPRS_ATA(2024)766238_EN.pdf)
- Festivali i dogadanja (2025), Preuzeto 1. 6. 2025. s <https://visitvarazdin.hr/sto-raditi/festivali-i-dogadanja/>
- Francis, T., i Hoefel, F. (2018), *True Gen: Generation Z and its implications for companies*. Preuzeto 3. 6. 2025. s <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/true-gen-generation-z-and-its-implications-for-companies>
- Fromm, J., i Read, A. (2018), *Marketing to Gen Z: The Rules for Reaching This Vast – and Very Different – Generation of Influencers*. Amacom.
- Getz, D., Andersson, T., i Carlsen J. (2010), *Festival management studies: Developing a framework and priorities for comparative and cross-cultural research*, *International Journal of Event and Festival Management*, 1(1), 29–59, <https://doi.org/10.1108/17852951011029298>
- Getz, D., i Page, S. J. (2020), *Event Studies: Theory, Research and Policy for Planned Events*. Routledge (4. izd.).
- Grappi, S., & Montanari, F. (2011), *The role of social identification and hedonism in affecting tourist re-patronizing behaviours: The case of an Italian festival*. *Tourism Management*, 32(5), 1128–1140, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.10.001>
- Gómez-Ullate, M. i Silveira Saraiva, S. (2024), *Festivals and Youth: An educational cultural route to festivals*. *Youth*, 4(1), 369–381, <https://doi.org/10.3390/youth4010026>
- González-Reverté, F. (2023), *Space, identity and festivals: Spatial empowerment and the construction of identity discourses through the lens of heritage festival organizers*, *Journal of Heritage Tourism*, 18(6), 807–827, <https://doi.org/10.1080/1743873X.2023.2252111>
- Hammouri, Q., Nusairat, N. M., AlSokkar, A. A. M., Jdaitawi, A. M., Mistarihi, A. M., & Akhuirshaideh, D. A. (2025), *Engaging Gen Z through personalized social media content: The mediating role of perceived relevance on platform engagement*, *Data and Metadata*, 4, 918, <https://doi.org/10.56294/dm2025918>

- Jiang, Y., Lyu, C., & Li, J. (2024), *Unpacking Generation Z tourists' motivation for intangible cultural heritage tourism*, *Tourism Recreation Research*, Advance online publication, <https://doi.org/10.1080/02508281.2024.2383819>
- Liu, J., Wang, C., Zhang, T., i Qiao, H. (2023), *Delineating the effects of social media marketing activities on generation Z travel behaviors*, *Journal of Travel Research*, 62(5), 1140–1158, <https://doi.org/10.1177/00472875221106394>
- Mutoni, U. N. (2025), *Understanding the cultural significance of festivals and celebrations*. *Journal of Research in Education*, 5(2), 78–83, <https://doi.org/10.59298/RIJRE/2025/527883>
- Nguyen, T. K. T., Le, T. H. H., & Pham, H. H. (2025), *Emotional engagement as a mediator between perceived authenticity and tourist satisfaction at cultural festivals*. *Multidisciplinary Science Journal*, 7(11), Article e2025534, <https://doi.org/10.31893/multiscience.2025534>
- Ofcom. (2025, July 21), *News consumption in the UK: 2025 – Research findings* (Report), <https://www.ofcom.org.uk/siteassets/resources/documents/research-and-data/online-research/adult-and-teen-news-consumption-survey/news-consumption-in-the-uk-2025-research-findings.pdf>
- Packer, J., & Ballantyne, J. (2011), *The impact of music festival attendance on young people's psychological and social well-being*, *Psychology of Music*, 39(2), 164–181, <https://doi.org/10.1177/0305735610372611>
- Pavlučković, V., Carmer, A. B., Vujičić, M. D., Cimbalević, M., i Stankov, U. (2023), *Unveiling the Motivational Factors behind Generation Z's Conference Attendance for Sustaining Future Participation*, *Sustainability*, 15(18), <https://doi.org/10.3390/su151813989>
- Richards, G., i Palmer, R. (2010), *Eventful Cities: Cultural Management and Urban Revitalisation*, Routledge.
- Richards, G. (2021), *The changing contexts of cultural tourism*. In *Rethinking Cultural Tourism* (Chap. 3), Edward Elgar Publishing, <https://doi.org/10.4337/9781789905441.00008>
- Sisson, A. D., & Alcorn, M. R. (2022), *How was your music festival experience? Impacts on loyalty, word-of-mouth, and sustainability behaviors*, *Event Management*, 26(3), 565–585, <https://doi.org/10.3727/152599521X16288665119495>
- Wang, W., & Iahad, N. A. (2025), *Gen Z and Social Media: Shaping Tourism and Hospitality Behavior: A Thematic and Bibliometric Review*, *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 15(6), <https://doi.org/10.6007/IJARBS/v15-i6/25602>
- Yen, H.-Y. (2022), *Examining the relationship between cultural festival attributes, experiential value, and revisit intention: The case of Taiwan*, *Sustainability*, 14(19), 11807, <https://doi.org/10.3390/su141911807>
- Zagorodnya, Z. (2025, June 17), *The future of festivals: Authentic, sustainable, and Gen Z-driven*, *Forbes*. Preuzeto 2.6.2025., <https://www.forbes.com/sites/sap/2025/06/17/the-future-of-festivals-authentic-sustainable-and-gen-z-driven/>

Perceptions of Generation Z about festival events in Varaždin: Culture, identity and digital awareness

ABSTRACT

In recent years, Varaždin has increasingly emerged as a key festival destination in continental Croatia. The process of affirmation is reflected in the rich and diverse calendar of events held throughout the year, through which Varaždin attracts a large number of domestic and foreign visitors. The dynamic festival scene, consisting of and shaped by large events, such as *Špancirfest* and *Varaždin Baroque Evenings*, influences the forming of the city's cultural and tourist identity, contributing to its socio-economic development and the preservation of cultural heritage. The aim of this research was to examine what Generation Z thinks about Varaždin's festival offer, how informed the young population is about cultural programs, as well as their digital participation in these events. The survey was conducted on a sample of 209 respondents aged 18 to 30. The results show how members of Generation Z perceive the most prominent Varaždin festivals in the context of cultural and tourist symbols. Despite their positive perception, they express limited information about the diversity of the festival offer. The results obtained indicate the need to develop and improve digital communication strategies and channels, as well as participatory formats aimed at younger audiences. This would further encourage the inclusion of young people, especially members of Generation Z, in the cultural and tourist life of the City, with the aim of better recognizing Varaždin as a festival destination.

Keywords: Generation Z, Varaždin, festivals, digital participation, audience perception

ODGOJ I OBRAZOVANJE

Primjena umjetne inteligencije u obrazovnom okruženju

Izvorni znanstveni rad

Martina Lončar

Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za pedagogiju Sveučilište u Splitu
Poljička cesta 35, 21000 Split
mloncar1@ffst.hr

SAŽETAK

Ovaj rad analizira primjenu umjetne inteligencije (UI) u suvremenom obrazovnom okruženju, s posebnim naglaskom na potrebu za odgovornim pristupom njezinoj integraciji. Analizom aktualnih oblika primjene UI-a – kao što su personalizirano učenje, analiza sadržaja, jezični prevoditelji i digitalni asistenti – sagledavaju se potencijalne koristi koje ta tehnologija nudi u unaprjeđenju nastavnog procesa. Istodobno, u radu se problematiziraju ključni izazovi, uključujući etičke dileme, zaštitu privatnosti, algoritamsku pristranost i nužnost razvoja digitalnih kompetencija nastavnika i učenika. Glavni cilj ovog rada jest potaknuti kritičko promišljanje za odgovorno i promišljeno planiranje implementacije umjetne inteligencije u obrazovanju. Kako bi se to ispitalo, provedeno je empirijsko istraživanje među studentima u Splitu. U analizi su korištene deskriptivna i inferencijalna statistika koje će nam pružiti uvid u stavove i iskustva studenata. Faktorskom analizom utvrdili smo čimbenike koji objašnjavaju varijacije u stavovima studenata prema primjeni UI-a. U radu se predlažu smjernice za učinkovito uključivanje UI-a u obrazovni sustav, pri čemu se nastoji iskoristiti njegov obrazovni potencijal u najvećoj mogućoj mjeri uz svođenje mogućih negativnih posljedica na najmanju moguću mjeru.

Ključne riječi: UI, obrazovanje, personalizirano učenje, etički izazovi, digitalna pismenost

1. UVOD

Umjetna inteligencija (UI) predstavlja skup tehnologija koje omogućuju računalnim sustavima izvršavanje zadataka koji tradicionalno zahtijevaju ljudsku kognitivnu sposobnost, uključujući učenje, zaključivanje i prepoznavanje obrazaca (Russell i Norvig, 2020). Njezina primjena u obrazovanju donosi značajne promjene u načinu poučavanja i učenja, omogućujući personalizaciju nastavnog sadržaja, automatizaciju ocjenjivanja i razvoj inteligentnih obrazovnih sustava (Luckin i sur., 2016; Holmes i sur., 2019). UI sve više postaje integralni dio obrazovnih strategija. Primjeri poput Unbound Academy u Sjedinjenim Američkim Državama, kao i nacionalne obrazovne politike Ujedinjenih Arapskih Emirata i Južne Koreje, pokazuju da obrazovne institucije prepoznaju potencijal UI-a za povećanje pristupačnosti, učinkovitosti i kvalitete obrazovanja (Zhang i sur., 2021). Brojna istraživanja pokazuju da učenici pozitivno percipiraju UI-alate, osobito one koji omogućuju personalizirano praćenje napretka i automatsko ocjenjivanje (Chen i sur., 2020; Škole.hr, 2024). Ipak, većina učenika ističe da UI ne može u potpunosti zamijeniti učitelje, naglašavajući važnost ljudske interakcije u obrazovnom kontekstu (Selwyn, 2023). Istovremeno, integracija UI-a u obrazovanje otvara niz etičkih, pedagoških i društvenih pitanja. Posebno zabrinjava potencijal algoritamske pristranosti, narušavanje privatnosti podataka, nejednak pristup tehnologiji i smanjenje interpersonalne komunikacije (Williamson i Eynon, 2020; Binns i sur., 2018; Owoc i sur., 2021). Automatizacija obrazovnih procesa može dovesti do dehumanizacije učenja ako se ne provede pažljivo i u skladu s načelima odgovornog korištenja tehnologije. U hrvatskom obrazovnom sustavu sve se više potiče rasprava o ulozi UI-a, a kroz stručne skupove i edukativne *webinare* ističe se važnost digitalnih kompetencija, zaštite osobnih podataka i etičkih smjernica za učitelje i učenike. UNESCO (2021) također naglašava potrebu za globalnim obrazovnim politikama koje će omogućiti pravednu, sigurnu i inkluzivnu implementaciju UI-a u obrazovanje. Iako UNESCO i druge međunarodne organizacije naglašavaju potrebu za globalnim politikama i etičkim smjernicama, u hrvatskom obrazovnom sustavu još uvijek ne postoje jasno definirane nacionalne strategije ili službene smjernice Ministarstva znanosti i obrazovanja koje bi sustavno regulirale primjenu umjetne inteligencije u školama i visokom obrazovanju. Primjeri dobre prakse uglavnom dolaze iz pojedinačnih inicijativa i projekata, poput projekta „Digitalna škola“ koji potiče korištenje digitalnih alata i tehnologija u nastavi (MZO, 2023), ili pilot-programa uvođenja UI-alata u nastavu na nekim hrvatskim sveučilištima, kao što su Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet i Fakultet elektrotehnike i računarstva (FER), gdje se provode istraživanja i radionice o korištenju umjetne inteligencije u obrazovanju (Sveučilište

u Zagrebu, 2024). Međutim integracija UI-a u nacionalne obrazovne politike i kurikulare još je u povojima, što ukazuje na potrebu razvoja jasnih nacionalnih okvira i etičkih smjernica koji bi pomogli strateškom, pedagoški utemeljenom i tehnološki održivom uključivanju umjetne inteligencije u hrvatski obrazovni sustav.

Primjena umjetne inteligencije (UI) u obrazovanju odvija se u nizu funkcionalnih i pedagoških domena, čime se obuhvaćaju različiti aspekti poučavanja, učenja, evaluacije i upravljanja obrazovnim sustavom. Ona obuhvaća razne funkcionalne i pedagoške domene, uključujući personalizaciju sadržaja, automatizaciju zadataka, razvoj sustava i podršku učenicima s posebnim potrebama. Recentna istraživanja pokazuju da UI-sustavi ne samo prilagođavaju tempo i sadržaje učenicima već potiču angažiranije i učinkovitije učenje (Ayeni i sur., 2024).

Jedna od najistaknutijih prednosti UI-a jest mogućnost personalizacije sadržaja i pristupa učenju prema potrebama, interesima i tempu svakog pojedinog učenika (Holmes i sur., 2019; Luckin i sur., 2016). Algoritmi strojnog učenja mogu analizirati obrasce ponašanja i napretka učenika te na temelju tih podataka prilagoditi sadržaj, tempo i način prezentacije nastavnih materijala (Holmes i sur., 2019). Sustavi poput Knewton ili Squirrel UI koriste se za pružanje individualiziranih putanja učenja, uzimajući u obzir stil učenja, razinu znanja i prethodne rezultate učenika (Chen i sur., 2020; Zawacki-Richter i sur., 2019).

Digitalni asistenti utemeljeni na UI-u, poput obrazovnih *chatbotova*, omogućuju učenicima da postavljaju pitanja, traže pojašnjenja i dobiju pomoć u bilo kojem trenutku. *Chatbot* je sustav za razgovor koji komunicira s učenicima tekстом ili glasom i odgovara na pitanja koristeći prirodni jezik. Uključuje oblike poput pedagoških agenata, inteligentnih osobnih asistenta ili virtualnih agenata. U kontekstu *Daha i Altelwany* (2025), ChatGPT je postavljen upravo kao takav sustav, pažljivo sagledan kroz prizmu akademske samo učinkovitosti i ciljne orijentacije studenata.

Studije provedene u 2024./2025. godini pokazuju učinkovitost generativnih UI-*chatbota* u edukaciji, osobito među međunarodnim studentima, gdje su zabilježena poboljšanja u akademskoj podršci, motivaciji i razumijevanju gradiva (Bimpong i sur., 2024).

Alati za analizu sadržaja potpomognuti UI-em omogućuju praćenje ponašanja učenika u digitalnim sustavima te generiranje izvještaja koji pomažu nastavnicima u prepoznavanju slabih točaka i potencijala za intervenciju (Papamitsiou i Economides, 2014). Na institucionalnoj razini, UI se koristi za optimizaciju administrativnih procesa poput rasporeda, upravljanja

upisima, identifikacije rizičnih učenika te donošenje strateških odluka temeljenih na podacima (Ifenthaler i Yau, 2020). Načini primjene UI-a u obrazovanju pokazuju kako tehnologija ne služi isključivo kao alat za učinkovitost, već kao sredstvo za transformaciju obrazovne paradigme. Od personalizacije i podrške učenicima do strateškog upravljanja obrazovnim institucijama, UI ima potencijal unaprijediti pristup i ishode učenja na svim razinama. Međutim implementacija tih tehnologija zahtijeva odgovoran, pedagoški utemeljen i etički promišljen pristup kako bi se izbjegli negativni učinci poput dehumanizacije učenja, tehnološke isključenosti i algoritamske pristranosti. Implementacija UI-a zahtijeva i visoku razinu digitalnih i pedagoških kompetencija kod nastavnika i učenika. Nedostatak edukacije, otpor promjenama i strah od zamjene ljudskog rada predstavljaju barijere za uspješnu integraciju (Ifenthaler i Yau, 2020; Le Thi Tuyet Hanh i sur., 2025). Le Thi Tuyet Hanh i sur. (2025) naglašavaju kako je digitalna pismenost ključna za učinkovito korištenje naprednih tehnologija poput umjetne inteligencije te da razine digitalnih vještina među studentima značajno variraju, što utječe na njihovu sposobnost prilagodbe novim obrazovnim alatima.

Pretjerana automatizacija obrazovnih procesa može dovesti do smanjenja socijalne dimenzije obrazovanja i gubitka emocionalne podrške koju pružaju nastavnici. To može negativno utjecati na motivaciju, samopouzdanje i osjećaj pripadnosti učenika (Selwyn, 2019). Oslanjanje na UI-tehnologije može povećati ovisnost o tehnološkoj infrastrukturi, koja nije jednako dostupna svim učenicima i školama, posebno u siromašnijim regijama. To produbljuje digitalni jaz i stvara nejednake obrazovne prilike (UNESCO, 2021). Implementacija UI-a zahtijeva visoku razinu digitalnih i pedagoških kompetencija kod nastavnika i učenika. Nedostatak edukacije, otpor promjenama i strah od zamjene ljudskog rada predstavljaju barijere za uspješnu integraciju (Ifenthaler i Yau, 2020).

Iako implementacija UI-a u obrazovanju donosi brojne mogućnosti za modernizaciju i unaprjeđenje nastavnog procesa, ona sa sobom nosi i niz ozbiljnih izazova koje je nužno sustavno adresirati. Balansiranje između učinkovitosti tehnologije i očuvanja humanističkih vrijednosti obrazovanja ključ je održivog razvoja digitalne pedagogije. Potrebne su jasne etičke smjernice, regulative, ulaganje u digitalne kompetencije i kontinuirana evaluacija učinaka UI-sustava na učenike, nastavnike i obrazovne institucije. Za održivu integraciju umjetne inteligencije u obrazovne sustave nužno je kontinuirano ulaganje u razvoj digitalnih kompetencija svih sudionika obrazovnog procesa (Le Thi Tuyet Hanh i sur., 2025). Samo kroz sustavan pristup edukaciji moguće je iskoristiti puni potencijal UI-a, a istovremeno rizike povezane s neznanjem i nepripremljenošću korisnika svesti na najmanju moguću mjeru.

Uvođenje UI-a u obrazovne sustave otvara brojne mogućnosti, ali i snažno aktualizira potrebu za etičkim i odgovornim pristupom. Budući da UI-tehnologije utječu na podatke, odluke i interakcije koje su u svojoj srži ljudske i društvene, njihova primjena ne može biti isključivo tehničko pitanje. Naprotiv, potrebno je uključiti pedagoške, filozofske, pravne i sociološke perspektive kako bi se očuvala svrha i kvaliteta obrazovanja (Williamson i Eynon, 2020; Holmes i sur., 2019). UI-sustavi u obrazovanju često se oslanjaju na velike količine osobnih podataka učenika, uključujući podatke o ponašanju, postignućima, kognitivnim obrascima i emocionalnim reakcijama. Neadekvatno prikupljanje, pohrana ili obrada tih podataka može ugroziti pravo na privatnost, posebno kada su u pitanju djeca i maloljetnici (Williamson i Eynon, 2020; Floridi i Cows, 2019). Etička primjena UI-a podrazumijeva informirani pristanak, minimalizaciju podataka i pridržavanje regulatornih okvira poput GDPR-a.

Bez obzira na razinu sofisticiranosti tehnologije, nastavnik mora ostati središnji subjekt obrazovnog procesa. Prema UNESCO-u (2021), UI treba djelovati kao partner nastavnicima, a ne kao njihova zamjena. Ljudska interakcija, emocionalna podrška, empatija i moralno prosuđivanje ne mogu se u potpunosti replicirati digitalnim alatima. Etički pristup podrazumijeva očuvanje ljudske autonomije i profesionalne odgovornosti u obrazovanju (Selwyn, 2023). Etički izazovi UI-a mogu se učinkovito adresirati jedino ako su svi sudionici – učenici, nastavnici, roditelji i administratori – osnaženi znanjem i kompetencijama o radu, prednostima i rizicima umjetne inteligencije. To uključuje razvoj kritičke digitalne pismenosti, razumijevanje etičkih okvira te sposobnost procjene vjerodostojnosti i namjene UI-sustava (Luckin i sur., 2016; Owoc i sur., 2021). Etički izazovi UI-a mogu se učinkovito adresirati jedino ako su svi dionici – učenici, nastavnici, roditelji i administratori – osnaženi znanjem i kompetencijama o radu, prednostima i rizicima umjetne inteligencije. Razvoj digitalne pismenosti, koju detaljno opisuju Le Thi Tuyet Hanh i sur. (2025), ključan je korak u pripremi korisnika za sigurno i etično korištenje UI-tehnologija.

2. METODOLOGIJA

Cilj istraživanja: Primarni cilj ovog istraživanja bio je ispitati stavove studenata te potaknuti njihovo kritičko promišljanje o etički odgovornom i strateški promišljenom uvođenju umjetne inteligencije u obrazovni kontekst, s posebnim naglaskom na analizu potencijalnih prednosti i rizika takve implementacije. Naglasak je stavljen na prepoznavanje praktičnih koristi, etičkih izazova te utjecaja UI-a na obrazovne procese, uz poseban fokus na

potrebu za pedagoški opravdanim, tehnološki održivim i etički odgovornim pristupom. Dobiveni rezultati trebali bi pridonijeti teorijskim spoznajama i pružiti empirijsku osnovu za daljnje planiranje i oblikovanje obrazovne prakse u kontekstu digitalne transformacije. Na temelju cilja istraživanja definirane su sljedeće hipoteze:

H1: Većina studenata ima pozitivan stav prema primjeni umjetne inteligencije u obrazovanju.

- H2: Studenti prepoznaju značajne prednosti umjetne inteligencije, ali su također svjesni potencijalnih rizika i etičkih izazova.
- H3: Studenti s većim poznavanjem i korištenjem UI-alata imaju pozitivniji stav prema njihovoj implementaciji.
- H4: Studenti smatraju da je etički i pedagoški opravdani pristup uvođenju UI-a nužan za uspješnu primjenu u obrazovanju.

Instrument: U istraživanju je primijenjen kvantitativni istraživački pristup temeljen na metodi anketiranja. Kao instrument za prikupljanje podataka korišten je strukturirani upitnik, dizajniran na temelju relevantne stručne literature iz područja digitalne pedagogije, obrazovne tehnologije i umjetne inteligencije (Chen i sur., 2020; Luckin i sur., 2016). Upitnik je uključivao zatvorena i poluotvorena pitanja, podijeljena u tri tematske cjeline: osnovne demografske podatke, korištenje i poznavanje alata temeljenih na UI-u i stavove o prednostima i izazovima UI-a u obrazovanju. U istraživanju je primijenjen kvantitativni pristup temeljen na metodi anketiranja.

Uzorak: Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku od 392 studenta različitih fakulteta (filozofski, učiteljski, kineziološki, elektrotehnički, prirodoslovno-matematički). Podaci su prikupljeni internetskom anketom distribuiranom na platformi Google Forms, čime je osigurana veća dostupnost sudionicima iz različitih geografskih područja te anonimnost i fleksibilnost sudjelovanja. Međutim treba istaknuti da uzorak nije nasumično odabran, što može ograničiti njegovu reprezentativnost u odnosu na ukupnu populaciju studenata. Za buduća istraživanja preporučuje se korištenje većih uzoraka, što bi osiguralo veću reprezentativnost i smanjilo moguće pristranosti.

Postupak: Prikupljeni podaci obrađeni su uz pomoć programa *IBM SPSS Statistics for Windows*, verzija 27.0. Primijenjena je deskriptivna statistika za prikaz osnovnih podataka, uključujući frekvencijske distribucije, postotke i aritmetičke sredine. Za dublju analizu strukture stavova provedena je faktorska analiza, korištenjem metode glavnih komponenti uz varimax rotaciju. Valjanost faktorske analize potvrđena je Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) mjerom prikladnosti uzorka ($KMO = 0,83$) te Bartlettovim testom

sferičnosti ($\chi^2(105) = 1324,58, p < 0,001$). Iz analize su izdvojena tri faktora koji objašnjavaju 67,2 % ukupne varijance. Pouzdanost faktora procijenjena je Cronbachovim koeficijentom alfa i kretala se od 0,81 do 0,91, što ukazuje na visoku internu konzistentnost mjernih skala. Sudjelovanje u istraživanju bilo je u potpunosti anonimno i dobrovoljno. Sudionici su prije početka ankete informirani o cilju istraživanja i mogućnosti odustajanja ispunjavanja upitnika u bilo kojem trenutku bez posljedica. Prikupljeni podaci korišteni su isključivo u istraživačke svrhe, u skladu s načelima etičnog postupanja u znanstvenim istraživanjima.

3. ANALIZA REZULTATA I RASPRAVA

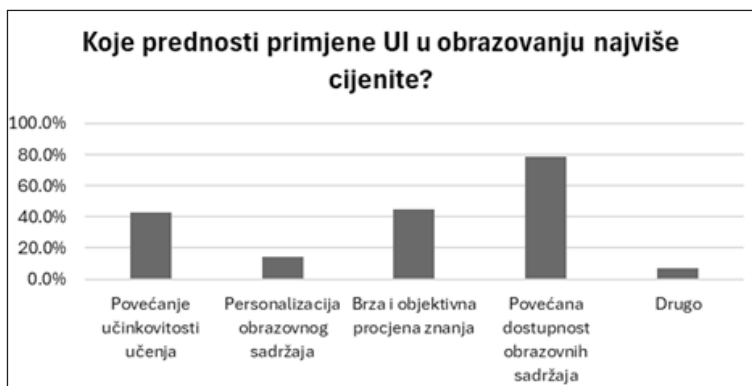

Slika 1. Korištenje tehnologija UI-a tijekom studija

Rezultati ovog istraživanja pokazali su da je velika većina studenata upoznata s UI-tehnologijama, a najviše su koristili jezične prevoditelje i *chatbote*, što upućuje na njihovu značajnu ulogu u suvremenom obrazovanju. S druge strane napredniji alati, poput sustava za preporuke i analizu sadržaja, korišteni su znatno rjeđe. Samo mali broj ispitanika navodi da tijekom studija uopće nije koristio UI-tehnologije.

Studenti najviše cijene praktične i široko primjenjive prednosti umjetne inteligencije u obrazovanju, poput dostupnosti i objektivnosti. Nasuprot tome, napredne ili specifične značajke, poput personalizacije, dobivaju manje ocjene, što može upućivati na manju izloženost takvim sustavima. Usporedbom rezultata primjećuje se kako studenti najčešće koriste alate koji su lako dostupni i jednostavni za upotrebu, primjerice prevoditelje i *chatbote* dok ujedno najviše cijene one prednosti UI-a koje im olakšavaju pristup znanju i osiguravaju objektivniju procjenu.

Slika 2. Koje prednosti primjene UI-a u obrazovanju cijene

Slika 3. Kojih rizika upotrebe UI-a se boje

Najveći strahovi studenata odnose se na: gubitak autentičnosti studentskih radova i smanjeni angažman studenta (75 %,) što jasno pokazuje zabrinutost oko prevelike ovisnosti o UI-alatima i potencijalno površnog učenja. Manje izražena zabrinutost uočena je kod privatnosti i sigurnosti podataka (35 %), što ukazuje na mogućnost da studenti nisu dovoljno svjesni problema vezanih za zaštitu osobnih podataka ili vjeruju institucijama. Kod navođenja zastarijevanja uloge nastavnika (40 %) vidimo da postoji umjerena bojazan da bi UI mogao umanjiti važnost profesorske uloge. Studenti prepoznaju brojne prednosti UI-a u obrazovanju (posebno pristupačnost i učinkovitost), ali istovremeno izražavaju ozbiljne zabrinutosti zbog njegovog utjecaja na autentičnost vlastitog rada, osobnu uključenost u učenje i ulogu nastavnika. Za daljnji razvoj obrazovnih UI-sustava bit će ključno uravnotežiti funkcionalnost i etičke/socijalne aspekte, te osigurati pedagoški nadzor i digitalnu pismenost kod korisnika.

Tablica 1. Stavovi studenata u svezi UI-a

Pitanje	u potpunosti se ne slažem	djelomično se ne slažem	ni ti se slažem ni ti se ne slažem	djelomično se slažem	u potpunosti se slažem	$\bar{x}$	SD
UI može značajno unaprijediti učinkovitost učenja	6.9%	11.0%	35.7%	25.0%	21.4%	3.4	1.1
UI omogućava personalizaciju obrazovnog sadržaja	9.2%	8.7%	41.1%	21.4%	19.6%	3.4	1.2
UI poboljšava dostupnost i organizaciju obrazovnih	1.5%	9.2%	21.4%	28.6%	39.3%	3.9	1
Primjena UI u obrazovanju može smanjiti kvalitet interakcije učenika i nastavnika	5.4%	1.8%	26.8%	31.9%	34.2%	3.9	1
Korištenje UI alata povećava rizik od kršenja akademske čestitosti	1.5%	16.3%	26.8%	28.6%	26.8%	3.6	1.1
Prekomjerno korištenje UI tehnologija može negativno utjecati na socijalne vještine učenika	1.8%	5.4%	14.3%	33.7%	44.9%	4.1	1
UI bi trebao biti sastavni dio obrazovnih sustava	16.3%	17.9%	33.9%	17.9%	14.0%	3	1.3
Smatram da je edukacija o UI ključna za uspješnu primjenu u obrazovanju	8.7%	11.0%	33.9%	17.9%	28.6%	3.3	1.3
Etički aspekti primjene UI trebaju biti jasno definirani	3.6%	7.1%	17.6%	16.3%	55.4%	4.2	1.2
UI može olakšati obavljanje rutinskih administrativnih zadataka nastavnika	1.8%	5.4%	19.6%	35.5%	37.8%	4	1
Kroz studij sam inrao/la priliku koristiti alate temeljene na UI	5.4%	8.9%	26.8%	32.4%	26.5%	3.7	1.1
Moje iskustvo korištenja UI alata pozitivno utječe na moj proces učenja	7.1%	21.4%	33.9%	18.1%	19.4%	3.2	1.2
Praktično korištenje UI alata doprinosi boljem razumijevanju obrazovnog sadržaja	3.6%	17.9%	28.3%	23.5%	26.8%	3.5	1.2

Rezultati pružaju uvid u percepciju studenata o različitim aspektima korisnosti UI-a u obrazovnom kontekstu. Najviše se studenata slaže s tvrdnjom da UI povećava dostupnost obrazovnih sadržaja ($\bar{x} = 4,2$), što ukazuje na visoku razinu prepoznavanja uloge UI-a u osiguravanju pristupa znanju, neovisno o vremenskim ili geografskim ograničenjima. Slično tome tvrdnja da UI povećava objektivnost u ocjenjivanju ($\bar{x} = 3,9$) također je u najvećem broju slaganja studenata. To sugerira povjerenje studenata u algoritamske sustave za procjenu znanja i smanjenje subjektivnosti nastavnika. Te dvije prednosti predstavljaju temeljne funkcionalne koristi UI-a koje su studentima neprepoznatljivije i najprisutnije u primjeni. Umjerena slaganja studenata dobile su tvrdnje da UI pomaže u bržem pronalaženju i obradi informacija ($\bar{x} = 3,6$) i da omogućuje personalizaciju sadržaja ($\bar{x} = 3,5$). Iako pozitivne, niže prosječne vrijednosti u odnosu na prethodne stavke mogu ukazivati na ograničeno iskustvo ili znanje o naprednijim funkcionalnostima UI-a poput adaptivnih sustava za učenje ili inteligentnih tutorskih sustava. To potvrđuje nalaze prethodnih studija koje upozoravaju krajnji korisnici često ne prepoznaju ili nedovoljno koriste personalizacijske sposobnosti UI-a (Chen i sur., 2020; Holmes i sur., 2019).

Studenti niti se slažu niti se ne slažu za tvrdnje o utjecaju UI-a na povećanje angažiranosti učenika ($\bar{x} = 3,3$) i poticanje kreativnosti ($\bar{x} = 3,0$). Ti nalazi sugeriraju da studenti u manjoj mjeri doživljavaju UI kao alat koji može pozitivno utjecati na afektivne i kreativne aspekte učenja. Moguće je da prisutni UI-alati (npr. *chatboti*, prevoditelji) ne uključuju elemente dizajnirane za poticanje refleksivnog mišljenja, kreativnog izražavanja i emocionalne povezanosti sa sadržajem. To može upućivati na prevladavajuću percepciju UI-a kao instrumentalnog i algoritamskog, a ne kao suradničkog alata.

Rezultati istraživanja pokazuju da su se ispitanici djelomično do potpuno složili s tvrdnjama da UI može značajno unaprijediti učinkovitost učenja i omogućiti personalizaciju obrazovnog sadržaja. Ti nalazi podupiru postojeću literaturu koja ističe potencijal UI-sustava u kontekstu adaptivnog učenja (Chen i sur., 2020). Međutim visoka standardna devijacija ($SD = 1,1 - 1,2$) sugerira značajne varijacije u stavovima, što može upućivati na različita iskustva ispitanika u kontaktu s UI-tehnologijama. Stav prema tvrdnji da UI poboljšava dostupnost i organizaciju obrazovnih resursa ima nisku disperziju odgovora ($SD = 1,0$), što ukazuje na snažan konsenzus među sudionicima. To je u skladu s ranijim istraživanjima koja naglašavaju korisnost UI-tehnologija u pretraživanju edukativnih materijala, automatskoj kategorizaciji i preporukama sadržaja (Luckin i sur., 2016). U našem istraživanju studenti se najviše slažu da „etički aspekti primjene UI-a trebaju biti jasno definirani“, uz značajan udio ispitanika koji su se potpuno složili. Taj podatak

ukazuje na izraženu zabrinutost vezanu za etičke izazove u primjeni UI-a, osobito u pogledu zaštite privatnosti podataka, transparentnosti algoritama i pravednosti u ocjenjivanju. Također rezultati ukazuju na prepoznavanje rizika zloupotrebe UI-alata, osobito onih za automatsko generiranje sadržaja ili prepoznavanje plagijata, što je potvrđeno i u studiji McGee (2022). Ispitanici su u visokoj mjeri izrazili slaganje s tvrdnjom da prekomjerna uporaba UI-a može negativno utjecati na socijalne vještine učenika, kao i da može umanjiti kvalitetu njihove interakcije s nastavnicima. Ti nalazi podupiru zabrinutost da digitalizacija i automatizacija obrazovnog procesa mogu dovesti do smanjenja neposredne ljudske komunikacije, što je važno za razvoj emocionalne inteligencije i interpersonalnih odnosa (Turkle, 2017). Ipak određena istraživanja (Luckin i sur., 2016) ukazuju da, ako se UI-sustavi integriraju na odgovarajući način, mogu podržati nastavnika i osloboditi vrijeme za kvalitetniju interakciju s učenicima. Sveukupno, rezultati ukazuju da studenti najviše cijene praktične i opipljive koristi UI-a u obrazovanju, dok naprednije funkcije i afektivno-podržavajući elementi ostaju manje prepoznati ili nedovoljno prisutni.

U konačnici, rezultati istraživanja ukazuju na prepoznatu korist UI-tehnologija u obrazovnom procesu, osobito u području personalizacije i organizacije sadržaja. Istodobno je prisutna izražena zabrinutost u vezi s etičkim aspektima primjene UI-a, osobito pitanjima akademske čestitosti, što zahtijeva odgovarajuću regulaciju i edukaciju. Potrebno je također uravnotežiti korištenje UI-alata s očuvanjem socijalne interakcije i razvojem ključnih interpersonalnih vještina. Uvođenje UI-a u obrazovanje otvara brojne mogućnosti za unaprjeđenje učenja i podučavanja, ali istovremeno nameće i niz etičkih izazova. Ključno je da razvoj i primjena takvih tehnologija budu usmjereni ne samo na tehničku učinkovitost već i na zaštitu temeljnih ljudskih prava, privatnosti i pravednosti. Holmes i sur. (2021) naglašavaju važnost uspostavljanja ravnoteže između inovacija i etičkih standarda, upozoravajući da „neetička primjena UI-a u obrazovanju može dovesti do pojačavanja društvenih nejednakosti, diskriminacije i nepovjerenja u obrazovne sustave“. Zanimljivo je da su ispitanici edukaciju o UI-tehnologijama procijenili kao ključnu komponentu za uspješnu primjenu u obrazovanju, što upućuje na potrebu za sustavnim uključivanjem te tematike u obrazovne programe. Analiza aritmetičkih sredina pokazala je da studenti u prosjeku imaju pozitivan stav prema korisnosti UI-alata u obrazovanju. Najviše su vrednovani aspekti povezani s personalizacijom učenja i automatizacijom ocjenjivanja. Iskustva u stvarnoj upotrebi specifičnih alata (npr. ChatGPT, Grammarly, UI-kvizovi) bila su u rasponu od umjereno do vrlo pozitivnih. Većina ispitanika podržava integraciju UI-a u obrazovni sustav, pod uvjetom

da se osigura odgovoran i ljudski nadziran pristup. Istaknuta je potreba da UI-sustavi djeluju kao podrška nastavnicima, a ne njihova zamjena. Radi utvrđivanja stavova ispitanika, provedena je faktorska analiza primjenom metode glavnih komponenti uz varimax rotaciju.

Tablica 2. Utvrđeni faktori

Faktor	Pitanje	$\bar{x} \pm Sd$	Težina faktora	Cronbach's Alpha
F1	UI može značajno unaprijediti učinkovitost učenja	3.6 ± 1.6	-0.792	0.91
	UI omogućava personalizaciju obrazovnog sadržaja		-0.817	
	UI poboljšava dostupnost i organizaciju obrazovnih resursa		-0.719	
	Smatram da je edukacija o UI ključna za uspješnu primjenu u obrazovanju		-0.741	
	UI može olakšati obavljanje rutinskih administrativnih zadataka nastavnika		-0.609	
	Kroz studij sam inao/la priliku koristiti alate temeljene na UI		-0.624	
	Moje iskustvo korištenja UI alata pozitivno utječe na moj proces učenja		-0.876	
	Praktično korištenje UI alata doprinosi boljem razumijevanju obrazovnog sadržaja		-0.733	
F2	Etički aspekti primjene UI trebaju biti jasno definirani	3.9 ± 1.1	-0.773	0.85
	Korištenje UI alata povećava rizik od kršenja akademske čestitosti		-0.625	
	Prekomjerno korištenje UI tehnologija može negativno utjecati na socijalne vještine učenika		-0.618	
F3	Primjena UI u obrazovanju može smanjiti kvalitet interakcije učenika i nastavnika	3.4 ± 1.2	-0.442	0.81
	UI bi trebala biti sastavni dio obrazovnih sustava		0.255	

Izdvojena su tri faktora koja strukturiraju stavove studenata prema primjeni UI-a u obrazovanju. Prvi faktor obuhvaća stavove o *praktičnoj korisnosti UI-a u obrazovnom procesu*. Visoka pouzdanost (Cronbachov alfa = 0,91) ukazuje na snažnu internu konzistenciju među česticama tog faktora. Rezultati jasno ukazuju na općeprihvaćenu percepciju da UI doprinosi većoj učinkovitosti i individualizaciji učenja, iako postoje razlike u razinama slaganja, što se očituje kroz standardne devijacije. Drugi faktor reflektira *percepciju etičkih izazova* vezanih za primjenu UI-a, s osobitim naglaskom na pitanja privatnosti, transparentnosti i automatiziranog odlučivanja. Prosječne vrijednosti odgovora pokazuju da studenti u značajnoj mjeri prepoznaju važnost etičkih aspekata. Pouzdanost faktora ($\alpha = 0,85$) potvrđuje konzistentnost stavova. Treći faktor odnosi se na *socijalne i komunikacijske aspekte primjene UI-a u obrazovanju*. Prosječne ocjene u tom faktoru nešto su niže u usporedbi s prethodnim dvama, što može upućivati na veću nesigurnost ili raznolikost stavova među ispitanicima. Pouzdanost ($\alpha = 0,81$) potvrđuje dovoljnu internu konzistenciju. Stav prema integraciji UI-a u obrazovni kurikulum naglašava potrebu za pažljivo osmišljenim i pedagoški utemeljenim pristupom uvođenju UI-tehnologija u visoko obrazovanje. Studenti jasno ističu da UI treba djelovati kao *podrška nastavnicima*, a ne kao njihova zamjena, što je u skladu s preporukama UNESCO-a (2021). Svi utvrđeni faktori jasno diferenciraju tri ključne dimenzije percepcije o UI-u u obrazovanju: praktičnu korisnost i učinkovitost, etičke izazove i socijalnu i komunikacijsku dimenziju primjene UI-a. Ta je struktura teorijski utemeljena i empirijski potvrđena, što instrument čini valjanim i pouzdanim za mjerenje stavova o UI-u u obrazovnom kontekstu. Pouzdanost svakog faktora u rasponu od dobre do vrlo dobre potvrđuje validnost upitnika i konzistentnost mjerenih konstrukata. Istovremeno, standardne devijacije i raspon faktorskih težina ukazuju na heterogenost iskustava i stavova, što je očekivano u istraživanjima koja obuhvaćaju kompleksne tehnološke teme. Rezultati istraživanja općenito pokazuju da studenti izražavaju pozitivan stav prema integraciji UI-a u obrazovni proces, osobito u kontekstu personalizacije učenja, automatizacije rutinskih zadataka i povećanja učinkovitosti poučavanja. Nalazi su usklađeni s prethodnim istraživanjima koja ističu potencijal adaptivnih sustava temeljenih na UI-u za individualizirani pristup učenju (Chen i sur., 2020; Luckin i sur., 2016). Uz to, studenti pokazuju visoku razinu kritičke svijesti o potencijalnim rizicima, posebno u vezi s privatnošću podataka, algoritamskom pristranošću i etikom automatiziranog odlučivanja. Rezultati potvrđuju upozorenja iz literature o potrebi za uvođenjem transparentnih, pravednih i etički utemeljenih normi u razvoju i implementaciji UI-sustava u obrazovanju (Floridi i Cowls, 2019; Williamson i Eynon, 2020).

4. ZAKLJUČAK

Primjena umjetne inteligencije u obrazovanju predstavlja značajan potencijal za transformaciju nastavnih i učeničkih procesa kroz personalizaciju učenja, automatizaciju administrativnih zadataka i poboljšanje pristupačnosti obrazovnih sadržaja. Rezultati istraživanja pokazuju da su studenti općenito pozitivno orijentirani prema implementaciji UI-a, prepoznajući koristi, ali i izražavajući svijest o etičkim i društvenim izazovima koje takva tehnologija nosi. Iako su svjesni prednosti, sudionici naglašavaju da UI ne može zamijeniti ljudski čimbenik u obrazovanju te ističu potrebu za odgovornim i uravnoteženim pristupom u integraciji tih sustava. Za uspješnu i održivu primjenu UI-a u obrazovnom sustavu neophodno je ulagati u digitalnu pismenost i osposobljavanje nastavnika i učenika, kao i razvijati jasne etičke smjernice koje će osigurati transparentnost, zaštitu privatnosti i spriječiti pristranosti algoritama. Također je važno poticati participaciju svih dionika obrazovanja u oblikovanju politika i praksi vezanih za umjetnu inteligenciju. Zaključno, umjetna inteligencija u obrazovanju može donijeti brojne koristi, ali samo ako se implementira uz promišljen i odgovoran pristup koji istovremeno čuva i naglašava ulogu čovjeka kao središnjeg elementa u procesu učenja i poučavanja.

Na temelju provedenog istraživanja formulirane su sljedeće preporuke za unaprjeđenje primjene umjetne inteligencije u obrazovanju: (1) uvesti kurikule i module koji obrađuju primjenu umjetne inteligencije u obrazovnom kontekstu, ne samo kao alat, već i kao predmet kritičkog promišljanja; (2) promicati interdisciplinarni pristup, gdje studenti različitih struka (npr. učiteljskog, STEM i humanističkog) zajednički uče o UI-u iz različitih perspektiva; (3) organizirati kontinuirane edukacije i radionice za nastavnike i buduće učitelje u svrhu razvoja digitalnih i etičkih kompetencija za rad s UI-em; (4) razviti smjernice za odgovorno korištenje UI-a koje uključuju primjere dobre prakse i upozorenja na moguće rizike; (5) donijeti jasne etičke protokole i politike zaštite podataka u obrazovnim ustanovama koji reguliraju korištenje UI alata; (6) osigurati transparentnost algoritamskih procesa, uključujući mogućnost objašnjenja i revizije odluka koje UI-sustavi donose; (7) potaknuti sudjelovanje nastavnika, učenika i roditelja u evaluaciji i dizajnu UI-rješenja, čime se jača povjerenje i prihvaćanje tehnologije; (8) nacionalne obrazovne strategije trebaju sadržavati posebna poglavlja o umjetnoj inteligenciji, koja uključuju etički okvir, financiranje razvoja i podršku istraživanjima; (9) uključiti UI u strategije digitalnog obrazovanja, uz definiranje kriterija za ocjenu učinkovitosti i pravičnosti primjene. Ovo istraživanje potvrđuje da su koristi i rizici umjetne inteligencije u obrazovanju neraskidivo

povezani. Stoga svaka implementacija UI-a mora biti vođena načelima etičnosti, transparentnosti i pedagoške svrhovitosti. Samo takav pristup može osigurati da UI ne bude tek tehnološka inovacija, već alat za pravednije, dostupnije i učinkovitije obrazovanje. Daljnja istraživanja trebala bi obuhvatiti razvoj i evaluaciju edukativnih programa usmjerenih na podizanje digitalne i etičke pismenosti u području umjetne inteligencije, s ciljem osnaživanja svih dionika u obrazovnom procesu.

LITERATURA

- Ayeni, O. O., Al Hamad, N. M., Onyebuchi, N. C., Osawaru, B., & Adewusi, O. E. (2024). *AI in education: A review of personalized learning and educational technology*. GSC Advanced Research and Reviews, 18(02), 261–271.
- Bimpong, B. K., Al-Abdullatif, A., & Al-Dokhny, A. (2024). *The impact of generative AI educational chatbots on the academic support experiences of students in U.S. research universities*. NASPA Blog.
- Binns, R., Veale, M., Van Kleek, M., & Shadbolt, N. (2018). *Like trainer, like bot? Inheritance of bias in algorithmic content moderation*. Data & Society. <https://datasociety.net/library/like-trainer-like-bot-inheritance-of-bias-in-algorithmic-content-moderation/>
- Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial intelligence in education: A review. *IEEE Access*, 8, 75264–75278. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.2988510>
- Daha, M. A., & Altelwany, A. (2025). Exploring the role of academic self-efficacy and goal orientation in ChatGPT use among university students. *International Journal of Instruction*, 18(1), 207–222. <https://doi.org/10.29333/iji.2025.18112a>
- Floridi, L., & Cows, J. (2019). A unified framework of five principles for AI in society. *Harvard Data Science Review*, 1(1). <https://doi.org/10.1162/99608f92.8cd550d1>
- Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2021). The future of AI in education: Balancing innovation and ethics. *Educational Technology Research and Development*, 69(1), 25–43. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09700-1>
- Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.
- Ifenthaler, D., & Yau, J. Y.-K. (2020). Utilising learning analytics for study success: Reflections on current empirical findings. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 15(1), 1–14. <https://doi.org/10.1186/s41039-020-00129-6>
- Le Thi Tuyet Hanh, P., Khanh Huyen, P., & Khanh Linh, H. (2025). *Exploring digital literacy of university students and variables affecting digital literacy levels*. International Journal of Instruction, 18(2), Article 4. https://www.e-iji.net/dosyalar/iji_2025_2_4.pdf
- Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson.
- McGee, R. (2022). AI and academic integrity: Challenges and responses. *Journal of Educational Technology*, 45(2), 134–148.

- Owoc, M. L., Sawicka, A., & Weichbroth, P. (2021). Artificial intelligence technologies in education: Benefits, challenges and strategies of implementation. In A. Paszkiewicz & Z. Picard (Eds.), *Artificial intelligence for knowledge management* (pp. 219–229). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-73689-9_14
- Papamitsiou, Z., & Economides, A. A. (2014). Learning analytics and educational data mining in practice: A systematic literature review of empirical evidence. *Educational Technology & Society*, 17(4), 49–64.
- Russell, S., & Norvig, P. (2020). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson.
- Selwyn, N. (2019). Should robots replace teachers? AI and the future of education. *Learning, Media and Technology*, 44(3), 305–314. <https://doi.org/10.1080/17439884.2019.1614525>
- Selwyn, N. (2023). Addressing the challenges of AI in education. *Educational Research Review*, 35, 100–110.
- UNESCO. (2021). *Artificial intelligence in education: Challenges and opportunities for sustainable development* [Working paper]. UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000376709/PDF/376709eng.pdf>
- Turkle, S. (2017). *Reclaiming conversation: The power of talk in a digital age*. Penguin Press.
- Williamson, B., & Eynon, R. (2020). Datafication and automation in education: Ethical challenges and policy responses. *Learning, Media and Technology*, 45(3), 277–293. <https://doi.org/10.1080/17439884.2020.1770336>
- Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – where are the educators? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), 39. <https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0>
- Zhang, J., Zhao, Y., & Zhou, M. (2021). Artificial intelligence in education: A review. *IEEE Access*, 9, 137887–137902. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3113797>

Application of artificial intelligence in the educational environment

ABSTRACT

This paper analyzes the application of artificial intelligence (AI) in a modern educational environment, with a particular emphasis on the need for a responsible approach to its integration. Through an examination of current forms of AI application – such as personalized learning, content analysis, and digital assistants – the potential benefits that this technology offers in enhancing the teaching process are explored. At the same time, the paper addresses key challenges, including ethical dilemmas, privacy protection, algorithmic bias, and the necessity to develop the digital competencies of both teachers and students. The main goal of this paper is to stimulate critical reflection for the responsible and well-considered planning of AI implementation in education. To investigate this, an empirical study was conducted among students in Split. Descriptive and inferential statistics were used in the analysis to provide insights into the students' attitudes and experiences. Factor analysis was employed to identify factors that explain variations in students' attitudes towards the application of AI. The paper proposes guidelines for the effective integration of AI into the educational system, aiming to maximize its educational potential while minimizing possible negative consequences.

Keywords: AI, education, personalized learning, ethical challenges, digital literacy

ChatGPT u obrazovanju – prilike i izazovi

Izvorni znanstveni rad

Biljana Marković

Sveučilište Sjever

Trg dr. Žarka Dolinara 1, 48000 Koprivnica

bimarkovic@unin.hr

Jadranka Lasić Lazić

Sveučilište Sjever

Trg dr. Žarka Dolinara 1, 48000 Koprivnica

jlastic@unin.hr

SAŽETAK

U suvremenom obrazovnom sustavu profesori se svakodnevno suočavaju s izazovima poput vremenski zahtjevnog ocjenjivanja, pružanja kvalitetne povratne informacije i prilagodbe sadržaja individualnim potrebama učenika. Napredak umjetne inteligencije, posebice GPT-jezičnih modela, otvara mogućnosti za automatizaciju i optimizaciju tih procesa. Međutim njihova primjena u obrazovanju, osobito u kontekstu personalizacije učenja i poboljšanja jezičnih vještina još uvijek je nedovoljno istraжена. Cilj istraživanja jest ispitati mogućnosti primjene GPT-modela u obrazovanju, s fokusom na poboljšanje jezičnih vještina kroz interaktivno učenje, automatiziranu analizu i ocjenjivanje pisanih radova i generiranje personaliziranih obrazovnih materijala. Hipoteze postavljene u radu sljedeće su:

H1: GPT-jezični model može unaprijediti učenje jezika simulacijom razgovora i brzom povratnom informacijom.

H2: Upotreba GPT-modela u analiziranju i ocjenjivanju pisanih radova može poboljšati točnost i brzinu povratnih informacija.

H3: Personalizirani obrazovni resursi generirani uz pomoć GPT-modela mogu poboljšati angažman studenata i olakšati njihovo učenje.

Kombinirat će se kvantitativne metode (testovi i upitnici za mjerenje napretka) i kvalitativne metode (intervjui sa studentima i profesorima). Planiran je i eksperiment s automatskim ocjenjivanjem eseja pomoću GPT-a. Očekuje se poboljšanje jezičnih vještina, brže

i kvalitetnije ocjenjivanje i veći angažman studenata kroz personalizirane resurse. Upotreba GPT-modela može unaprijediti obrazovne prakse, no ključno je da ti alati ostanu podrška, a ne zamjena profesorima koji imaju nezamjenjivu ulogu u socijalnom i emocionalnom razvoju učenika.

Ključne riječi: GPT, jezični model, automatizirano ocjenjivanje, personalizirano učenje, učenje jezika

1. UVOD

Upotreba umjetne inteligencije, a posebno alata poput ChatGPT-a, sve više oblikuje obrazovni sustav diljem svijeta, pa tako i u Hrvatskoj. Iako se tema rada ne odnosi isključivo na kontinentalnu Hrvatsku, ona je iznimno relevantna za to područje jer obrazovanje predstavlja ključan čimbenik u društvenom, gospodarskom i demografskom razvoju regije.

Kontinentalna Hrvatska suočava se s brojnim izazovima, uključujući depopulaciju, odljev mladih i manjak obrazovnih resursa u ruralnim sredinama. U tom kontekstu primjena alata poput ChatGPT-a može pridonijeti boljoj dostupnosti znanja, personalizaciji učenja i osnaživanju obrazovnog sustava, osobito u područjima s ograničenim resursima. Također, istraživanje prilika i izazova upotrebe ChatGPT-a može ponuditi konkretne preporuke za primjenu te tehnologije u kontekstu kontinentalne Hrvatske, čime rad pridonosi boljem razumijevanju i razvoju kapaciteta regije.

U suvremenom obrazovnom okruženju, gdje se profesori suočavaju s izazovima poput optimizacije vremena, pružanja personaliziranog pristupa učenju i osiguravanja kvalitetne povratne informacije, nameće se potreba za inovativnim rješenjima. Ovaj rad istražuje potencijal primjene GPT-jezičnih modela u obrazovanju, s posebnim naglaskom na unaprjeđenje učenja jezika, automatizaciju ocjenjivanja i razvoj personaliziranih obrazovnih resursa. Cilj istraživanja jest procijeniti učinkovitost GPT-modela u poboljšanju jezičnih vještina, analizi i ocjenjivanju pisanih radova i generiranju obrazovnih sadržaja prilagođenih individualnim potrebama studenata.

U svrhu istraživanja kombinirat će se kvantitativne i kvalitativne metode. Kvantitativni pristup uključivat će analizu rezultata testova i upitnika koji mjere napredak studenata u jezičnim vještinama, dok će kvalitativni pristup obuhvatiti intervjue s profesorima i studentima kako bi se razumjeli njihovi subjektivni stavovi i iskustva s GPT-alatima. Dodatno, provest će se eksperiment u kojem će se GPT-model koristiti za automatizirano ocjenjivanje eseja, a rezultati će se usporediti s ocjenama profesora.

Polazeći od pretpostavke da GPT-jezični modeli mogu značajno poboljšati uspješnost učenja jezika simuliranim razgovorima i brzom povratnom informacijom, te da upotreba GPT-modela u analiziranju i ocjenjivanju pisanih radova može poboljšati točnost i brzinu povratnih informacija, istraživanje će se usmjeriti na testiranje sljedećih hipoteza:

- H1: GPT-jezični model može unaprijediti učenje jezika simulacijom razgovora i brzom povratnom informacijom.
- H2: Upotreba GPT-modela u analiziranju i ocjenjivanju pisanih radova može poboljšati točnost i brzinu povratnih informacija.
- H3: Personalizirani obrazovni resursi generirani uz pomoć GPT-modela mogu poboljšati angažman studenata i olakšati njihovo učenje.

Ovaj rad strukturiran je na sljedeći način: nakon uvoda u problematiku i pregleda relevantne literature detaljno će se opisati metodologija istraživanja, uključujući veličinu uzorka, postupak prikupljanja podataka i metode analize. Slijedi prezentacija i interpretacija rezultata, s naglaskom na kvantitativne i kvalitativne nalaze. U zaključnom dijelu rada raspravit će se o implikacijama dobivenih rezultata za obrazovnu praksu, utvrditi ograničenja istraživanja i predložiti smjernice za buduća istraživanja u tom području.

2. GPT-TEHNOLOGIJA

ChatGPT (Shahriar i Hayawi, 2023) je napredni jezični model utemeljen na umjetnoj inteligenciji koji je razvio OpenAI, koji koristi duboko učenje za generiranje tekstova u prirodnom jeziku. Model je obučen na ogromnim količinama tekstualnih podataka, što mu omogućuje razumijevanje i generiranje odgovora na razne vrste pitanja i zadataka. ChatGPT koristi se u različitim aplikacijama, uključujući *chatbote*, automatizirane asistente, prevoditelje i alate za pisanje. Njegova primjena u obrazovanju, poslovanju i svakodnevnim zadacima omogućava ubrzanje procesa i povećanje produktivnosti. Model koristi tehnike poput transformativne arhitekture koja omogućuje bolje razumijevanje konteksta i generiranje relevantnih odgovora. Iako ima velik potencijal, postoje i izazovi vezani za etičke aspekte, poput generiranja netočnih informacija i mogućnosti zloupotrebe. Razvoj ChatGPT-a dovodi do novih mogućnosti za interakciju s tehnologijom i može značajno unaprijediti ljudsku produktivnost i kreativnost (Vaswani i sur., 2017; OpenAI, 2023).

3. CHATGPT U OBRAZOVANJU

ChatGPT (Božić i Poola, 2023) u obrazovanju predstavlja značajan korak prema modernizaciji učioničkih procesa, omogućujući bržu i učinkovitiju

interakciju između profesora i učenika. Kao napredni jezični model koji je razvio OpenAI, ChatGPT ima potencijal za automatizaciju brojnih obrazovnih zadataka kao što su ocjenjivanje, davanje povratnih informacija, pa čak i personalizacija učenja (Vaswani, Shazeer, Parmar i sur., 2017). Njegova sposobnost razumijevanja i generiranja prirodnog jezika omogućava studentima brze povratne informacije na njihove zadatke, što može značajno ubrzati proces učenja (OpenAI, 2023). Osim toga ChatGPT može simulirati razgovore na različitim jezicima, čime doprinosi poboljšanju jezičnih vještina učenika i nudi praksu koja je prilagođena njihovim potrebama.

U kontekstu pisanja, ChatGPT može automatski analizirati eseje i druge tekstove, pružajući korisne povratne informacije u pogledu strukture, gramatičkih grešaka i stila pisanja (Bender i sur., 2021). Ta automatizacija pomaže profesorima uštedjeti vrijeme i resurse, dok istovremeno studentima omogućava brži napredak. Dodatno, ChatGPT može pomoći u razvoju personaliziranih obrazovnih resursa, prilagođavajući sadržaj na temelju analiza učenikovih obrazaca učenja (Li i Li, 2022). S obzirom na njegovu sposobnost adaptacije, može se koristiti za pružanje dodatnih materijala i zadataka studentima koji trebaju više izazova ili podrške.

Međutim, korištenje ChatGPT-a u obrazovanju postavlja i određene izazove, poput pitanja točnosti i etičnosti generiranih odgovora. Iako model može brzo generirati korisne informacije, uvijek postoji rizik od netočnih ili pristranih odgovora (Bender i sur., 2021). Također, njegova primjena mora biti pažljivo integrirana u obrazovni sustav jer tehnologija ne može potpuno zamijeniti ljudsku interakciju koja je ključna za emocionalnu podršku i socijalnu interakciju učenika. ChatGPT trebao bi biti korišten kao alat za podršku nastavi dok nastavnik ostaje ključan u procesu evaluacije i vođenja učenika (OpenAI, 2023).

Yu (2023) govori o dubokoj integraciji umjetne inteligencije, posebno tehnologije poput ChatGPT-a, u obrazovanje s ciljem unaprjeđenja personaliziranog učenja, virtualne nastave i inteligentnog upravljanja obrazovanjem. U svojem radu Fuchs (2023) naglašava utjecaj ChatGPT-a i sličnih modela obrade prirodnog jezika na visoko obrazovanje, posebno u kontekstu interakcije sa studentima, davanja povratnih informacija i podrške u učenju. U svojoj knjizi Prananta, Susanto i Raule (2023) govore o ulozi ChatGPT-a u transformaciji obrazovanja i učenja, ističući njegovu primjenu kao digitalnog alata koji može poboljšati obrazovne procese na svim razinama. Aleksić-Maslać, Borović i Biočina (2024) analiziraju korištenje i percepciju ChatGPT-a među učenicima, studentima, edukatorima i polaznicima cjeloživotnog učenja u Hrvatskoj, ističući njegove prednosti, učestalost korištenja,

razlike među skupinama te etička i profesionalna razmatranja. Jumriah, Susilawati, Supriatna, Smas, i Arini (2024) ističu prednosti i ograničenja uporabe ChatGPT-a u obrazovanju, naglašavajući njegovu ulogu u personaliziranom učenju i produktivnosti, ali i potrebu za oprezom zbog mogućih netočnosti i ograničenog razumijevanja. Osman, Sigane i Rajabova (2024) ukratko ističu kako integracija ChatGPT-a i drugih AI-tehnologija u visoko obrazovanje ima velik potencijal za unaprjeđenje kvalitete učenja i transformaciju obrazovnog sustava. Barbas, Vieira i Branco (2023) opisuju studiju slučaja o važnosti obuke za korištenje ChatGPT-a u visokom obrazovanju, provedenoj u sklopu Erasmus+ projekta, s ciljem razumijevanja stavova sudionika i pripreme buduće radne snage, unatoč izazovima u prikupljanju potpune ankete. Prentzas i Sidiropoulou (2023) istražuju utjecaj korištenja Chat GPT-a u sveučilišnom odjelu za obrazovanje, s fokusom na njegove primjene u nastavi i preliminarne rezultate dobivene od studenata preddiplomskog studija kreativnog pisanja. Carr (2023) ističe transformacijski potencijal integracije ChatGPT-a i umjetne inteligencije u obrazovanje, ističući prednosti poput personaliziranog učenja i podrške profesorima, ali i izazove poput etike, pouzdanosti tehnologije i potrebe za stalnim stručnim usavršavanjem. Suleimenova (2024) analizira korištenje ChatGPT-a u obrazovnom procesu s naglaskom na njegovu primjenu od strane studenata i profesora i njegov doprinos razvoju jezičnih vještina i unaprjeđenju samostalnog učenja. Padurean (2023) analizira prednosti, ograničenja i etičke aspekte primjene umjetne inteligencije i ChatGPT-a u obrazovanju s fokusom na njihov utjecaj na angažman studenata i personalizirano učenje. U svom radu Rasul, Nair, Kalendra i suradnici (2023) analiziraju prednosti i izazove korištenja ChatGPT-a u visokom obrazovanju iz perspektive konstruktivističke teorije učenja, naglašavajući potrebu za etičkim i odgovornim pristupom kako bi se maksimalno iskoristile njegove mogućnosti i umanjile rizike. Ibrahim i Benchebkroun (2024) daju pregled literature o integraciji ChatGPT-a u visoko obrazovanje, analizirajući njegove prednosti, prijetnje, ograničenja i strategije za prevladavanje izazova s ciljem unaprjeđenja učenja i poučavanja. Radja (2024) istražuje ulogu i doprinos ChatGPT-a u digitalizaciji obrazovanja i unaprjeđenju kvalitete sveučilišnog istraživanja i njegov utjecaj na sposobnosti akademskih istraživača u Alžiru. U svom radu Singh, Phutela, Grover i suradnici (2023) govore o prednostima i izazovima korištenja ChatGPT-a u obrazovanju te naglašavaju važnost njegovog mudrog korištenja uz dodatak osobnih zaključaka za poboljšanje procesa učenja.

Za budućnost obrazovanja ChatGPT ima potencijal za daljnje unaprjeđenje personalizacije učenja i smanjenje administrativnih zadataka, čime omogućava profesorima više vremena za kreativnu i stručnu interakciju sa

studentima (Li i Li, 2022). Iako postoji potreba za daljnjim istraživanjima o njegovoj učinkovitosti i etičkoj primjeni, ChatGPT može igrati ključnu ulogu u transformaciji obrazovnih metoda u nadolazećim godinama.

3.1 PREDNOSTI CHATGPT-A U OBRAZOVANJU

ChatGPT u obrazovanju (Bušelić, 2024) nudi brojne prednosti, uključujući personalizaciju učenja, brzu povratnu informaciju i automatizaciju zadatka. Korištenjem GPT-modela profesori mogu pružiti studentima sadržaj koji je prilagođen njihovim individualnim potrebama, što omogućava učinkovitije usvajanje gradiva (Bender i sur., 2021). Također, ChatGPT omogućuje studentima brze povratne informacije na njihove zadatke, što ubrzava proces učenja i pomaže u prepoznavanju i ispravljanju grešaka (Brown i sur., 2020). Automatizacija zadataka poput ocjenjivanja eseja štedi vrijeme profesorima, omogućujući im da se posvete dubljoj interakciji sa studentima i razvijanju njihovih vještina (Chetry, 2024). Korištenje ChatGPT-a u učenju jezika također pruža priliku za simulirane razgovore, čime se omogućava kontinuirani razvoj jezičnih vještina u realnom vremenu (Volante, DeLuca i Klinger, 2023). Te prednosti mogu značajno unaprijediti obrazovni proces, povećavajući motivaciju i angažman studenata.

3.2 NEDOSTACI CHATGPT-A U OBRAZOVANJU

Iako ChatGPT (Dulemba, 2024) nudi brojne prednosti u obrazovanju, postoje i značajni nedostaci. Jedan od glavnih izazova jest točnost generiranog sadržaja, jer GPT može pružiti netočne ili neprecizne informacije, što može dovesti do pogrešnog učenja (Bender i sur., 2021). Također, ChatGPT-u nedostaje sposobnost za dublje razumijevanje konteksta, što može biti problematično u situacijama kada je potrebna kompleksnija analiza ili kreativno razmišljanje (Brown i sur., 2020). Osim toga prekomjerno oslanjanje na tehnologiju može smanjiti angažman studenata jer im može oduzeti priliku za razvoj kritičkog mišljenja i samostalnog rješavanja problema (Chetry, 2022). Također se može istaknuti zabrinutost oko etičkih pitanja, poput pristranosti u odgovorima i sigurnosti podataka koje studenti unose (Volante, DeLuca i Klinger, 2023). Ti čimbenici ukazuju na potrebu za opreznim korištenjem GPT-modela u obrazovnim okruženjima, uz ljudsku kontrolu i nadzor.

3.3 CHATGPT I PROMJENE U UČENJU I POUČAVANJU

ChatGPT (Whalen i Mouza, 2023) donosi značajne promjene u učenju i poučavanju jer omogućuje personalizirano iskustvo za studente i profesore. Korištenjem umjetne inteligencije ChatGPT može pružiti brze povratne informacije, što omogućuje studentima brzo učenje iz vlastitih grešaka i unaprjeđenje vještina (Bender i sur., 2021). Također, taj alat podržava samostalno

učenje jer studenti mogu postavljati pitanja i dobivati odgovore u stvarnom vremenu, što omogućuje veću fleksibilnost i prilagodljivost u procesu učenja (Brown i sur., 2020). S druge strane profesori mogu koristiti GPT za automatizaciju određenih zadataka, poput ocjenjivanja i davanja povratnih informacija, čime se oslobađaju za rad na kreativnijim i interaktivnijim aspektima nastave (Chetry, 2024). Međutim potrebno je napomenuti da prekomjerna ovisnost o toj tehnologiji može smanjiti interakciju među studentima i profesorima te negativno utjecati na razvoj kritičkog mišljenja (Volante, DeLuca i Klinger, 2023). ChatGPT predstavlja snažnu priliku za transformaciju obrazovnog sustava, ali mora se koristiti s oprezom i pod nadzorom.

4. ISTRAŽIVANJE

4.1 OSNOVNI PODACI O ISTRAŽIVANJU

Za potpuno razumijevanje metodološkog okvira istraživanja navodimo detalje vezane za veličinu uzorka i vrijeme provedbe.

1) Uzorak

Istraživanje se provodi na uzorku od 100 sudionika (studenata i profesora). Taj broj omogućuje dovoljno veliku i reprezentativnu grupu za kvantitativnu analizu te je skupina dovoljno raznolika za kvalitativne intervju. Uzorak od 100 sudionika izabran je po kriteriju slučajnog uzorka među studentima završne godine prijediplomskog i diplomskog studija na Sveučilištu Sjever (svi smjerovi). Budući da se istražuje homogena populacija (studenti završnih godina) i da postoji pet varijabli (poznavanje i korištenje ChatGPT-a, percepcija koristi, percepcija izazova, demografske (kontrolne) varijable i stavovi prema UI-u u obrazovanju, a, prema teoriji, za uzorak od 100 ispitanika najveći broj dozvoljenih varijabli je 7 (Tabachnick, Fidell i Ullman, 2019), uzorak od 100 sudionika dovoljan je.

o Podjela

- Skupina koja koristi GPT-model: 40 studenata (koji će koristiti GPT-alat u procesu učenja jezika i pisanju).
- Kontrolna skupina (bez GPT-a): 40 studenata (koji će učiti bez korištenja GPT-modela).
- Skupina za eksperiment ocjenjivanja eseja: 20 profesora

o Demografske varijable

- Studenti su odabrani iz različitih obrazovnih pozadina, uzimajući u obzir različite jezične kategorije ispitanika (početnici, srednji nivo, napredni) kako bi se osigurala raznolika populacija koja odražava prosječno stanje u obrazovnom okruženju.

2) Vrijeme provedbe

- Istraživanje je trajalo ukupno 10 tjedana, od siječnja do sredine travnja 2025. godine.
 - Faza 1 – Predtestiranje i priprema (1. tjedan): Na početku su se prikupljali osnovni podaci i provodili su se predtestovi za procjenu početnog znanja studenata (jezične vještine).
 - Faza 2 – Učenje i interakcija s GPT-om (2. do 7. tjedan): Grupa koja koristi GPT-model provela je 6 tjedana koristeći GPT za poboljšanje svojih jezičnih vještina, dok je kontrolna grupa koristila tradicionalne metode učenja. Prikupili su se podaci o svakodnevnoj upotrebi GPT-a, a studenti su pisali zadatke koji su bili ocijenjeni.
 - Faza 3 – Posttestiranje i završna analiza (8. do 9. tjedan): Na kraju istraživanja proveli su se posttestovi i završni upitnici o percepciji kako bi se ocijenio napredak u jezičnim vještinama i zadovoljstvo studentima. Također su se obavili polustrukturirani intervjui sa svim studentima i profesorima.
 - Faza 4 – Završna analiza i izvještavanje (10. tjedan): U desetom tjednu provela se analiza podataka, pisali su se izvještaji i izrađivali zaključci o učinku GPT-modela na učenje jezika i pisanje.

Tako postavljeni okvir omogućio je detaljnu analizu rezultata i pružio dovoljno vremena za procjenu promjena u jezičnim vještinama studenata, kao i za procjenu subjektivnog iskustva.

4.2 METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Za analizu učinkovitosti GPT-modela u učenju jezika i pisanju pomoću rezultata odabranih testova i upitnika poduzeto je nekoliko koraka koji su omogućili detaljno razumijevanje njegovog utjecaja na napredak studenata.

1) Odabir testova i upitnika

Prvi je korak odabir relevantnih testova i upitnika koji su se koristili za mjerenje napretka studenata. Testovi i upitnici su:

- Testovi jezične vještine: standardizirani testovi koji mjere osnovne jezične vještine kao što su gramatika, vokabular, čitanje s razumijevanjem i slušanje.
- Upitnici o percepciji učenja: upitnici koji mjere stavove i mišljenja studenata o učinkovitosti GPT-modela, uključujući subjektivne percepcije o tome koliko im je pomogao u učenju jezika i razvijanju vještina pisanja.
- Ocjenjivanje eseja i pisanih zadataka: Upotreba GPT-modela za automatsko ocjenjivanje eseja koji studenti pišu. Osim ocjena važno je bilo

analizirati povratne informacije koje GPT daje na temelju ocijenjenih zadataka kako bi se utvrdila korisnost tih povratnih informacija za daljnje učenje studenata.

2) Kvantitativna analiza (statistička obrada podataka)

Nad kvantitativnim podacima koji su prikupljeni kroz testove upitnike provedena je statistička analiza i to:

- Mjerenje prije i poslije testa: Prije početka istraživanja studenti su testirani na osnovne jezične vještine, a zatim je slijedilo razdoblje učenja koje je uključivalo interakciju s GPT-modelom. Na kraju isti test ponovljen je kako bi se utvrdio napredak.
- Analiza varijance (ANOVA): Korištenjem ANOVA-testa utvrđena je razlika u rezultatima između studenata koji su koristili GPT-alat i onih koji nisu, čime se pokazao učinak GPT-modela na napredak u učenju jezika i pisanju.
- Korelacijska analiza: Radila se usporedba rezultata različitih testova (predtest i posttest, kao i upitnici o percepciji) kako bi se utvrdilo postojanje statističkih korelacija između korištenja GPT-modela i napretka studenata.

3) Kvalitativna analiza (tematska analiza intervjua)

Kvalitativni podaci, prikupljeni intervjuima s profesorima i studentima, analizirali su se s namjerom uvida u subjektivna iskustva i stavove prema upotrebi GPT-modela.

- Analiza intervjua: Intervjui sa studentima i profesorima bili su transkribirani i analizirani pomoću tematske analize, gdje su se utvrdile ključne teme i obrasci u njihovim odgovorima. Osim toga provedena je analiza sadržaja nastavnih materijala s ciljem pronalaženja obrazaca ponašanja. Na temelju svega moguće je bilo objasniti specifične prednosti i slabosti GPT-modela prema njihovom iskustvu.
- Utjecaj na motivaciju i angažman: Analizom se pokušalo razumjeti kako GPT-model utječe na motivaciju i angažman studenata. To uključuje pitanja o tome koliko su studenti motivirani koristiti alat, koliko im je lakše učiti uz njega i koliko im pomaže u procesu pisanja.
- Prijedlozi za poboljšanje: Na temelju intervjua dobili su se prijedlozi za poboljšanje alata ili pristupa u učenju jezika pomoću GPT-a.

4) Eksperiment s automatiziranim ocjenjivanjem eseja

Kao dodatni dio analize proveo se eksperiment u kojem GPT-model automatski ocjenjuje eseje studenata i daje povratne informacije. Razmotrene su sljedeće komponente:

- Točnost ocjenjivanja: Usporedile su se ocjene koje GPT daje s onima koje dodjeljuju profesori. Razlika u ocjenama ukazala je na ograničenja ili prednosti GPT-modela u automatskom ocjenjivanju.
- Povratne informacije: Analiza kakve povratne informacije GPT pruža, npr. o gramatici, strukturi, jasnoći i koherenciji teksta. Ispitalo se koliko su te povratne informacije korisne studentima i koliko im pomažu u daljnjoj izobrazbi.
- Brzina ocjenjivanja: Mjerenje vremena koje GPT-model koristi za ocjenjivanje naspram vremena koje profesori obično troše na iste zadatke.

4.3 REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Kvantitativni rezultati (mjerenja predtesta i posttesta)

Testiranje osnovnih jezičnih vještina prikazano je tablici 1.

Tablica 1. Rezultat testiranja osnovnih jezičnih vještina

Grupa	Prosječan rezultat predtesta (%)	Prosječan rezultat posttesta (%)	Razlika (%)
Grupa s GPT-om	65 %	82 %	+17 %
Grupa bez GPT-a	63 %	70 %	+7 %

ANALIZA VARIJANCE (ANOVA)

Analiza varijance (ANOVA) je statistički test (Cuevas, Febrero, Fraiman, 2004) koji omogućuje usporedbu srednjih vrijednosti više od dvije skupine kako bi se odredilo postoji li statistički značajna razlika među njima. U ovom slučaju uspoređujemo napredak između dviju grupa: one koja koristi GPT i one koja ne koristi GPT.

ANOVA je pokazala p-vrijednost manju od 0,05, što znači da je razlika između rezultata posttestiranja za grupu koja je koristila GPT i onu koja nije koristila GPT statistički značajna.

KORELACIJSKA ANALIZA

Korelacija (Furač, 2021) mjeri snagu i smjer veze između dviju varijabli. U konkretnom slučaju, mjerimo korelaciju između korištenja GPT-modela i poboljšanja jezičnih vještina.

Koeficijent korelacije iznosi $r = 0,78$, što pokazuje snažnu pozitivnu korelaciju između korištenja GPT-a i poboljšanja jezičnih vještina.

P-vrijednost manja od 0,01 znači da je korelacija statistički značajna i da

korištenje GPT-a zaista ima pozitivan utjecaj na napredak studenata. Zaključno, ANOVA pokazuje da je grupa koja je koristila GPT-model imala statistički značajan veći napredak od grupe koja nije koristila GPT. Korelacijska analiza sugerira da korištenje GPT-a ima pozitivan učinak na napredak studenata u učenju jezika.

UPITNICI O PERCEPCIJI (SUBJEKTIVNA ISKUSTVA STUDENATA)

Rezultati upitnika o percepciji prikazani su u tablici 2.

Tablica 2. Rezultati upitnika o percepciji Chat GPT-a

Pitanje	Prosječan odgovor
GPT mi pomaže u razumijevanju gramatičkih pravila.	4,2
GPT je koristan alat za razvijanje mojih vještina pisanja.	4,5
Osjećam se motiviranije učiti jezik s GPT-om.	4,1
GPT daje korisne povratne informacije za moj napredak.	4,4
Korištenje GPT-a mi olakšava razumijevanje teksta.	4,3
Preporučio/la bih GPT svojim kolegama.	4,6

Studenti koji su koristili GPT izvijestili su o visokom stupnju zadovoljstva i korisnosti alata u procesu učenja jezika. Najveće zadovoljstvo iskazano je u odnosu na povratne informacije koje GPT daje na pisane zadatke (4,4) i opću motivaciju za učenje (4,1).

KVALITATIVNA ANALIZA I INTERVJU I S PROFESORIMA I STUDENTIMA

Teme koje su se pojavile u intervjuima:

- Prednosti GPT-a:
 - Brzina i dostupnost: „GPT mi omogućava da brzo dobijem povratne informacije, što je korisno za moj napredak.“
 - Personalizacija: „GPT se prilagođava mojim potrebama, daje mi konkretne sugestije za poboljšanje mog pisanja.“
 - Podrška pri učenju: „S GPT-om osjećam se manje nesigurno u pisanju, jer mogu odmah dobiti povratne informacije i ispraviti greške.“
- Ograničenja GPT-a:
 - Nedostatak ljudskog elementa: „Ponekad GPT ne razumije kontekst mog zadatka u potpunosti, što može dovesti do manje relevantnih povratnih informacija.“

- Potreba za nadzorom: „Iako je GPT koristan, i dalje smatram da je potrebno da profesori pruže dodatnu podršku u interpretaciji njihovih odgovora.“

Zaključno, studenti su uglavnom pozitivno ocijenili korištenje GPT-modela, ali su istaknuli da je ljudska povratna informacija neophodna za dublje razumijevanje i razvoj. Profesori su također primijetili da GPT može pomoći u ubrzavanju ocjenjivanja i pružanju povratnih informacija, no ukazuju na potrebu za nadzorom i usmjeravanjem studenata.

4.4 EKSPERIMENT S AUTOMATIZIRANIM OCJENJIVANJEM ESEJA

Rezultati usporedbe ocjena GPT-a i profesora prikazani su u tablici 3.

Tablica 3. Usporedba ocjenjivanja GPT-a i profesora

Esej br.	Ocjena profesora (1 – 10)	Ocjena GPT-a (1 – 10)	Razlika u ocjenama
1	8	7	-1
2	6	6	0
3	9	8	-1
4	7	7	0
5	8	9	+1
Prosjek	7,6	7,4	-0,2

GPT-model je postigao vrlo slične rezultate u ocjenjivanju kao profesor, s prosječnom razlikom od samo -0,2. Iako je ocjena GPT-a bila nešto niža za nekoliko eseja, razlike su bile vrlo male, što sugerira da GPT može biti koristan alat za automatizirano ocjenjivanje, ali je potrebna dodatna preciznost u ocjenjivanju kreativnih i kontekstualnih aspekata (tablica 3).

5. RASPRAVA

Rezultati ovog istraživanja pružaju značajan uvid u učinkovitost korištenja GPT-modela u obrazovnom procesu, osobito u učenju jezika i pisanju. Korištenje GPT-a kao alata za podršku učenju pokazalo se korisnim, a rezultati kvantitativnih i kvalitativnih analiza ukazuju na nekoliko ključnih zaključaka koji zaslužuju detaljnu raspravu.

Jedan od najočitijih i najznačajnijih nalaza istraživanja odnosi se na napredak u jezičnim vještinama studenata koji su koristili GPT-model. Grupa koja je koristila GPT pokazala je znatno veći napredak u mjerenju rezultata

predtesta i posttesta u odnosu na kontrolnu grupu. Naime, prosječan rezultat u grupi s GPT-om porastao je za 17 %, dok je u kontrolnoj grupi napredak bio samo 7 %. Taj rezultat ukazuje na to da GPT može značajno utjecati na poboljšanje jezičnih vještina, osobito kada je riječ o gramatici, vokabularu, čitanju s razumijevanjem i pisanju. Korištenje GPT-a može omogućiti studentima brži povratak na greške, pružajući im priliku za brzo ispravljanje i usvajanje ispravnih obrazaca (Bender i sur., 2021). Takav napredak u relativno kratkom razdoblju od šest tjedana sugerira da je GPT koristan alat u procesu učenja jezika, čime podržava rezultate prethodnih istraživanja koja ukazuju na njegovu učinkovitost u edukativnim aplikacijama (Vaswani i sur., 2017).

ANOVA test potvrdio je da postoji statistički značajna razlika između napretka studenata koji su koristili GPT i onih koji nisu. Rezultati su ukazali na veću učinkovitost GPT-a u učenju jezika jer su studenti koji su koristili ovaj alat imali veći napredak u odnosu na kontrolnu grupu. P-vrijednost manja od 0,05 ukazuje na to da je razlika u napretku značajna i da se ne može pripisati slučajnim varijacijama već uporabi GPT-a. Uz to, korelacijska analiza pokazala je snažnu pozitivnu korelaciju između korištenja GPT-modela i poboljšanja jezičnih vještina ($r = 0,78$, $p < 0,01$). Ti rezultati podržavaju hipotezu da GPT može pozitivno utjecati na jezične vještine studenata, osobito u kontekstu pisanja i razumijevanja gramatičkih struktura.

Korištenje upitnika o percepciji učenja omogućilo je dodatno razumijevanje iskustava studenata koji su koristili GPT u procesu učenja. Na temelju odgovora studenata jasno je da su studenti u grupi koja je koristila GPT izrazili visoko zadovoljstvo i doživjeli su alat kao korisnu pomoć u učenju jezika. Najveći prosječan rezultat postignut je u pitanjima koja se odnose na korisnost povratnih informacija i motivaciju za učenje, što ukazuje na to da su studenti smatrali da im GPT pomaže u samostalnom učenju i poboljšanju jezičnih vještina. Studenti su također izrazili visoko zadovoljstvo u pogledu lakšeg razumijevanja teksta i brzine dobivanja povratnih informacija. Iako su ti rezultati pozitivni, važno je napomenuti da se i dalje osjeća potreba za ljudskim nadzorom i interpretacijom, što se jasno vidi iz komentara studenata koji su ukazali na ograničenja GPT-a u razumijevanju konteksta i specifičnih zadataka.

Kvalitativna analiza intervju sa studentima i profesorima dala je dodatne uvide u to kako GPT utječe na proces učenja. Studenti su istaknuli brzinu povratnih informacija i personalizaciju kao ključne prednosti GPT-a. Profesori su također prepoznali korist GPT-a u ubrzavanju procesa ocjenjivanja i pružanja povratnih informacija, no istaknuli su i da je ljudska povratna informacija nezamjenjiva u dubljij analizi i razvoju jezičnih vještina. Zanimljivo

je da su i studenti i profesori ukazali na to da GPT, unatoč svojoj korisnosti, ponekad ne razumije dubinu konteksta zadatka, što može dovesti do manjih netočnosti u ocjenama i povratnim informacijama. To ukazuje na nužnost kombiniranja automatskog ocjenjivanja s ljudskim nadzorom kako bi se osigurala točnost i relevantnost ocjena.

Eksperiment u kojem je GPT ocjenjivao eseje studenata pokazao je da su rezultati ocjenjivanja bili vrlo slični onima koje su dali profesori, s prosječnom razlikom od samo -0,2 u ocjenama. Iako su postojale male razlike, ukazuje se na to da GPT može biti koristan alat za automatizirano ocjenjivanje, osobito u kontekstu gramatičkih i strukturalnih aspekata pisanja. Međutim, razlike u ocjenama za kreativne i kontekstualne aspekte sugeriraju da GPT nije zamjena za ljudsku analizu, što je u skladu s nalazima prethodnih istraživanja koja ističu ograničenja u automatskom ocjenjivanju (Bender i sur., 2021).

Iako su rezultati istraživanja generalno pozitivni, potrebno je istaknuti nekoliko ograničenja. Kao što su studenti naveli u svojim odgovorima, GPT i dalje ima problema s razumijevanjem dubljih kontekstualnih i kreativnih aspekata zadataka. Također, iako su povratne informacije korisne za tehničke aspekte pisanja, poput gramatike i strukture, GPT nije uvijek u stanju pružiti potpune ili nužne smjernice za razvoj kreativnosti i stila pisanja. Ta ograničenja ukazuju na potrebu za daljnjim razvojem GPT-modela, kako bi mogao bolje razumjeti specifične obrazovne kontekste i zadatke.

Rezultati ovog istraživanja pružaju snažnu podršku ideji da GPT može biti koristan alat u obrazovanju, posebno u učenju jezika i pisanju. Model pokazuje značajan pozitivan učinak na napredak studenata, čineći proces učenja bržim i učinkovitijim. Međutim, kako bi se njegov potencijal iskoristio u najvećoj mogućoj mjeri, preporučuje se da se GPT koristi kao dodatni alat uz ljudski nadzor, osobito u ocjenjivanju kreativnih i kontekstualnih aspekata zadataka. Korištenje GPT-a može biti korisno za pružanje brzih povratnih informacija, ali nije zamjena za ljudsku analizu, koja je ključna za dublje razumijevanje i razvoj jezičnih vještina studenata.

6. ZAKLJUČAK

Istraživanja pokazuju da GPT-modeli imaju značajan potencijal kao dodatni alati u obrazovanju, posebno u učenju jezika i pisanju. Integracija GPT-modela može dovesti do poboljšanja u nekoliko ključnih područja.

Prvo područje uključuje poboljšanje ishoda učenja. Studenti koji su koristili GPT-modele pokazali su veći napredak u jezičnim vještinama u usporedbi s onima koji su se oslanjali na tradicionalne metode. To poboljšanje bilo je očito u gramatici, vokabularu, razumijevanju pročitanog i sposobnostima pisanja.

GPT-modeli imali su bržu i personaliziranu povratnu informaciju, što je omogućilo studentima brzo ispravljanje grešaka. To je također oslobodilo vrijeme profesorima za dublje interakcije s studentima.

Studenti su izvijestili o višim razinama angažiranosti i motivacije prilikom korištenja GPT-modela, smatrajući ih korisnima za samostalno učenje i vježbanje.

GPT modeli pokazali su se sposobnima za automatsko ocjenjivanje eseja, pri čemu su rezultati bili blisko usklađeni s ocjenama profesora, osobito u ocjenjivanju gramatike i strukture.

Međutim, istraživanje ističe i određena ograničenja GPT-modela. GPT-modeli ponekad se muče s razumijevanjem suptilnosti konteksta i kreativnim aspektima jezika, što zahtijeva ljudsko nadgledanje. Iako GPT-modeli mogu pružiti vrijednu povratnu informaciju, ne bi trebali zamijeniti ljudsku interakciju, koja je ključna za dublje razumijevanje i razvoj kritičkog mišljenja.

Nekoliko je preporuka za budući rad s GPT-modelima.

Prije svega, profesori bi trebali strateški integrirati GPT-modele kao dodatne alate, fokusirajući se na područja u kojima su najučinkovitiji, poput gramatike i osnovnih vještina pisanja.

GPT-modeli trebaju ljudski nadzor kako bi se osiguralo adresiranje kontekstualnih nijansi, poticanje kritičkog mišljenja i pružanje personalizirane podrške.

Kontinuirani razvoj GPT-modela u kontekstu usavršavanja jezika trebao bi se usredotočiti na poboljšanje kontekstualnog razumijevanja i sposobnosti kreativne procjene.

Sve u svemu, GPT-modeli nude obećavajući put za unaprjeđenje obrazovanja, ali njihovo uspješno implementiranje zahtijeva uravnotežen pristup koji koristi njihove snage, istovremeno prepoznajući neprocjenjivu vrijednost profesora.

LITERATURA

- Aleksić-Maslać, K., Borović, F., & Biočina, Z. (2024). Perception and Usage of ChatGPT in the Education System. In *INTED2024 proceedings* (pp. 1842–1848). IATED.
- Barbas, M. P., Vieira, A. T., & Branco, P. D. (2023). The importance of ChatGPT training for Higher Education: case study. In *International Conference on Design and Digital Communication* (pp. 695–705). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Bender, E. M., Gebru, T., Wallach, H., Daumé III, H., & Klein, D. (2021). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big? In *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency* (pp. 610–623). ACM. <https://doi.org/10.1145/3442188.3445922>
- Božić, V., & Poola, I. (2023). ChatGPT and education. *Preprint*, 10., ResearchGate.
- Brown, T. B., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., & Kaplan, J. (2020). Language models are few-shot learners. *arXiv:2005.14165*.
- Bušelić, V. (2024). Neočekivane koristi uvođenja Chat GTP-a u preddiplomsku nastavu. *Printing & Design 2024: zbornik radova*, 155–155.
- Carr, B. (2023). Revolutionizing education: Unleashing the power of Chat GPT/AI to empower educators. *Technology and the Curriculum: Summer 2023*.
- Chetry, K. K. (2024). Transforming education: How AI is revolutionizing the learning experience. *International Journal of Research Publication and Reviews*, 5(5), 6352–6356.
- Cuevas, A., Febrero, M., & Fraiman, R. (2004). An ANOVA test for functional data. *Computational Statistics & Data Analysis*, 47(1), 111–122.
- Dulemba, D. (2024). Stavovi budućih učitelja o implementaciji umjetne inteligencije u obrazovanju (Doctoral dissertation, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek. Faculty of Education).
- Fuchs, K. (2023). Exploring the opportunities and challenges of NLP models in higher education: is ChatGPT a blessing or a curse? In *Frontiers in Education* (Vol. 8, p. 1166682). Frontiers Media SA.
- Furač, L. (2021). Korelacijska analiza (Doctoral dissertation, University of Rijeka. Faculty of Engineering. Department of Mathematics, Physics, Foreign Languages and Kinesiology. Section of Applied Mathematics).
- Ibrahimi, G., & Benchekroun, B. (2024). ChatGPT in Higher Education: An Analysis of Research Trends and Themes. In *General Aspects of Applying Generative AI in Higher Education* (pp. 21–37).
- Jumriah, J., Susilawati, E. S., Supriatna, E., Smas, M. H., & Arini, I. (2024). Analysis of the use of GPT chat to improve student performance. *EDUKASIA: Jurnal Pendidikan dan Pembelajaran*, 5(1), 127–136.
- Li, X., & Li, W. (2022). The impact of AI tools on personalized learning: The case of GPT-3. *Educational Technology Research and Development*.
- OpenAI. (2023). *GPT-4 Technical Report*. OpenAI.
- Osman, M. G., Sigane, A. M., & Rajabova, D. (2024). The role of ChatGPT in enhancing higher education performances. *International Journal of Information Management*, 9(2), 1–10.
- Padurean, A. N. (2023). DIGITALIZATION OF EDUCATION: IS AI AND CHATGPT A SOLUTION? *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 11(2), 176–189.
- Prananta, A. W., Susanto, N., & Raule, J. H. (2023). Transforming education and learning through Chat GPT: A systematic literature review. *Jurnal Penelitian Pendidikan IPA*, 9(11), 1031–1037.

- Prentzas, J., & Sidiropoulou, M. (2023). Assessing the use of open AI chat-GPT in a University Department of Education. In *2023 14th International Conference on Information, Intelligence, Systems & Applications (IISA)* (pp. 1–4). IEEE.
- Radja, H. (2024). The Role of ChatGPT Application in Digitizing Education and Improving the Cognitive Image of the University Research. *□□□□*, 5(3), 396–413.
- Rasul, T., Nair, S., Kalendra, D., Robin, M., de Oliveira Santini, F., Ladeira, W. J., ... & Heathcote, L. (2023). The role of ChatGPT in higher education: Benefits, challenges, and future research directions. *Journal of Applied Learning and Teaching*, 6(1), 41–56.
- Shahriar, S., & Hayawi, K. (2023). Let's have a chat! A Conversation with ChatGPT: Technology, Applications, and Limitations. *arXiv preprint arXiv:2302.13817*.
- Singh, P., Phutela, N., Grover, P., Sinha, D., & Sinha, S. (2023). Student's perception of Chat GPT. In *2023 International Conference on Electrical, Communication and Computer Engineering (ICECCE)* (pp. 1–6). IEEE.
- Suleimenova, Z. E. (2024). THE USE OF CHATGPT IN EDUCATIONAL PROCESS. *Journal of Educational Sciences (2520-2634)*, 81(4).
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., & Ullman, J. B. (2019). *Using multivariate statistics* (Vol. 6, pp. 497–516).
- Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. A., Kaiser, Ł., & Polosukhin, I. (2017). Attention is all you need. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 30.
- Volante, L., DeLuca, C., & Klinger, D. A. (2023). Leveraging AI to enhance learning. *Phi Delta Kappan*, 105(1), 40–45.
- Whalen, J., & Mouza, C. (2023). ChatGPT: Challenges, opportunities, and implications for teacher education. *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 23(1), 1–23.
- Yu, H. (2023). Reflection on whether ChatGPT should be banned by academia from the perspective of education and teaching. *Frontiers in Psychology*, 14, 1181712.

Chat GPT in education – opportunities and challenges

ABSTRACT

In the modern educational system, teachers face daily challenges such as time-consuming assessment, providing high-quality feedback, and adapting content to individual student needs. The advancement of artificial intelligence, particularly GPT language models, offers opportunities for automating and optimizing these processes. However, their application in education – especially in the context of personalized learning and the improvement of language skills – is still insufficiently explored. The aim of the research is to examine the potential applications of GPT models in education, focusing on improving language skills through interactive learning, automated analysis and assessment of written assignments, and generating personalized educational materials.

The hypotheses proposed in the paper are as follows:

- H1: GPT models can enhance language learning through conversation simulation and instant feedback.
- H2: GPT models can increase the accuracy and speed of grading written tasks.
- H3: Personalized content generated with the help of GPT models encourages greater student engagement.

The study will combine quantitative (tests and questionnaires to measure progress) and qualitative methods (interviews with students and teachers). An experiment involving the automatic grading of essays using GPT models is also planned. An improvement in language skills, faster and higher-quality assessment, and increased student engagement through personalized resources is anticipated. The use of GPT models can enhance educational practices. However, it is essential that these tools remain a support mechanism rather than a replacement for teachers, who play an indispensable role in the social and emotional development of students.

Keywords: GPT, language model, automated assessment, personalized learning, language learning

Poljska dopunska škola u Zagrebu i obrazovanje na poljskome jeziku prema modelu C¹

Izvorni znanstveni rad

Filip Škiljan

Institut za istraživanje migracija
Trg Stjepana Radića 3, 10000 Zagreb
filip.skiljan@imin.hr

Kristian Lewis

Institut za hrvatski jezik
Ulica Republike Austrije 16, 10000 Zagreb
klewis@ihjj.hr

SAŽETAK

U ovome članku autori analiziraju povijesne okolnosti doseljavanja pripadnika poljske manjine u Hrvatsku, razmatrajući razdoblja u kojima su Poljaci migrirali i navodeći hrvatske krajeve koje su naseljavali te migracijske čimbenike koji su ih potaknuli na preseljenje. U sklopu analize dan je pregled demografskih kretanja broja Poljaka prema popisima stanovništva od 1910. do 2021. godine. Pozornost se posvećuje i kulturnim društvima koja su njegovala poljsku kulturu i nacionalni identitet od početka življenja u novoj domovini sve do današnjih dana. U fokusu je članka rad Poljske dopunske škole u Zagrebu i obrazovanje poljske nacionalne manjine prema modelu C. Prati se njezin rad, aktivnosti i ukupni doprinos obrazovanju Poljaka u Hrvatskoj od utemeljenja 1992. godine, pa sve do uvođenja obrazovanja prema modelu C, koji podrazumijeva njegovanje jezika i kulture. Tijekom 33 godine postojanja Poljske dopunske škole u Zagrebu ona se pokazala kao središnje mjesto poučavanja i njegovanja poljskoga jezika i kulture za mnoge naraštaje Poljaka u Hrvatskoj.

¹ Ovaj rad napisan je u okviru projekta *Repozitorij nacionalnomanjinskih jezika u Hrvatskoj* (RENA), koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

1. METODOLOŠKI UVOD – IZVORI I LITERATURA

U radu o Poljskoj dopunskoj školi u Zagrebu služili smo se metodom usmene povijesti, odnosno tzv. polustrukturiranim dubinskim intervjuima sa zaposlenicima Poljske dopunske škole, arhivskim materijalom koji je vezan za Poljake u Hrvatskoj, dostupnom literaturom i internetskim izvorima. Metoda polustrukturiranih dubinskih intervjuja prije svega bilježi iskaze ključnih osoba koje su vezane za rad Poljske dopunske škole, iskaze koji govore o nastanku škole, radu škole i aktivnostima koje su vezane za rad škole. Sjećanja pojedinaca koja su prikupljena ne moraju nužno biti i točna, ali ona su nam u nedostatku arhivskih izvora jedini dostupni materijal na koji se u radu možemo osloniti. Arhivski materijali i objavljeni izvori koji su korišteni u ovom radu vezani su za prošlost poljske nacionalne manjine u Hrvatskoj, za statističke podatke koji su dostupni u Hrvatskom državnom arhivu i u objavljenim statističkim publikacijama. Od dostupne literature korištene su objavljene i neobjavljene publikacije poput radova Škiljana (Škiljan, 2016; Škiljan, 2018) i Kalea (Kale, 2015) koji su objavljeni u obliku članaka u časopisima te diplomskog rada Jurja Regula (Regul, 2022). Uz internetske izvore koji su vezani za Poljsku dopunsku školu u Zagrebu Regulov je rad svakako ključan za spomenutu temu.

2. POLJACI U HRVATSKOJ – KRATAK POVIJESNI UVOD

Prva doseljavanja Poljaka na područje Hrvatske sežu u 19. stoljeće, a najveći broj njih doselio se u prvome desetljeću 20. stoljeća. Riječ je o Galicijanima, Poljacima koji su živjeli u Austro-Ugarskoj Monarhiji i koji su se u slavonsku ravnicu doselili s grkokatolicima, Ukrajincima, iz gusto naseljene pokrajine Galicije. Glavnina Poljaka doselila se na teritorij brodske i novogradiške Posavine u naselja u kojima su prije njih živjeli Hrvati, Česi, Mađari, Srbi, Nijemci i Židovi.² Manji broj Poljaka živio je i u većim naseljima poput Zagreba, Osijeka i Zemuna. Uglavnom je bila riječ o činovnicima, državnim službenicima i vojnicima. Ruralni doseljenici u najvećoj su mjeri bili zemljoradnici i stočari, a od doseljenih Ukrajinaca razlikovali su se po vjeroispovijesti i jeziku kojim su govorili.³ Razlozi njihova doseljavanja leže u lošim

2 Opširniji podaci o toj temi dostupni su u Škiljan, 2016.

3 U Hrvatskoj su 1910. godine bila 1173 muška govornika poljskoga kao materinskoga jezika, od čega 1006 rimokatolika, 108 grkokatolika, dva pravoslavca, devet evangelika augsburške konfesije,

životnim uvjetima na prostoru tadašnje Galicije i u mnogočlanim obiteljima koje su posjedovale vrlo malo zemljišta. Doseljavanje u Slavoniju išlo je po principu lančanih migracija, odnosno jedna je obitelj vukla drugu u posavske predjele Slavonije koji su za Poljake bili „obećana zemlja“. U naselja u kojima je postojala etnička raznolikost Poljaci su se dobro uklopili. Prema predanju koje se čuva kod malobrojnih preostalih stanovnika poljskoga podrijetla u ovome dijelu Slavonije, Poljaci su se doselili iz Galicije putujući najčešće zaprežnim kolima, rjeđe vlakom. Najbrojnije poljske kolonije bile su u Kaniži i u Starom Petrovom Selu.⁴ Poljaci su u novu zemlju donijeli sa sobom brojne običaje, a među ostalim naučili su druge stanovnike u Slavoniji saditi kumpir, donijeli su željezni plug i gnojili su zemlju stajskim gnojem. Poljaci su se na području Starog Petrovog Sela bavili i vinogradarstvom i stočarstvom. Broj Poljaka rastao je u međuratnome razdoblju, pa je tako 1921. godine na području Hrvatske, Slavonije i Dalmacije bilo 3077 Poljaka. Broj govornika poljskoga jezika kao materinskoga narastao je 1931. godine na 3862. Najveći broj tih govornika bio je na području kotara Brod, 1450 i Nova Gradiška, 322, a velik broj Poljaka živio je i u Zagrebu.⁵

Nešto prije Prvoga svjetskog rata u Zagrebu osnovano je i društvo *Ognisko Polskie* (1912.) koje se ugasilo zbog izbijanja rata, ali je ponovno osnovano 1929. godine. Nakon rata 1919. godine Poljska je kao prva strana država otvorila konzulat u Zagrebu. Već 1922. godine u Zagrebu je osnovano Poljsko-jugoslavensko društvo, a predsjednik društva bio je Fran Ilešić. Neposredno prije početka Drugoga svjetskog rata društvo je imalo izrazito humanitarni karakter te se bavilo pomaganjem žrtvama napada na Poljsku.⁶ Nakon Drugoga svjetskog rata dolazi do masovnoga organiziranog preseljavanja poljskog stanovništva natrag u Poljsku. Mnogo je masovnija repatrijacija bila s područja Bosne i Hercegovine, gdje je Poljaka bilo mnogo više. Prema dogovoru između Poljske i Jugoslavije od 2. siječnja 1946. godine, sastavljen je Protokol Poljske i Jugoslavije o iseljenju Poljaka iz Jugoslavije. Prema tom

jedan evangelik reformatorske konfesije i 47 židova. Istodobno, bilo je 1139 ženskih govornica, od čega 976 rimokatolkinja, 123 grkokatolkinje, tri pravoslavke, šest evangelikinja augsburške konfesije, jedna evangelikinja reformatorske konfesije i 30 židovki (Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Državni zavod za statistiku, kutija 33, Materinji jezik u kombinaciji s vjeroispovijesti, popis iz 1910.).

4 HDA, Državni zavod za statistiku, kutija 21, Rodni kraj u kombinaciji s materinjim jezikom, popis iz 1910. godine. Iz popisa je vidljivo da je na području općine Trnjani bilo 65 govornika poljskoga kao materinskoga jezika, na području Svilaja 107, Sabinja 214, Podvinja 38, Oriovca 22, Garčina 82, Brodskog Varoša 36, Brodskog Stupnika 89, Brodskog Drenovca 43, Bebrine 96, Vanjske Nove Gradiške 22, Štvice 9, Okučana 160, Nove Kapele 35, Grada Nove Gradiške 15, Cernika 19, Lipovljana 26, Bekteža 42, Kutine 92, Ludine 81, Kloštra Podravskog 50, Garešnice 25 i Zagreba 131.

5 HDA, Državni zavod za statistiku, kutija 45, Stanovništvo prema materinjem jeziku u kombinaciji s dobi, popis iz 1921.

6 Hrvatska – Poljska. *Prijateljske zemlje bliskih pogleda* (2009): 57-62.

Protokolu svaki je iseljenik pismeno izjavljivao da se iseljava dobrovoljno i da se odriče nepokretnoga imanja u Jugoslaviji. U tom smislu obavljala se i fiktivna kupoprodaja. Iseljenici su mogli sa sobom ponijeti namještaj, poljoprivredne strojeve i alate, zanatski alat, dva goveda, dva konja, tri koze i tri svinje. Prema sumarnom izvještaju Jugoslavenske komisije za repatrijaciju Poljaka, iz Hrvatske je iseljena 231 obitelj s 999 članova.⁷ Naime svi oni koji su željeli ostati u Jugoslaviji primili su jugoslavensko državljanstvo. Na području Hrvatske Poljaci su jugoslavensko državljanstvo primili tek 1953. godine.⁸ Zbog iseljavanja ne samo u Poljsku već i u druge zemlje, ali i ubrzanе asimilacije, prema popisima koji su provedeni nakon Drugoga svjetskog rata, vidljiv je ubrzani pad broja Poljaka. Tako je prema popisu iz 1948. godine na području Hrvatske bilo 2308 Poljaka⁹, 1953. godine bilo ih je 1575, 1961. godine 1151, 1971. godine 819, 1981. godine 758, a 1991. godine 679. U 21. stoljeću ispočetka se trend pada broja Poljaka u Hrvatskoj nastavlja, pa ih je 2001. godine popisano 567, no prema popisu iz 2011. godine u Hrvatskoj su 672 Poljaka, a 2021. godine zabilježeno ih je 657.¹⁰ Poslije Drugoga svjetskog rata, 21. lipnja 1946., osnovano je Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske s Poljskom, a za predsjednika je izabran monsinjor Svetozar Rittig. Društvo je imalo svoje sjedište u Kamenitim vratima 3 u Zagrebu. Tada se ponovno održavaju tečajevi poljskoga jezika koje vode dr. Josip Hamm i prof. Julije Benešić. Zbog Rezolucije Informbiroa to je Društvo prestalo djelovati 1948. godine.¹¹

Nakon prvoga emigracijskog vala Poljaka u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, za koji možemo reći da je bio masovan i organiziran, u drugoj polovini 20. stoljeća na područje Jugoslavije pristizale su zbog sklapanja braka s jugoslavenskim državljanima uglavnom visokoobrazovane žene iz svih dijelova Poljske. U vrijeme komunističkoga sustava u Poljskoj je iseljavanje iz te zemlje bilo ograničeno. Naime, za izlazak iz

7 Podaci su doneseni prema Kamberović, 1998: 95-104.

8 Jugoslavensko državljanstvo Poljaci nisu tražili godinama nakon dolaska u Slavoniju, isprva zbog toga što su živjeli u jednoj državi pa migracija nije bila u inozemstvo, a poslije zbog neobaviještenosti i nezainteresiranosti. Jedan dio kazivača smatra da njihovi preci nisu tražili državljanstvo zbog svojega nesigurnog položaja u socijalističkoj Jugoslaviji ne znajući hoće li ostati ili će morati napustiti zemlju i vratiti se natrag u Poljsku.

9 HDA, Državni zavod za statistiku, kutija 95, Stanovništvo prema polu i grupama starosti u kombinaciji s narodnošću i pismenosti, popis iz 1948.

10 Za popise između 1953. i 1991. godine vidjeti podatke u: *Popis stanovništva 1953., knjiga VIII, Narodnost i materinji jezik, Podaci za srezove prema upravnoj podeli u 1953. godini*, Beograd, 1959., str. 383-387; *Popis stanovništva 1961., knjiga VI, Vitalna, etnička i migraciona obeležja, rezultati za opštine*, Beograd, 1967., str. 83-88; *Popis stanovništva i stanova 1971, knjiga VI, Stanovništvo, vitalna, etnička i migraciona obeležja*, Beograd, 1974.; www.dzs.hr.

11 *Hrvatska – Poljska. Prijateljske zemlje bliskih pogleda*, 2009: 57-62.

Poljske trebalo je imati posebne dozvole i razloge. Stoga poljskih emigranata nakon Drugoga svjetskog rata nije bilo onako mnogo kao poljskih doseljenika u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Najveći broj Poljakinja koje danas žive u Hrvatskoj u Poljskoj su završile visoke škole, neke su od njih bile čak i zaposlene, ali su se zbog veze s jugoslavenskim, a kasnije hrvatskim državljanima preselile u Jugoslaviju, odnosno u Hrvatsku. Žene koje su dolazile u Jugoslaviju smatrale su da dolaze u bolji život, dok su žene koje su se udale u razdoblju nakon osamostaljenja Hrvatske, a posebno nakon 2000. godine, dolazile u zemlju s lošijom ekonomskom situacijom od Poljske.¹²

Nakon osamostaljenja Hrvatske osnovano je nekoliko udruga koje su važne kao temelji identiteta Poljakinja i Poljaka koji danas ovdje žive. Prva udruga koja je nastala neposredno prije osamostaljenja Hrvatske bila je Poljska kulturna udruga „Mikołaj Kopernik”, osnovana 16. veljače 1990.¹³ I u Primorsko-goranskoj županiji u Rijeci djeluje Društvo „Fryderyk Chopin” koje vodi Jolanta Čar. To je društvo osnovano 2000. godine. U Osijeku je u svibnju 2012. godine osnovana Udruga „Wisła”.¹⁴ Udruga „Polonez” djeluje u Kaštel Starome od 2007. godine.¹⁵ Najmlađa udruga jest Udruga „Morsko oko” u Zadru, koju vodi Joanna Matešić. U Zagrebu Poljaci imaju pravo na predstavnika poljske nacionalne manjine, a u Hrvatskom saboru Poljake trenutačno zastupa Veljko Kajtazi, predstavnik romske, rusinske, poljske, ukrajinske, ruske, njemačke, vlaške, židovske, rumunjske, bugarske, austrijske i turske nacionalne manjine.

3. ŠKOLOVANJE NACIONALNIH MANJINA PREMA MODELU C

Poljaci u neovisnoj Hrvatskoj ubrajaju se među 22 priznate nacionalne manjine, na temelju čega i imaju pravo na manjinsko školstvo, odnosno na školovanje prema C modelu.

Pripadnici nacionalnih manjina sami predlažu i odabiru model obrazovanja u skladu s postojećim zakonima i svojim mogućnostima za realizaciju programa, a mogu se obrazovati na materinskome jeziku na svim stupnjevima obrazovanja, od predškolskog do visokoškolskog.

Učenici pripadnici nacionalnih manjina svoje ustavno pravo na odgoj i obrazovanje ostvaruju trima osnovnim modelima i posebnim oblicima obrazovanja u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj. Prema modelu

12 Više podataka o bračnim emigracijama Poljakinja u Hrvatsku dostupno je u Škiljan, 2018: 51-71.

13 Podaci doneseni prema mrežnoj stranici https://kopernik.hr/?lang=hr_HR.

14 Podrobniji podaci o osječkoj Udruzi „Wisła” dostupni su na https://www.facebook.com/PKU.Wisla/?locale=ms_MY&paipv=0&eav=AfaErV-f_Fh4THLIK5i_Hm6UJiW08ZNu_c1Wh0k7G0xwJF-MA110Y7VruiOsYQkBDmUE&_rdr.

15 Mrežna je stranica Udruge „Polonez” na adresi www.udruga-polonez.hr.

A, cjelokupna nastava izvodi se na jeziku i pismu nacionalne manjine uz obvezno učenje hrvatskoga jezika u istom broju sati u kojem se uči jezik manjine. Prema modelu B nastava prirodoslovne skupine predmeta izvodi se na hrvatskome jeziku, a društvene skupine predmeta na jeziku pripadnika nacionalne manjine. Prema modelu C, izvodi se nastava manjinskoga jezika i kulture. Uz redovitu nastavu na hrvatskome jeziku, na manjinskome jeziku izvodi se nastava jezika i kulture nacionalne manjine u trajanju od dva do pet školskih sati tjedno, a obuhvaća učenje jezika i književnosti nacionalne manjine, geografije, povijesti, glazbene i likovne kulture/umjetnosti.¹⁶

4. POLJSKA DOPUNSKA ŠKOLA U ZAGREBU I OBRAZOVANJE POLJSKE NACIONALNE MANJINE PREMA MODELU C

Poljska škola u Zagrebu postoji od 1992. godine – na početku kao škola poljske manjine pri Poljskoj kulturnoj udruzi „Mikołaj Kopernik”, a 2005. godine prerasla je u Poljsku dopunsku školu pri Veleposlanstvu Republike Poljske u Zagrebu. U razgovoru s voditeljicom škole Izabellom Glavić vidljivo je da je škola zapravo pokrenuta 1992. godine i da ju je pokrenula Walentyna Lončarić, dugogodišnja predstavnica poljske nacionalne manjine Grada Zagreba i predsjednica Poljske kulturne udruge „Mikołaj Kopernik”. Prvi su sati bili održavani u prostorijama Češke besede na Trgu bana Jelačića, zatim u prostorijama Veleposlanstva Republike Poljske, a naposljetku u Sigetu u Osnovnoj školi Većeslava Holjevca. Neko su se vrijeme roditelji s djecom sastajali i u privatnim kućama. Na početku je bilo tridesetak učenika u spojenim razredima: prvi do treći, četvrti do šesti te sedmi i osmi. Nastavnici u školi bili su učitelji različitih predmeta poput poljskoga jezika, povijesti, geografije, ruskoga jezika itd. Na početku nije bilo ni službenoga programa ni službenih udžbenika. Walentyna Lončarić donosila je knjige iz Varšave i prilagođavala je materijal poljskoj djeci u Hrvatskoj. Supruga vršitelja dužnosti veleposlanika Republike Poljske u Zagrebu Ewa Bern-Wiśniewska tražila je 2005. godine da se otvori škola koju bi financiralo poljsko ministarstvo obrazovanja. Do tada su učitelji nakon odrađene nastave dobivali naknadu preko Udruge „Mikołaj Kopernik”. Ministarstvo obrazovanja Republike Poljske odobrilo je osnivanje takve dijasporske škole, kakvih ima još relativno mnogo u svijetu. Škola je tako postala dopunska i ušla je u sustav škola koje podliježu poljskome ministarstvu obrazovanja, a promijenila je i ime u Poljski konzultacijski centar pri Veleposlanstvu Republike Poljske.¹⁷ Time

16 Vidi najbolje na Predškolsko, osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje na jeziku i pismu nacionalnih manjina - gov.hr.

17 Prema podacima koje navodi Kale, 2015: 222-223.

je škola bila priključena Zajednici škola poljskih građana koji privremeno borave u inozemstvu (trenutačno Centar za razvoj poljskog obrazovanja u inozemstvu). Prema mišljenju Isabelle Glavić, evidentno je da je to bio posljednji trenutak za osnivanje takve škole u Hrvatskoj jer su se nakon ulaska Poljske u Europsku uniju brojni Poljaci iselili u Veliku Britaniju i Irsku, pa sada tamošnja dijaspora ima prednost u osnivanju škola pred malobrojnijim dijasporskim zajednicama kao što je poljska zajednica u Hrvatskoj. Poljska dopunska škola održava se prema programu poljskoga ministarstva obrazovanja i poljskome kurikulumu, a udžbenici dolaze iz Poljske i nisu posebno prilagođeni učenicima u Hrvatskoj. Stoga nastavne sadržaje za dopunsku školu prilagođavaju sami profesori.

Škola provodi dopunski program obrazovanja za osnovnu školu i tzv. *gimnazijum* (prema poljskome sustavu *gimnazijum* obuhvaća 7., 8. i 9. razred osnovne škole) koji je usklađen s temeljnim programom Pravilnika poljskoga Ministarstva nacionalnoga obrazovanja u pogledu organizacije obrazovanja djece poljskih državljana koji privremeno borave u inozemstvu na dan 31. kolovoza 2010. godine. Poljska dopunska škola održava nastavu u unajmljenoj zgradi Centra za odgoj i obrazovanje „Slava Raškaj”. Učenici također mogu koristiti sportsku dvoranu i školsko dvorište. U Poljskoj dopunskoj školi zaposleno je petero učitelja. U nju su uključeni učenici od prvoga do osmoga razreda, a djeluje i vrtić koji obuhvaća djecu od tri do šest godina. Ravnateljica Izabella Glavić predaje Znanje o Poljskoj, predmet koji obuhvaća povijest, zemljopis i poljsku kulturu. Katarzyna Rudzinska zaposlena je u Poljskoj dopunskoj školi i u Osnovnoj školi Ivana Gundulića, gdje predaje nastavu poljskoga jezika prema modelu C, a Julia Radojčić predaje razrednu nastavu od prvoga do trećega razreda. U poljskome vrtiću rade Dominika Flakus Tadić i asistent Karlo Glavić.

Prema istraživanju Jurja Regula, koji je 2022. godine napisao diplomski rad na temu Poljske dopunske škole u Zagrebu, vidljivo je da je velik problem pronaći osobe koje bi bile prikladne za učitelje i učiteljice u Poljskoj dopunskoj školi. Budući da većina učenika govori poljski jezik kao materinski, važno je da i profesori u školi govore poljski kao materinski, odnosno da su završili polonistiku u Poljskoj i da imaju pedagošku spremu (Regul, 2022: 18). Kad je riječ o vremenu odvijanja odgojno-obrazovnih aktivnosti, poljski vrtić radi subotom u spomenutom Centru za odgoj i obrazovanje „Slava Raškaj” u trajanju od punih pet sati – od 9 do 14 sati, dok se nastava izvodi od 9 do 14:10. Razredna nastava obuhvaća djecu od prvoga do trećega razreda i odvija se četiri školska sata, dok viši razredi od četvrtoga do osmoga imaju nastavu od pet školskih sati. Godine 2011./2012. Poljska dopunska škola podnijela je zahtjev za održavanje nastave Poljskog jezika i kulture prema modelu C koji

je 2013. godine uveden u Hrvatskoj, a prilagođen je poljskome obrazovnom sustavu. Budući da u Osnovnoj školi Ivana Gundulića nema dovoljno mjesta za održavanje nastave, ona se također održava subotom u Centru za odgoj i obrazovanje „Slava Raškaj” u Zagrebu. Učiteljica koja je zaposlena na radnome mjestu učiteljice Poljskog jezika i kulture u Gundulićevoj plaćena je iz hrvatskoga Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih. Iako model C predviđa samo tri sata nastave tjedno, putem poljske državne škole održava se pet sati nastave. Stoga je program koji se obrađuje u Poljskoj dopunskoj školi znatno opsežniji od onoga koji je predviđen nastavom prema modelu C, a s obzirom na to da se obrađuje prema poljskim udžbenicima, riječ je o djelomičnome programu koji realiziraju škole u Poljskoj (Regul, 2022: 19). Stoga učiteljice odabiru gradivo koje će obrađivati na nastavi. Kurikul za poljski jezik prema modelu C bio je u javnoj raspravi i prihvaćen je 18. ožujka 2025. godine (<https://esavjetovanja.gov.hr/ECon/MainScreen?entityId=29749>). U školu se mogu upisati djeca poljskih državljana koji privremeno borave u Republici Hrvatskoj, djeca poljskih državljana koji trajno borave u inozemstvu i osobe poljskoga podrijetla koje nemaju poljsko državljanstvo.¹⁸ Škola omogućuje da se učenici nakon povratka u Poljsku uključe u poljski obrazovni sustav. Budući da su roditelji iznimno važni za izvođenje nastave, svi programi koje škola izvodi dogovaraju se s roditeljima djece koja pohađaju vrtić ili sudjeluju u nastavi. Prema podacima Isabelle Glavić, oko 40 djece uključeno je u Poljsku školu i u poljsku vrtićku skupinu. Od prvoga do trećega razreda uključeno je desetak djece, od četvrtoga do osmoga njih dvadesetak i još desetero pohađa vrtić. Sva djeca dolaze s predznanjem poljskoga i to znanje usvajaju kod kuće od roditelja koji su ili diplomati, ili rade u predstavništvima poljskih poduzeća u Hrvatskoj kao poslovni ljudi, ili su u braku s hrvatskim državljanima. Teži se da ona djeca koja ne poznaju poljski jezik ili ga slabo poznaju do osnovne škole ovladaju njime. U predmetu Poljski jezik djeca uče o poljskoj književnosti i gramatici, a u predmetu Znanje o Poljskoj uče o poljskoj povijesti, zemljopisu i tradiciji. Djeca nauče jezik uglavnom od roditelja, iako se kodovi često miješaju u prvo vrijeme, pa djeca ponekad dekliniraju hrvatske riječi prema poljskoj deklinaciji i obratno, ali s vremenom nauče razlikovati gramatičke obrasce.

Poljska dopunska škola nudi različite aktivnosti. Aktivnosti se financiraju preko hrvatskoga Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih. Prijavljuju se i posebni programi kojih svake godine ima pet ili šest, a održane su i dvije ljetne škole u Hrvatskoj. Jedan od programa u kojima Škola sudjeluje je i

18 Prema navodima na mrežnoj stranici http://www.polskaszkola.com.hr/Akty_prawne,19.html. Statut znowelizowany, str. 27.

Stacija emigracija, koji financira Republika Poljska. Na tome su se programu poljska djeca iz Hrvatske upoznala s vršnjacima iz Nürnberga u Njemačkoj i Corka u Irskoj te na tim susretima djeca međusobno govore poljski. Poseban projekt u okviru Ljetne škole bio je *Tragovima Poljaka po Hrvatskoj*. U taj su program bile uključene i spomenute poljske škole iz dijaspore, poput poljskih škola iz Njemačke i Irske (Regul, 2022: 33). Uz djecu iz Zagreba na takvim aktivnostima sudjeluju i poljska djeca iz Splita, Zadra, Osijeka i Rijeke. Djeca koja pohađaju Poljsku dopunsku školu u Zagrebu imala su priliku upoznati niz poljskih pisaca, znanstvenika i kulturnih djelatnika koji su posjetili Hrvatsku. Od programa koje organizira Poljska dopunska škola izdvajaju se Dan nacionalnih manjina na Zrinjčevcu i raznovrsne radionice. Tijekom 2025. godine bit će organizirana radionica plesa u kojoj sudjeluju Poljska kulturna udruga „Mikołaj Kopernik”, Škola i predstavnik poljske manjine u Zagrebu. Škola redovito organizira proljetni izlet tragovima Poljaka u Hrvatskoj, a 2025. godine organizira se izlet u Crikvenicu na kojemu će se obraditi tema poljskih izbjeglica u Drugome svjetskom ratu koji su utočište pronašli u Crikvenici. Izleti su vezani uz Prvi svibnja (Međunarodni praznik rada), 2. svibnja (Dan poljske dijaspore i Dan zastave) i 3. svibnja (Dan neovisnosti). Na izlete se pozivaju i djeca koja ne pohađaju Poljsku dopunsku školu. Priredbe u Školi održavaju se dvaput godišnje – za Božić i na kraju školske godine (Regul, 2022: 31). U 2025. godini održava se i program vezan za obilježavanje dvadeset godina postojanja Poljske dopunske škole.

Što se tiče dosadašnjih aktivnosti, u Školi ističu da su učenici 2018. godine s roditeljima u okviru projekta *Od kolijevke do nezavisnosti*, koji je organizirao povjesničar Slaven Kale, pripremili izložbu o vremenu kada Poljska nije postojala. Škola je 2018. godine sudjelovala u još nekoliko projekata jer se te godine navršavalo sto godina od uspostave neovisne Poljske. Godine 2023. učenici Poljske dopunske škole u Zagrebu preko poljskog ministarstva obrazovanja sudjelovali su u akciji *Upoznaj svoj kraj*. Poljska dopunska škola javlja se i na natječaje preko zaklada, organizacija i udruga u Poljskoj, ali da bi se mogli javiti na natječaje, moraju imati poljske partnere.

Kad je riječ o aktivnostima koje se odvijaju u sklopu Škole, djeca najviše vole radionice, odnosno izradu rukotvorina, a zatim pripremu priredaba i kazališne predstave. Informatička oprema u Školi odlična je, a učenici posebno vole internetske kvizove, interaktivno učenje i usvajanje sadržaja preko mreže. Jedan dio učenika nastavu pohađa na daljinu. Neki učenici dolaze u Školu iz Varaždina, dok se iz Belišća priključuju na subotnju nastavu preko mreže. Sav nastavni sadržaj u Poljskoj dopunskoj školi nastavnici stavljaju na mrežu i mrežno je dostupan kako bi i oni učenici koji ne mogu doći na nastavu mogli preuzeti sve materijale koji su obrađeni i podijeljeni na

nastavi. Učenici koji pohađaju Poljsku dopunsku školu imaju ljestvicu ocjena od jedan do šest, ali sva djeca redovito imaju dobre ocjene jer su iznimno motivirana za nastavu.¹⁹

5. ZAKLJUČAK

Povijest poljske nacionalne manjine u Hrvatskoj možemo pratiti od 19. stoljeća, a najjači valovi doseljavanja povezuju se s prvim desetljećima 20. stoljeća. Te migracije u prvome su se redu geografski usmjeravale na područje brodske i novogradiške Posavine i veće gradove poput Zagreba, Osijeka i Zemuna. Premda demografska kretanja broja Poljaka od 1910. do 2021. godine pokazuju sustavan pad (npr. 4103 pripadnika 1931. godine prema 657 pripadnika 2021. godine), poljska je manjinska zajednica u Hrvatskoj uvijek izražavala snažnu posvećenost kulturi, umjetnosti i njegovanju svojega nacionalnog identiteta. To se, osim uz vrlo živu djelatnost kulturnih društava koja u Hrvatskoj djeluju od 1912. godine do danas, očituje i u radu Poljske dopunske škole u Zagrebu. Ta je Škola središnje mjesto obrazovanja poljske nacionalne manjine u Hrvatskoj od utemeljenja 1992. godine, preko uvođenja obrazovanja prema modelu C 2013. godine, pa sve do danas. Osobit oblik nastave koji se održava u Poljskoj dopunskoj školi obuhvaća donekle širi spektar znanja od nastave koja se odvija prema modelu C za brojne druge manjine. Poljska dopunska škola zapravo je posebna škola jedne nacionalne manjine u Hrvatskoj u kojoj se nastava odvija subotom, a omogućuje djeci vrtićke i osnovnoškolske dobi koja relativno dobro poznaju poljski jezik da prodube svoje jezične kompetencije, ali i obuhvatnije upoznaju poljsku kulturu, povijest, geografiju i općenito tradiciju. Tako se učenicima pruža mogućnost uključivanja u poljski obrazovni sustav ako se oni ili cijela obitelj odluče vratiti u zemlju svojega podrijetla, a ujedno je i čvrst temelj za čuvanje nacionalnoga i jezičnoga identiteta. U Školi su zaposleni učitelji kojima je poljski materinski jezik, što je posebno važno jer se djeca koja pohađaju Školu poljskim uglavnom služe kao materinskim jezikom. U najvećoj mjeri riječ je o djeci kojoj je jedan roditelj Poljak ili su oba roditelja Poljaci. Slobodne aktivnosti poput izleta, sudjelovanja u raznim priredbama, ljetnim školama ili projektima koji su vezani uz kulturu, tradiciju i jezik, a koji se vrlo često odvijaju u suradnji s poljskim kulturnim društvima u Hrvatskoj, učenicima pružaju dodatne aktivnosti u kontekstu usvajanja obuhvatnijih znanja o Poljskoj, ali im i obogaćuju svakodnevicu. I roditelji i djeca stoga su vrlo motivirani za uključivanje u takvu odgojno-obrazovnu

19 Podatke o Poljskoj dopunskoj školi u Zagrebu dobili smo u razgovoru, polustrukturiranom dubinskom intervjuu, s Izabellom Glavić, ravnateljicom Poljske dopunske škole 12. travnja 2025. godine.

ustanovu koja je otvorena za nove metode učenja i poučavanja, a učitelji su spremni i osposobljeni na različite načine učenicima približiti poljski jezik i kulturu. S obzirom na broj učenika koji zajedno s vrtičkom skupinom iznosi četrdesetak u školskoj godini 2024./2025., čini se da su u tome vrlo uspješni, što naposljetku pridonosi vitalnosti i opstojnosti poljske nacionalne manjine u Hrvatskoj.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

HDA, Državni zavod za statistiku, kutija 21, Rodni kraj u kombinaciji s materinjim jezikom, popis iz 1910.

HDA, Državni zavod za statistiku, kutija 33, Materinji jezik u kombinaciji s vjeroispovijesti, popis iz 1910.

HDA, Državni zavod za statistiku, kutija 45, Stanovništvo prema materinjem jeziku u kombinaciji s dobi, popis iz 1921.

HDA, Državni zavod za statistiku, kutija 95, Stanovništvo prema polu i grupama starosti u kombinaciji s narodnošću i pismenosti, popis iz 1948.

Popis stanovništva 1953., knjiga VIII, Narodnost i materinji jezik, Podaci za srezove prema upravnoj podeli u 1953. godini, Beograd, 1959., 383–387.

Popis stanovništva 1961., knjiga VI, Vitalna, etnička i migraciona obeležja, rezultati za opštine, Beograd, 1967., 83–88.

Popis stanovništva i stanova 1971., knjiga VI, Stanovništvo, vitalna, etnička i migraciona obeležja, Beograd, 1974.

ELEKTRONIČKI IZVORI

www.dzs.hr (pristupljeno 20. lipnja 2025.)

www.udruga-polonez.hr (pristupljeno 1. lipnja 2025.)

https://kopernik.hr/?lang=hr_HR (pristupljeno 24. svibnja 2025.)

https://www.facebook.com/PKU.Wisla/?locale=ms_MY&paipv=0&eav=AfaErV-f_Fh4THLIK5i_Hm6UJiW08ZNu_c1Wh0k7G0xwJFMA110Y7VruiOsYQkBDmUE&_rdr (pristupljeno 20. svibnja 2025.)

http://www.polskaszkola.com/hr/Akty_prawne,19.html. Statut znowelizowany (pristupljeno 20. svibnja 2025.)

<https://esavjetovanja.gov.hr/ECon/MainScreen?entityId=29749>. (pristupljeno 4. kolovoza 2025.)

Predškolsko, osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje na jeziku i pismu nacionalnih manjina - gov.hr. (pristupljeno 5. kolovoza 2025.)

LITERATURA

Hrvatska – Poljska. Prijateljske zemlje bliskih pogleda. (2009). Karafilipović, A. (ur.). Zagreb: Hrvatsko-poljsko društvo prijateljstva – Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija.

Kale, S. (2015). Poljska manjina u Hrvatskoj 1945. – 2015., u: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*

i Hrvati kao manjina – europski izazovi. Dobrovšak, Lj. i Žebec Šilj, I. (ur.). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 215–228.

Kamberović, H. (1998). Iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine 1946. godine. *Časopis za suvremenu povijest* 1, 95–104.

Regul, J. (2022). *Učenje poljske kulture u poljskim školama u Zagrebu*. diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Škiljan, F. (2016). Poljaci u novogradiškoj i brodskoj Posavini. *Scrinia slavonica* 16, 301–319.

Škiljan, F. (2018). Bračne emigracije Poljakinja u Hrvatsku od druge polovine dvadesetog stoljeća. *Demografija* 15, 51–71.

Polish supplementary school in Zagreb and education in the Polish language according to the C model

ABSTRACT

In this article, the authors analyze the historical circumstances of the settlement of members of the Polish minority in Croatia, considering the periods in which Poles migrated and listing the Croatian regions they inhabited and the migration factors that prompted them to move. The analysis provides an overview of demographic trends in the number of Poles according to the population censuses from 1910 to 2021. Attention is also paid to the cultural societies that have nurtured Polish culture and national identity from the beginning of living in their new homeland until the present day. The article focuses on the work of the Polish Supplementary School in Zagreb and the overall education of the Polish national minority according to the C model. Its work, activities and overall contribution to the education of Poles in Croatia are presented from its founding in 1992, until the introduction of education according to the C model, which implies the nurturing of language and culture. During the 33 years of existence of the Polish Supplementary School in Zagreb, it has proven to be a central place for teaching and nurturing the Polish language and culture for many generations of Poles in Croatia.

Keywords: Poles, Polish language and culture,
Polish Supplementary School, C model, Croatia

Predikcije budućnosti zanimanja „vjeroučitelj“ u Đakovačko-osječkoj nadbiskupiji

Prethodno priopćenje

Leonnal Radinski

Fakultet društvenih znanosti Papinskog sveučilišta Gregorijana u Rimu
Centra za promicanje socijalnog nauka Crkve Hrvatske biskupske konferencije
radinskileonnal@gmail.com

Teuta Rezo

Katehetski ured Đakovačko-osječke nadbiskupije
teuta8@yahoo.com

SAŽETAK

U ovom se radu analiziraju dosadašnji trendovi demografskih promjena, obrazovnih kretanja i socioekonomskih izazova koji oblikuju obrazovni sektor u istočnoj Hrvatskoj, a na temelju kojih se nastoji odgonetnuti budućnost zanimanja vjeroučitelja u Đakovačko-osječkoj nadbiskupiji. S obzirom na dugogodišnji negativni prirodni prirast, intenzivne migracije i postupno starenje populacije, Slavonija bilježi izražen pad broja učenika u osnovnoškolskom i srednjoškolskom sustavu, što izravno utječe na potrebe za odgojno-obrazovnim djelatnicima uključujući i vjeroučitelje. Uz to je uočen trend smanjenog interesa za upis na teološke studijske programe, što dodatno otežava obnovu kadrovskog potencijala. Rad daje uvid u dobnu i spolnu strukturu vjeroučiteljskog kadra, regionalne razlike u zapošljavanju i demografske trendove među učenicima i studentima Katoličkog bogoslovnog fakulteta. Kombinacijom podataka Državnog zavoda za statistiku, Katehetskog ureda Đakovačko-osječke nadbiskupije i Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, u radu se izrađuje projekcija do 2044. godine kojom se obuhvaća dinamika umirovljenja postojećih vjeroučitelja, potencijal za nova zaposlenja te mogući scenariji budućeg razvoja te profesije. Analitički uvid u postojeće stanje i posljedično oblikovane projekcije nastoje ponuditi konkretne preporuke

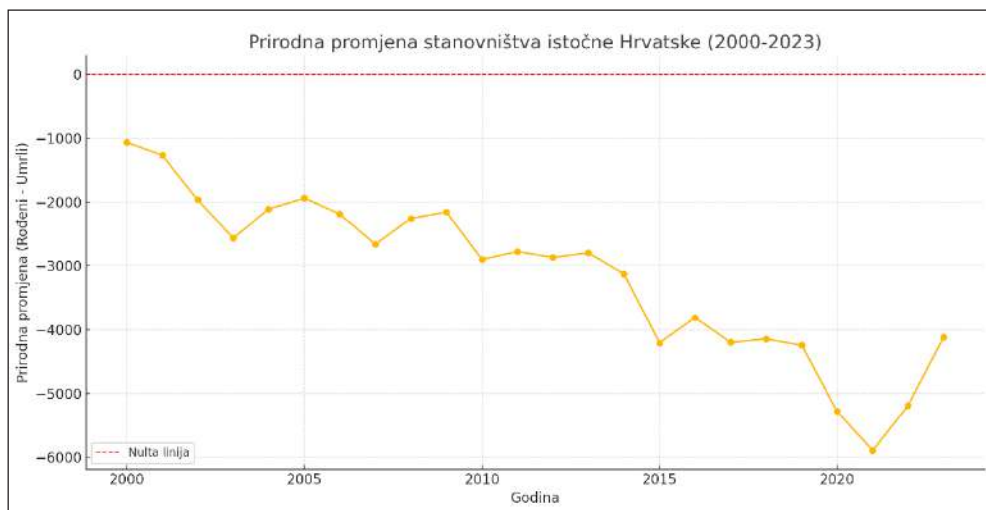
koje će pomoći Katehetskom uredu Đakovačko-osječke nadbiskupije u planiranju i prilagodbi strategija za što kvalitetnije provođenje Katoličkog vjeronauka u školama, organiziranju pravovremenih stručnih zamjena, trajne i sveobuhvatne formacije vjeroučitelja koja bi osnažila motivaciju i potrebne kompetencije vjeroučitelja za rad na području školskoga vjeronauka. Članak se temelji na podacima o trenutačnim i budućim demografskim kretanjima i nastoji istaknuti ključne korake potrebne za osiguranje stabilnosti sustava u nadolazećim desetljećima.

Ključne riječi: vjeroučitelji, katolički vjeronauk, katehetski ured, Đakovačko-osječka nadbiskupija, predviđanja

1. UVODNE NAPOMENE

Demografske promjene, obrazovni trendovi u odabiru određenih studijskih programa i društveni i ekonomski izazovi sve više utječu na stabilnost i održivost obrazovnog sustava kako u Slavoniji tako i u Republici Hrvatskoj. Kada je riječ o demografskim promjenama, Hrvatska stoji prilično loše, pri čemu je područje istočne Hrvatske najpogođenije, što potvrđuje brojna literatura (Črpić, 2018; Feletar, 2022; Mandić, 1992; Šanjek i sur., 2018; Šterc, 2023; Strmota, 2014; Baloban i sur., 2023) i podaci Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske.

Na obrazovne trendove zasigurno utječe i prirodna promjena stanovništva. Proteklih dvadeset godina istočna Hrvatska, za razliku od prošlog stoljeća kada je od 1967. do 1990. godine bio kontinuirani pozitivan prirast, bilježi stalan negativan trend, što se i vidi iz grafikona 1. Početkom 2000-tih godina prirodna promjena bila je relativno manja, s godišnjim padovima od oko 1000 do 2000 osoba. Međutim negativni saldo počinje se značajnije produbljivati nakon 2015. godine, što je vjerojatno posljedica ulaska u Hrvatske u Europsku uniju, dosežući vrhunac 2021. godine, kada je prirodna promjena iznosila -5892 osobe. S druge strane fenomen povećanja broja umrlih u 2021. godini može se povezati s pandemijom bolesti COVID-19 koja je samo produbila ionako tešku situaciju. Unatoč blagom oporavku nakon 2021. godine, prirodna promjena ostaje izrazito negativna.

Grafikon 1. Prirodna promjena stanovništva istočne Hrvatske u razdoblju od 2000. do 2023. godine.

Izvor: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. (2002). *Prirodno kretanje stanovništva u 2001. po županijama, gradovima i općinama*. <https://web.dzs.hr/Hrv/publication/2002/7-1-1h2002novo.htm>

Državni zavod za statistiku. (2012). *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2011*. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/07-01-01_01_2012.htm

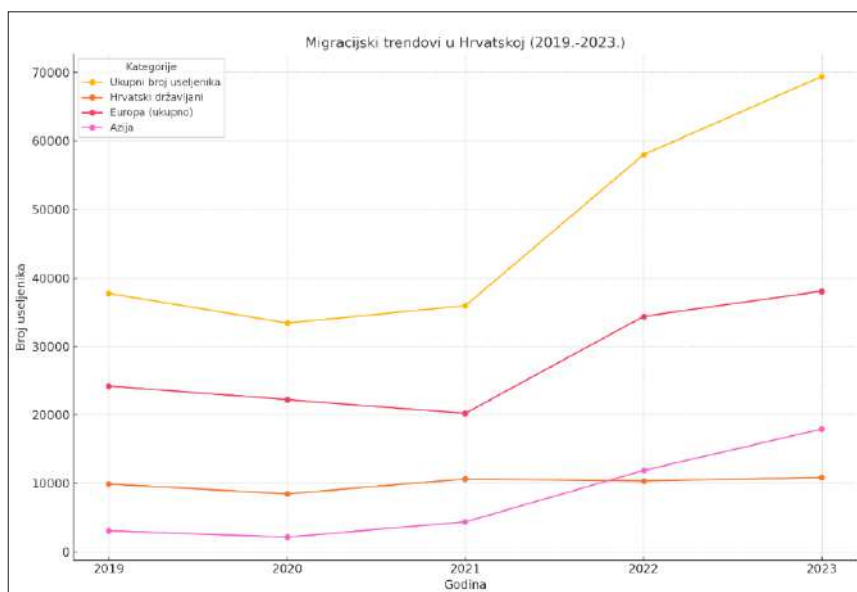
Državni zavod za statistiku. (2024). *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2023*. <https://podaci.dzs.hr/media/yridymbu/stan-2024-1-1-prirodno-kretanje-stanovni%C5%Altva-republike-hrvatske-u-2023.pdf>

S druge strane podaci Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, prikazani u grafikonu 2, kazuju da je od 2019. do 2023. godine Hrvatska svjedočila značajnim promjenama u migracijskoj strukturi. Ukupan broj useljenika rastao je gotovo iz godine u godinu, pri čemu je najizraženiji skok zabilježen 2022. i 2023. godine. Godine 2019. u Hrvatsku se doselilo 37 726 osoba, dok je do 2023. godine taj broj narastao na 69 396, što je dvostruko više.

U prvom razdoblju (2019. – 2022.) najzastupljeniji su bili migranti iz europskih zemalja, ponajprije iz Bosne i Hercegovine te Srbije, susjednih država čiji stanovnici ne nailaze na značajnije kulturološke i jezične barijere. Godine 2019. europski migranti činili su 64,1 % useljenika, dok je 2023. godine taj udio pao na 54,8 %. Značajan rast bilježe migracije iz Azije, koje su se tri puta povećale, odnosno od 8,2 % u 2019. godine porasle na 25,8 % u 2023. godini. Taj podatak ukazuje na promjenu migracijskih politika i tokova, pri čemu Azija postaje sve važniji izvor radne snage i novih stanovnika Hrvatske. Posebnu pažnju zahtijeva i Ukrajina. Do 2021. godine broj useljenika iz Ukrajine bio je relativno nizak, ali se zbog rata i izbjegličke krize 2022. godine naglo povećao na preko 11 000 osoba, a 2023. godine dosegao 13 101. Ukrajina je time postala jedna od ključnih zemalja porijekla useljenika. Broj

hrvatskih državljana među useljenicima tijekom godina ostao je stabilan u apsolutnim brojkama, no njihov udio u ukupnom broju stanovnika kontinuirano opada – s 29,6 % u 2021. godine na samo 15,6 % u 2023. godini. To ukazuje na sve veću prisutnost stranih državljana u useljeničkoj populaciji, pogotovo kada usporedimo odlaske i dolaske migranata. Iz podataka se da iščitati da je primjerice, 2022. i 2023. godine broj imigranata iz Azije koji su došli u Hrvatsku iznosio je 24 222, od tog broja 96,5 % nije napustilo državu, nego se zadržalo. U istom promatranom razdoblju, od 13 959 bosanskohercegovačkih državljana, zadržalo se 44 %, dok se od 8845 pristiglih Srba zadržalo njih 50 %. Ukratko rečeno, u posljednje dvije godine europskih doseljenika dolazi manje, ali i ostaje manje, dok azijskih dolazi i ostaje više.

Grafikon 2. Migracijski trendovi u Hrvatskoj s obzirom na broj useljenika i njihovo porijeklo od 2019. do 2023. godine

Izvor: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. (2024). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023.* <https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76802>

Međutim većina tih useljenika za sada se zadržava u urbanijim sredinama, a manjina odlazi u istočnu Hrvatsku. Takav zaključak nameće se kada se usporede prognoze načinjene 2014. godine (Wertheimer-Baletić i Akrap, 2014) koje previđaju vrlo loše stanje, a koje se danas pokazuju kao prihvatljivi-je od realnih podataka objavljenih od strane Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske nakon popisa stanovništva 2021. godine.

Tablica 1. Broj stanovnika 2011. u Slavoniji i projicirani broj stanovnika do 2051. godine

Županija	2011.	2021.	2031.	2041.	2051.
Osječko-baranjska	305 032	293 087	276 336	254 088	229 136
Vukovarsko-srijemska	179 521	165 647	150 177	131 398	110 394
Brodsko-posavska	158 575	148 032	136 727	122 576	106 496
Virovitičko-podravska	84 836	78 281	70 764	61 451	51 217
Požeško-slavonska	78 034	69 809	61 067	50 754	39 601
Slavonija	805 998	754 856	695 071	620 267	536 844

Izvor: Wertheimer-Baletić, A. i Akrap, A. (2014). Prostorni aspekt demografskih potencijala u Hrvatskoj 2011.–2051. U G. Družić i I. Družić (ur.), *Razvojni potencijali hrvatskog gospodarstva* (str. 19–52). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Tablica 2. Realni podaci žitelja Slavonije nakon popisa stanovništva 2021. godine

Županija	Broj stanovnika 2021. godine
Osječko-baranjska	258 026
Brodsko-posavska	130 267
Vukovarsko-srijemska	143 113
Virovitičko-podravska	70 368
Požeško-slavonska	64 084
Slavonija	665 858

Izvor: Državni zavod za statistiku. (2021). *Popis stanovništva 2021. Godine* [Dataset]. <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>

Projekcije Wertheimera-Baletića i Akrapa iz 2014. godine pokazale su da bi Slavonija, s obzirom na prethodne trendove, 2021. godine trebala imati 754 856 stanovnika. Međutim, popis stanovništva iz 2021. godine iznjedrio je broj od 665 858. Ako usporedimo projekciju, koja je pokazivala alarmantno stanje, s realnim stanjem, vidimo da u Slavoniji živi $\approx 90\,000$ manje stanovnika nego što je to, tada uznemirujuća, projekcija predviđjela. To bi značilo da je istočna Hrvatska izgubila, prema popisu stanovništva iz 2021. godine, gotovo jedan cijeli Osijek, koji te iste 2021. godine broji 96 313 stanovnika. Upravo je to krucijalni pokazatelj koliko je stvarna situacija otišla u negativnom smjeru u odnosu na predviđanja temeljena na prethodnim trendovima.

2. POVIJEST I MJESTO ŠKOLSKOG VJERONAUKA DANAS

Na temelju školskog zakona Habsburške Monarhije, vjeronauk je na hrvatskim područjima od 1778. godine prisutan kao obvezan predmet, a njegova sudbina u komunističkoj Jugoslaviji kretala se od obveznog predmeta za vrijeme rata 1944. godine, zatim kao izbornog predmeta, pa sve do njegove potpune zabrane 1952. godine (Bauerlein, 1952; Jerković, 1998). Nakon dugog razdoblja od gotovo četrdeset godina, 1990. godine vode se prve javne rasprave o ponovnom uvođenju vjeronauka u škole. Hrvatski biskupi te godine traže ponovno uvođenje vjeronauka u osnovne i srednje škole. Ishod je bio pozitivan, stoga je dana mogućnost uvođenja školskog vjeronauka svim vjerskim zajednicama koje su ispunile uvjete prema *Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica u RH* i Ugovorima o pitanjima od zajedničkog interesa. Posljedično tome, i na temelju odluke Ministarstva prosvjete i kulture RH, nastava vjeronauka vraća se u škole od školske godine 1991./92, a 1992. godine donesene su Upute o nastavi školskog vjeronauka u osnovnim i srednjim školama. U Predsjedničkim su dvorima u Zagrebu četiri godine poslije, točnije 19. prosinca 1996. godine, potpisana tri Ugovora između Svete Stolice i Republike Hrvatske: jedan o pravnim pitanjima, drugi o suradnji na području odgoja i kulture i treći o dušobrižništvu katoličkih vjernika, pripadnika oružanih snaga i redarstvenih službi Republike Hrvatske. Hrvatski Sabor je Ugovor o pravnim pitanjima ratificirao posljednji, 9. veljače 1997., dok su druga dva ratificirana 24. siječnja 1997., te su oni, kako je predviđeno u samim Ugovorima, stupili na snagu nakon što su u Vatikanu u srijedu 9. travnja 1997. razmijenjeni ratifikacijski instrumenti. Taj povijesni događaj ima važne crkvene, društvene i političke oznake i zavrjeđuje poseban osvrt. Ugovorima se, posebno onima o pravnim pitanjima, prvi put u novijoj povijesti uređuju odnosi između Crkve i države u Hrvatskoj. Naime, slomom Austro-Ugarske 1918. godine prestao je vrijediti konkordat koji je bio sklopljen 1855. godine između Svete Stolice i Austrije i koji je, inače, vrijedio i

u hrvatskim krajevima koji su bili pod austrijskom, odnosno austro-ugar-skom vlašću, dakle na većini područja današnje Republike Hrvatske. Odnosi između Crkve i države nisu bili uređeni u Kraljevini Jugoslaviji, u čiji su sastav 1918. godine ušli i hrvatski krajevi. Konkordat koji su 25. srpnja 1935. potpisali predstavnici Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije nikada nije ratificiran, posebno zbog protivljenja Srpske Pravoslavne Crkve. Za vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Sveta Stolica i beogradske vlasti potpisali su 25. lipnja 1966. takozvani Protokol, koji je skroman sadržajem, te se, praktično, zaustavio na iznošenju nekih općih načela. Napokon, nakon što je Hrvatska postala neovisna i samostalna država, Vlada Republike Hrvatske odlučila je urediti odnose sa Svetom Stolicom na dobrobit svojih građana koji su velikom većinom članovi Katoličke crkve. Ta će odluka imati dalekosežne posljedice u odnosima između Crkve i države (Eterović, 1997: 181-186; Šalković, 2011: 122-127).

U današnjoj suvremenoj školi koja zahtijeva cjeloviti odgoj učenika, Katolički vjeronauk ima važno mjesto kao školski predmet koji pridonosi općim ciljevima demokratske i humane škole. U Kurikulumu nastavnog predmeta Katolički vjeronauk za osnovne škole i gimnazije, navodi se na samom početku u opisu svrhe predmeta kako treba „omogućiti učenicima sustavno, postupno i što cjelovitije upoznavanje, produbljivanje i usvajanje kršćanskog nauka i katoličke vjere radi ostvarivanja evanđeoskog poziva na svetost i postignuća pune općeljudske, moralne i kršćanske zrelosti“ (Ministarstvo znanosti i obrazovanja 2019, online). Kao školski predmet, on je ujedno i ključan način djelovanja Crkve u obrazovanju i širenju evanđelja među mladima i širom društva. Za razliku od župne kateheze, koja pretpostavlja da učenici već imaju utvrđen odnos prema vjeri, školski vjeronauk i predškolski vjerski odgoj namijenjeni su i učenicima koji su vjernici ili oni koji aktivno traže dublje vjersko iskustvo, ali i onima koji tek započinju put otkrivanja vlastite duhovnosti. Takav pristup omogućuje našoj mjesnoj Crkvi da dopre do velike skupine mladih koji inače rijetko sudjeluju u ostalim crkvenim aktivnostima, te se taj vid djelovanja može shvatiti kao pravi trenutak – *kairos* – za naviještanje Radosne vijesti i promicanje kršćanske vizije života. Upravo zato školski vjeronauk područje je u kojem je Crkva pozvana osluškivati potrebe i iščekivanja mladih, te se time aktivno uključivati u njihov odgoj i duhovni razvoj (Izjave i odluke Druge biskupijske sinode đakovačke i srijemske 2008, br. 147).

Glede obvezatnosti predmeta, u Kurikulumu nastavnog predmeta Katolički vjeronauk za osnovne škole i gimnazije iz 2019. godine, u opisu svrhe predmeta navodi se kako je „u formalno-pravnom i organizacijskom smislu Katolički vjeronauk u školi redovni i obvezatni nastavni predmet za učenike

čiji ga roditelji ili skrbnici slobodno izaberu, i izvodi se dva sata tjedno u okviru redovne nastave, pod jednakim uvjetima kao i ostali obvezni nastavni predmeti u školi“ (Ministarstvo znanosti i obrazovanja 2019, online). S druge strane Katolički vjeronauk je konfesionalnog obilježja i usmjerenja te kao takav sustavno posreduje, promišlja i tumači kršćansku Objavu i nauk Katoličke Crkve. Nadalje zasniva se na autonomiji znanstveno-teološkoga istraživanja i autentičnog crkvenog priopćavanja kršćanske vjere i govora o Bogu na temelju razuma i Objave. Na teološkom i odgojnom planu ostvaruje vjernost Bogu i vjernost čovjeku, a u njegovu su središtu sakramenti, povijest i bogata tradicija Crkve, njezini sveci i duhovni uzori, njezina povijesna, kulturna i umjetnička baština, te sve vrijednosti koje potiču i promiču izgradnju pune ljudske i kršćanske zrelosti učenika u vjeri, nadi i ljubavi. Bitno je napomenuti da je Katolički vjeronauk, po svom odgojno-obrazovnom pristupu, ekumenski i međureligijski vrlo otvoren, što se vidi po odgojno-obrazovnim ishodima iz Kurikula koji je propisalo Ministarstvo znanosti i obrazovanja 2019. godine. U sklopu nastave Katoličkog vjeronauka tijekom osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja učenik se osposobljava za istinski ekumenizam i razvija poštovanje prema pripadnicima drugih kršćanskih Crkava i zajednica, kao i za iskreni dijalog i suživot s osobama različitih religija i svjetonazora, pri čemu se uvažavaju njihova uvjerenja, stavovi i tradicije. U razrednom i školskom kontekstu učenik pokazuje otvorenost i prihvaćanje onih koji ne pripadaju Katoličkoj Crkvi (OŠ KV D.1.3.), prepoznaje i navodi primjere međusobnog pomaganja, povjerenja, osjetljivosti i spremnosti na suradnju unutar zajednice (OŠ KV C.3.2.) i obrazlaže kršćanske i društvene vrijednosti koje, kroz dijalog i suradnju društvenih i religijskih zajednica, pridonose općem dobru pojedinca i čitavog hrvatskog društva (SŠ KV D.3.3.). Nadalje učenik je sposoban opisati vrednote istine, služenja, slobode i odgovornosti koje su zajedničke ljudima različitih svjetonazora i velikih svjetskih religija (SŠ KV C.2.3.), čime se potiče razumijevanje, tolerancija i zajedničko djelovanje u pluralnom društvu (Ministarstvo znanosti i obrazovanja 2019, online).

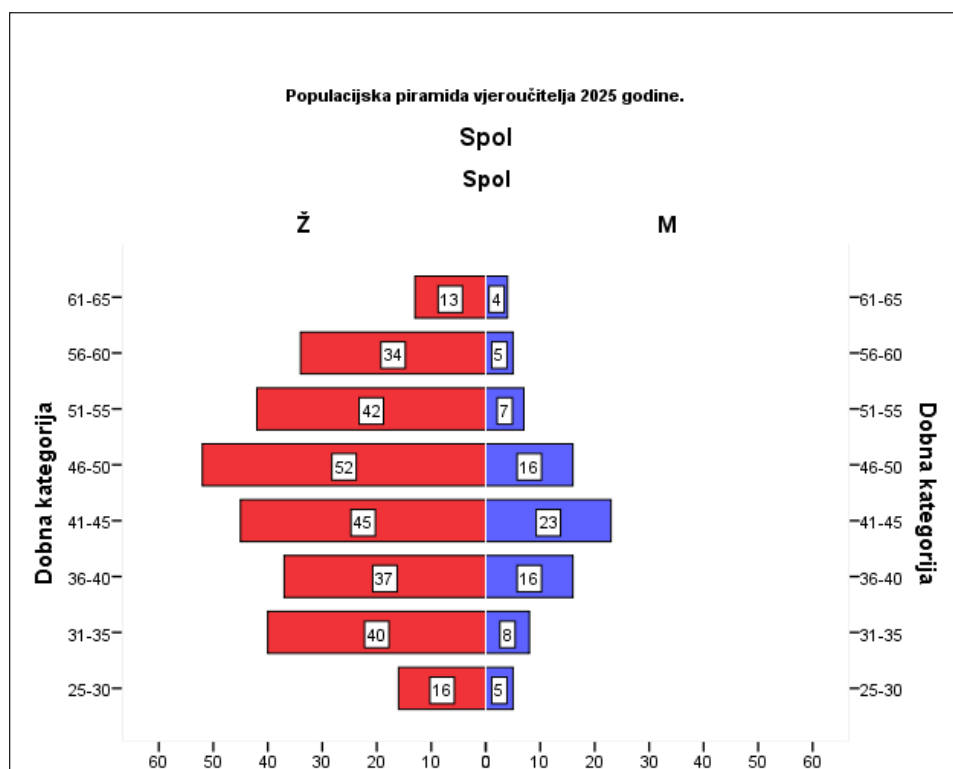
Od 2024. godine zanimanje vjeroučitelja službeno je upisano u registar zanimanja, čime je potvrđen uspješan proces izrade standarda zanimanja pod nazivom „Vjeroučitelj/vjeroučiteljica (učitelj/učiteljica/nastavnik/nastavnica vjeronauka)“. Tijekom akademske godine 2023./2024. provedene su brojne radne aktivnosti koje su omogućile oblikovanje tog standarda, a Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu predao je 1. srpnja 2024. godine zahtjev Ministarstvu rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike za upis standarda u registar Hrvatskoga kvalifikacijskog okvira (HKO). Odgovor je stigao 4. listopada 2024. godine. Uprava za tržište rada i zapošljavanje pri

Ministarstvu zaprimila je pozitivno mišljenje o ispunjavanju svih stručnih uvjeta potrebnih za upis navedenog standarda u Podregistar standarda zanimanja Registra HKO-a. U skladu s tim, Ministarstvo je donijelo službenu odluku o upisu standarda, čime je dovršen prvi dio postupka izrade unutar HKO-a.¹ Time je završen prvi dio postupka izrade standarda unutar HKO-a koji podrazumijeva i izradu standarda kvalifikacija magistar (master) teološko-religijskih znanosti; vjeronaučni/nastavnički modul (smjer) u predstojećem razdoblju.

Zahvaljujući suradnji s Nacionalnim katehetskim uredom HBK-a i biskupijskim katehetskim uredima, stvorena je učinkovita mreža trajne stručne izobrazbe. Svi programi stalnog usavršavanja provode se u partnerstvu s mjerodavnim državnim institucijama, čime se vjeroučiteljima omogućuje unaprjeđenje niza specifičnih kompetencija, uključujući vjersku, odgojnu, promotivnu, duhovnu, eklezijalnu, komunikacijsku i druge (Hrvatska biskupska konferencija 2018, br. 90). Važno je naglasiti kako je suradnja svih institucija i crkvenih i državnih za cjeloživotno učenje vjeroučitelja kao „cjeloživotnog učenika“, temelj usvajanja novih kompetencija i to na trima razinama: inicijalno obrazovanje (teološka učilišta), uvođenje u posao (stažiranje i polaganje stručnoga ispita) te trajna formacija. (Mandarić i Barudžija, 2019: 142-145). Trajna formacija koju organiziraju crkvena i državna mjerodavna tijela i ustanove odvijaju se na više razina: od školske do županijske razine organiziraju je državne institucije, a od župne do nacionalne razine crkvene institucije. Brigu za trajno obrazovanje vjeroučiteljica i vjeroučitelja, kao i nastavnika drugih predmeta u ime države vodi Agencija za odgoj i obrazovanje. Nekoliko nacionalnih stručnih skupova godišnje organizira se u suradnji Nacionalnoga katehetskog ureda i Agencije za odgoj i obrazovanje. Teme koje se obrađuju na predavanjima, raspravama i radionicama odnose se na područje pedagogije i odgoja, didaktike i učevnih procesa, komunikacijskih i socijalnih vještina, društvenih i humanističkih pitanja, kao i na područje teoloških i religiozno-katehetskih znanja i promišljanja. Mnoge teme preporučuju tijela Europske unije te su dio procesa europskih integracija i prilagodbe hrvatskoga školskog sustava onima drugih zemalja Europske unije. Riječ je o temama kao što su obrazovni ishodi, kompetencije, političko (građansko) obrazovanje, etički odgoj, integracija drukčije sposobnih i poštovanje društvenih različitosti, osobito poštovanje manjina. (Filipović, 2012: 176-177)

1 Detalji o upisanom standardu dostupni su na sljedećoj poveznici: <https://hko.srce.hr/registar/standard-zanimanja/detalji/587>.

3. DANAŠNJE STANJE VJEROUČITELJA U ĐAKOVAČKO-OSJEČKOJ NADBISKUPIJI

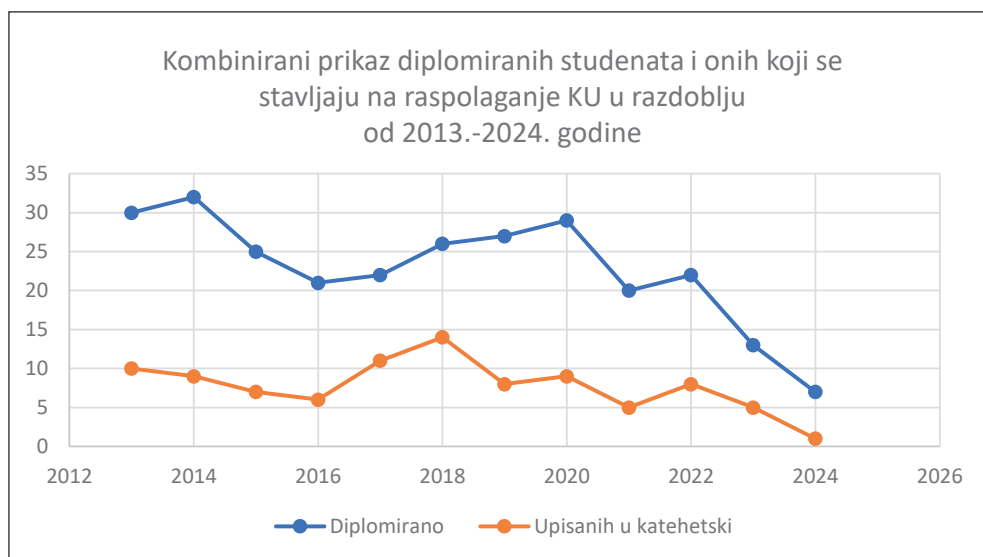
Slika 1. Populacijska piramida vjeroučitelja u KU NDJOS-u po dobnim kategorijama i s obzirom na spol
Izvor: vlastito istraživanje

Slijedom socio-ekonomsko-demografskih promjena teologija kao znanost i vjeronauk kao školski predmet suočeni su s brojnim izazovima od kojih su neki: smanjenje interesa za teološke studije, promjene u percepciji uloge i poslanja vjeroučitelja i rastući odljev kadrova. Sve te promjene ostavljaju traga i na Katehetski ured Đakovačko-osječke nadbiskupije (dalje: KU NDJOS) koji je iznimni značajan za Crkvu. Po svojoj naravi biskupijski katehetski ured središnje je tijelo preko kojeg biskup, kao glava zajednice i učitelj vjere, upravlja i predsjeda svim katehetskim djelatnostima unutar biskupije (Kongregacija za kler 2000, br. 126). Katolički vjeronauk u školi i vjerski odgoj u predškolskim ustanovama iznimno su važan vid odgovnog djelovanja

Crkve te evangelizacije mladih i najšire društvene sredine (Izjave i odluke Druge biskupijske sinode đakovačke i srijemske 2008, br. 147). Prema Općem direktoriju za katehezu (Kongregacija za kler 2000, br. 266), glavne zadaće Biskupijskog katehetskog ureda uključuju analiziranje prilika i potreba u biskupiji u odnosu na katehetsku praksu te izradu planova i programa djelovanja. Ured se također bavi formacijom i trajnim usavršavanjem kateheta, prikupljanjem potrebnih sredstava za katehetski rad te promicanjem katehetskih institucija poput župne kateheze, školskog vjeronauka i vjerskog odgoja u različitim ustanovama. Osim toga, surađuje s biskupijskim liturgijskim uredom, osiguravajući sklad između katehetskih i liturgijskih aktivnosti. Te zadaće naglašavaju važnost KU NDJOS-a u organizaciji i provođenju kvalitetnog vjerskog odgoja unutar mjesne Crkve.

Iz baze podataka KU NDJOS-a može se vidjeti da je najveći broj vjeroučitelja stavljenih na raspolaganje za 2025. godinu u dobnim skupinama od 41 do 45 godina i od 46 do 50 godina – po 68 osoba u svakoj skupini. Riječ je o ljudima u zrelim, radno najaktivnijim godinama, što pokazuje da Ured trenutačno ima stabilnu bazu iskusnih kadrova na koje se može računati. S druge strane, mladih vjeroučitelja, posebno onih između 25 i 30 godina, ima znatno manje – samo 21. To može značiti da se mladi rjeđe odlučuju za teološki poziv ili da nailaze na prepreke u uključivanju u sustav, što pokazuju i podaci o padu broja studenata na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Đakovu i samim time onih koji se stavljaju na raspolaganje za rad u školi. Usporedbom podataka iz baze Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Đakovu o diplomiranim studentima s podacima Katehetskog ureda Nadbiskupije đakovačko-osječke o osobama koje su se stavile na raspolaganje, vidljivo je da svake godine velika većina diplomiranih studenata (oko 70 %) odlazi u druge profesije te se ne stavlja na raspolaganje Katehetskom uredu za rad u školi i obnašanje profesije vjeroučitelja.

Takva situacija može predstavljati izazov u budućnosti, pogotovo s obzirom na to da će dio sadašnjih djelatnika tijekom sljedećih desetak godina otići u mirovinu – u skupini 56 – 60 godina ima ih 39, a u onoj 61 – 65 samo 17. Kad se pogleda raspodjela po spolu, primjećuje se izražena dominacija žena u svim dobnim skupinama. U skupini 46 – 50 godina, primjerice, od ukupno 68 osoba čak su 52 žene. U skupini 41 – 45 godina, žena ima 45, a muškaraca 23. Ta razlika još je veća u mlađim skupinama – među onima 25 – 30 godina ima 16 žena, a samo 5 muškaraca. Žene prevladavaju čak i u najstarijoj skupini, 13 naspram 4 muškarca.

Grafikon 3. Kombinirani prikaz diplomiranih studenata i onih koji se stavljaju na raspolaganje KU NDJOS u razdoblju od 2013. do 2024. godine
Izvor: vlastito istraživanje

Tablica 3. Prikaz dobne kategorije vjeroučitelja po županijama

Dobna kategorija vjeroučitelja po županijama										
		25-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	Ukupno
Županija	Osječko-baranjska	9 (8)	27 (23)	22 (14)	36 (15)	37 (6)	28 (5)	20 (1)	10 (2)	189
	Brodsko-posavska	4 (4)	8 (8)	12 (8)	15 (5)	9 (2)	8 (3)	11 (0)	2 (0)	69
	Vukovarsko-srijemska	8 (8)	12 (11)	19 (12)	17 (11)	22 (6)	13 (2)	8 (2)	5 (0)	104
Ukupno		21 (20)	47 (42)	53 (34)	68 (31)	68(14)	49(10)	39 (3)	17 (2)	362

Bilješka. Broj u zagradi (") označava osobe koje nemaju puno radno vrijeme ili su u fazi čekanja radnog mjesta (Izvor: Katehetski ured Đakovačko-osječke nadbiskupije)
Izvor: vlastito istraživanje

Prateći distribuciju vjeroučiteljskog kadra po županijama, može se vidjeti da Osječko-baranjska županija ima najveći broj vjeroučitelja, njih 189, s najbrojnijim dobnim skupinama u rasponima 41 – 45 godina (N = 51), 31 – 35 (N = 50) te 46 – 50 godina (N = 41). Ta distribucija sugerira stabilnu sredovječnu

radnu populaciju, što ima važne implikacije na kadrovsku održivost u nadolazećim desetljećima. Brodsko-posavska županija ima ukupno 69 vjeroučitelja, s najviše njih u dobnim skupinama 36 – 40 (N = 20) i 41 – 45 godina (N = 20) te nešto manji, ali značajan udio u skupini 56 – 60 godina, gdje je prisutno 11 vjeroučitelja. I završno, Vukovarsko-srijemska županija broji ukupno 104 vjeroučitelja, a najbrojnije dobne skupine su 36 – 40 godina (N = 31) te 41 – 50 (N = 56).

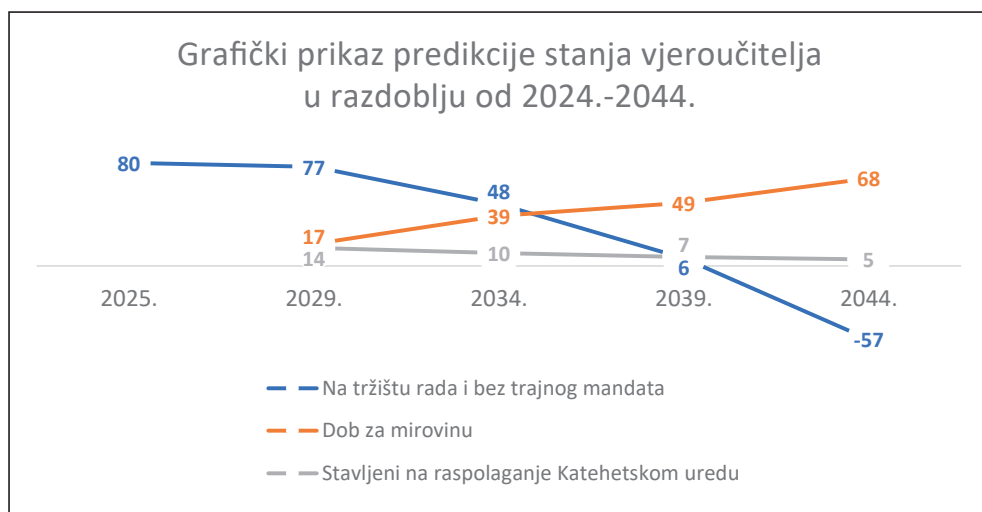
4. PREDVIĐANJA ZA SLJEDEĆIH DVADESET GODINA (2044.)

Demografski podaci pokazuju kontinuirani negativan trend u studentskoj populaciji između 2020. i 2024. godine. U 2020. godini ukupno je bilo 84 studenata, dok se do 2024. taj broj smanjio na 58. Tijekom tog razdoblja zabilježeno je 60 novih upisa, dok je 91 student diplomirao, što dovodi do negativnog demografskog salda i smanjenja ukupnog broja studenata. Na temelju tih podataka izračunat je koeficijent smanjenja studentske populacije, koji iznosi -30,95 % za petogodišnje razdoblje. Međutim vidljivo je da se ne stavljaju svi na raspolaganje KU NDJOS-u za rad u školi, nego samo njih 30 %. Zbog prethodnih trendova, uzet će se kao faktor da od svih upisanih na fakultet u 5 godina diplomira ≈ 80 %, a godišnji koeficijent smanjenja broja upisanih studenata (R) iznosi 6,19 %.

Tablica 4. Tablični prikaz predikcije stanja vjeroučitelja 2024. – 2044. godine

Godina	Diplomirani	Stavljeni na raspolaganje Katehetskom uredu	Dob za mirovinu	Na tržištu rada i bez trajnog mandata
2025.				80
2029.	46	14	17	77
2034.	32	10	39	48
2039.	22	7	49	6
2044.	15	5	68	-57

Izvor: vlastito istraživanje

Grafikon 4. Grafički prikaz predikcije stanja vjeroučitelja 2024. – 2044. godine
Izvor: vlastito istraživanje

Iz sadašnjih podataka sa sigurnošću može se tvrditi kako će do 2029. godine 17 vjeroučitelja doseći dob za mirovinu. Među njima je 15 zaposlenih s punim radnim vremenom i 2 s nepunim radnim vremenom. Odlazak tih 17 vjeroučitelja otvara isto toliko trajnih radnih mjesta. U isto vrijeme očekuje se da će tijekom pet godina diplomirati 46 novih kandidata, od kojih će se njih 14 (30 %) staviti na raspolaganje KU NDJOS-u. U tom trenutku na tržištu rada bit će ukupno 77 vjeroučitelja koji će moći bez problema pokriti slobodna radna mjesta nastala odlaskom u mirovinu. Nadalje, 2034. godine broj vjeroučitelja koji će doseći dob za mirovinu porast će na 39, što će ujedno osloboditi 39 radnih mjesta. Tijekom tog razdoblja očekuje se diplomiranje 32 nova magistra teologije, od kojih će se 10 staviti na raspolaganje KU NDJOS-u. Broj vjeroučitelja na tržištu rada smanjit će se na 48, što i dalje ukazuje na dostatno-nedostatni višak stručnih zamjena. Do 2039. godine 49 vjeroučitelja doseći će dob za mirovinu, pri čemu će se osloboditi 49 radnih mjesta, što predstavlja značajan porast u odnosu na prethodne godine. Istovremeno, prema dosadašnjim trendovima, očekuje se diplomiranje 22 nova magistra teologije, od kojih će se njih 7 staviti na raspolaganje KU NDJOS-u. Broj vjeroučitelja na tržištu rada smanjit će se na 6, a takav broj ukazuje na prilično smanjenje viška radne snage u odnosu na prethodne godine. Što se tiče 2044. godine, 68 vjeroučitelja dosegnut će dob za mirovinu, čime će se osloboditi 64 radna mjesta. U tom razdoblju očekuje se da će diplomirati samo 15 magistara teologije, od kojih će se njih 5 staviti na raspolaganje KU NDJOS-u. Ukupno, broj vjeroučitelja na tržištu rada bit će negativan, s deficitom od

57 vjeroučitelja, što implicira manjak kadrova potrebnih za popunjavanje radnih mjesta.

U slučaju nastavka negativnog trenda, predviđa se da će do 2044. godine Đakovačko-osječka nadbiskupija sigurno imati manjak vjeroučitelja, što će značajno utjecati na sposobnost sustava da osigura dovoljan broj vjeroučitelja u školama. Iako dostupni podaci sugeriraju da je takav scenarij najizgledniji i da bi 2044. godina mogla biti prijelomna za održivost sustava, takav ishod nije moguće garantirati sa stopostotnom sigurnošću jer su projekcije temeljene na dosadašnjim trendovima. Međutim, ako se trendovi nastave, već tijekom sljedećih pet do sedam godina sustav će početi osjećati posljedice prelijeva kadra u druge profesije. S druge strane ovakav scenarij jest i pokazatelj toga da će vrlo vjerojatno zanimanje *vjeroučitelj* tijekom sljedećih godina postati jedno od deficitarnih zanimanja za rad u školi, barem na području Đakovačko-osječke nadbiskupije.

5. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Iz podataka je jasno razvidno da se više od polovice magistara teologa nakon diplomiranja ne odlučuje za rad u struci, već za druge profesije ili drugi životni put. To dodatno slabi interes za zanimanje vjeroučitelj, ali i za upis na Katolički bogoslovni fakultet, što dovodi u krizu obje institucije, naročito u vremenu kad fakulteti vode tešku borbu za svakog maturanta i budućeg studenta. Ovakav trend, kako to pokazuju podaci, ne pokazuje se održivim kroz naredno razdoblje.

Posebnu pažnju treba posvetiti mladim nezaposlenim teolozima od 25 do 35 godina. Oni predstavljaju ključnu generaciju za budućnost izvođenja školskog vjeronauka – upravo bi oni mogli popuniti većinu radnih mjesta u sljedećih 10 do 15 godina. Međutim, ako se taj kadar izgubi – bilo odlaskom u inozemstvo, bilo prelaskom u druge sektore – sustav bi se mogao suočiti s ozbiljnom krizom i prije 2039. godine. Međutim, ako bi se uspjelo postići da oko 80 % novih diplomiranih vjeroučitelja bude raspoloživo KU NDJOS-u za rad u školi, sustav bi mogao biti stabilan sve do 2044. godine. U tom bi se razdoblju manjak možda mogao nadoknaditi i povratnicima – onima koji već imaju položen stručni ispit, a trenutačno ne rade u školi. Nažalost, dostupni podaci ne idu u korist tome. Jednostavno je da, ako se želi dugoročno održiv sustav, mora se ulagati u ljude. Bez toga stvarna je mogućnost da stručno izvođenje nastave školskog vjeronauka u nekim školama bude ozbiljno dovedeno u pitanje. S obzirom na to da žene čine većinu u ovom zanimanju, potrebno je osmisliti načine kako ih motivirati da budu ustrajne u svom zvanju i poslanju. Jedno od mogućih rješenja jest omogućiti im dodatne angažmane

u župama ili crkvenim ustanovama, barem na pola radnog vremena. Time bi se stvorio dodatni razlog za ostanak i pomoglo u održavanju radne snage. Uz sve to, nadbiskupija se već sada suočava s ozbiljnim demografskim i migracijskim pritiscima. Iseljavanja, ali i moguće nove imigracije, mogu dovesti do ukidanja i redefiniranja postojećih radnih mjesta. U budućnosti će se vjerojatno sve više razmatrati „uvoz“ radne snage i multikulturalni pristup kao rješenje, no to sa sobom nosi nove izazove – od jezičnih barijera, preko nepoznate stručnosti kadra, do mogućih kulturnih razlika i nesklada u vrijednostima s hrvatskim društvom.

Uz neujednačeno umirovljenje po županijama, važno je i mlade vjeroučitelje već sada pripremati za mogućnost rada izvan mjesta prebivališta – i do 20 i više kilometara dalje. Osječko-baranjska županija, koja trenutačno ima najviše vjeroučitelja, mogla bi uskoro postati „izvoznik“ kadra u susjedne županije poput Vukovarsko-srijemske i Brodsko-posavske.

Sve to ukazuje na snažnu međuovisnost triju institucija – Katoličkog bogoslovnog fakulteta, Nadbiskupije Đakovačko-osječke i Katehetskog ureda. Nedostatak u jednoj od njih, neminovno stvara problem i u ostalima. Zbog toga je nužno i hitno pojačati suradnju, strateški planirati kadrovski razvoj i zajednički se suočiti s izazovima koji dolaze.

LITERATURA

Baloban, S., Črpić, G., Petrović Štefanac, D. i Ancić, Z. (ur.). (2023). *Demografija, iseljavanje, migracije*. Kršćanska sadašnjost.

Bauerlein, S. (1952). Predavanje vjeronauka u crkvi. *Vjesnik biskupije đakovačke*, 5.(3), 48.

Črpić, G. (2018). Kakvi su procesi s obzirom na vrednote o braku, obitelji i željenoj djeci u Hrvata? U *Kamo ide istočna Hrvatska?* (str. 138–152). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu.

Državni zavod za statistiku. (2012). *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2011.* https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/07-01-01_01_2012.htm

Državni zavod za statistiku. (2021). *Popis stanovništva 2021. godine* [Dataset]. <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>

Državni zavod za statistiku. (2024). *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2023.* <https://podaci.dzs.hr/media/yridymbu/stan-2024-1-1-prirodno-kretanje-stanovni%C5%A4lta-republike-hrvatske-u-2023.pdf>

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. (2002). *Prirodno kretanje stanovništva u 2001. po županijama, gradovima i općinama.* <https://web.dzs.hr/Hrv/publication/2002/7-1-lh-2002novo.htm>

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. (2024). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023.* <https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76802>

Eterović, N. (1997). Ugovori između Svete Stolice i Republike Hrvatske. *Crkva u svijetu*, 32(2), 181–186. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/51451>

- Šalković, Josip, R. Razum (ur.), (2011.) Pravni okvir katoličkog vjeronauka u javnim školama: aktualnosti i perspektive, u Zbornik radova *Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi*, Glas Koncila.
- Mandarić, Blaženka Valentina, Barudžija Gordana, B. V. Mandarić, R. Razum, D. Barić (ur.) (2019.) Cjeloživotno učenje i nastavničke kompetencije, u Zbornik radova *Nastavničke kompetencije*, Kršćanska sadašnjost
- Filipović, Ana Thea, (2012.) Vjeronauk i društveno povezivanje. Neka obilježja hrvatskoga društva i Crkve kao izvor pitanja i zadataka za izobrazbu vjeroučitelja, u *Kateheza časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih* 34, 2; 173-180.
- Feletar, D. (2022). Kamo ide istočna Hrvatska? Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, Zagreb – Đakovo, 2018. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 550(56), 281–283. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/clanak/402151>
- Hrvatska biskupska konferencija. (2018). *Da vaša radost bude potpuna – Kateheza za rast u vjeru u današnjim okolnostima*. Kršćanska sadašnjost.
- Izjave i odluke Druge biskupijske sinode đakovačke i srijemske – *Ti si Krist za nas i za sve ljude*. (2008). Đakovo.
- Jerković, M. (1998). Katehetski prilozi u Glasniku/Vjesniku Đakovačke i Srijemske biskupije (1873.-1997.). *Diacovensia : teološki prilozi*, 6(1), 121–141.
- Kongregacija za kler. (2000). *Opći direktorij za katehezu*. Kršćanska sadašnjost.
- Mandić, I. (1992). Demografska strategija istočne Hrvatske. *Ekonomski vjesnik: časopis za suvremeno poduzetništvo, poslovanje i ekonomska pitanja*, 5(1), 5–9. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/clanak/332000>
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja. (2019). *Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Katolički vjeronauk za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj*. Preuzeto s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_216.html
- Šanjek, F., Aračić, P. i Ćurić, M. (ur.). (2018). *Kamo ide istočna Hrvatska? Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 1. prosinca 2017. u Đakovu*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu.
- Šterc, S. (2023). Hrvatski demografski i migracijski nesklad. *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu*, 14(1), 13–32. <https://doi.org/10.59323/k.14.1.1>
- Strmota, M. (2014). Znanstveni skup Demografija u Hrvatskoj: Zbornik radova. *Migracijske i etničke teme*, 30(2), 267–271. <https://doi.org/10.11567/met.30.2.7>
- Wertheimer-Baletić, A. & Akrap, A. (2014). Prostorni aspekt demografskih potencijala u Hrvatskoj 2011.–2051. U G. Družić i I. Družić (ur.), *Razvojni potencijali hrvatskog gospodarstva* (str. 19–52). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

The future of the profession of religious education teacher in the Archdiocese of Đakovo-Osijek

ABSTRACT

This paper analyzes past trends in demographic change, educational developments, and socioeconomic challenges shaping the education sector in eastern Croatia, with the aim of anticipating the future of the profession of religious education teachers in the Archdiocese of Đakovo-Osijek. In light of long-term negative natural population growth, intensive migration, and the gradual aging of the population, Slavonia has been witnessing a marked decline in the number of students in primary and secondary education, which directly affects the demand for educational personnel, including religious education teachers. Additionally, a decreasing interest in enrolling in theological study programs has been observed, further hindering the renewal of teaching staff. The paper offers insight into the age and gender structure of religious education teachers, regional disparities in employment, and demographic trends among students and candidates at the Catholic Faculty of Theology. By combining data from the Croatian Bureau of Statistics, the Catechetical Office of the Archdiocese of Đakovo-Osijek, and the Catholic Faculty of Theology at the University of Osijek, the paper presents a projection up to the year 2044. This projection includes the expected retirement patterns of current teachers, employment potential, and possible scenarios for the future development of the profession. Through an analytical overview of the current situation and the resulting projections, the paper seeks to provide concrete recommendations to support the Catechetical Office in strategic planning and adaptation, with the aim of ensuring high-quality Catholic religious education in schools. This includes timely professional replacements and the continuous, comprehensive formation of teachers, strengthening their motivation and the competencies required for school-based religious education. The article is grounded in data on present and future demographic trends and aims to identify key steps necessary to ensure system stability in the decades to come.

Keywords: religious education teachers, Catholic religious education, Catechetical Office, Archdiocese of Đakovo-Osijek, projections

Zavičajni identitet učenika i načelo zavičajnosti u nastavi Prirode i društva

Prethodno priopćenje

Antonija Huljev

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Ulica cara Hadrijana 10, 31000 Osijek
ahuljev@foozos.hr

Monika Mužar-Kos

Osnovna škola Hinka Juhna Podgorač, Područna škola Stipanovci
Hinka Juhna 8, 31433 Podgorač
monikakos52@gmail.com

Irella Bogut

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Ulica cara Hadrijana 10, 31000 Osijek
ibogut@foozos.hr

SAŽETAK

Sadržaje nastavnoga predmeta Priroda i društvo čine prirodni i društveni pojmovi povezani s neposrednim okruženjem u kojem učenik živi s ciljem lakšeg usvajanja odgojno-obrazovnih ishoda. Važnost primjene načela zavičajnosti u nastavi Prirode i društva očituje se u povezivanju usvojenih pojmova nastavnoga predmeta Priroda i društvo s neposrednim okruženjem u kojem učenik boravi. Opseg sadržaja i količina pojmova unutar nastavnog predmeta različito su raspoređeni s tendencijom povećanja prema višim razredima, a najdjelotvorniji je raspored sadržaja za taj nastavni predmet uzlazno-spiralni raspored sadržaja obrazovanja. Takav raspored sadržaja zahtjeva povezivanje novih pojmova s ranije naučenim pojmovima, čiji je primarni cilj proširivanje znanja učenika, odnosno edukativni dobitak kako razreda tako i učenika, u skladu s konstruktivističkom teorijom učenja. Kurikul nastavnoga predmeta Priroda i društvo za osnovne škole (2019) strateški je dokument koji sadrži odgojno-obrazovne ishode, razradu ishoda te preporuke za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda. Konkretno, u kurikulumu se navodi 6 jasno definiranih

odgojno-obrazovnih ciljeva učenja i poučavanja predmeta. Fokus u ovomu radu bit će na drugom odgojno-obrazovnom cilju, a to je razumijevanje svoga rasta i razvoja u interakciji s drugima i prirodom, razvijanje integriteta, osobnoga i nacionalnoga identiteta, oblikovanje pozitivnoga odnosa prema sebi, drugima, prirodi i društvu kao cjelini. U ovom se radu, analizirajući uzlazno-spiralni raspored sadržaja obrazovanja od 1. do 4. razreda osnovne škole, u središte istraživanja postavlja identitet kao jedan od središnjih pojmova kurikula te odgojna vrijednost koju čini sveobuhvatnost promjenjivih osobnih, društvenih i kulturnih čimbenika. Analizom sadržaja Kurikula nastavnoga predmeta Priroda i društvo (2019) u radu je prikazana moguća povezanost načela zavičajnosti i oblikovanja zavičajnoga identiteta učenika prema odgojno-obrazovnim ishodima, sadržajima i preporukama za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda.

Ključne riječi: nastava, načelo zavičajnosti, Priroda i društvo, identitet, vrijednosti

1. UVOD

Nastavni predmet Priroda i društvo najizravnije uvodi učenike u poznavanje vlastitoga zavičaja u kojem se živi i djeluje (Bertić i Šiljković, 2007: 315), opisuje okolinu u kojoj učenik živi i povezanost prirodnih i društvenih pojmova koji učeniku moraju biti razumljivi. Elementi tog nastavnog predmeta sadrže pojmove prirodnih i društvenih segmenata, pa je nužno nastavu za takav predmet organizirati usustavljeno te ju povezati s učenikovim okruženjem i stvarnim životom. „Učenje o stvarnom svijetu, u stvarnom svijetu koji je oko nas, može pomoći i učiteljima da ostvare svoje obrazovne i odgojne ciljeve“ (Brkić-Vejmelka i Paral, 2022: 143). Sadržaji nastavnog predmeta Prirode i društva objedinjuju pojmove prirodnih i društvenih znanosti čiji je osnovni cilj razvoj učeničke svijesti o sebi i svijetu koji ga okružuje te razumijevanje prirodnih pojava i društvenih odnosa u okolini. Količina pojmova koju učenici usvajaju postupno se povećava u skladu s dobi učenika prema uzlazno-spiralnom rasporedu sadržaja i odgojno-obrazovnih ishoda. „Pri raspoređivanju sadržaja obično se poštuju osnovna didaktička pravila o postupnosti: od bližeg ka daljem te od jednostavnog ka složenom. Spomenuta je didaktička pravila najlakše prihvatiti ako se sadržaji rasporede u obliku koncentričnih krugova, tj. ili tzv. uzlazno-progresivne spirale“ (Bognar i Matijević, 2002: 181). Načelo zavičajnosti primjenjuje se spiralno-uzlaznim rasporedom, tj. pojam zavičaja postupno se proširuje iz razreda u razred

(Mihoković i Šlezak, 2022: 132). Spiralno-uzlazni raspored gradiva najpogodniji je raspored za nastavno gradivo Prirode i društva (De Zan, 1999). U prvom razredu uči se o domu i obitelji, u drugom je razredu pozornost usmjerena na uži zavičaj, u trećem na širi, a u četvrtom na domovinu (Marković, 2006: 69). U prvom razredu osnovne škole zavičaj se odnosi na naselje u kojem učenik živi, u drugom razredu zavičaj se produbljuje na područje općine, u trećem razredu učenici spoznaju prostor županije, zavičajne mikroregije, dok se u četvrtom razredu sadržaji proširuju na prostor cijele Republike Hrvatske (Mihoković i Šlezak, 2022). Tako je jasno vidljivo da se opseg prirodnih i društvenih pojava po količini i kakvoći sadržaja postupno povećavaju iz razreda u razred. Svaka nova spoznaja temelji se na prethodnoj, ali izbor opsega sadržaja prirodnih i društvenih pojava ovisi o utvrđenim mjerilima i kriterijima (Bezić, 1973: 21-24; prema De Zan, 2001: 32). Količinu i opseg sadržaja za poučavanje nužno je uskladiti s psihofizičkom dobi učenika kako bi učenici stečene spoznaje mogli međusobno povezivati u primjerenu i skladnu cjelinu. Takva koncepcija nastave osmišljena je iz dva razloga, a jedan je kognitivna sposobnost djeteta da najprije ovladava odgojnim i obrazovnim sadržajima koji su mu bliskiji u svakodnevnom životu, vezanim za dom i obitelj te u manjoj mjeri za zavičaj, a tek onda onim apstraktnijima vezanim za lokalne institucije vlasti i domovinu (Marković, 200: 69). Da bi prednosti zavičajne nastave i zavičajnoga nastavnog načela došle do punoga izražaja u programiranju nastavnih sadržaja, primijenjen je model koncentričnih krugova koji se razlikuje po radijusima, što znači da koncentrični krug starijih razreda predstavlja proširivanje i produbljivanje nastavnih sadržaja (Matas, 2007: 330). Planiranje sadržaja nastave Prirode i društva mora biti u skladu s načelom zavičajnosti, ključnim načelom izvođenja nastave Prirode i društva u osnovnim školama, u kojima se kreće od učenikove osobne blizine i svakidašnjice pri čemu zavičajni okoliš kao prirodno okruženje postaje zanimljiv odgojno-obrazovni fenomen (Andić, 2007: 10; prema Uzelac, Pejčić i Andić, 2003). „Učitelj u razredu mora primijeniti načelo životne blizine u određivanju konkretnih sadržaja i primjera u nastavnoj praksi“ (Mihoković i Šlezak, 2022: 132). Načelo zavičajnosti ili životne blizine ostvaruje se povezivanjem nastave Prirode i društva s učenikovim okruženjem, koje se može promatrati sa stajališta prostorne i vremenske bliskosti – doživljenosti (De Zan, 1999: 33). U izravnom kontaktu s prirodnim okruženjem djeca imaju priliku istraživati i promatrati zavičajne biljke i životinje te usvajati znanja o prirodi i ostalim osobitostima svog zavičaja (Erhardt i sur., 2021: 52). Pojam zavičaja teško je precizno i jasno definirati i odrediti jer je zavičaj zemljopisno-gospodarski pojam koji nije određen administrativnim granicama,

stoga ga treba promatrati sa širega zemljopisnog, povijesnog, kulturnog i gospodarskog polazišta (De Zan, 1999: 33), a može se odrediti i kao mjesto rođenja, bilo koje mjesto, kraj, pokrajina, zemlja ili pak mjesto za koje se veže navika, običaj (Kovačević, 2006: 174). Poznavanje vlastitoga zavičaja omogućuje usvajanje pozitivnih odgojnih vrijednosti, buđenje svijesti o važnosti očuvanja prirodne, kulturno-povijesne baštine i tradicije te stvaranje spoznaja o važnosti očuvanja nacionalnoga identiteta. Zavičaj u kojem se odrasta određuje učenikov identitet, stoga učenički interesi mogu biti izvor sadržaja (Vasilj i Letina, 2019: 14). Zavičajnost se promatra kao identitetska kategorija s namjerom otkrivanja i primjene zavičajnih vrijednosti u školskoj praksi i to u sustavu primarnoga obrazovanja (Grahovac-Pražić i Vrcić-Mataija, 2017: 66). Identitet je odgojno-obrazovna vrijednost koja obuhvaća osobna, društvena i kulturna obilježja pojedinca. O identitetu se promišlja kao o skupu obilježja ili subjektivnih pozicija ili atribucija što privremeno, a ne trajno, određuju pojedinca ili grupu (Paternai Andrić, 2021), što znači da je identitet kategorija koja se mijenja i podložna je promjenama. „Spoznavanje i njegovanje zavičajnog identiteta, kao dijela nacionalnog i globalnog, iznimno važnog u odgojno-obrazovnom procesu, potrebno je uključiti u nastavu” (Grahovac-Pražić i Vrcić-Mataija, 2017: 79). Nadalje, s obzirom na to da je sam pojam vrijednosti podložan širokoj interdisciplinarnoj analizi, u radu će se, zbog prostorne ograničenosti, pod vrijednostima smatrati prvenstveno temelji na kojima pojedinac izgrađuje svoje stavove i buduće ciljeve i akcije, a neodvojiv su dio čovjekova identiteta.¹ U kontekstu nastave to znači da učitelj sadržajem koji bira i posreduje u nastavi može u određenoj mjeri utjecati na oblikovanje učenikova identiteta. U radu će se prikazati analiza sadržaja Kurikula nastavnoga predmeta Priroda i društvo za osnovne škole (2019) koja obuhvaća odgojno-obrazovne ishode učenja i analizu njihove zastupljenosti u navedenom dokumentu. Trostrukom analizom sadržaja, uz metodu detekcije, na objektivan su i sustavan način prikazani rezultati istraživanja. Važnost je ovakvih i sličnih analiza upravo u činjenici ukazivanja na postojanje određenih ishoda jer se tijekom nastave Prirode i društva

1 O poimanju identiteta i vrijednosti, kao njegova integralna dijela, pisano je mnogo. No bitnim smatramo za istaknuti da se identitet uvijek tvori u interakciji s drugima, što znači da se uvijek iznova ispisuje: „Interakcija između doživljene situacije, predrefleksnog pojedinačeva iskustva, individualne artikulacije i kulturne zalihe obrazaca tumačenja iskustava i doživljaja vodi k usvajanju vrednota i vrijednosti i oblikovanju pojedinačeva identiteta. Pritom on teži usklađenosti tih momenata. Ta usklađenost ne misli se kao kruta jednom za vazda postignuta datost, nego je dinamična, 'dogadajna' i popraćena napetostima. Odatle je također jasno ovo: da bismo osjetili i znali tko smo mi, potrebna nam je neka predstava o tome kako smo mi takvima postali i u kojem se smjeru krećemo. U tome je uključeno sljedeće: povezanost između oblikovanja identiteta i odnosa prema vrednotama i vrijednostima neophodna je i neodreciva za identitet” (Hrvatsko katoličko sveučilište Zagreb, 2024, 15).

razvijaju „navike, vrijednosti i stavovi te pozitivan odnos prema sebi, drugima i prirodi“, i mada pojedini ishodi nisu mjerljivi kao konačan ishod, izuzetno su važni te se vrednuju u procesu samoga učenja kroz praćenje učenika u svim aktivnostima (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019: 20).

2. ZAVIČAJNI IDENTITET UČENIKA I NASTAVA PRIRODE I DRUŠTVA

Kada je riječ o učenikovu zavičajnom identitetu, učenjem o domu, obitelji te lokalnoj i široj zajednici sustavno se izgrađuje osobni, kulturni i nacionalni identitet (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019: 4). Odgojem i obrazovanjem učenici stječu određena znanja, vještine i vrijednosti koje pridonose oblikovanju njegova identiteta. Ljudi kao društvena bića sreću se s raznim društvenim čimbenicima i upravo u tom susretu događa se proces oblikovanja identiteta koji čini ključnu ulogu na obrazovnom putu i razvoju učenika. „Obrazovni dokumenti trebali bi naglasiti potrebu osvješćivanja učenika u kulturološkom smislu te dati važne smjernice za realizaciju ciljeva koje takav odgoj i obrazovanje pretpostavlja“ (Vasilj i Letina, 2019: 25). Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje (Ministarstvo obrazovanja, znanosti i športa Republike Hrvatske, 2011) temeljni je dokument u obrazovanju koji čini osnovu i polazište za izradu nastavnih planova i programa, kao i predmetnih kurikula temeljenih na razrađenim postignućima odgojno-obrazovnih područja potrebnih za izvođenje nastave. „Vrijednosti na kojima se temelji odgojno-obrazovni sustav u Hrvatskoj valja sagledavati kao nove mogućnosti razvoja hrvatskoga nacionalnoga, kulturnoga i duhovnoga identiteta unutar složenih globalizacijskih procesa. Vrijednosti kojima Nacionalni okvirni kurikulum daje osobitu pozornost jesu: znanje, solidarnost, identitet te odgovornost“ (2011: 22). Nastava Prirode i društva izvodi se u skladu i prema Kurikulu za nastavni predmet Priroda i društvo koji je donijelo Ministarstvo znanosti i obrazovanja 2019. godine. Kurikul čini više međusobno povezanih sastavnicama pa ga je opravdano shvatiti kao sustav. Kurikul nikada nije dovršen, povezan je s okruženjem, što ga čini otvorenim sustavom (Cindrić i sur., 2010: 84). Kurikul nastavnoga predmeta Priroda i društvo za osnovne škole (2019) strateški je dokument koji sadrži odgojno-obrazovne ishode, izradu ishoda i preporuke za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda. Prema Kurikulu (2019: 4) „Priroda i društvo interdisciplinaran je nastavni predmet koji integrira znanstvene spoznaje prirodoslovnoga, društveno-humanističkoga i tehničko-informatičkoga područja“. Kurikul (2019: 5) opisuje odgojno-obrazovne ciljeve učenja i poučavanja nastavnoga predmeta Prirode

i društva, a u ovome radu usmjerit će se na 2. odgojno-obrazovni cilj koji ističe kako je važno „razumjeti svoj rast i razvoj u interakciji s drugima i prirodom, razvijati integritet, osobni i nacionalni identitet, oblikujući pozitivan odnos prema sebi, drugima, prirodi i društvu kao cjelini“. Kurikul (2019) primjenjuje konceptualni pristup učenju kako bi se učenika usmjerilo na stjecanje kompetencija važnih za život povezivanjem učenja s vlastitim iskustvima. „Nova znanja se grade na prethodnom znanju, iskustvu, uključivanjem u praksu i navođenjem djece da samostalno otkrivaju“ (Erhardt i sur., 2021: 51). Takav pristup učenju u skladu je s konstruktivističkom teorijom učenja, prema kojoj su učenici aktivni sukreatori novih znanja koja se dograđuju na prethodna znanja i iskustva. U strukturi Kurikula nastavnog predmeta Priroda i društvo za osnovne škole (MZO, 2019) formulacije odgojno-obrazovnih ishoda učenja razvrstane su na temeljne ishode učenja po pojedinim konceptima koji se potom konkretiziraju u razradi, te je za razumijevanje njihove usmjerenosti prema realizaciji obrazovnog, odgojnog i praktičnog aspekta potrebna dublja sadržajna analiza (Letina i Lacković, 2021: 104). Sadržaji Kurikula za nastavni predmet Priroda i društvo za osnovne škole (2019: 5) podijeljeni su u tri koncepta: A. Organiziranost svijeta oko nas, B. Promjene i odnosi, C. Pojedinaac i društvo te D. Energija. Koncepti se međusobno prožimaju pružajući učeniku mogućnost različitim sadržajima i aktivnostima u svakome razredu neprestano dograđivati njihovo razumijevanje. Koncept C. Pojedinaac i društvo ističe i naglašava da je čovjek društveno biće koje se ostvaruje životom u zajednici, a obitelj je temeljna zajednica u kojoj čovjek stječe iskustva i pripadajući joj, izgrađuje identitet. Izgradnja nacionalnoga identiteta ima svoj temelj u obiteljskoj zajednici, pri čemu dijete upoznaje svoj materinski jezik i razvija svijest o nacionalnoj pripadnosti, a nastavlja s upoznavanjem povijesti svoga zavičaja i domovine te očuvanjem baštine. Zajednice u kojima učenik živi i boravi važne su za razvoj identiteta te suživotom u zajednicama učenik „razvija odgovornost za sebe i druge. Ljudske zajednice nastanjuju prostor i svojim jezikom, kulturom, tradicijom, načinom življenja i djelatnostima, povijesnim i suvremenim događajima tomu prostoru daju identitet“, (Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, 2019: 10). Upravo zato zavičaj ima važnu ulogu u oblikovanju identiteta učenika jer upoznajući običaje, jezik, prirodu i kulturnu baštinu svoga kraja, učenici stvaraju osjećaj pripadnosti, razvijaju svoje vrijednosti i postaju svjesni vlastite uloge u zajednici i društvu. Pojam zavičajnosti ključan je u odgojno-obrazovnom procesu, primjenom koncepta zavičajnosti stvara se identitetsko uporište, a integriranjem zavičajne kulture u odgojno-obrazovni proces „gradi se most prema drugim kulturama“ (Kostović-Vranješ, 2015: 447). Most o kojemu Kostović-Vranješ

piše odnosi se na poveznicu vlastita identiteta s obilježjima drugih kultura. Odnosno, zavičaj postaje „most“ između osobnoga i nacionalnog identiteta i spoj između tradicije i suvremenosti. Razvitak spoznaje i svijesti o zavičajnom identitetu primjer je i cjeloživotnog učenja za održivu budućnost (Kiš-Novak i Breslauer, 2006: 146). Važnost načela zavičajnosti u odgojno-obrazovnom procesu proizlazi iz činjenice o važnosti uloge zavičaja u životu svakoga čovjeka (Bežen, 2005). Nastava mora biti povezana sa životom jer bi bez te povezanosti ona prestala biti svrhovita (Mimica, 2005: 205), kako je to navedeno i u predmetnom kurikulumu: „Učenik aktivno uključen u proces učenja, u učionici ili izvan nje, traži odgovore na različita pitanja, razmjenjuje informacije, predstavlja rezultate te tako razvija istraživačke vještine, ali i stavove i vrijednosti“ (2019: 15). Ti stavovi i vrijednosti, ugrađeni u predmetni kurikulum, dio su učenikova identiteta. Takav pogled na ulogu nastave u konstruiranju identiteta učenika i usvajanja vrijednosti u skladu je s konstruktivističkom teorijom učenja, prema kojoj poučavanje postaje fenomen stvaranja situacija u kojima učenici aktivno sudjeluju i postaju sposobni stvarati vlastite individualne konstrukcije (Mušanović, 2000).

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj je ovoga kvalitativnoga istraživanja analizirati sadržaj Kurikula nastavnoga predmeta Priroda i društvo za osnovnu školu (2019) i prikazati moguću povezanost načela zavičajnosti i zavičajnoga identiteta učenika prema odgojno-obrazovnim ishodima, sadržajima i preporukama za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda.

3.1 ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Iz cilja istraživanja proizašla su tri istraživačka pitanja:

IP1: Koji koncepti Kurikula za nastavni predmet Priroda i društvo za osnovne škole (2019) naglašavaju važnost zavičajnoga identiteta?

IP2: Koji odgojno-obrazovni ishodi (ili dijelovi ishoda) i razrada ishoda pojedinog koncepta Kurikula za nastavni predmet Priroda i društvo za osnovne škole (2019) ističu razvoj kulturnoga i nacionalnog identiteta učenika?

IP3: Koji su sadržaji i preporuke Kurikula za nastavni predmet Priroda i društvo za osnovne škole (2019) za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda primjereni za razvoj osobnog, nacionalnog i kulturnog identiteta učenika?

3.2 METODA I POSTUPAK ISTRAŽIVANJA

S obzirom na postavljena istraživačka pitanja provedena je analiza sadržaja Kurikula nastavnoga predmeta Priroda i društvo za osnovne škole (2019).

Analiza sadržaja obuhvatila je odgojno-obrazovne ishoda učenja i analizu njihove zastupljenosti u navedenom dokumentu. Trostrukom analizom sadržaja, uz metodu detekcije, na objektivan su i sustavan način prikazani rezultati istraživanja. Dobiveni podaci grupirani su tablično prema kategorijama „koncept“, „ishod“, „razrada ishoda“, „sadržaji za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda“ i „preporuke za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda“. Dobiveni rezultati istraživanja ukazuju na mogućnost povezanosti načela zavičajnosti i zavičajnoga identiteta učenika prema odgojno-obrazovnim ishodima, sadržajima i preporukama za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja prikazani su tablično kako bi se lakše uokvirili dobiveni podaci. Redovi u tablicama raspoređeni su prema redoslijedu izdvojenih (dijelova) ishoda. U tablici 1. prikazani su odgojno-obrazovni ishodi nastavnoga predmeta Prirode i društva za 1. razred vezani za pojam identiteta unutar Kurikula za nastavni predmet Priroda i društvo za osnovne škole (2019).

Koncept Pojedinaac i društvo u 1. razredu sadrži dva odgojno-obrazovna ishoda od kojih ishod PID OŠ C.1.1. naglašava razvoj identiteta, čime je dobiven odgovor na 1. i 2. istraživačko pitanje. Usvajanjem izdvojenoga ishoda učenici usvajaju sadržaje o sebi, o zajednicama kojima pripadaju te uočavaju svoju ulogu i pripadnost zajednicama u kojima žive i borave. Pojam zajednice u tom obrazovnom ciklusu podrazumijeva u prvom redu obitelj, razrednu zajednicu, školu, a potom i različite interesne skupine u kojima učenici borave izvan škole. Učenici prepoznaju svoju posebnost i vrijednost te ulogu i povezanost s ostalim članovima u zajednicama u kojima borave. Sudjelovanjem u obilježavanju važnih događaja, praznika i blagdana učenici se međusobno povezuju te uočavaju vrijednost i posebnost sebe i drugih u zajednici. Preporučenim sadržajima učenici mogu oblikovati svoj nacionalni i kulturni identitet zajedništvom i pripadnošću skupini, čime ujedno dobivamo odgovor na 3. istraživačko pitanje. Prema izdvojenom ishodu, učenici ne uče o sadržajima baštine u odnosu na ishode 2. razreda putem kojih učenici uče o baštini tako što upoznaju baštinu svoga mjesta, izdvajaju primjere i načine zaštite i očuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine mjesta u kojem žive. Rezultati analize sadržaja prikazani su tablicom 2.

Tablica 1. Odgojno-obrazovni ishodi PID u 1. razredu vezani za pojam identiteta učenika u Kurikulu nastavnoga predmeta Priroda i društvo (2019).

Koncept: C – POJEDINAC I DRUŠTVO	
ISHOD	PID OŠ C.1.1. Učenik zaključuje o sebi, svojoj ulozi u zajednici i uviđa vrijednosti sebe i drugih.
	PID OŠ C.1.2. Učenik uspoređuje ulogu i utjecaj prava, pravila i dužnosti na pojedinca i zajednicu i preuzima odgovornost za svoje postupke.
RAZRADA ISHODA	Prepoznaje svoju posebnost i vrijednosti kao i posebnost i vrijednosti drugih osoba i zajednica kojima pripada. Otkriva svoju ulogu u zajednici i povezanost s ostalim članovima s kojima je povezan događajima, interesima, vrijednostima. Zaključuje o svome ponašanju, odnosu i postupcima prema drugima i promišlja o utjecaju tih postupaka na druge. Zaključuje o utjecaju pojedinca i zajednice na njegovu osobnost i ponašanje. Sudjeluje u obilježavanju događaja, praznika, blagdana.
	Upoznaje prava djece i razgovara o njima. Primjenjuje pravila, obavlja dužnosti te poznaje posljedice za njihovo nepoštivanje u razrednoj zajednici i školi. Obavlja dužnosti i pomaže u obitelji te preuzima odgovornost; Prepoznaje svoju posebnost i vrijednost kao i posebnosti i vrijednosti drugih osoba i zajednica kojima pripada te uočava važnost različitosti i ravnopravnosti. Otkriva svoju ulogu u zajednici, povezanost s ostalim članovima s kojima je povezan događajima, interesima, vrijednostima. Uvažava različitosti u svome okružju. Predlaže načine rješavanja problema.
SADRŽAJI ZA OSTVARIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNIH ISHODA	Odgovara na pitanja – Tko sam ja? Po čemu sam poseban? Što me razlikuje od drugih? Napomena: Zajednica u prvome razredu podrazumijeva obitelj, razrednu zajednicu, školu i interesne skupine. Organiziranje obilježavanja državnih praznika, blagdana, značajnih dana i događaja.
	Učenici dogovaraju pravila i dužnosti u razrednome okružju. Prepoznaje piktograme s kojima se češće susreće u svakodnevnome životu i sam ih izrađuje (sigurnost u domu, razredna pravila, zaštita okoliša). Upoznaje osnovna pravila primjerenoga ponašanja na internetu; IKT – B. 1.3. Prikazuje određene životne situacije kad je potrebno koristiti se telefonskim brojem 112 (simulacija ugrožavajuće situacije).
PREPORUKE ZA OSTVARIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNIH ISHODA	Izrađuje osobnu iskaznicu: moje vrline, moji nedostatci, moje posebnosti. Izvodi male dramatizacije (strip-junaci, likovi iz bajke i sl.). Preporučiti roditeljima da svomu djetetu napišu po čemu je ono posebno i po čemu je jedinstven član svoje obitelji te zašto su ponosni jer su njegovi roditelji.
	Sudjeluje u radionicama i projektima. Igrom uloga upoznaje moguća rješenja nesporazuma i problema u razredu. Sudjeluje u rješavanju nesporazuma i problema u razredu.

Tablica 2. Odgojno-obrazovni ishodi PID u 2. razredu vezani za pojam identiteta učenika u Kurikulu nastavnoga predmeta Priroda i društvo (2019).

Koncept: C – POJEDINAC I DRUŠTVO	
ISHOD	PID OŠ C.2.1. Učenik uspoređuje ulogu i utjecaj pojedinca i zajednice na razvoj identiteta te promišlja o važnosti očuvanja baštine.
	PID OŠ C.2.2. Učenik raspravlja o ulozi i utjecaju pravila, prava i dužnosti na zajednicu te važnosti odgovornoga ponašanja.
	PID OŠ C.2.3. Učenik opisuje ulogu i utjecaj zajednice i okoliša na djelatnosti ljudi mjesta u kojemu živi te opisuje i navodi primjere važnosti i vrijednosti rada.
RAZRADA ISHODA	Razvija spoznaju o sebi u odnosu na druge i objašnjava ulogu pojedinca i zajednice na osobni razvoj. Objašnjava i raspravlja o različitim ulogama pojedinca u zajednicama te povezanosti zajednice prema događajima, interesima, vrijednostima. Promišlja o utjecaju zajednice na pojedinca i obratno. Opisuje i postavlja pitanja povezana s povijesnom, kulturnom i prirodnom baštinom svoga mjesta. Navodi primjere i objašnjava načine zaštite i očuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine. Sudjeluje i predlaže načine obilježavanja događaja i blagdana.
	Dogovara se i raspravlja o pravilima i dužnostima te posljedicama zbog njihova nepoštivanja (u obitelji, razredu, školi). Ispunjava dužnosti i pomaže (u obitelji, razredu, školi, mjestu). Uvažava različitosti (stavovi i mišljenja). Predlaže načine rješavanja problema.
	Prepoznaje važnost različitih zanimanja i djelatnosti u mjestu. Povezuje djelatnosti ljudi s okolišem. Opisuje ulogu i utjecaj zajednice i okoliša na djelatnost ljudi u neposrednoj okolini.
SADRŽAJI ZA OSTVARIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNIH ISHODA	Odgovara na pitanja: Kojim vrijednostima težim? Što mogu naučiti od drugih? Kako pridonosim napretku zajednice? Kako drugi utječu na mene? Kako ja utječem na druge? Povijesna su baština blagdani, značajni događaji; kulturna su baština tradicijski predmeti, običaji, nošnja, suveniri; prirodna su baština (ljepote prirode) parkovi, šume, rijeke, jezera, more, biljke, životinje... Učenik uspoređuje život članova obitelji nekad i danas (npr. igre kojih su se igrali njihovi roditelji, bake i djedovi kad su bili djeca). Obilježavanje državnih praznika, blagdana, značajnih dana i događaja. Igranje uloga (različiti oblici odnosa unutar zajednice).
	Pravila, dužnosti i posljedice nepoštivanja u obitelji, razredu, školi i mjestu. Dječja prava, kultura življenja u zajedničkim prostorima, na javnim mjestima i javnim prijevoznim sredstvima, zdravlje, primjena IKT-a, zaštita okoliša.

	Putem radionica, kazališnih predstava, dramskih igara i vježbi stjecat će znanja, razvijati vještine i stavove o poduzetništvu. Napomena: Preporučuje se uključiti roditelje i druge vanjske suradnike u odgojno-obrazovni proces da bi učenici na konkretnim primjerima upoznali ljude različitih zanimanja i spoznali vrijednost rada.
PREPORUKE ZA OSTVARIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNIH ISHODA	Proučavanje podrijetla imena škole i ulice u kojoj stanuje. Mogu se primijeniti videokonferencije između dviju škola povodom obilježavanja događaja ili u sklopu projekta. Ovisno o mogućnostima i opremljenosti, mogu se koristiti digitalnim slikovnicama.
	Mogu se organizirati Mali čuvari prirode i ekološke patrole te osmisliti različiti projektni dani kojima će se stjecati navike ponašanja u zajednici pri čemu je poželjno surađivati s organizacijama civilnoga društva i lokalnom zajednicom te tako upoznati volonterizam i aktivno sudjelovanje u zajednici. Učenik može sudjelovati u radionicama i projektima prema raspoloživim uvjetima, npr. kompostiranje, kako bi stekao naviku odgovornoga ponašanja prema okolišu. Posjet zaštićenim područjima koja imaju edukativne programe.
	Preporučuje se organizirati Dječji tjedan poduzetništva. Timskim radom proizvesti i tržištu ponuditi gotov proizvod, pripremiti i održati prezentaciju proizvoda i radionica.

Koncept Pojedinaac i društvo u 2. razredu sadrži tri odgojno-obrazovna ishoda od kojih odgojno-obrazovni ishod PID OŠ C.2.1. ističe razvoj identiteta, čime se dobiva odgovor na 1. i 2. istraživačko pitanje. Ostvarenjem navedenoga ishoda učenici razvijaju detaljniju spoznaju o sebi te upoznaju užu i širu zajednicu, obitelj i ostale članove zajednice u kojoj žive i borave. Učenici detaljnije upoznaju svoje mjesto življenja i upoznaju kulturu i povijesnu baštinu svoga mjesta te tako spoznaju primjere i načine zaštite i očuvanja baštine kraja u kojem žive. Isto kao i učenici 1. razreda, sudjeluju u obilježavanju i organiziranju važnih datuma i blagdana te uočavaju povezanost članova zajednice i njihovih vrijednosti, uspoređuju ulogu i utjecaj pojedinca na razvoj identiteta. Prema navedenom ishodu, učenici upoznaju primjere baštine svoga mjesta u odnosu na navedeni ishod u 3. razredu kada učenici uče o zavičajnom okruženju. Učenici uočavaju prirodnu i društvenu raznolikost, posebnost i prepoznatljivost svoga zavičaja, izdvajaju značajne osobe i događaje iz zavičaja i ističu njihov doprinos zavičaju. Uočavajući prirodnu raznolikost zavičaja imenuju neke od zaštićenih biljnih i/ili životinjskih vrsta zavičaja. U preporukama za ostvarivanjem sadržaja učenici 3. razreda sadržaje o posebnosti i prepoznatljivosti zavičaja mogu učiti i posredstvom izvanučioničke nastave u obliku posjeta različitim ustanovama zavičaja

prema mogućnostima školske ustanove. Preporučenim sadržajima učenici mogu oblikovati svoj nacionalni i kulturni identitet zajedništvom i pripadnošću skupini, čime ujedno dobivamo odgovor na 3. istraživačko pitanje. Rezultati analize sadržaja prikazani su tablicom 3.

Tablica 3. Odgojno-obrazovni ishodi PID u 3. razredu vezani za pojam identiteta učenika u Kurikulu nastavnoga predmeta Priroda i društvo (2019).

Koncept: C – POJEDINAC I DRUŠTVO	
ISHOD	PID OŠ C.3.1. Učenik raspravlja o ulozi, utjecaju i važnosti zavičajnoga okružja u razvoju identiteta te utjecaju pojedinca na očuvanje baštine.
	PID OŠ C.3.2. Učenik raspravlja o utjecaju pravila, prava i dužnosti na pojedinca i zajednicu.
	PID OŠ C.3.3. Učenik povezuje prirodno i društveno okružje s gospodarstvom zavičaja.
RAZRADA ISHODA	Raspravlja o svojoj ulozi i povezanosti sa zavičajem prema događajima, interesima i vrijednostima. Raspravlja kako izgled zavičaja utječe na način života. Objašnjava prirodnu i društvenu raznolikost, posebnost i prepoznatljivost zavičaja koristeći se različitim izvorima. Uspoređuje društvo u zavičaju u prošlosti sa sadašnjim društvom, komentira sličnosti i različitosti. Navodi značajne osobe i događaje iz zavičaja i objašnjava njihov doprinos zavičaju i stavlja ih u povijesni slijed. Objašnjava i procjenjuje povezanost baštine s identitetom zavičaja te ulogu baštine na zavičaj. Imenuje i opisuje neku od zaštićenih biljnih i/ili životinjskih zavičajnih vrsta te predlaže načine njezina očuvanja. Navodi primjere i načine zaštite i očuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine zavičaja.
	Raspravlja o pravilima i dužnostima te posljedicama za njihovo nepoštivanje. Istražuje odnose i ravnotežu između prava i dužnosti te uzroke i posljedice svojih postupaka u poštivanju prava drugih. Sudjeluje u različitim humanitarnim i ekološkim aktivnostima. Raspravlja o ljudskim pravima i pravima djece. Uvažava različitosti i razvija osjećaj tolerancije. Predlaže načine mirnoga rješavanja problema.
	Objašnjava važnost različitih zanimanja i djelatnosti u zavičaju. Navodi prednosti i nedostatke zavičajnoga okružja i povezuje ih s gospodarskim mogućnostima. Opisuje i predlaže načine gospodarskoga razvoja mjesta. Predlaže načine poboljšanja kvalitete života u školskome okružju.

SADRŽAJI ZA OSTVARIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNIH ISHODA	Navodi primjere utjecaja zavičajnih obilježja na način života. Posebnosti i prepoznatljivosti zavičaja: grb, zastava, suvenir, tradicija, običaji, događaji, prirodne ljepote, kulturno-povijesne znamenitosti, obilježavanje državnih praznika, blagdana, značajnih dana i događaja. Napomena: Mogući posjeti različitim ustanovama: muzejima, arhivima, knjižnicama i sl. zaštićenim područjima, botaničkim vrtovima, akvarijima, zoološkim vrtovima i sl., prema mogućnostima.
	Kako bi razvio odgovorno ponašanje, učenik sudjeluje u različitim aktivnostima (npr. razvrstavanje otpada, uzgoj neke od autohtonih biljnih vrsta u školskome dvorištu ili školskome vrtu, izrada poučne staze u okolici škole, uključivanje u čišćenje školskoga dvorišta).
	Odgovara na pitanja: Na koji su način povezane djelatnosti ljudi s prirodnim i društvenim okruženjem u mome zavičaju? Zašto su pojedine djelatnosti karakteristične za moj zavičaj, npr. poljoprivreda, stočarstvo, ribarstvo i šumarstvo, industrija, energetika, brodogradnja, građevinarstvo, proizvodno obrtništvo, trgovina, promet, ugostiteljstvo? Vidim li svoju ulogu u razvoju svoga mjesta/zavičaja?
PREPORUKE ZA OSTVARIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNIH ISHODA	Moguća je izrada i prezentacija turističkoga vodiča zavičaja.
	Uz učiteljevu pomoć učenik samovrednuje sudjelovanje u različitim projektima koji promiču interkulturalni dijalog, volonterizam te razvijaju snošljivost, empatiju, dobrotu, humanost, odgovornost i sl.
	Organizirati prodaju proizvoda, gotovih ili vlastitih – ukrasni/uporabni predmeti, hrana (Dani hrane, Dan jabuka) ili pokazne radionice (kako se nešto izrađuje, kako se nečim možemo koristiti). Dogovoriti posjet obrtniku, seoskom gospodarstvu i sl. ili ga ugostiti u razredu. Učenik se uključuje u rad vijeća učenika (preko predstavnika razreda) te predlaže načine poboljšanja kvalitete života u okolišu škole, na putu do škole, u mjestu (npr. uređenje pješačkih staza, igrališta, zelenih otoka ili plaže, organiziranje različitih sajмова čiji prihodi odlaze za uređenje zajednice, razne humanitarne djelatnosti).

Koncept Pojedinaac i društvo u 3. razredu sadrži tri odgojno-obrazovna ishoda od kojih odgojno-obrazovni ishod PID OŠ C.3.1. naglašava oblikovanje identiteta, čime dobivamo odgovor na 1. i 2. istraživačko pitanje. Ostvarenjem navedenoga ishoda učenici upoznaju raznolikost zavičaja i detaljnije upoznaju zavičaj u kojem žive. Učeći o zavičaju raspravljaju o ulozi, utjecaju i važnosti zavičajnog okruženja na razvoj identiteta. Učenjem o zavičaju učenici uočavaju kako izgled zavičaja utječe na način života ljudi. Učenici uspoređuju društvo u zavičaju u prošlosti sa sadašnjim društvom te navode

sličnosti i razlike. Kroz sadržaje o zavičajnoj prošlosti upoznaju značajne povijesne osobe i događaje zavičaja te objašnjavaju njihov doprinos. Učeći o prirodnoj i društvenoj raznolikosti i posebnosti zavičaja učenici objašnjavaju povezanost baštine s identitetom zavičaja i ulogu utjecaja baštine na zavičaj. Sadržajima o zaštićenim biljnim i životinjskim vrstama navode primjere i načine zaštite čuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine zavičaja. Učenjem o zavičajnoj prošlosti učenici razvijaju kulturni i nacionalni identitet zajedništvom i pripadnošću skupini. Preporuka za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda je i posjet različitim ustanovama radi uočavanja posebnosti i prepoznatljivosti zavičaja putem događaja, prirodnih ljepota i kulturno-povijesnih znamenitosti. Preporučenim sadržajima učenici mogu oblikovati svoj nacionalni i kulturni identitet zajedništvom i pripadnošću skupini, čime se ujedno dobiva odgovor na 3. istraživačko pitanje. Prema izdvojenom ishodu učenici podrobnije upoznaju svoj zavičaj i njegov utjecaj na osobni identitet u odnosu na navedeni ishod u 4. razredu kada podrobnije uče o prostoru cijele svoje domovine, pri čemu upoznaju prirodnu, društvenu raznolikost, posebnost i baštinu domovine. Učeći o domovini učenici uočavaju ulogu i povezanost baštine na razvoj i očuvanje nacionalnoga identiteta. Rezultati analize sadržaja prikazani su tablicom 4.

Tablica 4. Odgojno-obrazovni ishodi PID u 4. razredu vezani za pojam identiteta **učenika** u Kurikulu nastavnoga predmeta Priroda i društvo (2019).

Koncept: C – POJEDINAC I DRUŠTVO	
ISHOD	PID OŠ C.4.1. Učenik obrazlaže ulogu, utjecaj i važnost povijesnoga nasljeđa te prirodnih i društvenih različitosti domovine na razvoj nacionalnoga identiteta.
	PID OŠ C.4.2. Učenik zaključuje o utjecaju prava i dužnosti na pojedinca i zajednicu te o važnosti slobode za pojedinca i društvo.
	PID OŠ C.4.3. Učenik objašnjava povezanost prirodnoga i društvenog okruženja s gospodarstvom Republike Hrvatske.

RAZRADA ISHODA	Objašnjava ulogu nacionalnih simbola/obilježja. Raspravlja o svojoj ulozi i povezanosti s domovinom prema događajima, interesima, vrijednostima. Istražuje prirodnu i društvenu raznolikost, posebnost i prepoznatljivost domovine koristeći se različitim izvorima. Objašnjava povezanost baštine s identitetom domovine te ulogu baštine za razvoj i očuvanje nacionalnoga identiteta. Objašnjava na primjerima načine zaštite i očuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine domovine.
	Istražuje odnose i ravnotežu između prava i dužnosti, uzroke i posljedice postupaka. Raspravlja o važnosti jednakosti prava i slobode svakoga pojedinca uz poštivanje tuđih sloboda. Pokazuje solidarnost prema članovima zajednice. Raspravlja o (ne)poštivanju ljudskih prava i prava djece. Uvažava različitosti i razvija osjećaj tolerancije. Predlaže načine rješavanja i sprečavanja nastanka problema. Odgovorno se ponaša prema zdravlju, okolišu i u primjeni IKT-a. Promišlja o prisutnosti demokratskih vrijednosti u zajednicama kojih je dio te promiče demokratske vrijednosti u svome okružju.
	Opisuje povezanost prirodnoga i društvenoga okružja s gospodarskim djelatnostima u Republici Hrvatskoj. Objašnjava ulogu i utjecaj prirodnoga i društvenoga okružja na gospodarstvo Republike Hrvatske. Prepoznaje važnost različitih zanimanja i djelatnosti i njihov utjecaj na gospodarstvo Republike Hrvatske. Objašnjava važnost poduzetnosti i inovativnosti za razvoj zajednice (i pojedinca) i uključuje se u aktivnosti koje ih promiču. Objašnjava i navodi primjere važnosti i vrijednosti rada za razvoj pojedinca i zajednice. Predlaže načine poboljšanja kvalitete života u zajednici.
SADRŽAJI ZA OSTVARIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNIH ISHODA	Prepoznatljivost su domovine grb, zastava, himna, novac, tradicija, običaji, parkovi prirode i nacionalni parkovi, kulturno-povijesne znamenitosti, posebnosti parkova prirode, nacionalnih parkova (zaštićena područja) i kulturno-povijesnih znamenitosti. Učenici zaključuju o značenju i obilježavanju državnih praznika, blagdana, značajnih dana i događaja. Napomena: Valja voditi brigu o prostornoj i društvenoj različitosti domovine s obzirom na različitost nacija i razvoja nacionalnoga identiteta.
	Uključuje se u radionice i projekte o pravima i dužnostima pojedinca i zajednice. Raspravlja o pravilima uporabe digitalnih sadržaja (dijeljenje, uporaba) prema primijenjenim oznakama i osvještuje potrebu zaštite svoga intelektualnoga vlasništva.

SADRŽAJI ZA OSTVARIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNIH ISHODA	Napomena: Gospodarstvo Republike Hrvatske spoznaje se istraživačkim pristupom i povezivanjem s gospodarstvom i djelatnostima ljudi zavičaja kako bi se izbjeglo navođenje i/ili reproduciranje činjenica te se o njemu promišlja u cjelini na način da učenik različitim postupcima istražuje odgovore na pitanja: Na koji su način povezane djelatnosti ljudi s prirodnim i društvenim okruženjem u različitim dijelovima Republike Hrvatske (na primjerima bliskim iskustvu učenika)? Po čemu se razlikuju pojedini dijelovi Hrvatske, a po čemu su slični u odnosu na naš zavičaj kad govorimo o gospodarstvu i djelatnostima ljudi? Zašto su pojedine djelatnosti karakteristične i razvijenije u nekim područjima Republike Hrvatske, npr. poljoprivreda, stočarstvo, ribarstvo i šumarstvo, industrija, energetika, brodogradnja, i zašto su neke djelatnosti neovisne o okruženju, npr. građevinarstvo, proizvodno obrtništvo, trgovina, promet, ugostiteljstvo? O kojim se djelatnostima ljudi danas najviše razgovara? Koje su djelatnosti tražene, na koji se način osposobljavamo za buduća zanimanja? Hoće li zanimanja ljudi biti jednaka u budućnosti kao i danas? Kako ću ja jednoga dana doprinijeti gospodarstvu? Vidim li svoju ulogu u razvoju svoga mjesta/zavičaja?
PREPORUKE ZA OSTVARIVANJE ODGOJNO-OBRAZOVNIH ISHODA	Sudjelovanje u različitim projektima i posjete kulturno-povijesnim znamenitostima, zaštićenim područjima, glavnom gradu RH s naglaskom na prostornu i društvenu različitost domovine. Igra različite uloge u simuliranome (izmišljenom) sukobu. Provodi anketu o pravima djece/ljudi u okolini. Istražiti i prema uvjetima uključiti se u male poduzetničke projekte (Startup) u razrednoj nastavi te sudjelovati u radu školske zadruge.

Koncept Pojedinac i društvo u 4. razredu sadrži tri odgojno-obrazovna ishoda od kojih odgojno-obrazovni ishod sa šifrom PID OŠ C.4.1. naglašava važnost nacionalnoga identiteta, čime se dobiva odgovor na 1. i 2. istraživačko pitanje. Ostvarenjem navedenoga ishoda učenici detaljnije upoznaju svoju domovinu te učeći o nacionalnim simbolima i obilježjima domovine raspravljaju o ulozi i povezanosti s domovinom prema događajima, interesima i vrijednostima. U 4. razredu učenici upoznaju svaki od četiri zavičaja domovine pojedinačno i istražuju njihovu prirodnu i društvenu raznolikost, posebnost i prepoznatljivost. Kroz sva četiri zavičaja učenici upoznaju prirodnu i kulturnu baštinu svakog pojedinog zavičaja te objašnjavaju povezanost baštine s identitetom domovine. Učeći o zavičajnoj baštini uočavaju ulogu baštine za razvoj i očuvanje nacionalnog identiteta te oblikuju svoj

nacionalni i kulturni identitet zajedništvom i pripadnošću skupini, čime ujedno dobivamo i odgovor na 3. istraživačko pitanje. Upoznajući hrvatsku baštinu učenici spoznaju načine zaštite i očuvanja prirodne, kulturne i povijesne baštine domovine. Učeći o zavičajnoj prošlosti učenici obrazlažu ulogu, utjecaj i važnost povijesnoga nasljeđa te prirodnih i društvenih različitosti domovine na razvoj nacionalnoga identiteta.

4. RASPRAVA

Ovim istraživanjem prikazani su rezultati analize sadržaja Kurikula nastavnoga predmeta Priroda i društvo za osnovne škole (2019). Analiza sadržaja obuhvatila je odgojno-obrazovne ishode učenja te njihovu zastupljenost u navedenom dokumentu. Trostrukom analizom sadržaja, uz metodu detekcije, na objektivan su i sustavan način prikazani rezultati istraživanja.

U svrhu razumijevanja usmjerenosti odgojno-obrazovnih ishoda učenja prema realizaciji obrazovnog, odgojnog i praktičnog aspekta za potrebe ovog istraživanja odabrana je metoda analize sadržaja navedenoga kurikula jer kurikulum nastavnoga predmeta Priroda i društvo za osnovne škole (MZO, 2019) sadrži formulacije odgojno-obrazovnih ishoda učenja za čije je razumijevanje potrebna dublja analiza sadržaja (Letina i Lacković, 2021: 104). Odgojno-obrazovni cilj koji naglašava razvoj osobnoga i nacionalnoga identiteta te isticanje važnosti razvoja učenikova identiteta vidljivi su u temeljnim dokumentima u obrazovanju, Nacionalnom okvirnom kurikulumu za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje (Ministarstvo obrazovanja, znanosti i športa Republike Hrvatske, 2011) i unutar predmetnoga Kurikula nastavnoga predmeta Priroda i društvo za osnovne škole (2019). Rezultati istraživanja grupirani su i prikazani tablično prema kategorijama „koncept“, „ishod“, „razrada ishoda“, „sadržaji za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda“ i „preporuke za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda“. Rezultati istraživanja pokazuju da Kurikul za nastavni predmet Priroda i društvo za osnovne škole (2019) sadrži organizacijski koncept C. Pojedinaac i društvo koji posredstvom pripadajućih odgojno-obrazovnih ishoda naglašava važnost oblikovanja učenikova identiteta. Izdvojeni odgojno-obrazovni ishodi tog koncepta jasno ističu važnost oblikovanja zavičajnoga učenikova identiteta, a svaki od navedenih ishoda razvidno obuhvaća sadržaje i preporuke koji daju konkretne sadržaje i moguće prijedloge i načine koji omogućavaju razvoj osobnoga, nacionalnoga i kulturnoga učenikova identiteta u izvođenju nastave. Prema didaktičkim pravilima, najlakše je prihvatiti ako se sadržaji rasporede u obliku koncentričnih krugova, tj. ili tzv. uzlazno-progresivne spirale (Bognar i Matijević,

2002: 181), a takav raspored sadržaja i odgojno-obrazovnih ishoda vidljiv je u samoj količini pojmova, sadržaja i odgojno-obrazovnih ishoda koji se postupno povećavaju iz razreda u razred. Rezultati istraživanja pokazuju kako učenici u 1. razredu stječu spoznaje o životu i radu u školi, domu i naselju u kojem žive, u 2. razredu upoznaju okolicu mjesta stanovanja, u 3. razredu stječu spoznaje o zavičajnoj mikroregiji, odnosno županiji, dok učenici 4. razreda uče o prostoru cijele domovine Hrvatske i o prirodnim i društvenim pojavama svoje domovine, što je jasan pokazatelj implementacije načela zavičajnosti unutar kurikula koje se primjenjuje uzlazno-spiralnim rasporedom, a pojam zavičaja postupno se proširuje iz razreda u razred (Mihoković i Šlezak, 2022: 132). Izgradnja nacionalnoga identiteta ima svoj temelj u obiteljskoj zajednici, a zajednice u kojima učenici žive i borave važne su za razvoj identiteta, što se ogleda u preporučenim sadržajima kurikula u 1. i 2. razredu. Učeći o sebi, o obitelji kao osnovnoj zajednici u kojoj žive i ostalim zajednicama u kojima borave, učenici uočavaju međusobnu povezanost članova obitelji i zajednice i njihove pojedinačne uloge i tako stječu spoznaje o utjecaju pojedinca i zajednice na osobni identitet. U 3. razredu učenici postupno upoznaju izgled i način života zavičaja u kojem žive, njegovo okruženje, povijesne osobe i događaje zavičaja i njihov osobni utjecaj na zavičaj, dok u 4. razredu učenici upoznaju cjelokupan prostor domovine, čime se ističe primjena modela koncentričnih krugova koji se razlikuje po radijusima, što znači da koncentrični krug starijih razreda predstavlja proširivanje i produbljivanje nastavnih sadržaja (Matas, 2007: 330). Obrazovni dokumenti trebali bi naglasiti potrebu osvješćivanja učenika u kulturološkom smislu (Vasilj i Letina, 2019: 25), što se ostvaruje upoznavanjem prirodne, povijesne i kulturne baštine mjesta, spoznavanjem načina njezina očuvanja, čime se postiže povezanost baštine sa zavičajnim identitetom. Nastava mora biti povezana sa životom jer bi bez te povezanosti ona prestala biti svrhovita (Mimica, 2005: 205), a u preporukama za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda takvu nastavu moguće je realizirati posjetom različitim ustanovama, kulturno-povijesnim znamenitostima, zaštićenim područjima i glavnom gradu Republike Hrvatske. Istražujući prirodnu, povijesnu i kulturnu raznolikost te posebnost i prepoznatljivost hrvatskoga prostora učenici uče o prirodnim i društvenim posebnostima pojedinoga kraja i uočavaju utjecaj prirodne raznolikosti i povijesnoga nasljeđa na razvoj nacionalnoga identiteta domovine. Važno za razvoj kognitivnih sposobnosti djeteta jest da najprije ovladava odgojnim i obrazovnim sadržajima koji su mu bliskiji u svakodnevnom životu, vezanim za dom i obitelj te u manjoj mjeri za zavičaj, a tek onda onim apstraktnijima vezanim za lokalne institucije vlasti i domovinu (Marković, 2006: 69), što zahtijeva prilagođenost količine i opsega sadržaja

za poučavanje koja se nužno mora uskladiti s psihofizičkom dobi učenika. Svi dobiveni rezultati istraživanja pokazuju da Kurikul za nastavni predmet Priroda i društvo za osnovne škole (2019) sadrži konceptualni pristup učenju i poučavanju te da jedino organizacijski koncept C. Pojedinaac i društvo obuhvaća odgojno-obrazovne ishode za sva četiri razreda, a koji naglašavaju važnost oblikovanja identiteta učenika. Izdvojeni odgojno-obrazovni ishodi jasno ističu važnost oblikovanja zavičajnoga identiteta učenika, a svaki od navedenih ishoda razvidno obuhvaća sadržaje i preporuke koji daju konkretne sadržaje te moguće prijedloge i načine koji omogućavaju razvoj osobnoga, nacionalnog i kulturnog identiteta učenika u izvođenju nastave. Rezultati ukazuju kako sadržaji i preporuke za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda pokazuju moguću povezanost načela zavičajnosti te osobnoga, kulturnog, zavičajnog i nacionalnog identiteta.

5. ZAKLJUČAK

Priroda i društvo osnovni je predmet odgojno-obrazovnog sustava u Republici Hrvatskoj u kojemu učenici upoznaju svijet u kojem žive, prirodne pojave i društvo koje ih okružuje. Učeći o prostoru u kojem odrasta i živi, učenik postupno s razvojnom dobi upoznaje mjesto u kojem živi, zavičaj i prostor cijele svoje domovine. Tako gradi sliku o sebi i društvu u kojem živi, stječe osjećaj pripadnosti i razvija osjećaj povezanosti s krajem u kojem živi. Načelo zavičajnosti i identitet učenika dvije su neodvojive sastavnice jer zavičaj kao kulturno, geografsko i socijalno okruženje ima temeljnu ulogu u oblikovanju identiteta učenika. Identitet učenika predstavlja sveobuhvatnost različitih segmenata koji određuju učenika kao pojedinca u obrazovnom okruženju. Zavičajne sadržaje i sadržaje vezane za pojam identiteta učenici najlakše mogu upoznati putem nastavnog predmeta Priroda i društvo. Nacionalni okvirni kurikulum (2011) te Kurikul za nastavni predmet Priroda i društvo (2019), kao temeljni dokumenti odgojno-obrazovnog sustava, stavljaju poseban naglasak na identitet kao temeljnu vrijednost na odgojno-obrazovnom putu učenika. Koncept kurikula za nastavni predmet Priroda i društvo (2019) C. Pojedinaac i društvo naglašava važnost razvoja učenikova identiteta. Ishodi kurikula postupno se uzlazno-spiralnim rasporedom brojčano povećavaju iz razreda u razred, a preporučeni sadržaji za ostvarivanje zadanih ishoda postupno se proširuju iz razreda u razred. Učenici 1. i 2. razreda preporučenim sadržajima postupno upoznaju sebe i druge te upoznaju zajednice u kojima žive i borave, a zatim uočavaju povezanost i međuovisnost njihovih članova. Učenici 3. i 4. razreda postupno proširuju sadržaje zavičaja u kojem žive i njegovo okruženje, a potom podrobnije upoznaju i cjelokupan prostor

domovine Hrvatske. Učenjem o prirodnim i društvenim posebnostima svojega zavičaja i cjelokupnog kraja domovine Hrvatske učenici uočavaju utjecaj prirodne raznolikosti i povijesnoga nasljeđa na razvoj nacionalnog identiteta domovine. Uspoređujući rezultate možemo zaključiti da Kurikul za nastavni predmet Priroda i društvo za osnovne škole (2019) propisuje ishode čije ostvarenje može potencijalno utjecati oblikovanje učenikova identiteta. Također, nastavni predmet Priroda i društvo nudi brojne sadržaje i preporuke za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda putem kojih učenici mogu učiti o zavičaju te tako razvijati osobni, kulturni i nacionalni identitet.

LITERATURA

- Anđić, D. (2007). Učenje i poučavanje Prirode i društva na otvorenim prostorima. *Metodički obzori*, 2(2007)1(3), 7-23.
- Bertić, D. i Šiljković, T. (2007). *Zavičaj u nastavi prirode i društva; Zavičajna baština – HNOS i kurikulum*. Književni krug Split.
- Bezić, K. (1998). Metodika nastave prirode i društva: Tehnologija nastave. Zagreb, Hrvatski pedagoško-književni zbor.
- Bežen, A. (2005). Zavičaj i zavičajnost u znanosti i obrazovanju. *Školski vjesnik*, 54(3-4), 183-194.
- Bognar, L. i Matijević, M. (2002). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brkić-Vejmelka, J. i Paral, M. (2022). Odgojno-obrazovni programi u zaštićenim područjima Hrvatske. *MemorabiLika, God 5* (broj 1), 129-146.
- Cindrić, M., Miljković, D. i Strugar, V. (2010). *Didaktika i kurikulum*. Zagreb, IEP – D2.
- De Zan, I. (1999). Metodika nastave prirode i društva. Školska knjiga.
- Erhardt, J., Lacković, D., Lang Balija, M., Paar, D. i Tvrtković, N. (2021). *STEAM Lika - Terenska nastava u suvremenom obrazovanju*. Kruškovac: ZIR - zajednica i razvoj.
- Grahovac-Pražić, V. i Vrcić-Mataija, S. (2017). Zavičajni identitet u nastavi. U K. Majdzik i J. Zarek (ur.), *Tożsamość Słowian zachodnich i południowych w świetle XX wiecznych dyskusji i polemik. Konteksty filologiczne i kulturoznawcze* (str. 65-81). Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kiš-Novak, D. i Breslauer, N. (2006). Igra u prirodi kao zavičajni identitet. U S. Vrcić-Mataia i V. Grahovac-Pražić (ur.), *Zavičajnost, globalizacija i škola*. Gospić: Visoka učiteljska škola u Gospiću, 141-148.
- Kiš-Novak, D. i Breslauer, N. (2007). Pojmovi iz zavičaja u školi u prirodi. U Đ. Blažeka (ur.), *Dijete i jezik danas: Zavičajnost u nastavi hrvatskog jezika; Interkulturalnost u nastavi stranih jezika: Zbornik radova s međunarodnoga stručnoga i znanstvenoga skupa* (str. 72-79). Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Središte u Čakovcu, Učiteljski fakultet u Osijeku, Čakovec, Osijek.
- Kostović-Vranješ, V. (2015). Baština - polazište za promicanje odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. *Školski vjesnik*, 64(3), 439-452.
- Kovačević, M. (2006). Zavičajni etnos i globalizacija. U S. Vrcić-Mataia, S. i V. Grahovac-Pražić (ur.), *Zavičajnost, globalizacija i škola* (str. 173-181). Visoka učiteljska škola u Gospiću.
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2019). *Kurikulum nastavnog predmeta Priroda i društvo za osnovne škole*.

- <https://mzom.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Publikacije/Predmetni/Kurikulum%20nastavnog%20predmeta%20Priroda%20i%20društvo%20za%20osnovne%20skole.pdf>
- Kušar, S. (ur.) (2024). *Identitet i poslanje Hrvatskoga katoličkog sveučilišta*. Hrvatsko katoličko sveučilište.
- <https://www.unicath.hr/sites/default/files/2024-11/HKS%20Identitet%20web.pdf>
- Letina, A. i Lacković, L. (2021). *Obrazovno, odgojno i praktično značenje nastavnog predmeta Priroda i društvo u holističkom razvoju učenika*. Napredak, 162 (1 - 2), 101-120.
- Marković, J. (2006). (Re)konstrukcije identiteta u udžbeničkoj produkciji: Analiza sadržaja udžbenika za prva četiri razreda osnovne škole od 1945. godine do danas. *Narodna umjetnost*, 43(2), 67-94.
- Matas, M. (2007). *Nastava prirode i društva – skup raznolikih univerzalnih te zavičajnih i nacionalnih nastavnih sadržaja*. U A. Mrkonjić (ur.), *Zavičajna baština – HNOS i kurikulum*. Književni krug Split.
- Mihoković, K. i Šlezak, H. (2022). Sociodemografske i geografske razlike u primjeni načela zavičajnosti u nastavi predmeta priroda i društvo. *Danubius noster*, 3, 131-142. doi: 10.55072/DN.2022.3.131
- Mimica, I. (2005). Mjesto i uloga pedagoških časopisa u afirmaciji načela zavičajnosti u nastavi književnosti. *Školski vjesnik*, 54(3-4), 205–212.
- Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske (2011). *Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje*. http://mzos.hr/datoteke/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf
- Mušanović, M. (2000). Konstruktivistička teorija i obrazovni proces. U K. Martin (ur.), *Didaktični in metodični vidiki nadaljnega razvoja izobraževanja* (str. 28–35). Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta Mariboru.
- Peternai Andrić, K. (2021). Teorije o tvorbi identiteta. U J. Barbić i M. Župan (ur.), *Identitet u prekograničnim privatnopravnim odnosima: okrugli stol održan 25. veljače 2021.* (str. 17-45). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Uzelac, V., Pejčić, A. i Anđić, D. (2003). Ekološka iskustva predškolske djece na otvorenom. U S. Paragvaj i T. Ujčić (ur.), *Postignuća u praksi i teoriji predškolskog odgoja* (str. 52–58). Opatija: Naklada Preluk.
- Vasilj, M. i Letina, A. (2019). Odgoj i obrazovanje za zaštitu i očuvanje kulturne baštine. *Suvremena pitanja*, 14(27), 11–27.

Local identity of students and the principle of localness in the teaching of nature and society

ABSTRACT

The content of the subject Nature and Society consists of natural and social concepts connected to the immediate environment in which the student lives, with the goal of facilitating the acquisition

of learning outcomes. The importance of applying the principle of localness in Nature and Society teaching is evident in connecting the concepts learned in the subject Nature and Society with the immediate environment where the student resides. The scope of content and the quantity of concepts within the subject are distributed differently, with a tendency to increase towards higher grades, while the most effective content arrangement for this subject is an ascending-spiral arrangement of educational content. This type of content arrangement requires connecting new concepts with previously learned concepts, with the primary goal of expanding students' knowledge or educational gain for both the class and the students, in accordance with the constructivist learning theory. The curriculum for the Nature and Society subject in primary schools (2019) is a strategic document that includes educational outcomes, elaboration of outcomes, and recommendations for achieving learning outcomes. Specifically, the curriculum defines 6 clearly defined educational goals for learning and teaching the subject. The focus of this paper will be on the second educational goal, which is the understanding of one's growth and development in interaction with others and nature, developing integrity, personal and national identity, and shaping a positive attitude towards oneself, others, nature, and society as a whole. This paper analyzes the ascending-spiral content arrangement of education from grades 1 to 4 of primary school, with the concept of identity being placed at the center of the research as one of the key concepts of the curriculum, and the educational value it creates through the comprehensiveness of changing personal, social, and cultural factors. Through content analysis of the Nature and Society Curriculum (2019), this paper demonstrates the possible connection between the principle of localness and students' local identity in relation to learning outcomes, content, and recommendations for achieving educational outcomes.

Keywords: teaching, principle of localness, Nature and Society, identity, values

Percepcija školskih pravila iz perspektive učenika i nastavnika kao komponenta organizacijske kulture škole

Izvorni znanstveni rad

Etna Nikić

Grad Zagreb – Gradski ured za socijalnu zaštitu, zdravstvo, branitelje i osobe s invaliditetom
Trg Stjepana Radića 1, 10000 Zagreb
etnanikic@gmail.com

Dorotea Sudar

Ministarstvo rada mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike
Ulica grada Vukovara 78, 10000 Zagreb
dorea.sud@gmail.com

Dora Mustapić, studentica

Učiteljski fakultet u Zagrebu
Savska cesta 77, 10000 Zagreb
domustapic@gmail.com

SAŽETAK

Koncept organizacijske kulture važan je u svakom organizacijskom kontekstu, pa i odgojno-obrazovnim ustanovama. Organizacijska kultura jest sustav značenja i vrijednosti koje dijele pripadnici iste organizacije. U kontekstu organizacijske kulture škole, temeljne pretpostavke, odnosno njihove vrijednosti i interna pravila realiziraju se kroz prakse rada s djecom i dionicima odgojno-obrazovnog sustava te kreiranjem određenih prepoznatljivih obrazaca. Primjena školskih pravila regulira ponašanje učitelja, školskog osoblja i učenika prema realizaciji dominantnih vrijednosti i ciljeva škole, a može se sagledati kao vrsta prevencije. Zato je važno usmjeriti pažnju na analizu školskih pravila, pogotovo na mehanizme koje je pojedina škola kreirala u svrhu kontinuirane i dosljedne primjene pravila. Cilj ovoga istraživanja jest utvrditi kako učenici i nastavnici u zagrebačkim srednjim školama percipiraju školska pravila i dosljednost njihove

primjene u svakodnevnom životu i praksi škole. Pogotovo važno sa stajališta praktičnih implikacija jesu usporedbe percepcija učenika i nastavnika kao ključnih dionika škole, pa su slaganja, odnosno odstupanja u njihovim percepcijama školskih pravila izravan čimbenik homogenosti organizacijske kulture škole. Razlike u percepcijama školskih pravila zagrebačkih učenika i nastavnika mogu biti važan indikator narušavanja homogenosti organizacijske kulture u njihovim srednjim školama, a time i putokaz za promjene koje bi bile ciljne i usmjerene na jačanje organizacijske kulture tih škola. Rezultati su pokazali da se učenici znatno manje nego njihovi nastavnici slažu s tvrdnjom da su sankcije za kršenje pravila u njihovoj školi jednake za sve te da učenici statistički značajno više nego njihovi nastavnici percipiraju zanemarivanje školskih pravila u praksi svoje škole.

Ključne riječi: školska pravila, organizacijska kultura škole, prevencija, vrijednosti, norme

1. UVOD

Koncept organizacijske kulture danas je važan u svakom organizacijskom kontekstu, pa tako i u odgojno-obrazovnim ustanovama. Izvorno taj koncept svoje porijeklo ima u antropološkoj znanosti. Još prije gotovo pola stoljeća, Smircich (1983) je definirala organizacijsku kulturu kao sustav značenja i vrijednosti koje dijele pripadnici iste organizacije. Reichers i Sneider (1990; prema Dumay, 2009) pošli su od iste definicije, ali je njihovo shvaćanje koncepta organizacijske kulture nešto šire jer ta zajednička razumijevanja i vrijednosti o vlastitoj organizaciji povezuju s problemima, ciljevima i praksama te iste organizacije. Schein (1985) također produbljuje inicijalni koncept organizacijske kulture i to tako da mu pridružuje tri međusobno povezane razine. Prva i najdublja razina obuhvaća temeljne pretpostavke i vjerovanja koja dijele članovi određene organizacije, a ta temeljna vjerovanja odražavaju fundamentalna pitanja s kojima se ljudi i inače suočavaju, kao što su, primjerice, pitanja vezana za prirodu međuljudskih odnosa, istinu, stvarnost, lice i naličje pojedinih događanja. Radi se o uglavnom nesvjesnim i stoga nedodirljivim dijelovima organizacijske kulture. Druga razina koncepta organizacijske kulture prema tom autoru odnosi se na vrijednosti i norme, pri čemu vrijednosti odražavaju ono što ljudi u toj konkretnoj organizaciji vjeruju da je dobro, ispravno i poželjno, dok norme predstavljaju odraz vrijednosti kroz regulaciju ponašanja. Drugim riječima, norme su vrlo bitan dio koncepta organizacijske kulture jer je njihova zadaća da reguliraju ponašanje članova organizacije sukladno vrijednosnom sustavu te iste

organizacije. Taj aspekt organizacijske kulture je dva desetljeća poslije dodatno razradio Maslowski (2006), naglašavajući kako su vrijednosti standardi poželjnosti u konkretnoj organizaciji, odnosno one odražavaju ono što se u toj organizaciji smatra važnim i za što vrijedi uložiti napor. Upravo zato isti autor naglašava kako je za uspješnost organizacije ključan modalitet translacije vrijednosnog sustava organizacije u normativni sustav organizacije jer o tome ovisi koliko će članovi organizacije biti jasno vođeni ka ostvarivanju vrijednosti svoje organizacije. Treća razina koncepta organizacijske kulture o kojoj govori Schein (1985) sastoji se od artefakta i praksi. Možemo reći da je ta razina najvidljiviji aspekt svake organizacijske kulture, što ne začuđuje s obzirom na činjenicu da je ona najzanimljivija i članovima organizacije, ali i šire, jer se prenosi kroz priče o događajima iz prošlosti organizacije koje se to češće pričaju koliko su važnije za isticanje vrijednosti organizacije i njezinog uspjeha u postizanju tih vrijednosti. Vrijedi i suprotno, što znači da te priče koje se prenose o iskustvima pojedine organizacije ne moraju uvijek biti primjeri dobre prakse, nego upravo loša iskustva služe kao primjer onoga što se ne želi ponoviti u budućnosti organizacije. Iako su takva prepričavanja prethodnih iskustava organizacije i događanja iz njezine prošlosti svakako zanimljivija od prezentiranja normativnog sustava organizacije, jasno je da su norme ključne za ta iskustva, a pogotovo mehanizmi kroz koje se te norme provode.

Novije studije organizacijske kulture polaze od istog teorijskog okvira i prepoznaju iste komponente organizacijske kulture, bez obzira radi li se o udžbenicima (Ashkanasy, Wilderom i Peterson, 2011; Schneider i Barbera, 2016) ili istraživanjima koje se bave organizacijskom kulturom u zdravstvu (Kapetaneas i sur., 2015), policiji (Jablanowski, 2017), odgojno-obrazovnom sustavu (Arifin, 2014; Bernabe, 2016; Dorczak, 2011; James i Connolly, 2009; Negiş-Işik i Gürsel, 2013; Prabhakar Nandamuri i Rao, 2012; Rajput i Novitskaya, 2013; Suharningsih i Murtedjo, 2017; Tzianakopoulou i Manesis, 2018), na sveučilištu (Gün i **Çağlayan**, 2013; Hsiao i sur., 2009; Markos, Guoyuan i Abdulghani, 2019; Wiswman, Ngirande i Setati, 2017) ili u privatnom sektoru (O'Donnell i Boyle, 2008), te jednako tako upućuju na ključnu ulogu normi koje kreira svaka organizacija kao vlastita organizacijska pravila, kao i na ključnu ulogu modaliteta konzistentne primjene tih pravila u praksi.

Uloga školskih pravila daleko nadilazi puko reguliranje ponašanja – ona predstavljaju temeljni element u izgradnji sigurne, poticajne i produktivne školske okoline. U tom smislu školska pravila mogu biti preventivni mehanizam, fokusirajući se na percepciju i iskustva učenika i nastavnika. Učinkovitost školskih pravila u prevenciji nepoželjnog ponašanja i promicanju pozitivne školske klime uvelike ovisi o njihovoj integraciji unutar šire

organizacijske kulture škole. Odnos između formalnih normi i neformalnih aspekata školske kulture dinamičan je, s naglaskom na to kako se ta veza može optimizirati radi stvaranja inkluzivnijeg i preventivno orijentiranog obrazovnog sustava. Iznimno je važno uključiti tzv. preventivne intervencije. Značajniji ishodi nakon interveniranja, bili bi: interaktivne aktivnosti u koje se uključuje djecu i mlade kako bi bili što produktivniji, nadgledanje odraslih i njihova supervizija ponašajnih aktivnosti, interakcije u kojima odrasli potiču na prosocijalna ponašanja, a sankcioniraju ona antisocijalna, poticanje na interakciju s odraslima i vršnjacima u svrhu emocionalne potpore te održavanje interakcija mladih i odraslih s ciljem da se mladi osjećaju prihvaćeno kao pojedinci koji imaju svoje jedinstveno iskustvo koje se temelji na svjesnosti spola, socijalnih, kulturnih i obiteljskih čimbenika (Bašić, 2009).

Cilj ovog istraživanja jest utvrditi kako učenici i nastavnici u zagrebačkim srednjim školama percipiraju školska pravila i konzistentnost primjene tih pravila u svakodnevnom životu i praksi škole. Ono što je u ovom istraživanju pogotovo važno sa stajališta praktičnih implikacija jesu usporedbe percepcija učenika i nastavnika jer su i jedni i drugi ključni dionici škole kao organizacije te su slaganja, odnosno odstupanja u njihovim percepcijama školskih pravila izravan čimbenik homogenosti organizacijske kulture njihove škole.

2. ORGANIZACIJSKA KULTURA ŠKOLE

Kada bismo navedene konceptualizacije organizacijske kulture primijenili na odgojno-obrazovne ustanove, mogli bismo reći kako se njihove temeljne pretpostavke, odnosno vrijednosti i interna pravila realiziraju kroz konkretne prakse u radu s djecom, ali i drugim dionicima odgojno obrazovnog sustava.

Maslowski (2006) je dodatno odredio tri važna aspekta organizacijske kulture: sadržaj, homogenost i snagu. Za tog autora sadržaj uključuje temeljne pretpostavke, odnosno vrijednosti i norme koje dijele članovi organizacije, a koje se mogu utvrditi i mjeriti vrednovanjem članova organizacije. Praktično to znači da visoka razina procjene prioriteta pojedinog aspekta života i funkcioniranja konkretne organizacije upućuje da taj aspekt predstavlja bitnu vrijednost u vrijednosnom sustavu te organizacije. U kontekstu škole kao odgojno-obrazovne ustanove takve vrijednosti su, primjerice, školski uspjeh učenika, suradnja učitelja i slično. Upravo zato što se radi o važnim aspektima funkcioniranja i kriterijima uspješnosti organizacije, tako definiran sadržaj organizacije često se formulira kroz određene tipologije i dimenzije. Drugi aspekt organizacijske kulture koji ističe Maslowski (2006) jest homogenost, **čime** podrazumijeva razmjere do kojih su temeljne

pretpostavke, norme i vrijednosti, a onda i artefakti i prakse, ukorijenjeni u organizaciji, odnosno koliko su zajednički svim članovima organizacije. I taj aspekt organizacijske kulture moguće je mjeriti, pa bi organizacija sa savršenom organizacijskom kulturom bila ona u kojoj svi članovi organizacije dijele apsolutno jednake temeljne pretpostavke, norme i vrijednosti. Jasno je da u takvim okolnostima svi članovi organizacije manifestiraju sasvim jednake prakse i obrasce ponašanja. Naravno da je to ideal, ali svaka organizacija nastoji se što više približiti idealu jer što više postiže poželjnih praksi i obrazaca ponašanja, to je bliža ostvarivanju vlastitih vrijednosti, a to sve zajedno znači da je uspješnija u svojoj misiji. U školi to znači da što više učitelji i ostalo osoblje škole uspijevaju ostvarivati pozitivne prakse i obrasce ponašanja, to će školski uspjeh i zadovoljstvo njihovih učenika biti na višoj razini. Kako je svaka organizacija, pa tako i škola, dominantno fokusirana na postizanje ishoda, dakle na školski uspjeh i zadovoljstvo svojih učenika, što ujedno predstavlja i najvišu vrijednost škole kao organizacije, često se događa da se iz vida ispusti poveznica između temeljnih vrijednosti i željenih postignuća škole, a to su norme i mehanizmi njihove primjene. Na to je već upozoravao i Maslowski (2006), ali i brojni drugi autori koji su se bavili istraživanjima organizacijske kulture (Chan, 1998; Gonzales-Roma, Peiro i Tordera, 2002), dok su neki autori imajući u vidu važnost ovog aspekta organizacijske kulture razvili metode njegovog mjerenja (Burke, Finkelstein i Dusig, 1999; Lebreton, James i Lindell, 2005).

Treći element organizacijske kulture o kojem govori Maslowski (2006) jest snaga te kulture, pri čemu se zapravo misli na razmjere do kojih je ponašanje članova organizacije određeno temeljnim pretpostavkama, vrijednostima, normama i artefaktima dotične organizacije. Preneseno na organizacijsku kulturu škole, mogli bismo reći da je njezina snaga određena normativnim pritiskom koji traži od učitelja i ostalog školskog osoblja da se ponašaju na točno određene načine i primjenjuju u određenim situacijama točno unaprijed definirane prakse. Snaga svake organizacije, pa tako i škole, **očito** je svojevrsna interakcija između organizacijskih vrijednosti i homogenosti organizacije. Ponovno se možemo uvjeriti u ključnu ulogu normi, odnosno kada je riječ o školi, u ključnu ulogu školskih pravila te mehanizama i modaliteta primjene tih pravila za ukupan uspjeh škole, odnosno njezinih učenika.

3. PRIMJENA ŠKOLSKIH PRAVILA

Iz prethodne analize koncepta organizacijske kulture jasno je da su norme odnosno školska pravila ono što regulira ponašanje učitelja, školskog osoblja i učenika ka realizaciji dominantnih vrijednosti i ciljeva škole. Upravo

je zato važno usmjeriti pažnju na analizu školskih pravila, a pogotovo na mehanizme koje je pojedina škola kreirala u svrhu kontinuirane i dosljedne primjene tih pravila.

Ono što Maslowski (2006) naziva sadržajem organizacijske kulture, dakle vrijednosti i norme organizacije, već su desetljećima predmet istraživanja. Znatno je manje znanstvenih studija koje su se bavile onime što Maslowski (2006) naziva homogenošću organizacijske kulture, iako upravo te studije donose ne samo važan znanstveni doprinos nego i praktične implikacije. Svaka organizacija ima vlastite specifične vrijednosti i norme, no ono što je ključno za uspjeh organizacije jest realizacija tih vlastitih specifičnih vrijednosti i normi. Kao što je prethodno istaknuto, homogenost organizacije pokazuje koliko njezini članovi dijele te vrijednosti i norme, odnosno u kojoj mjeri ih implementiraju u svoje profesionalne prakse i obrasce ponašanja, pa je stoga jasno da je homogenost organizacije ta koja je ključna za njezina postignuća i uspjeh. Znanstvenici su razvili dva temeljna pristupa u istraživanju homogenosti organizacijske kulture: vertikalni i horizontalni (Dumay, 2009). Vertikalni pristup odnosi se na ponašanja i prakse rukovoditelja, dok horizontalni naglašava socijalne interakcije među svim članovima organizacije. Većina istraživanja kombinira oba pristupa jer se pokazalo kako svaki od njih pojedinačno ne daje potpunu sliku homogenosti organizacijske kulture (Gonzales-Roma i sur., 2002; Luria, 2008; Zohar i Tenne-Gazit, 2008). Razlog tome dobrim dijelom leži u činjenici da mehanizmi koji osiguravaju primjenu organizacijskih pravila uključuju aspekte formalne i neformalne socijalne kontrole, pri čemu je formalna socijalna kontrola više vezana uz rukovoditelje, dakle vertikalni pristup, dok se neformalna socijalna kontrola odvija kroz interakcije članova organizacije, što se odnosi na horizontalni pristup u istraživanju homogenosti organizacijske kulture.

Sukladno tome, Perawironegoro (2018) ističe kako je organizacijska kultura škole produkt vrijednosnog sustava rukovodstva škole i vrijednosnog sustava zaposlenika škole. Autori time uvažavaju činjenicu da postoji spona između vrijednosti i ponašanja članova organizacije kao komponenti organizacijske kulture, a ta spona su norme, odnosno školska pravila o kojima ovisi kako će se ponašati učitelji, školsko osoblje i učenici kako bi ostvarili svoje vrijednosti, odnosno postigli ciljeve škole.

4. METODA

Sudionici

Istraživanje je provedeno na uzorku od 451 učenika završnih razreda srednjih škola, od čega su sudjelovala 174 učenika gimnazija i 277 učenika trogodišnjih i četverogodišnjih strukovnih škola. Od ukupnog broja učenika koji su se izjasnili o svome spolu, 252 (59 %) su muškoga, a 175 (41 %) ženskoga spola. Uzorak nastavnika čine 102 nastavnika koji poučavaju učenike u završnim razredima u školama koje su ušle u uzorak. Konkretnije, uzorak uključuje 42 nastavnika koji poučavaju u gimnazijama te 60 nastavnika koji poučavaju u srednjim strukovnim školama. Od ukupnog broja nastavnika, 32,7 % je muškoga, a 67,3 % ženskoga spola.

Škole u kojima se provodilo istraživanje izabrane su nasumičnim odabirom škola iz popisa svih gimnazija, četverogodišnjih i trogodišnjih škola u Gradu Zagrebu kojih je ukupno 65, pri čemu se nasumični odabir škola provodio unutar svake od triju navedenih kategorija škola kako bi sve bile obuhvaćene u uzorku. Uzorkovanje i komunikacija s izabranim školama ostvarena je uz pomoć Gradskog ureda za obrazovanje. Uzorak učenika koji su sudjelovali u istraživanju dobiven je nasumičnim odabirom završnih razreda u odabranim školama. U uzorak su ušli svi učenici tih razreda koji su u vrijeme anketiranja bili na nastavi i pristali sudjelovati u istraživanju. U uzorak nastavnika ušli su svi nastavnici koji su se u odabranim školama u vrijeme anketiranja zatekli na radnom mjestu.

Instrument

Sudionici su ispunjavali anketni upitnik u kojemu su u sklopu skale za ispitivanje percepcije školske klime trebali procijeniti školska pravila. Korištena ljestvica nastala je po uzoru na ljestvicu koja je korištena u nekim ranijim istraživanjima (Way, Ranjini i Rhodes, 2007) za čije je korištenje dobivena pisana dozvola. Korišten je raniji prijevod instrumenta s engleskog na hrvatski jezik.

Sudionici su razinu svoga slaganja s pojedinim tvrdnjama o korektnosti i jasnoći školskih pravila te o konzistentnosti u njihovoj primjeni procjenjivali na Likertovoj ljestvici od šest stupnjeva (1 – izrazito se slažem, 6 – izrazito se ne slažem). Pouzdanost u ovome istraživanju za uzorak učenika iznosi $\alpha = 0,866$.

Postupak

Podaci su prikupljeni anonimnim i dobrovoljnim anketiranjem učenika i nastavnika sukladno pravilima Etičkog kodeksa istraživanja s djecom

i Etičkog kodeksa istraživanja nad ljudima. Anketiranje je provedeno tijekom prvog obrazovnog razdoblja školske godine 2017./2018. Uz dozvolu Gradskoga ureda za obrazovanje za provedbu istraživanja, pristanak su dali i ravnatelji/ce uključenih škola.

Prije samog početka anketiranja anketar, odnosno stručni suradnik škole, svim je sudionicima objasnio svrhu istraživanja, dao upute za ispunjavanje anketnog upitnika te im je bio dostupan za odgovaranje na moguća pitanja. Anketar je također prije početka anketiranja objasnio sudionicima istraživanja da je istraživanje dobrovoljno te da u svakom trenutku mogu odustati od sudjelovanja u istraživanju. Nadalje je naveo kako je istraživanje anonimno te je uputio sudionike istraživanja da ne ostavljaju nikakve identifikacijske podatke na upitniku. Objasnio je kako je anonimnost istraživanja osigurana i činjenicom da će sudionici istraživanja staviti ispunjeni upitnik u kutiju i time onemogućiti povezivanje upitnika i identiteta osobe koja ga je ispunila. Također je objasnio kako je anonimnost osigurana i obradom podataka koja je isključivo na grupnoj razini, bez izdvajanja pojedinačnih odgovora. Sudionicima istraživanja rečeno je da se predani ispunjeni upitnik smatra njihovim informiranim pristankom na sudjelovanje u istraživanju.

Podaci su prvo obrađeni metodama deskriptivne analize (relativne frekvencije, mjere centralne tendencije i mjere raspršenja) kako bi se ostvario opći uvid u percepcije učenika i nastavnika. Za utvrđivanje razlika percepcija učenika i percepcija nastavnika korišten je Mann-Whitneyev U-test zbog izostanka normalnosti distribucije uzorka. Na obje razine analize uzimaju se u obzir sve pojedine čestice, bez formiranja ukupnog rezultata ili rezultata po podljesticama.

5. REZULTATI

Jasnoća, konzistentnost i korektnost školskih pravila mjerena je pomoću deset čestica koje su procjenjivali učenici i nastavnici. Iz aritmetičkih sredina koje nalazimo u tablici 1 vidljivo je kako se učenici i nastavnici u najvećoj mjeri slažu s tvrdnjom da nastavnici u njihovoj školi objasne učenicima što se očekuje od njih ($M = 2,67$; $SD = 1,203$; $M = 2,23$; $SD = 0,770$), dok se u najmanjoj mjeri slažu s tvrdnjom da su ljudi jednako nagrađeni za jednake uspjehe u njihovoj školi ($M = 3,42$; $SD = 1,538$; $M = 2,90$; $SD = 1,179$). Na temelju postotnog udjela učenika i nastavnika koji su dali pojedinu procjenu, vidljivo je kako su i učenici i nastavnici skloni izražavati slaganje s tvrdnjama o školskim pravilima, pri čemu je jasno da su nastavnici skloniji izražavati slaganje s navedenim tvrdnjama.

Pogotovo je važno kod pojedinih čestica prikazanih također u tablici 1 uočiti znatna odstupanja odgovora učenika, odnosno nastavnika koji indiciraju njihovo izrazito slaganje, odnosno izrazito neslaganje sa zadanom tvrdnjom. Tako se, naprimjer, 12,5 % učenika izrazito slaže s tvrdnjom da su pravila u njihovoj školi poštena, dok je u poduzorku nastavnika relativno gotovo dvostruko više (25,5 %) onih koji iskazuju izrazito slaganje s tom tvrdnjom. Slično se uočava i u procjeni jasnoće postupaka vezanih za primjenu školskih pravila. Dok svega 11,3 % učenika iskazuje izrazito slaganje s tvrdnjom da su postupci vezani za primjenu pravila u njihovoj školi jasni, među nastavnicima je takvih relativno dvostruko više, odnosno čak petina (20,6 %) nastavnika izrazito se slaže s navedenom tvrdnjom. No u procjeni upoznatosti s time kako zaslužiti nagradu u školi, razlika između krajnjeg slaganja kod učenika i nastavnika kreće se u suprotnom smjeru. Naime, u poduzorku učenika je 10,2 % onih koji se izrazito slažu s tvrdnjom da su u njihovoj školi ljudi upoznati s time kako zaslužiti nagradu, dok je u poduzorku nastavnika, koji na svim ostalim česticama uglavnom pokazuju bolje procjene konzistentnosti, jasnoće i korektnosti pravila, ovdje samo 5,1 % onih koji iskazuju izrazito slaganje.

Međutim, o postojanju razlika ne može se govoriti na temelju deskriptivnih podataka, zbog čega su u nastavku prikazani rezultati analize kojom se testira značajnost razlika u procjenama učenika i nastavnika.

Tablica 1. Mjera do koje škola pruža jasna, konzistentna i korektna pravila – procjene učenika i nastavnika (relativne frekvencije, mjere centralne tendencije i raspršenja)

		Izrazito se slažem	Uglavnom se slažem	Slažem se	Ne slažem se	Uglavnom se ne slažem	Izrazito se ne slažem	Ukupno	Srednja vrijednost (M)	Standardna devijacija (SD)
Pravila ove škole su poštena.	učenici	12,5	29,5	30,2	14,3	5,0	8,6	441	2,96	1,383
	nastavnici	25,5	25,5	43,6	1,1	2,1	2,1	94	2,35	1,075
Sankcije za kršenje školskih pravila ove škole jednake su bez obzira na to tko ste.	učenici	19,9	17,9	29,3	12,3	6,9	13,6	447	3,09	1,613
	nastavnici	18,6	23,5	40,2	10,8	2,9	3,9	102	2,68	1,212

		Izrazito se slažem	Uglavnom se slažem	Slažem se	Ne slažem se	Uglavnom se ne slažem	Izrazito se ne slažem	Ukupno	Srednja vrijednost (M)	Standardna devijacija (SD)
Svi znaju koja su pravila ove škole.	učenici	13,9	18,1	33,3	18,3	8,1	8,3	447	3,13	1,405
	nastavnici	17,0	38,0	40,0	2,0	3,0	0,0	100	2,36	0,894
Nastavnici u ovoj školi učenicima objasne što se od njih očekuje.	učenici	15,6	30,7	36,3	9,6	3,6	4,2	449	2,67	1,203
	nastavnici	19,6	39,2	40,2	1,0	1,0	1,0	102	2,23	0,770
U ovoj školi postupci vezani uz primjenu pravila su jasni.	učenici	11,3	25,5	42,6	12,6	3,4	4,7	444	2,86	1,172
	nastavnici	20,6	36,3	34,3	5,9	2,0	1,0	102	2,35	1,001
Svima je jasno koja će ponašanja biti nagrađena u ovoj školi.	učenici	20,0	20,9	31,7	15,4	5,4	6,6	441	2,85	1,398
	nastavnici	19,6	33,3	40,2	4,9	1,0	1,0	102	2,37	0,954
U ovoj školi, ljudi su na jednak način nagrađeni za jednake uspjehe.	učenici	11,6	18,6	24,3	21,6	9,5	14,3	440	3,42	1,538
	nastavnici	8,9	28,7	39,6	13,9	4,0	5,0	101	2,90	1,179
U ovoj školi znaju što se i kada čini.	učenici	8,2	19,0	39,1	19,5	6,2	8,0	437	3,20	1,282
	nastavnici	8,1	37,4	43,4	6,1	5,1	0,0	99	2,63	0,910
U ovoj su školi ljudi upoznati s time kako zaslužiti nagradu.	učenici	10,2	22,8	35,9	15,3	8,4	7,4	443	3,11	1,336
	nastavnici	5,1	29,6	48,0	10,2	6,1	1,0	98	2,86	0,963
Postupci vezani uz primjenu pravila su često ignorirani u ovoj školi.	učenici	9,0	13,7	30,2	25,0	14,9	7,2	444	3,45	1,340
	nastavnici	15,3	22,4	36,7	13,3	10,2	2,0	98	2,87	1,25

Tablica 2. Testiranje razlika između nastavnika i učenika u procjeni čestica koje mjere jasnoću, konzistentnost i korektnost školskih pravila

	učenici/ nastavnici	N	Prosječni rang	Suma rangova	Mann- Whitneyev U test
Pravila su poštena.	učenici	441	279,11	123086,00	
	nastavnici	94	215,89	20294,00	
	ukupno	535			15829,000**
Sankcije za kršenje pravila jednaka za sve.	učenici	447	281,40	125786,00	
	nastavnici	102	246,95	25189,00	
	ukupno	549			19936,000*
Svi znaju pravila škole.	učenici	447	290,52	129864,00	
	nastavnici	100	200,14	20014,00	
	ukupno	547			14964,000**
Nastavnici učenicima objasne što se od njih očekuje.	učenici	449	285,75	128301,00	
	nastavnici	102	233,09	23775,00	
	ukupno	551			18522,000**
Postupci vezani uz primjenu pravila su jasni.	učenici	444	286,16	127055,50	
	nastavnici	102	218,39	22275,50	
	ukupno	546			17022,500**
Svima je jasno koja će ponašanja biti nagrađena.	učenici	441	281,54	124160,50	
	nastavnici	102	230,74	23535,50	
	ukupno	543			18282,500**
Ljudi su na jednak način nagrađeni za jednake uspjehe.	učenici	440	280,93	123611,00	
	nastavnici	101	227,72	23000,00	
	ukupno	541			17849,000**

	učenici/ nastavnici	N	Prosječni rang	Suma rangova	Mann- Whitneyev U test
U školi svi znaju što se i kada radi.	učenici	437	281,98	123223,50	
	nastavnici	99	209,02	20692,50	
	ukupno	536			15742,500**
Ljudi upoznati kako zaslužiti nagradu.	učenici	443	275,65	122114,00	
	nastavnici	98	249,97	24497,00	
	ukupno	541			19646,000
Postupci vezani uz pri- mjenu pravila su često ignorirani.	učenici	444	283,74	125980,50	
	nastavnici	98	216,05	21172,50	
	ukupno	542			16321,500**

Napomena: $p < 0,01^{**}$; $p < 0,05^{*}$

Podaci u tablici 2 prikazuju kako se učenici i nastavnici statistički značajno razlikuju u svojim procjenama različitih tvrdnji vezanih za školska pravila, osim za tvrdnju da su ljudi upoznati kako zaslužiti nagradu. Sukladno prethodno predstavljenim deskriptivnim rezultatima, i ovdje je vidljivo kako nastavnici u većoj mjeri od učenika smatraju kako su pravila poštena ($U = 15829,000$, $p < 0,01$), kako su sankcije za kršenje pravila jednake za sve ($U = 19936,000$, $p < 0,05$), kako svi znaju pravila škole ($U = 14964,000$, $p < 0,01$), kako nastavnici učenicima objasne što se od njih očekuje ($U = 18522,000$, $p < 0,01$), kako su postupci vezani za primjenu pravila jasni ($U = 17022,500$, $p < 0,01$), kako je svima jasno koja će ponašanja biti nagrađena ($U = 18282,500$, $p < 0,01$), kako su ljudi na jednak način nagrađeni za jednake uspjehe ($U = 17849,000$, $p < 0,01$), kako u školi svi znaju što se i kada radi ($U = 15742,500$, $p < 0,01$), dok se s tvrdnjom da su postupci vezani za primjenu pravila često ignorirani nastavnici u većoj mjeri ne slažu nego učenici ($U = 16321,500$, $p < 0,01$).

6. RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Kao što smo se prethodno mogli uvjeriti, rezultati ovog istraživanja već na deskriptivnoj razini indiciraju razlike između učenika i nastavnika u percepcijama jasnoće, korektnosti i konzistentnosti primjene školskih pravila, a iste su razlike potvrđene i u neparametrijskoj univarijatnoj analizi.

Prije daljnje rasprave i tumačenja rezultata ovoga istraživanja, treba napomenuti njegova ograničenja. To je svakako broj sudionika istraživanja i broj škola koje su sudjelovale u istraživanju. No, s druge strane, školska kultura je različita u različitim školama, što otvara pitanje homogenosti uzorka.

S aspekta identifikacije praktičnih implikacija dobivenih rezultata, prvo je važno uočiti generalnu tendenciju koja se sastoji u tome da nastavnici daleko pozitivnije percipiraju jasnoću, konzistentnost i korektnost školskih pravila, nego što je to slučaj kod učenika. Iako se jednim dijelom takve razlike mogu smatrati očekivanima s obzirom na to da su kreatori, a često i nositelji implementacije školskih pravila nastavnici, činjenica da su te razlike pokazale i odgovarajuću razinu statističke značajnosti upućuje na potrebu akcijskih istraživanja kulture škole koja bi bila usmjerena na utvrđivanje generatora navedenih razlika. Učenici se tijekom srednjoškolskog obrazovanja nalaze u razdoblju adolescencije za koje je karakterističan otpor prema autoritetima i pravilima koja ti autoriteti nameću. No tim objektivnim okolnostima mogli bismo se donekle zadovoljiti u slučaju da su rezultati ovog istraživanja pokazali raskorak percepcija učenika i njihovih nastavnika samo na deskriptivnoj razini. No kako su iste razlike utvrđene i daleko suptilnijom univarijatnom metodom, moramo u interpretaciji dobivenih rezultata posebnu pozornost obratiti na aspekte školskih pravila kod kojih se percepcije učenika i nastavnika zamjetno razilaze. U tom smislu vrijedi uočiti kako glavne razlike nisu fokusirane na procjenu poštenja pravila, nego na postupke vezane za primjenu pravila. Kvalitetna organizacijska pravila, odnosno pravila koja su jasna i korektna u odnosu na sve članove organizacije nisu jamstvo odgovarajućeg normativnog sustava te organizacije. Školska pravila konstruirana na odgovarajući način samo su potencijal čija realizacija ovisi o modalitetima primjene tih pravila u praksi, a upravo je to ono oko čega se suštinski razilaze percepcije učenika i nastavnika u ovom istraživanju. Takve rezultate istraživanja ne treba promatrati s pesimizmom, nego kao priliku za promjenu pojedinih praksi u zagrebačkim srednjim školama. Naprimjer, učenici se manje nego njihovi nastavnici slažu s tvrdnjama koje indiciraju jasnoću komunikacije školskih pravila, a što je prvi preduvjet odgovarajuće primjene pravila u praksi. Kao što smo prethodno utvrdili, nije dostatno da pravila budu pošteno i

korektno koncipirana, nego je neophodno da budu vrlo jasno i neselektivno komunicirana prema svim članovima organizacije, odnosno prema učenicima, nastavnicima i ostalom školskom osoblju. Ovo istraživanje pokazalo je kako nastavnici u zagrebačkim srednjim školama bolje procjenjuju to kako oni sami učenicima objašnjavaju što se od njih očekuje kao i jasnoću oko ponašanja koja škola svojim pravilima nagrađuje, nego što to procjenjuju učenici. To upućuje na potrebu pronalaženju modaliteta kvalitetnije komunikacije pravila škole. Ono što se može dogoditi jest otpor nastavnika prema takvoj sugestiji s obzirom na njihov stav da to ionako rade dovoljno dobro. Neka istraživanja (Dumay, 2009) pokazuju kako je često otpor nastavnika, odnosno njihova upornost u stavu da promjene nisu potrebne, glavna prepreka prilagodbi pojedinih praksi škole njezinim učenicima. Nastavnici pri tome gube iz vida činjenicu da takve prilagodbe dugoročno ne idu u prilog isključivo učenicima, nego i njima samima jer jačanjem homogenosti organizacijske kulture škole dolazi i do boljeg ukupnog ozračja škole, što za nastavnike svakako znači bolje uvjete rada.

Kad raspravljamo o dugoročnim učincima nekih aspekata rezultata koje je pokazalo ovo istraživanje, svakako moramo spomenuti činjenicu da se učeni i nastavnici iz promatranog uzorka ne slažu u procjeni konzistentnosti primjene školskih pravila. Preciznije rečeno, učenici se znatno manje nego njihovi nastavnici slažu s tvrdnjom da su sankcije za kršenje pravila u njihovoj školi jednake za sve. Također, u ovom istraživanju pokazalo se kako učenici statistički značajno više nego njihovi nastavnici percipiraju ignoriranje školskih pravila u praksi svoje škole. I ta saznanja moguće je promatrati ne kao odraz lošeg stanja u promatranim školama nego kao dobru priliku da se pojedine prakse u tim školama promijene tako da se pravila dosljedno primjenjuju i da vrijede jednako za sve. Posljedica takvog zaokreta u postupanju za pojedinu školu ne znači samo podizanje razine homogenosti njene organizacijske kulture i time ukupnog kvalitetnijeg funkcioniranja škole, nego ima i dalekosežne odgojne učinke na učenike te škole. Tamo gdje su pravila jednaka za sve, ne samo na papiru nego i u provedbi, učenici dobivaju važnu odgojnu poruku o nediskriminatornim pristupima, što će onda i sami moći primjenjivati u životu. S druge strane, ako su sami bili izloženi diskriminaciji tijekom školovanja, teško je očekivati da će im diskriminatorni pristup biti stran u životu.

Školska pravila predstavljaju više od pukih smjernica; ona su ključni element preventivne strategije unutar obrazovnog sustava. Uspješnost tih pravila neodvojivo je vezana za organizacijsku kulturu škole, gdje zajedničke vrijednosti i uvjerenja učenika i nastavnika oblikuju njihovu primjenu i percepciju. Razumijevanje perspektiva obiju skupina ključno je za kreiranje

pravila koja su ne samo formalno ispravna već i interno prihvaćena te učinkovita u prevenciji nepoželjnih ponašanja. Kroz dijalog i suradnju škole mogu transformirati pravila iz nametnutih normi u zajedničke sporazume koji grade povjerenje i potiču pozitivno ozračje. Stoga kontinuirano promišljanje i prilagodba školskih pravila, uzimajući u obzir dinamičnost školske kulture, ključni su za stvaranje sigurnog i poticajnog okruženja za sve sudionike odgojno-obrazovnog procesa. Važno je prevenirati u zajednicama i procijeniti potrebe zajednice, resurse, odrediti prioritete, kvalitetno implementirati preventivne strategije i da u konačnici preventivne programske aktivnosti prođu kroz evaluaciju zbog svih budućih pothvata u kontekstu preventivnih programa kada su u pitanju pravila općenito (Novak, Mihić i Bašić, 2013).

Naposljetku, važno je uočiti okolnost vezanu za primjenu školskih pravila u odnosu na koju se nastavnici, unatoč navedenom općem trendu, lošije osjećaju od svojih učenika. Iako je na univarijantnoj razini jedina čestica na kojoj nije dobivena statistički značajna razlika između učenika i nastavnika ona koja se odnosi na poznavanje modaliteta kako zaslužiti nagradu u svojoj školi, na deskriptivnoj razini ta je razlika ipak uočena i vrijedi ju spomenuti jer može biti generatorom nezadovoljstva nastavnika. Čini se kao da nastavnici nisu do kraja zadovoljni sustavom vlastitog nagrađivanja, što može imati vrlo negativne posljedice u smislu njihove motivacije i predanosti poslu. S obzirom na to da su brojna istraživanja (Arifin i sur., 2014; James i Connolly, 2009; Perawironegoro, 2018) pokazala kako je upravo motivacija nastavnika ključan čimbenik akademskog uspjeha i ukupnog zadovoljstva učenika, svakako bi bilo korisno u budućim istraživanjima preispitati modalitete nagrađivanja nastavnika u promatranim srednjim školama.

LITERATURA

- Arifin, F., Troena, E. A., Djumahir Rahayu, M. (2014). The Influence of Organizational Culture, Leadership, And Personal Characteristics towards Work Engagement and Its Impacts on Teacher's Performance (A Study on Accredited High Schools in Jakarta). *International Journal of Business and Mangement Invention*, 3(1), 20-29.
- Ashkanasy, N. M., Wilderom, C. P., Peterson, M. F. (2011). *The Handbook of Organizational Culture and Climate*. Sage Publications, Inc.
- Bašić, J. (2009). *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*. Školska knjiga.
- Bernabe, R. D. (2016). Organizational Culture and School Productivity of Elementary Teachers in the City Schools Division of Dasmarinas City Cavite, Department Of Education. *Second Asia Pacific Conference on Advanced Research*, 2014-220.

- Chan, D. (1998). Functional Relations Among Constructs in the Same Content Domain at Different Levels of Analysis: A Typology of Composition Models. *Journal of Applied Psychology*, 83(2), 234-246.
- Dorczak, R. (2011). School organisational culture and inclusive educational leadership. *Contemporary management quarterly*, 2, 45-55.
- Dumay, X. (2009). Origins and Consequences of Schools' Organizational Culture for Student Achievement. *Educational Administration Quarterly* 45(4), 523-555.
- Gonzalez-Roma, V., Peiro, J. M., Tordera, N. (2002). An Examination of the Antecedents and Moderator Influences of Climate Strength. *Journal of Applied Psychology* 87(3), 465-473.
- Gün, B., Çağlayan, E. (2013). Implications from the Diagnosis of a School Culture at a Higher Education Institution. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry* 4(1), 47-59.
- Hsiao, H. C., Chen, S. C., Chang, J. C., Chou, C. M., Shen, C. H. (2009). Factors that influence school organisational innovation in technical institutes and universities. *World Transactions on Engineering and Technology Education*, 7(1), 71-76.
- Jablonowski, L. (2017). Healthy organizational culture – healthy employees? Effectiveness of organizational culture on perceived health of German police officers. *International Journal of Police Science & Management*, 19(3), 205-217.
- James, C., Connolly, M. (2009). An analysis of the relationship between the organizational culture and the performance of staff work groups in schools and the development of an explanatory model. *International Journal of Leadership in Education*, 12(4), 389-407.
- Lebreton, J., James, L. R., Lindell, M. K. (2005). Recent Issues Regarding rWG, r*WG, rWG(1) and r*WG(J). *Organizational Research Methods*, 8(1), 128-138.
- Luria, G. (2008). Climate strength - How leaders form consensus. *The Leadership Quarterly*, 19, 42-53.
- Kapetaneas, N., Kastanioti, C., Lazakidou, A., Prezerakos, P. (2015). Organizational Culture and Individual Values in Greek Public Hospitals: A Competing Values Approach. *Journal of Health Management*, 17(2), 119-137.
- Maslowski, R. (2006). A review of inventories for diagnosing school culture. *Journal of Educational Administration*, 44, 6-35.
- Markos, T., Guoyuan, S., Abdulghani, M. (2019). Organizational culture and its influence on the performance of higher education institutions: The case of a state university in Beijing. *International Journal of Research Studies in Education*, 8(2), 77-90.
- Negiş-Işik, A., Gürsel, M. (2013). Organizational Culture in a Successful Primary School: An Ethnographic Case Study. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 13(1), 221-228.
- Novak, M., Mihić, J., Bašić, J. (2013). Učinkovita prevencija u zajednici: smjernice za rad vijeća za prevenciju. *Policija i sigurnost*, 22(1), 26-41.
- O'Donnell, O., Boyle, R. (2008). *Understanding and Managing Organisational Culture*. Institute of Public Administration.
- Pandya, J. K. (2017). *Models of Organizational Culture in Higher Education: A Study*. Study.
- Perawironegoro, D. (2018). The Relationship between Organizational Structure and Organizational Culture with Teacher - Performance in Pesantren. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 200, 710-716.
- Prabhakar Nandamuri, P., i V. Rao, K. (2012). Organizational Culture of Secondary Schools – An Analysis. *Global Journal of Business and Research*, 1(4), 127-133.
- Rajput, M., Novitskaya, A. (2013). *Role of Organizational Culture in Creating Readiness for Change Project*. Umeå School of Business and Economics.

- Schneider, B., Barbera, K. M. (2014). *The Oxford Handbook of Organizational Climate and Culture*. Oxford University Press.
- Schein, E. H. (1985). *Organizational culture and leadership*. Jossey-Bass.
- Smircich, L. (1983). Concepts of Culture and Organizational Analysis. *Administrative Science Quarterly*, 28(3), 339-358.
- Suharningsih, M. (2017). Role of Organizational Culture on the Performance Primary School Teachers. *Journal of Education and Learning*, 6(1), 95-101.
- Tzianakopoulou, T., Manesis, N. (2018). Principals' Perceptions on the Notion of Organizational Culture: The Case of Greece. *Universal Journal of Educational Research*, 6(11), 2519-2529.
- Way, N., Ranjini, R., Rhodes, J. (2007). Student's Perceptions of School Climate During the Middle School Years: Associations with Trajectories of Psychological and Behavioral Adjustment. *American Journal of Community Psychology* 40, 194-213.
- Wiswman, N., Ngirande, H., Setati, S. T. (2017). Existing organizational culture typologies and organizational commitment at a selected higher education institution in South Africa. *Investment Management and Financial Innovations*, 14(2), 242-251.
- Zohar, D., Tenne-Gazit, O. (2008). Transformational Leadership and Group Interaction as Climate Antecedents: A Social Network Analysis. *Journal of Applied Psychology*, 93(4), 744-757.

Perception of school rules from the perspective of students and teachers through the component of the school's organizational culture

ABSTRACT

The concept of organizational culture is important in every organizational context, including educational institutions. Organizational culture is a system of meanings and values that are shared by members of the same organization. In the context of the organizational culture of a school, the basic assumptions, or rather their values and internal rules, are realized through the practices of working with children and stakeholders of the educational system and by creating certain recognizable patterns. Rules should be viewed as a type of prevention because they enable the regulation of rules and norms so that the environment and stay in school are pleasant for all actors. The application of school rules regulates the behavior of teachers, school staff and students towards the realization of the dominant values and goals of the school. Therefore, it is important to focus attention on the analysis of school rules, especially on the mechanisms

that individual schools have created for the purpose of continuous and consistent application of rules. The aim of this research is to determine how students and teachers in Zagreb secondary schools perceive school rules and the consistency of the application of rules in everyday life and school practice. Especially important from the point of view of practical implications are the comparisons of perceptions of students and teachers as key stakeholders of the school, so that agreements or discrepancies in their perceptions of school rules are a direct factor in the homogeneity of the organizational culture of their school. Differences in perceptions of school rules by students and teachers can be an important indicator of the disruption of the homogeneity of organizational culture in Zagreb secondary schools, and thus a roadmap for changes that would be targeted and guided towards strengthening the organizational culture of these schools. The results showed that students are significantly less likely than their teachers to agree with the statement that sanctions for breaking rules in their school are the same for everyone, and that students are statistically significantly more likely than their teachers to perceive ignoring school rules in the practice of their school.

Keywords: school rules, organizational culture of school, prevention, values, norms

Organizacijska kultura i prevencija vršnjačkog nasilja u školi: percepcija školskih pravila iz perspektive učenika s obzirom na iskustvo s vršnjačkim nasiljem

Izvorni znanstveni rad

Etna Nikić

Grad Zagreb - Gradski ured za socijalnu zaštitu, zdravstvo, branitelje i osobe s invaliditetom
Trg Stjepana Radića 1, 10000 Zagreb
etnanikic@gmail.com

Dorotea Sudar

Ministarstvo rada mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike
Ulica grada Vukovara 78, 10000 Zagreb
dorea.sud@gmail.com

Dora Mustapić

Studentica na Učiteljskom fakultetu u Zagrebu, Savska cesta 77, 10000 Zagreb
domustapic@gmail.com

SAŽETAK

Sustav obrazovanja kroz svoje odgojno obrazovne institucije ima iznimno važan potencijal formiranja mladih ljudi kao konstruktivnih, odgovornih, kompetentnih, korisnih članova društva i zajednice. Znanstvenici su na različite načine i istraživačke perspektive nastojali prepoznati prediktore odgojno-obrazovnih (ne)uspjeha. Škole imaju ulogu i zadaću odgoja i obrazovanja učenika. Autori u definiranju organizacijske kulture škole polaze od konceptata organizacijske kulture te ističu vrijednosti, vjerovanja, norme i ponašanja kao glavne komponente organizacijske klime škole. Organizacijska kultura škole predstavlja način funkcioniranja pojedine škole. U nastojanju razumijevanja organizacijske kulture škole, istraživači uobičajeno nastoje utvrditi pojedine komponente organizacijske kulture škole, pri čemu su najčešće u njihovom fokusu vrijednosti koje dijele

učitelji, školsko osoblje i učenici, odnosno vrijednosni sustav škole. Nasilje u školi događa se unutar socijalnog konteksta i uključuje kompleksne interakcije među pojedincima, pri čemu ključni generatori takvih nepoželjnih i potencijalno rizičnih ponašanja ne moraju biti ograničeni na pojedince. Iako školu kao odgojno-obrazovnu ustanovu percipiramo u funkciji suzbijanja takvih oblika ponašanja, istraživanja pokazuju kako su upravo školske situacije jedan od glavnih generatora nasilnog ponašanja u školi i to uglavnom zbog stresa, bez obzira izazivaju li ga učitelji, učenici ili roditelji. Kako bi se suzbilo vršnjačko nasilje, potrebno je kontinuirano provoditi preventivne programe – za učenike, djelatnike u školama i roditelje. Cilj istraživanja bio je ispitati percepciju školske klime i procijeniti jasnoću, konzistentnost i korektnost školskih pravila. Rezultati ovog istraživanja potvrdili su da i srednjoškolska razina obrazovanja ima važnu odgojnu ulogu, pogotovo kada je riječ o nenamjernom odgoju, odnosno o odgoju koji proizlazi iz određenih postupaka i praksi škole. Poznato je kako su pravila, odnosno norme važna komponenta organizacijske kulture svake organizacije, pa tako i škole.

Ključne riječi: organizacijska kultura, prevencija vršnjačkog nasilja, školska pravila

1. UVOD

Obrazovanje je širom svijeta prepoznato kao ključno za razvoj svakog društva, svake države i svake lokalne zajednice. Sustav obrazovanja u svakoj je zemlji odgovoran za razvoj društvenih snaga koje se ne sastoje isključivo u znanju i kompetencijama za obavljanje određenih zanimanja, nego sustav obrazovanja kroz svoju odgojnu komponentu ima moć kreiranja vrijednosnog sustava, motivacije, socijalne kontrole i predanosti zajedničkim ciljevima na svim razinama od lokalne do nacionalne. Sustav obrazovanja kroz svoje odgojno-obrazovne institucije ima velik, i za državu iznimno važan potencijal formiranja mladih ljudi kao konstruktivnih, odgovornih, kompetentnih, odnosno korisnih članova društva i zajednice. Ne začuđuje stoga fokusiranost modernih država na sustav osiguravanja kvalitete u odgojno-obrazovnim institucijama. Također je lako razumjeti zemlje u razvoju koje velik dio svog bruto nacionalnog dohotka ulažu upravo u obrazovanje jer u tome vide ključ vlastitog razvoja i mogućnosti konkuriranja na međunarodnom tržištu (Ornstein i Levine 2006). Dakle, bez obzira radi li se o zemljama stabilne demokracije, gospodarski jakim državama, zemljama u tranziciji ili državama trećeg svijeta, svima je obrazovni sustav jednako

presudan za daljnji razvoj, održivost i opstanak. Isto prepoznaje i Europska komisija pa se tako, naprimjer, u Bijeloj knjizi EU-a (Europska komisija, 2017) ističe da budućnost Europske unije ovisi o tome koliko će ona svojim građanima omogućiti zadovoljavanje svih njihovih potreba, a da to opet ovisi o tome koliko će nacionalni sustavi znanosti i obrazovanja biti uspješni u realizaciji svojih zadaća. Drugim riječima, Europska komisija blagostanje i budućnost Europske unije dovodi u izravnu vezu s obrazovanjem njezinih građana.

Imajući u vidu tako važnu ulogu sustava odgoja i obrazovanja, znanstvenici su na različite načine i kroz različite istraživačke perspektive nastojali prepoznati prediktore odgojno-obrazovnih uspjeha odnosno neuspjeha. No, u tu svrhu je prethodno potrebno jasno konceptualizirati što to čini uspjeh odgojno-obrazovnih sustava. Mogli bismo jednostavno reći kako je pružena usluga kvalitetnog odgoja i obrazovanja, i to za sve korisnike odgojno-obrazovnog sustava glavni pokazatelj njegove uspješnosti. Međutim postavlja se pitanje konceptualizacije kvalitetnog odgoja i obrazovanja, odnosno kriterija po kojima se procjenjuje je li odgoj, odnosno obrazovanje kvalitetno ili ne. Brojna istraživanja rađena zadnjih desetljeća širom svijeta pokazuju svojim rezultatima smjerove u kojima se kreće definiranje preciznih kriterija uspješnosti odgoja i obrazovanja (Davila i Willower, 1996; Facer i Enright, 2017; Loughridge i Tarantino, 2004; Saylor, Gruber i Nix, 2013; Winchester-Seeto i sur., 2017). Jedan smjer tih istraživanja u fokusu ima učenike a uspješnost odgoja i obrazovanja mjeri na prvom mjestu kroz znanja i vještine učenika, odnosno kroz razinu ostvarenih ishoda učenja (Dumay, 2009; Kraft, Marinell i Yee, 2016; Özsoy i Uslu, 2019; Van Der Westhuizen i sur., 2005). Danas znamo da za postizanje takvih ciljeva nije dovoljno imati kvalificirane učitelje, kvalitetne nastavne materijale i pomagala, prikladne objekte odgojno obrazovnih ustanova, odgovarajuću logistiku i tehničko osoblje u odgojno obrazovnim ustanovama te kvalitetne nacionalne i školske kurikule. To su svakako dragocjeni i zapravo neophodni potencijali, ali se oni neće realizirati sami po sebi, nego razina njihove iskorištenosti ovisi o motivaciji i predanosti dionika odgojno-obrazovnog sustava, na prvom mjestu učenika i učitelja (Arifin, 2014). Dakle, sljedeće važno pitanje vezano je za porijeklo, odnosno generiranje motivacije i predanosti učenika i učitelja. Obično je neuspjeh taj koji potiče propitivanje postojećih praksi, pa tako brojna istraživanja pokazuju kako se uz neuspjeh obrazovnih ustanova vrlo često veže loša školska klima i neodgovarajuća organizacijska kultura škole (Gonzalez-Roma, Peiro i Tordera, 2002; Gruenert, 2008; Kane i sur., 2016; Wai-ming Tam i Cheng, 2003).

Pojedini autori u svojim studijama vrlo jasno pokazuju kako neodgovarajuća

školska klima i organizacijska kultura škole smanjuju motivaciju učitelja i generiraju njihovu sve slabiju predanost obavljanju svog posla, što osim neposrednih loših posljedica ima i dugoročan kumulativni efekt u smislu statusa škole, ali i učiteljske profesije (Saani, Opare i Yarquah, 2014; Arifin i sur., 2014; Suharningsih i Murtedjo 2017; Ozsoy i Uslu 2019). Nezadovoljstvo i izostanak motivacije kod učitelja svakako se reflektiraju i na učenike i to ne samo u pogledu izostanka kvalitetnog načina prenošenja znanja i vještina nego i u pogledu smanjene motivacije učenika (Bahamonde-Gunnell, 2000; Bernabe, 2016). Bilo bi nerealno očekivati da će uz učitelje koji nisu motivirani i koji nisu predani svome poslu učenici sasvim suprotno imati visoku razinu motivacije i pokazivati predanost izvršavanju školskih obveza. Učitelji pružaju obrasce ponašanja svojim učenicima, pa je uz nemotivirane učitelje sasvim jasno i očekivano pronaći jednako nemotivirane učenike. Kada se niska razina kvalitete poučavanja spoji s niskom razinom motivacije i angažmana učenika, rezultat su niske razine ostvarenih ishoda učenja, odnosno akademski neuspjeh učenika. Upravo to je razlog istraživanja čimbenika motivacije učitelja i učenika, što se uvažava i u svim recentnim reformama obrazovanja diljem svijeta.

Vršnjačko nasilje predstavlja ozbiljan izazov u školskom okruženju, ostavljajući dugotrajne posljedice na žrtve, počinitelje i cjelokupnu školsku zajednicu. Uspješna prevencija tog problema uvelike ovisi o snažnoj i podržavajućoj organizacijskoj kulturi škole, koja promiče sigurnost, poštovanje i inkluzivnost. Unutar tog okvira, školska pravila igraju ključnu ulogu, no njihova je učinkovitost često uvjetovana načinom na koji ih percipiraju sami učenici. Budući da se prevencijom nastoje neželjeni događaji svesti na najmanju moguću mjeru, s obzirom na vrste prevencije (univerzalna, selektivna i indicirana) u kontekstu organizacijske kulture škole najbolje bi se uklopila prevencija na univerzalnoj razini. Ona podrazumijeva ulaganje snaga u što kvalitetnije psihosocijalne uvjete odgoja i obrazovanja za svu djecu odgojno-obrazovnih ustanova (Vlah i Perger, 2014).

Školski uspjeh učenika ne mjeri se isključivo ocjenama, odnosno ostvarenim ishodima učenja, nego i njihovim postignućima u izvannastavnim aktivnostima i modalitetima njihova ponašanja u različitim školskim situacijama. No poznato je kako pojedini oblici ponašanja učenika mogu utjecati na njihove kapacitete učenja i postignuća u učenju. Nasilje u školi spada svakako u one oblike ponašanja koji se negativno odražavaju na ukupan školski uspjeh učenika. Upravo zato ovo istraživanje donosi pogled na nasilje u školi s aspekta školskih pravila kao jedne komponente ne samo školske klime nego i organizacijske kulture škole. Konkretno, cilj ovoga rada jest utvrditi postoje li razlike u percepciji školskih pravila kao komponente

organizacijske kulture škole između učenika koji imaju iskustvo nasilja u školi i učenika koji nemaju to iskustvo. S obzirom na rezultate prethodnih istraživanja provedenih u Hrvatskoj (Lokmić, Opić i Bilić, 2013), polazi se od afirmativne hipoteze, odnosno pretpostavke da postoje statistički značajne razlike u percepciji školskih pravila kao komponente organizacijske kulture škole između učenika koji imaju iskustvo nasilja u školi i učenika koji nemaju to iskustvo.

2. ORGANIZACIJSKA KULTURA ŠKOLE, PRIMJENA ŠKOLSKIH PRAVILA I VRŠNJAČKO NASILJE U ŠKOLI

Ne postoji jedna jedinstvena i univerzalna definicija organizacijske kulture škole (Livari i Huisman 2017). No većina autora u definiranju organizacijske kulture škole polazi od uobičajenih koncepata organizacijske kulture, stoga ističe vrijednosti, vjerovanja, norme i ponašanja kao glavne komponente organizacijske klime škole (Iancu, 2009). Mogli bismo pojednostavljeno reći da organizacijska kultura škole predstavlja način funkcioniranja pojedine škole (Saani, Opore i Yarquah 2014). Sve škole imaju jednaku ulogu i zadaću koje im je društvo povjerilo, a to je odgoj i obrazovanje njihovih učenika kao budućih kompetentnih i odgovornih članova zajednice i društva. Također, sve škole u jednoj državi imaju jednak nacionalni kurikulum i jednaka nastavna sredstva i pomagala. Ono po čemu se škole međusobno bitno razlikuju jest to kako pristupaju realizaciji zadaće koju im je društvo povjerilo te koliko i kako učinkovito koriste nastavna sredstva i pomagala u realizaciji kurikuluma. Te razlike pripisuju se razlikama koje među školama postoje u homogenosti njihove organizacijske kulture: škole u kojima učitelji, školsko osoblje i učenici dijele iste vrijednosti i streme k istim ciljevima su uspješnije od onih u kojima to nije slučaj (Sempane i sur., 2002; Hulpiaa, Devosb i Rosselc 2009).

U nastojanju razumijevanja organizacijske kulture škole, istraživači uobičajeno nastoje utvrditi pojedine komponente organizacijske kulture škole, pri čemu su najčešće u njihovom fokusu vrijednosti koje dijele učitelji, školsko osoblje i učenici, odnosno vrijednosni sustav škole (Ng'ang'a i Nyongesa, 2012). Za to postoje i vrlo jasni razlozi koje navode sami istraživači: vrijednosti su supstancijalni dio organizacijske kulture i njezin ideološki temelj (Trice i Beyer, 1993, prema Ng'ang'a i Nyongesa, 2012), vrijednosti su izvoriste organizacijske kulture i predstavljaju komponentu bez koje je apsolutno nemoguće baviti se organizacijskom kulturom konkretne organizacije (Hofstede, Neuijen i Sanders, 1990, prema Ng'ang'a i Nyongesa, 2012).

Black i Richard (2003, prema Ng'ang'a i Nyongesa, 2012) naglašavaju kako svaka organizacija na temelju svojeg vrijednosnog sustava razvija

normativni sustav koji regulira ponašanja članova organizacije u skladu s njezinim očekivanjima, odnosno koji regulira koja su ponašanja prikladna ili poželjna u određenim situacijama i koji kontrolira ponašanje svih članova organizacije. Taj normativni sustav svake organizacije, pa tako i školska pravila, procjenjuje se s obzirom na tri aspekta. Prvi se odnosi na korektnost pravila, što u slučaju škole znači odgovor na pitanje jesu li školska pravila poštena i jednako kvalitetna za sve dionike škole. Drugi ključan aspekt je upoznatost svih dionika organizacije s njenim pravilima, odnosno jasnoća pravila. Interna komunikacija u školi mora biti takva da osigurava informiranost svih dionika o pravilima škole, kao i potrebna objašnjenja tih pravila, kako bi ona svim učenicima, nastavnicima i ostalom školskom osoblju bila poznata i jasna. Treći aspekt presudan je za funkcionalnost pravila organizacije jer se odnosi na konzistentnost u njihovoj provedbi. Za svaku školu stoga je iznimno važno razviti mehanizme kojima će osigurati dosljednu primjenu pravila u svim situacijama i za sve dionike škole.

Nasilje u školi očituje se kroz nasilnička ponašanja dionika škole kojima je primarna svrha disbalans moći i nanošenje fizičke ili psihičke boli (Espelage i sur., 2013). Nasilje u školi događa se unutar određenog socijalnog konteksta i uključuje kompleksne socijalne interakcije među pojedincima, pri čemu ključni generatori takvih nepoželjnih i potencijalno višestruko rizičnih ponašanja ne moraju nužno biti ograničeni na pojedince koji su akteri takvih ponašanja, odnosno na njihove osobine (ibid.). Iako školu kao odgojno-obrazovnu ustanovu obično percipiramo u funkciji suzbijanja takvih oblika ponašanja, istraživanja pokazuju kako su upravo školske situacije jedan od glavnih generatora nasilnog ponašanja u školi i to uglavnom zbog stresa koji je sastavnica tih situacija, bez obzira izazivaju li ga učitelji, učenici ili roditelji (Lokmić, Opić i Bilić, 2013).

Pogotovo moramo biti svjesni činjenice kako učitelji svojim postupcima ponekad potiču nasilje u školi. Primjerice, učenici mogu reagirati nasilnim oblicima ponašanja ako su izloženi kontinuiranim kritikama nastavnika jer ih to čini povrijeđenima i oštećuje njihovo samopouzdanje (ibid.). Stoga ne začuđuju rezultati istraživanja koji pokazuju kako manje problema s nasiljem u školi imaju oni učitelji koji jasno postavljaju pravila i detaljno ih obrazlože, nego učitelji koji su nejasni u formulaciji pravila i nedosljedni u njihovoj primjeni (ibid.). Upravo na temelju toga u ovom radu postavljena je hipoteza o postojanju statistički značajne razlike u percepciji školskih pravila između učenika koji imaju iskustvo nasilja u školi i učenika koji nemaju to iskustvo.

3. METODA

Sudionici

Istraživanje je provedeno na uzorku od 451 učenika završnih razreda srednjih škola, od čega su sudjelovala 174 učenika gimnazija i 277 učenika trogodišnjih i četverogodišnjih strukovnih škola. Od ukupnog broja učenika koji su se izjasnili o svome spolu, 252 (59 %) su muškog, a 175 (41 %) ženskog spola.

Škole u kojima se provodilo istraživanje izabrane su nasumičnim odabirom škola iz popisa svih gimnazija, četverogodišnjih i trogodišnjih škola u Gradu Zagrebu kojih je ukupno 65, pri čemu se nasumični odabir škola provodio unutar svake od tri navedene kategorije škola kako bi sve bile obuhvaćene u uzorku. Uzorkovanje i komunikacija s izabranim školama ostvareno je uz pomoć Gradskog ureda za obrazovanje. Uzorak učenika koji su sudjelovali u istraživanju dobiven je nasumičnim odabirom završnih razreda u odabranim školama unutar kojih su sudjelovali svi učenici koji su bili prisutni u trenutku dolaska anketara u razred.

Instrumenti

Sudionici su ispunjavali anketni upitnik u kojemu su u sklopu ljestvice za ispitivanje percepcije školske klime trebali procijeniti jasnoću, konzistentnost i korektnost školskih pravila.

Ljestvica školske klime ispitana je pomoću 23 tvrdnje grupirane u četiri podljestvice koje se odnose na četiri koncepta školske klime: (1) priroda odnosa između nastavnika i učenika, (2) priroda odnosa među učenicima, (3) dopuštena učenička autonomija pri donošenju odluka te (4) pružena jasna, konzistentna i korektna pravila škole. Korištena ljestvica nastala je po uzoru na ljestvicu školske klime autorice Niobe Way (Way, Ranjini i Rhodes, 2007), za čije je korištenje dobivena pisana dozvola u svibnju 2017. godine kada je i prevedena na hrvatski jezik.

Podljestvica „Mjera do koje škola pruža jasna, konzistentna i korektna pravila“ mjeri percepciju navedenih odlika školskih pravila pomoću deset tvrdnji, a primjer tvrdnje je: *Pravila ove škole su poštena*. Pouzdanost u ovome istraživanju za uzorak učenika iznosi $\alpha = 0,866$, pouzdanost cjelokupne skale školske klime mjerena Cronbach alfa koeficijentom za uzorak učenika iznosi $\alpha = 0,897$. Sudionici su slaganje s pojedinim tvrdnjama o školskim pravilima procjenjivali na Lickertovoj ljestvici od šest stupnjeva (1 – izrazito se slažem, 6 – izrazito se ne slažem).

Osim toga učenici su u sklopu istog upitnika odgovarali na pitanja o

iskustvu s vršnjačkim nasiljem. Vršnjačko nasilje ispitano je pomoću 12 tvrdnji koje opisuju različite oblike nasilja među učenicima, a primjer takve tvrdnje je: *U ovoj se školi učenici međusobno nazivaju pogrdnim imenima*. Sudionici su slaganje s pojedinim tvrdnjama trebali procijeniti na Lickertovoj ljestvici od šest stupnjeva (1 – izrazito se slažem, 6 – izrazito se ne slažem). Kako bi odgovorili na cilj ovoga istraživanja, odnosno kako bi utvrdili razlikuju li se učenici koji imaju iskustva s vršnjačkim nasiljem i oni koji nemaju takvo iskustvo u percepciji školskih pravila, učenici su podijeljeni u dvije skupine s obzirom na njihove odgovore na 12 pitanja vezanih za vršnjačko nasilje (Pavičić Vukičević, Prpić i Korda, 2020; Prpić, 2019; Prpić, Pavičić Vukičević i Korda, 2019). Varijabla koja govori o tome imaju li učenici iskustva s vršnjačkim nasiljem ili ne kreirana je tako da su odgovori učenika na ljestvici od šest stupnjeva grupirani u dvije kategorije, pri čemu odgovori od 1 (izrazito se slažem) do 3 (slažem se) tvore kategoriju „imam iskustva s oblikom nasilja“, a odgovori od 4 (ne slažem se) do 6 (izrazito se ne slažem) tvore kategoriju „nemam iskustva s oblikom nasilja“. Učenici su zatim grupirani u dvije kategorije: (1) kategorija učenika koji imaju iskustva s vršnjačkim nasiljem u koju spadaju svi učenici koji su naveli da imaju iskustva barem s jednim oblikom nasilja te (2) kategorija učenika koji nemaju iskustva s vršnjačkim nasiljem u koju spadaju svi učenici koji su naveli da nemaju iskustva niti s jednim oblikom nasilja među učenicima. Učenika koji imaju iskustva s nasiljem ukupno ima 380, a onih koji nemaju iskustva 165.

Postupak

Podaci su prikupljeni anonimnim i dobrovoljnim anketiranjem učenika sukladno pravilima Etičkog kodeksa istraživanja s djecom. Istraživanje je odobreno od strane Etičkog povjerenstva Odsjeka za sociologiju Fakulteta hrvatskih studija. Anketiranje je provedeno tijekom prvog obrazovnog razdoblja školske godine 2017./2018. uz dozvolu Gradskoga ureda za obrazovanje za provedbu istraživanja, pristanak su dali i ravnatelji/ce uključenih škola.

Prije samog početka anketiranja anketar, odnosno stručni suradnik škole, svim je sudionicima objasnio svrhu istraživanja, dao upute za ispunjavanje anketnog upitnika te im je bio dostupan za odgovaranje na moguća pitanja. Unos podataka organiziran je na način koji jamči anonimnost sudionika, a obrada podataka provedena je isključivo na grupnoj razini.

Podaci su obrađeni metodama deskriptivne i univarijatne analize. Za testiranje hipoteze korišten je Mann-Whitneyev U test zbog toga što distribucija uzorka nije normalna distribucija.

4. REZULTATI

U tablici 1 prikazani su deskriptivni pokazatelji za tvrdnje koje mjere percepciju jasnoće, konzistentnosti i korektnosti školskih pravila od strane učenika koji imaju iskustva s vršnjačkim nasiljem i onih koji nemaju iskustva s vršnjačkim nasiljem.

Tablica 1. Mjera do koje škola pruža jasna, konzistentna i korektna pravila – procjene učenika koji imaju iskustva s vršnjačkim nasiljem i onih koji nemaju iskustva s vršnjačkim nasiljem

	Iskustvo s nasiljem	Izrazito se slažem	Uglavnom se slažem	Slažem se	Ne slažem se	Uglavnom se ne slažem	Izrazito se ne slažem	N	Aritmetička sredina (M)	Standardna devijacija (SD)
Pravila ove škole su poštena.	da	13,6 %	27,4 %	31,0 %	13,9 %	5,2 %	9,0 %	368	2,96	1,405
	ne	16,8 %	32,9 %	36,0 %	8,1 %	2,5 %	3,7 %	161	2,58	1,160
Sankcije za kršenje školskih pravila ove škole jednake su bez obzira na to tko ste.	da	18,3 %	16,4 %	30,2 %	13,8 %	7,2 %	14,1 %	377	3,17	1,601
	ne	23,0 %	25,5 %	33,3 %	8,5 %	4,2 %	5,5 %	165	2,62	1,337
Svi znaju koja su pravila ove škole.	da	13,5 %	19,1 %	33,4 %	17,2 %	8,2 %	8,5 %	377	3,13	1,409
	ne	16,6 %	28,2 %	36,8 %	10,4 %	4,9 %	3,1 %	163	2,68	1,195
Nastavnici u ovoj školi učenicima objasne što se od njih očekuje.	da	14,5 %	32,5 %	35,6 %	9,5 %	3,7 %	4,2 %	379	2,68	1,196
	ne	20,6 %	32,7 %	39,4 %	4,2 %	1,2 %	1,8 %	165	2,38	1,015
U ovoj školi postupci vezani uz primjenu pravila su jasni.	da	10,4 %	29,0 %	39,6 %	12,5 %	3,5 %	5,1 %	376	2,85	1,185
	ne	19,0 %	25,2 %	43,6 %	8,0 %	2,5 %	1,8 %	163	2,55	1,078
Svima je jasno koja će ponašanja biti nagrađena u ovoj školi.	da	18,8 %	22,0 %	31,9 %	15,5 %	4,6 %	7,2 %	373	2,87	1,396
	ne	22,6 %	25,6 %	36,0 %	9,1 %	4,9 %	1,8 %	164	2,54	1,185

U ovoj školi, ljudi su na jednak način nagrađeni za jednake uspjehe.	da	11,3 %	16,6 %	26,8 %	21,4 %	8,3 %	15,5 %	373	3,46	1,537
	ne	11,0 %	30,1 %	27,6 %	17,2 %	9,2 %	4,9 %	163	2,98	1,317
U ovoj školi znaju što se i kada čini.	da	7,0 %	21,4 %	37,4 %	19,8 %	6,2 %	8,1 %	369	3,21	1,278
	ne	10,5 %	25,3 %	45,1 %	10,5 %	5,6 %	3,1 %	162	2,85	1,123
U ovoj su školi ljudi upoznati s time kako zaslužiti nagradu.	da	8,3 %	21,2 %	36,5 %	17,2 %	8,8 %	8,0 %	373	3,21	1,324
	ne	11,1 %	30,9 %	40,7 %	8,6 %	6,2 %	2,5 %	162	2,75	1,120
Postupci vezani uz primjenu pravila su često ignorirani u ovoj školi.	da	8,0 %	15,5 %	27,1 %	29,8 %	11,5 %	8,0 %	373	3,45	1,326
	ne	1,2 %	9,8 %	13,5 %	36,2 %	23,9 %	15,3 %	163	4,18	1,212

Iz aritmetičkih sredina vidljivo je kako se učenici koji imaju iskustva s vršnjačkim nasiljem i oni koji nemaju u najvećoj mjeri slažu s tvrdnjom da nastavnici u njihovoj školi objasne učenicima što se očekuje od njih ($M = 2,68$; $SD = 1,196$; $M = 2,38$; $SD = 1,015$), dok se učenici koji su imali iskustva s vršnjačkim nasiljem u najmanjoj mjeri slažu s tvrdnjom da su ljudi na jednak način nagrađeni za jednake uspjehe u njihovoj školi ($M = 3,46$; $SD = 1,537$), a učenici koji nisu imali iskustva s nasiljem s tvrdnjom da su postupci vezani za primjenu pravila često ignorirani u njihovoj školi ($M = 4,18$; $SD = 1,212$).

Na temelju postotnog udjela učenika obje skupine koji su dali pojedinu procjenu, vidljivo je kako su i učenici koji imaju iskustva s nasiljem i oni koji nemaju skloni izražavati slaganje s tvrdnjama o školskim pravilima, odnosno kako su skloni pozitivno procjenjivati kvalitetu i primjenu školskih pravila. Na temelju deskriptivnih rezultata vidljivo je kako su učenici koji nemaju iskustva s vršnjačkim nasiljem skloniji izražavati slaganje s navedenim tvrdnjama.

Uvijek nas u prikazu percepcije pravila škole prvo zanima kvaliteta tih pravila, a onda modaliteti njihove primjene u svakodnevnim školskim situacijama i školskoj praksi. Ako pažljivije analiziramo deskriptivne pokazatelje koji su dobiveni u ovom istraživanju (vidi tablicu 1), možemo se uvjeriti kako čak oko 90 % učenika koji nemaju iskustvo s nasiljem smatra da su pravila njihove škole poštena. Međutim, važno je uočiti da, iako i većina onih učenika koji su imali neki oblik iskustva s nasiljem u školi smatra jednako da su pravila njihove škole poštena, ipak ih je relativno znatno manje, odnosno 70 %. Kada se radi o komunikaciji školskih pravila, možemo uočiti veću razinu slaganja između promatrana dva poduzorka ispitanika, odnosno između

učenika koji nemaju iskustvo s nasiljem u školi i onih koji imaju takvo negativno iskustvo. No, znatna diskrepancija između tih dviju skupina učenika može se ponovno uočiti vezano za dosljednost u primjeni školskih pravila, pa dok čak 88 % učenika koji nemaju iskustvo s nasiljem u školi smatra da su sankcije za kršenje školskih pravila u njihovoj školi jednake za sve, u poduzorku učenika koji imaju iskustvo s nasiljem u školi takvih je relativno znatno manje, odnosno oko dvije trećine.

Međutim o postojanju razlika ne može se govoriti na temelju deskriptivnih podataka, zbog čega su u nastavku prikazani rezultati analize kojom se testira značajnost razlika u procjenama učenika koji imaju iskustva s nasiljem i onih koji nemaju.

Kako bi se ispitalo razlikuju li se učenici koji imaju iskustva s vršnjačkim nasiljem i oni koji nemaju u percepciji jasnoće, konzistentnosti i korektnosti školskih pravila, korišten je neparametrijski Mann-Whitneyev U test za testiranje značajnosti razlika na nezavisnim uzorcima. Navedeni test korišten je zbog nezadovoljenosti pretpostavki za korištenje t-testa, odnosno zbog nehomogenosti varijanci i zbog nenormalne raspodjele rezultata.

Tablica 2. Testiranje razlika između učenika koji imaju iskustva s vršnjačkim nasiljem i onih koji nemaju u percepciji tvrdnji koje mjere jasnoću, konzistentnost i korektnost školskih pravila

	Iskustvo s nasiljem	N	Središnji rang	Suma rangova	Mann-Whitney U test
Pravila su poštena	da	368	276,88	101891,00	
	ne	161	237,85	38294,00	
	ukupno	529			25253,000**
Sankcije za kršenje pravila jednaka za sve	da	377	287,76	108485,00	
	ne	165	234,35	38668,00	
	ukupno	542			24973,000**
Svi znaju pravila škole	da	377	285,48	107627,00	
	ne	163	235,85	38443,00	
	ukupno	540			25077,000**
Nastavnici učenicima objasne što se od njih očekuje	da	379	282,90	107219,50	
	ne	165	248,61	41020,50	
	ukupno	544			27325,500*

Postupci vezani uz primjena pravila su jasni	da	376	279,95	105260,50	
	ne	163	247,05	40269,50	
	ukupno	539			26903,500*
Svima je jasno koja će ponašanja biti nagrađena	da	373	279,38	104209,00	
	ne	164	245,39	40244,00	
	ukupno	537			26714,000*
Ljudi su na jednak način nagrađeni za jednake uspjehe	da	373	283,08	105588,50	
	ne	163	235,14	38327,50	
	ukupno	536			24961,500**
U školi svi znaju što se i kada radi	da	369	279,04	102965,50	
	ne	162	236,30	38280,50	
	ukupno	531			25077,500**
Ljudi upoznati kako zaslužiti nagradu	da	373	284,28	106036,00	
	ne	162	230,52	37344,00	
	ukupno	535			24141,000**
Postupci vezani uz primjenu pravila su često ignorirani	da	373	242,94	90615,00	
	ne	163	327,00	53301,00	
	ukupno	536			20864,000**

Napomena: $p < 0,01^{**}$; $p < 0,05^{*}$

Rezultati prikazani u tablici 2 pokazuju kako se učenici koji imaju iskustva s vršnjačkim nasiljem i oni koji nemaju statistički značajno razlikuju u svojim procjenama svih tvrdnji vezanih za školska pravila. Sukladno deskriptivnim rezultatima, vidljivo je kako učenici koji nemaju iskustva s vršnjačkim nasiljem u većoj mjeri od učenika koji su bili izloženi vršnjačkom nasilju smatraju kako su pravila poštena ($U = 25253,000$, $p < 0,01$), kako su sankcije za kršenje pravila jednake za sve ($U = 24973,000$, $p < 0,01$), kako svi znaju pravila škole ($U = 25077,000$, $p < 0,01$), kako nastavnici učenicima objasne što se od njih očekuje ($U = 27325,500$, $p < 0,05$), kako su postupci vezani za primjenu pravila jasni ($U = 26903,500$, $p < 0,05$), kako je svima jasno koja će ponašanja biti nagrađena ($U = 26714,000$, $p < 0,05$), kako su ljudi na jednak način nagrađeni za jednake uspjehe ($U = 24961,500$, $p < 0,01$), kako u školi svi znaju što se i kada radi ($U = 25077,500$, $p < 0,01$) te kako su ljudi upoznati s time kako zaslužiti nagradu ($U = 24141,000$, $p < 0,01$). Za razliku od toga, vidljivo je kako se s tvrdnjom da su postupci vezani za primjenu pravila često ignorirani u

većoj mjeri, slažu učenici koji su bili izloženi vršnjačkom nasilju u odnosu na one koji mu nisu bili izloženi ($U = 20864,000$, $p < 0,01$).

Dakle, dobiveni rezultati i na ovoj razini analize ukazuju na to da učenici koji nemaju iskustva s vršnjačkim nasiljem imaju pozitivniji stav prema jasnoći, konzistentnosti i korektnosti školskih pravila, u odnosu na učenike koji su na neki način bili izloženi vršnjačkom nasilju.

5. RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Iako srednjoškolsko obrazovanje, prema važećim propisima, još uvijek nije obvezno u Republici Hrvatskoj, velika većina djece pohađa ili gimnazije ili srednje strukovne škole, odnosno prolazi kroz sustav srednjoškolskog obrazovanja. Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi¹ jednako regulira obvezu srednjih škola, kao i obvezu osnovnih škola da svojim učenicima pružaju ne samo obrazovanje nego i odgoj. Stoga su odgojne poruke koje učenici dobivaju u srednjim školama jednako dalekosežne kao i odgojne poruke koje pružaju osnovne škole, iako percepcija u praksi nije uvijek takva, odnosno u srednjim se školama težište stavlja na obrazovanje, dok se odgojna uloga više pripisuje osnovnoj školi.

Rezultati ovog istraživanja potvrdili su da i srednjoškolska razina obrazovanja ima važnu odgojnu ulogu, pogotovo kada je riječ o nenamjernom odgoju, odnosno o odgoju koji proizlazi iz određenih postupaka i praksi škole. Poznato je kako su pravila, odnosno norme važna komponenta organizacijske kulture svake organizacije (Schneider i Barbera, 2014), pa tako i škole (Maslowski, 2006) jer o njima ovisi kako će se vrijednosni sustav i ciljevi organizacije realizirati u praksi kroz ponašanje njenih članova. Ovdje se također vrijedi podsjetiti činjenice da kvalitetne norme i dosljednost u njihovoj primjeni znatno doprinose homogenosti organizacijske kulture svake organizacije jer omogućuju višu razinu postizanja organizacijskih ciljeva i ostvarenja temeljnih vrijednosti organizacije (Gonzales-Roma i sur., 2002; Luria, 2008; Zohar i Tenne-Gazit, 2008).

Imajući u vidu navedene činjenice, generalno možemo biti prilično zadovoljni s rezultatima ovog istraživanja jer iz njih proizlazi kako su školska pravila u zagrebačkim srednjim školama korektno postavljena, jasno komunicirana i dosljedno provedena. Naravno, imamo u vidu ograničenje ovog istraživanja koje se sastoji u činjenici da ovdje razmatramo školska pravila isključivo iz perspektive učenika, ali na temelju specifičnih odlika populacije srednjoškolskih učenika koji se nalaze u razdoblju adolescencije kada

1 <https://www.zakon.hr/z/317/Zakon-o-odgoju-i-obrazovanju-u-osnovnoj-i-srednjoj-%C5%A1koli>

uglavnom pokazuju otpor prema svim formalnim autoritetima, možemo pretpostaviti da su oni znatno stroži kritičari školskih pravila nego njihovi nastavnici i ostalo školsko osoblje.

Ono što u rezultatima ovog istraživanja ipak daje povoda za zabrinutost jest činjenica da pozitivne procjene korektnosti, jasnoće i konzistentnosti primjene školskih pravila nisu jednako raširene među svim učenicima. U ovom istraživanju promatrali smo učenike koji imaju iskustvo s nasiljem u školi i učenike koji nemaju takvo iskustvo. Zanimljivo je uočiti kako su razlike u njihovim percepcijama školskih pravila uočene već na deskriptivnoj razini analize i verificirane multivarijatnom metodom. Također, moramo biti svjesni činjenice da se te razlike ne pojavljuju kod pojedinih čestica kojima je u ovom istraživanju operacionaliziran koncept školskih pravila, nego se statistički značajne razlike pojavljuju kod svih deset promatranih čestica. Dakle, prevedemo li to na jezik organizacijske kulture škole, možemo zaključiti kako učenici koji imaju neko iskustvo nasilja u školi lošije procjenjuju korektnost, komunikaciju i dosljednu provedbu pravila koja vrijede u njihovim školama.

Svakako bi se tu moglo postaviti pitanje objektivnosti učenika koji imaju neki oblik iskustva s nasiljem u školi, no nama je svakako indikativan već i taj subjektivni aspekt jer možemo pretpostaviti da se upravo taj dio učeničke populacije u svojoj školi ne osjeća jednako dobro kao učenici koji nemaju nikakvo iskustvo s nasiljem u školi. Vrlo je indikativno da upravo oni učenici koji imaju iskustvo nasilja u školi percipiraju školska pravila manje korektnima nego učenici koji nemaju to iskustvo. Također može biti vrlo indikativno da se učenici koji imaju iskustvo nasilja u školi manje slažu s konstatacijom da su sankcije za kršenje školskih pravila jednake za sve. Ovdje se svakako otvara perspektiva novih istraživanja u kojima bi se pokušalo naći odgovor na pitanje generatora tih razlika u percepcijama učenika s iskustvom nasilja u školi i bez tog. Danas smo vrlo dobro svjesni činjenice da škola nije nužno isključivo zaštitni čimbenik, nego znamo da može biti i rizični čimbenik poremećaja u ponašanju, pa tako i nasilja kod učenika. Međutim upitno je koliko su do sada dostatno znanstveno istražene sve mogućnosti škole kao zaštitnog čimbenika, pa ne možemo ni od učitelja, drugog školskog osoblja i ravnatelja škola očekivati da će u praksi primjenjivati puni spektar tih mogućnosti. Pogotovo se može steći dojam da u tom smislu još nije dovoljno iskorišten koncept organizacijske kulture škole, a rezultati ovoga istraživanja pokazuju kako se upravo tu otvaraju važne mogućnosti.

Iskustvo nasilja u školi, koja bi trebala biti mjesto sigurnosti i pozitivnih odgojnih poruka za sve učenike, svakako je neugodno samo po sebi i može na učenika ostaviti negativne posljedice te se negativno odraziti na njegov

zdrav rast i razvoj, motivaciju za obavljanje školskih zadaća i uspjeh u školi. Organizacijska kultura škole trebala bi biti dovoljno snažna i dovoljno homogena da takvim učenicima pruži odgovarajuću podršku i pomoć. U terminima rezultata ovoga istraživanja, to bi značilo organizacijsku kulturu škole čija pravila bi jednako percipirali svi učenici bez obzira na to imaju li iskustvo s nasiljem u školi ili ne. S obzirom na to da je cilj svake škole što bolji školski uspjeh učenika, a to dobrim dijelom ovisi o brojnim motivacijskim čimbenicima i ukupnim uvjetima života u školi, rezultati ovog istraživanja trebali bi dati poticaj znanstvenicima i praktičarima da se u srednje škole unesu upravo takve promjene koje će omogućiti takva školska pravila i njihovu primjenu koja će biti čimbenik motivacije za sve učenike.

Percepcija školskih pravila kod učenika ključna je za učinkovitost prevencije vršnjačkog nasilja, a ta percepcija značajno varira ovisno o njihovom osobnom iskustvu s nasiljem. Školska kultura koja aktivno uključuje učenike u kreiranje i razumijevanje pravila može osnažiti njihovu ulogu u prepoznavanju i sprječavanju nasilja. Prepoznajući različite perspektive žrtava, svjedoka i počinitelja, škole mogu prilagoditi svoje preventivne strategije i komunikaciju, čineći pravila relevantnijima i djelotvornijima. Stoga kontinuirano praćenje i analiza percepcija učenika, uz otvoreni dijalog o školskim pravilima i vršnjačkom nasilju, nužni su za izgradnju sigurne i podržavajuće školske zajednice. Neke od preporuka u stvaranju i provođenju preventivnih programa bile bi – poboljšati percepciju odnosa među učenicima u školi, da se svi učenici osjećaju sigurno te da se afirmacijski promovira ponašanje koje nije nasilno, a pogotovo kod dječaka od njihove ranije dobi (Vlah i Perger, 2017). Samo takvim sveobuhvatnim pristupom možemo stvoriti okruženje u kojem se svi učenici osjećaju sigurno i zaštićeno.

LITERATURA

- Arifin, M. (2014). The Influence of Competence, Motivation, and Organisational Culture to High School Teacher Job Satisfaction and Performance. *International Education Studies*, 8(1), 38-45.
- Arifin, F., Troena, E. A., Djumahir, Rahayu, M. (2014). The Influence of Organizational Culture, Leadership, And Personal Characteristics towards Work Engagement and Its Impacts on Teacher's Performance (A Study on Accredited High Schools in Jakarta). *International Journal of Business and Mangement Invention*, 3(1), 20-29.
- Bahamonde-Gunnell, M. (2000). *Teachers' Perceptions of School Culture in Relation to Job Satisfaction and Commitment*. Dissertation.
- Bernabe, R. D. (2016). Organizational Culture and School Productivity of Elementary Teachers in The City Schools Division of Dasmarias City Cavite, Department Of Education. *Second Asia Pacific Conference on Advanced Research*, 2014-220.
- Davila, A., Willower, D. J. (1996). Organizational Culture in a Mexican School: Lessons for Reform. *International Journal of Educational Reform*, 5(4), 438-443.

- Dumay, X. (2009). Origins and Consequences of Schools' Organizational Culture for Student Achievement. *Educational Administration Quarterly*, 45(4), 523-555.
- Europska komisija (2017). *Bijela knjiga o budućnosti Europe - Razmatranja i scenarij za EU-27 do 2025*. Ured za publikacije Europske unije
- Espelage, D., Anderman, E. M., Evanell Brown, V., Jones, A., Lynne Lane, K., McMahon, S., Reddy, L. A., Reynolds, C. R. (2013). Understanding and Preventing Violence Directed Against Teachers – Recommendations for a National Research, Practice, and Policy Agenda. *American Psychologist*, 68(2), 75-87.
- Facer, K., Enright, B. (2017). A Question of Purpose: Engaged Learning and the Research Mission of University. U J. Sachs, i L. Clark, *Learning Through Community Engagement* (str. 53-64). Springer.
- Gonzalez-Roma, V., Peiro, J. M., Tordera, N. (2002). An Examination of the Antecedents and Moderator Influences of Climate Strength. *Journal of Applied Psychology*, 87(3), 465-473.
- Gruenert, S. (2008). School Culture, School Climate: They Are Not the Same Thing. *The Many Hats of the Principal*, 56-59.
- Hulpiaa, H., Devosb, G., Rosseelc, Y. (2009). The relationship between the perception of distributed leadership in secondary schools and teachers and teacher leaders job satisfaction and organizational commitment. *School Effectiveness and School Improvement*, 20(3), 291-317.
- Iancu, D. (2009). Determinants of the organizational culture on professional satisfaction in higher education institutions. *Bulletin Scientific*, 28(2), 68-73.
- Kane, E., Hoff, N., Cathcart, A., Heifner, A., Palmon, S., Peterson, R. L. (2016). *School Climate & Culture*. Strategy Brief.
- Kraft, M. A., Marinell, W. H., Yee, D. (2016). *School Organizational Contexts, Teacher Turnover, and Student Achievement: Evidence from Panel Data*. Working Paper.
- Loughridge, M., Tarantino, L. R. (2004). *Leading Effective Secondary School Reform: Your Guide to Strategies That Work*. Corwin Press.
- Lokmić, M., Opić, S., Bilić, V. (2013). Violence against teachers – rule or exception? *International Journal of Cognitive Research in science, engineering and education*. 1(2), 6-15.
- Luria, G. (2008). Climate strength - How leaders form consensus. *The Leadership Quarterly* 19, 42-53.
- Maslowski, R. (2001). *School Culture and School Performance*. Enschede: Twente University Press.
- Ng'ang'a, M., Nyongesa, W. J. (2012). The Impact of Organisational Culture on Performance of Educational Institutions. *International Journal of Business and Social Science*, 3(8), 2011-2017.
- Ornstein, A. C., Levine, D. E. (2006). *Foundations of Education 9th*. Houghton Mifflin Company.
- Özsoy, E., Uslu, O. (2019). Examining the Effects of Sustainable Organizational Culture on Academic Achievement. *Discourse and Communication for Sustainable Education*, 10, 37-46.
- Pavičić Vukičević, J., Prpić, M., Korda, M. (2020). Respect for Teachers in Relation to Student Violence against Teachers. *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 22 (4), 1199-1225.
- Prpić, M. (2019). Students' Violence against Teachers in Relation to School Climate. *Varstvoslovje*, 21 (4), 405-425.
- Prpić, M., Pavičić Vukičević, J., Korda, M. (2019) Šolska klima kot napovedovalec nasilja učencev nad učitelji. *Šolsko polje*, 30 (3/4), 33-59.

- Saani, A.-J., Opare, J. A., Yarquah, J. A. (2014). The Complex Influence of School Organizational Culture on Teachers' Commitment to the Teaching Profession. *Jurnal Pendidikan Malaysia*, 39(2), 101-107.
- Saylor, N., Gruber, P., Nix, M. (2013). Student Development in Theory and Practice. U A. Hoy, i M. Johnson, *Deepening Community Engagement in Higher Education* (str. 40-53). Palgrave Macmillan.
- Sempene, M. E., Rieger, H. S., Roodt, G. (2002). Job satisfaction in relation to organizational culture. *South Africa Journal of Industrial Psychology*, 28(2), 23-30.
- Schein, E. H. (1985). *Organizational culture and leadership*. Jossey-Bass.
- Schneider, B. K. M. (2014). *The Oxford Handbook of Organizational Climate and Culture*. Oxford University Press.
- Suharningsih, Murtedjo. (2017). Role of Organizational Culture on the Performance Primary School Teachers. *Journal of Education and Learning*, 6(1), 95-101.
- Van der Westhuizen, P. C., Mosoge, M. J., Swanepoel, L. H., Coetsee, L. D. (2005). Organizational Culture and Academic Achievement in Secondary Schools. *Education and Urban Society*, 38(1), 89-109.
- Vlah, N., Perger, S. (2014). Povezanost vršnjačkog nasilja s percipiranom školskom klimom kod učenika osnovne škole. *Kriminologija i socijalna integracija*, 22(1), 1-25.
- Wai-ming Tam, F., Cheng, Y.-C. (2003). A Typology of Organizational Culture in Primary Schools: Productive, Shaky, Conservative, or Hindering? *International Journal of Educational Reform*, 12(1), 2-25.
- Way, N., Ranjini, R., Rhodes, J. (2007). Student's Perceptions of School Climate During the Middle School Years: Associations with Trajectories of Psychological and Behavioral Adjustment. *American Journal of Community Psychology*. 40, 194-213.
- Winchester-Seeto, T., McLachlan, K., Rowe, A., Solomonides, I., Williamson, K. (2017). Transformational Learning - Possibilities, Theories, Questions and Challenges. U J. Sachs, i L. Clark, *Learning Through Community Engagement* (str. 99-114). Springer.
- Zohar, D., Tenen-Gazit, O. (2008). Transformational Leadership and Group Interaction as Climate Antecedents: A Social Network Analysis. *Journal of Applied Psychology*, 93(4), 744-757.

Organizational culture and prevention of peer violence in school: Perception of school rules from the perspective of students with regard to experience with peer violence

ABSTRACT

The education system, through its educational institutions, has an extremely important potential for forming young people as constructive, responsible, competent, and useful members of society and

community. Scientists have tried to identify predictors of educational success (failure) in various ways and from different research perspectives. Schools have the role and task of educating students. In defining the organizational culture of a school, the authors start from the concepts of organizational culture and emphasize values, beliefs, norms, and behaviors as the main components of the organizational climate of a school. The organizational culture of a school represents the way an individual school functions. In an effort to understand the organizational culture of a school, researchers usually try to identify individual components of the organizational culture of a school, most often focusing on the values shared by teachers, school staff, and students, or the school's value system. Violence in schools occurs within a social context and involves complex interactions between individuals, where the key generators of such undesirable and potentially risky behaviors do not have to be limited to individuals. Although we perceive schools as educational institutions with the function of suppressing such forms of behavior, research shows that school situations are one of the main generators of violent behavior in schools, mainly due to stress, regardless of whether it is caused by teachers, students or parents. In order to suppress peer violence, it is necessary to continuously implement preventive programs – for students, school employees and parents. The aim of the research was to examine the perception of the school climate and assess the clarity, consistency and correctness of school rules. The results of this research confirmed that the secondary school level of education also has an important educational role, especially when it comes to unintentional education, that is, education that results from certain procedures and practices of the school. It is known that rules or norms are an important component of the organizational culture of every organization, including schools.

Keywords: organizational culture, prevention of peer violence, school rules

POVIJEST

Ustaška politika masovnih zločina nad romskim stanovništvom na slavonsko – srijemskom području, 1941. – 1945.¹

Izvorni znanstveni rad

Danijel Vojak

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Marulićev trg 19/1, 10000 Zagreb

danijel.vojak@pilar.hr

SAŽETAK

Tijekom Drugog svjetskog rata na području Nezavisne Države Hrvatske (dalje NDH) romsko stanovništvo došlo je pod udar genocidne politike ustaških vlasti. Takva represivna politika temeljila se na rasnim zakonskim odredbama donesenim nekoliko tjedana nakon preuzimanja vlasti u NDH, kojima su Romi smatrani nearijevcima i time bili isključeni od priznavanja državljanstva. Ustaške vlasti promišljale su o mogućnosti kolonizacije, no od toga su odustale uslijed vojne i političke destabilizacije izbijanjem antifašističkog ustanka stanovništva. Upravo tada, u ljeto 1941. godine, ustaške državne vlasti usmjeravaju svoju politiku glede Roma prema njihovoj deportaciji u logore, posebice u jasenovački logor. Sustavne deportacije Roma odvijaju se nakon donošenja posebne odredbe od 19. svibnja 1942. godine, čime je većina Roma iz NDH bila deportirana u jasenovački logor, gdje je bila mučena i ubijana. Istodobno s politikom deportacije Roma ustaške vlasti započinju i s politikom terora, što je značilo provođenje masovnih ubojstava romskog stanovništva. Takva politika nad romskim stanovništvom nastavila se do posljednjih dana rata. U radu je analizirana politika terora ustaških vlasti nad romskim stanovništvom na slavonskom i srijemskom području. Analiza je posebice fokusirana na pitanje stradanja Roma u logorima Jasenovac, Vinkovci i Tenja.

1 Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Zaboravljena mjesta stradanja nepoćudnih: Genocid nad Romima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: istraživanje, memorijalizacija, edukacija“ koji financira Europska unija – Next Generation EU (01/08-73/23-2519-8).

Ključne riječi: Romi, Nezavisna Država Hrvatska, Slavonija, Srijem, masovni zločini.

1. UVOD

Višestoljetno prisustvo romskog stanovništva na hrvatskim povijesnim područjima većinom je bilo obilježeno pokušajima vlasti da ih prognaju i/ili asimiliraju. Sličan negativan odnos prema romskom stanovništvu bio je primjetan kod domicilnog (neromskog) stanovništva, koje ih je većinom percipiralo kao okorjele kriminalce, asocijalce, besposličare, otimače djece, širitelje zaraze, špijune i sl. Slijedom toga događali su se nerijetki nasilni sukobi u kojima bi Romi bili protjerani iz svojih domova, pretučeni i sl. Približavanjem Drugog svjetskog slični nasilni sukobi bili su sve češći i predstavljaju svojevrsnu najavu njihova genocidna stradanja za vrijeme rata. Dolaskom ustaškog pokreta na vlast u novoosnovanoj NDH započeo je progon romskog stanovništva temeljen na rasnom zakonodavstvu. Većina romskog stanovništva u NDH živjela je na slavonsko-srijemskom području i bili su među prvima na udaru genocidne politike ustaških vlasti. Ta politika terora posebice je bila vidljiva u masovnim deportacijama u logore, napose u jasenovački sustav logora, gdje su Romi bili mučeni i ubijani. Posljedica takve ustaške genocidne politike bila su ispražnjena slavonska i srijemska sela od Roma, jer je tek manji dio njih preživio.

2. UKRATKO O POVIJESTI ROMSKOG STANOVNIŠTVA NA HRVATSKIM PODRUČJIMA S POSEBNIM OSVRTOM NA SLAVONSKO I SRIJEMSKO PODRUČJE UOČI DRUGOG SVJETSKOG RATA

Prisutnost (doseljavanje) romskog stanovništva na slavonsko-srijemskom području nije istražena, već se može s određenom vjerojatnošću povezati s osmanlijskom prisutnošću na tom području. Više povijesnih izvora o životu Roma na tom području poznato je od 18. st., nakon Osmanlijskog povlačenja kada ih habsburške monarhijske vlasti sustavno naseljavaju. U drugoj polovini 18. st. romsko stanovništvo na tim područjima bilo je pod snažnim represivnim pritiskom asimilacijske politike habsburških vladara Marije Terezije i Josipa II, koji su propisali da se Romi nazivaju Novoseljaci, te oduzimanje romske djece, prisilnu sedentarizaciju i sl. Unatoč takvoj politici i dalje je znatan dio romskog stanovništva vodio nomadski način života i predstavljali su socioekonomski neintegrirani dio društva (Vojak, Kovačev, 2018, 285-304). Zakonodavni pritisak vlasti nad Romima na slavonskim i srijemskim

područjima nastavio se tijekom 19. st. i prvu polovinu 20. st. Fokus takve anticiganističke politike bilo je sprječavanje dolaska „stranih“ Roma i represivna asimilacija i sedentarizacija „domaćih“ Roma. U 19. st. državne i lokalne vlasti intenzivirale su sličnu zakonodavnu politiku prema Romima, a posljedica je da se povećavao broj sedentarnih Roma (Vojak, 2005: 432-461).

Nakon završetka Prvog svjetskog rata slavonsko-srijemsko područje postaje dio nove državne cjeline (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1929. Kraljevine Jugoslavije). Na temelju relevantnih demografskih izvora, od 1880. do 1931. na tom području živjelo je između 1995 Roma (1880. godine) i 8170 Roma (1931.). Ti podaci temelje se na analizi dostupnih statističkih podataka iz popisa stanovništva, a koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu i to u fondu Republičkog zavoda za statistiku SRH (Hrvatski državni arhiv, Republički zavod za statistiku SRH, Popis stanovništva Kraljevine SHS 1921., kut. 47., sv. 60./ Popisni materijali iz 1931.g i statistike koje su vođene do 1941. g., kut. 63. sv. 81). Uočljivo je kako je najveći broj Roma na promatranom području živio 1931. godine, kada je popisano njih 8170. Slavica Hrečkovski u radu o progonima i deportacijama slavonskih Roma u Koncentracioni logor Jasenovac iznijela je podatak da je prema popisu stanovništva iz 1931. godine živjelo oko 10 000 Roma, većinom u kotarima Županja, Vukovar, Vinkovci, Valpovo, Đakovo, Virovitica i Podravska Slatina, a manji broj njih živio je u ostalim kotarima (Hrečkovski, 1985: 35). Hrečkovski iznijeti broj temelji na „slobodnoj procjeni“ Martina Kaminskog i analizi podataka iz popisa stanovništva 1931. godine, a koji su objavljeni u statističkim publikacijama. Problem je što u tim publikacijama nisu uneseni podaci o broju Roma, već ih je Hrečkovski pribrajala iz rubrike „ostali i nepoznato“, što je metodološki posve pogrešno (Hrečkovski, 1985: 35, 37-38).

Ako izračunamo postotni udio broja Roma u ukupnom broju na hrvatskom područjima, on je u tom razdoblju bio između 51 % i 62 %, što znači nešto više od polovine od ukupnog broja na hrvatskim područjima (to se odnosi na broj Roma u Savskoj i Primorskoj banovini). Prostorni razmještaj romskog stanovništva pokazuje kako je najveći dio Roma živio u županijskom, đakovačkom, slatinskom, vukovarskom i valpovačkom kotaru, a istodobno najmanji u kotarima Novske, Pakraca i Požege. Potrebno je istaknuti kako je romsko stanovništvo većinom živjelo na ruralnim područjima, bilo je većinom mlade dobne strukture i nepismeno te su većinom bili pravoslavne i rimokatoličke vjeroispovijesti (Vojak, 2004a: 701-728; Vojak, 2004b: 447-476; Vojak, 2005: 432-461).

Specifičnost romskog stanovništva jest da se oni međusobno razlikuju po tome govore li ili ne romskim jezikom, drže li se romskih običaja, žive li sje-dilačkim ili nomadskim načinom života, kojim se zanimanjima bave i sl. U

tom kontekstu uoči Drugog svjetskog rata živjele su romske skupine koje su tada nazivane Kolompari, Koritari, Drobni kovači i Čergari ili Turski Cigani, Rumunjski Cigani i Karavlas (Fancev 1912: 3; Horvat, 1942: 749). Hrečkovski navodi kako Romi na slavonskom području uoči Drugog svjetskog rata

„[...] stanovali su uglavnom izvan naselja u njihovoj neposrednoj blizini, obično na kraju sela ili grada, uz cestu ili uz rijeku i potoke. Među njima bilo je i onih koji su prekinuli s nomadskim načinom života i stalno se nastanili u jednom mjestu, sagradili kuće i bavili se zemljoradnjom ili nekim od zanata, kao na primjer kovanje, krpljenje kotlova, izrada korita i drugim sličnim obrtom [...]“ (Hrečkovski, 1985: 35).

Državne i lokalne vlasti u međuratnom razdoblju nastavile su s represivnom politikom prema romskom stanovništvu. I u tom razdoblju donesene su brojne zakonske odredbe čiji je cilj bio prisiliti ih na sjedilački način života. No i dalje je kod domicilnog (neromskog) stanovništva prevladavala negativna percepcija Roma kao okorjelih kriminalaca, prevaranata, otmičara djece, asocijalaca, besposličara, širitelja zaraza i sl. Slijedom toga nerijetko su se događali nasilni sukobi između neromskog i romskog stanovništva, u kojima su Romima bile zapaljene kuće, a oni isprebijani i sl. Kako se približavao Drugi svjetski rat, takvi slučajevi bili su sve češći i nasilniji (Vojak, 2025: 228-255). Potrebno je istaknuti kako su takvi nasilni slučajevi posebno bili prisutni na slavonsko-srijemskom području. Zanimljiv je slučaj masovnog nasilja nad Romima koji se dogodio u veljači 1941. godine na području Velike Kopanice (kotar Slavonski Brod). Sredinom veljače 1941. godine lokalne vlasti i nadležne policijske (žandarmerijske) vlasti izvijestile su kako je 400-tinjak seljaka iz Velike Kopanice protjeralo Rome porušivši im kuće. Povod za takvo masovno nasilje bila je navodna krađa koju je nekoliko Roma počinilo nad tamošnjim stanovništvom. Manji dio lokalnog stanovništva bio je uhićen i procesuiran, no Romi više nisu tamo živjeli. Središnje banske vlasti u Zagrebu kasnije su oštro osudile taj događaj te su zatražile ispitivanje okolnosti naseljavanja navedenih Roma i poduzimanje mjera u sprječavanju sličnih događaja (Vojak, 2025: 228-255). Taj slučaj bio je procesuiran za vrijeme NDH jer je državno tužiteljstvo u Osijeku 22. srpnja 1942. podiglo optužnicu protiv devetorice seljaka, u kojoj je navedeno:

„[...] da su se dana 15.2.1941. uvečer oko 7 – 8 sati u selu Velika Kopanica pridružili jednoj grupi nepoznatih osoba- seljaka istog sela, koji su se oboružani sa puškama, samokresima, vilama i sjekirama, skupili, da se osvete ciganima tog sela radu u selu učestalih kradja, te pucajući provalili u dvorište i kuće tih cigana, te ih iztjerali iz njihovih kuća i

tvorno napadali, a zatim počeli rušiti njihove kuće i uništavati njihov namještaj u kućama [...]“ (Državni arhiv u Osijeku, Državno tužiteljstvo Osijek, sign. HR-DAOS-309, kut. 9, br. 1088/42).

Nije poznat ishod tog slučaja, no zanimljivo je da su pravosudne institucije nastojale procesuirati nasilje nad romskim stanovništvom, koje je tada bilo žrtvom genocidne politike istih vlasti.

Tablica 1. Broj Roma na slavonsko-srijemskom području, 1880. – 1931.

	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.
Županija Srijemska						
kotar Ilok	44	91	180	278	246	190
kotar Vinkovci	438	604	769	1014	352	587
kotar Vukovar	178	228	201	459	331	769
kotar Županja	443	694	733	1138	340	1287
Grad Vinkovci					2	10
Grad Vukovar					5	1
Ukupno:	1103	1617	1883	2889	1276	2844
Županija Bjelovarsko-Križevačka						
kotar Garešnica		1	7	88	81	401
kotar Grubišno polje		5	89	146	104	135
Ukupno:		6	96	234	185	536
Županija Požeška						
kotar Brod	114	147	74	154	22	209
kotar Daruvar	8	27	57	80	53	131
kotar Nova Gradiška	45	24		10	94	95
kotar Novska			46	7	34	14
kotar Pakrac	6	7	6			39
kotar Požega	38			9		88
Grad Brod	1	6		12		6
Grad Požega				2		
Ukupno:	212	211	183	274	203	582

	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.
Županija Virovitička						
kotar Đakovo	115	289	522	607	208	834
kotar Donji Miholjac	17	110	112	305	221	556
kotar Našice	173	241	337	502	287	470
kotar Osijek	158	241	559	764	286	444
kotar Slatina	25	80	332	431	395	804
kotar Valpovo					329	709
kotar Virovitica	189	58	191	352	247	297
Grad Virovitica					3	87
Grad Osijek	3		7	17	1	7
Ukupno:	680	1019	2060	2978	1977	4208
Ukupno SLAVONIJA, SRIJEM:	1995	2853	4222	6375	3641	8170
Ukupno HRVATSKA:	3482	4893	7207	12267	5911	14284
Postotni udio:	57%	58%	59%	52%	62%	57%

Izvori: (Statistički godišnjak, 1913 24 -35; Statistički godišnjak, 1917., 23 - 24; HDA, *Popis stanovništva Kraljevine SHS 1921.*, kut. 47., sv. 60./ *Popisni materijali iz 1931.g i statistike koje su vođene do 1941. g.*, kut. 63. sv. 81).

3. ROMSKO STANOVNIŠTVO U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ S POSEBNIM OSVRTOM NA SLAVONSKO I SRIJEMSKO PODRUČJE

Profašistički i radikalno nacionalistički ustaški pokret predvođen Antom Pavelićem uz vojnu i političku podršku Sila Osovinu preuzeo je kontrolu vlasti nad hrvatskim područjem u travnju 1941. godine te proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku. Nije poznato da su ustaške vlasti imale pripremljenu određenu političku strategiju prema romskom stanovništvu nakon preuzimanja vlasti. Ustaški ideolozi, poput Mile Budaka, Ante Pavelića, Mladena Lorkovića i dr., nastojali su rasno i na druge načine povezati (rasno) porijeklo Srba i Roma, navodeći, primjerice, „cigansko porijeklo“ srpske kraljevske dinastije Karađorđevića (Krizman, 1983: 85). Prvi obrisi ustaške politike prema Romima u novoosnovanoj državi bili su vidljivi u novinstvu. Tako su početkom svibnja 1941. godine u varaždinskom listu *Hrvatsko jedinstvo*,

istaknuti Srbi i Židovi kao neprijatelji hrvatske države i hrvatskog naroda, a navedeni su i Romima kao „paraziti – nametnici“, „čirevi“ i izdajnici prema hrvatskom narodu (*Hrvatsko jedinstvo*, 3. 5. 1941., br. 185: 1). Istodobno, istaknuti ustaški dužnosnici, između ostalih Alija Šuljak i Mladen Lorković, sve češće u javnom govorima ističu Rome kao neprijatelje novouspostavljene hrvatske države i društva te predlažu njihovu kolonizaciju i korištenje na prisilnim javnim radovima (Vukčević, 1994: 80-81).

U takvom negativnom javnom i političkom okružju ustaške vlasti krajem travnja 1941. godine donose rasne zakonske odredbe: „Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti“, „Zakonske odredbe o državljanstvu“ i „Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“ u čijem je članku 4. jasno navedena rasna klasifikacija Roma. Tim odredbama Romi se rasno definiraju kao nearijevci, što im uskraćuje pravo dobivanja državljanstva. Takav nesigurni pravni položaj omogućio je vršenje politike terora nad njima (*Zakoni, zakonske odredbe* 1941: 107, 111, 113-114; Blažević i Alijagić, 2010: 879-916; Lengel-Krizman, 1986: 30-32). Sljedeći potez ustaških vlasti u odnosu prema romskom stanovništvu jest razmatranje o potrebi njihovog koloniziranja, što je ustvari značilo koncentriranja na određenim područjima. Taj je proces vodio novoosnovani Zavod za kolonizaciju, koji je u lipnju 1941. godine dobio prijedlog križevačkih lokalnih vlasti o potrebi kolonizacije (iseljavanja) Roma. Zavod je zatim predložio da se prije same kolonizacije provede popisivanje romskog stanovništva kako bi se dobilo uvid u tadašnji demografsko-socijalni položaj Roma. Popis je proveden u srpnju i kolovozu iste godine i bio je obvezujući za Rome. Nakon toga državne vlasti odustale su od ideje kolonizacije Roma, ponajviše zbog sve veće unutrašnje političke nestabilnosti nakon izbijanja antifašističkog ustanka (Vojak, 2022: 241-253; Vojak, 2015: 43-51; Milošević, 1981: 240).

Nakon provođenja popisivanja Roma i odustajanja od njihove kolonizacije u ljeto 1941. godine ustaške vlasti odlučile su deportacijom u logore riješiti ono što su nazivali „ciganskim pitanjem“. Tako Ministarstvo unutarnjih poslova donosi 19. svibnja 1942. godine okružnicu, nakon čega je slijedila odredba Ustaške nadzorne službe, uz podršku Ravnateljstva za javni red i sigurnost, o „evakuaciji“ svih Roma u državi (Lengel-Krizman, 2003: 41-42). U idućim mjesecima slijedile su masovne deportacije Roma u jasenovački sustav logora.

Istodobno ustaške državne vlasti u svojoj politici terora koristile su medije prikazujući deportacije Roma kao konačno rješavanje „ciganskog pitanja“. Primjer takvog medijskog izvještavanja jest zagrebački list *Nova hrvatska*, koja izvješćuje početkom lipnja 1942. godine:

„[...] cigansko pitanje, o kojem se raspravljalo čitav niz godina, konačno je riješeno. Nakon brojnih anketa, tisuće novinskih članaka i predloga, sad su oblasti ozbiljno povele računa o ciganima, koji su nomadskim i skitničkim životom zadavali brige selima i gradovima. Stalno se pitalo, kad će prestati skitanje, prosjačenje, nered i varanje s tajanstvenim blagom i ljubavnim napitcima, te kradje sijena i drugih stvari. Na cestama smo – još pred godinu dana – često gledali stalne selidbe cigana. Brojne skupine s kolima prolazile su iz jednog kraja u drugi, gdje su nicali ciganski šatori. Upravo je neugodno bilo promatrati odrpanu odjeću cigana. Ciganke – koritarke su prolazile u svakojakvim haljinama, a njihova mnogobrojna djeca su bila upravo gola. Svi su prljavi i zapušteni, a osobito ciganska djeca su puna nečistoće. Ljudi su se upravo čudili izgledu tih cigana, koji su živjeli na primitivan način. Njihova vanjština, nerad i nered – to sve je loše djelovalo na strance, koji su putovali našim cestama. Sada se pristupilo rješavanju ciganskog pitanja. Ovo pleme prestati će svojim dosadnjim vjekovnim načinom života [...]“ (*Nova Hrvatska*, 3. VI. 1942.: 8).

Masovne deportacije Roma u jasenovački logor provodile su se na slavonskom i srijemskom području. Tako su zabilježene deportacije Roma iz Vukovara, Vinkovaca, Đakova, Orahovice, Našica, Podravske Slatine, Daruvara, Virovitice, Suhopolja, Grubišnog Polja, Slavonske Požege, Broda na Savi (Slavonskog Broda), Nove Gradiške, Novske, Iriga, Hrvatskih Karlovaca (Sremskih Karlovaca) i dr. (Hrečkovski, 1985: 36; Lazić-Gojko, 1982: 49-51, 298-300; Vojak, 2022: 11-32). Sve do kraja rata ustaške vlasti nastavile su s deportacijama Roma. Poznata je deportacija Roma iz Slakovaca (kod Novih Jankovaca) koja se dogodila 15. listopada 1942. godine i deportacija Roma iz Gundinaca (područje Županje) u jasenovački logor (Kolesar, 1998: 88; Hrečkovski, 1982: 401-402).

Zanimljivo je osvrnuti se na svjedočanstva preživjelih jasenovačkih logoraša o postupku vlasti i domicilnog stanovništva prilikom deportacija Roma u jasenovački logor. Vidljivo je kako su deportacije većinom provodile ustaške vlasti uz pomoć lokalnih žandara, stanovništva i vojnih (domobranskih) jedinica. Nerijetko su vlasti za vrijeme deportacije obmanjivale Rome govoreći im da će biti odvedeni na Kosovo ili Bosnu i Hercegovinu. Slično se dogodilo Romima u selu Bobota (kotar Vukovar):

„[...] ustaše su došle u Bobotu, opkolile u rano jutro ciganske domove i sve ih istjerali na poljanu. Tako opkoljenim naoružanim ustašama održao je jedan od ustaških zapovjednika govor. U svom govoru taj ih je ubjeđivao da ih sprovode u Kosovo gdje će dobiti imanja koja

su ostala iza preseljenih Srba i Albanaca i koja treba da se obrađuju. Zbog toga, rekao je, ne treba da se uzrujavaju i pokušaju da beže, da nije potrebno da se bez potrebe izlažu riziku i pogibiji. Jer, ako netko pokuša na napusti grupu, biće ustrijeljen. Cigani su mirno saslušali saopštenje i otišli pod pratnjom naoružanih ustaša u Vukovar [...]“ (Džakić, 1970: 127).

Dio Roma s promatranog područja uspio je izbjeći deportaciju. Primjerice, neki su izuzeti iz deportacija ako su bili djeca u miješanim (romsko-neromskim) brakovima. Tako nije deportiran Rom Pavo Voga iz Otoka (vinkovačko područje) jer mu je otac bio Mađar (Bulajić, 1988: 105, 122). Dio Roma uspio je pobjeći prilikom deportacija, kao što svjedoči primjer četvorice Roma iz Bobote, koji su jedini od tamošnjih Roma izbjegli deportaciju u jasenovački logor ljeti 1942. godine. Oni su se zatim pridružili partizanskom pokretu. O tome je svjedočio Rom Milan Nikolić iz Bobote u kolovozu 1951. godine navodeći kako je on:

„[...] uspio pobjeći sa još nekim Ciganima one noće kad su Cigani iz sela Bobote pohapšeni i odvedeni u internaciju. Kad sam se drugi dan vratio u selo Bobotu, čitavo cigansko naselje bilo je potpuno pusto i u njem se nije nalazila ni živa duša. Ja sam se neko vrijeme sakrivao pred organima tzv. NDH, ali su me žandari uspjeli uhvatiti...[...] ... Prilikom preprečivanja uspio sam pobjeći s Nikolić Dragan, Ilija i Savo odvedeni su u koncentracioni logor, odakle se više nikad nisu vratili. Nakon svog bijega ja sam otišao u partizane gdje sam ostao sve do 1945. god [...]“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, sign. HR-HDA-421, kut. 128, Optužnica Pavelić – Artuković).

Većina Roma koji su izbjegli deportaciju u jasenovački logor priključili su se antifašističkom partizanskom pokretu otpora. Tako je Rom Mile Radosavljević izbjegao deportaciju Roma iz Vrbanje, nakon čega se s obitelji priključio partizanima (Kokanović, 1985: 127). Romkinja Danica Nikolić i njezin nevjenčani suprug Šandor Nikolić uspjeli su izbjeći deportaciju iz sela Negoslavci (kotar Vukovara) i nakon toga pridružili su se partizanskom pokretu (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, sign. HR-HDA-421, kut. 128, Optužnica Pavelić – Artuković).

Nakon deportacija Roma u jasenovački logor, iza njih je ostala pokretna i nepokretna imovina, kuće, poljoprivredna zemljišta, domaće životinje i sl. Tu imovinu preuzele su državne vlasti, a nadležan je bio Zavod za kolonizaciju i Uredi za kolonizaciju. Za područje Slavonije i Srijema tu je bio nadležan Ured za kolonizaciju u Osijeku, koji je za vrijeme masovne deportacije Roma u jasenovački sustav logora propisao način preuzimanja njihove

imovine. Tako je Ured za kolonizaciju u Osijeku 11. lipnja 1942. godine donio posebnu odredbu naslovljenu „Preuzimanje i obrada ciganskih posjeda – okružnica“, koja je bila upućena svim kotarskim, gradskim i općinskim vlastima te Pokretnom uredu Zavoda za kolonizaciju u Hrvatskoj Mitrovici. U „Okružnici“ je navedeno:

„[...] Zavod za kolonizaciju u Zagrebu preuzimat će prema dobivenoj naredbi posjede izseljenih ciganskih obitelji. To će biti započeto kasnije, dok se dovrše najpotrebnije predradnje, a za sada je najpreče, da se obradi zemlja i sačuva imetak. Potrebno je stoga, da se obćine pobrinu ponajprije za obradbu zemlje, a osim toga neka nam najdulje u roku od 5 dana pošalju popis svih izseljenih ciganskih obitelji sa sljedećim podacima:

1/ Prezime, očevo ime i rođeno ime, 2/ mjesto, 3/ Što posjeduje, a/ od zemljišta b/ od zgrada c/ od stoke, d/ od gospodarskog oruđa e/ od ostalih stvari. Obćine ujedno trebaju izviestiti na koji način je uređeno pitanje obrade zemlje. Molimo obćine, da ovaj predmet smatraju veoma žurnim [...].“ (Državni arhiv u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, sign. HR-DAOS-50, kut. 5339, br. 29405/42.).

Nekoliko dana ranije, 4. lipnja 1942. godine, vinkovačke kotarske vlasti uputile su dopis pod predmetom „Cigani otprema u logor – likvidacija imovine“ tijelima devetnaestoro općinskih vlasti u kojem se propisuje postupanje s imovinom „izseljenih“ (deportiranih) Roma. Između ostalog, propisano je:

„[...] u svrhu likvidacije imovine izseljenih cigana na području ovoga kotara naredjuje se obćinskim poglavarstvima žurni postupak i to: I./ da bi ova oblast mogla žurno podnieti prijedlog Državnoj Riznici – odjel za državnu imovinu, navjeru i dugove – Ured za podržavljeni imetak u Zagrebu o prenosu nekretnina u vlasništvo Države, poziva se naslov, da ODMAH zatraži od nadležnog Gruntovnog ureda radi službene potrebe gruntovni izvadak za svaki pojedini posjed. Sa gruntovnim izvadcima naslov će ovamo predložiti parcele kao zemljišta, a u posebnim rubrikama istaknuti vrijednost svake zgrade bez zemljišta i konačno, kolika bi iznosila najamnina za svaku kuću slučaju da se izdade za stanovanje kojem stanaru...[...]...Skreće se pažnja, da se sva imovina izseljenih popiše i procjeni i sa njome vodi računa kao javnom dobru, jer će se za svaku nepravilnost organa u ovom poslu najstrožije postupati. – Na čuvanje imovine poklanjati naročitu pažnju. Zajedno sa ovim poslom, imade se obaviti rad, kao i raspoložba imovinom i svih izseljenih židova na području obćine, u koliko to nije do sada učinjeno. – UREDOVATI ŽURNO PRIJE SVEGA OSTALOG REDOVNOG POSLA. Rok: 30. lipnja [...].“ (Državni arhiv u Vukovaru

– Sabirni arhivski centar u Vinkovcima, Kotarska oblast Vinkovci, sign. HR-DAVU-SCVK-37, kut. 501, 1942. god., br. 17999/42)

U idućim mjesecima središnje vlasti s lokalnim vlastima preuzimale su romsku imovinu. Dio te imovine odmah se prodavao na javnim aukcijama, a kupci su bili lokalno (neromsko) stanovništvo. Takve javne aukcije romske imovine zabilježene su na širem vinkovačkom području u rujnu 1942. godine. Na temelju sačuvanih dražbenih zapisnika vidljivo je da su stotine stanovnika vinkovačkog područja kupovale imovinu deportiranih Roma, poput kućanskih predmeta, odjeće, posteljine, ručnika, stolnjaka i sl. Prikupljeni prihodi proslijeđeni su Zavodu za kolonizaciju u Zagrebu (Hrvatski državni arhiv, Zavod za kolonizaciju NDH, sign. HR-HDA-246, kut. 325, „Dražbeni zapisnik ciganskih stvari u Vinkovcima dana 18 /1 / 20 / IX 42“.).

Neromsko stanovništvo na slavonsko-srijemskom području svjedočilo je politici terora ustaških vlasti prema romskom stanovništvu. Dio neroma na tom području živio je u dobrim odnosima s Romima. Nakon rata oni su svjedočili pred pravosudnim institucijama o progonu Roma. Jedno od tih svjedočanstva iznio je Andrija Lučić, ratar iz Novih Jankovaca, te je svjedočio o deportaciji Roma iz svog sela:

„[...] baš tog dana ja sam bio kod kuće i gledao sam iz svoje kuće sakupljanje cigana i jednog momenta je došao tadašnji predsjednik općine imenom Šilder Križan i lupao je na moj prozor tražeći mene da upregnem konja i kola i da idem voziti cigane. To sam i ja učinio po njegovom nalogu bojeći se da i meni se nebi što dogodilo i sjećam se dobro da su moja kola bila natovarena sa dvije babe i 3 – 4 djece njihove unučadi starih moguće od 2 – 5 godina. U kola su natovarile nešto njihove robe koju su nosili sa sobom. Bilo je tamo mnogo kola mobiliziranih za voženje cigana, dok su ostali morali ići pješice, kogod je bio sposoban za hodanje [...].“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, sign. HR-HDA-421, kut. 128, Optužnica Pavelić – Artuković).

Slično je svjedočio i Marko Kovačić o deportaciji Roma iz sela Stari Mikanovci (vinkovački kotar) navodeći kako:

„[...] ja sam gledao kako su ustaše tjerovali cigane koji su kroz selo prolazili, međjutim ustaše nisu dozvoljavali da se cigani pozdrave, te koji su mene pozdravljali dobivali su i batina sa kundacima od puške. Sa sobom su nosili samo pokrivače i nešto malo robe, dok ostala njihova imovina je ostala i po ustašama bila razgrabljena [...].“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, sign. HR-HDA-421, kut. 128, Optužnica Pavelić – Artuković).

4. O BROJU UBIJENIH ROMA U NDH S OSVRTOM NA BROJ UBIJENIH NA SLAVONSKO-SRIJEMSKOM PODRUČJU

Znatan dio historiografskog istraživanja utrošen je u razmatranje pitanja brojčanih razmjera stradanja stanovništva u NDH. Unatoč tome i dalje je odgovor na to pitanje većinom temeljen na procjenama, a ne na točnim i preciznim podacima. Ne želeći ulaziti detaljnije u tu materiju, potrebno je istaknuti kako postoje objektivni razlozi njezine kompleksnosti. Ponajprije to se odnosi na manjkavost relevantne dokumentacije jer znatan dio ključne dokumentacije (primjerice popisa deportiranih stanovnika u logore, kao i samih logoraša) nije sačuvan. Ono što je sačuvano nije dovoljno za određivanje preciznih brojki. Istodobno istraživači se prvenstveno oslanjaju na prikupljena usmena svjedočanstva, koja je sustavno prikupljala Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i republička Javna tužiteljstva. Takvi izvori nerijetko su nedovoljni za donošenje preciznijih brojki. Drugi ključan razlog jest što ne postoje točni podaci o broju stanovnika početkom rata, kako bi se taj broj mogao preciznije usporediti s podacima iz prvog poslijeratnog popisa stanovništva, provedenog 1948. godine. Problem je što se popis stanovništva zakazan za 1941. godinu nije proveo uslijed izbijanja rata. Tako se za utvrđivanje broja stanovnika početkom rata koriste demografski izračuni temeljeni na podacima iz popisa stanovništva iz 1931. godine. Istodobno poslijeratni popisi žrtava obilovali su metodološkim nedosljednostima i raznim drugim problemima (Geiger, 2020: 517-585; Sobolevski, 1986: 1281-1287). Ako se toj materiji pridruži pitanje utvrđivanja preciznih brojki romskih žrtava, problem postaje još kompleksniji jer se kod njih ističe pitanje utvrđivanja točne etničke identifikacije. Drugim riječima, Romi su često zbog straha od progona skrivali svoj etnički identitet i izjašnjavali se kao pripadnici drugih etničkih skupina (etnička mimikrija) (Vojak, 2004b: 447-476; Tomasevich, 2010: 676-677).

Unatoč navedenim problemima, potrebno je i dalje pokušavati utvrditi što precizniji broj romskih žrtava Drugog svjetskog rata. Prvi podatak koji nam može u tome poslužiti odnosi se na podatke iz poslijeratnog popisa stanovništva iz 1948. godine, koji je zabilježio samo 405 Roma na području Hrvatske i 442 na području Bosne i Hercegovine (*Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine* 1954: 224-251, 260-279). Na temelju tog podataka može se razumjeti totalitet stradanja Roma je je njihova predratna zajednica bila gotovo uništena. Ako se iz popisa stanovništva iz 1948. godine izuzme broj od 68 Roma na slavonsko-srijemskom području, vidljivo je da se radi o otprilike 17 % od ukupno popisanih Roma u Narodnoj Republici Hrvatskoj. Broj romskog stanovništva u Hrvatskoj je tek u posljednjem popisu stanovništva

iz 2021. godine dosegnuo broj kao prije Drugog svjetskog rata. Potrebno je reći kako današnju romsku zajednicu u Hrvatskoj uvelike čine Romi koji su doselili iz bivših jugoslavenskih republika i pokrajina, napose iz Makedonije, Kosova, Srbije i Bosne i Hercegovine.

Tablica 2. Broj Roma u Narodnoj Republici Hrvatskoj prema popisu stanovništva iz 1948. godine

Narodna Republika Hrvatska, 1948.		
Kotar	Broj Roma	Slavonsko-srijemska područja
Beli Manastir	264	
Bjelovar	9	9
Čakovec	1	
Čazma	3	3
Daruvar	11	
Delnice	3	
Đakovo	21	21
Garešnica	23	23
Glina	2	
Gračac	3	
Jastrebarsko	2	
Karlovac	3	
Koprivnica	12	
Makarska	11	
Ogulin	4	
Osijek	4	4
Grad Osijek	3	3
Petrinja	3	
Rijeka	1	
Slavonski Brod	1	1
Split	5	
Varaždin	1	
Vinkovci	2	2
Vrginmost	10	
Zagreb	3	
Ukupno	405	66

Izvor: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine. Stanovništvo po narodnosti*, knjiga IX. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1948.: 224-251.

Zbog nemogućnosti iznošenja preciznih brojeva o ubijenim Romima u NDH, različiti stručnjaci svoje podatke temeljili su isključivo na procjenama. Tako Milan Bulajić ističe 40 000, Rajko Đurić između 40 000 i 60 000, Manachem Shelah i Dennis Reinhartz 26 000, Ferdo Čulinović 30 000, Jozo Tomasevich 20 000, a Ivo Goldstein 15 000 ubijenih Roma u NDH (Bulajić, 1988: 83; Biondich, 2002: 39; Geiger, 2011: 699-749; Đurić, 2007: 108; Čulinović, 1970: 324-325; Tomasevich, 2010: 676). Dennis Reinhartz je u jednom od svojih radova istaknuo kako je na području NDH, „proporcionalno gledajući“, izvršen najveći genocid nad romskim stanovništvom tijekom Drugoga svjetskog rata (Reinhartz, 2009: 104).

5. JASENOVAČKI SUSTAV LOGORA KAO SREDIŠNJE MJESTO MASOVNOG STRADANJA ROMSKOG STANOVNIŠTVA NA SLAVONSKO-SRIJEMSKOG PODRUČJU

Središnje mjesto ustaške politike masovnog terora prema nepoćudnim dijelovima stanovništva NDH, među njima i Romima, bio je jasenovački sustav logora. Taj logor bio je dio šire ustaške politike vlasti u organizaciji sustava logora: sabirališta, useljeničko-iseljenički logori, sabirni i radni logori, osnovani po uzoru na nacističke logore u Njemačkoj (Kevo, 2003: 472-473).

Jasenovački sustav logora izgrađen je u ljeto 1941. godine na močvarnom i izoliranom području Lonjskog polja, i to u blizini ušća rijeke Une u rijeku Savu. Jasenovački logor činio je sustav manjih logora, po uzoru na nacistički logor Sachsenhausen-Oranienburg u blizini Berlina. Glavne skupine logoraša činili su Židovi i Srbi, Romi, Hrvati antifašisti i protivnici ustaškog režima (Kevo, 2003: 471-499). Prve skupine Roma u tom logoru zabilježene su početkom kolovoza 1941. godine, kada su iz logora Danica transportirani zatočeni Romi sa šireg područja Podravine (Vojak, 2023: 15-42). Sustavne deportacije Roma u taj logor odvijale su se nakon donošenja spomenute odredbe od 19. svibnja 1942. godine.

U idućim mjesecima uslijedile su masovne deportacije Roma iz svih područja NDH u jasenovački sustav logora. Među njima bio je deportiran znatan broj Roma sa slavonsko-srijemskog područja. Spomenuti Milan Radosavljević iz Novih Jankovaca detaljno je nakon rata opisao deportaciju Roma iz svog sela u jasenovački sustav logora:

„[...] U Novim Jankovcima u to vrijeme živjelo je oko 830 Cigana. U mjesecu maju 1942.g., a to je bilo dan uoči Duhova, svi kućegospodari bili su po organima tzv. Nezavisne države Hrvatske prevedeni u općinsko poglavarstvo u Jankovcima i tu su morali dati podatke o svim članovima svoje porodice. tom prilikom bilo nam je saopćeno da ćemo sa

svojim porodicama biti preseljeni u Rumunjsku ili Banat te da ćemo tamo dobiti kuće i dovoljno zemlje za obradivanje. Međutim, iste večeri naše je cigansko naselje u Novim Jankovcima bilo opkoljeno od naoružanih i uniformiranih lica, te je bilo zabranjeno da napuštamo svoje naselje. Drugo jutro su nas istjerali iz naših domova i prepratili u Vinkovce. Tom prilikom uzeli smo sobom najnužnije predmete iz svog kućanstva i nešto hrane. Neki Cigani koji su imali vlastite konje i kola strpali su svoju imovinu u kola. Kad smo došli u Vinkovce tu su nas ustaše počeli tući batinama i natjerali nas u jedan podljikavom žicom ograđeni prostor koji se je nalazio odmah iza mosta pokraj rijeke. Tu smo prenoćili, a primijetio sam da su se u tom prostoru pored nas nalazili još i Cigani iz susjednih sela Mikanovci i Privlaka. Drugo jutro prepratili su nas na željezničku stanicu i tu nas strpali u marvinske vagone, koje su zatim zatvorili. Tom prilikom smjeli smo sobom ponijeti samo najnužnije predmete, a konji i kola su ostali na onom mjestu gdje smo prenoćili. U tim vagonima bili smo zatvoreni sve do poslije podne kada je vlak krenuo. Vagoni su bili jako natrpani i nisu nam davali ni hranu ni piće. Vidjeli smo da smo prevareni i da ćemo nastradati pa su uslijed toga mnogi cigani stalno plakali. Idućeg jutra rano odmah nakon svitanja stigli smo u Jasenovac. Vlak je stao izvan logora i nas su odmah po izlasku iz vagona naoružani ustaše otjerali u prostor ograđen bodljikavom žicom. Tu su nas odmah odvojili od naših žena i djece, a nama muškarcima naredili su da predamo sav novac, predmete od vrijednosti i hranu, nakon čega su nas otjerali u jedan bodljikavom žicom ograđeni prostor na kojem nije bilo nikakvih zgrada ni nastamba. Na tom prostoru nalazilo nas se je pretpostavljam oko 1000 muškaraca. Pored nas u udaljenosti od svojih 20 met. nalazio se sličan bodljikavom žicom ograđeni prazni prostor u kojem su bili smješteni naše žene i djeca. Naš logor nalazio se odmah kraj nasipa pored obale Save [...].“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske sign. HR-HDA-421, kut. 128, Optužnica Pavelić – Artuković).

Dio jasenovačkog sustava logora bio je logor Stara Gradiška, u kojemu su bili zatočeni i Romi. Prvi transporti Roma u Staru Gradišku bili su posljednjeg dana 1941. godine, kada su sa Židovima premješteni iz logora Jasenovac. Romkinje su bile smještene u dijelu logora nazvanom Kula, gdje su većinom bile smještene židovske i srpske logorašice, a manjim dijelom i hrvatske logorašice (Amulić i Huber, 1980: 89, 93). Jedna od logorašica bila je i Romkinja Stana Kajčić, koja je nakon rata svjedočila:

„[...] Ja sam živjela sa mojim roditeljima u selu Dubovcu, kotar Okučani, oca su mi Ustaše otjerali u zatvor u N. Gradišku i bio je tamo 3 mjeseca i mamu mu je tamo nosila jesti, te noći kada je ona njemu nosila jesti nas su t.j. mene i moju sestru otjerali sa ostalim Srbima u St. Gradišku i tamo smo bili 6 mjeseci ...(...)...Gledala sam sa svojim očima gdje je jedna židovka žena dotjerana u St. Gradišku i imala je kod sebe novac i drugi puno stvari i kada su je dotjerali naredio [naredio, op.a.] joj je Ustaša da baci novac na zemlju ona mi je rekla „da neće“, zatim je drugi ustaša uzeo pušku i opalio jedan puta i nije je ubio još je bila živa i drugi puta je opalio jedan put i nije je ubio još je bila živa i drugi puta je opalio i još nije bila mrtva tek treći puta je ubio i onda su uzeli novac i svugli [svukli, op.a.] je голу tako da je ostala u samim gaćicama, zatim su dvama civilima naredili da je uzmu i bace u Savu. Dok smo se nalazili u Gradiški nisu nam davali ni vode a niti jesti po 3 dana, zato vrijeme smo cijelo spavali na betonu [...]“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske, signatura: HR-HDA-421, kut. 123 bez broja: „Spisak Cigana, iz St. Jankovca i N. Jankovca, a koji su bili u logoru u Jasenovcu i Gradiški koji su prisustvovali ubistvu i pokolju/Izjava...“)]

Znatan broj Roma bio je mučen i ubijan u jasenovačkom logoru. O tome postoje brojna svjedočanstva. Prema nekim svjedočenjima Romkinje su bile mučene, silovane i ubijene ubrzo nakon dolaska u jasenovački logor. O tome je svjedočio Rom Nikola Mitrović:

„[...] Muškarci su bili odvojeni od žena, koje su se nalazili u logoru odmah kraj nas. Već prve noći bili smo čuli viku u ženskom logoru i saznali smo pojedine ciganske žene i djevojke bile silovane po ustašama. Iz tog ženskog logora ubrzo su počeli odvoditi u nepoznatom pravcu veće grupe, a noću smo sa južne obale Save iz tzv. Gradine čuli povremeno vriskanje i jaukanje [...]“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske sign. HR-HDA-421, kut. 128, Optužnica Pavelić – Artuković).

Preživjeli neromski logoraši nakon rata isticali su kako su Romi bili u najgorem položaju od svih logoraša, tako je Jovan Živković nakon rata istaknuo kako su Romi bili „prvenstvene“ žrtve genocida u logoru. Dalje navodi kako oni Romi koji nisu mogli raditi bili odmah ubijani i kako upravo romski logoraši nisu imali nikakvu šansu preživjeti (Bulajić, 1988: 128). Milko Riffer, i sam jasenovački logoraš, istaknuo je kako su logorske vlasti smatrale da „ubiješ li Ciganina, učinio si korisno djelo, kao da si prignječio noktom stjecnicu“ (Riffer, 1946: 155).

Nameće se pitanje koliki je broj romskih logoraša sa slavonsko-srijemskog područja bio deportiran i ubijen u jasenovačkom sustavu logora. Kao i u slučaju pitanja preciznog broja romskih žrtava u NDH, teško je navesti točan broj. Zasigurno u odgovoru na to pitanje može pomoći „Poimenični popis žrtava KL Jasenovac 1941. – 1945.“ koji su izradili stručni djelatnici Spomen-područja Jasenovca. No potrebno je te brojke uzeti s određenom rezervom, ponajprije zbog toga što je teško utvrditi upravne granice NDH sa sadašnjim upravnim granicama Republike Hrvatske. No prema dostupnim podacima iz dokumenta „Poimenični popis žrtava KL Jasenovac 1941. – 1945.“ zabilježeno je 10 042 Roma sa slavonsko-srijemskog područja. Najveći broj njih bio je deportiran iz Vukovarsko-srijemske županije i to čak njih 4564, a zatim je 2149 Roma bilo deportirano iz Osječko-baranjske županije. Prema trenutačnim podacima iz istog izvora, navedeno je kako je u jasenovačkom sustavu logora ukupno stradalo 16 173 Roma, što znači da je oko 62 % od ukupnih romskih žrtava dolazio upravo sa slavonsko-srijemskog područja. Slično je istaknula Narcisa Lengel-Krizman, koja je navela kako je 8570 ubijenih Roma u jasenovačkom logoru, među kojima je najviše njih dolazilo s današnjeg prostora Vukovarsko-srijemske i Osječko-baranjske županije (Lengel-Krizman, 2003: 60-61). S druge strane postoje drugačiji podaci o broju ubijenih Roma u tom logoru. Tako je Antun Miletić u djelu o ubijenima u jasenovačkom logoru iznio podatak da je ondje ubijeno 19 532 Roma s područja današnje Republike Hrvatske i 4126 Roma s područja današnje Bosne i Hercegovine (Miletić, 2011: 445-450, 793-798). U svakom slučaju, može se zaključiti kako je glavnina Roma sa slavonsko-srijemskog područja stradala u jasenovačkom sustavu logora.

Tablica 3. Broj Roma sa slavonsko-srijemskog područja u jasenovačkom logoru
Izvor: Poimenični popis žrtava KL Jasenovac 1941. – 1945. Spomen-područje Jasenovac²

Vukovarsko - srijemska županija		Požeško-slavonska županija		Brodsko-posavska županija	
Općine/Gradovi	Broj Roma	Općine/Gradovi	Broj Roma	Općine/Gradovi	Broj Roma
Andrijaševci	9	Brestovac	4	Bebrina	
Babina Greda	86	Čaglin	3	Brodski Stupnik	
Bogdanovci		Jakšić		Bukovlje	
Borovo	5	Kaptol		Cernik	1
Bošnjaci	457	Velika		Davor	
Cerna	259	Grad Kutjevo	7	Donji Andrijevi	20
Drenovci	269	Grad Lipik	5	Dragalić	5
Gradište	10	Grad Pakrac	3	Garčin	29
Gunja	55	Grad Pleternica	10	Gornja Vrba	1
Ivankovo	77	Grad Požega		Gornji Bogičevci	4
Jarmina		Ukupno	32	Gundinci	22
Lovas	2	Virovitičko-podravska županija		Slakar	
Markušica	381	Općine/Gradovi	Broj Roma	Nova Kapela	
Negoslavci	9	Crnac	36	Okučani	31
Nijemci	24	Čačinci	7	Oprisavci	8
Nuštar	14	Čađavica	226	Oriovac	
Privlaka	219	Gradina	296	Podcrkavlje	
Stari Jankovci	861	Lukač	2	Rešetari	
Stari Mikanovci	54	Mikleuš		Sibinj	2
Štitar	42	Nova Bukovica	38	Sikirevci	
Tompojevci	40	Pitomača	16	Slavonski Šamac	2
Tordinci	47	Sopje	199	Stara Gradiška	2
Tovarnik	186	Suhopolje	287	Staro Petrovo Selo	16
Trpinja	331	Špišić Bukovica	65	Velika Kopanica	
Vođinci		Voćin	21	Vrbje	
Vrbanja	433	Zdenci	4	Vrpolje	125
Grad Ilok	33	Grad Orahovica	20	Grad Nova Gradiška	1
Grad Otok	282	Grad Slatina	109	Grad Slavonski Brod	34
Grad Vinkovci	32	Grad Virovitica	43	Ukupno	303
Grad Vukovar	45	Ukupno	1369		
Grad Županja	302				
Ukupno	4564				

2 Na podacima iz „Poimeničnog popisa žrtava KL Jasenovac 1941. – 1945.“ posebno se zahvaljujem kolegi Đorđu Mihoviloviću, kustosu Spomen-područja Jasenovac.

Bjelovarsko - bilogorska županija	
Općine/Gradovi	Broj Roma
Berek	
Dežanovac	40
Đulovac	23
Hercegovac	13
Ivanska	403
Kapela	107
Končanica	14
Nova Rača	18
Rovišće	10
Severin	
Sirač	
Šandrovac	7
Štefanje	97
Velika Pisanica	29
Velika Trnovitica	2
Veliki Grđevac	74
Veliko Trojstvo	33
Zrinski Topolovac	5
Grad Bjelovar	98
Grad Čazma	361
Grad Daruvar	79
Grad Garešnica	75
Grad Grubišno Polje	38
Ukupno	1526

Osječko - baranjska županija			
Općine/Gradovi	Broj Roma	Općine/Gradovi	Broj Roma
Antunovac		Podgorač	145
Bilje		Podravska Moslavina	38
Čeminac		Popovac	
Čepin	23	Punitovci	4
Darda	6	Satnica Đakovačka	58
Donja Motičina		Semeljci	162
Draž		Strizivojna	38
Drenje	122	Šodolovci	
Đurđenovac	23	Trnava	
Erdut	123	Viljevo	128
Ernestinovo		Viškovci	65
Feričanci	44	Vladislavci	34
Gorjani		Vuka	
Jagodnjak	25	Grad Beli Manastir	
Kneževi Vinogradi		Grad Belišće	42
Koška	51	Grad Donji Miholjac	279
Levanjska Varoš		Grad Đakovo	47
Magadenovac	52	Grad Našice	28
Marijanci	57	Grad Osijek	171
Petlovac	1	Grad Valpovo	345
Petrijevci	38		
		Ukupno	2149

Sisačko-moslavačka županija	
Općine/Gradovi	Broj Roma
Jasenovac	
Lipovljani	30
Grad Novska	69
Ukupno	99

Ukupno Županije/Gradovi	10 042

LOGOR VINKOVCI I TENJA

Središnje mjesto stradanja Roma u NDH, tako i onih sa slavonsko-srijemskog područja, bio je jasenovački sustav logora. No jedan manji dio Roma s promatranog područja bio je deportiran u druge logore. Jedan od tih logora bio je u Vinkovcima, gdje se prema postojećem izvoru navodi kako je petero Roma iz tog logora ubijeno cjepanicama (Puškar, 1967: 220). Drugi podatak o Romima u logoru Vinkovci temelji se na svjedočanstvu Roma Gliše Petrovića iz Starih Mikanovaca (kotar Vinkovci). On je 1942. godine sa svojom obitelji i 60 drugih romskih obitelji deportiran u jasenovački logor odakle je nakon 15 dana uspio pobjeći. Kraće vrijeme uspješno se skrivao, ali su ga ustaške vlasti uhvatile kad se vratio u Stare Mikanovce. Zatim je bio deportiran u vinkovački logor, odakle je nakon tri mjeseca „otjeran“ u Njemačku do kraja rata (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, sign. HR-HDA-421, kut. 128, Optužnica Pavelić – Artuković). Nisu trenutačno poznati drugi izvori vezani za Rome u logoru Vinkovci, što ustvari ističe potrebu daljnjih sustavnih proučavanja tog pitanja.

Slična je situacija i s podacima o Romima deportiranim u logor Tenja. Podaci o tome dostupni su u sačuvanim arhivskim spisima *Projekt Dotrščina: Zagrepčani – revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. – 1945.* U jednom od spisa navedena su imena trinaestero Roma iz Tenje koji su krajem travnja 1945. godine deportirani iz tog logora na zagrebačko mjesto masovnog zločina Dotrščina. Ukupno je navedeno sljedećih trinaestero Roma iz Tenje:

- 1) Blagoje Nikolić (rođen 1907., zemljoradnik, Tenja)
- 2) Branko Nikolić (rođen 1921., zemljoradnik, Tenja)
- 3) Budimka Nikolić (dijete od 5 godina / rođena 1940., Tenja)
- 4) Đorđe Nikolić (dijete od 5 godina / rođena 1940., Tenja)
- 5) Dorgije [Đorđe] Nikolić (rođen 1937., Tenja)
- 6) Jelka Nikolić (dijete od 5 godina / rođena 1940., Tenja)
- 7) Julka Nikolić (rođena 1921., kućanica, Tenja)
- 8) Ljubica Nikolić (rođena 1920., kućanica, Tenja)
- 9) Miloš Nikolić (dijete od 1 godine / rođen 1944., Tenja)
- 10) Momčilo Nikolić (rođen 1919., zemljoradnik, Tenja)
- 11) Nikola Nikolić (dječak od 10 godina / rođen 1935., Tenja)
- 12) Stana Nikolić (rođena 1920., kućanica, Tenja)
- 13) Vidoje Nikolić (1938., Tenja)

Izvor: Hrvatski državni arhiv, Projekt Dotrščina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija), sign. HR-HDA-511-2-1.

Uočljivo je kako su znatan dio deportiranih romskih logoraša u Tenji činila djeca. Iz dostupnih spisa nije poznat točan datum masovnog strijeljanja romskih zatočenika u Dotršćini. No taj događaj može se povezati s drugim podacima dostupnima u dokumentaciji, u kojoj je navedeno kako je skupina od 45 zatočenika 22. ožujka 1945. godine odvedena iz osječkog zatvora i prebačena u zagrebački zatvor na Savskoj cesti, gdje im je priključena skupina zatočenika od 12 osoba iz Vinkovaca. Od te skupine od 57 zatočenika, njih je 52 strijeljano je na Dotršćini i to od 26. travnja 1945. do 3. svibnja 1945. godine. Moguće je da su među tim ubijenim zatočenicima bili i Romi, no to bi trebalo utvrditi daljnjim znanstvenim istraživanjem.

Drugi izvor o romskim logorašima u logoru Tenja objavili su Grgo Grbešić i Pero Šola u knjizi *Židovski sabirni logori u Đakovu i Tenji*. U njoj donose popis od 103 Roma koji su bili zatočeni u tom logoru. Većina romskih logoraša bila je deportirana iz Trpinje, Čepina, Hrastina i Bobote. Ako se analizira navedeni popis, može se vidjeti kako su većinu romskih logoraša činili Romi (57), a manjina su bile Romkinje (46). Također je primjetno kako su djeca sačinjavala nešto više od polovine romskih logoraša (55 djece ili 53 % od ukupnog broja romskih logoraša) (Grbešić i Šola, 2024: 171,173,179, 315).

Može se zaključiti da su Romi bili među logorašima u Tenji, no tek sustavnija istraživanja moći će odgovoriti na brojna pitanja koja se nameću, poput usporedbi položaja romskih zatočenika s ostalim (drugim etničkim) skupinama logoraša.

6. ZAKLJUČAK

Romsko stanovništvo uoči Drugog svjetskog rata većinom je živjelo na slavonsko-srijemskom području, i to u ruralnim područjima. Približavanjem Drugog svjetskog rata sve su više bilježeni nasilni sukobi između romskog i neromskog stanovništva, u kojima su nerijetko Romi bili pretučeni i protjerani iz svojih kuća. To nam pokazuje slučaj u Velikoj Kopanici početkom 1941. godine kada je četiristotinjak mještana nasilno protjeralo i pretuklo tamošnje Rome sumnjičeći ih za ugrožavanje sigurnosti. Proglašenjem NDH i dolaskom ustaških vlasti u znatnoj mjeri pogoršao se i položaj romskog stanovništva. Vlasti su ih rasno definirale kao nearijevce i time su izgubili pravo na državljanstvo, što je otvorilo vrata daljnjem represivnom progonu. On se ubrzo i dogodio masovnim deportiranjem u jasenovački sustav logora sredinom 1942. godine. Romi sa slavonsko-srijemskog područja činili su većinu među romskim logorašima jasenovačkog logora koje je bilo središnje mjesto politike terora ustaških vlasti nad Romima u NDH. Znatno dio Roma s promatranog područja mučen je i ubijen u tom logoru. Istodobno manji dio Roma sa slavonsko-srijemskog područja bio je deportiran i u druge logore, poput logora u Vinkovcima i Tenji. No glede toga potrebna su dodatna znanstvena istraživanja kako bi se ustanovilo zašto, kada i kako su Romi bili deportirani u navedene logore. Posljedica ustaške politike terora, koja se može shvatiti kao dio njihove genocidne politike prema Romima, bila je gotovo uništena predratna romska zajednica na slavonsko-srijemskom području. Tek 66 osoba s tog područja izjasnilo se da su Romi na prvom poslijeratnom popisu stanovništva provedenom 1948. godine, što ukazuje na iznimno velike demografske razmjere njihovog stradanja za vrijeme Drugog svjetskog rata.

BIBLIOGRAFIJA

NEOBJAVLJENI IZVORI

- Državni arhiv u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, sign. HR-DAOS-50.
- Državni arhiv u Osijeku, Državno tužiteljstvo Osijek – Osijek, sign. HR-DAOS-309.
- Državni arhiv u Vukovaru – Sabirni arhivski centar u Vinkovcima, Kotarska oblast Vinkovci, sign. HR-DAVU-SCVK-37.
- Hrvatski državni arhiv, Zavod za kolonizaciju NDH, sign. HR-HDA-246.
- Hrvatski državni arhiv, Republički zavod za statistiku SRH, sign. HR-HDA-367.
- Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, sign. HR-HDA-421.
- Hrvatski državni arhiv, Projekt Dotrščina: Zagrepčani - revolucionari, antifašisti i žrtve fašističkog terora 1941. - 1945. (podserija), sign. HR-HDA-511-2-1.

OBJAVLJENI IZVORI

- (1948.). *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine. Stanovništvo po narodnosti*, knjiga IX. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- (1913.). *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. I (-1905.). Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu.
- (1917.). *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. II. (1906.-1910.). Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu.
- Poimenični popis žrtava KL Jasenovac 1941.-1945.* Spomen – područje Jasenovac.
- (1941.). *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe i. t. d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.*, knjiga I. (svezak 1.-10.). Zagreb: Knjižara St. Kugli.

LITERATURA

- Amulić (Buca), Marijana; Huber, Čedomil (1980.). *Otpor u logoru Stara Gradiška: (iz sjećanja bivših logoraša)*. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac.
- Biondich, Mark (2002.). „Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941-1945“. U: *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro, Robert M. Ehrenreich. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Studies, 33 – 48.
- Blažević, Robert, Amina Alijagić (2010.). „Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH“. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 31 (1): 879 – 916.
- Bulajić, Milan (1988.). *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. II. Beograd: Rad.
- Čulinović, Ferdo (1970.). *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Đurić, Rajko (2007.). *Povijest Roma: prije i poslije Auschwitzta*. Zagreb: Prosvjeta.
- Džakić, Lazar (1970.). *Slavonija se budi*. Vukovar: Savez udruženja boraca NOR-a općinski odbor općine Vukovar.
- Fancev, Franjo (1912.). „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana“. *Narodne novine*, 18.11.1912., 267: 3.
- Geiger, Vladimir (2020.). „Pitanje broja žrtava logora Jasenovac u hrvatskoj i srpskoj historiografiji, publicistici i javnosti nakon raspada SFR Jugoslavije – činjenice, kontroverze i manipulacije“. *Časopis za suvremenu povijest*, 52 (2): 517 – 585.

- Geiger, Vladimir (2011.). „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači“ : brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“. *Časopis za suvremenu povijest* 43 (3): 699 – 749.
- Grbešić, Grgo, Šola, Pero (2024.). *Židovski sabirni logori u Đakovu i Tenji*. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet.
- Horvat, Viktor, et.al (1942.). „Cigani“. *Hrvatska Enciklopedija*, sv. 3 (Boja – Cleveland). Zagreb: Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda 1941-1945, 748 – 751.
- Hrečkovski, Slavica (1985.). „Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac“. U: *Okrugli stol 21. travnja 1984.*, ur. Dobrila Borović. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 35 – 38.
- Hrečkovski, Slavica (1982.). *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje.
- Hrvatsko jedinstvo* = (1941.). „Tri socijalno-politička problema“. *Hrvatsko jedinstvo* (Varaždin), 3.5.1941., br. 185: 1.
- Kevo, Mario (2003.). „Počeci logora Jasenovac“. *Scrinia Slavonica*, 3: 471 – 499.
- Kokanović, Stjepan (1985.). *Radnički i narodnooslobodilački pokret u županjskom kraju*. Županja: Savez udruženja boraca NOR-a Hrvatske, Općinski odbor.
- Kolesar, Drago (1998.). „Gudinačke žrtve II. svjetskog rata i poračća“. *Hrašće*, 3 (1998), br. 12: 83 – 88.
- Krizman, Bogdan (1983). *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus.
- Lazić-Gojko, Dušan (1982.). *Sremsko krvavo leto 1942*. Sremska Mitrovica: Novinsko-izdavačka radna organizacija „Sremske novine“.
- Lengel-Krizman, Narcisa (1986.). „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 – 1945“. *Časopis za suvremenu povijest*, 18 (1): 29 – 42.
- Lengel-Krizman, Narcisa (2003.). *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.
- Miletić, Antun (2011.). *Ubijeni u koncentracijskom logoru Jasenovac 1941-1945*. Jagodina: Gambit.
- Milošević, Slobodan D. (1981). *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945. godine*. Beograd: IRO Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju.
- Nova Hrvatska* = (1942.). „Hrvatska se sela čiste od cigana“. *Nova Hrvatska* (Zagreb), 3.VI.1942., 8.
- Puškar, Slavko (1967.). „Logor u Vinkovcima“. U: *Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi (Materijali naučnog skupa 25. i 26. novembra 1966. povodom 25-godišnjice ustanka)*, ur. Martin Kaminski. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije.
- Reinhartz, Dennis (2009.). „Genocid nad jugoslavenskim Ciganima“. U: *Romi u Drugom svjetskom ratu. Završno poglavlje*, sv. 3, ur. Donald Kenrick. Zagreb: Ibis grafika, 99 – 109.
- Riffer, Milko (1946.). *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Sobolevski, Mihael (1986.). „Konzultirani dopunske izvore“. *Naše teme*, 30 (9): 1281 – 1287.
- Tomasevich, Jozo (2010.). *Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija: 1941-1945*. Zagreb: EPH; Novi liber.
- Vukčević, Slavko (1994.). „Genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – skrivena stvarnost“, *Vojno – historijski glasnik* 44 (1-2): 79 – 104.
- Vojak, Danijel (2004a). „Romska stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850.-1910.“. *Časopis za suvremenu povijest*, 36 (2): 701 – 728.

- Vojak, Danijel (2004b). „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske“. *Migracijske i etničke teme*, 20 (4): 447– 476.
- Vojak, Danijel (2005.). „Bilješke iz povijesti Roma na području Slavonije, 1850.-1941“. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje hrvatskog instituta za povijest*, 5: 432 – 461.
- Vojak, Danijel (2015.). „Počeci progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili o inicijativi Križevaca o potrebi „odstranjenja“ Roma“. U: *Druga međunarodna konferencija Holokaust nad Jevrejima, Romima i Srbima u Drugom svjetskom ratu*, ur. Vojislav Vučinić, Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo u Beogradu, 43 – 51.
- Vojak, Danijel; Kovačev, Neven (2018.). „Teresian and Josephine reform efforts in the regulation of the socioeconomic position of Roma in Croatia and Slavonia“. *Povijesni prilozi* 55: 285 – 304.
- Vojak, Danijel (2022.). „Prva faza rješavanja ‘ciganskog pitanja’ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili popisivanje romskog stanovništva u ljeto 1941.“. U: *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan: zbornik radova u povodu 75. rođendana*, ur. Damir Agičić, Nikola Anušić, Iskra Iveljić, Ida Ograjšek Gornjek. Zagreb: FF press, 241 – 253.
- Vojak, Danijel (2023.). „Između progona i preživljavanja: O Romima u Podravini za vrijeme Drugog svjetskog rata“. U: *Romi u Podravini i njihovo stradanje u Drugom svjetskom ratu*, ur. Robert Čimin, Danijel Vojak. Koprivnica, Muzej grada Koprivnice, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 15 – 42.
- Vojak, Danijel (2025.). „‘I nama mora biti sigurnog mjesta na zemlji i pod suncem?’ ili iz povijesti antiromske politike rasizma i diskriminacije u Hrvatskoj uoči Drugog svjetskog rata“. U: *Dvanaesta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem: Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriji Bivše Jugoslavije*, sv. II, ur. Života Radosavljević, Dragan Tančić, Viktorija Rjapuhina. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo Univerziteta „Union - Nikola Tesla“ u Beogradu, 228 – 255.

The Ustasha policy of mass crimes against the Roma population in the Slavonia-Srijem region, 1941-1945

ABSTRACT

The paper analyzes the policy of terror of the Ustasha authorities against the Roma population in the Slavonian and Srijem regions. The analysis focuses in particular on the issue of the suffering of Roma in the Jasenovac, Vinkovci and Tenja concentration camps. The Roma population on the eve of World War II mostly lived in the Slavonia-Srijem region, mostly in rural areas. As World War II approached, increasingly recorded were violent conflicts between the Roma and non-Roma populations in which the Roma themselves were often beaten and forcibly expelled from their homes. This is illustrated by the case of Velika Kopanica in early 1941, when about four hundred locals

forcibly expelled and beat the local Roma, suspecting them of endangering their security. With the proclamation of the Independent State of Croatia (ISC) and the arrival of the Ustasha authorities, the position of the Roma population significantly deteriorated. The state authorities racially defined them as non-Aryans and thus they lost the right to citizenship, which opened the door to further repressive persecution. The mass deportation to the Jasenovac camp system soon took place in mid-1942. Roma from the Slavonia-Srijem region made up the majority of the Roma inmates of the Jasenovac camp, which was the central location of the Ustasha authorities' policy of terror against the Roma in the ISC. A significant portion of the Roma from this area were then tortured and killed in this camp. At the same time, a smaller part of the Roma communities from the Slavonia-Srijem region were also deported to other camps, such as the camps in Vinkovci and Tenja. However, additional scientific research is needed to establish why, when and how the Roma were deported to these camps. As a result of the Ustasha policy of terror, which can be understood as part of their genocidal policy towards the Roma, the pre-war Roma community in the Slavonia-Srijem region was almost completely destroyed. Only 66 Roma from this area declared themselves Roma in the first post-war census conducted in 1948, which indicates the exceptionally large demographic scale of their suffering during World War II.

Keywords: Roma, Independent State of Croatia, Slavonia, Srijem, mass crimes

Dva Broda – jedan jarbol¹

Bio je to jedan grad, jedan jarbol, a dva broda.

Izvorni znanstveni rad

Filip Škiljan

Institut za istraživanje migracija

Trg Stjepana Radića 3, 10000 Zagreb

filip.skiljan@imin.hr

SAŽETAK

Tekst donosi sveobuhvatan povijesni, kulturni i društveni prikaz odnosa između Slavanskog i Bosanskog Broda – dva grada smještena na suprotnim obalama Save, koje povezuje zajednička povijest, ali i razdvaja granica. Od rimskog naselja Marsonije, preko Osmanskog i Habsburškog Carstva, do modernog doba ta su dva grada bila snažno povezana. U središtu je priče motiv „dva broda i jedan jarbol“ – simbol zajedništva i isprepletenih sudbina. Tijekom povijesti gradovi su dijelili gospodarske veze, kulturne institucije, školstvo, tržišta, industriju (posebice Đuro Đaković i rafineriju), pa čak i slične sudbine u ratnim razaranjima. Most preko Save bio je ključna točka povezivanja, ali i stradanja, posebno u ratovima 20. stoljeća. Poseban dio posvećen je svakodnevnom životu i sjećanjima stanovnika iz razdoblja socijalizma, kada su oba Broda živjela kao jedan grad. Ljudi su prelazili most radi posla, školovanja, trgovine i kulturnih aktivnosti. Navode se i primjeri bliskih međuljudskih odnosa, poput brakova i prijateljstava. Tijekom Domovinskog rata 1990-ih most je postao strateška točka sukoba, a razaranje i zatvaranje granice duboko su promijenili živote ljudi s obje strane. Etnička struktura gradova značajno se promijenila nakon rata: Slavonski Brod postaje utočište za Hrvate iz Bosne, a Bosanski Brod za Srbe iz drugih dijelova BiH. Unatoč poslijeratnim podjelama, tekst završava optimistično, naglašavajući kako mladi ljudi nisu opterećeni prošlošću te da se kulturna

¹ Ovaj članak napisan je u okviru projekta *Pogranično područje Hrvatske i Bosne i Hercegovine-povijest, stanovništvo i migracije (POHIB)*, koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovoran je samo autor i ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

i ljudska povezanost polako vraća. Slavonski i Bosanski Brod dijele jedinstvenu povijest, bogatu međusobnim vezama koje, unatoč političkim granicama i povijesnim tragedijama, ne prestaju postojati. Most, iako često simbol podjela, ostaje i simbol susreta.

Ključne riječi: Slavonski Brod; Bosanski Brod; socijalistički period; granica; Bosanska Posavina; Slavonija

1. GEOGRAFSKO-POVIJESNI OKVIR

Od prapovijesti su obje obale Save u okolici današnjih Bosanskog i Slavanskog Broda bile nastanjene, o čemu svjedoče arheološki nalazi iz toga razdoblja na brojnim lokacijama na lijevoj i desnoj obali rijeke. U rimskom razdoblju područje lijeve obale Save kod Slavanskog Broda bilo je nastanjeno oko utoka potoka Mersunje u Savu, dok je desna obala služila kao tranzit prema unutrašnjosti Bosne. Na lijevoj je, dakle, obali stajao rimski grad Marsonia koji se nalazio upravo na mjestu današnje brodske tvrđave. Marsonia je kao naselje ucrtana i na Tabuli Peutingeriani. Iz rimskog perioda potječu i drugi nalazi. Na Adi između Slavanskog i Bosanskog Broda iskopan je ćup pun novca cara Konstancija II (337. – 361.) i Julijana (361. – 363.). To svjedoči o činjenici da se ondje nalazio prijelaz preko rijeke. Na Klakaru nedaleko Bosanskog Broda pronađeno je rimsko utvrđenje koje je služilo kao pozicija koja je kontrolirala most preko Save. Od Kamena na Klakaru vodio je put popločen velikim kamenim pločama prema današnjem Odžaku. Oba Broda na Savi spominju se već u srednjem vijeku (doduše ne pod tim imenima). Područje Bosanskog Broda bilo je tijekom srednjeg vijeka u posjedu velikaške obitelji Berislavića, pa se nazivao Berislavića Brod. Osmanlije su ga zauzeli 1536. godine, a dio grada koji se nalazio na desnoj obali Save bio je uništen. Na lijevoj strani rijeke, na mjestu današnjeg Slavanskog Broda, tada se razvija naselje koje postaje sjedište kadiluka, a u kojem je boravila vojna posada na čelu s kapetanom. Na desnoj obali rijeke postojala je utvrda koja je bila građena prema sistemu francuskog inženjera Vaubina. Tada se, krajem 17. stoljeća (1691.), to mjesto prvi put navodi kao Turski Brod. Ada između dva Broda bila je također pretvorena u utvrdu. Međutim, trajanje tih utvrda bilo je kratkotrajno jer je Ada razorena 6. studenog 1697. godine i više nikada nije obnovljena. Godine 1691. grad na lijevoj obali rijeke napuštaju muslimani, a ostalo je malobrojno katoličko stanovništvo. Godine 1697. bečki je dvor donio odluku da jedan dio carske vojske na čelu s Eugenom Savojskim prijeđe preko rijeke Save kod današnjeg Slavanskog Broda. Tako je i bilo i Savojski je stigao do Sarajeva koje je temeljito opljačkao i uništio. Nakon toga se s gotovo 40 000 izbjeglica, kršćana pravoslavne i rimokatoličke vjeroispovijesti, vratio do Save koju

je prešao kod sela Poloj na bebrinsku (slavonsku) stranu. Između 1716. i 1718. godine prostor između Bosanskog Broda i Dervente bio je tzv. ničija zemlja, a granica je uspostavljena tek 1718. Požarevačkim mirom i to na sat vremena jahanja od rijeke Save prema unutrašnjosti Bosne. Granica je tada označena humkama, a na stablima gdje je određena granica s austrijske strane ucrtan je križ, a s turske polumjesec. Na mjestu današnjeg Slavanskog Broda podignuta je između 1722. i 1741. godine velika pravokutna utvrda s bastionima za obranu Vojne krajine od Osmanlija. Izvan utvrde nalazio se grad koji 1735. godine postaje sjedište brodske kapetanije, a od 1747. godine i brodske pukovnije. Početkom 18. stoljeća grad na desnoj obali obnovljen je i nazvan Turski Brod. Godine 1716. zauzela ga je austrijska vojska i ponovno uništila. Stoga je 1739. godine sagrađen novi čardak na mjestu palanke, a godine 1780. sagrađena je i dobro utvrđena kula kojom je zapovijedao aga. Bosanski Brod postaje važno trgovačko središte u vrijeme Prvog srpskog ustanka 1804. godine, kada je sav promet za Carigrad preusmjeren umjesto u Beograd, prema Brodu. Slavonski Brod postaje gradom tek 1820. godine, a 1871. godine dobiva naziv Brod na Savi. Godine 1828., prema odredbama iz Karlovačkog mira iz 1699., Ada je vraćena Turcima. Godine 1844. prvi parobrod pristao je u luci Slavonski Brod. Teretni su brodovi prije prolazili kroz Brod te su uglavnom bili natovareni žitom i duhanom. Savom se i splavarilo, najčešće od Slovenije prema Srbiji. Od 1850. godine reformama državne administracije današnjem Bosanskom Brodu dano je ime Busud. Godine 1864. započelo se s izgradnjom kolskog puta Bosanski Brod – Sarajevo (tzv. Carska džada), a nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1879. godine sagrađen je most preko rijeke Save koji je spojio Slavonski i Bosanski Brod. Iste te 1879. godine započelo se s gradnjom uskotračne pruge do Sarajeva, koja je završena 1882. godine. Zbog rafinerije napravljen je široki kolosijek, a 1968. godine ukinuta je uska pruga prema Doboju. Brod je bio ujedno i pretovarna stanica za cijelu Bosnu i Hercegovinu zbog uskotračne pruge. U Bosanskom Brodu od vremena austrijske vlasti postoji rafinerija, a grad je 1885. godine brojio 1336 stanovnika, odnosno dva puta više nego 1879. godine, kada je brojio 710 stanovnika. Prema strukturi 1,59 % stanovnika činili su begovi, 65,73 % kmetovi, 10,70 % slobodni seljaci, a 21,98 % ostali građani. Etnički promatrano Bosanski Brod je kao grad 1910. godine imao 57 % rimokatolika, 20 % muslimana, 15 % pravoslavnog i 5 % židovskog stanovništva. Grad Slavonski Brod je od 1890. do 1910. godine udvostručio svoje stanovništvo, a nakon Prvog svjetskog rata 1921. godine u Slavanskom je Brodu otvorena tvornica vagona i mostova, a djelovala je i drvena industrija, pa je grad postao jednim od najjačih industrijskih centara u Kraljevini Jugoslaviji. Od 16. ožujka 1934. godine Brod na Savi službeno se naziva Slavonski Brod. Za vrijeme Drugog svjetskog

rata oba su Broda teško stradala u savezničkim bombardiranjima, a nakon rata u Slavonskom Brodu jača industrija te je tvornica Đuro Đaković nositelj industrijalizacije, dok je u Bosanskom Brodu nositelj razvitka rafinerija te metaloprerađivačka i prehrambena industrija.² Činjenica je da su oba naselja bila iznimno međusobno povezana i da su ljudi u oba grada od uspostave Kraljevine SHS sve do rata 1991. godine živjeli kao u jednom gradu. O tim činjenicama donijet ćemo podatke u ovom tekstu (Basler, 1990; Zbornik radova, 2000; Marković, 1994).

2. SJEĆANJA NA NEKADAŠNJI ZAJEDNIČKI ŽIVOT STANOVNIŠTVA OBA BRODA

„Sve do Karlovačkog mira 1699. godine Sava je bila zajednička rijeka stanovnicima sa obje njene obale. Poslije te godine prilike su se promijenile: ona je postala kruta granica između dvaju svjetova. Granica između Austrije i Osmanlijskog Carstva je postala simbol podozrenja jedne vlasti prema drugoj.“ Susjedi su se u početku, potajno, a onda sve otvorenije sastajali i posjećivali. Činjenica je da su i austrijski oficiri prelazili preko Save i s Turcima jeli i pili te razgovarali na ilirskom jeziku. Posjećivali su se i bosanskobrodski imam i gvardijan samostana i Slavonskom Brodu, što je zabilježeno 1841. godine, a svakako su komunicirali i obični ljudi, ponajviše radi trgovine.

„Dva Broda bila su neka vrsta ‚prozora u svijet‘ za obje strane. U pitanju je bila i zamjena dobara – nešto je u Bosni bilo jeftinije, a nešto u Slavoniji. Brođani se toj napasti nisu mogli oduprijeti. Svi su oni poštivali svoje careve i odavali im dužne počasti, ali šećer ili kafa, riža ili duhan bili su jači od odanosti vladarima. Bosanski je Brod zahvaljujući trgovcima u Slavonskom Brodu 1860. godine dobio prvu petrolejsku lampu u cijeloj Bosni i Hercegovini. Kao da su slutili da će se tridesetak godina poslije upravo kod njih podići rafinerija nafte. Dobre veze Brođana s obje obale Save, nekad božanske rijeke, nikada se do dana današnjeg nisu pominule. Zamutila se, međutim, samo rijeka!“ (Basler 1990: 10-11)³

U razgovorima s kazivačima koji su provedeni u zimu 2025. godine utvrđeno je koliko su ta dva grada bila međusobno povezana. Povezanost je bila višeslojna i svakodnevna. Naime, kazivači pamte razdoblje kada su se oba Broda

2 Podatke o Slavonskom i Bosanskom Brodu moguće je naći npr. u: Đ. Basler, *Grad pored rijeke*, Bosanski Brod 1990.; *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu: u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Broda*: znanstveni skup održan je od 13. do 15. listopada 1994. u Slavonskom Brodu, Slavonski Brod 2000.; M. Marković, *Brod – kulturno-povijesna monografija*, Slavonski Brod, 1994.

3 Đ. Basler, *Grad pored rijeke*, Bosanski Brod 1990., str. 10-11.

nalazila u jednoj državi i kada državne granice nisu postojale, pa je veza oba Broda bila još snažnija nego u vrijeme postojanja dvaju carstava. Kazivač Teodor Trifunović rođen je 1947. godine u selu Vinska pokraj Bosanskog Broda. Budući da je odrastao u vrijeme socijalizma, prisjeća se koliko su mještani obje obale bili međusobno oslonjeni jedni na druge. Mladi ljudi su se najčešće upoznawali u Slavonskom Brodu na Korzu. „Mi mladi ljudi smo bili uvijek orijentisani na Slavonski Brod.“ U gradu Slavonskom Brodu jedno od centralnih mjesta zauzima Korzo površine 10 500 kvadratnih metara. Prema sjećanju kazivača, Slavonski Brod imao je lijepi, veliki korzo „po kojem smo šetali, gdje smo se zabavljali i gdje smo sklapali prijateljstva, upoznawali se i kasnije ženili“. Bosanski Brod nije imao takav korzo. O tome koliko je bilo nacionalno mješovitih brakova govori činjenica da su četiri brata oca bosanskobrodske paroha Gorana Marjanovića bili oženjeni Hrvatima. U prošlosti (prije Prvog svjetskog rata) bilo je relativno malo onih koji su se iz najbliže okolice iz susjedne Bosne doseljavali u Slavonski Brod. Bilo je znatno više doseljenika iz Like, Mađarske, pa i iz dijelova Bosne koji su udaljeniji od granice, osobito iz Sarajeva.⁴

U Slavonskom Brodu poznata je gimnazija koja kontinuirano djeluje od 1918. godine. Na području Bosanskog Broda danas djeluje Srednja škola Nikola Tesla, a nekada su djelovale zanatske škole i ekonomska škola. Kazivači iz Bosanskog Broda nemali broj puta završavali su gimnaziju u Slavonskom Brodu.⁵ Trifunović kazuje kako je „završio gimnaziju sa Slavoncima. Bilo je to po principu reciprociteta. Ako bi oni primili tridesetak naših Bosanaca, onda smo i mi trebali primiti 30 Slavonaca u naše škole. Kako je Slavonski

4 Iz matice umrlih za župu Slavonski Brod između 1911. i 1918. godine vidljivo je da je 1912. godine bila jedna osoba iz Vukšića iz okolice Brčkog koja je umrla u Brodu na Savi, jedna osoba iz Bosanskog Broda koja je umrla u Varošu, jedna osoba iz Sarajeva koja je umrla u Brodu, jedna osoba iz Maglaja koja je umrla u Brodu, u 1913. godini umrla jedna osoba rođena u Bosanskom Brodu, a umrla u Gornjoj Vrbi, jedna osoba rođena u Sarajevu, a umrla u Varošu, u 1914. godini jedna osoba rođena u Milinu Selu kod Lukavca, a umrla u Brodu, jedna osoba rođena u Sarajevu, a umrla u Brodu, jedna osoba rođena u Novom Selu kod Bosanskog Broda, umrla u Brodu, u 1915. godini jedna osoba rođena u Zvorniku, umrla u Brodu, dvije osobe rođene u Sarajevu, umrle u Brodu, jedna osoba rođena u Bosanskom Brodu umrla u Brodu, 1916. godine dvije osobe rođene u Sarajevu, umrle u Brodu, jedna osoba rođena u Doljanima kod Stoca, umrla u Brodu, jedna osoba rođena u Bosanskom Svilaju, umrla u Dubočcu, jedna osoba rođena u Derventi, umrla u Brodu, 1917. godine jedna osoba rođena u Lupljanici kod Dervente, a umrla u Varošu, jedna osoba rođena u Derventi, umrla u Brodu, jedna osoba rođena u Prnjavoru, umrla u Brodu, jedna osoba rođena u Velikoj Brusnici umrla u Brodu, jedna osoba rođena u Bosanskom Brodu umrla u Slavonskom Brodu, 1918. godine jedna je osoba rođena u Dobrljinu, a umrla u Slavonskom Brodu, jedna je osoba rođena u Bosanskom Brodu, a umrla u Varošu, jedna osoba rođena u Ružici u Hercegovini, a umrla u Starom Topolju i jedna osoba rođena u Travniku, a umrla u Slavonskom Brodu. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L99X-294L?wc=9R2C-SPB%3A391644801%2C391648701%2C392341501%26c-c%3D2040054&lang=hr&i=0>.

5 O gimnaziji u Slavonskom Brodu vidi najbolje: <https://asoc.strukturnifondovi.hr/project/gimnazija-matija-mesic-slavonski-brod/>.

Brod imao pet različitih srednjih škola primio bi po 4 – 5 učenika iz Bosne u svaku od njih“. Preko mosta su vlakom u srednje škole Bosanskog Broda odlazili brojni „vlakashi“ ili „vozari“.

U Slavonskom Brodu nalazilo se i kino, a pred rat 1991. godine Slavonski Brod dobio je i kazališnu dvoranu. Kazalište u gradu postoji u kontinuitetu od 1972. godine.⁶ Osim srednjih škola, u Slavonskom Brodu nalazio se i Pedagoški fakultet, a poslije je otvoren i Strojarski fakultet. Oba i danas djeluju. Pedagoška akademija djeluje od 1961. godine.⁷ Brojni su studenti iz Bosanskog Broda ondje studirali. Između 1947. i 1977. godine Bosanski Brod nije imao novine. Postojao je zajednički *Brodski list* koji je izlazio u Slavonskom Brodu i koji je pokrивao i područje Bosanskog Broda.

Za stanovnike Bosanskog Broda bilo je ključno sajmište u Slavonskom Brodu. Prema kazivanju Trifunovića „najviše je bilo žena iz sela Poloj koje su prodavale namirnice na pijaci, a prelazile su preko Save čamcima. Ja i moja majka smo išli iz Vinske prodavati konjima papriku u Slavonski Brod i ondje smo i po tri dana ostajali dok nismo svu papriku prodali. Pijaca je bila preko cijeloga korza u Slavonskom Brodu“. Spomenimo i pazar u Bosanskom Brodu koji se nekada održavao između 16. i 18. rujna. U starije doba na tom su se pazaru mogli nabaviti ćilimi iz Bosanskog Petrovca, kose iz Mrkonjić Grada, licitari iz Slavonije i nanule iz Maglaja. Šatori su bili postavljeni za razne razonode – od kavana, preko slastičarni do buregdžinica. Na sajmu su bili i ringršpili, streljane, cirkus, glazbeni sastavi. Trećeg dana pazara organizirane su i konjske trke, a natjecali su se konji iz Broda, Dervente, Modriče, Tuzle, Brčkog i Bijeljine te drugih krajeva. Jahalo se tri i pol kilometra uz nasp. Pobjednik je dobivao 100 dukata. Trke su u Bosanskom Brodu održavane od 1810. godine (Basler, 1990: 107-108).

Bolnica u Slavonskom Brodu nam je bila mjesto gdje su mještani Bosanskog Broda i okolice odlazili na sve preglede. „Navikli smo tijekom socijalizma da idemo u tu bolnicu. Oni su bili odlično organizovani. Druga velika bolnica bila je 70 kilometara od nas u Doboju. Rafinerija je ulagala u tu bolnicu, pa su financirali jedan novi blok kirurgije. Znali su da je veća bolnica ujedno i bolja zaštita za oba Broda.“ Zdravstveni centar u Slavonskom Brodu osnovan je u modernom obliku 1957. godine, a u njemu je, primjerice, 1972. godine bilo zaposleno čak 759 osoba.⁸

6 O kazalištu u Slavonskom Brodu vidi najbolje: <https://www.kkd-ibm.hr/>.

7 Postoji arhivski fond posvećen Pedagoškoj akademiji u Slavonskom Brodu: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_9135.

8 O bolnici u Slavonskom Brodu najbolje vidi: https://arhiva.bolnicasb.hr/povijest_5.htm.

Slavonski Brod posjeduje veliku knjižnicu koja je osnovana 1948. godine.⁹ Prema riječima kazivača „u knjižnici je bilo barem 20-30 stolaca i stolova za rad u čitaonici“. U Bosanskom Brodu postoji omanja biblioteka.

Sve građevinske firme s obje strane Save koje su bile rascjepkane, ujedinile su se u zajednički OOUR. „Mi smo imali ciglanu, a oni krečanu, mi smo imali niskogradnju, a oni visokogradnju i puteve. Kada su se građevinske firme ujedinile imale su dva direktora – jedan je bio iz Slavonskog Broda, a drugi iz Bosanskog Broda.“

Godine 1971. otvorena je u Bosanskom Brodu velika Robna kuća Beograd. Bila je to najveća robna kuća između Osijeka, Slavonskog Broda i Beograda. U robnu kuću dolazili su kupci iz Nove Gradiške i Slavonskog Broda, iz Đakova i Požege. U robnoj kući su bili smješteni dućani elektrotehnike, odjeće i zlatara.

Poplave u Bosanskom Brodu bile su vrlo česte, a jedna od najvećih je bila 1879. godine. Tada se iz Broda prema Derventi putovalo lađom do Novog Sela, a tek dalje se mogla koristiti cesta i željeznička pruga. Druga poplava je bila 1905. godine kada je Sava probila tek sagrađeni nasip u Liješću i kada se voda ondje zadržala čak dva mjeseca. Štete nisu bile velike jer su kuće bile sagrađene na stupovima, poput sojenica. Bosanski Brod je oduvijek, kao što piše Đuro Basler, bježao od Save. Naime, za razliku od Slavonskog Broda, gdje je obala nešto viša i gdje je struktura zemljišta drugačija, kod Bosanskog Broda nadmorska je visina niža te je drugačija struktura zemljišta. Tako se iz početka Bosanski Brod nije širio za razliku od Slavonskog Broda koji se prostorno širio (Basler, 1990: 139-141). Činjenica je da je selo Stari Poloj u velikoj mjeri polovicom dvadesetog stoljeća nakon poplave iselilo u Slavonski Brod i u Liješće.

Đuro Đaković bila je jedna od najvećih jugoslavenskih firmi. Poduzeće je osnovano pod nazivom Prva jugoslavenska tvornica vagona, strojeva i mostova d.d. Brod na Savi još 1921. godine, a 1923. godine već zapošljava 1200 ljudi. U Bosanskom Brodu nije bilo kuće iz koje netko nije radio u tom poduzeću. U Đuri Đakoviću postojala je disperzija pogona jer je ondje tijekom socijalizma radilo oko 20 000 radnika. Most bio mjesto sretanja ljudi; ondje je bila razmjena radnika. U Đuri Đakoviću su bosanski radnici radili u montaži, a u rafineriji su radili brojni Slavonci. „Direktori iz montaže Đure Đakovića voljeli su naše Bosance i govorili su da s njima mogu i na Mjesec koliko su bili sposobni za rad.“¹⁰ I na servis automobila i na tehnički pregled odlazilo

9 O knjižnici u Slavonskom Brodu vidi na: <https://gksb.hr/knjiznica/kako-je-sve-pocelo/kako-je-sve-pocelo/>.

10 O tvornici Đuro Đaković vidi: <https://duro-dakovic.com/povijest-grupacije/>.

se u Slavonski Brod, a i urar za mještane Bosanskog Broda bio je u Mesićevoj ulici u Slavonskom Brodu.

Posebno mjesto zajedništva bilo je popularno svetište pravoslavne Svete Petke nedaleko Rastušja kod Slavanskog Broda. To je svetište posebno štovano u prostoru Slavonije i Bosanske Posavine. Do Svete Petke dolazio je narod iz Bosne i Slavonije kako pravoslavni tako i rimokatolici. Tu su redovito dolazili i Hrvati i zavjetovali se. Hram su nakon rata obnovili članovi Planinarskog društva Dilj. Postoje mitovi o prelasku hrama preko Save. Tijekom posljednjeg rata, kada je kapelica Svete Paraskeve bila zapuštena, a pravoslavno stanovništvo protjerano iz tog dijela Slavonije, ikona iz hrama prenesena je prvo u Brod, a potom u Donji Klakar, gdje je na izvoru u Dubokovcu od 1994. godine organiziran kirvaj. Kasnije je na mjestu izvora u Dubokovcu podignut i manastir.¹¹

3. MOST KAO MJESTO SRETANJA I POVEZIVANJA, ALI I RAZDVAJANJA¹²

Most je kao mjesto susreta stanovnika dva Broda bio vrlo važan segment u zajedničkom životu dvije obale Save. Prvi most preko Save, ako se tako može nazvati pontonski most povezan čamcima, bio je onaj podignut u srpnju 1878. godine, kada je preko njega austro-ugarska vojska izvršila okupaciju Bosne i Hercegovine. Istovremeno su u Bosnu i Hercegovinu austrijske trupe ušle i kod Šamca, Gradiške, Kostajnice te iz Imotskog i Vrgorca. Pravi most preko Save između Slavanskog i Bosanskog Broda izgradila je bečka građevinska firma Freiherr von Schwarz. Građenje mosta trajalo je oko deset mjeseci, a most je otvoren za promet 10. kolovoza 1879. godine. Tada su s bosanske strane dolazili vlakovi natovareni ugljenom, soli, jelovim i hrastovim te bukovim trupcima, pa i sitnom i krupnom stokom, dok su sa slavonske strane vlakom dolazili službenici i vojnici Austro-Ugarske Monarhije u Bosnu i Hercegovinu. Most i promet koji se odvijao preko njega omogućili su prosperitet za oba Broda. Bečke banke podignule su pilane u Brodu na Savi i dobivale su jeftiniji materijal za preradu iz bosanskih šuma. Razvila se i industrija građevinskog materijala (ciglana), mlinarska industrija i industrija alkohola. Stočno sajmište na slavonskoj strani na koju su dolazili preko mosta i Bosanci bilo je stjecište trgovaca iz Austrije i Mađarske, a kasnije i iz čitave Kraljevine SHS. Most je postavljen na mjestu gdje postoji riječna ada, zapadnije od Slavanskog Broda. Treba spomenuti da je prilikom gradnje

11 O manastiru Dubokovac najbolje vidi: Manastir Dubokovac – Википедија.

12 Najveći broj informacija o mostu preuzet je iz teksta *Most između dva Broda na Savi* – historija autora Srećka Ignjatovića. <https://vremeplov.ba/?p=19452>.

mosta bilo velikih problema te da su velike poplave uništavale građu za gradnju mosta. Bosanski Brod postao je nakon gradnje mosta centar za pre-tovar u Bosni i Hercegovini, gdje su se nalazili brojni magazini i postrojenja za rafineriju nafte. Tvornica naftnih derivata u Bosanskom Brodu dioničko društvo za kemijsku industriju Danica osnovana je 1893. godine. Ta je tvornica svoje proizvode izvozila u Njemačku, Veliku Britaniju, Švicarsku, Italiju, Francusku, Bugarsku, Brazil, Perziju, Srbiju i Tursku. U Bosanskom se Brodu nalazilo i Internacionalno transportno društvo – Šahinagić, Salom i Besarović koji su bili velika špediterska firma iz Sarajeva, a koji su obavljali poslove carinjenja robe i pretovara iz uskotračnih vagona u normalne i obrnuto. Bosanski Brod bio je i velika riječna luka, osobito od vremena kada je riječna luka iz Sijekovca ondje prenesena 1905. godine. U Bosanskom Brodu nalazile su se i dvije ciglane koje su bile na ručni pogon, pa nisu mogle pre-mašiti više od milijun opeka godišnje. Tvornica Bosna prerađivala je šljive, a postojala je i tvornica papira Sykora, tvornica sapuna Schuetzer i sin, tvor-nica soda vode i druge. Zbog snažnog razvoja industrije nekoliko stotina me-tara južno od Save 1896. godine podignuta je željeznička stanica u maur-skome stilu, čija je unutrašnjost bila ukrašena duborezom s arabeskama i citatima iz Kur’ana. Ta je građevina nazvana „Vratima Bosne“ te je postala simbolom vjerske i nacionalne tolerancije austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini. Bosanski će Brod ostati Vratima Bosne sve do 1953. godine, kada je izgrađena pruga Šamac – Sarajevo i Doboj – Banja Luka. Od sedam-desetih godina 20. stoljeća ukinut je i željeznički promet Bosanski Brod – Doboj. Tijekom Prvog svjetskog rata most preko Save poslužio je za prijevoz brojne neuhranjene djece iz pasivnih krajeva koji su spas pronašli u Slavoniji, Podravini, Srijemu, Bačkoj i u Banatu. Tim su mostom prometovali i vlakovi koji su prevozili brojne bolesne i ranjene vojnike koji su se liječili u bolnici u Brodu na Savi. Krajem Prvog svjetskog rata u oba je Broda nastao opći metež uzrokovan pojavom Zelenog kadra. Tada su preko mosta saobraćali brojni vojni zarobljenici, vojnici, ranjenici, dezertteri. Nakon što se upravo u Bosanskom Brodu predao general Sarkotić, u Brod na Savi stiže jedna srpska četa pod vodstvom jednog pukovnika. Nakon ulaska u Kraljevinu SHS život u oba grada normalizirao se. Tada se formira i prva tvornica vagona, strojeva i mostova u Brodu na Savi (1921.), a mjesto Brod na Savi izabrano je upravo zbog idealnog položaja i povezanosti sa Zagrebom, Beogradom i Sarajevom. Kasnije će ta tvornica dobiti ime (1947.) Đuro Đaković. Tih godina i rafinerija nafte u Bosanskom Brodu ušla je u državno vlasništvo, a kada se tvrtka razvila, 1927. godine prešla je u vlasništvo firme Standard Oil Company. U vri-jeme napada Sila osovine na Kraljevinu Jugoslaviju 11. travnja 1941. godine kraljevska je vojska srušila željeznički most između dva Broda. Most su

obnovile vlasti NDH uz pomoć Njemačkih državnih željeznica do kraja kolovoza 1941. godine. Tijekom rata preko mosta prevožena je ruda boksit, glavna sirovina u proizvodnji aluminija i neophodan u ratnoj proizvodnji njemačkih aviona. Preko toga mosta prevezeno je i mnogo Židova i drugih naroda u logore smrti u NDH ili u Njemačkom Reichu. Most je bio i mjesto stradanja Srba iz Bosanske Posavine 1941. godine koji su trebali biti prevezeni u logor u Slavonsku Požegu kako bi bili prisilno preseljeni u Srbiju. Tijekom rata oba su Broda zbog industrija koje su se nalazile u njima bombardirani preko pedeset puta i niti jednom nije bio mimoiden most. Ciljevi bombardiranja bili su rafinerija, željezničke i ranžirne stanice, tvornica vagona i lokomotiva i veliki željezni most preko Save. U zračnim napadima na grad Slavonski Brod 1944. i 1945. godine željeznički i pješački most između dva Broda bili su također teško oštećeni. Konačno rušenje mosta uslijedilo je na samom kraju rata, kada se proširila vijest da su partizani ušli u Vrpolje, Andrijevice i Garčin te da je sada na redu Brod. Neki njemački oficir dignuo je u zrak taj most te je na desnoj obali Save ostavio brojne njemačke vojnike koje su zarobili partizani. Dana 20. travnja oslobođen je Slavonski Brod, tri dana nakon oslobođenja Bosanskog Broda (17. travnja). Novi most preko rijeke Save između Slavanskog i Bosanskog Broda podignut je 1961. godine. Nakon 1968., odnosno 1969. godine, ukinut je uski kolosijek pruge od Doboja do Dervente, odnosno od Dervente do Bosanskog Broda. Na novom mostu ostala je pruga normalnog kolosijeka koja će imati funkciju industrijske pruge. Ulogu glavne pruge između Bosne i Hrvatske preuzeli su od 1947. godine Bosanski i Slavonski Šamac. Josip Broz Tito u nekoliko navrata posjetio je Slavonski Brod, a tom su prilikom bili prisutni i građani i predstavnici iz Bosanskog Broda. Za Broza su oba Broda bili jedan grad, što su *de facto* i bili jer su bili spojeni mostom. Međutim, blagostanje na području oba Broda nije dugo potrajalo. U vrijeme početka rata na području Hrvatske most preko Save označen je kao strateški objekt. Most je već u kolovozu 1991. godine zapriječen cisternama i kamionima te su njime mogli prometovati nesmetano samo civili, dok su pripadnici JNA iz Bosne i Hercegovine preko mosta mogli prijeći bez naoružanja. Prvi napad na Slavonski Brod izveden je 1. rujna 1991. godine i tada su ciljevi bili objekti u gradu i most. Most je oštećen, a i prvi put zatvoren, što je dovelo do velikog nezadovoljstva kod stanovnika bosanskobrodske općine, osobito kod Bošnjaka i Hrvata jer im je time onemogućen odlazak na posao u Slavonski Brod. Kada je došlo do grupiranja JNA na bosanskoj strani, most je definitivno zatvoren za vozila, a dopušteno je samo prometovanje pješaka. Za motorna vozila ostao je otvoren most između Slavanskog i Bosanskog Šamca. Takvo zatvaranje mosta između dva Broda za motorna vozila stvaralo je veliki problem stanovnicima Bosanske

Posavine od kojih je oko 3000 bilo zaposleno u Slavonskom Brodu, a nekoliko stotina mještana Slavanskog Broda i okolice radilo je u Bosanskom Brodu. U vrijeme pada Vukovara, u drugoj polovici studenog 1991. godine, najveći broj izbjeglica i prognanika stigao je u Hrvatsku preko mosta između dva Šamca. Početkom 1991. godine u Bosanskom Brodu održan je miting pristaša SDS-a koji su zatražili zatvaranje mosta između dva Broda dok se ne otpuste radnici hrvatske nacionalnosti koji su zaposleni u Bosanskom Brodu kao protumjera za otpuštanje 800 radnika srpske nacionalnosti iz Bosne koji su bili zaposleni u slavonskobrodskim poduzećima. Dana 22. travnja 1992. godine miniran je most između dva Šamca, čime je jedini upotrebljivi most na Savi u brodskoj i županjskoj Posavini ostao onaj između dva Broda. Most između dva Broda postao je najvažnija strateška točka kada je početkom travnja započeo rat u Bosni i Hercegovini. Preko njega je prema raznim podacima prošlo između 120 000 i 250 000 ljudi. Slavonski je Brod tijekom rata prihvatio tisuće bošnjačkih i hrvatskih izbjeglica iz sela u Bosanskoj Posavini koje su zauzele Vojske RS i JNA. Osim toga, preko mosta su snage Hrvatske vojske davale podršku Hrvatskom vijeću odbrane Bosanske Posavine. Most je bio teško oštećen tijekom svibnja 1992. godine, ali se zahvaljujući njegovoj rešetkastoj konstrukciji i dalje moglo preko njega prelaziti, pa su izbjeglice, ali i vozila mogli njime prolaziti. Bosanski Brod je u konačnici zauzela srpska vojska 6. listopada 1992. godine, a most je miniran 7. listopada 1992. godine od strane inženjeraca 108. i 157. brigade Hrvatske vojske (Barać, 2015: 557-568).¹³ Tek 1996. godine međunarodne mirovne snage izvele su provizorni popravak mosta, a 2000. godine most je temeljito obnovljen samo za cestovni promet, no ne i za željeznički. Od kada je Hrvatska ušla u Europsku uniju, Bosna i Hercegovina postala je siromašan susjed jedne velike zajedničke države koja okuplja brojne europske zemlje. Pitanje je kada će se opet dvije obale Save naći u jednoj državi?

Danas u Bosanskom i u Slavonskom Brodu žive neki novi ljudi, ljudi koji su zbog posljednjeg rata morali napustiti svoje kuće. U Bosanskom Brodu radi se o Srbima iz Bihaća, Bosanskog Petrovca, Ključa, Drvara, Jajca i Šipova, dok se u Slavonskom Brodu radi o Hrvatima iz Bosanske Posavine koja se sada nalazi u Republici Srpskoj. I jedni i drugi su za starosjedioce „dodoši“. Prema mišljenju bosanskobrodskog paroha Gorana Marjanovića, oba su Broda na granici u svakom pogledu. „Nije to samo granica koja dijeli dva naroda i dvije zemlje. To je granica na kojoj ćemo opet svi mi nastradati ako se nešto dogodi.“ Ipak, kako ne bismo ovaj tekst završili u negativnom tonu

13 M. Barać, Mostovi i rat: most između dva Broda 1991.-1992. u: *Rijeka Sava u povijesti, Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18- 19. listopada 2013.*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015. str. 557-568

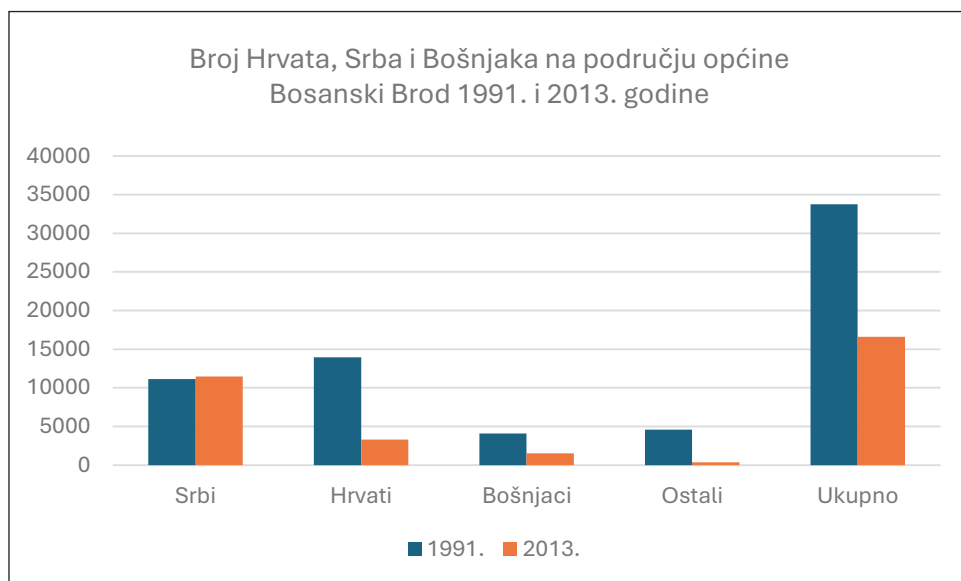
treba istaknuti da mladi ljudi nisu opterećeni nacionalizmima. Možda najbolji primjer kako granice ne ograničavaju ljude i njihovu povezanost daje iskaz Nenada Đabića iz Bosanskog Broda: „Mladi su danas povezani. Oni nemaju traume. Druže se zajedno na koncertima, odlaze u trgovine... Određeni sloj ljudi se trudi da se kulturno ne miješamo, ali to je nemoguće spriječiti. Nema šanse da u Slavoniji ne bude na repertoaru harmonika.“

PRILOZI

Prilog 1. Etnička struktura općine Bosanski Brod 1991. i 2013. godine¹⁴

	1991.	2013.
Srbi	11 124	11 477
Hrvati	13 949	3287
Bošnjaci	4087	1509
Ostali	4584	346
Ukupno	33 744	16 619

Prilog 2. Etnička struktura općine Bosanski Brod 1991. i 2013. godine

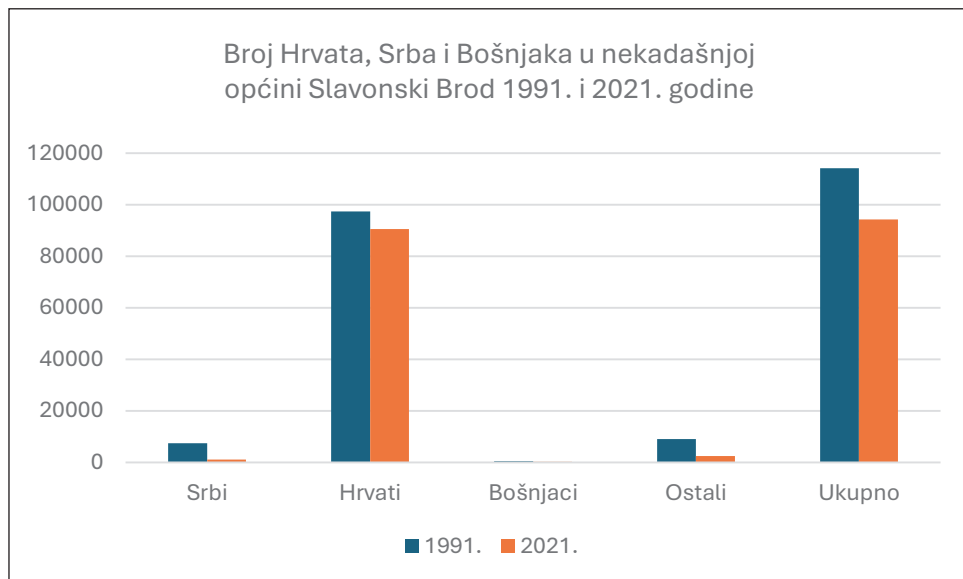

¹⁴ Popisne rezultate za Bosanski Brod vidi na: Popis 2013 u BiH.

Prilog 3. Etnička struktura općine Slavonski Brod 1991. i 2021. godine¹⁵

	1991.	2021.
Srbi	7385	1083
Hrvati	97 379	90 568
Bošnjaci	446	211
Ostali	9039	2456
Ukupno	11 4249	94 318

Prilog 4. Etnička struktura općine Slavonski Brod 1991. i 2021.

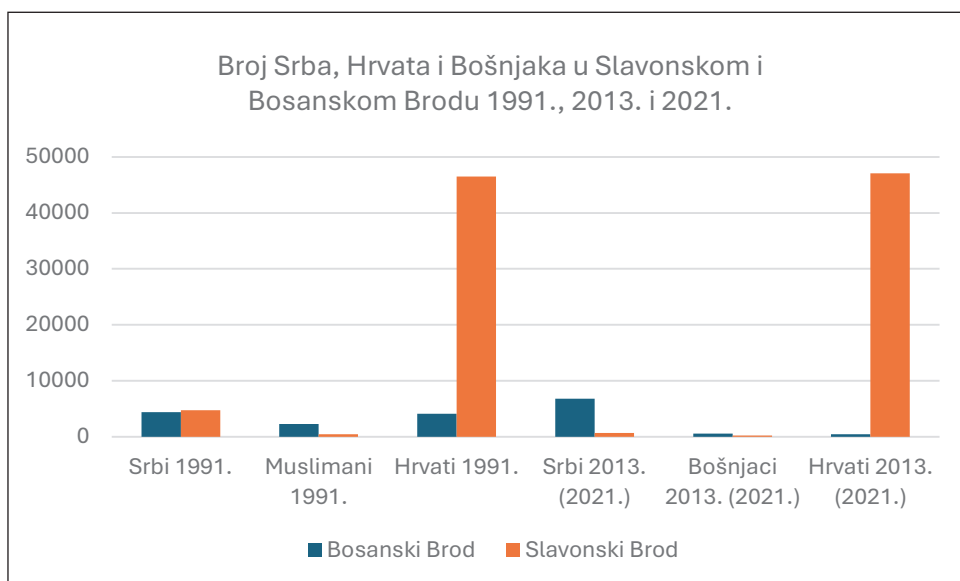

¹⁵ Popisne rezultate za Slavonski Brod 1991. godine vidi u: Gelo i sur. 1998, a za 2021. godinu na Popis stanovništva | Državni zavod za statistiku.

**Prilog 5. Etnička struktura gradova Bosanskog i Slavonskog Broda
1991., 2013. i 2021. godine**

	Srbi 1991.	Muslimani 1991.	Hrvati 1991.	Srbi 2013. (2021.)	Bošnjaci 2013. (2021.)	Hrvati 2013. (2021.)
Bosanski Brod	4373	2246	4086	6767	521	404
Slavonski Brod	4711	407	46518	670	182	47069

**Prilog 6. Etnička struktura gradova Bosanskog i Slavonskog Broda
1991., 2013. i 2021. godine**

LITERATURA

- Barać, M. (2015). Mostovi i rat: most između dva Broda 1991.-1992. Rijeka Sava u povijesti, Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18- 19. listopada 2013.. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje: 557-568
- Basler, Đ. (1990). Grad pored rijeke, Bosanski Brod: Alkion.
- Gelo, J., Crkvenčić, I., Klemenčić, M. (1998). Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske: 1880.-1991. po naseljima, Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Marković, M. (1994). Brod – kulturno-povijesna monografija, Slavonski Brod: Matica hrvatska.

Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu : u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Broda : znanstveni skup održan je od 13. do 15. listopada 1994. u Slavonskom Brodu (2000). Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje ; Muzej Brodskog Posavlja.

IZVORI

https://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_9135.

https://arhiva.bolnicasb.hr/povijest_5.htm.

<https://duro-dakovic.com/povijest-grupacije/>.

<https://gksb.hr/knjiznica/kako-je-sve-pocelo/kako-je-sve-pocelo/>.

<https://vremeplov.ba/?p=19452>.

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L99X-294L?wc=9R2C-SPB%3A391644801%-2C391648701%2C392341501%26cc%3D2040054&lang=hr&i=0>. <https://asoc.strukturnifondovi.hr/project/gimnazija-matija-mesic-slavonski-brod/>. <https://www.kkd-ibm.hr/>.

Manastir Dubokovac — Википедија.

Popis 2013 u BiH.

Popis stanovništva | Državni zavod za statistiku.

Two ships – one mast

ABSTRACT

The text offers a comprehensive historical, cultural, and social overview of the relationship between Slavonski Brod and Bosanski Brod – two cities located on opposite banks of the Sava River, connected by a shared history and divided by a border. From the Roman settlement of Marsonia, through the Ottoman and Habsburg empires, to modern times, these two cities have been closely linked. At the heart of the narrative is the motif of “two ships and one mast” – a symbol of unity and intertwined destinies. Throughout history, the towns have shared economic ties, cultural institutions, educational systems, markets, industry (particularly the Đuro Đaković factory and the refinery), and even similar wartime experiences. The bridge over the Sava was a crucial point of connection, but also a site of destruction, especially during the wars of the 20th century. A special section is dedicated to the everyday life and memories of residents during the socialist period, when the two *Brods* (*brod* meaning ship) functioned as one city. People crossed the bridge for work, education, trade, and cultural events. Close interpersonal relations were common,

including marriages and friendships. During the Homeland War in the 1990s, the bridge became a strategic conflict zone. Its destruction and the closure of the border drastically changed the lives of people on both sides. The ethnic composition of the towns also shifted significantly: Slavonski Brod became a refuge for Croats from Bosnia, while Bosanski Brod received Serbs from other parts of Bosnia and Herzegovina. Despite post-war divisions, the text ends on a hopeful note, emphasizing that young people are not burdened by nationalism and that cultural and human connections are gradually being reestablished. Slavonski and Bosanski Brod share a unique history, rich in mutual ties that, despite political borders and historical tragedies, continue to endure. The bridge, though often a symbol of division, remains a symbol of encounter.

Keywords: Slavonski Brod, Bosanski Brod, socialist period, border, Bosnian Posavina, Slavonia

Hrvatski list kao izvor za praćenje kulturne dinamike grada Osijeka 1926. i 1936. godine

Izvorni znanstveni rad

Tihana Lubina

Odsjek za informacijske znanosti, Filozofski fakultet u Osijeku
Lorenza Jägera 9, 31000 Osijek
tlubina@ffos.hr

Borna Petrović

Odsjek za informacijske znanosti, Filozofski fakultet u Osijeku
Lorenza Jägera 9, 31000 Osijek
bpetrovic@ffos.hr

Marija Vinaj

Odjel knjižnice, Muzej Slavonije Osijek
Trg Sv. Trojstva 6 31000 Osijek
marina.vinaj@mso.hr

SAŽETAK

Muzej Slavonije danas posjeduje vrlo vrijedan i bogat fond novinske građe koja datira od polovine 19. stoljeća, a u kojem su, između ostalih, pohranjena i cjelovita godišta *Hrvatskog lista*. Riječ je o osječkom dnevniku koji je izlazio od 1920. do 1945. godine, čija se vrijednost, napokon, ocrtava i u činjenici što predstavlja vrlo važan povijesni dokument za proučavanje konkretnih prilika samog grada u navedenom razdoblju. U radu se daje kratak povijesni pregled pojave novinstva u gradu Osijeku kako bi se bolje predočio i dao na uvid vremenski kontekst unutar kojeg se pojavljuje *Hrvatski list*. Iako je ta dnevna novina za cijelo vrijeme svog izlaženja obilovala raznim političkim, gospodarskim, društvenim i sportskim temama te temama od svjetskog značaja, istraživanje se ograničilo na vijesti vezane za kulturna događanja koja su se odnosila samo na grad Osijek. U tu svrhu odabrane su novine iz 1926. i 1936. godine, u kojima je, nakon pomnog iščitavanja, provedena komparativna metoda te metoda sadržajne analize rubrike *Gradske vijesti*. Utvrđeno je da je rubrika tijekom deset godina, osim što se povećala s 1 do 4 stranice teksta, zadržala i nadalje svoj

upečatljiv standardizirani izgled te da su se vijesti i članci vezani za kulturu najčešće odnosili na repertoar Narodnog kazališta i tonkina (kinematografi Urania, Royal i Slavija), na pozive na priredbe, izložbe, zabave i koncerte, kao i na objave različitih pjevačkih i kulturnih društava te članke o poznatim osobama koje su tada gostovale u gradu ili su na neki drugi način bile za njega vezane, a mogu se pronaći u bilo kojoj od kategorija. Istraživanjem se pokazalo i ujedno potvrdilo da dotične novine predstavljaju vrlo bogato i vrijedno povijesno vrelo kada je riječ o percepciji kulturne dinamike grada Osijeka 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća. Napose, one su izvor koji kontinuirano generira mnogostruke slojeve značenja, važne upravo za identificiranje kulturnog identiteta grada u prošlosti kako bi ga mogli tumačiti u sadašnjosti.

Ključne riječi: osječko novinstvo, Muzej Slavonije, Hrvatski list, kulturni identitet, 1926. i 1936.

1. UVOD

Novine su neizostavan informacijski izvor svakog mjesta o aktualnim gospodarskim, kulturnim, ekonomskim i političkim, ali i umjetničkim, književnim i zabavnim sadržajima (Glušac, 2013). Na razini grada Osijeka možemo pratiti njihov dinamičan razvoj obilježen najprije naporima za pokretanjem ikakve izdavačke djelatnosti u ovom smislu, a potom i procvatom u vidu tiska i na njemačkom i na hrvatskom jeziku te usporednog izdavanja više glasila različitih društvenopolitičkih namjena i naravi. Prve pokušaje za uspostavljanjem izdavanja novina u Osijeku pratimo kroz molbe obitelji Divald Ugarskom namjesničkom vijeću za dozvolu za izdavanje novina. Te su molbe odbijene i popraćene nastojanjima Fridriha Zinka, upravitelja Divaldove tiskare, za izdavanjem prvog osječkog tjednika, no i one su odbijene radi, kako se navodi, prevelikog broja časopisa. Posljednji neuspjeli pokušaj bio je 1835. godine, kad je odbijen prijedlog izdavanja glasila o osječkoj privredi na njemačkom jeziku (Glušac, 2013). Tek će se 1848. godine vidjeti pomak, kada Divaldova tiskara, vođena Karlom Divaldom, kreće tiskati prve osječke novine *Der Volksrender für Vaterland, Freiheit und Gezet, für Kunst, Gewerbe und Wissenschaft*, dakako, na njemačkom jeziku. Proći će još tri deset godina i izdavanje sedam glasila (*Esseker Lokalblatt und Landbote*; *Die Drau, Organ für Politik und Volkswirthschaft* uz nekoliko brojeva *Osječkog lista, pučkog organa za narodno-gospodarstvenu politiku, pouku i zabavu* kao priloga; *Esseker allgemeine illustrierte Zeitung*; *Slavonia Fruher Der Syrmier Bote*; *Esseker Zeitung*; *Esseker Tagblatt* i *Narodnost*) dok Osijek u

srpnju 1878. godine ne dobije *Branislava*, svoje prve novine na hrvatskom jeziku koje će se izdavati sve do 1878. godine (Vinaj, 1993-1995; Kretić Nađ, 2012; Erl Šafar, Lubina i Subjak, 2022). Te novine, međutim, nisu bile naročito popularne među čitateljstvom te su upravo zato i prestale izlaziti već 1879. godine. Jedan od razloga bio je i spomenuti *Die Drau*, politički list kroz čijeg nasljednika, *Dravu*, pratimo razvoj tih novina u suvremenom pravcu, s aktualnim priložima (Vinaj, 2013). Vrhunac osječkog novinstva bio je na pomolu posljednjih desetljeća 19. stoljeća, kada vidimo porast broja tiskara, a posljedično i izdavačke djelatnosti, u prvom redu novina, od kojih se ističu *Osječki tjednik*, *Volksrecht*, *Narodni prijatelj*, *Pozor*, *Hrvatski glas*, *Samostalnost*, *Jug*, *Zora*, *Straža* i *Hrvatski list* (Vinaj, 2003; Kretić Nađ, 2012). 1900-tih godina novine se počinju, usporedno s njemačkim, tiskati i na hrvatskom jeziku i počinje izlaziti prvi osječki dnevnik *Narodna obrana*. On je nastao kao svojevrsni propagandni pandan osječkom mađaronskom listu *Dan*, koji je počeo izlaziti iste godine, te je postavio prve stvarne temelje nacionalnom pokretu i buđenju u Osijeku. *Narodna obrana* gasi se 25. ožujka 1923. godine te ju 1930. godine oživljava dr. Kamilo Firingner pod novim nazivom *Hrvatska obrana*, čime se, uz ranije spomenuti *Hrvatski list*, do sredine 1930-ih etablira kao druga velika osječka novina tog doba. Nakon *Narodne obrane* na osječkoj se novinskoj sceni pojavljuju brojni novi naslovi hrvatskih novina s političkom i stranačkom tematikom, međutim oni su bili kratkog vijeka (Vinaj, 2013). Time *Hrvatski list* u razdoblju 1920-ih i 1930-ih godina ostaje jedina novina koja se fokusira na obrađivanje kulturnih tema i društvenih događanja u gradu Osijeku, čime stvara pretpostavke za daljnju analizu tadašnje medijske, društvene i kulturne scene.

2. HRVATSKI LIST

Nakon što je 1919. u Zagrebu osnovana politička organizacija hrvatske inteligencije pod nazivom Hrvatska zajednica¹ s dr. Franjom Papratovićem na čelu, istoj su odmah pristupili i osječki Hrvati, od kojih su upravo dr. Franjo Papratović, dr. Nikola Čačinović i dr. Vjekoslav Hengl najzaslužniji za pokretanje *Hrvatskog lista* i osnutak tiskare u kojoj će se isti tiskati (Vinaj, 2013). Tako je, zauzevši mjesto *Narodne obrane*, u Osijeku 4. siječnja 1920. godine počeo dva puta tjedno izlaziti *Hrvatski list* koji se tiskao u Hrvatskom štamparskom zavodu d.d., Podružnica Osijek. Od 24. listopada list počinje

1 Hrvatska je zajednica zastupala hrvatske interese i slobodu tiska u novoosnovanoj državi. U svoj je centar okupila čelnike bivše Hrvatske napredne demokratske stranke, disidente Hrvatsko-srpske koalicije, bivše obzoraše i pravaše te neke članove Jugoslavenskog odbora. Glasilo Zajedničara bilo je *Hrvatska država* koje je, nakon što je ubrzo promijenilo naziv u *Hrvat*, izlazilo do 1929. godine, nakon čega je zabranjeno.

izlaziti svaki dan, osim nedjeljom i blagdanima, a tiskao se u novoosnovanoj Građanskoj tiskari (Vinaj i Knežević Križić, 2023). Vlasnik lista bio je Konzorcij Hrvatskog lista, a predstojnik i glavni i odgovorni urednik Josip Pavišić. Ostvarivao je nakladu od 10 000 primjeraka te je svojevremeno slovio kao najvažniji pokrajinski list u Hrvatskoj, podupirući najviše politiku HSS-a (Horvat, 2003). U početku su članci tiskani u četiri okomita stupca kroz stranicu, a rubrike su nosile svoje posebno istaknute naslove, međutim, kasnija godišta usvajaju suvremeniji izgled stranice s istaknutim vijestima na naslovnici (Krečić Nađ, 2012).

Iako je u prvim godinama izlaženja bio izrazito nacionalno obojen, *Hrvatski list* se poslije sve više okrenuo čitateljima, njihovim interesima i afinitetima te je postao glasilom koje prati grad u svim njegovim segmentima življenja, što je s vremenom zasigurno utjecalo i na povećanje naklade i široku rasprostranjenost njegovih čitatelja. Započeo je sa svega 4 lista, no redovito je povećavao broj stranica na 8 i 10, da bi u blagdanskim izdanjima, uz posebne priloge, dosegnuo i do 40 stranica. Uz nezaobilazne priloge iz zemlje i svijeta na prvoj stranici, list je obilovao opširnim gradskim vijestima iz gospodarstva, kulture i sporta, ali je donosio i izvješća o vremenu i stanju na burzi, razne oglasne priloge, zatim kratke vijesti na kraju i, konačno, vrlo kvalitetne feljtone. Posljednji je broj izišao na dan ulaska partizana u Osijek, odnosno 14. travnja 1945. godine, a već 1. svibnja u istoj se tiskari počeo tiskati *Glas Slavonije* (Vinaj i Knežević Križić, 2023).

3. ISTRAŽIVANJE

Za potrebe ovog istraživanja odabrana su dva godišta *Hrvatskog lista*, odnosno pregledan je ukupno 681 broj koji je uvezan u 6 knjiga i pohranjen u Hemeroteci Muzeja Slavonije. Konkretno, izdvojena je 1926. kao početna (320 brojeva) i 1936. (361 broj) kao završna godina te je na odabranim primjercima korištena komparativna metoda i metoda analize sadržaja rubrike *Gradske vijesti*.

Kako se *Hrvatski list* javlja kao političko glasilo hrvatskih Zajedničara, tako su i prve godine izdanja bile politički daleko izraženije u nacionalnom smislu. No pregledom izdanja od kraja 1925., a posebice početkom 1926. godine, može se primijetiti da *Hrvatski list* postaje pravi gradski list koji, detaljno oslikavajući kulturne, gospodarske i ekonomske prilike Osijeka i Slavonije, uvodi nove rubrike te širi krug čitatelja. U tridesetim godinama taj je trend još izraženiji, a pogotovo u drugoj polovini desetljeća, stoga je odabir navedenih dvaju godina najbolji primjer mijene samog lista i bogaćenja njegova sadržaja. Naime, kada je o gradskoj rubrici riječ, pregledom dotičnih godišta

nastojalo se utvrditi i, u konačnici, usporediti upravo sve promjene nastale u razmaku od deset godina koje su, kao takve, vrlo razvidne i koje potvrđuju navedeni trend. No, iako se ta rubrika bavila pitanjima grada Osijeka općenito, naglasak je stavljen na analizu sadržaja vijesti i članaka koji se odnose isključivo na kulturna zbivanja, odnosno na tekstove koji reflektiraju kulturnu dinamiku grada u 20-im i 30-im godinama 20. stoljeća.

3.1 ANALIZA RUBRIKE *GRADSKJE VIJESTI* U DNEVNIKU *HRVATSKI LIST* IZ 1926. I 1936. GODINE

OPĆA OBILJEŽJA RUBRIKE

Pregledom i usporednom analizom sadržaja rubrike *Gradske vijesti* dnevnika *Hrvatski list* uočljivo je da u svim brojevima iz 1926. i 1936. godine servisne informacije i vijesti teku jedna za drugom u stupcima te da su vrlo gusto zbijene, dok je više prostora, najčešće po sredini stranice, ostavljeno za tematske članke koji su istaknutiji, pregledniji i koji, zbog same prirode teme koju obrađuju, najčešće i dominiraju samom stranicom. U godini 1926. tipografija naslova te rubrike prati onu ostalih rubrika u novinama te je razmjerno neupečatljiva, dok je u godini 1936. na centralnom dijelu naslovne stranice svakog broja rubrike otisnut veliki istaknuti naslov *Gradske vijesti*. U podnožju stranice obavezno je naveden repertoar svih kinematografa za konkretan dan u tjednu. Što se tiče samog opsega, može se primijetiti da je rubrika od početka do kraja istraživanog razdoblja postupno rasla te da je od početnih 1 do 2 stranice u 1926. godini u 1936. godini narasla na čak 4 stranice teksta. Također je vidljivo i povećanje broja stupaca s 3 u 1926. godini na 4. u 1936. godini (slika 1).

Ono što se podrazumijeva iz samog naslova jest, dakle, činjenica kako se ovdje radi o rubrici usmjerenoj isključivo na lokalne vijesti, odnosno na vijesti i članke koji se odnose na sam grad Osijek. Tako u oba godišta, iako u 1926. godini dosta manje s obzirom na to da je i rubrika bila manja opsegom, nailazimo na razne vijesti i članke koji se bave komunalnim (*Uzdržavanje gradskih nasada. Proračunom gradske općine za 1926. god. predviđena je potrebna svota za novokreirano mjesto trećega gradskog vrtlara.*²), gospodarskim (*Ustrojenje carinarnice u Mitrovici. Imala bi se prenijeti iz Vinkovaca.*³) i zdravstvenim pitanjima (*Teško bolesna žena u hotelu [...]. [b]olnica [je] prepuna bolesnika, te nisu rijetki slučajevi, da po dva lakša bolesnika leže u jednom krevetu.*⁴), zatim pitanjima urbanizma i arhitekture (*Gradnja pala-*

2 Hrvatski list. Gradske vijesti. 3. prosinca 1926. br. 2. str. 7. god. VII

3 Hrvatski list. Gradske vijesti. 10. ožujka 1926. br. 56 str. 5. god. VII

4 Hrvatski list. Gradske vijesti. 12. lipnja 1926. br. 132 str. 6. god. VII

če Okružnog ureda. Jučer su stigle idejne skice nacрта palače.⁵⁾ te crkvenim (Dijeljenje Sv. Poturde u Osijeku. Na prvi dan Duhova krizmalo se oko 1.500 ujernika.⁶⁾, prosvjetnim (Osnutak poljoprivredne škole u Osijeku. Zahtjev članova Saveza hrvatskih seljačkih zadruga iz Slavonije za osnatak savjetodavne stanice u obliku Poljoprivredne škole⁷⁾, kulturnim i dnevno-političkim zbivanjima vezanim za osječke svakodnevicu (Od perovođe do senatora – bez izbora! Personalni odbor gradskog vijeća prihvatio prijedlog nadopune činovničkog statuta.⁸⁾).

Slika 1. Hrvatski list, rubrika Gradske vijesti (lijevo 10. ožujka 1926., desno 21. prosinca 1936.)

U svakom broju obavezno nailazimo i na mnoštvo obavijesti koje dodatno ilustriraju onovremenu atmosferu grada, a odnose se, primjerice, na informacije o radnom vremenu liječničke ordinacije (Dr. Luka Žegura, spec. za kirurgiju, vratio se s dopusta, te ordinira opet od 7-8 i 1-4 sata Osijek III., Zmaj Jovina 6.⁹⁾, na obavijesti kada se treba održati neka priredba ili zabava (U

- 5 Hrvatski list. Gradske vijesti. 25. ožujka 1936. br. 85. str. 9. god. XVII.
- 6 Hrvatski list. Gradske vijesti. 2. lipnja 1936. br. 150. str. 7. god. XVII.
- 7 Hrvatski list. Gradske vijesti. 10. lipnja 1936. br. 158. str. 9. god. XVII.
- 8 Hrvatski list. Gradske vijesti. 12. veljače 1936. br. 42. str. 9. god. XVII.
- 9 Hrvatski list. Gradske vijesti. 23. studenoga 1936. br. 325. str. 8. god. XVII.

subotu zabava kod Mikruta.¹⁰⁾, na vijesti o tome kakva su se razbojništva ili nesreće dogodile u gradu (*Strašna smrt pod kotačima vlaka. Policija je ustanovila identitet nesretnika, koji je stradao životom pod kotačima motornog vlaka – U Osijek se doselio tek prije nekoliko dana.*¹¹⁾, na različite žalbe stanovnika grada (*Žalba stanovnika Nove Retfale. Primamo: Prelaz iz Nove Retfale u Osijek, koji vodi retfalačkom Osječkom ulicom u osječku Novu ulicu, tako je zapušten da ljudi zapadaju u blato.*¹²⁾, na informacije o tome koje je tijelo i kada održalo svoju sjednicu (*Samostalno demokratska skupština u Bijelom Manastiru. Danas stiže u Osijek ministar na raspoloženju Svetozar Pribićević s nekim narodnim zastupnicima s. d. s., zbog sutrašnje skupštine u Bijelom Manastiru, koju mu priređuje osječki »Crni kabinet«.*¹³⁾, što je na jelovniku u kojem restoranu ili gostioni (*Danas bakalar. Maršal, Zrinjevac.*¹⁴⁾, na obavijesti o rasporedu nogometnih utakmica (*Nogometne utakmice (na Ambrozijevu igralištu) danas: Građanski-Olimpija, početak u 10.30 sati do podne.*¹⁵⁾, na vijesti o dovozu i cijenama živežnih namirnica na osječkoj tržnici u Gornjem gradu (*Par pilića osam dinara. Rekordan dovoz peradi na pijacu. Pad cijena svinjama.*¹⁶⁾ te na oglase za poslove iz različitih oblasti (*Mlađeg mesarskog pomoćnika prima prodavaona »Svoboda«, Strossmayerova ul. 4.*¹⁷⁾).

U rubrici su također od početka bile zastupljene i razne druge efemerne vijesti poput onih o sprovodima ili misama zadušnicama (*Zadušnice za pok. Ravnatelja Josipa Podlipskog čitat će se u utorak dne 28. o. m. u sedam sati u jutro u donjogradskoj župnoj crkvi.*¹⁸⁾, zatim osobne vijesti (*Osobna vijest. Narodni zastupnik g. dr. Sigismund Čajkovac doputovao je sinoć u Osijek iz Cerne, održavši tamo govor na proslavi 100-godišnjice hrvatske himne i hrvatskog preporoda.*¹⁹⁾, vijesti o položenim ispitima (*Položio ispit. Bivši osječki športaš g. Većeslav Bartowski, veterinarski poručnik u Trebinju (Hercegovina) položio je ovih dana u Beogradu ispit za kapetana.*²⁰⁾, zaručama (*Naša Osječanka dražesna gđica Mira Streitenberger [...] zaručila*

10 Hrvatski list. Gradske vijesti. 10. siječnja 1936. br. 9. str. 10. god. XVII.

11 Hrvatski list. Gradske vijesti. 24. studenoga 1936. br. 326. str. 9. god. XVII.

12 Hrvatski list. Gradske vijesti. 18. siječnja 1936. br. 17. str. 11. god. XVII.

13 Hrvatski list. Gradske vijesti. 6. ožujka 1936. br. 53 str. 6. god. VII

14 Hrvatski list. Gradske vijesti. 17. siječnja 1936. br. 16. str. 10. god. XVII.

15 Hrvatski list. Gradske vijesti. 7. veljače 1936. br. 30. str. 5. god. VII.

16 Hrvatski list. Gradske vijesti. 14. siječnja 1936. br. 13. str. 10. god. XVII.

17 Hrvatski list. Gradske vijesti. 5. prosinca 1936. br. 337. str. 9. god. XVII.

18 Hrvatski list. Gradske vijesti. 19. siječnja 1936. br. 18. str. 13. god. XVII.

19 Hrvatski list. Gradske vijesti. 18. siječnja 1936. br. 17 str. 11. god. XVII.

20 Hrvatski list. Gradske vijesti. 4. veljače 1936. br. 34. str. 9. god. XVII.

se s g. Kazimirom Ambrošem, narednikom 15. artilj. puka.²¹⁾ i vjenčanjima (Vjenčanje. G. Joso Lakatoš, publicista i ravnatelj »Jug. Lloyd«²²⁾ te javne zahvale i obiteljske objave (O svojoj slavi su. Jovana ne ću ove godine primati uobičajene posjete. Mile Kotarlič, učitelj u penziji.²³⁾). Zanimljivo je da vrlo često možemo uočiti i oglase koji su, uglavnom bez logičkog slijeda, ponekad uokvireni, a ponekad samo istaknuti crnom bojom, vrlo vješto ubačeni između samih vijesti te s njima nemaju nikakve sadržajne veze, npr. *Odlične i moderne pulovere, pletene bluze, jakne i šalove dobivate jeftinije kod turtke Filip Stein.*²⁴⁾ *Suježi doručak kao i prasetina, janjetina i druga prvorazredna jela [...] svaki dan u Gradskoj gostionici Nikole Karlovića, Pejačevićeva ulica 5.*²⁵⁾

Svakako je važno istaći i servisne informacije koje bi se mogle okvalificirati kao stalne vijesti obavezno zastupljene u svim brojevima, a koje su se uvijek nalazile u prvom stupcu slijeva, odmah ispod glavnog naslova. Važne za građane ili one koji su se u tom trenutku nalazili u Osijeku, te su se informacije uvijek navodile unutar nekoliko manjih istaknutih naslova, navedenih jedan ispod drugog, kako bi odmah bile u fokusu čitatelja: *Današnje priredbe, Noćna ljekarnička služba, Vatrogastvo i Prva pomoć*. Ispod njih bi obavezno uslijedio i podulji tekst pod naslovom *Hrvatski spomendani* (Napisao prof. dr. Rudolf Horvat) u kojem su u formatu kalendara ili dnevnika bili obilježeni najznačajniji povijesni, znanstveni, kulturno-umjetnički i prosvjetni događaji vezani uz zaslužne pojedince ponikle iz hrvatskog naroda. Na ostalim je stranicama također razvidno i nekoliko jasno istaknutih stalnih manjih rubrika, kao što je rubrika *Društvene vijesti* u kojoj se primjerice iz nekog pjevačkog društva obavještava o redovitoj probi zbora, zatim rubrika *Vrijeme* u kojoj se donosi vremenska prognoza za svaki dan, rubrika *Repertoar Narodnog kazališta* te povremena prigodna rubrika *Pokladna kronika*, koja se pak pojavljuje samo u tiskovinama iz 1936. godine (slika 2).

21 Hrvatski list. Gradske vijesti. 19. kolovoza 1926. br. 189. str. 6. god. VII.

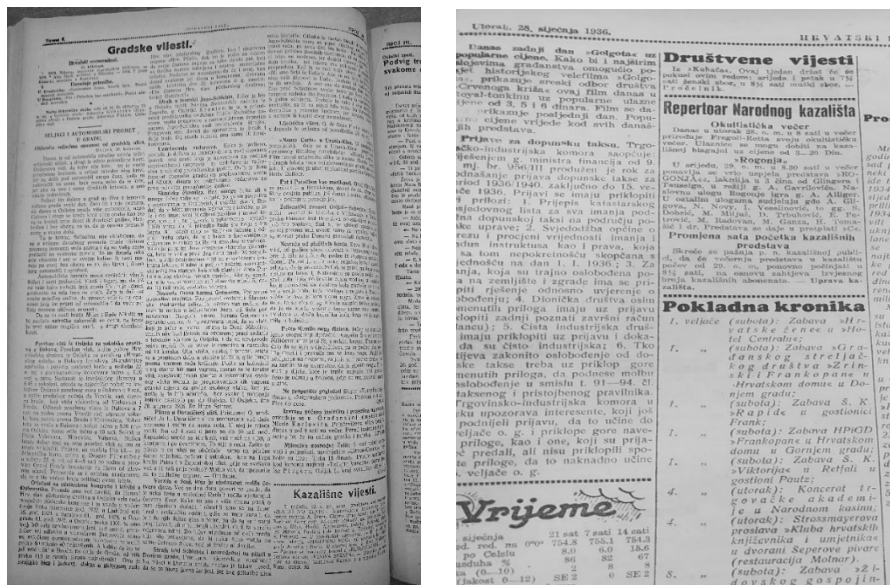
22 Hrvatski list. Gradske vijesti. 19. siječnja 1936. br. 18. str. 13. god. XVII.

23 Hrvatski list. Gradske vijesti. 18. siječnja 1936. br. 17. str. 11. god. XVII.

24 Hrvatski list. Gradske vijesti. 17. siječnja 1936. br. 16. str. 9. god. XVII.

25 Hrvatski list. Gradske vijesti. 11. rujna 1926. br. 210. str. 6. god. VII.

Slika 2. Hrvatski list, rubrika Gradske vijesti, servisne informacije (lijevo 21. kolovoza 1926., desno 28. siječnja 1936.)

ANALIZA KULTURNOG SADRŽAJA RUBRIKE

Kad govorimo o kulturi nekog grada, pritom, dakako, mislimo na kulturni doseg njegovih stanovnika, odnosno na način kako oni troše svoje slobodno vrijeme sudjelujući u kulturnim aktivnostima koje se nalaze u službenoj ponudi grada, bilo u svojstvu inicijatora/stvaratelja ili samo konzumenata tih aktivnosti. U nastojanju da se istraže takve aktivnosti, umnogome nam mogu pomoći i novine kao medij, jer s jedne strane omogućuju na jednom mjestu dostupnost svih informacija vezanih za kulturna zbivanja nekog vremena, dok s druge strane ujedno bivaju i svojevrsnim svjedokom određenih povijesnih događaja. Tako valja promatrati, konkretno, i rubriku *Gradske vijesti* u kojoj aktivnosti vezane za kulturu i kulturna događanja možemo podijeliti u nekoliko glavnih kategorija: repertoar kina i kazališta, pozivi na priredbe, izložbe, zabave i koncerte, zatim objave različitih pjevačkih i kulturnih društava te članci o poznatim osobama koje su tada gostovale u gradu ili su na neki drugi način bile za njega vezane, a mogu se pronaći u bilo kojoj od kategorija.

Pregledom i analizom brojeva iz 1926. godine vidimo kako je kulturni život grada Osijeka u vidu priredbi u Narodnom kazalištu i tonkinima obilovao predstavama i kinoprojekcijama, pri čemu je velik broj najava popraćen i

opisima gotovo reklamne naravi (*U Urania-kinu. Danas i sutra: »Buridan«, III. dio, (Tajnovite noći jedne kraljice), najveći film sadašnjosti...*²⁶; *U Urania-kinu: »Lijet oko svijeta«.* Grandiozne snimke iz Evrope, Amerike i Indije. Senzacionalan sadržaj.²⁷). Moglo se naići i na muzikalne skečeve, od kojih se ističu *Zakulisne tajne* V. Antunovića i vrlo uspješni skeč *»Tajna sobe br. 13«*²⁸. Takvi su performansi očito bili vrlo popularni među publikom s obzirom na činjenicu da su održavani u kontinuitetu te su se na scenu uvodili i novi, s eminentnom postavom (*Kao novitet u »Mascotti«* nastup priznatog koncertnog pjevača *Luje Pleina*, s nekoliko opernih arija. Prati na glasoviru V. Antunović. *»Kapelan Joško«* g. Dobrić, Pat i Patachon II. i drugo.²⁹).

Nije nedostajalo ni zabava različitih društava, kao onih organiziranih povodom proslave Nove godine (*Velika zabava SPD »Zmaj«* (doček pravoslavne Nove Godine) u prostorijama *»Grand Hotela«* u Donjem gradu. Početak u 8.30 sati. te *Koncert s plesom SPD »Gusle«*, (doček Nove Godine) u svratištu *Cuijić-Tačković* u Donjem gradu. Početak u 8.30 sati.³⁰) te krabuljnih zabava poput one koju *Zabavni odbor za zaštitu djece* priređuje u *Novom gradu [...] u svim prostorijama Gradskog vrta [...]*, uz sudjelovanje vojničke glazbe³¹. Međutim, provodi nisu uvijek bili organizirani nekim povodom, pa tako vidimo obavijest o zabavi organiziranoj na zahtjev građana (*Na zabavi OŠK »Hajduk«* prikazani raspored sa šlagerom *»Komplikacije«* obnavlja se na sveopći zahtjev [...]. Poslije rasporeda svira omiljeli Jazz-band do zore.³²). U tom području uvjerljivo je najeminentnija bila *Pokladna zabava Saveza hrvatskih obrtnika* koja se obdržava u prostorijama svratišta *Royal*, humanitarne je naravi (*Prinosima i sredstvima, koje su ljudi izdavali na ovoj zabavi, već je mnoga suza u časovima bijede obrisana.*) te je, kao što je navedeno, godinama bila među najposjećenijima u gradu (*Zabava Saveza hrvatskih obrtnika već od god. 1919. broji uvijek među najuspjelije i najbolje zabave te nema sumnje da će i današnja – ovogodišnja zabava svojim mnogobrojnim posjetom biti doličan odraz visoko razvijene stališke svijesti.*)³³.

Na tragu, dakako, nije nedostajalo niti koncerata, od kojih se posebice ističe onaj u Narodnom kazalištu s izvedbom Hrvatskog obrtničkog pjevačkog društva *Zrinski*, za koji se navodi kako je u posljednje vrijeme pod

26 Hrvatski list. Gradske vijesti. 6. siječnja 1926. 6. siječnja 1926. br. 4. str. 5. god. VII.

27 Hrvatski list. Gradske vijesti. 16. siječnja 1926. 13. siječnja 1926. br. 9. str. 5. god. VII.

28 Hrvatski list. Gradske vijesti. 6. veljače 1926. br. 29. str. 5. god. VII.

29 Isto.

30 Isto.

31 Isto.

32 Hrvatski list. Gradske vijesti. 15. svibnja 1926. br. 110. str. 6. god. VII.

33 Hrvatski list. Gradske vijesti. 6. veljače 1926. br. 29. str. 5. god. VII.

zborovođom g. prof. Hladkyjem znatno napredovao [...] i nedavno u Zagrebu prigodom pjevačke smotre nagrađen srebrnim peharom³⁴. Koncerti, posebice oni kulturno-umjetničkih i sličnih društava, evidentno su bili posjećivani od strane visokoobrazovanih građana, s obzirom na to da se za njih navodilo kako je ...*inteligencija, koja je koncert posjetila, oduševljena pjesmom...*³⁵. Priliku za glazbene izvedbe itekako se davalo i mlađima, pa tu ističemo održavanje koncerta učenika i učenica (...u 8 sati na večer u dvorani Grand Hotela. Ulaz besplatan. Dobrovoljni prilozi u korist Đačke mense u Osijeku primaju se sa zahvalnošću.³⁶), no vidimo kako su se održavali i ozbiljniji koncerti, primjerice onaj Osječke filharmonije, koji je najavljen uz sažetak programa (*Koncerat filharmonije. [...]. Tom prilikom izvodit će se kompozicija Osječana Leona Stjepanova [...]. Osim toga se izvodi Mendelson, Beethoven, i Wagner.*³⁷) te Violinski koncert virtuoza prof. Leona Kaufera³⁸.

Donose se i reportaže o nekolicini izložbi, od kojih se posebice ističe ona splitska (*Izložba fotografija u Splitu. Trgovačka i obrtnička komora osječka saopćuje, da će se od 15. srpnja pa do 15. kolovoza o. g. u Splitu održati »Izložba fotografija« koju priređuje primorski savez za unapređenje turizma u Splitu.*³⁹) koja je, po svemu sudeći, i reklamnog karaktera, s obzirom na to da se u nastavku oglasa prilično opsežno navode promotivne cijene karata državnih željeznica za posjetitelje *Izložbe*. Jednom je prilikom udruženje trgovaca i industrijalaca svojim podružnicama uputilo pismo kako bi htjeli i ekranizaciju osječke izložbe radi njenog lakšeg praćenja u Donjem Miholjcu (...*da se pobrinu provincijalna kina u sjedištima mjesnih organizacija predvedu izložbeni film, kako bi osječku izložbu mogli bar u filmu vidjeti i oni, koji nisu mogli osobno prisustvovati izložbi.*⁴⁰). Nije nedostajalo ni izložbi za ljubitelje lijepe umjetnosti, pa su oni tako mogli pogledati staru osječku Tvrđu u slici: *Pod naslovom »Iz osječke Turde« upravo je izašla mapa s 12 originalnih litografija J. Gojkovića. Stara osječka tvrđa obiluje odličnim motivima, punim topline i poezije zapravo spomendjelo onim stoljetnim starim krovovima i cvijećem ukrašenim dvorovima.*⁴¹. Za ljubitelje plesne umjetnosti održana je, pak, baletna plesna večer osječke prve balerine, gđe. Grete Godlewski, u zimskom vrtu, ali i ostalim prostorijama Grand Hotela (*Osim*

34 Hrvatski list. Gradske vijesti. 2. svibnja 1926. br. 101. str. 6. god. VII.

35 Hrvatski list. Gradske vijesti. 1. svibnja 1926. br. 100. str. 6. god. VII.

36 Hrvatski list. Gradske vijesti. 13. travnja 1926. br. 84. str. 6. god. VII.

37 Hrvatski list. Gradske vijesti. 9. rujna 1926. br. 208. str. 3. god. VII.

38 Hrvatski list. Gradske vijesti. 27. lipnja 1926. br. 145. str. 6. god. VII.

39 Hrvatski list. Gradske vijesti. 26. lipnja 1926. br. 144. str. 6. god. VII.

40 Hrvatski list. Gradske vijesti. 9. travnja 1926. br. 81 str. 6. god. VII.

41 Hrvatski list. Gradske vijesti. 17. rujna 1926. br. 216 str. 6. god. VII.

baletnih plesova, koje će donijeti sama gđa Godlewski, izvađaju nekoliko apartnih plesnih točaka njezine najbolje učenice...⁴²⁾.

Također, tu se našla i jedna vijest o modnoj reviji koju je održavala poznata osječka trgovina krzna i krznenih kabanica *Salamon Ackerhalt*, koja u najavi za sebe navodi kako je jedna od najapartnijih na izložbi, te predstavlja mali velegradski salon svega onoga, što moderna dama traži ove zime za svoju odjeću te kako [m]eđu krznima imade i takovih uzoraka, koji će zasigurno zadiviti žensku i mušku publiku.⁴³⁾

Iako su sadržaji kulturne naravi doista brojni i tematski dominiraju tim godištem *Hrvatskog lista*, u njemu možemo pratiti i određene krize u kulturnom sektoru. Tako, primjerice, vidimo kako se već sredinom godišta objavljuje proglas kako u predstojećoj kazališnoj sezoni neće biti ni opere ni operete jer je kazalište ušlo u financijsku krizu zbog niskih subvencija nadležnog ministarstva (*Izglasanjem budžetskih dvanaestina doznačeno je našem kazalištu sa strane ministarstva prosvjete mjesečna subvencija tek od 80.000 dinara. Ako se k tomu uzme u obzir, da je kazalište već iscrpilo gradsku subvenciju za god. 1926. od 250.000 dinara...⁴⁴⁾.*

U 1926. godini moglo se naći i nešto ozbiljnijih sadržaja znanstvene naravi, pa su tako održavana i predavanja od kojih valja spomenuti ona g. prof. Pavlinovića koja, po svemu sudeći, nisu bila toliko popularna koliko njihovi pandani zabavne naravi (*Obrada je teme »Vjenceslav Novak nije predstavnik našeg racionalnog realizma«. Interesantnost načina predavanja g. prof. Pavlinovića kao i interesantnost same teme privukla je ipak nešto publike, što se u Osijeku rijetko događa prigodom javnih predavanja, osim kada – pada kiša⁴⁵⁾.*

Prelaskom na sljedeće odabrano godište, odnosno pregledom i analizom brojeva iz 1936. godine, pokazalo se da je ono što je o rubrici ranije spomenuto, a vezano je za repertoar svih kina, upravo to da se on navodio u podnožju svake naslovne stranice *Gradskih vijesti* za konkretan dan u tjednu. Naime, u gradu su 1936. godine postojala tri tonkina, a najave za filmove tog vremena (slika 3) mogu se u najmanju ruku okarakterizirati kao zanimljive i vrlo živopisne, primjerice poput onih za Royal tonkino (*Danas premijera: CLARKE GABLE i HELEN HAYES u tonfilmu na njemačkom jeziku BIJELA SESTRA. Film*

42 Hrvatski list. Gradske vijesti. 6. veljače 1926. br. 29 str. 5. god. VII.

43 Hrvatski list. Gradske vijesti. 15. rujna 1926. br. 214. str. 8. god. VII.

44 Hrvatski list. Gradske vijesti. 11. travnja 1926. br. 83 str. 6. god. VII.

45 Hrvatski list. Gradske vijesti. 20. travnja 1926. br. 90. str. 6. god. VII

odličnog sadržaja i snažne glume na njemačkom jeziku.⁴⁶⁾, za Urania tonkino (*Danas MARIKA RÖKK u njemačkoj šlageropereti LAKA KONJICA (Marika jaši, pleše i pjeva). Novi Fox Mouvieton žurnal*⁴⁷⁾ te za tonkino Slavija (*Samo u subotu 27. i nedjelju 28. o. mj. Ernest Verebes, T. von Halmay, Szöko Szakall, Felix Bressart, O. Wallburg u njemačkom filmu 4 ½ mušketira. Film divne muzike, sjajnih viceva, urnebes humora do iznemoglosti, još ni u jednom filmu nije bilo toliko komičara kao u ovome.*⁴⁸⁾. No nisu bile rijetke ni najave unutar samog teksta, uglavnom vrlo istaknute i uokvirene kako bi odmah zaokupile pozornost čitatelja, poput onih za boksačke mečeve (*Od 1. rujna 1936. u Royal tonkinu Senzacija! Boks-match MAX SCHMELING-JOE LOUIS i KANADSKI PETORCI. Nabavite ulaznice u pretprodaji.*⁴⁹⁾. Svojevrсна zanimljivost onog vremena je i to što su u kinima često nastupali razni komičari i improvizatori koji su u stankama između filmova zabavljali publiku, a što, dakako, nije zaobišlo ni osječko Royal tonkino (*... nastupa ...za vrijeme svake predstave filma CIGANSKA RAPSODIJA odličan imitator CHARLEY CHAPLINA, koji uz nepovišene ulazne cijene pruža publici svojim komičnim atrakcijama najbolju razonodu.*⁵⁰⁾. Hrvatski list je tijekom siječnja 1936. godine u nekoliko brojeva objavljivao i ankete o uzrocima krize osječkih kinematografa, pa je uz njih čitatelj mogao ispuniti otisnuti listić i glasovati u skladu s vlastitim preferencijama. Ti su se članci prvenstveno bavili tada vrlo aktualnim pitanjima kao što su visoke cijene ulaznica za kino predstave (*Za uvođenje pretplate u kinematografima. Nekoliko prijedloga glede glavnog repertoara i sastava predigri.*⁵¹⁾, zasićenošću publike njemačkim šablonskim ton-operetama (*O niskom nivou filmova. Protiv besmislenih šablonskih opereta i komedija.*⁵²⁾; *Američki su filmovi bolji od njemačkih. Prijedlog, kako da se razdijeli repertoar u gornjogradskim kinematografima.*⁵³⁾ te pitanjima kvalitete filmova općenito (*Neka se obogati nuzraspored. Prijedlog, da se osječka kina ugledaju u praksu zagrebačkih kinematografa.*⁵⁴⁾.

46 Hrvatski list. Gradske vijesti. 15. siječnja 1936. br. 14. str. 9. god. XVII.

47 Hrvatski list. Gradske vijesti. 1. kolovoza 1936. br. 211. str. 9. god. XVII.

48 Hrvatski list. Gradske vijesti. 27. lipnja 1936. br. 176. str. 10. god. XVII.

49 Hrvatski list. Gradske vijesti. 29. kolovoza 1936. br. 238. str. 10. god. XVII.

50 Hrvatski list. Gradske vijesti. 19. siječnja 1936. br. 18. str. 15. god. XVII.

51 Hrvatski list. Gradske vijesti. 10. siječnja 1936. br. 9. str. 10. god. XVII.

52 Hrvatski list. Gradske vijesti. 11. siječnja 1936. br. 10. str. 10. god. XVII.

53 Hrvatski list. Gradske vijesti. 12. siječnja 1936. br. 11. str. 15. god. XVII.

54 Hrvatski list. Gradske vijesti. 15. siječnja 1936. br. 14. str. 10. god. XVII.

Slika 3. Najava kinopredstave za Royal tonkino. *Hrvatski list*, rubrika *Gradske vijesti* (7. svibnja 1936.)

O radu Narodnog kazališta 1936. godine može se reći da je sezona doista bila plodna, odnosno da je repertoar bio vrlo bogat, s pletorom predstava u ponudi – od opera i opereta do drama, tragedija i komedija (npr. Stambulska ruža, I Lela će nositi kapelin, Brak s ograničenim jamstvom, Hamlet, Madame Butterfly, Sylva, Orlov, Traviatta, Vesela udovica, Cirkuska princeza⁵⁵ i dr.). U namjeri da se privuče nova publika u što većem broju, u ljetnim se izdanjima novina u rubrici često mogao vidjeti i poziv na pretplatu za novu kazališnu sezonu i to s prilično velikim popustima na abonmane (*Pretplatite se na predstave Narodnog kazališta u jubilarnoj sezoni 1936.-37. - U abonmanu veliki popusti.*⁵⁶). Treba spomenuti da su se u kazalištu ponekad održavale i predstave raznih društava, poput predstave dječjeg igrokaza Aladin ili Čarobna svjetiljka dobrotvornog društva Blagodat iz Donjeg grada⁵⁷ te amaterske predstave Zavada ogranka Seljačke sloge iz Vuke,⁵⁸ no značajna su bila i gostovanja tada poznatih umjetnika koji su nosili glavne uloge – gostovanje redatelja, glumca i bivšeg dugogodišnjeg člana osječkog ansambla Vatroslava Hladića, tenora Vladimira Majhenića i sopranistice Marice Lubejeve, opernih pjevača Zlate Đundenac-Gavella, Franje Klokočkog i Lize Popove te mnogih drugih.⁵⁹ Dakako, pazilo se i na obilježavanje godišnjica zaslužnih kazališnih djelatnika, pa tako nailazimo na članke posvećene radu

55 Hrvatski list. Gradske vijesti. 25. ožujka 1936. br. 85. str. 11. god. XVII; 29. veljače 1936. br. 59. str. 5. god. XVII.; 23. kolovoza 1936. br. 232. str. 14. god. XVII.

56 Hrvatski list. Gradske vijesti. 30. kolovoza 1936. br. 239. str. 14. god. XVII.

57 Hrvatski list. Gradske vijesti. 22. siječnja 1936. br. 21. str. 9. god. XVII.

58 Hrvatski list. Gradske vijesti. 18. lipnja 1936. br. 166. str. 13. god. XVII.

59 Hrvatski list. Gradske vijesti. 10. ožujka 1936. br. 70. str. 10. god. XVII.; 29. ožujka 1936. br. 89. str. 14. god. XVII.; 17. travnja 1936. br. 106. str. 10. god. XVII.; 22. travnja 1936. br. 111. str. 10. god. XVII.

osječkog glumca Toše Stojkovića (*Proslava g. Toše Stojkovića. Četrdesetipet godina rada na glumačkom polju.*⁶⁰) i poznate glumice Mice Gavrilović (*Proslava gđe Mice Gavrilović. Pred rasprodanim kazalištem proslavljena je dvadesetpetgodišnjica glumačkog rada gđe Mice Gavrilović.*⁶¹), a u jednom od brojeva izlazi i poduži intervju s tadašnjim dirigentom Lavom Mirskim o njegovom gostujućem dirigiranju budimpeštanskim koncertnim orkestrom.⁶² Konačno, nisu izostale ni vijesti iz kazališne svakodnevice, poput „govorkanja“ o smjeni uprave, zatim vijesti o preinakama kazališne zgrade, vijesti o prijenosu mikrofonom za vrijeme pauza, kazališnim financijama, gostovanjima, svršetku sezone te studijima osječke primadone Lele Trbuhović.⁶³

Kada je riječ o priredbama, zabavama i koncertima, prateći rubriku vidljivo je da je upravo kazalište bilo to koje je često ugošćavalo i mnoge kako domaće tako i gostujuće renomirane pjevače i glazbenike s vlastitim repertoarom. Od nekih istaknutih imena koja su tada nastupala u kazalištu spominje se tenor Mario Gjuranec, pijanistica Ljerka Fišer, pijanist Paul Wittgenstein, violinist Zlatko Topolski i prvi „herojski“ tenor zagrebačkog kazališta Mario Šimenc, no Osječani su te godine također mogli uživati i u komornim koncertima gudačkog kvarteta Glazbenog društva intelektualaca iz Zagreba i koncertu učenika višeg odsjeka Gradske muzičke škole te, često najavljivanoj, smotri hrvatskih pjevačkih i glazbenih društava upriličenoj povodom desetogodišnjice župe Kuhač.⁶⁴ S druge strane, nije nedostajalo ni gostovanja malo drukčijeg profila za nešto širi auditorij, pa tako možemo vidjeti i članke s najavama za okultističku večer gospodina Obradovića i gospođe Fatime iz Brčkog te za mističnu večer modernog iluzionizma gospođe Rette sa svojim letećim hotelom.⁶⁵ U Grand hotelu se pak moglo pogledati zajedničke nastupe telepate To-Rhama i komičnih akrobata Smoll and Connya te kralja čarobnjaka Wendlanda Genatija.⁶⁶

60 Hrvatski list. Gradske vijesti. 3. travnja 1936. br. 94. str. 9. god. XVII.

61 Hrvatski list. Gradske vijesti. 8. ožujka 1936. br. 68. str. 14. god. XVII.

62 Hrvatski list. Gradske vijesti. 14. kolovoza 1936. br. 224. str. 5. god. XVII.

63 Hrvatski list. Gradske vijesti. 15. siječnja 1936. br. 14. str. 10. god. XVII.; 10. prosinca 1936. br. 342. str. 13. god. XVII.; 8. veljače 1936. br. 38. str. 9. god. XVII.; 29. travnja 1936. br. 118. str. 9. god. XVII.; 16. ožujka 1936. br. 72. str. 10. god. XVII.; 26. lipnja 1936. br. 175. str. 10. god. XVII.; 2. veljače 1936. br. 32. str. 14. god. XVII.

64 Hrvatski list. Gradske vijesti. 14. siječnja 1936. br. 13. str. 9. god. XVII.; 25. lipnja 1936. br. 174. str. 14. god. XVII.; 8. ožujka 1936. br. 68. str. 15. god. XVII.; 19. kolovoza 1936. br. 228. str. 10. god. XVII.; 12. ožujka 1936. br. 72. str. 10. god. XVII.; 5. siječnja 1936. br. 5. str. 14. god. XVII.; 23. svibnja 1936. br. 141. str. 10. god. XVII.; 4. svibnja 1936. br. 122. str. 7. god. XVII.

65 Hrvatski list. Gradske vijesti. 21. siječnja 1936. br. 20. str. 10. god. XVII.; 28. siječnja 1936. br. 27. str. 10. god. XVII.

66 Hrvatski list. Gradske vijesti. 18. kolovoza 1936. br. 227. str. 9. god. XVII.; 16. siječnja 1936. br. 15. str. 9. god. XVII.

Održavale su se 1936. godine i mnoge druge manifestacije na različitim lokacijama u gradu – od proslave povodom 40. obljetnice smrti dr. Ante Starčevića, zatim čajanke đачkog društva Prosvjeta u Oficirskom domu, vrtnih koncerata za prehranu Hercegovine i koncerata pjevačkih društava Frankopana i Lipe, Lipine zabave za sv. Nikolu u donjogradskom Hrvatskom domu, popodnevni koncerti u kavani Central, vatrogasne zabave povodom podizanja novog kipa sv. Florijana u Donjem gradu pa sve do nastupa poznatog radio orkestra braće Nikolić u hotelu Tomislav, krabuljnog plesa u Gradskom vrtu, revije narodnih nošnji i smotre seljačkih zborova.⁶⁷ Osim mnogih veselica, promenadnih koncerata, pučkih zabava, plesova, priredbi i akademija dobrotvornih i kulturnih društava kojima je vrvio osječki kulturni i zabavni život, zanimljiv je također podatak da je grad te godine ugostio i zagrebačko „čudo od djeteta“, odnosno dječju glumicu Leu Deutsch koja je zbog velikog interesa publike održala čak dva nastupa, prvi 8. veljače u Narodnom kasinu, a drugi 9. veljače u Narodnom kazalištu.⁶⁸

Osječani su te godine također vrlo rado posjećivali i izložbe, što se moglo vidjeti po vijestima o dosta dobroj posjećenosti prilikom otvorenja izložbe slika akademskog slikara Slavka Tomerlina te izložbe akademskog slikara Milana Tolića, ali u ponudi su, dakako, bile i druge vrste izložbi, poput one tkaonice ćilima, gostioničarskih predmeta i Ženske realne gimnazije.⁶⁹ U rubrici *Gradske vijesti* nije nedostajalo ni zanimljivosti o gradskom Muzeju koje su se, doduše, pojavljivale s vremena na vrijeme, posebice ako je došlo do kakvih novih arheoloških otkrića (*Interesantni nalazi iz rimskog doba. Nove iskopine iz vremena stare Murse u Donjem gradu*.⁷⁰) ili donacije vrijednih darova pojedinaca (*Originalni manuskript muzikologa Ksavera Kuhača*,⁷¹). No izvještavalo se i o samoj zgradi i prilikama u Muzeju (*Interpelacija o prilikama u gradskom muzeju*.⁷²), dok je posebna počast velikim središnjim člankom svojevremeno odana i preminulom profesoru i kustosu Vjekoslavu Celestinu, koji je svojim stručnim radom i znanjem iznimno unaprijedio Muzej

67 Hrvatski list. Gradske vijesti. 22. ožujka 1936. br. 82. str. 13. god. XVII.; 27. studenoga 1936. br. 329. str. 10. god. XVII.; 24. svibnja 1936. br. 142. str. 13. god. XVII.; 4. srpnja 1936. br. 183. str. 10. god. XVII.; 2. prosinca 1936. br. 334. str. 10. god. XVII.; 7. travnja 1936. br. 98. str. 9. god. XVII.; 25. siječnja 1936. br. 24. str. 10. god. XVII.; 4. veljače 1936. br. 34. str. 10. god. XVII.; 23. veljače 1936. br. 53. str. 13. god. XVII.; 17. veljače 1936. br. 47. str. 3. god. XVII.; 20. siječnja 1936. br. 19. str. 3. god. XVII.

68 Hrvatski list. Gradske vijesti. 29. siječnja 1936. br. 28. str. 10. god. XVII.

69 Hrvatski list. Gradske vijesti. 1. svibnja 1936. br. 120. str. 15. god. XVII.; 21. prosinca 1936. br. 353. str. 7. god. XVII.; 2. veljače 1936. br. 32. str. 13. god. XVII.; 12. veljače 1936. br. 42. str. 10. god. XVII.; 25. lipnja 1936. br. 174. str. 15. god. XVII.

70 Hrvatski list. Gradske vijesti. 10. svibnja 1936. br. 128. str. 14. god. XVII.

71 Hrvatski list. Gradske vijesti. 28. studenoga 1936. br. 330. str. 9. god. XVII.

72 Hrvatski list. Gradske vijesti. 29. veljače 1936. br. 59. str. 9. god. XVII.

i njegovu djelatnost.⁷³ Rado pohodena i popularna bila su i razna predavanja koja su se često odvijala na nekoliko lokacija u gradu – u Narodnoj akademiji (*Veličina i konstrukcija svemira. Predavanje g. prof. V. Sofića u Narodnoj akademiji.*⁷⁴), u Hrvatskom domu u Gornjem gradu (*Predavanje g. Rudolfa Hercega [...] poznati publicista i kulturni radnik [...] o temi: »TEMELJNA NAČELA HRVATSKOG SELJAČKOG POKRETA«*; *Predavanje sveučilišnog profesora dra Franje Fanceva U PRIREDBI PODODBORA MATICE HRVATSKE U OSIJEKU.*⁷⁵) ili ponekad u Židovskoj čitaonici (*Predavanje u Židovskoj čitaonici. Danas na večer priređuje »Židovsko narodno društvo« predavanje u čitaonici (kraj hrama). Govorit će g. dr. Nikola Tolnauer o aktualnim pitanjima židovstva...⁷⁶*). Te 1936. godine spominje se i osnivanje pododbora Matice hrvatske u pojedinim većim mjestima, odnosno nailazimo na najavu osnivanja istoga i u gradu Osijeku (*Osnivanje pododbora Matice Hrvatske. Na skupštini dolazi u ime Matice Hrvatske g. dr. Mile Starčević.*⁷⁷), potom i na njegovo uključivanje u organizaciju izložbe i raspačavanja knjiga Matičinih izdanja (*Dani hrvatske knjige u Osijeku u priredbi Pododbora Matice Hrvatske.*⁷⁸) te, nešto kasnije, i na vijest o božićnoj rasprodaji Matičinih izdanja, s toplom preporukom čitateljima da se tako podupre rad te važne kulturne ustanove (*Božićna prodaja knjiga »Matice Hrvatske« u Osijeku.*⁷⁹). Istaknuto djelovanje vidljivo je i kada je riječ o Hrvatskoj građanskoj čitaonici u Gornjem gradu, koja je kroz svoje 43 godine na kulturnom i prosvjetnom planu redovito održavala skupštine podastirući javnosti detaljne informacije o svojem plodonosnom radu (*Skupština Hrv. građanske čitaonice u Gornjem gradu. Biblioteka Hrv. građanske čitaonice jedna od najuredenijih u gradu. Prošle godine pročitano oko 6000 knjiga.*⁸⁰). Konačno, valja spomenuti i nekoliko zanimljivosti koje su se te godine također pojavile u rubrici *Gradske vijesti*, a ne odnose se izravno na zbivanja u gradu. U jednom od brojeva spominje se tako uspjeh osječkog kipara Ivana Ekerta čija su djela polučila značajan uspjeh na reprezentativnoj izložbi umjetničkog paviljona zadruge likovnih umjetnika u Zagrebu⁸¹ te vrlo srdačan i upečatljiv odgovor Nikole Tesle na

73 Hrvatski list. Gradske vijesti. 23. travnja 1936. br. 112. str. 13. god. XVII.

74 Hrvatski list. Gradske vijesti. 17. veljače 1936. br. 47. str. 4. god. XVII.

75 Hrvatski list. Gradske vijesti. 1. svibnja 1936. br. 120. str. 13. god. XVII.; 11. lipnja 1936. br. 159. str. 13. god. XVII.

76 Hrvatski list. Gradske vijesti. 13. veljače 1936. br. 43. str. 15. god. XVII.

77 Hrvatski list. Gradske vijesti. 29. ožujka 1936. br. 89. str. 13. god. XVII.

78 Hrvatski list. Gradske vijesti. 10. svibnja 1936. br. 128. str. 3. god. XVII.

79 Hrvatski list. Gradske vijesti. 18. prosinca 1936. br. 350. str. 9. god. XVII.

80 Hrvatski list. Gradske vijesti. 17. ožujka 1936. br. 77. str. 10. god. XVII.

81 Hrvatski list. Gradske vijesti. 12. prosinca 1936. br. 344. str. 9. god. XVII.

brzojav koji mu je u New York povodom njegova osamdesetog rođendana poslalo Gradsko vijeće Osijeka ([...] [b]rzojavni odgovor glasi: *Primate iskrenu zahvalu na čestitki, kojom ste me počastili prilikom rođendana. Želim od srca sretan razvitak vašem naprednomu gradu – Nikola Tesla.*⁸²).

4. ZAKLJUČAK

Analiza rubrike *Gradske vijesti* osječkog dnevnika *Hrvatski list* tijekom 1926. i 1936. godine pokazuje kako je ta novina bila iznimno vrijedan izvor za praćenje kulturne dinamike grada Osijeka između dvaju svjetskih ratova. Rubrika je tijekom jednog desetljeća prilično povećana, kako opsegom tako i raznolikošću sadržaja, no ipak zadržavajući svoj prepoznatljivi, standardiziran izgled. Kroz *Gradske vijesti* moguće je pratiti bogatstvo i raznovrsnost kulturnog života grada Osijeka, od repertoara Narodnog kazališta i kinematografa, preko najava koncerata, izložbi i zabava, do izvještaja o radu kulturnih i pjevačkih društava te gostovanja istaknutih umjetnika. Uz to, ta je rubrika redovito građane opskrbljivala servisnim informacijama, obavijestima važnim za svakodnevni život, društvenim vijestima i oglasima, čime je kontinuirano stvarala cjelovitu sveobuhvatnu sliku tadašnje gradske svakodnevice i zajednice koja ju je proživljavala. Posebno je vrijedno istaknuti kako *Hrvatski list* kroz bilježenje kulturnih događanja grada daje uvid u navike, interese i kulturne dosege građana Osijeka, ali i u izazove s kojima se kulturni sektor suočavao, poput financijskih poteškoća Kazališta. Također, kroz izvještaje o radu institucija poput Muzeja Slavonije, Matice hrvatske i Hrvatske građanske čitaonice pratimo i razvoj kulturne infrastrukture grada. Na temelju ovog istraživanja može se zaključiti da *Hrvatski list*, a osobito njegova rubrika *Gradske vijesti*, predstavlja iznimno bogato vrelo za proučavanje kulturne zbilje grada Osijeka u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća. Ona predstavlja pouzdan izvor za razumijevanje kako su svakodnevni kulturni događaji, prakse i interesi građana oblikovali kulturni identitet grada te ujedno omogućuje precizno praćenje što se i kada događalo u kulturnom životu, tko je sudjelovao i kakav je bio odjek u zajednici, **što je** pak osnova za analizu specifičnosti osječke kulturne scene kroz vrijeme. Takva konkretna i detaljna dokumentacija događaja **čini** tu rubriku nezaoobilaznom za svako ozbiljno istraživanje društvenog života i kulturne povijesti grada.

82 Hrvatski list. Gradske vijesti. 21. srpnja 1936. br. 200. str. 9. god. XVII.

LITERATURA

- Erl Šafar, M., Lubina, T. i Subjak, R. (2022). German Newspaper Publishing in Osijek: From 1848 until 1945. *Medijska istraživanja* 28 (1), 79-99. <https://doi.org/10.22572/mi.28.1.4>
- Glušac, M. (2013). Osječke novine nekada i sada. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 29, 149-163. <https://hrcak.srce.hr/150022>
- Gradske vijesti. (1926, 1. siječanj – 31. prosinac). *Hrvatski list*.
- Gradske vijesti. (1936, 1. siječanj – 31. prosinac). *Hrvatski list*.
- Horvat, J. (2003). *Povijest novinstva Hrvatske: 1771. – 1939*. Golden marketing - Tehnička knjiga.
- Kretić Nađ, M. (2012). *Od Čaruge do Grete Garbo: popularna kultura u osječkome Hrvatskom Listu (1920. – 1945.)*. Svjetla grada.
- Vinaj, M. (1993-1995). Branislav – prve osječke novine na hrvatskom jeziku. *Osječki zbornik* 22-23, 245-256. <https://hrcak.srce.hr/clanak/395577>
- Vinaj, M. (2003). Građa za bibliografiju osječkih novina 1948.-1945. [magistarski rad]. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Vinaj, M. (2013). Društvo za izdavanje Hrvatskog lista – najčitanijeg osječkog dnevnika. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 12, 99-116.
- Vinaj, M. i Knežević Križić, I. (2023). Hrvatski list – Osječki i slavonski zavičajnik. *Knjižničarstvo: glasnik Društva knjižničara Slavonije, Baranje i Srijema*, 28(1), 81-92. <https://hrcak.srce.hr/315438>

The newspaper *Hrvatski list* as a source for tracking the cultural dynamics of the City of Osijek in 1926 and 1936

ABSTRACT

The Museum of Slavonia today holds a highly valuable and extensive collection of newspapers, dating back to the mid-19th century, among which are the complete annual volumes of *Hrvatski list*. This was a daily newspaper from Osijek, published from 1920 to 1945, whose significance is further reflected in the fact that it serves as a crucial historical document for studying the specific circumstances of the city during that period. The paper provides a brief historical overview of the emergence of journalism in Osijek, to better illustrate and contextualize the era in which *Hrvatski list* appeared. Although this daily newspaper covered a wide range of political, economic, social, and sports topics, as well as issues of global importance throughout its

publication, the research is limited to news related to cultural events concerning only the city of Osijek. For this purpose, issues from 1926 and 1936 were selected, which were then analyzed using a comparative method and content analysis of the *City News* section. It was found that, over the ten-year period, aside from growing from 1 to 4 pages, this section maintained its distinctive, standardized format, and that news and articles related to culture most frequently concerned the repertoire of the National Theater and cinemas (Urania, Royal, and Slavija), announcements of performances, gatherings, and concerts, as well as notices from various singing and cultural societies, and articles featuring interviews with notable individuals who visited or were otherwise connected to Osijek at the time. The research demonstrated and confirmed that these newspapers represent a rich and valuable historical source for understanding the perception of Osijek's cultural dynamics in the 1920s and 1930s. Notably, they are a source that continuously generates multiple layers of meaning, crucial for identifying the cultural identity of Osijek in the past, thus enabling its interpretation in the present.

Keywords: Osijek journalism, Museum of Slavonia, Hrvatski list, cultural identity, 1926 and 1936

Ekonomija rimske provincije Panonije Secunde

Pregledni rad

Dubravko Aladić

Gimnazija A. G. Matoš

Vijenac kardinala Alojzija Stepinca 8, 31400 Đakovo

dubravko.aladic@gmail.com

doktorand doktorskog studija Predmoderne povijesti

Filozofski fakultet u Zagrebu

SAŽETAK

Rimska provincija Panonija Secunda (obuhvaćala prostor današnje istočne Hrvatske, Srijem i dio sjeverne Bosne), uspostavljena je tijekom Dioklecijanovih administrativnih reformi krajem 3. stoljeća, bila je jedno od ključnih gospodarskih središta kasnorimskog razdoblja. Smještena na strateškom položaju uz Dunav i bogata prirodnim resursima, razvila je raznoliku ekonomiju temeljenu na poljoprivredi, rudarstvu, zanatskoj proizvodnji i trgovini. Poljoprivreda je činila okosnicu gospodarstva, s vilama rustikama kao glavnim poljoprivrednim jedinicama. Uzgoj žitarica, vinove loze i stočarstvo bili su dominantne djelatnosti, a proizvodi su opskrbljivali lokalno stanovništvo i rimske vojne garnizone. Rudarstvo, osobito eksploatacija željeza, bakra i srebra, značajno je doprinosilo regionalnoj ekonomiji, dok su zanatska proizvodnja i trgovina bile usmjerene na lokalno i šire tržište. Razvijena mreža cesta i riječnih puteva, uključujući Dunav kao žilu kucavicu, omogućila je snažnu trgovačku razmjenu unutar Rimskog Carstva. Gradovi poput Sirmija, Cibalae i Murse bili su ne samo politički i vojni centri već ključne trgovačke točke s aktivnim tržištima i radionicama. Prisutnost rimskih legija također je imala značajan ekonomski utjecaj, potičući lokalnu proizvodnju i trgovinu. Međutim, unatoč ekonomskom prosperitetu, Panonija Secunda nije bila imuna na krize kasne antike. Vanjski pritisci germanskih plemena (kasnije Huna i konačno Avara), inflacija i porezne reforme oslabili su ekonomske temelje provincije, što je u konačnici dovelo do njezine destabilizacije i nestanka kao političkog entiteta. U ovom radu pružit će se cjelovita analiza gospodarskog sustava rimske

provincije Panonije Secunde ističući njezinu ulogu unutar Rimskoga Carstva i njezin doprinos ekonomiji Carstva općenito, kroz prizmu arheoloških nalaza, epigrafskih izvora i povijesnih izvora.

Ključne riječi: Panonija Secunda, rimska ekonomija, poljoprivreda, rudarstvo, trgovina

1. UVOD

Ekonomija države jest jedna od njezinih tzv. žila kucavica koja je integralni dio njezina opstanka ili mogući uzrok njezine propasti. Međutim ovdje neće biti riječi o ekonomiji države nego jedne provincije. U svjetskoj povijesti, Rimska Republika i kasnije Rimsko Carstvo ostavilo je neizbrisiv trag u pogledu političkog razvoja, razvoja književnosti, umjetnosti, ali i napredan sustav upravljanja državom. Treba imati na umu da je Rimsko Carstvo na svom vrhuncu kao država imalo površinu preko 5 milijuna četvornih kilometara obuhvaćajući svu obalu Sredozemnog mora, te se protezalo na tri kontinenta: Europu, Aziju i Afriku. Tako velika država trajala je više od 400 godina i ovdje se postavlja ključno pitanje, kako je takva država opstala toliko dugo, a imala je običnu agrarnu ekonomiju u kojoj nije postojala masovna proizvodnja. Ovdje nastupa ekonomska povijest koja nam otkriva tu nepoznanicu identificiranjem sredstava za proizvodnju, razvojem komunikacija u državi (razina izgrađenosti rimskih cesta), eksploatiranjem resursa i ekonomskom orijentacijom provincije s obzirom na njezin smještaj unutar Rimskoga Carstva. Važno je naglasiti da je manji broj rimskih provincija bio samodostatan u pogledu ekonomske proizvodnje gdje su imali višak koji bi se slao u pogranične provincije. Tako su razvijene provincije poput Egipta, Galije, Hispanije i Male Azije financirale pogranične provincije poput Panonije Secunde. Ekonomska međuzavisnost i raspoređivanje rimskih legija u određene provincije dovodi do njihovog usmjerenog razvoja. Naime, ako je provincija bila smještena uz rimsku granicu, tj. limes, onda je cjelokupna ekonomska proizvodnja bila podređena potrebama rimske vojske na granici. Što se ide vremenski bliže 3. i 4. stoljeću, to je izraženiji slučaj usmjerene ekonomske proizvodnje. Međutim, kao i svaki politički sustav, tako se i taj mijenjao s ekonomijom, pa u kasnoj antici dolazi do transformacije urbanog pejzaža rimskih provincija uzrokovanih barbarskim provalama, porast autarkične poljoprivrede, prekid trgovačkih ruta kroz Rimsko Carstvo zbog ratne opasnosti i konačan kraj provincije i same države. Kao i svaka država kroz povijest, Rimsko Carstvo imalo je svoj životni vijek i kao dobar primjer ekonomskog upravljanja, vrijedno je istraživačke pozornosti, ponajviše zato što će stupanj ekonomskog razvoja rimskih provincija biti

ponovno dosegnut tek tisuću godina nakon nestanka zapadne polovice Rimskog Carstva.

2. PREGLED LITERATURE

Ekonomija rimske provincije Panonija Secunda, osnovane u 4. stoljeću s glavnim gradom u Sirmiju, bila je predmetom nekoliko važnih studija koje osvjetljavaju i njezine lokalne specifičnosti i njezinu ulogu unutar širih gospodarskih mreža Rimskog Carstva. Među istaknutim doprinosima spoznaji je studija Milijana Dimitrijevića i Johna Whitehousea (2022), koja ističe značaj proizvodnje vune i tekstila oko Sirmija, ističući prisutnost dvaju carskih tkalačkih radionica (*gynaecea*) koje otkrivaju središnju ulogu tog sektora i za provincijsko i za carsko gospodarstvo. Šire ekonomske trendove ispituju Hrvoje Gračanin i Nebojša Kartalija (2018), koji raspravljaju o poljoprivrednoj bazi provincije, utjecaju vojske kao potrošača i onoga koji raspolaže dobrima, važnosti kovanog novca (posebno kovnice novca Siscia) i širim transformacijama gospodarstva zapadnog Ilirika od 4. do 6. stoljeća. Arheološke sinteze također igraju vitalnu ulogu, posebno monografija Arheologija rimske južne Panonije (2012, ur. Branka Migotti), koji okuplja studije o obrascima naseljavanja, cirkulaciji kovanog novca, keramici i dokazima o kontinuitetu tijekom turbulentnog razdoblja migracije naroda. Kao dodatak tome, Stanko Andrić (2002) nudi vrijedan pregled socioekonomskog života u južnoj Panoniji, naglašavajući i otpornost ekonomije ali njezin eventualni pad tijekom kasne antike. Specifične studije slučaja pružaju daljnje uvide, poput arheobotaničkog istraživanja iz Aelia Mursa, koje pokazuje niz uvezenih poljoprivrednih proizvoda, uključujući masline, smokve i papar, što ukazuje na snažne trgovinske veze s Italijom, Galijom i Španjolskom. (Reed, Leleković, Lodwick, i sur., 2022) Numizmatičke studije, poput onih Răzvana Bogdana Gaspara, bacaju svjetlo na cirkulaciju i krivotvorenje kovanog novca, nudeći uvid u monetarnu ponudu i ekonomske probleme u provinciji. Temeljne monografije ipak su nezamjenjive, posebno Mócsyjeva *Panonija i Gornja Mezija*, Kovácsova *Povijest Panonije za vrijeme Principata* koja kontekstualizira panonski život unutar carskih okvira. Za metodološke i komparativne perspektive, opća djela o rimskom gospodarstvu, poput sinteze Jeana Andreaua, *The economy of the Roman world*, Teminove *Roman market economy* i *Cambridge economic history of the Graeco-Roman world*, pružaju bitne okvire. Zajedno, te studije otkrivaju provinciju Panoniju Secunde kao provinciju koju odlikuju poljoprivredna i tekstilna proizvodnja, vojna potrošnja, dinamične trgovačke mreže i praktični odgovori na političke i demografske izazove kasne antike.

3. METODOLOGIJA I ISTRAŽIVAČKO PITANJE

Proučavanje gospodarstva rimske provincije Panonije Secunde zahtijeva multidisciplinarni pristup, odnosno integraciju arheoloških dokaza, tekstualnih izvora i komparativnu ekonomsku teoriju. Budući da su književne reference na provinciju relativno rijetke, materijalna kultura igra središnju ulogu u rekonstrukciji gospodarskog života. Arheološka iskapanja urbanih središta poput Sirmija, kao i ruralnih vila, vojnih logora i malih naselja, pružaju najbolje dokaze o proizvodnji, distribuciji i potrošnji. Keramički nalazi, posebno amfore i fina roba, omogućuju znanstvenicima praćenje trgovinskih veza i kretanja robe, dok arheobotaničke i zooarheološke studije osvjetljavaju poljoprivrednu osnovu gospodarstva, otkrivajući i lokalne obrasce uzgoja i uvezene proizvode koji odražavaju trgovinu na velike udaljenosti. Numizmatički dokazi posebno su važni u rimskoj provinciji Panoniji Secundi, jer nalazi kovanica iz optjecaja, lokalne ostave i proizvodnja obližnjih kovnica poput Siscije bacaju svjetlo na razinu monetizacije, fiskalnu politiku i kupovnu moć i civila i vojske. Epigrafski izvori, uključujući posvetne natpise, počasne spomenike i reference na cehove ili carske radionice, pružaju dodatni uvid u strukture zanimanja, industrije pod državnom kontrolom i ulogu vojske kao ključnog ekonomskog subjekta. Metodološki, rad mora uzeti u obzir interpretativne okvire razvijene u širim raspravama o rimskoj ekonomiji, posebno napetost između „primitivističkih“ modela (Moses Finley) koji naglašavaju egzistenciju i lokalnu razmjenu, te „modernističkih“ perspektiva (Walter Scheidel) koje naglašavaju integraciju tržišta i regionalnu specijalizaciju. Komparativna primjena tih modela pomaže u smještaju Panonije Secunde unutar šireg carskog gospodarstva, a istovremeno prepoznaje njezin granični karakter i strateški položaj uz Dunav, koji je oblikovao i njezine ranjivosti i prilike. Dakle, arheološki podaci kontekstualiziraju se s povijesnim narativima, dok ekonomska teorija pomaže u utvrđivanju obrazaca koji nadilaze fragmentarnu prirodu izvora.

Glavno istraživačko pitanje koje proizlazi iz ovog metodološkog okvira može se oblikovati u formi: Kako je gospodarstvo Panonije Secunde funkcioniralo unutar kasnorimskog carskog sustava i u kojoj je mjeri bilo oblikovano lokalnom proizvodnjom, vojnom potražnjom i integracijom u mreže trgovine na velike udaljenosti? To pitanje zahtijeva dopunska istraživanja o ulozi poljoprivrede i stočarstva u održavanju provincijskog stanovništva, važnosti specijaliziranih industrija poput proizvodnje tekstila oko Sirmija, opsegu monetizacije i cirkulaciji kovanog novca te stupnju otpornosti ili pada tijekom previranja od 4. do 6. stoljeća. Kombiniranjem arheoloških, numizmatičkih i tekstualnih dokaza s komparativnim modelima iz proučavanja

drugih provincija, cilj istraživanja je procijeniti je li Panonija Sekunda bila prvenstveno samodostatno pogranično gospodarstvo ovisno o vojnoj potrošnji ili je aktivno sudjelovala u širim tokovima robe, novca i rada koji su definirali kasnorimski gospodarski svijet.

4. POVIJESNI I ADMINISTRATIVNI KONTEKST PANONIJE SECUNDE

Tijekom vladavine car Dioklecijana, dolazi do podjele Rimskog Carstva na četiri dijela, čime je efektivno počela tetrarhija (vladavina četvorice). Međutim uz uspostavu tetrarhije dolazi do razdiobe provincija, pri čemu je najbolji primjer Panonija koja se do reforme dijelila na dva dijela, Pannonia Superior i Pannonia Inferior, što je bila podjela koju je učinio car Trajan na početku 2. stoljeća. Međutim sada se svaka od njih dijeli na još dva dijela. Pannonia Superior dijeli se na provincije Pannonia Savia (današnji zapadni dio kontinentalne Hrvatske, istočni dio današnje Slovenije s gradom Neviodonumom i dio sjeverne Bosne) i Pannonia Prima, a Pannonia Inferior na provincije Pannonia Valeria (nazvana do Dioklecijanovoj obitelji) i Pannonia Secunda (obuhvaćala je istočnu Hrvatsku, srpski dio Srijema i dio Sjeverne Bosne). (Bowman, 2005)

Novoformirana provincija Pannonia Secunda krajem 3. stoljeća bila je u pravom smislu riječi pogranična provincija povezana s rijekom Dunavom gdje se nalazio limes. Osim vojnog značenja potrebno je naglasiti drugu komponentu koja je tada prisutna u svakoj provinciji, a to je kršćanstvo i kršćanske pokrajine (biskupije). Iz izvora su navedena čak tri biskupska središta u Panoniji Secundi, Cibalae, Sirmij i Mursa. Biskupska središta pokazatelji su razvijenosti kršćanskih zajednica na određenom prostoru (Mocsy, 1974). Glavna distinkcija Pannonije Secunde jest u tome što je imala urbano središte koje je jedno vrijeme imalo funkciju prijestolnice Carstva. Dakle, riječ je ovdje o Sirmiju (današnje područje Srijemske Mitrovice) koji je od 1. ožujka 293. bio sjedište tetrarha Galerija koji je vladao Ilirskim provincijama (Rees, 2019).

Gradovi u provinciji zadržali su svoje municipalne institucije: *ordo decurionum*, *duumviri*, *aedili*, i druge dužnosnike koji su nadzirali lokalne poreze, tržnice, cestovnu infrastrukturu i organizaciju distribucije (Liebeschuetz, 2001). Međutim, u 4. i 5. stoljeću sve se više ističe proces centralizacije, pri čemu gradska vijeća gube stvarni utjecaj u korist carevih agenata i fiskalnih službenika (*rationales*, *actores*) (MacMullen, 1988).

Poseban značaj imala je uloga Sirmija, koji je bio jedan od četiri rezidencijalna grada tetrarhije. Njegov status metropole osnažio je cijelu

provinciju, osobito u pogledu razvoja fiskalnih, carinskih i opskrbnih institucija (Jeremić, 2016). Sirmij je istodobno bio sjedište civilnog upravitelja i vojnih zapovjedništava, a vjerojatno i sjedište biskupa od sredine 4. stoljeća, što mu daje dodatnu političku i simboličku važnost (Ando, 2000).

5. POLJOPRIVREDA I EKSPLOATACIJA RESURSA

Poljoprivreda je činila temelj gotovo svake ekonomije civilizacija staroga vijeka, pa tako i Rimske. Klimatski i geomorfološki uvjeti omogućavali su uzgoj žitarica, vinove loze i povrća, osobito u plodnim ravnicama Srijema. Arheobotanička istraživanja u okolici Sirmija i Murse ukazuju na prisutnost pšenice, ječma, prosa i vinove loze (Van der Veen, 1992; Reed, Leleković, Lodwick i sur., 2022). Te kulture služile su ne samo za lokalnu potrošnju nego i za izvoz u druge dijelove Carstva, što potvrđuju amfore i transportne posude pronađene duž riječnih ruta (Poulter, 2007).

Lokalna aristokracija i veterani posjedovali su latifundije, čija je proizvodnja bila organizirana na velikim imanjima (*villae rusticae*), a pronađene su, primjerice, na mjestu današnjih Vinkovaca i okolici Petrovaradina (Mócsy, 1974). U takvom sustavu na velikim imanjima radili su seljaci koji nisu smjeli napustiti zemlju koju obrađuju – ti prethodnici srednjovjekovnih kmetova zvali su se koloni. Imanja su često bila pod carskom kontrolom. Žitarice i stoka služili su kao porezna osnovica (*annona*) kojom su se opskrbljivale vojne jedinice i gradske potrebe (Garnsey i Saller, 1987).

Stočarstvo je bilo posebno značajno, a ispaša ovaca i proizvodnja vune činili su vitalnu komponentu ruralnog gospodarstva, posebno u zaleđu Sirmija, gdje su carske tekstilne radionice (*gynaecea*) djelovale kako bi opskrbljivale vojsku i carski dvor (Dimitrijević i Whitehouse, 2022.). Iskorištavanje prirodnih resursa protezalo se i izvan poljoprivrede; limes na Dunavu olakšavao je ribolov i riječnu trgovinu, dok su kamenolomi i lokalna nalazišta gline podržavali proizvodnju građevinskog materijala i keramike, što potvrđuju arheološka istraživanja (Migotti, 2012). Te su aktivnosti bile usko povezane s vojnom potrošnjom, a opskrba garnizona i administrativnih središta oblikovala je obrasce proizvodnje i distribucije (Gračanin i Kartalija, 2018). Istodobno, epigrafski i numizmatički dokazi odražavaju i monetizaciju poljoprivrednog viška i središnju ulogu oporezivanja uaturi, koje je usmjeravalo resurse prema državnoj blagajni (Mócsy, 1974).

Rudarska djelatnost, iako manje razvijena nego u Daciji, postojala je na Fruškoj gori, gdje su eksploatirani metali poput željeza i bakra. Neki nalazi ukazuju na prisutnost malih rudarskih centara s talionicama u blizini vojnih kampova (Wilkes, 1996). Isto tako, šumski resursi korišteni su za građevni

materijal i ogrjev, dok su riječni resursi – riba i glina – eksploatirani u kontekstu lokalne prehrane i proizvodnje keramičkih predmeta.

Poljoprivredna i prirodna baza Panonije Secunde bila je ključna za stabilnost regije, opskrbu Sirmija, Cibalae i Murse, ali i za uključivanje provincije u šire fiskalne i opskrbe mreže Rimskoga Carstva. Održavanje infrastrukture – cesta, skladišta i riječnih luka – bilo je usko povezano s funkcioniranjem proizvodnog sustava, čime se osiguravala učinkovita redistribucija dobara (Alföldy, 1989).

6. GRADOVI I TRGOVINA

Urbana središta u Panoniji Secundi imala su važnu ulogu u ekonomskom životu provincije. Nisu bila samo administrativna i vojna središta, već i čvorišta trgovine. Trgovačke aktivnosti bile su koncentrirane u urbanim jezgrama, uz forume, tržnice i lučke instalacije, koje su omogućavale učinkovito kretanje roba, ljudi i informacija (Liebeschuetz, 2001). Sirmij, kao prijestolnica provincije, imao je razvijen sustav skladišta (*horrea*) u kojima su se prikupljala i distribuirala dobra iz okolnih ruralnih područja. Trgovina je bila regulirana lokalnim magistratima, a carina (*portorium*) se naplaćivala na strateškim točkama, uključujući i mostove i riječna pristaništa (MacMullen, 1988). Arheološki nalazi u Sirmiju svjedoče o prisutnosti uvoznih proizvoda iz Italije, Afrike i Male Azije, što potvrđuje njegovu uključenost u interprovincijalne trgovačke mreže (Jeremić, 2016).

Mursa je, s druge strane, predstavljala iznimno važno riječno i cestovno središte. Smještena na rijeci Dravi, omogućavala je pristup Panonskoj nizini i imala je značajnu ulogu u riječnom transportu roba do Dunava. Na području Murse pronađeni su dokazi o razgranatoj obrtničkoj i zanatskoj proizvodnji, uključujući keramičke radionice, kovnice i kožarnice (Poulter, 2007).

Trgovina je podupirala razvoj urbane infrastrukture: gradovi su imali razvijene prometnice, karavanske stanice (*mutationes*), javne zgrade i forume. Također, prisutnost novčanih institucija i kovnica dodatno potvrđuje funkciju gradova kao financijskih i fiskalnih centara (Garnsey i Saller, 1987). Numizmatički nalazi u Sirmiju i Mursi uključuju velik broj carskih i lokalnih kovanica, što ukazuje na iznimno dobru cirkulaciju novca i ekonomsku aktivnost (Mócsy, 1974).

Uloga gradova u trgovini nije bila izolirana, već su gradovi poput Sirmija, Murse, Cibalae i Bassiane činili mrežu međusobno povezanih točaka kroz koje su protjecale robe i usluge. Trgovački putevi koji su spajali Panoniju Secundu s Italijom, Dacijom i Mezijom potvrđeni su brojnim cestovnim miljarima i kartografskim izvorima poput Tabule Peutingeriane (Wilkes, 1996).

7. OBRT I EKONOMSKA PROIZVODNJA

Obrtnička proizvodnja kao važan segment ekonomije Panonije Secunde, činila je poveznicu između agrarnog zaleđa, urbanih tržišta i vojnih potreba. Rimski gradovi u provinciji, osobito Sirmij, Cibalae i Mursa, razvili su složenu mrežu lokalne proizvodnje koja je obuhvaćala keramičarsku, metaluršku, tekstilnu i prehrambenu djelatnost (Poulter, 2007). Keramička proizvodnja bila je posebno razvijena, s brojnim radionicama koje su proizvodile posuđe, građevinsku keramiku i amfore. U Mursi i Sirmiju otkrivene su keramičke peći i kalupi za standardiziranu robu, što ukazuje na visok stupanj organizacije i specijalizacije (Wilkes, 1996). Takva proizvodnja omogućila je lokalnu distribuciju, ali i izvoz u susjedne provincije, osobito duž riječnih ruta (Van der Veen, 1992).

Metalurška aktivnost bila je usmjerena na izradu oružja, alata i građevinskih elemenata. Dokazi iz arheoloških slojeva u Sirmiju i Mursi uključuju ostatke peći, nakovnje i poluproizvode, što implicira postojanje radionica koje su bile uključene u civilnu i vojnu opskrbu (Poulter, 2007). Mogućnost opskrbe vojske lokalnim oruđem i opremom smanjivala je potrebu za uvozom i omogućavala veću autonomiju provincije (Kovacs, 2014). Tekstilna industrija, iako slabije dokumentirana, svjedoči se kroz nalaze utega za tkalačke stanove, igala i vretena, koji su nađeni u kućanstvima i radionicama. Smatra se da su žene imale ključnu ulogu u toj proizvodnji, koja je uključivala i preradu vune i lana (MacMullen, 1988).

Prehrambena proizvodnja uključivala je preradu žitarica, kao i preradu grožđa i vina. U nekim lokalitetima, poput onih u blizini Sirmija, zabilježeni su ostaci uljara i vinskih preša. Takva proizvodnja bila je usmjerena na potrebe urbanog stanovništva i na opskrbu vojske stacionirane duž rimskog limesa (Mócsy, 1974). Obrtnička proizvodnja imala je i fiskalni aspekt – proizvodi su bili podložni oporezivanju, a radionice su često bile pod nadzorom lokalnih magistrata. Uloga državnih radionica (*fabricae*) također se spominje u zakonodavnim tekstovima kasne antike, osobito u vezi s opskrbom vojske (Jones, 1964).

Uspostavljena ekonomska infrastruktura omogućila je specijalizaciju, tržišnu razmjenu i fiskalnu integraciju provincije Panonije Secunde u širi sustav Rimskog Carstva. Ekonomski potencijal obrta i lokalne proizvodnje time postaje ključan čimbenik u razumijevanju gospodarske dinamike provincije.

8. MONETARNI SUSTAV I POREZI

Monetarni sustav Panonije Secunde bio je čvrsto integriran u imperijalnu fiskalnu mrežu Rimskog Carstva. Novčana cirkulacija u provinciji pratila je šire trendove imperijalne monetarne politike, a prisutnost kovnica u Sirmiju u 4. stoljeću dodatno naglašava važnost regije u službenom financijskom sustavu (Jones, 1964; Mócsy, 1974). Sirmijska kovnica kao jedna od važnijih carskih kovnica proizvodila je sve tri vrste novca, zlatnike, srebrne i brončane kovanice. Numizmatički nalazi potvrđuju široku distribuciju tih kovanica diljem Panonije i susjednih regija, što ukazuje na dinamičnu ulogu provincije u službenoj novčanoj politici kasnorimskog razdoblja (Alföldy, 1989). Kovnica je funkcionirala pod nadzorom centralne vlasti i potvrda je značaja Sirmija kao jednog od carskih rezidencijalnih gradova (Kovacs, 2014).

Porezni sustav provincije temeljio se na kombinaciji naturalnih i novčanih davanja. Seljačka domaćinstva i latifundije bile su obveznici poreza na zemlju i glavarine, dok su gradovi i obrtnici također bili obvezni izvršavati fiskalne obveze u obliku lučkih pristojbi, cestarina i posebnih nameta za korištenje javne infrastrukture (Garnsey i Saller, 1987). Postojale su i posebne fiskalne jedinice, koje su uključivale i Panoniju Secundu, a služile su za organizaciju poreznog nadzora i raspodjele prihoda. Teritorijalna raspodjela poreza često je pratila organizaciju vojnih zona i logističkih središta, čime se osiguravala opskrba pograničnih postrojbi (Poulter, 2007).

Važno je naglasiti da su fiskalni tereti, iako formalno univerzalni, često bili fleksibilno primjenjivani ovisno o lokalnim prilikama. Uloga lokalnih elita bila je dvostruka – s jedne strane prikupljali su poreze, a s druge djelovali su kao posrednici u komunikaciji između provincijskog stanovništva i carskih fiskalnih vlasti (Ando, 2000). Fiskalna prisutnost u Panoniji Secundi potvrđena je i putem epigrafskih izvora koji spominju porezne agente, državne zakupnike i članove lokalne kurije odgovorne za raspodjelu tereta. Ta decentralizirana, ali nadzirana struktura omogućila je Carstvu da održava visoku razinu prihoda čak i u udaljenijim dijelovima poput Panonije.

9. ULOGA VOJSKE U EKONOMIJI

Vojna prisutnost imala je dubok utjecaj na ekonomski život Panonije Secunde. Panonski limes, koji je štitio sjevernu granicu Carstva, bio je poprište brojnih vojnih logora i garnizona, a blizina tih postrojbi osiguravala je kontinuiranu potražnju za hranom, odjećom, metalnim predmetima i drugim dobrima lokalne proizvodnje (Poulter, 2007). Gospodarski život provincije, kako je spomenuto, bio je u velikoj mjeri strukturiran kako bi podržavao logističke potrebe vojske.

Jedan od ključnih aspekata bio je sustav *annona militaris* – obveza lokalnih zajednica da opskrbljuju vojsku žitom, mesom, vinom i drugim proizvodima, često umjesto poreza u novcu (Garnsey i Saller, 1987). Takav sustav omogućio je izravnu redistribuciju dobara s ruralnih imanja prema vojnim centrima, čime je dodatno ojačana uloga poljoprivrede u provincijskoj ekonomiji (Van der Veen, 1992).

Vojni logori poput onih u Cibalama ili na lokalitetima u blizini Dunava služili su ne samo kao obrambene točke već i kao žarišta gospodarske aktivnosti. U njihovoj okolini razvijale su se civilne naseobine (*canabae*) s radionicama, tržnicama i poljoprivrednim imanjima koje su opskrbljivale vojsku. Iz epigrafskih izvora i arheoloških nalaza poznato je postojanje obrtnika specijaliziranih za vojnu potrošnju – npr., kovača, kožara, keramičara – koji su djelovali u blizini garnizona (Mócsy 1974). Osim potrošačke, vojska je imala i produkcijsku funkciju. Mobilni vojni odredi bili su uključeni u infrastrukturne projekte poput izgradnje cesta, mostova i fortifikacija, što je pridonosilo razvoju regionalne mreže prometnica i olakšavalo trgovinske tokove kroz cijelo Carstvo (Poulter, 2007; Wilkes, 1996). S druge strane dugotrajno stacioniranje postrojbi omogućilo je akumulaciju novca unutar lokalne ekonomije jer su plaće vojnika – iako nominalno dolazile iz centralnog proračuna – cirkulirale lokalno kroz trgovinu i usluge (Jones, 1964).

Vojni veterani koji su se naseljavali u provinciji nakon službe dobivali su zemlju, što je dodatno poticalo agrarni razvoj i stvaranje čvršćih socijalno-ekonomskih veza između civilnog i vojnog sektora. Njihova integracija u lokalne zajednice često je rezultirala prijenosom vojnih resursa u gospodarsku svakodnevicu. Vojska je bila ključni akter ekonomije Panonije Secunde. Kroz svoju potrošnju, infrastrukturni angažman, imala je presudnu ulogu u oblikovanju regionalne proizvodnje, tržišta i fiskalnog kapaciteta provincije (MacMullen, 1988).

10. KASNOANTIČKE PROMJENE I EKONOMSKA TRANSFORMACIJA

Kasnoantičko razdoblje u svim pograničnim provincijama obilježeno je dužim razdobljima političke nestabilnosti i ekonomskom transformacijom koja će završiti pojavom germanskih država na tlu Rimskoga Carstva. Ono što je dovelo do ekonomske transformacije jesu promjene u administrativnoj organizaciji, vojnim strukturama i demografskim kretanjima. Jedan od ključnih aspekata transformacije bio je pad urbane ekonomije, koji je tijekom 4. i 5. stoljeća uzrokovao postupnu deurbanizaciju uslijed pritisaka barbarskih seoba i slabljenja centralne vlasti. Fokus ekonomske proizvodnje

okreće se lokalnim potrebama, a ne više izvozu u druge provincije nakon što je sama trgovina na duže relacije postupno nestajala zbog čestih provala germanskih naroda (Liebeschuetz, 2001). Kako bi se ekonomija prostora prilagodila, dolazi u kasnoj antici do uspona tzv. ruralne proizvodnje, koja se odvijala na velikim imanjima u sklopu rimskih vila, što znači da su rimske vile u Panoniji postale proizvodni centri vitalno važni za određenu provinciju. Zahvaljujući takvoj promjeni dolazi do veće seobe u ruralna naselja (Ward-Perkins, 2005).

Budući da je Pannonia Secunda bila pogranična provincija, prisutnost vojske bila je samorazumljiva, no to je značilo da će se određene bitke dogoditi na tom prostoru, a one će odrediti čak i daljnju sudbinu određenih vladara. Budući da je rimski limes bio okosnica relativne stabilnosti rimske države, druge provincije pružale su svojevrsnu ekonomsku asistenciju provincijama koje su bile na granici i glavni fokus bio je u održavanju istoga i opskrbljivanju vojske (Heather, 2005). Promjene su zahvatile i monetarni sustav, koji je doživio nekoliko kriza u 3. stoljeću, što je potaknulo širenje neformalnih oblika razmjene na provincijskoj razini i slabiju protočnost rimskog novca (Jones, 1964).

Kasnoantičke promjene odraz su većeg procesa transformacije rimskog svijeta, gdje su se tradicionalni urbani i monetarni obrasci preoblikovali u nove modele lokalne ekonomije, usmjerene na ruralnu proizvodnju, obrambene potrebe i prilagodbu na nove političke okolnosti (Brown, 2012). Iako je za cijelo područje četiriju rimskih provincija koje imaju predznak Panonija zajednička pojava diskontinuiteta od 5. stoljeća pa nadalje, određeni ekonomski obrasci ostali su i nakon uništenja rimskih gradova.

11. ZAKLJUČAK

Ekonomska povijest određenog prostora, a u ovom slučaju provincije Panonije Secunde temelji se na pitanju *Kako*. Međutim povijest kao znanost jest interdisciplinarna i proučavati bilo koji aspekt povijesnog razdoblja bez uključivanja drugih segmenata znanosti bilo bi pogrešno. Kod izučavanja ekonomske povijesti rimske provincije Panonije Secunde, osim ekonomskih značajki prostora, također se uključio i širi aspekt političke situacije u Rimskom Carstvu, kao i cjelokupna politička i ekonomska, pa čak i vjerska transformacija u kasnoj antici vezujući sve navedeno s pitanjem vojske u provinciji i njezinim funkcioniranjem unutar ekonomskog sustava. Prilikom istraživanja ovakve teme potreban je multidisciplinarn pristup. Tu se dolazi do krajnje točke razvoja, gdje većinom vanjski elementi (provale germanskih naroda i Huna) kao i unutarnje promjene (deurbanizacija) uzrokuju

odumiranje Rimskoga Carstva kao ekonomske cjeline i postupno vraćanje stupnja razvoja na primitivnije načine proizvodnje u 7. stoljeću, kada stari vijek efektivno završava uvođenjem novog elementa u povijesni narativ, što su u ovom slučaju bili Slaveni. Dolaskom Slavena na prostorima svih četiri-ju rimskih provincija s prefiksom Panonija, Rimska civilizacija nestala je i počeo je razvoj drugih političkih cjelina i nekih novih država. Općenito gledano, ekonomija danas govori nam o aktualnim pitanjima i stavljanje prošlosti u ekonomski kontekst omogućuje nam bolje razumijevanje povijesnog razvoja određenog prostora, pa čak i u pogledu razvoja društva, stoga je ekonomija rimske provincije Panonije Secunde integralni dio u spoznaji života i povijesti ljudi na ovim prostorima.

LITERATURA

- Alföldy, G. (1989). *Römische Sozialgeschichte*. Wiesbaden: Steiner.
- Ando, C. (2000). *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. University of California Press.
- Bowman, A., Cameron, A., & Garnsey, P. (Eds.). (2005). *The Cambridge Ancient History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, P. (2012). *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 AD*. Princeton University Press.
- Dimitrijević, M., & Whitehouse, J. (2022). The *Notitia Dignitatum*, textile manufacturing, wool production and sheep grazing during the Roman Empire in Pannonia Secunda, near Sirmij. *Opuscula Archaeologica*, 46, 63–84.
- Garnsey, P., & Saller, R. (1987). *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. University of California Press.
- Gračanin, H., Kartalija, N. (2018). Neka razmatranja o gospodarstvu Zapadnog Ilirika od IV do VI stoljeća, *Godišnjak udruženja Bathinv. Acta Illyrica* 2 (1), 335–395, Sarajevo
- Heather, P. (2005). *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford University Press.
- Jeremić, Miroslav (2016) *Sirmij – grad na vodi*, Arheološki institut Beograd
- Jones, A. H. M. (1964). *The Later Roman Empire, 284–602*. Oxford University Press.
- Kovacs, P. (2014). Administrative and Military Reorganization in the Pannonian Provinces in the Late Roman Period. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 65, 353–370.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. (2001). *The Decline and Fall of the Roman City*. Oxford University Press.
- MacMullen, R. (1988). *Corruption and the Decline of Rome*. Yale University Press.
- Migotti, B. (Ed.). (2012). *The archaeology of Roman southern Pannonia*. BAR International Series.
- Mocsy, Andras, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, Routledge, New York, 1974

- Poulter, A. (2007). *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*. Oxford University Press.
- Reed, K., Leleković, T., Lodwick, L. et al. (2022) Food, farming and trade on the Danube frontier: plant remains from Roman Aelia Mursa (Osijek, Croatia). *Veget Hist Archaeobot* 31, 363–376 <https://doi.org/10.1007/s00334-021-00858-7>
- Rees, R. (2019). *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh University Press.
- Van der Veen, M. (1992). *Crop Husbandry Regimes: An Archaeobotanical Study of Farming in Northern England, 1000 BC–AD 500*. Sheffield Academic Press.
- Wilkes, J. J. (1996). *The Danubian Provinces*, in: A. Bowman, P. Garnsey & D. Rathbone (Eds.), *The Cambridge Ancient History*, Vol. 11. Cambridge University Press.
- Ward-Perkins, B. (2005). *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford University Press.
- Whittaker, C. R. (2004). *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*. Johns Hopkins University Press.

The economy of the Roman province of Pannonia Secunda

ABSTRACT

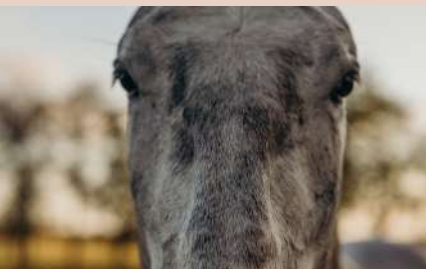
The Roman province of Pannonia Secunda (encompassing the area of present-day eastern Croatia, Srijem and part of northern Bosnia), established during Diocletian's administrative reforms at the end of the 3rd century, was one of the key economic centers of the late Roman period. Strategically located along the Danube and rich in natural resources, it developed a diverse economy based on agriculture, mining, artisanal production and trade. Agriculture formed the basis of the economy, with *villa rustica* as the main agricultural units. Cereal cultivation, viticulture and livestock breeding were dominant activities, and the products supplied the local population and the Roman military garrisons. Mining, especially the exploitation of iron, copper and silver, contributed significantly to the regional economy, while artisanal production and trade were focused on the local and wider market. An extensive network of roads and waterways, including the Danube as the main artery, enabled strong trading within the Roman Empire. Cities such as Sirmione, Cibalae and Mursa were not only political and military centers, but also key trading posts with active markets and workshops. The presence of the Roman legions also had a significant economic impact, stimulating local production and

trade. However, despite its economic prosperity, Pannonia Secunda was not immune to the crises of late antiquity. External pressures from Germanic tribes (later the Huns and, finally, the Avars), inflation and tax reforms weakened the economic foundations of the province, which ultimately led to its destabilization and disappearance as a political entity. This paper will provide a comprehensive analysis of the economy of the Roman province of Pannonia Secunda, highlighting its role within the Roman Empire and its contribution to the economy of the Empire in general, through the prism of archeological finds, epigraphic sources and historical sources.

Keywords: Pannonia Secunda, Roman economy, agriculture, mining, trade

PSIHOLOGIJA

Privrženost u bliskim odnosima u mlađoj odrasloj dobi: uloga grandioznog i vulnerabilnog narcizma

Izvorni znanstveni rad

Kristina Vujnović

Zagrebačka škola ekonomije i managementa
Ulica Filipa Vukasovića 1, 10000 Zagreb
krisvujnovic@gmail.com

Ivana Hanzec Marković

Sveučilište u Slavonskom Brodu, Odjel društveno-humanističkih znanosti, Odsjek za izobrazbu učitelja i odgojitelja
Ul. Ivana Gundulića 20, 35000 Slavonski Brod
ihmarkovic@unisb.hr

Anja Wertag

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19, 10000 Zagreb
anja.wertag@pilar.hr

SAŽETAK

Narcizam i privrženost povezani su teorijski, dijagnostički i empirijski, no uloga narcizma u različitim vrstama bliskih odnosa u mlađoj odrasloj dobi nije detaljno istražena. Stoga je cilj ovog istraživanja bio ispitati odnos između narcizma (grandioznog i vulnerabilnog) i dimenzija privrženosti (anksioznosti i izbjegavanja) u trima vrstama bliskih odnosa u mlađoj odrasloj dobi. U istraživanju je sudjelovalo 307 osoba mlađe odrasle dobi (18 – 33 godine, 50 muških, 257 ženskih) koje su u okviru većeg *online* istraživanja ispunile Inventar patološkog narcizma (Pincus i sur., 2009) te Skraćenu modificiranu inačicu Inventara iskustava u bliskim vezama (Kamenov i Jelić, 2003), procjenjujući pritom odnos s osobom kojoj se osjećaju najbližima (roditelj, partner, prijatelj). Rezultati su pokazali da je u odnosu s roditeljem vulnerabilni narcizam bio pozitivno povezan samo s dimenzijom izbjegavanja, dok je u odnosu s prijateljem i partnerom

bio pozitivno povezan s obje dimenzije privrženosti. U odnosu s roditeljem i s prijateljem grandiozni narcizam nije bio povezan niti s jednom dimenzijom privrženosti, dok je u odnosu s partnerom bio pozitivno povezan s dimenzijom anksioznosti. U skladu s navedenim, rezultati hijerarhijske regresijske analize pokazali su da grandiozni narcizam značajno predviđa samo dimenziju anksioznosti u odnosu s partnerom, međutim, uvođenjem vulnerabilnog narcizma u predikciju njegov doprinos prestaje biti značajan. Vulnerabilni narcizam značajno je predviđao obje dimenzije privrženosti u partnerskom i prijateljskom odnosu. Rezultati ukazuju na važnost razlikovanja dva-ju oblika narcizma u razmatranju njihove uloge u privrženosti u mlađoj odrasloj dobi u različitim vrstama odnosa. Implikacije dobivenih rezultata razmatraju se u okvirima relevantnih teorija, istraživanja i kliničke prakse.

Ključne riječi: grandiozni narcizam, vulnerabilni narcizam, privrženost, različite vrste bliskih odnosa

1. UVOD

Narcizam i privrženost tradicionalno su istraživani neovisno jedno o drugome, pri čemu je u osnovi privrženosti isticana potreba za bliskošću i sigurnošću, dok se narcizam opisuje poteškoćama u samoregulaciji samopoštovanja i intenzivnom potrebom za vanjskom validacijom (Jordan i sur., 2003; Morf i Rhodewald, 2001; Ronningstam, 2005). Novija istraživanja (npr., Ellina i Parpottas, 2023; Medvedow, 2016; Rohnmann i sur., 2012; Smolewska i Dion, 2005) ukazuju na povezanost narcizma i nesigurnih oblika privrženosti u kontekstu romantičnih odnosa te pronalaze njihove zajedničke teorijske elemente. U ovom radu pružit ćemo pregled teorijskih ishodišta tih koncepta i najnovijih spoznaja o njihovu međusobnom odnosu u kontekstu bliskih odnosa.

Početak dvadesetog stoljeća u psihoanalitičke teorije uvodi se koncept narcizma koji Freud (1914) definira kao ljubav prema vlastitoj slici o sebi, a kasnije ga proširuju i nadopunjuju drugi teoretičari poput Kernberga (1975) i Kohuta (1977). Prema psihoanalitičkom poimanju narcizma, odbacujući i nedovoljno empatični roditelji ne pružaju djetetu dovoljno podržavajuću okolinu u kojoj bi gradilo sliku o sebi te dijete počne koristiti narcistične strategije kao obrambenu reakciju. Kao obranu koristi preuveličano pozitivnu sliku o sebi i svojim postignućima, međutim i dalje postoje teškoće u regulaciji samopoštovanja, regulaciji afekta i u interpersonalnim odnosima

(Rønningstad, 2005). Regulacija samopoštovanja disfunkcionalna je i služi samozaštiti grandioznog, ali fragilnog sebstva. Kod afekta nailazi na poteškoće u procesiranju i njihovoj regulaciji, posebice u slučaju ljutnje, srama i zavisti, dok se kroz interpersonalne odnose prvenstveno pokušava zaštititi i povećati samopoštovanje.

Prema novijim istraživanjima (Miller i sur., 2021; Rønningstad, 2005), narcizam se prvenstveno tumači u kontekstu samopoštovanja te se kao osobina ličnosti može manifestirati na zdrave i patološke načine. Kao osobina ličnosti narcizam ima adaptivne i maladaptivne odlike (Pincus i Lukowitsky, 2010) i kao takav naziva se normalnim ili subkliničkim narcizmom. U svom patološkom obliku narcizam se manifestira kao narcistički poremećaj ličnosti. Prema Zeigler-Hill i Besser (2013), normalan narcizam, kao i patološki, ima maladaptivne odlike, međutim, postoji razlika u stupnju i intenzitetu njihovih manifestacija u različitim kontekstima. U podlozi patološkog i subkliničkog narcizma nalazi se potreba prikrivanja niskog samopoštovanja koja se manifestira u dva oblika (Pincus i sur., 2009; Pincus i Roche, 2011): grandioznom i vulnerabilnom narcizmu. Vulnerabilni narcizam smatra se maladaptivnijim oblikom narcizma. Osobe s izraženim vulnerabilnim narcizmom su hipersenzitivne na kritiku, inhibirane, pokazuju manjak samopouzdanja i visoku razinu anksioznosti, naizgled su skromne, ali s nesvjesnim osjećajem važnosti i grandioznih fantazija (Kernberg, 1986; Wink, 1991). S druge strane čini se da osobe s izraženim grandioznim narcizmom osjećaju manje negativnog afekta, premda dijele odlike s osobama s izraženim vulnerabilnim narcizmom, poput zaokupljenosti sobom, grandioznih očekivanja od sebe (Wink, 1991), bezobzirnosti i neuvažavanja osjećaja drugih ljudi (Miller i sur., 2021). One pokazuju grandiozni osjećaj vlastite važnosti, potrebu privlačenja pozornosti, osjećaj povlaštenosti, potrebu da im se drugi dive i nisku razinu anksioznosti. Mogu biti šarmantne u društvu bez obzira na zanemarivanje potreba drugih ljudi i sklonost iskorištavanju drugih. Smatra se da narcistički poremećaj ličnosti obuhvaća visoke razine vulnerabilnog i grandioznog narcizma (Miller i sur., 2021), premda dijagnostički kriteriji naglašavaju prvenstveno grandiozne osobine.

Teorija privrženosti naglašava važnost emocionalne povezanosti koja se formira u prvim godinama života između djeteta i majke, kao i njezin utjecaj na kvalitetu povezanosti prema bliskoj osobi kasnije u životu (Bowlby, 1982, 1988). U ranim godinama života, kada je dijete uznemireno, ono razvija emocionalnu povezanost, odnosno privrženost prema osobi koja brine o njemu. Ta povezanost služi kao mehanizam preživljavanja i kao baza da se dijete osjeća zaštićeno u trenucima nesigurnosti i stresa. Ako je odgovor osobe koja brine o djetetu podržavajući i umirujući, ostvaruje se željena bliskost

i sigurna privrženost. Međutim u slučaju nedosljednosti u pružanju utjehe i odgovarajućeg emocionalnog odgovora stvara se nesigurna privrženost (Bowlby, 1982). Dvije su dimenzije u podlozi nesigurne privrženosti – anksioznost i izbjegavanje. Anksioznost se temelji na strahu od odbacivanja u bliskim odnosima i aktivira potrebu za odobravanjem, dok se izbjegavanje odnosi na izbjegavanje osjećaja bliskosti i oslanjanja na drugu osobu jer se pojedinac ne osjeća ugodno biti emocionalno blizak s drugom osobom. Takvi obrasci posebice jako se aktiviraju u prisutnosti prijatelja. Istraživanja potvrđuju (Griffin i Bartholomew, 1994; Hazan i Shaver, 1987; Mikulincer i Shaver, 2007) da su niska anksioznost i nisko izbjegavanje u odnosu povezani s otvorenošću za bliskost i intimnost u odnosu, što se naziva sigurnom privrženosti. Osobe koje su sigurno privržene smatraju se dostojnima ljubavi i pažnje, nemaju strah od odbacivanja, uspješno ostvaruju bliskost u odnosu, oslanjaju se na blisku osobu i pružaju oslonac drugima. Osobe koje su visoko na dimenziji izbjegavanja izbjegavaju bliskost u odnosima, a naglašavaju važnost neovisnosti i samodostatnosti (Griffin i Bartholomew, 1994), dok osobe visoko na dimenziji anksioznosti pokušavaju kompenzirati vlastiti osjećaj manje vrijednosti ekstremnom bliskosti s drugom osobom, a ako to ne postignu, vrlo su vulnerabilne te se javlja ekstreman strah od odbacivanja (Bartholomew i Horowitz, 1991). Kombiniranjem tih dimenzija formiraju se četiri stila privrženosti: sigurni stil privrženosti (niska razina anksioznosti i izbjegavanja) i tri nesigurna stila privrženosti: zaokupljeni (visoka razina anksioznosti i niska razina izbjegavanja), izbjegavajući (niska razina anksioznosti i visoka razina izbjegavanja) i plašljivi stil (visoka razina anksioznosti i visoka razina izbjegavanja), prema Bartholomew i Horowitz (1991).

Bowlbyjeva (1982) teorija pridonijela je objašnjavanju individualnih razlika u funkcioniranju u interpersonalnim odnosima kroz život. Ona se temelji na stvaranju unutarnjih radnih modela u bliskim odnosima već od najranijeg djetinjstva koji se prenose na bliske odnose u odrasloj dobi (Fraley i sur., 2013; Steele i sur., 2014). Unutarnji radni modeli utječu na način na koji percipiramo sebe (stupanj u kojem se smatramo vrijednima ljubavi i podrške) i druge u odnosu (stupanj u kojem procjenjujemo druge ljude kao dostupne i pouzdane). Rana iskustva s roditeljima i unutarnji radni modeli koje smo stvorili utječu na naše interpersonalne odnose, ali se isto tako i mijenjaju tijekom života kao rezultat novih životnih iskustava (Fraley i sur., 2013). U mlađoj odrasloj dobi, privrženost prema roditeljima mijenja se i ta promjena u odnosu prema roditeljima može utjecati na privrženost prema vršnjacima (Hojjat i Moyer, 2017), odnosno neke funkcije privrženosti, poput samootkrivanja i traženja podrške, koje su bile izražene u odnosu prema roditeljima,

sada se prenose na odnos s prijateljem ili s partnerom (Fraley i Davis, 1997; Markiewicz i sur., 2006). Međutim još uvijek nije dovoljno istraženo dovodi li to do sličnih ili različitih reprezentacija privrženosti u odnosu s roditeljem i odnosu s vršnjacima (Bohn i sur., 2023; Oldeman, Cillessen i van den Berg, 2023). Prema teorijskim pretpostavkama, privrženost u odrasloj dobi hijerarhijski je organizirana (Collins i Read, 1994; Pierce i Lydon, 2001), pri čemu odrasle osobe imaju tri vrste reprezentacija privrženosti: globalne reprezentacije koje se odnose na općenite reprezentacije privrženosti u različitim vrstama odnosa, zatim reprezentacije specifične za određenu domenu, npr. u određenoj vrsti odnosa, kao što je prijateljski ili partnerski, i reprezentacije specifične za određen odnos, npr. prijateljstvo s određenom osobom. S obzirom na međuodnose tih reprezentacija, osobe mlađe odrasle dobi mogu imati različite reprezentacije privrženosti u različitim domenama, odnosno vrstama bliskih odnosa: s partnerom, prijateljem ili roditeljem (Bohn i sur., 2023). Nesigurna privrženost prema roditelju može se prenijeti na odnos s najboljim prijateljem (Oldeman i sur., 2023), a s druge strane osobe mogu kompenzirati nesigurnu privrženost prema roditelju stvaranjem snažne kvalitetne privrženosti prema prijatelju (Helsen, Vollebergh i Meeus, 2000). Prema Kamenov i Jelić (2005), u mlađoj odrasloj dobi korelacije između stilova privrženosti iste osobe u trima vrstama bliskih odnosa (s partnerom, prijateljem ili članom obitelji) bile su niže od očekivanih. Kod izbjegavajućeg i plašljivog stila nije postojala povezanost stilova privrženosti u trima vrstama bliskih odnosa, a kod zaokupljenog i sigurnog stila te su povezanosti bile jedva značajne. Autorice su predložile objašnjenje da su u mlađoj odrasloj dobi romantični odnosi većinom površni i povezani sa zabavom, bez spremnosti na vezivanje te da bi te komponente mogle biti reflektirane u niskoj učestalosti sigurne privrženosti, dok su oni sudionici koji su kroz djetinjstvo razvili sigurnu privrženost tu povezanost zadržali i kasnije u odnosu s partnerom. U istraživanju sa sudionicima starije dobi (25 – 55 godina), Jelić i suradnice (2006) potvrdile su da se stil privrženosti razlikuje s obzirom na vrstu bliskog odnosa. U oba istraživanja sudionici su pokazali najvišu razinu anksioznosti u odnosu s romantičnim partnerom. U prvom istraživanju sudionici mlađe odrasle dobi pokazali su najvišu razinu izbjegavanja u odnosu s članovima obitelji, dok sudionici starije odrasle dobi nisu pokazali razlike na dimenziji izbjegavanja u različitim vrstama bliskog odnosa. Rezultati oba istraživanja pokazuju da većina ljudi koja ima nesiguran stil privrženosti s romantičnim partnerom, nema isti stil privrženosti s prijateljima ili članovima obitelji, već s njima pokazuje siguran stil privrženosti. Autorice predlažu da su neodgovarajući stilovi privrženosti s partnerom kompenzirani

sigurnim stilom u drugim, manje prijetećim odnosima. To bi značilo da njihovi unutarnji radni modeli formirani u djetinjstvu nisu toliko stabilni koliko se ranije pretpostavljalo i da su podložni promjenama u drugim vrstama bliskih odnosa.

U posljednje vrijeme raste broj istraživanja koja proučavaju povezanost narcizma i privrženosti u bliskim odnosima u odrasloj dobi, prvenstveno u romantičnim vezama. Polazište za istraživanje tih dvaju koncepata u kontekstu bliskih odnosa jest pozicioniranje nesigurnog stila privrženosti u ranoj dobi kao rizičnog čimbenika za razvoj narcizma (Mohay i sur., 2025; Otway i Vignoles, 2006; Smolewska i Dion, 2005; Thomaes i sur., 2009), a ta se povezanost prema teorijskim postavkama nastavlja i u kasnijoj dobi. Prema Blatt i Levy (2003), rana iskustva vezana za privrženost imaju utjecaj na organizaciju ličnosti, pri čemu nesigurni oblici privrženosti pridonose razvoju maladaptivnih osobina ličnosti, nezdravom *self*-konceptu i lošim interpersonalnim odnosima. Prema Rohmann i suradnicima (2012), osobe koje imaju visok rezultat na mjerama vulnerabilnog narcizma pokazuju višu razinu anksiozne privrženosti u romantičnim vezama, a Ellina i Parpottas (2023) predlažu da osobe s narcističnom organizacijom ličnosti pokazuju nesigurnu privrženost u romantičnim odnosima. Istraživanja ukazuju na razlike u povezanosti grandioznog i vulnerabilnog narcizma s dimenzijama nesigurne privrženosti (Mohay i sur., 2025; Otway i Vignoles, 2006). Pri tome povezuju vulnerabilni narcizam s negativnim poimanjem sebe koje se razvija u okruženju nedosljednog ili zanemarujućeg odgoja i u podlozi je stilova privrženosti povezanih s dimenzijom anksioznosti, a to su, prema Bartholomew i Horowitz (1991), zaokupljeni i plašljivi stil. Odlike vulnerabilnog narcizma nastaju kao maladaptivni pokušaji nošenja s nesigurnostima povezanim s privrrenošću (Thomaes i sur., 2009). Grandiozni narcizam, s druge strane, povezuje se s pozitivnijim percipiranjem sebe te sigurnim i izbjegavajućim stilovima privrženosti (Otway i Vignoles, 2006). Metaanaliza koju su proveli Mohay i suradnici (2025) pokazala je umjerenu pozitivnu povezanost vulnerabilnog narcizma sa zaokupljenim i plašljivim stilom privrženosti, a slabiju, ali značajnu pozitivnu povezanost s izbjegavajućim stilom. Moguće je da se vulnerabilni narcizam javlja kada je rana privrženost obilježena emocionalnom nedostupnošću i odbacivanjem od strane skrbnika te funkcionira kao obrambena strategija očuvanja fragilnog samopoštovanja (Fossati i sur., 2015; Mohay i sur., 2025). S druge strane grandiozni narcizam nije bio povezan niti s jednim nesigurnim stilom privrženosti, ali je postojala slaba, značajna povezanost sa sigurnim stilom privrženosti (Mohay i sur., 2025). To sugerira da nesigurni stilovi privrženosti ne doprinose razvoju grandioznog narcizma te da su neki drugi mehanizmi u podlozi njegovog razvoja.

Stilove privrženosti u metaanalizi kodirali su kao sigurni, zaokupljeni, plašljivi i izbjegavajući stil prema modelu Bartholomew i Horowitz (1991). U studijama koje su koristile dimenzije umjesto stilova privrženosti, dimenziju anksioznosti kodirali su kao zaokupljeni stil, a dimenziju izbjegavanja kao izbjegavajući stil.

Fossati i suradnici (2015) pronašli su pozitivnu povezanost vulnerabilnog narcizma s anksioznom i izbjegavajućom privrženošću, što tumače na način da vulnerabilni narcizam u svojoj srži obuhvaća kompleksnu međuigru bolnih percepcija vlastitih ovisničkih potreba u bliskom odnosu koje dovode do pretjerane aktivacije u sustavu privrženosti, odnosno aktiviraju sustav anksiozne privrženosti (strah od odbacivanja ili napuštanja) ili do pokušaja da se taj sustav deaktivira tako da se ovisničke potrebe u ljudskim odnosima prenesu na potrebe za moći, statusom i slično, tj. aktiviraju sustav izbjegavajuće privrženosti. S druge strane sve veći broj istraživanja (Fossati i sur., 2015; Otway i Vignoles, 2006; Smolewska i Dion, 2005) pokazuje da ne postoji povezanost grandioznog narcizma i nesigurnih oblika privrženosti te bi taj oblik narcizma mogao imati samozaštitnu ulogu i služiti kao idealizirana „sigurna luka“ osobama s patološkim narcizmom (Fossati i sur., 2015).

U ovom kontekstu postoji potreba detaljnije istražiti povezanost grandioznog i vulnerabilnog narcizma i dimenzija nesigurne privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa jer je većina istraživanja usmjerena na romantične odnose, a u određenom broju istraživanja autori ne navode koja vrsta bliskog odnosa odraslih osoba je istraživana (Şar i Türk-Kurtça, 2021; van Schie i sur., 2021). S obzirom na hijerarhijsku organizaciju privrženosti u odrasloj dobi (Collins i Read, 1994) i na međuodnose unutar te organizacije, osobe mlađe odrasle dobi mogu imati različite reprezentacije privrženosti u različitim domenama, odnosno vrstama bliskih odnosa: s partnerom, prijateljem ili roditeljem (Bohn i sur., 2023). Moguće je da se u različitim vrstama bliskih odnosa sustav privrženosti aktivira u različitom stupnju, odnosno da ne dolazi do pretjerane aktivacije ili deaktivacije u svim vrstama bliskih odnosa (npr. pretjerano se aktivira s romantičnim partnerom, ali ne i s najboljim prijateljem). Sukladno tome, cilj ovog istraživanja jest ispitati povezanost grandioznog i vulnerabilnog narcizma i dvije dimenzije privrženosti, anksioznosti i izbjegavanja, u trima vrstama bliskih odnosa – s romantičnim partnerom, roditeljem ili prijateljem. Prema dosadašnjim istraživanjima vulnerabilni narcizam pozitivno je povezan s nesigurnim stilovima privrženosti: zaokupljenim, izbjegavajućim i plašljivim te s dimenzijama nesigurne privrženosti – anksioznosti i izbjegavanjem, ako privrženost proučavamo kroz dvodimenzionalni model konstrukta (Ellina i Parpottas, 2023; Mohay i sur., 2025; Otway i Vignoles, 2006; Smolewska i Dion, 2005).

Rezultati su nekonzistentni vezano za povezanost grandioznog narcizma i nesigurnih stilova i dimenzija privrženosti. Velik broj istraživanja nije pronašao povezanost između ta dva konstrukta (Mohay i sur., 2025; Otway i Vignoles, 2006; Smolewska i Dion, 2005), dok su neka istraživanja pronašla pozitivnu povezanost između grandioznog narcizma i izbjegavajuće privrženosti (Dickinson i Pincus, 2003; Ellina i Parpottas, 2023) i grandioznog narcizma i anksiozne privrženosti (Ellina i Parpottas, 2023). Prema Ellina i Parpottas (2023), obje vrste narcizma predviđaju obje dimenzije privrženosti, pri čemu je vulnerabilni narcizam snažniji prediktor. Stoga, na temelju navedenih empirijskih nalaza, očekujemo da će vulnerabilni narcizam biti pozitivno povezan s nesigurnim dimenzijama privrženosti (anksioznost i izbjegavanje) u trima vrstama bliskog odnosa, dok smo, s obzirom na nekonzistentne nalaze, ispitivanju odnosa grandioznog narcizma i nesigurnih dimenzija privrženosti pristupili eksploratorno.

2. METODE

2.1 SUDIONICI I POSTUPAK

U ovom istraživanju sudjelovalo je 307 osoba mlađe odrasle dobi ($M = 21,57$, $SD = 2,90$, u rasponu 18 do 33 godine), od čega je bilo 50 sudionika i 257 sudionica. Podaci su prikupljeni *online*, u okviru većeg istraživanja. Poziv za sudjelovanje u istraživanju, s poveznicom na upitnik, distribuiran je studentima različitih sveučilišta u Hrvatskoj putem studentskih *mailing*-lista i društvenih mreža. Istraživanje je provedeno uz odobrenje relevantnog Etičkog povjerenstva.

2.2 INSTRUMENTI

Inventar iskustva u bliskim vezama, skraćena i modificirana verzija (Kamenov i Jelić, 2003) korišten je za ispitivanje privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa. Instrument se sastoji od 18 čestica podijeljenih u dvije ljestvice – skalu izbjegavanja i skalu anksioznosti. Zadatak sudionika je najprije navesti osobu koja mu/joj je najbliža (to može biti roditelj, član obitelji, najbolji/a prijatelj/ica, partner/ica i sl.), a zatim procijeniti stupanj slaganja sa svakom tvrdnjom upitnika koja opisuje kako se sudionik osjeća u odnosu s tom osobom, na ljestvici od 7 stupnjeva (od 1 – *uopće se ne slažem*, do 7 – *potpuno se slažem*). Rezultat sudionika određuju se zasebno za dimenzije izbjegavanja i anksioznosti kao zbroj ili prosjek procjena na odgovarajućim česticama, a veći rezultat ukazuje na veću izraženost pojedine dimenzije privrženosti. U ovom istraživanju uzeti su u obzir rezultati onih sudionika koji su kao blisku osobu naveli bilo kojeg od roditelja ($N =$

67), (najboljeg) prijatelja/icu ($N = 122$) ili partnera/icu ($N = 118$). Cronbachov alpha, ovisno o objektu privrženosti, kreće se od 0,84 do 0,91 za dimenziju izbjegavanja, a od 0,55 do 0,84 za dimenziju anksioznosti.

Inventar patološkog narcizma (The Pathological Narcissism Inventory PNI, Pincus i sur., 2009) hrvatska verzija (Jakšić i sur., 2014), korišten je za samo-procjenju grandioznog i vulnerabilnog narcizma. Instrument se sastoji od 52 čestice te mjeri sedam dimenzija patološkog narcizma koje se grupiraju u dva faktora višeg reda – grandiozni narcizam i vulnerabilni narcizam. Zadatak sudionika je na ljestvici od 6 stupnjeva (od 0 – *uopće mi nije nalik*, do 5 – *gotovo u potpunosti mi je nalik*) procijeniti koliko ih dobro opisuju tvrdnje u upitniku. Rezultat sudionika izračunava se kao prosjek procjena na odgovarajućim česticama. U ovom istraživanju Cronbachov alpha za grandiozni narcizam iznosi 0,82, a za vulnerabilni 0,93.

3. REZULTATI

Kako bismo ispitali odnos između narcizma (grandioznog i vulnerabilnog) i dimenzija privrženosti (anksioznosti i izbjegavanja) u različitim vrstama bliskih odnosa, proveli smo analize zasebno za sudionike koji su procjenjivali odnos privrženosti prema roditelju ($N = 67$), prijatelju ($N = 122$) i partneru ($N = 118$). Preliminarne analize uključivale su izračun deskriptivnih pokazatelja i Pearsonovih koeficijenata korelacije između mjerenih varijabli (tablice 1 – 3), nakon čega su provedene hijerarhijske regresijske analize kako bi se ispitala mogućnost predviđanja anksiozne (tablica 4) i izbjegavajuće (tablica 5) dimenzije privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa na osnovu grandioznog i vulnerabilnog narcizma kao prediktora.

Na temelju deskriptivnih pokazatelja uočljivo je kako je anksioznost kao dimenzija privrženosti nešto izraženija od izbjegavanja u sve trima vrstama bliskih odnosa, a posebice u odnosu s partnerom. Rezultati analize varijance pokazali su da postoji značajna razlika u izraženosti anksioznosti kod različitih vrsta odnosa ($F(2, 306) = 10,153, p < 0,001$), s time da su Bonferroni post-hoc testovi pokazali da je razlika značajna samo između razine anksioznosti u odnosu prema partneru u odnosu na razine anksioznosti u odnosu prema roditelju i prijatelju ($p < 0,001$), dok nije bilo razlike u izraženosti izbjegavanja kod različitih vrsta odnosa ($F(2, 263) = 2,157, p = 0,118$). Grandiozni narcizam je u prosjeku kod svih sudionika bio izraženiji nego vulnerabilni narcizam.

Pearsonovi koeficijenti korelacije pokazali su da je u odnosu s roditeljem vulnerabilni narcizam nisko, ali statistički značajno pozitivno povezan samo s dimenzijom izbjegavanja, dok je u odnosu s prijateljem i partnerom

nisko značajno pozitivno povezan s obje dimenzije privrženosti, pri čemu su korelacije s anksioznom dimenzijom srednje visoke i nešto veće, posebice kod odnosa s partnerom. Grandiozni narcizam u odnosu s roditeljem i s prijateljem nije bio statistički značajno povezan niti s jednom dimenzijom nesigurne privrženosti, dok je u odnosu s partnerom bio značajno pozitivno povezan s dimenzijom anksioznosti.

Dvije dimenzije privrženosti, anksioznost i izbjegavanje, međusobno su statistički značajno pozitivno povezane u odnosu prema prijatelju i u odnosu prema partneru, ali ne i prema roditelju, dok su grandiozni i vulnerabilni narcizam međusobno statistički značajno pozitivno povezani u svim trima vrstama bliskih odnosa.

Tablica 1. Koeficijenti korelacije i deskriptivni pokazatelji mjerenih varijabli na uzorku sudionika koji su procjenjivali odnos privrženosti prema roditelju (N = 67)

	Anksioznost	Izbjegavanje	Vulnerabilni narcizam	Grandiozni narcizam	<i>M</i>	<i>SD</i>
Anksioznost	1				2,44	0,75
Izbjegavanje	0,07	1			2,09	1,15
Vulnerabilni narcizam	0,23	0,28*	1		2,18	0,74
Grandiozni narcizam	-0,06	0,07	0,41**	1	2,92	0,70

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Tablica 2. Koeficijenti korelacije i deskriptivni pokazatelji mjerenih varijabli na uzorku sudionika koji su procjenjivali odnos privrženosti prema prijatelju (N = 122)

	Anksioznost	Izbjegavanje	Vulnerabilni narcizam	Grandiozni narcizam	<i>M</i>	<i>SD</i>
Anksioznost	1				2,79	1,17
Izbjegavanje	0,34**	1			2,01	1,13
Vulnerabilni narcizam	0,43**	0,35**	1		2,35	0,80
Grandiozni narcizam	0,11	-0,02	0,46**	1	3,00	0,67

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Tablica 3. Koeficijenti korelacije i deskriptivni pokazatelji mjerenih varijabli na uzorku sudionika koji su procjenjivali odnos privrženosti prema partneru (N = 118)

	Anksioznost	Izbjegavanje	Vulnerabilni narcizam	Grandiozni narcizam	M	SD
Anksioznost	1				3,11	1,15
Izbjegavanje	0,43**	1			1,52	0,69
Vulnerabilni narcizam	0,56**	0,35**	1		1,99	0,83
Grandiozni narcizam	0,29**	0,08	0,45**	1	2,69	0,77

*p < 0,05, **p < 0,01

Kako bi se detaljnije ispitala uloga grandioznog i vulnerabilnog narcizma u privrženosti mladih odraslih u različitim vrstama bliskih odnosa, provedene su hijerarhijske regresijske analize. Budući da je na temelju dosadašnjih istraživanja (npr., Fossati i sur., 2015; Mohay i sur., 2025) očekivan veći doprinos vulnerabilnog narcizma u predikciji dimenzija privrženosti, grandiozni narcizam uveden je kao prediktorska varijabla u prvom koraku kako bi se ispitao njegov zasebni doprinos, dok je vulnerabilni narcizam dodan u drugom koraku analize. Provedeno je ukupno šest analiza, za predikciju anksiozne (tablica 4) i izbjegavajuće (tablica 5) dimenzije privrženosti u trima vrstama bliskih odnosa.

Tablica 4. Rezultati hijerarhijske regresijske analize s dimenzijom anksioznosti kao kriterijskom varijablom

	Vrsta bliskog odnosa								
	Roditelj			Prijatelj			Partner		
	B	SE	β	B	SE	β	B	SE	β
1. korak									
(Konstanta)	2,63	0,40		2,22	0,49		1,92	0,37	
GN	-0,00	0,01	-0,06	0,01	0,01	0,11	0,02	0,01	0,29**
R^2	0,00			0,01			0,09		
F	F(1, 65) = 0,24			F(1, 120) = 1,45			F(1, 114) = 1,45**		
2. korak									

(Konstanta)	2,35	0,40		1,73	0,45		1,41	0,33	
GN	-0,01	0,01	-0,19	-0,01	0,01	-0,11	0,00	0,01	0,05
VN	0,01	0,00	0,30*	0,02	0,00	0,48**	0,02	0,00	0,54**
ΔR^2		0,08			0,18			0,23	
ΔF	$\Delta F(1, 64) = 5,32^*$			$\Delta F(1, 119) = 26,77^{**}$			$\Delta F(1, 113) = 38,62^{**}$		
Ukupni R^2	0,08			0,19			0,32		
F	$F(2, 64) = 2,79$			$F(2, 119) = 14,27^{**}$			$F(2, 113) = 26,50^{**}$		

Legenda: GN = grandiozni narcizam, VN = vulnerabilni narcizam; * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Rezultati hijerarhijskih regresijskih analiza u predikciji anksioznosti kao dimenzije privrženosti pokazali su da je: 1) u odnosu s roditeljem značajan prediktor samo vulnerabilni narcizam u drugom koraku analize, iako regresijski model u konačnici nije značajan, tj. dimenzijama narcizma nije moguće objasniti značajan dio varijance anksioznosti u odnosu s roditeljem; 2) u odnosu s prijateljem također samo vulnerabilni narcizam doprinosi značajno predikciji, pri čemu je modelom objašnjeno statistički značajnih 19 % varijance; 3) u odnosu s partnerom grandiozni narcizam statistički značajno predviđa dimenziju anksioznosti u prvom koraku analize, objašnjavajući 9 % varijance, međutim, uvođenjem vulnerabilnog narcizma u drugom koraku doprinos grandioznog narcizma prestaje biti značajan. Ukupan model objašnjava statistički značajnih 32 % varijance anksioznosti u odnosu s partnerom, ali je vulnerabilni narcizam jedini značajni prediktor.

Tablica 5. Rezultati hijerarhijske regresijske analize s dimenzijom izbjegavanja kao kriterijskom varijablom

	Vrsta bliskog odnosa								
	Roditelj			Prijatelj			Partner		
	B	SE	β	B	SE	β	B	SE	β
1. korak									
(Konstanta)	1,78	0,61		2,09	0,47		1,34	0,24	
GN	0,01	0,01	0,07	-0,00	0,01	-0,02	0,00	0,01	0,08
R^2	0,00			0,00			0,01		
F	$F(1, 65) = 0,29$			$F(1, 120) = 0,03$			$F(1, 14) = 0,67$		

2. korak									
(Konstanta)	1,34	0,62		1,65	0,45		1,11	0,23	
GN	-0,01	0,01	-0,06	-0,02	0,01	-0,22*	-0,01	0,00	-0,10
VN	0,01	0,01	0,30*	0,02	0,00	0,45**	0,01	0,00	0,39**
ΔR^2	0,07			0,16			0,12		
ΔF	$\Delta F(1, 64) = 5,17^*$			$\Delta F(1, 119) = 22,11^{**}$			$\Delta F(1, 119) = 15,89^{**}$		
Ukupni R^2	0,08			0,16			0,13		
F	$F(2, 64) = 2,74$			$F(2, 119) = 11,07^{**}$			$F(2, 113) = 8,32^{**}$		

Legenda: GN = grandiozni narcizam, VN = vulnerabilni narcizam; * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Rezultati hijerarhijskih regresijskih analiza u predikciji izbjegavanja kao dimenzije privrženosti pokazali su da je: 1) u odnosu s roditeljem značajan prediktor samo vulnerabilni narcizam u drugom koraku analize, no regresijski model u konačnici nije značajan, tj. dimenzijama narcizma nije moguće objasniti značajan dio varijance izbjegavanja u odnosu s roditeljem; 2) u odnosu s prijateljem samo vulnerabilni narcizam doprinosi značajno predikciji (iako je beta koeficijent grandioznog narcizma u drugom koraku analize, uvođenjem vulnerabilnog narcizma, postao značajan, to ukazuje na neku vrstu spurioznog odnosa jer korelacija grandioznog narcizma i izbjegavanja nije bila značajna, kao ni njegov doprinos u prvom koraku); modelom je u konačnici objašnjeno statistički značajnih 16 % varijance izbjegavanja u odnosu s prijateljem; 3) u odnosu s partnerom također samo vulnerabilni narcizam statistički značajno doprinosi predikciji, pri čemu je modelom objašnjeno statistički značajnih 13 % varijance.

4. RASPRAVA

Cilj ovog istraživanja bio je istražiti povezanost grandioznog i vulnerabilnog narcizma s dimenzijama privrženosti (anksioznosti i izbjegavanjem) u trima vrstama bliskih odnosa u mlađoj odrasloj dobi. Anksioznost je kod naših sudionika bila izraženija u odnosu s partnerom, u usporedbi s odnosima s prijateljima i roditeljima, dok nije bilo razlike u izraženosti izbjegavanja u različitim vrstama odnosa. Taj se nalaz može uzeti kao indikator važnosti partnerskih odnosa u mlađoj odrasloj dobi (vidi Collins i Madsen, 2006). Nadalje, sukladno očekivanjima i prijašnjim nalazima (npr., Ellina i Parpottas, 2023; Fossati i sur., 2015; Kealy i sur., 2015; Mohay i sur., 2025), Pearsonovi koeficijenti korelacije pokazali su da je vulnerabilni narcizam u

odnosu s prijateljem i partnerom bio nisko do srednje visoko značajno pozitivno povezan s obje dimenzije privrženosti. U odnosu s roditeljem vulnerabilni narcizam bio je nisko, ali statistički značajno pozitivno povezan samo s dimenzijom izbjegavanja, što je samo djelomično potvrdilo naša očekivanja, i što ukazuje na to da osobe mlađe odrasle dobi mogu imati različite reprezentacije privrženosti u različitim domenama, odnosno vrstama bliskih odnosa: s partnerom, prijateljem ili roditeljem (Bohn i sur., 2023), kao i na to da povezanost drugih koncepata poput narcizma s privrženošću može biti različita s obzirom na vrstu bliskog odnosa. Zato je važno u istraživanjima naznačiti vrstu bliskog odnosa u čijem se kontekstu istražuje povezanost narcizma i dimenzija privrženosti.

S druge strane rezultati ovog istraživanja pokazali su da grandiozni narcizam u odnosu s roditeljem i s prijateljem nije bio statistički značajno povezan niti s jednom dimenzijom privrženosti te u odnosu s partnerom nije bio povezan s dimenzijom izbjegavanja, što je sukladno metaanalitičkom nalazu o nepovezanosti između grandioznog narcizma i nesigurnih stilova privrženosti (Mohay i sur., 2025). U odnosu s partnerom grandiozni narcizam bio je značajno pozitivno povezan s dimenzijom anksioznosti, što je u skladu s nekim nalazima prethodnih istraživanja koja su se bavila privrženosti u kontekstu romantičnog odnosa (Ellina i Parpottas, 2023), dok druga istraživanja (Smolewska i Dion, 2005) nisu pronašla povezanost tih konstrukata.

Rezultati hijerarhijskih regresijskih analiza u predikciji anksioznosti kao dimenzije privrženosti pokazali su da u odnosu s roditeljem ni vulnerabilni ni grandiozni narcizam ne predviđaju značajno dimenziju anksioznosti, u odnosu s prijateljem samo vulnerabilni narcizam doprinosi značajno predikciji, a u odnosu s partnerom grandiozni narcizam statistički značajno predviđa dimenziju anksioznosti u prvom koraku analize, međutim, uvođenjem vulnerabilnog narcizma u drugom koraku doprinos grandioznog narcizma prestaje biti značajan. Ukupan model objašnjava 32 % varijance anksioznosti u odnosu s partnerom, ali je vulnerabilni narcizam jedini značajni prediktor. Taj rezultat u skladu je s nalazima Ellina i Parpottas (2023) da grandiozni narcizam predviđa anksioznu privrženost u romantičnom odnosu. Međutim uvođenjem vulnerabilnog narcizma, u našem istraživanju grandiozni narcizam prestaje biti značajan i vulnerabilni narcizam ostaje jedini značajni prediktor, što ukazuje na veću važnost vulnerabilnog narcizma u predikciji privrženosti u romantičnim odnosima.

Što se tiče predviđanja izbjegavanja kao dimenzije privrženosti, rezultati našeg istraživanja pokazali su da u odnosu s roditeljem vulnerabilni i grandiozni narcizam ne doprinose objašnjenju varijance izbjegavanja, u odnosu s prijateljem samo vulnerabilni narcizam doprinosi značajno predikciji, a u

odnosu s partnerom također samo vulnerabilni narcizam statistički značajno doprinosi predikciji, pri čemu je modelom objašnjeno 13 % varijance, što je u skladu s prijašnjim nalazima (Ellina i Parpottas, 2023; Fossati i sur., 2015).

Prema dobivenim rezultatima, vulnerabilni narcizam doprinosi predikciji i anksiozne i izbjegavajuće privrženosti u odnosu s prijateljem i partnerom, ali ne i s roditeljem. Kao što pojedinac može imati različite vrste privrženosti u odnosu s partnerom i roditeljem (pri čemu su u istraživanju Kamenov i Jelić, 2005, sudionici najviše anksioznosti imali u odnosu s partnerom, a najviše sigurne privrženosti pokazali su u odnosu s članom obitelji), tako se i povezanosti vulnerabilnog i grandioznog narcizma s dimenzijama privrženosti mogu razlikovati u drugačijim vrstama bliskih odnosa. Niti jedna dimenzija narcizma ne predviđa privrženost roditeljima, što nam ukazuje na važnost nekih drugih čimbenika u odnosu s roditeljem. U ranoj odrasloj dobi odnosi s partnerom i prijateljima postaju vrlo važni, a s obzirom na to da su ti odnosi kratkotrajniji (u tom trenutku) i time percipirani kao manje stabilni od odnosa s roditeljima, moguće je da aktiviraju sustav nesigurne privrženosti koji se ne aktivira u odnosu s roditeljem koji je dugotrajniji.

Rezultate istraživanja potrebno je razmatrati u kontekstu nekoliko ograničenja. Kao prvo, istraživanje je provedeno na malom uzorku nekliničke populacije te je sudjelovanje bilo dobrovoljno, a većina sudionika bili su ženskog spola, što može ograničavati mogućnosti generalizacije dobivenih rezultata. U istraživanju su primijenjeni upitnici samoprocjene, što se također može smatrati ograničenjem budući da su samoprocjene subjektivne, te bi u budućim istraživanjima bilo dobro koristiti i neke druge izvore podataka (npr., procjene bliskih osoba). Također, presječni nacrt i korelacijska priroda ovog istraživanja omogućava samo utvrđivanje odnosa, te je poželjno te odnose istraživati koristeći longitudinalne nacрте koji omogućavaju stjecanje dubljih uvida u prirodu istraživanih odnosa.

5. ZAKLJUČAK I KLINIČKE IMPLIKACIJE

Sukladno očekivanjima, vulnerabilni narcizam bio je pozitivno povezan s obje dimenzije privrženosti u odnosu s partnerom i prijateljem, dok je u odnosu s roditeljem bio pozitivno povezan samo s dimenzijom izbjegavanja. Grandiozni narcizam u odnosu s roditeljem i s prijateljem nije bio značajno povezan niti s jednom dimenzijom privrženosti, dok je u odnosu s partnerom značajno bio pozitivno povezan s dimenzijom anksioznosti, a nije bio povezan s dimenzijom izbjegavanja.

S obzirom na to da rezultati provedenog istraživanja pokazuju različite vrste povezanosti vulnerabilnog i grandioznog narcizma s dimenzijama

privrženosti u trima vrstama bliskog odnosa, naglašavaju važnost razlikovanja dimenzija narcizma, dimenzija privrženosti kao i vrste bliskog odnosa pri istraživanju kako njihova međusobnog odnosa, tako i njihova odnosa s drugim konstruktima.

Povezanost vulnerabilnog narcizma i nesigurnih oblika privrženosti ima implikacije za korištenje u psihoterapijskoj praksi. Budući da se aktiviranje sustava nesigurne privrženosti kod osoba s izraženim vulnerabilnim narcizmom događa u različitim vrstama bliskih odnosa, može se dogoditi i u transfernom odnosu klijenta prema terapeutu te praćenje dinamike sustava privrženosti može značajno doprinijeti odabiru odgovarajućih psihoterapijskih tehnika.

LITERATURA

- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226–244. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.2.226>
- Besser, A. i Priel, B. (2009). Emotional responses to a romantic partner's imaginary rejection: The roles of attachment anxiety, covert narcissism, and self evaluation. *Journal of Personality*, 77(1), 287–325. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2008.00546.x>
- Blatt, S. J. i Levy, K. N. (2003). Attachment theory, psychoanalysis, personality development, and psychopathology. *Psychoanalytic Inquiry*, 23(1), 102–150. <https://doi.org/10.1080/07351692309349028>
- Bohn J., Holtmann J., Luhmann M., Koch T. i Eid M. (2023). Consistency and specificity of attachments to parents, friends and romantic partners in emerging adulthood. *Emerging Adulthood*, 11(1), 58–73. <https://doi.org/10.1177/21676968221081275>
- Bowlby, J. (1982). *Attachment and Loss, Vol. 1: Attachment (2nd ed.)*. Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Parent-child attachment and healthy human development*. Basic Books.
- Campbell, W. K., Foster, C. A. i Finkel, E. J. (2002). Does self-love lead to love for others? A story of narcissistic game playing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(2), 340–354. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.83.2.340>
- Campbell, W. K. i Miller, J. D. (Ur.). (2011). *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder: Theoretical approaches, empirical findings, and treatments*. John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9781118093108>
- Collins N. L. i Read S. J. (1994). Cognitive representations of attachment: The structure and function of working models. U: K. Bartholomew i D. Perlman (Ur.), *Attachment processes in adulthood* (str. 53–90). Jessica Kingsley Publishers.

- Collins, W. A. i Madsen, S. D. (2006). Personal Relationships in Adolescence and Early Adulthood. U: A. L. Vangelisti & D. Perlman (Ur.), *The Cambridge handbook of personal relationships* (str. 191–209). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511606632.012>
- Dickinson, K. A., & Pincus, A. L. (2003). Interpersonal analysis of grandiose and vulnerable narcissism. *Journal of Personality Disorders*, 17(3), 188–207. <https://doi.org/10.1521/pedi.17.3.188.22146>
- Ellina, E. i Parpottas, P. (2023). The role of narcissism and attachment in adult romantic relationships: A study of Greek-speaking adult participants. *The European Journal of Counselling Psychology*, 1–11. <https://doi.org/10.46853/001c.84014>
- Fossati, A., Feeney, J., Pincus, A., Borroni, S. i Maffei, C. (2015). The structure of pathological narcissism and its relationships with adult attachment styles: A study of Italian nonclinical and clinical adult participants. *Psychoanalytic Psychology*, 32(3), 403. <https://doi.org/10.1037/a0037175>
- Fraley R. C. i Davis K. E. (1997). Attachment formation and transfer in young adults' close friendships and romantic relationships. *Personal Relationships*, 4, 131–144. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.1997.tb00135>
- Fraley, R. C., Roisman, G. I., Booth-LaForce, C., Owen, M. T., & Holland, A. S. (2013). Interpersonal and genetic origins of adult attachment styles: A longitudinal study from infancy to early adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104(5), 817–838. <https://doi.org/10.1037/a0031435>
- Freud, S. (1914). On narcissism: An introduction. U: J. Strachey (Ur.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*. (str. 67–102). Hogarth Press.
- Griffin, D. W. i Bartholomew, K. (1994). Models of the self and other: Fundamental dimensions underlying measures of adult attachment. *Journal of personality and social psychology*, 67(3), 430–445. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.3.430>
- Hazan, C. i Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of personality and social psychology*, 52(3), 511–524. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.3.511>
- Helsen M., Vollebergh W. i Meeus W. (2000). Social support from parents and friends and emotional problems in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 29(3), 319–335. <https://doi.org/10.1023/A:1005147708827>
- Hojjat M. i Moyer A. (2017). *The psychology of friendship*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190222024.001.0001>
- Jakšić, N., Milas, G., Ivezić, E., Wertag, A., Jokić-Begić, N. i Pincus, A. L. (2014). The Pathological Narcissism Inventory (PNI) in transitional post-war Croatia: Psychometric and cultural considerations. *Journal of Psychopathology and Behavioural Assessment*, 36, 640–652. <https://doi.org/10.1007/s10862-014-9425-2>
- Jelić, M., Kamenov, Ž. i Cokarić, I. (2006, July). *Attachment style consistency across different types of relationships*. Poster presented at the 2006 International Association for Relationship Research Conference, Rethymno, Crete.
- Jordan, C. H., Spencer, S. J., Zanna, M.P., Hoshino-Browne, E. i Correll, J. (2003). Secure and defensive high self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 969–978.
- Kamenov, Ž. i Jelić, M. (2003). Validacija instrumenta za mjerenje privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa: Modifikacija Brennanova Inventara iskustava u bliskim vezama. *Suvremena psihologija*, 6(1), 73–91.

- Kamenov, Ž. i Jelić, M. (2005). Stability of attachment styles across students' romantic relationships, friendships and family relations. *Review of Psychology*, 12, 115-123.
- Kealy, D., Ogrodniczuk, J. S., Joyce, A. S., Steinberg, P. I. i Piper, W. E. (2015). Narcissism and relational representations among psychiatric outpatients. *Journal of Personality Disorders*, 29(3), 393-407. http://doi.org/10.1521/pedi_2013_27_084
- Kernberg, O. F. (1975). *Borderline conditions and pathological narcissism*. Jason Aronson.
- Kernberg, O. F. (1986). *Severe personality disorders: Psychotherapeutic strategies*. Yale University Press.
- Kohut, H. (1977). *The restoration of the self*. International Universities Press.
- Markiewicz D., Lawford H., Doyle A. B. i Haggart N. (2006). Developmental differences in adolescents' and young adults' use of mothers, fathers, best friends, and romantic partners to fulfill attachment needs. *Journal of Youth and Adolescence*, 35, 127-140. <https://doi.org/10.1007/s10964-005-9014-5>
- Medvedow, O. (2016). *Take me home tonight: Narcissism, attachment insecurity, and social conformity as motivations for hooking up* [Unpublished doctoral thesis, Adelphi University, The Institute of Advanced Psychological Studies].
- Mikulincer, M. i Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. Guilford Press.
- Miller, J. D., Back, M. D., Lynam, D. R., & Wright, A. G. C. (2021). Narcissism Today: What We Know and What We Need to Learn. *Current Directions in Psychological Science*, 30(6), 519-525. <https://doi.org/10.1177/09637214211044109>
- Mohay, J., Cheng, K., de la Piedad Garcia, X. i Willis, M. L. (2025). The relationship between attachment styles and narcissism: a systematic and meta-analytic review. *Personality and Individual Differences*, 244, 1-10.
- Morf, C. C. i Rhodewalt, F. (2001). Unraveling the paradoxes of narcissism: A dynamic self-regulatory processing model. *Psychological Inquiry*, 12, 177-196.
- Oldeman, M. G., Cillessen, A. H. N. i van den Berg, Y. H. M. (2023). Friendships in emerging adulthood: The role of parental and friendship attachment representations and intimacy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 51(4), 514-529. <https://doi.org/10.1177/01461672231195339>
- Otway, L. J., & Vignoles, V. L. (2006). Narcissism and Childhood Recollections: A Quantitative Test of Psychoanalytic Predictions. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(1), 104-116. <https://doi.org/10.1177/0146167205279907>
- Pierce T. i Lydon J. E. (2001). Global and specific relational models in the experience of social interactions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 613-631. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.80.4.613>
- Pincus, A. L., Ansell, E. B., Pimentel, C. A., Cain, N. M., Wright, A. G. C. i Levy, K. N. (2009). Initial construction and validation of the Pathological Narcissism Inventory. *Psychological Assessment*, 21(3), 365-379. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0016530>
- Pincus, A. L. i Lukowitsky, M. R. (2010). Pathological narcissism and narcissistic personality disorder. *Annual Review of Clinical Psychology*, 6, 421-446. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.121208.131215>
- Pincus, A. L. i Roche, M. J. (2011). Narcissistic grandiosity and narcissistic vulnerability. U: W. K. Campbell i J. D. Miller (Ur.), *The Handbook of Narcissism and Narcissistic Personality Disorder* (str. 33-41). John Wiley and Sons, Inc.
- Rohmann, E., Neumann, E., Herner, M. J. i Bierhoff, H.-W. (2012). Grandiose and vulnerable narcissism: Self-construal, attachment, and love in romantic relationships. *European*

- Psychologist*, 17(4), 279–290. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000100>
- Ronningstam, E. (2005). Narcissistic personality disorder: A review. U: M. Maj, H. S. Akiskal, J. E. Mezzich i A. Okasha (Ur.), *Evidence and experience in psychiatry: Volume 8 personality disorders* (str. 277-327). Wiley.
- Şar, V. i Türk-Kurtça, T. (2021). The vicious cycle of traumatic narcissism and dissociative depression among young adults: A trans-diagnostic approach. *Journal of Trauma & Dissociation*, 22(5), 502–521. <https://doi.org/10.1080/15299732.2020.1869644>.
- Smolewska, K. i Dion, K. (2005). Narcissism and adult attachment: A multivariate approach. *Self and Identity*, 4(1), 59–68. <https://doi.org/10.1080/13576500444000218>
- Steele R. D., Waters T. E. A., Bost K. K., Vaughn B. E., Truitt W., Waters H. S., Booth-LaForce C., Roisman G. I. (2014). Caregiving antecedents of secure base script knowledge: A comparative analysis of young adult attachment representations. *Developmental Psychology*, 50(11), 2526–2538. <https://doi.org/10.1037/a0037992>
- Thomaes, S., Bushman, B. J., De Castro, B. O. i Stegge, H. (2009). What makes narcissists bloom? A framework for research on the etiology and development of narcissism. *Development and Psychopathology*, 21(4), 1233–1247. <https://doi.org/10.1017/S0954579409990137>
- van Schie, C. C., Jarman, H. L., Reis, S. i Grenyer, B. F. (2021). Narcissistic traits in young people and how experiencing shame relates to current attachment challenges. *BMC Psychiatry*, 21(1), 246. <https://doi.org/10.1186/s12888-021-03249-4>.
- Wink, P. (1991). Two faces of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(4), 590–597. doi:10.1037//0022-3514.61.4.590
- Zeigler-Hill, V. i Besser, A. (2013). A glimpse behind the mask: Facets of narcissism and feelings of self worth. *Journal of Personality Assessment*, 95(3), 249–260. <https://doi.org/10.1080/00223891.2012.71715>

Attachment in close relationships in emerging adulthood: The role of grandiose and vulnerable narcissism

ABSTRACT

Narcissism and attachment are connected theoretically, diagnostically, and empirically; however, the role of narcissism in different types of close relationships in emerging adulthood needs to be further explored. The present study aimed to investigate the relationship between narcissism (grandiose and vulnerable) and attachment dimensions (anxiety and avoidance) in three types of close relationships. Three hundred and seven young adults (aged 18-33; 50 men, 257 women) participated in the study. They completed self-report measures of the Pathological Narcissism Inventory (Pincus et al., 2009) and a short, modified version of the Experiences in Close

Relationships Inventory (Kamenov & Jelić, 2003), which assessed and evaluated their closest relationship (with a parent, friend, or partner). The results showed somewhat different patterns in three types of close relationships. In the relationship to a parent, vulnerable narcissism was positively associated only with the avoidance dimension, while in the relationship to a friend, as well as to a partner, it was positively associated with both attachment dimensions. In the relationship to a parent or a friend, grandiose narcissism was not related to any of the attachment dimensions, while in the relationship to a partner, it was positively associated with the anxiety dimension. In line with this, the results of hierarchical multiple regression showed a significant contribution of grandiose narcissism in predicting the anxiety dimension in the relationship to a partner, which was then counterweighted by a more substantial contribution of vulnerable narcissism. Vulnerable narcissism significantly predicted both anxiety and avoidance dimensions in the relationship to a partner or a friend. The results indicate the importance of distinguishing between the two types of narcissism while considering their role in the attachment of emerging adults in different types of close relationships. Implications are discussed in the light of relevant theories, research findings, and considerations for clinical practice.

Keywords: grandiose narcissism, vulnerable narcissism, attachment, close relationships

Uloga obiteljskog funkcioniranja u razvoju ovisnosti kod adolescenata u Hrvatskoj

Izvorni znanstveni rad

Anita Dučkić Sertić

Centar za promicanje dobrobiti ranjivih osoba HKS-a

Hrvatsko katoličko sveučilište

Ilica 244, 10000 Zagreb

anita.sertic@unicath.hr

SAŽETAK

Suvremeno društvo suočava se s ozbiljnim problemom ovisnosti, osobito u adolescenciji, kada mladi prolaze dinamične promjene i psihosocijalni razvoj. Tijekom tog razdoblja mladi često preispituju vrijednosti i norme koje su im nametnute, a obitelj predstavlja ključni čimbenik u njihovom oblikovanju. Stoga je svrha ovog rada istaknuti i analizirati ulogu obiteljskih odnosa i dinamike u prevenciji ili riziku od razvoja ovisnosti kod adolescenata, što ujedno predstavlja središnji dio rada. Različiti čimbenici, poput nesigurnih obiteljskih sustava, emocionalne udaljenosti i zlostavljanja, mogu povećati rizik od ovisnosti među mladima. Mladi koji odrastaju u obiteljima u kojima je prisutna ovisnost često razvijaju poremećaje u emocionalnom razvoju, što može rezultirati devijantnim ponašanjem, uključujući konzumaciju droga ili alkohola kao bijeg od unutarnjih tenzija i stresa. U tom kontekstu roditeljski stil odgoja igra ključnu ulogu. Autoritativni pristup, koji uključuje otvorenu komunikaciju i aktivni nadzor, može pružiti zaštitu od ovisnosti. S druge strane autoritarni i zanemarujući stilovi mogu pridonijeti povećanju rizika od ovisničkog ponašanja. Osim obiteljskih čimbenika, socijalni, ekonomski problemi, mentalne bolesti, kao i prethodna trauma, dodatno doprinose toj problematici. Zaključno, obitelj može biti izvor podrške ili rizika za razvoj ovisnosti. Zdrav odnos unutar obitelji, prožet odgovarajućom komunikacijom, emocionalnom bliskošću i jasnim granicama, može značajno umanjiti rizik od ovisničkog ponašanja kod mladih.

Ovaj rad naglašava važnost prevencije i podrške jačanjem obiteljskih veza kako bi se mladi osnažili u suočavanju s izazovima modernog društva.

Ključne riječi: adolescencija, obiteljski odnosi, ovisnost, prevencija, podrška

1. UVOD

Suvremeno društvo obilježeno je visokom prevalencijom ovisnosti, osobito među mladima. U Kontinentalnoj Hrvatskoj situacija je u velikoj mjeri usklađena s nacionalnim trendovima: značajan udio mladih, osobito školske populacije, ima iskustvo s konzumacijom alkohola i duhana; uporaba ilegalnih supstanci prisutna je u manjoj mjeri, dok je konzumacija tzv. „novih droga“ i droga poput kokaina u porastu, osobito među mlađom populacijom (Glavak Tkalić i Štimac Grgić, 2020).

Razvoj ovisnosti najčešće započinje u adolescenciji, razdoblju intenzivnog i dinamičnog psihosocijalnog sazrijevanja. U tom kontekstu mladi, pod utjecajem globalnih trendova, oblikuju vlastiti sustav vrijednosti, koji može uključivati pobunu protiv tradicionalnih normi i roditeljskog autoriteta. Problem ovisnosti stoga se može promatrati u uskoj povezanosti s obiteljskim kontekstom, pri čemu se razvoj ovisnosti može analizirati kroz obiteljske odnose i sociopatološke pojave unutar obitelji. Nestabilan obiteljski sustav može dovesti do dezintegracije mladih osoba, što se u krajnjem obliku može manifestirati kroz ovisničko ponašanje (Glavak, Kuterovac Jagodić i Sakoman, 2003).

Među ključnim obiteljskim čimbenicima koji povećavaju rizik od razvoja ovisnosti ubrajaju se labilna obiteljska struktura, zlostavljanje i zanemarivanje, kriminalitet i prisutnost ovisnosti u obitelji (Galić, 2002). Dodatno, na rizik mogu utjecati multigeneracijska ili transgeneracijska ovisnost, kao i genetska predispozicija za razvoj različitih oblika ovisnosti. Nedostatak emocionalne bliskosti između roditelja i djece, emocionalna distanciranost i nedostupnost roditelja, kao i neuključenost u život djece, predstavljaju snažne rizične čimbenike. Izostanak kontinuiranog roditeljskog nadzora povezan je s razvojem devijantnog ponašanja (Stattin i Kerr, 2000), dok odrastanje u disfunkcionalnim obiteljskim okruženjima često dovodi do uskraćenosti za emocionalnu podršku i stabilno vodstvo, otežavajući razvoj zdravih mehanizama suočavanja sa stresom i povećavajući ranjivost na ovisnost u kasnijim fazama života (Clemens i sur., 2020).

Adolescencija je posebno kritično razdoblje u kojem nedostatak odgovarajućeg emocionalnog razvoja, roditeljske brige, skrbi i nazočnosti oba roditelja, kao i nepostavljanje jasnih odgojnih granica, mogu djelovati kao rizični čimbenici (Nikolić, 1985). Također, loši međusobni odnosi, učestale svađe i konflikti unutar obitelji mogu pridonijeti socijalnoj neprilagođenosti djece, što je povezano s rizičnim ponašanjem i razvojem ovisnosti (Ferić Šlehan, 2008). Iako obitelj može predstavljati ključni zaštitni čimbenik u prevenciji ovisnosti, u određenim okolnostima može imati i značajnu ulogu u njezinu razvoju.

2. CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja je ispitati djelovanje obiteljskih odnosa, odnosa roditelja i obiteljske dinamike na razvoj ovisnosti kod adolescenata u Hrvatskoj te razumjeti kako spoznaja o prisutnosti ovisnosti utječe na funkcioniranje obitelji i dodatno potiče ili sprječava razvoj ovisničkog ponašanja kod mladih.

U skladu s ciljem istraživanja postavljena su dva istraživačka pitanja: 1. Na koji način obiteljski odnosi i reakcije roditelja doprinose razvoju ovisnosti kod adolescenata u Hrvatskoj? 2. Na koji način spoznaja o ovisnosti utječu na obiteljsku dinamiku i mogućnost prevencije ponovnog razvoja ovisničkog ponašanja? Svrha ovog istraživanja jest doprinijeti boljem razumijevanju uloge obiteljske dinamike i odnosa u procesu razvoja i prevencije ovisnosti kod adolescenata, te pružiti preporuke za unapređenje obiteljskog funkcioniranja i obiteljskog rada u prevenciji i liječenju ovisnosti.

3. METODOLOGIJA

3.1 ISTRAŽIVAČKI PRISTUP I SUDIONICI ISTRAŽIVANJA

U istraživanju je primijenjen kvalitativni pristup. Podaci su prikupljeni metodom polustrukturiranog intervjua. Pri obradi i prikazu dobivenih podataka primijenjena je tematska analiza. U istraživanju je sudjelovalo ukupno 15 sudionika (5 žena i 10 muškaraca) bivših ovisnika o drogama. Raspon dobi bivših ovisnika kretao se od 30 do 50 godina. Devet ih je u braku, dvoje u izvanbračnoj zajednici, dvoje su samci, jedna je udovica, a jedan redovnik-svećenik. Svi sudionici (osim redovnika svećenika) su roditelji jedno ili više djece. 14 ih ima završenu srednju školu, a jedan sudionik ima završen fakultet. Svi su zaposleni. Pri odabiru sudionika ovog istraživanja koristilo se namjerno uzorkovanje radi postizanja specifičnih uvida u iskustvo kako obiteljsko funkcioniranje utječe na razvoj ovisnosti kod adolescenata.

3.2 POSTUPAK ISTRAŽIVANJA

Prije samog istraživanja zatražilo se dopuštenje za istraživanje od Etičkog povjerenstva fakulteta (Pravni fakultet u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada). Nakon dobivenog dopuštenja, a prije provođenja istraživanja, kontaktirane su terapijske zajednice koje djeluju na području kontinentalnog dijela Republike Hrvatske najmanje 10 godina (Reto centar u Zagrebu, Zajednica Susret u Zagrebu, Zajednica Cenacolo u Vrbovcu, Zajednica Remar u Zaprešiću, Zajednica Moji dani u Đurmancu, Zajednica Ne-ovisnost, Vrbica, Novi Mikanovci i Mondo Nuovo u Nuniću) te su voditelji terapijskih zajednica zamoljeni za suradnju u prosljeđivanju informacije o istraživanju svim potencijalnim sudionicima koji odgovaraju zadanom kriteriju uzorkovanja. Na navedeni način osigurali su se početni sudionici istraživanja, a zatim su se tehnikom „snježne grude“ (lančane reakcije), u suradnji s početnim sudionicima istraživanja identificirali sljedeći sudionici istraživanja koji su odgovarali zadanom kriteriju uzorkovanja. Ovaj se proces nastavljao sve dok točka zasićenja nije dostignuta, odnosno dok nisu uslijedila ponavljanja istraživačkog fenomena. Svim potencijalnim sudionicima istraživanja bili su objašnjeni cilj i svrha te etički aspekti istraživanja (dobrovoljnost, mogućnost odustajanja, povjerljivost itd.). Intervjuiranje bivših ovisnika u prosjeku je trajalo između 60 i 90 minuta. Intervjui su snimani diktafonom radi potrebe obrade prikupljenih podataka, uz prethodnu dobivenu suglasnost sudionika. Nakon obrade podataka, audio snimke i transkripti uništeni su.

Prikupljeni podaci kodirani su i grupirani u tematske kategorije iz kojih su oblikovane nadređene teme vezane za iskustva bivših ovisnika, s naglaskom na obiteljske odnose i socijalni kontekst. Završna interpretativna analiza povezala je teme s teorijskim okvirom i ciljevima istraživanja, pri čemu su nalaži potkrijepljeni citatima sudionika i relevantnom literaturom (Milas, 2005).

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

Rezultati istraživanja prikazani su tablično prema tematskim područjima koja slijede postavljena istraživačka pitanja. Sve dobivene teme, podteme i izjave sudionika istraživanja narativno su interpretirane. Pri tome su rezultati istraživanja vizualno prikazani tako da su glavne teme označene podebljanom slovima, a podteme ukošenim slovima, kao i izjave (citati) sudionika koji su označeni navodnicima i šifrom koji označava skupinu i redoslijed sudjelovanja sudionika u istraživanju (bivši ovisnici označeni su oznakama od 1BO do 15BO).

4.3 OBITELJSKI ODNOSI KAO RIZIČNI ČIMBENIK ZA RAZVOJ OVISNOSTI KOD ADOLESCENATA U HRVATSKOJ

Tablica 1. Rezultati tematske analize vezani uz prvo istraživačko pitanje „Na koji način obiteljski odnosi i reakcije roditelja doprinose razvoju ovisnosti kod adolescenata u Hrvatskoj?”

Teme	Podteme
<i>Razlozi koji su doveli do ovisničkog ponašanja</i>	Eksperimentiranje, nesigurnost, dokazivanje u društvu i obiteljske nesuglasice Bunt protiv autoriteta Nedostatak roditeljske brige i prihvaćanja Bijeg od kaotičnog stanja u obitelji Bijeg od traume zlostavljanja
<i>Reakcije obitelji na saznanje o problemu ovisnosti</i>	Negiranje problema Šok i nevjerica Strah, razočarenje i tuga Osjećaj srama i sablazan za obitelj Aktivna zauzetost za traženje rješenja Ograđivanje od problema, bez iskazivanja brige

Rezultati istraživanja pokazali su na temelju osobnih iskustava bivših ovisnika razloge koji su doveli do njihovog ovisničkog ponašanja. Pri tome su neki istakli da se radilo o **eksperimentiranju, dokazivanju i obiteljskim nesuglasticama:**

„Mladost (...) odvažnost za eksperimentiranjem (...) dokazivanje društvu i jasno obiteljske nesuglasice.“ (2BO) „Nemir i nesigurnost u meni samoj, a osim toga bio je rat (...) baka i ja smo se preselile u Vojvodinu. Budući su moji roditelji mrtvi od moje devete godine. Tamo sam živjela normalno, nastavila školovanje. Međutim, unutar mene je nešto falilo (...) nekakva nesigurnost (...) nemir (...) nepripadnost (...) nešto nedefinirano u identitetu i onda sam skužila da jedan čovjek to ima, ali nisam znala na koji način to ima (...) da je tako miran i siguran (...) da mu nitko u životu ne treba. Onda sam shvatila da je na opijatima i na čaju od maka i onda sam i ja krenula to uzimat. I mislila sam da sam to dobila što mi je falilo.“ (5BO) „Bježanje od nesavršenosti (...) to je period kod mlade osobe kada je obilježena nesigurnošću, i tu sigurnost traži oko sebe, jer je u obitelji nije bilo. Ta se nesigurnost kompenzira s identifikacijom s vršnjacima, s tom nekom ekipom sam spontano ušao u taj neki svijet. S tim da ja uopće nisam bio svjestan u što ulazim. I nisam upoznao niti jednog ovisnika koji je bio svjestan i upoznat s onim što mu se događa. Svi misle meni se

to neće dogoditi, ja sam ipak pametniji (...) neću ja nikad biti neki obični narkoman.“ (14BO)

Isto tako kao razlog navodi se i **bunt protiv autoriteta**:

„Općenito nisam podnosio autoritet, nikoga i ni u čemu nisam mogao i htio slušati, to je bilo ono osnovno.“ (6BO)

Također, kao razlog razvoja svog ovisničkog ponašanja, sudionici istraživanja ističu i **nedostatak roditeljske brige i prihvaćanja**:

„Nisam imao roditelje uz sebe (...) nisam imao autoritet koji će me usmjeriti u normalan život, zato što su moji roditelji u Njemačkoj živjeli, a ja sam kao beba ostao živjeti s bakom i sa starijim bratom. Meni je baka umrla kad mi je bilo 8 godina. Taman sam završio prvi razred i tada sam ostao sam s bratom koji je bio 4 godine stariji od mene. Imali smo strinu koja je živjela dvije kuće dalje od naše, koja bi skuhalo i oprala, i to je bilo to, uglavnom. Nekog odgoja i neke ljubavi nije bilo nikada. I dan danas je tako, mislim od strane roditelja, nikad nisam bio s njima (...) sve se vrtilo oko novca i svaki se problem rješavao novcem i vrećicom gumenih bombona.“ (8BO) „Nije bilo kontrole niti usmjerenja (...) otac je redovito prigovarao što god da sam napravio, puno smo radili zajedno (...) nije prepoznao u meni nešto što je dobro i da to usmjeri na ispravan način (...)“ (13BO)

„Loši odnosi u obitelji (...) osjećaj odbačenosti od roditelja i braće i sestara (...) nedostatak ljubavi.“ (10BO) „Imam divnu mamu koja se intenzivno bavila ocem jer je on psihički bolesnik, o tome se nije znalo, tako da je ona na neki način zanemarivala u odgoju brata i mene jer je svo svoje vrijeme bila uz oca. Kad osoba nema dobar obiteljski temelj i smjer, osoba lako upadne u tu mrežu i tako se saplete u ovisnost.“ (7BO)

Drugi sudionici navode kao razlog razvoja svog ovisničkog ponašanja **bijeg od kaotičnog stanja u obitelji**:

„A zapravo ta moja potreba je nastala kao posljedica situacije u kući.“ (7BO) „Okolnosti su bile takve, počeo je rat. U tom trenutku u našem obiteljskom stanu od 60 m² živjelo je 17 osoba. Bilo nas je previše, a ja sam zbog toga više vremena provodio na ulici, a tada u vrijeme rata, na cesti se nudilo svašta. U meni je bila neka čežnja za biti nešto što ja u stvari nisam bio doma.“ (12BO) „Kaotično stanje u obitelji. Mama koja je bila ne sređena u glavi (...) nezadovoljna s milijun stvari, otac koji je pio non stop. Sestre i ja nismo htjele boraviti u takvom domu pa smo svaki puta poslije škole bježale u park. A tamo smo nailazile na iste ljude kao što smo i mi bile. Na kraju nam je društvo iz kvarta postalo više od obitelji. I sve što

oni rade, radiš i ti. I kad već dođe do ovisnosti roditelji kažu da je to zbog društva. Nije to zbog društva, već završiš u takvom društvu zbog onoga od čega bježiš, zbog nesređene obitelji.“ (15BO)

Također, kao razlog razvoja ovisničkog ponašanja ističe se i **bijeg od trauma i zlostavljanja**:

„Bijeg od stvarnosti, bijeg od emocionalnih rana koje sam nosio u srcu. U ranoj dobi od 7 godina bio sam seksualno zlostavljan od dvojice muškaraca. I do negdje moje 14 godine bio sam tome izložen. Odgoj je bio jako strogi i tvrdi. Moj otac je volio sport, a mene je zanimala umjetnost i moj otac s takvim sinom nije bio zadovoljan. S 14 godina sam pokušao samoubojstvo i tek su tada moji roditelji saznali da sam seksualno zlostavljan. Tada su vidjeli da sam psihički nestabilan i da su mi se počele tresti ruke. Osjećao sam se prljavo zbog svega što sam prošao. Gadio sam se samom sebi. Slušao sam morbidnu glazbu, potpuni mračnjak. Išao sam kod psihologa, dobio sam i uputnicu za psihijatra, no mama nije na to pristala. Tjedno me je vodila na hagioterapiju kod Ivančića i tamo su mi puno pomogli da se stabiliziram. Drogirajući se, ulazio sam kao u neki drugi svijet. Ono što nisam bio sposoban napraviti u svome životu dok sam normalan, to sam mogao u tom stanju. Kroz drogu sam ostvarivao imaginarne ciljeve koje u normalnom životu nisam mogao. I tu je najveća zabluda. Recimo ja nikad u normalnom stanju nisam mogao zagrliti svog oca, no dok sam drogiran ja sam o tome maštao i to mi se činilo kao da je realno.“ (11BO) „Razlog drogiranja, sa ove distance, je bio bijeg od stvarnosti (...) bijeg od boli (...) bijeg od odgovornosti i života uopće. Kao dijete razvedenih roditelja nosim duboke traume i droga je bila odgovor, svjestan i namjeran, da bol prestane, a na neki infantilni način i pokušaj osvete.“ (3BO)

Iz predstavljenih pojmova i navoda sudionika istraživanja vidljivo je da neki bivši ovisnici navode kako su uzroci ovisničkog ponašanja često povezani s osobnom nesigurnošću, osjećajem roditeljskog neprihvatanja ili zanemarivanja, obiteljskim problemima i traumatskim iskustvima. Takva stanja narušavaju unutarnju emocionalnu ravnotežu, zbog čega mladi često posežu za drogom i/ili alkoholom kako bi smirili unutarnje nemire, što postupno dovodi do razvoja ovisnosti (Dayton, 2004). Iako u nastanku ovisnosti važnu ulogu imaju unutarnji psihološki procesi pojedinca (Torre, 2003), značajan utjecaj imaju i vanjski čimbenici poput siromaštva, slabih socijalnih mreža i obrazovne deprivacije (Gerra i sur., 2020). Ovisničko ponašanje stoga nije samo posljedica osobnih slabosti ili buntovništva, već rezultat složene interakcije individualnih, obiteljskih i društvenih čimbenika, pri čemu

strukturni čimbenici poput socioekonomskog statusa, obrazovne deprivacije te dostupnosti podrške i tretmana imaju značajnu ulogu (Belfiore i sur., 2024).

Nadalje, saznanje obitelji o postojanju problema ovisnosti izazvalo je različite reakcije. Kao početna reakcija kod članova obitelji javlja se često **negiranje problema**:

„Međutim, roditelji, pogotovo majke su emocionalno involvirane u cijelu tu priču, to povezuju sa svime drugim, samo ne s drogom. Povezuju to s pubertetom pa misle proći će ga to ludilo, sve dok više nije mogla žmirit pred tako očitim indikatorima poput šprice u školskoj torbi.“ (14BO)

Također navode da je reakcija članova obitelji na saznanje o ovisnosti bila šok i nevjerica:

Naravno da su doživjeli šok (...) bili su u nevjerici (...) odveli su me na liječenje u bolnicu (...) proživljavali su teško razdoblje i tešku borbu kako bi mi spasili život.“ (2BO) „Kad se sve 100 % razotkrilo, za njih je to bio veliki šok, jer je u obitelji već bilo ovisnika.“ (4BO) „Mama je bila u šoku, nije htjela priznati da je njezin sin narkoman. Mlađi brat je proživljavao neugodnosti zbog mene.“ (9BO) „Bili su šokirani, u nevjerici traumatizirani.“ (10BO) „U početku nisu mogli vjerovati. No, oni su se s tim suočili kad su me našli na radnom mjestu ubijenog, jer sam išao za tim da se ubijem.“ (11BO) „Nakon moga priznanja bili su vidno šokirani, no s druge strane bili su sretni što sam odlučio da idem na liječenje.“ (12BO) „Jako ih je šokiralo. Prvenstveno jer su svi polagali velike nade u mene. Budući sam bila pametno i bistro dijete, ja sam pohađala klasičnu osnovnu školu i učila latinski i grčki. Bila sam jako dobar učenik, kasnije sam upisala klasičnu gimnaziju (...) svi su očekivali od mene da ću pozavršavati fakultete. No, kad su vidjeli da sam zaglibila u ovisnost to je bio ogroman šok. Nikom nije bilo jasno kako sam od one uzorne djevojčice, pozitivne i one koja se borila za prava malih otišla u drugu krajnost, u delinkvenciju. Naravno da se familija šokirala tom spoznajom.“ (15BO)

Sudionici istraživanja ističu da prepoznavanju problema ovisnosti od strane obitelji često prethodi faza poricanja, kojom se pokušava očuvati prividni obiteljski poredak (Dayton, 2004). Prekid poricanja, osobito nakon iskustva „doticanja dna“ obilježenog očajem i tjeskobom, predstavlja ključnu prekretnicu u kojoj osoba postaje svjesna problema i otvara se mogućnost promjene (White, 2006). Načini suočavanja obitelji ovise o osobnosti pojedinaca, okolini, usvojenim obrascima ponašanja i strategijama prilagodbe (Buntak, 2016), pri čemu ovisničko ponašanje uzrokuje snažnu emocionalnu bol, traumatska iskustva i psihofizička opterećenja svih članova obitelji (Bischof,

2022). Članovi obitelji, izloženi dugotrajnom stresu i osjećaju bespomoćnosti, mogu postati „skrивene žrtve“ ovisnosti. Taj pojam treba promatrati unutar sustavne dinamike obiteljskih odnosa gdje su svi članovi podložni utjecajima ovisnosti, ne samo osoba koja se suočava s problemom, što ukazuje na multidimenzionalnost patnje unutar obiteljskog sustava (Mardani i sur., 2023). Saznanje o ovisnosti često izaziva akutni emocionalni šok s negativnim posljedicama na mentalno i fizičko zdravlje te narušava funkcioniranje obitelji (McCann i Lubman, 2018). Strah od stigmatizacije može potaknuti socijalnu izolaciju i prekid kontakata, dok otvorena komunikacija i priznanje problema pred društvom predstavljaju važne korake unatoč riziku od odbacivanja (McCann i Lubman, 2018; Mardani i sur., 2023).

Zatim kao reakcija uslijedio je **strah, razočaranje i tuga:**

„A reagirali su sa velikim strahom.

Jako su bili razočarani i tužni, ali su odmah (...) istog momenta skupili snagu i poduzeli sve korake(...) šta je trebalo poduzet kako bih ja otišla u komunu.“ (1B0)

Nadalje, sudionici ističu da je spoznaja o postojanju problema ovisnosti izazvala **osjećaj srama i sablazan za obitelj:**

„Moji roditelji su došli iz sela u grad (...) tu su se školovali i to im je bilo strano. Kad sam im priznao, oni su se sablaznili. Oni uopće nisu bili upoznati s time (...) s mogućnošću nečega takvoga. Bili su spremni se angažirati i pomoći mi oko toga toliko koliko oni mogu. Uglavnom to ih je duboko potreslo.“ (6B0) „Teško i loše (...) moji su morali trpjeti zbog moje agresivnosti i nisu ni znali kako mi pomoći. Sram ih je bilo. Mama uopće nije mogla zamisliti da bi se to njezinom sinu dogodilo.“ (7B0)

Pojedine obitelji pogođene ovisnošću osjećaju sram, krivnju i smanjeno samopoštovanje, uz istodobnu odgovornost za pružanje pomoći ovisnom članu. Ovisnost se nerijetko doživljava kao tabu, što otežava objektivno sagledavanje problema i njegovo otvoreno suočavanje (White i Savage, 2005; Hammarlund i sur., 2018). Sram i društvena stigmatizacija potiču poricanje i skrivanje problema, često uz psihološki mehanizam distanciranja „kao da se radi o nekome drugome“ (Hammarlund i sur., 2018). Unutar obiteljskog sustava ovisnost dovodi do promjena u strukturi, pravilima, ritualima i odnosima s okolinom, pri čemu izbjegavanje suočavanja može produbiti problem (Hammarlund i sur., 2018). Strategije suočavanja variraju – dok su kod nekih obitelji dominantni sram i stigma, druge razvijaju otvorenu komunikaciju i aktivno traže podršku, što naglašava važnost obrazovanja i dostupnosti stručnih resursa za prevladavanje stigmatizacije i negiranja (McCann i Lubman, 2018).

Jedan dio sudionika istraživanja ističe da su članovi obitelji reagirali na saznanje o postojanju problema ovisnosti kroz **aktivnu zauzetost u traženju rješenja**:

„(...) roditelji su istog momenta skupili snagu i poduzeli sve korake(...) šta je trebalo poduzet kako bih ja otišla u komunu.“ (1BO) „Majka je bila hrabra i poduzetna i zahvaljujući njezinoj volji da me spasi sam još tu. Otac se kao i uvijek kad su problemi u pitanju nije znao nosit sa situacijom.“ (3BO)

Bili su spremni se angažirati i pomoći mi oko toga toliko koliko oni mogu. Uglavnom to ih je duboko potreslo.“ (6BO) „Jasno da je bilo teško si to priznati. Majka je tražila rješenje (...) i savjete više iz medicinske struke i u dogovoru s ocem, vratili smo se iz Velike Britanije.“ (14BO)

Ti navodi korespondiraju s rezultatima brojnih međunarodnih studija koje potvrđuju kako su članovi obitelji često spremni aktivno se uključiti u rješavanje problema ovisnosti. Pokazuju inicijativu u traženju profesionalne pomoći i podrške, a roditelji u mnogim slučajevima preuzimaju ključnu ulogu u organizaciji procesa liječenja i pružanju kontinuirane podrške, unatoč vlastitim emocionalnim izazovima i teškoćama (Orford i sur., 2010; McCann i Lubman, 2018).

Drugi pak sudionici istraživanja navode kako su reakcije njihovih roditelja bile usmjerene na **ograđivanje od problema, bez iskazivanja brige**:

„Oni su svi imali svoje obitelji. Ostavili su me u Vrapču i ogradili se od toga dok se to ne riješi.“ (5BO) „Nije bilo nekih vidljivih emocija. Inače je djelovao (otac) dosta kruto.“ (13BO)

S druge strane neki sudionici istraživanja ukazuju na reakcije svojih roditelja koje odlikuje emocionalno distanciranje i ograđivanje od problema, bez izraženog iskazivanja brige ili podrške. Takve reakcije u nekim slučajevima predstavljaju obrambeni mehanizmi ili posljedica ne mogućnosti suočavanja s krizom, što potvrđuju i brojna strana istraživanja (Orford i sur., 2010; Tracy i Wallace, 2016; McCann i Lubman, 2018). Analiza iskustava sudionika, uz potporu međunarodnih nalaza, potvrđuje da reakcije obitelji na problem ovisnosti variraju – od aktivnog traženja pomoći i pružanja podrške do povlačenja i emocionalnog distanciranja. Ta raznolikost ukazuje na složenost i višedimenzionalnost suočavanja, a razumijevanje tih procesa ključno je za razvoj intervencija usmjerenih na cijelu obitelj, radi ublažavanja emocionalnih teškoća i poboljšanja ishoda liječenja.

4.4 SPOZNAJA O OVISNOSTI I UTJECAJ NA OBITELJSKU DINAMIKU I MOGUĆNOSTI PREVENCIJE PONOVOG RAZVOJA OVISNIČKOG PONAŠANJA

Tablica 2. Rezultati tematske analize vezani uz drugo istraživačko pitanje „Na koji način spoznaja o ovisnosti utječu na obiteljsku dinamiku i mogućnost prevencije ponovnog razvoja ovisničkog ponašanja?“

Teme	Podteme
<i>Učinak spoznaje o problemu ovisnosti na funkcioniranje obitelji</i>	Ujedinjavanje obitelji u borbi protiv ovisnosti Međusobno optuživanje i svađe Emocionalno opterećenje obitelji Uobičajeno distancirano obiteljsko funkcioniranje Život bez obitelji

Prema navodima sudionika istraživanja, spoznaja o problemu ovisnosti značajno je promijenila funkcioniranje obitelji, a posljedice su se očitovale na različite načine. Kod nekih je to dovelo do pozitivnih promjena, poput **ujedinjavanja obitelji u zajedničkoj borbi protiv ovisnosti**:

„To je nekako pitanje više za njih (...) pa nekako su se ka više udružili kako bi mi pomogli.“ (1BO) „Pozitivno, obitelj se ujedinila (...) nastojali su mi pomoći.“ (11BO)

No, isto tako postoje primjeri kad je taj utjecaj imao negativan učinak na funkcioniranje obitelji te je dovodio do **međusobnog optuživanja i svađa**:

„Grozno je bilo to razdoblje (...) moja obitelj zapravo nije funkcionirala (...) sve je bilo još puno gore nego ja to mogu opisati (...) međusobno su se optuživali tko je od njih kriv za prisutnost droge u mom životu (...) teška je spoznaja da Vam je dijete narkoman (...) tražili su krivca oko (...) ne- prestane svađe (...) baš je vladala tuga.“ (2BO) „U kući je uvijek bilo napeto, gledali su svaki moj pokret, svađe, tuga, nemir, jad.“ (4BO) „Gledajući iz ovog kuta, na krivi način su reagirali (...) optužujući jedno drugo (...) krivi su obadvoje, a krivi smo i mi. Tada su krenule svađe s njima (...) problemi koji su bili stalni (...) konstantno je to trajalo.“ (8BO) „Došlo je do međusobnog optuživanja, radilo se tu o suovisnosti, oni su sve svoje probleme povezivali s mojom ovisnosti. Njihov cilj je uvjetno rečeno bilo mene izliječiti. Postali su ovisni o mojoj ovisnosti.“ (14BO)

Drugi sudionici istraživanja navode da ovisnost predstavljala značajan **emocionalni teret za članove obitelji**, dodatno narušavajući postojeće obiteljske odnose i svakodnevno funkcioniranje. Stoga, ističu da disfunkcionalna

obiteljska dinamika nije bila posljedica isključivo ovisnosti, već je ona dodatno pogoršala postojeće teškoće:

„Moj otac dolazi iz obitelji gdje su uglavnom svi imali psihičkih problema pa tako i on nije toga bio pošteđen. Tako da obitelj i prije moje ovisnosti nije funkcionirala, a posebno ne kad sam ja krenuo takvim životom.“ (7BO)
„Nije bilo funkcioniranja (...) cijela je obitelj bila u strahu hoću li umrijeti (...) hoće li opet biti racije doma. Bili su nesretni i tužni. Jedna vrlo napeta i teška situacija koja je i poprilično dugo trajala. Njima je svaki dan bio napet, jer sam živio kao da mi je svaki dan posljednji. U svakom slučaju imaju traumatična iskustva.“ (9BO) *„U tom periodu, otac je zadobio tešku povredu na poslu pa je morao biti kući (...) inače je bio izrazito aktivna osoba i ta bolest ga je totalno slomila, počeo je piti. S njegove strane ja sam bio totalno zanemaren, a mama je sva bila usmjerena na njega. Naravno da je i moja ovisnost utjecala na lošu obiteljsku dinamiku, da nitko ni sa kim nije previše razgovarao.“ (12BO)* *„Bio je još veći kaos nego što je bio prije. Mama je ocu zamjerala što se ne uključuje u borbu protiv moje ovisnosti, a on je još više tražio utjehu u svome alkoholu. U kući je bilo deračine (...) tuče (...) rastajanja. Mama je odlazila (...) uzela je mene i sestre pa smo odselile. Mama je mislila ako promijenim okolinu da će mi to pomoći. Ja sam jasno, išla svojim putem tvrdoglavo, tako da mi te sedidbe nisu ništa značile. Na kraju smo se ipak vratile doma. Sestre su bile male, ja sam njima bila idol. One su radile sve što sam im ja govorila. Kad bi me mama zatvorila doma, one su morale odlaziti u kvart i donositi mi od dilera drogu, one uopće nisu imale pojma o drogi. Najmlađa je imala 10. godina. Mislim da sam im puno naštetila svojim ponašanjem (...) one su sve iz ljubavi prema meni radile. Ja bih im dala videokazetu i rekla da odnesu, da mi kod tog nekog dečka uzmu drugu jer mi je dosadno pa da pogledam film. Ja bih u videokazetu stavila novce, a on u drugoj panj dopa. One su bile tu da mi ugone, a nisu imale pojma zapravo što rade, htjele su mi pomoći.“ (15BO)*

Prema iskazima nekih sudionika istraživanja, postojale su situacije u kojima nije došlo do promjena u obiteljskom funkcioniranju radi ovisnosti jer je i prije bilo prisutno uobičajeno **distancirano obiteljsko funkcioniranje**:

„Oni su funkcionirali uobičajeno, nisu imali pojma što se sa mnom događa. Tako da moje stanje nije previše utjecalo na njihov život.“ (10BO)
„Nije bilo promjene. Mama mi je davno prije umrla, otac je ostao sam, a mene je bilo svugdje. Otac i ja nismo nikada imali neku posebnu povezanost, ne emocionalnu jer je on čovjek starog kova pa nikada nije izražavao

svoje osjećaje prema meni.“ (13BO) te u slučajevima kada su ovisnici živjeli sami, bez obitelji jer se **obitelj ranije raspala**: „*Obitelj se raspala prije moje ovisnosti.*“ (3BO) „*Ništa nije funkcioniralo (...) živjela sam sama i rodila dijete koje mi je kasnije bilo oduzeto. Tako da sam bila sama bez obitelji. Prepuštena sama sebi.*“ (5BO)

Obitelj kao sustav prirodno teži održavanju stabilnosti (homeostaze), no prisutnost ovisnosti kod jednog člana može ozbiljno narušiti tu ravnotežu. Homeostaza podrazumijeva nastojanje sustava da zadrži postojeće obrasce ponašanja i strukturu, čak i kada su oni disfunkcionalni i pridonose održavanju problema (Goldenberg i Goldenberg, 2019). Primjerice, članovi obitelji mogu izbjegavati otvoreno govoriti o problemu kako bi izbjegli sukobe, čime nesvjesno održavaju stanje koje sprječava promjenu. Važno je istaknuti da homeostaza nije nužno funkcionalna ili zdrava – ona prije svega odražava težnju sustava da očuva *status quo*. Takvi obrasci mogu se zadržavati dulje razdoblje, čime se dodatno otežava proces oporavka i promjene unutar obiteljskog sustava.

Ovisnost djeluje kao stresor koji destabilizira obiteljsku dinamiku, remeti svakodnevno funkcioniranje i izaziva emocionalne, financijske i interpersonalne teškoće (Heiden-Rootes, 2023). U mnogim slučajevima, obitelji ovisnika doživljavaju stanje krize, u kojem prevladavaju osjećaji srama, krivnje, međusobnog optuživanja i emocionalnog iscrpljenja (Maina i sur., 2021). Takva kriza nerijetko dovodi do poremećaja obiteljskih uloga i komunikacijskih obrazaca, stvarajući uvjete u kojima se povećava emocionalna udaljenost među članovima, a potrebe pojedinaca bivaju zanemarene (Vladislav, 2024). Suočavanje s ovisnošću zahtijeva resurse i kapacitete koji često premašuju svakodnevne mogućnosti obitelji, što može dovesti do trajnih narušavanja odnosa i osjećaja nemoći (Velleman i Templeton, 2016).

Unatoč tome, obitelj ima potencijal djelovati i kao važan zaštitni čimbenik. Kvalitetna komunikacija, jasno postavljene granice, emocionalna podrška i stabilno okruženje unutar obitelji mogu pomoći mladima u razvoju zdravih mehanizama suočavanja sa stresom i smanjiti rizik za razvoj ovisničkog ponašanja (Pugh i Richter, 2023). Obitelji koje su uključene u terapijski proces i aktivno sudjeluju u liječenju, s podržavajućom socijalnom mrežom, značajno pridonose uspješnijem oporavku pojedinca, povećavajući vjerojatnost dugoročne apstinencije i smanjujući rizik od recidiva (Hogue i sur., 2018; Hogue i sur., 2021).

Stoga, iako ovisnost može značajno narušiti funkcioniranje obiteljskog sustava, obitelj i socijalno okruženje imaju kapacitet postati ključni saveznici

u procesu liječenja i rehabilitacije, pružajući emocionalnu sigurnost, podršku i stabilnost potrebnu za oporavak.

5. ZAKLJUČAK

Ovisnost se potvrđuje kao višedimenzionalan društveni i javnozdravstveni problem čiji korijeni leže u složenoj interakciji osobnih, obiteljskih i društvenih čimbenika. Ne pogađa isključivo pojedinca, već duboko zahvaća i cijeli obiteljski sustav, mijenjajući njegove obrasce funkcioniranja, dinamiku odnosa i sposobnost suočavanja s krizama. Analiza iskustava bivših ovisnika pokazuje da obitelj može predstavljati i izvor ranjivosti i zaštitni čimbenik – disfunkcionalni odnosi, emocionalna udaljenost i nedostatak podrške mogu poticati razvoj ovisnosti, dok kvalitetna komunikacija, jasno postavljene granice, uključenost i pravovremena intervencija mogu značajno povećati mogućnosti za oporavak (Velleman i Templeton, 2016).

Učinkovito suočavanje s problemom ovisnosti zahtijeva integrirani, holistički pristup koji istodobno uključuje liječenje pojedinca, osnaživanje obiteljske dinamike i smanjenje društvene stigmatizacije. Takav pristup ne samo da povećava uspješnost terapijskih ishoda već i dugoročno jača otpornost obitelji i zajednice, stvarajući temelje za održivu prevenciju i smanjenje učestalosti ovisničkog ponašanja. Među najučinkovitijim intervencijskim modelima izdvaja se multidimenzionalna obiteljska terapija (MDFT), koja integrira rad s adolescentom, obitelji i relevantnim institucijama poput škole i socijalnih službi, pri čemu istraživanja potvrđuju njezin značajan učinak na smanjenje recidiva, poboljšanje komunikacije i jačanje zaštitnih čimbenika (Hogue i sur., 2021).

Pozitivni primjeri iz prakse u Kontinentalnoj Hrvatskoj, poput projekta Prevencija po mjeri mladih – faza II, koji uključuje radionice za mlade i roditelje, pokazuju kako kombinacija edukacije, podrške i aktivnog uključivanja zajednice može značajno pridonijeti prevenciji i liječenju. Takvi modeli, koji povezuju pojedinca, obitelj i lokalnu zajednicu, predstavljaju smjer u kojem bi se trebale razvijati buduće intervencije u borbi protiv ovisnosti (Centar za nestalu i zlostavljano djecu, 2023. – 2024).

LITERATURA

- Belfiore, C. I., Galofaro, V., Cotroneo, D., Lopis, A., Tringali, I., Denaro, V., & Casu, M. (2024). A multi-level analysis of biological, social, and psychological determinants of substance use disorder and co-occurring mental health outcomes. *Psychoactives*, 3(2), 194–214. <https://doi.org/10.3390/psychoactives3020013>
- Bischof, G., Bischof, A., Velleman, R., Orford, J., Kuhnert, R., Allen, J., Borgward, S., & Rumpf, H.-J. (2022). Prevalence and self-rated health and depression of family members affected by addictive disorders: Results of a nationwide cross-sectional study. *Addiction*, 117(12), 3140–3147. Advance online publication. <https://doi.org/10.1111/add.15960>
- Buntak, T. (2016). Suočavanje obitelji s problemom ovisnosti o kockanju [Specijalistički rad].
- Centar za nestalu i zlostavljanu djecu. (2023–2024). *Prevenција po mjeri mladih – faza II*. Projekt „Okreni leđa ovisnosti“, radionice za mlade i roditelje. Financirano od Ministarstva rada, mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike. Preuzeto s https://prevencijaovisnosti.org/prevencija_po_mjeri_mladih_faza2/ Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada, Zagreb.
- Clemens, V., Berthold, O., Witt, A., Sachser, C., Brähler, E., & Plener, P. L. (2020). Child maltreatment is mediating long-term consequences of household dysfunction in a population representative sample. *Scientific Reports*, 10, 11851. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-72064-w>
- Dayton, T. (2004). *The set up: Living with addiction*. National Association for Children of Alcoholics.
- Ferić Šlehan, M. (2008). Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju: razlike u procjeni mladih i njihovih roditelja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44(1), 15–26.
- Galić, J. (2002). *Zloporaba droga među adolescentima*. Medicinska naklada.
- Gerra, G., Benedetti, E., Resce, G., Potente, R., Cutilli, A., & Molinaro, S. (2020). Socioeconomic status, parental education, school connectedness and adolescent drug use in 32 European countries. *European Journal of Public Health*, 30(3), 530–536. <https://doi.org/10.3390/ijerph17041306>
- Glavak Tkalić, R., & Štimac Grgić, D. (Eds.). (2020). *Uporaba sredstava ovisnosti u općoj populaciji Republike Hrvatske: Rezultati istraživanja 2019. i analiza trendova uporabe 2011–2019*. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo & Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. ISBN 9789537964887
- Glavak, R., Kuterovac, G., & Sakoman, S. (2003). Perceived parental acceptance-rejection, family-related factors, and socio-economic status of families of adolescent heroin addicts. *Croatian Medical Journal*, 44(2), 199–206.
- Goldenberg, H., & Goldenberg, I. (2019). *Family therapy: An overview* (9th ed.). Cengage Learning.
- Hammarlund, R. A., Crapanzano, K. A., Luce, L., Mulligan, L. A., & Ward, K. M. (2018). Review of the effects of self-stigma and perceived social stigma on the treatment-seeking decisions of individuals with drug- and alcohol-use disorders. *Substance Abuse and Rehabilitation*, 9, 115–136. <https://doi.org/10.2147/SAR.S183256>
- Heiden-Rootes, K., Meyer, D., Mancini, M., Ferber, M., Eikenberry, J., Wang, W., Rottnek, F., Jung, E., & Karrir, S. (2023). Helping families heal in substance use treatment: A qualitative study about the role of peer support specialists with client families. *Journal of Substance Use and Addiction Treatment*, 150, 209040. <https://doi.org/10.1016/j.josat.2023.209040>

- Hogue, A., Becker, S. J., Wenzel, K., Henderson, C. E., Bobek, M., Levy, S., & Fishman, M. (2021). Family involvement in treatment and recovery for substance use disorders among transition-age youth: Research bedrocks and opportunities. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 129, Article 108402. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2021.10840>
- Hogue, A., Henderson, C. E., & Becker, S. J. (2018). Evidence base on outpatient behavioral treatments for adolescent substance use, 2014–2017: Outcomes, treatment delivery, and promising horizons. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 47(4), 499–526. <https://doi.org/10.1080/15374416.2018.1466307>
- Maina, G., Mussa, Z., & Owiti, G. (2021). “I can’t live like that”: The experience of caregiver stress of family members living with adolescents misusing substances. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 16(1), 44. <https://doi.org/10.1186/s13011-021-00344-3>
- Mardani, M., Alipour, F., Rafiey, H., Fallahi-Khoshknab, M., & Arshi, M. (2023). Challenges in addiction-affected families: A systematic review of qualitative studies. *BMC Psychiatry*, 23, 439. <https://doi.org/10.1186/s12888-023-04927-1>
- McCann, T. V., & Lubman, D. I. (2018). Help-seeking barriers and facilitators for affected family members of a relative with alcohol and other drug misuse: A qualitative study. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 93, 7–14. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2018.07.005>
- McCann, T. V., & Lubman, D. I. (2018). The impact of parental substance use on children: A systematic review. *Journal of Family Therapy*, 40(3), 273–296. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.12178>
- Milas, G. (2005.) *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Naklada Slap.
- Nikolić, S. (1985). Doprinos psihoanalitičkom razumijevanju razvoja identiteta i konstitucije selfa (sebstva) kod čovjeka. *Socijalna psihijatrija*, 13(4), 261–269.
- Orford, J., Velleman, R., Copello, A., Templeton, L., & Ibanga, A. (2010). The experiences of affected family members: A summary of two decades of qualitative research. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 17(1), 44–62. <https://doi.org/10.3109/09687637.2010.514192>
- Pugh, B. S., & Richter, L. (2023). The mitigating effects of protective parenting on level of adolescent substance use risk. *Substance Use & Misuse*, 58(6), 822–831. <https://doi.org/10.1080/10826084.2023.2196564>
- Stattin, H., & Kerr, M. (2000). Parental monitoring: A reinterpretation. *Child Development*, 71(4), 1072–1085. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00210>
- Torre, R. (2003). *Put oporavka anonimnih narkomana*. Promotor zdravlja.
- Tracy, K., & Wallace, S. P. (2016). Benefits of peer support groups in the treatment of addiction. *Substance Abuse and Rehabilitation*, 7, 143–154. <https://doi.org/10.2147/SAR.S81535>
- Vladislav, E. O., Marc, G., Paica, C.-I., & Pop, O. (2024). Family resilience in a social-ecological context – Emotional difficulties and coping strategies. *Frontiers in Psychology*, 15, 1421745. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1421745>
- Velleman, R., & Templeton, L. J. (2016). Impact of parents’ substance misuse on children: An update. *BJPsych Advances*, 22(2), 108–117. <https://doi.org/10.1192/apt.bp.114.014449>
- White, W. (2006). *Let’s go make some history: Chronicles of the new addiction recovery advocacy movement*. Johnson Institute.
- White, W., & Savage, B. (2005). All in the family: Alcohol and other drug problems, recovery, advocacy. *Journal of Alcoholism Treatment Quarterly*, 23(4), 3–37. https://doi.org/10.1300/J020v23n04_02

The role of family functioning in the development of addiction in adolescents in Croatia

ABSTRACT

Modern society faces the serious problem of addiction, especially among adolescents going through a period of rapid changes and psychosocial development. During this time, young people often question the values and norms imposed upon them, and the family plays a key role in their formation. Therefore, the purpose of this paper is to highlight and analyze the role of family relationships and dynamics in the prevention of, or risk for, developing addiction in adolescents, which is also the central focus of this paper. Various factors, such as insecure family systems, emotional distance, and abuse can increase the risk of addiction among young people. Adolescents growing up in families where addiction is present often develop disorders in emotional development, which can lead to deviant behavior, including drug or alcohol use as an escape from internal tensions and stress. In this context, parental upbringing style plays a crucial role. An authoritative approach, which includes open communication and active supervision, can provide protection against addiction. Conversely, authoritarian and neglectful styles can contribute to an increased risk of addictive behavior. In addition to family factors, social and economic problems, mental illnesses, and past traumas also contribute to this issue. In conclusion, the family can be either a source of support or a risk factor for the development of addiction. A healthy family relationship, characterized by proper communication, emotional closeness, and clear boundaries can significantly reduce the risk of addictive behavior among young people. This paper emphasizes the importance of prevention and support through strengthening family ties in order to empower young people to face the challenges of modern society.

Keywords: adolescence, family relationships, addiction, prevention, support

TEOLOGIJA

Između Krista i ideologije: Kršćanska kritika bezbožnog društva kod Solovjova i Strossmayera

Izvorni znanstveni rad

Matea Vadlja

Gimnazija Antun Gustav Matoš Đakovo

Vijenac kardinala Alojzija Stepinca 11, 31400 Đakovo

doktorandica poslijediplomskog studija filozofije i religijskih znanosti, FFRZ

matea.vadlja@yahoo.com

Ante Belić

Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Jordanovac 110, 10000 Zagreb

doktorand poslijediplomskog studija filozofije i religijskih znanosti, FFRZ

ante.belic@ffrz.hr

SAŽETAK

Ovaj rad istražuje zajedničke točke između *Kratke pripovijesti o Antikristu* Vladimira Solovjova i političko-teoloških stavova Josipa Jurja Strossmayera u kontekstu kršćanske kritike modernih bezbožnih ideologija, osobito komunizma. Svrha je rada pokazati kako oba autora, iako iz različitih kulturnih i povijesnih okvira, nude uvid u duhovne opasnosti sustava koji isključuju Boga iz javnog i moralnog života. Metodološki okvir rada temelji se na komparativnoj analizi ključnih tekstova uz teološko-etičku interpretaciju njihovih poruka o prirodi moći, ideologije i duhovne slobode. U Solovjovljevoj eshatološkoj viziji, Antikrist utjelovljuje racionalistički i humanistički svjetski poredak bez Boga, dok Strossmayer u svojim govorima anticipira opasnosti kolektivističkih, materijalističkih režima koji negiraju transcendentne temelje ljudske slobode i dostojanstva. Njihova se misao povezuje u zajedničkoj kršćanskoj intuiciji da istinska pravednost i jedinstvo ne mogu biti postignuti bez Boga i u kritici sustava koji, pod krinkom napretka, zapravo potiru čovjekovu savjest i duhovnu autonomiju. Oba autora prepoznaju da je zamjena religije ideologijom najava duhovnog ropstva. Zaključno, rad potvrđuje da kršćanska misao pruža važan hermeneutički okvir za kritiku

ideoloških sustava koji pokušavaju preoblikovati društvo bez utemeljenja u duhovnoj stvarnosti.

Ključne riječi: Antikrist, komunizam, Solovjov, Strossmayer, duhovna sloboda

1. UVOD

U vremenu u kojemu se pojmovi istine, pravednosti i slobode sve češće relativiziraju, a religijski govor potiskuje na marginu javnog prostora, ponovno se otvara pitanje može li se suvremeni svijet, lišen transcendentne orijentacije, uspješno oduprijeti duhovnim i moralnim opasnostima koje proizlaze iz sekulariziranih ideologija? Takvo pitanje nije samo predmet teološke refleksije, već u središte dovodi i dublju filozofsku i političku raspravu o granicama racionalizma, prirodi ideologije i ulozi religije u izgradnji autentične društvene etike. U tom kontekstu posebnu važnost zadobivaju misli dvojice autora s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće, ruskog filozofa i teologa Vladimira Solovjova i hrvatskog biskupa i političara Josipa Jurja Strossmayera. Iako oblikovani unutar različitih kulturnih, jezičnih i povijesnih sredina, njihova promišljanja o zlu, moći i odnosu između religije i društva pokazuju duboku podudarnost u kritici bezbožnih sustava vlasti.

Središnji predmet ovoga rada analiza je Solovjovljeva djela *Tri razgovora ili Povijest o Antikristu*, koje kroz simboličku i eshatološku naraciju anticipira dolazak čovječanstva u razdoblje suptilne, racionalistički ustrojene, ali boguprotivne moći. Antikrist je u toj viziji predstavnik svjetskog poretka lišenog duhovnog temelja, figura koja zavodi čovjeka obećanjima mira, napretka i blagostanja, istodobno ga udaljavajući od izvora istine. Nasuprot tome, Strossmayer u svojim govorima, korespondencijama s mnogim intelektualcima svoga doba i djelovanju upozorava na ideologije koje, iako često predstavljene kao emancipatorne, upravo potiru duhovnu slobodu čovjeka i negiraju njegovo ontološko dostojanstvo. Za njega je isključenje Boga iz javnog života uvod u političku i moralnu dezintegraciju naroda. Obojica prepoznaju kako je zamjena religije ideologijom prijelomni trenutak duhovne degradacije.

Rad se metodološki temelji na komparativnoj analizi Solovjovljeva filozofsko-literarnog teksta i Strossmayerovih političko-teoloških govora, oslo-njenih na Solovjovljevu misao u kršćanskom slaganju. U korespondenciji s Franjom Račkim, hrvatskim svećenikom i povjesničarem, uz primjenu teološko-etičke interpretacije koja omogućuje uvid u njihove stavove o moći,

ideologiji i čovjekovoj slobodi, Strossmayer ukazuje na pogubnost izostanka teokratskog društva. Cilj analize nije samo istaknuti srodnosti u njihovim kritikama bezbožnih sustava već i pokazati kako se unutar kršćanskog misaonog horizonta oblikuje poseban model otpora ideološkom totalitarizmu, bilo da on dolazi s istoka ili zapada, bilo da se pojavljuje u religioznom ili laičkom ruhu.

U konačnici, rad teži pokazati kako kršćanska filozofija povijesti, kao i njezina eshatološka svijest, nudi važan hermeneutički okvir za razumijevanje i razotkrivanje duhovnih prijetnji modernih bezbožnih sustava. Misaolovjova i Strossmayera ukazuje na mogućnost otpora koji nije zasnovan na revoltu već na duhovnom raspoznavanju stvarnosti, na povratku savjesti i na obnovi odnosa s Bogom kao izvorom istine, pravednosti i slobode.

2. ANTIKRIST KAO SIMBOL DEKONSTRUKCIJE TEOKRATSKOG PORETKA U DJELU *TRI RAZGOVORA ILI PRIČA O ANTIKRISTU*

Misaono uronjen u duhovne dimenzije neba i pakla, Vladimir Sergejevič Solovjov, rodonačelnik ruske kršćanske filozofije, promišlja novu zoru ljudske misli nasuprot silnicama racionalizma, pozitivizma i moralnog utilitarizma koje zahvaćaju Europu 19. stoljeća. Kritičan spram Nietzscheova otklona od Krista kao osovine povijesnog otkupljenja i Tolstojeva etičkog svjetovnjaštva, Solovjov upozorava na pogubno skretanje prema duhovnoj praznini koju simbolizira Antikrist. Solovjov, inspiracija Dostojevskom za lik Ivana Karamazova, se već od djetinjstva osjeća pozvan vizijom svete Sofije, božanske Mudrosti. Premda isprva teži egzaktnoj znanosti, ubrzo shvaća da njegov duhovni put leži u filozofiji, te 1874. brani magistarski rad *Kritika zapadne filozofije*. U traženju odgovora na patnje svijeta, okreće se Evanđelju po Ivanu i mističkim tradicijama, uključujući kabalističke spise, pokušavajući proniknuti u dubine božanske Sofije, identificirane s Filonovim Logosom.

Kroz sintezu istočne i zapadne teološke misli piše *Veliki spor i kršćansku politiku*, zalažući se za jedinstvo Katoličke i Pravoslavne crkve. Taj stav izaziva oštru osudu ruske akademije, te Solovjov postaje disident vlastite tradicije. Ipak, vođen unutarnjom sigurnošću, nastavlja razvijati ideju univerzalne Crkve u djelu *Duhovne osnove života*, a njegove riječi dospijevaju do izvjesnog pojedinca koji mu, oduševljen samom knjigom, upućuje riječi „... ‘*Soloviof anima candida, pia ac vere sancta est!*’ (‘Solovjov je čista, pobožna i uistinu sveta duša!’).“ (Solovjov, 2007: 175) Taj dobri Samaritanac Solovjovljeve vizije upravo je hrvatski biskup Josip Juraj Strossmayer, s kojim on uskoro razvija duboko prijateljstvo. Zaista, ta alijansa katoličanstva

i pravoslavlja izmiče svakoj kategorizaciji svoga vremena, inače obilježenog širenjem istinskog nepovjerenja između istočnog i zapadnog svijeta. Dirnut potporom istomišljenika, Solovjov prenosi svoju šutnju na papir i započinje *Povijest i budućnost teokracije*, djelo u kojem razlaže vjerske i filozofske temelje utopijske ujedinjene Crkve, čija se prva izdanja pojavljuju upravo u Zagrebu. Napokon, 1896. godine sâm Solovjov odlučuje i formalno iskazati svoju pripadnost Katoličkoj crkvi te joj pristupa u punini svoje vjere.

U završnom djelu *Tri razgovora ili Priča o Antikristu*, Solovjov se literarno obračunava s Tolstojem i modernim humanizmom, dajući Antikristu snažan i završen filozofski profil. Time nadilazi klasičnu katoličku demonologiju i anticipira buduće tijekove zapadne misli koja će zlo shvaćati kao autonomnu silu, protivno tradicionalnom nauku. Umire 31. srpnja 1900. godine u Moskvi, u istoj crkvi gdje je kao dječak prvi put doživio viđenje Sofije.

Kratka povijest o Antikristu čini vrhunac i završni pečat Solovjovljeva djela *Tri razgovora o ratu, napretku i koncu sujetske povijesti*, smještenog u proljeće 1899. godine u vrt jedne vile gdje petero pripadnika višeg ruskog društva raspravlja o ključnim pitanjima epohe. U posljednjem razgovoru Solovjov kroz likove oca Pansofija i gospodina Z. otkriva vlastitu duhovnu podvojenost, unutarnju napetost između vjere i sumnje.

Likovi predstavljaju različite svjetonazore; General je čovjek iskustva i svjedok zla ratova, Političar zastupa racionalni materijalizam, Dama i mlađi Knez utjelovljuju moralni idealizam, dok gospodin Z. djeluje kao prorok i narator, čije ime završava slovom Z. kao znakom kraja. Kada se razgovor dotakne Antikrista, gospodin Z. prenosi spise oca Pansofija, mistične zapise ruskog redovnika o svršetku svijeta, koje okupljeni s pozornošću slušaju (Solovjov, 1988: 5).

Kratka povijest o Antikristu započinje viđenjem oca Pansofija koji predviđa 20. stoljeće kao doba velikih ratova i globalnih prevrata. Gospodin Z. donosi viziju svijeta u kojem panmongolizam, pod vodstvom Japana, porobljava Zapad. Nakon pedeset godina dolazi do oslobođenja i ujedinjenja europskih naroda u savezu demokratskih država. Uklanjanjem dogmatskih sustava nastaje svijet bez Boga, u kojem preživljava malen broj istinskih vjernika. U takvom ozračju javlja se izniman pojedinac, čovjek izvanrednih sposobnosti, kojeg mnogi nazivaju nadčovjekom (Solovjov: 1988, 11). Lik Antikrista u Solovjovljevu djelu oblikovan je kao figura duboke unutarnje zablude, uvjeren kako čovječanstvu vraća izgubljeno dostojanstvo te sebe doživljava kao novog Sina Čovječjega. Premda Antikrist priznaje Kristovu veličinu, ne uspijeva dokučiti njegovu duhovnu bit, već sebe proglašava ispunjenjem mesijanskog proroštva. U trenutku duboke sumnje pokušava si oduzeti život, no

u tome ga sprječava nevidljiva sila. Tada mu se ukazuje njegov pravi otac, Sotona, kojeg prihvaća, čime započinje njegovo javno djelovanje kao obnovljenog vladara među ljudima. Postaje svjetski vođa, obmanjuje mase djelima i govorom, te piše knjigu razumljivu svima, koja nudi lažno obećanje univerzalnog mira. Antikrist nastoji uspostaviti privid univerzalnog jedinstva među religijama sazivanjem općeg koncila kojemu sam predsjedava. Pod krinkom stvaranja novog poretka mira i ljubavi, on zapravo teži zatiranju iskrene vjere u Boga. Takva vizija „nove religije“ temelji se na odbacivanju dogmatskih istina i zahtijeva od ljudi odricanje duboko ukorijenjenih temeljnih vjerskih uvjerenja. Time se istinska duhovnost zamjenjuje ideološkom konstrukcijom koja služi njegovim vlastitim ciljevima moći i kontrole. Na koncilu se okupljaju katolički papa Petar Drugi, protestantski teolog Ernst Pauli i pravoslavni starac Ivan. Sve troje odbacuju vlast samoproglašenog Antikrista kao Cara svijeta i sjedinjuju se kao znak jedinstva Crkve. Iako Antikrist naređuje smaknuće pravednika, njihovo čudesno uskrsnuće predstavlja vrhunac i potvrdu temeljne poruke Solovjovljeva djela. Autor time naglašava kako etički principi, koliko god uzvišeni bili, nisu dostatni u borbi protiv zla ako nisu ukorijenjeni u stvarnosti uskrsnuća. Uskrsnuće se tako pojavljuje kao ključna duhovna istina koja nadilazi racionalnu etiku i razotkriva istinsku snagu dobra. Pripovijetka završava riječima gospodina Z., ostavljajući otvorenu misao da se jedino vjerom u Kristovo uskrsnuće može pobijediti silu tame (Solovjov, 1988).

Upravo preciznim zadiranjem u istinitu narav Antikrista, Solovjov raspleće klupko vlastite filozofije, ne dopuštajući zlu da opstoji kao privacija dobra, pridajući mu svu puninu postojanja kao iskonske moći „čistoga zla“, koje zahvaća dublje i prodornije, više i snažnije, u svijet čovjeka, nego što to može dotaknuti etika. Zbiljnost zla za Solovjova je nešto više nego za Tomu Akvinskog, ono je stvarno, odlikuje se vlastitom voljom i aktivan je čimbenik.

Solovjov prepoznaje zlo u četiri suštinska vida. On navodi kako postoji individualno zlo, koje se u vidu nižih čovjekovih strasti sukobljava s boljim čežnjama duše, nad kojima nažalost najčešće prevlada. U čovjeku postoji i društveno zlo, koje se sastoji u tome da se ljudska masa, sastavljena od pojedinaca koji u njoj dobrovoljno utapaju sebstvo i suprotstavlja društvu koje teži boljem. Slijedi fizičko zlo, u kojem se niža tvariva tijela suprotstavljaju životvornoj, svijetloj sili koja elemente koji nas sačinjavaju objedinjuje upravo u ovoj formi zvanoj – život. Naposljetku, smrt, kao najveće zlo, onemogućuje daljnji razvitak punine života, razara tu formu, i uništava zbiljni temelj svega što je uzvišeno. U konačnici, doista, kao posljednje zlo dolazi smrt (Palmowski, 2005: 277).

Čini se da u početku pripovijesti Solovjov poistovjećuje zbiljnost zla s fizičkim

zlom u vidu panmongoloizma, koji kao antikršćanska sila u čeliku i krvi degradira čovječanstvo. No autoru je to tek početak kušnji čovječanstva. On potom daje čovjeku ponovnu slobodu, ali pod uvjetom da u njoj bude osuđen na život bez Boga. To se odražava kao kobna odluka na ljude, jer upravo u tom odabiru dolazi do mrvljenja čovjekova identiteta i svega ljudskog. Težnja mase prema ostvarenju onoga što doživljava etički i društveno boljim pokazuje se kao ključan preduvjet za uspon Nadčovjeka na položaj apsolutne svestlasti. Solovjov upečatljivo i apstraktno kritizira varljivu sigurnost u Nadčovjekovim djelima gdje on, nakon što jednom biva Bogom nazvanim, neprimjetno izopćuje duše kroz teret vlastitog obilja; „Đavlovo Otkrivenje je konačna sinteza svih sotonskih inverzija i izvrtanja vrednota u konačnom propadanju svijeta kroz povijest u bunar vremena...” (Vukman, 1998: 157).

Za Solovjova je prava istina ona istina Nietzscheova lučonoše, jasno ocrtana u sljedećem navodu:

„Imperator se obratio tužnim tonom: ‘Što još mogu učiniti za vas? Čudaci! Što želite od mene? Ne znam. Recite mi vi sami, vi kršćani, koje je napustila većina vaše braće i vođa, vi koje su osudili narodni osjećaji – što je za vas najvrjednije u kršćanstvu?’ Tada se kao bijela svijeća podignuo stari monah Ivan i mirno odgovorio: ‘Veliki gospodaru! Za nas je u kršćanstvu najvrjedniji sam Krist, On Sam, i po njemu sve, jer mi znamo da u njemu živi sva punina Božjega tijela. Ali i od tebe, gospodaru, mi smo spremni primiti svako dobro, samo ako u tvojoj darežljivoj ruci prepoznamo svetu ruku Kristovu. I na tvoje pitanje što možeš učiniti za nas, evo našeg iskrenog odgovora – ispovijedaj pred nama Isusa Krista Sina Božjega, koji je došao u tijelu, uskrsnuo i opet će doći, ispovijedaj Njega i mi ćemo s ljubavlju primiti tebe kao istinskoga preteču Njegova drugog dolaska i sudnjega dana.’ Zatim je zašutio i upro pogled u imperatorovo lice. S imperatorom se dogodilo nešto loše. U njemu se podigla takva paklena oluja, kao ona koju je proživio one sudbonosne noći.” (Solovjov, 2007: 157)

Zlo za Solovjova nije banalno, nije puka uskrata, obdareno je voljom i krajnjom nakanom no nemoćno je pri suočenju s vjerom i to ne s vjerom vjernika, koju s lakoćom izopači pozivanjem na načelo etičnosti, već s vjerom koju bi imao ispovijedati sâm po sebi. Utemeljen na čistoj volji, kao da sluti Solovjov, Nadčovjek i ne može otkriti da je išta drugo doli Antikrist jer u njemu za vjeru nema mjesta.

Solovjov tako doživljava Antikrista kao izvrnutu sliku pravog zahtjeva za ispunjenje čovjekove biti, koji nesebičnost pretvara u sebičnost, ljubav u sebeljublje, volju za pomoć u volju za moć. Otkrivajući Nietzscheovog Nadčovjeka u punini sumanutosti, sebeutemeljenja i prkošenja istinskom poretku (a

slabog prije ukazanja Sotone!) prokazuje koliko je zlo moćno i lako ostvarivo u svakom čovjeku koji odluči djelovati po svijetu, za korist sebe, umjesto iz sebe, za dobrobit svijeta. Zlo se ne očituje svijetu izravno, niti ga se lako može prepoznati, već se javlja u vidu prividnog dobra. Za Solovjova takvo je zlo najopasnije. On smatra da je zlo toliko moćno i jako da se uvlači i u one poglede koji su temelj kršćanstva; u samilost, ljubav, toleranciju i ravnopravnosti u vidu demokracije. Nadalje, dopunjujući sliku Antikristove obmane, on kritizira Tolstojevu koncepciju kršćanstva, koja i sâm nauk svodi na odabir individualističke etike dobrotvorstva, kao i tolerancije.

Zašto Solovjov kritizira naizgled prijeko potrebne kršćanske vrline? Prije svega zato što smatra da se takva ideja ne može uzdići iznad sâme ideje uskrsnuća koja je istodobno i konstrukcija kršćanstva u svojoj etičkoj i eshatološkoj punini. Solovjov smatra da čovjek koji čini dobro, a uskrsnuće smatra tek određenom pogrešnom idejom, zadire u duboku samokontra-dikciju. Kao što će ga u sljedećem stoljeću potvrditi Katekizam:

„Prije dolaska Kristova Crkva mora proći kroz posljednju kušnju koja će uzdrmati vjeru mnogih vjernika. Progonstvo što prati njezino putovanje na zemlji otkrit će 'otajstvo bezakonja' pod oblikom religijske obmane koja će ljudima nuditi prividno rješenje njihovih problema po cijenu otpada od istine. Vrhovna religijska obmana jest obmana Antikristova, to jest obmana jednoga pseudo-mesijanizma u kojemu čovjek slavi sam sebe mjesto Boga i njegova Mesije koji je došao u tijelo. Ta Antikristova obmana već se ocrtava u svijetu svaki put kad se hoće u povijesti ispuniti mesijansku nadu koja se može dovršiti samo onkraj povijesti kroz eshatonski sud; Crkva je, i pod njegovim ublaženim oblikom, odbacila krivotvorenje budućeg Kraljevstva Božjega pod imenom milenarizma, osobito pod političkim oblikom jednoga sekulariziranog mesijanizma, 'a u svojoj biti izopačenog'.“ (Hrvatska biskupska konferencija, 1994: 188)

Za Solovjova je upravo tajna uskrsnuća ono što čini bit kršćanstva. Bez nje čovjek posjeduje samo malo višu „zdravorazumsku etiku“, utkanu razvojem u određenim kulturnim sredinama (Palmowski, 2005: 277). Ograničen svojom spoznajom, opterećen svojom ohološću, čovjek nije u stanju vlastitim djelovanjem utrti putove ka onomu što ga nadilazi (Hrvatska biskupska konferencija, 1994: 96). Vladimir Sergejevič Solovjov osjeća tu veliku ontološku istinu u punini svojega bića i od nje stvara jedan od najsnažnijih, najiskrenije doživljenih i najnepatvorenijih svjedočanstava Kristova borca svojeg doba.

Promatrati misao Vladimira Solovjova nije moguće bez uvida u njegov povijesni zôr. S motrišta njegova vremena još uvijek jasno progovara Nietzscheov

Übermensch, taj naizgled gordi osloboditelj čovjekov. Jedan Nietzscheov prethodnik, napokon, drži da čovjek treba napustiti kršćanstvo jer će tek onda ispuniti i postići svoju misiju, tek onda postati čovjek; jer kršćanin i nije čovjek, nego „... pola životinja, pola anđeo“ (Feuerbach, 1962: 87). Feuerbach dodaje, štoviše, da se ljudskost ispunjava tek u smrti – jer svijest o umiranju u stanju izmirenja sa smrću stoji kao trijumf nad „prebogatim snom“ kršćanske besmrtnosti, znači beskrajno više od svega onoga što se bezuspješno željelo postići na drugom svijetu. Jer „besmrtnost je želja ljudske mašte, ali ne i ljudskoga bića.“ (Feuerbach, 1962: 35).

Dok s jedne strane tada suvremena njemačka filozofija perfidno uzdiže čovjeka prema nečemu što se predstavlja nadljudskim, a istodobno služi ponajprije za zatiranje onoga što mu jedino otajstvo Uskrsnuća i Spasenja kroz vjeru u Uskrsloga Krista može dati: onu ontološku i razumu tako stranu, a srcu tako znanu vjeru u život vječni u jedinome znanom tijelu – udar na vjeru stiže i sa suprotne, istočne strane. Nije teško prepoznati Tolstoja u Solovjovljevom Knezu:

„Onaj tko je doista ispunjen istinskim evandeoskim duhom, naći će u sebi, kada treba, sposobnost da riječima i gestama i cijelom svojom pojavom tako djeluje na nesretnog mračnjaka koji želi počiniti ubojstvo ili kakvo drugo zlo i znat će na njega tako intenzivno djelovati da će ovaj odmah shvatiti svoju pogriješku i odustati od lažnoga puta.“ (Solovjov, 2007, 45)

S jedne strane, dakle, smrt je čovjeku nešto imanentno, nešto što valja prihvatiti i s tim se izmiriti kako bi punina njegove ljudskosti bila ostvarena u ovom životu, bez potrebe u vjerovanje u otajstvo uskrsnuća po Uskrsnuću, kažu Germani. S druge strane smrt je čovjeku nešto što se dađe izbjeći jer etičko biće pravoga kršćanina može djelovati na svakoga – pa predmnijevano i na sebe – tako da je drugome ne nanese, već da je izbjegne, kažu Slaveni. Solovjov u oba gledišta vidi Antikrista. Učini li se nekomu da je misao tanakoćutnoga ruskog mislioca u ovom pretjerana jer negira kako fatalističko tako i idealističko stremljenje njemu suvremene misli, takvoga će poreći (po strani od, kao i uvijek, Krista samoga) refleksije tih dvaju fundamentalnih stavova njegove opreke kroz dvije prizme svijeta koji slijedi nakon njegove svakako preuranjene smrti: povijesnu i filozofsku.

U povijesnom je pogledu teško ne doživjeti Solovjova kao proroka. Njegova vizija predstojećeg stoljeća još se i može pojmiti odveć pojednostavljenom. Svejedno, činjenični razvoj zbivanja doima se nelagodno pretkazanim. Njegov Daleki Istok prolazi kroz cjelovitu fazu panmongoloizma, dok stvarna historija ukazuje na razvoj Japana kao militarističke sile u predviđenom razdoblju od prvih pedeset godina (pa i rusko-japanski rat pola stoljeća

nakon Solovjovljeve smrti) ali i kroz potonji uspon Kine kao gospodarske, vojne i svakako ateističke velesile koja nasljeđuje Japan na svjetskoj pozornici u daljnjih pedeset i tko zna još koliko godina. Solovjov nije samo dobro opazio potencijal za širenje prijetnje iz despocija Dalekog Istoka s motrišta kasnog devetnaestog stoljeća, već kao da je i naslutio da kršćanstvo ondje neće moći imati presudno korektivnu ulogu, kako je i vidljivo iz aktualnog primjera male, gospodarski sve jače i velikim dijelom kršćanske, a ipak razmjerno slabe Koreje.

3. STROSSMAYER O POVIJESNOM POSLANJU CRKVE: KRŠĆANSTVO KAO JAMAC DUHOVNOG I POLITIČKOG JEDINSTVA ČOVJEČANSTVA

U razmatranju, pak, Strossmayerove vizije duhovnog i političkog jedinstva čovječanstva, važno je uvidjeti kako njegovo uvjerenje u univerzalno poslanje Crkve nije proizašlo iz osobne i idealističke zanesenosti već poniče iz suočenja s konkretnim povijesnim i političkim preprekama koje je lucidno prepoznavao unutar vlastitog vremena. U pismima Solovjovu i svom pouzdaniku i sugovorniku, povjesničaru i svećeniku, Franji Račkom izražava duboku zabrinutost zbog političke nezrelosti i institucionalne sputanosti religijskog djelovanja, osobito u središtima crkvene i državne moći, poput Rima i Petrograda (Šišić, 1930: 93).

U jednome od tih pisama, Strossmayer sažima svoje stanje duha riječima gotovo eshatološkog prizvuka:

„Lijepo sam odgovorio Solovjevu. U zemlji nam je tako desperatno, da mnogo treba vjere, da čovjek ne zdvaja. Legalnim putem jedva se ikad oslobodismo, a događaje Bog zna, kad i kako će Providnost božija udesiti. Ja ću jedva vidjeti slobode i sreće svoga naroda.“ (Šišić, 1930: 203)

Taj stav nije izraz poraza, već duboke kršćanske svijesti o vremenskoj dimenziji Providnosti i osobne odgovornosti pred poviješću. Strossmayer uviđa kako Crkva i narod često djeluju pod ograničenjima, stubokom se odmičući od teologije i zadiru u sferu političke manipulacije religijom. Upravo zbog toga u drugome pismu, u kojem izražava nadu u Solovjovljevu viziju, piše:

„Solovjevu sam odgovorio. ... Ja iz svega srca želim, da on vidi barem zoru boljega dana. Ja je lje ne vidih. Žalibože, ni u Petrogradu, a još mnogo manje u Rimu nisu ljudi tomu dozreli. Molim Vas recite mu to ... U Rimu – Bog nek mi prosti, što ću reći – još sveudilj su in exspectativa dominii

temporalis, pak zato i u pitanjih strogo religioznih nisu posve slobodni.“ (Šišić, 1930: 227)

U kobnom slučenju „iščekivanju svjetovne vlasti“, ogleda se Strossmayerova iskrena refleksija političko-duhovne paralize koja nastupa kada Crkva postane taocem svjetovnih interesa. U njegovoj viziji, crkvena sloboda nije užitak iznad osnovnih potreba čovjeka, već beskompromisni uvjet autentičnog svjedočenja vjere. Rimska kurija, opterećena težnjom za teritorijalnom vlašću (*dominium temporale*), gubi snagu proročke riječi i slobodu da istinski služi Evandelju. Stoga, Strossmayer naglašava, „... mi međutim i glede toga učinit ćemo što možemo, a ostalo ćemo povjeriti Bogu“ (Ibid.). Ta rečenica ne upućuje na pasivnost, već na kršćanski realizam, razumijevanje da se istinska promjena ne događa tek pukim dekretima niti političkim manevrima, već u zrenju svijesti naroda i Crkve, u onom nutarnjem sazrijevanju koje ne podliježe vremenskim kalkulacijama, već milosti same. Time se dodatno učvršćuje Strossmayerovo viđenje Crkve kao univerzalnog subjekta kojemu nije cilj upravljati svijetom političkom moći, već biti jamcem onoga duhovnog jedinstva bez kojega niti jedno političko jedinstvo ne može biti trajno. Njegov realizam nije odbacivanje idealizma, već poziv na strpljivu vjernost zadaći koju Crkva ima u povijesti, zadaći koja joj nalaže biti znakom i sredstvom jedinstva čovječanstva u Istini.

U korespondenciji između Franje Račkog i Josipa Jurja Strossmayera snažno se očituje duboka unutarnja napetost između teološkog ideala i povijesne stvarnosti. Posebice je znakovita pronicljiva slutnja Račkog, gdje u odgovoru Strossmayeru primjećuje: „*S Vama i u Vama je zavladao neki pesimizam, koji se ne može dovesti u sklad s Vašim enciklikami ni drugim društvenimi enuncijacijami*“ (Ibid.). Tim zôrom Rački precizno razotkriva svojevrsan nesklad između Strossmayerovih javno zastupanih uvjerenja, u kojima se Crkva prikazuje kao nepokolebljiva nositeljica Providnosti i moralnog poretka, i njegovih privatnih pisama, u kojima ponekad dolazi do izražaja duh potištenosti, tjeskobe i nepovjerenja u mogućnost stvarne obnove. Takav raskorak Rački ne tumači kao prijateljevo licemjerje, već kao poziv na nutarnje propitivanje, umije li Crkva ostati vjerna vlastitoj eshatološkoj zadaći te biti oruđe spasenja i luč u povijesnoj tami ili pak, neprimjetno, postaje sužnjem vlastitih struktura i pesimizma svojih nositelja? „U ovih govorih biskup prosvijetljen, koji i za ovimi nevoljama današnjega vremena vidi božiju Providnost ... U listovih pako govori skoro kakav adepta ... modernoga pesimizma.“ (Ibid.)

Rački uviđa diptih jedne ličnosti, jednu crkvenu i javnu, drugu duboko ljudsku. Biskup koji je u javnom prostoru bio nositelj ideala, u pismima djeluje

kao adept moderne skepse, u duhu filozofijâ koje više ne vjeruju u unutar-nju svrhovitost povijesti. Upravo ta napetost između teološkog optimizma i egzistencijalnog pesimizma postaje središnja os Strossmayerove unutarnje borbe. Rački tu ne vidi slabost, već poziv gdje Crkva ne smije izgubiti nadu, jer ako i njezini svjetionici utihnu, kome će onda biti dana snaga da povjere u mogućnost otkupljenja? „Otkud taj nesklad? Ne ćete mi zamjeriti, što si uzimam slobodu ... u koliko sam se dosada ustručavao dirnuti u tu žicu“ (Ibid.). Još pogubnije, Rački nastavlja, „Vam ovu pečal duha, taj pesimizam, rađa ne politika ... Vrelo tomu pesimizmu jest u Vašoj najbližoj i naj neposredni joj okolini.“ (Ibid.).

Ovdje se razotkriva središnja opomena pisma, nije politika ono što razara duh Crkve, već zamršena mreža unutar same Crkve, gdje pojedinci, pod plaštem duhovnosti i odanosti, ustrajno grade vlastiti utjecaj i položaj. Rački ne imenuje, no opisuje one koji se žele prikazati vlastima kao *unentbehrlich*, nenadoknadivima (Ibid.). „Svi su im ljudi varalice, lopovi, oni sami anđeli i ljudi Providnosti.“ (Ibid.) Neuljepšani prikaz razotkriva kako instrumentalizacija svetosti podriva vjerodostojnost Crkve iznutra, pretvarajući duhovni autoritet u sredstvo osobne i političke afirmacije. Ovdje, Rački, ukazuje na, krajnje pogubnu, koroziju teokracije iznutra. Ovdje opasnost nije, kako bi se moglo očekivati, uvijek izvanjska, niti je nužno revolucionarna horda, sekularna ideologija i nasilje podivljalog naroda ono što nagrizava Crkvu. Istinska opasnost, poniče iznutra, u obliku podmukle infiltracije vrebalačke naravi onih pojedinaca koji, pod krinkom duhovnosti i lojalnosti, koriste instituciju Crkve za izgradnju vlastitog položaja, utjecaja i sigurnosti. Takva korozija tada nije puka institucionalna slabost, već postaje duhovnom patologijom, duhovnom nakaznošću. Jer kada se svetost počne upotrebljavati kao simbolički kapital i retorički resurs za legitimiranje osobnih interesa, tada se urušava sama vjerodostojnost Crkve kao *sacramentum salutis*, jedinog vidljivog znaka nevidljive milosti (Mateljan, 2017). Narušena iznutra, teokracija gubi svoju svrhu, ne upravlja više iz Krista, već iz sekularizirane logike samoodržanja. Upravo u tome leži najdublja pogibelj gdje sila naroda može razoriti zidine, ali samo izdaja unutar zidina može razoriti život sâm.

Ipak, Solovjovljeva i Strossmayerova, te u konačnici i teologija Račkog ne postaje u nadi. Naime, niti jedna sila, ma koliko se činila moćnom, izvanjska ili nutarnja, ne može razrušiti ono što je doista oslonjeno na Krista. Crkva nije tek ljudska organizacija, već mistično Tijelo Kristovo (*Corpus Christi mysticum*), koje, premda ranjivo, nije konačno razorivo. Kristova prisutnost u Crkvi jamči njezinu trajnost, ali i poziva na stalnu unutarnju obnovu, na *metanoju* njezinih članova, osobito onih koji je vode.

Zato su Strossmayerova upozorenja i Račkove korekcije više od osobne pre-piske, oni su ogledalo unutarnjih borbi same Crkve, jer kad teokracija zaboravi svoju *Theos*, ona više nije *kratos* Boga, već iščašenje vlasti bez istine. A ondje gdje nema istine, ne možemo slutiti slobodu, a bez slobode niti spa-senje uopće.

4. ZAKLJUČAK

Uspom Antikrista u dvadesetome je stoljeću lako poistovjetiti sa stvarnim povijesnim pokorama čovječanstva uobličenim u dvojnim zlima nacizma i komunizma. Jedan je režim namjesto vjere u Krista nudio neopoganizam temeljen upravo na nietzscheovskom Nadčovjeku, dok je drugi počivao na čistome ateizmu koji je sebe predstavljao etičnim, našavši plodno tlo u tol-stojevski pripremljenim plodnim ravnicama Rusije. Proroštvo Vladimira Solovjova, ipak, seže još i dalje. Onima koji mišljahu da su obije prijetnje uklonjene svrgnućima tih despocija 1945. godine, odnosno 1991. godine, valja predstaviti razvoj filozofske misli nekršćanskog Zapada u istome razdoblju.

S jedne strane njemački etolog K. Lorenz još sredinom 1970-ih napisat će da zlo po sebi uopće ne postoji, a ono što mi tako nazivamo uopće nije zlo, već ljudska potreba za samoobranom i borbom za životni opstanak. U toj nam je borbi potrebna i agresija, bez koje ne bismo mogli preživjeti. Ona je genetski programirana u nama i nije nikakvo zlo. Njegovo će stanovište podijeliti i bi-behavioristički filozofi, osim što će im polazno stajalište biti drugačije – ustvr-dit će da je čovjek programiran za takvo ponašanje izvanjskim čimbenicima okoline, te da u tako prirodnim reakcijama na podražaje zla i ne može biti (Bezić, 2006: 468).

Tako redukcionističkim i mehanicističkim nastojanjima svođenja zla na ne-što u prvome redu pojmljivo, zatim shvatljivo, a potom možda i prihvatljivo, opiru se filozofi od Leibniza naovamo – kroz slične raščlambe kakvima ba-rata Solovjov. Tako Paul Ricœur iznosi četiri tzv. „mita“ o postanku zla: mit kaosa (zla) iz kojega nastaje kozmos (dobro); mit pada, u kojemu Stvoritelj stvara svijet dobrim, pa tek čovjek i Sotona u nj unose zlo; mit sudbine, koja se tragično nameće čovječanstvu; te mit dualizma, gdje su dvojstvo duše i ti-jela, duha i materije posljedica izravne opreke dobra i zla (Bezić, 2006: 470).

Uspostavom misaonog luka između Strossmayerova promišljanja o nezamje-nljivoj ulozi Crkve u očuvanju duhovnog i moralnog jedinstva čovječanstva i Solovjovljeve eshatološke vizije propasti civilizacije koja odbacuje trans-cendentni temelj, otkriva se duboka povezanost njihove misli unatoč vre-menskom i geografskom razmaku. Strossmayerov poziv na obnovu teokrat-skog načela, u kojemu moć ne izvire iz arbitrarnosti volje, već iz moralnog

poretka ukorijenjenog u Bogu korespondira sa Solovjovljevom kritikom civilizacije koja se emancipirala od svojeg duhovnog izvora. Dok Strossmayer upozorava da će javna moć, ako se odijeli od Crkve, postati otimačka, nasilna i samodostatna, Solovjov u svom djelu *Kratka priča o Antikristu* prikazuje tu istu dedukciju dovedenu do eshatološkog maksimuma, čovječanstvo koje je, u ime humanizma i razuma, odbacilo Boga, doseglo je vrhunac u civilizaciji bez duše, u kojoj nominalno kršćanske institucije surađuju s Antikristom pod krinkom univerzalne tolerancije i bezgraničnih ljudskih prava. Pod takvim očištem, njegova anticipacija europske federacije, nalik Sjedinjenim Američkim Državama Europe, bez Krista i bez istine, nije samo distopijska fikcija već i filozofski razrađeno upozorenje na civilizacijsku devijaciju, na ono religiozno i ispražnjeno društvo koje postaje plijenom struktura moći koje više ne priznaju nikakav objektivni moralni red.

Paralelno tome, Strossmayer, pozivajući se na Macaulayevo proročanstvo o Vatikanu koji će nadživjeti sve imperije, potvrđuje kako Crkva ne može biti zamijenjena nikakvim političkim konstruktom, jer ona nije proizvod povijesti, već njezin eshatološki korektiv. Ona je „zaručnica Božja“ koja u najdubljim povijesnim krizama ostaje trajni orijentir transcendentnog (Šišić, 1930: 491).

Valja primijetiti kako Solovjov, unatoč svojoj privremenoj sklonosti zapadnom racionalizmu, jasno prozire i ideološki preokret unutar kršćanskog Zapada. Naime, ono što on u *Kratkoj priči o Antikristu* naziva trijumfom formalne tolerancije nad istinom, u naše je vrijeme poprimao oblik „objektivizma“, radikalno individualističkog učenja Ayn Rand, čije ideje danas oblikuju konzervativni politički diskurs SAD-a, zemlje koja se često poistovjećuje s obrambenim bedemom kršćanske civilizacije. Time dolazimo do paradoksa, upravo unutar kršćanskih krugova jačaju snage koje, pod krinkom slobode i tržišta, šire kulturu samodostatnosti koju, Solovjev eksplicitno pripisuje Antikristu, kao i Strossmayerov vjerni korespondent Franjo Rački.

U tom svjetlu, kako Strossmayerova opomena o nužnosti duhovnog temelja vlasti tako i Solovjovljeva filozofsko-proročanska vizija, ostaju duboko aktualni. Njihova misao nudi više od povijesne opomene, ona poziva na duhovni obrat u kojemu se čovjek, društvo i povijest ponovno usmjeravaju prema onome što nadilazi prolazne političke forme. Bez tog temelja, kako su obojica jasno prepoznali, sloboda i napredak ne samo da postaju iluzije nego se pretvaraju u oruđa vlastite negacije.

LITERATURA

- Bezić, Živan (2006). Problem zla i zloće. *Crkva u svijetu*, 41(4), 467–484.
- Feuerbach, Ludwig (1962). *Čovjek i Bog*. Sarajevo: Svjetlost.
- Hrvatska biskupska konferencija. (1994). *Katekizam Katoličke Crkve*. Glas Koncila.
- Mateljan, Ante (2017). *Zašto slaviti sakramente? Jesu li sakramenti isprazni obredi ili susret s Bogom, Sakramenti i pastoral obitelji*. Sakramente und Familienpastoral. Frankfurt: Hrvatski dušobrižnički ured, Frankfurt am Main, 2017. str. 7-38
- Palmowski, Przemysław (2005). Zbiljnost zla u *Tri razgovora* Vladimira Solovjova. *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 60(3), 271–278.
- Solovjev, Vladimir (1988). *Kratka povijest o Antikristu*. Ljubljana: Biblioteka Parsifal.
- Solovjev, Vladimir (2007). *Tri razgovora ili Priča o Antikristu* (D. Horga, Prijev.). Zagreb: Detecta.
- Šišić, Ferdo (ur.). (1930). Rački–Strossmayer: *Korespondencija. Knjiga treća: Od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Šišić, Ferdo (ur.). (1931). Rački–Strossmayer: *Korespondencija. Knjiga četvrta: Od 2. jula 1888. do 15. februara 1894*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Vukman, Zoran (1998). *Propast svijeta ili novo doba poganstva*. Zagreb: Verbum.

Between Christ and ideology: Christian criticism of godless society in Solovyov and Strossmayer

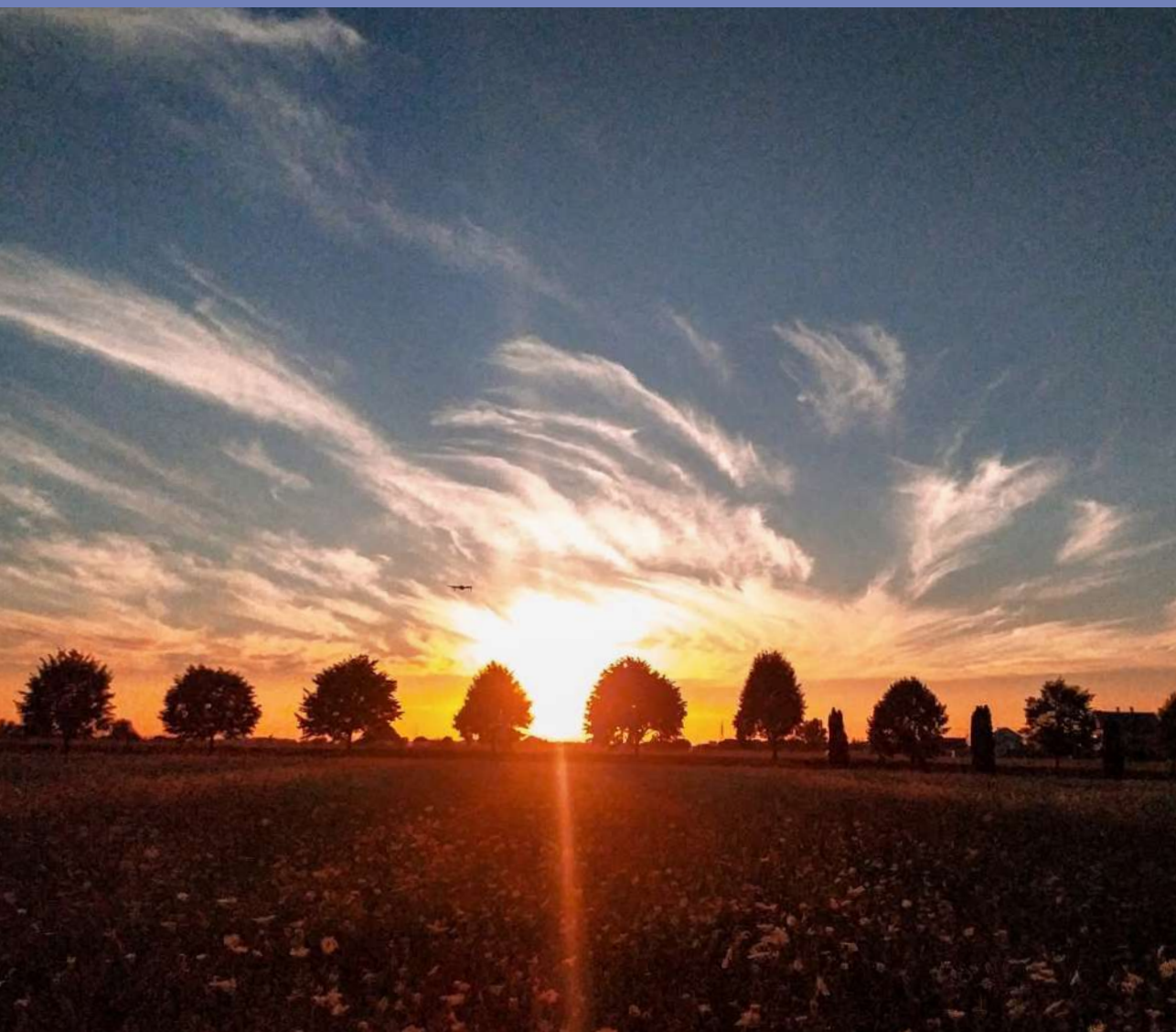
ABSTRACT

This paper explores the common ground between Vladimir Solovyov's *A Short Tale of the Antichrist* and the political-theological views of Josip Juraj Strossmayer within the context of Christian criticism of modern godless ideologies, particularly communism. The aim of the study is to demonstrate how both authors, despite originating from different cultural and historical contexts, offer insight into the spiritual dangers of systems that exclude God from public and moral life. The methodological framework of the paper is based on a comparative analysis of key texts, accompanied by a theological-ethical interpretation of their messages regarding the nature of power, ideology, and spiritual freedom. In Solovyov's eschatological vision, the Antichrist embodies a rationalistic and humanistic world order without God, while Strossmayer, in his speeches, anticipates the dangers of collectivist and materialist regimes that deny the transcendent foundations of human freedom and dignity. Their thoughts converge in a shared Christian intuition that true justice and unity cannot be

achieved without God, and in a critique of systems that, under the guise of progress, actually suppress human conscience and spiritual autonomy. Both authors recognize that the replacement of religion with ideology heralds a form of spiritual enslavement. In conclusion, the paper affirms that Christian thought provides an important hermeneutical framework for the critique of ideological systems that seek to reshape society without grounding it in spiritual reality.

Keywords: Antichrist, communism, Solovyov, Strossmayer, spiritual freedom

TURIZAM

Autentični okusi Slavonije: Povijest na tanjuru

Izvorni znanstveni rad

Dijana Vuković

Sveučilište Sjever

Jurja Križanića 31b, 42000 Varaždin

dvukovic@unin.hr

Tatjana Pavković

Poslovno veleučilište Zagreb

Ulica grada Vukovara 68, 10000 Zagreb

tanja@makeitbrand.eu

Vjera Jelovac-Šitum

doktorandica

Sveučilište Sjever

Jurja Križanića 31b, 42000 Varaždin

vjerajs@gmail.com

SAŽETAK

Autentični okusi Slavonije odražavaju bogatu kulinarsku tradiciju regije, oblikovanu poviješću i prirodnim resursima i prožetu raznim kulturnim utjecajima. Jela poput kulena, čobanca i fiš paprikaša simboliziraju identitet i kolektivnu memoriju lokalnog stanovništva. Cilj istraživanja bio je analizirati kulturno-povijesnu vrijednost slavonske kuhinje, njezinu percepciju među lokalnim stanovništvom i turistima te njezinu ulogu u oblikovanju regionalnog identiteta i razvoju kulturnog turizma. Istraživanje je provedeno kvantitativno, putem strukturiranog upitnika distribuiranog prigodnim uzorkom posjetitelja gastronomskih manifestacija i restorana u Slavoniji. Rezultati pokazuju da 92 % ispitanika povezuje tradicionalna jela s obiteljskom baštinom, a 79 % ih prepoznaje kao simbol kulturnog identiteta. Gastro-turisti (55 % uzorka) značajno više cijene autentičnost hrane ($M = 4,35$; $p < 0,001$; $d = 0,98$) i zainteresirani su za iskustvene aktivnosti ($p < 0,05$). Obrazovaniji turisti troše više i dulje ostaju, što potvrđuje potencijal autentične gastronomije kao konkurentске prednosti destinacije. Slavonska kuhinja time postaje kulturni kapital koji doprinosi

brendiranju regije i održivom razvoju turizma. Gastronomska komponenta prepoznata je kao ključni diferencijator Slavonije, s potencijalom za razvoj održivog i iskustvenog turizma. Poseban naglasak stavlja se na uključivanje lokalne zajednice, poticanje autohtonih proizvođača i razvoj *food-based*-narativa i interaktivnih programa koji potiču dulji boravak turista. Gastronomska praksa ujedno ima važnu ulogu u međugeneracijskom i interkulturnom prijenosu znanja kao obliku nematerijalne baštine. Iako istraživanje donosi relevantne uvide, prepoznata su metodološka ograničenja: prigodan uzorak, sezonalnost prikupljenih podataka i pojednostavljena kategorizacija turista, što ukazuje na potrebu za budućim, dubljim i raznolikim istraživanjima.

Ključne riječi: gastro turizam, kulturni turizam, lokalna kuhinja, identitet, autentičnost, iskustveni turizam

1. UVOD

Kroz stoljeća kuhinja je bila više od mjesta gdje se priprema hrana – postala je prostor u kojem se prepliću kultura, identitet i svakodnevni ritam života i u životu narodu ima dvostruku funkciju – nutritivnu i simboličku – jer upravo jela naroda odražavaju kulturne obrasce, društvene vrijednosti i kolektivni identitet zajednice. U tom kontekstu, slavonska gastronomija predstavlja izuzetno bogat i slojevit kulturni fenomen koji spaja povijest, običaje i identitet ljudi ovog dijela Hrvatske. Slavonija, regija smještena u plodnoj ravnici Panonske nizine, razvila je karakterističnu kulinarsku tradiciju prožetu utjecajima raznih naroda koji su tijekom povijesti naseljavali ili prolazili tim područjem. Upravo ta povijesna dinamika i geografski položaj oblikovali su jedinstven gastronomski identitet koji se do danas održao kroz domaće recepte, obiteljske običaje i lokalne manifestacije. Gilmore i Pine (2007) smatraju da autentičnost postaje nova potrošačka osjetljivost. Navedeno potvrđuje i činjenica da autentični okusi Slavonije ne predstavljaju samo niz recepata već simboliziraju način života, sustav vrijednosti i vezu između prošlih i sadašnjih generacija. Tradicionalna jela kao što su kulen, fiš paprikaš, čobanac i razna jela od svinjetine nose sa sobom priče o društvenim prilikama, odnosu prema prirodi i resursima te važnosti zajedništva i obiteljskog okupljanja. Također, brojni kulturni utjecaji – od turskih, preko mađarskih i njemačkih, do austrijskih i rumunjskih – ostavili su svoj trag u začinima, tehnikama pripreme i izboru namirnica, čime su slavonsku kuhinju učinili raznolikom i prepoznatljivom. Geertz (1973) i Hrvatska turistička

zajednica (HTZ) (2022. – 2023.) polaze od premise da su turistička iskustva ukorijenjena u simboličkim značenjima i praksama zajednice, dok je institucionalni okvir zadužen za prevođenje tih značenja u održive destinacijske strategije. Geertz definira kulturu kao „mreže značenja” koje ljudi sami ispredaju, a uloga društvenog znanstvenika jest interpretirati ta značenja u njihovim kontekstima (Geertz, 1973). U kontekstu turizma i kulinarstva, Geertzov pristup sugerira da su jela, recepti, obredne prakse pripreme i posluživanja te narativi podrijetla (provenijencije) kulturni tekstovi koji se čitaju i doživljavaju. Autentičnost se stoga ne promatra kao fiksna „esencija” nego kao interpretativno utemeljena i društveno pregovarana kategorija koja se konstruira u interakciji domaćina i gostiju.

U suvremenom kontekstu, kada gastro turizam postaje jedan od ključnih oblika iskustvenog turizma, slavonska kuhinja ima sve preduvjete za postizanje veće prepoznatljivosti i pozicioniranje na karti kulturnog turizma. Međutim važno je razumjeti kako se ta baština prenosi, interpretira i prilagođava novim generacijama i potrebama tržišta, bez gubitka autentičnosti i duboke simbolike. Ovo istraživanje nastoji analizirati povijesne korijene slavonske gastronomije, njezinu kulturnu vrijednost i identitetsku ulogu, ali i ispitati njezin suvremeni značaj u kontekstu turističke ponude i promocije Slavonije. Poseban fokus stavlja se na ulogu hrane kao nositelja povijesti i autentičnosti te na percepciju tradicionalnih jela među lokalnim stanovništvom i turistima.

Gastroturizam čini jedan od najbrže rastućih segmenata globalne turističke industrije – prema UNWTO-u, udio putnika motiviranih kulinarstvom porastao je s oko 8 % 2010. godine na više od 20 % 2024. godine. Procjenjuje se da u Hrvatskoj iskustvo hrane generira više od 15 % ukupne turističke potrošnje, a u kontinentalnim županijama ta brojka doseže i 25 %. Unutar tog trenda slavonska gastronomija predstavlja bogat, ali nedovoljno valoriziran resurs – nositelj kulturnog identiteta regije s potencijalom za diferencijaciju destinacijske ponude i poticanje održivog razvoja ruralnih područja. Iako su kvaliteta namirnica i simbolika tradicionalnih jela prepoznate u stručnim i popularnim izvorima, znanstveni radovi o prijenosu gastronomske baštine Slavonije te percepciji autentičnosti među posjetiteljima ostaju sporadični i fragmentirani. Posebno nedostaju empirijski podaci o tome kako lokalna zajednica i turisti doživljavaju tradicionalna jela, koje atribute najviše cijene, te u kojoj mjeri gastronomska iskustva doprinose motivaciji dolaska i percepciji destinacijskog brenda. Taj nedostatak dokaza otežava izradu ciljanih razvojnih strategija i očuvanje autentičnih praksi kuhanja. Stoga se postavlja pitanje: u kojoj se mjeri slavonska gastronomija prepoznaje i interpretira kao kulturni kapital koji može generirati održivu dodanu vrijednost

za regiju? Razumijevanje te dinamike ključno je za oblikovanje politika koje balansiraju turističku potražnju s očuvanjem autentičnosti lokalne kuhinje te za osnaživanje ruralnih zajednica kroz prehrambene tradicije.

U cilju razumijevanja promatranog fenomena, istraživanje postavlja sljedeće hipoteze:

- Hipoteza H1: Autentična slavonska jela imaju snažnu identitetsku ulogu među lokalnim stanovništvom.
- Hipoteza H2: Gastro-turisti percipiraju autentičnost slavonske kuhinje kao važan element kulturnog iskustva destinacije.
- Hipoteza H3: Postoji značajan interes među turistima za sudjelovanje u iskustvenim gastro-aktivnostima (npr. radionice, degustacije).

Struktura rada organizirana je u nekoliko temeljnih poglavlja. U prvom poglavlju daje se povijesni pregled razvoja slavonske kuhinje, s naglaskom na utjecaje raznih kultura i migracijskih valova. Drugo poglavlje fokusira se na ključne sastojke i tehnike pripreme jela karakteristične za regiju. Treće poglavlje donosi analizu tradicionalnih jela i njihove simbolike u svakodnevici i svečanostima. Četvrto poglavlje bavi se ulogom slavonske kuhinje u suvremenom društvu, uključujući turistički potencijal i inicijative za očuvanje gastronomske baštine prikazane kroz rezultate empirijskog istraživanja. Zaključno poglavlje donosi refleksiju o važnosti očuvanja kulinarske tradicije i njezinu ulogu u kulturnom identitetu regije.

2. POVIJESNI I KULTURNI RAZVOJ SLAVONSKE GASTRONOMIJE

Slavonska gastronomija oblikovana je dugim trajanjem poljoprivredne prakse, višestrukim političkim sustavima i gustim slojem nematerijalne baštine, pa se njezin razvoj može pratiti kao raslojavanje ekonomskih, religijskih i kulturnih utjecaja na iznimno plodnom panonskom tlu. Arheobotaničke analize deset srednjovjekovnih lokaliteta (8. – 17. st.) pokazuju razgranat sustav oraničnih kultura, voćnjaka i vinograda u kojima dominiraju pšenica, proso, raž i – za priču o gastronomiji presudno – koštice *Vitis vinifera*, što potvrđuje da je vinogradarstvo već tada imalo i gospodarsku i trgovačku dimenziju (Reed i sur., 2021). Na tu agrarnu tradiciju 1232. godine nadovezuju se cisterciti: iz matične opatije Zirc osnivaju samostan Vallis Honesta de Gotho u Kutjevu i uvode organizirani uzgoj loze te podrum čija se kontinuirana upotreba prati gotovo osam stoljeća. Rani spoj monaške tehnologije i plodnog černoze učvršćuje vino (današnju graševinu) kao strukturni element slavonske kuhinje.

Osmansko razdoblje (15. – 17. st.) unosi nove namirnice i tehnike konzerviranja. Etnografski pregledi kontinentalne prehrane bilježe kako se crvena paprika, pristigla preko osmanske trgovačke mreže, već u 18. st. ustalila kao ključna začinska osnova za ribarske fiš paprikaše, čobance i začinjenu slaninu (Briški i Jarec, 2014). Upravo ta paprika postat će olfaktivni potpis sušenog kulena, čiji se tehnološki profil definitivno oblikuje pod Habsburgovskom upravom, kad slavonska svinjogojstva i bečke mesarske tehnike dovode do standardizirane fermentacije i dimljenja. U 20. i 21. st. kulen dobiva službenu europsku zaštitu: Uredbom Komisije (EU) 2017/1992 naziv „Slavonski kulen / kulin“ registriran je kao zaštićena oznaka zemljopisnog podrijetla, čime je potvrđena više od dvostoljetna lokalna ekspertiza u izboru plečke, dimljenju na hrastu i zrenju od najmanje 150 dana (Kulenović, 2010; Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_12_145_2369.html; datum pristupa: 1. 8. 2025.). Istodobno, suvremena istraživanja kemijske sigurnosti pokazuju kako tradicionalni proizvođači smanjuju nitrite i nitrate daleko ispod zakonskog maksimuma, balansirajući između autentičnog okusa i zdravstvenih standarda (prosjek 4,4 – 19,3 mg kg⁻¹ u uzorcima 2020. – 2024.) (Mastanjev i sur., 2024).

Gastronomija se u Slavoniji nikada ne odvaja od glazbe, običaja i rituala. Bećarac – dvostih improviziranih stihova uz tamburaše – upisan je 2011. godine na UNESCO-vu Reprezentativnu listu nematerijalne baštine čovječanstva i često služi kao zvučna scenografija kolinja ili vinskih berbi (UNESCO ICH; <https://ich.unesco.org/en/RL/bearac-singing-and-playing-from-eastern-croatia-00358>; datum pristupa: 31. 7. 2025.) Širi koncept očuvanja takvih praksi temelj je suvremenih modela digitalizacije i turističke interpretacije nematerijalne kulture u Slavoniji, čime se gastronomija pozicionira kao kulturni kapital, a ne samo potrošni proizvod (Berbić Kolar i sur., 2014).

Posljednja dva desetljeća donose festivalsku ekonomiju (engl. *Festival Economy*) koja spaja povijest i inovaciju: u analizi vinskih manifestacija iz 2023. godine utvrđeno je da Festival graševine i srodni eno-događaji postaju okosnica ruralnog turizma u pet slavonskih županija, nudeći iskustva od berbe do vertikalnih kušanja arhivskih berbi (Tubić i sur., 2023). „Food/kulinarski turizam“ uključuje posjete proizvođačima, sudjelovanje na festivalima hrane i iskustva u ugostiteljstvu, čime se povezuju lokalni resursi i tržišne prakse (Hall i sur., 2003). Razvoj festivalske ekonomije kao dijela šireg područja kulturne i turističke ekonomije rezultat je interdisciplinarnog doprinosa brojnih autora koji su analizirali festivale s aspekta održivosti, lokalnog razvoja, kreativnih industrija i kulturnog identiteta. Mair (2024) je značajno je doprinijela razumijevanju odnosa između festivala i održivog razvoja, osobito u kontekstu zajednica. Njezina istraživanja

ukazuju na to da festivali ne samo da generiraju ekonomske koristi već jačaju društvenu koheziju, identitet i participaciju građana. U njezinim radovima festivali se promatraju kao alat za osnaživanje lokalne zajednice i stvaranje dugoročnih socijalnih koristi. Bruno S. Frey (2019), jedan od vodećih teoretičara kulturne ekonomije, pristupa festivalima iz perspektive javnog dobra. Njegova analiza uključuje eksternalije, pitanje javnog financiranja kulturnih događanja te mjerenje njihove ekonomske i društvene vrijednosti. Frey (2019) festivale vidi kao instrumente kulturne politike i lokalnog blagostanja. Chris Gibson i John Connell (2003; 2012) fokusirali su se na ulogu glazbenih festivala u regionalnom razvoju, posebice u ruralnim sredinama. Njihova istraživanja pokazala su da festivali mogu revitalizirati lokalna gospodarstva, potaknuti kreativne industrije i oblikovati nove oblike kulturnog identiteta. Takvi događaji nastavljaju srednjovjekovnu tradiciju vina, ali kroz suvremeni format ekonomije iskustva, potvrđujući da se identitet regije konstantno nadograđuje. Slavonska kuhinja je, dakle, palimpsest u kojem se pretkolonijalna agrikultura, monaški vinogradarski *know-how*, osmanska začinska ruta, habsburška *charcuterie* i suvremeni standardi hrane isprepliću u živuću cjelinu. Od cistercitskog podruma do europske registracije kulena i digitalnih platformi bećarca, povijesni i kulturni razvoj slavonske gastronomije pokazuje kako se naslijeđe ne konzervira u staklenki nego se neprestano reinterpreтира, potvrđujući vitalnost regije na tanjuru i u čaši.

Gastronomija u Slavoniji danas nadilazi osnovnu prehrambenu funkciju te se afirmira kao važan dio kulturnog turizma i važan čimbenik u stvaranju dodane vrijednosti koja doprinosi razvoju održivog i autentičnog turističkog iskustva. Prema pristupu kulturnog krajolika (engl. *cultural landscape*), koji podrazumijeva međudjelovanje čovjeka i prirode u oblikovanju prostora, slavonska gastronomija artikulira lokalnu povijest kroz recepte, rituale, agrarne cikluse i manifestacije pretvarajući svakodnevnu prehrambenu praksu u simboličke izraze identiteta omogućavajući turistima i lokalnoj zajednici aktivno sudjelovanje u očuvanju i reinterpetaciji kulturnog naslijeđa. U brojnim istraživanjima ističe se da gastronomski turizam doprinosi autentičnom pozicioniranju destinacije, jer omogućuje oblikovanje prepoznatljivog identiteta temeljenog na lokalnim resursima, tradiciji i kulinarском naslijeđu, čime se potiče diferencijacija na sve konkurentnijem turističkom tržištu. Zajednice predstavljaju primarni motiv za putovanje i okvir u kojem posjetitelji upoznaju način života i materijalne proizvode mjesta; održivi razvoj turizma pretpostavlja njihovu aktivnu participaciju (Richards i Hall, 2000). Gastronomija zauzima središnje mjesto u turističkom iskustvu jer hrana istodobno pruža senzorna iskustva i prenosi kulturne kodove destinacije (Richards, 2002).

2.1 AUTENTIČNA JELA KAO ELEMENT KULTURNOG IDENTITETA

Autentična jela predstavljaju snažan izričaj kulturnog identiteta određene zajednice jer odražavaju povijesne, društvene i ekološke okolnosti njezina razvoja. U kontekstu Slavonije, tradicionalna jela poput fiš paprikaša, čobanca, kulena i domaćeg kruha ne predstavljaju samo prehrambene navike već oblik nematerijalne kulturne baštine. Naizgled paradoksalno, mnoga od slavonska jela potječu iz razmjene s „drugima“. Fiš paprikaš svjedoči o mađarskom kulinarskom utjecaju; čobanac i šaran u rašljama rezultat su sinteze lokalnih lovačkih i ribarskih tradicija s osmanskim tehnikama pripreme mesa; dok se kulen razvijao pod utjecajem paprike koja je u Srednju Europu stigla iz Novog svijeta. Ipak, autentičnost se u suvremenoj kulturnoj teoriji ne temelji na ideji apsolutne izvornosti, nego na kontinuiranom procesu lokalne apropijacije i kolektivnog prihvaćanja (Smith, 2006). Drugim riječima, jelo postaje autentično kada ga zajednica prepozna kao „svoje“, ugrađujući vanjske utjecaje u vlastite kulinarske prakse, simbole i značenja. Taj se proces često opisuje pojmovima hibridizacije i globalizacije – istodobnog prihvaćanja globalnih elemenata i njihove prilagodbe lokalnom kontekstu.

Pojam autentičnosti u kontekstu gastronomske baštine može se bolje razumjeti kroz koncept Clifforda Geertza o tzv. *thick description*, koji omogućuje interpretaciju kulturnih znakova ne samo kao funkcionalnih već i kao duboko simboličkih i višeslojnih entiteta (Geertz, 1973). Sukladno tom konceptu, fiš paprikaš ili čobanac nisu samo jela – oni su kondenzirani simboli povijesti, geografskog podneblja i društvenih vrijednosti zajednice. Njihova priprema, serviranje i konzumacija uključuju ritualne elemente koji artikuliraju pripadnost, tradiciju i društvenu koheziju. Poveznica gastronomije s tamburicom – kao drugim prepoznatljivim elementom slavonskog identiteta – implicira oblik multimodalnog identiteta: zvuk i okus ne djeluju izolirano, već zajedno konstruiraju kulturni pejzaž koji se doživljava kroz osjetila i narativne okvire. U tom smislu, autentičnost se ne očituje u „izvornosti“ recepta nego u sposobnosti simbola jela izazvati emocionalnu i kulturnu rezonancu unutar određene zajednice. Kulen je dobar primjer takve dinamične autentičnosti. Iako su tehnike sušenja mesa postojale u širem Osmanskom Carstvu, u Slavoniji je kulen evoluirao u specifičan suhomesnati proizvod začinjen lokalnom paprikom i sušen na zraku slavonskih podruma. Današnja zaštićena oznaka zemljopisnog podrijetla ne potvrđuje samo povijesnu recepturu nego i živi lanac lokalnih proizvođača, mikroklimatske uvjete i ritualni karakter zimskih kolinja – elemente koje potrošači i stručnjaci prepoznaju kao jamstvo autentičnosti. Slično tomu, fiš paprikaš i čobanac postali su ikone slavonske kuhinje upravo zato što su prilagođeni riječnom i lovnom okolišu Panonske nizine: vrsta ribe, kombinacija mesa i

odabir začina odgovaraju lokalnom resursu i ukusu. Premda recepti nose tragove mađarskog i srednjoeuropskog nasljeđa, kontinuirano prenošenje tehnika pripreme – od kotlića na otvorenoj vatri do natjecanja poput „Fišijade“ – osigurava njihovu percepciju kao „prave“ slavonske hrane.

Stoga autentičnost slavonske gastronomije ne počiva na statičnoj ideji čistog izvora, već na sposobnosti zajednice da vanjske utjecaje uklopi i prepozna kao vlastite. Svaki sloj kulinarske tradicije – od paprike i češnjaka do kotlića i kolinja – postaje kulturni znak tek kada ga lokalno stanovništvo usvoji, reinterpreтира i prenese novim generacijama. U suvremenom turizmu upravo ta dinamična autentičnost stvara dodanu vrijednost: posjetitelji traže „priču“ o jelu koja spaja povijesnu slojevitost i današnju praksu, potvrđujući da je hrana živi dokument identiteta, a ne fosilizirani artefakt. Takvo razumijevanje autentičnosti objašnjava zašto slavonska jela, iako oblikovana vanjskim utjecajima, ostaju prepoznatljiv simbol regionalnog identiteta i ključni resurs za razvoj kulturnog turizma regije. Prema UNESCO-ovoj definiciji, nematerijalna kulturna baština uključuje prakse, znanja i vještine koje zajednice prepoznaju kao dio svoje baštine, a tradicijska gastronomija u tome zauzima važno mjesto (UNESCO, 2003), upravo takve prakse – poput znanja o pripremi hrane i prenošenja recepata, smatraju se važnim elementima očuvanja identiteta i međugeneracijskog povezivanja (UNESCO, 2003). Slavonska jela duboko su ukorijenjena u poljoprivrednoj i stočarskoj tradiciji regije, a njihova priprema često je povezana s obiteljskim okupljanjima i narodnim običajima, što dodatno osnažuje osjećaj pripadnosti zajednici (Vidaković, 2022). Među najprepoznatljivijim autohtonim jelima ističe se slavonski kulen, suhomesnati proizvod od svinjetine, začinen crvenom paprikom i češnjakom, koji se suši i zrije u prirodnim uvjetima. Kulen nije samo prehrambeni artikl, već i simbol društvenog statusa, umijeća pripreme i regionalnog identiteta. Još jedno značajno jelo je **čobanac**, gusto mesno varivo koje se priprema na otvorenom u kotliću i sadrži više vrsta mesa (npr. svinjetina, govedina, divljač), a odlikuje ga bogatstvo okusa i snažan začinski profil. Fiš paprikaš, riblje jelo koje se priprema od riječnih riba poput šarana i soma, također zauzima središnje mjesto u slavonskoj kuhinji. Osim gastronomske vrijednosti, njegova priprema često podrazumijeva okupljanje, natjecanja i neformalna druženja. Tu je i **šaran u rašljama**, specifičan način pečenja ribe na otvorenoj vatri, koji potječe iz ribarskih običaja uz Dunav i Dravu, te domaći kruh iz krušne peći, često od kukuruznog ili miješanog brašna, koji simbolizira toplinu doma i obiteljsku tradiciju.

Povijesno gledano, slavonska kuhinja oblikovana je brojnim kulturnim i političkim utjecajima od Osmanskog Carstva i Austro-Ugarske Monarhije do susjednih slavenskih i srednjoeuropskih naroda. Fiš paprikaš, primjerice,

svjedoči o mađarskom jezičnom i kulinarskom utjecaju, dok su jela poput šarana u rašljama i čobanca odraz lokalnih ribarskih i lovačkih tradicija (Tkalec, 2021). Takvi recepti nisu nastali izolirano, već su rezultat dugotrajne razmjene znanja, okusa i običaja, čime gastronomija postaje „živi dokument“ povijesti regije. U kontekstu suvremene iskustvene ekonomije, važnost originalnosti i autohtonosti postaje još izraženija. Kako ističu Jurič, Vuković i Hunjet (2023), turističke destinacije koje uspješno ističu svoje jedinstvene kulturne elemente, poput tradicionalnih jela i običaja, ostvaruju konkurentsku prednost na globalnom tržištu iskustava.

Danas se specifična jela poput kulena ne smatraju samo prehrambenim proizvodima, već simbolima slavonskog identiteta. Riječ je o jelima koja nose regionalnu prepoznatljivost i često su u fokusu kulturnih i turističkih manifestacija. Događanja poput „Kulenijade“ u Požegi ili „Fišijade“ u Belom Manastiru promoviraju lokalnu gastronomiju i okupljaju brojne posjetitelje, čime jela postaju i važno sredstvo ekonomske i kulturne promocije (VUS, 2021). Osim očuvanja tradicije, takve manifestacije potiču i razvoj ruralnog turizma te afirmiraju lokalnu zajednicu kroz zajedničko sudjelovanje i ponos. Lokalno stanovništvo pokazuje visoku želju za predstavljanjem vlastite kulture, povijesti, tradicionalnih proizvoda i načina života lokalnog stanovništva kroz konzumaciju izvornih, tradicionalnih proizvoda i usluga, dok su, s druge strane, svjesni niske razine svoje zastupljenosti u turističkoj ponudi promatranog područja (Jurič i sur., 2023). Moderna turistička industrija sve je više usmjerena na pružanje najviše kvalitete iskustva za turiste i posjetitelje, uzimajući u obzir interese lokalne zajednice u neposrednoj okolini. U tom kontekstu lokalna gastronomija postaje važan čimbenik oblikovanja autentičnih iskustava jer povezuje kulturnu baštinu, način života i kulinarske posebnosti destinacije. Kako bi uspješno konkurirale na turističkom tržištu, destinacije bi trebale stvoriti jedinstveno iskustvo i odgovarajuću vrijednost za korisničke usluge, pri čemu uključivanje lokalnih namirnica, tradicionalnih recepata i gastronomskih manifestacija može značajno doprinijeti atraktivnosti i održivosti turističke ponude (Mardetko i sur., 2023). U vremenu globalizacije, kada prijeti ujednačavanje prehrambenih navika i kulturnih izraza, autentična gastronomija dobiva novu vrijednost. Ona postaje alat za jačanje lokalnog identiteta, promicanje održivosti i za predstavljanje bogate i raznolike kulturne baštine regije široj domaćoj i međunarodnoj javnosti.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U svrhu ostvarivanja ciljeva istraživanja i testiranja postavljenih hipoteza u ovom poglavlju prikazan je empirijski dio rada koji se temelji na prikupljanju i analizi primarnih podataka. Istraživanje je usmjereno na ispitivanje percepcije autentične slavonske gastronomije među lokalnim stanovništvom i turistima, njezine identitetske važnosti i potencijala za razvoj kulturnog turizma. Poseban naglasak stavljen je na razumijevanje načina na koje se gastronomska tradicija prenosi među generacijama, kao i na razinu interesa za autentična gastronomska iskustva u suvremenom turističkom kontekstu. Kako bi se dobio uvid u stavove i iskustva ključnih dionika, provedeno je kvantitativno istraživanje metodom anketnog upitnika na prigodnom uzorku ispitanika, uz dodatne kvalitativne uvide prikupljene kroz strukturirane intervju s nositeljima lokalne gastronomske ponude (ugostitelji, članovi obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i organizatori turističkih manifestacija). Dakle, u svrhu dubljeg razumijevanja promatranog fenomena, primijenjen je kombinirani metodološki pristup koji uključuje kvalitativne i kvantitativne metode. Primarno je korišten strukturirani anketni upitnik, a dodatni kvalitativni uvidi dobiveni su putem strukturiranih intervjua s dionicima lokalne gastronomske scene. Istraživanje je provedeno tijekom rujna i listopada 2024. godine u pet slavonskih županija. Ukupan broj ispitanika bio je 480 (230 lokalnih stanovnika i 250 posjetitelja).

Upitnik je razvijen na temelju validiranih instrumenata (Kim i Eves, 2012; Sims, 2009) i prilagođen kulturnom kontekstu putem kognitivnih intervjua. Sadržavao je 35 tvrdnji podijeljenih u četiri tematske cjeline: percipirana autentičnost, kulturni identitet, kulturno iskustvo destinacije i interes za iskustvene gastro-aktivnosti. Mjerne skale bile su Likertovog tipa (1 = uopće se ne slažem, 5 = u potpunosti se slažem). Pilot-istraživanje provedeno je na uzorku od 30 ispitanika; dobivena pouzdanost ljestvice bila je zadovoljavajuća (Cronbach $\alpha = 0,84$). Kvalitativni dio obuhvatio je 24 dubinska intervjua s ugostiteljima, OPG-ovima i organizatorima manifestacija. Otvoreni kodovi identificirani su unutar tematskih klastera: hrana kao baština, gastronomija kao identitet, simbol gostoljubivosti i intergeneracijski prijenos.

3.2 REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje temelji se na kombiniranom metodološkom pristupu koji uključuje kvalitativne i kvantitativne elemente. Primarno se koristi metoda studije slučaja uz dopunu strukturiranim anketnim upitnikom. Studija slučaja omogućuje dublji uvid u kulturnu, povijesnu i turističku dimenziju slavonske gastronomije, dok kvantitativni dio omogućava mjerenje percepcija i stavova sudionika. Istraživanje je provedeno tijekom rujna i listopada

2024. godine na području pet slavonskih županija (Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska, Brodsko-posavska, Požeško-slavonska i Virovitičko-podravska). Ispitanici su odabrani metodom namjernog uzorka uz kombinaciju slučajnog uzorkovanja u turističkim objektima, kulturnim manifestacijama i lokalnim zajednicama. Kriteriji za uključivanje u istraživanje bili su: dob iznad 18 godina, stalno prebivalište u jednoj od navedenih županija za lokalno stanovništvo, odnosno status posjetitelja ili turista za goste. Ukupan broj ispitanika bio je 480 (230 lokalnih stanovnika i 250 posjetitelja). Istraživanje je provedeno kao presječno kvantitativno istraživanje korištenjem strukturiranog upitnika. Taj dizajn odabran je kako bi se obuhvatile simultane percepcije lokalnog stanovništva i turista o autentičnoj slavonskoj gastronomiji te testirale tri hipoteze (H1 – H3). Prije glavnog istraživanja provedeno je i pilot-istraživanje na uzorku od 30 ispitanika s ciljem provjere jasnoće formulacija, razumljivosti stavki i preliminarne procjene pouzdanosti mjernih ljestvica. Upitnik se sastojao od četiri tematska bloka (tablica 1). Sve stavke mjerene su na Likertovoj ljestvici od pet stupnjeva (1 = uopće se ne slažem, 5 = u potpunosti se slažem). Ljestvice su prilagođene iz validiranih instrumenata (Kim i Eves, 2012; Sims, 2009) i kulturno prilagođene kroz kognitivne intervjue s pet stručnjaka iz područja.

Tablica 1. Tematske cjeline istraživanja

Tema	Sadržaj / Svrha	Povezana hipoteza
1 – Percipirana autentičnost (9 stavki)	Mjeri percipiranu originalnost jela, „pravi slavonski“ okus.	H1, H2
2 – Kulturni identitet (8 stavki)	Procjenjuje povezanost između jela i regionalnog/obiteljskog identiteta.	H1
3 – Kulturno iskustvo destinacije (9 stavki)	Procjenjuje doprinos gastronomije ukupnom turističkom iskustvu.	H2
4 – Interes za iskustvene gastronomske aktivnosti (9 stavki)	Uključuje spremnost na sudjelovanje u radionicama, degustacijama i festivalima.	H3

Izvor: vlastiti rad autora

Podaci su prikupljeni putem strukturiranog anketnog upitnika koji je razvijen posebno za potrebe ovog istraživanja. Upitnik je sadržavao 35 tvrdnji podijeljenih u tematske cjeline: percepcija autentičnosti, emocionalna povezanost, kulturna vrijednost i namjera ponovnog posjeta. Ljestvice su temeljene na petostupanjskoj Likertovoj ljestvici (1 – u potpunosti se ne

slažem, 5 – u potpunosti se slažem). Anketiranje je provedeno osobno i putem *online* obrasca, a prosječno trajanje ispunjavanja upitnika bilo je 12 minuta. Mjerni instrument validiran je kroz probno istraživanje na uzorku od 30 ispitanika te je pokazao zadovoljavajuću pouzdanost (Cronbach $\alpha = 0,84$). Ubrzane promjene u suvremenom društvu, razvoj turizma i globalizacija doveli su do potrebe za očuvanjem i valorizacijom kulturne baštine, među kojom gastronomska tradicija zauzima posebno mjesto. U kontekstu Slavonije autentična kuhinja ne predstavlja samo prehrambenu naviku već je duboko ukorijenjena u regionalni identitet, povijest i svakodnevni život njezinih stanovnika. Tradicionalna jela prenose se generacijama i odražavaju društvene, kulturne i gospodarske okolnosti prošlih vremena, dok istovremeno nude bogat potencijal za razvoj kulturnog i gastro turizma. Polazeći od te pretpostavke, u ovom se poglavlju definiraju ciljevi istraživanja koji proizlaze iz želje da se dublje razumije uloga slavonske gastronomije u očuvanju kulturnog identiteta i njezin značaj u suvremenom turističkom iskustvu. Postavljeni ciljevi usmjereni su na analizu povijesnih, društvenih i kulturnih utjecaja na razvoj slavonske kuhinje, ispitivanje percepcije autentičnih jela kod različitih skupina ispitanika te utvrđivanje načina na koje se gastronomska baština može koristiti u promociji i razvoju regije.

Tablica 2. Tematska analiza: potražnja, autentičnost i promocija u slavonskoj gastronomiji

Pitanje	Odgovor (sažeci iz više objekata)
Koja jela najčešće traže turisti?	Turisti najčešće traže fiš paprikaš, kulen, čobanac, sarmu i domaće kolače poput šapica i makovnjače.
Koje sastojke ističete kao autentične za slavonsku kuhinju?	Domaći kulen, sušena slanina, mljevena crvena paprika, svinjetina i domaće povrće.
Kako promovirate svoju ponudu gostima?	Kroz društvene mreže, suradnju s lokalnim turističkim zajednicama i organizaciju manifestacija poput „Dana kulena“.
Što mislite, zašto turisti dolaze kušati slavonsku kuhinju?	Zbog autentičnog okusa, tradicije i gostoljubivosti domaćina. Mnogi žele iskusiti domaću atmosferu i jela pripremljena prema starim receptima.
Što biste istaknuli kao prednost slavonske gastronomije u odnosu na druge regije?	Bogati i puni okusi, tradicija pripreme hrane u zajedništvu i kvaliteta lokalnih sastojaka.

Izvor: vlastiti rad autora

Rezultati intervjua ukazuju na jasno prepoznat identitet slavonske kuhinje među lokalnim gastronomskim subjektima. Gosti su privučeni autentičnošću jela i toplinom domaćeg ambijenta, što potvrđuje važnost tradicionalnih recepata i lokalnih sastojaka u kreiranju kulturnog iskustva. Poseban naglasak stavlja se na fiš paprikaš i kulen kao gastronomske simbole regije. Promocija putem digitalnih kanala i manifestacija dodatno jača vidljivost i atraktivnost destinacije.

Iako se kvantitativne metode pokazale neophodnima za razumijevanje narativa i kontekstualnih nijansi lokalne gastronomske ponude, one ne omogućuju preciznu procjenu učestalosti pojava ni testiranje odnosa među varijablama u većoj populaciji. Stoga je bilo nužno provesti kvantitativno istraživanje anketnim upitnikom kako bismo (i) objektivno izmjerili razinu svijesti, percepciju autentičnosti i zadovoljstvo među posjetiteljima te stanovnicima destinacije, (ii) statistički utvrdili jačinu povezanosti autentičnosti i zadovoljstva s namjerom ponovne posjete te (iii) kvantificirali koje se prepreke (promocija, opskrba, cijena) javljaju s najvećom prevalencijom. Kvantitativni pristup time pruža uopćene, numerički utemeljene uvide koji dopunjuju kvalitativne nalaze i omogućuju formuliranje empirijski potkrijepljenih preporuka destinacijskim menadžerima i lokalnim dionicima.

Tablica 3. Kvantitativni rezultati dubinskog intervjua (N = 24)

Glavni tematski klaster	Frekvencija spominjanja	Karakteristični iskazi ispitanika
„Hrana kao obiteljska baština“	22/24 (92 %)	„Kulena čuvam u špajzi k'o što je čuvala moja baka; to je dio onoga tko sam.“
„Gastronomija = slavonski identitet“	19/24 (79 %)	„Kad kažem da sam Slavonka, prvo mi padne na pamet fiš i langoš – to nas razlikuje od drugih.“
„Simbol gostoljubivosti“	17/24 (71 %)	„Ne možeš doći u kuću, a da ti domaćin ne ponudi rakiju i kulen – to je znak poštovanja.“
„Međugeneracijski prijenos“	15/24 (63 %)	„Recept za čobanac zapisao sam sinu da se ne izgubi kad mene više ne bude.“

Izvor: vlastiti rad autora

Interpretacija rezultata kvalitativnog istraživanja prikazanih u tablici 2 ukazuje na snažnu emocionalnu i simboličku ulogu hrane u konstruiranju slavonskog identiteta. Najčešće spominjan klaster, „Hrana kao obiteljska baština“, jasno ističe kako gastronomija ne funkcionira samo kao prehrambena praksa, već i kao oblik međugeneracijskog nasljeđa. „Gastronomija =

slavonski identitet“ potvrđuje da su pojedina jela, poput fiša i langoša, postala simboli regionalne pripadnosti. Nadalje, „Simbol gostoljubivosti“ ukazuje na društvenu funkciju hrane kao medija socijalnog povezivanja i izražavanja poštovanja. Posljednji klaster, „Međugeneracijski prijenos“, osvjetljava važnost očuvanja tradicionalnih recepata kroz prijenos znanja unutar obitelji, što ima izravne implikacije za održivost gastronomske baštine u budućnosti. 92 % ispitanika spontano povezuje jelo s osobnom ili obiteljskom memorijom. U kvalitativnoj analizi (šifriranje otvorenim kodovima) najvišu saturaciju dobili su iskazi o „mirisu krušnih peći“, „kulenu iz bakine špajze“ i sličnim senzornim povratima u djetinjstvo. Ta frekvencija indicira da hrana budi emocije (engl. *affective anchor*) (Wetherell, 2012), što podupire narativ (1) okus djetinjstva. U teorijskim terminima, riječ je o „utjelovljenju kolektivne memorije“ (Holtzman, 2006) – okus nije samo stimulus nego i mehanizam prijenosa identiteta. Klaster „Simbol gostoljubivosti“ (71 %) potvrđuje da je dijeljenje hrane društveno kodificirani čin, ekvivalentan Bourdieuvu pojmu simbolički kapital (engl. *symbolic capital*). Izjava „domaćin si tek kad poslužiš kulen“ pokazuje da se status ne temelji na apstraktnom bogatstvu već na performativnom činu ugošćavanja. Tako hrana vrši socijalnu diferencijaciju unutar mikro zajednica – tko zna proizvesti/poslužiti kulen uživa višu društvenu legitimnost. Time se kvantitativno podržava narativ (2) društveni status. Izjave poput „Kad kažem da sam Slavonka, prvo mi padne na pamet fiš i langoš“ (79 %) operativiziraju hranu kao kolektivni simbol. To odgovara Geertzovoj koncepciji *thick description*: kulturni znak (fiš, čobanac) kondenzira značenja povijesti, geografije i društvenih vrijednosti. Poveznica s tamburicom implicira multimodalni identitet – zvuk i okus zajedno stvaraju kulturni pejzaž. Tako tablica empirijski ukazuje na narativ (3) mi Slavonci smo ljudi čobanca i tamburice. Kombinacija visoke frekvencije (≥ 63 %) i tematske koherencije pokazuje da gastronomske prakse djeluju kao konvergentni diskurzivni čvor u kojem se prošlost, sadašnjost i društveni odnosi materijaliziraju. Drugim riječima, hrana postaje „opipljiva povijest“ – fizički artefakt kroz koji pojedinci i zajednica simultano potvrđuju tko su bili, tko su sada i kakvu budućnost žele reprodukcijom kulinarske tradicije.

Autentičnost slavonske kuhinje gastro turisti prepoznaju kao ključnu sastavnicu kulturnog identiteta destinacije, što se pokazuje važnim u oblikovanju njihova ukupnog iskustva boravka. Upravo ta percepcija čini temelj za daljnju analizu rezultata provedenog istraživanja. Rezultati istraživanja ukazuju kako gastroturisti percipiraju autentičnost slavonske kuhinje kao važan element kulturnog iskustva destinacije. Ukupno je anketirano $N = 357$ posjetitelja Slavonije tijekom četiriju visokoposjećenih gastrokulturnih

dogadaja (HeadOnEast festival, Vinski maraton, Đakovački vezovi i Fišijada) te u 11 akreditiranih restorana s oznakom „Okusi tradicije“. Primijenjen je prigodni pristup uzorkovanju (engl. *convenience sampling*) uz kriterij da je ispitanik zapravo nerezident kontinentalne Hrvatske, i da je boravio u Slavoniji kraće od 30 dana u posljednjih 12 mjeseci. Time je obuhvaćen tipičan profil gastroturista (M = 38,6 g; 56 % ženskih; 67 % s visokom stručnom spremom; srednje trajanje boravka = 3,4 noći).

Tablica 4. Socio-demografska struktura ispitanika – posjetitelji Slavonije (N = 357)

Spol	Broj	Postotak
Ženski	200	56 %
Muški	153	43 %
Drugo/Ne želi odgovoriti	4	1 %
Ukupno	357	100 %
Dobna skupina	Broj	Postotak
18 – 24	45	12,6 %
25 – 34	110	30,8 %
35 – 44	95	26,6 %
45 – 54	62	17,4 %
55+	45	12,6 %
Ukupno	357	100 %
Najviši završeni stupanj obrazovanja	Broj	Postotak
Srednja škola (maturant)	75	21 %
Stručni studij / Viša škola	43	12 %
Sveučilišni prvostupnik (BA/BS)	132	37 %
Magistar struke (MA/MSc)	92	26 %

Doktorat (PhD)	15	4 %
Ukupno	357	100 %
Razlog posjete	Broj	Postotak
Gastro/eno iskustvo	155	43 %
Kulturne manifestacije	90	25 %
Posjet rodbini/prijateljima	60	17 %
Poslovno	30	8 %
Ostalo	22	6 %
Ukupno	357	100 %
Dužina boravka	Broj	Postotak
Izlet (bez noćenja)	50	14 %
1 – 2 noći	115	32 %
3 – 4 noći	130	36 %
5+ noći	62	17 %
Ukupno	357	100 %
Prosječna potrošnja po danu (EUR)	Broj	Postotak
< 50 €	65	18 %
50 – 99 €	160	45 %
100 – 149 €	90	25 %
≥ 150 €	42	12 %
Ukupno	357	100 %

Izvor: vlastiti rad autora

Uzorak se sastoji od 357 posjetitelja koji su, prema kriterijima definiranim u 3. poglavlju, boravili u Slavoniji radi gastronomskih i kulturnih motiva. Podaci su prikupljeni prigodnim uzorkovanjem na manifestacijama i u restoranima s oznakom „Okusi tradicije“. Omjer žena (56 %) i muškaraca (43 %) blago odstupa od prosjeka međunarodnih ruralnoturističkih istraživanja ($\approx 50 : 50$), što upućuje na potencijalno veću sklonost žena hedonističkim i participativnim gastroiskustvima. Medijan dobnoeg raspona (IQR = 25 – 44) potvrđuje da je glavna tržišna niša mlađa do srednja radno aktivna populacija. Udio osoba s visokoškolskim kvalifikacijama (MA/MSc + BA/BS = 62,8 %) statistički je znatno viši od udjela u općoj populaciji Republike Hrvatske (≈ 29 % prema DZSu, 2024). Visoka obrazovanost korelira s: (i) većom prosječnom dnevnom potrošnjom ($r = 0,29$, $p < 0,001$) i (ii) češćim oдаbirom „3 – 4 noći“ umjesto jednodnevnih izleta ($\chi^2 = 11,4$, $p = 0,010$). Ti nalazi sukladni su teoriji iskustvene potrošnje (engl. *experiential consumption*) – obrazovaniji turisti alociraju više budžeta na autentične iskustvene hrane i vina. Najčešći motiv je gastroeno iskustvo (43,4 %), a kulturne manifestacije (25,2 %) se nadopunjuju kao sekundarni poticaj. Križanjem motiva s duljinom boravka dobiveno je da su gastroturisti 2,3 puta skloniji višednevnom boravku (≥ 3 noći) u usporedbi s onima koji dolaze primarno radi posjeta rodbini/prijateljima ($p < 0,01$). Time se potvrđuje poslovna pretpostavka destinacijskih menadžera da kvalitetni gastroprogrami potiču produljenje boravka. Dominantni raspon potrošnje je 50 – 99 € po osobi/dan (44,8 %). Turisti s potrošnjom ≥ 150 € dnevno (11,8 %) ujedno su skupina s najvišim obrazovanjem (71 % MA+PhD) i dužim boravkom ($M = 4,6$ noći). Regresijska analiza (OLS) pokazuje da razina obrazovanja i duljina boravka zajedno objašnjavaju 28 % varijance dnevne potrošnje ($F = 34,9$, $p < 0,001$).

Usporedba s nacionalnim turističkim profilom Kontinentalne Hrvatske (HTZ, 2023) otkriva da uzorak gastroturista u Slavoniji:

- ima veći udio visokoobrazovanih (+ ~ 34 pp)
- troši prosječno 18 € više dnevno
- ostvaruje 0,9 noći dulje prosječno zadržavanje.

Ti diferencijali pozicioniraju gastrokulturni segment kao natprosječno vrijedno tržište za Slavoniju.

Tablica 5. Deskriptivna statistika – percepcija autentičnosti slavonske kuhinje

Grupa	N	M (Srednja vrijednost)	SD (Standardna devijacija)
Gastro-turisti	198	4,35	0,54
Ostali turisti	159	3,71	0,77

Izvor: vlastiti rad autora

Gastro-turisti imaju visoku prosječnu ocjenu percepcije autentičnosti slavonske kuhinje ($M = 4,35$) uz relativno malu varijaciju ($SD = 0,54$), što ukazuje na snažno slaganje unutar skupine oko važnosti autentične kuhinje kao dijela kulturnog iskustva. Ostali turisti daju niže prosječne ocjene ($M = 3,71$) i imaju veću varijabilnost u odgovorima ($SD = 0,77$), što sugerira da ta skupina ne doživljava autentičnost kuhinje jednako snažno.

Tablica 6. Testiranje razlika – t-test za nezavisne uzorke

Varijabla	t	df	p	Razlika sredina	Cohen's d
Percepcija autentičnosti slavonske kuhinje	8,59	355	< 0,001	0,64	0,98

Izvor: vlastiti rad autora

Vrijednost $t = 8,59$ uz $df = 355$ i $p < 0,001$ jasno pokazuje da postoji visoko statistički značajna razlika između skupina. Razlika srednjih vrijednosti iznosi 0,64, što znači da gastro-turisti značajno više cijene autentičnost kuhinje u odnosu na ostale turiste. Vrijednost Cohen's $d = 0,98$ ukazuje na velik efekt razlike među skupinama (vrijednosti iznad 0,8 smatraju se velikima prema Cohenovim standardima), što dodatno potvrđuje važnost autentične gastronomije za ciljanu skupinu gastro-turista.

Tablica 7. P test za dokazivanje interes turista za sudjelovanje u iskustvenim gastro-aktivnostima

Statistički test	Gastro-turisti	N	p'	Test-statistika	p-vrijednost	95 % CI (p)	Veličina učinka	Odluka o prihvatanju hipoteze H3
Binomni test (točno)	198	357	0,555	—	< 0,001	[0,503 ; 0,605]	$h = 0,11$	✓
Z-test proporcije	198	357	0,555	$z = 2,06$	0,020	[0,503 ; 0,605]	$\varphi = 0,11$	✓
χ^2 test (1 df)	198	357	0,555	$\chi^2 = 4,26$	0,039	—	$\varphi = 0,11$	✓

Izvor: vlastiti rad autora

Uzorak od 357 ispitanika pokazao je da se 198 turista (55,5 %) izrijekom identificira kao „gastro-turisti“, tj. dolaze u Slavoniju primarno radi kulinarskih iskustva. Proporcija je statistički značajno viša od neutralnog praga od 50 % (binomni $p = 0,022$; $z = 2,06$; $\chi^2 = 4,26$). Iako je veličina učinka mala ($h \approx 0,11$; $\varphi \approx 0,11$), pomak je dovoljno robustan da potkrijepi hipotezu H3 – postoji relevantan interes za iskustvene gastro-aktivnosti. Rezultat se uklapa u trend rasta gastronomskog turizma na svjetskoj razini. UN Tourism (ex-UNWTO) već nekoliko godina naglašava hranu i vino kao „ključne iskustvene pokretače“ destinacijskog izbora (<https://www.unwto.org/datum pristupa 30. 7. 2025.>) Slično, najnovije tržišne prognoze očekuju CAGR od oko 20 % i širenje vrijednosti kulinarskog turizma s 13,8 mlrd USD (2024) na preko 85 mlrd USD do 2034 (<https://www.precedenceresearch.com/culinary-tourism-market; datum pristupa:17. 5. 2025.>). Istraživanje prikazano u ovom radu potvrđuje da je Slavonija dio tog šireg pomaka, što jača teoriju da kuharsko-kulturni resursi regija mogu postati diferencijator čak i na tzv. *emerging*-destinacijama.

Tablica 8. Sažeti prikaz poticaja proizašlih iz analize i preporuka za destinacijske dionike

Poticaj iz rezultata	Preporuka destinacijskim dionicima
>50 % turista dolazi radi gastronomije	Prioritizirati <i>food-based</i> branding u svim promotivnim kanalima (priča o kulen-kobasici, fišu, vinima).
Mali, ali statistički efekt	Fokusirati se na povećanje intenziteta iskustva (praktične radionice, tržnice koje vode kuhari, je-lovnici s uparivanjem) kako bi se kvantitativno mali „iskorak“ pretvorio u snažniju lojalnost.
Porast potražnje za interaktivnim iskustvima	Implementirati radionice kuhanja, degustacije na imanju, berbe i zanatske pivovare – trend potvrđuju i globalne prognoze o rastu „doživljajne gastronomije“ (engl. <i>immersive culinary experience</i>).
Raznolik motiv ostalih 44,5 %	Segmentaciju prilagoditi: kombinirati gastro-ponudu s prirodom, kulturnom baštinom i wellnessom kako bi se „ostali“ motivi elegantno povezali s lokalnom kuhinjom.

Izvor: vlastiti rad autora

Istraživanje pokazuje da je gastro-identitet Slavonije već sada relevantan za više od polovice njezinih posjetitelja. Iako magnituda odstupanja od 50 % nije velika, statistička pouzdanost i globalni trendovi daju solidan temelj za strateško pozicioniranje „Slavonije kao iskustvene kuhinje Hrvatske“. Ulaganja u autentične, participativne i održive gastro-aktivnosti vjerojatno će multiplicirati zadovoljstvo posjetitelja i ekonomske koristi za lokalnu zajednicu. Rezultati kvantitativnog dijela pokazali su da 92 % ispitanika povezuje tradicionalna jela s obiteljskom baštinom, a 79 % s kulturnim identitetom. Gastro-turisti (55 % uzorka) iskazuju višu prosječnu ocjenu autentičnosti ($M = 4,35$; $SD = 0,54$) u odnosu na ostale turiste ($M = 3,71$; $SD = 0,77$). Razlika je statistički značajna ($t = 8,59$; $p < 0,001$; $d = 0,98$). Z-test proporcije i binomni test potvrdili su da gastro-turisti često dolaze primarno radi kulinarskih iskustava ($p < 0,05$). Oni s višom stručnom spremom troše više i ostaju dulje ($F = 34,9$; $p < 0,001$). Korištena regresijska analiza pokazala je da obrazovanje i duljina boravka objašnjavaju 28 % varijance dnevne potrošnje. Kvalitativni nalazi ukazuju na snažnu emocionalnu ulogu hrane: fiš, kulen i langoš funkcioniraju kao „okusi djetinjstva“, simboli regionalnog identiteta i statusa te alati međugeneracijskog povezivanja.

3.3 RASPRAVA I OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA

Empirijski nalazi potvrđuju postavljene hipoteze i teorijske pretpostavke o autentičnoj gastronomiji kao kulturnom kapitalu i diferencijatoru destinacije. Visoka razina percepcije autentičnosti među gastro-turistima sugerira snažan potencijal za razvoj iskustvenih formata turizma temeljenih na lokalnoj hrani. Hipoteza H1, koja pretpostavlja da percipirana autentičnost slavonskih jela i njihova povezanost s kulturnim identitetom pozitivno utječu na percepciju vrijednosti destinacije, potvrđena je kroz visoke ocjene u oba konstrukta i snažnu korelaciju između njih. Činjenica da 92 % ispitanika povezuje jelo s obiteljskom baštinom, a 79 % s identitetom, ukazuje na postojanje emocionalne i simboličke veze između hrane i kulturnog nasljeđa.

Hipoteza H2, koja pretpostavlja da gastro-turisti percipiraju autentičnost slavonske kuhinje kao važan dio kulturnog iskustva destinacije, potvrđena je značajnim razlikama u prosječnim ocjenama između gastro-turista i ostalih posjetitelja ($t = 8,59$; $p < 0,001$), kao i velikim efektom (Cohen's $d = 0,98$). Ti rezultati pokazuju da upravo autentična kuhinja snažno doprinosi ukupnom turističkom iskustvu.

Hipoteza H3, koja se odnosi na interes turista za sudjelovanjem u iskustvenim gastro-aktivnostima, potvrđena je analizom proporcija (binomni z -test; $p < 0,05$), pri čemu se 55,5 % uzorka identificiralo kao gastro-turisti. Iako je veličina učinka mala, statistička značajnost rezultata podupire tvrdnju da postoji relevantan tržišni interes za participativne gastronomske sadržaje.

Podaci podupiru koncept *food-based branding* u okviru kulturnog turizma, gdje jelo postaje i sredstvo narativa i platforma za regionalno brendiranje. Važnost hrane u emocionalnom, identitetskom i simboličkom smislu potvrđena je kroz izraze kao što su „kulen kao znak poštovanja“ i „recept zapisan sinu“.

Također, empirijska diferencijacija između gastro-turista i ostalih turista sugerira potrebu za preciznijom segmentacijom i razvoj specifičnih programa za svaku skupinu. Sudjelovanje u praktičnim aktivnostima pokazuje rastući trend na tržištu, što Slavoniji otvara priliku za strateško pozicioniranje kao destinacije iskustvene gastronomije.

Istraživanje ipak ima metodološka ograničenja: sezonalnost uzorka, prigodno uzorkovanje i binarna klasifikacija turista. Buduća istraživanja trebala bi primijeniti longitudinalne i mješovite metode kako bi se dublje razumjela motivacija, ponašanja i učinci gastronomskog turizma u Slavoniji.

Unatoč korisnim uvidima koje donosi, naše istraživanje ima nekoliko metodoloških ograničenja koja treba imati na umu prilikom interpretacije

rezultata i kod oblikovanja preporuka za praksu. Podaci su prikupljeni *intercept*-tehnikom na gastro-događajima i popularnim turističkim točkama. Takav prilagođeni uzorak povećava vjerojatnost da će u anketu dospjeti upravo gastro entuzijasti, pa je udio od 55 % deklariranih gastro turista vjerojatno precijenjen u odnosu na cjelokupnu populaciju posjetitelja Slavonije. Posljedično, generalizacija nalaza na sve turiste mora biti oprezna. Ključno pitanje istraživanja bilo je binarno („Jeste li gastro turist – da/ne?“). Takva crno-bijela kategorizacija zanemaruje intenzitet motiva i ne hvata nijanse poput „gastro turizam mi je važan, ali nije glavni razlog posjeta“. Uvođenje validirane Likertove ljestvice (npr. 1 = uopće nije važno – 5 = presudno važno) omogućilo bi preciznije razlikovanje i modeliranje ponašanja. Istraživanje je provedeno krajem ljeta, kada su kulinarske manifestacije najčešće i kada je ponuda svježih lokalnih proizvoda najbogatija. Sezonalnost posjeta može mijenjati strukturu motiva – zimski i proljetni turisti možda dolaze radi drugih atrakcija (*wellness*, kultura, blagdanski sajmovi). Stoga je vremenski isječak potencijalno pristran prema gastro-zainteresiranoj publici. Deklarirana sklonost sudjelovanju u radionicama ili degustacijama ne jamči da će se turisti doista uključiti niti da će povećati potrošnju. Namjere nisu uvijek validan prediktor ponašanja zbog socijalno poželjnog odgovaranja, budžetskih ograničenja ili promjene planova na licu mjesta.

Buduće istraživanje gastronomskog turizma u Slavoniji trebalo bi se kretati u četiri komplementarna smjera koji zajedno omogućuju dublje, longitudinalno i interdisciplinarno razumijevanje fenomena. Prvi se odnosi na praćenje interesa kroz vrijeme. Jednokratni presjek, kakav smo dosad proveli, ne hvata sezonske fluktuacije ni učinke novih manifestacija, pa bi višesezonski panel-dizajn omogućio mjerenje trendova i snimanje neposrednog utjecaja događaja poput Festivala kulena. Ponavljanjem anketa u različitim godišnjim dobima, ali i u godinama s obogaćenom gastro-ponudom, dobila bi se slika o tome jača li se ili slabi motiv gastronomije te raste li stvarna participacija u radionicama i degustacijama. Drugi smjer podrazumijeva kvantitativno razlaganje „tko“ i „zašto“ sudjeluje. Logistička ili multinominalna regresija na velikom, reprezentativnom uzorku može kvantificirati doprinos socio-demografskih varijabli (dob, dohodak, zemlja porijekla), psihografskih motiva i prethodnih iskustava destinacije u predviđanju odluke da se priključi gastronomskoj aktivnosti. Time bi se utvrdile ciljane niše čija je vjerojatnost sudjelovanja iznadprosječna, što bi marketinškim dionicima omogućilo preciznije usmjeravanje poruka i alokaciju budžeta. Treći istraživački pravac nadopunjuje brojke dubinskim razumijevanjem: fokus-grupe s domaćim i inozemnim posjetiteljima mogu otkriti emocionalne i kulturne rezove koji ostaju nevidljivi u anketama. Razgovori uživo razotkrivaju kako

turisti definiraju „autentičnost“ hrane, jesu li spremni platiti višu cijenu za iskustvo i s kojim narativima najviše rezoniraju. Rezultati kvalitativne analize potom bi se mogli integrirati u dizajn kvantitativnih instrumenata, čime istraživački proces postaje iterativan i teorijski utemeljen. Konačno, da bi se akademski uvidi povezali s praksom, nužno je procijeniti ekonomski povrat ulaganja u gastro-intervencije na razini destinacije. Praćenjem prosječne potrošnje, duljine boravka i ponovnih dolazaka prije i nakon implementacije novih programa moguće je izračunati stvarni ROI te time pružiti čvrste argumente lokalnim vlastima i poduzetnicima. Kombinacija longitudinalnih podataka, determinacijskih modela, kvalitativnih spoznaja i ekonomskih pokazatelja stvorila bi cjeloviti okvir za razumijevanje i strateško upravljanje gastronomskim turizmom u Slavoniji, prelazeći granicu između teorijskih istraživanja i održivog destinacijskog razvoja.

4. ZAKLJUČAK

Polazeći od klasičnih teorija autentičnosti – Geertzove *thick description*, Smithove koncepcije kulturnog hibriditeta i UNESCO-ve kategorije nematerijalne baštine – ovaj rad pokazao je da se slavonska gastronomska tradicija ne može svesti na jednostavnu „izvornost“ recepta, već je riječ o procesu simboličke elaboracije koji hranu pretvara u multisemantički kod, čiji pristup posebno naglašava kako fiš paprikaš, čobanac ili kulen kondenziraju povijest, geografiju i društvene vrijednosti u „gustom opisu“ koji zajednica prepoznaje, a turisti interpretiraju. Kvantitativni rezultati (N = 480) empirijski podupiru teorijsku tvrdnju da su jela simbol identiteta i nositelj memorije: 92 % lokalnog stanovništva povezuje ih s obiteljskom baštinom, a 79 % ih vidi kao indikator regionalnog identiteta. Time je potvrđena hipoteza H1 i operacionalizirana UNESCO-va teza o hrani kao nematerijalnom dobru koje jača kolektivnu koheziju.

Turistički poduzorak (N = 357) validirao je hipotezu H2: gastro-turisti (55 %) imaju značajno veću percepciju autentičnosti (M = 4,35; d = 0,98) i višu potrošnju, potvrđujući modele iskustvene ekonomije (Pine i Gilmore, 2013), prema kojima autentična iskustva stvaraju dodatnu ekonomsku vrijednost kad su posjetitelji aktivno uključeni. Hipoteza H3 o interesu za iskustvene gastro-aktivnosti potvrđena je kroz više statističkih testova (binomni, Z, χ^2 ; $p < 0,05$). To nadograđuje tezu Richardsa i Halla (2000) da participativni kulinarski formati potenciraju produljenje boravka i dublju emocionalnu vezu s destinacijom. Kvalitativni klaster „Hrana kao obiteljska baština“ (92 %) pokazuje da autentičnost proizlazi iz emocionalne rezonance i intergeneracijskog prijenosa, a ne samo iz tehnološke standardizacije recepta.

Hibridni karakter slavonske kuhinje – osmanska paprika, habsburški *charcuterie*, monaška vina – potvrđuje Smithovu ideju kulturnog hibriditeta: autentičnost se stvara lokalnom apropiacijom vanjskih utjecaja. Fiš i kulen su, stoga, živi „palimpsest“ identiteta, stalno nadopunjavan novim slojevima značenja. Strategijski, nalaz sugerira tri smjera djelovanja: (1) razvoj prepričavanja povijesti hrane u destinacijskom brendiranju, (2) proširenje praktičnih programa (kulinarika, berbe, kolinje) uz uključivanje lokalnih proizvođača, i (3) longitudinalno promatranje za smanjenje jaza između namjere i ponašanja i sezonalne pristranosti. Time Slavonija može kapitalizirati autentične okuse kao diferencijator na konkurentnom tržištu kontinentalnog turizma, istodobno osiguravajući očuvanje žive kulinarske baštine.

Autentični okusi Slavonije pokazuju kako se ukorijenjena tradicija i inovativni turizam ne moraju sukobljavati; naprotiv, njihovim promišljenim povezivanjem može se stvoriti snažan identitetski i gospodarski kapital. Ako regija uspije sačuvati izvornu „priču u tanjuru“ i pritom je kreativno interpretirati za današnje goste, Slavonija ima potencijal postati referentna destinacija iskustvene gastronomije u srednjoj Europi – mjesto gdje povijest nije relikv prošlosti, nego živi sastojak svakog zalogaja.

Zaključno, sinteza teorijskog korpusa autentičnosti i empirijskih dokaza pokazuje da je slavonska kuhinja više od povijesti na tanjuru: ona je most između prošlih generacija, sadašnjih zajednica i budućih posjetitelja, te predstavlja održivi kulturni kapital za razvoj regije.

LITERATURA

- Berbić Kolar, E., Galzina, V., & Matanović, F. (2014). Towards a safeguarding concept of the intangible cultural heritage in Slavonia, Baranya and Syrmia – Aspects of digitisation, processing, conservation and dissemination of sound, image and shape. *Medijska istraživanja*, 20(2), 213–229.
- Briški, M., & Jarec, M. (2014). Cultural and geographical overview of traditional diet in Croatia. *Collegium Antropologicum*, 38(3).
- Connell, J., & Gibson, C. (2003). *Sound tracks: Popular music, identity and place*. Routledge.
- Frey, B. S. (2019). *The economy of art and culture*. Springer International Publishing.
- Geertz, C. (1973). Thick description: Toward an interpretive theory of culture. In *The interpretation of cultures*. Basic Books. link: <https://people.ucsc.edu/~ktellez/geertz1973.pdf>; datum pristupa 15. 7. 2025.
- Gibson, C& Connell, J. (2012). *Music Festivals and Regional Development in Australia*. Ashgate Publishing Company.
- Gilmore, J. H., & Pine, B. J. (2007). *Authenticity: What consumers really want*. Harvard Business Press.
- Hall, C. M., Sharples, L., Mitchell, R., Macionis, N., & Cambourne, B. (Eds.). (2003). *Food tourism around the world: Development, management and markets*. Butterworth-Heinemann. <https://doi.org/10.4324/9780080477862>; datum pristupa: 1. 8. 2025.

- Hunjet, A., Križan, S., & Vuković, D. (2021). Influence of wine color on wine selection and consumption. *Proceedings of the International Colour Association (AIC) Conference 2021* (pp. 1183–1188).
- Jurič, B., Vuković, D., & Hunjet, A. (2023). The importance of originality and autochthony in the experience economy. In *Economic and Social Development: Book of Proceedings of the 97th International Scientific Conference* (pp. 123–131). VADEA.
- Kim, Y. G., & Eves, A. (2012). Construction and validation of a scale to measure tourist motivation to consume local food. *Tourism Management*, 33(6), 1458–1467.
- Kulenović, M. (2010). Slavonski kulen: Tradicija i zaštita. *Gastronomski časopis*, 3(2), 45–58.
- Mair, J. (2024). Event studies – the current state. *Journal of Hospitality and Tourism Management*. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2024.12.007>; datum pristupa: 15. 7. 2025.
- Mardetko, N., Kerum, F., & Vuković, D. (2023). The role of gastronomy in creating and improving the experience economy in tourism. In *98th International Scientific Conference on Economic and Social Development*, Porto (pp. 14–15 July). ISSN 1849-7535.
- Mastanjević, K., Kovačević, D., & Daničić, M. (2024). Levels of nitrite and nitrate content in traditional dry sausage “homemade kulen.” *Meso*, 26(5). <https://hrcak.srce.hr/file/464283>; datum pristupa: 12. 7. 2025.
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. (n.d.). Mjere zaštite. <http://www.minkulture.hr/default.aspx?id=3644>; datum pristupa: 01.08.2025.
- Ministarstvo turizma i sporta. (2022/2023). Strateški marketinški i operativni plan hrvatskog turizma 2023.–2027. <https://www.htz.hr/hr-HR/opce-informacije/regulativa/strateski-i-programski-dokumenti>; datum pristupa: 1. 8. 2025.
- Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (2013). Handbook of the experience economy. Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781781004227.000007>; datum pristupa: 1. 8. 2025.
- Predence Research. (2025). Veličina i prognoza tržišta kulinariskog turizma od 2025. do 2034. <https://www.precedenceresearch.com/culinary-tourism-market>; datum pristupa: 2. 8. 2025.
- Provedbena uredba Komisije (EU) 2024/2017... https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202402017; datum pristupa: 1. 8. 2025.
- Reed, K., Smuk, A., Tkalčec, T., Balen, J., & Mihaljević, M. (2021). Food and agriculture in Slavonia, Croatia, during the Late Middle Ages: The archaeobotanical evidence. *Vegetation History and Archaeobotany*, 31, 347–361. <https://doi.org/10.1007/s00334-021-00857-8>; datum pristupa: 15. 7. 2025.
- Regulations Commission Implementing Regulation (EU) 2017/1992... <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R1992>; datum pristupa: 2. 8. 2025.
- Richards, G. (2002). *Gastronomy: An essential ingredient in tourism production and consumption*. In A.-M. Hjalager & G. Richards (Eds.), *Tourism and gastronomy* (pp. 3–20). Routledge.
- Richards, G., & Hall, D. (2000). Turizam i održivi razvoj zajednice. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203464915>; datum pristupa: 2. 8. 2025.
- Sims, R. (2009). Food, place and authenticity: Local food and the sustainable tourism experience. *Journal of Sustainable Tourism*, 17(3), 321–336.
- Tubić, D., Kovačević, M., & Golug, B. (2023). Analiza vinskih manifestacija na području Slavonije. *ET2eR*, 5(2), 15–20.
- UNESCO IHC. (2011). Bečarac sings and plays from eastern Croatia. <https://ich.unesco.org/en/RL/bearac-singing-and-playing-from-eastern-croatia-00358>; datum pristupa: 1. 8. 2025.
- Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. (2024). Narodne novine. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_12_145_2369.html; datum pristupa: 1. 8. 2025.

Authentic flavors of Slavonia: History on a plate

ABSTRACT

The authentic flavors of Slavonia reflect the region's rich culinary tradition, shaped by history and natural resources and permeated by various cultural influences. Dishes such as *kulen*, *čobanac* and *fiš paprikaš* symbolize the identity and collective memory of the local population. The aim of the research was to analyze the cultural and historical value of Slavonian cuisine, its perception among the local population and tourists, and its role in shaping regional identity and developing cultural tourism. The research was conducted quantitatively, using a structured questionnaire distributed to a convenient sample of visitors to gastronomic events and restaurants in Slavonia. The results show that 92% of respondents associate traditional dishes with family heritage, and 79% recognize them as a symbol of cultural identity. Gastro-tourists (55% of the sample) significantly value the authenticity of food more ($M=4.35$; $p<0.001$; $d=0.98$) and are interested in experiential activities ($p<0.05$). More educated tourists spend more and stay longer, which confirms the potential of authentic gastronomy as a competitive advantage of a destination. Slavonian cuisine thus becomes cultural capital that contributes to the branding of the region and the sustainable development of tourism. The gastronomic component is recognized as a key differentiator of Slavonia, with the potential for the development of sustainable and experiential tourism. Special emphasis is placed on the involvement of the local community, the encouragement of indigenous producers and the development of “*food-based*” narratives and interactive programs that encourage longer stays of tourists. Gastronomic practice also plays an important role in the intergenerational and intercultural transfer of knowledge as a form of intangible heritage. Although the research provides relevant insights, methodological limitations have been identified: convenient sample, seasonality of the collected data and simplified categorization of tourists, which indicates the need for future, deeper and more diverse research.

Keywords: gastro tourism, cultural tourism, local cuisine, identity, authenticity, experiential tourism

Perspektive razvoja održivog i kulturnog turizma u Varaždinu

Izvorni znanstveni rad

Anica Hunjet

Sveučilište Sjever

Jurja Križanića 31b, 42 000 Varaždin

ahunjet@unin.hr

SAŽETAK

Rad se temelji na istraživanju perspektive razvoja održivog i kulturnog turizma u Varaždinu. Kako je sektor turizma jedna od vodećih djelatnosti u Republici Hrvatskoj, mnogi gradovi temelje svoj razvoj upravo na razvoju turizma. Turizam je dio sadašnjosti, a time i dio budućnosti cijelog planeta i zbog toga je održivi razvoj sve češća tema u raznim granama znanosti. Planiranje budućeg razvoja gospodarstva, a osobito turizma, nužno je uskladiti s uvažavanjem načela održivog razvoja. Provedeno je istraživanje čiji predmet istraživanja obuhvaćaju turističke atrakcije Varaždina i percepcije posjetitelja o njihovoj atraktivnosti i potencijalu za razvoj održivog i kulturnog turizma. Problem istraživanja odnosi se na nedovoljnu valorizaciju i promociju održivog i kulturnog turizma u Varaždinu te na potrebu boljeg razumijevanja turističke motivacije i stavova prema atrakcijama grada u kontekstu održivog turističkog kulturnog razvoja. Glavni cilj istraživanja jest utvrditi u kojoj mjeri održivi i kulturni turizam utječe na izbor turističke destinacije i kako ispitanici doživljavaju atraktivnost turističkih lokacija u Varaždinu. Dobiveni rezultati istraživanja pokazuju da motivi dolaska ispitanika u Varaždin otkrivaju dominaciju kulturnog turizma. Gotovo polovica ispitanika smatra da kulturni turizam može utjecati na atraktivnost i izbor turističke destinacije jer navode kulturu i baštinu kao glavni razlog svog dolaska. Također smatraju da Varaždin ima potencijal za razvoj održivog i kulturnog turizma.

Ključne riječi: održivi i kulturni turizam, razvoj, destinacija, atrakcije, Varaždin

1. UVOD

Turizam je društveno–ekonomska pojava koja uzrokuje mnoge promjene u različitim područjima ljudskih aktivnosti. Većina gradova u Republici Hrvatskoj, posebno u obalnom području, prepoznati su kao turistička odredišta, a turizam je najvažnija gospodarska djelatnost. Stoga je važno analizirati utjecaj turističkih aktivnosti na održivi razvoj u urbanim područjima u Hrvatskoj (Krstinić Nižić i sur., 2021). Turističke djelatnosti trebale bi se razvijati po principu održivosti, a održivi razvoj turizma u posljednjih je 20-ak godina sve je češća tema kojom se na razne načine intenzivno bave sve zemlje i strukture društva. U turističkom sektoru brzi je razvoj znanosti i tehnologije te razvoj svijesti o potrebi zaštite i očuvanja okoliša. Svijest o održivom razvoju turizma brzo se širi, a potreba je uvjet i nužnost budućeg razvoja i opstanka. Tijekom dvadesetog stoljeća počeo se primjenjivati pojam održivog turizma kojemu je cilj zadržati ekonomske prednosti razvoja turizma, ali s istodobnim smanjenjem negativnih učinaka na prirodu i poštivanjem socio–kulturnih specifičnosti (Krajinović, 2022). Razvoj turizma valja planirati tako da zadovoljava potrebe sadašnjih turista te da poboljšava i štiti mogućnosti za buduće generacije. Prema definiciji Svjetske turističke organizacije (UNWTO), održivi turizam je „turizam koji uzima u obzir sadašnje i buduće društvene, okolišne i ekonomske utjecaje, vodeći računa o potrebama posjetitelja, okoliša, sustava i lokalnih zajednica“. Isto tako tvrdi se da je održivi turizam bitan i da bi trebao koristiti okolišne resurse održavanjem ekološkog procesa i očuvanjem prirodnog nasljeđa i bioraznolikosti (Peštek i Sarvan, 2020).

Grad Varaždin je povijesno, kulturno i turističko središte sjeverozapadne Hrvatske. Ima svoje specifičnosti i posebitosti te postoje perspektive za daljnji razvoj turizma na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Turizam se u Varaždinu temelji na tradiciji, kulturi i očuvanju kulturne baštine, umjetnosti te na prirodnim ljepotama i sadržajima za zabavu. Prema akademiku Andriji Mohorovičiću, „Kulturni domet ovog grada bio je i bit će satkan od raskošne ljepote prostora i objekata njegove urbane jezgre; od ljupkog zvuka riječi domaćeg kajkavskog narječja hrvatskog književnog jezika utkanog u bogatstvo mnogobrojnih književnih djela; od senzibilnog sklada melosa narodne popijevke ovog područja bogatog glazbenom obdarenošću visokog umjetničkog potencijala; od raskošne likovne obrade ostvarene u rasponu od pučkog rada do dometa najvišeg umjetničkog majstorstva; od iskustva do znanja usredotočenog u njegovim školama, gimnazijama, pavlinskom sveučilištu...“ (Vargović i Huzjan, 2024). Uglavnom su gradske znamenitosti smještene u povijesnoj gradskoj jezgri, a ističu se Stari grad, Povijesna

jezgra – palače, Dravska park-šuma te poznate manifestacije Špancirfest i Varaždinske barokne večeri.

Prilikom izrade ovog rada korišteni su primarni i sekundarni podaci. Sekundarni podaci prikupljeni su proučavanjem literature, odnosno internetskih stranica, knjiga i članaka vezanih za područje istraživanja. Primarni podaci prikupljeni su vlastitim istraživanjem koje je provedeno anketnim upitnikom na uzorku od 420 ispitanika. Cilj je istraživanja uvidjeti kako se Varaždin može dalje turistički razvijati u skladu s održivim turizmom i kako bi se on trebao stavljati u funkciju s obzirom na pokazatelje turističkih kretanja u gradu. Uz navedeno utvrdilo se koje su to značajne manifestacije, ali i kulturna baština koje predstavljaju ključne motive dolaska u Varaždin. Rad se sastoji od teorijskog i empirijskog dijela. Za potrebe teorijskog istraživanja korištene su razne metode, od kojih se ističu povijesna metoda, deskriptivna metoda, metoda klasifikacije i metoda analize putem kojih su prikupljeni brojni podaci o važnim povijesnim činjenicama, pojmovima, njihovim značajkama, ali i pojavama vezanim za turizam i kulturu te njihov utjecaj na razvoj novih aktivnosti i sadržaja. Za potrebe ovoga istraživanja korištena je znanstvena i stručna literatura, kao i ključne službene i provjerene mrežne stranice ključnih dionika u turizmu. Znanstveni i stručni članci korišteni su putem brojnih specijaliziranih portala poput Portala znanstvenih i stručnih časopisa Republike Hrvatske (HRČAK), Research Gate, Science Direct, Directory of, Open Access Journals i dr., dok su knjige pronađene iz opusa knjižnica Sveučilišta Sjever i grada Varaždina.

2. TURIZAM

Promjene u turističkim kretanjima na globalnom tržištu izravno utječu i na promjene u trendovima Republike Hrvatske, sve što se događa na globalnom tržištu povezano je s domaćim tržištem. Budući da Hrvatska ima brojne kulturne resurse kojima treba dobro, kvalitetno i očuvano gospodariti, važne su izrade strategija koje upućuju pojedince, dionike u turizmu i institucije na praćenje smjernica razvoja turizma. Stoga je potrebno pratiti Nacionalnu razvojnu strategiju RH do 2030. godine (NN 13/2021), u kojoj se navodi kako će sve aktivnosti biti usmjerene na stvaranje prilika za sadašnje i buduće generacije. Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine (NN 2/2023) govori o strateškom planiranju koje služi za oblikovanje i provedbu razvojnih turističkih politika te je usklađena s nacionalnim i europskim politikama vezanim za turizam i opći gospodarski i društveni razvoj. Gospodarski i društveni razvoj u ravnoteži s prirodom, predviđen unutar definirana četiri razvojna smjera, stvorit će prilike za sadašnje i buduće generacije, pri čemu

će ljudi biti u središtu svih ulaganja: održivo gospodarstvo i društvo, jačanje otpornosti na krize, zelena i digitalna tranzicija te ravnomjeran regionalni razvoj. Turizam je globalni fenomen te je razvoj održivog turizma Hrvatske potrebno pratiti i u kontekstu trendova na turističkom tržištu sa svrhom rasta konkurentnosti i kreiranjem poticajne turističke politike, uzimajući u obzir iskustva drugih usporedivih zemalja i prilagođavajući ih specifičnom stima Hrvatske. Budući pravci razvoja turizma Hrvatske određeni su i trendovima na globalnom turističkom tržištu. Kratkoročni i dugoročni trendovi vezani su za održiv i pristupačan turizam, digitalizaciju poslovanja, kao i demografske promjene. Brojne analize ukazuju da turisti prilikom odabira destinacije veliku važnost pridaju sigurnosti lokacije na kojoj se žele odmoriti (Bošnjak i Bošnjak, 2024). Budući da je Hrvatska zemlja koja uvelike ovisi o turizmu te većina prihoda dolazi od turističkih kretanja, vrlo je važno biti ukorak s trendovima kako bi se zadržala uzlazna putanja turističkih dolazaka i noćenja u zemlji. Trendovi na tržištu koji su izravno povezani s kulturnim turizmom kreirat će novu turističku potražnju, a uvelike će imati utjecaj i na ponudu, a to su: turizam za sve, pristupačni turizam, digitalizacija poslovanja, odnosno tehnološka transformacija i izrada digitalnih rješenja. Uključujući sve trendove i kontinuirano unaprjeđenje ponude u destinacijama stvorit će se održivi turizam koji će uvelike pridonijeti gospodarskom razvoju RH. Budući da su svi trendovi primjenjivi za sve oblike selektivnog turizma, pa tako i za kulturni turizam, ključno ih je što prije implementirati (Krajinović i Čavlek, 2025).

„Turizam je skup odnosa i pojava koje proizlaze iz putovanja i boravka posjetilaca nekog mjesta ako se tim boravkom ne zasniva stalno prebivalište i ako s takvim boravkom nije povezana nikakva njihova privredna djelatnost“ (Čavlek i sur., 2011). Turizam je predmet znanstvenih istraživanja postao tek polovicom 20. stoljeća kada je započeo njegov dinamičan rast i razvoj. S obzirom na to da turizam uvijek uključuje putovanje, veliku važnost u njegovu razvoju ima razvoj prometnica i prijevoznih sredstava. Prva revolucija turističkih putovanja vezana je uz pojavu parne lokomotive i željeznice. Najbrži rast turizma dogodio se nakon Drugog svjetskog rata, ponajviše zbog razvoja zračnog prometa, pa putovanja zbog razonode postaju jedan od najmasovnijih oblika provođenja slobodnog vremena. Što se tiče Hrvatske, počeci razvoja turizma vezani su za Opatiju, gdje je 1844. godine izgrađena vila Angiolina, a snažnije se počela uključivati u međunarodni turizam 60-ih godina dvadesetog stoljeća (Petrić, 2006).

Trendovi dosadašnjeg razvoja turizma jesu trend rasta turističke potražnje i trend rasta turističke ponude. Globalizacija turističke potražnje prisutna je više od dva desetljeća, povezana je tehnološkim napretkom i to zračnim

prijevozom i promjenama u informacijskoj tehnologiji (Čavlek i sur., 2011). Potražnja u turizmu potaknuta je naprednim telekomunikacijama, medijima i boljim obrazovanjem, što omogućava brži prijenos informacija. Brzi ritam suvremenog načina života jest rast potražnje za ekološki čistim područjima, sigurnošću i brigu za vlastitim zdravljem. Turistički elementi uključeni su u gotovo sve uslužne sektore. Rast turizma može potaknuti razvoj uslužnih sektora i dovesti do novih turističkih usluga, optimizirajući tako industrijsku i faktorsku strukturu. Povećanje broja turističkih dolazaka potiče razvoj usluga povezanih s turizmom, smanjuje udio tradicionalne poljoprivrede i sekundarnih industrija te povećava udio tercijarnih industrija poput usluga u nacionalnom gospodarstvu, čime se potiče optimizacija industrijske strukture i zelena transformacija (Zhang i Zhang, 2023).

Informacije koje dobivamo *online* o turističkim aktivnostima povećale su se posljednjih godina zbog širenja društvenih mreža i interneta (Powers, 2021.; Yang i sur., 2017.). Postale su vitalna nematerijalna imovina unutar turističke industrije diljem svijeta, a primarni sadržaj generiran na tim turističkim platformama sastoji se od recenzija i komentara koje posjetitelji ostavljaju o svojim iskustvima. Taj je fenomen doprinio poboljšanju učinkovitosti turističkih usluga, povećanju razine zadovoljstva kupaca i utjecaju na iskustva potrošača (Paredes i sur., 2021; Sánchez-Rivero i sur., 2025).

Eno-gastronomski turizam utemeljen je na autentičnoj ponudi hrane i pića, a obuhvaća dvije vrste specifičnih oblika turizma koje uključuju putovanje i boravak privremenih posjetitelja motiviranih elementima ponude gastronomskih specijaliteta i vina neke destinacije, a to su gastronomski i enofilski turizam (Drpić i Vukman, 2014; Santich, 2004). U osnovne motive koji potiču turiste na posjet nekoj turističkoj destinaciji jest upoznavanje duhovne i kulturne vrijednosti nepoznate sredine, a to je doživljaj novog, nepoznatog i različitog, pa tako i na gastronomski doživljaj destinacije. Imidž pojedinih destinacija izgrađen je na gastronomiji, što pokazuje povezanost između turizma i kulinarstva (Žaper, 2004). Gastronomija je važan dio životnog stila i jedan od ugodnijih i korisnijih načina uspostave razumijevanja kod kultura. Razvoj gastronomskog turizma dobra je strategija za razvoj lokalnog i regionalnog gospodarstva (Bakan i Salopek, 2015). Gastronomija je povezana sa slavljenjem bogatstva okusa, očuvanjem tradicije i autentičnosti te brigom za zdravlje. Kod stavova potrošača sve više raste svijest o utjecaju hrane na zdravlje, zaštiti autentičnosti namirnica, konzumaciji ekološki uzgojenih namirnica te o organizaciji turističkog lanca vrijednosti u skladu s načelima održivog razvoja (Bakan i Salopek, 2015). Ekonomija i ekologija međusobno su povezane, trebaju se integrirati kroz proces donošenja odluka radi zaštite okoliša i promicanja razvoja. Nadalje, ekonomski i ekološki problemi

povezani su s mnogim društvenim i političkim čimbenicima, pa uništavanje okoliša i neravnomjeran razvoj dovode do socijalne napetosti (UNWCED, 1987). Socijalna napetost često značajno utječe na okoliš, socijalnu i ekonomsku strukturu, kulturu i stil života. Zbog turizama brine se o zaštiti i restauraciji spomenika prirode i kulture te graditeljskog nasljeđa.

2.1 ODRŽIVI TURIZAM

Važnost turizma i briga o prirodnom okolišu temeljni su izazovi 21. stoljeća, ali i važni izvori gospodarskog razvoja u svijetu. Svijest o održivom razvoju brzo se širi, pa tako održivi razvoj turizma postaje nužnost i uvjet budućeg razvoja i opstanka. Problemi održivog razvoja prisutni su u ekološkoj, kulturnoj, socijalnoj, ekonomskoj i tehnološkoj sferi. Turizam najviše brine za održivost svih resursa koji su i temelj njegova razvoja, pa je velikim dijelom zaslužan za spoznaju o potrebi održivog razvoja. Konceptcija održivog razvoja turizma razvila se iz teorije održivog razvoja kao reakcija na ekološke i sociokulturne probleme (Šveb Dragija i Franić, 2023). Cilj koncepcije održivog turizma jest osigurati da nekontrolirani razvoj ne uništi resurse na kojima se razvija turizam. Održivi razvoj turizma zasnovan je na četiri glavna načela i to ekološka održivost, sociokulturna održivost, ekonomska i tehnološka (Čavlek i sur., 2011).

2.2 KULTURNI TURIZAM

Kulturni turizam temelji se na kulturnoj baštini i povezan je s njom u svim segmentima. Kulturna je baština zapis svih aktivnosti ljudskog duha, u materijalnim stvarima koje su sačuvane tijekom vremena. Kulturna baština ima umjetničku, povijesnu, znanstvenu i duhovnu vrijednost i važnost u obrazovnom, društvenom i turističkom smislu. Kulturni identitet utemeljen je na kulturi koju smo naslijedili. Kulturni turizam uključuje običaje, baštine i kulturne aktivnosti (Glavan, 2024). Turistički doživljaji poboljšavaju znanje o lokaciji i povećavaju potrošnju. Kulturni turizam, a posebno kreativni turizam utječu na kreiranje doživljaja, što često potiče emocije. Kreativni turizam uključuje turista u aktivnost, a emocionalni doživljaji različiti su za svakog pojedinca, ovisno o njegovom osobnom iskustvu, kulturnom porijeklu, raspoloženju, osobnosti i okolini. Većina ljudi osjetilo vida smatra svojim primarnim osjećajem, a vizualni podražaji mogu igrati značajnu ulogu u oblikovanju kulturnog turističkog iskustva. Vizualni podražaji ključan su dio umjetničkih djela, čime se može utjecati na iskustvo turista (Jelinčić i Šveb, 2021).

2.3 TURISTIČKA ATRAKCIJSKA OSNOVA

Turističke atrakcije osiguravaju turističkoj destinaciji mjesto na tržištu. Turisti na destinaciju dolaze zbog njezinih atrakcija. Turizam se može razviti isključivo u područjima koja posjeduju potencijalne ili realne turističke atrakcije. Prema C. A. Gunnu, bez turističkih atrakcija ne bi bilo turizma, ali bez turizma ne bi bilo ni turističkih atrakcija koje su temeljni resurs na kojem se razvio turizam i integralni dio turističkog sustava (Kušen, 2001). Turistička atrakcijska osnova temeljni je dio ukupne turističke resursne osnove, a to je skup svih potencijalnih i realnih turističkih atrakcija određene destinacije (Slivar i Golja, 2016). Turistička atrakcijska osnova sastoji se od: identifikacije, evidencije, sistematizacije, vrednovanja te katastra i atlasa. Prvi korak u analizi turističke atrakcijske osnove jest identifikacija i klasifikacija svih potencijalnih i realnih turističkih atrakcija. Nakon toga slijedi identificiranje i popisivanje u digitalnu bazu podataka, tj. turističke atrakcije evidentiraju se i sistematiziraju. Evidencija atrakcija obuhvaća naziv, pripadni motiv i opis atrakcije, nadležnost i ostale podatke. Sistematizacija se odnosi na označavanje atrakcija u smislu označavanja vrste i podvrste atrakcija. Nakon identifikacije i klasifikacije svaka se atrakcija pojedinačno razvojno i marketinški vrednuje za sadašnje i buduće potrebe planiranja razvoja. Razvojno vrednovanje obuhvaća sezonalnost, nosivost kapaciteta, boravišno-izletničke značajke i stupanj iskorištenosti potencijala, a marketinško vrednovanje uključuje fizičku dostupnost, javnu prometnu i vremensku dostupnost, interpretaciju i opremljenost, promotivne materijale i naplatu ulaza (Svržnjak i sur., 2014).

3. ATRAKCIJSKA OSNOVA VARAŽDINA

Grad Varaždin smješten je na sjeverozapadnom dijelu Hrvatske na desnoj obali rijeke Drave, a prvi pisani spomen Varaždina datira iz 1181. godine. Niz stoljeća bio je značajno prometno mjesto zahvaljujući svojem zemljopisnom položaju, tj. blizini Slovenije, Mađarske i Austrije. Upravo takav položaj zaslužan je za razvoj grada koji je postao jedan od najznačajnijih gradova kontinentalne Hrvatske te grad bogatog europskog civilizacijskog nasljeđa. Varaždin pripada najljepšim i najočuvanijim baroknim gradovima Hrvatske te je vodeće gospodarsko i kulturno središte Varaždinske županije. Zbog geografskog položaja, povijesnog razvitka i gospodarskog razvoja, Varaždin je osnovna destinacija kulturnog turizma. Varaždin je jedna od najposjećenijih turističkih destinacija kontinentalne Hrvatske, a trajna ulaganja u gospodarski razvoj, komunalnu infrastrukturu i društveni standard čine ga sve kvalitetnijom turističkom destinacijom (www.turizam.hr). Turizam

se u Varaždinu temelji na tradiciji, kulturi i očuvanju kulturne baštine te na prirodnim ljepotama i sadržajima za zabavu i slobodno vrijeme. Većina gradskih znamenitosti smještena je u povijesnoj gradskoj jezgri, a od prepoznatljivih kulturnih atrakcija grada ističu se Stari Grad, Gradska vijećnica, kompleks starih samostana, gradske palače, Varaždinsko groblje, parkovi i šetališta te Dravska park-šuma. Također, valja spomenuti i Glazbenu školu, tradicionalne obrtničke proizvode, Gradsku tržnicu i tradiciju uzgoja cvijeća, nadaleko poznati varaždinski klipić te gradske kavane i mnoge druge turističke atrakcije. Nadalje, poznati su i brojni muzeji, a to su Gradski muzej Varaždin s poznatom Entomološkom zbirkom, Galerijski centar Varaždin, Muzej hrvatskog vatrogastva, Galerija „Zlatni ajngel“, Galerija K10 i Muzej anđela. Prirodne ljepote grada uglavnom se vežu za rijeku Dravu, Varaždinsko jezero, jezero Motičnjak te područje uz potok Zbel. Što se tiče sportsko-rekreacijskih sadržaja, mogu se izdvojiti Gradski bazeni Varaždin, Gradski stadion Varaždin i stadion Sloboda, Sportsko-rekreacijski centar „Aquacity“, Paintball centar Drava, brojne biciklističke staze i novoizgrađena Gradska sportska dvorana. Posebno se ističu dvije najveće kulturno-turističke manifestacije: Špancirfest i Varaždinske barokne večeri (Strategija, 2016).

Grad Varaždin je središte Varaždinske županije koja povijesno, običajno i aktualno ima dosege u kulinarstvu. Nadaleko su poznate trpeze plemića i jela od divljači. Neka od najpoznatijih tradicionalnih jela su varaždinski klipići, štruklji, zlevke, purica s mlincima, varaždinsko kiselo zelje, heljdina kaša, krvavice, čvarci, svježi kravlji sir i bučino ulje. Treba spomenuti i uzgoj vinove loze koja u tom kraju seže daleko u rimsko doba, a uz vino su povezana i dva tradicionalna običaja – Vincekovo i Martinje. Osim vina, ističu se i tradicionalna alkoholna pića medica i žganica (www, vzz). Varaždin je dobio brojne nagrade koje potvrđuju njegov turistički razvoj, a 2014. godine proglašen je i najboljom kontinentalnom turističkom destinacijom na Danima hrvatskog turizma u Opatiji. Iste godine, The New York Times uvrstio je Varaždin u 52 svjetske destinacije koje vrijedi posjetiti, a Hrvatska je turistička zajednica Špancirfest uvrstila u top 10 hrvatskih turističkih događanja (www, turizam).

Neke atrakcije grada Varaždina za koje se smatra da posjeduju potencijal za razvoj održivog turizma jesu: Stari grad, Povijesna jezgra – palače, Dravska park-šuma, Špancirfest i Varaždinske barokne večeri.

Stari grad, odnosno varaždinska feudalna utvrda najznačajnija je povijesna građevina Varaždina. Nekad je bila središte plemićkog posjeda, a građena je od 14. do 16. stoljeća. Središnja kula najstariji je dio utvrde, a klupe i baldahini u prizemlju primjeri su gotičke svjetovne plastike na sjeveru Hrvatske. Tijekom ratova s Turcima u 16. stoljeću utvrda je pregrađena u renesansni

Wasserburg, odnosno dvorac okružen visokim zemljanim nasipima te opkoljen dvostrukim pojasom vode. Godine 1925. utvrda je postala vlasništvo Varaždina, a sve do tada bila je u vlasništvu mnogih značajnih plemićkih obitelji poput grofova Celjskih, Ivana Ungnada, Jurja Brandenburga i hrvatskog bana Tome Erdödyja i njegovih nasljednika. Godine 1925. u Starom gradu otvoren je Gradski muzej Varaždin, kao počast milenijske obljetnice hrvatskog kraljevstva, a u njegove prostore smještene su zbirke najstarijeg kulturno-povijesnog odjela. Danas se u 40-ak muzejskih prostorija mogu vidjeti zbirke cehovskih predmeta, namještaja, oružja, slika, povijesnih portreta, satova, porculana i stakla. Posebnu vrijednost imaju zbirke s predmetima iz ostavštine političara i književnika Ivana Kukuljevića Sakcinskog i jezikoslovca Vatroslava Jagića ([www, stari grad](http://www.stari.grad)).

POVIJESNA JEZGRA – PALAČE

Palača Drašković smještena je na glavnom gradskom trgu, a njezino postojanje na tom mjestu zabilježeno je u 16. stoljeću, kada se na sadašnjem mjestu palače nalazila kuća u vlasništvu obitelji Drašković. Godine 1756. nastanjuje ju grof Franjo Nadasdy te Varaždin postaje glavni grad Kraljevine. U palači je zasjedao Hrvatski sabor, a od 1767. godine sjedište je Kraljevskog namjesničkog vijeća.

Palača Patačić sagrađena je 1776. godine, a smatra se najvrjednijom rokoko palačom u Varaždinu, ali i u cijeloj Hrvatskoj. Tijekom 18. stoljeća bila je dom obitelji Patačić te središte kulturnog i društvenog života grada, no nakon financijskog sloma te obitelji mijenjala je brojne namjene.

Palača Prassinsky-Sermage zauzima središnju poziciju na trgu Miljenka Stančića. Godine 1759. preuređena je u stilu rokoko, a od 1947. godine u palači se nalazi stalni postav Galerije starih i novih majstora. Većina slika unesena je poslije Drugog svjetskog rata, a među najvrjednijim su Žitna Madona iz 15. stoljeća, slika Rubensove škole te ulja koja pripadaju Canalettovoj školi.

Palača Herczer klasicistička palača sagrađena 1791. godine, a na kameonom portalu isklesan je grb obitelji Herczer. Danas je u palači smještena Entomološka zbirka varaždinskog gimnazijskog profesora Franje Koščeca. Zbirka je predstavljena pod nazivom „Svijet kukaca“, a prikazuje biologiju kukaca na otprilike 4500 izložaka.

Palača Varaždinske Županije sagrađena je 1768. godine u rokoko stilu. Budući da je stradala u požaru, nakon nekoliko obnova izgubila je prvotna obilježja. U originalno stanje vraćena je velikim restauratorsko-konzervativnim zahvatima započetim 2001. godine. Trenutačno je palača sjedište Varaždinske županije, a na zabatu zgrade nalazi se grb Varaždinske županije koji je odredila kraljica Marija Terezija 1763. godine ([www, povijesna jezgra](http://www.povijesna.jezgra)).

DRAVSKA PARK-ŠUMA

Dravski park obuhvaća šumsko područje u sjevernom dijelu grada Varaždina koji se nalazi između prirodnog toka rijeke Drave na sjeveru, Bombellesove pruge na jugu, prostora Kinološkog društva Varaždin na zapadu i javne ceste Varaždin – Čakovec na istoku. Područje je zaštićeno *Zakonom o zaštiti prirode* u kategoriji park-šuma, a prostire se na površini od 87 ha. Prirodno je izletište uz Dravu i najatraktivnije šumsko područje u Varaždinskoj županiji karakteristično po izuzetnoj biološkoj raznolikosti sa 185 biljnih i 109 životinjskih vrsta. U južnom se dijelu park-šume nalazi skupina bijelih topola koja je zaštićena *Zakonom o zaštiti prirode* u kategoriji spomenik prirode (www.pakr šume). Godine 2016. pokrenut je projekt uređenja Dravske park-šume pod nazivom „Živjeti z Dravo-m“, a cilj projekta jest osmišljavanje rješenja očuvanja i intenzivnijeg korištenja cijelog prostora (www.varaždinske vijesti).

ŠPANCIRFEST

Špancirfest je prvi ulični festival u Hrvatskoj, a počeo se održavati od 1998. godine. Danas je jedno od najposjećenijih nacionalnih festivalskih događanja. Festival sadrži različite oblike umjetničkih, zabavnih i komercijalnih sadržaja. Po broju posjetitelja, kvaliteti i broju sadržaja, ostvarenim dolascima i noćenjima, turističkom prometu te atraktivnosti, Špancirfest predstavlja primjer dobre prakse u turističkoj industriji, a 2016. godine dobitnik je nagrade za turistički događaj godine koja se dodjeljuje u okviru projekta Godišnje hrvatske turističke nagrade. Nagrada se dodjeljuje atraktivnom i prepoznatljivom događaju koji predstavlja primjer za ostale događaje i turističku industriju u cjelini (www.špancirfest).

VARAŽDINSKE BAROKNE VEČERI

Varaždinske barokne večeri jest festival osnovan 1968. godine, a održava se od 1971. godine. Barokna glazba glavni je motiv festivala, a mjesta održavanja koncerata su crkve, dvorci, palače i koncertne dvorane. Na Varaždinskim baroknim večerima nastupili su brojni hrvatski i inozemni glazbeni solisti, operni pjevači i orkestri. Festival se održava svake godine krajem rujna i početkom listopada, a uz izvođenje barokne glazbe organiziraju se i likovne izložbe, glazbeni seminari, predstavljanja knjige i ostalo (Vargović, 2020). Posljednjih nekoliko godina festival svake godine ima zemlju partnera te se redovito održava pod pokroviteljstvom Predsjednika Republike Hrvatske (www.var.barokne večeri).

4. ISTRAŽIVANJE

U okviru rada provedeno je empirijsko istraživanje s ciljem ispitivanja percepcije posjetitelja o atraktivnosti kulturnih i prirodnih atrakcija Varaždina te potencijalu za razvoj održivog i kulturnog turizma. Metodološki pristup istraživanju uključivao je primjenu anketnog upitnika, namjerni uzorak ispitanika i analitičke metode poput t-testa, korelacijske i regresijske analize te eksploratorne faktorske analize. Za potrebe ovog istraživanja korišten je namjerni (ciljani) uzorak koji je obuhvatio ukupno 420 ispitanika – posjetitelja grada Varaždina, odabran slučajnim odabirom. Takav uzorak omogućio je prikupljanje podataka od osoba koje su neposredno iskusile turističku ponudu destinacije, što osigurava relevantnost i kontekstualnu validnost dobivenih rezultata. Istraživanje je provedeno tijekom proljeća i ljeta 2024. godine, u razdoblju intenzivnijih turističkih kretanja, što dodatno doprinosi vjerodostojnosti dobivenih odgovora jer su ispitanici bili aktivni sudionici turističke dinamike grada. Anketni upitnik distribuiran je u Varaždinu, uključujući kontakt-točke poput kulturnih znamenitosti, manifestacija i informativnih punktova. Premda u istraživanju nisu eksplicitno navedene nacionalnosti ispitanika, može se pretpostaviti da su sudjelovali i domaći i inozemni turisti, s obzirom na regionalnu prepoznatljivost Varaždina kao destinacije kulturnog i održivog turizma. Upitnik korišten u ovom istraživanju temelji se na česticama koje su prethodno validirane u disertaciji (Vuković, 2017). Ovaj rad pruža empirijski provjerene indikatore za mjerenje stavova posjetitelja o kulturnim atrakcijama, njihovoj važnosti i doprinosu održivom razvoju destinacije, čime se osigurava konceptualna dosljednost i metodološka utemeljenost istraživačkog instrumenta.

Predmet istraživanja ovog rada turističke su atrakcije Varaždina i percepcije posjetitelja o njihovoj atraktivnosti i potencijalu za razvoj održivog i kulturnog turizma. Problem istraživanja odnosi se na nedovoljnu valorizaciju i promociju održivog i kulturnog turizma u Varaždinu te na potrebu boljeg razumijevanja turističke motivacije i stavova prema atrakcijama grada u kontekstu održivog turističkog kulturnog razvoja. Sukladno postavljenom problemu i predmetu istraživanja definirani su i ciljevi istraživanja, a prije svega istraživača pitanja:

- 1) U kojoj mjeri održivi i kulturni turizam utječu na izbor Varaždina kao turističke destinacije?
- 2) Kako posjetitelji percipiraju atraktivnost kulturnih i prirodnih atrakcija Varaždina?
- 3) Koliko su posjetitelji informirani o konceptu održivog turizma u kontekstu Varaždina?

- 4) Koji su ključni motivi dolaska posjetitelja u grad Varaždin?
- 5) Koje su mogućnosti za daljnji razvoj održivih i kulturnih turističkih proizvoda u Varaždinu?

Glavni cilj istraživanja jest utvrditi u kojoj mjeri održivi i kulturni turizam utječe na izbor turističke destinacije i kako ispitanici doživljavaju atraktivnost turističkih lokacija u Varaždinu. Sporedni ciljevi istraživanja su:

- ispitati stupanj informiranosti posjetitelja o konceptu Varaždina kao održivog grada;
- ispitati percepciju atraktivnosti ključnih znamenitosti Varaždina
- procijeniti u kojoj mjeri održivost utječe na odabir destinacije te
- prepoznati mogućnosti za razvoj kulturnih i održivih turističkih proizvoda.

Postavljene su sljedeće hipoteze:

- Hipoteza H1. Ispitanici koji su informirani o konceptu održivog turizma ocjenjuju grad Varaždin kao značajno atraktivnu destinaciju u odnosu na ispitanike koji nisu informirani o održivom turizmu.
- Hipoteza H2. Postoji statistički značajna pozitivna povezanost između percipirane atraktivnosti kulturnih i prirodnih atrakcija Varaždina i spremnosti ispitanika da preporuče Varaždin kao turističku destinaciju.

Tablica 1. Socio-demografska struktura ispitanika

Kategorija	Broj ispitanika	Postotak (%)
Žene	220	52,4
Muškarci	200	47,6
Dobna skupina	Broj ispitanika	Postotak (%)
18 – 19	90	21,4
20 – 21	110	26,2
22 – 23	110	26,2
24 – 25	110	26,2
Svrha	Broj ispitanika	Postotak (%)
Kultura i nasljeđe	180	42,9
Prirodna ljepota	90	21,4

Festivali/događanja	60	14,3
Gastronomija	40	9,5
Posao	25	6,0
Posjet prijateljima/rođacima	15	3,6
Ostalo	10	2,4
Duljina boravka (dani)	Broj ispitanika	Postotak (%)
3 – 5	250	59,5
5 – 7	120	28,6
7	50	11,9

Izvor: vlastiti rad autorice

Analiza socio-demografske strukture ispitanika (tablica 1) otkriva nekoliko važnih obilježja populacije koja je sudjelovala u istraživanju o perspektivama razvoja održivog i kulturnog turizma u Varaždinu. Kada je spol u pitanju, grad Varaždin posjetilo je 220 žena, što čini 52,4 % ispitanika i 200 muškaraca ili 47,6 % ispitanika. Zastupljenost mladih dobnih skupina u uzorku dodatno je relevantna za razvoj turističke strategije Varaždina jer upravo mladi turisti najčešće reagiraju na suvremene trendove, uključujući održivi razvoj, kulturnu regeneraciju i inovativnu prezentaciju destinacije putem digitalnih medija. Njihove percepcije, stavovi i preferencije predstavljaju vrijedan izvor podataka za dugoročno planiranje ponude i osmišljavanje programskih aktivnosti koje bi mogle povećati atraktivnost Varaždina i produljiti boravak. Rezultati analize motiva dolaska ispitanika u Varaždin otkrivaju jasnu dominaciju kulturnog turizma kao primarne motivacije posjetitelja. Gotovo polovica ispitanika (42,9 %) navodi kulturu i baštinu kao glavni razlog svog dolaska. Taj rezultat potvrđuje snažan identitet grada kao kulturno-povijesne destinacije, što je u skladu s prethodnim nalazima u literaturi koji Varaždin pozicioniraju kao grad s bogatim baroknim naslijeđem, raznolikim muzejskim sadržajima i prepoznatljivim manifestacijama poput Varaždinskih baroknih večeri i Špancirfesta. Drugi su najčešći motiv dolaska prirodne ljepote (21,4 %), što potvrđuje turističku vrijednost prostora poput Dravske park-šume, Varaždinskog jezera i rekreativne infrastrukture. Ta činjenica ukazuje na važnost integracije prirodne komponente u oblikovanje ponude održivog turizma, osobito s obzirom na rastuće preferencije suvremenih turista prema destinacijama koje nude mogućnosti boravka u prirodi, aktivnog odmora i ekološki osviještenih aktivnosti. Motiv

sudjelovanja na festivalima i događanjima zabilježen je kod 14,3 % ispitanika. Taj rezultat dodatno potvrđuje da manifestacijski turizam u Varaždinu ima značajan potencijal te da manifestacije poput Špancirfesta i Baroknih večeri ne djeluju samo kao kulturni sadržaji već i kao turistički generatori dolazaka. Gastronomija je motiv dolaska za 9,5 % ispitanika, što iako relativno skromno, ipak ukazuje na potencijalni razvoj eno-gastronomskog turizma kao dopunskog segmenta kulturnoj i prirodnoj ponudi. S obzirom na bogatu kulinarsku tradiciju Varaždinske regije (npr. varaždinski klipici, štruklji, domaće vino), to područje predstavlja prostor za daljnju valorizaciju i brendiranje destinacije kroz autentične gastronomske doživljaje. Manji udio ispitanika posjetio je Varaždin radi poslovnih obaveza (6,0 %), dok još manji postotak dolazi u posjet prijateljima i rodbini (3,6 %) ili iz ostalih razloga (2,4 %). Nalazi potvrđuju da Varaždin nije dominantno poslovna destinacija ni destinacija VFR-tipa (engl. *visiting friends and relatives*), već prvenstveno urbana kulturna destinacija s dodatnim potencijalom u prirodnom i manifestacijskom turizmu. Struktura motiva posjeta stoga odražava selektivni karakter turizma u Varaždinu, pri čemu kulturni sadržaji imaju središnju ulogu, dok su prirodna i eno-gastronomska komponenta važni elementi za diversifikaciju ponude i produljenje boravka. Rezultati izravno upućuju na potrebu jačanja integriranog pristupa razvoju destinacije kroz povezivanje kulturnih, prirodnih i gastronomskih elemenata u koherentne i cjelogodišnje turističke proizvode.

Tablica 2. T-test: Percepcija atraktivnosti destinacije prema informiranosti o održivom turizmu

Grupa	N	M	SD	ΔM	t	df	p
Informirani	231	4,15	0,58				
Neinformirani	189	3,72	0,63				
Razlika				0,43	7,27	418	< 0,001

Izvor: vlastiti rad autorice

Rezultati t-testa pokazuju da postoji statistički značajna razlika u prosječnoj procjeni atraktivnosti Varaždina između ispitanika koji su informirani o konceptu održivog turizma i onih koji nisu ($t(418) = 7,27$, $p < 0,001$). Informirani ispitanici destinaciju prosječno ocjenjuju višom ocjenom ($M = 4,15$, $SD = 0,58$) nego neinformirani ($M = 3,72$, $SD = 0,63$). Cohenova d vrijednost od 0,71 ukazuje na velik praktični značaj razlike. Nalazi podupiru H1 te sugeriraju da podizanje razine informiranosti o održivom turizmu može povećati percepciju atraktivnosti grada Varaždina među posjetiteljima.

Tablica 3. Pearsonova korelacija: Održivi turizam i odabir destinacije

Varijable	r	p
Važnost održivosti ↔ Namjera odabira destinacije	0,58	< 0,001

Izvor: vlastiti rad autorice

Tablica 4. Rezultati linearne regresije: Prediktivna moć održivosti

Model	B	SE B	β	p
(Konstanta)	1,45	0,22		< 0,001
Važnost održivosti	0,62	0,08	0,58	< 0,001

$$R^2 = 0,34 \mid F(1, 418) = 56,3 \mid p < 0,001$$

Izvor: vlastiti rad autorice

Rezultati Pearsonove korelacije pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost između važnosti koju ispitanici pridaju održivosti i njihove spremnosti za odabir destinacije ($r = 0,58$, $p < 0,001$). Ispitanici koji pridaju veću važnost održivosti, češće biraju destinacije koje percipiraju kao održive. Regresijska analiza potvrđuje da percepcija važnosti održivosti značajno predviđa namjeru odabira destinacije ($\beta = 0,58$, $p < 0,001$). Model objašnjava 34 % varijance ($R^2 = 0,34$), što predstavlja solidnu razinu prediktivne moći. Ti rezultati potvrđuju istraživački cilj i podupiru važnost održivosti kao ključnog čimbenik u turističkom odlučivanju.

Tablica 5. Rezultati eksploratorne faktorske analize (EFA)

Tvrđnja	Faktor	Faktorsko opterećenje
Grad treba dodatno razvijati kulturne manifestacije	Kulturni razvoj	0,81
Postoji potencijal za integraciju prirode i kulture u ponudi	Integrirani razvoj	0,76
Varaždin treba promovirati održive oblike turizma	Održivost	0,79
Nedostaje dovoljno interpretativnih sadržaja za turiste	Informacijska infrastruktura	0,68
Suradnja lokalne zajednice i turističkih aktera treba biti snažnija	Suradnja i partnerstvo	0,73

Izvor: vlastiti rad autorice

Eksploratorna faktorska analiza (EFA) provedena je kako bi se utvrdile latentne dimenzije koje strukturiraju percepcije ispitanika o razvoju kulturnih i održivih turističkih proizvoda u Varaždinu. Rezultati analize ukazuju na formiranje pet interpretabilnih čimbenika s faktorskim opterećenjima višim od 0,60, što potvrđuje stabilnost faktorske strukture. Prvi čimbenik odnosi se na *Kulturni razvoj*, pri čemu su ispitanici snažno naglasili potrebu za većim brojem kulturnih manifestacija. Drugi identificirani čimbenik, *Integrirani razvoj*, upućuje na značajnu percepciju potencijala kombinacije prirodnih i kulturnih elemenata u turističkoj ponudi. Treći čimbenik – *Održivost* – naglašava važnost usmjeravanja turističkih strategija prema održivim praksama. Četvrti čimbenik odnosi se na *Informacijsku infrastrukturu*, što uključuje potrebu za boljim interpretativnim sadržajima i komunikacijom s posjetiteljima. Peto, *Suradnja i partnerstvo*, odražava važnost koordinacije između lokalnih dionika u planiranju i provedbi turističke ponude. Ti rezultati podupiru ciljeve rada, potvrđuju postojanje jasno diferenciranih područja djelovanja u okviru održivog i kulturnog turizma te pružaju smjernice za strateško usmjeravanje budućih aktivnosti u turizmu Varaždina. Razvijeni čimbenici omogućuju kategorizaciju prijedloga mjera i mogu poslužiti kao osnova za buduće analize i strateško planiranje u destinacijskom menadžmentu.

Unatoč korisnim uvidima koje je pružilo istraživanje o perspektivama razvoja održivog i kulturnog turizma u Varaždinu, valja istaknuti određena metodološka ograničenja. Najznačajnije ograničenje odnosi se na način definiranja uzorka. Naime, ispitanici su odabrani na temelju posjeta Varaždinu tijekom provedbe istraživanja i prema njihovom statusu posjetitelja (turist ili neturist), no nije postavljeno pitanje o zemlji iz koje dolaze. Zbog toga nije moguće donijeti zaključke o nacionalnoj ili međunarodnoj strukturi ispitanika, što može imati utjecaj na tumačenje rezultata vezanih za kulturnu percepciju i preferencije. Nadalje, bez uvida u geografsko porijeklo posjetitelja i njihove kulturne i socijalne kontekste, otežana je komparativna analiza motiva dolaska i percepcije održivosti između domaćih i stranih turista. Buduća istraživanja mogla bi uključiti dodatna pitanja o nacionalnosti ili zemlji prebivališta ispitanika kako bi se omogućila dublja segmentacija tržišta i razvoj prilagođenijih strategija destinacijskog menadžmenta.

5. ZAKLJUČAK

Jedan od ključnih ciljeva ovog rada bio je teorijski utemeljiti i empirijski istražiti mogućnosti razvoja kulturnog i održivog turizma u Varaždinu. Teorijski okvir rada oslanjao se na suvremene koncepte održivog turizma,

kulturne valorizacije prostora te participativnog pristupa u destinacijskom menadžmentu. U teorijskom dijelu rada istaknuto je da kulturni turizam ima potencijal oblikovati dugoročni identitet destinacije i povećati njezinu konkurentnost (Richards, 2018). Rezultati istraživanja potvrdili su ovu pretpostavku – čak 42,9 % ispitanika navodi kulturu i baštinu kao glavni motiv dolaska u Varaždin. Osim toga, rezultati EFA-analize pokazali su da su kulturne manifestacije i integracija kulturnih sadržaja među ključnim čimbenicima razvoja ponude. Time se empirijski podupire teorijska tvrdnja da je kulturni kapital ključan resurs za održivi razvoj urbanih destinacija. Prema teorijskom okviru, održivi turizam podrazumijeva očuvanje resursa, uključivanje lokalne zajednice i razvoj ponude koja minimizira negativne učinke (UNWTO, 2020). Korelacijska i regresijska analiza pokazale su da percepcija važnosti održivosti statistički značajno predviđa odabir destinacije ($r = 0,58$; $\beta = 0,58$; $p < 0,001$), čime je empirijski dokazano da održivost nije samo deklarativna vrijednost već i relevantan čimbenik ponašanja turista. Rezultatima se podupire stav iz literature da održivost može predstavljati diferencijacijski element u turističkoj ponudi. Teorija ponašanja potrošača sugerira da informiranost utječe na percepciju vrijednosti i donošenje odluka (Kotler i Keller, 2006). U ovom istraživanju t-test pokazao je značajnu razliku u procjeni atraktivnosti destinacije između informiranih i neinformiranih ispitanika ($t = 7,27$; $p < 0,001$), što potvrđuje teorijsku tvrdnju. Time se ističe potreba za boljom komunikacijom i interpretacijom sadržaja koji naglašavaju održive i kulturne aspekte Varaždina. Provedena faktorska analiza omogućila je utvrđivanje ključnih razvojnih smjerova (kulturni razvoj, održivost, informacijska infrastruktura, suradnja). Te dimenzije u skladu su s teorijskim pristupima integriranog i participativnog planiranja razvoja destinacije (Bramwell i Lane, 2011). Empirijskim istraživanjem potvrđeno je da posjetitelji prepoznaju važnost višedimenzionalnog razvoja, što ukazuje na potrebu za implementacijom sveobuhvatnih strategija koje uključuju više sektora i aktera.

LITERATURA

- Bakan, R., Salopek, D. (2015) Moderni trendovi u prehrani i njihov utjecaj na ugostiteljsku kuhinju, *Praktični menadžment*, Vol. VI br. 1 (105-110)
- Bošnjak, R., Bošnjak, M. (2024) Hrvatski turizam i regionalna (ne)sigurnost/ Croatian tourism and regional (in)security, *Acta Economica Et Turistica*, Vol. 10 No. 1, str. 93-112, DOI: <https://doi.org/10.46672/aet.10.1.5>
- Bramwell, B., Lane, B. (2011) Critical research on the governance of tourism and sustainability Introduction, *Journal of Sustainable Tourism*, 19(4-5):411-421, DOI:10.1080/09669582.2011.580586

- Čavlek, N., Barttoluci, M., Prebežac, D., Kesar, O. i suradnici (2011) *Turizam, Ekonomske osnove i organizacijski sustav*, Zagreb, Školska knjiga
- Drpić, K., Vukman, M. (2014) Gastronomija kao važan dio turističke ponude u Hrvatskoj, *Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, Vol. 5 No. 1, str. 62-67, UDK 379.8:910.4:641.5
- Glavan, M. (2024) Kvalitetna praksa održivom turizmu i upravljanje kulturnom baštinom, *Acta Economica Et Turistica*, Vol. 10 No. 1, 2024., str. 113-130, <https://doi.org/10.46672/aet.10.1>
- Jelinčić, D.A., Šveb, M. (2021) Utjecaj vizualnih podražaja na emocije u kreiranju kulturno-turističkih doživljaja/ Visual stimuli cues with impact on emotions in cultural tourism experience design, *Acta turistica*, Vol. 33 No. 1, 2021., (str. 39-74), <https://doi.org/10.22598/at/2021.33.1.39>
- Krajinović, V. (2022) Mjerenje održivosti turizma: jesmo li na pravom putu?/ Measuring tourism sustainability are we on the right track? *Acta turistica*, Vol. 34 No. 1, <https://doi.org/10.22598/at/2022.34.1.83>
- Krajinović, V., Čavlek, N. (2025) Pravednost kao preduvjet razvoja pristupačnog turizma – shvaćamo li srž uključivosti?/ Justice as prerequisite of accessible tourism development – do we comprehend the core of inclusion? *Acta turistica*, Vol. 37 No. Special Issue, (str. 99-116), <https://doi.org/10.22598/at/2023.37.SI.99>
- Kotler, P., Keller, K.L. (2006) *Marketing management*, Prentice Hall, ISBN 0-13-145757-8
- Krstinić Nižić, M., Trinajstić, M., Šverko Grdić, Z. (2021) Linkage between tourism and sustainable development in urban areas, *Ekonomski vjesnik : Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues*, Vol. 34 No. 1, <https://doi.org/10.51680/ev.34.1.13>
- Kušen, E. (2001) Turizam i prostor Klasifikacija turističkih atrakcija, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 9 No. 1(21), str. 1-12
- Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine, Narodne novine 13/2021
- Peštek, A., Sarvan, M. (2020) Putovanje prije putovanja: marketing virtualne stvarnosti za podršku veće održivosti turizma/Traveling before traveling: virtual reality marketing in support of greater tourism sustainability, *Acta turistica*, Vol. 32 No. 1, str. 39-74, <https://doi.org/10.22598/at/2020.32.1.39>
- Petrić, L. (2006) Challenges of rural tourism development: European experiences and implications for Croatia / Izazovi razvoja ruralnog turizma : Dosadašnja praksa u Europi i reperkusije na Hrvatsku// *Acta turistica*, 18, 2; 134-170
- Paredes, O., Melo, D., Guamán, A.R., García, M., i Guamán-Guevara, F. (2021). Innovative solutions of non-technological and technological nature needed to improve tourism services, Tungurahua Province, Ecuador. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 69(4), 559-577. <http://dx.doi.org/10.37741/t.69.4.6>
- Powers, Z. (2021). The proliferation of the online sales of tourism activities. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 69(4). <https://doi.org/10.37741/t.69.4.10>
- Richards, G. (2018). Cultural Tourism: A Review of Recent Research and Trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12-21. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>
- Sánchez-Rivero, M., Murillo-González, L., Rodríguez-Rangel, M.C. (2025) Tourism Management Through Natural Language Processing and Sentiment Analysis. A Case Study of the Main Natural Areas of Extremadura, Spain, *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, Vol. 73 No. 1, <https://doi.org/10.37741/t.73.1.12>
- Santich, B. (2004) The study of gastronomy and its relevance to hospitality education and training, *International Journal of Hospitality Management*, Volume 23, Issue 1, P. 15-24, [https://doi.org/10.1016/S0278-4319\(03\)00069-0](https://doi.org/10.1016/S0278-4319(03)00069-0)

- Slivar, I., Golja, T. (2016) *Europsko turističko tržište i trendovi razvoja*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2016, 245, ISBN 978-953-7320-13-3
- Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine, Narodne novine, 2/2023
- Strategija razvoja Grada Varaždina do 2020. godine, Varaždin, 2016. Dostupno na: http://varazdin.hr/upload/2016/12/strategija_razvoja_grada_varazdina_do_2020_godine_584e471f6dd4f.pdf Pristupljeno: 11.06.2025.
- Svržnjak, K., Kantar, S., Jerčinović, S., Kamenjak, D. (2014) *Ruralni turizam: uvod u destinacijski menadžment*, Križevci: Visoko gospodarsko učilište u Križevcima, ISBN 9789536205240
- Šveb Dragija, M., Franić, S. (2024) Eudaimonski turizam: osiguravanje održivosti oblikovanjem smislenih turističkih iskustava/ Eudaimonic tourism: ensuring sustainability through the design of meaningful tourism experiences, *Acta turistica*, Vol. 36 No. 2, 2024., (str. 115-142), <https://doi.org/10.22598/at/2023.36.2.115>
- UNWCED: United Nations World Commission on Environment and Development (1987). Our Common Future (Brundtland Report)
- UNWTO Tourism Highlights, 2005 Edition, Published: 2005 Pages: 10, eISBN: 978-92-844-1190-0
- Vargović, E. (2020) Varaždinske barokne večeri – u susret 50 festivalskih godišta – znanstveni skupovi i djelovanje Zavoda HAZU Varaždin u proučavanju glazbene baštine od 1983. do 2019. godine, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, No. 31, str. 251-297, DOI: 10.21857/m16wjceo89
- Vargović, E., Huzjan, V. (2024) *40 godina djelovanja Zavoda za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Varaždinu (1983.-2023.)*, Urednik akademik Stjepan Čosić, ISBN: 978-953-347-603-2, Zagreb – Varaždin, 2024.
- Vuković, D. (2017) Percipirana vrijednost održive turističke destinacije s aspekta kvalitete, doktorska disertacija, Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, urn:nbn:hr:191:829794
- Zhang, Y., Zhang, J. (2023) Why and how tourism affects green development: evidence for China, *Economic research – Ekonomska istraživanja*, Vol. 36, No. 1, 2181841, <https://doi.org/10.1080/1331677X.2023.2181841>
- Žaper, A. (2004) Kulinarstvo – dio kulture življenja i duhovne baštine u Hrvatskoj turističkoj ponudi, *Naše more, Znanstveno stručni časopis za more i pomorstvo*, Vol. 51 No.5-6 (227-238)
- Yang, S.B., Shin, S.H., Joun, Y., i Koo, C. (2017). Exploring the comparative importance of online hotel reviews' heuristic attributes in review helpfulness: A conjoint analysis approach. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 34, 963-985.

<https://doi.org/10.1080/10548408.2016.1251872>

MREŽNE STRANICE:

<http://varazdin.hr/turizam/> Pristupljeno: 16. 5. 2025.

<http://www.turizam-vzz.hr/istra%C5%BEite/gastronomija/percepcija-kulinarske-sposobnosti.html> Pristupljeno: 11. 6. 2025.

<http://varazdin.hr/turizam/> Pristupljeno: 16. 5. 2025.

<http://www.tourism-varazdin.hr/stari-grad/> Pristupljeno: 17. 5. 2024.

<http://www.tourism-varazdin.hr/povijesna-jezgra/> Pristupljeno 17. 5. 2024.

<http://www.varazdinske-vijesti.hr/nasim-krajem/krece-izrada-projektne-studije-uređenja-dravske-park-sume-zivjeti-z-dravo-m-9954/> Pristupljeno: 17. 5. 2025.

<http://spancirfest.com/varazdinski-spancirfest-turisticki-dogadaj-godine/> Pristupljeno: 17. 6. 2025.

https://hr.wikipedia.org/wiki/Vara%C5%BEdinske_barokne_ve%C4%8Deri Pristupljeno: 17. 6. 2025.

<https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284422456/> pristupljeno 7. 8. 2025.

Perspective on the development of sustainable and cultural tourism in Varaždin

ABSTRACT

This paper is based on research into the perspective of developing sustainable and cultural tourism in Varaždin. As the tourism sector is one of the leading industries in the Republic of Croatia, many cities base their development precisely on tourism growth. Tourism is a part of the present and, therefore, the future of the entire planet, which is why sustainable development has increasingly become a topic of focus for most countries and societal structures. Planning the future development of the economy, especially tourism, must align with the principles of sustainable development. The research conducted focuses on Varaždin's tourist attractions and visitors' perceptions of their attractiveness and potential for the development of sustainable and cultural tourism. The research problem relates to the insufficient valorization and promotion of sustainable and cultural tourism in Varaždin, as well as the need for a better understanding of tourist motivations and attitudes toward the city's attractions in the context of sustainable cultural tourism development. The main goal of the research is to determine to what extent sustainable and cultural tourism influences the choice of a tourist destination and how respondents perceive the attractiveness of tourist locations in Varaždin. The results of the research show that the respondents' motivations for visiting Varaždin reveal a dominance of cultural tourism. Nearly half of the respondents believe that cultural tourism can influence the attractiveness and selection of a tourist destination, as they cite culture and heritage as the main reasons for their visit, and believe that Varaždin has strong potential for the development of sustainable and cultural tourism.

Keywords: sustainable and cultural tourism, development, destination, attractions, Varaždin

Izazovi i potencijali razvoja kulturnog i kreativnog turizma u regiji Istočna Hrvatska

Prethodno priopćenje

Matea Topić Crnoja

Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 244, 10000 Zagreb
matea.topic@unicath.hr

Nika Đuho

Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 244, 10000 Zagreb
nika.djuho@unicath.hr

Davorka Topić Stipić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
Matice hrvatske, 88000 Mostar, Bosna i Hercegovina
davorka.topicstipic@ff.sum.ba

SAŽETAK

Povezanost kulturnih i kreativnih sadržaja s turizmom već je niz godina u fokusu znanstvenog istraživanja s ciljem definiranja njihove međusobne povezanosti i ovisnosti. Kulturni turizam od dugo smatranog nišnog turizma postao je svojevrsni masovni turizam, što je posljedica prvenstveno klimatskih promjena koje su posebno vidljive u ljetnoj turističkoj sezoni, kada je onemogućen dulji boravak na otvorenom. Drugi razlog masovnosti kulturnog turizma jest i promjena turističke motivacije za putovanjem, pri čemu je kultura vrlo visoko na popisu motiva zbog kojih turisti odabiru određenu destinaciju. Na temelju toga vidljivo je kako kulturni turizam, kao i njegova svojevrsna potkategorija – kreativni turizam – imaju izuzetno velik potencijal daljnjeg razvoja. S tim je povezana i potreba njihove promocije na emitivnim tržištima. Razvoj kulturnog i kreativnog turizma posebno je važno pitanje u destinacijama koje nastoje osigurati cjelogodišnji turizam i smanjiti potrošnju okolišnih resursa u turizmu i osigurati njegovu održivost. Prema razvojnim strategijama hrvatskog turizma, upravo su to ciljevi koji se nastoje ostvariti uz dodatnu potrebu

poticanja razvoja turističke ponude u Istočnoj Hrvatskoj. Ovaj rad usmjerit će se upravo na potencijale razvoja kulturnog i kreativnog turizma na području te regije. U radu će se primjenjivati sekundarni podaci dostupni na internetskim stranicama Državnog zavoda za statistiku, te će se na temelju njih provesti SWOT-analiza.

Ključne riječi: kulturni turizam, kreativni turizam, održivi turizam, regija Istočna Hrvatska, SWOT-analiza

1. UVOD

Povezanost kulturnih i kreativnih sadržaja s turizmom niz godina u fokusu je znanstvenog istraživanja s ciljem definiranja njihove međusobne povezanosti i ovisnosti. Neosporno je da zbog promjena u stilu života, kao i same motivacije turista za putovanjem, kultura postaje jedna od nositeljica promocije turističkih destinacija. Kulturni i kreativni turizam danas sve više postaju ključni elementi održivog razvoja destinacija, posebno onih koje su bogate prirodnim i kulturno-povijesnim resursima. Tu se zasigurno može ubrojiti i Istočna Hrvatska, koja unatoč brojim preprekama i izazovima, kao što je loša demografska slika, manjak ekonomske razvijenosti i nedovoljna suradnja različitih razina vlasti, obiluje resursima koji bi mogli osigurati održiv razvoj kulturnog i kreativnog turizma. Podaci i istraživanja pokazuju kako su turisti zadovoljni elementima kulturnog turizma u toj regiji, poglavito kada je riječ o tradiciji i očuvanju kulturne baštine i autentičnosti ponude, što daje dobar temelj za daljnji razvoj takvih oblika turizma. Prestanak pasivnog sudjelovanja u kulturnom turizmu kroz samo promatranje i kreativno uključivanje turista u kulturu i život lokalne zajednice predstavlja povezivanje tih dviju industrija te se, povezivanjem sa sektorima obrazovanja i poduzetništva, stvara dobar temelj za konkurentnost na turističkom tržištu. Ovaj rad istražuje razvojne izazove kulturnog turizma u regiji Istočna Hrvatska s posebnim naglaskom na kreativnu industriju i važnost njezine turističke promocije. Poseban je naglasak stavljen na razumijevanje, ulogu i značaj kreativnih i kulturnih industrija u turizmu te SWOT-analizu službeno dostupnih podataka o turističkoj ponudi i njezinim rezultatima u županijama istočne Hrvatske i ulozi kreativnih industrija i kulturnog turizma.

2. KREATIVNE I KULTURNE INDUSTRIJE U TURIZMU

Postoji opći konsenzus o podrijetlu kreativnog turizma kao oblika kulturnog turizma, koji je nastao u kontekstu „kreativnog zaokreta“ u društvu i kao moguća alternativa „masovnom kulturnom turizmu“ (Baixinho i sur., 2021).

Duxbury i Richards (2019: 2-4) objašnjavaju četiri faze razvoja kreativne industrije koje su se nadograđivale i sve su još uvijek aktivne.

Pojam kreativne industrije prvi put spominje se 1994. godine u australskom strateškom dokumentu *The Commonwealth's Role in Australian Cultural Development*. Mnogi aspekti kreativnosti i suvremene kulture danas potpadaju pod definiciju kulturnog turizma prema UNWTO-u (2018: 13), koja uključuje „umjetnost i arhitekturu, povijesnu i kulturnu baštinu, kulinarsku baštinu, književnost, glazbu, kreativne industrije te žive kulture s njihovim načinom života, sustavima vrijednosti, vjerovanjima i tradicijama.“ To upućuje na značajnu integraciju kreativne ekonomije i kulturnog turizma. Istraživanja UNWTO-a pokazuju da 81 % nacionalnih turističkih uprava smatra „suvremenu kulturu i kreativnost“ (film, izvedbene umjetnosti, dizajn, moda, novi mediji itd.) dijelom kulturnog turizma (UNWTO, 2018). Spajanjem pojma kreativnosti i industrije nastoji se naglasiti tržišna valorizacija same kreativne industrije, kao i njezin prihodovni učinak na nacionalno gospodarstvo. Smatra se da se pojam kreativne industrije razvio kroz užu specifikaciju kulturne industrije koja je razvojem novih tehnologija doživjela značajne promjene.

Hartley (2005) smatra da je kreativna industrija zamijenila kulturnu industriju s obzirom na to da povezuje kreativnost i umjetnost sa širom javnošću preko masovnih medija i komunikacijskih kanala u kojima su gledatelji i slušatelji također sukreatori sadržaja. Flew (2012) iznosi da pojam kulturne industrije ima dugo teorijsko i ideološko podrijetlo koje se veže za neomarksističku kritiku umjetnosti i kulture koja je pod utjecajem industrijskog kapitalizma. UNESCO u svom dokumentu *Culture, Trade and Globalization* iz 2000. godine definira kulturnu industriju kao „industriju koja kombinira kreiranje, proizvodnju i komercijalizaciju nematerijalnog sadržaja koji počiva na kulturi. Ti sadržaji, u obliku dobra ili usluge, obično su zaštićeni pravom na intelektualno vlasništvo (engl. *copyright*).“ Prema UNESCO-u, kulturna industrija je znanjem i radom intenzivna industrija koja stvara nova radna mjesta i bogatstvo te njeguje kreativnost – *input* od kojeg je stvorena kao i inovacije u procesu proizvodnje i komercijalizacije (UNESCO, 2000).

Kada se govori o kreativnim industrijama, uz to što nema općeprihvaćene definicije, u upotrebi su i različiti pojmovi koji su sadržajno isti ili jako slični pojmu kreativne industrije. Američki stručnjaci koriste pojam „industrije autorskih prava“ i „industrija zabave“, dok europski akademski krugovi koriste pojam „kreativne industrije“ i „kulturne industrije“. Također, moguće je čuti pojmove poput „industrija slobodnog vremena“, „medijska industrija“ i „industrija sadržaja“ (Jovičić, 2006: 240). Sveobuhvatnu definiciju kreativne industrije objasnio je UNCTAD (United Nations Conference

on Trade and Development) 2008. godine kao „cikluse stvaranja, proizvodnje i distribucije dobara i usluga koji koriste kreativnost i intelektualni kapital kao primarni input; skup aktivnosti temeljenih na znanju, usmjerenih ali ne ograničenih samo na umjetnost, koji potencijalno stvaraju prihode od trgovine i prava na intelektualno vlasništvo; riječ je o materijalnim proizvodima kao i nematerijalnim, intelektualnim i umjetničkim uslugama s kreativnim sadržajem, ekonomskom vrijednošću i tržišnim ciljevima; na raskrižju su obrtničkog, uslužnog i industrijskog sektora; tvori novi dinamični sektor u svjetskoj trgovini.“ (UNCTAD, 2008).

Europski parlament u *Izjuješću o koherentnoj politici EU za kulturnu i kreativnu industriju* iz 2016. godine ističe da je kreativna industrija „temeljena na kulturnim vrijednostima, individualnoj kreativnosti, vještinama i talentu s mogućnošću kreiranja bogatstva i radnih mjesta iz intelektualnog vlasništva“ (EU Parlament, 2016). Većina iznesenih institucionalnih definicija kreativne industrije stavlja naglasak na individualnu kreativnost, talent ili vještinu pojedinca koja čini temelj same industrije te njezinu tržišnu unovčivost. Kako ističe Foord (2009), europske države, regije ili gradovi odabiru kreativnu industriju koju žele promovirati i dodatno razvijati, s ciljem stjecanja prepoznatljivosti u svijetu. Van der Pol (2007) smatra da usvajanjem ekonomskog pristupa kulturnoj i kreativnoj industriji te suradnjom različitih globalnih i nacionalnih institucija veći broj investitora bit će spreman investirati u spomenute industrije. Stoga danas nije moguće zanemariti značaj i pozitivni utjecaj kreativne industrije na razvoj i konkurentnost turističke ponude neke destinacije.

3. PROMOCIJA I NAČELA KULTURNOG I KREATIVNOG TURIZMA

U turizmu je potrošač turist, onaj koji putuje do proizvoda, destinacije, a ne putuje proizvod do potrošača kao u ostalim slučajevima. Promociju je potrebno provoditi na globalnom i izuzetno konkurentnom tržištu turističke ponude te je važno imati na umu specifičnost turističkog proizvoda, odnosno to da je on neopipljiv (Jakovljević, 2012). Turističke zajednice, kako nacionalne tako i regionalne, imaju zahtjevan zadatak promoviranja turističkog proizvoda u kojem se dominantno prodaje doživljaj i iskustvo, relaksacija, kao i novo znanje i vještine. Razvojem novih oblika turizma poput kulturnog, zdravstvenog, kongresnog, sportskog, religijskog, ruralnog (nazivaju se tržišne turističke niše) promocija destinacije postaje složenija s obzirom na to da je potrebno prenijeti specifičnu poruku specifičnom turistu. U svemu tome treba biti kreativan jer je naglasak uvijek na prihodovnoj strani.

Jelinčić i Žuvela (2012) iznose da je kulturni turizam, od nišnog turizma, postao masovni te da je zbog toga došlo do razvoja nove podvrste kulturnog turizma – kreativnog turizma. Iako ne postoje konkretni podaci o obujmu kreativnog turizma, postoje određeni pokazatelji rasta potražnje – postotak mladih putnika diljem svijeta koji su naveli da su iskoristili praznike za razvoj kreativnog potencijala porastao je s 18 % u 2012. godini na više od 30 % u 2017. godini (Duxbury, Richards, 2019: 1).

Prema UNESCO-u, kreativni turizam predstavlja novu generaciju turizma koju odlikuje želja turista za većom razinom obrazovne, emocionalne i perceptivne interakcije s lokalnim stanovništvom i njihovim svakodnevnim životima (UNESCO, 2006). Za postizanje dugoročne ekonomske koristi za lokalnu zajednicu, turizam se mora zasnivati na načelima održivosti koja nalažu očuvanje okoliša, kulturne baštine i uključivanje lokalnog stanovništva u sve procese vezane za turistički razvoj u destinaciji.

U dokumentu *Guiding Principles of Sustainable Investment in Tourism* kojeg su 2025. godine zajednički razvili UNCTAD i UNWTO (World Tourism Organisation) navode se četiri vodeća načela, dimenzije, za održiva ulaganja u turizam: dimenzija upravljanja, ekonomska dimenzija, sociokulturna dimenzija i ekološka dimenzija (United Nation and World Tourism Organisation, 2025). Smolčić Jurdana (2005) održivost turizma temelji na četiri osnovna načela održivosti, a to su ekološko, sociokulturno, ekonomsko i tehnološko. Ekološka održivost predstavlja očuvanje i dugoročnu brigu o prirodnim resursima destinacije. Sociokulturna održivost predstavlja turistički razvoj koji u obzir uzima očuvanje kulturne i povijesne baštine destinacije kao i očuvanje identiteta lokalnog stanovništva. Treće ekonomsko načelo održivosti predstavlja turistički razvoj destinacije uz primarno očuvanje prirodnih resursa tako da i buduće generacije od njih mogu ostvarivati korist. Posljednje načelo održivosti turizma nalaže da dugoročnim ekonomskim razvojem dolazi do tehnološkog napretka koji bi posljedično supstituirao iskorištavanje i iscrpljivanje prirodnih resursa.

Kao što je vidljivo, u postizanju održivog razvoja turizma u destinacijama očuvanje prirodne i kulturne baštine čini ključni element. Međuovisnost i povezanost kreativnog i kulturnog turizma dolazi do izražaja i kada je riječ o održivom razvoju turizma. Kultura i kreativnost predstavljaju temelj održivog razvoja turizma posebno u onim regijama koje su bogate prirodnim i kulturno-povijesnim resursima. Kreativna komponenta kulturnog turizma osigurava uključivanje turista u kulturu i život lokalne zajednice, što povećava afektivnu privrženost turista toj destinaciji. Turist koji se emocionalno veže za određenu destinaciju, vjerojatnije će ponovno posjetiti tu destinaciju, što se može smatrati uspješnom i učinkovitom turističkom promocijom.

4. SWOT-ANALIZA: POTENCIJALI I PRIJETNJE RAZVOJU KREATIVNOG I KULTURNOG TURIZMA U REGIJI ISTOČNA HRVATSKA

Za potrebe analize stanja i potencijala razvoja kulturnog turizma korištena je SWOT-analiza. SWOT-analiza je analitički alat koji se najčešće koristi u strateškom planiranju. SWOT-analiza omogućuje uvid u snage, slabosti, mogućnosti i prijetnje, zbog čega pruža temeljit uvid u analiziranu problematiku. Snage i slabosti odnose se na unutarnje probleme i sadašnje stanje, dok su mogućnosti i prijetnje vanjske i odnose se na „potencijalno“ buduće stanje proučavane problematike (Bežovan, 2000).

Za potrebe ovog rada SWOT-analizom kulturnog turizma obuhvaćeno je područje regije Istočna Hrvatska koja obuhvaća pet županija: Virovitičko-podravsku, Požeško-slavonsku, Brodsko-posavsku, Osječko-baranjsku i Vukovarsko-srijemsku županiju. Regija obuhvaća 22,1 % kopnenog dijela RH, 17,2 % stanovništva RH (s ukupno 665 858 stanovnika), 998 naselja i 127 jedinica lokalne samouprave (22 grada i 105 općina). (DZS, 2021; LZMK, 2025).

SWOT-analizom obuhvaćene su kategorije iz sveukupne turističke ponude odabranih županija koje se odnose na kulturni turizam: kulturne i prirodne znamenitosti, kulturne institucije i očuvanje tradicije, te manifestacije i događanja. Elementi iz SWOT-analize podijeljeni su u nekoliko kategorija čimbenika: geografski, demografski, ekonomski, infrastrukturni, politički, ekološki te sociokulturni čimbenici. SWOT-analiza temelji se na sekundarnim podacima. U analizi su korišteni javno dostupni podaci Državnog zavoda za statistiku, službenih stranica Turističkih zajednica odabranih županija, strategije razvoja turizma odabranih županija, podaci Instituta za turizam i publikacije Ministarstva turizma i sporta.

4.1 REGLED TURISTIČKIH TRENDOVA U REGIJI ISTOČNA HRVATSKA

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku (tablica 1). od 2022. do 2024. godine zabilježeno je povećanje broja noćenja turista u regiji Istočna Hrvatska (DZS, 2024). Najveći broj noćenja turista bilježi Osječko-baranjska županija, a slijedi je Vukovarsko-srijemska, dok je najmanji broj noćenja turista zabilježen u Virovitičko-podravskoj županiji. Udio noćenja u broju ukupnih noćenja u Republici Hrvatskoj za 2024. godinu iznosi tek 0,65 %, što je vrijedan pokazatelj trenutnog stanja i neiskorištenih mogućnosti, što potvrđuje ciljeve ovog istraživanja.

Tablica 1. Broj noćenja turista u regiji Istočna Hrvatska

	2022.	2023.	2024.
Republika Hrvatska	90 040 177	92 376 832	93 683 814
Virovitičko-podravska	32 323	36 032	42 920
Požeško-slavonska	61 067	64 782	66 678
Brodsko-posavska	58 118	68 137	71 509
Osječko-baranjska	218 462	253 118	265 554
Vukovarsko-srijemska	123 683	150 735	158 101

Izvor: Državni zavod za statistiku

Podaci Instituta za turizam (2023) za razdoblje 2019. – 2022./2023. ukazuju na stabilnost dobne strukture posjetitelja kontinentalnog turizma, uključujući Istočnu Hrvatsku, pri čemu najveći udio čine osobe od 30 do 49 godina (50,8 %), slijede posjetitelji stariji od 50 godina (31,1 %) te mlađi od 29 godina (18,1 %). Struktura prihoda kućanstava bilježi pad udjela posjetitelja s mjesečnim primanjima do 2000 eura te porast udjela onih s primanjima iznad 3500 eura, dok je udio u srednjoj kategoriji ostao stabilan. Analiza duljine boravka pokazuje porast kraćih boravaka od 1 do 3 noćenja (52,3 %) te smanjenje duljih boravaka od 8 i više noćenja, uz neznatne promjene u kategoriji od 4 do 7 noćenja. Posjetitelji se najčešće koriste osobnim automobilom (58,8 %), zatim zrakoplovom (30,5 %), dok su ostali oblici prijevoza manje zastupljeni. Većina destinaciju posjećuje višekratno (46,5 %), a glavni motivi putovanja su odmor (49,9 %), poslovne aktivnosti (22 %) i posjet rodbini i prijateljima (14,3 %), uz manji udio zdravstvenih, obrazovnih i vjerskih razloga. Kao dominantan izvor informacija ističe se internet (59,2 %), a prosječni dnevni izdaci po posjetitelju iznose 135,62 eura, obuhvaćajući troškove smještaja, ugostiteljskih usluga, trgovine, kulturnih i zabavnih sadržaja, sporta, rekreacije i lokalnog prijevoza. Slika 1 prikazuje podatke o stupnju zadovoljstva elementima turističke ponude za razdoblje 2019. te 2022./2023. godine.

Vidljivo je kako posjetitelji uglavnom izražavaju visoko ili vrlo visoko zadovoljstvo pojedinim elementima usluge u destinaciji. Elementi kod kojih je zabilježeno najveće zadovoljstvo uglavnom se odnose na kulturne aspekte destinacije. S druge strane najmanje zadovoljstvo u obje promatrane godine zabilježeno je za elemente koji se odnose na infrastrukturne elemente turističke ponude u destinaciji (IZT, 2023).

Slika 1. Stupanj zadovoljstva elementima turističke ponude
Izvor: Institut za turizam

Rang*	Elementi ponude	2019. (%)	2022./2023. (%)
1.	Osobna sigurnost	93,8	95,3
2.	Ukupni boravak	89,6	93,6
3.	Atmosfera, ugodaj	88,2	92,8
4.	Gostoljubivost lokalnog stanovništva	91,1	92,6
5.	Kultura i umjetnost	82,7	91,4
6.	Ljepota prirode i krajolika	89,3	91,3
7.	Ljepota mjesta	87,5	91,1
8.	Gastronomska ponuda u mjestu	82,7	90,6
9.	Smještajni objekt	79,2	88,9
10.	Mogućnosti kvalitetnog kretanja pješice u destinaciji	82,3	88,6
11.	Prometna dostupnost destinacije	80,5	88,0
12.	Prilagođenost destinacije djeci	83,1	87,5
13.	Ekološka očuvanost prostora	75,4	87,3
14.	Uređenost mjesta	81,5	86,2
15.	Označavanje znamenitosti	79,6	85,5
16.	Pješačke staze	81,3	83,5
17.	Sportski sadržaji	66,5	83,3
18.	Čistoća plaža	84,8	83,2
19.	Mogućnost za kupnju	74,5	83,1
20.	Događanja i manifestacije	61,8	82,2
21.	Informacije u destinaciji	77,9	81,6
22.	Opremljenost/uređenost plaža	82,4	81,4
23.	Lokalni javni prijevoz	68,1	79,9
24.	Besplatni internet u destinaciji	78,8	79,8
25.	Prilagođenost destinacije osobama s posebnim potrebama	57,4	79,0
26.	Informacije/edukacija u zaštićenim prirodnim područjima	60,7	77,2
27.	Ponuda organiziranih izleta u okolicu	62,9	74,7
28.	Zabava/noćni život	55,3	74,6
29.	Promet u mjestu	66,8	73,1
30.	Biciklističke rute i staze	59,6	71,5

* Rang prema zbroju postotaka za ocjene 6 i 7 na skali od 1 (jako loše) do 7 (odlično).

Stupanj zadovoljstva: Vrlo visok Visok Srednji Nizak Vrlo nizak

U tablici 2 naveden je broj kulturnih i prirodnih znamenitosti, manifestacija i događanja te kulturnih institucija u županijama regije Istočna Hrvatska. Gotovo sve županije imaju istaknut broj manifestacija i događanja i obiluju kulturnim i prirodnim znamenitostima i kulturnim institucijama, što predstavlja dobru polazišnu točku za razvoj održivog kulturnog turizma.

Tablica 2. Ponuda u kategoriji kulturnog turizma na području regije Istočna Hrvatska

	Kulturne i prirodne znamenitosti	Manifestacije i događanja	Kulturne institucije i očuvanje tradicije
Osječko-baranjska	101	109	81
Brodsko-posavska	16	42	11
Virovitičko-podravska	33	79	13
Vukovarsko-srijemska	6	14	42
Požeško-slavonska	46	62	11

Izvor: izrada autorica prema podacima sa službenih stranica turističkih zajednica županija regije Istočna Hrvatska, 2024.

4.2 REZULTATI SWOT-ANALIZE KULTURNOG TURIZMA

Na temelju svih iznesenih službenih podataka, izrađena je SWOT-analiza koja je prikazana u tablici 3.

Tablica 3. SWOT-analiza kulturnog turizma u regiji Istočna Hrvatska

SNAGE ◦ geografski položaj regije ◦ pogodna klimatska obilježja ◦ brojnost zaštićenih područja ◦ raznolikost flore i faune ◦ kvaliteta očuvanog okoliša ◦ prostor agrarne tradicije ◦ bogata kulturno-povijesna baština ◦ kultura i umjetnost ◦ izuzetan kreativni kapital ◦ događanja i manifestacije ◦ gostoljubivost domaćina ◦ autentičnost kulture, tradicionalne gastronomije i nematerijalne kulturne baštine ◦ rast broja turističkog noćenja ◦ sigurnost zemlje ◦ postojanje strategija razvoja turizma	SLABOSTI ◦ kratka prosječna dužina boravka ◦ niski prihodi od turizma ◦ neuređenost urbanih središta i ruralnih predjela ◦ nedostatak kvalitetnih smještajnih objekata ◦ nedostatna turistička infrastruktura i signalizacija ◦ nedostatna sredstva i stručni kadar za promotivne aktivnosti ◦ neprepoznatljiv turistički identitet ◦ nedostatna povezanost i turistička zaokruženost unutar regija ◦ nedostatna cestovna i željeznička povezanost destinacije s ostatkom Hrvatske, ali i unutar regija ◦ nedostatna podrška poduzetnicima ◦ needuciranost stanovništva o potencijalima razvoja turizma ◦ iseljavanje mladog i obrazovnog kadra
PRILIKE ◦ neiskorištenost dostupnih resursa ◦ ekološka očuvanost ◦ neistraženost destinacije ◦ rast interesa prema ruralnim prostorima ◦ porast razine svijesti o potrebi očuvanja prirodne i kulturno-povijesne baštine ◦ povezivanje kreativne i kulturne industrije u turističke svrhe ◦ povećanje potražnje za lokalnim i autentičnim proizvodima ◦ ekološka proizvodnja ◦ oživljavanje starih zanata	PRIJETNJE ◦ nizak indeks gospodarske razvijenosti ◦ neujednačen razvoj regija na razini Hrvatske ◦ prometna izoliranost ◦ nedostatak koordinacije između državne i lokalne samouprave ◦ konkurencija iz susjedstva i u priobalju ◦ nedovoljna povezanost poslovnih subjekata u funkciji turizma ◦ nedovoljna spremnost i kapacitiranost za povlačenje sredstava iz EU fondova ◦ nedostatak radne snage

PRILOKE	PRIJETNJE
◦ brendiranje lokalnih proizvoda ◦ razvoj inovativne marketinške strategije u turizmu ◦ promocija kreativna i kulturnog turizma koji počiva na održivosti ◦ porast turističkih dolazaka ◦ povećanje kvalitete turističkih usluga ◦ povećanje smještajnog kapaciteta ◦ povezivanje objekata u turističke svrhe ◦ unaprjeđenje prometne povezanosti i infrastrukture ◦ povećanje suradnje između regija ◦ prekogranična suradnja u pružanju turističkog doživljaja ◦ korištenje izvora financiranja iz EU fondova	◦ nedovoljna prepoznatljivost turističkog proizvoda ◦ nedostatna ulaganja u turistički razvoj ◦ nedostatna ulaganja u razvoj kreativne i kulturne industrije ◦ odlazak mladih, starenje populacije i odljev mozgova ◦ odumiranje sela (de-agrarizacija) ◦ izumiranje starih zanata

Izvor: izrada autorica

4.3 ČIMBENICI KAO PREDIKTORI RAZVOJA KULTURNOG TURIZMA

Regija Istočna Hrvatska, s bogatom poviješću, raznolikim kulturnim naslijeđem i autentičnim tradicijama, ima velik potencijal za razvoj ovog vida turizma. Promocija potencijala koje ima Istočna Hrvatska jedan je od ključnih čimbenika i prediktora razvoja kreativnog i kulturnog turizma. Kako bi se u potpunosti iskoristile prednosti kulturnog turizma, važno je sagledati ključne čimbenike koji omogućuju njegov razvoj. U nastavku će biti analizirani geografski, demografski, ekonomski, politički, infrastrukturni, ekološki i sociokulturni čimbenici koji oblikuju mogućnosti i izazove kulturnog turizma u ovoj regiji.

Regija Istočna Hrvatska odlikuje se povoljnim geografskim položajem, pogodnim klimatskim obilježjima, brojnošću zaštićenih područja, raznolikošću flore i faune, kvalitetom očuvanog okoliša, što nije u potpunosti iskorišteno i prepoznato (posebice u odnosu na priobalje) u funkciji razvoja turizma. Povoljan geografski položaj i kvaliteta okoliša i postojećih resursa mogu se iskoristiti za uspostavljanje prekogranične suradnje kako bi se ponudio jedinstven turistički doživljaj. Povoljan geografski položaj također treba ojačati daljnjim razvojem prometne infrastrukture, što se odnosi na jačanje cestovnog i željezničkog prometa radi veće dostupnosti same regije i privlačenja stranih investitora. Uz to je potrebno jačanje prometne infrastrukture u manjim mjestima i ruralnim sredinama te jačanje povezanosti

među gradovima i općinama unutar same regije kako bi se mogla uspostaviti i bolja suradnja među županijama koje bi mogle inovirati postojeću turističku ponudu.

Promatrajući međupopisno razdoblje od 2011. do 2021. godine vidljivo je kako se regija Istočna Hrvatska i dalje suočava s negativnim demografskim trendovima. Negativno prirodno kretanje stanovništva osnaženo je izrazitom emigracijom, što je rezultiralo i degradacijom biološke strukture stanovništva (DZS, 2024). Upravo demografska situacija regije Istočna Hrvatska predstavlja jedan od najkritičnijih izazova za održivi razvoj kulturnog turizma. Regija je pogođena intenzivnim iseljavanjem stanovništva, osobito mladih i obrazovanih osoba, što smanjuje raspoloživost ljudskog kapitala te čuvara i prenositelja kulture i tradicije. Prisutnost starijeg stanovništva koje njeguje tradiciju i kulturu još uvijek pridonosi autentičnosti destinacije, no za održivost kulturnog turizma potrebno je potaknuti mlade ljude (koji su općenito nositelji razvoja) kroz različite oblike poticaja (obrazovni programi, olakšice za poduzetnike) na promociju, obnovu, očuvanje i prenošenje kulture i tradicije.

U regiji Istočna Hrvatska nisu u potpunosti iskorišteni dostupni resursi koji bi mogli privući strane investitore i aktivirati ekonomiju regije. Regija Istočna Hrvatska još uvijek se suočava s niskim prihodima od turizma i ograničenim izvorima financiranja, što dodatno otežava činjenica sezonalnosti turizma i smanjenog smještajnog kapaciteta, te nemogućnosti izvlačenja sredstava iz EU-fondova. Što se tiče gospodarske aktivnosti, BDP po stanovniku ispod nacionalnog prosjeka zabilježilo je čak 17 županija, a među njima se ističu tri županije u regiji Istočna Hrvatska, Požeško-slavonska (52,5 % nacionalnog prosjeka), Virovitičko-podravska (72,2 % nacionalnog prosjeka) i Vukovarsko-srijemska županije (61,8 % nacionalnog prosjeka) (Ministarstvo turizma i sporta, 2023). S druge strane niski troškovi boravka mogu biti dodatan motiv za dolazak u destinaciju, a daljnje ulaganje u (kulturni) turizam može biti generator dodatnih prihoda za lokalnu zajednicu.

Sigurnost destinacije i politička stabilnost čimbenici su koji omogućuju daljnji razvoj kulturnog turizma u regiji. Na razini lokalnih zajednica uočeni su određeni naponi za daljnji razvoj (kulturnog) turizma (koji se ponajprije očituju kroz nove marketinške strategije i razvoj turizma). Međutim koordinacija između nacionalne i lokalne razine često je nedostatna, a sporost administrativnih procesa otežava provedbu inicijativa koje dolaze s lokalne razine. Regulative moraju voditi računa o specifičnostima regije, posebice regulative koje se odnose na razvoj ruralnog turizma. Potrebno je povećati

olakšice i poticaje za razvoj poduzetništva u regiji Istočna Hrvatska i ojačati međusektorsku suradnju posebice suradnju između kulture, turizma, poduzetništva i obrazovanja.

Što se tiče infrastrukture, u regiji Istočna Hrvatska uočena je zadovoljavajuća ponuda kulturnih institucija i manifestacija, s kulturno-prirodnom baštinom. No za daljnji razvoj kulturnog turizma potrebno je ojačati lokalnu infrastrukturu, odnosno jačati prometnu dostupnost i povezanost te povezati poslovne subjekte u službi daljnjeg razvoja turizma kao i povećati smještajni kapacitet. Uz navedeno uređenje urbanih središta i ruralnih predjela može pridonijeti većem interesu prema destinaciji, kao i uvođenje turističke infrastrukture i signalizacije kako bi se posjetiteljima olakšao boravak u destinaciji.

Regija Istočna Hrvatska odlikuje se očuvanim prirodnim resursima, raznolikošću flore i faune i zaštićenim prirodnim područjima. Kvaliteta okoliša u velikoj mjeri doprinosi atraktivnosti regije, koja se može promovirati kroz kombinaciju turističkih proizvoda koji povezuju kulturnu i prirodnu baštinu (eko-etno sela, agroturizam). S obzirom na snažnu agrarnu tradicije regije, ekološka proizvodnja i stvaranje autentičnosti lokalnog proizvoda može poslužiti kao snažan promotivni alat za privlačenje posjetitelja, ali i očuvanje prirodnih kultura.

Posjetitelji najveće zadovoljstvo iskazuju upravo prema kulturnoj ponudi, sigurnosti destinacije, gostoljubivosti domaćina, autentičnosti destinacije, tradicionalne gastronomije i sveukupne nematerijalne kulturne baštine. Za jačanje kulturnog turizma potrebno je ojačati svijest lokalne zajednice o njihovoj autentičnosti, te raditi na zadržavanju mladih koji će očuvati i prenositi kulturu i tradiciju svojstvenu ovoj regiji.

5. ZAKLJUČAK

Međuovisnost i povezanost kreativnog i kulturnog turizma, osim u vrlo sličnim definicijama tih pojmova, do izražaja dolazi i kada je riječ o održivom razvoju turizma. Kultura i kreativnost predstavljaju temelj održivog razvoja turizma posebno u onim regijama koje su bogate prirodnim i kulturno-povijesnim resursima, što regija istočne Hrvatske zasigurno jest. Cilj je rada bio analizirati izazove i potencijale regije Istočna Hrvatska u segmentu kulturnih i kreativnih industrija. Kako je pokazala SWOT-analiza, među glavnim su snagama te regije dobar geografski položaj, povoljna klima, raznolikost flore i faune, kao i bogatstvo povijesnom i kulturnom baštinom te očuvanost tradicionalnog stila života lokalnog stanovništva. Prilike i potencijali te regije vidljivi su upravo u ekološkoj očuvanosti prostora kao i u porastu motivacije

turista za posjetom ruralnim područjima u kojima će moći aktivno iskusiti kulturu lokalne zajednice. Najveće zadovoljstvo turisti su iskazali prema kategorijama koje se odnose na autentičnost, tradiciju, kulturnu ponudu, odnosno na aspekte kulturnog turizma, što je dobro polazište za daljnje planiranje i razvoj održivog kulturnog i kreativnog turizma. Usprkos tome regija je opterećena ponajprije demografskim, ali i infrastrukturnim i institucionalnim negativnim čimbenicima. Daljnji razvoj održivog kulturnog turizma zahtijeva međusektorski pristup, umrežavanje kreativnosti i kulture, turizma, obrazovanja i poduzetništva, ali i bolju koordinaciju između nacionalne i lokalne razine vlasti. Preduvjet održivosti kulturnog turizma leži u uključivanju lokalne zajednice u svim fazama od planiranja do upravljanja turističkom ponudom. Također, potrebno je jače povezivanje postojeće kulturne i prirodne baštine s kreativnom industrijom, što bi osiguralo održiv turistički razvoj regije Istočna Hrvatska. Također ciljani oblici promocije kao oblika marketinških alata iznimno su važni za uspjeh te industrije.

LITERATURA

- Baixinho, A., Santos, C., Couto, G., Albergaria, I. S. d., Silva, L. S. d., Medeiros, P. D., & Simas, R. M. N. (2021). Islandscares and Sustainable Creative Tourism: A Conceptual Framework and Guidelines for Best Practices. *Land*, 10(12), 1302. <https://doi.org/10.3390/land10121302>
- Bežovan, G. (2000). Mogućnosti razvoja modela kombinirane socijalne politike u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 3 (3), 289-298.
- Državni zavod za statistiku (2024) Turizam. <https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/turizam/>. Pristupljeno 14. lipnja 2025
- Duxbury, N., & Richards, G. (Eds.) (2019). A research agenda for creative tourism. Edward Elgar Publishing Ltd., <https://doi.org/10.4337/9781788110723>
- Državni zavod za statistiku (2021) Objavljeni konačni rezultati Popisa 2021, <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270> Pristupljeno 1. 6. 2025.
- Europski parlament (2016). Report on a coherent EU policy for cultural and creative industries, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0357_EN.html
- Flew, T., (2012). *The creative industries – Culture and policy*, SAGE, Thousand Oaks, California, 91320.
- Foord, J., (2009). Strategies for creative industries: an international review, *Creative Industries Journal*, 1(2), str. 91-11.
- Hartley, J., (2005). *Creative industries*, Blackwell Publishing, Hoboken, New Jersey, 07030.
- Institut za turizam (2023). Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj. <<https://www.htz.hr/sites/default/files/2023-12/TOMAS%20Hrvatska%202022%20-%202023.pdf>> Pristupljeno 10. lipnja 2025.
- Jakovljević, M., (2012). Promocija turističkih destinacija -oglašavanje i(li) odnosi s javnošću?, *Acta Turistica Nova*, 6(1), str. 69-90.
- Jelinčić, D. A., Žuvela, A., (2012). Facing the challenge? Creative tourism in Croatia, *Journal of Tourism Consumption and Practice*, 4(2), str. 78-90.

- Jovičić, S., (2006). Međunarodni okvir za razvoj kreativnih industrija- preporuke za zemlje u tranziciji u S. Jovičić i H. Mikić, *Kreativne industrije u Srbiji*, British Council, Beograd, 2006, str. 240-261.
- LZMK, Povijesne regije, <https://croatia.eu/index.php/hr/home-hr/zemljopis-stanovnistvo/povijesne-regije> Pristupljeno 1. 6. 2025.
- Ministarstvo turizma i sporta Republike Hrvatske (2023). Turizam u brojkama 2023. <https://www.htz.hr/sites/default/files/2024-08/HTZ%20TUB%20HR_%202023_1.pdf> Pristupljeno 14. lipnja 2025.
- Smolčić Jurdana, D. (2005). u Održivi razvoj turizma, ur. Vidoje Vujić, Fakultet za turistički i hotelski menadžment, Opatija.
- The Commonwealth's Role in Australian Cultural Development, <<https://webarchive.nla.gov.au/awa/20031021081521/http://www.nla.gov.au/creative.nation/role.html>> (pristupljeno 14. 5. 2025.)
- Turistička zajednica Brodsko-posavske županije (2025). <<https://tzbpz.hr/>> Pristupljeno 1. 6. 2025
- Turistička zajednica Osječko-baranjske županije (2025). <<https://visitslavoniabaranja.com/>> Pristupljeno 1. 6. 2025
- Turistička zajednica Požeško-slavonske županije (2025). <<https://visitslavonia.hr/>> Pristupljeno 1. 6. 2025
- Turistička zajednica Virovitičko-podravska županije (2025). <<https://www.slavonija-podravina.hr/hr/>> Pristupljeno 1. 6. 2025
- Turistička zajednica Vukovarsko-srijemske županije (2025). <<https://srijem-slavonija.eu/>> Pristupljeno 1. 6. 2025
- UK Government, Department for Digital, Culture, Media and Sport (1998) Creative Industries Mapping Document, <<https://www.gov.uk/government/publications/creative-industries-mapping-documents-1998>> Pristupljeno 14. 5. 2025.
- UNCTAD. (2008). Creative Economy. Report 2008., <https://unctad.org/system/files/official-document/ditc20082cer_en.pdf>
- UNESCO (2000) Culture, Trade and Globalization. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000121360> Pristupljeno 14. 5. 2025
- UNESCO: Towards Sustainable Strategies for Creative Tourism: discussion report of the planning meeting for the 2008 International Conference on Creative Tourism, 2006, Pristupljeno 14. 5. 2025.
- United Nations and World Tourism Organization (2025), Guiding Principles for Sustainable Investment in Tourism, UN/UN Tourism, New York/Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284425389>.
- UNWTO. (2018). Tourism and culture synergies. <<https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284418978>> Pristupljeno 14. 5. 2025.
- Von der Pol, H., (2007). The Key Role of Cultural and Creative Industries in Economy u *Statistics, Knowledge and Policy 2007 Measuring and Fostering the Progress*, OECD, str. 343-355.

Challenges and potentials for the development of cultural and creative tourism in the Eastern Croatian region

ABSTRACT

The connection between cultural and creative content and tourism has been the focus of scientific research for many years, aimed at defining their interrelationship and interdependence. Cultural tourism, once considered a niche segment, has evolved into a form of mass tourism, primarily as a result of climate change, particularly evident during the summer tourist season when prolonged outdoor stays become unfeasible. Another reason for the massification of cultural tourism is the shift in tourist motivation, with culture now ranking highly among the factors influencing tourists' destination choices. Consequently, it is evident that both cultural tourism and its subcategory – creative tourism – hold significant potential for further development and require promotion in source markets. The development of cultural and creative tourism is especially important in destinations striving to ensure year-round tourism, reduce the consumption of environmental resources, and ensure sustainability. According to the development strategies of Croatian tourism, these are precisely the objectives that are being pursued, alongside the need to encourage the development of tourist offerings in the Eastern Croatian region. This paper will focus on the development potential of cultural and creative tourism in the Eastern Croatian region. The research will utilize secondary data available on the website of the Croatian Bureau of Statistics, and a SWOT analysis will be conducted based on this data.

Keywords: cultural tourism, creative tourism, sustainable tourism, Eastern Croatia region, SWOT analysis

Koncept mjerenja zadovoljstva turista i posjetitelja u destinaciji – analiza znanstvenih radova objavljenih na hrvatskom jeziku^{1, 2}

Pregledni rad

Marina Barkidžija Sotošek

Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
Primorska 46, p.p. 97, 51410 Opatija
marinab@fthm.hr

Sanda Janković

Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
Primorska 46, p.p. 97, 51410 Opatija
sandrai@fthm.hr

Josipa Forjan

Ekonomski fakultet
Trg Ljudevita Gaja 7, 31000 Osijek
josipa@efos.hr

SAŽETAK

Ocjena zadovoljstva turista i posjetitelja ključna je za održivo upravljanje destinacijom, a pokazatelji održivosti turističke destinacije alat su za upravljanje razvojem turizma. Novi *Zakon o turizmu Republike Hrvatske* nalaže praćenje pokazatelja koji mjere utjecaje turizma na gospodarske, društvene, okolišne i prostorne aspekte održivosti destinacije kroz nekoliko aspekata među kojima se ističe mjerenje zadovoljstva turista i jednodnevnih posjetitelja destinacijom. Koncepti mjerenja zadovoljstva mnogobrojni su i uvijek aktualni u znanstvenim publikacijama, pri čemu dominiraju radovi na engleskom jeziku. Slijedom navedenog, istraživanja objavljena na hrvatskom jeziku malobrojna su, prvenstveno pod utjecajem rastuće snage globalnih

1 Ovaj rad je financiran sredstvima Sveučilišta u Rijeci, Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu za projekt ZIP-FMTU-1-5-2024

2 Ovaj rad dio je projekta Sveučilišta u Rijeci: Tri Dimenzije Održivosti Turizma, UNIRI-IZ-25-260

izdavača i sustava rangiranja sveučilišta koji počiva na citiranosti. S obzirom na to da navedeni *Zakon* na području Republike Hrvatske nameće potrebu mjerenja zadovoljstva turista, cilj ovog rada jest istražiti dostupnost znanstvenih radova objavljenih na hrvatskom jeziku, a usko vezanih za koncept mjerenja zadovoljstva. Prilikom analize radova postavljen je kriterij da je rad zastupljen u *Web of Science Core Collection* (WOS CC), najpouzdanijoj svjetskoj citatnoj bazi. Istovremeno analizirani su i hrvatski časopisi zastupljeni u toj bazi koji objavljuju radove na hrvatskom jeziku i time obogaćuju dostupna znanja hrvatskoj javnosti. Rezultati provedenog istraživanja ukazuju na pozamašan broj hrvatskih časopisa zastupljenih u bazi WOS CC. Čak 122 hrvatska časopisa u navedenoj bazi svrstala su Republiku Hrvatsku na 25. mjesto ljestvice zemalja čiji su časopisi indeksirani u bazi WOS CC, no daljnja analiza ukazuje na iznimno mali broj onih koji objavljuju radove iz područja turizma na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: turizam, koncept mjerenja zadovoljstva, Zakon o turizmu, WOS CC, Hrčak

1. UVOD

Prema podacima Svjetskog vijeća za putovanja i turizam (*World Travel & Tourism Council*, 2024), u 2023. godini sektor putovanja i turizma pridonio je 9,1 % globalnom BDP-u, što čini povećanje 23,2 % u odnosu na 2022. i samo je 4,1 % ispod razine iz 2019. godine. U 2023. bilo je 27 milijuna novih radnih mjesta, što predstavlja povećanje od 9,1 % u odnosu na 2022., a samo 1,4 % ispod razine iz 2019. godine. Potrošnja domaćih posjetitelja porasla je za 18,1 % u 2023., nadmašivši razinu iz 2019. godine, dok je potrošnja međunarodnih posjetitelja zabilježila skok od 33,1 % u 2023., ali je ostala 14,4 % ispod ukupnog iznosa za 2019. godinu. Navedeni podaci potvrđuju da je turizam važan sektor globalnih ekonomija, ali i mnogih nacionalnih ekonomija osiguravajući gospodarski rast, potičući ulaganja u infrastrukturu i kreirajući nova radna mjesta. Turizam poboljšava standard ljudi i kvalitetu života domicilnog stanovništva te je jedan od najvažnijih pokretača rasta svjetskog gospodarstva, posebice u gospodarstvima zemalja u razvoju (Perić i Šverko Grdić, 2017: 41). U Republici Hrvatskoj turizam predstavlja značajan sektor koji je odredio kako gospodarske tako i društvene procese u proteklom razdoblju. Udio turizma u hrvatskom bruto domaćem proizvodu iz godine u godinu raste, što dokazuje da je izuzetno visoka ovisnost hrvatskog gospodarstva o razvoju turizma u zemlji (NN 2/2023). Prema Državnom zavodu za statistiku (2024), u 2023. godini udio izravnog bruto domaćeg proizvod turizma u ukupnom

bruto domaćem proizvodu iznosio je 19,1 %. Svjetsko vijeće za putovanja i turizam jedinstvenom metodologijom objavilo je podatke za 2019. godinu za 28 zemalja na području Europe, od kojih Hrvatska ima najveći udio turizma u BDP-u (izravno i neizravno) od 25 % (NN 2/2023). Dugogodišnja glavna odlika hrvatskog turizma jest izražena sezonalnost izravno povezana s glavnim turističkim proizvodima: suncem i morem.

Činjenica da je upravo Republika Hrvatska dobila priznanje od portala European Best Destinations (EBD), koji ju je proglasio najboljom europskom destinacijom za putovanje u 2025. godini (HTZ, 2025) dokazuje da Hrvatska uživa status kvalitetne i raznolike turističke destinacije na svjetskoj razini. No natjecanje među turističkim destinacijama postalo je sve naglašenije s ubrzanim razvojem globalnog turizma (Quoquab i sur., 2021; Giannopoulos i sur., 2021; Shi i sur., 2022), a praćenje zadovoljstva turista i posjetitelja sve je važnije za uspjeh turističke destinacije. Upravo koncept mjerenja zadovoljstva turista i jednodnevnih posjetitelja destinacijom postao je jedan od ključnih pokazatelja kojim se mjeri utjecaj turizma na gospodarske, društvene, okolišne i prostorne aspekte održivosti destinacije, a propisan je Zakonom o turizmu (NN 156/2023). Prema istom Zakonu, praćenje održivosti vrši se putem aktivnosti prikupljanja, nadzora i analize informacija o indikatorima održivosti kao i drugim podacima koji se odnose na turizam. Državna tijela, javne institucije, jedinice lokalne i regionalne samouprave, turističke zajednice, kao i pružatelji javnih usluga, imaju obavezu slanja prikupljenih podataka putem nadležnog integriranog informacijskog sustava za turizam. Drugim riječima, mjerenje zadovoljstva postaje pravna obveza, a provodi se u svrhu praćenja razvoja turizma u smjeru održivosti. Upravo ta pravna regulativa poticaj je za dublja istraživanja koncepta zadovoljstva turista u publiciranoj znanstvenoj literaturi s posebnim osvrtom na doprinos tematici znanstvenika koji svoja istraživanja o zadovoljstvu turista publiciraju na hrvatskom jeziku, što ujedno podrazumijeva i publiciranje u hrvatskim časopisima. Doprinos i novina ovog istraživanja je što, prema saznanjima autora, to je prvi rad koji koristi teorijsku analizu u vidu pregleda dostupne hrvatske literature vezano za predmetnu tematiku pretražujući referentnu domaću i inozemnu bazu publiciranih članaka. U radu su izdvojeni hrvatski časopisi indeksirani u Web of Science Core Collection – WOS CC (2025), najpouzdanijoj globalnoj citatnoj bazi neovisnoj o izdavačima. Nakon analize hrvatskih časopisa u WOS CC-u, izdvojeni su oni koji po znanstvenom području i polju obuhvaćaju istraživanja vezana za turizam, točnije za koncept zadovoljstva turista i posjetitelja, a za iste je izvršena detaljna analiza jezika objave radova. Zatim su iz izdvojenih časopisa analizirani tematski radovi na hrvatskom jeziku koji su ujedno dostupni i na portalu

Hrčak (Portal hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa – Hrčak, 2025). To je glavni portal koji okuplja hrvatske znanstvene i stručne časopise s radovima dostupnim za javni pristup na jednoj platformi i olakšava pristup vrijednim znanstvenim izvorima svim zainteresiranim dionicima.

2. MJERENJE ZADOVOLJSTVA TURISTA I POSJETITELJA

Zadovoljstvo se često smatra evaluacijskom (kognitivnom) prosudbom koja proizlazi iz usporedbe između očekivanja i iskustva (Oliver, 1980). Zadovoljstvo turista je kognitivno-afektivno stanje koje turisti stječu iz iskustava u turističkoj destinaciji (San Martín i sur., 2019; Shi i sur., 2022). Niz godina zadovoljstvo je predmet istraživanja znanstvenika kao i dionika u turizmu koja kreira turističku ponudu u destinaciji (Chung i Petrick, 2013; Dmitrović i sur., 2009; Orden-Mejía i sur., 2024). Zadovoljstvo u turizmu način je na koji su ispunjene potrebe turista (Hassan i sur., 2023; Orden-Mejía i sur., 2024) te je ključni čimbenik u predviđanju lojalnosti, usko je povezan s destinacijom i značajno utječe na vjerojatnost ponovnog posjeta (Assaker i sur., 2011; Yoon i Uysal, 2005; Orden-Mejía i sur., 2024). Razumjeti zadovoljstvo turista ključno je kako bi se na odgovarajući način formulirale razvojne strategije za poboljšanje turističkog iskustva u destinaciji.

Autor Orden-Mejía i suradnici (2024) navode da je pojam „zadovoljstvo turista“ izveden iz koncepta „zadovoljstvo kupaca“ u marketingu (Chen i sur., 2013), a Pizam i sur. (1978) bili su začetnici u primjeni tog koncepta u turizmu, u početku se fokusirajući na kvalitetu proizvoda i usluga (Macintosh, 2002).

Analizirajući znanstvenu literaturu, kada je u pitanju mjerenje zadovoljstva u turizmu, potrebno je izdvojiti čimbenike koji utječu na zadovoljstvo kao što su imidž destinacije, izvor informacija o destinaciji i utjecaj kvalitete usluge. To su samo neki od mnogobrojnih koncepata koji ističu različite elemente, a istovremeno pridonose ukupnom zadovoljstvu turista i doprinose boljem razumijevanju čimbenika za poboljšanje turističkih iskustava.

Različite studije utvrdile su različite čimbenike koji utječu na zadovoljstvo. Prema autoru Ji i suradnicima (2018), atributi kao što su prestiž marke, kvaliteta usluge i prošla iskustva značajno utječu na zadovoljstvo posjetitelja i potrošačko ponašanje u turističkom kontekstu. Chi i Qu (2009) naveli su sedam specifičnih čimbenika zadovoljstva atributima koji utječu na ukupno zadovoljstvo turista, naglašavajući potrebu za njihovim sveobuhvatnim razumijevanjem: smještaj, ugostiteljstvo, kupovina, atrakcije, aktivnosti i događaji, okoliš i pristupačnost. Autorice Smolčić Jurdana i Soldić Frleta (2017) navode da odnos između zadovoljstva i turističke potrošnje ukazuje na to da određene dimenzije zadovoljstva, poput raznolikosti sadržaja, mogu

predvidjeti turističku potrošnju. Imidž destinacije značajno utječe na zadovoljstvo i lojalnost turista (Wu 2016). Autori Hosany i Prayag (2013), Zeugner-Roth i Žabkar (2015) i Wu (2016), ističu da imidž destinacije utječe na turiste u procesu odabira destinacije i ponovnog posjeta destinaciji u budućnosti. Pozitivna percepcija odredišta može pojačati namjere turista da ga preporučuje i ponovno posjete (Chen i sur., 2015).

Kada je riječ o značaju izvora informacija, autor Frías-Jamilena i suradnici (2013) ističu da se posjetitelji koji prvi put dolaze u destinaciju često oslanjaju na vanjske izvore informacija poput masovnih medija, što može stvoriti nerealna očekivanja i negativno utjecati na zadovoljstvo. Posjetitelji koji se vraćaju više puta, ovise o svojim prethodnim iskustvima, što nalaže da se učinkovitost izvora informacija značajno razlikuje između novih turista i turista koji se ponovno vraćaju u destinaciju, pri čemu je točno i primjereno širenje informacija ključno za upravljanje očekivanjima i povećanje zadovoljstva, posebno za one koji prvi put putuju u pojedinu destinaciju. Autor Lame i suradnici (2020) navode da korištenje internetskih platformi za razmjenu iskustava ima značajnu ulogu u zajedničkom stvaranju imidža destinacije i povećanju ukupnog zadovoljstva. Pozitivan sadržaj koji generiraju korisnici može dovesti do poboljšanih kognitivnih i afektivnih slika destinacije, što zauzvrat utječe na razinu zadovoljstva turista. Sharafuddin i suradnici (2024) navode da digitalne marketinške strategije koje su u skladu s percipiranom kvalitetom usluge mogu povećati zadovoljstvo turista i utjecati na njihove namjere ponašanja.

Kvaliteta usluge ključna je odrednica zadovoljstva turista, a ljudska interakcija između turista i pružatelja usluga igra značajnu ulogu u stvaranju pozitivnih iskustava (Lin i sur., 2024) te izravno utječe na cjelokupno iskustvo putovanja (Lam i sur., 2012). Čimbenici kao što su zdravstveni i sigurnosni standardi i kvaliteta usluge koja se pruža u destinaciji ključni su za utjecaj na procese donošenja odluka turista o posjetu određene destinacije (Mylonas i sur., 2024). Učinak zaposlenika istaknut je kao ključni pokretač zadovoljstva u ugostiteljskim uslugama, što upućuje na zaključak da poboljšanja u tom području mogu dovesti do boljih turističkih iskustava (Nguyen i sur., 2022). Mjerenje zadovoljstva u turizmu uključuje razumijevanje različitih čimbenika poput imidža destinacije, uloge izvora informacija i utjecaja kvalitete usluge. Usredotočujući se na te teme, pružatelji turističkih usluga mogu poboljšati iskustva i zadovoljstvo posjetitelja, što u konačnici dovodi do povećane potrošnje i ponovnog posjeta turističkoj destinaciji.

Svrha ovog istraživanja jest sabrati sva znanja dostupna na hrvatskom jeziku, a u isto vrijeme priznata i na svjetskoj razini uvrštavanjem u referentnu bazu te time pomoći dionicima u turizmu koji novim Zakonom o turizmu

moraju provoditi mjerenje zadovoljstva turista i jednodnevnih posjetitelja u destinaciji. Budući da je cilj ovog istraživanja analizirati dostupnost radova na hrvatskom jeziku koji se bave definiranom tematikom, u nastavku se daje pregled hrvatskih časopisa indeksiranih u bazi WOS CC te su iz njih izdvojeni oni koji objavljuju radove vezane za područje turizma i bave se konceptom zadovoljstva.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Pregled literature upotrebljava se za organiziranje raznolike informativne baze unutar specifičnih istraživačkih područja, kroz procjenu i praćenje postojećih istraživačkih rezultata s namjerom da se identificiraju nedostajuća znanja u literaturi i postave smjernice za buduća istraživanja (Janković i sur., 2024). U ovom radu primijenjen je trostupanjski istraživački proces koji obuhvaća fazu planiranja prikaza, provođenje prikaza te izvještavanje i diseminaciju (Tranfield i sur., 2003; Jaković i sur. 2024) kako bi se osigurali transparentni rezultati. Sažeti proces istraživanja predložen je slikom 1, a nakon toga prikazana je detaljna analiza časopisa i radova koji odgovaraju predmetnoj tematici.

IDENTIFIKACIJA	WEB OF SCIENCE, JOURNAL CITATION REPORTS Zemlja izdavača: Hrvatska Broj časopisa: n = 122 Kategorije/područja pretraživanja: poslovanje; poslovanje i financije; ekonomija; društvene znanosti-interdisciplinarno; ugostiteljstvo, slobodno vrijeme, sport i turizam Broj časopisa: n = 15 HRČAK Korištene ključne riječi: posjet* Ili turis* I zadovolj* Broj članaka: n = 171
PRIKLADNOST	HRČAK KRITERIJI UKLJUČIVANJA: Jezik rada: hrvatski Godina publikacije: 1995. – 2025. Broj članaka: n = 130 KRITERIJ ISKLJUČIVANJA: Isključivanje radova u časopisima koji NISU u bazi <i>Web of Science</i> Broj časopisa: n = 15 Broj članaka: n = 39

UKLJUČIVANJE	Nakon analize radova koji se nalaze u časopisima indeksiranim u <i>Web of Science</i> , izvršena je pojedinačna analiza za svaki pojedini rad kako bi se utvrdilo da se i rad nalazi u bazi <i>Web of Science</i> . ČLANCI PRIKLADNI ZA ANALIZU N = 26

Slika 1. PRISMA
Izvor: autori

Journal Citation Report (JCR) pruža transparentne podatke i statistiku ne-utralne prema izdavačima koji su potrebni za donošenje pouzdanih odluka u razvoju znanstvenog izdavačkog okruženja. Samo časopisi indeksirani u najpouzdanijoj svjetskoj citatnoj bazi *Web of Science Core Collection* ispunjavaju uvjete za uključivanje u JCR. Zadnji dostupni izvještaj JCR-a za 2024. godinu obuhvaća 22 249 časopisa u 111 zemalja i 254 kategorije/područja istraživanja. Prema dostupnim podacima *Izviješća* (Clarivate, 2025) o broju časopisa po zemljama, Republika Hrvatska nalazi se na visokom 25. mjestu sa 122 časopisa, dok vodeću poziciju drže Sjedinjene Američke Države s 5989 i Engleska s 4707 tisuće časopisa, Nizozemska s 1415 i Njemačka s 1158 časopisa zastupljenih u citatnoj bazi *Web of Science Core Collection*.

Tablica 1. Analiza časopisa zastupljenih u citatnoj bazi *Web of Science Core Collection* u 2024. godini prema zemljama

	Zemlje	Broj časopisa u 2024. godini		Zemlje	Broj časopisa u 2024. godini
1	Sjedinjene Američke Države	5.989	13	Japan	361
2	Engleska	4.707	14	Kanada	333
3	Nizozemska	1.415	15	Južna Koreja	317
4	Njemačka	1.158	16	Indija	314
5	Španjolska	731	17	Australija	302
6	Švicarska	684	18	Turska	274
7	Kina	585	19	Kolumbija	171
8	Italija	411	20	Iran	161

9	Brazil	393	21	Južna Afrika	158
10	Rusija	379	22	Rumunjska	140
11	Poljska	368	23	Singapur	136
12	Francuska	365	24	Novi Zeland	128
			25	Hrvatska	122

Izvor: obrada autora prema *Clarivate (2025) Journal Citation Report: 111 zemalja/regija*
<https://jcr.clarivate.com/jcr/browse-countries> (22. 6. 2025.)

Iz daljnje analize 122 časopisa u *Web of Science Core Collection*, izdvojeni su oni koji objavljuju radove u znanstvenom području (DZS 2024) društvenih znanosti te u izdvojenim poljima kompatibilnima za objavu radova iz područja turizma (kriterij pretrage-područje/polje istraživanja: poslovanje; poslovanje i financije; ekonomija; društvene znanosti-interdisciplinarno; ugostiteljstvo, slobodno vrijeme, sport i turizam). U nastavku je analizirano ukupno 15³ časopisa koji su u proteklom razdoblju objavili radove iz područja turizma analizirajući jezik publikacije časopisa.

Tablica 2. Analiza hrvatskih časopisa u *Web of Science Core Collection* prema kriteriju jezika publikacije i odabranom području/kategoriji istraživanja

Naziv časopisa	Službeni jezik časopisa	Kvartil ¹	Izdavač
Ekonomski vjesnik	hrvatski	Q4	Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet
Zbornik Veleučilišta u Rijeci	hrvatski	Q3	Veleučilište u Rijeci
Acta Turistica	višejezičnost	Q4	Sveučilišta u Zagrebu Ekonomskog fakulteta, Katedre za turizam
Ekonomska misao i praksa	višejezičnost	Q4	Sveučilište u Dubrovniku
Društvena istraživanja	višejezičnost	Q4	Institut društvenih znanosti IVO PILAR
Ekonomski pregled	višejezičnost	Q4	Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb

3 Časopis Društvena istraživanja naknadno je dodan u analizu obzirom da na stranicama *Clarivate*: profil časopisa „Društvena istrazivanja“ navodi se da je u 2024. godini časopis svrstan u Q4, što ga čini referentnim za predmetnu analizu.

Interdisciplinary Description of Complex Systems	engleski	Q3	Hrvatsko interdisciplinarno društvo
Business Systems Research Journal	engleski	Q4	IRENET, Udruga za promicanje istraživanja i inovacija u ekonomiji
Tourism	engleski	Q3	Institut za turizam
Tourism and Hospitality Management	engleski	Q3	Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci	engleski	Q3	Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet
Zagreb International Review of Economics & Business	engleski	Q4	Sveučilište u Zagrebu Ekonomski fakultet
Croatian Operational Research Review	engleski	Q4	Hrvatsko društvo za operacijska istraživanja
Croatian Economic Survey	engleski	Q4	Ekonomski institut, Zagreb
Market-Tržište	engleski	Q4	Sveučilište u Zagrebu Ekonomski fakultet

Izvor: obrada autora prema *Journal Citation Report*: 111 zemalja/regija <https://jcr.clarivate.com/jcr/browse-countries> (22. 6. 2025.)

Prema analizi i profilu svakog časopisa na stranicama citatne baze, moglo bi se zaključiti da tek dva časopisa publiciraju radove na hrvatskom jeziku, četiri časopisa su višejezična, što znači da objavljuju radove na hrvatskom i na engleskom jeziku, dok preostalih devet časopisa objavljuje radove isključivo na engleskom jeziku. Jedini časopis koji je u potpunosti višejezičan je *Acta Turistica* koji sve radove u cijelosti objavljuje i na hrvatskom i na engleskom jeziku.

U sljedećem koraku analizirani su radovi objavljeni na hrvatskom jeziku u hrvatskoj citatnoj bazi Hrčak. Unosom kriterija pretrage po predmetu istraživanja (kako bi obuhvat istraživanja bio širi), unesene su ključne riječi: turist* ILI posjetitelj* I zadovolj* te je prikazano ukupno 172 rezultata. U sljedećem koraku izdvojeni su radovi kojima je službeni jezik hrvatski te je dobiven 131 rezultat. U daljnju analizu uzeti su radovi samo iz časopisa koji su izdvojeni prethodnom analizom iz WOS CC baze. Sljedeći korak uključuje provjeru za svaki pojedini rad nalazi li se u bazi WOS CC. Provjera je potrebna zato što je svaki časopis uvršten u WOS bazu od određene godine, a svi prethodno publicirani radovi ne ulaze u referentnu bazu.

Tablica 3. Radovi na temu zadovoljstva turista i posjetitelja objavljeni na hrvatskom jeziku, zastupljeni u citatnim bazama Hrčak i WOS CC

Naziv časopisa	Broj radova na hrvatskom jeziku u bazi Hrčak	Broj radova na hrvatskom jeziku u bazi WOS CC
Acta Turistica	13	13
Ekonomska misao i praksa	10	5
Zbornik Veleučilišta u Rijeci	4	4
Društvena istraživanja	3	3
Ekonomski pregled	1	1
Tourism and Hospitality Management	8	0
Ukupan broj radova:	39	26

Izvor: obrada autora prema analizi citatne baze Hrčak (zadani parametri: predmetno istraživanje; turist* Ili posjetitelj* I zadovolj*)

Analiza ukazuje na činjenicu da je na hrvatskom jeziku dostupno tek 39 radova koji se bave tematikom zadovoljstva turista i posjetitelja. Prema bazi Hrčak, u časopisu Tourism and Hospitality Management nalazi se 7 radova i 1 anketni upitnik na temu zadovoljstva turista, no oni nisu uključeni u daljnju analizu jer su publicirani od 1995. do 2007. godine i nisu dio WOS CC citatne baze. Iz navedenog je moguće zaključiti da je časopis prije u svoju zbirku uključivao i radove na hrvatskom jeziku, ali zadnji takav rad s tematikom zadovoljstva turista objavljen je 2007. godine i nije dio WOS baze. Iz analize je također isključeno 5 radova u časopisu Ekonomika misao i praksa objavljenih od 2001. do 2005. godine jer također nisu dio WOS CC baze. Konačni broj radova na hrvatskom jeziku po časopisima zastupljenima u WOS CC bazi sveden je na 26 istraživačkih radova analiziranih dalje u radu.

4. ZNANSTVENI RADOVI OBJAVLJENI U HRVATSKIM ČASOPISIMA NA TEMU ZADOVOLJSTVA TURISTA I POSJETITELJA

Zadovoljstvo turista i jednodnevnih posjetitelja turističkom destinacijom utječe na konkurentnost same destinacije. Autori Ritchie i Crouch (2003) i Gómez-Vega i Picazo-Tadeo (2019) definiraju konkurentnost turističke destinacije kao „... (sposobnost) povećanja turističkih rashoda, kako bi se privukli posjetitelji, a istovremeno im se pružila i nezaboravna iskustva, i

to na profitabilan način, uz istovremeno poboljšanje dobrobiti stanovnika destinacije i očuvanje prirodnog kapitala destinacije za buduće generacije“. Novim *Zakonom o turizmu* i nametanjem mjerenja zadovoljstva turista i jednodnevnih posjetitelja destinaciji korak je ka utvrđivanju konkurentnosti Hrvatske kao turističke destinacije. Stoga, a uvažavajući prethodno definiranu svrhu i cilj rada, detaljan pregled radova na hrvatskom jeziku koji istražuju temu zadovoljstva turista i posjetitelja, a dio su citatne baze WOS CC nalazi se u nastavku.

Tablica 4. Radovi na hrvatskom jeziku na temu zadovoljstva turista i posjetitelja zastupljeni u WOS CC citatnoj bazi

Autori i godina objave rada	Tema istraživanja i glavni zaključci
Nongsiej, P., i Buhphang, I. (2024).	Kao što su prethodna istraživanja pokazala, djelatnici također utječu na razinu zadovoljstva turista i posjetitelja u destinaciji, pa tako ovaj rad donosi istraživanje zadovoljstva zaposlenika na radnom mjestu i njihove organizacijske obveze u hotelima u Andaluziji (Španjolska).
Chatterjee, P., i Datta, S. (2023).	Pregled literature s ciljem utvrđivanja varijabli, teorija i modela koji utječu na odluke turista prilikom odabira zdravstvenog hotela za njihove terapijske i <i>wellness</i> potrebe. Rezultati pokazuju da zdravstveni hoteli trebaju obratiti pažnju na sljedeće varijable u cilju stjecanja konkurentskih prednosti: medicinska i nemedicinska infrastruktura, zadovoljstvo korisnika, kvaliteta usluga i slično.
Ivančić, I., Mikić, K. i Čuček, M. (2022).	Anketno istraživanje usredotočuje se na određivanje vrsta programa animacije koji mogu značajno poboljšati postojeću turističku ponudu dvorca Trakošćan. Uzorak čine lokalni stanovnici i posjetitelji dvorca u svrhu utvrđivanja vrsta animacijskih programa poželjnih u turističkoj ponudi. Najveći interes ispitanici su iskazali za programe koji uključuju eno gastronomiju. Taj trend u turističkoj ponudi postaje sve važniji i treba ga uvrstiti u sve aspekte, uključujući animacijske programe, kako bi se destinacija učinila privlačnijom i konkurentnijom turistima.
Atay, L., Türkmen, S., i Carus, M. (2020).	Istražuje učinke identiteta destinacije na zadovoljstvo turista i njihove namjere ponašanja. Provedena je anketa na uzorku od 350 turista koji su boravili u hotelima u području <i>Pamukkale-Hierapolis</i> . Identitet destinacije, kako ga posjetioci percipiraju, ima četiri glavne dimenzije: kvalitetna sofisticiranost, prirodna ljepota, iskrenost i krševitost, a sve to ima pozitivan utjecaj na lojalnost i ponašanje posjetitelja.

Mušanović, J. (2020).	Empirijsko istraživanje provedeno je na zapadnoj obali Istre koristeći upitnik na uzorku od 305 turista koji su se prije svog putovanja informirali o destinaciji putem društvenih medija. Korištenjem metode parcijalnih najmanjih kvadrata za modeliranje strukturnim jednadžbama (PLSSEM) izvršena je analiza koja je procijenila strukturni model i ispitala kako ugled turističke destinacije na društvenim medijima utječe na zadovoljstvo turista.
Vidić, G., Krce Miočić, B., i Žnidar, K. (2019).	Istraživanje zadovoljstva korisnika provedeno je na primjeru niskobudžetnih zračnih prijevoznika u Zadarskoj županiji. Analizirana su zadovoljstva različitim dijelovima turističke ponude u Zadarskoj županiji, kao i općenito zadovoljstvo destinacijom. Istraživanje utvrđuje kako zadovoljstvo korisnika utječe na njihovu želju da preporuče destinaciju ili se ponovno vrate.
Mrnjavac, E., i Slavić, N. (2018).	Identificira aspekte mobilnosti i prometna rješenja koja mogu smanjiti upotrebu automobila na destinacijama. U analizi mišljenja i ponašanja sudionika u prometu u Republici Hrvatskoj primijenjena je metoda Europske komisije. Istraživanje je otkrilo da su prisutne i sličnosti i razlike u iskustvima ispitanika iz Hrvatske i Europe.
Krelja Kurelović, E., Zupčić, L., i Tomljanović, J. (2017).	Istražuje kako se <i>online</i> -sustavi za rezervaciju koriste u ponudi smještaja za agroturizam i ruralne obiteljske hotele u Istri. Sudionici u anketi izrazili su visoko zadovoljstvo s <i>online</i> -sustavom za rezervaciju, iako značajan broj njih također vodi evidenciju rezervacija u fizičkom obliku.
Stipanović, B. (2015).	Empirijsko istraživanje o stavovima posjetitelja vezano za privlačnost stare gradske jezgre Trogira provedeno je na Srednjovjekovnom sajmu. Korištene su frekvencijske distribucije, a dobiveni rezultati pokazuju da su estetske, ekološke, kulturne i ambijentalne vrijednosti stare gradske jezgre Trogira ključne za uspješno održavanje turističkih događaja. Zadovoljstvo posjetitelja smatra se važnim za njihovu lojalnost prema brendu i doprinosi većoj prepoznatljivosti Srednjovjekovnog festivala i destinacije.
Golob ¹ , M., Sirotić, T. i Golob, M. (2014).	Istraživanje na uzorku od 200 ispitanika putem samostalnog ispunjavanja anketa s glavnim ciljem utvrđivanja koliko su turisti zadovoljni onim što grad Umag nudi. Turisti su dali visoke ocjene za određene aspekte turističke ponude.
Tomljenović, R., Boranić Živoder, S., i Marušić, Z. (2013).	Kvalitativne i kvantitativne metode istraživanja provedene su s ciljem da se otkriju mišljenja zajednice o turizmu i njegovom budućem razvoju. Istraživanje je uključilo interesne grupe iz javnog i turističkog sektora kao i lokalno stanovništvo. Rezultati istraživanja razjasnili su neke od „iluzija“ vezanih za nepoželjni turistički razvoj.

Vrtiprah, V. i Sladoljev, J. (2012).	Rad istražuje veze između radnog zadovoljstva zaposlenika i zadovoljstva gostiju kvalitetom proizvoda i usluga u hotelskoj industriji. Anketiranje je provedeno u hotelu Niko (dio hotelskog naselja Solaris) kako bi se utvrdilo kako radno zadovoljstvo zaposlenika utječe na kvalitetu proizvoda i usluga te kako to povećava zadovoljstvo gostiju. Rezultati pokazuju glavne uzroke nezadovoljstva i naglašavaju potrebu za uvođenjem TQM-a u sektoru hotela. Usto rad nudi prijedloge za poboljšanje kvalitete usluga i proizvoda u hotelu koji se oslanjaju na zadovoljstvo, motivaciju i obrazovanje zaposlenika.
Rudan, E. (2012)	Rad istražuje interese turista za inovativnim oblicima turističke ponude te nudi mogući model za unaprjeđenje kreativnog turizma u destinacijama, ističući pozitivne i negativne aspekte njegova razvoja. Razvijanje kreativnog turizma može donijeti konkurentske prednosti osnovane na autentičnosti bez većih financijskih ulaganja, a uzimajući u obzir trenutačne trendove na turističkom tržištu.
Kesić, T. i Jakeljić, M. (2012).	Istraživanje je provedeno putem anketnog upitnika obuhvaćajući 289 stranih turista koji su posjetili Split u kolovozu 2009. godine. Provedeno istraživanje analizira utjecaj pojedinih čimbenika na ukupni dojam Splita kao turističke destinacije. Rezultati su pokazali da emocionalni čimbenik znatnije utječe na sveukupnu sliku turističke destinacije, dok samo manji dio kognitivnih aspekata, poput kvaliteta doživljaja, zanimljivosti i okruženja, ima pozitivan utjecaj na imidž destinacije.
Tian, X., Huang, R., i Busby, G. (2011).	Istraživanje je provedeno na primjeru DMO-a u Kini i njegovih glavnih funkcija nadležnosti te mjerila uspješnosti koje primjenjuje oblikom organizacije, a koji može u potpunosti zadovoljiti potrebe posjetitelja za novim iskustvima.
Christou, E. (2011).	Istražuje kako emocije utječu na zadovoljstvo posjetitelja, a zatim se uspoređuju sposobnosti predviđanja kognitivnih čimbenika i emocija. Ključni zaključak jest da je kognitivni dio zadovoljstva posjetitelja, s emocijama (bilo pozitivnim ili negativnim), u korelaciji s vjernošću prema turističkom odredištu. Dodatna analiza pokazuje da u turizmu emocionalni čimbenik bolje ukazuje na vjernost posjetitelja nego kognitivni čimbenik.
Škrinjarić, T. (2011).	Analiza je izvršena kroz panel podatka koristeći dinamički model procjene primjenom generalizirane metode momenata na uzorku od 19 država od 1994. do 2009. godine. Rezultati analize pokazuju da turistička potražnja nije elastična kada je riječ o dohotku. Kada se usporede elastičnosti u vezi s cijenama supstituta i relativnim cijenama, može se zaključiti da turisti jače reagiraju na promjene cijena u Hrvatskoj nego na konkurentskim destinacijama. Jedan od ključnih čimbenika je zadovoljstvo turista koje se prenosi putem usmenih informacija, a to se odražava u koeficijentu prilagodbe.

Prebežac, D., Mikulić, J., i Jurković, P. (2010).	Predstavljanje novog okvira za analizu koji se fokusira na određivanje prioriteta za unaprjeđenje kvalitete usluga aerodroma. Provedeno je anketiranje na uzorku od 1017 putnika u jednoj od najznačajnijih hrvatskih zračnih luka. Najveće prednosti novog analitičkog okvira su (i) rješavanje problema s tradicionalnim metodama analize važnosti i učinkovitosti, kao i (ii) uzimanje u obzir mogućih asimetričnih učinaka na zadovoljstvo korisnika.
Sánchez Cañizares, S. M., i López-Guzmán, T. J. (2010).	Istraživanje zadovoljstva zaposlenika i organizacijske obveze radnika u hotelskoj industriji u Andaluziji (Španjolska). Uočene su značajne razlike u razini obrazovanja radnika. Dobiveni rezultati potiču odjele za upravljanje ljudskim resursima na prepoznavanje, održavanje i unaprjeđenje resursa i potencijala njihovog ljudskog kapitala.
Peručić, D. i Karamatić, Z. (2010).	Istraživanje je provedeno na uzorku od 150 ispitanika. Otkriveno je da na području Dubrovnika postoji značajan i stabilan dio stanovništva koji svake godine često putuje, posebno tijekom zime, a da se broj putovanja povećava s višim prihodima, starijom dobi i višim obrazovanjem.
Perez, A. S., i Mesanat, G. G. (2008).	Rad istražuje utjecaj sportskog događanja na urbanističku strukturu Valencije (Španjolska). Tijekom regate <i>American Cup</i> proučavane su razne percepcije i očekivanja sudionika. Primijenjena je metoda za ocjenu stavova interesnih skupina i ispitana je razina zadovoljstva događajem, ističući statističke razlike između pozitivnih i negativnih utjecaja, kako onih koji su primijećeni tako i onih koji nisu.
Fraser, R. A., Alonso, A. D., i Cohen, D. A. (2008).	Rad istražuje muške i ženske posjetitelje vinarija na Novom Zelandu te razlike između tih dviju grupa u raznim aspektima njihovog iskustva u vinarijama, uključujući potrošnju unutar vinarija, konzumaciju vina i opće zadovoljstvo. Rezultati pokazuju da bi turoperatori trebali primjenjivati različite strategije kako bi pružili bolju uslugu za obje grupe posjetitelja.
Vrtiprah, V. (2006)	Istražuju se razlozi zbog kojih moderni turisti putuju u uvjetima globalizacije i u kojoj mjeri naslijeđe oblikuje potražnju. Daje savjete o vrstama kulturnih „proizvoda“ koje bi trebalo razviti kako bi se povećao broj turista u određenoj destinaciji. Predlaže kako pretvoriti kulturne resurse u turističke atrakcije te tako postići veće zadovoljstvo posjetitelja tijekom njihovog boravka u destinaciji.
Miletić, G.M. (2006).	Ciljevi istraživanja su istražiti koliko su mještani Vira zadovoljni razvojem destinacije, koje prednosti i nedostatke donosi izgradnja kuća za odmor te kakav je stav sudionika prema toj gradnji. Rezultati pokazuju da među anketiranim lokalnim stanovnicima postoji prilično pozitivan stav o utjecaju izgradnje kuća za odmor. Također, na razini zajednice ne postoji značajno protivljenje trenutačnom smjeru razvoja otoka, a izgradnja kuća za odmor se ne smatra nespojivom s interesima otoka.

Štifanić, M. (2005).	Rad proučava djela ključnih autora iz druge polovice 20. stoljeća bez čijeg doprinosa nije moguće razmišljati o sociološkim aspektima turizma. Ova analiza obuhvaća stanje, napredak i buduće projekte vezane za turizam u Hrvatskoj na lokalnim, regionalnim i nacionalnim razinama.
Jadrešić, V. (1998).	Istražujući društveni i ekonomski okvir turističke alijenacije te turizam kao pokretač alijenacijskih procesa i novih oblika otuđenja, pokazuje se da se procesi alijenacije u turizmu posebno pojačavaju u kontekstu masovnog turizma. Ova situacija smanjuje rezultate i ciljeve, koji se mogu sagledati iz dva aspekta: s jedne strane tu je potreba za ispunjavanjem ljudskih motiva i potreba za rekreacijom, odmorištem i opuštanjem, a s druge strane postoje zahtjevi za ostvarenjem stvarnih gospodarskih i profitnih ciljeva.

Izvor: Obrada autora temeljena na analizi svakog pojedinog rada

Baš kao i iz teorijskog pregleda koncepta mjerenja zadovoljstva, tako je i iz navedene analize radova moguće zaključiti da autori istražuju različite elemente koji utječu na zadovoljstvo kao što su: animacijski programi, prometna rješenja u destinaciji i mobilnost, kvaliteta usluge aerodroma, različita turistička i sportska događanja, ponuda kulturnih sadržaja i kreativni turizam, uloga DMO-a, zadovoljstvo djelatnika i njihov utjecaj na kvalitetu ponude i usluge u hotelskim objektima, ponuda zdravstvenih hotela za terapijske i *wellness* potrebe, sustavi recenzija i procesi alijenacije. Navedena istraživanja provedena su na primjeru destinacija na području Republike Hrvatske, ali i na područjima inozemnih turističkih destinacija.

5. MOGUĆNOST RANGIRANJA TURISTIČKIH DESTINACIJA NA TEMELJU OCJENE ZADOVOLJSTVA TURISTA I JEDNODNEVNIH POSJETITELJA

Analizirajući trenutačno stanje na turističkom tržištu, sve zahtjevnije i kritičnije turističke aktere, istovremeno uzimajući u obzir i zakonske regulative, nameće se potreba pouzdanog mjerenja zadovoljstva koje je moguće postići jedino mjerenjem u trenutku kada je usluga doživljena ili proizvod konzumiran. Prijašnja istraživanja vezana za usporedbu turističkih destinacija (Gómez-Vega i J Picazo-Tadeo, 2019) temeljena su na ponderiranju kompozitnih pokazatelja konkurentnosti za 136 svjetskih turističkih destinacija na temelju *The Travel & Tourism Competitiveness Report*. Sličnu metodologiju koristili su autori Salinas Fernández i sur. (2020) na uzorku 80 najposjećenijih turističkih destinacija te su zaključili da su infrastrukture zračnog prometa, kulturni resursi i informacijska i komunikacijska tehnologija ključne dimenzije koje čine razliku među destinacijama. Gómez-Vega

i sur. (2021) uspoređivali su turističke destinacije na globalnoj razini također na temelju *The Travel & Tourism Competitiveness Report* te zaključili da prirodni resursi i kulturna baština u širem smislu djeluju kao čimbenici koji pospješuju turizam destinacije. Zajedničko navedenim istraživanjima je što uspoređivanje destinacija temelje na standardiziranim pokazateljima determiniranim od strane Svjetskog ekonomskog foruma za uspoređivanje konkurentnosti destinacija. No tako definirani pokazatelji ne uzimaju u obzir ocjene turista i posjetitelja u destinaciji.

Način za postizanje pouzdanih odgovora i provođenje mjerenja zadovoljstva u trenutku boravka u destinaciji jest provođenje ispitivanja zadovoljstva pomoću NFC-tehnologija koje omogućuju uređajima poput pametnih telefona brzu i jednostavnu razmjenu podataka između uređaja, u ovom slučaju, instant otvaranjem anketnog upitnika na zaslonu pametnog telefona. Takvim pristupom turisti i posjetitelji ispunjavali bi anketu putem svojih mobilnih uređaja o usluzi i destinaciji isključivo u trenutku konzumiranja usluge na licu mjesta. Kreiranjem koncizno osmišljenih, unificiranih upitnika za različite subjekte poput restorana, hotela, muzeja i ostalih sadržaja u destinaciji poput evenata, osigurala bi se relevantnost i preciznost prikupljenih podataka u realnom vremenu, a ocjene bi se temeljile na stvarnim iskustvima. Kroz standardizirane upitnike također dobio bi se rezultat koji će omogućiti rangiranje i usporedbu pojedinih destinacija prema identičnim kriterijima, što u konačnici omogućava jednostavnu usporedbu među različitim destinacijama kako bi turisti i posjetitelji lakše odabrali onu koja najbolje odgovara njihovim željama i potrebama.

Takav pristup ocjenjivanja destinacija temeljen na stvarnim iskustvima zasigurno bi pomogao u poboljšanju iskustva turista i posjetitelja na mnogo načina: informirano donošenje odluka, pouzdane ocjene temeljene na stvarnim iskustvima omogućavaju pametan odabir destinacija, personalizirano iskustvo, pouzdanost, transparentnost, istinite informacije o destinacijama. Ocjene zadovoljstva značajni su indikatori i za turističke zajednice koje na temelju prikupljenih rezultata mogu raditi na poboljšanju usluge u destinaciji, kreiranju realnije slike destinacije te stvaranju boljih iskustava.

6. ZAKLJUČAK

Održivost u turizmu postala je neizostavni kriterij, gotovo pa i sinonim za razvoj. *Zakon o turizmu* (NN 156/2023, čl. 14) navodi da „pokazatelji održivosti destinacije alat su za praćenje održivosti i informirano upravljanje razvojem turizma“, stoga propisuje i praćenje skupa pokazatelja kojima se mjeri utjecaj turizma na gospodarski, društveni, okolišni i prostorni aspekt

održivosti destinacije, a jedan od njih upravo je mjerenje zadovoljstva turista i jednodnevnih posjetitelja destinacijom. Cilj ovog rada jest analizirati znanstvene radove publicirane u WOS CC-u koji su dostupni široj javnosti na hrvatskom jeziku jer daju uvid u dosadašnja istraživanja tematike i sigurno će biti dobra smjernica za buduća istraživanja kako znanstvenicima tako i tijelima državne uprave i drugim javnopravnim tijelima, jedinicama lokalne i područne (regionalne) samouprave, turističkim zajednicama i pružateljima javnih usluga koji su obvezni mjeriti propisane pokazatelje.

Za potrebe ovog istraživanja provedena je analiza hrvatskih časopisa koji publiciraju višejezične radove i radove na hrvatskom jeziku, a koja ukazuje na činjenicu da je njihov broj neznatan u odnosu na časopise čiji je primarni jezik publikacije engleski. Pritisak za objavljivanjem u rangiranim časopisima potiče objavljivanje na engleskom jeziku, što će samo biti ojačano rastućom moći međunarodnih izdavača i zahtjevima mnogih sveučilišta da objavljuju u indeksiranim časopisima (Richards i sur., 2025). To ima implikacije na napredovanje u karijeri znanstvenika, djelatnika visokoobrazovnih institucija.

Od ukupno 26 analiziranih radova objavljenih u hrvatskim časopisima zastupljenima u WOS CC bazi, a koji se bave istraživanjem zadovoljstva turista i posjetitelja, čak 18 potpisuju hrvatski autori. Preostalih 8 radova potpisuju inozemni autori koji su svoja istraživanja objavili u časopisu *Acta Turistica*, u potpunosti dvojezičnom časopisu. Tako je dodatno obogaćen fond istraživanja na hrvatskom jeziku čiji je predmeti istraživanja zadovoljstva turista i posjetitelja. Nedvojbeno je da se velik broj domaćih autora bavi istraživanjem zadovoljstva turista i posjetitelja koji su svojim publikacijama doprinijeli znanosti i dali temelj i smjernice za daljnja istraživanja, no ovaj rad temelji se isključivo na analizi radova na hrvatskom jeziku koji su zastupljeni u citatnoj bazi WOS CC, a istovremeno su dostupni u bazi Hrčak na hrvatskom jeziku. Tako postavljen kriterij analize radova predstavlja i ograničenje istraživanja, stoga je preporuka za buduća istraživanja širenje pretrage na radove koji se bave tematikom zadovoljstva turista i posjetitelja zastupljene u citatnoj bazi *Scopus*, ali i u ostalim hrvatskim časopisima koji objavljuju radove na hrvatskom jeziku, ali za sada još nisu dio svjetskih citatnih baza.

Radovi analizirani u ovom istraživanju bave se različitim aspektima zadovoljstva i kvalitete usluge kroz prizmu percepcije zadovoljstva na odabir i imidž destinacije, ulogom mobilnosti i prometa u turizmu, ulogom društvenih medija i reputacije, a sve u svrhu mjerenja zadovoljstva turista i jednodnevnih posjetitelja, kao i kreiranja preporuka za uspješnije upravljanje turističkim destinacijama i potencijalnog budućeg mjerenja uspješnosti turističkih destinacija. Analizirana istraživanja naglašavaju važnost sinergije

među zadovoljstvom turista, percepcijom kvalitete usluge, emocionalnim doživljajem, reputacijom destinacije, kao i uključenosti lokalne zajednice u održiv i konkurentan razvoj turizma. Ona mogu poslužiti kao dobra podloga za izradu unificiranih anketnih upitnika kojima bi se, osim ispunjavanja zakonske obveze o mjerenju zadovoljstva turista i jednodnevnih posjetitelja, mogla izračunati i konkurentnost svake pojedine destinacije na temelju realnih ocjena. Možda je upravo ta zakonska regulativa stepenica u novom poglavlju mjerenja zadovoljstva koja će dodatno motivirati turističke dionike na aktivno kreiranje turističke ponude i stvaranje konkurentske prednosti, a rezultati usporedbe među destinacijama potencijalnim budućim turistima olakšat će odluku o sljedećoj destinaciji za odmor.

LITERATURA

- Assaker, G., Vinzi, V. E., & O'Connor, P. (2011). Examining the effect of novelty seeking, satisfaction, and destination image on tourists' return pattern: A two factor, non-linear latent growth model. *Tourism Management*, 32(4), 890–901. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.08.004>
- Atay, L., Türkmen, S., & Carus, M. (2020). UTJECAJI IDENTITETA DESTINACIJE NA ZADOVOLJSTVO I NAMJERE PONAŠANJA. *Acta turistica*, 32(1), 75–102.
- Chatterjee, P., & Datta, S. (2023). BIBLIOMETRIJSKA I SADRŽAJNA ANALIZA LITERATURE O ULOZI ZDRAVSTVENOG HOTELA U MEDICINSKOM I WELLNESS TURIZMU. *Acta turistica*, 35(1), 7–42.
- Chen, N., Dwyer, L., Firth, T. (2015). Factors influencing Chinese students' behavior in promoting Australia as a destination for Chinese outbound travel. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 32(4), 366–381. <https://doi.org/10.1080/10548408.2014.897299>
- Chen, Y., Zhang, H., Qiu, L. (2013). A review on tourist satisfaction of tourism destinations. In LISS 2012 (pp. 593–604). *Springer*. https://doi.org/10.1007/978-3-642-32054-5_83
- Chi, C. G. Q., Qu, H. (2009). Examining the relationship between tourists' attribute satisfaction and overall satisfaction. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 18(1), 4–25. <https://doi.org/10.1080/19368620801988891>
- Christou, E. (2011). Istraživanje utjecaja zadovoljstva posjetitelja na vjernost određenoj destinaciji. *Acta turistica*, 23(1), 7–26.
- Chung, J. Y., Petrick, J. F. (2013). Measuring attribute-specific and overall satisfaction with destination experience. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 18(5), 409–420. <https://doi.org/10.1080/10941665.2012.658411>
- Clarivate (2025). Journal Citation Report. <https://jcr.clarivate.com/jcr/browse-countries> (25. 6. 2025.)
- Clarivate (2025). Editorial selection process. <https://clarivate.com/academia-government/scientific-and-academic-research/research-discovery-and-referencing/web-of-science/web-of-science-core-collection/editorial-selection-process/> (31. 3. 2025.)
- Dmitrović, T., Knežević Cvelbar, L., Kolar, T., Makovec Brenčič, M., Ograjensek, I., Žabkar, V. (2009). Conceptualizing tourist satisfaction at the destination level. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 3(2), 116–126. <https://doi.org/10.1108/17506180910962122>

- Državni zavod za statistiku (2024). Turizam u brojkama 2023. https://www.htz.hr/sites/default/files/2024-08/HTZ%20TUB%20HR_%202023_1.pdf (31. 3. 2025.)
- DZS (2024) Klasifikacija znanstvenih i interdisciplinarnih područja, polja i grana, te umjetničkih područja, polja i grana. <https://podaci.dzs.hr/media/nookebrd/klasifikacija-podrucja-znanosti.pdf> (31. 3. 2025.)
- Fernández, J. A. S., Azevedo, P. S., Martín, J. M. M., & Martín, J. A. R. (2020). Determinants of tourism destination competitiveness in the countries most visited by international tourists: Proposal of a synthetic index. *Tourism Management Perspectives*, 33, 100582.
- Fraser, R. A., Alonso, A. D., Cohen, D. A. (2008). Doživljaji turizma vinskih cesta na Novom Zelandu: istraživanje muških i ženskih posjetitelja vinarija. *Acta turistica*, 20(1), 39-65.
- Frías-Jamilena, D. M., Del Barrio-García, S., & López-Moreno, L. (2013). Determinants of satisfaction with holidays and hospitality in rural tourism in Spain: The moderating effect of tourists' previous experience. *Cornell Hospitality Quarterly*, 54(3), 294-307. <https://doi.org/10.1177/1938965512466587>
- Giannopoulos, A., Piha, L. and Skourtis, G. (2021). Destination branding and co-creation: a service ecosystem perspective. *Journal of Product & Brand Management*, 30(1), 148-166. <https://doi.org/10.1108/JPBM-08-2019-2504>
- Golob1, M., Sirotić, T., Golob, M. (2014). ISTRAŽIVANJE KVALITETE I RAZINE ZADOVOLJSTVA TURISTA TURISTIČKOM PONUDOM. *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, 2 (1), 27-40. <https://hrcak.srce.hr/128877>
- Gómez-Vega, M., & Picazo-Tadeo, A. J. (2019). Ranking world tourist destinations with a composite indicator of competitiveness: To weigh or not to weigh?. *Tourism Management*, 72, 281-291.
- Gómez-Vega, M., Martín, J. C., & Picazo-Tadeo, A. J. (2021). Ranking world tourism competitiveness: A comparison of two composite indicators. In *Tourism and regional science: New roads* (pp. 15-35). Singapore: Springer Singapore.
- Hassan, T., Carvache-Franco, M., Carvache-Franco, O., Carvache-Franco, W. (2023). Sociodemographic relationships of motivations, satisfaction, and loyalty in religious tourism: A study of the pilgrimage to the city Mecca. *PloS One*, 18(3), e0283720. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0283720>
- Hosany, S., Prayag, G. (2013). Patterns of tourists' emotional responses, satisfaction, and intention to recommend. *Journal of Business Research*, 66(6), 730-737. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.09.011>
- HTZ (2025). Hrvatskoj uručeno priznanje za najbolju europsku destinaciju za putovanja u 2025. <https://www.htz.hr/hr-HR/press/objave-za-medije/hrvatskoj-uruceno-priznanje-za-najbolju-europsku-destinaciju-za-putovanja-u-2025> (31. 3. 2025.)
- Ivančić, I., Mikinac, K., Čuček, M. (2022). ENOGASTRONOMSKI ANIMACIJSKI PROGRAMI DVORCA TRAKOŠĆAN - MODEL UNAPREĐENJA TURISTIČKE PONUDE VARAŽDINA. *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, 10 (1), 185-199. <https://doi.org/10.31784/zvr.10.1.11>
- Jadrešić, V. (1998). TURIZAM KAO ČIMBENIK NOVIH OBLIKA ALIJENACIJE. *Društvena istraživanja*, 7 (3 (35)), 447-459. <https://hrcak.srce.hr/20475>
- Janković, S., Poldrugovac, K., & Tudorović, G. (2025). UTJECAJ DIGITALIZACIJE NA UPRAVLJANJE PRIHODIMA U HOTELIJERSTVU: PREGLED LITERATURE. *Hotelska kuća 2024, Zbornik radova konferencije*, 29-35.
- Ji, C., Zeng, Z., Kale, S. H. (2018). The antecedents of tourists' gaming spend: does the brand prestige matter?. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 23(11), 1086-1097. <https://doi.org/10.1080/10941665.2018.1524775>

- Kesić, T. i Jakeljić, M. (2012). UTJECAJ DETERMINIRAJUĆIH ČIMBENIKA NA IMIDŽ TURISTIČKE DESTINACIJE. *Ekonomski pregled*, 63 (9-10), 486-517.
- Krelja Kurelović, E., Zupičić, L., Tomljanović, J. (2017). Korištenje online rezervacijskih sustava u agroturizmu Istre. *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, 5(1), 45-54.
- Lam, J. M., Chong, V. S., Yeo, S. F., Goh, M. L., Oh, Y. L. (2012). Exploring tourists' satisfaction in 600-year-old city of Historic Malacca. *Advances in Education Research Journal*, 7, 412-418. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.04.063>
- Lam, J. M., Ismail, H., Lee, S. (2020). From desktop to destination: User-generated content platforms, co-created online experiences, destination image and satisfaction. *Journal of Destination Marketing & Management*, 18, 100490. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2020.100490>
- Lin, Y. C., Tsai, H. Y. M., Liang, A. R. D., Chang, H. Y. (2024). Role of destination attachment in accommodation experiences of historical guesthouses. *Tourism and Hospitality Research*, 24(1), 15-33. <https://doi.org/10.1177/14673584221128382>
- Macintosh, G. (2002). Building trust and satisfaction in travel counselor/client relationships. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 12(4), 59-74. https://doi.org/10.1300/J073v12n04_04
- MILETIĆ, G.M. (2006). STAVOVI LOKALNE JAVNOSTI O NEKIM SOCIJALNO-OKOLOJSKIM POSLJEDICAMA IZGRADNJE STANOVA ZA ODMOR NA OTOKU VIRU. *Društvena istraživanja*, 15 (1-2 (81-82)), 43-60. <https://hrcak.srce.hr/18109>
- Mrnjavac, E., Slavić, N. (2018). MOBILNOST GRAĐANA REPUBLIKE HRVATSKE. *Acta turistica*, 30(2), 129-154.
- Mušanović, J. (2020). MODELIRANJE UTJECAJA UGLEDA TURISTIČKE DESTINACIJE PRISUTNOG U DRUŠTVENIM MEDIJIMA NA ZADOVOLJSTVO TURISTA. *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, 8 (1), 77-101. <https://doi.org/10.31784/zvr.8.1.12>
- Mylonas, N., Varotsis, N., Vozinidou, I. M. (2024, August). Unveiling the relationship between travel decision motives and destination brand equity in wedding tourism. *Journal of Convention & Event Tourism*, 25(4), 233-258. <https://doi.org/10.1080/15470148.2024.2339194>
- Nguyen, H. T., Le, A. T. T., Phan, A. C., Hoang, T. D. L. (2022). A multi-perspective approach of international tourist satisfaction in tourism service: from big data perspective. *Journal of Asia business studies*, 17(4), 850-872. <https://doi.org/10.1108/JABS-03-2022-0090>
- NN 156/2023 (2023). Zakon o turizmu. (čl. 14.) https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2023_12_156_2382.html (31. 3. 2025.)
- NN 2/2023 (2023). Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2023_01_2_18.html (31. 3. 2025.)
- NN 28/2017 Pravilnik o uvjetima za izbor u znanstvena zvanja. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_03_28_652.html (31. 3. 2025.)
- Nongsiej, P., Buhphang, I. (2024). UČINAK ISKUSTVENIH ČIMBENIKA POSJETITELJA NA ZADOVOLJSTVO I NAMJERU PONAŠANJA: STUDIJA SLUČAJA MUZEJA AUTOHTONE KULTURE DON BOSCO U SHILLONGU. *Acta turistica*, 36(1), 37-66.
- Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of marketing research*, 17(4), 460-469. <https://doi.org/10.2307/3150499>
- Orden-Mejía, M., Carvache-Franco, M., Carvache-Franco, O., Carvache-Franco, W. (2024). Sociodemographic aspects and satisfaction of Chinese tourists visiting a coastal city. *Cogent Business & Management*, 11(1), 2419504. <https://doi.org/10.1080/23311975.2024.2419504>

- Perez, A. S., & Mesanat, G. G. (2008). ULOGA TURISTIČKIH DIONIKA U SPORTSKIM DOGAĐANJIMA: NATJECANJE ZA AMERIČKI KUP/THE ROLE OF TOURISM STAKEHOLDERS IN SPORTS EVENTS: THE AMERICA'S CUP COMPETITION. *Acta turistica*, 219-244.
- Perić, J., Šverko Grdić, Z. (2017). *Klimatske promjene i turizam*. Opatija: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
- Perućić, D., Karamatić, Z. (2010). TEMELJNA OBILJEŽJA TURISTIČKE AKTIVNOSTI STANOVNIKA DUBROVNIKA. *Ekonomska misao i praksa*, 19 (1), 67-82. <https://hrcak.srce.hr/54657>
- Pizam, A., Neumann, Y., Reichel, A. (1978). Dimensions of tourist satisfaction with a destination area. *Annals of Tourism Research*, 5(3), 314-322. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(78\)90115-9](https://doi.org/10.1016/0160-7383(78)90115-9)
- Portal hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa – Hrčak (2025). Uvodno o projektu i portalu HRČAK. <https://hrcak.srce.hr/o-hrcaku> (31. 3. 2025.)
- Prebežac, D., Mikulić, J., Jurković, P. (2010). Percepcije putnika o performansama usluga zračnih luka – trodimenzionalna analiza važnosti i performansi. *Acta turistica*, 22(2), 161-177.
- Quoquab, F., Mohammad, J. and Mohd Sobri, A.M. (2021). Psychological engagement drives brand loyalty: evidence from Malaysian ecotourism destinations. *Journal of Product & Brand Management*, 30(1), 132-147, <https://doi.org/10.1108/JPBM-09-2019-2558>
- Richards, G., Censon, D., Gračan, D., Haressy, M., Királová, A., Marulc, E., Rossetti, G., Barkidija Sotošek, M., Sterchele, D. (2025). Event management literature: exploring the missing body of knowledge. *Journal of policy research in tourism, leisure & events*, 17 (1), 172-193. <https://doi.org/10.1080/19407963.2022.2128810>
- Ritchie, J. R., & Crouch, G. I. (2003). *The competitive destination*. A sustainable tourism perspective. Wallingford: CAB International.
- Rudan, E. (2012). RAZVOJNE PERSPEKTIVE KREATIVNOGA TURIZMA HRVATSKE. *Ekonomska misao i praksa*, 21 (2), 713-730. <https://hrcak.srce.hr/94173>
- San Martí'n, H., Herrero, A. and Garcí'a de los Salmones, M.D.M. (2019). An integrative model of destination brand equity and tourist satisfaction. *Current Issues in Tourism*, 22(16) 1992-2013, <https://doi.org/10.1080/13683500.2018.1428286>
- Sánchez Cañizares, S. M., López-Guzmán Guzmán, T. J. (2010). Povezanost stupnja obrazovanja, predanosti tvrtki i zadovoljstva zaposlenika: Analiza hotelskih kuća u Andaluziji (Španjolska). *Acta turistica*, 22(1), 37-67.
- Sharafuddin, M. A., Madhavan, M., Wangtueai, S. (2024). Assessing the Effectiveness of Digital Marketing in Enhancing Tourist Experiences and Satisfaction: A Study of Thailand's Tourism Services. *Administrative Sciences*, 14(11), 273. <https://doi.org/10.3390/admsci14110273>
- Shi, H., Liu, Y., Kumail, T., Pan, L. (2022). Tourism destination brand equity, brand authenticity and revisit intention: the mediating role of tourist satisfaction and the moderating role of destination familiarity. *Tourism Review*, 77(3), 751-779. <https://doi.org/10.1108/TR-08-2021-0371>
- Smolčić Jurdana, D., & Soldić Frleta, D. (2017). Satisfaction as a determinant of tourist expenditure. *Current Issues in Tourism*, 20(7), 691-704. <https://doi.org/10.1080/13683500.2016.1175420>
- Stipanović, B. (2015). MJESTO I ULOGA PROSTORA U TURIZMU TROGIRA – PRIMJER MANIFESTACIJE SREDNJOJEKOVNI FESTIVAL. *Ekonomska misao i praksa*, 24 (2), 651-670. <https://hrcak.srce.hr/149666>
- Škrinjarić, T. (2011). ISTRAŽIVANJE INOZEMNE TURISTIČKE POTRAŽNJE U HRVATSKOJ PRIMJENOM ANALIZE PANEL PODATAKA/INVESTIGATION OF FOREIGN TOURISM DEMAND IN CROATIA USING PANEL DATA ANALYSIS. *Acta turistica*, 145-173.

- ŠTIFANIĆ, M. (2005). SOCIOLOŠKI ASPEKTI TURIZMA. *Društvena istraživanja*, 14 (4-5 (78-79)), 807-825. <https://hrcak.srce.hr/17978>
- Tian, X., Huang, R., Busby, G. (2011). ISTRAŽIVANJE ORGANIZACIJA ZA UPRAVLJANJE DESTINACIJAMA U KINI-S POSEBNIM OSVRTOM NA PEKINŠKI ODBOR ZA RAZVOJ TURIZMA. *Acta turistica*, 23(2), 111-144.
- Tomljenović, R., Boranić Živoder, S., Marušić, Z. (2013). Podrška interesnih skupina razvoju turizma. *Acta turistica*, 25(1), 73-102.
- Tranfield, D., Denyer, D. i Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British Journal of Management*, 14(3), 207-222. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.00375>
- Vidić, G., Krce Miočić, B., Žnidar, K. (2019). Zadovoljstvo turista destinacijom: primjer korisnika niskobudžetnih zračnih prijevoznika u Zadarskoj županiji. *Acta turistica*, 31(1), 35-68.
- Vrtiprah, V. (2006). KULTURNI RESURSI KAO ČINITELJ TURISTIČKE PONUDE U 21. STOLJEĆU. *Ekonomika misao i praksa*, 15 (2), 279-296. <https://hrcak.srce.hr/10683>
- Vrtiprah, V., Sladoljev, J. (2012). UTJECAJ ZADOVOLJSTVA ZAPOSLENIKA NA KVALITETU PROIZVODA I USLUGA U HOTELSKOM PODUZEĆU. *Ekonomika misao i praksa*, 21 (1), 97-122. <https://hrcak.srce.hr/83764>
- World Travel & Tourism Council (2024). *What is the economic impact of Travel & Tourism?* <https://wtcc.org/research/economic-impact> (31. 3. 2025.)
- Wu, C. W. (2016). Destination loyalty modeling of the global tourism. *Journal of business research*, 69(6), 2213-2219. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.12.032>
- Yoon, Y., Uysal, M. (2005). An examination of the effects of motivation and satisfaction on destination loyalty: A structural model. *Tourism Management*, 26(1), 45-56. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2003.08.016>
- Zeugner-Roth, K. P., Žabkar, V. (2015). Bridging the gap between country and destination image: Assessing common facets and their predictive validity. *Journal of business research*, 68(9), 1844-1853. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.01.012>

Analysis of scientific research papers on the subject of tourist and visitor satisfaction in the Croatian language

ABSTRACT

Assessing tourist and visitor satisfaction is key to sustainable destination management, and destination sustainability indicators are a tool for tourism development management. The new Croatian Tourism Act prescribes monitoring indicators that measure the impact of tourism on the economic, social, environmental and spatial aspects of destination sustainability through several dimensions, among which the measurement of tourist and visitor satisfaction

with the destination stands out. The concepts for measuring satisfaction are numerous and always current in scientific publications, with English being the predominant language of publications. As a result, few research papers are published in Croatian, especially under the influence of the growing power of global publishers and the citation-based college ranking system. Since the above-mentioned act for the territory of the Republic of Croatia stipulates the need to measure tourist satisfaction, this research aims to examine the availability of scientific papers published in the Croatian language that are closely related to the concept of measuring satisfaction. When analyzing the papers, the criterion was set that the paper is represented in the Web of Science Core Collection (WOS CC), the world's most reliable citation database. At the same time, Croatian journals represented in the same database and publishing in Croatian were also analyzed in order to enrich the knowledge of the Croatian public. The results of the conducted research show that a considerable number of Croatian journals are represented in WOS CC. No less than 122 Croatian journals in the said database rank the Republic of Croatia 25th in the ranking of countries whose journals are indexed in WOS CC, however, further analysis shows that the number of those publishing papers in the field of tourism in the Croatian language is not exceptionally low.

Keywords: tourism, satisfaction, tourism law, WOS CC, Hrčak

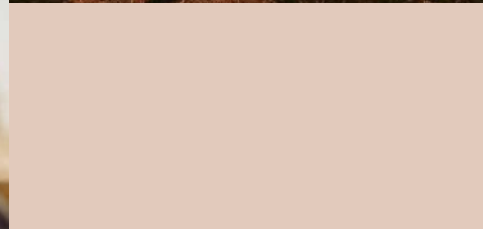
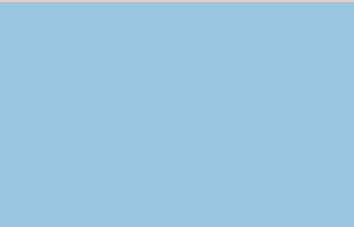
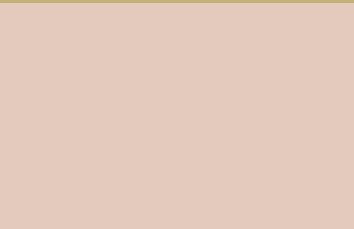
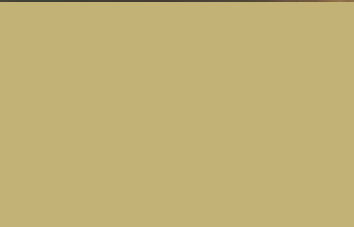
SUORGANIZATORI / CO-ORGANIZERS

SPONZORI / SPONSORS

KONT

